ARADVÁRMEGYE

ÉS

ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS

MONOGRAPHIÁJA.

ARADVÁRMEGYE, ARAD SZAB. KIR. VÁROS ÉS AZ ARADI KÖLCSEY-EGYESÜLET MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

JANCSÓ BENEDEK.

III. KÖTET. (ELSŐ RÉSZ.)

ARADVÁRMEGYE

ÉS

ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS

KÖZGAZDASÁGI, KÖZIGAZGATÁSI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTÁNAK LEIRÁSA.

ÍRTA

Dr. GAAL JENŐ,

MINISZTERI TANÁCSOS, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA, A KIR. JÓZSEF MŰEGYETEMEN A NEMZETGAZDASÁGTAN NYILVÁNOS RENDES TANÁRA.

ARAD, 1898.

KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARADVÁRMEGYE

ÉS

ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS

MONOGRAPHIÁJA.

ARADVÁRMEGYE, ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS ÉS AZ ARADI KÖLCSEY-EGYESÜLET MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

JANCSÓ BENEDEK.

III. KÖTET. (ELSŐ RÉSZ.)

ARAD, 1898.

KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARADVÁRMEGYE

ÉS

ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS

KÖZGAZDASÁGI, KÖZIGAZGATÁSI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTÁNAK

LEIRÁSA.

ÍRTA

Dr. GAAL JENŐ,

MINISZTERI TANÁCSOS, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA, A KIR. JÓZSEF MŰEGYETEMEN A NEMZETGAZDASÁGTAN NYILVÁNOS RENDES TANÁRA.

ARAD, 1898.

KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARAD, 1898. NYOMATOTT RÉTHY L. ÉS FIÁNÁL.

TARTALOM.

Lap

Előszó . . . . . 1.

ELSŐ RÉSZ. Közgazdaság. A) Terület. Általában . . . . . 7.

I. Alföld . . . . . 8.

II. Hegység . . . . . 8.

III. Folyók . . . . . 10.

IV. Földtani viszonyok . . . . . 12.

V. Az éghajlati viszonyok . . . . . 13.

B) Népesség. I. A népesedés általában . . . . . 19.

II. A népesedés története . . . . . 21.

III. A korviszonyok . . . . . 25.

IV. Nemzetiség . . . . . 27.

V. Hitfelekezet . . . . . 32.

VI. Családi állapot . . . . . 35.

VII. Születések, halálozások . . . . . 35.

VIII. A lakosság foglalkozása . . . . . 36.

IX. Az épületek száma . . . . . 37.

X. A régibb és ujabb népszámlálási adatok községenként . . . . . 38.

C) Mezőgazdaság. I. Földmívelés. Talajviszonyok . . . . . 44.

II. Aradvármegye és Arad szab. kir. város birtokviszonyai . . . . . 49.

III. Piaczi növények . . . . . 51.

IV. Birtokmegoszlás . . . . . 53.

V. Kezelési és mívelési rendszerek . . . . . 55.

VI. Dohánytermelés . . . . . 56.

VII. Kender . . . . . 60.

VIII. A birtokok értékforgalma . . . . . 61.

IX. Földmíves népesség . . . . . 63.

D) A nagy, közép és kisbirtok tüzetes ismertetése. I. Általában . . . . . 70.

II. Nyugati sik vidék. 1. A nagy és középbirtok. a) Az ujaradi uradalom ötvenesi pusztája . . . . . 71.

b) A mácsai uradalom . . . . . 75.

c) A szemlaki uradalom . . . . . 78.

d) A buzsáki és Forray-nagyiratosi birtok . . . . . 78.

e) Gróf Almásy Kálmán birtokai . . . . . 81.

f) A világosi uradalom . . . . . 82.

g) A sofronyai gazdaságok: I. Purgly János sofronyai gazdasága . . . . . 82.

II. Friebeisz Miklós sofronyai birtoka . . . . . 83.

h) A lőkösházi gazdaság . . . . . 84.

i) Arad szab. kir. város területe . . . . . 85.

2. Kisbirtok. a) Pécska . . . . . 86.

b) Kis-Pereg . . . . . 95.

Lap
c) Szemlak község határa . . . . . 98.
d) Mácsa községe . . . . . 99.
e) Glogovácz községe . . . . . 103.
f) Uj-Szent-Anna . . . . . 105.
g) Elek községe . . . . . 108.
h) Ottlaka községe . . . . . 110.
i) Uj-Fazekas-Varsánd . . . . . 112.
III. Lunkaság. 1. Nagy és középbirtok. a) a kisjenői uradalom . . . . . 114.
b) a székudvari uradalom . . . . . 123.
c) a zarándi uradalom . . . . . 125.
d) a kerülősi uradalom . . . . . 126.
e) a nagy-péli uradalom . . . . . 126.
f) a seprősi birtok . . . . . 127.
g) a talpasi birtokok . . . . . 128.
h) a csermői birtokok . . . . . 129.
i) a somoskeszi birtok . . . . . 131.
2. Kisbirtok. a) Kisjenő község . . . . . 131.
b) Miske község . . . . . 133.
c) Ágya községe . . . . . 133.
d) Vadász községe . . . . . 135.
e) Nagy-Zerénd községe . . . . . 136.
f) Simánd községe . . . . . 137.
g) Csermő községe . . . . . 138.
h) Somoskesz és Barakony községe . . . . . 139.
IV. A Hegyalja. 1. A nagy és középbirtok. a) a pankotai uradalom . . . . . 140.
b) a gyoroki uradalom . . . . . 143.
c) a borosjenő-apateleki uradalom . . . . . 144.
d) a tauczi birtokok . . . . . 145.
e) a silingyiai birtok . . . . . 146.
f) a drauczi birtok . . . . . 147.
g) a duúdi birtok . . . . . 147.
2. Kisbirtok. a) Gyorok községe . . . . . 148.
b) Magyar- és Ó-Világos községek . . . . . 149.
c) Galsa és Muszka községek . . . . . 151.
d) Pankota községe . . . . . 153.
e) Apatelek községe . . . . . 155.
f) Ternova és Kurtakér községe . . . . . 157.
g) Draucz, Nádas, Kujed . . . . . 159.
V. A Maros völgye. 1. A nagy és középbirtokok. a) petrisi birtok . . . . . 160.
b) az iltyói birtok . . . . . 160.
c) a soborsini uradalom . . . . . 161.
d) a maros-szlatinai uradalom . . . . . 161.
e) a konopi uradalom . . . . . 162.
f) az odvosi birtok . . . . . 163.
2. Kisbirtok. a) Petris község és környéke . . . . . 164.
b) Tótvárad községe . . . . . 166.
c) Szlatina községe . . . . . 166.
d) Radna nagyközsége . . . . . 167.
e) Paulis községe . . . . . 169.
VI. A Körös völgye. 1. A nagy és középbirtok. a) a borossebesi uradalom . . . 171.

Lap
b) a borosjenői uradalom . . . . . 172.
c) a bokszegi uradalom . . . . . 172.
d) a monyorói birtok . . . . . 174.
e) a repszegi birtokok . . . . . 174.
f) az álgyest-vojvogyéni uradalom . . . . . 175.
g) a Roth-család berzai birtoka . . . . . 177.
h) a kujedi uradalom . . . . . 177.
i) a vaszojai birtok . . . . . 178.
j) az alcsilli uradalom . . . . . 179.
k) a solymos-bucsávai birtok . . . . . 180.
l) a zimbrói és bruszturesxki uradalmak . . . . . 180.
m) a nagyhalmágyi járás uradalmai . . . . . 181.
2. A kisbirtok. a) Borosjenő községe . . . . . 182.
b) Bokszeg községe . . . . . 183.
Gurahoncz községe . . . . . 184.
c) Álgyest községe . . . . . 184.
d) a déznai körjegyzőség . . . . . 185.
e) a borossebesi körjegyzőség . . . . . 189.
f) Buttyin községe . . . . . 190.
g) Kiszindia községe . . . . . 191.
h) Halmágy vidéke . . . . . 192.
i) Nagy-Halmágy vidéke . . . . . 195.
VII. Az aradvármegyei kincstári birtokok . . . . . 196.
VIII. Kincstári telepes községek . . . . . 200.
IX. Magán telepítvények . . . . . 202.
X. A birtok- és más mezőgazdasági viszonyokra vonatkozó legujabb adatok pótlása . . . . . 203.
E) Állattenyésztés. I. Általában . . . . . 204.
II. A lótenyésztés . . . . . 205.
III. A szarvasmarha-tenyésztés . . . . . 205.
IV. A juhtenyésztés . . . . . 207.
V. A sertéstenyésztés . . . . . 207.
VI. Baromfitenyésztés . . . . . 208.
VII. Selyemtermelés . . . . . 210.
VIII. A méhészet . . . . . 213.
IX. Halászat és haltenyésztés . . . . . 218.
F) Az aradmegyei erdők leirása. I. Általában . . . . . 220.
II. Községi erdők . . . . . 223.
III. Állami erdők . . . . . 227.
G) Bányászat és kohászat. I. Általában . . . . . 233.
II. Vas . . . . . 233.
III. Kőbányászat . . . . . 235.
IV. Mészkő . . . . . 237.
V. Barnakő . . . . . 237.
VI. Legujabb adatok . . . . . 237.
H) Szőlőmivelés és borászat. I. Általában . . . . . 241.
II. A phylloxera vész . . . . . 245.
III. A szőlők ujjáalakítása . . . . . 247.
IV. Borászat . . . . . 252.
V. A legujabb törvényes intézkedések . . . . . 256.

Lap
I) Gyümölcstermelés és kertészet. I. Gyümölcstermelés . . . . . 258.
II. Kertészet . . . . . 262.
J) Mezőgazdasági ipar . . . . . 263.
K) Általános iparviszonyok. 1. Az ipar általában . . . . . 265.
2. Az iparosok létszáma Aradon és a megyében . . . . . 266.
3. A nagy ipar . . . . . 275.
4. A kézműipar, ipartestületek és társulatok . . . . . 279.
5. Betegsegélyzés . . . . . 281.
6. Szakoktatás . . . . . 283.
II. Ipari termelés. 1. Fém-, gép- és hangszeripar . . . . . 285.
2. Waggongyártás . . . . . 288.
3. Kő-, föld- és agyagipar . . . . . 293.
4. Fa-, bútor- és csontipar . . . . . 295.
5. Bőr, serte, szőr és tollipar . . . . . 300.
6. Szövő-fonó ipar . . . . . 303.
7. Ruházati és pipereipar . . . . . 304.
8. Papiripar . . . . . 306.
9. Élelmiszerek előállítása . . . . . 307.
10. Vegyészeti ipar . . . . . 312.
11. Építő ipar . . . . . 315.
12. Sokszorosító ipar . . . . . 316.
13. Házi és rab-ipar . . . . . 317.
14. Vándor ipar . . . . . 319.
15. A villamosság Aradon és a megyében . . . . . 319.
L) Kereskedelem. I. A kereskedelem általában . . . . . 321.
II. Terménykereskedés . . . . . 324.
III. Borkereskedés . . . . . 329.
IV. Állatkereskedés . . . . . 331.
V. Kereskedés állati terményekkel . . . . . 333.
VI. Fakereskedelem . . . . . 336.
VII. Gyarmat- és kézműárúkereskedés . . . . . 338.
VIII. Gyümölcskereskedés . . . . . 340.
IX. Bank- és hitelügy . . . . . 340.
X. Biztosítás . . . . . 354.
XI. Vásárok . . . . . 357.
M) Közlekedés. I. Közutak . . . . . 359.
a) Állami közutak . . . . . 359.
b) Törvényhatósági közutak . . . . . 359.
c) Vasuti állomásokhoz vezető utak . . . . . 361.
d) Útadó és útalap . . . . . 362.
II. Vasutak. 1. A vasutakról általában . . . . . 363.
2. Magyar királyi államvasutak . . . . . 365.
3. Az aradi és csanádi egyesült vasutak. a) Az építés története . . . . . 383.
b) A vaspálya leirása . . . . . 393.
c) Forgalom . . . . . 403.
4. A borossebes-menyházai keskenyvágányú vasút . . . . . 411.
5. Az aradi közúti vaspálya . . . . . 412.
III. Hajózás és tutajozás . . . . . 413.
IV. Posta, távirda és távbeszélő 1. A posta . . . . . 415.
2. A táviró . . . . . 417.

Lap
3. A távbeszélő . . . . . 417.
4. A városközi telefon . . . . . 418.
5. A megyei telefonhálózat . . . . . 418.
N) Vizszabályozás és hasznositás. I. A Maros szabályozása . . . . . 420.
II. A Körös-szabályozás . . . . . 425.
III. A Nádor malomcsatorna . . . . . 430.
IV. Szárazér-szabályozás . . . . . 436.
V. A mezőhegyesi élővízcsatorna . . . . . 438.
VI. Kulturmérnöki munkálatok Aradvármegyében . . . . . 440.
VII. Aradi és csanádi öntöző csatorna . . . . . 444.
O) Földmivelést, ipart és kereskedelmet előmozditó testületek.
I. Az aradi gazdasági egylet . . . . . 449.
II. Az aradi kereskedelmi és iparkamara . . . . . 453.
III. Aradi kereskedelmi testület . . . . . 456.
IV. Az aradi Lloyd társulat . . . . . 458.
MÁSODIK RÉSZ. Közigazgatás.
A) A közigazgatás általában . . . . . 459.
B) Aradvármegye közigazgatása. I. Politikai élet . . . . . 461.
II. A vármegye közigazgatási felosztása . . . . . 464.
III. A közigazgatási szervezet. a) Törvényhatósági bizottság és közgyűlés . . . . 467.
b) Bizottságok és választmányok . . . . . 469.
c) Törvényhatósági közegek hatásköre és munkafelosztása. 1. Központi tisztviselők 471.
2. Külső tisztviselők . . . . . 473.
3. Gyakornokok . . . . . 474.
4. Segédhivatalnokok . . . . . 474.
IV. A vármegye háztartása 1. Háztartási költségek . . . . . 474.
2. A vármegye törzsvagyona . . . . . 474.
3. Megyei alapok és pénztárak . . . . . 475.
4. Alapítványok . . . . . 476.
5. Költségvetés . . . . . 481.
V. Árvaszék és gyámügy. 1. Az árvaszék szervezete . . . . . 484.
2. A gyámhatósági pénzkezelés . . . . . 485.
3. Tartalék-alap . . . . . 485.
4. A gyámpénztári kölcsönök . . . . . 485.
5. A gyámoltak és gondnokoltak illetményei . . . . . 486.
6. A községi gyámpénztárak felügyelete . . . . . 487.
7. Az árvaszék és gyámpénztár forgalma . . . . . 487.
VI. Községek. 1. Községi szervezet . . . . . 488.
2. A községi háztartás általában . . . . . 490.
3. A községi jövedelem és kiadások. Közvagyon . . . . . 491.
VII. A közigazgatás egyes ágai. 1. A közbiztonság és rendészet általában . . . . 493.
2. A közbiztonsági és rendészeti közegek . . . . . 494.
3. A közegészségügy általában . . . . . 495.
4. Az aradmegyei közkórház . . . . . 497.
5. A borosjenői magánkórház . . . . . 501.
6. A menyházai fürdő . . . . . 502.
7. Adóügy . . . . . 504.
8. Közgazdasági igazgatás . . . . . 508.
9. Katonaügyek . . . . . 515.
10. Nyugdíj-ügy. a) A megyénél . . . . . 517.

Lap
b) A községekben . . . . . 519.
C) **Arad szab. kir. város közigazgatása.** I. Általában . . . . . 521.
II. Városi képviselet . . . . . 521.
III. Közigazgatási bizottság . . . . . 523.
IV. A tanács . . . . . 523.
V. A tisztviselők, hivatalok és javadalmaik . . . . . 523.
VI. Nyugdíj . . . . . 527.
VII. Közigazgatási adatok . . . . . 527.
VIII. Közegészségügy, kórházak . . . . . 537.
IX. Arad város csatornázása . . . . . 540.
X. Vízvezeték . . . . . 542.
XI. Különfélék 1. Cselédkiházasítási jutalom . . . . . 545.
2. A sétányok . . . . . 545.
D) **Igazságszolgáltatás.** I. A bíróságok szervezete . . . . . 546.
1. Az aradi járásbíróság . . . . . 547.
2. A borosjenői » . . . . . 547.
3. A kisjenői » . . . . . 548.
4. A nagy-buttyini » . . . . . 548.
5. A pécskai » . . . . . 348.
6. A radnai » . . . . . 549.
7. A világosi » . . . . . 549.
8. A nagyhalmágyi » . . . . . 549.
II. Ügyforgalom és tevékenység . . . . . 559.
E) **Az aradi közjegyzői kamara** . . . . . 569.
F) **Az aradi ügyvédi kamara** . . . . . 571.
HARMADIK RÉSZ. Közművelődés.
A) **A közművelődés általában** . . . . . 574.
B) **Az egyházak.** I. A róm. katholikus egyház . . . . . 583.
II. A görög katholikus egyház . . . . . 587.
III. A görög keleti román egyház . . . . . 588.
IV. A gör. kel. szerb egyház . . . . . 592.
V. A helvét hitvallásu evangelikus egyház . . . . . 593.
VI. Az ágostai hitvallásu evangelikus egyház . . . . . 600.
VII. A zsidó hitközségek . — . . . . . 604.
C) **Tanintézetek.** I. A középiskolák. 1. Kir. főgymnásium . . . . . 607.
2. Az állami főreáliskola . . . . . 613.
II. Arad város és Aradvármegye népoktatása. (Községi, felekezeti, magániskolák, alsófoku iparos és kereskedőképzés, tanitóképzés; tanfelügyelet.) 1. Arad sz. kir. város népiskola ügyének története és állapota . . . . . 616.
2. A siketnémák oktatása és a kisdednevelés . . . . . 621.
3. A tanitók fizetése . . . . . 624.
4. Iskolai jótékonyság . . . . . 627.
5. Aradi felekezeti iskolák . . . . . 629.
6. Magánnevelő intézetek . . . . . 630.
7. Tanonciskolák . . . . . 631.
8. Tanitóképezde . . . . . 632.
9. Az aradvidéki tanitó egylet . . . . . 633.
10. Aradvármegye népoktatása . . . . . 635.
III. Szakoktatás. 1. Az aradvárosi kereskedelmi akadémia . . . . . 639.
2. Az aradi állami fa- és fémipari szakiskola . . . . . 642.

Lap
3. A ménesi vinczellérképezde . . . . . 649.
D) Az aradi Kölcsey-egylet . . . . . 653.
E) Az aradi színészet . . . . . 656.
F) Zene és az aradi zenede . . . . . 660.
G) Társadalmi élet a városban és vidéken . . . . . 663.
H) Egyleti élet. I. Arad városában . . . . . 667.
II. Aradvármegyében . . . . . 677.
I) Sport. I. Tornászás . . . . . 678.
II. Kerékpározás . . . . . 679.
III. Vívás . . . . . 680.
IV. A korcsolyázás . . . . . 680.
V. Evezés . . . . . 681.
VI. Lövészet . . . . . 682.
VII. A vadászat . . . . . 682.
VIII. Lóversenyek . . . . . 683.
Függelék. I. Aradvármegye adóközségeinek területi, jövedelmi és földadó kimutatása . 685.
II. A forrásművek jegyzéke . . . . . 704.
III. Név és tárgymutató . . . . . 708.

ELŐSZÓ.

Több, mint tiz éve annak, hogy az Aradvármegye, Arad szab. királyi város és az aradi Kölcsey-egylet kiküldötteiből álló monographia-bizottság a jelzett két törvényhatóság közgazdasági, közigazgatási és közművelődési monographiájának megirásával bizott meg. Annak, hogy e megtisztelő megbizásnak csak most tehettem eleget, több nyomós tárgyi és személyi oka van. Maga a monographia-bizottság azt kivánta tőlem, hogy az 1890-dik évi népszámlálás adatait is dolgozzam fel benne, ezeknek összeállitása és közzététele az országos statisztikai hivatal által pedig éveket vett igénybe. Midőn azután kezdtek azok nyomtatásban megjelenni, 1893-ban miniszteri tanácsossá lettem kinevezve, minek folytán már majdnem felmentésemet kértem. De be kellett látnom, hogy ennyi idő után az osztályrészemül jutott sulyos feladat terhét csak az ügy kárával lehetett volna másra átháritanom. Szerencsére e habozás közben hivott meg a kir. József műegyetem tanácsa az annak kebelében fennálló nemzetgazdasági tanszékre, a mi irodalmi tevékenységemet ismét lehetővé tette. — A műhöz szükséges adatokat már korábban szorgalmasan gyűjtögettem, de az igy felhalmozódó rengeteg anyag nagyon hiányos és hézagos volt, e mellett pedig nem kis részben el is avult már. Az adatgyűjtést tehát most két és fél éve ismét a legnagyobb erélylyel megkellett kezdenem. Azóta nem mult el nap, hogy ez irányban valamit ne tettem volna. A levelek száma, melyekben adatot kérek, sürgetek, vagy megköszönök, néhány év alatt meghaladta a negyedfél ezret. A megyét, melyet korábban is ismertem, ismételve beutaztam s mindenfelé uj összeköttetéseket szereztem benne. De minél mélyebben belehatoltam a feladatba, annál világosabbak lettek előttem annak rendkivüli nehézségei, különösen reám nézve, a ki pályát változtattam, mivel a gyakorlati térről átmentem a tudományosra, melyen voltakép állást még csak akkor kellett foglalnom.

Azonban bármily nyomasztó volt is ez a vele járó nagy szellemi és anyagi munka miatt, melynek tömegét koronkint alig birtam, az tulajdonkép jelen feladatomnak nagy mértékben javára vált, mert a nemzetgazdasági és társadalmi elméletekkel való belterjes foglalkozás az áttekintés, a

rendszeresités és a számtalan életviszonyok mélyére való pillantás erejét csak fokozni volt alkalmas bennem. Ez pedig nagyon szükségesnek bizonyult, mivel rendkivül változatos gazdaságu és culturáju két törvényhatóságot összes életműködésük fentüntetésével kellett bemutatnom. Sok ezer nagy horderejü tárgy számtalan fontos mozzanatából külön-külön és azok egyuttal összességéből oly teljes képet kellett alkotnom, mely a jelen önismeretét és a jövő tanulságos okulását elősegiteni alkalmas legyen. A különben is nagyon elfoglalt egyénnek az ilyesmi csak ugy sikerülhet, ha munkatársul és tanácsadóul az egész társadalmat megnyerni képes. Hiába voltam huszonegy évig kereskedelmi és iparkamarai titkár, husz évig gazdasági egyleti alelnök, tizenöt évig minden közügyben tevékeny országos képviselő Aradvármegyében, tehetetlennek éreztem, mig csak arra nem határoztam el magamat, hogy ha kell a legnagyobb anyagi áldozattal és a szerzői kizárólagosság hiuságának félretételével az egyes fontosabb működési körökben állandóan élő és munkálkodó legkiválóbb tollforgató erők támogatását biztositom a megoldandó feladat számára. Teljesen kész és átdolgozás nélkül egyszerüen beilleszthető közleményeket igy sem remélhettem és csak kivételesen kaptam ilyeneket. Ezek szerzőit alább külön megnevezem. De éppen, mivel átalakitás nélkül aránylag kevés dolgozatot közölhettem, melyek keretét, tartalmát és szellemét azonban szintén nekem kellett előzetesen megállapitanom, azért mondom, hogy e monographiát én irtam, pedig hiszen az ily természetű műveket általában csak szerkeszteni lehet. Mivel azonban az egész irodalmi nagy műnek egy szerkesztője már van, de mivel az adatok legnagyobb részét nemcsak feldolgoztam, hanem gyűjtöttem is, a félgyártmányszerü munkálatokat pedig mai formájukban átalakitottam, emellett pedig a munka rendszerét megállapitottam, részeinek összhangját létesitettem, azt hittem és hitték más illetékesebb férfiak is, hogy e magyarázat mellett bátran nevezhetem magamat e monographia szerzőjének. — Munkatársaimnak azonban rendkivül sokat köszönhetek, mivel minden irányban részletes és teljesen megbizható adatokat és felvilágositásokat nyertem tőlük. Csak az ő közreműködésükkel tudtam a folyton fel-feltünedező hézagokat uj, csaknem a szerkesztés pillanatáig lenyuló anyaggal kitölteni. — Minden hivatalos apparatust igénybe vettem e czélból, s felhasználtam valamennyi e részben értékesithető összeköttetésemet fenn és lenn egyaránt. E mellett folyton rendszeresitettem és tömöritettem a roppant anyagot; a legnagyobb lelkiismeretességgel revideáltam azt ismételve, hogy a feleslegest kihagyhassam, az ismétléseket elkerülhessem és a nyers anyag emésztetlen nyomait is kiküszöböljem belőle. Hogy daczára ennek a jelen mű még is ily terjedelmes lőn, annak okát a tartalomjegyzék szolgáltatja. A feldolgozandó anyagból lényeges részeket ugyanis csak a műnek monographia jellegétől való megfosztása, s szinvonalának sülyesztése mellett lehetett volna figyelemre méltó meny-

nyiségben kihagyni. Különben a monographia eddig megjelent többi részeinek méreteit az nem haladja tul, pedig szerintem az egész irodalmi vállalkozásnak e kötet képezi derekát és törzsét, melynek gyökere a történelem, ágai pedig a többi különleges részek lesznek. E mellett e kötet gyakorlati használhatóságát a jelenben és maradandóbb becsét a jövőben főleg az anyag beható feldolgozása biztosithatja. Az e műben összehalmozott anyag nagy része eddig sehol sem látott napvilágot, mert eredeti megfigyelés és önálló adatgyűjtés eredménye. Sőt még azon részei közül is nagyon sok, melyek nem ilyenek, menthetetlenül elvesznek, ha ott most nem közöltetett volna. Igy például Jekelfalussy József úr, a ki ma mint miniszteri tanácsos áll az országos statisztikai hivatal élén, még osztálytanácsos korában szives volt részemre az 1890. évi népszámlálás ősanyagából sokat összeállittatni, a mi talán a levéltárban már nem is létezik, vagy ha igen, az közzé bizonyosan nem tétetett és nem is fog tétetni soha. A megye valamennyi jellegzetes vidékének gazdasági viszonyai ugyszólván le vannak fényképezve, mert azok különös ismervei és jellemvonásai általánositás mellett eltüntek vagy elmosódtak volna. Ezt a részt tiz évi lankadatlan buzditás folytán ugyszólván maga az illető közönség irta meg s benne a mai megye tesz önvallomást magáról. Ha most ez nem közöltetik, hasonló felvételt kitudja hamarjában fog-e valaki rendezni. A jelen dolgozat rendeltetése tehát, hogy a XIX. század végének Aradvármegyéjéről és Arad városáról hű képet adjon a közel és távol jövő számára, melyben azt a legbehatóbb kutatással sem lehetne pótolni.

Mindezek után nem marad hátra más kötelességem, minthogy köszönetet mondjak mindazon hatóságoknak és egyeseknek, a kik egyenként e mű létrejöttét megkönnyitették, összességükben pedig azt lehetővé tették. A hatóságok közül első helyen Aradvármegye egész közigazgatási szervezetét, annak intéző és végrehajtó közegeit egyenként és összesen kell hálásan felemlitenem. Az annak élén álló alispán, *Szathmáry* Gyula kir. tanácsos úr, tiz év alatt öt ízben rendelte el az általam készitett kérdő pontok szerint megyeszerte az általános adatgyüjtést. Sőt ő maga is több fejezethez beható felvilágositást irt részemre. Ő tette lehetővé, hogy Aradvármegye közigazgatását a megye egyik legkiválóbb munkaereje, dr. *Lengyel* Sándor aljegyző úr, e monographia számára kitünően ismertesse. Munkálatát csak az ujabb adatokkal, továbbá a közegészségi részben a kórházakról, később pedig a nyugdijakról mondottakkal pótolva, némi csekély változtatással közöltem. Ugyanezt kell mondani endrődi *Salacz* Gyula kir. tanácsos, polgármester úrról a városra vonatkozólag, melynek közigazgatási viszonyait mintegy fele részben dr. *Parecz* Béla fogalmazó úr munkálata alapján mutatom be. A közegészségi és légtüneti adatokat nagy szakavatottsággal és előzékenyen dr. *Pozsgay* Lajos főorvos úr volt szives szolgáltatni.

Az aradi kir. törvényszék elnöke, *Ottrubay* Károly úr, maga is levelezett velem ez ügyben, és neki köszönhetem, hogy a vezetése alatt álló törvényszék területének igazságszolgáltatását egy kiváló albiró, a kinek tisztelt nevét kívánságára azonban csak kezdőbetűivel jelezhetem, *F. V.* úr, az elnök támogatása mellett oly szakavatottan és behatóan tüntette fel.

Köszönetet kell mondanom a kereskedelmi és iparkamarának, melynek nemcsak korábban általam, hanem az utódaim által szerkesztett jelentéseit is bőven használtam és a mely felkérésem folytán szives volt az adatgyüjtésben, daczára, hogy maga is a kerület monographiájának készitésével volt elfoglalva, hathatósan támogatni.

Az egyházi hatóságok, kevés kivétellel, minden megkeresésemnek készséggel tettek eleget. *Metianu* János gör. keleti püspök, dr. *Mihályi* Victor gör. kath. érsek, mint akkori lugosi püspök, *Csécsi* Imre református ev., *Frint* Lajos ág. hitv. ev. s *Bukurovics A.*, pécskai gör. keleti szerb lelkész urak, végül *Bing* Vilmos és *Rosenberg* Lipót urak, az összes egyházi adatokat, csak némi módositást igénylő alakban, bocsátották rendelkezésemre.

A megye közgazdasági viszonyainak leirásánál sokat köszönhetek *Barkassy* Kálmán kir. tanácsos és közgazdasági előadó úrnak, a ki mint kiváló és tanult gazda azok felett mondott véleményével és az azokra vonatkozó bő adatokkal mozditotta elő működésemet.

Kitünő dolgozatokat küldtek a dohányra vonatkozólag *Gamberszky* József, a kir. dohánybeváltó hivatal főnöke, a szőlőszet és borászat tárgyában, *Mayer* Henrik úr, a ménesi vinczellérképezde igazgatója, *Kovács* Antal országos felügyelő úr a méhészetre, *Landraf* János országos felügyelő úr a halászatra vonatkozólag. Becses adatokat kaptam *Tormay* Béla miniszteri tanácsos úrtól az állattenyésztést, *Füzesséry* Kálmán úrtól a Szárazér szabályozást, *Thomka* Emil úrtól pedig feldolgozva a kulturmérnöki munkálatokat illetőleg. *Rónay* István pénzügyi tanácsos és kataszteri nyilvántartási biztos úr a mellékletek közt közölt gyönyörű táblázatokat másodizben állitotta össze. Egy korábbi hasonló munkálata még a 80-as évekből való. — Csejthei *Varjassy* Árpád kir. tanfelügyelő úr szives közreműködése folytán *B. A.* aradi községi tanitó úr a népoktatásról irt egy nagyon beható lelkiismeretes dolgozatot, melynek bő kivonatát némi módositással közlöm is. *Nesnera* Aladár igazgató úr a fa- és fémipari iskola viszonyait ismertette. *Boncs* Döme kir. tanácsos és kir. közjegyző ad közjegyzői, *Hász* Sándor elnök és *Vizer* Péter urak az ügyvédi kamara történeti, szervezeti és forgalmi adatait közölték. Néhai *Végh* Aurél kir. tanácsos és kincstári jószágigazgató a saját hatáskörére és a versenyegyletre, a folyammérnökségek a saját hatáskörükre, a magy. kir. államvaspályák adatait az aradi üzletvezetőség szolgáltatta, *Bodányi* Ödön vasútigazgató úr a borossebes-menyházai vasútra és a bányászatra, *Csep-*

reghy Mihály úr a Nádormalom-csatornára, *Gallacz* János műszaki tanácsos úr becses művében a Körösszabályozásra vonatkozólag adtak adatokat. *Máday* Mátyás úr *Krispin* József úr közvetitése mellett megirta a zenei élet, *Nagy* Sándor lyceumi tornatanár úr pedig a sport különböző részeinek ismertetését. *Vásárhelyi* Béla főrendiházi tag és vezérigazgató úr közvetitése mellett *Boros* Vida kir. főreáliskolai igazgató úr irt az aradcsanádi vaspálya történetéről és leirásáról egy-egy becses közleményt, melyet részben felhasználtam. A *zalatnai* és főleg a *nagybányai* kir. bányakapitányságoktól a legujabb bányászati adatokat nyertem. *Heinrich* Sándor úr a megyei hitelszövetkezet adatait és a hitelviszonyok általános jellemzését szolgáltatta. *Ciorogaru* Romulus úr másutt nem olvasható adatait használtam a románok közmívelődésének jellemzésénél, késmárki *Szontagh* Gyula nyujtotta az aradi keresk. testület történetére vonatkozó adatokat. Végül meg kell jegyeznem, hogy az uradalmak és nagyobb birtokok leirásához az alapot az illető tulajdonosok és főtisztek voltak szivesek nyujtani. Névszerint kell megemlitenem gr. *Zselénsky* Róbert, *Vásárhelyi* László, illetve fia, József, *Purgly* János, illetve fia, László, *Friebeisz* Miklós, dr. *Vancsó* Gyula, illetve Mayerhoffer Károly, *Molnár* Lajos és *Langer* A., *Pfeifer* Kálmán min. tan., *Szekér* Mihály, *Razel* István, *Konopy* Kálmán, *Korek* Antal, *Institoris* Gyula és *Iby* Ferencz urakat. A baromfi tenyésztés adatait gárai *Gaal* Sándor és *Zórád* Ferencz uraktól kaptam. A községek leirásához az adatokat részint a jegyzők, részint egyes ott lakó birtokosok, más értelmes urak, mint az általános magyar biztositó társaság kiválóbb ügynökei szolgáltatták. Névszerint kell megemlitenem *Szomoru* István pécskai igazgató-tanitó, *Istvánfy* Béla, közalapitványi bérlő urakat.

Midőn ilyformán bemutattam volna, hogy e mű miként és kiknek közreműködésével készült, ezt még csak azzal pótlom, hogy a terület és népességről szóló fejezetek adatainak gyüjtésénél és feldolgozásánál *Lakos* Béla, az egész mű összeállitásánál pedig *Parecz* István bölcsészeti hallgatók voltak szivesek nekem segiteni.

Budapest, 1897. jun. 2.

G. J.

ELSŐ RÉSZ.

KÖZGAZDASÁG.

A) TERÜLET.

I. Általában.

Aradvármegye a keleti hosszuság 18.° 32′ és 25° 21′, továbbá az északi szélesség 45° 58′ 15″ és 46° 41′ közt fekszik. Területe a kataszteri felmérések adatai szerint 6443.39 □ klm. Nagyságra nézve a tiszántúli résznek harmadik, egész Magyarországnak pedig tizenegyedik megyéje. Nagyobbik fele a nagy magyar alföldi síksághoz tartozik, kisebb fele pedig azon hegységek csoportjainak kiágazása, melyek az alföldet az erdélyrészi harmadkori medenczétől elválasztják. Aradvármegye földrajzi fekvését egységesnek sem hydrographiai, sem orographiai, sem geologiai szempontból nem mondhatni, mivel területe egyes központok szerint oszlik szét, melyek a megye határán kivűl esnek. Természetes határa délről a Maros, mely a megyét délen egész hosszában körülfolyja, észak-kelet felől a Bihar-hegység gerincze, Torda-Aranyosmegye felől és egy darabon Biharmegye felől a Kodru-Moma hegység gerincze. Politikai határai észak felől Békés- és Bihar-, keleten Hunyad-, észak-keleten Torda-Aranyos-, délen Krassó-Szörény-, Temes- és Torontál-, nyugaton pedig Csanádvármegye. Az alföldi síkségi részről Békés-, Bihar-, Csanád-, Temes- és Torontál határolják, hegyes részei pedig Bihar-, Torda-Aranyos, Hunyad- és Krassó-Szörénynyel szomszédosak. Alakja szabálytalan, hosszukás négyszög, ezt azonban eltorzítja az a nyúlvány, melylyel a megye testébe Csanádvármegyének battonyai járása behatol.

Politikai, illetve közigazgatási felosztását e táblázat mutatja:

Sorsz.	A járás neve	Területe □ klmben	A községek száma	Sorsz.	A járás neve	Területe □ klmben	A községek száma
1	Aradi	488·78	15	7	Pécskai . . .	472·93	8
2	Borosjenői . .	604·67	17	8	Radnai	1018·75	36
3	Borossebesi . .	949·20	49	9	Ternovai . . .	542·82	17
4	Eleki	480·55	9	10	Világosi . . .	451·58	12
5	Kisjenői . . .	895·20	20		Arad sz. k. város	112·—	—
6	N.-Halmágyi . .	426·91	33		Összesen . . .	6443·39	217

A mi az egyes járások geographiai fekvését illeti, az aradi, pécskai, eleki, kisjenői, borosjenői és részben a világosi is a sík területre, a többi járások pedig a hegyes vidékre, névszerint a radnai a Maros völgyére és a Hegyes-Drócsára, a nagyhalmágyi a Hegyes-Drócsára, a Bihar-hegységre és a nagyhalmágyi völgységre, a borossebesi járás a Hegyes-Drócsára, a Kodru-Momára és a Fehér-Körös völgyére, végűl a ternovai járás a Csigér völgyére és a Hegyes-Drócsára esik.

I. Alföld. Sík vidéke a nagy magyar alföld egyik termékenyebb része, túlnyomóan agyagos és homokos kevert talaj, jóllehet a kisjenői és az eleki járásnak helyenként sok a székes talaja is, de a síkságon különben terjedelmes gazdag szántóföldek, szép gyümölcsösök és legelők vannak. A síkságot némely helyen dús erdők borítják. Különösen a kisjenői és borosjenői járás északi részén nagy kiterjedésű erdőségek vannak: ez a Lunkaság, mely a Fehér-Körös mentén és a Tőz vizkörnyékén terjed el. A síkság a megye nyugati és észak-nyugati részét foglalja el, mig a Fehér-Körös és Fekete-Körös mellett egy mélyen fekvő vidék van, melynek néhol tengerszín feletti magassága a 100 métert is alig éri el. Ezen összefüggő mélyen fekvő lapályon kivűl mély fekvésű egyes szigetek is fordulnak elő Simánd környékén. A megye sík része a Fehér-Körös balpartjától kezdve észrevétlenűl emelkedik a Maros táján 120 m. magasságig. E magassági viszonyok egész közvetlenűl a Maros völgyéig megmaradnak, sőt annak temesi oldalára is átnyúlnak és ott már valamivel nagyobb emelkedést érnek el. Az alföldi síkság e része Aradvármegyének leglakottabb tájéka, hol a nagyobb községek kiterjedt határain virágzó földmivelést űznek.

II. Hegység. E megye két külön álló hegységvidékre oszlik. Az egyik a Hegyes-Drócsa, melyet a Kodru-Momától és a Bihar-hegység nyúlványaitól a Fehér-Körös völgye választ el. A Hegyes-Drócsa egészében aradvármegyei hegységnek tekinthető. A Maros és a Fehér-Körös közt terjed el s a legmélyebben nyúlik ki az Alföldre. Meredeken egyszerre emelkedik ki a nagy síkság 119 méter tengerszín feletti lapályából a Haranghegy 321 méter magasságban közvetlenűl a Maros völgye mellett. És ez a hirtelen kiemelkedés, miként később látni fogjuk, az aradvármegyei síkság felől mindenütt egyforma arányú, úgy, hogy a harmadkori és negyedkori dombos vidék egészen hiányzik. Ennek tulajdonítható, hogy a hegységnek egyetlen állandó folyású patakja sincs, két eret kivéve, melyek a hegység gerinczén meggyűlt időszakos csapadékot vezetik le. A Hegyes-Drócsa e hirtelen kiemelkedő részén igen közel a Maroshoz van a nagy magyar Alföld 3 nagyobb folyójának vizválasztója Uj-Paulisnál. A Maros és Tisza vizválasztója Uj-Paulistól Arad felé irányúl, mig a Tisza és Fehér-Körösé észak-nyugati irányt követ. A hegység homlokharánt gerincze Gyorok táján éri el legnagyobb csúcsait; a Kecskés 471 m., a Magura 458 m., legmagasabb csúcsa, Hidegkút, 573 méter magas. Innen Pankota

irányában észak felé mind alacsonyabbá válik és lassanként összeolvad a Fehér-Körös 107—109 méter magas völgyével. Csak még egyetlen tető emelkedik ki: a 266 méter magas Kopasz-hegy Pankota északkeleti részén, hol meleg forrás van, mely egy nádas ingoványt képez. De ez a pankotai Kopasz-hegy és az apateleki Mokra-hegy a Drócsa őstömegéhez nem tartozik, hanem sokkal ujabb vulkáni képződmény. Láthatjuk tehát, hogy az ugynevezett Aradi Hegyalja a Hegyes-Drócsa előhegye és csúcsai 500 méternél felebb általában nem emelkednek, de egyszerre merülnek fel a síkságból 300—350 méter magassággal.

Az Aradi Hegyalja felett kiemelkedő magaslatokat azonban a benyuló hegyi patakok és völgyek több csoportra szakgatják szét. Ilyen pl. a hegység észak-nyugati vonulatában a Csigér völgye, délen a kladovai völgy. Ezen választó vonalon, mely elég mélyre sülyed, emelkedik ki a Hegyes-Drócsa egyik felének legmagasabb csúcsa, a 800 méter magas Hegyes. Ez a főgerincz culmináló csúcsával a Maros felé csap és egészen a Debella Goráig megtartja a 600 m. középgerincz magasságot. A Debella Gorától azonban a gerincz lesülyed csaknem annyira, a mily magasságban a síkból kiemelkedett. Itt 300—350 m. mély nyergek keletkeznek benne, melyek mintegy két orographiai gerinczre osztják a hegységet: a Hegyesre és a Drócsára. A Hegyes voltaképpen egy jól körülirt orographiai tömeg, melynek északi oldala a Fehér-Körös felé sokkal meredekebb, mint a Maros felé eső déli része. A Hegyes hat első rendű patakot bocsát a Marosba, mig É.-ra a Fehér-Körös felé a Csigér gyűjti össze a Hegyes vizeit. Visszatérve most a két gerinczet elválasztó nyereghez, ez 350 m. magasságát egészen a nádas-berzovai nyeregig megtartja. Innen azonban folyvást egyenletesen emelkedik a főcsúcsig, a Drócsáig, melynek magassága a Hegyesét jóval felülmulja, ez t. i. 887 m. magas. Ez a gerincz képezi voltakép a Drócsa-hegység zömét. A főtömb egy vonulatot bocsát Vaszoja felé, mig a gerincz Szlatina Madrizest völgyéig terül, de erre K. felé a Drócsa magasságát többé nem éri el. Egy haránt gerincz Baja és Zöldes közt D. D.-Ny.-É. É.-K. irányú és 14 kilom. hosszúra nyúlik el. — Ez a vonulat már harmadik orographiai gerincznek tekinthető és a szlatina-madrizesti völgyületből hirtelen emelkedik ki nagy magasságra. Igy a Piatra Alba 811 m. magas. A Drócsa Soborsin és Kakaró között a legszélesebb, ezután a Drócsa kapcsolatát N.-Halmágy és Borossebes között két völgymedenczétől megszakított harmadkori trachit hegység közvetíti. Ez utóbbi néhol 800 méterre is felemelkedik, de már geologiailag nem tartozik a Drócsához. Azonban itt is emelkednek vulkáni és diabáz tömegek elég nagy magasságra, ilyen pl. a Gyalu-Pietrosza (695 m.), a Vurvu-Mihajána (716). Ugy a Drócsán, mint a Hegyesen az orographiai gerinczczel a vizválasztó vonala nem mindég esik össze, mert az orographiai magasságvonalak a vizválasztó gerinczet hegyes szög alatt metszik.

A Kodru-Moma, Hunfalvy felosztása szerint a Bihar-hegység legtekintélyesebb oldalága, a Fehér- és Fekete-Körös közt fekszik. Ezen elválasztás azonban önkényes, mert a Kodru-Moma orographiai különválása a Bihar-hegységtől nyilvánvaló. Ezt mutatja azon mély depressio, mely a Moma és a Gyalu-Mare közt létezik. Ebben az ifjabb képződmények elég tekintélyes mennyiségben vannak meg, ugy hogy az a mélyedés, mely Acsuva-Csúcs és Kristyór közt észlelhető, valóban különválasztja a két hegységet. A Kodru-Moma a miocén kor előtt teljesen elkülönítve, függetlenül állott a Bihar-hegységtől. A Bihar-hegység főgerincze is annyiban összefügg Aradvármegye általános földrajzi leirásával, amennyiben főgerincze egész a nagyhalmágyi völgyületig lenyúlik, melybe a Sirbi, a dunksori patak, véső dik be. És ezen Aradvármegye területén, illetve határán álló főgerincz mintegy sarokbércz s természetes határt képez. Főcsúcsai: az egykori leányvásárairól híres Gaina-csúcs (1480 m.) és a Rotundu-csúcs (1359 m.). Visszatérve a Kodru-Momára, mint különálló hegységre, vagy amint ujabban nevezik, Beéli hegységre, látjuk, hogy ez a Fekete-Körös völgyéből hirtelen emelkedik ki és annak egy különálló része az Isoi gerincz, mely Monyásza és Nadalbest közt kezdődik, hol az úgynevezett déznai patak völgyében mintegy választó az Isoi gerincz és a Kodru-Moma között. E gerincz nyúlványa a megye határán túl esik és Biharvármegyében van. Az Isoi gerincz déli oldala Bihar felől sokkal hirtelenebb kiemelkedést mutat, mint Aradvármegyében, hol a déznai völgyben lassan lapúl el. A gerincz folyvást D. D.-K.-É. É.-Ny. irányú és emelkedése oly rögtönös, hogy 3 klm. hosszban már 1000 m. magasságot ér el. Az aradi Pless 1000, Kis-Arad 1016, Nagy-Arad 1114, Merisora 1099 méter Arad és Biharvármegye határán. Ezen Isoi gerincznek a Kodru-Momával való összekötő része a Punkoj-csúcstól D.-K. K. felé forduló gerincz, mely a Momáig 930 m. magasságig nyúlik le. Szóval ez már a voltaképpeni kodru-momai főgerincz, de ennek magasabb csúcsai Biharmegyére esnek, mig maga a gerincz Aradvármegyében a Kristyor-Csúcs vidéki mélyedésbe hajlik el. A vizválasztó a magas ormokat elhagyva, a Fekete-Körös felé húzódik, mig ellenben a Moma gerinczével a vizválasztó egészen összeesik és a kristyor-csúcsi medenczében lapúl el.

III. Folyók. Aradvármegye főfolyója a *Maros*, mely a megye területére a zámi szorulatnál lép be és a megyét délről határolja. Számos patak ömlik bele, melyek a Hegyes-Drócsát ismételve átszakgatják. E völgyeket számos helység népesíti. Aradvármegyében a Maros mellett 32 helység terül el. A Maros a bánsági hegységek és a Hegyes-Drócsa közt tört magának utat. Néha oly szűk szorulatot képez, hogy a vasuti töltés és az országút egymás mellett alig férnek el. A Maros partján a Hegyes-Drócsát lombos erdők fedik, de a völgyekben a helységek körül mindinkább kezd veszni a sűrűség. Az első csermely a megye területén a szelistyei, mely a Czungány-hegyből ered, azután déli irányban foly 5 helység mellett, majd Ny.

irányban ömlik a Marosba. A szelistyei patak után kiszélesül a Maros, midőn a toki, kujási és a soborsini patakok ömlenek itt bele, melyek a Piatra-Albán erednek. Soborsin alatt széles völgysíkja van a folyónak, Tótvárad és Govosdia között ömlik bele a lupes és a szlatina-bajai patak. Batucza és Kaprucza között ujra megszűkűl a völgy. Ezután a kapruczaberzovai völgytágulat következik, mely a Maros völgye második legnagyobb kiszélesedése és e széles völgyben halad egészen Solymosig, ezen utjában vagy tiz patakot vevén fel. Solymosnál kezdődik a Maros harmadik legfestőibb szurdoka: a radna-lippai. A Maros aradmegyei jobboldalán meredek sziklák, baloldalán erdős hegyhátak vannak és annyira összeszorítják a Maros vizét, hogy a most romjaiban levő solymosi vár, Erdély aranykorában igazán kulcsa lehetett ugy a Marosvölgynek, valamint Erdélynek. Solymos és Paulis közti utja után kiér Paulisnál az Alföldre. Érdekes itt a fentebb emlitett vizválasztó közelsége a Maroshoz. Itt fejlik ki a Száraz-ér a Maros egy régi medrében, Méneshez közel és a Maros régi ágában foly Aradig, a nélkül, hogy a Marossal egyesülne. Zimándköz és Uj-Panát községeket érintve, Arad alatt a battonyai Száraz-érrel egyesülve a Tiszába szakad. A Maros Paulistól kezdve alföldi jellegű, Aradtól fogva mint gőzösökkel is járható folyó, a megye legvirágzóbb helységeinek határát érinti és a legtermékenyebb vidéken foly át.

A megye másik főfolyója a *Fehér-Körös*, közel a Gainához ered a Bihar-hegység főgerinczén. Aradmegye területére a nagy-halmágyi völgység szélén lép. Ez mintegy 6 klm. hosszu és másfél klm. széles völgység Cermura és Kis-Halmágy közt terül el. — A nagy-halmágyi völgység határán egy jókora patak ömlik bele, a tiszai, mely magával 3 csermely vizét viszi, gyönyörü vidéken folyva át. — Itt a Fehér-Körössel nevezetes változás történik. Ugyanis Leásza és Csúcs közt kikerülve a könnyebben átmetszhető pontusi agyaglerakodásokat, neki megy a nehezebben áttörhető kemény rétegnek s andezit láva kitörésekben »*S*« alakot formálva, Észak-Nyugat irányban, Csúcsig vés magának szurdokot. Ez a szurdok egyike a legszebb és legfestőibbeknek. — A szurdokot elhagyva, a talács-acsuvai patak D. irányba tolja. A Fehér-Körös balparti patakjai Ocs, Ocsisor, Cermura stb. kevésbé jelentékenyek a folyó általános képét illetőleg. A Fehér-Körös Gurahoncz-Jószáshelytől Kocsuba-Kakaróig 15 klm. útban elég széles völgyben foly, számos patakot véve fel magába. Kakarónál ujra elkerüli a Revetis-Szelezsány felé eső pontusi márga és homokhalmokat és ismét andezit tufák közt tör magának utat Boros-Jenő felé, a hol első nagy patakját, a déznait felveszi, mely hasonló módon Prezest és Borossebes közt kemény kőzetekben tör magának a Fehér-Körös felé utat. — A déznai patak felvétele után az Alföldre ér és közel a Tőzhöz folytatja folyását az Alföld mély fekvésű része felé, melyet Zaránd körül ér el, és itt a Körös mentén az átlagos magasság alig van 95 m. A Fehér-

Körös mellett 36 helység, közte két igen élénk kereskedő góczpont, fekszik. A Fehér-Körösből ágazik ki a József-nádor malom-csatorna Buttyin felett, hol kisebb vizálláskor egy zsilip a Fehér-Körös csaknem összes vizét vezeti le. Utjában 2 időszakos patakot vesz fel. Vizével két tavat táplál: a bokszegi és a borosjenői rovinai tavat. A bokszegi tavon keresztül foly. Ezen csatorna ujabban Gyuláig, a Holt-Körös medréig meghosszabbittatott és oda vezeti le vizét. A Hegyalja alatt terül el a Zsimbolya mocsár, s a belvizekből keletkező Maska ér. — A Fekete-Körös kevéssé képezi a megye határát, mert mindössze három helység területét érinti, de annyiban mégis nevezetes Aradmegye hydrographiájára nézve, mert itt ered a megye területén a Fekete-Körös fő mellékvize, a Tőz, a déznai patak forrásához igen közel, a szuszányi völgyben foly le és Nadalbestnél kiérve, a Fehér-Körös felé ereszkedő harmadkori lejtőre párhuzamosan foly a Fehér-Körössel nyugot, majd nyugot-éjszak-nyugot irányban a nélkül, hogy csak legkisebb vize is egyesülne a Fehér-Körössel. — Tehát ahhoz hasonló alakulás keletkezik, mint a minő a Maros és Száraz-ér folyását jellemzi. Érdekes, hogy az Isoi gerinczről lejövő patakok sem a Fehér-Körösbe, hanem a Fekete-Körösbe ömlenek. Ilyen a beéli patak és a Szartos. A Tőz Seprősnél jut el a 100 métert alig elérő mély síkra és Tamásda, Biharmegyei faluval szemben, de még Aradmegye területén ömlik a Fekete-Körösbe. Itt kevés, de népes helység van, pedig elég termékeny a talaj, miről a Lunkaság gyönyörü erdői és szántóföldei is tanuskodnak. Megemlitendő még a Leveles nevű ér. Aradmegye keleti és éjszakkeleti tája az emlitett két részből álló sík vidéket foglalja magában, melyet a Maros, Fekete- és Fehér-Körös szelnek át. Aradon a vaspálya sínei 351 láb magasságban rakvák le, Kurticson 348, de már Kétegyházán 297 lábnyira fekszenek a tenger színe felett. Érdekesek a völgyhuzamok, melyek Aradmegyében is észlelhetők. Az egyik, melyen a Szárazér foly, a másik a Hajdú völgye, mely Eleknél indul ki és Békésben megy tovább. E völgyhuzamoknak közgazdasági tekintetben felette nagy jelentőséget kell tulajdonitani, mert az égalj és termelő viszonyok javitása első sorban az Alföld csatornázását tételezi fel. Ha pedig ez elhatároztatik, az elhagyott folyammedrek mentén haladó magaslatokat kell felkeresni és azok felhasználása által a Maros és Tisza közti vidéket majdan valóban Kánaánná lehet átalakítani.

IV. Földtani viszonyok. A sík vidék főképlete többnyire kavics, homok és agyagrétegek. A legalsó réteg homokból áll, melynek szemei aprók, rendesen egyneműek, csak a csillám fordul elő abban vékony, de nagyobb terjedelmű ezüstfehér pikkelyekben. A homokréteg néhol mint pl. Medgyes vidékén, a felületre is felkerül, másutt ellenben mélyebben fekszik és akkor vagy sárga agyag vagy fekete föld boritja. Anyagára nézve a homok tiszta kvarcz, hanem gyakran keverve van más anyagokkal is. A föld termő ereje itt a televényben rejlik, melyet a viz könnyen járhat

át, de aztán huzamosb ideig marad benne. E föld a téglaégetésre nem igen alkalmas, hanem az évelő növények számára rendkivüli táperő rejlik benne. Az aradmegyei mezőség azonban már nem oly termékeny, mint Csanád- vagy Békés-megyének szomszédos vidéke a kétegyházi határ kivételével. A televény egyik válfaja a szikes föld, mely egyes vidékeken nagyobb terjedelemben fordul elő és homokkal vagy agyaggal keverve könnyen észrevehető foltokat képez. A szik táblák a különben homok- és korhanyban gazdag agyagtalajban szigeteket képeznek, melyek többnyire hosszúkásak és a használható földek közepén tünnek fel, néha azonban egész külön réteget képeznek. Van olyan szik, melyet bizonyos czélszerű kezelés mellett használni is lehet, mig a vakszik teljesen használhatetlen. Aradmegyében szikes földek nagyobb kiterjedésben Elek, Otlaka, Székudvar és Kisjenő körül fordulnak elő.

A magyar-erdélyi határon emelkedő hegységek kevés megszakitással jegeczes kőzetekből, névszerint csillámpalából és fillitből állanak, de azokat a rajtok később egymásután áttört másféle kőzetek, mint gránit, diorit, porfir és trachit boritják el, úgy hogy belőlük csak egyes szakadékok maradtak meg. — A hegység éjszakkeleti sarka hatalmas 900 méterig emelkedő trachittömegből áll, a trachit a Fehér-Körös mindkét partján és Taucz vidékétől Csúcs felé egész Nagy-Halmágyig terjed. Alcsiltől nyugatnak és délre krétakorú homokkövek, Borossebestől pedig negyedkori képletek is vannak, melyek a völgyek talpát elfoglaló képletekkel együtt a trachittuffból álló 378 meter magas mokrai hegyet egészen elszigetelik. Világos és Paulisnál a kristályos pala a nagy diluvialis síkságot közvetlenül határolja, mig Radna környékén a negyedkori képletek közé a harmadkoriak öve nyomul. Paulis vidéke földtanilag Hunfalvy állitása szerint igen nevezetes, mert annak dombjai a csillám-pala, gránit és zöldkő sajátságos vegyületéből állanak. Muszkán gránit, a hegység egyéb részeiben homokkövek, márgák, szénnyomok és kövületek is találtatnak. Ipari fontossággal birnak ezenkivül a Boros-Sebes, Ó- és Uj-Dézna s Zimbró körül kiaknázott vaskövek, valamint az Ágris vidékén azelőtt nagy mértékben égetett és az egész tájon nagy keletnek örvendő mészkő, valamint az ujabban felfedezett és Kovaszincztól Duudig terjedő rézerek. Érdekesek azon észleletek, melyeket földtani szempontból dr. *Pethő* Gyula és dr. *Lóczy* Lajos eszközöltek és melyek a földtani intézet évi jelentéseiben foglaltatnak. Ezekben az iparilag hasznositható kőzetanyagokról részletesen nyilatkoznak. Kiemelik, hogy a Hegyes-Drócsa hegység éjszaki kiágazásaiba andesit, tufa nagyobb tömbjei czerithim mész stb. fordul elő.

V. Az éghajlati viszonyok. Arad sz. kir. város földirati fekvése: északi szélessége 38°·59, keleti hosszúság 36°·10. Tengerfeletti magasság: 134 méter. A légsulymérő középállás 750.4 mm. Évi közép hőmérsék 11·5° C.°. Eső, hó 628 mm. A léghőmérsék évenként C°+36,37 maximum

és C—17.21 minimum közt ingadozik. Az előbbi magasságot rendesen julius hó második felében, vagy augusztus hó első felében, az utóbbi hidegségi fokot többnyire januárban, deczemberben, ritkábban februárban éri el. A havi közép hőmérsék Celsius szerint jan. —1, febr. +2, márcz. +4·5, ápril +13·5, május +16, jun. +20·8, jul. +22, aug. +22·4, szept. +18, okt. +12, nov. +6, decz. —0·5. — Az éghajlat mérsékelt jellegű, a hőmérsékleti átmenet az évszakok szerint elég élesen határolt, a nyári 3 hónap (jun., jul., aug.) sokszor tartós, csaknem tropikus hőség által tűnik ki. Az átlagos közép hőfok a nap különböző részeiben következő:

	Reggeli 7 óra	Déli 2 óra	Esti 10 óra.
Tavaszi évad	C+3	C+8	C+4·3
Nyári »	°+10	+24	+16·5
Őszi »	+4·6	+9·2	+5·6
Téli »	—5	—1	—4·2

Az uralkodó szél több évi megfigyelés szerint túlnyomólag keleti, gyakran délkeleti elhajlással. Ezen szélirány mellett az esőzés is különösen nyáron a leggyakoribb, az éjszaki és éjszakkeleti szél túlnyomó a téli és a kora tavaszi hónapok alatt és ettől függ a hőmérséklet sokszor rohamos hanyatlása is. A másik fő szélirány a nyugati, mely leginkább a nyári és őszi hónapok alatt fúj és ennek délnyugati elhajlása mellett inkább a szárazság uralkodik. A szél ereje általában enyhe és tavaszszal és őszszel többnyire erős; heves vagy viharos szelek ritkán, leginkább nyáron, amazok évenként átlagosan 24-szer, az utóbbiak 5-ször vannak feljegyezve. Orkánszerü szél ritkán, néha évek alatt egyszer fordul elő. Az időjárás szabály szerint inkább száraz, úgy, hogy 8 év közül 5-ben száraz, 3 év alatt nedves. A légköri csapadékok mennyisége évenként csekély eltérést mutat s közönségesen 630 milliméter körül forog. Inkább ezen mennyiségnek eloszlása mutat nagyobb egyenetlenségeket, s mig némely hónap esőben szűkölködik, a másik (ápril—juliusig és szeptembertől—deczemberig) többször esősnek mondható. Átlag havonkint 51 milliméter esőt számithatunk, a csapadékos napok száma átlag évenként 106. Ebből havas 14 nap és az összes csapadékból átlag hócsapadék 58 milliméter szokott lenni. A napok száma, melyeken csepegés, hópelyhek, dara jelentkeznek, évenként átlag 60-ra tehető. Viharos nagy eső, égiháború évenként 21 van átlag; ezek a nyári hónapok alatt következnek be, néha erős villámszórás mellett. A légsúlymérő állásának naponkénti változásai 0.3 – 7′ mm. magasságban mozognak. Meleg és száraz hónapokban a higanyoszlop alacsonyabb, mint télen. Maximuma a reggeli, minimuma a déli órákban észlelhető. Az egész éven át észlelt változások a légsúlymérő közvetlen leolvasása szerint 768·0 maximum és 732 minimum között ingadoznak. A levegő ezen nyomása havonként a szinskála szerint átlag 4—7° között változik, mig a napi ingadozás 0—10°-ig terjedhet.

A levegő nedvessége a légköri csapadékok és a hőmérséklet ingadozásai által befolyásoltatik. A hygrométer az esős, hűvös időszakban többnyire 80° felett áll, mig a verőfényes, száraz és meleg időjárás mellett 11°-ra is száll alá. Köd kiválókép február, november és deczember hónapokban, évenként átlag 24 napon fordul elő, erősebb harmat április, május, szeptember és október havában jelentkezik. A történeti adatok, melyek az éghajlati viszonyra vonatkoznak, a következő nevezetesebb feljegyzéseket mutatják. A mult században 1769-től 1798-ig 10-szer volt oly vihar Aradon, a mely hosszu ideig megmaradt az emberek emlékezetében. Ezek egyike volt a legnagyobbaknak az, mely 1785. május 18-án tűzfalakat, kéményeket döntött le, házfedeleket szakgatott fel, azokat ide és tova hajitá s a marosi malmokat mind összerongálta. A jelen században szintén volt elég vihar. Földrengés ritkán fordul elő, mindössze 4 esetről vannak régibb feljegyzések: 1797. október 19-én, 1834. október 15-én, 1838. január 23-án és 1847. október 15-én. Érdekes a földrengéseknél, hogy közülök 3 volt októberben.

Aszály a mult században két évben volt: 1779-ben és 1794-ben; 1779-ben csak november havában volt eső, 1790-ben az egész év alatt nagy aszály uralkodott országszerte; a mezőkön, kertekben semmi sem termett, a gazdák széna és takarmány hiányában kénytelenek voltak marháikat potom áron elpazarolni, »több volt a hús, mint a kenyér«. A gazdák ugyanis nem tudván marháikat eladni, azokat levágták, a húst besózták vagy füstre tették. Ez időben éhség is uralkodott a városban, mely körülbelől két évig tartott, a polgárság akkor pénzt és gabonát kapott a nyomoruság enyhitésére. Érdekes, hogy ez évet megelőzőleg annyi eső esett, hogy az egész évben alig volt 3 nap egymásután, hogy ne esett volna. Nagy szárazság volt még 1863-ban, midőn a gabonatermés a nagy hőségben és eső hiányában tönkre ment és az 1794-ik évi állapotok ismétlődtek, mert takarmány nem teremvén, az emberek sok helyen a szalmafedelü házak tetejét etették meg a jószágokkal. De ezzel sem boldogulván, szarvasmarháikat a síkságról be a hegyek közé voltak kénytelenek hajtani. Sok jószág azonban éhen pusztult el a síkságon, a legtöbb község inséges kölcsönökre szorult, melyeket az akkori absolut kormánytól kaptak és később évek hosszu során keresztül fizettek vissza.

Az éghajlat szélsőségeinek eredményét a legeltérőbb átlagtermések képezik. Például, jó és észszerü gazdálkodás mellett Ötvenesen, csak e század 80-as éveit véve tekintetbe, mert a 60-as és 70-es években voltak sokkal jobb és rosszabb évek is, 1883-ban 1.77, 1884-ben 7.15 m.-mázsa repcze; 1880-ban 4.08, 1887-ben 11.35 m.-mázsa buza; 1880-ban 2.60, 1887-ben 14.37 m.-mázsa rozs; 1881-ben 3.75, 1882-ben 9.72 m.-mázsa árpa. 1881-ben 4.30, 1882-ben 13.54 m.-mázsa zab termett átlag kataszteri holdanként

Arad szab. kir. város főorvosának, dr. *Pozsgay* Lajosnak feljegyzései alapján a következő legujabb légtüneti adatokat közölhetem :

Év	Légnyomás					Léghőmérsék C⁰								Páranyomás közép	Viszonyos nedvesség			
	Közép	Maxim.	Nap	Minim.	Nap	Reggel	Dél	Este	Közép	Maxim.	Nap	Minim.	Nap		Reggel	Dél	Este	Közép
A r a d																		
1881	750.6	768.0	Nov. 5.	729.0	Febr. 11.	7.2	13.3	8.2	9.6	37.1	Aug. 24.	—20.1	Január 17.	7.6	86	64	85	78
1882	751.1	772.6	Január 15.	733.4	Decz. 24.	8.7	15.3	9.7	11.2	35.7	Julius 9.	—11.3	Febr. 2.	7.8	83	59	81	74
1883	750.5	766.7	Január 19	731.1	Márcz. 8.	7.8	13.8	8.5	10.0	36.5	Julius 15.	—11.8	Decz. 8.	7.7	85	63	85	78
1884	751.1	766.2	Január 1.	733.6	Decz. 21.	7.9	13.8	8 9	10.2	35.1	Julius 18.	—17.3	Decz. 3.	7.6	85	63	83	77
1885	749.9	766.6	Decz. 20.	734.0	Okt. 11.	8.5	15.0	9.9	11.1	33 5	Junius 17.	—15.5	Decz. 14.	7.6	81	58	79	73
1886	749.8	771.6	Febr. 8.	730.6	Márcz. 4.	8.8	15.2	10.0	11.3	35.8	Julius 27.	— 7.9	Márcz. 12.	7.9	82	61	80	74
1887	750.2	769.7	Febr. 5.	730.8	Decz. 20.	8.1	14.3	9.2	10.5	33.6	Julius 19.	—18.0	Decz. 31.	7.4	82	59	80	74
1888	750.5	769.6	Decz. 14.	733.6	Febr. 18.	7.3	13.7	8.2	9.7	36.5	Aug. 1.	—21.2	Január 1.	7.2	80	59	79	73
1889	750.1	769 5	Nov. 21.	727.2	Febr. 9.	8.0	13.8	8.9	10.2	35.5	Julius 14.	—12 5	Decz. 22.	7.7	82	62	83	76
1890	750.9	771.2	Január 7.	731.1	Nov. 24.	8.4	14.8	9.4	10.9	36.3	Aug. 25.	—16.4	Decz. 29.	7.5	80	59	81	73
Összesen	7504.7	7691.7		7314.4		80.7	143.0	90.9	104.7	355.6		-152.0		76.0	826	607	816	750
												Átlag a 10 évről						
Közép	750.4	769.0		731.4		8.0	14.0	9.1	10.4	35.5		-15.2		7.6	82.6	60.7	81.6	75.0

Év	Felhőzet közép	Csapadék			Napok száma					Szél oszlás								
		Összeg	Maxim.	Nap	Csapadékkal	Hóval	Jégesővel	Zivatarral	Viharral	N.	N. E.	E.	S. E.	S.	S. W.	W.	N. W.	Szélcsend
Arad																		
1881	5.2	812	65	Május 29.	122	18	—	13	.	47	67	65	347	37	91	117	279	45
1882	5.0	695	34	Május 19.	104	8	—	20	.	40	47	115	341	53	93	197	183	21
1883	5.3	681	39	Május 26.	123	20	5	31	.	33	65	133	310	63	88	189	196	18
1884	5.4	659	29	April 28.	110	11	—	21	.	21	47	140	331	55	92	197	189	26
1885	4.9	629	49	Julius 1.	107	8	—	20	.	25	43	156	349	60	81	214	151	16
1886	5.1	770	39	Május 2.	112	21	2	33	.	20	43	218	321	65	74	175	169	10
1887	5.1	697	41	Május 26.	130	24	7	27	.	20	46	193	252	50	113	247	172	2
1888	4.9	468	30	Junius 30.	100	21	—	18	.	33	66	157	281	66	107	200	183	5
1889	6.0	896	52	Junius 18.	140	33	5	29	.	21	62	219	242	57	101	226	152	15
1890	5.1	572	27	Január 23.	116	22	4	27	.	26	62	200	248	61	115	217	153	4
Összesen	52.0	6879	405		1164	186	23	239	.	286	548	1596	3022	567	960	1977	1827	162
Átlag a 10 évről																		
Közép	5.2	687.9	40.5		116.4	18.6	2.3	23·9	.	28.6	54.8	159.6	302.2	56.7	96.0	197.9	182.7	16.2

1896.

Földrajzi hosszúság Ferrotól=38°59′. Földrajzi szélesség=46° 11′. Tenger fölötti magasság=134 M.

1896.	Légnyomás					Léghőmérséklet					Felhőzet			Csapadék				Uralgó szélirány általában
	redukált					közép C°	maxim. C°	nap C°	minim. C°	nap	% derült	% felhős	% borult	eső mm.	hó mm.	összesen mm.	zivatar	
	közép	maximum	nap	minimum	nap													
Január	771.3 mm.	784.2 mm.	28.	756.2 mm.	15.	—7.9	0.7	31.	—23.1	23.	30	8	62	—	15	15	—	Északkeleti.
Február	770.3 »	779 0 »	4.	756.9 »	29.	—0.9	7.8	12.13.	—13.7	17.	26	17	57	2	19	21	—	Keleti.
Márczius	760.6 »	769.3 »	11.	745.5 »	30.	6.9	20.4	26.	—7.8	2.	37	13	50	45	—	45	—	Nyugoti.
Április	761.0 »	769 4 »	21.	751.0 »	13.24.	8.4	25.9	30.	—6.8	8	24	22	54	43	10	53	—	Nyugoti.
Május	760.0 »	765.7 »	12.	753.2 »	21.	15.4	28.8	27.	0.5	14.	33	31	36	53	—	53	3	Keleti.
Junius	760.3 »	764.8 »	30.	754.8 »	27.	20.5	31.5	20.	8.0	1.	39	36	25	52	—	52	4	Keleti és nyugoti egyforma.
Julius	760.7 »	764.1 »	28.	755.1 »	30.	21.9	32.8	30.	10.7	1.	42	32	26	109	—	109	4	Nyugoti.
Augustus	760.3 »	764.6 »	20.	753.0 »	6.	20.9	32.7	22.	10.3	19.	47	29	24	100	—	100	7	Nyugoti.
Septemb.	760.6 »	767.4 »	17.	747.8 »	26.	17.8	32.0	19.	7.5	25.	57	21	22	92	—	92	1	Déli.
Október	763.0 »	768.6 »	15.	750.1 »	20.	15.7	23.8	5.	7.0	28.	37	21	42	25	—	25	—	Keleti.
Novemb.	764.1 »	777.7 »	6.	753.6 »	2.	4.5	19.3	1.	—12.0	30.	25	15	60	90	14	104	—	Nyugoti.
Decemb.	763.7 »	776.0 »	31.	744.5 »	15.	2.1	11.9	20.	—16.1	4.	15	18	67	43	2	45	—	Keleti.

B) NÉPESSÉG.

I. A népesedés általában. Aradvármegye néphullámzása igen typikus példáját adja Magyarország népmozgalmának. — A háromszoros nagy telepités nagyon megváltoztatta időnkint a megye etnographiai képét; mivel hazánk azon részében fekszik, mely a honfoglalás óta egész napjainkig a legerősebb népváltozásnak volt kitéve mindig. — A tatárjárás előtt magyar volt a síksági rész, de mivel a mongol hordák éppen itt pusztitottak a legerősebben, akkor minden megsemmisült és másodszor kellett a megyét ujra betelepíteni. — A XV. és a XVI. századból ránk maradt adatokból világossá lesz a reformátio térfoglalása itten. A Fehér-Körös völgye és a Maros síksági mente 27 magyar helységével felvette a reformátiot. Az egyházi adatokból, kimutatásokból megalkothatjuk a XVI. század közepe tájának etnographiai képét. — A fenmaradt helységnevek nemcsak magyaros hangzásából, de biztos történeti adatokkal is kimutatható, hogy más nemzetiségüek a letelepedett lakosság csekély részét alkották. Igen kevés helységet találunk a Hegyes Drocsa völgyeiben, mig ellenben a síksági részen sokkal több és a maitól eltérő hangzásu helységekkel találkozunk. 1564-ben Arad- és Zarándmegyében 2144½ portát vettek fel, a mi a nemességen felül 55,000 lakosnak felelne meg. Ez az utolsó (1890. évi) népszámlálás összegének 16%-át teszi. Itt tekintetbe kell venni, hogy 1550. óta a törökök pusztitása már nagyon is érezhető volt, annál inkább, mivel Zaránd 1551-től kezdve a század végső évtizedéig török hódoltság volt. A történet világánál láthatni a pusztulás iszonyú képeit később is. A Fehér-Körös völgyének magyar lakossága az utolsó szálig kipusztúl Borosjenő ostromakor, a marosmenti helységek Radna és Lippa ostromakor pusztúlnak el. A megye irtózatos romlását mutatja az, hogy 1696-ban már csak 80 portát vettek fel, mert a XVII. század pusztító csapásai következtében a 130 évi időközben a porták 96·3%-a megsemmisült, úgy, hogy a porták száma után a megye lakosságát 1800—2000-re tehetjük. Az óriási pusztulás sebeit a sok telepítés sem tudta behegeszteni. 1690-től kezdve a szerbek kezdték megszállni Arad környékét. Történtek előbb magyar telepítések is, de ezek állandóknak nem mondhatók, azonfelül csekély mérvüknél és

sikerüknél fogva a megye pusztaságaiban elvesztek. A megalakított marosi határőrség lakossága putrikban és sátrak alatt tanyázott és nem volt állandóan letelepedve. A mi csekély lakosság lézengett volna, azt is a XVIII. század elején dühöngő pestis és a Rákóczi felkelés csaknem egészen tönkre tette.

A XVIII. század első felében két összeirás volt, melyek megbizhatósága ellen semmi kifogásunk nem lehet. Az alább közlött adatokból a nemzetiségeknél az oláhság feltünő nagy száma ötlik szemünkbe. Az oláhság a XVI. században mint letelepedett lakosság nem szerepelt még nagyobb számmal a nemzetiségek között. De a kipusztult lakosság helyére az elhagyott lakatlan falvakba a XVII. századtól kezdve mind nagyobb számmal vonult le hegyeiről és különösen Zarándmegyét foglalta el.

Ha az 1715/1720. összeirásból akarunk a XVIII. század első felére áttekinthető képet alkotni, elébb meg kell jegyeznünk, hogy az akkori Aradmegye alakja a mainál sokkal kisebb volt, — és ha igyekeztünk is az összehasonlitásnál annak egész területéről az adatokat összeegyeztetni, mégis némi eltérés csúszhatott be. A lakosság létszámát, a háztartások száma után adjuk Az 1715. év Arad megyéjében 981 háztartás; Zarándban 2111 állapittatott meg. A két megye lakosainak számát tehát, a mellőzött nemesek és papokon kivül, 21·644-re tehetjük. Az 1720. összeirás sokkal megbizhatóbb adatokkal szolgál:

Sor-szám	Terület	A háztartások száma	Az adókötelesek száma	A nemesek, papok, zsidók száma	Összesen
1	Aradmegye	860	5160	95	5255
2	Marosi határőrség	1386	8316	8	8324
3	Zarándmegye	4161	24966	220	25186
	Összesen	6407	38442	323	38765

A 38,765 lélekszámból azonban le kell vonnunk 57 helység lakosságát. Ezek ugyanis ma Hunyadmegyéhez tartoznak. E helységek lakóinak létszáma 6000-re tehető lesz. Igy tehát 1720-ban Aradvármegye mai területén a lakosság létszáma 32,765 lélek volt. Ha ezen összeget a megye mai létszámával összehasonlitjuk, látni fogjuk, hogy a megye lakóinak létszáma 170 év alatt 948·67% al szaporodott. Az 1720-diki összeirás eredményeit a jelen népesedési viszonyokkal összehasonlitva, az óriás, csak nem tizszeres gyarapodás ötlik szemünkbe, mely szinte hihetetlennek tünnék fel, ha nem tudnók, hogy a Tisza, Duna, továbba a Tisza-Maros közének egyes részei még jobban gyarapodtak. Igy pl. 1720—1890. között

Békés, Csongrád és Csanádmegyének lakossága 3·661.58%-kal, a Bács-Bodrogé 2·075.00% kal lett számosabb.

II. A népesedés története. Aradmegyében 1720-ban 176 helység volt, azok közűl 76·82%-nak nem volt 100 lakosa sem, mig ma 100 lakosságon alóli helység egy sincs és 100—200 közti is csak négy van. 1720-ban 600 lakoson felüli helység három volt. — De ha az 1720-ik évben széttekintünk az ország területén, egyedűl Vasmegyében és felső Magyarországon találunk ily nagyobbacska, 500—600 lakosságú, helységeket. A mai értelemben városok pedig csak a szász székekben voltak. — Ekkor tehát igazi pusztaság volt Aradvármegye, különösen a síksági része, hol Arad városa emelkedett ki Lakóinak számát ekkor 3000-re tehetjük. Köztük, igaz, hogy csak 169 polgár család volt, a többi rácz határőr, de amazokból 120 kereskedő és iparos került ki, a mi az akkori viszonyok közt elég nagy szám volt. 1710-től kezdődnek a megyében úgy, mint az országban, a telepítések. — Zarándban 1710—1720 között 13 helységet telepítettek, Aradban egyet. De e telepítések annál kevésbé pótolták a hiányokat, mivel az állandónak remélt marosi határőrség 1751-ben kivándorolt, a mi a megye csekély lakosságán nagy rést ütött. A szerbek helyét csaknem mindenütt oláhság foglalta el, jóllehet voltak sváb és magyar telepesek is, de ezeknek száma az oláhság tömegében elveszett. Az oláhok, különösen a Temesközből, kezdenek nagyobb számmal felfelé nyomulni. Az 1752—1762. tiz évi ciklusban 8 nagyobb telepítés történt (Szemlak, Pécska, Glogovácz, Mondorlak, Csicsér, Szabadhely, Paulis, Solymos). Ezek kiindulási pontja Erdély, a temesi bánság és a környék magyarsága volt, csupán a német elem jött külföldről. A sok telepités és nyugalmasabb időszak a század vége felé javitotta meg a népesedési viszonyokat. 1779-ből egy összeirásban a megyének 101,540 lakosa, 167 faluja és 16 mezővárosa van feltüntetve, a mi egy kissé kevésnek tűnik az 1789. összeiráshoz viszonyitva. Alapul véve az 1720. összeirást, ezt az 1779. évi 209·8% mulja felül; absolut számokban kifejezve 68·775 tel. Ezen gyors szaporodás a nagy állami és magán telepítéseknek köszönhető. Az 1787. évi conscriptio csak megközelitőleg adja Arad népességének képét, mert a megye akkori és mai beosztása között nagy különbség van. 1789-ben 152,930 lakost vettek fel. Áttekintést nyujt e kis táblázat, mely a XVIII. és XIX. században történt felvételek adatait hasonlitja össze:

A népesség összeirása kimutat lelket			
1720-ban	1779-ben	1787-ben	1890-ben
32,765	101,540	132,930	343,597

Szaporodások százalékokban				
1720—1890	1779—1890	1789—1890	1770—1779	1779—1787
948·67%	338·6%	113·28%	209·8%	50·6%

A XIX. század népmozgalmainak uj hullámzást ad az uj telepítések nagy száma. A század elejétől az 1857. évi népszámlálásig, mely 1789-től az első ellenőrizhető összeirás volt, 1965 családot telepítének le. Ezen telepítések főleg az 1830—1840. évek közti időre esnek.

A népszámlálás éve			
1857-ben	1870-ben	1880-ban	1890-ben
275,918	304,713	303,764	343,597

Szaporodások százalékokban						
1720—1857	1720—1870	1720—1880	1720—1890	1857—1890	1870—1890	1880—1890
742·1%	823·5%	827·6%	948·67%	19·7%	12·7%	11·54%

A népszaporulat következetes haladását a következő kis táblázat jelzi:

Szaporodások százalékokban					
1720—1779	1779—1787	1787—1857	1857—1870	1870—1880	1880—1890
209·8%	50·6%	80·4%	10·79%	−0·24%	11·54%

Ebből látható a fokozatos fejlődés. Megszakitást az 1870—1880 közt mutatkozó 0·24%-nyi csökkenés képez. Miként alább az egyes helységeknél láthatni, a hegyi részeket igen erősen megtámadó kolera a legtöbb község lakosságát megfogyasztá. Ha ezen esettől eltekintünk, láthatjuk, hogy a népesség arányos, fokozatos fejlődésében hézag sehol nincs. — Érdekes lenne a szaporodást egyes járások szerint is kimutatni, de az 1857—1870. népszámlálásra nézve ez lehetetlen, mert akkor a járások beosztása a maitól eltérő volt. Kénytelenek vagyunk tehát e részben a két utóbbi népszámlálás összehasonlitására szoritkozni:

Sorszám	A járás neve	A népszámlálás éve		A szaporodás	
		1880	1890	százalékokban	absolut számokban
1	Aradi	28,888	32,644	13·00%	3756
2	Borosjenői	27,394	31,802	16·45%	4508
3	Borossebesi	28,298	31,041	9·69%	2743
4	Eleki	24,252	27,674	14·11%	3422
5	Kisjenői	36,848	44,042	19·52%	7194
6	Nagy-halmágyi	16,021	17,432	8·81%	1411
7	Pécskai	26,212	28,966	10·50%	2754
8	Radnai	30,502	32,493	6·52%	1991
9	Ternovai	20,010	22,312	11·50%	2302
10	Világosi	29,983	33,139	10·53%	3156

Ezen táblázat mutatja, hogy a siksági részek járásai sokkal jobban gyarapodnak. Első helyen áll a kisjenői járás, mig ellenben a radnai és nagy-halmágyi kevés gyarapodást mutatnak. Megyénkben is a nép phisikai ereje különösen ott fejlődik erősen, hol a föld termő ereje nagyobb.

Nagyon jellemző a megye etnographiájára, hogy csaknem minden helységben arányos fejlődés tapasztalható. A hirtelen felszökés vagy apadás igen ritka, a mi a nép nyugalmas viszonyokhoz való ragaszkodását és a vándorlási vágy hiányát mutatja, pedig ez hazánk egyéb vidékein nagy mértékben fordul elő.

A megye központjának, Arad sz. kir. városnak, fejlődését a következő táblázat mutatja be:

Az összeirások vagy népszámlálások éve					
1720-ban	1850-ben	1857-ben	1869-ben	1880-ban	1890-ben
3000	22,398	26,959	32,725	35,556	42,052

Fejlődés százalékokban				
1720—1850	1850—1857	1857—1869	1869—1880	1880—1890
644·4%	20 36%	21·39%	8·65%	18·27%

Láthatjuk itt a fokozatos fejlődést. A város a megyével teljesen arányban 170 évi időszakban 1317·00%-kal növekszik. A fejlődés csak az utóbbi évtizedekben gyorsabb. Arad hazánk egyik legjobban fejlődő

városává lesz; alig pár vidéki város, az erősen fejlődő Budapestet nem számitva, mulja felül.

A lakosság elterjedésére és térfoglalására áttérve, utalunk arra, hogy már ismertettük a helységek kicsiny voltát a történeti áttekintésben. A XVIII. század elejéről való adataink még a század vége felé sem változtak. A XVIII. század végén 183 helység volt a megyében és átlag egy helységre 554 lakos esett. Hosszas fejlődés és a nép physikai erejének gyarapodása kellett arra, hogy a helységek átlagos lélekszáma elérje a mai összeget. A helységek átlagos lélekszáma volt 1857-ben 1227, 1870-ben 1243, 1880-ban 1381 és 1890-ben 1583.

Látjuk ebből, hogy Aradvármegye helységei az átlagos lélekszámot tekintve (Arad szab. kir. várost is beleértve) a hazai helységek közepes számát alig haladja túl, s leginkább Moson megyével hasonlitható össze, hol az átlagos létszám 1426. Hogy a megyében, ha vannak is nagyobb helységek, azok a kisebb létszámu helységek mellett elenyésznek, annak oka a megye geographiai, illetve orographiai helyzetével függ össze.

A népsűrűség is nagyrészt az orographiai viszonyoktól függ. Tudjuk, hogy a megye nagy részét a Hegyes-Drocsa, a Kodru-Moma, a Bihar-Vlegyásza ágazza be, azok völgyeiben pedig kevés lélekszámu helységek terülnek el, mert a megélhetés nehezebb, mint a síkon.

Viszonylagos népesség egy □ klmre volt Aradmegyében 1857-ben 44·4, 1870 ben 45·7, 1880-ban 46·8, 1890-ben 47·6. Viszonylagos népesség egy □ klmre Aradvárosában volt: 1869-ben 292·2, 1880-ban 317·5, 1890-ben 375·5.

Aradvármegye tehát nem tartozik hazánk azon törvényhatóságaihoz, melyek a közepes viszonylagos lakosságot (50) elérik. Ellenben Arad sz. kir. város, az egyetlen Nagyváradot kivéve, az alföld bármely városával kiállja a versenyt népsűrűség tekintetében, sőt azoknak nagyobb részét el is hagyja. Nem érdektelen a két utóbbi népszámlálás adatai szerint a járásokat összehasonlitani a viszonylagos népességet illetőleg.

Sorszám	A járás neve	Területe □ klmben	Relativ lakosság 1 □ kmre 1880-ban	Relativ lakosság 1 □ kmre 1890-ben	Helység létszáma	Egy helységre esett lakos	
						1880-ban	1890-ben
1	Aradi	488 78	59·10	66·70	15	1699	2176
2	Borosjenői	604·67	45·3	52·59	17	1611	1870
3	Borossebesi	949·20	29·7	32·7	49	576	636
4	Eleki	480·55	50·4	57·5	09	2694	3074
5	Kisjenői	895·20	41·1	49·2	20	1842	2202
6	N.-Halmágyi	426·91	37·5	40·8	33	485	528
7	Pécskai	472·93	55·4	61·2	08	3276	3620
8	Radnai	1018·75	29·2	31·8	36	847	902
9	Ternovai	542·82	36·8	41·0	17	1277	1312
10	Világosi	451·58	66·4	73·4	12	2498	2761

Ezen táblázatból láthatjuk, hogy legsűrűbb népességű a világosi és a legtöbb nagy helység a pécskai járásban van, a legkisebb helységek a teljesen hegyes nagyhalmágyi járásban találhatók, legkisebb a lakosság relativ száma a borossebesi és radnai járásokban. Ennek oka az, hogy területük jó része a hegységek gerinczére is kiterjed. A helységeket a következő kis táblázat beosztása szerint osztályozhatjuk:

100—500 lélekszámú helység van 62, 500—1000 lélekszámú helység van 54, 1000—1500 lélekszámú helység van 26, 1500—2000 lélekszámú helység van 23, 2000—2500 lélekszámú helység van 22, 2500—3000 lélekszámú helység van 6, 3000—4000 lélekszámú helység van 7, 4000—5000 lélekszámú helység van 3, 5000—7000 lélekszámú helység van 5, 7000—10,000 lélekszámú helység van 2. A helységek 54%-a tehát 1000 lelken alóli és az 5000-en felül levők csak 2·16%-át teszik azoknak.

III. A korviszonyok és családi állapotok tárgyalásánál a közel multra kell szoritkoznunk. A férfiak és nők viszonyszámait a következő táblázat tárja elénk. Volt Aradmegyében:

	1857-ben	1870-ben	1880-ban	1890-ben
Férfi	137.365	153.661	134.815	177.277
Nő	137 553	151.052	133.593	172.329
Esik 1000 férfira nő	1000·1	1001·8	1002	1000·5

A nők lélekszáma tehát nem igen mulja felül a férfiakét, csak a nagyobb helységekben. Igy a pécskai járás községeiben és Arad sz. kir. városban, hol 19,988 férfira 22,134 nő, vagyis 1000 férfira 1111 nő esik. Itt azonban tekintetbe kell venni, hogy Arad városa egy nagy kör gócz-pontja, oda tehát nagyszámú nőcseléd és napszámosnő gyűl össze. A megyében az, hogy a nők nem igen mulják felül a férfiak számát, leginkább a hegységi részeknek tudható be, hol 1000 férfira alig esik 970—980 nő.

Ha ugyanis Aradmegyét a várostól külön vesszük, az 1890. évi adatokból látni fogjuk, hogy a férfiak száma ott a nőkét 1143-mal mulja felül, tehát magában a megyében 1000 férfira nem esik 1000 nő. Volt 1890-ben:

	férfi	nő	+ vagy — nő
Az aradi járásban	16292	16352	+ 60
a borosjenői »	15864	15938	+ 74
a borossebesi »	15707	15334	— 373
az eleki »	14019	13655	— 364
a kisjenői »	22001	22041	+ 40
a n.-halmágyi »	8838	8594	— 244
a pécskai »	14405	14561	+ 156
a radnai »	16400	16093	— 307
a ternovai »	11281	11031	— 250
a világosi »	16552	16587	+ 35
Arad sz. k. városában	19918	22134	+ 2216

Kor viszonyok.

Járás	0—2		3—5		6—10		11—15		16—20		21—30		31—40		41—50		51—60		60 éven felüli		Ismeretlen kor		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Aradi	1626	1596	1503	1580	2161	2180	1782	1759	1201	1328	2504	2680	2355	2171	1554	1428	961	994	639	625	6	5	16292	16352
Borosjenői	1544	1664	1510	1598	1890	1886	1649	1751	1057	1179	2754	2942	2418	2194	1632	1404	904	847	487	436	19	37	15864	15938
Borossebesi	1441	1560	1390	1353	1744	1697	1738	1613	1107	1187	2692	3041	2367	2203	1714	1466	973	812	537	396	4	12	15707	15334
Eleki	1528	1455	1292	1299	1811	1863	1482	1487	1031	1132	1883	2124	2134	1805	1384	1206	884	777	588	502	2	2	14019	13655
Kisjenői	2103	2179	2064	2125	2654	2682	2293	2283	1508	1787	3471	3746	3299	2999	2386	2167	1384	1327	832	734	7	12	22001	22041
N.-halmágyi	788	755	755	762	1026	1074	852	892	667	694	1466	1610	1211	1097	1047	910	630	507	365	266	21	27	8838	8594
Pécskai	1417	1420	1354	1336	2041	2054	1657	1727	1034	1149	1923	2090	1895	1800	1417	1394	941	885	692	659	34	47	14405	14561
Radnai	1223	1193	1184	1208	1721	1726	1708	1774	1299	1299	2780	2774	2438	2346	1975	1756	1273	1241	787	762	12	14	16400	16093
Ternovai	1087	1077	920	919	1202	1174	1309	1270	823	948	1988	2010	1670	1560	1095	1043	756	697	420	301	8	32	11281	11031
Világosi	1678	1638	1506	1491	2043	2015	1710	1775	1216	1339	2661	2907	2540	2294	1594	1469	955	1015	625	616	21	28	16552	16587
Arad sz. k. v.	1348	1414	1366	1364	2184	2251	2395	2485	1786	2210	3058	3891	2967	3085	2242	2434	1415	2645	1124	1289	33	66	19918	22134
																					Összesen		171277	172320

IV. Nemzetiség. Aradvármegye hazánk nemzetiségi vidékének határán fekszik; egyike azon törvényhatóságoknak, hol a legkülönbözőbb nemzetiségek élnek együtt anélkül, hogy az utolsó 170 évi időszak alatt a keveredésre hajlamot is mutattak volna. Ennek oka a fajok jellemében és nem az orographiai viszonyokban kereshető, mert hisz a síkság nemzetiségei már geographiai elhelyezkedésüknél fogva is keveredhettek volna. A különállás fentartását azonban az élés felekezeti elkülönités és nép ragaszkodása ősei falujához szintén előmozditja. A nemzetiségek tárgyalásánál csak utalni kivánunk a telepitések minőségére, melyek a XVIII. század elején történtek; tudjuk, hogy azok nagyobb része oláh volt, csak a Fehér- és Fekete-Körös völgyében történt egy-egy magyar telepités. Az 1720. összeirás a nemzetiségeket nevük után osztályozta. E szerint volt:

Sorszám	A terület neve	Százalékokban			
		magyar	német	oláh	szerb
1	Aradmegyében	6·98%	16·41%	76·01%	—
2	Marosi határőrvidéken	8·26%	—	25·79%	65·95%
3	Zarándmegyében	11·52%	—	80·40%	0·08%

Ha a 170 év előtti állapotokra visszatekintünk, látni fogjuk, hogy a magyar elem csaknem elvész a többi nemzetiségek közt. A mi kevés volt, az is főleg a nemességhez tartozott, mivel a nemesség 90%-át magyarnak vették fel. Aránylag csekély számú németség és a határőrvidéken nagy számú horvát és szerb lakos mellett már túlnyomó a románság. Legyen szabad a mai viszonyokkal már itt összehasonlitást tenni.

	Százalékokban					
	magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	egyéb
Aradmegye	20·19%	10·50%	1·26%	66·68%	0·17%	1·11%

Az utóbbi 170 év tehát nem nagyon változtatott Aradvármegye etnographiáján, csak annyiban, hogy a még elenyésző németség telepitése és szaporodása folytán jelentékeny hódítást tett, a szerbek kivándoroltak, az oláhság rendesen gyarapodott, de más nemzetiséghez nem simult volna. Inkább kiengedte magát egyes helyeken az erősebb germántól szorittatni,

mintsem beleolvadt volna. Ennek igazolására a telepítésekre legyen szabad az olvasó figyelmét terelnem. Glogovácz aradi járási helység a XVIII. század közepe tájáról való telepítés, telepítésekor fele részben német, fele részben oláh volt, ma 96%-a a lakosságnak német és csak 4%-a oláh, egy másik példája ennek Szemlak. Az 1752—1762. közti telepítés után a lakosság $^2/_3$-ad része oláh volt. Mai nemzetiségi viszonyai pedig ezek: 9·19% magyar, 38·26% német, 44·05% oláh, 4·66% tót és egyéb 3·23%. Ezen két példa, a sok közül, azt hiszem fenti állításomat igazolja, a nemzetiségek megmaradnak ott, hol más népfajjal a küzdelmet nem kell felvenni, ellenben a gyengébb oláht az erősebb germán kiszoritja, legyőzi, de amaz inkább elvándorol, sem hogy nemzetiségéről letenne.

A történeti fejlődés kimutathatása végett az 1779. évi összeirás nem éppen megbizható adataihoz kell visszatérnünk. Ez 10% magyart, 10% szerbet, 4·7% németet és 74·4% oláht vesz fel. Ha ezt az 1880. évi adatokkal összehasonlitjuk, látni fogjuk, hogy a magyarság 8·54% nyert — természetesen a telepítésekkel együtt —, a németség 5·3% nyert, mig a szerbség csaknem teljesen elveszett, az oláhság 74·4%-a leapad 66·61%-ra vagyis 7·79%-ot veszitett az összes százalék számban, de voltaképpen az oláhság absolut számban óriásilag gyarapodott. 75,930-ról felemelkedett 178,385-re, vagyis 136%-kal gyarapodott voltaképpen absolut számban, csak a többi nemzetiségekhez képest csökkent arány-száma.

A jelen századi fejlődést csak átszámitás mellett lehetne feltüntetni, mert az 1857. és 1869. évi felvételek csak a hitfelekezetek szerint számláltatták meg a lakosságot.

A megye legmagyarabb járása a pécskai, utána a kisjenői, a hol a legtöbb magyar helység van. Az aradi járásban 3, a kisjenőiben 8, a pécskaiban 4, az eleki járásban 4 és a ternovaiban 1 magyar község van. Összesen 22 absolut magyar ajkú többséggel biró község létezik és 1 van, a hol a magyarság relativ többséget mutat. Német helység van 5, relativ többségű 3. Sehol hazánkban az oláhság oly compact tömegben nem lakik együtt, mint megyénk nagyhalmágyi járásában, a hol 33 helység közül 14 helységben 100% oláhság van. Ezen egész járás 15,000 oláhja közül csak egy századrész beszéli a magyar állam nyelvét. Az egész megyében különben 18 helység van olyan, a hol 100% oláhság van. A borossebesi és radnai járásokban csaknem minden helységben van egy-két magyar vagy német, de azért az ily kevés töredék az oláhság compact tömegében elvész. A németek gyarapodása a magyar államemzmére nagy haszon, ugyanis $^1/_3$-ad részök eltanulja a magyar nyelvet.

Habár kissé több helyet foglalnak el, nem lesz érdektelen közölni azon a nemzetiségi viszonyokat minden tekintetben alaposan feltüntető adatokat, melyeket még az ősanyagból szíves volt részemre az országos statisztikai hivatal 1892-ben összeállittatni.

Nemzetiségi viszonyok általában

Járás	magyar		német		tót		oláh		ruthén		horvát		szerb		örmény		czigány		külföldi		bolgár		olasz		vend		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	férfi	nő
Aradi	3703	3761	3918	4055	78	87	8474	8379	2	1			25	11			48	44	41	11			3	3			16292	16352
Borosjenői	2215	2285	120	160	147	145	13113	13061					10	13			211	221	44	52			4				15864	15938
B.-sebesi	1193	1192	140	144	119	94	14055	13743			4	1	3	4			126	107	56	45	1		9	3	1	1	15707	15334
Eleki	3691	3691	4142	4087	744	699	5380	5155				1	1	3			46	47	6	2	9						14019	13655
Kisjenői	7624	8031	734	779	228	221	13193	12801	4		5	2	2	3	1		200	199	10	5							22001	22041
N.-halmágyi	118	115	28	28	1	1	8634	8400									55	48	1	2			1				8838	8594
Pécskai	7088	7296	1666	1689	557	497	4559	4521	94	94			116	140		1	116	120	209	203							14405	14561
Radnai	779	848	630	774	21	19	14728	14229			5	2	72	59		1	130	143	29	18	1		5				16400	16093
Ternovai	658	644	146	137	6	4	10363	10160			28	2					78	83	2	1							11281	11031
Világosi	2919	2028	4115	4185	91	70	9121	9014				2	14	20			269	250	21	12			2				16552	16587
Arad sz. k. v.	12025	13876	2443	3183	174	184	4040	3833	1	3	15	10	903	801			56	66	207	153	27	5	27	20			19918	22134
																										Összesen	171277	172320

A más hazai nyelvüek közül magyarul is beszél:

Törvényhatóságban	német		tót		oláh		ruthén		horvát		szerb		vend		örmény		czigány		olasz		külföldi						Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	férfi	nő
Aradmegyében	6559	5507	1397	1055	8704	4428	10	5	16	10	649	490			2	1	128	129	23	8	301	205					17789	11838
Aradon	1848	2145	154	161	2170	1543	1	1	12	4	489	348					22	16	14	6	14	3	146	92			4870	4319

A magyar anyanyelvűek nyelvismerete:

Törvényhatóságban	csak magyarul		németül		tótul		oláhul		ruthénül		horvátul		szerbül		vendül		örményül		czigányul		bolgárul		külföldi nyelven		olaszul		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	fi	nő	férfi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	férfi	nő
Aradmegyében	26333	29980	8047	8309	393	339	7107	6006	3	2	3	1	54	69			1	1	20	10	3	3	42	46	7	1	42013	44767
Aradon	5777	7268	4729	5218	100	117	1351	1183	2	2	2		33	55					8	3	1	2	19	28	3		12025	13876

1890-ben százalékokban volt	magyar	német	tót	oláh	szerb	egyéb
Aradmegye	20·19%	10·50%	1·26%	66·68%	0·9%	1·11%
Aradváros	61·60%	13·38%	0·85%	18 72%	0·7%	1·33%

1880-tól fogva a magyarság Aradmegyében 1·65%, Aradvárosában 3·90% emelkedett; százalékokban e mellett még az oláhság mutat némi gyarapodást.

31 Összegezve a fennebb jelzett adatokat, kitünik, hogy volt 1890-ben:

	róm. kath.	gör. kath.	gör. kel.	ágost. evang.	evang. ref.	zsidó
Aradmegyében	69,246	12,110	192,734	6,274	16,878	4,129
Arad városában	21,799	1.035	9,252	1,221	3,909	4,795

Összehasonlítva az 1880—1890. évek közötti gyarapodást százalékokban, a következő táblázatot kapjuk:

	róm. kath.		gör. kath.		gör. kel.		ágost. evang.		evang. ref.		zsidó	
	1880	1890	1880	1890	1880	1890	1880	1890	1880	1890	1880	1890
Aradmegyében	21 33	22·96	3·90	4·02	66·46	63·92	1·56	2·08	5·39	5·60	1·33	1·37
Arad városában . . .	50·98	51·84	1·71	2·46	23·22	22·00	2·66	2·90	8·57	9·30	12·42	11·40

Ha a nemzetiséget összevetjük a hitfelekezettel, akkor Aradmegyében és Arad városában a viszonyokat a következő két táblázat tünteti fel:

Hitfelekezeti viszonyokat a következő táblázat járásonként mutatja be:

Járás	róm. kath.		görög kath.		örmény kath.		görög keleti		örmény keleti		ágost. evang.		helvét evang.		unitarius		zsidó		nazarénus		baptista		anglican		ismeretlen vallású		hitfelekezet nélküli		Összesen	
	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő
Aradi	6721	6917	43	36			8509	8409			102	94	644	604	2		235	250	35	41	1	1							16292	16352
Borosjenői	1602	1698	1526	1514			11820	11791			222	219	473	486	5	3	210	221		1	6	5							15864	15938
Borossebesi	927	950	100	76			14085	13778			82	53	285	258	1		225	217			2	2							15707	15334
Eleki	7244	7216	24	29			5406	5192			860	754	303	272	1	1	180	189	1	2									14019	13655
Kisjenői	3235	3450	2063	2014			11382	11028			182	189	4769	4962	6	3	358	389	6	6									22001	22041
N.-Halmágyi	59	64	12	10			8673	8438			4		19	13	1		68	69							2				8838	8594
Pécskai	6465	6609	747	694			4390	4412	1		1142	1159	1444	1429			204	245	12	12				1					14405	14561
Radnai	1236	1416	412	356			14443	14014			43	22	55	69		2	211	214											16400	16093
Ternovai	653	613	817	814			9624	9421			21	19	61	42	1	6	104	116											11281	11031
Világosi	5991	6180	810	413			9028	8890			564	543	367	323	2		188	236	2	2									16552	16587
Arad sz. k. v.	9973	11826	538	492	3	2	4728	4523	1		628	593	1738	2171	11	9	2288	2507	8	10							2	1	19918	22134
																												Összesen	171277	172320

I.

A nyelvismeret összevetve a hitfelekezettel Aradmegyében:

Hitfelekezet	magyar		német		tót		oláh		ruthén		horvát		szerb		vend		örmény		czigány		külföldi		bolgár		olasz		Összesen	
	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő
római kath.	26537	28609	15987	17077	708	619	183	156	2	1	55	19	77	65			1	2	22	24	468	338	15	3	51	26	44106	46939
görög kath.	186	165	10	12	275	267	5964	5787	96	95			52	26	1				94	92	14	4					6692	6448
örmény kath.	3	2																									3	2
görög keleti	316	385	19	20	19	14	99469	97299	3	2			1016	996					1218	1212	5	3	23	2			102088	99896
örmeny keleti							2																				2	
ágostai evang.	1558	1408	1150	1156	1126	1059	7	7			1	1		2		1					8	11					3850	3645
helvét evang.	9784	10205	209	231	31	26	12	15					1	1					1		120	151					10158	10629
unitárius	28	16				1	2	7																			30	24
zsidó	3528	3897	707	723	5	4	19	26			1			1							11	2					4271	4653
nazarénus	61	71		2	2	1	1																				64	74
baptista	9	8																									9	8
anglicán																						1						1
ismeretlen vallásu	1						1																				2	
hitfelekezet nélk.	2	1																									2	1
Összesen	42013	44767	18082	19221	2166	1991	105660	103297	101	98	57	20	1146	1054	1	1	1	2	1335	1328	626	510	38	5	51	26	171277	172320

II.

A nyelvismeret összevetve a hitfelekezettel Arad szab. kir. városában:

Hitfelekezet	magyar		német		tót		oláh		ruthén		horvát		szerb		czigány		külföldi		bolgár		olasz		Összesen	
	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő
római katholikus	7704	8919	1871	2607	119	108	32	21			13	10	10	6	1	2	182	130	14	3	27	20	9973	11826
görög katholikus	111	105	1	7	14	22	306	289		3			44	8	51	54	11	4					538	492
örmény katholikus	3	2																					3	2
görög keleti	153	199	9	9	1	2	3697	3517	1				848	783	4	10	2	1	13	2			4728	4523
örmény keleti							1																1	
ágostai evangelikus	448	403	141	140	36	41		2			1			2			2	5					628	593
helvét evangelikus	1705	2117	29	35	1	6	1	1					1	1			1	11					1738	2171
unitárius	10	8				1	1																11	9
nazarénus	7	8		2			1																8	10
hitfelekezet nélküli	2	1																					2	1
zsidó	1882	2114	392	383	3	4	1	3			1			1			9	2					2288	2507
Összesen	12025	13876	2443	3183	174	184	4040	3833	1	3	15	10	903	801	56	66	207	153	27	5	27	20	19918	22134

VI. Ha a családi állapotot tekintjük, akkor a viszonyokat kedvezőtleneknek különösen a megyében nem mondhatni. A városban a dolog természete szerint sokkal több a családon kivül élők száma. E részben bővebb felvilágositást az itt következő 1890. évi adatok nyujtanak.

Törvényhatóság	nőtlen hajadon		nős férjes		özvegy		törvényesen elvált		ismeretlen állapotú		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Aradvármegye	95192	85569	70526	70518	5155	15817	98	156	306	260	171277	172320
Arad sz. k. v.	11619	11614	7555	7563	614	2856	32	65	98	36	19918	22134

Házasság köttetett:

Törvényhatóság	1894.		1895.	
	Szám szerint	ezer lélekre	Szám szerint	ezer lélekre
Aradvármegyében . .	2.982	9.6	2.483	7.9
Arad sz. kir. városban	429	10.1	478	11.2

A szorosb értelemben vett Magyarországon az átlag ezer lélekre 9·1-es 8·5, a Tisza és Maros szögében 9·1 és 8, tehát az átlagot mindkét törvényhatóságunk meghaladta.

VII. Születések, halálozások.

Törvényhatóság	1894.		1895.	
	Szám szerint	ezer lélekre	Szám szerint	ezer lélekre
Aradvármegyében . .	14.833	48.0	15.316	48.7
Arad sz. kir. városban	1.581	37.3	1.645	38.6

Az országos átlag 41.4—5., a Tisza és Maros szögéé 40.8—4. Ennél a megye jobb, a város rosszabb születési arányt mutat, de előbbre van, mint Temesvár, H.-M.-Vásárhely, N.-Váraddal egy vonalon áll, mig Szeged (45.2—41.1) azt meghaladja.

A *halálozások*, különös tekintettel a gyermekekre, a következő állapotot tüntetik fel:

Törvényhatóság	Összes halálozások				Gyermekhalálozás az 5. éven alul					
	1894-ben		1895-ben		1894-ben			1895-ben		
	Szám szerint	ezer lélekre	Szám szerint	ezer lélekre	Szám szerint	Viszonylag 1000 halálesetre	Viszonylag 1000 élve szülöttre	Szám szerint	Viszonylag 1000 halálesetre	Viszonylag 1000 élve szülöttre
Aradvármegye	9845	31.8	10211	32.5	5313	539.7	358.2	5870	574.8	383.2
Arad sz. k. v.	1219	28.8	1387	32.2	506	415.1	320.1	600	432.5	364.7

A halálozási arány elég magas, a gyermekhalandóság pedig éppen rémitő. Az országos átlagnál mindkettő magasabb, mert az 1895-ben 29.5, emez pedig 324 volt, tehát több a megyénél 3%-kal, a városnál 2.7%-kal, a gyermekhalandóság pedig a megyében minden ezer élve szülött közül 59.2, a városban 40.7-del több gyermek halt el, mint átlag hazánkban. — Közegészségi állapotainkat ez adatok igen szomorúan jellemzik. Az átlagos évi szaporodás vagy fogyás volt a megyében 1870—1800 között — 0·61%, 1880—1890 közt + 1.09%, a városban 1870—1800 közt + 0.76 és 1880—1890 közt + 1·69%.

Az utóbbi évek természetes szaporodása folytán ez volt Aradmegyében a □ klm. szerinti *népsűrűség*: 1890-ben 47.6, 1893-ban 48.4, 1894-ben 49.2, 1895-ben 50; Arad sz. kir. városban pedig 1890-ben 375.5, 1893-ban 48.4, 1894-ben 49.2, 1895-ben 382.4.

Testi fogyatkozású volt 1890-ben:

	a megyében	a városban
vak	277	49
siketnéma	317	24
elmebeteg	127	20
hülye	337	31
Összesen	1058	124

VIII. A lakosság foglalkozása 1890-ben a következő képet mutatta: A keresők és eltartottak együtt éltek

Kereset után	Aradvármegyében		Arad sz. k. városban	
	szám szerint	%	szám szerint	%
Értelmiségi kereset	4,635	1·54	3,193	7·59
Őstermelés	217,047	71·98	3,759	8·94
Ipar, bányászat, forgalom	28,130	9·33	21,812	51·87
Járadékosok	2,513	0·83	3,166	7·53
Napszámosok	46,051	15·27	7,062	16·79

Világosan kitünik a megyének külterjes gazdálkodása és a város kiválólkép iparos és kereskedő jellege ebből. — Mindezt a népszámlálási adatok igen részletesen tartalmazzák, de helyszűke miatt azokra nem terjeszkedhetem ki. E helyett valamivel tüzetesben adatom a *lakás viszonyokra* vonatkozó feljegyzéseket.

IX. Az épületek száma Aradvármegyében ez: lakóház 59.488, cselédlak 2134, gazdasági épület 52,905, gyár vagy más ipari épület 784, templom 165, iskola 240, iskola és templom egy tető alatt 9. Kórház és gyógyintézet 6, fürdő 1, laktanya 24, egyéb épület 64. Az összes épületek száma: 115,820.

Arad város épületeinek száma: lakóház 5576, cselédlak 221, gazdasági épület 2151, gyár vagy más ipari épület 156, templom 6, iskola 21, iskola és templom egy tető alatt 3, kórház és gyógyintézet 11, laktanya 2, egyéb épület 105. Az összes épületek száma: 8252.

Aradmegye és város épületei jellegük szerint:

	szám szerint		%-ban	
	megye	város	megye	város
Magán	113,961	7977	98·39	96·67
Egyházi és iskolai	966	58	0·83	0·70
Községi és törvényhatósági	576	106	0·50	1·29
Állami és katonai	241	91	0·21	1·10
Magántársulati	76	20	0·07	0 24
Összesen	115,820	8252	100%	100%

Az épületek száma falazatuk és tetőzetük szerint:

A) Falazat szerint:	a megyében	a városban
Kő- vagy tégla	3,398	3,170
Kő- vagy tégla-alappal vályog vagy sár	6,115	811
Vályog vagy sár	39,815	2,579
Fa, vagy fával vegyes más anyag	65,995	1,692
B) Tetőzet szerint:		
Pala, cserép vagy bádog	12,201	1,580
Zsindely vagy deszka	18,711	4,220
Nád vagy zsúp	84,908	2,452
Lakásviszonyok 1890-ben:		
a lakások összes száma	64,614	11,271
a lakás van pinczében	8	249
földszinten	64,538	10,046
félemeleten	18	109
I. emeleten	48	719
II. »	2	142
III. »	—	6

A lakásokban van összesen:

	a megyében	a városban
szoba	84,449	19,028
konyha	61,774	11,268
egyéb helyiség	19,908	8,119

Aradon, mely most már a II. katonai lakbérosztályba tartozik, negyedévenként mintegy 1500—1600 lakófél költözik.

A közmivelődésről külön részben szólván, itt a teljesség kedvéért az olvasni-irni tudásról Aradmegyében és városban csak a következő adatokat közlöm:

1890-ben a 6 éven felüli népesség %-a

	a megyében		a városban	
	férfi	nő	férfi	nő
olvasni, irni tudott	37·04	22·57	71·12	55·49
csak olvasni tudott	0·44	1·79	0·56	2·08
sem irni, sem olvasni nem tudott . .	62·52	75·64	28·32	42·43

A monographia természetének megfelelőleg a nagy fáradsággal összeállitott következő kimutatással rekesztem be a népességről szóló fejezetet. A hiteles népesedési adatok vannak abban községenként csoportosiva 1857., 1870., 1880. és 1890-ről absolut számokban és a megelőzött népszámlálás eredményéhez képest mutatkozó szaporodást vagy fogyást feltüntető százalékokban.

Népességi kimutatása az aradmegyei községeknek az alább jelzett népszámlálási évek adatai alapján.

Járás és község neve	Absolut számokban				Százalékokban a szaporodás		
	1857	1870	1880	1890	1857—1870	1870—1880	1880—1890
I. Aradi járás:							
Csicsér	621	1025	941	904	+65·05	— 7·51	— 3·92
Fakert	781	902	1785	2031	+16·76	+97·93	+13·78
Glogovácz . . .	2673	3659	3653	4152	+36·89	— 0·16	+13·65
Gyorok	1177	1187	1048	1586	+ 0·85	—11·71	+51·24
Kurtics	4367	4501	4906	6582	+ 3·06	+ 8·99	+34·16
Kuvin	413	1817	1703	1874	+337·53	— 6·27	+10·04
Mácsa	2470	3244	3039	3696	+31·33	— 6·74	+21·61
Mikalaka . .	2158	2091	1967	2493	— 3·10	— 5·93	+26·74
Mondorlak . . .	459	1537	1384	1495	+234·85	— 9·95	+ 8·02
Szabadhely . .	2068	2305	1852	2021	+11·46	—19·65	+ 9·12
Szt.-Leányfalva	664	1032	807	979	+55·42	—16·34	+10·37
Uj Panát . . .	904	1989	2086	2088	+120·02	+ 4·87	+ 0·09
Zimánd-Ujfalu .	700	761	825	897	+ 8·71	+ 8·40	+ 8·72
Zimándköz . .	630	681	698	843	+ 8·09	+ 2·49	+20·77
Zsigmondháza .	—	1114	879	1000	—	—21·09	+13·76

Járás és község neve	Absolut számokban				Százalékokban a szaporodás		
	1857	1870	1880	1890	1857—1870	1870—1880	1880—1890
II. Borosjenői járás:							
Álgyest . . .	914	940	702	716	+ 2·84	—25·31	+ 1·99
Apatelek . . .	1109	1282	1017	1148	+15·59	—12·87	+12·88
Apáti	2608	3132	2521	2862	+20·08	—19·50	+13·52
Barakony . . .	957	1715	1387	1755	+79·20	—18·65	+26·53
Berza	1457	1596	1150	1204	+ 9·54	—27·90	+ 4·69
Bokszeg . . .	1564	1977	1668	2240	+37·53	—15·63	+34·29
Borosjenő . . .	3075	4427	4817	5126	+43·96	+ 8·80	+ 6·41
Csermő	2013	2728	2197	2746	+35·51	—19·75	+24·98
Gurba	1456	1730	1494	1884	+18·26	—13·64	+26·11
Gyarmata . . .	551	594	667	732	+ 7·80	+12·29	+ 9·74
Monyoró . . .	763	775	645	713	+ 1·57	—16·77	+10·54
Moroda . . .	1201	1261	1329	1532	+ 4·98	+ 5·39	+15·27
Repszeg . . .	1324	1389	1126	1205	+ 4·90	—18·90	+ 7·01
Sikula	3054	3451	2614	3309	+12·99	—25·41	+26·51
Somoskesz . .	1381	1905	1677	1976	+37·94	—11·96	+17·82
Szőllős-Csigerél	1735	2358	2128	2368	+35·90	— 9·75	+11·27
Vojvogyen . . .	355	344	255	286	— 3·09	—25·87	+12·15
III. Borossebesi járás:							
Alcsil	797	897	700	851	+12·52	—13·04	9·30
Almás	2056	2262	1797	1851	+12·08	—16·13	+ 3·00
Báltyele	116	117	117	110	+ 0·86	+ 0·00	— 5·98
Berindia . . .	274	311	271	294	+13·50	—12·86	+ 7·84
Bogyest	797	848	726	719	+ 6·39	—14·38	— 0·96
Bohány	415	476	343	355	+14·93	—27·94	+ 3·49
Bonczesd . . .	769	808	650	758	+ 5·07	—19·55	+16·60
Borossebes . .	1783	1885	1659	1862	+ 5·72	—11·98	+12·23
Brusztureszk . .	137	152	168	150	+10·95	+10·52	—10·57
Buttyin . . .	3149	3313	2769	3034	+ 5·20	—16·42	+ 9·56
Dézna	857	1189	1048	1054	+37·57	—11·94	+ 0·57
Diécs	1063	1233	978	1097	+15·99	—26·08	+12·16
Domcsény . . .	304	290	235	288	— 4·60	—18·96	+22·38
Dulcsele . . .	240	239	235	275	— 0·41	— 1·67	+17·02
Fényes	397	421	355	387	+ 6·04	—15·91	+17·02
Govosdia . . .	510	555	426	473	+ 8·82	—23·24	+ 9·01
Gurahoncz . .	358	409	349	503	+14·24	—14·66	+44·12
Holdmézes . .	573	667	532	572	+16·40	—20·24	+ 7·50
Honczisor . . .	549	526	522	502	— 4·18	— 0·76	— 3·83
Ignest	399	528	261	369	—17·78	—20·42	+41·37
Jószás	374	335	280	356	—10·43	—16·41	+27·14
Jószáshely . . .	483	528	420	511	+ 9·31	—18·52	+21·66
Kakaró	348	357	322	363	+ 2·58	— 9·80	+12·73

Járás és község neve	Absolut számokban				Százalékokban a szaporodás		
	1857	1870	1880	1890	1857—1870	1870—1880	1880—1890
Kertes	617	779	667	776	+26·25	—14·38	+16·34
Kiszindia . .	2152	1626	1507	1624	—24·44	— 7·32	+ 7·76
Kocsuba . . .	—	118	100	124	—	—18 00	+24·00
Krokna	1039	1066	850	940	+ 2·59	—20·26	+10·58
Láz	518	553	416	440	+ 0·91	—24·73	+ 5·76
Madrizest . . .	537	523	546	596	— 2·60	+ 4·39	+ 9·15
Minyád	328	260	195	229	—20·73	—28·85	+17·43
Monyásza . . .	502	574	604	644	+14·34	+ 5·22	+ 6·62
Musztesd . . .	397	399	338	339	+ 0·50	—15·27	+ 0·29
Nadalbest . . .	297	292	217	322	— 1·68	—25·68	+48·38
Nyágra	—	500	353	357	—	—29·40	+ 1·13
Pajsán	—	733	840	933	—	+14·59	+11·07
Prezest	386	399	372	424	+ 3·31	—	—
Ravna	510	540	440	452	+ 5·88	—	—
Revetis	541	—	396	473	—26·80	—26·80	+19·24
Rossia	637	683	532	572	+ 7·22	—22·10	+ 7·51
Solymos Bucsáva	510	496	243	484	— 2·74	—51·08	+99·18
Szakács	576	610	502	555	+ 5·90	—17·70	+10·55
Szaturó . . .	335	322	377	249	— 3·87	+17.87	—33·95
Szelezsány . .	452	508	413	406	+12·38	—18·70	— 1·21
Szlatina	450	479	413	424	+ 6·44	—13·77	+ 2·42
Szuszány . . .	499	485	424	477	— 2·80	— 12·57	+12·50
Valemare . . .	296	322	273	401	+ 8·78	—15 21	+46·81
Vaszoja	602	674	679	724	+11·96	+ 0·74	+ 6·62
Zimbró	775	735	603	774	— 5·16	—17·95	+28·35
Zöldes	706	681	605	564	— 3·54	—11·16	— 6·77
IV. Eleki járás:							
Almás-Kamarás .	1069	1579	1468	1794	47·70	— 7·02	+22·20
Elek	—	—	—	—	—	—	—
Gyula-Varsánd .	2352	2396	2170	2397	+ 1·87	— 9·47	+10·46
Megyes-Bodzás .	812	—	3357	3718	+313·42	+313·42	+10·75
Nagy-Kamarás .	1520	1715	1749	2025	+12·82	+ 1·97	+15·78
Nagy-Pél . . .	1216	1671	1577	1697	+37·41	— 5·62	+ 7·70
Ottlaka	2579	2963	3013	3769	+14·89	+ 1·68	+25·09
Sikló	2476	2879	2977	3080	+16·68	+ 3·40	+ 3·46
Szt-Márton . .	2236	2530	2334	2565	+13·10	— 8·39	+ 9·89
V. Kisjenői járás:							
Ágya	1425	1554	1514	1656	9·05	— 2·57	+ 9·37
Bél-Zerind . . .	—	520	346	436	—	—33·46	+26·01
Csintye	1139	1504	1127	1291	+32·04	—25·06	+14·55
Erdőhegy . . .	1691	1862	1810	2203	+10·11	— 2·79	+21·74
Fekete-Gyarmat	1298	1468	1270	1593	+13·09	—13·49	+25·43

Járás és község neve	Absolut számokban				Százalékokban a szaporodás		
	1857	1870	1880	1890	1857—1870	1870—1880	1880—1890
Kerülős	2063	2454	2139	2362	+18·97	—12·83	+10·42
Kisjenő	1774	2174	1870	2250	+22·54	—13·98	+20·32
Miske	1937	1967	1664	1633	+ 1·54	—15·44	+ 1·86
Nadab	1575	2187	1930	2105	+38·92	—11·75	+ 9·07
Nagy-Zerind . .	1988	2049	1902	2159	+ 3·68	— 7·16	+13·46
Seprős	2732	4118	3864	4163	+51·06	— 6·16	+ 7·73
Simánd	2317	4415	3558	4423	+90·55	—19·18	+24·04
Simonyifalva . .	—	—	—	1402	—	—	—
Szapáriliget .	—	—	—	1470	—	—	—
Székudvar . . .	3042	4794	4494	4881	+51·01	— 6·25	+ 8·61
Szinitye	891	931	763	816	+ 4·48	—16·96	+ 6·90
Szintye	1403	1807	1383	1762	+28·79	—23·46	+27·40
Talpas	1116	2110	1935	2190	+89·96	— 8·29	+13·17
Vadász	1794	2504	2087	2314	+45·15	—16·64	+10·87
Zaránd	2138	2973	2720	2933	+39·05	— 8·50	+ 7·83
VI. Nagyhalmágyi járás:							
Acsucza . . .		552	500	541		— 9·42	+ 8·02
Acsuva		1182	1142	1134		— 3·36	— 0·70
Banesd . . .	—	446	508			—	+13·90
Bodesd	—	251	393			—	+56·57
Brusztur . . .	772	772	861			+ 0·00	+11·52
Budesd	—	251	292			—	+16·33
Csucs	842	776	857			— 7·83	+10·43
Czermura . . .	285	269	301			— 5·61	+11·82
Czohesd . . .	250	261	248			+ 4·40	— 4·97
Dumbráva . . .	342	325	335			— 4·97	+ 3·07
Grós	189	204	262			+ 8·35	+28·43
Guravoj	353	335	384			— 5·09	+11·64
Juonesd	336	305	323			— 9·22	+ 5·90
Kis-Halmágy . .	1074	1042	1149			— 2·97	+10·26
Krisztesd . . .	219	174	228			—20·54	+31·03
Lázur	745	691	762			— 7·24	+10·28
Leásza	469	388	476			—17·27	+22·68
Lestyora . . .	233	168	191			—27·89	+13·68
Lungsora Vosdocs	674	798	914			+18·39	+14·53
Magulicsa . . .	604	551	538			— 8·77	— 2·35
Mermesd . . .	212	180	209			—15·09	+16·11
Nagy-Halmágy .	1301	1106	1041			—14·98	— 5·87
Ocs	450	392	433			—12·88	+10·47
Ocsisor	409	317	371			—22·49	+17·03
Pleskucza . . .	562	497	540			+11·56	+ 8·65
Pojána	335	315	358			— 5·96	+13·65
Pojenar	420	361	426			—14·04	+18·00

nincsenek adatok

Járás és község neve	Absolut számokban				Százalékokban a szaporodás		
	1857	1870	1880	1890	1857—1870	1870—1880	1880—1890
Rosztocs . . .		289	293	355		+ 1·38	+21·17
Szirb		504	547	604		+ 8·53	+10·42
Talács . . .		910	850	899		— 6·59	+ 5·76
Tirnovicza . .		—	255	240		—	+ 5·88
Tisza		513	548	556		+ 6·82	+ 1·46
Vidra		801	636	703		—20·59	+10·53
VII. Pécskai járás:							
Forray-N.-Iratos	1244	1148	1202	1441	— 7·71	+ 4·70	+19·88
Kis-Pereg . . .	2152	7690	1899	2026	—27·33	+18·40	+ 6 87
Magyar-Pécska .	7174	7491	7826	8336	+ 4·41	+ 4·47	+ 6·51
N.- és Kis-Varjas	150	835	932	1372	+456·66	+11·61	+47·21
Német-Pereg . .	1096	1082	1275	1459	— 1·27	+17·82	+14·43
Ó-Bodrog . . .	265	247	322	274	— 6·79	+30·36	+17·51
Ó-Pécska . . .	6004	6745	7369	7743	+12·34	+ 9·25	+ 5·07
Szemlak . . .	4677	4906	5387	6321	+ 4·92	+ 9·80	+17·33
VIII. Radnai járás:							
Baja	540	580	477	550	7·40	—17·75	+15·30
Batucza	359	438	386	378	33·70	—11·87	2 07
Berzova	922	1862	1649	1708	+101·98	—11·43	+ 3·77
Dumbrovicza .	1012	1146	1122	1146	+13·24	— 2·09	+ 2·13
Govosdia . . .	546	555	663	684	+ 1·64	+19·66	+ 3·16
Gross	627	791	788	849	+26·15	— 0·37	+ 7·74
Gyulicza . . .	883	1090	983	1100	+23·45	— 9·81	+12 91
Halalis . . .	308	354	378	403	+14·93	+ 6·78	+ 6·61
Iltyó	749	952	760	802	+27·10	—20·16	+ 5·65
Kaprucza . . .	607	854	866	823	+40·69	+ 1·40	— 4·96
Kladova	614	772	746	733	+25·73	— 3·36	— 1·74
Konop . . .	1448	1102	1091	1043	—23 89	— 0·99	— 4·39
Korbest	477	575	607	648	+20·54	+ 5·56	+ 6·75
Kujás	220	256	215	226	+16·36	—16·01	+ 5·11
Lupest . .	708	782	792	915	+10·45	+ 1·28	+15·52
Maros-Szlatina	362	—	436	1100	+20·44	+20·44	+152·29
Ménes	2463	1398	1295	1246	— 43·23	— 7·37	— 3·78
Milova	985	532	443	498	—45·98	—16·72	+12 41
Monorostia . .	1224	437	364	378	—64 29	—16 75	+ 3·84
Ó-Paulis . . .	761	2186	1975	2265	+55·84	— 9·64	+14·67
Obersia	1738	350	372	414	—79·85	+ 6·28	+11·28
Odvos	1026	—	1090	1087	+ 6·23	+ 6·23	— 0·27
Pernyest . . .	450	488	507	537	+ 8·44	+ 3·89	+ 5·91
Petris	1213	1477	1310	1384	+21·59	—11·30	+ 5 64
Radna	—	2064	2136	2235	—	+ 3·49	+ 4·63

Járás és község neve	Absolut számokban				Százalékokban a szaporodás		
	1857	1870	1880	1890	1857—1870	1870—1880	1880—1890
Rossia	1022	1356	1424	1403	+32·68	+ 5·01	— 1·47
Soborsin . . .	1105	1407	1553	1534	+27·33	+10·37	— 1·22
Solymos . . .	1416	1791	1570	1615	+26·48	—12·34	+ 2 86
Szelistye . . .	357	401	371	387	+12·32	— 7·48	+ 4·31
Szorosság . .	326	406	357	357	+24·54	—12·06	+ 0·00
Temesest . . .	227	305	310	359	+34·36	+ 1·63	+15·80
Tok	699	907	893	911	+29·74	— 1·54	+ 2·01
Tót-Várad . . .	1102	1165	1106	1153	+ 5·71	— 5·06	+ 4·24
Trojás	584	764	699	816	+30·82	— 8·50	+16·73
Uj-Paulis . . .	430	451	400	425	+ 4·89	—12·75	+ 6·25
Vinyest	336	373	368	381	+11·01	— 1·34	+ 3·58
IX. Ternovai járás:							
Ágris	2446	2663	2503	2661	8·86	— 6·00	+ 6.31
Aranyág . .	726	891	828	995	22·72	— 7 07	+20·17
Dezsőháza . . .	—	497	213	476	—	—57·14	+123·47
Draucz	1090	1676	1611	1757	+53·76	— 3·87	+ 9·06
Dud	1116	1366	1253	1256	+22·40	— 8·26	+ 0·23
Felménes . . .	723	972	901	931	+34·43	— 7·30	+ 5·31
Hódos	638	702	590	694	+10·34	—16·19	+17·62
Járkos	305	290	290	306	— 4·91	+ 0·00	+ 5·51
Kavna	717	520	391	452	—27·47	—24 87	+15 60
Kresztaménes .	569	609	643	684	+ 7·03	+ 5·58	+ 6·37
Kujed	1486	1755	1460	1537	+18·10	—16·80	+ 5·27
Kurtakér . . .	1486	1910	1697	1768	+28·53	—16·38	+ 4·18
Lugozó	588	365	314	343	+37 95	—13 44	+ 9·23
Nádas	1621	2251	2151	2440	— 38·86	— 4·44	+13·43
Silingyia . . .	1403	1028	859	959	+26·72	— 6·43	+11·64
Taucz	2024	2486	2047	2457	+22·82	—17·65	+20·02
Ternova . . .	2061	2307	2259	2596	+11·93	— 2·08	+14·03
X. Világosi járás:							
Galsa	1810	2355	1597	2044	30·11	— 32·14	+27 98
Kerek . . .	1628	1846	1717	1844	13·39	— 6·97	+ 7·39
Kovaszincz . .	3172	3808	2971	3198	+20·04	—21·97	+ 7·64
Magyar-Világos	1431	2114	1931	1939	+47 73	— 8·65	+ 0·41
Magyarád . . .	2213	2491	2085	2196	+12·56	— 16 29	+ 5·27
Muszka	894	1076	899	1011	+20·36	—16·45	+12·46
Ó-Fazek.-Varsánd	1012	1049	801	814	+ 3·65	—23·64	+ 1·62
Ó-Szt-Anna . .	3285	4173	4034	4458	+27·03	— 3·33	+10·51
Pankota	3479	4480	4132	4896	+28·77	— 7·76	+18·73
Román-Világos .	3466	4648	3630	4012	+34·10	— 21·90	+10·52
Uj-Faz-Varsánd	1003	1220	993	1145	+21·63	—10·86	+15·30
Uj-Szt-Anna . .	3618	4804	5193	5582	+32·78	+ 8·09	+ 7·49

C) MEZŐGAZDASÁG.

I. Földmivelés. Talajviszonyok. — Aradvármegye talajviszonyait a katasteri felvételek alkalmával gyüjtött adatok alapján a következőkben ismertetem.

Geologiai képződés tekintetében ezen három főtalaj nemét lehet megkülönböztetni: őstalajt, özönképződményt és áradmányt. A kőzetek málladékából képződött őstalajból alakult a megye hegyes és dombos felülete. Ezen talajnem többé-kevésbé szürke vagy sárgás-szürke szinű s a Fehér-Körös-menti emelkedéseken homokkő és kis részben trachit, a Maros-menti hegyeken agyagpala málladékából képződött. A réteg mélysége a fekvés kisebb vagy nagyobb szögű emelkedésétől és részben a lejtő irányától függ, mert a déli lejtőkön tapasztalás szerint a talaj rétege rendesen sekélyebb, mint az éjszaki oldalokon, mivel ott a gyakoribb olvadások több földet mosnak le. Ezen talajnem termőképessége csekély, mert az esővizek a hegyoldalokról a termő réteget többé-kevésbé lehordják és a legmeredekebb lejtőkön sziklák jönnek felszinre. Túlnyomóan erdőségeket, nagyrészben havasi és hegyi legelőket s hegyi réteket és csak igen csekély mértékben szántókat és szőlőterületeket képeznek. — Az özön-képződmény (tengeri lerakodás, diluvium) a megye összes hullámos és majdnem összes róna részét képezi. E talajnem felső rétege többé-kevésbé sötét szinű korhany-tartalmú és $^3/_4$—3 láb magasságú; alsó rétege pedig sárgás, mész- vagy márga-vegyületű agyag-, homag-, vagy özönvizi homokból áll. — Az áradmány (folyóvizi lerakodás, alluvium) a két Körös és a Maros, valamint az ezekbe ömlő mellék-vizek mentén a hegyekről lemosott és tovább hordott termőréteg lerakodásaiból képződött és folyton képződik. — E legujabb képződményű talajnem felső rétegének mélysége a folyók partjai közelében néhol, például Borosjenő vidékén, 6 lábra is terjed, a folyóktól távolabb eső helyeken azonban alig $^1/_2$ lábra és lerakodása az őstalajra történvén, ez képezi rendesen alapját. — A talaj alkatrészei közt a következők emlitendők meg: *a*) Sötét szinű közönséges homag, agyagos homag vagy homokos homagtalaj. Ezen özönvizi talajnem termékenysége általában véve kedvező és azt leginkább jellemzi, hogy jó és súlyos tiszta búzát terem és, lapályosabb részeinek kivételével, árpatermelésre többé-kevésbé alkalmas. E talajnem legkiterjedtebb az aradi, pécskai és eleki, csekélyebb kiterjedésű a kisjenei és világosi járásokban. Legtermékenyebb változványa az Elek és Kurtics községekhez tartozó,

Békés és Csanádmegyékkel határos, pusztákon találtatik, a hol nem csak árpa, hanem dohány és repcze is előnyösen termelhető benne. *b*) Világos barnás sárga, vagy sárgás szinű, folyóvizek lerakodásából képződött, többé-kevésbé könnyű munkálatú homagtalaj (iszap föld.) Az összes járások folyói mentén található. Túlnyomóan kukoricza-termelésre használtatik, lapályosabb részei pedig kaszálókat képeznek. *c*) Hol világosabb, hol sötétebb szürkés, hol vereses szinű, hideg természetű és kevésbé termékeny, néhol sovány, kötöttebb homag vagy homagos agyagtalaj, néhol kőtörmelékkel keverve. Ezen talajnem főkép a dombos és hegyes részeket képezi, noha kivételesen a róna részeken is található. Leginkább előfordúl Pankota, Buttyin és Radna vidékén, kisebb terjedelemben a többi, elő nem sorolt, vidékeken is. Túlnyomóan, kivált a hegyes vidékeken, legelőket és erdőtalajt képez. Szántóföldeket képező területén zab és rozs, kisebb eredménynyel pedig búza és kukoricza termeltetik. Az Arad-hegyaljai hegyi szőlő-területek is ezen talajnemből állanak. *d*) Többnyire világos szürke szinű, rendesen csekély termőképességű (leginkább diluvialis) homagos homok, vagy közönséges homoktalaj, többé-kevésbé hullámos fekvéssel. Ezen talajnem kisebb kiterjedésben s kedvező vegyülettel még az aradi és eleki járásban Kurtics, Mácsa és Elek községek határaiban is előfordúl. — Területén leginkább kukoricza, rozs, zab és kerti bor termeltetik. *e*) Fekete vagy sötét-szürke szinű, bő korhanytartalmú, kötött, néhol szívós homag, vagy homagos agyag, szórványosan kevés szikvegyülettel; kiszáradt mocsarak és nádasokból alakult területeken, úgynevezett réti földeken található. E talajnem kedvező termőképességét lapályos, mély, vizenyős fekvése és jelentékeny kötöttsége nagyon csökkenti, mert termésének eredménye rendesen az időjárástól függ. Nagyobb területeken a kisjenői járás Székudvar és Fekete-Gyarmat s az eleki járás Nagy-Pél és Gyula-Varsánd községeinek határában fordul elő. *f*) Székes talaj. E talajnem leginkább a megelőző pontban leirt területeken fordul elő, melyeknek rendesen legmélyebb lapályait képezi; igy a kisjenői és aradi járásokban, de egyes kisebb-nagyobb foltokban előfordúl a többi sík járások területén is. Csak kis részben művelhető s leginkább rét- és legelőnek használtatik, melyek között szórványosan vak szik-foltok is fordulnak elő nem jelentékeny kiterjedésben.

Mind ezen talajnemek termékenységét nagyban befolyásolja az éghajlat s a legjobb föld termését az egyik szélsőségből a másikba átcsapó hosszas szárazság vagy esőzés igen gyakran megsemmisiti; e mellett a sokszor éveken át folyton mutatkozó ködharmat és rozsda a búza-termést nem ritkán közvetlenül az aratás előtt támadja s semmisiti meg, a mi leggyakrabban a pécskai járás Szemlak községének határában történik, miért is annak lakossága a talajnak különben elég kedvező vegyülete daczára, a búzatermeléstől mindinkább eláll, vagy helyesebben elriasztatik.

A megye dombos és hegyes része az égaljnak fennebb leirt kedvezőtlen szélsőségeitől jóval kevesebbet szenved.

Habár a most is fentartott kataszteri becslő járások nem esnek össze a mai politikai felosztással, a földadó előmunkálatok czéljából a megye földalakzati jellegének feltüntetésére szolgáló adatok nagyon használhatók, azért azok e táblázatát közlöm:

Folyó szám	Kataszteri becslőjárás	Osztály-vidék	Sík		Dombos		Hegyes		Összesen
			hold	%	hold	%	hold	%	hold
1	Aradi . . .		230700	100	—	—	—	—	230700
2	Erdőhegyi .		208240	95	6576	3	4384	2	219200
3	Pankotai . .	I.	96400	80	12050	10	12050	10	120500
	»	II.	6940	10	13880	20	48580	70	69400
4	Buttyini . .		34905	15	34905	15	162890	70	232700
5	Radnai . . .		37160	20	18580	10	130060	70	185800

Nem fedik ez adatok egymást azokkal, melyeket a *mivelési ágakra* vonatkozó és a legjobb hivatalos forrásból, az aradi pénzügyigazgatóság kataszteri nyilvántartó osztályától, kaptam, de számszerűen igazolják, hogy a megye nyugati része egészen sík, a Lunkaság is 5% hijával az, a Hegyaljának nagyobb fele, a Maros és Körösvölgye ellenben túlnyomólag hegyes. A megyének jóval nagyobb fele lapályos vidéken terül el. Aradvármegyének és Arad sz. kir. városnak területe, a legujabb, 1897. évi márczius hó 11-éről kelt, hivatalos és a jelen állapotot feltüntető, adatok szerint 1.055,711 kataszteri hold és 183 □-öl; a megye és város összes kataszteri tiszta jövedelme 2.876,576 forint 48 krajczár, mely után 733,534 frt 18 kr. földadó fizetendő. Ebből Arad sz. kir. városra 19,530 kat. hold és 18 □-öl terület, 124.012.68 frt tiszta kat. jövedelem és 31,623.25 forint földadó esik.

Az 1.055,711 hold 183 □-öl területből:

	kat. hold	□-öl	kat. tisztajövedelem
Szántó föld	404,053	49	2.102,235 frt 10 kr.
Kert	14,843	219	133,642 » 88 »
Rét	53,797	440	166.264 » 66 »
Szőlő	4.771	551	60,047 » 96 »
Legelő	140,756	377	244,093 » 95 »
Erdő	320,569	649	167,564 » 20 »
Nádas	359	1559	2,727 » 43 »
Terméketlen . . .	47,558	1139	— » — »

Különböznek az adatoktól nemcsak a korábbiak, melyek még a nagyhalmágyi járásnak Aradvármegyéhez való csatolása előtti időkből származnak, hanem a későbbiek is, mivel a kataszter folytonos kiigazitása, az ujabb, megbizhatóbb felmérések s a mivelési ágak változásainak mind szabatosb feltüntetése egyre közelebb visz a valósághoz. Igy, a vármegye akkori alispánja által kiadott 1870. évi »Államrajzi táblázat« 1.026,334 kat. holdban és 959 □-ölben mutatja ki Aradmegye területét. A földmivelési miniszterium által már a nagyhalmágyi járás betudásával közzétett 1892. évi adatok szerint az 1.059,836 kat. holdat képezett. Az én kérésemre Aradvármegye alispánja 1895-ben a községektől kivánta be azok területének mivelési ágak szerinti kimutatását. Az igy összegyült adatok főösszege csak 1.027,503 holdat és 747 □-ölet képez, holott a folyó évi állapotot feltüntető és Rónay István pénzügyi tanácsos és kataszteri nyilvántartási biztos úr által összeállitott 1897. évi adatok szerint a megye és város területe 1.055,711 holdra és 183 □-ölre terjed ki. — Miután kivánatos, hogy e monographiában a megye területi viszonyai minden irányban megvilágittassanak és miután a folyó évről szóló adatok csak kataszteri becslő, az 1895. éviek pedig szolgabirói járások szerint vannak összeállitva, a községek szerinti kimutatást a mellékletek között adván, a kétféle járási kimutatást itt tartom szükségesnek közölni. — Az eltérés a kettő végeredménye között úgy sem nagy, mivel a szolgabirói járások adatai között az aradvárosiak természetesen nem foglaltatnak.

I.

Aradvármegye területi viszonyainak kimutatása mivelési ágak és szolgabirói járások szerint 1895-ből.

Megye	Járás	Szántó		Kert		Rét		Legelő		Szőlő		Erdő		Nádas		Termé-ketlen		Összes terület	
		hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl
Arad	Aradi	58715	1389	1104	156	3527	1097	7799	445	730	986	2877	835	71	414	3453	778	78279	1300
	Borosjenői	47042	1452	1050	1519	7634	207	22489	120	477	467	13969	648	—	—	4377	878	97041	491
	Borossebesi	32876	1389	2976	319	2281	787	23683	686	109	420	92017	46	—	—	5962	998	159906	1445
	Eleki	61700	178	259	555	2569	682	12808	960	1609	664	526	1369	7	1470	3927	899	83409	377
	Kisjenői	72930	844	1122	1149	15120	1492	40269	827	438	243	11725	240	12	600	7998	1354	149618	349
	Nagyhalmágyi	16671	1016	1347	884	1052	1393	8431	1298	2	1574	38515	712	—	—	2152	1223	68175	100
	Pécskai	46942	132	800	346	2591	1313	3872	520	532	233	8101	1163	8	91	3689	283	66537	881
	Radnai	24526	248	1826	1070	6325	1330	11777	208	271	614	106321	1473	56	126	5656	230	156761	499
	Ternovai	39506	552	755	603	4238	649	9868	902	161	1318	41186	1323	—	—	2706	411	98423	958
	Világosi	44131	256	1156	207	4848	653	11188	1009	1150	824	3507	67	40	1050	3327	1481	69350	747
	Összesen	445043	1056	12399	408	50191	03	152188	575	5483	943	318748	1476	196	551	43252	535	1,027503	747

II.

Aradvármegye és Arad sz. kir. város birtokviszonyai mívelési ágak és kataszteri becslőjárások szerint 1897-ből:

Kataszteri becslőjárás	Szántó		Kert		Rét		Szőlő		Legelő		Erdő		Nádas		Termé-ketlen		Összesen	
	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl
Aradi	164181	582	2673	558	9420	947	2624	344	25555	808	9634	319	119	122	12481	824	226689	1304
Buttyini	50179	839	4970	211	3908	946	64	1454	34398	730	130592	1195	—	—	8380	1052	232495	27
Erdőhegyi	103912	224	2722	807	21024	823	519	1320	55461	1096	25334	429	33	1099	11934	386	220942	1384
Pankotai	69448	1312	2225	871	8752	904	1041	1172	22352	150	10839	1383	66	639	6179	1535	120946	1566
Pankotai	18395	1297	1182	1247	3421	707	75	1492	8400	582	36676	1451	—	—	1501	481	69654	857
Radnai	33897	595	4068	1325	7269	913	444	1169	24588	211	107491	672	140	1299	7081	61	184981	1445
Összesen	440055	49	17843	219	53797	440	47771	551	170756	377	320569	649	359	1559	44558	1139	1055711	183

III.

A föld tiszta jövedelme és a földadó:

Kataszteri becslőjárás	Szántó		Kert		Rét		Szőlő		Legelő		Erdő		Nádas		Összesen		Összes földadó	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
Aradi	1104436	73	36232	10	39364	13	28550	31	66838	88	31829	17	1071	67	1308323	01	333622	45
Buttyini	87626	49	23190	28	8264	11	425	80	11777	48	31536	65	—	—	162820	81	41519	61
Erdőhegyi	404076	92	22024	78	66646	43	5430	20	96655	27	32752	61	261	07	627847	28	160101	25
Pankotai	352357	29	21141	20	29032	18	16845	97	51725	22	8031	97	514	60	449648	43	122310	21
Pankotai	27900	36	6398	17	7472	94	626	92	3882	14	16025	61	—	—	62306	14	15888	29
Radnai	125837	61	24656	35	15484	87	8168	76	13214	96	47388	19	880	07	235630	81	60092	37
Végösszeg	2102235	40	133642	88	166264	66	60047	96	244093	95	167564	20	2727	43	2876576	48	733534	18

III. Egy kiváló mezőgazdánk, Barkassy Kálmán, megyei közgazdasági előadó szerint a szántóföldeken általában a talaj termő erejét túlságosan igénybe vevő zsaroló gazdálkodást folytatnak, mely magát előbb-utóbb okvetlenül meg fogja boszulni. A piaczi növények termesztésére felhasznált szántóföldek területe mellett a takarmány növények termesztésére forditott terület csaknem elenyésző csekély és még a természetes kaszálók területének hozzászámitásával sem nyujthat megnyugvást. A szántóföldek területéből a piaczi növények 96.4%-ot, a takarmány növények pedig csak 3.6%-ot foglalnak el. A szántóföldek és rétek területéből a piaczi növényekre 82.8%, a takarmány növényekre pedig 17.2% esik.

A piaczi növények között a kalászos gabonaneműek oly magas százalékkal fordulnak elő, hogy azoknak két évben egymás után kell következniök, mely körülmény akkor, midőn a tiszta fekete ugarnak tartása most már nagyrészt kiment a gyakorlatból és az ugar-terület kapás és takarmány növények mivelésének engedett tért, a kalászosok által elfoglalt területnek kellő megmivelését, gyomoktól való tisztán tartását és a növényi betegségektől való sikeres védekezést nagyon megneheziti.

E részben a mult évekről igen becses adatok állanak rendelkezésemre, melyeket a földmivelési miniszterium statisztikai osztálya az ősanyagból állittatott össze részemre. Azonban merőben lehetetlen levén azok közlése, mert sokszorosan túlhaladnák az átengedhető tért részökre, csupán egy esztendőnek, az átlagos állapotot feltüntető 1892. évnek, adataira szoritkozom, melyek a korábbi és későbbi időszak idevágó viszonyait is nagyon megközelitőleg jellemzik. — Mielőtt azonban ezt tenném, még néhány fontos adatot iktatok ide: Az 1892. évi összes termés értéke 20.503,795 frtra tétetett, melyből egy hold learatott területre brutto 43.18 frt esik. Némely évben a termés értéke 27 milliót is meghalad, de más években lemegy 16 millióra. Ilyen ingadozás mutatkozott például 1891. és 1890. között. A megye egész területéből szántó föld 41.7%. kert 1 6%, rét 5%, szőlő 0.4%, legelő 16·2%, erdő 30.1%, nádas 0.03%, a többi pedig terméketlen. A szántóföldekből az 1882—1891. közt lefolyt tiz év átlaga szerint be volt vetve, illetőleg ültetve, buzával 37.73%, rozszsal 9.33%, árpával 6.68%, zabbal 7·81%, tengerivel 30.81%, burgonyával 0.78%, czukorrépával 0.03%, takarmányrépával 0.52%, dohánynyal 1.04%, lennel 0.04%, kenderrel 0.74%, mesterséges kaszáló volt 2.61%. — Az ugar az összes szántóföldeknek rendesen 2.2—4.3%-át teszi.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab	Repcze	Köles és tatárka
Learatott terület katasztr. hold	179,785	30,373	18,666	31,764	1,931	395
Átlag termés egy kat. holdon métermázsa	7.06	8.18	6.56	5.34	3.43	6.19
Termés összesen métermázsa	1.270,363	248,479	122,366	169,635	6,623	2,440
Egy métermázsa átlag piaczi ára forint	7.31	6.49	5.00	4.66	10.35	4.30
Termés értéke összesen forint	9.286,354	1.612,629	611,830	790,499	68,548	10,509
Egy kat. hold brutto jöv. forint	51.65	53.09	32.77	24.91	35.49	26.60

	Tengeri	Borsó, lencse, bab	Mag, bükköny	Dohány	Czukorrépa	Burgonya	Takarmányrépa	Luczerna, lóhere stb.
Learatott terület katasztr. hold	124,447	881	2,724	3,399	1,014	3,823	3,049	5,203
Átlag termés egy kat. holdon métermázsa	9.54	5.76	6.00	8.07	159.27	40.59	206.90	19.85
Termés összesen métermázsa	1.186,832	15,073	16,352	27,433	161,501	155,177	630,848	103,301
Egy métermázsa átlag piaczi ára forint	3.78	5.56	5.32	22.00	0.76	1.80	0.44	2.43
Termés értéke összesen forint	4.486,225	28,206	86,993	603.526	122,741	279,319	277,573	251,021
Egy kat. hold brutto jöv. forint	36.04	32.01	31.93	177.55	121.04	73.06	91.03	48.24

	Bükköny-keverék	Természetes kaszáló
learatott terület kat. hold	7,595	57,363
átlag termés egy kat. holdon métermázsa	16.85	12.89
termés összesen métermázsa	127,949	739,186
egy métermázsa átlag piaczi ára forint	2.23	1.90
termés értéke összesen forint	285,326	1.404,453
egy kat. hold brutto jövedelme frt	36.25	24.48

L e n m a g é s l e n f o n a l

learatott terület kat. holdakban	átlag magtermés egy kat. holdon métermázsa	átlag fonaltermés egy kat. holdon métermázsa	magtermés összesen métermázsa	fonaltermés összesen métermázsa	egy mm. mag átlag piaczi ára forint	egy mm. fonal átlag piaczi ára forint	magtermés értéke összesen forint	fonaltermés értéke összesen forint	egy kat. hold brutto jövedelme forint
110	3.64	3 00	400	300	9.87	33.50	3948	11055	136 39

K e n d e r m a g é s k e n d e r f o n a l

learatott terület kat. holdakban	átlag magtermés egy kat. holdon métermázsa	átlag fonaltermés egy kat. holdon métermázsa	magtermés összesen métermázsa	fonaltermés összesen métermázsa	egy mm. mag átlag piaczi ára forint	egy mm. fonal átlag piaczi ára forint	magtermés értéke összesen forint	fonaltermés értéke összesen forint	egy kat. hold brutto jövedelme forint
2303	3.45	2.88	7942	6625	10 70	29.80	85615	197425	122.90

IV. A mi a birtok megoszlást illeti, erre vonatkozólag az adatok nagyon ingatagok. A dolog természete szerint egyes vidékek szerint a nagy, közép és kis birtok nagyon relativ fogalom. Azért ezen, képet nem is adó adatok mellőzésével, csupán a *korlátolt szabad birtok eloszlására* vonatkozókat mutatom be. — Aradvármegyében és városban az 1892-ben eszközölt hivatalos kimutatás szerint 293,262 hold korlátolt birtok van 744,488 hold szabad birtokkal szemben. E két összeg együtt főeredményt mutat, mint a kataszteri kimutatásoké, azonban legalább fogalmat ad a két birtokkategoria közötti viszonyáról.

	Kincstári birtok			Vallás és közalapítványi birtok			Vasutak birtokában			Hitbizományi birtok			Testületek birtokai					
													községek és közbirtokosságok			egyesületek, gyárak, iparvállalatok		
	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	%
Aradmegye és város	108067	267	10·20	5150	539	0·49	862	76	0·08	19086	911	1.87	164630	824	15·53	6993	541	0·66

	Egyházi jellegű birtokok																	
	Érsekségek (metropolita) püspökség									Káptalanok						Rendházak		
	róm. kath.			gör. kath.			gör. keleti			róm. kath.			gör. kath.			róm. kath.	kalugyer	
	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	%	kat. h.	□ öl	k. h.	□ öl
Aradmegye és város	.	.	.	.	.	.	221	197	0·2	.	481	.	.	.	.	68	1032	4	1580

	Egyes egyházközségek birtokai																					
	Római katholikus				Görög katholikus				Görög keleti				Evang. helvét hitvallású				Evang. ágostai hitvallású				Zsidó	
	egyház		lelkész		egyház		lelkész		egyház		lelkész		egyház		lelkész		egyház		lelkész			
	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl	k. h.	□ öl
Aradvármegye és város	214	214	207	472	241	19	118	317	1562	427	2801	364	268	1	225	549	67	675	32	420	14	340

	Nevelési czélokra szolgáló birtokok																	
	Állami és községi iskolák		Felekezeti iskolák														Az összes iskolák alapja	
			róm. kath.		gör. kath.		gör. keleti		helvét hitvallású		ágostai hitvallású		unitárius		Mózes hitvallású		egyesült prot. közös tanintézetek			
	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl	kat. h.	□ öl		
Aradvmegye és város	502	1547	109	1287	18	990	813	327	68	529	.	.	.	.	.	1428	.	.			0·14	

A korlátolt forgalmi birtokokból 43,301 kat. hold és 1526 □ öl szántóföld van.

V. A kezelési és mívelési rendszerekre vonatkozólag a mezőgazdaság vidékenként adandó részletes leirása szerint az uralkodó hasznositás az, hogy a földbirtokos gazdálkodik, habár a bérletek is el vannak terjedve. A megyében 37,699, a városban 408 önálló földbirtokos és földmíves van, a kik mellett csak 199 és 33 bérlő találtatott 1891-ben. Amott 0_{53}, itt $8_{09}\%$.

A mívelési rendszerek közül mindenik bőven van képviselve. Az uradalmak nagyrésze váltógazdasággal vagy a norfolki rendszer szerint gazdálkodik, a középbirtokosok részben ezeket, részben pedig a javitott hármas nyomásu rendszert, a kisbirtokosok a tiszta hármas vagy kettős nyomású rendszert alkalmazzák. Végül egyes vidékeken, pl. a nagyhalmágyi járásban, de más hegyes vidékeken is az úgynevezett váltakozó vagy mező füves rendszer (Koppelwirthschaft) mellett hasznositják területöket. Három-négy évig szántják, másik három-négy évig pedig legelőnek használják azt. Az uradalmak a keleti vidéken magas szinvonalon gazdálkodnak és e részben a leirandó uradalmak között sok nemcsak e vidéken, hanem az országban is kiváló helyet foglal el. Ugyanez áll a középbirtokosok egyrészéről is. Ezek közt azonban már sok van, a ki földbirtokát nem gondozza eléggé, sőt ha bérbe nem adja, a feles rendszer mellett kezeli, a mi épp úgy, mint a helytelen bérszerződés mellett kiadott birtokot egy rövid évtized alatt alkalmas teljesen elrontani. — A kisbirtokosok gazdálkodása vidékenként nagyon különböző. Voltakép általában ugy gazdálkodnak, mint a század első felében. Csak egyes községek lakossága tanusit több tanulékonyságot. A szabály, hogy rablógazdaságot folytatnak. E részben óriási mulasztásokat kell még pótolni és ugy a hatóságoknak, valamint a gazdasági egyletnek gyakorlatibb és közvetlenebből ható tevékenységet kell kifejteni.

A földművelés jellege általában külterjes s iránya a gabonaneműek és kapásnövények termelése. A hajdani téres legelők s parlagföldek egymás után tűnnek el s jól-rosszul művelt szántóföldeknek és tanyáknak adnak helyet. Kereskedelmi növényeket csak ujabban termelnek nagyobb mérvben; e téren az uradalmak járnak elől jó példával, melyet a középbirtokosság követni igyekezik, mig a kisbirtokosság megmarad a mívelés régi módjai mellett.

A gabonaneműek közül ez idő szerint még a búza termeltetik legnagyobb mérvben, de a termelés az alacsony búzaárak folytán csökkenőben van. Ezzel szemben emelkedést mutat az ez idő szerint még csekélyebb mérvű rozstermelés, ugyszintén, bár nem oly nagy mérvben, az árpatermelés, zabot főleg csak az uradalmak termelnek, s a termés alig mulja felül a megyei szükségletet.

A kapásnövények közül egyedül a tengerit termelik nagyobb mérvben. A Maros és Körösök mentén ez az elsőrendű művelési ág s a sík

vidéken is közvetlenül a búza után következik. A megyében 120—130,000 holdat fordítanak tengeri termelésre; a holdankénti átlagos termés 8—10 q-ra becsülhető. A burgonyatermelésre a megye televényes földjei nem alkalmasak s igy e czikkből alig termelnek többet, mint a mennyi a helyi szükséglet fedezésére elégséges. Egy kat. holdon 18—35 q. burgonya terem rendes években. Hüvelyeseket aránylag keveset termelnek, lencsét és babot csak a Marosvölgy kavicsos földjeiben és a Körösvölgy némely vidékén termelnek eladásra szánt felesleggel.

A kereskedelmi növények közül a czukorrépa, repcze, dohány és komlótermelés érdemel említést. Komlót eddig csak a pankotai uradalomban termelnek. A szép fejlődésnek indult czukorrépa-termelésre ujabban káros hatással volt a czukoripar terén mutatkozott pangás. A holdankinti termés 78—110 q közt változik. — A repczetermelés a vele járó nagy koczkázat miatt nem tud széles körben elterjedni. Az 1894. év folyamán Aradban 3567 holdon termelték ezt a növényt; a holdankinti átlagos termés 3—9 q. közt változik.

VI. A dohánytermelést Aradvármegyében azon időpontra lehet visszanyomozni, midőn az Magyarországon általán meghonosittatott, a mi valószinüleg a törökök betörésével esik össze, miután a »dohány« név a török »duhan«-ból látszik származni. A jelen évszázad kezdetéig azonban a dohányművelés alig emelkedhetett a mai zöldségtermelés jelentőségén fölül, mert az olcsóbb szállitási eszközöknek teljes hiánya folytán a termelés csak a tulajdon szükséglet fedezésére szoritkozhatott.

Csak azon időponttól, midőn az osztrák tartományokban — a hol a dohányegyedáruság még 1784-ben állittatott fel, — az ottani jövedéki gyártmányok fogyasztása rohamosan kezdett emelkedni és a mint eközben a hajózási viszonyok Magyarországon évről-évre javultak, nyert a dohánytermékekkel való kereskedés jelentőségben a jobb piacztól távolabb fekvő vidékeken, tehát Aradvármegyében is, még pedig annyival inkább, mert az itt termelt fajoknak a gyártásra való határozott használhatósága bebizonyult. Nagy kedveltségnek örvendtek azon időtájt Glogovácz és Uj-Szt-Anna községek dohányai, miután szelid, kellemes illat által tüntek ki és különösen más fajokkal való vegyitésre kiválóan alkalmasak voltak. A magyar dohányok fővevője ez időtájt az osztrák dohányjövedék (abaldo vagy appalto) volt, mely a vételt vagy szabad kézből saját közegei által kirendeltségei, vagy pedig nagyszállitók (br. Sina, Wodianer és Schossberger) útján eszközölte. Midőn az Aradvármegyében lefoglalt kincstári telepitvények, valamint később egyes nagybirtokosok vagy uradalmak is, az osztrák jövedéknek dohánylevelek termelésére és átadására szerződésileg kötelezték le magukat, nevezett jövedék 1844-ben Aradon egy külön dohánybeváltó hivatalt állitott fel, melynek raktárai eredetileg a radnai-úton voltak, a hol jelenleg a Neuman-féle gabona-magtár áll,

később azonban e czélra a város ez útnak végén, a Maros árterében, egy nagyobb területet engedett át. E hivatal foglalkozott a nyers anyagok átvétele-, kiképzésével, válogatása- s bálozásával és közvetitette ezeknek elszállítását a cs. kir. dohánygyárakba. Hogy a beváltási üzlet mily terjedelmű lehetett, azt jelenleg nehéz kipuhatolni, de az évi átvétel összes mennyisége valószinüleg 1844-től a dohányegyedárúságnak Magyarországban történt felállitásáig átlagosan 10,000 bécsi mázsa, a vételár pedig mázsánkint 6—7 frt közt lehetett. Az 1820—1830-as években az átlagár mázsánkint éppen csak 4—5 frt volt. A dohányegyedárúságnak 1851-ben Magyarországon történt behozatalával a viszonyok lényegesen megváltoztak, mert ezen uj intézmény népszerű nem, sőt mondhatni gyűlöletes lévén, az a természetes törekvés keletkezett, hogy az azelőtt szabadon vásárolhatott dohányt ezentúl dugárúság útján szerezzék meg és pedig annyival inkább, mert a cs. k. osztrák jövedék gyártmányainak árait ez országban addig szokatlan magasra csigázta, a mihez másrészről a közönségnél egyébként igazolatlanúl elterjedt azon előitélet is járult, hogy a trafika-dohány nem valódi és tiszta, hanem präparált állapotban adatik el a fogyasztóknak. A pénzügyőrségnek sürgős dolga lett a mindinkább elharapódzó csempészetet megakadályozni és a mint ez irányban kifejtett tevékenysége elégtelennek bizonyúlt, a természetes következmény lőn, hogy azon községekben, hol a csempészetnek gátat vetni nem lehetett, a dohánytermelés lassanként redukáltatott s később mindenkorra be lőn szüntetve. A csempészetet odaadással űző kizárólag kistermelők kizárásával első sorban igy azon községek sujtattak, melyek a legkedvezőbb fekvés és talajviszonyok folytán a dohánytermelés legjelesebb előfeltételeinek birtokában voltak és a melyeknek határaiban ennek következtében a legjobb anyag állíttatott elő, mert hiszen éppen ez örvendett a csempészetben a legnagyobb keresletnek. Ennek folytán éppen a tényleg legjelesebb dohánytermékek tűntek el a forgalomból mindenkorra. A kistermelők kizárásával nyert termelési területeket lassankint a nagy termelőknek engedték át, kik a csempészet tekintetében sokkal megbizhatóbbaknak bizonyultak. Ezek a dohánytermeléssel járó minden kezelési munkálatot, tehát a palánták felnevelését és kiültetését, a növények kapáltatását, töltegetését és bugázását, végre a levelek szedését, fűzését, szárítását és csomózását feleskertészek, az úgynevezett gányók vagy kukások által eszközöltették, mely szolgálmányokért nevezettek szabad lakást, fűtést és más kisebb naturálékat, valamint havi élelmezési előlegeket kaptak. A feleskertészekkel az országban egy specialis cseléd-osztály teremtetett, mely a dohánymüvelésnek állandó növekedésével Magyarországban oly mértékben gyarapodott, hogy ma, a midőn a termelési összterületeknek jó kétharmad része a nagytermelők kezében van, az országban legkevesebb 20 ezer ily család létezik.

E kertész-családokból pontos felvétel szerint még ma is, midőn az engedélyezett terület az időközben beállott túltermelés miatt 10%-kal leszállittatott, 600 esik Aradvármegyére, körülbelől 3000 lélekkel. — A dohányegyedárúságnak Magyarországon történt behozatalával az osztrák dohányjövedéki igazgatóság azon fáradozott, hogy a dohánynövény művelését magasabb fokra emelje és e végből nemcsak két kipróbált dohánykertészt hozatott Hollandiából, hanem a legtöbb dohánybeváltó hivatalnál, különösen az alföldieknél, mintatelepeket is létesített. Azonban a gazdák ezeket alig méltatták némi figyelemre és a dohánytermelést csak azon mód szerint űzték, mint száz évvel korábban. Hogy a dohányanyag mindazáltal kevés kivétellel a gyártási czéloknak teljesen megfelelt, egyedül azon körülménynek tudható be, hogy akkoriban még elegendő őserőben levő talaj állott rendelkezésre. Csak 1860. óta, midőn a dohányművelésnek egyre növekvő kiterjedése folytán Aradon egy külön dohánybeváltó felügyelőség állíttatott föl, jelezhető e tekintetben az első, mondhatni korszakot alkotó, haladás, mert e hivatalnak akkori vezetője, Mandis János, ki az ebbeli tapasztalatait Németországban és Hollandiában szerezte, a dohánylevelek szárítását illetőleg oly eljárási módozatoknak tört utat, melyek nemcsak a levélnek épségben maradását teszik lehetővé s ezáltal értékét a gyártás szempontjából emelik, hanem egyszersmind ezen ma oly fontos mezőgazdasági ág jövedelmezőségét is lényegesen fokozni alkalmasok. Mandis a levelek javának nem az eddigi eljárás szerinti, hanem oldalt fűzését ajánlotta, miáltal a levél oldalai befelé, a nedvdús középborda ellenben kifelé fordítvák, ily módon a szabad levegőnek hozzáférése tetemesen elősegíttetvén. Ezen eljárás tette lehetővé a zsinóroknak a felfűzés után nyomban a szárító pajtában való elhelyezését s a termelőnek a külső időjárás befolyásától való teljes függetlenitését. — E szárítási mód legelsőbbe a badeni Pfalzban alkalmaztatott, majd onnan egész Németországban elterjedt.

A Hollandiában dívó szárítási móddal is tettek kisérleteket nálunk. Vásárhelyi László Lőkösházán a leveleknek egy részét ma is hollandiai módra szárítja. — A Virginiában szokásos tüzelés általi szárítást is megkisérlette Atzél Péter annak idején Sikulán, de ez sem bizonyult nálunk semmiképen czélhoz vezetőnek. A hazai dohányművelés emelése érdekében már egyszer megkezdett reform-művet a magyar ministeriumnak 1867-ben történt életbeléptetésével megkettőztetett igyekezettel folytatták.

A kormány azon czélból, hogy a dohánytermelőket az okszerű termelés elfogadására és a finomabb minőségek előállítására buzdítva, a 70-es évek elején többször dohánykiállításokat rendezett, a melyeknél a kiemelkedő sikerek díjakkal, a legjobb feles kertészek 50 forintig terjedő pénzjutalmakkal lettek kitüntetve. — Ugyanezen czélból majdnem minden dohánybeváltó állomáson szabályszerü dohánytermelési mintaültetvények

[redacted] TÁBLÁZATA

az aradi dohánybeváltó hivatalnál 1855. évtől 1896. évig beváltott, Aradvármegye területén termesztett dohánymennyiségek és azokért kifizetett beváltási árösszegről egészben és 100 klg. után, nemkülönben azon összegről is, mely az egyes években ezen hivatalnál az összes beváltási mennyiség után (hozzá tartozott Arad, Csanád, Bihar és Temesmegye is) kiutalványozva lett.

Métermázsa	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	Arad-megyéből beváltott dohány után járó összes beváltási ára forint o.é.	100 kg. utáni átlag frt.	kr.	Az aradi dohánybeváltó hivatalnál kiutalványozott összes pénzösszeg forint o.é.	Évben
49–50000																																											720,817	14	62	928,370	1858
47–48000																																												715,416	15	10	1207.305	1865
40–41000																																												736,987	18	03	1.324,816	1880
39–40000																																												654,181	16	42	968.104	1867
34–35000																																												456,910	13	28	703,786	1868
32–33000																																												662,963	20	22	1.111.118	1875
28–29000																																												363,762	12	56	707,391	1870
27–28000																																												519,136 529,132	19 19	01 07	831.289 882,717	1881 1882
26–27000																																												453,116	16	84	652,774	1864
24–25000																																												449,373	18	53	794.049	1877
23–24000																																												510,709 476,480	21 20	43 32	842,116 788,272	1891 1892
22–23000																																												375,109 446,385	16 19	89 44	511,701 698.210	1857 1889
21–22000																																												317,615 413.332	14 19	88 33	350,700 679.216	1866 1877
20–21000																																												356.378 426.950 358.314	17 20 17	52 32 84	771237 700.102 549.692	1883 1893 1896
19–20000																																												384.596 370,282	20 18	05 61	749.837 697,164	1874 1885
18–19000																																												286.402 359,854 338,683	15 19 18	47 40 —	517,845 706.849 697,164	1871 1878 1884
17–18000																																												230.577 314.310 336,140 359.281	13 18 19 19	— 18 11 75	395,070 546.274 496,025 515,819	1859 1876 1887 1888
16–17000																																												329,765 344.655	19 21	84 02	528,885 551957	1873 1895
15–16000																																												246.554	15	76	469,650	1860
13–14000																																												252.821 181,235 280,396 281.644	19 13 21 20	18 22 17 50	364323 310.966 468,762 497,087	1857 1861 1890 1894
12–13000																																												225,507 205,770 237.234	17 16 18	60 64 76	341.999 311.583 329,600	1855 1862 1886
10–11000																																												199.572	18	31	390,930	1879
5 – 6000																																												80.694	14	91	107,533	1869
3 – 4000																																												44.950	14	51	64.216	1863

létesíttettek, nemkülönben az ország valamennyi gazdasági tanintézetében és földművelési iskolájában a dohánytermelés mint köteles tantárgy vétetett föl. Végül azon vidékekre, a hol hátramaradás észleltetett, vándortanitók küldettek, kiknek az volt a feladatuk, hogy az okszerű dohánytermelést hathatósan előmozditsák.

Mindezen intézményeknek elvitázhatatlan vívmányait a jobb termelés képezi.

A gr. Nádasdynak forray-nagyiratosi, a gr. Zselénszkynek ötvenesi és Purgly János sofronyai ültetvényein ez idő szerint 20—20 ezer exsiccator van alkalmazva és mondható, hogy a legfényesebben válnak be.

A mi éghajlatunk nem kedvezett mindig az idegen fajoknak. Ennek igazolására legyen megengedve csak egy példára hivatkozni; 1874. évben az aradi dohánymintaültetvényen egyidejüleg svéd és chinai magvakkal tétettek termelési kisérletek, de a svéd növénynek leveleit, a nekik szokatlan nagyobb hőség következtében junius elején, a mikorra már teljesen megvoltak érve, le kellett szedni, mig a chinai palánták még akkor alig voltak kiültethetők, daczára annak, hogy mindkét fajnak a magja ugyanazon a napon és egymás mellett vettetett el és hogy a melegágyakban teljesen azonos ápolásban részesültek. A magyar dohány kivitelére nézve számos nehézséget kell manapság leküzdenünk.

Hogy ily szomorú viszonyok mellett mindazonáltal képesek vagyunk évente 25—30 ezer métermázsa dohányt exportálni, ez csak a magyar dohánykiviteli részvénytársaság ügyes és körültekintő ügybuzgóságának köszönhető.

A mit a termelőknél, dicséretesen ki kell emelni, hogy a hazai dohányművelésünk emelésére irányuló eszméket örömmel ragadták meg és költséges befektetésektől sem riadtak vissza, áldozatot hozni azok megvalósitására. Az arad-békés és csanádmegyei nagytermelők e tekintetben elvitathatatlanul előharczosoknak tekintendők, mert itt ringott az ujitásoknak a bölcsője s innen terjedtek el azok lassankint az egész országban. Továbbá kétségtelen az is, hogy ezen vármegyék szállítják még ma is a jövedéknek a legjelesebb, a gyártásra valóban előnyösen felhasználható nyers anyagnak legmagasabb perczentjét. E három megye bátran magyar Havannának nevezhető.

Aradvármegyében 1855. óta — a megelőző évek adatai hézagosak, — elért dohánytermelési eredményeket, illetőleg a beváltott mennyiségeket, valamint az átlag-árak hullámzásait az idemellékelt graphikai táblázat tünteti fel. Ebből kivehető, hogy a dohánytermelés Aradvármegyében tetőpontját 1858-ban érte el, midőn 3373 termelő kapott engedélyt, 8450 kat. hold volt beültetve és a beváltási ár-összeg majdnem $^3/_4$ millió forintot tett. Ma Aradvármegyének csak 386 termelője van mintegy 2800 holddal. Az általános átlagár 100 kilogr. után jelenleg ugyancsak 20

forint körül mozog, azonban egyes kiváló nagytermelők, kik az okszerű kezelésre különös sulyt fektetnek, 24, sőt 25 frtos átlagos árban is részesülnek és olyanoknál aztán a holdankénti bruttó-jövedelem még a 200 frtot is túlhaladja.

Arad jelenleg székhelye egy m. kir. dohánybeváltó-felügyelőségnek, (Andrássy-út, p. ü. palota) melynek főnöke Feichtinger Miksa p. ü. tanácsos, a ki mellé 2 jövedéki tiszt és egy gyakornok, továbhá egy m. kir. dohánybeváltó hivatalnak, (simándi-út 4. sz.) melynek főnöke Gamberszky József és a ki mellé 3 jövedéki tiszt, 1 gyakornok és 2 munkaügyelő (raktárnok) van beosztva. Az utóbbi átlag 200 munkást foglalkoztat, a kik közül $^4/_5$ rész nő. — Az évenként kifizetett napszám a raktári őrök fizetésével együtt 23—25 ezer forintot tesz.

VII. Kender a megyében jobbára csak háziipari czélra termeltetik. Aradvármegyében mintegy 3300 holdon termelnek kendert, melynek eredménye 27,000 q. fonal s 24,000 q. kendermag. A luczerna-, muhar- és heremag termelésére évenkint jelentékeny területeket fordítanak a nagyobb birtokosok. A szép nagyszemű árú 100 kgonkint 45—50 forinton mindig könnyen talál vevőre. A mi kender és lenkóró eladásra kerül, azt Szegedre küldik az ottani kender- és lenipari részvénytársaságnak.

A luczerna-, muhar- és heremag nagyobb részét budapesti nagykereskedők szerzik meg s csak kisebb részök jut Németországba. A takarmánynövényeket többnyire csak a házi szükségletnek megfelelőleg termelik. Forgalom tárgyát csak a Maros-völgyben termelt széna képezi, mely legnagyobb részben Aradra, kisebb mértékben Gyulafehérvárra és Lugosra szállittatik. — A sík vidéki lakosság egy része gyógyfüvek gyűjtésével is foglalkozik; ezt a kiskereskedők küldik fel Budapestre.

VIII. A birtokok forgalmára és a jelzálogi terhek körül észlelt változásokra vonatkozólag aránylag kevés adattal rendelkezem, és a melyek léteznek is, más-más rendszer szerint gyüjtetvén, az összehasonlitást nagyon megnehezitik; ez adatok a következők:

Az aradi és aradmegyei telekkönyvi birtoktestek tulajdonának és jelzálogi terheinek ügy- és értékforgalma 1878-ban.

A változások eseteinek száma															
a birtokokban				a terheknél											
				uj terhek keletkezése folytán					terhektől való felszabadulás folytán						
szerződések által	végrehajtás által	haláleset következtében	összesen	szerződések bekebelezése által	igazolt előjegyzés utján	hagyatéki átszolgáltatás utján	végrehajtás utjáni bekebelezés utján	összesen	a hitelezők kielégitésére szolgáló bejött összeg elégtelensége miatt	a dologi jognak más mondorú megszünése által	összesen	egyszerü előjegyzés	a végrehajtási jognak már fennálló követelés bekebelezései	már betáblázott összegü átruházások	a változások főösszege
1563	245	1403	3215	2451	209	709	15	3384	114	1960	2074	118	77	61	8929
1560741.68	369346.96	1317373.77	3247161.92	1976584.42	206411.60	349076.21	30307.67	2562379.90	268338.95	2012538.18	2280877.13	111010.66	13519.86	168068.39	8383317.86

Ezen adatokkal szemben érdekesek az 1895-ik évi hasonló forgalmat feltüntető alábbi adatok, a melyek a birtok sokkal nagyobb mobilizációjáról tesznek tanuságot. De mobilizáczió tekintetében Aradvármegye még sem haladt annyira előre, mint a szomszédos Békés.

1895.

	Aradvármegye	
	esetek száma	érték frt
Uj terhek keletkezése folytán:		
Szerződések bekebelezése által	3.881	5.529,930
Igazolt előjegyzés által	229	348,951
Végrehajtás utjáni bekebelezés által . . .	1.038	339,248
Összesen . .	768	111,548
Terhektől való felszabaditás folytán	5.916	6.329,677
Hitelezők kielégitésére befolyt összeg elégtelensége folytán	25	38,077
A dologi jognak más módon való megszünése folytán	3.697	3.039,620
Összesen . .	3.722	3.077,697
Egyszerü előjegyzés	338	102,813
A végrehajtási jog bekebelezése már fennálló követelésekre	211	114,694
Átruházások más betáblázott összegeknél . .	94	317,621
Összesen . .	643	535,128
A változások főösszege 1895-ben	16.244	19.748,543
1894-ben volt	19.061	18.581,617

IX. Földmives népesség. Aradvármegyében és Arad szab. kir. városban mezőgazdasággal összesen 69,259 férfi, 14,112 nő foglalkozik; ezek közül földbirtokos vagy földmíves 35,416 férfi és 2691 nő; bérlő 232 egyén (kizárólag bérlettel foglalkozó egyének), 201 gazdatiszt, 3 gazdasági mérnök, 44 gépész; a gazdaságokban mint cseléd szolgál 9496 férfi és 268 nő; végül a mezőgazdaságnál 16,445 férfi és 8547 nő családtag működik közre mint kisegítő.

A munkásviszonyok általában véve nem kedvezőtlenek Aradvármegyében; azok a mozgalmak, melyek agrársocialismus név alatt ismeretesek, csak a Békésvármegyével határos eleki járás magyar községeiben mutatkoztak eddig, de sokkal enyhébb alakban, mint másutt. A cselédbérek különféleképen alakulnak az egyes vidékeken és az egyes gazdaságok körében; a megye közepe táján, pl. a borosjenői járásban, a cselédfizetéseknek 4 osztályát lehet megkülönböztetni; az elsőbe a paraszt-gazda, kertész, hintós-kocsis, öreg-béresek tartoznak, fizetésök átlag készpénzben 70 frt, a conventió-búza, melyet kapnak, ér 80 frtot, a tengeri 16 frtot, a szalonna 12 frtot, a só 3 frtot, a tüzifa 10 frtot, a tehéntartás 36 frtot, a sertéstartás 12 frtot, a feles tengeri föld 10 frtot, lakása és veteményes kertje 30 frtot, egész jövedelme tehát 269 frt. A második osztályé, melybe az igás kocsisok és béresek tartoznak, 195 frt, a harmadiké, melybe a gulyás, kanász, erdőőr sorakozik, 120 frt 50 kr., a negyedik osztályba a bojtárok sorakoznak évi 92 frt jövedelemmel. Ezen átlagos fizetésnél többet és kevesebbet is kapnak a megye gazdagabb és szegényebb vidékein; a cselédek sok uradalomban igen jó, némelyekben tűrhető állapotban vannak s általában véve jobb sorsuk van, mint a napszámosoknak. Csak lakásviszonyaik rosszak, mert 2—3 család is lakik egy kis zugban és azok az uradalmak, a melyek külön szobát adnak általában véve a családoknak, egy kéz ujjain nagyon könnyen elszámlálhatók. A szakmány-bérviszonyok a megye sík vidékein olyanok, mint az Alföldön, a búza levágása $^1/_{11}$-én—$^1/_{14}$-edén adatik ki, a zabot rendesen $^1/_{10}$-én vállalják; a cséplés, midőn a géptulajdonos adja a gépészt, fűtőt és 2 etetőt, 5—6%-ért, midőn a szükséges egyéb munkásokat is szolgáltatja, 9—10%-ért történik; a tengerit, midőn a vállalkozó minden munkálatot végez, felesek, midőn pedig a szántást, vetést, boronálást és a termés behordást a földtulajdonos vagy bérlő adja, harmadosokkal mívelik.

Arad sz. kir. városában a kétlovas napszám átlagos ára 1895-ben 5, Buttyinban 2, Kisjenőn 1.85, Pankotán 2.06, Pécskán pedig 2 forint volt. — Ugyancsak az 1895. évben a munkabérek következőleg alakultak:

Járás	Férfi-napszám								Női-napszám								Gyermek-napszám							
	tavaszi		nyári		őszi		téli		tavaszi		nyári		őszi		téli		tavaszi		nyári		őszi		téli	
	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül
	kraj czárokban																							
Aradi ††) [1] [2]	43	57	63	87	43	57	30	45	27	45	43	68	37	52	20	33	15	30	25	42	20	33	—	24
Borosjenői [1] [3]	—	45	—	65	—	45	—	35	—	35	—	45	—	35	—	28	—	28	—	35	—	28	—	23
Borossebesi [4]	25	38	50	70	38	55	—	38	15	25	35	48	—	35	—	—	—	—	25	35	—	28	—	—
Eleki [3] [5]	—	45	—	85	—	65	—	38	—	35	—	65	—	45	—	—	—	20	—	45	—	27	—	—
Kisjenői †) [6]	—	48	—	85	—	53	—	40	—	38	—	63	—	43	—	30	—	25	—	37	—	27	—	20
Nagyhalmágyi [6] [7]	43	70	50	73	45	63	28	48	30	50	38	60	34	50	25	35	16	30	20	35	16	30	—	—
Pécskai [8]	—	45	80	100	60	80	—	35	—	40	60	80	40	60	—	30	—	20	30	40	20	30	—	20
Radnai [9]	35	50	50	70	38	50	28	38	28	35	38	50	30	40	20	30	10	25	15	30	10	25	10	20
Ternovai †)	—	50	—	70	—	50	—	40	—	35	—	55	—	40	—	30	—	25	—	30	—	30	—	20
Világosi [10]	40	45	60	70	—	50	—	40	25	30	40	50	—	35	—	30	15	20	25	35	—	25	—	20
Arad város †) [11]	—	60	—	80	—	50	—	45	—	45	—	60	—	40	—	35	—	30	—	40	—	30	—	25
Vármegyei átlag	37	50	59	78	44	55	29	40	26	37	41	59	35	42	22	31	14	24	23	37	16	29	10	21

† Ellátásos napszám nem szokásos. — ††) Csak helyenkint adnak ellátást is (kisbirtokosok). — [1]) Ellátás fejében reggeli, ebéd, vacsora, nyáron ozsonna is. — [2]) Ötvenes körül, tavaszszal-nyáron délben meleg, reggel-este hideg étel szokásos; őszszel és télen reggel hideg, délben meleg étel, vacsora nincs. — [3]) Parasztgazdák ellátás mellett is csak annyit fizetnek, mint a nagyobb birtokos ellátás nélkül. — [4]) Ellátás fejében reggel szalonna vagy túró, délben-este főtt étel; pálinka férfiaknak — de csak nyáron — ellátás nélkül is kijár. — [5]) Jelentés nem érkezett; a kitüntetett adatok az 1894. évről szólnak. — [6]) Pálinka néhol ellátás nélkül is kijár. — [7]) Az ellátás alatt hideg, száraz étel (máláj) és pálinka értendő. — [8]) Az ellátás ilyen: reggel kenyér, szalonna, 1 deczi pálinka; délben leves, tészta, 1 deczi pálinka; este 1 tál főtt étel, 1 deczi pálinka. — [9]) Berzova-Ménes körül ellátás fejében kenyér, főzelék és pálinka, Tótvárad vidékén csakis pálinka és pedig férfiaknak 4—5, asszonyoknak 2—3 deczi, élelem nélkül. — [10]) Pankota körül ellátás fejében tavaszszal ebédre 1 tál főtt étel kenyér nélkül, nyáron ezen felül reggel kenyér is; őszszel télen ellátás nincsen. — [11]) Parasztgazda is csak kukoriczatöréskor ad ellátást.

Hivatalos összeirás szerint Aradvármegyében 1897. év elején mezei munkát keresett 991 egyén, munkást pedig 217.

A széna- és sarjú-kaszálás a termés minősége szerint $^1/_2$—$^1/_4$ részért végeztetik; a szakmánymunkások az aratás alkalmával szintén kapnak úgynevezett conventiót t. i. élelmi szereket természetben. — A tengerit mívelő részeseknél e megyében is szokásos az úgynevezett robot (t. i. közreműködés a munkaadó egyes gazdasági munkálatainál) és bizonyos adományok a feles részéről, mint pl. zsák, csirke, holdankint 1 frt. stb. melyet a szomszédos alföldi vidékeken uzsorának szoktak nevezni. A napszámosok helyzete általában véve nem kedvező; keresetük csak a megye nyugati részében nagyobb, itt azonban egész éven át nincsenek úgy elfoglalva, mint a kisebb napszámmal biró hegyes vidékeken, a hol szőlő-, erdei és ipari-munkát is könnyebben kapnak, ugy hogy pl. a Körösvölgyében a munkás és a munkaadó közötti viszony kisebb napszám mellett is jobb, mint a nagyobb jövedelemmel kinálkozó sík vidéken.

A mezőgazdasági munkásnép táplálkozása a nyugati sík vidéken és a hegyes vidéken ott, a hol mellékkeresete van, sokkal jobb, mint a megye egyéb részeiben. Búza-kenyérrel, főzelékfélével, szalonnával és időnkint hússal táplálkozik; a húsfogyasztás a bortermő vidékeken jelentékenyebb, mig a síkon inkább csak a disznóhizlalásból kikerült szalonnát és füstölt húst fogyasztják. A vármegye keleti részében az oláhság igen szegényesen táplálkozik s főleg tengeri-lisztből készült kenyérből és puliszkából él; húst csak kivételesen fogyaszt, ellenben, ha hozzájuthat, sok pálinkát iszik s erre fordítja keresete jelentékeny részét. — A vármegye gazdasági tudósitói nem régiben hivatalos jelentést tettek a munkás-nép élelmezéséről; e jelentésekben igen sok érdekes és becses adat foglaltatik, melyekből kiderül, hogy a megye lakosságának zömét képező oláhság már a sok ünnep és bőjt miatt sem táplálkozhatik czélszerűen; a lakosság e része több huzamos bőjtöt tart: húsvét előtt 7 hétig, Boldogasszony-nap előtt 2 hétig, Szt-Péter nap és karácsony előtt egyenkint 6 hétig, ezen kivül a hét egy vagy két napján egész éven át bőjtöl; igy a bőjt meghaladja a 20 hetet. A bőjt alatt szigorúan tartózkodnak minden állati élelmi-szertől; a tehetősebbek olajjal főznek s hallal és más táplálóbb ételekkel élnek; a szegények azonban annyira sanyarognak, hogy ennek következtében teljes elgyengülésük következik be. A legtöbb szülő még a zsenge gyermekeket is bőjtölteti, a mi csak a testi és szellemi fejlődés rovására történhetik. Lehet mondani, hogy a románság általában vérszegény, s mint a sorozások is mutatják, folyton satnyul. Jobban él a magyar és német lakosság; a pécskai járásban pl. a nagyobb mezei munkák idején naponta négyszer étkeznek, tavaszszal és őszszel háromszor, télen csak kétszer; ez az étkezési rend a béresnél, hónaposnál, napszámos-, aratónál és cséplőnél egyaránt észlelhető. A tehetősebb napjában többször is főtt ételt eszik, mig a földhöz ragadt szegény leginkább csak kenyeret fogyaszt. A nagy munka idején minden étkezés előtt egy deciliter pálinkát

iszik; reggel kenyeret, szalonnát, hozzá hagymát vagy paprikát, lebbencslevest burgonyával fogyaszt; ebédje: tészta-leves, utána száraz tészta vagy főzelék kenyérrel; hetenként egyszer vagy kétszer baromfi-, birka-, vagy sertéshúst eszik; a marhahúst nem kedveli, uzsonnára kenyeret eszik szalonnával, vacsorára tarhonya-levest vagy kenyeret szalonnával. Nyáron a gyümölcsöt, különösen a dinnyét, nagyon fogyasztja; a görög kath. vagy görög keleti vallásúak itt is rosszabbúl táplálkoznak.

A *tagositás* a megye 217 községe közül csak a következőkben van keresztülvive: Szőllősön (1837.), Eleken (1846.), Magyar-Pécskán (1873.), Nagy-Kamaráson (1876.), Simándon (1876.), Medgyes-Bodzáson (már a telepités alkalmával), Kuvinban (1878)., Ottlakán (1878.), Nagy-Pélen (u.-a.), Gyula-Varsándon (u.-a.), Ó-Pécskán (1889.), Székudvaron és Siklón (1892-ben), Almás-Kamaráson (1896.). Folyamatban van jelenleg Nadabon és Erdőhegyen. Kényszer ugartartás csak Glogováczon van és Kereken eldöntés alatt áll e kérdés.

A *földárak és haszonbérek* nagyon különbözők megyeszerte. A kataszteri felvételek alkalmával 1882-ben a földárak alacsonyan voltak megállapitva, mert a mezőgazdaság akkori nyomott viszonyai mellett azok nagyon leszállottak. Igy például az aradi becslőjárásban a kis birtokok ára kat. holdankint 100—150 frtra volt téve; ma azok átlag 300 frtra rugnak, sőt egyes helyeken, mint Pécskán, Eleken 350—450 forintra is emelkednek. Az erdőhegyi becslőjárásban átlag 1882-ben 150 frtot tett a föld ára, habár egyes helyeken pl. Szintyén volt 20 frtos föld is. Ma ott is kétszeres áron kelnek a földek. A világosi járásban az akkor 100—135 frtos földek ma 200—450 forintért adatnak el. A buttyini becslő járás régi árai 35—75, más vidéken 50—110 frtot, ma pedig minőség és fekvés szerint 50—110, 150—200, sőt 300—400 forintot tesznek. A radnai becslőjárásban a sík vidéken egy hold ára 60—80, a Maros völgyében 30—60, a dombos vidéken 20—40 frt volt a földek ára, melyekért ma 200—300, 100—200 és 40—100 frtot kaphatni. Ugyanily arányban emelkedtek a haszonbérek is, melyek az egyes járások szerint sorrendben ilyenek voltak: az aradi járásban 8—9 frt, az erdőhegyi járásban 6—7 frt, a legsilányabb földeké 1 frt 70 kr., a pankotai járásban voltak 1—2, de 6—12, sőt 15 frtos haszonbérek is; a buttyini járásban 3.50—3.60 frt; a radnaiban 2—5, továbbá 4—8 frt volt a föld haszonbére. Ma ez árak sok helyen megmaradtak, másutt 25, 50, sőt 100%-kal is magasabbak. Pécskán 25—30, a lőkösházi pusztán 15—16 forintos haszonbérek vannak. E magas bérek mellett rendszerint csak a parasztgazdák jönnek ki, a kik a saját munkájukat alig számitják valamibe.

Végűl az 1000 holdnál nagyobb birtokok tulajdonosait sorolom fel.

IX.

1000 holdon felüli birtokok tulajdonosai Aradvármegyében.

F. szám	A nagybirtokos neve	A birtok helye	
		község	járás
1	Kir. erdőkincstár	Mondorlak	aradi
		Csicsér	»
		Pécska	pécskai
		Musztesd	borossebesi
		Ménes	radnai
		Solymos	»
		Berzova	»
		Tótvárad	»
		Dumbrovicza	»
2	József főherczeg	Nadab	kisjenői
		Csintye	»
		Ágya	»
		Kisjenő	»
		Szintye	»
		Miske	»
		Fekete-Gyarmat	»
		Bánkút	eleki
		Sikló	»
3	Kinczig János	Konop	radnai
		Simánd	kisjenői
		Seprős	»
4	Konopi Kálmán	Odvos	radnai
5	Munk H. és fiai	Gross	»
		Szlatina	»
		Madrizesty	borossebesi
		Musztesd	»
6	Gróf Nádasdy Ferencz	Soborsin	radnai
		Halalis	»
		Trojás	»
		Temesesd	»
		Zsigmondháza	aradi
		F.-N.-Iratos	pécskai
7	Ürményi Pálné	Vinyesd	radnai
		Petris	»
8	Báró Bohus László	Világos	világosi
9	Báró Bohus István	»	»
10	Báró Bohus Zsigmond	»	»
		Lőkösháza	eleki
11	Herczeg Szulkovsky József Mária	Pankota	világosi
		Taucz	ternovai
		Aranyág	»
		Barakony	borosjenői

F. szám	A nagybirtokos neve	A birtok helye	
		község	járás
11	Herczeg Szulkovsky József Mária	Szöllős-Csigerél	borosjenői
		Kiszindia	borossebesi
12	Lichtenstein Alajos herczeg	Tok	radnai
		Iltyó	»
13	Edelsheim Gyulai Lipót báró	Zaránd	világosi
		Uj-Panát	aradi
14	Korek Péter	Kujed	ternovai
15	Korek Antal	»	»
16	Dezső Ádám-féle kegyes alapitvány	Silingyia	»
17	Radzivill Anna herczegnő	Kavna	»
18	Wallfisch Ágoston	Nádas	»
19	Dr. Kell Lipót	Kresztaménes	»
20	Königsegg Fidél gróf	Taucz	»
21	Gerhart Ignácz	»	»
22	Kovács István	Felménes	»
23	Dániel Pál	Duud	»
24	Török Endre örökösei	»	»
25	Dániel József örökösei	»	»
26	Solymossy László báró	Kurtakér	»
		Ternova	»
		Apatelek	borosjenői
		Gurba	»
		Sikula	»
27	Károlyi Tibor gróf	Simánd	kisjenői
		Mácsa	aradi
28	Id. Takácsy Sándor	Simánd	kisjenői
29	Wenckheim Frigyes gróf	Székudvar	»
		Krokna	borossebesi
		Borossebes	»
		Kertes	»
		Govosdia	»
30	Sigray St. Marsán József gróf	Kerülős	kisjenői
31	Tisza Kálmán	Vadász	»
32	Czárán Márton	Seprős	»
33	Ifj. Czárán János örökösei	»	»
34	Czárán Gergely örökösei	»	»
35	Weber W. Miksa örökösei	Kishalmágy	nagyhalmágyi
36	Schweiger József	Csúcs	»
		Lazur	»
		Brusztur	»
37	Hollaki Imre	Acsuva	»
38	Horrán János	Buttyin	borossebesi
39	Ifj. Novák Péter	Vaszoja	»
40	Almay József örökösei	Alcsili	»
		Almás	»

F. szám	A nagybirtokos neve	A birtok helye	
		község	járás
40	Almay József örökösei	Bogyesd	borossebesi
41	Boros Beni örökösei	Gurahoncz	»
42	Aradi és csanádi egyes. vasutak	Honczisor	»
43	Deutsch József	Zöldes	»
44	Institoris Gizella és Emilia	Solymos-Bucsáva	»
45	Zselénski Róbert gróf	Zimbró	»
		Ötvenes	aradi
46	Strasser Lajos	Dulcsele	borossebesi
47	Almássy Kálmán gróf	Kurtics	aradi
		Gyulavarsánd	eleki
		Elek	»
48	M. kir. közalapitványi uradalom	Szemlak	pécskai
49	Gróf Zichy Károlyné	N.-K.-Varjas	»
50	Vásárhelyi László	Lőkösháza	eleki
51	Id. Sternthal Adolf	Nagy-Pél	»
52	Sternthal Salamon	»	»
53	Mocsonyi Zeno	Kurtics	aradi
54	Purgly János	»	»
55	Friebeisz Miklós	»	»
56	Justh Zoltán	»	»
57	Korbuly István és örökös társai	»	»
58	A község mint erkölcsi testület	Tótvárad	radnai
59	» » » »	Baja	»
60	» » « »	Trojás	»
61	Elek község mint erkölcsi testület	Szinitye	kisjenői
62	A község mint erkölcsi testület	Csúcs	nagyhalmágyi
63	» » » »	Acsuva	»
64	» » » »	Lazur	»
65	» » » »	Buttyin	borossebesi
66	» » » »	Kiszindia	»
67	» » » »	Zöldes	»
68	Vásárhelyi Béla	Csermő	borosjenői
69	Müller Vilmos	»	»
70	Vajda István	Bokszeg	»
71	A község mint erkölcsi testület	»	»
72	Ausländer Roth Regina	Berza	»
73	Barkassy Kálmán	Algyest	»
74	Jakabffy István	Somoskesz	»

D) A NAGY, KÖZÉP ÉS KISBIRTOKOK TÜZETES ISMERTETÉSE.

I. Általában.

Hogy e monographia czéljának megfeleljen, a birtokviszonyoknak nem csak általános jellemzését, hanem az egyes részek beható leirását is magában kell foglalnia. Az általános jellemzés soha sem adhat a valóságnak teljesen megfelelő képet. Ez okból nagy fáradsággal összegyűjtöttem a megye gazdasági viszonyainak adatait, melyeket most nem járások, hanem a külön gazdasági egységeket képező fővidékek szerint csoportosítva mutatok be. Ilyen vidéke öt van Aradvármegyének: a nyugati síkság, a Lunkaság, az aradi Hegyalja, a Maros völgye és a Körös völgye.

A nyugati sík vidék Arad szab. kir. város területén kivül az egész pécskai és eleki járást, az aradi és világosi járás nyugati legnagyobb részét s a kisjenőinek az aradi és világosi járás közé ékelt csúcsát foglalja magában. Talaja, termelési és éghajlati viszonyai azonosak az Alföldéivel, s ennek megfelelőleg a gazdálkodás is megegyezik az alföldi gazdálkodással.

A *Lunkaság* magában foglalja a kisjenői járást csaknem egészen (az előbbi pont alatt emlitett beszögellés kivételével) s a borosjenői északi nyulványát, nevezetesen Csermő, Somoskesz, Apáti és Barakony községek határát. A Lunkaság mélyen fekszik; területe sokkal kevésbé termékeny, mint a nyugati sík vidék, aránylag sok lapályos erdeje van, mely az alföldi pusztaságtól lényegesen különböző jelleget ad annak.

Az *aradi Hegyalja*, magában foglalja az aradi járásból Gyorok és Kuvin, a radnaiból Paulis község határát, a világosinak a hegyek alján fekvő részét és a ternovai járást egészen. Az ez utóbbi járás területén levő birtokok legnagyobb része lapályon és csak kevéssé dombos területet képeznek, csak a járás határai feküsznek, az egy nyugatit kivéve, mind hegyes vidéken. A lakosság közepes jólétnek örvend; a szőlőmívelés igen fontos mellékkereset forrását képezte annak s remélhetőleg a reconstructio keresztülvitele után nem sokára ismét képezendi.

A *Maros völgye* a hosszan elnyúló radnai járást, a paulisi határ kivételével, egészen magában foglalja. Más vidéke a megyének nem is tartozik ide. A radnai járás északi határát a Hegyes-Drócsa hegység fő-

gerincze, a Maros és Körös vizválasztó vonala, képezi. Gazdasági jellegét a hegyi-erdő- és mezei gazdálkodás, továbbá az állattenyésztés adja meg. Sík szántóföldjei nincsenek, kivéve a Maros mentén fekvő vékony területszalagokat, melyeket folyton árviz fenyeget.

Végül a *Körösvölgye* szintén külön vidékét képezi a megyének. A boros-sebesi és nagyhalmágyi járásokat egészen, a borosjenőit pedig — a Lunkasághoz tartozó négy községi határ kivételével — legnagyobbrészt magában foglalja. Jellege a hegyi gazdálkodás. Kivételt ez alól csak a borosjenői járás nyugati része képez, a melyen lapályos és a Lunkaság területéhez hasonló talajjal biró birtokok találhatók.

A megyei nagy, közép és kis birtok tökéletes jellemzése végett egész részletesen adom az emlitett öt vidék főbb uradalmainak, gazdaságainak és typikus községeiben a kisbirtok viszonyainak leirását. Befejezésül azután a kincstári birtokok, továbbá a kincstári és magán telepítvények tömör ismertetését csatolom ide.

II. Nyugati sík vidék.

1. A nagy és középbirtok.

a) Az új-aradi uradalom ötvenesi pusztája.

Az uj-aradi uradalom a mult század végén s a jelen század elején keletkezett a Lovász-család vételei által. A Zselénski grófi család birtokába leány-ágon jutott. Arad és Temesvármegyék három járásában, az aradi, uj-aradi és lippaiban fekszik. — Az uj-aradi uradalom alkatrészei közül Aradvármegye aradi járásában van az **ötvenesi puszta.** Területe 6003 kat. hold, 364 □-öl. Ebből volt 1895-ben 5176 k. hold, 364 □-öl szántó föld, 480 h. legelő és kaszáló, 120 h. dísz- és haszonkert, 6 hold nádas, 6 hold kavics és anyagbánya, végre 212 holdon majorok és utak. — Alakja rendes hosszukás négyszög. Területe sík, igen csekély hullámzással. Az esőviznek csak a puszta déli részén van lefolyása az ugynevezett Grópán, illetve Szárazéren keresztül. A többi részek vizei az ugynevezett laposokban gyűlnek össze, a honnan lassanként párolognak el. E laposok esőzések alatt és után vizenyősek. A puszta többi részei, a székes vegyületi területek kivételével, melyek szintén sokáig maradnak nedvesek, megszáradás után pedig kőkeménynyé válnak, száraz természetüek. A puszta észak felé a mácsai uradalommal és a tövisegyházi pusztával, kelet felé Zimánd-Ujfalu, Zimándköz, Fakert és Szentleányfalva községekkel, dél felé Araddal, nyugot felé a szent-páli és sofronyai pusztákkal és Kurtics községgel határos.

Az egészségügyi viszonyok Ötvenesen emberre, állatra nézve nem kedvezők. Sokszor fordulnak elő az embérek között különösen lázas betegségek. — A juhok, kevésbé a szarvasmarhák, legkevésbé a lovak között

pedig annyira gyakoriak a lépfene esetek, hogy e miatt az állattenyésztés alig űzhető haszonnal. Sűrűn fordul elő azon kivűl a szarvasmarhák között a tüdővész is. Legjobban tenyésznek a sertések, melyek között azonban szintén előfordul néha a veszélyes torokgyík. — Az ötvenesi puszta legnagyobb része alluviumból áll. Diluvium csak a Grópa, illetőleg Szárazér mentén található. A Kurtics, Mácsa és a tövisegyházi pusztával határos terület mintegy 2000 hold, valamint az aradi határ mentén elterülő körülbelől 500 holdnyi rész, sovány homokos agyag. A szent-páli és sofronyai határok mentén 800 hold, valamint a zimándujfalusi határ mentén 600 hold rossz minőségü székes agyagból áll. A zimándközi, fakerti és szentleányfalvi határok mentén mintegy 900 hold kavicscsal vegyített homokos agyag, a Kurtics határának másik része felé nyúló terület mintegy 1000 hold jó minőségű homag. Végre a legjobb minőségű föld a Szárazér mentén elnyúló diluvium, mely körülbelől 200 holdat tesz. — Az altalaj az alluviumnál homok, helylyel-közzel különféle nagyságú kavics, a diluviumnál pedig sárgásszínű vályog. A talajviz színe igen magasan áll. Vannak kutak, melyekben a viz nincsen egy fél méternyire a talaj szintjétől. A kutakban a viz igen nagymennyiségben fordul elő.

Az ötvenesi puszta viránya ugyanaz, mint általában a nagy magyar síkságé. A legelterjedettebb fanemek az akácz, továbbá a fűz és a nyár. A legelterjedettebb gyomok a mohar, az aczat, a konkoly, kötött területeken a taraczk és a székfű székes területeken. Az ugynevezett laposokban többnyire sás nő. — A vadak, a ragadozók és a vándormadarak is ugyanazok, mint a nagy magyar síkságon. — Majdnem évenként, május folyamán meglepik, kiváltkép Keszincz és Ujfalut, az uradalom többi részeit ritkábban, az állatokra nézve veszedelmes kolumbácsi legyek. — A puszta kereskedelmi és forgalmi helyei és vásárjai Arad, sertésekre nézve pedig Békés-Gyula. — Az ötvenesi pusztán lévő magánutak árkokkal látvák el, fölvannak töltve és minden évben a gazdaságban található anyaggal kavicsoltatnak. — A puszta három gazdaságra van fölosztva: 1. a felső gazdaság 1869 kat. hold, 1241 □-öl 2. a belső gazdaság 3014 kat. hold, 216 □-öl, 3. az alsó gazdaság 1119 kat. hold, 507 □-öl térfogattal bir. — Az uradalom belső igazgatása (igazgató, ügyész, számvevő, három irnok stb.) Uj-Aradon székel. — A gazdaság felszereléséhez tartozó épületek és leltári tárgyak következő adatai 1895-ből valók. Van 2 tiszti lak, 14 szegődményes-család lakóháza, iskola, vendéglő, 15 istálló-épület, 12 dohányszáritó pajta, dohány-simitó helyiség, sertéshizlaló, 3 magtár, 2 gép- és kocsi-szín, gőzmalom, gazdasági szeszgyár, 6 kukoricza-kotárka, üvegház, 3 raktár épület, 4 trágya-telep, 31 itató kút. Van továbbá 4 darab Fowler-féle gőzeke kazán és 3 darab cséplőgép teljes fölszereléssel, 112 drb külömböző jármű, 80 drb különböző eke, 18 drb vetőgép, 12 drb kapáló gép, 6 drb cultivator, 32 drb henger, 3 drb gőzszecskavágó, 5 drb

répavágó, 16 drb gabona és heretisztitó rosta, kaszáló gép, gépműhely, kovács-műhely, bognárműhely, molnár és asztalosműhely, szijgyártó műhely és 4 tűzfecskendő mind felszerelve; az összes alkalmazottak teljes kézi szerszám felszerelése. — A *tiszti személyzetet* képezi a tiszttartó, 2 ispán, a számtiszt, a gazdasági segéd, a gyakornok, a gyárvezető. A gazdasági személyzet áll 212 rendes alkalmazott mezei munkás és 21 kézművesből. Az ideiglenesen alkalmazott napszámosok és szakmánymunkások által teljesített munka-napok száma 58,000. A tiszti fizetések 600—2600, a rendes szegődményesek bére 220—350, a kézművesek munkadija 320—800 forint közt változott. Az átlagos napszám 1895-ben 50 krajczár volt. A munkásviszonyok Arad közelsége folytán elég kedvezőtlenek.

A gazdaság állat-állománya volt 1895-ben 250 darab igás ökör, 32 drb használati ló, melyek egyszersmind tenyésztésre is szolgálnak, 52 drb használati lótól származott csikó, melyek rendeltetése az uradalom gazdaságainak lószükségletét fedezni, 150 darab különböző fajú tehén, melyek részben borjunevelésre, részben tejtermelésre használtatnak; 140 darab hízó marhából, melyeket részben a gazdaság állományából selejtezés utján nyernek, részben egyenest erre a czélra vásárokon szereznek be, 250 drb különböző koru és faju növendékmarha, melyek a gazdaság tehén és igás ökör-állomány létszámának kiegészitésére használtatnak, 150 darab tenyész koczából, melyek tenyésztésre szolgálnak, 750 darab növendék sertés, mely eladás utján nyer értékesitést, 200 darab hízó sertésből, melyek az uradalom gazdaságainak szalonnaszükségletét fedezik; 1500 db birka, melyek bárányai 6 hetes korukban eladás utján értékesittetnek.

A különféle állat-állományok faj szerint a következő képet adják: Az igás ökrök erdélyi és magyar fajúak, az igás lovak $^3/_4$-ed részben percheron és muraközi keresztezés, $^1/_4$-ed részben pedig félvér. A csikók $^3/_4$-ed részben percheron és muraközi keresztezés, $^1/_4$-ed részben angol telivér és félvér keresztezés. — A tehenek $^1/_3$-ad részben tiszta erdélyi magyar fajták, $^2/_3$-ad részben nyugoti tarka (simmenthali és hollandi keverék). Az erdélyi magyar borju-nevelésre, a nyugoti fajú pedig tejelésre használtatik. A hízó marha felerészben magyar, felerészben pedig nyugoti. A növendék-marha szintén. A tenyész kocza hazai fehér kondor szőrű zsir-sertés. A növendék és hízó sertés ugyanaz. — A juh posztó gyapjai merino fajuak.

A gazdasági rendszer a váltó gazdaság. Az tiz forgóra van felosztva, minden forgó pedig bizonyos számú egyenlő területű táblára. A mennyire lehetséges, egy forgóban egyenlő minőségű talaj osztatik be. A táblák, a gőzeke működésének megkönnyitése végett hosszúk és 300 méternél nem szélesebbek. Minden forgóban meg van állapitva, mi a vetésforgás és ennek meghatározásában a talaj minősége figyelembe vétetik.

A forgók száma 10 s azokban következő 6-féle vetésforgás alkalmaztatik:

A.	*B.*	*C.*
I. fekete ugar trágyázva	I. répa vagy takarmány kukoricza	I. fekete ugar
II. repcze	II. buza	II. dohány
III. buza	III. takarmánybükköny	III. buza
IV. takarmánybükköny	IV. buza	IV. kukoricza
V. buza	V. kukoricza	V. buza
VI. kukoricza	VI. árpa	VI. árpa
VII. árpa		

D.	*E.*	*F.*
I. len	I. kender, trágyázva	I. répa
II. here	II. rozs herével	II. buza
III. buza	III. here	III. dohány
IV. kukoricza	IV. buza	IV. buza
V. buza	V. kukoricza	V. kukoricza
VI. árpa	VI. árpa	VI. buza
		VII. kukoricza
		VIII. árpa
		IX. luczerna

Legnagyobb területen alkalmaztatik az *A)* alatti vetésforgás.

Az ötvenesi gazdaságokban évenként megtrágyáznak 767 kat. hold földet istállótrágyával, azonkivül a szükséghez képest használnak csontlisztet és gypset. A trágya egy része az uradalomban állíttatik elő, más részét Aradról vasúton szállították, különösen mig az ottani nagy ipari szeszgyárak jelentékenyebb trágyakészlettel birtak. — Egy métermázsa megülepedett istállótrágya az ötvenesi megállóhelyen 10 krajczárba kerül. A csontliszt Budapestről hozatik, melynek métermázsájáért a mult években Ötvenesen 7 frt 50 krt fizettek. Gypsz, mely a luczernásokra és heréssekre használtatik, Erdélyből származik és egy métermázsa Ötvenesen 90 krba jön. Istálló trágyát kat. holdanként a szükséghez képest 200 métermázsától 400 métermázsáig használnak fel; csontlisztet kat. holdanként 2 métermázsát, gypset kat. holdanként szinte 2 métermázsát hintettek el. Tekintetbe véve a talaj nagyobb részének soványságát, erős trágyázás nélkül ez uradalomban nem lehetne gazdálkodni.

Az ötvenesi park területe 76 kat. hold, 562 □-öl. A parkban mindenféle honi és exoticus fák találhatók. A gyümölcsöskert térfogata 7 kat. hold és 641 □-öl, abban található összesen 200 darab husz nemes fajból való almafa, 100 darab 20 faju körtefa, 75 darab 10 fajból való cseresznyefa, 75 darab 10 faju szilvafa, 40 darab 8 fajból való kajszin baraczkfa

és 16 darab 8 fajból való őszi baraczkfaj. Összesen 506 darab gyümölcs és 40 darab diófa. — Azonkivül az utak mentén vannak ribiszke, egres, málna, birsalma és mogyoró bokrok, fügék és naspolyák. Az egyes kiváló fajokból gyümölcsfa-iskolát tartanak fenn, melyből évenként csemeték el is adatnak. Továbbá van egy vegyes faiskola, melyből a gazdaságot fásítják be. A gyümölcsös kertnek egy délfelé lejtő partján szőllő van, melyben a következő fajok tenyésztetnek: 1. egy tábla fehér chasselas. 2. egy tábla rózsa szőllő. 3. egy tábla fekete burgundi. 4. 21 sor szőllő, melynek minden sora különféle egynemű fajból áll. 5. 21 sor szőlő, melynek minden sora különféle muskatály fajból áll. Van egy 160 méter hosszu fal, melyre izabella-szőllők vannak húzva. A bor mind az uradalom központján, Uj-Aradon kezeltetik. Az uj-aradi uradalom catasteri tiszta jövedelme: Ötvenes után 31,026 frt 96 kr. — Az 1895. évi termés adatai szerint kataszteri holdanként termett őszi buza 12, tavaszi 8, tavaszi árpa 9, rozs 14, czukorrépa 150, takarmány répa 180, tak. répamag 6, czukor czirokmag 18, hagyma 60, zab 10, takarmány bükköny mag 10, kukoricza 14, luczerna mag 1, dohány 8 métermázsa és vörös lóhere mag 80 klg.

b) A mácsai uradalom.

Gróf Károlyi Tibor arad-mácsai uradalmát jelenlegi tulajdonosa édes atyjától, gróf Károlyi Györgytől örökölte, a ki azt 1862. év őszén Csernovits Pétertől, kisebb részét pedig Bittótól vette. Az uradalom 7647 kat. hold és 457 □-öl. Ebből szántóföld 5529 hold 982 □-öl, kert 23 hold 11 □-öl, rét 641 hold 450 □-öl, legelő 992 hold 1105 □-öl, erdő 142 hold 694 □-öl, szőlő 9 hold 600 □-öl, hasznavehetlen terület 308 hold 1415 □-öl. — A birtok körül van árkolva, ákáczfa szegélylyel beültetve, kivéve a nagyobb székes foltokat. Van a gazdaságban több nyár-, akácz- és eperfa-sor; szétszórva a birtokon $^1/_2$—1 holdas remisek, összesen 14. A birtok egy tagból állana, ha a Csernovits György-féle kis birtok 193 hold hosszúkás alakban a közepén végig nem húzódnék. Határai északról Mácsa és Szt.-Márton, keletről Cs. és E.-Simánd, délről a tövisegyházi és az ötvenesi puszták. Innen nyugotra a kurticsi határ övedzi. Igen kis részben hullámos, különben sík, keleti részén szikes-lapos és vizes részszel. Nedvesebb években a viz magas állása vagy az ez által okozott földkigőzölgés következtében lakóinak lázas bajokkal kell küzdeni. Földje legnagyobb részben homok-agyag vegyületü, igen kevés mésztartalommal, elég mély termő-réteggel és többnyire vizet áteresztő altalajjal. Kötöttebb talaja a cs.-simándi határban van, hol székes foltok sok helyen rontják a földet. A növényzetet túlnyomóan a pillangós-viráguak, rózsa-viráguak, keresztesek és pázsit-félék képezik. Természetes állat-világában találhatók róka, vadmacska, sas, különféle héják; minthogy a laposokon őszszel és tavaszszal viz van, a vadlúd tovább tartózkodik itt. Túzok rendesen

található. Halászata nincsen. Vásárjai Arad, B.-Gyula és heti piacza Kurtics. Különben nagyobb eladásainál fogva nagy kereskedőkkel van összeköttetése. Közlekedési utai a föld vegyülete mellett türhetők; főterményeinek elszállitására a jól gondozott megyei út szolgál — Az uradalom fel van osztva 4 gazdaságra, u. m. Ábrány, Topilla, Simánd és Ujfalura. A három első majorilag kezeltetik, az utóbbi két részre osztva bérbe adatik apróbb 20 holdas táblákban, melyeket a körülötte fekvő mácsai, kurticsi és szt.-mártoni lakosok bérelnek mindenkor 2 évre, tavaszi és őszi alá holdanként átlag fizetnek 13—15 frt között. A házi kezeléssel foglalkozik egy intézkedő, egy számadó és három gazdaság kezelő-tiszt 2 gazdasági segéddel. A tisztek gazdaságaikban laknak. Az uradalomban van 3 béresgazda, 10 kocsis, 90 béres, 6 csősz, 20 nyári béres április 1-től november 30-ig, juhász számadó és 17 bojtár, kanász számadó és 7 bojtár, vinczellér, csikós, gulyás 2, gépész, fűtő 2, kovács 2, kovács-segéd, k. tanoncz, bognár 2, bognár-segéd, kőmives.

Az épületek többnyire szilárd anyagból emelvék. Van Mácsa községben egy ujonnan átalakitott csinos úrilak, körülvéve 40 hold izléses parkkal; van ehhez egy szép úri istálló, egy nagyobb istálló lovak és részben a tehenészet számára, kertészlak és kerti bojtárok lakása, a kertben egy nagyobb üveg és 2 melegház, továbbá egy lovászmesteri lak. Ez utóbbi lakok távol a kastélytól elkülönitve vannak. Még a park déli szélén van egy tiszti- és egy cselédlak; az előbbi a számadó-tiszt lakása, az utóbbi az ábrányi cselédeknek szolgál lakásul. A magtár az istállók udvarának északi szélén áll. A faluban a parkkal szemben van a tiszttartói lakás. Az egyes majorok mind nagyon szépen vannak épületekkel ellátva.

Igavonó ló van 40 darab, jármos ökör és pedig bivaly 12, magyar fajú fehér ökör őszszel befogott tinókkal együtt 220 darab. A haszonmarha állattenyésztése tehenészetből, (15 tehén, 2 bika és 16 darab növendék marha) áll s csupán a tulajdonos házi szükségére szolgál. E mellett leginkább a használatban levő hámos lovak neveltetnek félvér mén után. Évenként 14—18 drb. kerül befogásra 4 éves; 1—3 éves van összesen 70—75 drb. A gulya (vett tinók) állománya (1—4 éves) átlag 160—170 drbot tesz. A Merinó-fajta birka 4—5000 drb. között, a fésüs juhállomány pedig 2500—3000 között váltakozik. A sertésnyájat 200 drb. kocza utáni szaporulat képezi. A baromfi tenyésztés főleg 200—250 drb. fáczán és 100—150 drb. pulykából áll. Van 2 drb. 10 lóerejü, 1 drb. 8 lóerejü Clayton-féle gőzcséplőgép. 10 sorba vetőgép Garret, Khüne és Nicholson-féle és egy szórvavetőgép. Használatban van 6 drb. Sack mélyitő, 20 drb. Clayton-féle 3-as és 4 kettős eke, egyes eke 75 drb., Grubber porhanyitó 3 és takaró 7 drb. ekéje, tagolt Howard-féle vasfogas boronák; rögtörő és közönséges tagolt hengerek. A szekerek és kocsik házilag állittatnak elő. — Van az uradalomnak 4 kilométer hosszú, 50

czentiméter vágány szélességű Ditrich és Krupp féle mezei gazdasági vasútja, 24 drb. vasúti egyenként 4 méter hosszú és 8 kerekű kocsival. A vasút leginkább Aradról beszerzett trágya szállitására épittetett, de répa és tengeri hordására is használtatik; szemes élet hordására is alkalmas. A gépek és szerszámok értéke 54,540 frtot és 58 krt képvisel. — Az uradalom központilag vezettetik. Élén a rendelkező tiszttartó áll, alárendeltjei a kezelő-tisztek; ellenőrzést az intézkedő mellett a számvevőség végzi. Üzeme belterjes. A vetés forgásnak alapját a norfolki négyes forgó képezi, mely a körülményekhez képest 5—7—8—10-es váltóforgóvá alakul, takarmány, névszerint lóhere, luczerna, zöld ugarban takarmány-bükköny, termeléssel összekötve. — Termesztetik búza, repcze, rozs, árpa, zab, kukoricza, dohány, köles, burgundi répa takarmánynak és szinte takarmánynak marhatök, sőt kender is, de csak saját szükségletre. — Bevettetik évenként: repczével 250 hold, búzával 1430, rozszsal 70, őszi árpával 20, tavaszi árpával 400, zabbal 222, magbükkönynyel 30, kukoriczával 686, dohánynyal 230, répával 95, kenderrel 4, lóherével 164,, luczernával 30 , takarmánybükkönynyel 280 hold. A termés kat. holdanként 6—9 métermázzsa búza, 5—7 mm. rozs, 6—13 mm. árpa, 8—14 mm. zab, 6—9 mm. tengeri, 4—8 mm. dohány között váltakozik. A lóheréből minden másodéves vetésből hagynak magot, miután átlag 1—3 mm. tiszta mag várható. A munkás viszonyok a jobbak közé tartoznak, mert Ábrányt Mácsa, Topillát Mácsa és Kurtics, Simándot Simánd és Székudvar ellátja munkással. Az aratók részesek szoktak lenni tartással 14-ik rész mellett. — Évente állattenyésztés után összekerült és aradi szeszgyártól vett trágyával 738—750 hold trágyáztatik meg, 300 mmázsát adva egy holdra. Aradról azelőtt évenként 800—900 waggon trágya szállittatott 4 frt 50 krjával, kiszállitása 5 frt 19 kr., lerakása 40 krba jött. A lerakóhely az uradalom területén a puszta szélén van; a telepről a trágya mezei vasúttal továbbíttatik s igy 1 holdnak 300 mmázsával való trágyázása legkevesebb 36 forintba kerül. Ezen módon javitja földjeit már 1883. óta. Korábban évente 7000—8000 frt kiadása volt csupán trágyára. — Van minden gazdaságban faiskola ákácz, platán, szerecsendió és fenyőfákból, melyek leginkább saját szükségletre fordíttatnak; a kertészetben a gyümölcsfát szaporítják. Az uradalomnak egy homokos partos helyen fekvő szőlője karó mellett karikás műveléssel kezeltetik; termése házi és uradalmi szükségletre használtatik. A termés átlag 20 hectoliter. Az uradalom igavonó jószágából az ökrök közül évente kisorsolt 44—48 darabot télen répa és száraz takarmányozás mellett meghizlal s ezt Bécsben értékesíti. Téglát saját szükségletére minden évben égettet. Az uradalomnak van egy szépen beosztott 100 hold fáczános ültetett erdeje. Van benne akácz, tölgy, cser, nyár, nyirfa, fenyő és különféle bokorfák. A fasorok és a határfák vágásra felosztása után az uradalom évente vágat 1200—1800 köb-

méter fát. Az uradalom állami adóban mintegy 14,000 frtot fizet. Jövedelme átlag 84,096 forintot tesz, a legmagasabb 103 ezer forintra rugott. 1886. óta Károlyi Tibor grófné Mácsa faluban saját telkén építtetett s maga költségén tart fenn egy magyar óvodát, hova nemzetiségkülönbség nélkül mintegy 36—46 gyermek jár a nyári hónapokban.

c) A szemlaki uradalom.

A szemlaki vallás-alapítványi uradalom összes kiterjedése 4588 $^{981}/_{1600}$ hold, ebből esik *a*) a gazdászati területre $3718^{1205}/....$, *b*) az erdészeti területre $869^{1376}/....$ A gazdászati területnek, fensíki fekvésénél fogva, talaja és termő rétege átalában egy minőségű barnás, nagyon kevés homokkal vegyes könnyű agyag. — A gazdászati területből 1889. okt. 1-től 1904. szeptember 30-ig haszonbérel: *a*) Kövér Márton $1752^{1059}/....$ holdat, év és holdankénti 8 frt 13 kr. és igy összesen évi 14,250 frt bér mellett; *b*) Istvánffy Béla $494^{500}/....$ holdat, év és holdankénti 6 frt 10 kr. és igy összesen 2970 frt bér mellett; *c*) Lukács László $583^{400}/....$ holdat, év és holdankénti 7 frt 56 kr. és igy összesen évi 4408 frt bér mellett; *d*) Róth Henrik $475^{700}/....$ holdat, év és holdankénti 8 frt 50 kr. és igy összesen évi 4041 frt bér mellett; *e*) Mannheim József $400^{256}/....$ holdat, év és holdankénti 9 frt 51 kr. és igy összesen évi 3806 frt bér mellett.

A haszonbér évnegyedenként előre fizettetik. Béróvadék az évi haszonbérnek fele része. A haszonbéren felül fizetik a bérlők a megyei, községi, iskolai és út-adókat is. — A földadót és ennek általános jövedelmi pótadóját az uradalom fizeti. Az uri jogok közül ez idő szerint az uradalom gyakorolja még: a vadászat, halászat, vásári helypénzszedési és a Maros folyón a malom jogokat. Itt megjegyeztetik hogy a vásári helypénzszedési jog $12^{1490}/....$ hold vásárállással hasznosíttatik.

Az erdőterület $869^{1376}/....$ hold kiterjedéssel bir. A talaj áradmányos homokos agyag. A fanemek: nyár, fűz, alárendeltebb mennyiségben tölgy- és szilfa. A vágás-forgás 40 év, az évi vágás térfogata 19 hold. A fatermés nyilvános árverés utján tövön értékesíttetik. Az erdőt a Csákován székelő erdőtiszt kezeli és őrzésére két erdőőr van alkalmazva.

d) A buzsáki és forray-nagyiratosi birtok.

Gróf Nádasdy Ferencz buzsáki birtokának terjedelme: $1163^{94}/_{1600}$ hold szántó, $1^{468}/_{1600}$ hold kert, $22^{1201}/_{1600}$ hold rét, $22^{265}/_{1600}$ hold legelő, $1^{392}/_{1600}$ hold erdő, $351^{1177}/_{1600}$ hold utak, belsőség, árkok Összesen $1246^{397}/_{1500}$ kataszteri hold. — Épületben álló felszerelése: tiszti, 5 cselédlak, magtár, 3 istálló, 3 pajta, kotárka és korcsma. — Az összes épületek 7176 méter^2 területen feküsznek.

A művelés alatt álló föld talaja részben márgás vályog, részben homokos vályog, területe táblakra van osztva, a táblák között kihasított

dülő-utak szolgálnak a közlekedésre. A birtok állandóan bérrendszer mellett kezeltetik; a bérlők szabad gazdálkodást űznek. Jelenlegi felosztása és térképezése az 1850/51. években történt meg.

A forrai-nagyiratosi birtok terjedelme: $2794^{1115}/_{1600}$ hold szántóföld, $3^{223}/_{1600}$ hold kert, $90^{933}/_{1600}$ hold rét, $580^{598}/_{1600}$ hold legelő, $17^{977}/_{1600}$ hold erdő, $93^{1293}/_{1600}$ hold utak, belsőség, árok. Összesen $3580^{336}/_{1600}$ hold. Ebből Forrai-Nagy-Iratos telepítvényes községnél bérben van 80 év óta: $1017^{717}/_{1600}$ hold szántóföld, $25^{1164}/_{1600}$ hold rét, $122^{400}/_{1600}$ hold legelő, 16 hold utak, árkok. Összesen $1181^{681}/_{1600}$ hold.

A telepes bérlők gazdálkodása igen egyszerű, évenként a trágyázás és takarmánytermelés a szántóföld 10%, kapás-növényeké 30%, kalászosoké 60%-án történik annak, tehát egyoldalú gazdálkodást űznek. A föld termő erejének fentartása erős támaszt nyer az által, hogy mióta a községi lakosok megtelepültek, állandóan dohányt termelnek.

A birtokból házi kezelés alatt áll: $1777^{398}/_{1600}$ hold szántó, $3^{223}/_{1600}$ hold kert, $64^{1369}/_{1600}$ hold rét, $458^{198}/_{1600}$ hold legelő, $17^{977}/_{1600}$ hold erdő, $77^{1290}/_{1600}$ hold út, belsőség, árok: összesen $2398^{1255}/_{1600}$ hold.

A talaja fele részben mély rétegű homagos vályog, fele részben pedig igen mély rétegű, de kötött vályog talaj, helyenkéni 100—200 □-öl területű szikes foltokkal. A birtok szabályos 80 holdas táblákra van felosztva. Főközlekedési és szélesebb dülő utai be vannak fásítva ákácz, eper, korona-ákácz, olasz- és canadai jegenyével. A házi kezelés alatt álló gazdaság felszerelése épületekben ez: nagy és szép emeletes kastély, 2 tiszti lak, 26 cseléd lak (79 szobával), 2 magtár, 42 istálló, 11 dohánypajta átjárókkal és teljesen felszerelve, simító ház és sertés-fürösztő, 2 sertéshizlaló akol, gépszín, takarmányszín, 2 takarmány verem, kender kikészitő épület, kenderáztató-medencze, 50 ól, 5 kotárka, malom 2 pár kővel, 3 gépész-, kovács- és bognár-műhely, 2 iskola, mázsáló épület és 38 kút.

Gép- és eszköz-felszerelése: 3 gőzkazán, 3 cséplő szekrény, 9 vetőgép, 3 gyüjtőgép, 2 fűkaszáló, 4 tüzi-fecskendő, gőzmorzsoló, 2 kézi-morzsoló, szecskavágó, fúró-gép, kendertörő gép (6 pár hengeres) és 6 kendertiló-gép.

Különféle gazdasági eszközök és szerszámai száma: kovács-, kocsis-, béres-, gépész-, magtári-, molnár-, bognár-, dohánykertész-, téglavető-, birkás- és kanászeszközök, összesen 155,000 drb.

Élő leltára: 95 drb ló, 548 drb szarvasmarha, ökör, tehén és tinó, 12 drb bivaly, 580 drb birka, 500 drb bárány, 1000 drb sertés, 1 szamár. A szarvasmarhák és sertések között benfoglaltatnak a gazdaságban alkalmazott egyének állatai is. Egész darab számot tevő állatlétszám 1022 drb, a 2398 holdat tevő házi kezelés alatt levő birtokból esik 1 darab számos állatra $2{\cdot}^3$ hold, az 1777 hold szántóföldet tekintve, esik 1 darab számos marhára $1{\cdot}^7$ k. hold, a mi a gazdasági felszereléseknél a haszonállat tartás és a szántóföld közötti arányt nagyon kedvezőnek tünteti fel.

A gazdaság személyzete; 3 tiszt, ember- és állat-orvos, gépész, 2 tüzelő, 2 kovács, 2 bognár, molnár, magtáros, gazda, csősz, számadó 10, pásztor 19, éves cselédség kocsis, béres 37, segéd gyalog munkások 30, (az alkalmazottak családtagjainak száma 322) nyári hónapos munkás 20, nyári szakmánymunkások: aratók, cséplők, kendervágók 410, egész éven át gazdasági munkánál felhasznált napszám 5000, dohány-feleskertész 26 család (családtagjainak száma 150). — A házilag kezelt terület gazdálkodási rendszere váltó-gazdaság. Évenként trágyázott területe 343 k. hold 19%. A gazdaság évi trágyatermelése, mely télen át szokott a földekre kihordatni, 60—70,000 mm. között váltakozik. Használ a gazdaság évenként 200 mm. műtrágyát (Thomas salak). Ez mint kipróbált biztos hasznot hozó műtrágya van rendszeres használatba véve.

Van a gazdaságban rendszeresített állományban 120 drb jármas-ökör, 12 bivaly, 12 drb igás ló. Az 1777 hold szántóföldből esik egy pár igavonó állatra 25 hold megmunkálása és az összes eladó terményeknek 16—20 kilométerre a vasútra szállítását szinte ezen igásfogatok végzik, továbbá épület- és útfedő-anyagok szállítását szinte ezen fogatok eszközlik. A jármas-ökröket a gazdaság Erdélyből beszerzett tinóborjúk felneveléséből szerzi be, melyek 4—5 éves korukban kerülnek járomba. A kiselejtezett jármas-ökrök a gazdaságban hizlaltatnak meg és innen adatnak el. November hóban 500 klg. élő suly mellett lekötve 5—6 havi hízás után drbja 700 klg. sulylyal kerül a piaczra.

Lótenyésztést nagyban a gazdaság nem űz, csak az igáslovak után nevel a saját szükségletére csikót (Nonius vérből). A gazdaság 5—600 drb anya-birkát vásárol össze, ezeket junius hóban angol hus kosokkal fedezteti s a származó bárányokat 7—8 hetes korukban mint pecsenye-bárányt az aradi piaczon adja el. A birkák zsirosan nyiratnak, a gyapju vagy zsirosan adatik el, vagy Budapesten a mosógyárban tisztitva, mint gyárilag mosott gyapju kerül eladásra. A sertéstörzs áll 100 kondor kocza és 20 kanból, az utóbbi időben a Poland-China sertéssel tettek kísérletet a tenyésztésnél. Ezek törzse 15 kocza és 3 kan. A kondor sertések után a malacz-szaporulat 1 drb után $5^1/_2$—4 drb., Poland-China után 7—8 drb. A kondorszőrű sertéstenyésztés kielégitő sikerrel, a tiszta vérű Poland nehezen honosulván, a tiszta vérbeli tenyésztéssel felhagytak. E helyett a kondorsertésekkel való keresztezést kisérelték meg, a mi tekintve a rövid két évi időt, sikerrel kecsegtet. A kondor-sertésekkel felétetett eleség 20—22%-kal értékesül, addig a Poland-keresztezéssel felétetett eleség 24—25%-kal értékesül. A kondor-sertések eredete kisjenői; 7—8 évi időközökben vérfrissitésül Okányból, Székudvarról és Mezőhegyesről kanok szereztetnek be, az utóbbiak a legjobb eredménynyel. A süldő-sertések 10—15 hónapos korukban adatnak el páronként 110—120 klg. élő sulyban helyben átadva. A kiselejtezett öreg sertések gazdasági szükségletre

hizlaltatnak s itt leöletvén, a szalonna a cselédek és a gazdasági munkásoknak járandóságul adatik ki, a húst pedig szalámi-gyárosok veszik meg.

A birtokot három oldalról körülfogja a szárazéri-társulat vizlevezető csatornája, melynek segélyével ugy Iratos, mint vidéke, nedves években sulyos bajoktól szabadul meg.

e) Gróf Almásy Kálmán birtokai.

Aradvármegyében fekvő birtokai a következők:

I. Az Elek határában fekvő nagy- és kis-kakucsi puszta a grófi családnak régen tulajdonát képező hitbizományi uradalom. Egy tagban fekszik. Határai Kigyós, Kétegyháza, Bánkút (puszta) és Medgyes községe. Alakja szabálytalan négyszög. Talaja fekete homokkal vegyes termékeny agyag, helylyel-közzel székes foltokkal és vizet könnyen átbocsájtó alsó réteggel. Virányát a legtápdúsabb fűfélék képezik. Kereskedelmi helyei: Arad, Csaba és Békés-Gyula. — Az uradalom a szomszédos békésmegyei kétegyházi uradalom kezelési körébe tartozó 300 hold kivételével 50—200 holdas részletekben rövid időre haszonbérbe adatik. A bérlők a három nyomású rendszer szerint gazdálkodnak s kat. holdanként évi 15—16 frtnyi, a legelők után pedig 6—7 forintnyi bért fizetnek. — Az uradalom kiterjedése az ujabb kat. felvétel szerint $2644^{1300}/_{1600}$ kat. hold, melyből szántóföld $2025^{600}/_{1600}$, rét és legelő $506^{1100}/_{1600}$, erdő $75^{1000}/_{1600}$, adómentes terület $37^{200}/_{1600}$ hold. — Állami adója évenként 4634 frt, községi és megyei adója 425 frt. Évi átlagos tiszta jövedelem, az egész birtokra számitva, 11 frt kat. holdanként.

II. A Kurtics határában fekvő Almás-iratosi birtok. Jelen birtokosának tulajdonába Almásy Páltól 1869. év elején történt vétel utján került. — Területe háromszög alakú; kelet és délkeleten Kurtics és Sofronya községek, nyugaton Forray-Nagy-Iratos puszta, délen Szent-Pál puszta, északon Kis-Iratos (Csanádmegyében) határolják; egy tagban fekszik. Talaja fekete homokkal kevéssé vegyült agyag. Virányát a jobb talajokat jellemző tisztes fű, gyomok közül a szerb tövis, aszat stb. alkotják. — Az egész birtok kisebb részletekre osztott, rövid tartamú bérletek alakjában kezeltetik, holdanként évi 14 frt 25 kr. haszonbér mellett. — A legutóbbi — 1885. évi — katasteri felmérés szerint az összes terület $3610^{578}/_{1600}$ hold, ebből szántóföld $3446^{285}/_{1600}$ hold. — A gazdálkodás mindinkább külterjes jellegű. Legelterjedtebb a három nyomású rendszer. Az állami adó: földadó és ált. jövedelmi pótadó 7308 frt 98 kr., a községi adó mintegy 500 frt évenként.

III. A Gyulavarsánd határában fekvő gyulavarsánd-jánosházi uradalom. — Jelenlegi tulajdonosának birtokába a báró Névery-családtól 1871-ben történt vétel utján került, ki is azt békésmegyei kétegyházi és biharmegyei sarkadi uradalmaihoz csatolva, első szülöttségi hitbizományává tette

Áll két elkülönzött, de egy község határában fekvő tömegből. — Földje az emelkedettebb helyeken kiáradások lerakódott iszapja, mélyebb része pedig kiszáradt tófenék. — Talaja a vizet nehezen átbocsájtó fekete, szurkos agyag. Virányát a kisebb részt tevő emelkedettebb helyeken tápdús fűneműek, mint árva rozsnok, csomós ebir, mezei ecset pázsit, a leveles növények közűl pedig a sárkerep, gyökerező here; a mélyebben fekvő helyeken általában a lapos vizenyős talajt jellemző savanyú kevésbé tápdús, inkább káros fűnemüek. A gyomok közül leggyakoribb az aszat, bogáncs, cinodon dactylon stb. Forgalmi és kereskedelmi központja a közel fekvő Békés-Gyula országos hirű vásárjaival. A külön álló kisebb tömeg állandóan, mint rövid tartamú, kis tagú haszonbérlet kezeltetik. Haszonbére katastralis holdanként 13 frt, az adóterheket azonban a birtokos viseli. — Az uradalom területe összesen 2883 kat. hold, melyből a nagytömegű részre 2598 kat. hold, a kistömegűre 285 kat. hold esik. Az összes terület művelési ágak szerinti felosztása ez: belsőség 18, szántóföld 914, rét 723, legelő 781, erdő 395, adómentes 52 kat. hold. — A birtok királyi adója évente 3295 frt 47 kr., községi adója 500 frt. Az uradalom (a jánosházi puszta kivételével) egész területével a kisjenői felső Körös-társulat kötelékébe tartozik, mint a Fehér-Körös ártere. Körösszabályozásra állami kölcsön-tőke s kamattörlesztés czimén fizet az uradalom évente 2020 frtot s ezenkivűl évi 1000—1800 frtra rugó igazgatási költséget. A birtok átlagos évi tiszta jövedelme kat. holdanként 8 frt.

f) A világosi uradalom.

A báró Bohus család világosi uradalma, mely mostani három tulajdonosára öröklés utján jutott, 7469 kataszteri hold terjedelemben, Világos és Szt-Anna közt terül el a Földvár, Barnazel, Bariót, Liváda és Zsumbolya nevű pusztákon. Földváron és Barróton vannak jó karban tartott gazdasági épületek is. A terület legnagyobb része nagy bérlőknek van bérbe adva, a kik felesgazdaságot folytatnak. Az uradalom állami adója 11,585 frt 46 kr., mely összeg járulékaival együtt közel 14 ezer forintra emelkedik.

g) A sofronyai gazdaságok.

I. Purgly János sofronyai gazdasága. A birtok területe 1615 katast. hold; ebből: szántóföld 1230, természetes kaszáló 202, természetes legelő 140, széna- és szalmás-kertek 10, ákáczfa remise 10, gyümölcsös és veteményes kert 8, udvar, díszkert, épület-hely 8, utak, árkok, mezsgyék 7 kat. hold. A birtok területén 4 major van, melyekből egy dohánykezelési épületek és dohánykertész-lakásokból áll, a másik három pedig a többi gazdasági épületeket egy központtal foglalja magában. — A szántóföldek talaja erősen agyagos humus, gyakori székes foltokkal, rossz fizikai összetételű, ennél fogva igen nehéz munkálatú. — A kaszálók kisebb mérv-

ben, a legelők teljesen székes területek, melyek igen csekély hozamot nyujtanak. — A szántóföld termelési ágak szerint következőkép oszlik fel: őszi buza 450 kat. hold, rozs 25, árpa 100, zab 75, kukoricza 200, dohány 100, czukorrépa 30, vetett takarmány 250 kat. hold. — A szántóföld területet minden nyolczadik évben áttrágyázzák és mélyítik, ennek tulajdonitható, hogy egyrészt a talaj már sokat veszitett rossz fizikai tulajdonságaiból, másrészt az átlagtermések emelkedést mutatnak. — Az állattenyésztés és haszonmarhatartás a legelő és kaszáló-területhez képest nagyban üzetik. A lótenyésztés: id. gróf Almásy Kálmán kétegyházi méneséből az összes méncsikók választási korban megvétetnek (évente 10—16 darab) s ezek kiválóbb példányai az államnak mint 1 éves méncsikók adatnak el, a többi pedig $3^1/_2$ éves korig a tágas kifutókkal ellátott ménesben felnevelve, részben eladásra, részben pedig mint hámos és nyerges lovak a tulajdonos czéljaira használtatnak. Ezen csikóállomány jelenleg (1897-ben) a ménesben 34 darab. — Ezen kivül 16 darab muraközi kancza végzi a gazdasági gyorsabb igásmunkát, s ezek percheron ménnel keresztezve egy nagyobb szabású igás-lótenyésztés alapját vannak hivatva megvetni. — Szarvasmarha-tenyésztése áll egy magyar gulyából, mely a kisjenői főherczegi tenyészetből való s főleg gr. Wenckheim Frigyes kigyósi és gr. Almásy Kálmán kétegyházi gulyáiból származó bikákkal lett felfrissítve. Létszáma 40 drb tehén s 110 drb növendék, 32 drb választott borjú és 3 drb bika. A négy éves tinók a gazdaság igásökör-létszámát egészitik ki évenként. — Továbbá egy svájczi tehenészetből, melynek jelenlegi létszáma: 30 db részben pinzgaui, részben bonyhádi tehén, s eredeti törzskönyvezett simmenthali bikával párositvák; a szaporulat szintén felneveltetik. — A tej az aradi tejcsarnok szövetkezeti árudájában értékesithető évi átlagban 6, egész 7 krajczárért és a fejési átlag évenként s darabonként 1800 liter. E tehenészet összes létszáma 60 drb. — Juh-tenyésztés: 400 darab fésüs gyapjas anyabirka, melyek angol hús juh kosokkal párositvák s a 6—7 hetes korú bárányok Aradra adatnak el mészárosoknak átlag 6—7 forintért páronként. — A sertéstenyésztést kicsinyben kizárólag házi szükségletre folytatják.

Van ezen kivül a gazdaságban: 14 drb luxus ló, 120 drb magyarfaju jármos ökör, 100 drb hízó szarvasmarha felváltva, részben a gulya, tehenészet és az igás mustra-ökör, részben külön e czélra vásárolt tarka busa ökör. — A birtok területén vonul át az arad-kurtics-mácsai kőalapú törvényhatósági út és itt van Sofronya nevű megálló helye a budapest-arad-tövisi magy. államvasuti vonalnak, mely ez évben rendes állomássá alakittatik át, a mi előre láthatólag nagy lendületet fog a gazdasági üzem belterjességének adni.

II. Friebeisz Miklós sofronyai birtoka 848 1100 □-öles hold és 254 □-öl terjedelemmel bir. Beosztása: 685 h. 1015 □-öl szántó, 46 h. 140

□-öl kaszáló, 55 h. 719 □-öl legelő, 15 h. 700 □-öl tanya hely, 1. h 442 □-öl faiskola, 952 □-öl konyha kert, 1 h. 448 szénás kert, 2 h. 993 □-öl szérűs kert, 11 h. 193 □-öl rét, 12 h. 621 □-öl árok és árokhányás, 14 h. 483 □-öl utak, 148 □-öl temető. E birtok házikezelés alatt áll megfelelő tiszti és segédszemélyzettel; tehenészete az aradi tejcsarnok részére szolgáltatja a tejet; gondos gazdálkodás színtere.

h) A lőkösházi gazdaság.

Vásárhelyi László lőkösházi gazdasága az eleki járáshoz tartozó Lőkösháza pusztán fekszik. A birtokot a magy. kir. államvasutak budapest-aradi vonala a közepén metszi. A birtok, nehány szelid hullámtól eltekintve, sík. A birtok alakja hosszúkás. Területe 1996 kis hold (á 1100 □-öl) mely mivelési ágak szerint feloszlik: 50 hold belsőségre, 1800 hold szántóföldre, 120 hold kaszálóra, 12 hold kertre, 8 hold szőlőre és 6 hold faültetvényre.

A gazdaságon álló épületek értékéből, melyek a lakóházon kivül 60 családot befogadó cseléd lakházakból, istállókból, dohányszáritó pajtákból, símitóházból és műhelyekből áll, minden holdra 29 frt 78 kr. esik.

Az állattenyésztésben a szarvasmarha-tenyésztést illeti a főszerep. A gazdaságban 40 drb tehén-állomány van, melynek legnagyobb része Bonyhádon vásároltatott. A tehenekhez telivér Simmenthali bika használtatik. A tejet a vasuton Aradra szállítják, hol az ottani tejcsarnokban értékesittetik. A szaporulatot felnevelik s az üszők a tehenészetbe kerülnek, a tinók 4 éves korukban hizóba állíttatnak. A bika borjúk közül a teljesen megfelelők felneveltetnek. Az ugyanazon birtokos kunágotai pusztáján felállitott magyar gulya szaporulata a 2-ik évtől kezdve szintén Lőkösházán neveltetik. — Az állandó igás ökör fogatok száma 13 négyes ökör iga s egy négyes bivaly iga. — A gazdaságban állandó marha-hizlalás van. És pedig november havától junius végeig a kimustrált jármos ökrök, juniustól novemberig pedig a tehenek után nyert tarka 4 éves tinók állittatnak be. — A lóállomány 32 drb igás ló. A kanczák után nyert csikók a gazdaságban felneveltetnek. Sertéstenyésztés csak igen kis mértékben üzetik. — A szántóföldeken a váltó gazdaságot folytatják; a megállapított vetés-forgástól azonban, amint a viszonyok változnak, többé-kevésbé eltérnek.

A vetés-forgók következőleg vannak beosztva: I. 1. árpa, 2. dohány, 3. búza, 4. czukorrépa 100 kgr, superphosphátal. 5. búza. II. 1. rozstakarmány # utána mohar, 2. csalamádé, 3. búza, 4. czukorrépa 100 kgr. superphosphátal, 5. búza III. 1. őszi árpa takarmány # mohar, 2. czukorrépa, 3. árpa lóherével, 4. lóhere, 5. búza 100 kgr. superphosphátal. IV. 1. zabos bükköny #, 2. őszi árpa, 3. czukorrépa, 4. búza, 5. tengeri, 6. zab, 7. rozs #, 8. búza, 9. czukorrépa, 10. búza, 11. tengeri.

A növénytermelésben a főszerepet a gabonafélék játszák, melyek közül a búza a legnagyobb tért foglalja el. Kisholdanként a termés átlag 660 kgr., az őszi árpáé 1000 kgr., a tavaszi árpáé 550 kgr., a zabé 600 kgr., a tengerié 700 kgr. Az ipari növények közül a czukorrépa termelése űzetik nagyobb mérvben. A répa a Deutsch S. és fia hatvani czukorgyárába szállittatik. A termés kisholdankint 100 mmázsától 125 mm-ig ingadozik normális időjárás mellett. — Dohánytermelés 36 kat. holdra van engedélyezve. Holdankint 600 kgrtól 900 kgrig terem. A beváltási ár 22 frt és 25 frt között váltakozik. — Négy év óta a magy. kir. növénytermelési kisérleti állomás felügyelete mellett a gazdaságban kis területen a czukorrépa magtermelése is űzetik. Az első termés az idén osztatott szét a fennevezett állomás által az országban kisérletezés végett. Ha a beérkező jelentések kedvező eredményre vezetnek, ugy a czukorrépa magtermelése fokoztatik. A 8 magyar hold szőlő a birtok leghomokosabb részén terül el. Az egész művelés sodronyon megy végbe. Csakis csemege szőlőt termelnek s a termés kosarakban szállittatik el.

i) Arad szab. kir. város területe.

Arad szab. kir. város területe $19{,}287^{871}/_{1600}$ hold. Ebből szántóföld $12{,}738^{507}/_{1700}$, rét $2339^{1115}/_{1600}$, legelő $1740^{44}/_{1600}$, nádas $17^{100}/_{1600}$, erdő $65^{728}/_{1600}$, kert $390^{300}/_{1600}$, szőlő $379^{366}/_{1600}$ hold. A szántóföldek minőségre nézve általában a 4-ik osztályba sorozhatók, a talaj barna színű, kötöttebb minőségű kevés szikkel kevert homag, elég termékeny; altalaja barna agyagos homag; a fekvése lapályos. Vannak továbbá, leginkább a várostól távolabb eső földek, melyek a földárnak is alá vannak vetve. Ezek talaja szürkés-barna homag, altalaja sárgás-szürke szikes homag. — A rétek talaja III-ik osztályu világos-barna színű kötöttebb minőségű homag, az altalaj sárgás homag; fekvésük róna, helyenként lapályos. A termő fű minősége középszerű. — A kertek talaja 5-ik osztályu, világos-barna kötött homag, az altalaj sárga homokos homag; a művelés általában nem kielégitő. A szőlők talaja III-ik osztályu, könnyen művelhető homag, altalaja sárgás-barna homagos homok, a fekvése dombos. A legelők talaja 3-ik osztályú, világos-szürkés szikkel kevert homag, altalaja szikes; a fekvése sík és kevéssé laposas. — Az erdők talaja 4-ik osztályu szürkés szikkel kevert homályos agyag, altalaja szürkés-kék, a fekvése laposas. — A nádas talaja 5-ik osztályú, fekete szurtos agyag, mély náddal benőve.

A nagy- és közép-birtokosok száma az aradi határban oly csekély (4); (Arad szab. kir. város, Gutsjahr Mihály, Spitzer, Jakabfy), hogy osztályt tulajdonképpen nem is alkotnak A legnagyobb birtoka magának Arad város közönségének van 5200 k. h, mely földjeit bérbeadás útján értékesíti. A földbirtok legnagyobb része a kisbirtokos osztály kezében

van, mely földjét tűrhetően műveli, mindazáltal vagyonosodni nem képes. — A gazálkodásban a helyi talajviszonyokhoz képest általában helyesen megválasztott vetésforgó alkalmaztatik; a vetőmag választására s a föld jó művelésére elég gondot fordítanak. A trágyát megbecsülik s jól felhasználják. A termelésben túlnyomó a gabona s ebből is a búzatermelés, de a hüvelyes és kapás-növényeket sem hanyagolják el. A termények minősége közepes. A gyümölcstermelés nem nagy; csak Séga külvárosban termelnek nagyobb mennyiségű szőlőt, melyet az aradi piaczon jól lehet értékesíteni. — Az állattenyésztés fejletlen, de abban némi haladás mutatkozik. A parasztság értelmisége kielégítő; nemzetisége magyar, román és szerb, általában magyar érzelmű, elég munkás és tűrhető erkölcsű nép. — A közegészségi viszonyok kielégítők: a nép az orvosi segélyt igénybe veszi s gyermekeit meglehetősen gondozza. Jól táplálkozik és sok juhhúst fogyaszt. Proletariatus itt nincs; munka és munkás mindig van elegendő; a munkabér nyáron 70—80 kr., télen 40—50 kr. Munkásmozgalmak ez ideig az aradi határban nem fordultak elő.

2. Kisbirtok.

a) Pécska.

Pécskán a mivelés alatt álló földterület majdnem egészen a kisbirtokosság kezében van, a középbirtokos osztály csak némileg van képviselve. Mint nagybirtokost a m. kir. kincstárt lehet felemliteni, melynek itt terjedelmes erdeje van. A kincstáron kívül még Ortutay Béla ó-pécskai birtokos említendő, kinek 786 hold földje kiváló szakértelemmel kezeltetik. — A középbirtokos osztály igen kevés kivétellel ugyanazon elemekből áll, mint a kisbirtokosok, s ugyanazon fejlődési fokozatot is mutatja, azonban kivételt képez nehány intelligensebb család, melyeknek gazdálkodási módjáról azonban véleményt mondani nem nehéz, mivel birtokaikat részint bérlet, részint feles rendszer mellett hasznositják. A kis vagy paraszt birtokosok gazdálkodásáról mondhatni, hogy az ősapákról maradt felfogás mellett találkozunk ugyan némi modernebb felfogással is, azonban a kisérletezéstől való irtózás, de többnyire a kényelemszeretet folytán csak a már megszokott, s legkevesebb fáradságot és befektetést igénylő régi elvek mellett marad a legtöbb birtokos. Ennek tulajdonitható aztán, hogy a befolyó jövedelem nemhogy az állótőkének hozná meg tisztességes kamatját, de a forgó tőkét sem mindig pótolja eléggé. Hogy ezen eljárás mellett a nép, különösen a magyarság, vagyonosodik s általán jólétnek örvend, az onnét van, mert a takarékosság erénye igen ki van nála fejlődve. A gazdaság körül felmerülő legtöbb munkát maga, illetve családtagjaival végzi s igy alapjövedelmének egy részén kivül a munkabért is megtakaritja. Hozzá vehetjük még, hogy fő élelmiszerei, a tej, hus, sza-

lonna, a gazdaságból kerül ki s igy kiadását a minimumra redukálhatja. De nemcsak anyagi javaival, az idővel is igen takarékosan bánik. Felhasznál minden alkalmat, s ritkán fordul elő, hogy foglalkozást ne találna. Télen át a trágyahordás, kora tavaszszal a szántás-vetés, hengerelés stb. foglalkoztatják. Gazdasági eszközei közönséges, de most már kivétel nélkül jó járású vas eke, fogas és tövis borona, kapáló eke s a henger. Mélyitő ekével is találkozunk itt-ott, azonban ezt csak a vagyonosabbak használhatják, nemcsak mivel a hozzá szükséges igával csak ők rendelkeznek, de azért is, mivel a termő talaj vékony levén, az igy felforgatva sok trágyát igényel. Mint mellék gazdasági eszközt sok helyen feltalálható a szecskavágó is, melynek használhatóságáról, s czélszerüségéről mind jobban meggyőződnek. Kisérletet tettek a vetőgéppel is, azonban ezzel megbarátkozni nem tudtak. Jobban szeretik, s igazi élvezettel akasztják nyakukba a vetőzsákot, s szórják a magot oly biztossággal és egyenlően, mint a legjobb vetőgép. Szorgalmuk és takarékosságuk mellett vagyonosodásuk okát részben a tanyarendszer is képezi. Különösen a magyarok szeretik ezt, s ha valamely gazdának egy tagban 3—4 láncz földje van, már tanyát épit, s egész családjával oda költözik. A románokra a fent elmondottak nem egészen alkalmazhatók. Különösen a közel multban valósággal a romlás szélén állottak, s csak mióta határukban több magyar tanyagazdaság keletkezett, látnak több szorgalommal a gazdálkodáshoz. Lakóházaikat valamint gazdasági épületeiket a tanyán kivétel nélkül vert fallal épitik, s részint nád és gyékény, a módosabbak zsindelylyel és cseréppel fedik. Bent a városban azonban a szilárdabb tégla épületek is mind nagyobb számmal emelkednek, s ezek közül ujabban igen sok nemcsak az egészség és gazdálkodás követelményeinek megfelelően, de valódi csinnal is épült. — A jobb módú gazdák magukban, a kisebb birtokosok pedig társaságban vett cséplőgéppel végzik a cséplést. Kevés határ van, hol aratással s csépléssel oly hamar készen lennének, mint Pécskán. Augusztus közepére tiszta a határ. A gazda ezzel nemcsak azért siet, hogy termése biztos helyen legyen, de azért is, hogy a fenmaradó időt ugarlásra fordithassa. — A fősúlyt a földmivelésre, ebből is a szoros értelemben vett szemtermelésre fekteti, e mellett kevés figyelmet fordit az állattenyésztésre. Amennyire ily viszonyok közt lehet — tekintve az erős alapon álló tanyagazdaságot — aránylag belterjesen dolgozik. Nem annyira áll ez a románoknál, kik termésüket még mindig behordják a városba, s igy eltekintve attól, hogy ezen ide-oda fuvarozás mennyi hátránynyal jár, még a tűzveszély is folytonosan remegteti a lakosságot. E gazdák is hármas nyomásban gazdálkodnak, ugart azonban nem hagynak, ennek helyét a kukoricza foglalja el. A búza a csutkaföldbe vettetik, s igy sem minőségre, sem mennyiségre nem felel meg a talaj termőképességének. Mellék gazdasági ág nincs. Kisérlet történt repczével, azonban

az sikertelen maradt. Hogy e tekintetben haladás nem mutatkozik, nagy részben a piacz hiányának tulajdonitható, a mit annyival biztosabban állithatni, mivel nem egy gazda hajlandó lett volna 4—5 holdat riczinus alá megmivelni, azonban több helyre tett kérdéseikre az a válasz érkezett, hogy ennek nincs biztos piacza. Igy jártak a luczernával is. Áldott földjeiken minden megterem, s e népre nézve mi sem lenne kivánatosabb, mint egy kis mintagazdaság, s piacz, hol terményeit illő áron értékesithetné. Szőlőmívelésről s gyümölcstermelésről itt nincs mit szólani. A jó fekvésü szőlődombok csak paródiái a szőlőnek, s alig lehet 2—3 szőlős kertet találni, hol úgy a mivelés, mint a borkezelésnek szakszerű volna. Pedig e nép szereti a jó bort, nem kevésbé az ízletes gyümölcsöt is. Ültet is gyümölcsfát minden üres helyre, de sem a nemre, sem a fajra nem tekint eléggé és nem is ért hozzá.

A birtokosok szorgalmuk és takarékosságuk által a jólét jelentékeny magas fokára emelkedvén, ezt mindenben kimutatni iparkodnak. Közép- ugy mint kisbirtokosaink lovaikat mindennél többre becsülik, s habár a cséplőgép általános alkalmazása óta a lóállomány számra nézve csökkent is, de minőségre nézve határozott javulást mutat. Igaz ugyan, hogy a lótenyésztés általában csak házi szükségletre szoritkozik, de azért sok gazda van, a ki jól nevelt állatait vásárra viszi és saját szükségletére kevésbé értékes állatot szerez. Hogy a lótenyésztés, különösen a méntelepek létesítése óta, mily szép lendületet vett, mutatják az időközönkint rendezett lótenyésztési dijazások és állatkiállitások, honnan az első dijakat megyeszerte magyar-pécskai gazdák lovai szokták elvinni. Sok lovat nem igen tartanak, azonban figyelemmel vannak arra, hogy az anyakanczák megfelelő bánásmódban részesüljenek. Kevésbé előnyösen áll a szarvasmarha és a sertéstenyésztés. Itt tenyésztésről alig lehet szó, mert eltekintve 5—6 gazdától, kik ezt mellékgazdasági ág gyanánt űzik, mindenütt csak is a házi szükséglet lebeg szem előtt. Ujabban e tekintetben is, részint a Szionda-basarági puszta megvétele által nyert legelő, részint a mindinkább szükségesnek mutatkozó trágyázás folytán ezen tenyésztési ág is több méltánylásban részesül. A sertéstenyésztés, mint a melyből élelmi czikkeinek legfontosabbikát meriti, megfelelő terjedelemben űzetik ugyan, de itt nem annyira a gazdálkodás, mint inkább a gazda anyagi állásának kimutatása a fő czél, mert 4—5 hónapon át folytonosan kukoriczával tartott hízóik alig hoznak 4—5%-ot. Ujabban szép lendületet vett a baromtenyésztés, s ha az kellőleg nem fejlődhetnék, az csak a piacz hiányában lelhetné magyarázatát. Meg kell azonban emlitenem, hogy ezek leginkább M.-Pécskára vonatkoznak. Ó-Pécskán, hol a legelő elosztás alkalmával e czélra 3193 magyar hold tartatott fenn, kevésbé kedvező állapotokkal találkozunk. E kis legelőt az oda összeterelt állatsereg különösen sáros-esős időben ugy összevágja, hogy a jószág rajta inkább tengődik, mint él. A

tanyagazdaság hiányában az ó-pécskaiak állatai nagyobb mérvü igahuzásnak vannak kitéve, s az ott levő két állami mén is nagyobbára a magyar gazdák rendelkezésére áll. A fedeztetés évről-évre csökken, mig M.-Pécskán évről-évre emelkedik s ha itt is csökkenne, azt csak a küldött ménlovak alkalmatlan voltának lehetne tulajdonitani. Az állatvásárok meglehetősen látogatottak. Évenként átlag 800—1000 ló, 1200—1500 szarvasmarha és 2500—2600 sertés hajtatik fel azokra. A legelő mind a két községben felosztatott, s mint a következmények mutatják, ez itt minden tekintetben előnyös volt. A gazdálkodás belterjesebbé lett, s a takarmánytermelés is azóta kezd lendületet venni. Bükköny, luczerna, zab a gazdaság terjedelméhez képest mindenütt feltalálható, s a rétekért mesés árakat fizetnek. Igaz, hogy e rétek, ha a termés jó, megfizet egy kaszálással két évért is, de a Maros árjának levén kitéve, az mindig bizonytalan, mégis kis holdjáért (1100 □-öl) 28—35 forint bért fizetnek. — A tavaszszal kihordott trágya ritkán kellőleg érlelt alakban a szántóföld végén kupaczokban várja a nyári ugarlást, vagy tavaszi szántást, ki van téve az esőnek, mely java részét kilugozza. Az aratás után a tarlóra hordatik apró kupaczokba, hol reá ugyanily sors vár. Hogy azonban a trágyázás fontossága el van ismerve, azt bizonyithatja, hogy egy kocsi érett trágyát rendesen forintjával fizetnek. A trágyázásnak hasznát előttük leginkább az igazolta be, hogy egyes földterületek két-három erős trágyázás után szeder és földi bodzamentesekké lettek. A pécskai határban vadállomány alig van. A sűrün épült tanyák között a nyúl nyugtot nem találhat; azok között erdő is kevés arra, hogy abban nagyobb számu vad tért találhasson. Vad disznóból azonban néha igen szép példányok fordulnak elő, de mint mondják, ez nem az itteni erdő nevelése. Hal a Marosban hasonlólag kevés találtatik és a halászat nem üzetik kellő erélyiyel és a község fogyasztási képességének sem felel meg.

Házi iparról annyiban beszélhetni, mert a kenyérsütés nem egy családnak képezi majdnem kizárólagos jövedelmi forrását. — Az aradi piaczot jó részben pécskaiak látják el zamatos magyar kenyérrel. Azonban mióta a sütést élesztővel végzik, hitelük csökkent, s hova tovább fogy a kenyérsütők száma. Az ópécskai gazdaasszonyok szövéssel-fonással foglalkoznak háziiparszerüleg, azonban leginkább házi szükségletre. A magyar-pécskai gazdák legtöbbje otthonos a kosárkötés és szakajtó készitésben. Különösen ez utóbbiból egyesek valóban szép példányokat állitanak elő. Ez kizárólag házi szükségletre történik. Méhészkedéssel egy magyar kisbirtokos nemcsak nagyban, de valódi szakértelemmel foglalkozik s 100—120 sajátkezüleg készitett Dzierzon kaptár hozadéka jövedelmének nem csekély részét képezi. Ezen kivül még vagy 4—5 kisgazda fejt ki e téren nagyobb szabású szakértelemre való munkálkodást. Nehány köpüre terjedő méhészet a legtöbb kisgazdaságban található.

A két Pécska talaja fekete agyagos. Igaz, hogy ezen termő réteg nem igen mély, néhol alig több $1^1/_2$ lábnál, azonban termékeny, s a szárazságot jól kibirja. Termőképessége a műveléstől függ, azonban kevésbé kedvező időjárás mellett is magyar holdanként 8—12 mm. terméstad. Ó-Pécska határában találkozunk szikes talajjal is, de a gondos trágyázás ezen annyit segit, hogy sokszor jó termése van. A tagositás keresztülvive nincs, azonban különösen a magyar gazdák érzik ennek szükségét. A telekkönyvi átiratások világosan mutatják, hogy a cserélés utján történő tagositás szépen halad, s a gazdák áldozatok árán is oda törekszenek, hogy földjeik egy darabban legyenek. Ó-Pécskán, hol a tanyagazdaság most fejlődik, ez ugyan még hátra van, de hihető, hogy mint a legtöbb üdvös intézményt, ezt is átveszik a magyar gazdáktól. Sehol talán széles e házában nincs a földnek oly hallatlan magas ára, mint M.-Pécskán holdját 800—1000, sőt 1200 frton is veszik, sőt arra is van eset, hogy □-ölét forintjával fizetik. Csak az idevaló magyar ember takarékossága mellett fizetheti ez ki magát, s csak is ők merik a földet igy megvenni. Egy-egy eladó földre 10—20 vevő is akad. Különösen állott ez a jó termésü és tűrhető gabonaárakkal biró években. A rossz gabonaárak megnehezitették a fejlődést e részben, de a föld-árak lényegesen nem hanyatlottak azok mellett sem. — Nem kevésbé magas a haszonbér is, holdankint 50—60 frt, sőt az ugynevezett járandókból dinnye alá mívelve 75—80 frtot is fizetnek holdanként. Ez azonban kevésbé fizeti ki magát s a bérlő örül már évek óta, ha a haszonbért kiárulta, s 15—20 frt értékü konyhaveteményt kap egész évi munkája dijában. Ó-Pécskán már egészen más viszonyokkal találkozunk. A föld ára, s haszonbére majd fele a magyar-pécskainak, s csak mióta a magyarok kezdenek áthúzódni, emelkedik ott is a föld ára. A pécskai határ nemcsak termőképessége, de magas fekvése miatt is oly kapós. Az árviz azt el nem öntheti, fakadó vizektől nincs mit tartani, s sem a tavaszi, sem az őszi esőzések után nem maradnak a földhasználatot akadályozó tócsák. Ó-Pécska határában a Maros áradása veszélyeztet ugyan egy kis földterületet, de az jelentéktelen s a megmentésére hozott áldozatot nem fizetné meg. A rét van csak kitéve a Maros kiöntéseinek, ez azonban legtöbbször annak csak előnyére válik. Ha a szántóföldek ily előnyös helyzetben vannak, nincs igy a város. Mély fekvésénél folytonosan rettegnie kell az árviztől, s valóságos átka a fakadó viz, mely a multban oly gonddal nevelt gyümölcsösöket már nagy részben elpusztitotta.

Ugy értelmiségre, mint gazdasági ismereteire nézve elébe kell tennem a pécskai magyar embert a románoknak. Amaz értelmes, könnyen felfog mindent s hosszasabb magyarázat nélkül is mélyére hatol a tárgynak. Különösen tárgyismerete van kifejlődve s ezt úgy gazdasági eljárásában, mint ügyeinek vezetésében kimutatja. Ismeretre törekszik s minden dologra kész. Román testvérek inkább hisznek s alig akad közöttük, ki

elég merész lenne valamit megkisérleni. — Amaz nemcsak feje és parancsolója, de első munkása is a gazdaságnak s a világért sem bízná a fontosabb munkát — pl. vetést — másra. Erélyes is tud lenni, azonban inkább a szelíd bánásmódot kedveli. Edzett, könnyen tűri az időjárás viszontagságait; különösen dologidőben nem szereti, sőt lenézi a kényelemkeresőt s van elég lelki ereje szembe szállni a sors csapásaival. Szorgalmas, takarékos, azonban kevésbé kitartó. Pontos; ismeri mindennek az idejét s ugy tudja beosztani, hogy minden dolgát idejére elvégzi. Ezen felül eléggé vallásos, de nem bigott. Különösen a Gondviselésbe helyezett bizalma erős s minden munkáját az ég áldásába ajánlja. Azonban nem szereti ezt vajmi nagyon kimutatni s nem a külsőségekben keresi az igazi vallásosságot. Nem iparkodik a templomba, de ha megy, szivesen s nem csak szokásból; körmeneteken szivesen vesz részt. Az ünnepélyesebb isteni tiszteletek jobban lekötik figyelmét s ájtatosságát inkább fokozzák. Ujabban azonban, különösen a most növő nemzedék ennek ellenkezőjévé látszik fajulni. Tüntet a templomba járással; de ott csak fél misén van, szívesebben megy a korcsmákba. Gúnyt űz mindenből s sajnos, hogy bár a szülők úgy, mint az előljárók, látják ennek hovafejlődését, vajmi keveset tesznek annak meggátlására. A nép erkölcse hanyatlóban van. Az iszákosság, dohányzás, trágár beszéd járja a 14—20 éves korban, a tiszteletnek kor- és nem iránti minden jele nélkül.

Az apa büszkeségre tanítja fiát, az anya szelídségre inti s ennek különösen a leánygyermekeknél van is foganatja. Nem annyira a fiúknál. A folytonos jólét, az anyagi függetlenség megmételyezéssel fenyegeti jellemüket s ingadozóvá teszi őket. Könnyen igérnek, de nehezen adnak s a kimondott szót könnyen vissza is veszik. Jó munkások s szeretnek is dolgozni, azonban megkívánják a rendes bánásmódot, különben könnyen megszólják a gazdát. A románokra nem egészen alkalmazható mindez. Ezek inkább a látszatra adnak; erkölcseik lazábbak, s mig férfiaik flegmaticus, addig asszonyaik inkább sanguinikus vérmérsékletüek. Lányok az anyjuk, fiúk az apjuk természetét öröklik s több szerelmi dráma fordúl elő, mint a magyaroknál. E jólétét a magyar-pécskai is szorgalmán kívül az eleségben való takarékosságának köszönheti, mert azt mondja, hogy csak ebből lehet gazdálkodni. Télen át hétköznap hús ritkán, kenyér, főzelék, sült tök, burgonya és tészta a főeledele; vasárnap hús; még a tejet is összegyüjti s túrót-vajat készítvén belőle, azt értékesíti. A tavaszi munka beálltával a kenyér mellé szalonna járul s pirított leves. Egyedül a nyári aratási munka az, midőn hetenként többször főznek húst, azonban ebből is a munkás érdeméhez méltóan veszi ki, vagy adják ki kinek-kinek a részét s a gyermekeknek csak a »szárnya lába-nyaka« jut. Az apróbb népség a csonton rágódik, ha többet kíván, azt azzal fizetik ki, »majd ha dolgozol, nagyobb darabot kapsz«. A mi táplálja őket s amin felnevelőd-

nek, az a barna kenyér, jó levegő s a testi mozgás. Szabadján engedve élik világukat s nem egy, de sok kiszökik a tanyára, hol a béres mellett legalább kedve szerint jól lakhatik. Rossz táplálkozásukhoz járul a városban levő rossz ivóvíz. Ezen most artézi kutak ásatása által igyekeznek segíteni. A község alacsony fekvésénél, az udvarok tisztátalanságánál fogva csak elvétve lehet jó ivóvizet találni s nem egy betegségnek forrása ez. A hideglelés, gyomorfájás korábban napirenden volt. — A lakás is inkább a szükség és kényelem, mint az egészség követelményeinek megfelelően van berendezve. A legtöbbnyire egy szobából álló lakás földes, butorokkal túltömött. A gazda és gazdaasszony az ágyon hál, mig a gyermekek részére a földre vetnek ágyat. Egy ágy, melyben a használatban nem levő ágynemű van, helyeztetik el, csak ha vendég érkezik bontatik le, ha arra ez különben méltó. Több helyen van a nagy boglya kemencze mellett egy kis ágy is deszkából kecskelábra állitva, s ezen hevernek a gyermekek. A lakás belseje tiszta, s ugy a szoba gyakori meszelése, mint a palló felmázolására kellő gondot forditanak. Az asztal és pohárszék foglalja el a főhelyet, a falak mentén padok helyezvék el, miket azonban ujabban a diván alakú karos padok szoritanak ki, melyek kevésbé czélszerüek, de »divatos«-ak. Az itt mondottak Ó-Pécskára is állanak, sőt ott még nagyobb mérvben. A románok táplálkozása még silányabb. Lakásberendezésük sokban hasonlít a magyarokéhoz, sőt annál diszesebb kiállitásra is törekszenek, azonban a tisztaság nem képezi oly erős oldalukat, mint a magyaroknak. A gyermeknevelés, táplálás, gondozás hasonlít a magyarokéhoz, azonban ők a 10 éven alóli gyermekeket inkább gondozzák, s náluk a satnyulás inkább a kamasz korban támadja meg, midőn teljes szabadságot nyer. — A könyörületesség még nem halt ki e népből. Szivesen segit szegény, szerencsétlen embertársain részint magánadakozás, részint a létesített szegény alap által. — A családi élet igen hivatalos szinezetű. A gazda ura a gazdaságnak, ki iránt a többiek feltétlen engedelmességgel viseltetnek. Megköveteli a tiszteletet, s még tulajdon feleségétől sem tűri el, hogy »te«-nek szólitsa. A családi élet, a hol a szükség nem látogat be, békésnek mondható, azonban ez nem annyira a kölcsönös bizalmon, mint a szokáson alapul. A legény ritkán lép szive szerinti házasságra. Az érdek játsza már itt is a főszerepet, s legény, lány kölcsönösen megnyugosznak az öregek ama biztatásán, hogy »majd összszetörődtök.« — Sokszor össze is törődnek s a mint a család szaporodni kezd, megszünnek az ellentétek, s csak a fekvő vagyon elkönyvelésével tűnik fel ismét, midőn a nő a fele résznek nevére leendő telekkönyvvezést okvetlen megköveteli. Azonban lehetőleg símán szeretnek elintézni mindent. A férj végzi a maga dolgait, s ha a megállapodott kor elkövetkezik, közös elhatározással, közmegegyezéssel intéznek el mindent. A ház-

tartás vezetése a nőé, azonban különösen a nagyobb munkaidőben segítnie kell a külső munkában is. Az esetben, ha nagyszámú családja, vagy kisebb gyermekei lennének, külön jelöl ki számukra a gazda munkát, mit szabad idejében végez el. Férj és feleség közt a külső tiszteletnyilvánításnak is okvetlen meg kell lenni. A kisbirtokosoknál a megnősült fiú apjánál marad s ha tanyájuk van, azon lakik, ha nincs, otthon marad az öregekkel. — Némely családnál 2—3 házas fiatal lakik, kik fél- vagy évenként váltakozva laknak a tanyán, mig a többség az öregek felügyelete alatt a háznál marad. Ezen patriarchális szokás igen üdvös az intensiv gazdálkodásra, azonban a vagyonfelosztásnál sok surlódásra ad alkalmat, mert a ki nagyobb erővel több éven át folyt be annak megmunkálásába, az többet is kíván. Ezen kívánságot az öregek nem egy esetben teljesítik s az elosztást lehetőleg arányosan eszközlik. A szegényebb osztály felnőtt gyermekei külön laknak. Ha a vagyonosabb elemek külön válnak, a még munkaképes apa, a gazdaságból ki nem ad semmit. Nem egy jómódú gazdának napszámos a fia s mivel ezen válást az összeférhetlenség okozza, még munkát is ritkán ad neki. A lány hozományát atyja vagy szülői halála után kapja ki. Kis részét teszi ez az egésznek. Például 5—6000 frtnyi örökrész után kap a leány 1000 frtot. A családnak ünnepei alig vannak, kivéve a disznótort, mikor a felső, alsó szomszéd, a sógor, koma hivatalos s onnan üres kézzel egyik sem távozik. A nép minden rétege a munkának él s iparkodik azt saját erejéből elvégezni. Szivesen segítenek azonban egymáson, de társulattá egyesíteni őket nem lehet, mert meg van bennük a magyar szokás, hogy mind első akar lenni. Nagyobb összejövetelt sem igen rendeznek, kivéve az egy lakodalmat, midőn még a legszegényebb is 20—25 családot hív meg, mig a vagyonosabbak 50, sőt 80 családot is. Gazdasági ünnepeik nincsenek. Még a fosztás sem megy kedélyesen, mint máshol. Alig hangzik a dal, arról pedig, hogy az mulatsággá fajuljon, hallani sem lehet.

E nép jellemzésére megemlítendő még, hogy ahhoz, a kitől várhat valamit, vagy a kitől félni lehet, elég illedelmes és szolgálatkész; képes kedvéért áldozatot is hozni, de a kitől nincs mit várnia, az neki semmi, senki. Egy irnokot, ki neki kötelezvényét leírja, meghívja lakadalomra, disznótorra, de ritkán van rá eset, hogy tanítóját ezzel megtisztelné. Az egyik vagyonos ember tényleg megtörtént mondása e részben jellemző. A tanító több ízben kérte, hogy szobáját padoltassák ki. Egy gazda így förmedt ezért reá: »Én 120 holdas gazda vagyok, hát ellakhatok földes szobában, ő meg nem«. Általában rendelkezni szeretnek és az »előkelőség« sértésnek veszi, ha nélkülök ütnek valamit nyélbe.

M.-Pécskát kivétel nélkül magyarok lakják. Településkor több tót család is jött közéjük, kik meglehetősen elterjedtek. Megmagyarosodtak ugyan s tagadják, hogy ők nem magyarok lennének, de hazájukról nem

beszélnek azzal a szeretettel és melegséggel, mint az ember várná. — A románok nem politizálnak, de megmaradnak románnak utolsó csepp vérükig. Csodálatos, hogy e két község oly elszigetelten megmarad egymás tőszomszédságában. — A pécskai lakosság — különösen a magyar — józan nép. Ritkán van alkalmunk részeg embert látni s e tekintetben az italmérés megszorítása igen üdvösnek bizonyult. Lakadalom, keresztelő, disznótor alkalmával többet, de leginkább bort, az ujabb időben pedig sört isznak. A román nép a pálinkát iszsza evés előtt, evés után s sokan már a jövő termés rovására veszik hordóval. Azonban ezek is kezdik alább hagyni.

Míg a munkaidő meg nem kezdődik, s a munkás osztály otthon van, s a panaszkodás általános, de a mint megnyilik a tevékenység ideje, a tavasz enyhe fuvalmával beköltözik a megelégedés a kunyhókba is. Munkás nemcsak elég, de sok is van. A gépeknek mind nagyobb mérvben üzembe hozása sok kéztől vonta el a dolgot, s azóta a munkás osztály helyzete igen megnehezült. Több körültekintéssel, s némi jóakarattal azonban sokat meglehetett volna menteni a legelő elosztás alkalmával. Egyesek 150—200 frtjával vásárolták össze a tudatlan és szegény néptől azt a járandóságot, mi most boldoggá tenné azt. A munkásoknak némi munkájok is akad, de el is szegődnek másfelé, nemcsak azért, mert itt bizonytalanságban vannak, de azért is, mivel a munkabér igen alacsony. Tavaszi első kapálásnál napszám 40—50 kr. és koszt, második kapálásnál 50—60—75 kr. Részes munkások most már a kukoricza munkánál ritkán vannak, 2—5 lánczot adnak egy embernek, ki annak minden munkáját negyedén tartozik elvégezni. Ha már most felszámítjuk, hogy pl. 3 lánczot egy ember 15 nap alatt elvégezne, ugy ennek kétszeres napszáma 50 és 60 krjával számitva, 16 frt 50; a törés, tisztogatás ismét 15 nap 70 krjával 10 frt 50 kr. Az összes kiadás a legelőnyösebb számitás mellett 27—28 frt. Terem pedig jó termés mellett 65—70 véka kukoricza, mi 55 krjával számitva 35—38 frt, s igy 40—50 napi élelmeért marad a munkásnak 8—10 frtja. Azonban meg kell jegyezni, hogy a munkásosztály nem így számít. Ő az élelmet nem rójja fel, mert »enni ugy is kellene« s így boldog lenne minden munkás, ha ily feltételek mellett évente ennyit biztosan kereshet. Külön szolgálmányt is kell ezen fölül teljesítenie, a gazda rendelkezése szerint 2—3 napot. Aratásnál egy kaszára 4—5 lánczot adnak 11—12, sőt 13-án is, mit egy kaszás egy marokverővel 10—12 nap alatt elvégezhet. Terméséből az arató kap 18—24 vékát, miből azonban 6 véka, sőt 2 köböl is, mint marokverő rész, leszámíttatik, mert a munkás feleségének aratáskor vagy kis gyermeke van, vagy olyat vár. Külön szolgálmány a munkás részéről az egész termésnek behordásával való közreműködés, a segítés annak elcsépelésénél. Ekkor azonban a gazdától élelmet is kap. — A napszám takaráskor 1 frt, 1 frt 20 kr. szokott lenni,

kosztot a gazda ad. A munkás naponkint 16—18 órát dolgozik. Ők azonban, ha ez nekik biztosítva lenne, boldogoknak éreznék magukat, mert számítani nem szoktak. — Télen át foglalkozás nélkül élnek s szerencsés az, ki 30—35 kr. mellett az erdőben fát vághat, vagy valahol munkát kaphat. Ha valaki meggondolja, hogy mily szigorú beosztással s mily testi-lelki küzdelemmel kell ez osztálynak sokszor nagyon is népes családját tengetni, az csodálkozhatik azon, hogy Pécskán proletáriátus még nem keletkezett. »Hiába bomlik az üres tarisznya«, jegyzé meg egy értelmes pécskai gazda, valahányszor munkásmozgalomról hallott említést tenni. Az elégületlenség a legelőelosztás miatt néha ki-kitör, de mindig veszít éléből. Sokkal csendesebb e nép, sem hogy ilyen által felizgatni engedné magát s ha mégis zúgolódik, azon csodálkozni alig lehet, ha meggondoljuk, hogy egész évi 160—200 forintnyi keresményéből nemcsak magának kell élni, de 5—6 tagból álló családját is táplálni és ruházni kénytelen.

b) Kis-Pereg.

Kis-Pereg község határának talaja általában könnyen mívelhető, rövid időközökben kisebb esőzést kivánó, fekete homokos homag, mely könnyen javitható trágyázás által. A község határa nincs tagositva. A lakosság földjeit leginkább három fordulóban műveli búza, árpa és tengeri alá. Az ugarolás évről-évre nagyobb arányokban fordul elő. A mag megválasztásra lehetőleg kellő gondot fordít, a vetést és többi gazdasági munkát idejében szokta teljesíteni. Munkaeszközei megválasztásához a talaj könnyen mívelhetőségét tartva szem előtt, két ló alá való ekét, czélszerű boronát és hengert használ. Néhány év óta a községben levő nehány vetőgépet is előszeretettel veszi igénybe. Ma már a legnagyobb része gőzcséplőgép segélyével csépli el terményeit. A gazdasági épületek a lakházzal egy fedél alatt az igényeknek eléggé megfelelők. Tanyarendszer nincs s ekként a gazdálkodás a községhez van összpontositva. A trágyázás kellőleg gyakoroltatik, a nép a trágyát megbecsüli, s a régi mód szerint tud vele bánni. A község határában első sorban tiszta búza, tengeri és árpa termeltetik; hüvelyes vetemény csak is saját szükségletre, kereskedelmi növények nem termeltetnek. Katasztrális holdanként termésül átlag 8 mm. búza, (1 hektoliter 78. kgr.) 10 mm. árpa (1 hektoliter 60 kgr.) 10 mm. tengeri (1 hektoliter 65 kgr.) vehető fel. A nép terményeiből köztartozásai törlesztésére szokott aratás után eladni, a többit tavaszig tartja. Eladási piacza Arad, csekély részben Magyar-Pécska. Az értékesitési viszonyok az utóbbi időben mint általában itt is kedvezők.

Az állattenyésztés első sorban a lótenyésztésnél mutat nagy fejlődést. Könnyű, közép testalkatú, szivós, kitartó lovakat nevelnek. — A szarvasmarhából a magyarfajú tenyésztetik, de rosszabb táplálás és legelőhiány folytán a haladás nem oly szembetűnő. — Sertésből a mangolicza,

hizlalásra igen alkalmas faj, tenyésztetik. Az apa-állatok kiválasztására gond fordíttatik s azok a tenyészczéloknak megfelelők. Az okszerű állattenyésztés nagy akadálya, hogy a lakosság évről-évre nagyobb számban adja el a szopós és elválasztott borjakat fogyasztási czélokra és hogy a legelő hiánya daczára az istálló-rendszer nem vert még mély gyökeret s a nép lassan tud hozzászokni. A takarmány termelésére évről-évre nagyobb gond fordíttatik. — A gyümölcstermelés csekély mérvben üzetik; szőlőmívelés mintegy 35 kat. hold területen van, de ez sem kellő szakértelemmel, méhészet nagyon csekély mérvben, selyemtermelés egyáltalában nem űzetik. — A lakosság mellékkeresetének forrása a mezőhegyesi m. kir. állami ménesbirtok, a hol a tavasztól őszig terjedő mezei munkán kívül a téli hónapokban a gazdasági szeszgyárakban nyert különösen azelőtt foglalkozást. — A házi ipar a saját szükségletének előállításán kívül nem terjed. Len, kendertermelés itt azon okból nem űzhető nagyobb arányokban, mivel a nép a búza terméséből nagyobb hasznot vél kaphatni.

A kisbirtokosok értelmisége a református magyar községben elég magas színvonalon áll. A nép gyermekeit iskoláztatja, irni, olvasni nem tudó itt alig található. Gazdasági értelmisége is fejlődik, igyekszik a gazdasági előnyösebb és észszerűbb művelési módokat alkalmazni. Szorgalmas és eléggé takarékos. E tulajdonainak kifejlődésére nagy befolyást gyakorol a szomszéd Német-Pereg cseh és német lakosságának szorgalma és takarékossága s hogy az anyagi jólét terén nagyobb haladást nem tehet, ebben telepítvényes ingatlanai vételárának törlesztése gátolja. A nép inkább zömök, erős testalkatú, a munkában kitartó s e tekintetben más községbeliek felett előnyösen ismeretes, táplálkozása körülményeihez képest elég jó, szeret is jól élni. A szegényebb lakosság életmódja azonban nem kielégitő, a minek káros visszahatása a hanyatló munkaerőnél észlelhető. A nép beszédében nyájas, de bátor, a nélkül, hogy tolakodó volna, felebbvalói irányában engedelmes és illedelmes. Családi mulatságaiban is fentartja a rendet, illemet, társalgásában szíves, közügyeiben összetartó. Józan életű és erkölcsű, lopás vagy bűnügy ritkán fordúl elő; a vadházasság elenyésző csekély. — A pálinkaivás a helyi viszonyokhoz képest nem terjedt el aggasztó mértékben.

A község művelés alatt álló területének nevezetesebb részét a parasztbirtok foglalja el. A szőlők ($35^{500}/_{1600}$ hold) paraszt kézben vannak a mezőgazdasági birtokkal vegyesen. — Nagy birtok e községben nincs, középbirtok is alig van kettő-három. A parasztbirtok elaprózása az utolsó két évtized alatt nagy mérvben haladt előre. De a parasztbirtok $^4/_5$-öd része még akkora, hogy termékét nem emészti fel a gazda háztartása, hanem eladásra is jut egy rész belőle. Mellékkeresetre van a kisbirtokosok $^1/_5$-öd része utalva.

A parasztbirtokon vetésforgási szabályok által a megmívelés szabadsága részben korlátozva van, de a takarmánytermelést azok feloszlási viszonyai nem gátolják, miután e czélra a legelőjárandók használtatnak. A takarmánytermelésre szánt birtokrész a magtermelésre szánthoz úgy viszonylik, mint 1 : 20-hoz. A különben is kopár közlegelő felosztatván, nagyobb része gabonatermelésre, kisebb része pedig mesterséges takarmánytermelésre fordíttatik.

Földbirtokkal biró iparos négy van s ezek gazdálkodása, anyagi helyzete elég kedvező. Ezen egyesitést sem társadalmilag, sem közgazdaságilag üdvösnek nem mondhatni, miután az az ipar hátrányával jár. A parasztgazdák mezei gazdálkodásukkal kapcsolatosan ipart egyáltalában nem űznek.

A birtokváltozás jogügyletek utján csekély, de a még is előforduló szabad eladás esetén a kisbirtok vevői más kisbirtokosok. A kisbirtok nagyobb része olyanok kezén van, kik azt örökölték. A birtokvétel adósságra vagy vételár hátralékkal ritka; a zálogba adás nem fordúl elő, a haszonbérbe adás sem nagymérvű. A bérlők oly gazdák, kik sajátjuk mellett művelik a bérbe vett birtokot. — A parasztbirtok átörökítése leginkább törvényes öröklés alapján történik. Az örökös társak itt is legtöbbnyire természetben osztoznak s ha azok egyike veszi át az egész ingatlant, örökös társuk pénzbeli kielégitése becsértékszerüen történik, a fő örökös az árt több évi időre beosztva birtoka jövedelméből fedezi. Az egész átörökített birtok eladása az értékben osztozás czéljából egyáltalában nem s a birtoknak egy vagy több örökösök között a szülék életében átadása a magyar kisbirtokosoknál ritkán fordúl elő.

A kisbirtok jelzálogi terheltetése csekély; hitelezők az aradi takarékpénztárak. A jelzálogi terheltetés az utolsó 10—20 év alatt emelkedett. Okát leginkább személyes adósságok consolidatiója képezi. — A kamatláb 6% leginkább 5—6 évi törlesztésre. A személyi adósságok jelentékenyek és az utolsó 10—20 év alatt nagyon szaporodtak, leginkább családtagok kiházasitása és a kincstártól vett telepítvényes birtokok örökvételára törlesztése czéljából. A hitelezők tehetősebb kisbirtokosok. A hitelezés alakját illetőleg váltó egyáltalában nem, rendes kötelezvény is ritkán fordúl elő. A gabonára vagy leendő termésre kölcsönzés gyakori és ekkor terményben való visszafizetésre. A kamatláb 123 literre 31 liter (1 köbölre 1 véka), a személyi adósságok elég hosszú idő alatt törlesztetnek, azonban jelzálogi adóssággá nem válnak. Az uzsora a személyes hitellel el van terjedve és a tehetősebb parasztgazdák űzik. Mezőgazdasági hitelegylet itt nincs. A közterheket, különböző adóssági kamatokat és a szokásos életmód költségeit tekintve, a 6 holdas telepítvényesek általában deficzittel küzdenek. Az adóhátralékok — kivéve az örökvételári tartozásokat — nem szaporodnak.

Kényszer-eladások nagyon ritkán fordúlnak elő, számuk nem növekszik és többnyire közterhek és magán adósságok idézik elő. A vevők tehetősebb kisbirtokosok. A kisbirtok vételára és haszonbére emelkedik, a vételár 1100 □-öles holdanként 250—300 frt, évi haszonbére 15—25 frt közt váltakozik a föld minőségéhez képest. A hitel helyes használatát nem tanulták meg eddig. A kisbirtokosság anyagi ereje és jóléte általában emelkedőnek nem mondható.

c) Szemlak község határa.

Szemlak község határának fekvése fensík, hullámos talaja homagos szürke agyag, csekély kivétellel termő. A jobb termést a kellőleg művelt és trágyázott földek adják. Fekete ugar és trágyázás által az egész határ jó termővé volna tehető. E határ nincs tagositva és minden úrbéres telek szétszórva öt részből áll. A lakosság tekintélyes része már tett kisérletet a tagositás érdekében, de nem birván többségre jutni, kérelmével elutasittatott.

A községi lakosoknak, kik románok, németek, magyarok és tótok, gazdálkodása egyszerü. Ha az egyes akarna is rendes vetés-forgást, nem hozhatja be, mivel az egész község lakossága felváltva egyszer búzát, egyszer kukoriczát termel ugyanazon darab földön. Búza után felugarolja földjét, tavaszszal vet bele kukoriczát, őszszel búzát és igy tovább. A magot nem változtatja, de szép tiszta magot vet kézzel, mert vetőgépei nincsenek. Ekéi vasból készültek s vagy gyári vagy kovács munkák. A gazdálkodás a községben van összpontositva; van ugyan tanya is, de aránylag kevés. A gazdasági épületek a következők: zsúpszalma fedelű, vert falból készült ház, melyben van egy vagy két szoba, konyha és kamara; külön ismét egy épület, mely istállóból és színből áll. — A lakosság állat-ganajjal trágyáz, elismeri, hogy e földnek trágyára nagy szüksége van, de nem lévén legelője, az istállózás pedig csakis tagositott földön vagy tanyai rendszer mellett alkalmazható, nem bir annyi állatot tartani s igy annyi trágyát előállitani, a mennyit földje igényelne. Mesterséges trágyát nem használ, azt nem ismeri.

A termés minősége és mennyisége kat. holdanként igen változó. — Az egész határt sokszor meglepi a rozsda s ekkor termése minőség és mennyiség tekintetében igen silány. Ha a veszedelmes rozsda elkerülte, akkor itt aczélos, jó minőségü búza terem, kat. holdanként átlag búzából 4, rozs, kétszeres búza, árpa, kukoricza és zabból 5 métermázsa. — A termésből aratás után azonnal eladatik annyi, a mennyi az állami, községi adó s más előforduló szükségletek fedezésére kell, a termés többi részét is ujig okvetetlenül eladja. — Az eladás helyben, Pécskán és Aradon történik; van mind gabona, mind pénzuzsora.

Községi legelő nincs, mivel az 1854. évben magtermelés alá feltöretett. Az állattenyésztés, a lovakat kivéve, gyengén áll. Minden évben kap a község az államtól két ménlovat, ezzel fedezteti minden egyes lakos fizetés mellett anyakanczáit s az abból származó szaporulat szép és jó, közép nagyságú, de tartós. — Kis mennyiségben vetnek takarmányt, luczernát, muhart, zabos bükkönyt és a kapás növények közül burgundi répát.

A nép értelmisége általában és gazdasági értelmisége különösen eléggé fejlett, daczára annak, hogy nagy nehézségekkel kell küzdenie a nevelés terén. Van ezen községben hat hitfelekezet. Öt maga tartja fenn oskoláit, melyek túltömöttek. A nép takarékos, nincs elmaradva, halad a korral. Mai állapotának előidézésére nagy befolyást gyakorolt a megfeszitett munka és takarékosság. Jó munka ereje van, testalkata erős, kitartó, különösen a németé, magyaré és tóté. Erkölcsileg nem romlott. A pálinkát általában szereti, különösen a román lakosság. — A nép társadalmi tekintetben hátra van. Nincs önképző, nincs olvasó köre; egyedüli összejövetele a kocsma és kávéház. Családi élete egyszerü; munkán kívül otthon ül. Étkezési rendje: télen a rövid napokon kétszer, délelőtt 9 óra és délután 4 órakor eszik, a munkaidő beálltával azonban négyszer étkezik, reggel, délben, ozsonnakor és este. Levegője egészséges, járványos betegségek itt ritkán fordulnak elő. — A lakosság általában békés, türelmes és tisztességtudó, különösen annak román része.

Kútjai mélyek, 6—7 ölesek, bőven ellátva jó, tiszta ivóvizzel, de a román lakosság inkább iszsza a község alatt elfolyó Maros vizét ugy télen, mint nyáron.

d) Mácsa községe.

Mácsa községében csupán egy nagybirtokos van. Ennek birtoka a művelés alatt álló összes területnek két harmadát foglalja el. A többi kizárólag parasztbirtok. Erdőbirtok parasztkézen egyáltalában nincsen. A szőlőbirtok e község határában csupán nehány holdra terjed. Ezen kivül a szomszédos községek határaiban is sokan birnak a helybeli lakosok közül 20 évre haszonbérbe adott s szőlővel beültetett, mintegy 150 kat. hold területet apróbb parczellákban.

A birtok kategoriákban változás nem igen történik, vagyis az egyedüli nagybirtok parasztbirtokká nem vált, sem a parasztbirtokot nem absorbeálta. A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózásában bár igen lassú, de következetes haladás észlelhető.

A parasztbirtokoknak körülbelül egyharmada akkora, hogy termését a gazda háztartása nem emészti fel. A többi $^2/_3$-ad rész mellékkeresetre van utalva. A helybeli és közelvidéki nagyobb birtokosoknál felesművelést és különféle bérmunkát vállalnak. Az ilyenek megélhetési viszonyai tűrhetők, azonban vagyonszerzésről ezeknél szó sem lehet. A parasztbirtokok

nyomás szerint parczellákra oszlanak. A megmüvelés szabadsága vetésforgási szabályok által korlátozva van, a mi a takarmánytermelés elterjedésének kétségkivül útjában áll; de a parasztgazdáknál általában is hiányzik a takarmánytermelés előnyeinek felösmeréséhez vezető szakértelem.

A volt úrbéres zsellérek legelőilletményüket a telkes gazdákétól elkülönitették, kiosztatták és feltörték. A felosztás ezekre nézve előnyös volt, mert ugyanazon birtokrészletért, melynek használata azelőtt 3 frtot ért, ma 14—16 frt haszonbért kapnak. A legelőilletmény értéke pedig a kiosztás óta kis holdanként 30—40 frtról a 80-as évek végeig 140—150 frtra emelkedett, ma pedig még magasabb. Másrészt azonban a telkesgazdák, kik ezen legelőelkülönités és általában a tagositásnak legnagyobb részt ellenségei, azon zselléreknek, a kik legelőilletményüket kivették, semmi áron sem engedik meg, hogy marháikat az ő tulajdonukat képező és még közös legelőre kihajtsák. Közös használatú terület a községi közlegelő. Ennek szerfelett kedvezőtlen talajminőségét tekintve, a közösség előnyösnek mondható, mert az másként alig lenne használható. Iparos helyben általában kevés van. Még kevesebb — alig egy-kettő — azok száma, kik egyszersmind földdel is birnak. Ezek anyagi helyzete elég kedvező. A parasztgazdák mezei gazdálkodásukkal kapcsolatosan ipart nem üznek, kivéve azt az egynehányat, a ki a téli hónapok alatt szeszfőzéssel foglalkozik, de az utóbbi időkben ez is hanyatlott.

Élők közötti jogügyletek útján birtokváltozások ritkán fordulnak elő. A parasztkézen levő földbirtok csekély: tulajdonosa csakis válságos helyzetben adja el azt. Az ily kisbirtok vevői csaknem kizárólag más kisbirtokosok. A parasztbirtok nagyobb része olyanok kezén van, kik azt örökölték. Birtokvétel adósságra tetemes vételár-hátralékkal alig fordul elő. A birtoknak zálogba adása igen ritkán észlelhető; még ritkábban a haszonbérbe adás. A haszonbérbe adott birtok bérlői jobbára szintén gazdák.

A parasztbirtok átörökitése legtöbb esetben törvényes öröklés útján történik. Leggyakoribb az az eset, hogy a fiörökösök veszik át az egész hagyatéki ingatlant s a leányokat részint készpénzzel, részint kötvénynyel elégítik ki. Ha az örökösök nagykoruak, a fiuk többnyire aránytalanúl csekély osztályrészszel elégítik ki leánytestvéreiket. A főörökös szintén nem ritkán részesül előnyben a többi örököstársak rovására. Az örököstársak kielégitésére szükséges tőkét pénzintézettől veszi fel a birtokban maradt örökös. Egynémely esetben pedig a birtok jövedelméből több év mulva fizeti meg s csak a legritkább esetben szerzi azt be uzsorakamatos kölcsönnel. Az is megtörténik, hogy a szülők életükben adják át a birtokot egy vagy több, de mindig fiu-örökösnek. Ily esetekben az átadást többnyire a leánygyermekek kielégítése előzi meg.

A kisbirtokok az érték $^1/_5$—$^1/_3$-ig vannak jelzáloggal terhelve; és

pedig a parasztbirtoknak körülbelől fele. A hitelezők: a pénzintézetek, az egyházi alap, az árvatár és nehány esetben egyesek. A kamatláb ez utóbbiaknál 12—20% közt is váltakozik. A többieknél 6—8%. A törlesztési feltételek csaknem minden esetben mások. A jelzálogi terheltetés az utóbbi 10—20 év alatt határozottan növekedett.

A személyi adósságok nagymérvűeknek nem mondhatók; az utóbbi 10—20 év alatt azonban némileg ezek is szaporodtak. Ennek oka az adó és egyéb közterhek fokozatos emelkedése, a pálinkaivás nagymérvű elterjedése és a kor szinvonalán alul álló gazdálkodási rendszerben keresendő. A személyi adósságok egyrészét bolti adósságok (pálinkáért és élelmiszerekért), másik részét pedig kötvénybeli adósságok képezik. Az előbbiek alig egy-két eset kivételével évről-évre átalában törlesztetnek, mig ez utóbbiak csekély kivétellel jelzálogi adóssággá alakulnak át. Szokásban van a függő vagy a leendő termésre is kölcsönözni olyformán, hogy egy véka helyett ujkor kettőt ád az adós. A kölcsön ezen nemét azonban csak a legszegényebb lakosok s azok is csak ritkán veszik igénybe. A pénzuzsorával korlátoltabb mérvben bár, de szintén foglalkoznak egyes parasztgazdák. Ezek kisebb kölcsönöket 5 frttól 100 frtig olyformán előlegeznek, hogy az adós minden forint után hetenként egy krajczár kamatot fizet.

Mezőgazdasági hitelegylet itt nem létezik s ez nagy baj, mert ez okból 50—100 frtos kölcsönöket a legszegényebb osztály csaknem kizárólag uzsorásoktól kénytelen magas kamatláb mellett felvenni.

A közterhek a kisbirtokosok tényleges jövedelmének körülbelől $^1/_4$ részét képezik. Mindazáltal tényleges hiánynyal csak kevés háztartás küzd. Igaz, hogy egyes családok sokat nélkülöznek, de azért az adót megfizetik s az adóhátralék fogy, a mi azonban nem annyira a lakosság anyagi viszonyai javulásának, mint az erélyes végrehajtásnak következménye. — A kisbirtok körében kényszereladások elég ritkán fordulnak elő. A katasztrófát leginkább magán adósságok szokták előidézni. — A kisbirtokosok gazdasági értelmiségében és gazdálkodásában igen csekély haladás észlelhető. Általában a talajt nem mívelik mélyen. Tavaszi vetés alá a földet, a hol csak lehet, még őszszel elkészitik. A vetésre szánt magban nem igen válogatnak, kivált a kalászosoknál, a melyekből rendesen a rosszabb minőségű magot szokták elvetni. A vetést kézzel, csávázatlan maggal végzik. Tavaszszal a vetést konkoly- és aczattól megtisztítják. A nép gazdasági munkájához a legegyszerűbb eszközöket használja: vasekét, tagolatlan háromszög alakú fogast, stb. A csekély számu külön álló gazdasági épületek a községben vannak. Rendesen a lakóháznak egyrésze az istállót és annak padlása a magtárt képezi. A gazdálkodás szorosan a községben van összpontosítva. Különben e tagositatlan határban a tanyai gazdálkodás nem is fejlődhetett. A község, mivel faszegény vidéken fekszik, trágya készitésre alkalmas szalmájának nagyobb részét kénytelen tüzelésre fel-

használni; azonban a trágya értékét kezdi becsülni, miután látja, hogy a helybeli uradalom nagyszámú gazdasági haszon állat tartása mellett is vasúton pénzért hozatja a trágyát. A trágyakezelés a legkezdetlegesebb.

A község határában termeltetik a gabnaneműekből búza, rozs, árpa és zab; hüvelyesekből csak a bab, kertileg vagy szórványosan kukoricza között; a kapás növények közül pedig kukoricza, burgonya és kevés répa; a kereskedelmi növények közül a kender, amit azonban a nép csak saját szükségletére használ fel. Minőség tekintetében a termények nagyon gyengék, mennyiségre nézve pedig az adott művelethez képest különbözők. Átlag kataszteri holdanként van a gabnaneműekből 5 métermázsa, a kukoriczából 6 métermázsa termés. A házi szükséglet meghagyása mellett a fölösleges terményeket a nép mindjárt aratás, illetve elkészítés után készpénzért a közeli piaczokon, Kurticson vagy Aradon, adja el.

Az állattenyésztés általában gyengén fejlődik. Van ugyan a községnek legelője, de csak annyi, hogy rajta a szükséges gazdasági állatok nyáron át megélhetnek; az istállózás csak a teleltetésre használtatik. — Tenyésztik a közönséges magyar fajtájú lovat, szarvasmarhát, sertést és a hosszúszőrű síksági raczka juhot, melynek gyapját a nép csinos, színes román szőnyegek készítésére dolgozza fel. Az apa állatok jók, mert a községnek van állami mén fedeztető állomása. A sertés és szarvasmarha apa állatokat pedig kitünőbb tenyésztőktől szerzik be. — A természetes takarmánytermelés csekély. Különben a mesterséges takarmánytermelés is igen elmaradt, alig van egy-két jobb módú gazda, a ki luczernát, de csak nyári használatra termel. Másféle takarmánynemű itt nem fordul elő. A gyümölcstermelés még a házi szükségletet sem fedezi s rendesen más vidékről hozzák azt. Méhészet szórványosan van, selyemtermelés egyáltalán nincs. A nép mellékkeresetet a helybeli uradalomnál kap, hol a gazdasági szakmány és napszám munkák nagyobb részét végzi méltányos bér mellett. — Továbbá igen dívik a környéken a feles és harmados gazdasági művelet. A házi ipar, a melynek termelése azonban szorosan csak saját szükségletük fedezésére fordittatik, a kender és gyapjú feldolgozásából áll. Ennek tovább fejlesztésére a viszonyok alkalmasok.

A tagositás eszméjének csak igen kevés híve van. A túlnyomó rész elkeseredett ellensége. Ezek azt tartják, hogy ha az egyik dűlőben elveri a jég a termést, megmarad legalább a másikban, de ha tagositva lenne, megtörténhetnék, hogy egyes gazdák összes vetése elpusztulna igy. A helybeli román templomban harangoznak is erélyesen a jég ellen, mihelyt egy-egy gyanus felhő mutatkozik az égbolt alján, a minek a nép hite szerint eddig még igen kevés kivétellel mindig volt foganatja.

A kisbirtok ára és haszonbére az utóbbi 5—6 év alatt jelentékenyen emelkedett. A népesség lassan bár, de mégis szaporodik. Az erkölcsi és közegészségügyi viszonyok jók. A táplálkozási viszonyok a szegé-

nyebb néposztálynál kedvezőknek nem mondhatók. A szellemi szinvonal és a boldogulást előmozditó személyes tulajdonságok tekintetében némi emelkedés észlelhető, habár e részben még igen sok kivánni való marad hátra. A szorgalom fokozódott, de az üzleti értelmiség e népnél hiányzik. A hitel helyes használatáról igen kevés fogalmuk van s a közvetitők a legtöbb esetben kizsákmányolják azt. Mácsán románok és németek laknak. Ez utóbbiaknál gyarapodás, az előbbieknél hanyatlás észlelhető. A nép általában nyugodt, csendes társadalmi életet él. Ünnepenkint a tánczra való összejövetel — nyáron szabadban, télen fogadóban, — öregének s fiataljának télen az esti fonókák nyujtják a szórakozást. A jobbmódúaknál a téli disznótorok is szokásban vannak. Általán véve a község lakossága türelmes, vezethető és tisztességtudó.

e) Glogovácz községe.

Glogovácz községében a mezőgazdasági birtok általában paraszt kézen van. Szőlők csak házi kertekben léteznek. Nagy birtok csakis a kincstár tulajdona, mely apró részletekben szintén paraszt birtokosoknak van haszonbérbe adva, azonban lassanként ujból beerdősittetik. A birtokkategoriák között változás itt sem fordul elő. A paraszt birtok elaprózása mérsékelt. Csak az észlelhető, hogy a kis ($^1/_4$ külállományú 8 holdas) parasztbirtokosok bizonyos mértékben a nagyobb parasztbirtokosok (1—2 külállományosok) javára pusztúlnak. A parasztbirtoknak legfeljebb $^1/_4$-ed része van olyan birtokosok kezén, a kik terményeket eladni is képesek. A földbirtokosok nagy része mintegy kétharmada földmivelésen kivül kerti vetemények, burgonya és káposztatermelésből él. A fuvarozásból álló mellékkereset igen csekély. — A $^1/_2$ holdas törpebirtokosok a nagyobb paraszt gazdáknál napszámba szegődnek el, az időszakokhoz képest 40 krtól egész 1 frtig menő napibér mellett.

A parasztbirtok a régi úrbéri tagolás szerint parczellákra van osztva, a művelés szabadsága a tarló használhatása végett korlátozva van. A kaszáló és legelő a magtermelésre szánt területnek $^1/_5$-öd részét teszi. — Van közlegelő, mely a legkisebb birtokosokra nézve előnyös. Az iparosok általában nem birnak földbérletekkel, a parasztgazdák sem űznek semmi ipart, a gazdasági szeszfőzés nem divik és csak szilvaterméskor készitenek pálinkát.

A birtokváltozás szabad adás-vétel utján gyakori. A vevők rendesen helybeli parasztok. A parasztbirtok vagy vétel vagy örökség utján parasztok birtokában marad s az adás-vételek rendesen készpénzzel, vagy rövid határidőkre történnek. A kisbirtok haszonbérbeadása ritka és az esetben kisebb parasztbirtokosok a bérlők. A parasztbirtok átörökítése igen csekély kivétellel törvényes öröklés utján történik. Az örökösök rendesen természetben osztoznak meg.

Az igen gyakran fordul elő, hogy élő szülők gyermekeiknek a birtokot kikötött évi termény és élelem szolgálmányok fejében átadják. A kisbirtok értékéhez képest a jelzálogi megterheltetés nem nagy. A hitelezők legnagyobb részt a gyámpénztár és pénzintézetek. A jelzálog-tartozások legnagyobb része örökös társak kielégitésére szolgáltak, minden egyéb terhek csak szórványos jelenségek; a kamatláb a gyámpénztári tartozásoknál 5% ugyanannyi töketörlesztés mellett. A személyi adósságok ugyszólván a legközelebbi tiz év alatt keletkeztek és az aradi pénzintézetek követeléseit képezik. A hitelezés három vagy hat havi váltókra történik. Gabonára vagy egyéb leendő terményekre nyujtott hitelezés nem fordul elő. Az uzsora nincs elterjedve, csak kevés magános 10—20% mellett űzi.

A közterhek a kisbirtokosok jövedelméhez arányban vannak, ez a szükségletet rendesen fedezi, deficittel csak is túlterjeszkedők küzdenek, adóhátralékok a kisbirtokosoknál ritkák. Kényszer eladás évtizedek óta alig 10—20 eset fordult elő. A katasztrófát mindig hanyagság és könnyelműség idézték elő.

A gazdasági értelmiségben és gazdálkodásban igen csekély haladás észlelhető. A vetés-forgásban semmi ujitás nincs. A föld az ősöktől tanult módon műveltetik. Eladásra termeltetik a búza, rozs és kukoricza, árpa és zab csak is igen kevés magán szükségletre, a repcze és dohány éppen nem termeltetik. Eladásra a legnagyobb mérvben termeltetik a káposzta és burgonya. A gépek közül csupán a cséplő- és kukoriczamorzsoló-gép van némileg elterjedve. A kisbirtok haszonbérlete és vételárában csekély emelkedés észlelhető. A népesség kis mérvben gyarapodik, mivel kevés földbirtoka lévén, évente nehány család a szomszéd telepitvényes községekbe vándorol ki. E tiszta német nép erkölcsi tekintetben kifogás alá nem eshetik. Közegészségi és táplálkozási viszonyai kielégitők. A szellemi képesség igen csekély mérvben emelkedik, habár a szorgalom és űzleti értelmiség nem hiányzik. Az eladásoknál és vételeknél közvetitőket ritkán használ fel a kisbirtokosság.

Glogovácz határának talaja $^1/_4$-ed részben homokos, fele fekete jó termő, helylyel-közzel vizenyős, $^1/_4$ ed része pedig kerti veteményekre is alkalmas, de a Maros vizáradásának kitett iszapos föld. A talaj trágyázás által javítható és a termelt természetes trágya arra fel is használtatik. A határ nincs tagosítva. A gazdálkodás az ősrégi gyakorlati alapon nyugszik; a forda beosztás ez: két éven át búza, egy évben kukoriczavetés és zöld ugar. A talaj rendesen és legnagyobb részben jól munkáltatik, a vetőmagot gondosan választják meg. Gazdasági épületei rendszerint jók. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. A termelhető trágya mind felhasználtatik, azt meg is becsüli a nép, de a vele való elbánásra semmi sulyt sem fektet. A gabonaterményeket a tehetősb lakosság rendesen tavaszig tartja meg; az eladási piacz kizárólag Arad.

A lovak tenyésztésénél szép fejlődés mutatkozik, mivel arra a tehetősb lakosság kiváló gondot fordít. A fajok különbözők és majdnem minden nemes faj képviselve van. A szarvasmarha tenyésztés igen csekély mérvű. A lakosság a teheneket csakis tej és vajtermelésre használja, de az állat szépségére és fajára semmi tekintettel sincs; a borjukat majdnem kivétel nélkül még szopós korukban Aradon a mészárosoknak adja el és rendesen vásárolt 2—3 éves üszőkkel pótolja az elöregedett és tartásra alkalmatlan teheneket. — A sertéstenyésztés csak a saját házi szükséglet fedezésére üzetik. Az állomány igen csekély részét adják el hízott állapotban. Üzletszerű hízlalást nem folytatnak. A sertés jó fajú, mert az apaállatok a kisjenei uradalomtól szereztetnek be.

A juhtenyésztés csekély és csakis magyar juhfajokra szorítkozik e tekintetben 50—60 módosabb gazda. A legelőgazdálkodás mellett elvétve az istállózás is előfordul, de csak a lovaknál. A takarmánytermelésre kellő gondot fordítanak. A lakosság legnagyobb része bir szőlőkkel Világos, Kovaszincz és Kuvin hegyközségekben, a hol azonban azt a phylloxera elpusztította. Glogováczon csak 25 hold van, mely mint a hegyi szőlők, karókkal műveltetik. Méhészet igen csekély mérvben gyakoroltatik, selyemtermelés az 1887. évben megkíséreltetett, de az eredmény csekély volt. Házi ipar általán nincsen, még a házi szükségletre szükséges vászon szövése is takácsokra bizatik. A nép női a mezei, kerti és szőlő-gazdaságban szintén annyira elvannak foglalva, hogy arra idejök nem kerül, annak fejlesztésére itt tehát mit sem lehet tenni. A pálinkaivás nincs elterjedve e községben, a hol a nép társadalmi és családi élete jó, az maga békés, türelmes, tisztességtudó, de más tudása nem felel meg a jogos követelményeknek.

f) Uj-Szent-Anna.

Uj-Szent-Anna községében csak kis (paraszt) birtok létezik. A talaj általában bő humus tartalmú fekete föld. A birtokosok gazdálkodása jó, a gazdálkodás terén rohamosan haladnak s aránylag vagyonosodnak is. Kifogást csak az ellen lehet emelni, hogy haszonbérlet mellett nagyobb földterületet vetnek be, mint amennyit jól megmunkálhatnak; különösen a kapás növényekkel bánnak el hiányosan és felületesen. A tanyarendszer azért nem honosítható meg, mivel egy sessio 8 helyen is szétszórva fekszik. Az uzsoráskodás nem fordúl elő, minthogy az esetről-esetre kölcsönfelvételre szorultak a helybeli takarékpénztárhoz fordulnak. A gazdasági felszerelések kifogástalanok s a vagyonosabb osztály el van látva mindennemü gazdasági gépekkel is. A lakóházak és gazdasági épületek nagyobbára vert falból vannak s többnyire cserép avagy zsindelylyel fedvék. A határ nincs tagositva. A hármas nyomású gazdasági rendszert alkalmazzák. A szántás-vetés mellett a ház szükségletére való kendertermelés is dívik. A czukorrépa mint kereskedelmi növény jó, de különösen a

konyha kertészeti növények kitünő eredménynyel termeltetnek. A szőlő és gyümölcs termelése szintén kielégitő és különösen a phylloxera által pusztított szőlőterületek helyreállitása czéljából a lakosság áldozatkész.

Az állattenyésztés javulást mutat, habár annak üteme nem valami gyors, a minek oka egyrészt az, hogy a lakosság csak annyi igavonót tart, a mennyire gazdasági munkájának végezésére okvetetlenül szüksége van, másrészt pedig mivel a községi közlegelő a marha létszámhoz viszonyitva igen szűk; a tavaszi fű lelegeltetése után más nem igen nő rajta, mert a legelők túlterheltetnek. A lóállományban leginkább a közönséges magyar és erdélyi faj van képviselve; a marhaállomány majdnem kizárólag magyar fajú szarvasmarhából áll s csak kevés benne a svájczi vagy az oláh »szőke«. Sertések nagyobb mennyiségben tenyésztetnek, melyek többnyire a mangolicza fajhoz tartoznak. Juh, kecske nem tenyésztetik s ezen állatfajokkal a lakosság nem is kereskedik. Az okszerű állattenyésztéssel a lakosság azonban még nincs teljesen tisztában. E község baromfitenyésztéséről a maga helyén lesz szó. — Van heti piacz, melyen a sertések nagyon keresettek, három országos vásár, melyek forgalma meglehetős, de hizott sertéseit és szarvasmarháit a lakosság többnyire a kőbányai, budapesti és bécsi vásárok- és piaczokon árusitja el, sőt nem ritka eset, hogy hizott szarvasmarháikkal a külföldi piaczokat is meglátogatják. A legelő nincs felosztva. A nép a szántóföldeket, kerteket és szőlőterületeket kellően trágyázza. A házi ipar a házi vászon szövésre szoritkozik. Egy $^1/_4$ telek föld ára 2500—3000 frtig emelkedik. A haszonbér 120—150 frt $^1/_4$ telek föld után. A határban vizzel nincsen baj. A nép értelmisége folyton haladást jelez; gazdasági ösmeretei szintén gyarapszanak. Nemzetisége német és magyar, vallása róm. katholikus, nagyon kevés református és izraelita van közte; jellemének fővonása az önfejüség, makacsság és a felsőbbség iránti kevés tisztelet.

Az ipar és kereskedelem majdnem városias jellegű. Van helyben gőzmalom, olajsajtó, szikviz és téglagyár, melyek kezelése kifogástalan. A kézmű-iparosok nagyobbrésze magyarok s kézmű czikkeikkel versenyezhetnek akármely városi iparossággal. Van ipartestület, melynek működése üdvösnek bizonyult s az iparosság a haladás érdekében áldozatokra is hajlandó. Kereskedelme, főleg az, melyet hizott marhákkal folytatnak, különös fontossággal bir. Az utak e határban, minthogy kőalapjuk nincsen, meglehetős rosszak.

A közegészségügyi viszonyok általában nem rosszak. Van egy községi orvos, egy gyógyszertár, egy községi szülésznő, ezeken kivül két magán orvos és két magán szülésznő. A nép szükség esetén mindenkor igénybe veszi őket. Kórház nincsen. A nép jól táplálkozik s marha-, sertés-, juh- és majorság-hússal él. A vidéket leginkább váltóláz kinozza. A nép testalkata eléggé kifejlett, gyermekeit kellően gondozza és a lakást

tisztán tartja. A községi szegény-alap a közsegélyre szorultak gyámolitására van szánva; koldus azonban nincsen. — Van helyben egy állatorvos. Az állategészségügy állapota kielégitő. A közművelődés folyton javul. Van a községben hat községi tanitó, egy hitoktatóval ellátott községi iskola és egy magán iskola; ezek között egy felsőbb népiskola. A tanköteles gyermekek az iskolákat oly pontosan látogatják, hogy kénytelen a község a termek túltömöttsége miatt a segéd-tanitókat gyakrabban szaporitani.

A lakosság egy része ünnep- és vasárnapokon a délutáni időt többnyire kávéházakban, másik része pedig családi körben tölti. — A nemzeti érzés tekintetében e nép nem egyforma. A közlakosság nagy része nemzetiségéhez nem ragaszkodik, hanem szivvel-lélekkel a magyar nemzethez szít, mig ellenben a földmivelő-osztály egy része nemzetiségét szívósan megtartja. Azonban az iskolákban, valamint az összes községbeli egyletekben az előadási, illetve társalgási nyelv ujabban kizárólag a magyar lett. Megjegyzendő, hogy jelenleg is a lakosság legnagyobb része birja a magyar nyelvet. Proletariátus itt nincsen, a mi a nép ernyedetlen szorgalmának ismerete mellett érthető is. — A parasztbirtok elaprózása az utolsó 10—15 év alatt folyton halad, azonban ennek $^4/_5$-öd része még mindig akkora, hogy termékét nem emészti fel a gazda háztartása, hanem abból még eladásra is jut, minek folytán saját gazdasága után megélhet; de ellenkezőleg $^1/_5$-rész parasztbirtok annyira eltörpült, hogy az illető gazda megélhetése végett mellékkeresetre van utalva. Elegendő munkás azonban a községben nincsen, de a helybeli piaczon mindig találhatni messze vidékről jövő munkásokat, ugy, hogy hiány e tekintetben nem tapasztalható. A munkabér napi 40 krtól 3 frtig emelkedik az év különböző szakaihoz képest. Munkásmozgalmak itt egyáltalában nem voltak észlelhetők. Szinészek évenként többször is meglátogatják e községet. Két temetkezési egylete, olvasóköre, polgári olvasóköre és takarékpénztára van, melyek működése üdvös és kifogástalan.

A gyakrabban bekövetkező csapás a jégverés. A biztositási intézeteket igénybe veszik; alig van ház, mely biztositva ne lenne. Sőt nem ritka az életbiztositás is, de különösen a gabonatermés majd minden esetben biztosittatik. — A hitelviszonyok jók. A helybeli takarékpénztár kölcsönöket váltóra, zálogtárgyakra és betáblázásra 8% és 6%-os kamat mellett ad. Betáblázásra azonban a közlakosság majdnem kizárólag a helybeli gyámpénztártól vesz fel pénzt 6%-os kamat mellett és azt többnyire 10 évi törlesztéssel fizeti vissza. A lakosság nincs nagyon el adósodva s esedékes tartozását pontosan törleszti. Magán hitelezési esetek nem fordulnak elő. — A szülők rendesen még életökben adják át ingatlanaikat nagykorú gyermekeiknek és pedig ha a birtok nem nagy, akkor egyik veszi át, ki köteles testvéreinek a szülők által megállapitott,

vagy az ingatlan becsértéke szerint járó osztályrészüket kifizetni. A parasztbirtok átörökítése részint végrendelet, részint törvényes örökösödés útján történik. Az örökösök közül többnyire egy veszi át a birtokot és pénzzel elégíti ki társörököseit; azonban megtörténik sokszor, hogy az ingatlanok eladatnak és a pénz osztatik fel az örökösök között.

g) Elek községe.

Elek határának talaja általában termékeny, keleti oldalán szürkés, nyugati oldalán pedig fekete homokkal vegyített fekete agyag. A legelő szikes, terméketlen és nem javítható. A község határa 1844-ben tagosíttatott annak elvitázhatlan előnyére. A talaj művelése nem észszerű s az rendszerint csak kukoriczával és búzával felváltva vettetik be, de az ugarolás mindinkább tért hódít. Többnyire kettős ekét és vasboronát használnak. A vetőgépek gyakoriak, cséplőgép is megfelelő számban van, de egyéb gazdasági gépek csak elvétve használtatnak. A tanyarendszer honos. A trágyázásra a nép folyton nagyobb gondot fordít, a trágyát általában megbecsüli, azonban észszerűen bánni még nem tud vele.

A búza és árpa átlag 6—7, a zab 8, a kukoricza 8—9 mmázsát ad holdanként. Hüvelyes kapás és kerti vetemények oly kis mértékben termeltetnek, hogy azoknak termés átlaga katastrális holdanként meg sem állapítható; minőségük közepes.

Az állattenyésztés általában fejlődést alig mutat fel. A házi állatoknál a fajra különös tekintet nincs. A lótenyésztésre, illetve fajnemesítésre egyesek némi hajlamot mutatnak, de a marhatenyésztésre gond csak a hatóság részéről fordíttatik, amennyiben az államtól vásárolt fajbikák beszerzését közvetiti, a lótenyésztésnél pedig különböző állami mének használtatnak. Sertéstenyésztés nem űzetik. A legelőgazdálkodás mellett istállózás csak igen kis mértékben fordul elő; a takarmánytermelésre csekély gond fordíttatik. Erdő nincsen; a gyümölcstermelésre különös sulyt nem fektetnek. A szőlőtermelés dívik, de az eljárás vele igen kezdetleges. A talaj különben erre nem is alkalmas. Még egy kevés kender és takarmányrépa termelés fordúl elő. Méhészettel a tanítókon kívül csak nehány gazda csekély mértékben foglalkozik. A lakosság legelterjedtebb és legjövedelmezőbb mellék keresetforrása a sertéshizlalás, amely egészen általános és a jobb módúak által nagy mértékben űzetik. Iparvállalatok közül a község mellett lévő 3 gőzmalom és téglagyár érdemel említést. Egyéb nagyobb iparvállalat itt nem lévén, a nép e téren foglalkozást nem nyer. Házi ipar tekintetében csupán a kis mértékben termelt kendernek saját szükségletre feldolgozása említendő fel.

A nép értelmisége általában és különösen gazdasági értelmisége fejlődik, de a földmívelést oly kiterjedt mértékben űzik, hogy időnyerés végett a belterjes eljárást mellőzik. E németség szorgalmas, értelmes és

takarékos. Jólétére a legnagyobb befolyást gyakorolja veleszületett szorgalmán és takarékosságán kivül a folyton fejlődő kereskedelmi szellem és ezzel kapcsolatos sűrű érintkezése az értelmesebb osztályokkal. Testalkata erős és szívós. Munkaereje kitartó, jól táplálkozik, erkölcse és jelleme nem kifogásolható, a pálinkaivás annak körében nincs elterjedve. Társadalmi élete rideg, amennyiben a családok csak önmaguknak élnek. A családi élet általában békés s feltétlenül a családfő akaratának hatalma alatt áll. A nép általában békés, türelmes, de rideg természetű, minél fogva a tisztességtudás által nem tűnik ki.

A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózása az utóbbi időben nem nagy mértékben haladt. A parasztbirtok $^7/_{10}$ része még akkora, hogy termékeit nem emészti fel a gazda háztartása, vagy legalább is elég arra, hogy a birtokos egészen vagy túlnyomólag saját gazdaságából élhessen; mellékkeresetre mintegy $^3/_{10}$ rész van utalva. A legfőbb mellékkereset a szomszéd nagyobb birtokosoktól vett bérlet, sertéshizlalás és fuvarozás. A parasztbirtok egy tagból állván, a megmívelés szabadságát korlátozó szabályok nincsenek, ezeket a tagositás szüntette meg, de a takarmánytermelés kevéssé terjedt el Közös használatú terület a legelő, a mely marhatenyésztésre és tartásra módot nyújt.

Iparosok, egy-kettőt kivéve, földbirtokkal nem birnak s akik gazdálkodnak, azok iparuk űzését hanyagolják el. A parasztbirtok legnagyobb része olyanok kezén van, a kik azt örökölték; birtokvétel adósságra vagy vételár-hátralékkal alig, a kisbirtok körében a birtoknak zálogba adása soha sem fordul elő. A haszonbérbe-adás is ritka s ha előfordul, olyanok bérlik, kik maguk is kisbirtokosok. A parasztbirtok átörökitése ritka esetben végrendelet, sok esetben az elöregedett birtokosnak még életében gyermekeivel egyetértésben kötött osztályegyezség és a legtöbb esetben törvényes öröklés útján történik. Az örököstársak leginkább természetben osztoznak s ha ez nem lehetséges, ugy egy vagy több osztályos örökös veszi át az ingatlant és fizeti ki pénzben a többi örökös osztályrészét. Az osztály mindig egyenlő részben történik, főörökösnek soha egyik sem tekintetik.

A kisbirtok jelzálogi terhe aránylag nem nagy. A jelzálogi terhek keletkezési oka a melioratió vagy beruházás, legnagyobbrészt örököstársak kielégitése s ritkán személyi adósságok consolidatiója. A legtöbbnyire előforduló kamatláb $5^1/_2\%$ törlesztés nélkül. — A személyi adósságok nagyobb mérvűek; az utolsó 10—20 év alatt tetemesen szaporodtak; ezek keletkezésének oka a hitel könnyű hozzáférhetősége s a gazdasági viszonyok romlása. — Az előforduló kamatláb 7—8%. A személyi adósságok nagyobbrészt rövid idő alatt törlesztetnek, igen ritka esetben válnak jelzálogi adóssággá. Uzsora esetek nem ismeretesek. Eleknek saját takarékpénztára van.

A közterhek ugy aránylanak a kisbirtokosok tényleges jövedelméhez, mint 1 a 6-hoz. Az adóhátralékok elenyészően csekélyek és fogynak. A kényszer-eladások nagyon ritkák s azok száma nem növekszik. Az eladás szükségét sohasem a közterhek, hanem mindig magán adósságok okozzák; a kényszereladásoknál mindenkor ismét kisbirtokosok a vevők és sohasem a hitelezők vagy űzérek. A kisbirtok haszonbérleti vagy vételára mintegy 10 év óta csekély hullámzásnak volt kitéve, mindig az egyes évek jobb vagy silányabb termése okozott csekély emelkedést vagy esést, átlag azonban inkább lassú emelkedés észlelhető. — A népesség számban folyton gyarapszik. Az erkölcsök nem éppen példásak, de a gazdasági fejlődésre ez befolyással nem bir. A közegészségi és táplálkozási viszonyok jók. Az utóbbi évek gazdasági válsága a gyarapodásra bénitólag hatott.

h) Ottlaka községe.

Ottlaka talaja, a közlegelő kivételével, szántás-vetésre alkalmas, könnyen mivelhető, fele elég televényes, ugarolás nélkül is jól termő, fele pedig ápolást igényel. A közlegelő fele vizállásos, fele ligetes és szikfoltos, szarvasmarha-tenyésztésre nem alkalmas, inkább juhlegelőnek nevezhető. — A vizállásos részek megfelelő belvizi szabályozás mellett előnynyel volnának hasznosithatók. A község határa 1878-ik évben tagosittatott és pedig ugy, hogy a szántóföldek az egyeseknek két tagban osztattak ki, t. i. fele a községi határban, fele pedig a községtől 26 kilométer távolságú medgyesi pusztán. E felosztás felette czélszerűtlennek bizonyult, mert helyes és pontos gazdálkodást a nép két helyen egy és ugyanazon időben nem folytathatván, a távolabb eső pusztai részek folytonos eladás által apadnak, minek folytán a községi lakosok évről-évre szegényednek. Megjegyzendő, hogy a tagositás már 1876-ban jogérvényesen egy tagban lett kimondva és igy hasittatott is ki minden egyes illetmény, azonban az éppen üresedésbe jött jegyzői állás betöltése alkalmából keletkezett surlódások miatt a tagositást ellenzők nyomása folytán az egy tagban való kihasitás terve elejtetett s ezáltal a község örök időkre megrontatott.

A községi lakosok gazdálkodása annyiban okszerű, amennyiben a kapás növények és a szalmás gabona évenként váltakozva termeltetnek. A nép munka eszközei a talaj és gazdálkodási viszonyokhoz képest meglehetősen megfelelők, azonban minta-eszközök beszerzése felette előnyös volna. Gépek Ottlakán nincsenek. A tanya-rendszer szórványosan dívik, de a gazdálkodás nagyobbrészt a községben van összpontositva. — A trágyázás gyakoroltatik, de többnyire nem egészen czélszerűen; a trágyának azonban jó ára van.

Kiválóan búza, kukoricza, kis részben árpa és dohány termeltetik. A dohány minősége jó, a termés eredménye kielégitő. Egyéb kereskedelmi

termények nem fordulnak elő. Egy kat. hold ad rendszerint közép számítással a búzából 8, a tengeriből 9, a dohányból 6 métermázsa termést. A terményeket a nép aratás után nagyobbrészt el szokta adni, mert a földmívelésen kivül egyéb jövedelmi és kereseti forrása nincs. Az eladási piaczok: Elek, Gyula és B.-Csaba. A pénz- és gabona-uzsora, mely itt nagyon pusztitott, a takarékpénztárak szaporodása óta eltünt. E helyett azonban a könnyü pénzkölcsön szerezhetés és a kölcsönök nem czélszerű befektetése következtében számos községi lakos a tönk lejtőjére került, annyira, hogy egy válság esetén a lakosok jelentékeny része a koldusbotra jutásnak nézhet elébe. Az állattenyésztés haladása igen vontatott. A szarvasmarha-tenyésztés egyáltalában visszafejlődik, mig ellenben a lótenyésztésben, mióta állami mének használtatnak, fejlődés észlelhető. A juhtenyésztés inkább a házi szükségletnek van szánva; többnyire erdélyi fajú gyapjas juhok tartatnak, melyek gyapja a nők által igen czélszerű ruhaneműeknek szokott feldolgoztatni. Istállózás nem fordul elő; mesterséges takarmány nem termeltetik.

A szőlőmívelés kezdetleges; gyümölcstermelés nincs, mert a nép szőlőskertjeit és gyümölcsfáit czélszerűen kezelni nem tudja. Különösen a nők tudatlanok a gazdálkodás ez ágában. Méhészet, selyemtenyésztés s általában a földmívelésen kivül egyéb mellékkereset itt nincs. A házi ipar csak a legszükségesebb ruhaneműek előállítására terjed ki. Előnyös volna azt minta-szövőszékek felállitása által fejleszteni. A lakosság román.

A nép értelmisége hátramaradott, gazdasági értelmisége alig kielégitő. Szorgalma meglehetős, takarékossága jobb. A nép mai állapotának előidézésére legnagyobb befolyást az iskoláztatás és nevelés hiányos volta gyakorolt. Testalkata nagyrészt elsatnyult, munkaereje ennek megfelelő. Táplálkozására nagyobbrészt lisztes anyagok és hüvelyes vetemények szolgálnak. A sarjadékot a szokásos éjjeli összejövetelek, számos bőjtölés, korai dohányzás és a szeszes italok élvezete fejlődésében visszatartja. A vidék mocsáros volta miatt a lázak gyakoriak. A nép társadalmi és családi élete fejlődésének megfelelő. Eléggé békés, türelmes és tisztességtudó.

A parasztbirtokosok mintegy 70%-a termését egészen nem emészti fel, mig ellenben annak 30%-a nem ad a család fentartásra sem elegendő jövedelmet. A mellékkeresetet az iparok és bérmunkák képezik. A bérmunkások helyzete elég szorongatott.

A községhez Elek 3.8 kilométer, B.-Gyula 14 kilométernyire fekszik, melyeknek piaczai a kerti mívelésre módot nyujthatnának. — A birtokváltozások gyakoriak, többnyire adás-vétel és örökösödés útján. A vételeknek 50%-a a vételárt bizonyos részben hitelművelettel pótolja. A parasztbirtokok mintegy 20%-a haszonbérbe adatik. A bérlők nagyobb részét földtulajdonosok képezik. A jelzálogi terheltetés az értékhez képest jelentékeny. Hitelezők a környékbeli takarékpénztárak. A jelzálogi terhel-

tetés főoka a gyenge gabona árakban rejlik. A személyi adósságok tetemesek. Azok nagyobb része valtókölcsönök, kisebb része kötelezvényekből áll.

i) Uj-Fazekas-Varsánd.

Uj-Fazekas-Varsánd község határában csakis a nagy és kis parasztbirtok van képviselve. A nagybirtok tulajdonosa br. Edelsheim Gyulai. Középbirtokos osztály itt nincsen. A kisbirtokosok gazdálkodása tűrhető s abban lassan ugyan, de haladnak és ha a vagyonosodás nem is szembetűnő, bizonyos gyarapodás észlelhető. Az uzsorának itt nincs talaja, a mi a nép szorgalmának és takarékosságának bizonyitéka s a szomszédos Uj-Szent-Annán levő takarékpénztár működésének eredménye. Érdekes e községben az, hogy sem proletárok, sem gazdagok nincsenek benne. — Az őseitől reá szállott földjét és házát nem adja el, de csak nagy ritkán vehet hozzá, ezért van, hogy a községben ritka a négy fertályos gazda, de viszont majd mindeniknek van vagy egy kis házacskája, vagy egy láncz szántóföldje, kenderföldje, szőlője, a mihez szivósan ragaszkodik. — Lakó házai és gazdasági épületei vert falból vannak s általában szalma és náddal fedvék, nem ritkaság azonban a cserép vagy a zsindely tető sem. A parasztok gazdasági felszerelése a korral halad. Az ujitástól nem riadnak vissza s tanulási vágygyal figyelik meg az egyik vagy másik gazdaságot, hogy ebből maguknak hasznos tapasztalást merítsenek. Gazdasági felszerelésök hiánytalan, de gépeik nincsenek. E kisbirtokosok feltudják fogni, hogy az idő pénz, mert sürgősebb mezei munkáknál társulás által segélyezik egymást (kaláka). A szántás-vetésen, mint fő gazdasági ágon kivül, a talyicskakészítés divik s háziszükségletre a kendertermelés. — Kereskedelmi növények nem, de konyhakerti növények termeltetnek. Ezek feleslege a szomszédos Uj-Szent-Anna és Simánd hetipiaczain talál vevőre. — Baromfi s különösen liba tenyésztése miatt gyakran fordulnak meg a községben Csanád- és Csongrádmegyéből is kereskedők, illetve kofák. — Szőlőmivelése és gyümölcstermelése is magasabb fokon áll. Ezek termékeivel Arad piaczait szokták felkeresni. — Felemlitésre méltó, hogy ritka itt az, ki a gyümölcsnemesitésben többé-kevésbé jártas ne lenne. — Az állattenyésztés fejlesztése végett a község a kincstártól vásárolt 2 darab ménnel, 3 bikával és 4 kannal rendelkezik. Minden tenyésztési ágban, ha nem is nagy mérvű, de mégis valamelyes haladás észlelhető. — Szarvasmarha- és ló-vásárai Zaránd, Simánd, Pankota és Arad, sertésvásárai Uj-Szent-Anna és Simánd. — A legelő nincsen felosztva; a mesterséges takarmánytermelés nagyobb lendületet vehetne s itt haladásra azért van remény, mert most is minden második-harmadik gazda foglalkozik vele. Rétöntözés nincsen, de ha a szomszédos Nádor-malom-csatorna több vizzel rendelkeznék, azt belehetne hozni. Trágyáját a nép szorgalommal gyűjti s

alkalmazza földjein A vadat csakis a nyúl, fűrj, vadkacsa s néha a vizi szalonka képviseli. — A házi ipar, a fennebb jelzett talyicskakészítésen kívül, a házi vászon szövésére szorítkozik. A talaj, másfél dülő vizes lapos helyet kivéve, jó középszerűnek mondható. — A tagosítás keresztülvive még nincs, de a közel jövőben nem is várható. Egy negyed külállományú föld örök-ára 1500—1650 forint között ingadozik, ugyanennyinek évi haszonbére 100 frttól 120 frtig is felemelkedik. A határban csak a talajvizzel van baj. — Erdő itt nincs. — A népoktatási törvény erélyes végrehajtása folytán a nép értelmisége előre halad és gazdasági ismeretei is kielégítők. Nemzetisége magyar, vallása ágostai hitvallású evangelikus. Csak kevés a református. Jelleme szilárd, sokszor makacs; különben vallásos, munkás és jó erkölcsű nép. A teljes biblia mellett majdnem minden házban látható egy-egy a magyarok történelmére vonatkozó könyvecske. Erről különösen szeret társalogni s a ki egy-egy jelenetet elbeszél neki a mult fényes vagy szomorú lapjairól, annak barátjává válik. — Családi élete patriárchális, az öregek tisztelet tárgyát képezik s tanácsuk előtt mindenki meghajlik. — Az ipar és kereskedelem e községben nincs kifejlődve. A kézműipar csakis a legszükségesebb mesterségekre szorítkozik. Van még uradalmi kezelés alatt egy téglaégető kemencze is. — Az utak, miután megyei kezelés alatt nem állottak, nem a legjobbak, kő-alapjuk nincsen s igy sáros időben feneketlennek mondhatók.

A közegészségügyi viszonyok az uralkodó lázak folytán nem éppen jók. — A községnek van körorvosa s községi szülésznője, a kiket rendesen igénybe vesznek. A nép rendesen és jól táplálkozik; a juh- és sertéshús — ez utóbbi többnyire füstölt állapotban — mindennapos az asztalon és szegényebbeknél sem ritkaság. Ha ezeknél a hús gyakran hiányzik is, meg van a zsiradékkal készített főzelék-féle, tejes étel vagy szalona. — A nép termete közepes, zömök. Lakása egész rendesen van berendezve s azt tisztán tartja. — A községi szegény-alap az ügyefogyottakat esetről-esetre gyámolítván, koldus itt nincs. — Az állategészségügyről az előljáróság gondoskodik; van járási állatorvosa a községnek. Az állategészségügy állapota kielégítő.

A közmivelődés javára szolgál, hogy a nép 6 osztályú felekezeti népiskolával bir. A tanköteles gyermekek az iskolát példás pontossággal látogatják. Nagy ritkaság, hogy az előljáróság egy-egy esetben az intést volna kénytelen alkalmazni. E községben azért a lakosság apraja-nagyja, férfia, asszonya, mind tud irni és olvasni. Feljegyzésre méltó itt, hogy e kis község elaggott tanítóját, a kit az országos tanítói nyugdíj-intézet, kora miatt, tagjai közé fel nem vett, évi 360 forinttal nyugdíjazta. Hány tanítónak van 360 frtnál kevesebb évi fizetése?

A lakosság családi és társadalmi viszonyai teljesen kielégitők. A nemzeti érzés és a vallásosság egyenlő erősen ki van fejlődve benne. —

Hatóságát és papját tisztelettel párosult szeretettel veszi körül, de azért sem az egyiket, sem a másikat vakon nem követi. Az ünnepeket családi körben, egyik-másik szomszéd, rokon vagy jóbarát társaságában csendben ülik meg. Az iszákosság sincsen itt elterjedve. A legszegényebb napszámos ember is, ha helyben nincs dolga, idegen vidéket keres fel munka végett, otthon egy sem henyél. Az uj-fazekas-varsándi napszámos magyart szivesen is alkalmazzák az aradi hegyalján földfelforgatásra, és szőlőültetésre s a szomszédos uradalmak közülök választják ki dohánykertészeiket s egyéb segédmunkásaikat. A munkabér teljes ellátás mellett, az év különböző időszakaihoz képest, 40 krtól 1 frt 20 krig emelkedik. Munkás-mozgalmat 1891-ben az orosházai munkás-pártnak egy küldöttje akart előidézni s e czélból nyomtatványokkal is elárasztotta a községet, de a nép józansága és a hatóság közbelépése folytán az nem sikerült. A nép a munkás-mozgalmak jelentőségéről felvilágosittatván, a munkás-párt küldötte nem mert jelentkezni. E vidék nevezetességét a községi határ északkeleti részén fekvő szőlők mentén régi s állitólag a rómaiak idejéből származó falmaradványok képezik. Ezek ugyan földdel vannak betakarva már, de csekély ásás után nyomukra akadhatni. E maradványokat egyesek régi római kő-útnak tartják. — A községben tűzoltó-egyleten kivül temetkezési egylet is van. Színészek rendesen ide nem járnak, csak néha-néha vetődik el egy-egy feloszlott vidéki társaság egy pár tagja.

A biztositásnak a nép nagy barátja. Alig akad egy-két ház, a mely tűz ellen biztositva nem lenne. Habár a hitelviszonyok jók is, de a község csekélysége miatt sem pénzintézet, sem szövetkezet nincs abban. A kölcsönre szorulók a szomszédos uj-szent-annai takarékpénztárban nyernek hitelt vagy váltóra vagy betáblázásra; az elsőre 8, a másodikra 6% kamat mellett. A lakosság nagyon eladósodva nincsen s esedékes tartozását pontosan fizeti. Magánhitelezőknek követelései e községben nincsenek.

III. A Lunkaság.

1. Nagy és középbirtok.

a) A kisjenői uradalom.

A kisjenői uradalom két tagban Aradvármegye északnyugati részén a kisjenői és eleki járásokban fekszik. Jelenlegi birtokosa József főherczeg ő cs. és kir. fensége, kire az nagynevű atyjáról, József nádorról, örökségképen szállott. A mult időkben a modenai herczeg birtokát képezte. Később a magyar kir. kincstár tulajdonába menvén át, ettől a boldogult emlékű József nádor 1817-ben örökáron vette meg. A birtok rendezetlen állapota folytán azonban az átvétel több részletben hosszabb ideig tartott, mig végre az 1824-ben befejeztetett.

Hatóságát és papját tisztelettel párosult szeretettel veszi körül, de azért sem az egyiket, sem a másikat vakon nem követi. Az ünnepeket családi körben, egyik-másik szomszéd, rokon vagy jóbarát társaságában csendben ülik meg. Az iszákosság sincsen itt elterjedve. A legszegényebb napszámos ember is, ha helyben nincs dolga, idegen vidéket keres fel munka végett, otthon egy sem henyél. Az uj-fazekas-varsándi napszámos magyart szivesen is alkalmazzák az aradi hegyalján földfelforgatásra, és szőlőültetésre s a szomszédos uradalmak közülök választják ki dohánykertészeiket s egyéb segédmunkásaikat. A munkabér teljes ellátás mellett, az év különböző időszakaihoz képest, 40 krtól 1 frt 20 krig emelkedik. Munkás-mozgalmat 1891-ben az orosházai munkás-pártnak egy küldöttje akart előidézni s e czélból nyomtatványokkal is elárasztotta a községet, de a nép józansága és a hatóság közbelépése folytán az nem sikerült. A nép a munkás-mozgalmak jelentőségéről felvilágosittatván, a munkás-párt küldötte nem mert jelentkezni. E vidék nevezetességét a községi határ északkeleti részén fekvő szőlők mentén régi s állitólag a rómaiak idejéből származó falmaradványok képezik. Ezek ugyan földdel vannak betakarva már, de csekély ásás után nyomukra akadhatni. E maradványokat egyesek régi római kő-útnak tartják. — A községben tűzoltó-egyleten kivül temetkezési egylet is van. Színészek rendesen ide nem járnak, csak néha-néha vetődik el egy-egy feloszlott vidéki társaság egy pár tagja.

A biztositásnak a nép nagy barátja. Alig akad egy-két ház, a mely tűz ellen biztositva nem lenne. Habár a hitelviszonyok jók is, de a község csekélysége miatt sem pénzintézet, sem szövetkezet nincs abban. A kölcsönre szorulók a szomszédos uj-szent-annai takarékpénztárban nyernek hitelt vagy váltóra vagy betáblázásra; az elsőre 8, a másodikra 6% kamat mellett. A lakosság nagyon eladósodva nincsen s esedékes tartozását pontosan fizeti. Magánhitelezőknek követelései e községben nincsenek.

III. A Lunkaság.

1. Nagy és középbirtok.

a) A kisjenői uradalom.

A kisjenői uradalom két tagban Aradvármegye északnyugati részén a kisjenői és eleki járásokban fekszik. Jelenlegi birtokosa József főherczeg ő cs. és kir. fensége, kire az nagynevű atyjáról, József nádorról, örökségképen szállott. A mult időkben a modenai herczeg birtokát képezte. Később a magyar kir. kincstár tulajdonába menvén át, ettől a boldogult emlékű József nádor 1817-ben örökáron vette meg. A birtok rendezetlen állapota folytán azonban az átvétel több részletben hosszabb ideig tartott, mig végre az 1824-ben befejeztetett.

Az uradalom ekkor 11 község területével 8 □ mértföldet, vagyis 80 ezer kat. holdat tett s egy tömböt képezett. Az úrbéri rendezés folytán azonban a községek földjei kihasíttatván, megszünt összefüggő egész lenni. Jelenleg két különvált részből áll, melyek nagyobbika kisebb megszakításokkal rendetlen köralakot képezve Kisjenő központtal a Fehér- és Fekete-Körösök mentén fekszik, mig ettől $2^1/_2$ órányira az eleki határban levő bánkúti rész egy összefüggő tömeget képez. A kisjenői rész határai nyugatról Békés-, északról Biharvármegye, délfelől Simánd, Zaránd és Szapáry-Liget, kelet felől Seprős és Vadász községek. A bánkúti rész nyugatról Medgyes község, északról a kétegyházi és kakucsi, kelet felől a sikló-botosi földekkel s dél felől Nagy- és Almás-Kamarás községekkel határos. Magassága a tenger színe felett 100 méter körül van. Térfekvése általában róna, lapos, helyenként zsombékos. A vizektől sokat szenved, kivéve a bánkúti részt, mely hullámosabb, dombosabb s magasabb fekvésénél fogva szárazabb is. — Éghajlata és légmérséklete az aradi és erdélyi hegyek közelsége folytán igen változó, habár a multhoz képest jelentékenyen szárazabb. A nyári hőség 25—30 fokig emeli, mig a kemény tél 12—15 R. fokig szállítja le a hőmérő higanyoszlopát. Nyáron a szárazság gyakran hónapokig is állandó, a mit azután többnyire hetekig tartó esőzés szokott felváltani. A szelek egész éven át annyira változók és bizonytalan irányúak, hogy több évi észlelet után sem lehetett egyiket a másik felett kiválólkép uralkodónak kijelölni. A tél rendetlenül áll be s gyakran a november és deczember hidegebb a január és februárnál, a nagyobb hideg, különösen a hó ritkán tartja magát annyi ideig, hogy a gazdasági munkákra czélszerűen felhasználható volna.

A tavasz többnyire április hóban köszönt be s nem ritkán utófagyok kísérik. A föld a tavaszi sok esők után lassan s nehezen szikkad, mi a tavaszi gazdasági munkálatok végzését igen hátráltatja. Részint az utóbbi időben bekövetkezett szárazabb csapadéki viszonyok, részint az előrehaladt folyamszabályozások következtében ritkábban előforduló árvizek s az ezek nyomán keletkezett mocsarak és posványok elmaradása folytán az egészségi viszonyok is javulást mutatnak s a vidéknek az előbbi években uralkodó betegsége — a váltóláz — most már ritkábban, szórványosan fordúl elő.

A birtokot három folyóvíz hasítja, melyek mind kelet felől nyugatnak folynak, u. m. a Fehér-Körös a csintyei, nadabi, erdőhegyi, kisjenői, a Fekete-Körös a n.-zeréndi és fekete-gyarmati s végre a Tőz a szintyei, ágyai és miskei határokon foly keresztül. A József-Nádor-malom-csatorna pedig, melyen az uradalomnak két vízimalma van, a csintyei és nadabi határokon át Székudvar s onnan Sikló felé foly.

A termő talajt tekintve, az a folyamok mentén többnyire iszapos agyag, mely néhol televényes korhanynyal váltakozik, legnagyobbrészt

azonban szürke vagy barna kötött agyag székkel vegyítve. Mélysége 4—40 cm.; az altalaj sárga, részben vízáthatlan agyag és művelése sok munkát igényel. A föld felszínének alakulása általában oly lapos és mély, hogy az eső és hólé rajta megáll s ennek elvezetésére szükséges volt az egész birtokot több százezer folyó ölre menő vízvezető csatornákkal behálózni és vízmentesíteni. Viránya megegyező Aradvármegye florájával. Természetes állatvilágát illetőleg megemlítendő a kártékony vadak, főleg a ragadozó madarak sokasága, melyeknek irtására az erdészszemélyzet külön lődíjak által buzdíttatik. Különben a vidék állatvilága megegyezik a megyei faunával. Mint rendszerint előfordulók még megemlíthetők: a vaddisznó, farkas, róka, borz, vadmacska, nyest, menyét, hörcsög, görény, őz, nyúl, fáczán, fogoly, fűrj, túzok, darú, fehér és fekete gólya, vadlúd, vadkacsa, szárcsa, bíbicz, különböző szalonkák s az éneklő és ragadozó madarak számtalan fajai. — Halászati joggal az uradalom mindkét Körösön bir, a halmennyiség azonban igen csekély s jóformán évről-évre fogy, ami valószinüleg a folyamszabályozások e részben káros befolyásának tulajdonítható. Házi kezelése ki nem fizetvén magát, az egyes vállalkozóknak adatott bérbe.

Az uradalom termékeit helyben értékesítheti. Az arad-csanádi egyesült vasutak megnyiltával, melynek Kisjenő egyik jelentékenyebb állomását képezi, egyrészt Kétegyházán keresztül Budapesttel, másrészt Szt-Annán át Araddal van többszörös napi összeköttetésben s így szükségleteinek beszerzését is e helyekről könnyen eszközölheti. Előmunkálati engedély létezik keskenyvágányú vasút kiépítésére Gyulától Talpasig és Seprőstől Kisjenőig. A vidék főforgalmi helyét különben Kisjenő képezi, melynek három országos vásáron kívül minden kedden hetivására is van; ezeken főleg a sertésforgalom szokott nagyobbmérvű lenni. További nevezetesebb vásárok vannak még a közelben: Gyulán, Zarándon, Borosjenőn és Világoson stb., melyekkel ez uradalom többnyire jó csinált utakkal van összeköttetésben. Közlekedési útjai egyenként megnevezve ezek: Az arad-nagyváradi országút s az ebből kiágazó nadab-csintyei, kisjenő-csintyeseprősi, miske-vadászi, a kisjenő-kétegyházai megyei utak, az ágyai közlekedési és az Ősi és Feset puszták között Gyula felé vezető községi út. Legujabban erre épült a nagy alföldi transversális út is.

Egyébként a közlekedési utak minősége, az esősebb időktől eltekintve, tűrhető. Azokat részint a megye s az állam, részint — a tulajdonát képezőket — az uradalom gondozza s igyekszik földfelhányás s murvás homok ráhordása által folyton jó karban tartani. — Az uradalom az adott viszonyoknak megfelelőleg jelenleg pusztán növénytermelés és állattenyésztéssel foglalkozik, miután a régebben mellék iparágként folytatott sör, szesz és eczet-gyártást a rosszabbuló közgazdasági viszonyok folytán beszüntetni volt kénytelen.

A birtokból kevés, pl. 1891-ben csak mintegy 4—5 ezer hold, volt bérbe adva, a többi házilag kezeltetik. A bérletek legnagyobbrészt 200 holdas részleteket képeznek, melyeknél a holdankénti bérösszeg 12—20 frt között váltakozik. A bérlet tartama 3 év, mely idő azért szabatott oly rövidre, hogy azoknak házi kezelés alá való vonása mi akadályokba se ütközzék. A bérlő, a szerződés értelme szerint, a felügyelő kezelőtiszt ellenőrzése mellett a földet a lehető legjobban tartozik művelni s azt rendezetten, jó karban adni vissza az uradalomnak. Az uradalmat az igazgató kormányozza. Az alkalmazott tisztviselők hatáskörét és miheztartását az Ő cs. és kir. Fensége összes birtokaira érvényes »Tiszti szolgálati szabályzat«, nyugdij igényeit pedig a »Tiszti nyugdijszabályzat« állapitja meg. A tisztviselők meghatározott fizetésükön kivül a jövedelemnek egy bizonyos összegen felüli része után osztalékot is kapnak. Nyugdijra 10 évi folytonos szolgálat, teljes nyugdijra 40 évi szolgálat jogosit. A tisztviselők csak fegyelmi úton bocsáthatók el. Az uradalomban alkalmazott 28 tisztviselő, az orvos és ügyvéd kivételével, nyugdij-jogosult. Az uradalmi cselédség szolgálati ideje szerint kegydijban részesül, a tisztviselőkéhez nagyjában hasonló kulcs szerint; a cselédek száma 490.

A házi kezelés alatt levő földek 10 kerületre, vagyis ispánságra vannak beosztva. — Ezen személyzet évi fizetése — 10 évi átlagos termény árban számitva — kitesz terményekben 58,958 frt 27.$_5$ kr., készpénzben pedig 47,966 frt 30.$_8$ kr., összesen 106,954 frt 30.$_8$ kr. — Az uradalom nagysága 34322 kat. holdat tesz ki, melynek az egyes műveleti ágak s kerületenként való elosztását az alanti táblázat mutatja:

Folyó szám	Kerület neve	Belsőség	Szántóföld	Rét	Legelő	Erdő és bokor	Faiskola	Megyei út, folyó és használhatatlan föld	Töltések és ártér	Összesen
		1600 □-öles holdakban								
1	Központi . . .	36	48	201	230	23	26	15	21	600
2	Dohányosi . . .	24	1104	725	1647	13	3	342	.	3858
3	Horgostói . . .	21	780	1667	352	.	.	118	50	2988
4	Livádai	23	832	454	1279		4	93	.	2885
5	Józsimajori . .	12	452	328	896	.	.	39	.	1727
6	Ősi	25	446	946	589	.		98	.	2104
7	Feseti	24	892	568	540	.	.	76	.	2100
8	Kéthalmi . . .	15	510	440	478	2	.	50	.	1495
9	Bökönyi . . .	19	698	436	685	2	2	38	.	1880
10	Rózsamajori . .	31	1686	107	38	.	.	62	.	1924
11	Lászlómajori . .	12	4640	.	.	.	.	.	.	4652
12	Nadabi vizimalom	1	2	27	.	.	.	52	.	82
13	Siklói »	1	.	7	.	.	.	5	.	13
14	Ágyai erdészet .	.	.	.	.	2514	.	.	.	2514
15	Szintyei » .	.	.	.	.	2385	.	.	.	2385
16	Miskei » .	.	.	.	.	3116	.	.	.	3116
	Összesen	244	12090	5906	6734	8055	35	988	71	34323

Az uradalom, minden a gazdasághoz szükséges épületekkel bőven el van látva. A dohány szárítására külön pajták épültek s a takarmány is fedél alatt az ugynevezett szénás kolnákban áll. Ujabban pusztai tűzoltóság szerveztetett. Az épületek mind igen csinosan s szilárdan téglából építvék s cseréppel vagy zsindelylyel vannak fedve. Az összes épületek száma 493-at tesz, 1.999,476 forint 10 kr. értékben; miután azonban az épületek becslése az előállítási árak felszámítása útján készült, nagyon természetes, hogy a nagyobbrészt az 1830—60. évek között épült gazdasági épületek ma már nagy értékgyarapodást tüntetnek ki, úgy, hogy az épülettőke értéke meghaladja a 2 millió forintot. — A királyi jogokból a jövedelem jelentéktelen. Régebben az italmérési jog hajtott nagyobb jövedelmet, melyet 470,400 frtért váltottak meg. Igavonó és jármos állatok száma mintegy 120 ló és 640 jármos ökör. A lovak kettesével, az ökrök

négyesével képeznek egy-egy fogatot. A nyerges lovakon a segédtisztek járnak. A hámba fogandó lovakat a ménes, a járomba szükséges ökröket a gulya adja. A ménes tulajdonképeni alapítása az 1870-es évekre tehető; az ma már virágzó állapotban van. A tenyésztésre használt anyag, mely egyszersmind a ménes tenyész-irányát is mutatja, az erdélyi és arabs, a telivér és félvér angol, nehezebb nonius és muraközi fajtákhoz tartozik. Az erdélyi és arabs — egy néven keleti vér — könnyebb paripa és u. n. jukker lovakat ad; az angol telivér és félvér a fenséges udvar részére szükséges nagyobb hintós és nyerges lovakat szolgáltatja, mig a muraközi és nonius törzs a gazdaságot látja el a szükséges számú igás lovakkal. A ménes, mely 1889-ben takonykór folytán nagyon megfogyott, jelenleg 134 darabból áll. Az anyakanczák száma 70, ezek nagyrészt igában vannak.

A gulya eredete az 1820-ik évre vezethető vissza, midőn a kunok tiszta vérű kún-magyar tenyész-marhákkal ajándékozták meg József nádort. Ezen sötét szőrü tenyész-anyaghoz szereztetett be azután a gulya nagyobbitása czéljából a derékegyházi gr. Károlyi-féle híres gulyából 1825-ben uj világosabb szőrű tenyészanyag, mely két törzs egymással kevertetvén, a kisjenői híres gulyának vetette meg alapját. A gulya, minden idegen vértől menten, tiszta beltenyésztés utján kezeltetik s kezeltetett folytonosan. Ma már kétségen kívül az egyedüli tiszta vérű gulyát képviseli hazánkban. (Lásd az orsz. gazd. egyesület kiadásában megjelent kisjenői uradalom leirását). Az összes marha-létszám 1356 darabot tesz ki, mely a következő korosztályokból áll: öreg bika 8 darab, növendék bika 41, öreg tehén 364, növendék tehén 368, növendék tinó 573, összesen 1356 darab. A bikák gondos tenyészkiválasztás után szabadon bocsáttatnak be (szabad üzetés) a gulyába az üzekedési idő beálltával s ott maradnak annak befejeztéig. Az állatok, különösen a növendék jószág, belterjesen tartatik, hogy a testének fejlesztésére szükséges tápanyagokkal bőven rendelkezhessék. A saját tenyésztéshez a gulyából kisorolt tehenek és bikák helyére már nem szükséges feles számú bikák s üszők szoktak eladatni, mely eljárásnak ma már nem egy virágzó gulya köszöni lételét. A járomba alkalmas tinók az összes főherczegi uradalmakban szükséges jármos ökröket szolgáltatják s a hibásak a kimustrált ökrökkel együtt gazdaságilag, répán és darán, hizlalva értékesíttetnek.

A juhászat 1820-ban vette kezdetét az alcsúthi uradalomból lehozott electoral-merinó tenyészanyaggal, mely finomabb gyapjú előállítását czélzó tenyészeljárás mellett az 1870-es évek táján még a durvább gyapjútermelés, az ugynevezett II-od osztályú, vagyis paraszt birka, tenyésztése is tért nyert. A finom merinó-birkák száma 11—12 ezer között, a durvább gyapjuval biró birkák száma 5—6 ezer között váltakozik. — A gyapjúnemesítés mellett különös gond fordíttatik a hús, illetve a test fejlesztésére is, melyben a tenyésztés ma már igen szép eredményeket mutathat fel.

A sertéstenyésztés, mint az állattenyésztésnek legtöbbet jövedelmező ága, legnagyobb fontossággal bir s arra különösen nagy gondot fordítanak. A mai kisjenői sertésnek alapanyagát azon 9 drb kocza és 2 drb kan sertés képezte, melyek az 1833-ik évben hozattak Milos szerb fejedelem egyik jószágáról ide. Ezek a leggondosabb tenyésztés és pároztatás által javítva érték el mai páratlan jó hírnevüket. A sertés létszám 4—5 ezer darab között váltakozik. A szaporulatot részint budapesti kereskedők veszik meg hízlalásra, részint pedig egyes tenyésztők és földbirtokosok tenyésztés czéljából, mely utóbbi tény folytán ma már méltán tekinthető a kisjenői uradalom a magyar sertéstenyésztés bölcsőjének. — Apró házi állatok tenyésztésével az uradalom nem foglalkozik.

Az uradalom bőven van a czélnak megfelelő eszközök és gépekkel ellátva. A gazdaságban 6 cséplőgép működik, melyek közül egyhez herecséplő, egyhez pedig tengeri morzsoló is van készitve. Azonkivül minden gazdaság kellőkép el van látva vetőgépekkel, közönséges és grubber boronákkal, egyes, kettős vagy hármas ekékkel, szélrostával, trieurrel és aranka választó-rostákkal stb. Az eszköz-leltár pénzértéke 129,082 frt 78 krt tesz. — A gazdasági rendszer az üzlettan alapszabályai szerint a földek minősége s majortól való távolsága szerint állapittatott meg, ugy, hogy a háromnyomású forgótól kezdve képviselve van itt a legtökéletesebb vetésforgóig minden. Az ágazatonkénti rovatos kimutatása az évenként bevettetni szokott területnek s ugarnak kat. holdakban az egyes kerületenként a következő táblázatban van kitüntetve:

Folyó szám	Kerület neve	Az évenként elvetendő terület																								
		magnak												takarmánynak										Cseléd földek	Fekete ugar	Összesen
		búza	kétszeres	rozs	árpa őszi	árpa tavaszi	zab	tengeri	t. bükköny	mohar	repcze	czirok	dohány	búza	rozs	árpa	csalamádé	kevert bükköny	köles	mohar	állandó luczernás	2 éves vöröshere	répa			
		1600 □-öl es holdakban																								
1	Dohányos	210	67	.	17	130	116	132	22	.	28	.	.	.	.	.	21	146	.	.	110	.	27	18	55	1103
2	Horgostó	124	88	.	34	38	101	105	12	.	14	.	.	.	.	.	8	148	.	.	44	.	17	15	32	780
3	Liváda	167	78	14	14	80	107	105	17	.	34	.	.	.	8	.	15	209	.	19	58	.	14	17	41	997
4	Józsimajor	79	33	.	.	55	66	109	6	.	.	.	.	.	.	.	7	59	.	.	21	.	7	11	.	453
5	Ősi	76	34	.	.	28	76	55	7	.	.	.	.	.	.	.	9	70	.	.	28	.	7	14	44	448
6	Feset	168	91	.	30	72	103	197	11	.	26	.	.	.	.	.	13	100	.	.	28	.	14	12	28	893
7	Kéthalom	60	29	19	19	34	50	74	10	.	17	.	.	.	3	.	3	84	4	.	55	.	14	15	21	511
8	Bökény	114	56	.	14	51	103	88	7	.	24	.	.	.	.	.	4	124	.	.	39	15	14	17	28	698
9	Rózsamajor	435	64	62	61	69	69	351	14	7	69	$^{1100}/_{1600}$	69	7	7	7	21	136	.	69	.	69	21	13	69	$1689^{1100}/_{1600}$
10	Lászlómajor	309	43	47	69	81	69	305	7	7	71	.	69	17	17	16	34	69	.	69	14	34	34	17	52	1450
	Összesen	1742	583	142	258	638	860	1521	113	14	283	1	138	24	33	23	135	1145	4	157	397	118	169	149	374	9023

A munkásviszonyok egyátalán nem kedvezők. A lakósság legnagyobb része görög nem egyesült vallású s oláh nemzetiségű. Már természetétől fogva megbízhatlan, tunya s e mellett még bosszúálló is. Azonkivül a végzendő munkákhoz s nagy földterülethez arányítva csekély a népesség száma, úgy, hogy a nagy munkák, kapálás, szénakészítés, aratás, hordás, kukoriczatörés és répa kiszedés ideje alatt a munkás kezek hiánya nagyon is érezhető. A magyar lakosság munkakedve és szorgalma csak kevéssel mulja felül az oláhét. Miután a legnagyobb munkaidőben az uradalom nem kap elegendő számú munkást, kénytelen egész éven át feles számmal tartani gyalog béreseket s hozzá még májustól szeptemberig nyári hónapos munkásokat fogadni 10 frt és 120 liter búza havi dijért. Ezeken kívül még a szénakaszálásra és készítésére a bihari hegyekből jövő móczokat fogad, kik a szénakészítést, kaszálást, gyűjtést, boglyázást holdanként 1 frt 50 krért végzik. — A napszám egész éven át átlag a következő: gyermek 15—35 kr., felnőtt lány és asszony 35—60 kr., legény és ember 40—1 frt 20 kr. A napszámosok szorgalma s naponként végzett munkája a szerényebb igényeket sem elégíti ki s a rájok való felügyelet egyike a legnehezebb feladatoknak. Haladás e téren csak annyiban constatálható, a mennyiben a nép a szakmányos vagyis általános munka fogalmát kezdi megérteni, mely mellett azután nagyobb alkalma van, mint a napszámos munkánál, szorgalmának fokozására.

Az uradalom műtrágyát egész a legujabb időig nem vásárolt s nem is vásárolhat, mivel igen kötött és szikes talaja feltétlenül az istállótrágya alkalmazását követeli meg. Az évenként trágyáztatni szokott terület 8—900 holdat tesz, melyre átlag holdanként 28—30 szekér trágya (á 10 mmázsa) jut. Szabály a trágyázásnál az, hogy a repcze alá kerülő fekete ugar és a répa-föld igen erős, 40—50 szekérnyi, trágyázást kap holdanként, mig a búza alá jutó s többnyire zabos bükkönynyel vetett zöld ugar gyengébb trágyázásban részesül. Ennek oka abban keresendő, hogy a talaj székes voltánál fogva a trágyát igen hamar bontja fel s juttatja annak erejét érvényre, minélfogva a fenti rendszabály alkalmazása nélkül a trágyázás könnyen a kalászosok megdőlését vonná maga után.

A gazdasági faiskola és gyümölcstermelés a kertész felügyelete alatt áll. A faiskola 35 holdat tesz, melyben gyümölcs és más közönséges fák neveltetnek. Az évenként innen kikerülő fák száma 20—30 ezer darabra rug. Ezt részben az uradalom használja fel, részben pedig eladásra bocsátja. A gyümölcsös, részint alma és körte, részint diófákkal beültetve, 56 holdat foglal el. A termés 300—1200 véka között ingadozik, mely vékánként 2—4 frtért szokott értékesíttetni.

A gazdasággal kapcsolatos iparágak közül jelenleg csakis a tégla- és cserép-gyártás üzetik. Az évenként égettetni szokott mennyiség 200 ezer darab tégla és 100 ezer darab cserép, melyeknek ezre 16 frt árban

adatik el. Az uradalom rendes évi adója a következő: föld és jövedelmi adó 44,385 frt 82 kr., községi adó 6921 frt 03 kr., közmunkaváltság 1519 frt 20 kr., összesen 52,836 frt 05 kr., esik tehát 1 kat. holdra 1 frt 53 kr.

Az uradalom területén átfolyó Fehér- és Fekete-Körösök szabályozását az e folyamok menti érdekeltekből alakult »Körösszabályozási-társulat« eszközli, melynek költségeihez az uradalom évenként 18,417 frt 76 krral járul. Azonban daczára a tetemes hozzájárulási költségnek, gyakori vízáradásoknak volt kitéve s a Körös és Tőz folyók árja ellen védekezve 107,430 futó ölnyi védgátat emelt a saját költségén. Nemkülönben tetemes kiadást okoz a belvizek levezetése nagyméretű csatornák és árkokban. Készült 55,271 folyó ölre menő nagyobb vízcsatorna, 63,342 folyó öl kisebb vízcsatorna, 124,411 folyó öl, részint a határt kerítő, de legnagyobbrészt a víz levezetésére szolgáló árok. Ezen kívül hozzájárul még az uradalom a József-Nádor-csatorna fentartási költségeihez évi 2—3 ezer forinttal. A rétek mesterségesen nem öntözvék, mert a drága alagcsövezés a föld csekély ára mellett nem fizeti ki magát. — A tisztajövedelem nagyságát igen befolyásolja az árvizek gyakorisága, mely az amugy is lapos földeket még jobban elmocsárosította s a terméseket ez által is csökkentette. Az utóbbi időben azonban a Körösök előrehaladt szabályozásával az árvizek is ritkábbak lévén, a földeken a termés fokozódott s így a jövedelem is emelkedett, mely most évi 250,000 frtra tehető.

Az uradalom területén a dohányosi pusztán létezett a római eredetü nadabi földvár. Jelenleg a Fehér-Körös folyik rajta keresztül. Medrének ásatása alkalmával találtatott egy kőfelirás »Dominus de Nadab, habet triginta equites.« Egy másik földvár létezett a livádai gazdaság Sanczurd majorjában a Tőz folyó partján, mely valószinüleg rablóvár volt. — Tűzvész, a rossz erkölcsü s bosszúálló természetü lakosság miatt gyakran fordul elő az uradalomban s igy az kénytelen terményeit és épületeit tűzkár ellen biztositani.

b) A székudvari uradalom.

A székudvari uradalom báró Harucker birtokaiból örökösödés útján szállt a gróf Wenckheim családra. Jelenlegi birtokosa, gróf Wenckheim Frigyesné, szül. Wenckheim Krisztina grófnő, kigyósi és ezen birtokából első szülött fia, József, számára hitbizományt alapított. A jobbágyak részére eső földek elkülönitése még 1842-ben történt meg. Ezután az uradalom birtokában maradt 9625 kat. hold föld. Ebből 3208 hold szántóföld, 360 hold rét, 841 hold erdő, 4830 hold legelő és 377 hold terméketlen. E birtok legnagyobb része egy tagból áll, alakja szabálytalan hosszúkás, sík. Földje fekete agyag, nagyon kevés homokkal vegyitve; az altalaj majdnem mindenütt kötött agyag, mely a nedvességet nehezen bocsátja át. Ha kevés eső van, szántóföldje meglehetősen termékeny; a repczét, búzát,

árpát, zabot, kukoriczát jól megtermi Sok esőben hozama kevés. Rétje sásas, savanyú szénát terem. Legelője, mely nagyobbrészt szikes vegyületű, elég jó. A birtokon a Fehér-Körös foly keresztül, mely hajókázásra nem alkalmas és hasznot nem hajt, de ha hóolvadás, vagy a hegyekben nagy esőzések vannak, akkor hirtelen megdagad és a megfékezésére sok pénzáldozattal emelt védpartokat meghágja vagy áttöri és kiszámithatlan károkat okoz. E kártékony viznek ellentéte az uradalom területén szinte keresztül folyó József-nádor-malom-csatorna. A nagyvilággal való érintkezést az aradi és csanádi egyesült vasutak vonalán tartja fenn, melynek állomása helyben van. Utai, kivéve a gyulait, jók.

A történeti nevezetességü trajan-sáncz az uradalom területén vonul keresztül északról délnek. Az uradalmi erdőben már alig látható egy rom, melyről azt tartják, hogy a régi apátság maradványa. Az uradalom »Szt.-Király« birtok részén egy nagyobb és sok kisebb halom van, valószinüleg ott létezett a hajdani Szt-Király falu. — Az uradalomból csak a legelő földek egy része van bérbeadva, melynek magyar holdjáért 2—5 frtot fizetnek. A szántóföldek majorsági és feles erővel munkáltatnak meg. A majorsági és feles művelésre felügyel és azt végzi: 2 tiszt, 3 csősz, 4 kocsis, 25 béres. A majorsági igavonó erő áll 25 négyes ökör és 4 hármas lófogatból. — A főbb termények repcze, búza, árpa, zab és kukoricza; még pedig $^1/_3$ repcze és búza, $^1/_3$ árpa és zab, $^1/_3$ tengeri. Ezenkivül takarmány, here és répa is termeltetik, de csak az uradalom szükségletére. Fekete ugar csak annyi hagyatik, amennyi a nyári trágyázáshoz szükséges. Évenként 100 holdat trágyáznak. A föld inkább gyenge trágyázást kiván, de gyakrabban. A Körös mentén elterülő rétes szántóföld még nem kiván trágyát. Ez az uradalomból kerül ki, de a községben is lehet kapni. — Az uradalom központja a község melletti nagy major. Itt vannak az ökör-istállók, sertésfiaztató ólak, cseléd-lakok, magtárak stb. mind téglából épitve; azonkivül szétszórva vannak csőszlakok és gúlyaaklok. — Az uradalmi cselédeken kivül szükséges munkaerőt a helybeli község kielégitő mértékben szolgáltatja. Az uradalom cséplő- és vetőgépekkel, valamint egyéb szükséges eszközökkel kellően van felszerelve; a föld szántásához csak egyes vasú eke használtatik, több vasú eke, a föld kötöttsége folytán, nem használható Az épületek és leltár összes értéke 120,000 frt. — A székudvari uradalomnak a mezőgazdaságon kivül egyik legnagyobb jövedelmi forrása a sertéstenyésztés. Igen csinos és minden kellékekkel felszerelt fiaztatókban 400 drb. kocza szokott malaczozni, melyek 2000—2200 drb. malaczot nevelnek. A malaczozás évenként egyszer, januárban történik; a malaczok egy éves korukban a gyulai vásáron adatnak el, páronként 60—80 frton. A sertésvész óta más árak vannak. A sertéstenyésztés az 1840-es években állittatott fel. A sertések fehér szőrű mangalicza fajúak. — Az uradalomban szarvasmarha is tenyész-

tetik. A törzs gulya jelenleg 90 drb. tehénből áll; a törzse az 1870-es években a békési uradalmi gulyából hozatott, melynek alapja a gróf Csáky-féle gulyából származott.

Az erdő nagyobbrészt lapályos, vizenyős; uralkodó fanem benne a szil- és tölgyfa, van még benne kőrös- és nyárfa. Évenként 25 hold erdő vágatik, melynek hozama épület és tűzi fának használtatik; 25 hold hozama 2400—2600 köbméter hasított fa, melynek nagyobb része Kigyós és Békésre szállittatik a vasúton. Egy köbméter fa eladási ára az erdőben 1 frt 87 kr. A levágott erdőrészben csak a nagyobb tisztások ültettetnek ki; a rendes utánnövés sarjadzás által történik. A vágás tisztitása minden 4—5-ik évben történik és a 10—11-ik évben ritkittatik. Az erdőben a vad nagy gonddal és költséggel tenyésztetik, melyre valamint az erdőgazdaságra 1 főerdész, 2 segéderdész, 3 erdőőr ügyel fel. Jelenleg az erdőben 600 drb őz és 2500 drb fáczán-állomány van. Az őzbakok május—szeptember hóban lövetnek, a felesleges fáczánkakasok pedig deczemberben, mely vadászatkor 700—1300 drb. fáczánkakas esik el. Az Aradmegyében honos állatok és madarak közül az uradalmi erdőségben majd mind feltalálható; ritkábban a vaddisznó és farkas, gyakori a róka, vadmacska és nyest.

A malom-csatornán lévő vizimalom 4 kőjáratú; csak egyeseknek őröl gabonát; fel van szerelve rostáló, konkolyozó és búzakoptató szerkezettel és finom szitákkal, azért bárminő szemetes legyen is a búza, abból igen szép lisztet készit. Miután ily berendezésű malom a csatornán nincs, a vidékiek is felkeresik és jövedelmez.

A vén kimustrált ökröket az uradalomban szokták meghízlalni. Téglát is égetnek az uradalom szükségletére és eladásra. — Az uradalom kiegészitő része a muszkai 18 holdas és a ménesi 5 holdas szőlő. Mindkettő ujra van ültetve. — A székudvari uradalom községi adója 950—1100 frt közt váltakozik; közmunka váltsága 272 frt, egyenes földadója a pótadón kivül 5778 frt és majdnem ugyanannyi a Körös-társulat rendes évi kivetése és szinte megközeliti az adóösszeget a Körös-társulat által felvett hétszázezer frtból az uradalomra eső 70,000 frtnak kamatja és tőketörlesztése. — Mindennek daczára, ha rendellenes idő van, az árviz ritkán kerülhető el, mert a keskeny ártérben ez a folyó folyton iszapol. Rendes viszonyok közt ugy a föld, valamint az épületek és lábasjószágok értéke tisztán 5 százalékot jövedelmez. Az uradalom a gazdaságban és az erdészetnél évenként több mint 2500 napszámost fizet átlag 45—46 krjával.

c) A zarándi uradalom.

A zarándi uradalom örökösödés útján jutott mostani tulajdonosa báró Edelsheim-Gyulay Lipót kezeibe. Négy tömegből áll és alakja hosszúra nyúlt négyszög. Az egész uradalom síkságon terül el. A birtok részben házi kezelés, részben haszonbérlet útján hasznosittatik. A haszon-

bér holdanként 5—8 frt. A saját kezelés alatt álló rész egy felügyelőre van bízva, a ki mellett egy irnok, egy majoros gazda, 5 kocsis, 6 béres és három csősz van alkalmazva. Az uradalom térnagysága összesen 5595 kat. hold 1305 □-öl. Összes épületei (19) jó anyagból készültek és cserép fedéllel s villámhárítóval vannak ellátva. Vásár- és jövedelem nélküli malom joga van. Az igavonó állatok száma 28 ökör és 10 ló. Haszonmarha állománya 10 tehénből, 40 kanczából, 153 koczából, 20 kanból áll, ezen kívül 12 tinó is van az uradalomban. Az évenkénti trágyázott terület 50 hold. Van az uradalomnak faiskolája és mintegy 1000 drb gyümölcsfája. Pinczekezelés nélküli szőlőszete van, de csak saját szükségletére. Egy tagban levő 2500 hold erdeje fiatal és magas erdő. A birtok évi átlagos tiszta jövedelme 16,000 frt.

d) A kerülősi uradalom

A kerülősi uradalom, mely jelenlegi tulajdonosa Sigrar Marsán őrgróf birtokába örökösödés útján jutott, egy tömegben terül el Gurba, Kerülős, Szintye és Seprős községek földjei s a Tőz és a Jakab-ér által határolva. Alakja rendetlen, hosszúra nyúlt. Talaja kötött. Vadállományát csekély számú nyúl képezi. — A halászatot a Tőz vizében űzik csekély eredménynyel. Közlekedési utai gyarlók, télen járhatatlanok. A birtok a mult években bérbe volt adva, holdanként 7 frtért. — Területe 4938 hold, 498 □-öl. A rajta levő épületek, úgymint úrilak, 5 tiszti, 9 cselédlak s 22 gazdasági épület, meglehetősen gyarlók.

Az igavonó állatok száma 124 ökör, 40 ló. Az összes állatok száma 40 ló, 300 szarvasmarha, 1060 juh és 560 sertés, 300 drb baromfi. — Gazdasági eszközök: 2 cséplőgép, 3 vetőgép, 38 eke s a megfelelő többi eszközök. Az uradalom területéből évenként 420 hold trágyáztatik gyengén saját termelésű trágyával. A területén létezett erdő kiirtatott.

Az uradalom fizet állami adóban 7416 frt 96 krt, községi közköltség fejében 3150 frt 57 krt, megyei pótadóban 109 frt 2 krt, közmunkaváltság fejében pedig 86 frt 40 krt. — Területén egy török mecset némi maradványai láthatók.

e) A n.-péli uradalom.

A n.-péli uradalmat a Sternthal-testvérek 1862-ben vásárolták br. Névery Károlytól. A birtok két tagból áll, az egyikkel kapcsolatos a gyulavarsándi birtokrész. Talaja a belső résznek homokkal van keverve, a réte ellenben ritka fekete humus, mindkettő jó termőképességgel. Az egész birtok terjedelme 4400 kat. hold, ebből haszonbérbe van adva 1800 hold (1100 □-ölével számítva) 9 frttól 14 frtig; a többi házilag kezeltetik s ártéri fekvésénél vetési forgókba nem lévén beosztható, kapás növények, bükköny és here termesztésére, vagy legelőnek használtatik, a mi nagy

arányú állattenyésztést tesz lehetővé. — A házi kezelésnél 2 kulcsár, 2 gazda, 8 hajdú mint felügyelő, 28 béres, 5 kocsis, 6 gulyás, 14 kanász, 8 juhász, a nyári évszakban hónapos munkások is dolgoznak. Ezeken kívül még egy gépész, egy kovács és egy bognár is van. Az uradalomnak megfelelő szilárd, nagy és szép épületei vannak. A gazdasági felszerelés több gépből, számos kisebb eszközből áll és a viszonyoknak teljesen megfelelő. Az igás-állomány 100 darab ökörből és 20 darab lóból áll. Az állattenyésztés, melyre az uradalom már természeténél fogva utalva van, nagyban üzetik; a haszonmarha állomány: 500 drb szarvasmarha, 2800 drb juh és 2500—3000 drb sertés. Évenként 200—250 holdnyi terület trágyáztatik saját termelésű trágyával. Az uradalomnak 8 holdnyi akáczfa-iskolája van. Az istállókban évenként 60 darab szarvasmarha és 600 ürü hízlaltatik. — Az uradalom állami adója 4000 frt, községi adója 500 frt, útadó 270 frt. — A Körös-szabályozásnak az uradalomra eső költségei 3000—3500 frt között változnak, állandó kölcsöntörlesztési kamat azonfelül 3000 frt évenként; saját befektetése csatornázásba és védgátakba 80,000 frt; a birtok évi jövedelme 30—50 ezer frt között váltakozik.

f) A seprősi birtok.

A Czárán-család seprősi birtoka. A seprősi uradalom nagyrészt királyi adományozás útján jutott a Czárán-család birtokába, de vétel útján is gyarapodott. Jelenleg a család egyes tagjai között oszlik meg különböző arányban. Az egy tagból álló uradalomnak, mely sikon s részben vizenyős talajon fekszik, összes területe 9210 katastralis hold; hajdan nagyrészt erdőséggel volt borítva s középpontját képezte annak a vidéknek, mely éppen erdőségei miatt »Lunkaság«-nak neveztetett el; az uradalom területe azonban most már nagyrészt szántóból áll. Talaja fekete, középminőségű, részben agyagos föld; az egésznek harmada szikes, kötött talaj, mely trágyázás által termékenyíthető. Természetes állatvilága az erdők kivágása óta megfogyott, de még most is található ott farkas, róka, őz, nyúl, ritkábban vadmacska, a madarak közül fogoly, erdei szalonka, vadrucza és fürj. A birtok piaczait képezik a két országos vásár Csermőn s a hetivásár ugyanott és Kisjenőn. Közlekedési útja a kisjenő-cserműi, mely csak azóta van jobb karban, mióta a megyei úthálózatba felvétetett.

A birtokosság kizárólag házilag kezeli birtokát. A szükségletnek megfelelő számú gazdatiszti és cselédlakok téglából vannak építve és cseréppel fedve. Az uradalommal italmérési jog is jár, mely a birtokosság közös tulajdonát képezte. Az igavonó állatok száma 480. Szarvasmarha és sertéstenyésztés nagyban, birkatenyésztés csak egyes birtokokon üzetik; a baromfi-, úgyszintén a méhtenyésztés jelentékeny. A birtokosság jól el van látva gazdasági eszközökkel, melyek értéke mintegy 20,000 forintra rug.

A gazdasági rendszer általában váltógazdaság; évenként mintegy 560 hold trágyáztatik, a munkásviszonyok általában kedvezők; idegen munkásokra csak aratáskor van szükség. Egyes birtokokon gazdasági faiskolák vannak. Az uradalom erdőterülete mindössze 600 kat. hold, melynek faállománya nagyrészt tölgy, kisebb részben gyertyán, juhar, kőris és szil; az erdő csak a birtokosság épület és tűzifa-szükségletének fedezésére használtatik; rendszeres erdőgazdaság nincs. Az uradalom állami adója 8466 frt 31 kr., községi adója 1750 frt 80 kr., közmunkaváltsága 744 frt. — A birtok történetéből érdekes fölemlítenünk, hogy a XVII. században a modenai uradalom részét képezte, majd a XVIII. század közepén a koronára szállott; a Czárán-családnak I. Ferencz adományozta azt. A község jelen alakját a birtokosság által 1824-ben végrehajtott szabályozás folytán nyerte. Az uradalom területen 7 rom van: Bethlehenes (vár) és Oroszkesz (templom); mindkettő a török hódoltság előtti időkből, midőn e helyen még falvak voltak.

A Czárán-család uradalmának egy részét a Czárán Márton birtoka képezi, melynek területe 1448 kat. hold, nagyobbrészt szántóföld. A kezelés házilag történik a szükséges személyzet segítségével. Az állatállomány 140 drb jármosökör, 8 ló, csikók és 120 darab sertés. — 1895-ben ott holdanként 7 mmázsa 77—80 kilós búza, 6 mmázsa 65—70 kilós rozs és 7 mmázsa zab termett.

g) A talpasi birtokok.

A talpasi birtokok örökösödés útján jutottak jelenlegi tulajdonosai, a talpasi Kabdebó-család birtokába. A Fekete-Körös jobb- és balpartján két különálló tömegből állanak, ezenkivül 4 urasági lak a hozzátartozó belsőségekkel a község területén külön-külön fekszik. Határai mesterségesek és rendetlenek. Alakja hosszú, keskenyen nyúlik keletről-nyugatra. Minthogy a Körös egy teknőhátszerű emelkedésen folyik, a hozzá közeli birtokrészek magasabbak, a távoliak alacsonyabbak lévén, nagyobb része vizenyős. Az egész birtok sík. Termékeny talaja nehéz munkálatú, fekete, kötött, hideg.

Természetes állatvilága: őz, nyúl, róka. Vándormadarai az időjárás szerint különfélék, gyakoriak a vadlúd és kacsa, ritkábbak közé tartozik a túzok, darú és különböző éjszaki viziszárnyasok. — Halállománya a szabályozás előtt nagy mennyiségben szolgáltatta a legkitünőbb fajtájú halakat, de a szabályozás azokat elpusztitotta. — Legközelebbi vasútállomása, mely a fővárossal összeköti, Nagy-Szalonta, 18 kilométernyi rossz közlekedési úttal. Ide szállittatik az összes eladandó gabonamenynyiség. Legfontosabb marha- és sertésvására Békés-Gyula. Van ugyan egy vasúti állomás Csermőn is, mely azonban semmi fontossággal nem bir, csakis személy közlekedésre alkalmas. Közlekedési útjai nehezen tarthatók jókar-

ban, még Kis-Jenőre is rossz útja szokott lenni. Az uradalom öt külön tanyával részben házilag, részben haszonbérileg kezeltetik. A bérleti árak 7—8 frt közt váltakoznak. A kezelésnél alkalmazott személyek: 3 gazdatiszt, 5 tanyás gazda, 5 belső kocsis, 10 igás kocsis, 40 béres, 5 kerülő 10 gúlyás, 3 csikós, 10 kondás és 3 juhász.

Az uradalom nagysága 4000 kat. hold. Ugy a belső, mint a külső tanyákon többnyire szilárd tégla-épületek vannak, cserép vagy zsendely fedéllel. A községben a belsőségek 18 darab szilárd épülettel birnak. A tanyákon vannak részben ideiglenes faépületek is. Ezenkivül 45 darab állandó épület van a szükségletnek teljesen megfelelően emelve.

Az igavonó állatok száma: 132 drb. ökör és 40 drb. ló. Tenyészállatok: 70 drb. ló, 480 drb. szarvasmarha, 36 drb. sertés kan, 200 drb. kocza és ezeknek évi szaporulata, 1200 drb. juh. Apró házi állatok nagy mennyiségben tenyésztetnek és van nehány kas méh is. — Az uradalom, tekintve nehezen munkálható talaját, nagy és jó minőségű eszköztárral rendelkezik. Azon szabad gazdálkodást folytatnak, a legnagyobb mértékben a kalászosok, ezenkivül tekintélyes mennyiségű tengeri és takarmány-félék termeltetnek. A rossz munkásviszonyok következtében a csekély takarmányrépa kivételével más ipari növények termelése ki van zárva. A munkásokat Talpas község szolgáltatja, kivéve az aratókat, kik részint a szomszéd simonyifalvi telepitvényesekből, részint hegyi móczokból kerülnek ki. A napszám télen 40 kr., nyáron 1 frt, mely összeg, tekintve az oláh gyenge munkaképességét, elég magas. — A trágyát az uradalom sajátjából állitja ki; az évenkint erősen megtrágyázott terület 200 holdra tehető. — A belső lakházak mindenike mellett tekintélyes gyümölcsöskertek terülnek el, melyekben nagyobbára kitünő minőségű gyümölcsfák diszlenek. Van ezenkivül minden gazdaságnak faiskolája is. — A szőlőmüvelés a kedvezőtlen domborzati és munkásviszonyok folytán csakis a kertekben üzetik. A gazdasággal kapcsolatosan semminemű iparvállalat nincs; erre befolyással birnak a rossz közlekedési viszonyok is.

Van a birtokon 400 hold erdő, mely azonban egész a legujabb ideig nem értékesittetett, minthogy a szomszéd barakony-apáti uradalomban a nagymérvü erdőirtás következtében az uradalom szükségletét olcsón szerezhette be. Királyi adója 2830, községi adó 738, közmunka adója 320 frt. — A Fekete-Körös szabályozása évenkint 4000—4500 frttal terheli ez uradalmat.

h) A cserményi birtokok.

Ifj. Czárán János örököseinek cserményi birtoka. Az egy tagból álló birtok síkon fekszik; egészségi viszonyai jók; talaja kötött, V., VI. és VII-ed osztályú szántó és rétföldekből áll. A birtok haszonbérbe van adva; bérlője feles gazdálkodást folytat; az állandó személyzet csak 1

kocsisból és 1 csőszből áll. A birtok területe 1759 kat. hold, 87 □-öl; a rajta levő épületek: 2 cselédlak, 1 istálló, 1 sertésól és 2 kukoricza-góré. Állattenyésztés nem üzetik. A földbe búzát és kukoriczát s kisebb területen zabot is vetnek; évenként 70 hold trágyáztatik a felesek által. Állami adó fejében a birtok 413 frt 50 krt, községi adó fejében 138 frt 72 krt, útadóban 31 frt 46 krt fizet; a tiszta jövedelem évenként 6000 frt.

Müller Vilmos cserméi birtoka vétel útján jutott jelenlegi tulajdonosa birtokába; az egy tömegből álló birtok síkon fekszik; levegője és egészségi viszonyai jók; talaja III., IV, V. és VI. osztályú szántó, legelő, rét és erdőből áll. A birtok haszonbérbe van adva évi 12,000 frtért; a bérlő 1 intézőt, 1 gazdát, 3 kocsist, 16 bérest és 1 csőszt tart; a birtok területe 1896 kat. hold, 1380 □-öl; a rajta levő épületek: 1 tisztilak, 3 cselédlak, 2 istálló, 2 sertésól, 2 kukoricza-góré; mind jó karban. Az igás-állomány: 60 drb ökör, 8 bivaly-ökör és 16 ló; haszonmarha-állomány: 50 db szarvasmarha és 300 db sertés; a gazdasági felszerelés egy cséplőgépből, 4 vetőgépből, 20 ekéből s 10 vas boronából áll, összesen 8100 frt értékben. Az állattenyésztést itt rendszeresen űzik; évenként körülbelől 30 drb szarvasmarha és 200 drb sertés hizlaltatik. A birtokhoz 150 hold egy tagban levő erdő tartozik, mely tölgy-, szil- és gyertyánfából áll. A birtok állami adója 1010 frt 23 kr., községi adója 375 frt 53 kr., útadója 98 frt 95 kr., tiszta hozadéka 10,000 frt.

Faschó Moys Sándor cserméi birtoka vétel illetve örökösödés útján jutott jelenlegi tulajdonosa birtokába. Az egész egy tagból áll és síkon fekszik, alakja szabályos. Egészségi viszonyai jók; talaja IV., V. és VI. osztályú szántó, legelő és rét; kötött talaj. — Állatai: nyúl, róka, vadmacska, fogoly, szalonka, vadrucza, fürj, héja, galamb, gerle. — Forgalmi helyei: Csermő, Boros-Jenő, Seprős, Zaránd, Pankota, Vadász, Arad. Közlekedési eszközei: a boros-jenő-cserméi vasútvonal s jó karban levő közutak. A birtok haszonbérbe van adva évi 6000 frtért; személyzete: 1 intéző, 1 gazda, 3 kocsis, 12 béres, 1 csősz; területe 560 kat. hold, 1971 □-öl; a rajtalevő épületek: 1 tiszti-lak, 2 cselédlak, 2 istálló, 2 sertésól, 2 kukoricza-góré; igás-állomány: 40 ökör és 10 ló. Az összes haszonmarha-állomány 480 drb., ebből 10 ló, 70 szarvasmarha s 400 sertés. A gazdasági felszerelés 1 cséplőgépből, 3 vetőgépből, 12 ekéből s 7 boronából áll, összesen 8110 frt értékben. Évenkint 100 kat. hold trágyáztatik saját termelésű trágyával; részes és napszámos munkások alkalmaztatnak. Az uradalomnak jelentékeny sertéshizlalása van; évenként 200 sertés hizlaltatik. Állami adó a birtok után 669 frt 84 kr., községi 262 frt 38 kr., útadó 66 frt 58 kr. Évi tiszta jövedelem 5200 frt.

Sánka Vilmos és Irma cserméi birtoka vétel útján jutott jelenlegi tulajdonosainak birtokába; egy tagból áll s dombos, néhol vizenyős helyen fekszik; földje VI-od, VII-ed és VIII-ad osztályú szántóból, lege-

lőből és rétből áll; talaja kötött. A birtok házilag és részben feles munkával kezeltetik; személyzete: 1 intéző, 1 csősz; területe 673 kat. hold és 38 □-öl; a rajtalevő épületek: egy cselédlak, 2 magtár, egy istálló. Állattenyésztése nincs. A föld feles munkával míveltetik; váltakozva vetnek búzát és kukoriczát s kisebb részben zabot is; évenként a terület egy része középszerűen trágyáztatik. A birtok állami adója 230 frt 36 kr., községi 107 frt 2 kr. s útadója 23 frt 66 kr.; tiszta jövedelme 3000 frt.

i) A somoskeszi birtok.

Jakabffy István somoskeszi birtoka jelenlegi tulajdonosára örökségképen szállott; az egy tagból álló birtok vizenyős helyen fekszik. — Talaja lapos, kötött, száraz években bő termést ad, de általában nem jó; állatai nyúl és fogoly. Piacza Arad és Gyula; a birtok egy törvényhatósági út mellett fekszik; területe 2534 kat. hold, haszonbérbe van kiadva holdanként évi 4—8 frtért. A rajta levő épületek: 1 nagy kastély, 1 tisztilak, 2 lóistálló, 2 ököristálló. A bérleten jármos ökör van 40, gúlyabeli marha 50, ló 12 és sertés 500 darab. A gazdasági kezelésben rendszer nincs; a munkás viszonyok jók; évenkint mintegy 50 hold trágyáztatik saját termelésű trágyával. A birtok állami adója 1179 frt 76 kr., községi adója 981 frt 89 kr., útadója 90 frt 80 kr. Az évi haszonbér 11,000 frt.

2. Kisbirtok.

a) Kisjenő község.

Kisjenőn, a főherczegi uradalomtól eltekintve, parasztbirtokok vannak, melyek nem igen aprózódnak el, mivel örökösödés beálltával azok majdnem rendesen eladatván, az örökösök szolgálati alkalmazást keresnek. A legkisebb birtokrész is 4 parczellából áll megfelelő vetésforgással. Minden sessio szántóföld mellett 8 hold kaszálló van, azért mesterséges takarmány nem termeltetik. Egy sessio föld után továbbá 28 hold közös legelő is van. A megállapított arány az, hogy 1 holdra egy drb számos jószág esik. Az iparosok a gazdálkodással felhagytak, mivel az nem volt előnyükre.

A birtok átörökítése törvényes úton egyforma arányban történnék, de a főörökösnek a többiek engedményeket tesznek, hogy a birtok egynél maradhasson. A kisbirtokok nagy részben pénzintézetektől nyert kölcsönnel terhelvék, melyek a vételári hátralékok miatt az utóbbi években szaporodtak. A személyi adósságok az utóbbi években fogytak. Uzsora nem üzetik. Az adóhátralékok, habár a közterhek magasak, tetemesen fogytak. — Kényszer eladás csakis a hanyag parasztgazdánál történik; vevők más igyekező kisbirtokosok. A lakosság nagy része a mult évtizedben román

volt és ezek kezeiben volt a kisbirtok legnagyobb része. De az utóbbi évek alatt ugy számra, mint vagyoni erőre nézve igen megfogyatkoztak s a parasztbirtokok jórésze közbirtokosok kezébe ment át.

A község talaja általában szikes, kivéve a Körös mentén levő sásséri és Bököny-düllőkben fekvő földeket, melyek a gyakori kiöntés által megiszapoltatván, termékeny területet képeznek. A tovább fekvő Korhány-düllői szántók igen kevés kivétellel fekete vadszik és vizjárásos terméketlen földek. A kaszáló szintén alacsony fekvésű, áradásnak és csapadékviznek nagyon kitett része sok, de ritkán jó szénát terem A közös legelő nagyobbrészt szikes talaj és igy csak legeltetésre alkalmas. Okszerűbb gazdálkodás, nevezetesen tagositás, által volna egyedül lehetséges e talaj javitása. A tagositás még nem volt keresztülvihető, különösen a kisebb gazdák ellenkezése folytán, akik a mások földterületén a tiltott legeltetésnek nagy barátjai. A gazdálkodás módja az utóbbi évek alatt tetemesen javult, mivel a lakosság belátta, hogy csakis a jól munkált földbe vetett mag után várhat eredményt. Ma már minden földes gazda javitja földjeit trágyázás által; a vetőmag elfajzását magválasztatás által elhárítani igyekszik. A gazdasági eszközök meglehetősen javultak, a gépvetést azonban mind ez ideig nem alkalmazzák. A gazdasági épületek kevés kivétellel igen primitivek, vagy egyáltalán hiányoznak. A gazdálkodás a községben van összpontosítva; a tagositás nélkül más nem is lehetséges. Minthogy a lakosság marhatenyésztéssel foglalkozik, az igy összegyülemlő trágyával javítja különben terméketlen földjeit, a trágyával azonban nem tud okszerüen eljárni, azt gyakran éretlen állapotban hordja ki földjére, miáltal csak fél eredményt ér el. Kat. holdanként termése átlag a búzából 7 mm., a kukoriczából 10 mm., a zabból 8 mm. A kész terményt lehetőleg visszatartják, annak nagyobb része a helybeli piaczon adatik el. A gabona és pénzuzsora a helybeli takarékpénztár létesítése óta megszünt. — Az állattenyésztésben haladás észlelhető, mivel különösen szarvasmarha és sertés apaállatai a kisjenői uradalom kitünő fajaiból vétetnek. Ellenben a lovak tenyésztése nem haladt előre; még mindig az apró fajú lovak vannak a parasztgazdáknál. A községnek közlegelője lévén, az istállózási rendszer nincs behozva. — A lakosság csakis saját szükségletére szövi az általa termelt kenderből a vásznat, melyből maga készíti fehérneműit és azt ügyes kivarrásokkal és himzéssel látja el. Darócz felöltőihez a szükséges kelmét szintén maga készíti közönséges juhgyapjúból. — A nép értelmiségében haladás észlelhető, de szorgalmas- és takarékosnak nem mondható. Az igen elterjedt pálinkaivás miatt, különösen a román lakosság, szellemileg és erkölcsileg, nemkülönben testalkatában hanyatlik. A nép családi és társadalmi élete egyszerű, az türelmes és tisztességtudó. A lakosság $^1/_4$ részét iparosok és honoratiorok képezik, a mi a köznép szellemi fejlődésére nagy befolyással van.

b) Miske községe.

Miskén a birtokelaprózás haladt és halad jelenleg is. A parasztbirtok alig $^1/_4$ még akkora, hogy termését fel nem emészti, hanem eladásra is jut valami. A lakosságnak $^3/_4$ része mellékkeresetre van utalva. Egy igen jelentékeny rész a nagybirtokosnál szolgál, a kisebb rész az ország különböző pontjain van munkában. A kik a községben vannak, azok a tavasz kezdetétől őszig a főherczegi uradalomnál elegendő munkát kapnak. Napszámban és szakmányban dolgoznak; rész-aratással és cséplléssel, télen pedig ölfavágással keresik meg mindennapi kenyerüket. — A megélhetési viszonyok elég jók, bizonyiték erre, hogy a községben egyetlen koldus sincs. — Egy negyed telek 4 düllőben van. A gazdálkodás ugy van korlátozva, hogy rendesen őszi vetés alá 2 düllő és ugyanannyi tavaszi vetés alá marad. Természetes kaszáló alig van, azonban a lakosok a közeli uradalmaknál szerzik be takarmányszükségletöket. A legelő majdnem annyi, mint a szántóföld. A legelő közös és az minden községi lakosra egyformán előnyös. A parasztbirtok $^1/_4$-ed rész értékre van megterhelve. Az eladósodás növekedett, többnyire űzérkedésből származott veszteségek folytán. A személyes adósságok nem nagy mérvűek, mindazáltal 10 év alatt szaporodtak, szintén űzérkedési viszketegből. Miske község külhatárának talaja $^3/_4$ részben kötött, agyagos, jól termő fekete föld, $^1/_4$ részben homoktartalmú, kevésbé termő; a legelő jó. A községi határ nincs tagosítva. A község lakossága kevés szántóföldjét tűrhetően munkálja meg. — Az állattenyésztés haladott; a lovak vegyes fajúak; szarvasmarha állománya igen szép és tisztán magyarfaj; az apaállatok elég jók, a bikák a kisjenői főherczegi uradalomból valók, a kanok mangolicza fajúak; a juh és kecske nem tenyésztetik. — Méhészet igen kis mérvben, selyemtenyésztés egyáltalán nem fordul elő. A lakosság mellékkeresete nyáron a kisjenői főherczegi uradalomba végzett mezei munka, télen az erdőben ölfavágás. Iparvállalat nincs; házi ipar csak annyiban van, a mennyiben a nők férjeik fehérneműit maguk szövik és varrják. Azt tovább fejleszteni alig lehetne. — A nép felvilágosodott, de nem elég szorgalmas, hanem takarékos; testalkata jól kifejlődött és munkaképes. Erkölcse nem valami jó; bosszúálló és bosszúból gyilkosságra is hajlandó e nép.

c) Ágya községe.

Ágya község határának talaja általában elég jó, kivéve a déli részén fekvő s legelőnek használt területet, mely nagyrészt szikes s hozzá lapos ugy, hogy vizes esztendőben ezért kevésbé használható. A község határa nincs tagositva. — A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózása az utolsó 10—15 év alatt haladt és halad folyton. A parasztbirtokoknak körülbelől $^1/_{10}$ része még akkora, hogy termékét nem emészti föl a gazda háztartása; a nagyobb rész annyira letörpült, hogy tulajdonosa mellékkeresetre

van utalva. A parasztbirtok nyomások szerint parczellákra oszlik; a megmívelést a helyben szokásos vetés-forgási szabály korlátozza; a takarmánytermelés útjában áll a birtokok nagy feldaraboltsága. Van közlegelő, a mi a parasztokra és a legkisebb birtokosokra is előnyös. A községi lakosok azon része, mely erre elég saját földet bir, a váltógazdaságot űzi s ezt szeretik betartani, a lakosok nagyobb része azonban egyszerű parasztgazdaságot folytat és saját csekély gazdálkodását az ugynevezett feles gazdálkodás által igyekeznek pótolni. A talajt idejében s jól megművelik s abba legnagyobbrészt saját magjukat vetik, kivéve a takarmánymagokat, melyeket vásárolnak. — Gazdasági gépeket nem használnak s munkaeszközeik csak a rég megszokott készítmények. Gazdasági épületeik elég jók s azok tatarozása és javítására gondot forditanak. A tanyarendszer nem honos s a gazdálkodás inkább a községben van összpontosítva. Földjeiket igyekeznek kellőleg trágyázni, a trágyát kellőleg megbecsülik s parasztszokásaikhoz mérten tudnak azzal bánni is.

A kárfiol és kalarábé kivételével mondhatni minden kerti veteményfélét termelnek, de a gondosabb termelésre gondot nem forditanak s az csakis a házi szükségletek fedezéséig terjed. Inkább a búza, kukoricza, kevés zab s még kevesebb rozstermelésre fektetik a súlyt, ugyszintén a természetes és mesterséges takarmánytermelésre. — Minőség tekintetében a közepes éveket véve átlagul, kat. holdanként 4—5 köblöt (à 120 liter) lehet számitani. A takarmányból kat. holdanként 5—6 métermázsára megy a termelés. A terményeket letakaritás után, kevés kivétellel, azonnal értékesiteni szokták a közeli heti piaczokon adó- s egyéb tartozásaik fedezhetése végett. Gabona- és pénzuzsora egyes gazdagabb parasztok, de különösen a községben élő zsidók által gyakorolva fordul elő. — Az állattenyésztés erős fejlődést mutat, sajnos azonban, hogy a nemesitésre kellő gond nem fordittatik. Igy a községi lakosok közül alig lehet egy párt nevezni, a ki lovat nem tartana, de azok mind korán túlcsigázottak. Ez nagy részben annak tulajdonitható, hogy szántás és egyéb mezei munkálatokra csakis lovaikat használják és a községi lakosok egyik fő keresetforrását a közeli és távoli vidékekre való fa- és szénszállitás, továbbá a különféle fuvarozás képezi. Különben lóból és szarvasmarhából az apró magyar alföldi faj tenyésztetik. A szarvasmarha apaállata szintén magyarfajú; a ló-apaállatok különfélék, amint a község itt vagy amott fedezi e részben szükségleteit. Eddig leginkább alföldi magyar és erdélyi magyar-faj volt használatban. Községi közlegelő van mintegy 900—1000 kat. hold, de e mellett az istállózás gyakran s őszszel rendesen korán előfordul, mert a legelő szikes, tehát nagyon kevés füvet terem és a jószág igen sok rajta. Ezért a takarmánytermelésre nagy gond fordittatik. — A községi határban levő erdő, mely rendes üzem szerint kezeltetik, a József főherczeg tulajdonát képezvén, a községi lakosok erdő-, de gyü-

mölcs- és szőlőtermeléssel sem foglalkoznak. — A méhészet elenyészőleg csekély.

Fontos mellékkereset a szén-égetés, a talp, kerék, küllő, palló, híd, épület, kocsi, stb., famunkák készítése s az erdőirtási munkálatok, melyeket a közeli erdőkben igen előnyösen s e mellett kitünően teljesítenek. Nem ritkán a második-harmadik vármegyébe is elmennek ily munkát végezni, vagy az itt végzettnek gyümölcseit ott érvényesiteni. Famunkálatok tekintetében minden egyes községi lakos egy-egy mester s igy e miatt soha, vagy csak nagy ritkán fordulnak iparoshoz. Ezenfelül eljárnak a közeli és távoli uradalmakba napszámba vagy rész-munkára, nőik pedig vagy velük dolgoznak versenyt, vagy az általuk termesztett kenderből igen szép és jó lepedőt, törülközőt, asztalkendőt, asztalteritőt, zsák- és ponyvaszöveteket készitenek. A községi lakosok értelmisége általában eléggé fejlett s gazdasági értelmisége szintén haladott; e magyar nép szorgalmas és takarékos. Igen sok katonát szolgáltat. A férfiak, valamint a nők testalkata is fejlett, arányos és szép; munkaerejük kitünő, de gyakran találkozik közöttük hülye, ritkán nyomorék. Jól táplálkoznak, erkölcsük kissé laza s inkább a bujaságra hajló, mig jellemük makacs s csak nehezen hajlitható. A pálinkaivás nagyban el van terjedve s nem ritkán találkozhatni ennek áldozataival. Különben barátságos, vendégszerető és víg családi életű e nép, eléggé békés, türelmes természetű és tisztességtudó.

d) Vadász községe.

Vadász község határának talaja általában középszerű; javitható volna trágyázással és csatornázással; tagositva nincsen. A lakosok gazdálkodása általában nem kielégitő; forda-beosztás nem szokásos, azt vet földjébe a tulajdonos, a mije van; fekete ugart nem tart; a magot többnyire megválasztják; a vetés és a többi gazdasági munkálat középszerű. A nép munkaeszközei egyszerű paraszt-eszközök, gépeik nincsenek. A szegényes lakház és istállón kivül többnyire semmi más gazdasági épülettel nem bir a lakosság. A tanyarendszer nem honos, a gazdálkodás a községben van összpontositva. A nép egy része trágyáz, a trágyát megbecsüli, tud azzal bánni, de a nagyobb rész nem teszi azt, hanem inkább elporlani hagyja a házánál már felhalmozódottat.

A község határában legnagyobb részt búza és kukoricza, kisebb részben árpa, zab, bükköny, rozs és dohány termeltetik. Egy kat. hold általában 5—8 métermázsát ad; minőség tekintetében a nagyon változó idő szerint különböző az eredmény; a terményeket a nép szegényebb része az aratás után eladja, a gazdagabb megtartja. — Eladási piaczok Nagy-Szalonta és Kisjenő; az értékesitési viszonyok a vasutak távolsága és a rossz utak miatt kedvezőtlenek; 25%-os gabona-uzsora van szokásban; pénzuzsora nem fordul elő.

Az állattenyésztésben semmi fejlődés nem konstatálható; közönséges magyar faj ló, ugyanily fajú szarvasmarha, mangolicza sertés tenyésztetik; az apaállatok jók és tenyészképesek; haladás az okszerű állattenyésztés felé nem mutatkozik; istállózás nincs, a lakosság marháját a legelőn, télen sovány takarmánynyal táplálja; községi legelő van; a takarmány termelésére kevés gond fordíttatik. A gyümölcs- és szőlőtermelés nem dívik; de kendert termelnek. Mellékkereseti forrása a szegényebb sorsuaknak a szomszéd uradalmakban való aratási munkálat, napszámok; a határban iparvállalat nincs; szövő, a saját szükséglet fedezésére elegendő, házi ipara van, melynek fejlesztése lehetséges és előnyös volna. E magyar nép értelmisége általában szomorú; gazdasági értelmisége viszonyaihoz képest még meglehetős; nem elég szorgalmas és takarékos; hátra van maradva; nem fejlődik; mai állapotának előidézésére legnagyobb befolyást a mindinkább sulyosbodó közterhek, az egymás után következő rossz termések, árviz, egyes izgatók veszedelmes befolyása gyakoroltak. E nép testalkatra középtermetű, zömök; munkaereje nem kielégitő; gyengén táplálkozik; erkölcse rossz, jelleme nincs; a pálinkaivás annak körében nagy mértékben el van terjedve. Társadalmi és családi élete rossz; az emberek az izgatók befolyása következtében békétlenek, türelmetlenek és nem tisztességtudók. A viszonyok oly kedvezőtlenek, hogy egy szakasz csendőrség a községben állandósíttatott. — A románok, kik $^1/_3$-át képezik a községnek, majdnem jobb munkások, mint az elmaradt magyarok.

e) Nagy-Zerénd községe.

Nagy-Zerénd község határának talaja részben székes, részben kötött fekete föld, a közlegelő átalában szék, a kaszállók és szántóföldek részben székesek, a szántóföldek javíthatók s trágyázás által javíttatnak is. A községi határ tagositva nincs s a tagosítás egyhamar be sem következhetik, mivel a székes földek közös legelőül legjobban használhatók fel. A lakosság szántóföldjei három fordulóba vannak osztva, őszi, tavaszi s zöld ugar vetés forgókra; a földek jól míveltetnek s jó mag vettetik beléjök. A szántáshoz vas ekék használtatnak, gépek nincsenek, a gazdaság a községben van összpontosítva. Termeltetik tiszta búza, zab, kukoricza, igen kevés árpa, mivel a talaj nem arra való. A búza és a zab minősége a talaj székes voltánál fogva igen szép és nehéz, katasztrális holdanként terem 9—10 mmázsa búza és 8 mmázsa zab. A terményeket a nép nem igen tartja meg, hanem aratás után eladja; az eladási piacz Békésmegyében Gyula. Gabona-uzsora fordul elő a községben, de nem nagy mértékben.

Az állattenyésztés fejlődött; különösen tenyésztetik magyarfaj szarvasmarha, erdélyi faj ló és mangolicza faj sertés; juh, kecske nem tenyésztetik. Az istállózás nem fordul elő, miután a község téres közlegelővel bir. Termeltetik bükköny takarmánynak s a természetes kaszálókon gyepszéna,

továbbá a kukoricza-kóró s polyva használtatik takarmányúl. A bikák a kisjenői főherczegi uradalomtól, a mének erdélyi fajból, a kanok szintén a kisjenői uradalmi fajokból szereztetnek be. Erdő a község határában nincsen, a talaj gyümölcs- vagy szőlőtermelésre nem alkalmas; van a község határában 36 kat. hold szőlő, de igen keveset terem. A nép foglalkozása a szántás-vetés és állattenyésztésen kívül a kereskedés szerszámfával. Nevezetesen a közeli erdőkből nyert fákból készítenek jármot, talpat, küllőt, agyat s kötnek tövis boronákat. Ezeket részben vásárokra, részben a pusztákra szállítják eladás végett; eladási piaczuk Gyula. A nép értelmes, józan, takarékos és szorgalmas. Testalkata kifejlődött, erős; jól táplálkozik s jó erkölcsi magaviseletű. Itt a pálinkaivás nincs túlságosan elterjedve. Társadalmi és családi élete példás, a lakosság türelmes és tisztességtudó. — A község fejlődésére hátrányosan hat az árvízveszély. A Fekete-Körösből már többször egész határa el lett öntve, sőt az 1879/80-ik években a község belterületének fele is víz alá került s 135 lakóház dőlt össze, azonban az akkor előidézett károkat a közelebbi kedvező évek alatt a nép jórészben már kiheverte. Az ingatlanok értékére nézve azonban igen nagy befolyással van a folyton bekövetkezhető árvízveszély s az azokat terhelő tetemes szabályozási költség. Mindazonáltal az ingatlanok értéke az utóbbi években növekedett. A község körgátat épített.

A parasztbirtok nem apróztatik el s ha eladásra kerül is ritkán, $^1/_4$ vagy $^1/_8$ telek alakjában adatik el. Legelő és kaszállóul ugyanannyi földmennyiség használtatik, mint amennyi a szántóföld. — A birtokváltozások adás-vétel útján igen ritkán fordulnak elő, a parasztbirtok legnagyobb része olyanok kezében van, kik azt örökölték. A szülők leginkább életökben adják át birtokaikat örököseiknek vagy megosztva, vagy egynek, ki a többi örökösöket kielégíti; az osztozásnál leginkább a fiúk részesülnek előnyben, a birtokot átvevő részletekben elégíti ki öröklő társait; pénzt nem igen szednek fel kamatra. Ha valamely kisbirtokosnak pénzre van szüksége, azt a kisjenői takarékpénztárnál szerzi be, de azt is csak váltóra s pontosan fizet; az utóbbi 10—20 év alatt a birtoknak jelzálogi terheltetése apadt. Személyi adósságok nem nagymérvűek, az utóbbi időben nem szaporodtak, inkább fogytak, az uzsora nincs elterjedve. Ha a kisbirtokost elemi csapás nem éri, a közterheket fedezheti; az adóhátralékok nem nagyok.

f) Simánd községe.

Simánd község határa egészen róna; talaja általában véve három részre osztható fel, nevezetesen: 1. sötétbarna szinű mérsékelt kötöttségű, igen termékeny homag talaj; 2. világos, szürkés barna szinű lazás, közép termékenységű, homagos homok talaj, 3. sötét szürkés szinű kötött, csekélyebb termékenységű homagos agyag talaj. Javithatók egyes nyomások szerint trágyázás által. A község határa tagosítva van; a tagosítás az 1880.

évben a község túlnyomó részének kívánsága folytán oly feltételek alatt ment végbe, hogy nagyobb része egy, kisebb része pedig két tagban kívánta földjét kihasítani és az utóbbiak a legelőt felosztatlanul közösségben kívánták kiadatni. A tagositás a községre előnyös volt, amennyiben a föld értéke ennek folytán tetemesen emelkedett. A községbeli lakosok gazdasági területe általában három fordára van osztva; a talaj jól míveltetik, a vetőmag gondosan megválasztatik, a vetés és a többi gazdasági munkálat rendes időben teljesittetik. A nép munka-eszközei a közönségesek; gépeket csak cséplésre használ; gazdasági épületei nincsenek. A tanyai rendszer csak a nagyobb földterülettel biró birtokosoknál van behozva, különben a gazdálkodás a községben van összpontositva; a nép, a mennyiben készlete engedi, trágyázza földjét és a trágyát megbecsüli. Általában búza, tavaszi árpa, zab és kapás-növények termeltetnek, hüvelyes vetemények csak kertekben a szükséglethez képest. Kereskedelmi növények éppen nem termeltetnek. Kat. holdanként a búzából 12, az árpából 10, a zabból 9, kukoriczából 10 mmázsa szokott eléretni. A termények aratás után többnyire eladatnak; az eladás helye Arad. Az értékesitési viszonyok többnyire nyomottak. Gabona- és pénzuzsora csekélyebb mértékben fordúl elő.

Az állattenyésztés csak a házi állatokra szoritkozik. A ló- és szarvasmarha-faj a közönséges; sertés, juh szinte tenyésztetik. — Az apaállatok válogatottak ugyan, de szinte közönséges fajúak. Haladás az észszerű állattenyésztés felé nem észlelhető. A legelőgazdálkodás mellett istállózás nem fordul elő. Külön községi legelő nincsen, csupán a kéttagos birtokosoknak van közös legelőjük, az egytagosok azonban, amennyiben legelőjüket szénatermelésre nem használják, állataikat vagy saját legelőjükön, vagy bérelt legelőn tartják. Az erdei, gyümölcs- és szőlőtermelés nem dívik. Méhészet csak egyes lakosok által gyakoroltatik jó eredménynyel; selymészet nincsen. Mellékkereset forrása a lakosoknak a fa-, kavicsszállitás és fuvarozás. A házi ipar csak a saját szükségletre szoritkozik.

E román nép értelmisége általában korlátolt, különben szorgalmas és takarékos, de meglehetősen hátra maradt, nincs is hajlama a fejlődésre és ez gyakorolt mai állapotának előidézésére nagy befolyást. A nép testalkata és munkaereje általában gyenge, a mi leginkább a rossz táplálkozás és pálinkaivás következménye. Erkölcse és jelleme nem igen dicséretesek. A nép társadalmi élete szűkkörű, különben békés, türelmes és tisztességtudó.

g) Csermő községe.

Csermőn a nagy és közép birtok, mely a terület nagy részét képezi, parczellázás útján parasztbirtokká nem válik; csupán a parasztbirtokok között létezik mozgalom. A parasztbirtok elaprózása egyébiránt kismértékben történik. Annak egy negyedrésze akkora, hogy a terméket

nem emészti fel a gazda háztartása, egy negyedrésze akkora, hogy a gazda saját gazdasága után megélhet, két negyedrésznek birtokosa pedig mellékkeresetre van utalva. Ilyen a nagybirtokosoknál vállalt haszonbérlet vagy feles földmívelés. De az ily viszonyok közt élők helyzete nem a legjobb. A község határának talaja általában nagyon silány, de vízlevezetés és trágyázás által tetemes áldozattal javítható volna, azonban a lakosság ily nagymérvű kiadásokat képtelen tenni. A község határa tagosítva nincsen. A lakosok gazdálkodása a helyi viszonyokhoz és talaj minőségéhez mérten megfelelő. A szántáshoz Vidacs-féle ekék vannak közhasználatban. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. Az állattenyésztés részben nagyon dívik s halad különösen a magyarfajú szarvasmarha és sertéstenyésztés. Azonban a lótenyésztés igen gyenge, kecske- és juhtenyésztés pedig egyáltalán nincs. A lakosság mellékkeresete a famunka; télen át a távolabbi megyékbe is elviszik őket munkába.

h) Somoskesz és Barakony községe.

Somoskesz község határának talaja általában fehér és sárgás kötött agyag. Tagosítva nincs. A lakosok gazdálkodásában a fordabeosztás nem dívik. A nép vas ekét, vas boronát és egyéb közönséges gazdasági eszközöket használ. Gazdasági épületei fából valók és szalmával fedvék. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép kellőleg trágyáz. Kataszteri holdanként a kalászos növények 5—6, a kapás növények 6—7 mmázsát adnak. A nép terményeit időközönként szokta eladni. A marha- és sertéstenyésztés fejlődést mutat. Mokán apró lovai vannak. Szarvasmarhái szép magyarfajúak, sertései göndör manguliczák. Az apaállatok kitűnők; a szarvasmarha és sertéstenyésztés okszerű haladása a tenyész apaállatok kellő megválasztásának tulajdonitandó. Csakis legelőgazdaságot folytatnak és csakis gyepszénát termelnek. A lakosság mellékkeresete az erdőirtás. Iparvállalat a határban nincsen. Saját szükségletre folytatott házi ipar a fehérnemű-szövés. A nép értelmisége tűrhető, gazdálkodási értelmisége pórias. A másként szorgalmas és takarékos lakosság; lassanként fejlődik. Testalkata és munkaereje középszerű; gyengén táplálkozik, tűrhető erkölcsű, de a pálinkaivás el van terjedve nála.

A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózása nagy mértékben halad. A parasztbirtokok egy harmadrésze még akkora, hogy termékét nem emészti fel a gazda háztartása. Kétharmada azonban mellékkeresetre van utalva. Ezt képezi az erdőkben való szénégetés a szomszéd nagyobb birtokosoktól erdő letarolás után, a földterületnek 6—8 éven át történő kiirtása csekély haszonbér fizetése mellett. Az irtás földnek terméséből élnek. Az általuk bérelt szűz földterületek nagy termő erővel birnak. — A parasztbirtok düllők szerint parczellákra oszlik. Az összes határnak 4 része van. Egy-egy részben mindenkinek egyféle magot kell vetnie. A kaszáló $^1/_{10}$-e

a szántóföldnek. A legelő, mint közös-birtok, aránylag használtatik s egy tagban 1680 holdat teszen. A kisbirtok jelzálogi terheltetése kevés. — A személyi adósságok 10—20 év óta apadtak. Különösen tapasztalhatni ezt a kamatláb törvény útján lett korlátozása óta, mivel ugy a községbeli, mint vidéki tőkepénzesek 8%-ra nem hajlandók pénzt adni, nagyobb kamatot pedig félnek venni. Ennek következtében a nép az uzsorásoktól megmentve iparkodik szükségletét a legnagyobb szorgalom kifejtéssel munkája után megszerezni.

A szomszédos **Barakony** állattenyésztés tekintetében a szarvasmarha- és sertéstenyésztés mutat fejlődést, a mennyiben a lakosság csak szép magyar faj szarvasmarhát és mangolicza faj sertést tart, mig a ló-, juh- és kecsketenyésztésre gond nem fordittatik. A község szép apaállatokat tart; elég legelő lévén, istállózás nem fordul elő; a takarmány (gyep- és bükköny-széna) termelésre nagy gondot forditanak. — A nép értelmisége általában és gazdasági értelmisége különösen igen korlátolt, máskülönben szorgalmas és takarékos. Testalkata gyengének mondható, azonban edzett, munkaereje kitartó; rosszul táplálkozik; a pálinkaivás itt el van terjedve. A nép társadalmi élete igen hátramaradott családi életét jellemzi, hogy a vadházasság gyakori s ebben viszályok sürün fordulnak elő. — Mind a két község lakossága román.

IV. A Hegyalja.

1. A nagy és középbirtok.

a) A pankotai uradalom.

A pankotai uradalom néhai báró Dietrich József által a kincstártól 1822. évben vétel útján szereztetvén meg, azt a jelenlegi birtokos, Sulkowski József Mária herczeg, tőle örökölte. Hét különféle tömegből áll: Pankota, Muszka, Magyarád, Ágris, Aranyág, Kerek, Szőllős-Csigerél, Kiszindia-Pajszán, Barakony, Apáti és Taucz községek határában. Részben sik, részben hullámos, fele részben pedig hegyes vidéken fekszik. Szabálytalan, részben hosszúra nyúlt alakja van. Éghajlati viszonyai szeszélyesen változók s inkább a szárazság felé hajlik. Egészségi viszonyai, leszámítva a lapályon uralkodó váltólázt, normálisak. Talaja a hegyes vidéken sziklás, csekély részben rézmarás, nagyrészben csillámpala-réteges, de levélkorhadás folytán televényes is; a lapályon márgás agyag, részben székes, egyes helyeken áromlási talajjal. A felső réteg elég mély, egyes helyeken vizáteresztő homokos altalajjal, helyenként pedig, nevezetesen a hegyek lábainál, vizes és forrásos altalajjal. Az utóbbi alagcsövezés által száríttatott ki. Viránya a rendes aradmegyei virány és pedig a síkon vagy erdőben és a hegyeken egyaránt. Természetes állatvilágát kevés szarvas, őz, nyúl és vaddisznó, róka, ritkábban farkas, borz és

menyét; darú, gólya, túzok, gém, szalonka, császármadár, vadrucza, szárcsa, varjú és holló, sasfélék, héja, vércse, vadgalamb, gerle s az általánosan elterjedt magyarhoni éneklő madarak képezik. Halászata nincsen. Kereskedelmi s forgalmi helyei, vásárjai: Arad, Pankota, Csermő, Zaránd, Borosjenő és Buttyin. Az uradalmat érintő megyei utak tűrhetők, a községi utak feltűnően rosszak, télen alig járhatók.

Az uradalom házilag kezeltetik. Van 6 főmajorja 4 mellék majorral, 3 erdőkerülete, szőlőszete és pinczegazdasága. Személyzete a jószágkormányzó, ügyész, felügyelő, könyvelő, pénztárnok, 2 kerületi főintéző, 4 intéző, kasznár, ellenőr, szőlő- és pincze-intéző, 3 orvos, állatorvos, rétmester, 4 erdész, irnok, komlókertész, műkertész, 8 majoros gazda, 7 hajdú, 26 kocsis, 126 béres, 9 csősz, 10 gulyás, 4 csikós, 7 vinczellér, 17 erdőőr, 3 gépész, 2 kovács 4 legénynyel, 2 kerékgyártó 3 legénynyel, 2 malommester, gőzfűrészgyár intéző 28 munkással és 6 vizsgázott gépfűtőből áll.

Térnagysága mívelési ágak szerint a következő: szántóföld 15,735, rét és kert 1300, legelő 2000, szőlőterület 80, komlótelep 15, erdő 17,081, terméketlen 312, összesen 36,523 kat. hold. Épületei ezek: kastély, 48 lakház, 107 gazdasági épület, vizimalom és fűrészgyár. A kastély, lakházak és a gazd. épületek részben szilárdak, részben pedig fából és vályogból valók. Az épületek becsértéke 787,155 frt. A királyi jogok közül birja a pankotai heti és országos vásár helypénzszedési jogát. — Igavonó állatai ezek: 26 lófogat, 126 négyes ökörfogat és 12 kettős bivalyfogat. — Ménes-állományát 2 drb tenyészmén, 36 drb anyakancza, 96 drb vegyes nemű és korú nemzedék képezi. Az évi átlagos szaporulat 30 csikó. A $3^1/_2$ éves csikók részint a hadseregnek, részint az aradi és temesvári vásárokon adatnak el. — A magyarfajta szarvasmarha-állomány ez: van 12 bika, 240 tehén, 576 külön ivarú és korú növendék. Az évi átlagos szaporulat 210 borjú. A sertéstenyészet áll 100 drb tenyészkan, 800 drb koczából 3200 drb vegyes korú és nemű utánnövéssel. Átlagos szaporulat 1 koczára 5 malacz. A faj hazai szőke kondor szőrű mangolicza, mely kiválóan hízékony, betegségeknek ellenálló, edzett. Az összes állatlétszám értéke 389,839 frt.

Az egyes gazdaságok a mai fokozott igények szerint is teljesen megfelelően vannak eszközökkel és gépekkel felszerelve. A hat főmajorban gőztakarmány főzőkészülékek vannak felállítva, melyek a cséplés idején kívül takarmányt főznek, e mellett szecskát és répát vágnak, továbbá darálnak és zúznak. Az eszköz- és gépleltár becsértéke 556,016 frt. — Az uralkodó mívelési rendszer a váltógazdaság, mely nemcsak majoronként, de düllőnként is változó. Van 7, 9 és 12-ős forda, sőt van dűlő, melyen tökéletes szabad gazdálkodás űzetik. A terület $^2/_5$-e kapás, $^1/_5$-e takarmány és $^2/_5$ része gabonaféléket terem. A munkás viszonyok jóknak

nevezhetők, mert aratásra rendesen a szomszédos biharmegyei hegylakók, az u. n. móczok jelentkeznek annak idejében. A használt trágya saját termelésű s az egyes táblák vagy minden nyolczadik évben kerülnek teljes, vagy minden negyedik évben fél trágyázás alá. A faiskolázás és gyümölcstermelés csak kezdődik. Vannak ugyan már termő fák is, de az legtöbbnyire most nyer lendületet, midőn a telep körülbelől már 30,000 darab nemes gyümölcsfaoltványnyal bir. A szőlőszet területe az amerikai anyatelepekkel együtt 80 kat. hold. Ennek mintegy fele teljesen be van ültetve tiszta fajú szőlőoltványokkal. A beültetett területnek nagyrésze már terem, a többi terület pedig fokozatos beültetés tárgyát képezi. A borerjesztővel egybekötött pinczegazdaság okszerűen kezeltetik. Magyarádi asztali, bakator, burgundi veres és fehér, tramini, olasz rizling kitűnő borokat állít elő. Van 2 gazdasági gőzmalma olajsajtolással egybekötve, egy négygaratú vízimalma a József-Nádor-malomcsatornán. A kőfejtést és téglagyártást csakis a saját szükségletének fedezésére űzi. Van továbbá gőzfűrészgyára, 3 rámás fűrész és 9 körfűrészszel, valamint egy hornyoló géppel.

Erdőgazdasága három főkerületre oszlik, u. m. 1. az ágris-aranyágtauczi hegyes feltétlen erdőtalajra, 2. a barakony-apáti lapályos erdőre és 3. a kiszindia-pajsáni szintén hegyes feltétlen erdőrészre. Az erdők a földmívelésügyi ministerium által jóváhagyott üzemterv szerint 80 éves vágásokra vannak felosztva. Az erdők állaba vegyes, az uralkodó fő fanem a tölgy, melyből azoknak legalább 60%-a áll, a többi 40% cser, bükk, néhol hárs és gyertyánnal elegyes. Talaja a síkságon agyagos és vizenyős, néhol szikes és vasélecses; a hegyeken sziklás, köves, de többnyire elegendő felső réteggel, a mely a lombhullásból származó televény és csillámpala málladék. Az erdőtermények mint tűzifa helyben és vidéken, mint fűrészárú pedig kisebb részben a kassai parketgyárban, nagy részben a külföldön értékesíttetnek. Az uradalom által fizetett állami adók összege 18,978 frt 36 kr., a községi adóké és a közmunkaváltságé 7342 frt 60 kr., a megyei útadóé 1650 frt. — Vannak ugyan vas- és rézbányák, melyek helylyel-közzel műveltetnek is, de még eddig semmi jövedelmet sem eredményeztek. Az uradalom északi részét a Fekete-Körös vízmentesítő-társulat védi, mint ártérbe vont területet. E részben évi terhe 3719 frt 46 kr. A belvizeket az uradalom területén saját vízmesterének tervei szerint nyílt árkokkal és alagcsövezéssel vezetik el A pankotai uradalom átlagos tiszta évi jövedelme 150,000 frt.

A pankotai apátság romjai a pankotai gazdaság szántóföldjei között láthatók. E romok állítólag a XV-ik században elpusztított apátság kolostorának és templomának maradványait képezik. Az alap teljesen ép, az épületek beosztása és a templom alakja is egészen jól kivehető. Valószínű, hogy még e helyen több kifödetlen épületrész van a föld alatt. —

Végül mint történelmi nevezetesség megemlítendő a József-Nádor-malomcsatornán levő szőllősi vízimalom, mert az 1849-iki magyar szabadságharcz fegyverletétele az uradalom e malmának kertjében s a malomcsatorna mentén, Világoson pedig csakis az írásbeli megállapodás történt.

b) A gyoroki uradalom.

Gróf Nádasdy Ferencz gyoroki gazdasága legkisebb birtokát képezi. Az 1890-ben végbement kataszteri felmérés szerint területéből tesz a szántóföld $118._{582}$, a kert 1_{1575}, a rét $29._{472}$, a szőlő Ménesen $8._{747}$, Gyorokon $44._{290}$, szőlő összesen $52._{1038}$, a hegyi legelő $51._{1109}$, a sík legelő $32._{844}$, legelő összesen $84._{353}$, a földadó alá nem eső terület $12._{551}$, összesen 298_{1335} kat. holdat. E legujabb adatok mutatják, mily fontosságot tulajdonitanak a szőlőszetnek s mennyire másodrangú kérdés itt a mezőgazdaság. Ez utóbbi ugyszólván a szőlő kedveért van s azért, hogy iga erejével, esetleg trágyatermelésének egyrészével is, azt támogassa. A gazdaság klimatikus és talaj viszonyai azonban oly mostohák, hogy sem takarmány-, sem szalmatermése soha sem elegendő. Ép ezért a trágyatermelés is csak annyiban jöhet a szőlőszet segélyére, hogy a saját termelte trágya érett része a szőlőnek feljavitására fordittatik, de e helyett a gazdaság vásárolt trágyára szorul. A klimatikus viszonyok mostohasága abban rejlik, hogy a vidék a mezőgazdaságra annyira káros túlforróság és szárazságban szenved. Néha hónapokon át, amikor a területtől 5–10 kilométerre kitünő esők esnek, itt semmi eső sincs. Természetes, hogy a szalma- és fünövekvés ezzel elmarad, a mi a lesült legelőknél is különösen abban nyilvánul, hogy 12 év alatt sarjút csak két ízben lehetett kaszálni. Viszont ezzel szemben nem ritkán oly fokú nyári esőt kap, a mely felhőszakadásnak minősithető s amely ilyenkor ugy a szőlőkben, mint a lapos fekvésű szántóföldeken is kimondhatlan károkat okoz, mert bár az altalajban 120—220 cm. mélységben mindenütt kavics és homok található, mindamellett e kavicsréteg felett olyan 1—2 méter vastag áthatlan fekete szurokszerű nyirok talajréteg van, amely a vizet absolute át nem bocsátja s a mely dr. Wartha V. műegyetemi tanár szerint égetésre alkalmas anyagnak tekinthető, de művelésre alkalmasnak nem. Ez aztán a feltalajjal együtt a nyári nagy szárazságban annyira megrepedez, hogy 10—15 cm. széles és $1—1\frac{1}{2}$ m. méter mély repedéseket alkot, a melyeken a levegő átjárván, a talaj kiszáradása teljes lesz. Ez okból a szépen beállott 7—8 éves füzes és a lóherések is gyakran kipusztulnak. Az egy éves növények még jobban birják e klimát ugy, hogy búza- és kukoriczára, jó előmunkálat mellett, a terület igen alkalmas. Súlyos, szép búzát terem s házi kezelés mellett kitünő kukoriczát is. — A mezőgazdasági terület 191 hold 1483 □-öl. Ez az arad-gyoroki (szabadhely-gyoroki) megyei-út által 2 területre van osztva. A phylloxera fellépte előtt

mindkét rész 3 nyomásosan kezeltetett; ugar. őszi, tavaszi nyomásokkal s az ugarban talált helyet a zöld és száraz takarmánynak kellett zabos bükköny s a kapás-növények, az ősziben búza és rozs, a tavasziban zab és árpa. Ezenkivül az alsó dűlőben egy állandó zöldtakarmányos tábla 11_{803} kat. holddal szerepelt. Jelenleg magyar-hold (1200 □-öles) beosztás mellett ugy a felső, mint az alsó dűlő 6-os vetésforgóra van berendezve s a felső dűlőben is ki van szakítva egy 7—8 holdas terület zöldtakarmányosnak. Vetésforgók a felső dűlőben: zabos bükköny, őszi búza, takarmányrépa, őszi árpa, kukoricza, őszi rozs. Az alsó dűlőben: zabos bükköny, őszi búza lóherrel, lóhere, zab, kukoricza vagy répa, őszi árpa (esetleg mohar). A zöld takarmányosok 3—3 táblára osztvák s a felső dűlőben takarmányrozs, csalamádé, répa (őszi etetésre), sorrendben vettetnek be; az alsó dűlőben zabos bükköny, zöld takarmánybúza (s őszi árpa) és csalamádé. Tekintve, hogy az őszi árpa, zab és kukoricza abraktakarmányul használtatik fel s a répa, lóhere és bükköny szintén a takarmányozás czéljára fordittatik, egyik terület $^4/_6$-a, másik terület $^5/_6$-a takarmánynövénynek tekintendő. S ezzel az irány is ki van fejezve: nem talajzsarolás, hanem talajgazdagítás.

Az igás-állomány áll: 18 drb ökörből, mely 4 drb négyes és 1 kettős fogatot képvisel; 2 drb lóból, mely 1 drb kettős igásfogatot szolgáltat, ezen kivül van egy kettős tiszti fogat s egy tejhordó ló. — A haszonmarha-állomány, tekintettel arra, hogy itt pinzgaui (vörös-tarka) tehenészet van, mely a tejet az aradi tejcsarnokban értékesiti s különösen a bikaborjak eladásából látja nagyobb jövedelmét, jelenleg 18 tehén s bika s 27 kisebb-nagyobb borjúból áll. Az üsző-borjak ritkán adatnak el, mert azokkal az állomány egészittetik ki, növendék-bika azonban minden évben 6—8 drb kerül piaczra. A kiselejtezett tehenek mészárosnak adatnak el. — A gazdaság, gépek és eszköz felszereléssel, kitünően el van látva. Ujabban egy 8 lóerejü m. á. v. gépgyárból került cséplőkészlet a vidéken részért is csépel. — A pinzgaui tehenészetből került tenyészbikák értékesitése tekintetében nem érdektelen felemliteni, hogy 1885 óta Gyorokról tenyészbikáikat csaknem állandóan a megyének és vidéknek 24 községe szerezte be. Az itteni tenyészanyag tehát nagy területre kiható befolyással bir. Meg kell jegyezni azt is, hogy a községeknek a legméltányosabb feltételeket szabták. Választhattak s az átvett $1^3/_4$—2 éves bikáért 150 frtot fizettek. Néha félévi hitelt is kaptak árának törlesztésére.

c) A borosjenő-apateleki uradalom.

Solymossy László báró borosjenő - apateleki uradalma. Az uradalom, mely azelőtt az Atzél-családé volt, 1883-ban került vétel útján jelenlegi tulajdonosa birtokába. — Az uradalom több tagból áll, melyek Aradmegye borosjenői és ternovai járásaiban feküsznek; az uradalom köz-

ponti kezelősége Apateleken van; az egész uradalom több kisebb-nagyobb birtokra oszlik, melyek ismét több gazdaságból állanak. A birtokok közül a borosjenői járásban feküsznek a Szénás-puszta, László-major és az istvánházi gazdaság; a Gurba község határában levő vizniki gazdaság, a morodai birtok; az Apatelek határában levő pintlaki gazdaság; a sikulai határban levő atzélházi gazdaság s a Pojsza és Pipaj puszták. A ternovai járásban vannak a szantusi és hivtyei gazdaságok Ternova község határában s a subtojási gazdaság Kurtakér határában. Az uradalom felszíne már nagyságánál s elszórtságánál fogva is igen változatos; a sík, hullámos, dombos és hegyes vidékek váltakoznak, túlnyomó azonban a dombos vidék. A birtok forgalmi helyei Arad, Pankota, Borosjenő, Csermő. Közlekedési eszközökül az aradi és csanádi egyesült vasutak körösvölgyi vonalai s néhány megyei közút szolgál.

Az uradalom területe több mint 2 □ mértföld, pontosabban 22,383 kat. hold. Az uradalom kezelése részben házilag, részben bérletileg történik; kezelés tekintetében az egyes birtokok, melyeket fentebb megneveztünk, bizonyos fokig külön válnak; a kezelő-személyzet arányban van a birtokok nagyságával. A gazdasági épületek száma 100-on felül van. Az igás-állomány mintegy 900 jármos ökörből s 15 lóból áll; a tiszti lovak száma 7. Nagyban űzetik a szarvasmarha-, juh- és a sertéstenyésztés; a szarvasmarha-állomány 1000 darabon jóval felül van. A gazdasági felszerelést több gőzerejű cséplőgép, egyéb gazdasági gépek és eszközök, szekerek s 1 malom képezik.

Az uradalom egész területén belterjes váltógazdaság űzetik gazdasági ipar nélkül; a vetésforgó mindenütt a helyi viszonyokhoz alkalmazkodik. A trágyázás saját termelésű trágyával történik. A munkásviszonyok az uradalom egyes részein különbözők, de általában kielégítőknek mondhatók ugy a munkások számát, mint az árakat illetőleg. Gazdasági faiskola az uradalomban 4 helyen van, hol főleg ákácz és kőrisfák neveltetnek. Szőlőszet az uradalom több részében van, mindenütt néhány holdnyi területen, de jelenleg a phylloxerától lévén elpusztítva, a szőlők ujjáültetése folyamatban van. A marhahizlalás több helyütt nagy arányokban űzetik; a sertéshizlalás szintén fel van karolva. Az uradalomnak néhány száz hold erdőterülete van különböző helyeken; jobbára fiatal erdők állanak rajta s ezek lehetőleg kiméltetnek; épp ezért csak a házi szükségleteket fedezik azokból. Az uradalomnak jelentékeny része esik a Fehér-Körös árterébe s ennek fejében nagy ármentesítési költség hárul reá.

d) A tauczi birtokok.

A tauczi hitbizományi uradalom alakra nézve fensík és hegyes vidéken elterülő egy tagban lévő birtok vétel útján került a gróf Königszegg-család tulajdonába. Talaja agyagos, viránya közepes; levegője

jó, éghajlati viszonyai mérsékeltek, egészségi viszonyai kitűnők. — Az uradalom 5300 kat. holdat foglal magában, ebből 2500 hold szántó, a többi erdő. — Vadállománya gazdag és változatos. Közlekedési utai kitűnők; forgalmi főhelye Arad. Az uradalom kezelő személyzete: intéző, majoros gazda, 2 hajdú, 3 kocsis, 15 béres, erdész, kertész, vinczellér, 15 dohánykertész, 2 gulyás, csikós, juhász és egy kanász. Épülete összesen 30 van, mind jó karban. A birtokon váltógazdaság üzetik; nagyobb mennyiségben búzát, kukoriczát és zabot vetnek, azonkívül 50 holdon dohány termeltetik; egy része a területnek takarmánynyal vettetik be s egy rész ugarnak is marad. Van 11 hold szőlőterület, pinczegazdaság azonban nincs. Átlagos termés búzából 3500, rozs 1500, zab 2000, kukoricza 1500 és dohány 500 mmázsa. Az uradalom gazdagon fel van szerelve mindennemü gazdasági eszközökkel és gépekkel, melyek értéke jóval meghaladja a 10,000 frtot. — A gazdasághoz tartozik még egy gőzmalom és egy gazdasági faiskola. Állattenyésztését 40 ló, 150 szarvasmarha, 300 juh, 120 sertés, 363 baromfi és 15 méhkas képezi. Igavonó állatai 120 ökör és 12 ló. — Az uradalom erdőgazdasága számba nem vehető, miután hozzáférhetetlensége miatt a fa nem értékesíthető. — Az uradalom évi terhe volt a mult évek alatt 1910 frt 86 kr. Ebből állami adó 1212 frt 82 kr., községi adó 477 frt 24 kr. és közmunkaváltsága 220 frt 80 kr. Ez összeg leszámítása után az uradalom évi átlagos tiszta hozadéka 15,000 frt.

Gerhardt Ignácz tauczi birtoka 3332 kat. hold; ebből 348 hold szántóföld, 26 kert, 53 rét, 3 szőlő, 102 legelő és 2789 hold erdő. A birtok házi kezelés alatt van megfelelő felszereléssel. Ispán és 19 cseléd végzi a gazdasági munkát. Azonkívül valtozó számú napszámosok dolgoznak rajta, kiknek átlagos száma 25. A napi bér 40—60 kr. közt változik. — Van ló, szarvasmarha és sertéstenyészete.

e) A silingyiai birtok.

A Deseő Ádám-féle kegyes alapítványi silingyiai uradalom 1865-ben keletkezett, midőn is a szent-viszlói Deseő-család utolsó férfi tagja Ádám kir. tanácsos, Aradvármegye volt alispánja azt vallásos közművelődési czélokra adományozta. Kezelését a csanád-egyházmegyei káptalanra bízta. Az uradalom 3 tömeget képez: az egyik 1866-ban alapított Deseőháza, mely önálló községet képez, a második Silingyia község határában, a harmadik pedig Apatelek község határában levő Mokra hegyen fekszik. Alakja csaknem szabályos négyzetet képez. Felülete részben dombos, részben vizenyős sík. Levegője üde, éghajlati viszonyai mérsékeltek és szelídek; évi hőátlaga $+12^0$ Celzius, mely nyáron 30^0-ra emelkedik, télen pedig -16^0-ra sülyed; a légköri csapadékok elegendők s rendesen harmatok is járnak. Az egészségi viszonyok kitűnők, mert még ez ideig a

járványos betegségek is csak szórványosan voltak képesek fellépni. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy míg a születés 410 lélek közt évenként 24—26, addig a halálozás 10, 12.

Tenger feletti magassága 250—500 méter között változik. Területe általában televényes, részben homokos agyagtalajnak mondható, mely a nedvességet soká megtartja, de át nem bocsájtja; 4—6 méteren alúl diluviális korszakba tartozó tályagot és homokot találunk. Kereskedelmi és forgalmi helyei Arad, Pankota és Borosjenő.

Az uradalom erdő, szántó és jelentéktelen szőlőterületre oszlik fel. Abból 1600 kis hold (1100 □-ölével) az alapító által telepített deseőházi lakosoknak van kiadva 20 holdas részletekben, évenként megujított szerződés mellett egyenként 100 frt évi bérösszegért. A szántóföldek az alapító akarata szerint különben is holdanként évi 5 frtjával adatnak bérbe. Az uradalom térnagysága $1224^{840}/_{1600}$ kat. hold szántóföld, 1324.29 hold erdőség, $19^{836}/_{160}$ hold belsőség Silingyián és 80 hold belsőség Deseőházán. Az alapítványi uradalomhoz tartozik és Silingyia községében levő uradalmi kastély, mely kitünő szilárd anyagból van épitve; ugyanott van 3 gazdatiszti épület részben bérbe adva, részben pedig elhagyatott állapotban. A királyi jogokat most a halászat, vadászat és malomjog képezik. Évi átlagos tiszta jövedelme 9000 forint. — Az uradalom erdőterülete (1324.29 kat. hold) úgy vannak beosztva, hogy turnusai egymással párhuzamosan haladnak. — Faállaba legnagyobb részt tölgyekből áll: 50% magyar tölgy, 45% cserfa és 5% gyertyánfa. Az erdőüzem, mivel a fák növése igen gyors és tisztán magból keltek, a szálerdő rendszerre van fektetve. A forda 80 éves, mely azonban fokozatosan 100 évesre változtatandó. A faállabok épületfák és távsürgönyoszlopoknak adatnak el.

f) A drauczi birtok.

A Dániel-család drauczi birtoka. A Dániel-család egyes tagjai, névszerint Dániel József, Dániel Gergely, Dániel Teréz férj. Patrubán, Dániel Mária örökösei, Dániel Clementina örökösei birtokában Drauczon összesen 2940 kat. holdnyi terület van, melynek legnagyobb része 2301 hold erdő, jelentékeny terület, 572 hold szántó, 38 hold szőlő, 11 hold kert, a hátralevő 16 hold rét, vagy adó alá nem eső terület. A birtok állami adója 3566 frt 66 kr. A volt uradalmat alkotó egyes birtokok közül nagyobb a Dániel Gergely birtoka 776 hold területtel s 188 frt 86 kr. állami adóval, továbbá a Dániel Mária örököseinek birtoka 983 hold területtel s 238 frt állami adóval.

g) A duúdi birtok.

Czárán Emánuel örököseinek duúdi birtoka. Az egy tagból álló birtok részben sík, részben dombos és hegyes helyen fekszik. Levegője

és egészségi viszonyai jók. Talaja a síkságon iszapos, a dombokon agyagos, a hegyeken kősziklás. Forgalmi helye Arad, melytől azonban meglehetős távol van; a ternovai vasúti állomással kavicsolt út köti össze. A birtokon feles gazdálkodás üzetik; a kezelő-személyzet 3 vinczellérből, 5 erdőőrből s 2 mezei csőszből áll; a főfelügyelőség Drauczon van; a birtok területe 1688 kat. hold s 920 □-öl; a rajta levő épületek: 2 úri lakház, 2 magtár, 2 istálló, 3 kukoriczagóré szilárd anyagokból építve. A birtokkal azelőtt regále-jog is járt, mely évi 840 frtért adatott bérbe. A földeket felesek mívelik; a trágyázás mérsékelt. Az uradalomnak szőlőszete is van, de önálló pinczegazdasága nincs, mivel a borokat Drauczra szállítják. A terület nagyobb részét erdő borítja, mely agyagos és részben sziklás területen fekszik s tölgy, cser-, bükk-, gyertyán- és szilfából áll. A birtok állami adója 469 frt 50 kr. Tiszta jövedelme 1400 frt.

2. Kisbirtok.

a) Gyorok községe.

Gyorok község határának sík része kevésbé termékeny, homokos talajjal bir, melyben némi szárazság után a vetés kisül; esőzések alkalmával pedig a csapadék-vizek nagy területeket borítanak el. A talajjavítás trágyázás által több helyen sikeresen eszközöltetett, a meggyülemlett csapadék-vizek levezetésére tett mindennemű kisérlet azonban megfelelő viztartány vagy folyóviz hiányában, eredménytelen maradt. A határ hegyes része leginkább kötetlen fekete föld, vagy kötött sárga és veres agyag, mely forgatás és homokolás által lazul, kisebb része nehezen munkálható, köves, sziklás. A lakosság földbirtoka tagosítva van. A tapasztalat e részben itt az, hogy a tagosítás a marhatenyésztésre hátrányos, mivel a tarlót és ugart legeltetésre felhasználni nem lehet. A lakosság mezei gazdálkodása a földbirtok csekélységénél fogva alig érdemel említést; a főkereseti forrás ugyanis a szőlőmívelésből állt, mely mig a szőlők el nem pusztúltak, minden egyéb gazdálkodást háttérbe szorított.

Az állattenyésztés a földbirtok csekélységénél fogva korlátolt és csakis az igen szűkkörű szarvasmarha- és sertéstenyésztésre szorítkozik. Az apaállatok száma ugy a szarvasmarháknál, mint a sertéseknél kettőkettő s fajra nézve egyik bika magyar, kisjenői származású, a másik pedig hollandi-faj. Legelője van a községnek, de ez kicsiny is, zsombékos is, a laposabb része kákánál egyebet nem igen terem, partos része pedig némi szárazság után kisül. Télen az állatokat istállózzák; a takarmánytermelés kis mennyiségben szokásos. — A gyümölcs- és szőlőtermelés a főkereseti forrás, mert szőlővel vannak beültetve nemcsak a hegyek, hanem a kertek is, habár most a felujitás után még nem jövedelmeznek eléggé. A gyümölcstermésből fedezte a köznép nyáron át a szőlőmunkáltatás költ-

ségeit s egyéb szükségeit, sőt néha még részben adóját is. A szőlőművelés a kertekben és a hegynek alantabb fekvő jó talajú részeiben a karikás-rendszerrel történik, a magasabb és sziklás helyeken pedig a tőkés művelet dívik. Legfőbb terméke a vörösbor, továbbá a siller és kisebb mennyiségben a fehér, melyet rendszerint borkereskedőknek adnak el. E főkereseti forráson kivül, a gyoroki közlakosság a napszám keresetből tartja fenn magát, mely a szőlőkből és pinczékben ugyszólván az év minden szakában bőven kínálkozott. Korábban és az arad-hegyaljai szőlők helyreállása után valószinüleg megint igy lesz. Gyorok régi lakosai értelmiség tekintetében a fejlettség elég magas fokán állanak, mit részint az iskoláztatás, részint pedig a szőlőbirtokos úri közönséggel való folytonos érintkezés által értek el. Általában véve szorgalmasak, takarékosak, testalkatra közép-, zömöktermetűek és munkabirók. Jól táplálkoznak, erkölcsi magaviselet tekintetében pedig — azon kevesek kivételével, a milyenek minden községben előfordulnak — teljes elismerést érdemelnek. Békés, rendszerető, a tulajdonjogot tiszteletben tartó nép s a mértéktelen pálinkaivástól tartózkodik. A kisbirtokosok társadalmi és családi élete példányképül szolgálhat a szomszédos községeknek. Gyorokon oly bűntények, minők a környéken igen gyakoriak, soha nem fordulnak elő. Házastársak elválása, vagy a vadházasság gyér eseteket képeznek.

Megemlítendő még Gyorokról, hogy van vasúti, távirda- és postaállomása, hordóhitelesítő hivatala, hetenkint kétszer heti piacza s évenkint kétszer országos vására s hogy az aradvárosiaknak kedvencz nyaraló helye. Van »olvasó-egylet«, »tűzoltó egylet«, »vörös-kereszt-egylet« fiók s »takarék és segély-egylete«. Itt van az »arad-hegyaljai gazdakör« székhelye s itt van amerikai szőlőtelepje az »Amerikai szőlőtelep szövetkezet«-nek. — Gyorok község történetében különösen nagyfontosságú az 1884. év, mert a meglehetősen elnéptelenedett és szegény község ez évben népesült meg a Bukovinából visszavándorolt csángók közül 126 családdal, melyek a kincstártól a szomszédos községek határaiból földeket is nyervén, a községnek ezáltal nemcsak népessége, de határa is gyarapíttatott s ekkép a phylloxera pusztitásai következtében oly szomorú jövőnek kitett magyar község fennállása biztosíttatott.

b) Magyar- és Ó-Világos községek.

Magyar- és Ó-Világoson a terület művelés alatt álló nevezetesebb részét a parasztbirtok képezi; megjegyzendő, hogy szőlők mezőgazdasági birtokkal vegyesen és önállóan is vannak paraszt kézen. — A parasztbirtok elaprózása sem ezelőtt, sem most nem haladt annyira, hogy a parasztbirtokosok mellékkeresetre lennének utalva; a nagyobb rész termékét nem emészti fel és abból eladásra is kerül, a többi pedig gazdasága után megélhet. A parasztbirtok négy részre van osztva, melyek

ismét parczellázva vannak. A művelés szabadsága vetésforgási szabályozások által korlátozva van. A kaszáló és közlegelő területe a magtermelésre szántnak $^1/_5$ részét képezi. Közös használatú terület a nagybirtokossal nincs, azonban a közlegelőt a lakosság közösen használja, a mi arra nézve előnyös. — E két községben csekély azon iparosok száma, a kik földbirtokkal birnak és viszont a parasztgazdák semmi iparágat nem űznek; a gazdasági szeszterme lés is hanyatlott. A birtokváltozás adás-vevés útján gyakori s legtöbbnyire a kisbirtok vevői szintén kisbirtokosok; az adósságra való birtokvétel nem dívik. A kisbirtok zálogbaadása elő nem fordul, azonban a haszonbérbeadás gyakori. A bérlők olyanok, a kik sajátjuk mellett művelik a bérelt birtokot; kizárólagos bérlők nincsenek. — A kisbirtokok jelzálogi megterheltetése annak értékéhez képest nem nagy, a hitelezők pedig többnyire árvapénztárak és kis részben pénzintézetek; a jelzálogi terheltetés az utóbbi években nem növekedett. A kamatláb többnyire 6% és 8%, törlesztés a tőke 10%-a. A személyi adósságok nagymérvűek és ezek az utolsó évben különösen a kedvezőtlen gazdasági viszonyok folytán szaporodtak. A hitelezők magán pénzintézetek és a hitelezés alakja a kötelezvény-kiállítás. A törlesztések rövid idő alatt történnek; a személyi adósságok jelzálogi adósságá ritkán válnak. Az uzsora nincs nagyon elterjedve. A közterhek a kisbirtokosok tényleges jövedelmének $^2/_{10}$ részét képezik. Ezen közterheket, a különböző adóssági kamatokat és a szokásos életmód költségeit tekintve, a jövedelem a szükségletet fedezheti és csak kevés háztartás küzd deficzittel; sőt az adóhátralékok az utolsó években fogytak is. A kisbirtokosok körében a kényszereladások ritkák. Azok gazdálkodási rendszerében némi haladás észlelhető. A vetésforgás tavaszi és őszi turnus szerint történik. A legnevezetesebb eladásra szánt termény a búza és kukoricza. A gépek használata terjed és ezek a cséplő- és morzsológépek. A kisbirtok haszonbérleti és vételára emelkedőben van. A népesség létszáma kis mértékben gyarapszik. Erkölcsi, közegészségi és táplálkozási viszonyai kielégítők. A kisbirtokosok vagyoni ereje és jóléte az utolsó években a szőlők pusztulása folytán hanyatlott.

A határ talaja különböző, de többnyire agyagos. Trágyázás által javítható, van azonban nagy részben javíthatlan sziklásterület is. Nincs tagosítva. Gazdasági épületek külön nincsenek. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép a trágyát többnyire itt is a szőlők műveléséhez használja fel; a trágyát megbecsüli. — Az állattenyésztés meglehetősen fejlődik. A hasznos házi állatok fajai a közönséges paraszt ló, magyar és kis részben nyugoti szarvasmarha, nemes kisjenői sertés, közönséges kecske; az apaállatok tenyész igazolványnyal vannak ellátva. Van a községben cognac-gyár s ott a szegényebb sorsú lakosság némi foglalkozást kap. Házi ipar, a vászonszövés és seprűkötés, a nép saját szükségletére folytattatik. Nevezetes e két községben az exterritorialitásnak

egy bizonyos korunk felfogásával ellenkező, de ennek daczára még ma is fennálló neme. Ez abban áll, hogy a görög keletiek és görög katholikus románok, ha Magyar-Világoson laknak, vagy annak határában birnak is, ó-világosi, a nem görög keletiek és görög katholikusok pedig, bármely más nemzetiséghez vagy felekezethez tartozzanak is különben, ha Ó-Világoson laknak vagy ott birnak is, magyar-világosi illetőségűeknek tekintetnek.

c) Galsa és Muszka községek.

A hegyaljai gazdasági viszonyok érdekes képe tárul elénk a galsai körjegyzőség területén, melyhez **Galsa** és **Muszka** tartoznak.

Galsa község határának talaja középszerű jó fekete agyagos szántó, kaszáló (rét), szőlő, sík és hegyi legelő. A határ hat nyomásra van osztva. A szántóföldek a községtől messzire esnek és mivel a gazdálkodás a községben összpontosúl, a szántóföldekre a trágya kihordása nagyon terhes. — Galsán a trágyát, mig azok el nem pusztúltak, többnyire a hegyi szőlőkbe hordták. Mivel a galsaiak az ugarral nem tudnak megbarátkozni, a szántóföldet csakis ugarkényszer behozatala által lehet javítani és termőképesen tartani. A kaszáló (rét) földeket javítani lehetne, ha a galsai határon keresztül nyúló ugynevezett Vonta, Zsimbolya és Mátka-ér szabályoztatnék, úgy, hogy a hegyről lefolyó víznek rendes lefolyása lenne. Ez esetben a kaszálóból a legkitűnőbb szántóföld is válhatnék.

Muszka község határának talaja gyenge, középszerű szürkés agyagos szántó és kaszáló (rét), szőlő és sík legelő. A határ szintén hat nyomásra oszlik. A muszkai határbeli szántóföld a kataszteri osztályokba sorozás tanusága szerint gyenge, a lakosság azt rendszeres ugar hagyása által javítja és tartja termőképességben. Nagyon vizes esztendőben, miután nagyobb része lapályon fekszik, sok kárt szenved úgy a szántóföldeken, mint a kaszálóban, mert a víz megáll rajta.

Sem a galsai, sem a muszkai határ nincs tagosítva s a tagosításra nincs is kilátás, mert a nép arról hallani sem akar. Galsán egy határ rész (nyomás), mely például az idén kukoriczával, jövőre pedig őszi búzával vettetik be és a következő évben fele megugaroltatik, ujból búzával vagy rozszsal és a másik fele része zabbal vettetik be. Csak a harmadik évben vettetik be megint kukoriczával és így munkálják meg és vetik be sorra a nyomásokat. Muszkán pedig minden szántóföld egyszer, például az 1-ső évben ugar marad, a 2-ik évben kétszeri és háromszori beszántás után őszi búzával, rozszsal vagy árpával, a 3-ik évben kukoriczával, a 4-ik évben ismét búzával vagy zabbal vettetik be. Igy tehát Muszkán a szántóföld minden negyedik évben ugarnak marad. A galsai és muszkai lakosok tiszta és kétszeres őszi búzát, őszi rozsot, tavaszi árpát, tavaszi zabot és közönséges kukoriczát vetnek. A magválasztást ritkán és kevesen teljesítik gonddal, azok is csak a búzánál, ha látják, hogy az nagyon

megkétszeresedett, vagy meggazosodott. Akkor magnak való tiszta búzát a piaczon vesznek. A galsai és muszkai lakosok lovakkal és ökrökkel dolgoznak, közönséges vasekével szántanak, farámás vas fogasokkal és tövis boronával boronálnak, kézzel vetnek és lovakkal nyomtatnak. Akiknek csak ökreik vannak, azok részben lovakkal való nyomtatásra helybeli- és vidékieknek adják ki a termést. A szemet a pelyvából közönséges szelelő rostával választják ki. Gépeket nem használnak semmire. Gazdasági épületeiket a marha-istálló, szín és disznóól képezi. Terményeiket a lakóház és istálló padlására rakják fel. A tanyai rendszer nem honos, mert a gazdálkodás a községekben van összpontosítva. A nép csak a hegyi szőlőket trágyázza s ha azt trágyázni szükségtelen, akkor a télen át összegyűjtött trágyát a vidéki szőlőtulajdonosoknak pénzért adja el. A trágyát az udvarban szabad ég alatt rakáson gyűjtik. — A galsai és muszkai nép őszi tiszta és kétszeres búzát, őszi rozsot, tavaszi zabot, kevés tavaszi árpát és közönséges kukoriczát termel és egy katasztrális holdon terem: a búzából és rozsból 5—10, a zabból 10—20, az árpából 5—10, a kukoriczából (morzsolva) 10—20 hektoliter. Termel még kendert, paszulyt, burgonyát, káposztát és zöldséget, de csak saját szükségletére. A felesleg terményeket a nép nem szokta tartani, hanem aratás után azonnal eladja az aradi és a pankotai piaczon az ott dívó árak szerint, a hova tengelyen szállítja azokat.

A lakosság tenyészt közönséges kis fajta lovakat, magyarfaj szarvasmarhákat, közönséges mangolicza vegyülék faj sertéseket, magyar juhokat és közönséges kecskéket. Megfelelő apaállatok vannak. Az okszerű állattenyésztés felé haladás nem mutatkozik Legelő gazdálkodás létezik; az istállózás nem fordúl elő. — Van községi legelő és pedig: Galsán 644 katasztrális hold sik és 482 katasztrális hold hegyi, összesen 1126 katasztrális hold. Muszkán van 382 katasztrális hold legelő. A takarmány termelésére különös gond nem fordíttatik. A kinek kaszálója van, az az ott termő gyepszénán kívül csak búza, zab és árpa szalma, pelyva és kukoricza-kóróval telelteti ki marháit. Galsa és Muszka községek határában hegyi szőlők vannak. Gyümölcsfák csak a beltelken és a szőlőknél netán levő tisztás földeken láthatók. Az eljárás a szőlőtermelésnél az volt, hogy azokat régi bevett szokás szerint munkálták meg és csak egyforma asztali fehér bort szűrtek, melyet mindig szüretkor vagy szüret után kiforrva adtak el helyben a megjelent vevőknek. A vevő megvett borát tengelyen és a vasúton szállította el. A törkölyből és szilvából a lakosság a maga számára pálinkát éget; vannak azonban olyanok is, kik a törkölyt és a szilvát is eladják. — Galsa és Muszka lakossága a földmívelés és szőlőmunkálatokon kívül más mellékkereset-forrással nem bir a határban. A házi ipar csekély. A lakosok a maguk számára szükséges fehér öltönyt készítik. — A román nők az általuk és férjeik által viselt subát a saját

juhaikról nyírt gyapjúból maguk fonják és szövik. Ezen itt említett házi ipar tovább fejlesztésére akarat nem igen van.

Mióta a pénzintézetek szaporodtak, uzsorások nincsenek. A lakóházak és gazdasági épületek közül a legrégibbek fából, az ujabbak vert falból s vályogból is épültek és zsúp szalmával, náddal és cseréppel vannak fedve. — A föld ára negyed telkekként 1000—1300 frt, évi haszonbére pedig 80—120 frt. Erdő a határban nincsen; a fa-szükséglet a silingyiai, tauczi és duúdi erdőkből tengelyen szállítva 5—8 frton fedeztetik ölenként. A nép általában értelmes, gazdasági ismeretei fejlődnek különösen a szőlőmívelésben; fájdalom azonban, hogy ezen ismereteit a szőlőknek elpusztúlása folytán nem értékesítheti. Ujabban némi mozgalom észlelhető a parasztságnál is azok felujítására. Galsán a lakosság $^2/_3$ része román, $^1/_3$ része magyar, vallása gör. keleti, róm. katholikus, görög katholikus; kevés református és izraelita és egy pár nazarénus is van. Muszkán pedig 8 róm. katholikus és 2 izraelitán kívül mind románok és gör. keleti vallásúak laknak. Az ipar és kereskedelme csak néhány szatócs-üzletre és gyengébb iparosra szorítkozik.

Galsa és Muszka községekben orvos nincsen, e tekintetben Pankota és Világoshoz fordul; a két községben az orvosi hivatalos teendőket a Pankotán lakó járási orvos teljesiti; van a két községben okleveles szülésznő, kit a nép igénybe vesz ugyan, de nem szivesen. A nép táplálkozása gyenge, mert a szőlők pusztítása folytán nagy pénzszükségben szenved s leginkább bab, burgonya, káposzta és egyéb olcsó eledellel táplálkozik. Nedvesebb időkben meghülés okozta tüdőbetegségek és a váltó láz uralkodnak, száraz időkben azonban a vidék egészségesnek mondható. A nép testalkata az idősebbeknél magas, izmos, az ujabb nemzedék alacsonyabb és véznább. Gyermekeit a nép tehetsége szerint gondozza, hasonlóképpen lakása is a szerint van berendezve; a módosabbaknál jobban, a szegényebbeknél szűkebben. A szegény-ügy jó karban van, koldus nincs.

Az állat-egészségügyről a törvénynek megfelelően van gondoskodva, állatorvos a két községben nincs ugyan, de a közvetlen közel lévő Világos községben lakó járási állatorvos vétetik igénybe. Az állat egészségi viszonyok kedvezők.

A pálinkaivás ugyan elvan terjedve, de mióta a szőlők elpusztúltak, az iszákossági esetek is ritkábbak. Munkás van elég. A munkabér évszakok szerint 30 krtól 1 frtig változik.

d) Pankota községe.

Pankota művelés alatt álló területének legnagyobb részét kis birtokok foglalják el, melyek a promontoriumon lévő szőlőkkel együtt parasztkézen vannak. Az utolsó 10—15 év alatt nagy mértékben haladt a parasztbirtokok elaprózása, elannyira, hogy e községben már sok oly gazda van,

kinek eldarabolt birtoka alig fedezi az illető házi szükségleteit, annál kevésbé képes tehát termésének egy részét eladni, vagy ha ezt teszi is, akkor a legnagyobb munka közeledtekor a kenyeret kénytelen drága hitelbe vett készpénzen beszerezni. Az ilyen parasztbirtokosoknak nincs mellékkeresete, hacsak olyannak a földhaszonbérleteket nem tekintjük. A mult évek alatt tapasztalható volt, hogy az oly egyének, kik a földbérlést nagyban és szakadatlanul űzik, középszerű termés mellett is haladnak. Ennek okát, a helybeli viszonyokat ismerők abban vélik feltalálhatni, hogy az illetők jobban és szakszerűbben mívelik a földet. — A község határa tagosítva lévén, a parasztbirtok egy tagban van s igy a megművelés szabadsága semmi szabályok avagy helyi szokások által nincs korlátolva. A birtokváltozások többnyire adás-vétel útján csak a parasztbirtokosok között történik. A parasztbirtok átörökitése oly esetekben, midőn az illető örökhagyó nagyobb birtokkal birt, rendesen az örökösök között arányos felosztás útján történik, mig a kisebb birtokoknál rendesen az egyik örökös, ki magát tehetősebbnek érzi, átveszi az egész birtokot és a többi örökösöket kifizeti. Az osztályrészek azután vagy jelzálogilag betábláztatnak az ingatlanra, vagy a kifizetés valamely pénzintézettől felvett kölcsönnel történik. A kölcsönök most már többnyire pénzintézetektől vétetnek föl jótállás mellett, kevésbé jelzálogi terheltetésekkel, mindamellett az utolsó 10—20 év alatt a jelzálogi terheltetés jóval növekedett. A személyes adósságok is nagy mérveket öltenek s egyre szaporodnak, részint a terhes adótartozások törlesztése, részint pedig a létfentartás fokozódott szükségei következtében. A kölcsönök felvétele az itteni pénzintézetnél váltóra, a magánosoktól felvett kölcsöne pedig kötelezvényre történik. Az adóhátralékok fognak ugyan az erélyesen és szigorúan alkalmazott végrehajtások folytán, de ezen tények is csak a személyi adósságokat növelik. A parasztbirtokosok között a kényszereladás nem mondható gyakorinak és ha egyes esetekben elő is fordul, ugy a jobb módú birtokosok szerepelnek, mint vevők. A kisbirtokosok parlagföldeket nem hagynak, hanem trágyázás által iparkodnak a föld termelési képességét fentartani; a gépek használata — az egy cséplőgépen kivül — nem igen szokásos. A gépek használatának előnyét jól ismerik ugyan, de anyagi viszonyaik ezek bevásárlását nem engedik meg.

A község határának talaja általában gyengének mondható, mert abban első osztályú föld a legújabb kataszteri felvétel szerint nem találtatik. A földek egynéhány düllőjét trágyázással lehetne ugyan javitani, azonban a gazdák, ha van is egy kevés trágyájuk, azt a rekonstrukczió megindulása után ismét inkább szőlőjük művelésére használják fel, mig a föld termőképességét vetésforgás által igyekeznek egyensúlyban tartani. — Nagy része a talajnak ki van téve az itteni Mátka-ér kiöntéseinek s igy ott csak silány fűtermés várható. Ezen Mátka-ér rendezése a megye hatósága

által folyamatba tétetett. A község határa tagosítva van, még pedig 1867. évben megindított úrbéri per folytán. Ezen tagosítás azonban a határnak nagyon is egyenetlen volta miatt — az előljáróság nyilatkozata szerint — a község lakosainak nagy részére igen kártékonyan hatott A gazdasági épületek meglehetősen rondák; a tanyarendszer nem általános. E részben a községi lakosok megoszlanak; a tehetősbek a tanyarendszert követik, mig a gyengébbek gazdálkodása a községben összpontosul.

A terményeket a nép az aratás után azonnal eladja. — Megfelelő állattenyésztés nincs, mert a tagosítás alkalmával a legelő felosztatván, a a drága pénzen bérelt silány legelő pedig nem mutatkozik alkalmasnak a tenyésztésre, azonkivül a takarmánytermés a réteken nem jó minőségű, miután ezek többnyire vizállásosak. Mellékkereset forrásokkal, a szőlőtermelést leszámítva, a község lakossága nem bir, nagyobb iparvállalat itt sincs; házi ipar van ugyan, de csak a saját szükséglet fedezésére szorítkozik, de ugylátszik ezen házi ipar is, a mi csupán a házi vászon készítéséből áll, mind gyérebben üzetik, holott ennek fejlesztése a községre előnyös volna. A mi a község lakossága értelmiségét és különösen gazdasági értelmiségét illeti, az fejlettnek mondható; a szorgalom takarékossággal van párosulva. A nép testalkata és munkaereje középszerűnek, táplálkozása pedig rendesnek mondható.

A nép jelleme tisztességes; a pálinkaivás, habár nem tulságos, de mégis igen kártékonyan hat a nép anyagi és szellemi fejlettségére. Családi élete igen egyszerű, mig társadalmi élete fejlettebbnek mondható.

e) Apatelek községe.

Apatelek (Mokra) község határában a mezőgazdaság nagyobb része parasztbirtok; erdő nincs, a szőlőknek csaknem $^2/_3$ része parasztkézen van. A parasztbirtok elaprózása itt nem halad, sem tömörülése, az egy volt regalebérlő vásárlásaitól eltekintve, nem észlelhető A parasztbirtokos túlnyomólag saját birtokai után élhet; terményének egy részét el is adhatja. Mellékkereset: a nagyobb szőlőbirtokosoknál való vinczellérkedés, napszámba dolgozás, a szomszéd nagybirtokosoknál való aratás. A parasztbirtok nyomásokra és parczellákra oszlik; a megművelés szabadsága a helyi szokások által korlátozva van. A birtokfeloszlás viszonyai a takarmánytermelés elterjedésének nagyon útjában állanak, mert a legeltetés nagy mérvű. A kaszáló a legelővel együtt felét képezi a magtermelésre szánt területnek. A legelő közösen használtatik. Ez a parasztbirtokosokra nézve előnyös a marhatartás szempontjából, de a mesterséges takarmány termelhetése szempontjából fölötte hátrányos. Az iparosok földbirtokkal nem birnak; a földhirtokosok házi ipart nem űznek. A parasztbirtokok nagyobb része örökség útján jutott a mostani tulajdonosok kezei közé Ujabban román ajkú parasztok kezeiből tót és magyar ajkúak birtokába jutott, adás-vétel

útján, szabadkézből nehány telek föld. Uzsorás kezeibe ezen vételeket megelőzőleg 5 sessió föld jutott. A parasztbirtokok jelzálogos megterhelése a szőlők elpusztulása óta gyakrabban fordul elő.

Személyi adósságok a román ajkú parasztoknál szomorú mérvben növekedtek az utolsó 10—20 év alatt, mert azok pálinkaivásnak adták át magukat. A hitelező az uzsorás; a hitelezés alakja kötelezvény. Gabna és a korábban bortermésre is ugyancsak helybeli uzsorás kölcsönöz különféle módozatok mellett. A kamatláb látszólag törvényes, mivel a tőkében a hatványra emelt kamat is már benfoglaltatik. A személyi adósságok nehány év alatt törlesztetnek. Az uzsora nagyon el van terjedve. Mezőgazdasági hitel-egylet vagy szövetkezet nem létezik, pedig ez volna a leghathatósb ellenszer. A kisbirtokosok gazdasági értelmiségében és gazdálkodásában feltünő haladás észlelhető. A földnek ugarolása és trágyázása körül nagy szorgalmat fejtenek ki. A marhatenyésztés is lendületet vett. A vetésforgó dűlőnként van beosztva. Gépek eddigelé használatban nincsenek. A kisbirtokosok vagyoni ereje és jóléte egész a szőlők elpusztulásáig emelkedett. Az erkölcsi, közegészségi és táplálkozási viszonyok kielégítők. — A szorgalom és erkölcsiség javulást mutat.

A helybeli lakosság román, tót és magyar nemzetiségű. Közöttük nagy különbség észlelhető. Míg a román nemzetiségűek tunyák és a műveltség legalsó fokán állók voltak s mint ilyenek végpusztulásnak indultak, addig a tót és magyar ajkúak mindenike a megtestesült józanság és szorgalom egy-egy példánya volt. A románok virágzásnak induló gazdasági, vagyoni és erkölcsi jóléte és értelmiségének fejlése egyedül ezek jó példaadásának köszönhető az utóbbiak letelepedése óta. Ezek okszerű gazdálkodásának köszönhető, hogy a föld vételára a nyolczvanas évek derekán 4 év alatt 180 frtról 640 frtra emelkedett $^1/_4$ sessionként, haszonbére pedig 15—17 frtról 50—55 frtra legelőilletőség nélkül. Most már sem megvétel, sem haszonbérlet czéljából kapni nem is lehet

Apatelek község határának talaja kötöttebb búza talaj; kissé nedves. Czélszerű lecsapolások és okszerű vetésforgás által volna javítható. Tagosítva nincs. A községi lakosok gazdálkodása általában a helyi viszonyokhoz képest tűrhető; a forda beosztás hármas két búzával; a talaj megművelése kissé felületes, de a mag-megválasztás gondos, részben magcserélés is alkalmaztatik; a vetés és a többi gazdasági munkálat elég jó. A nép munkaeszközei közepesek; gépek csak a vetőmagok tisztításánál alkalmaztatnak. Kevés gazdasági épületei fából építvék, a gazdálkodás a községben van összpontosítva; trágyázni a lakosság egy része kivételesen szokott; a trágyát ez időszerint még nem becsüli eléggé. A termények minősége közepes, azok aratás után azonnal eladatnak; eladási piaczok Pankota, Borosjenő és Arad. Az értékesítési viszonyok kedvezőtlenek.

Az állattenyésztés fejlődését illetőleg mondhatni, hogy a multakhoz viszonyítva haladott, de főleg csak számra nézve. — A lovak jobbadán magyar paraszt-fajták, a szarvasmarha közép nagyságú magyar-fajú; a sertés pedig vegyes, többnyire mangolicza; a juh és kecske nem tenyésztetik. Az apaállatok részben kielégítők, részben meglehetős silányok. Az okszerű állattenyésztésre mi gondot sem fordítanak. Istállózásra csak a rossz időjárás kényszerít. Községi közlegelő van, azonkivül haszonbérelt legelőt is használnak; a takarmánytermelésre határozottan semmi gond sem fordíttatik. Az apateleki határban »Mokra« név alatt ismeretes promontoriumon rendes gyümölcstermelés nem üzetik. Egy pár szőlős gazda, ha helye megengedi, termel ugyan különféle nemesebb gyümölcsöt a maga használatára, de egészben véve a tulajdonosok nem nagy súlyt fektetnek a gyümölcsészetre, pedig az ez irányban szerzett tapasztalatok szerint különösen a kajszin, őszi baraczk, egy pár nemes körte- és alma-faj várakozáson felül jó és szép gyümölcsöt ad.

f) Ternova és Kurtakér községe.

A ternovai körjegyzőség községeiben a nagybirtok a terület $^1/_3$-ad, a parasztbirtok pedig $^2/_3$-ad részét foglalja el. A szőlők mint önálló birtokok kezeltetnek a parasztgazdák által, nem ugyane körjegyzőségben, a hol csakis a község nagybirtokosa tart fenn egy 23 holdnyi kiterjedésű szőlőt, hanem a drauczi, pankotai és apateleki hegyközségben. Erdő nincsen, csak az uradalom bir egy 450 kat. holdterületű erdővel, melyet fáczánosnak tart. A birtokok közötti arány változatlan, a mennyiben ha egy rész felaprózatik, ugyanannyi tömöríttetik ismét. A feldarabolás okát legtöbbnyire az örökösödés képezi. Az eladásnál rendesen vagy $^1/_8$-ad, vagy $^1/_4$-ed föld szokta az ügylet tárgyát képezni, sőt az örökösödésnél is legtöbbnyire a birtokot az egyik örökös tartván meg, örököstársát készpénzzel elégíti ki. Ha a család 3—4 tagból áll, ez esetben $^1/_8$-ad külállományú föld, közép termés esetén (20 köböl) biztositja a tulajdonos megélhetését, nemkülönben az adótartozás kifizethetését. A lakosság azon része, mely megfelelő földbirtokkal bir és ez annak felét teszi, nem jár napszámba, hanem készpénzbeli szükségletét néha fuvarozással szerzi be. A parasztbirtok 4—5 parczellára oszlik külön-külön düllőben. Ez valamennyi parasztbirtokra nézve fennáll. Csak az őszi ugarolás dívik. — A kaszálló a magtermésre szánt földhez ugy viszonylik, mint 1: 4-hez. Mesterséges takarmány nem termesztetik, minek oka abban rejlik, hogy a tarló felszabadítás alkalmával az összes földterületek közös legeltetés alá bocsáttatnak. Az ipar a földművelői foglalkozással nincs egybekötve, a gazdasági szeszfőzés hanyatlott, minthogy a nyers anyag mennyisége csökkent.

A birtokváltozás nem mondható gyakorinak, a tulajdonosok igyekeznek birtokukat megtartani; a vétel készpénzfizetés mellett történik. A

birtokrészletek zálogba adása azonban szokásos és pedig az egyes tulajdonosok között; legtöbbnyire a takarmányföld képezi a zálog tárgyát. A birtok legtöbbnyire törvényes átörökítés folytán megy át az örökösök birtokába, mely alkalommal a fiú-örökösök előnyben részesülnek; a női-örökösök legtöbbnyire örökhagyó által még annak életében elégíttetnek ki. A jelzálogi bekebelezés igen ritka eset és az is többnyire örökrészek, továbbá köztartozások biztosítására történik. A személyes adósságok nem igen nagyok, csakis kisebb 10—50 frtnyi összegekben, rövid 1—2 évi törlesztésre, köttetnek. — A jövedelem a közterhekhez úgy viszonylik, mint 3 az 1-hez; az adóhátralékok fokozatosan fogynak. Kényszer eladások nem gyakran fordúlnak elő és ha beállnak a köztartozások fedezetére; a vevők a lakosság közül valók. A gazdálkodás tekintetében némi haladás észlelhető, a kisbirtokosok gazdálkodási módja sokkal gyarlóbb a nagy és középbirtokosokénál. A birtokvétel kedv emelkedett és ezzel az ár is. A vagyonosság nem mondható fényesnek, sőt a közterhek emelkedésével az inkább hanyatlónak mondható.

A Ternovával csaknem összeépült **Kurtakér** község külsőlkei 4 dűllőbe tartoznak. Mind a négy agyagos, a kataszteri osztályba sorozás szerint többnyire 3-ad és 4-ed osztályúak és trágyázás által javíthatók. A községi határ nincs tagosítva, azonban a legelőelkülönítés még 1833-ban a község előnyére megtörtént. A lakosság gazdálkodása gyarló. Kétszer egymásután búzával és a harmadik évben kukoriczával vetik be a földet. A talaj elég jól müveltetik, a szántás mély. A lakosság a saját termésű, azonban meg nem válogatott, üszögös magot is elveti. Vasekét, boronát használ; gazdasági gépeket azonban nem. Gazdasági épületei az ő igen alacsony igényeinek megfelelők, s a gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép a trágyát megbecsüli és azt földjeire kihordja. — A gumós növények közül csak a burgonyát termeli házi szükségletre. A búza terem katasztr. holdanként átlag 5, a zab 4—5, az árpa 4—5, a kukoricza 3—4 métermázsát. A terményeket és nevezetesen a zabot, valamint a búzának egy részét mindjárt aratás után a pankotai és kevésbé a borosjenői hetipiaczokon adják el. — A gabona és pénzuzsora ritka.

Az állattenyésztésben haladás az utolsó évtized alatt nem volt észlelhető, minek oka abban keresendő, hogy a kisbirtokosok köztartozásokkal túlterheltvék. Lovuk közönséges mokányfaj; szarvasmarhájuk topánfalvi, sertéseik különféle fajúak. Juh- és kecske-tenyésztés itt nem igen üzetik. A községnek szarvasmarha és sertés-apaállatai vannak. Legelőgazdálkodás mellett az istállózás csakis a téli hónapokban szokásos. A községnek van közlegelője, mely azonban a marhalétszám szükségletét nem elégíti ki, miért is évenként az uradalomtól vesznek bérbe legelőterületet. Szénán kívül egyéb takarmány nem termeltetik. A gyümölcstermelés nem dívik. Szőlőtermelést néhány községi lakos a mokrai hegyen lévő szőlőjé-

ben folytat. Sem méhészet, sem selyemtermelés nincsen. — A népnek a szőlőmívelésen kívül egyéb mellékkeresete s a község határában iparvállalat nincsen. Házi ipar egyedül a fonás és szövés, mely a saját szükségletet fedezi; azt fejleszteni lehetne az által, hogy a községben, miután a folyóvízben való kenderáztatás a vízjogi és közegészségügyi törvény által tiltatik, kenderáztató telepek állíttatnak fel. A nép az értelmiség meglehetősalacsony fokán áll; elég takarékos és gazdasági tekintetekben nem oly hátramaradott. Mai a korábbihoz még is fejlettebb állapotának előidézésére befolyással volt a vasút. A nép testalkata közepes; kevés erkölcsi alapja van. A pálinkaivás meglehetősen elterjedt. Társadalmi élete nincs, családi élete elzárkózott. Az éghajlat kitűnő; az emberek egyébként békések, türelmesek, de kevésbé tisztességtudók.

g) Draucz, Nádas, Kujed.

A **drauczi** körjegyzőségben a gazdálkodás kezdetleges; a fordabeosztás, a talaj megművelése, a mag megválasztása és a munkaeszközök rosszak. Gazdasági épületek nincsenek. A tanyarendszer nem dívik s így a gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép keveset trágyáz. Fejlődés az állattenyésztésnél nem mutatkozik, így fajló egyáltalában nincs; a szarvasmarha busa, a sertés szintén korcs, a juh és kecske erdélyi; az apaállatok száma csekély és azok kevésbé jók. Istállózás nem fordúl elő. Községi legelő van. A mesterséges takarmánytermelés nem dívik.

A nép értelmisége általában, gazdasági értelmisége pedig különösen alacsony fokon áll. Az nem szorgalmas és takarékos s nem fejlődik. Ezt főleg iszákossága és csekély fokú műveltsége okozza. A nép testalkata és munkaereje gyarló. Rosszúl táplálkozik, kevésbé erkölcsös és jellemes; a pálinkaivás el van annak körében terjedve. A nép társadalmi és családi élete békés, türelmes, azonban az nem igen tisztességtudó. — E vidékre vonatkozólag még felemlítendő, hogy **Járkoson** a gabonauzsora oly formán dívik, hogy a kölcsönadók hektoliterért másfelet adnak vissza ujkor.

Nádason a parasztbirtokok részben kicsinységük, részben terméketlenségük miatt a gazda háztartását sem képesek ellátni s az összes gazdák mellékkeresetre utalvák, amit napszámmal s fuvarozással biztosítanak maguknak. A napszám átlag 40 kr., a fuvarozás bére pedig egy kétfogatú igáért napi 1 frttal fizettetik. A paraszt gazdák anyagi helyzete rossz. A birtok zálogba, valamint bérbeadása is igen el van terjedve; a bérlők jobb módú gazdák, a hitelezés kivétel nélkül magánosoktól történik. — A közterhek, a kisbirtokosok tényleges jövedelmét tekintve, igen nagyok. A gazdák soknemű kiadásaival szemben a háztartás általában deficittel küzd. Az adóhátralékok tetemesek, az utolsó évek alatt azonban kis mértékben apadtak.

Kujeden a tanyarendszer általánosan be van hozva, minden gazdasági dolog a tanyán folytattatik; de ennek daczára a trágyázás kis mértékben történik, mert kevés a trágyatermelés. A kujedi parasztgazdasági viszonyok kellő feltüntetése czéljából egy közép viszonyok között élő $^1/_4$-ed telkes paraszt gazdának évi termeléséről és annak kiadásairól a következő adatokat hozom fel. Rendesen terem 15 mmázsa búzája, 20 mm. zabja, 10 mm. széna és kukoriczája. Ezek ára átlag 5 frtjával számítva 225 frt, a 20 mm. széna ára 80 krjával 16 frt, összes bevétele 241 frt. Kiadásai az őszi szántásra 10 frt, a tavaszira 20 frt, a kaszálásra 10 frt, aratás, hordás és nyomtatásra 50 frt, évi állami és községi adója 20 frt, összesen 110 frt. Ezt levonva a bevételből, marad 131 frt tiszta jövedelem. Ezen kívül lakás, a belső telek szabad használata és a mit napszámmal, továbbá fuvarral megszerez.

V. A Maros-völgye.

1. A nagy- és középbirtokok.

a) A petrisi birtok.

A petrisi uradalom Ürményi Pál tulajdona jelenleg, azelőtt Szalbeck birtok volt, de tulajdonost gyakran cserélt. Térfogata művelési ágak szerint a következő: szőlő 1 kat. hold és 502 □-öl, szántó 513 kat. hold és 1279 □-öl, kert 78 kat. hold és 793 □-öl, rét 182 kat. hold, legelő 102 kat. hold és 1191 □-öl, erdő 8200 kat. hold és 905 □-öl, terméketlen 36 kat. hold és 1301 □-öl; összesen 9316 kat. hold és 1338 □-öl. Mint ez adatokból kitűnik, a petrisi uradalom, hegyi és erdő birtok lévén, kevés lapályos földet foglal magában. A lapályos részek majdnem kizárólag takarmánytermelésre használtatnak; a hegyi szántóföldek kevés kivétellel a községi lakosság által részben műveltetnek, a termésnek $^1/_3$-a képezvén a birtokosnak járó részt. Gazdasági eszközökkel és gépekkel e gazdaság el van látva. Az uradalom marhatenyésztéssel és gyümölcstermeléssel is foglalkozik. A fő gazdasági ág azonban az erdőmívelés, melynek czéljaira 15 kilométer hosszú keskeny vágányú iparvasútja van.

b) Az iltyói birtok.

Herczeg Lichtenstein Alajos iltyói uradalma, melynek területe 6000 kat. hold, Iltyó, Tok és Szelistye községek határában fekszik. Jelenlegi tulajdonosa birtokába vétel útján jutott. — A 6000 holdnyi terület nagyobb része, 5007 hold erdő; van továbbá 400 hold szántó, 60 hold rét, 3 hold szőlő, 10 hold kert, 160 hold legelő s 360 hold hegyi szántóföldje. Az uradalom személyzete: 1 intéző, 1 fővadász, 1 főerdőőr, 5 erdőőr, 1 béres-gazda, 3 mezőőr, 8 béres, 5 kocsis, 4 kanász, 1 juhász,

3 tehénpásztor, 2 ökörpásztor, 1 taligás, 1 irodaszolga, 2 kertész, 1 kovács, 1 bognár, 1 vinczellér, 2 hintókocsis, 1 lovász, 2 csikós. Az állat-állományt 21 ló, 20 ökör, 50 tehén, 120 borjú, 16 juh és 360 sertés képezi. Az uradalom házi kezelés alatt van. A szántóföldeken búzát, rozsot, kukoriczát és luczernát szoktak vetni. Az erdőből évenkint átlag 50 holdat vágnak ki, honnan holdanként 40 öl tűzifát nyernek. A hegyi szántókból évenkint 60 holdat fásítanak be, részint tölgy-, részint fenyőfával. A birtokon az állattenyésztés rendszeresen űzetik; a fölös marha-állomány 3 évenkint adatik el; a tejből vajat készítenek s igy értékesítik azt.

c) A soborsini uradalom.

Gróf Nádasdy Ferencz soborsini uradalma a báró Forray-családról szállott reá örökségképen. Az uradalom 3 nagy tagból áll és pedig Soborsin, Kujás és Temesest községek határában van 3334 kat. hold 1179 □-öl, Halalis község határában 1093 hold 979 □-öl és Trojás község határában 6042 hold 1306 □-öl; a három tag területe együttvéve 10,471 hold 264 □-öl. A talaj hegyes, előfordulnak rajta 800 méternél magasabb hegycsúcsok is; a lejtők igen meredekek (30—40°). Az erdőkben a fajdoknak különféle fajai fordulnak elő. A közlekedés eszközeit részben az erdélyi vasút és országút, részben hegyi utak képezik, melyek elég jó karban vannak. A kezelés részben bérletileg, részben házilag történik. A házi kezelésnél 1 gazda, 7 béres, 2 kocsis, 2 csikós és 2 tehénpásztor van alkalmazva. A birtokon levő épületek: 1 szép emeletes kastély melléképületekkel, 8 tiszti, 5 cselédlak, 4 munkásház, 4 ló- és 2 tehénistálló, 3 korcsma, 4 vizimalom, 1 fűrészmalom s 2 bérház. Az uradalom tulajdonosát megilleti a vásári vámszedési jog Soborsinban. Az igás-állomány 16 ökörből, 2 bivalyból és 4 lóból áll; a haszonmarha-állományt 12 tehén, 1 bika s 6 borjú képviseli. Az uradalom területe majdnem kizárólag erdő, ennek értékesítése végett keskeny vágányú iparvasút van rajta építve és pedig 15 km. hosszúságban gőzerőre, 13 km. hosszúságban lóerőre berendezve; ez az iparvasút Seidner Bernát fakereskedő czég használatában van, mely a trojási erdők faterményeinek átvételére szerződésileg kötelezteteti. Ugyane czég használatában van a trojási mészkemencze is, mely hetenkint 300 tonna meszet képes előállítani, de csak mintegy 5000 tonnát termel évenkint. Az évenkint eladásra kerülő fa 1500—2000 köbméter. Az uradalom állami adója 1750 frt, községi közköltsége 1200, útadója 150 frt. Tiszta jövedelem 25,000 frt.

d) A maros-szlatinai uradalom.

A maros-szlatinai uradalom területe 15,700 kataszträlis hold. Tulajdonosa a Munk H. és fiai czég. Áll 15,000 kat. hold erdőből, 700 kat. hold rét, mező, szántóföld és legelőből. A birtok házilag kezeltetik.

A gazdasági felszerelés áll a megfelelő igavonóállatokból, eszközökből és gépekből. A hivatalnokok száma 6, fizetésük 300—600 frt, lakás, fűtés, világítás és a szokásos deputátumokból áll. A munkások száma nagyon változó és az sokszor 300-ig emelkedik. A napi bér 50 krtól 1 forintig váltakozik. Az állatállományt 50—70 szarvasmarha és 200—400 sertés képezi. Különben itt a mezőgazdaság és állattenyésztés mellékes, az erdőkihasználás a fő foglalkozási ág.

e) A konopi uradalom.

A konopi uradalom Konopy Sándorra 1872-ben szállott örökösödési egyezség folytán. Az uradalom több tagból áll, erdeje azonban egy tagban van; délről a Maros, más irányokban erdőségek határolják. A Maros-menti terület lapályos, a többi hegyes; úgy az erdő-talaj, mint a szántóföldek termékenyek, az utóbbiak a Maros iszapolása folytán. A vadállomány jelentékeny. Az uradalomnak halászata is van a Maros-folyóban, hol harcsát, pontyot, fehér halat és kecsegét fognak, mindez azonban alig jövedelmez valamit. Helyben vasúti állomás van s azonkívül az országút s még inkább a Maros kínálkoznak közlekedési eszközökül. Az uradalom terményei tehát jól értékesíthetők; a Maroson az uradalom falerakó-helyet is tart, hol a fa a tutajokra könnyen felrakható; ezen kívül a hegyi magas utak is jól használhatók. Fő forgalmi helyei Arad és Lippa. Az uradalom nagy része házilag kezeltetik; bérbe csak a Maroson túli részek adatnak ki holdanként 8 frtjával. A kezelő személyzet: 1 erdész, 8 erdővéd, 2 faraktár-őr, 1 gazdasági intéző, 4 kocsis, 8 béres, 1 kovács, 1 bognár, 1 molnár, 2 kanász, 3 mezei csősz, 4 csikós és 1 házi kocsis; Aradon külön ügynök van a faűzlettel megbízva. A birtok-terület 7515 kat. hold, melynek legnagyobb része — 7000 hold — erdő; épületei: 1 úri-, 1 erdész és 1 tisztilak, 1 postaház, 1 korcsma, 1 cselédház 8 lakással, 2 őrház, 1 kovácsműhely lakással, 1 bognárműhely lakással, 2 erdővédlak, 1 szeszgyár lakással, 1 szárazmalom lakással, 1 pataki-malom lakással, 6 istálló 200 drb szárvasmarhára, 2 istálló 40 lóra, 2 disznóól 100 anyakocza részére, 1 tengeri-kotárka, 3 magtár, 3 fészer, 2 kamara, 1 kolna, 1 vinczellér-ház. Az uradalomhoz halászati és malomjog tartozik. Igás-állomány: 24 ökör, 26 ló; haszonmarha-állomány: 10 tehén, 1 bika, 25 gúlyabeli marha, 10 borjú, 4 kancza, 3 csikó s 60 drb sertés. — A gazdasági felszerelés k. b. 3500 frtot ér. A szántóföldek váltógazdaság szerint kezeltetnek 3 éves fordával, kivéve a Maros-menti áradásos földeket, hol mindig kukoriczát vetnek. Évenkint 300 hold vettetik be. Trágyázni csak a dombos területeket szokták, mivel a trágya kevés s a sík földeket a Maros hátrahagyott iszapja ugy is javítja. Munkás többnyire elég van; a férfiak napi bére 40—50 kr., az asszonyoké 25—30 kr. — Gyümölcstermelés csak házi szükségletre űzetik; az uradalom szőlője 3

holdat tesz, hol eladásra is termeltetik bor. A szeszgyár jelenleg nincs üzemben; a pataki- és a szárazmalom a szükséglethez képest dolgoznak. Az uradalom területén kőfejtés is történik; a kőanyagot a Maros-part erősítésére fordítják s 1 frt 50 krjával adják köbméterét. Az erdőgazdaság 100 éves fordában kezeltetik; az erdőben uralkodó fák a tölgy ($^3/_5$ rész), bükk, cser; a faanyag egy része épület és szerszám, más része tűzi fának használtatik fel s az uradalom saját hajóin szállíttatik Aradra. Az uradalom állami adója 1347 frt 24 kr., községi 451 frt 20 kr, útadója 2 frt 40 kr. minden iga után volt a mult években.

Konopy Sándor elhalálozása után ez uradalmat Kintzig János nagybirtokos vette meg, a ki ott sok czélszerű újitást hozott be.

f) Az odvosi birtok.

Konopy Kálmán és neje odvosi birtoka vétel útján került jelenlegi tulajdonosai birtokába; előbbi tulajdonosa gróf Nádasdy Lipót volt. A birtok több tagból áll; erdeje 1 tagban, szántóföldje 4 tagban, egy része a Maros tulsó partján fekszik. Szántóföldjei és kaszálói a Maros mentén nyúlnak el; talajuk néhol vizenyős, de többnyire termékeny iszapos talaj. Erdőségei a hegyeken feküsznek és pedig absolut erdőtalajon. Természetes állatvilága: vaddisznó, farkas, vadmacska, róka, borz, őz, nyúl, továbbá mint vándor-madarak: szalonka, fürj, haris, vadgalamb, gémek, sasok. Állandó madarak: császár-madár, fogoly, vadrucza, különféle éneklő madarak, héja, vércse, varjú és szarka. A birtok fő forgalmi helyei Lippa és Arad. Közlekedési útjai az erdélyi vasút, az arad-zámi országút és a Maros. E birtok házilag kezeltetik, csak a Maroson túl fekvő 40 hold van rendesen bérbe adva; a kezelő-személyzet: 1 gazdasági intéző, 2 erdőőr, 1 mezei-csősz, 2 kocsis, 6 szekeres-, 6 gyalogbéres, 1 tehenes és 2 gulyás. Ezen kivül a birtokos kovácsot és bognárt is tart. A birtok területe 2050 kat. hold; ennek legnagyobb része 1560 hold erdő, 310 hold szántó stb. Épületei: 1 úri-lak, 1 intéző lakóház, 6 cselédház, 1 bognárműhely lakással, 5 istálló, 1 magtár, 1 kukoricza-kotárka, 1 széna fészer, 1 csőszház, 1 koresma s 1 nagy kamara. Mindehhez malom és halászati jog is tartozik. Igás-ökör van 36 drb, igás ló 4 drb; állattenyésztésre szolgál 20 tehén, 1 bika és 4 kancza; növendék-marha 60, csikó 8 drb. A gazdasági holt-leltár 3240 frtot ér. Az áradásnak jobban kitett szántóföldek, az egész szántóföldnek mintegy fele, folyton kukoriczával vettetnek be, a másik felén pedig váltógazdaság üzetik 3 éves fordával. — Évente 40—50 hold trágyáztatik; munkás elég van; férfi-munkás bére 50—60 kr, nőé 30—40 kr. A birtok szőlője csak házi szükségletre szolgáltat jó minőségű bort és gyümölcsöt. A gazdaságban évente 10—12 szarvasmarha hizlaltatik; a kőbánya, melyből kék homokkövet nyernek, bérbe van adva. Az erdőgazdaság 80 éves for-

dában üzetik, a faanyag részint épület- és bútorfának, részint tűzifának használtatik fel. Az erdő megújítása gyökhajtás útján történik. A birtok állami adója 724 frt, községi 438 frt, útadója 192 frt 40 kr.

2. Kisbirtok.

a) Petris község és környéke.

Petris, Szelistye és Iltyó, melyeknek viszonyai minden tekintetben azonosak, határának talaja $^1/_{10}$ részben vizenyős, rétes, $^3/_{10}$ részben jó minőségű szántó és kert, mely azonban fekvésénél fogva áradásoknak van kitéve, $^6/_{10}$ részben hegyi legelő és erdő, mely gabonatermelésre kevésbé való, azonban mint erdőtermelésre felette alkalmas, délnek fekvő, vastag fövenyes és homokos talaj okszerű kezelés mellett szépen jövedelmez. A vizenyős rész csatornázás által volna javítható, azonban csak aránytalanul nagy költséggel. A községek határa tagosítva nincs és különböző fekvése folytán nem is tagosítható. — Felváltva kalászos- és kapásnövények, évenkint váltakozó vetésforgóban vettetnek. A kalászos-növények aratása után őszszel, rossz időjárás esetén tavasszal ugaroltatnak fel a földek, melyeket azután április-május havában újból felszántanak és kukoriczával vetnek be. A kapás-növények letakarítása után nem ugarolnak, hanem nyomban szántanak és őszi búzát vagy rozsot vetnek. A búza- és rozs-magot vetés előtt megrostálják, meszes vagy kékköves vizzel csávázzák; a magnak való kukoriczát tökéletes és érett csövekben már a törés alkalmával kiválasztják és zsinegre fűzve, a padláson tartják. A bab- és tök-magot nem válogatják. A vetést gépek nélkül, kézzel eszközlik. — Eddig saját készítményű fa-ekékkel szántottak, de ujabban vas-ekéket szereztek be; gépeik nincsenek. A cséplést cséplő-botokkal való verés által eszközlik. Gazdasági épületeik fából épült csűrökből, istállók- és ólakból állanak. Tanyák nincsenek, a gazdaság a községben van összpontosítva. A marha létszám nagy és a földbirtok kevés lévén, trágya van elegendő; minden 2—3 évben trágyáznak egy parczellát; a trágyát megbecsülik és tudnak vele bánni.

A gabona neműeken és hüvelyes veteményeken kivül termelnek káposztát és a ház szükségletére szükséges konyhakerti növényeket, végül a külső réteken és beltelkeken nagyobb mennyiségű szénát és sarjút. Kat. holdankint átlag terem őszi búza 8, rozs 10 és kukoricza 10 hektoliter, a babból, mely a kukoriczával együtt termeltetik, 60—90 liter; kender tilolt állapotban 2 métermázsa, burgonya 50 hektoliter; tök, mely szintén a tengerivel együtt termeltetik, 2 szekér, széna 3 szekér, sarjú 1 szekér. A terményeket megtartják, mert azok saját szükségletükre alig elegendők. A gabona- és pénzuzsora dívik.

Az állat és pedig a szarvasmarha- és sertéstenyésztésnél alkalmas apaállatok beszerzése folytán jelentékeny fejlődés mutatkozik. Lovak itt nem tenyésztetnek. Szarvasmarha magyar és moldvai vegyesen, keresztezve pinzgaui fajjal. A sertés, az itt elfajulva volt mangolicza-faj, felfrissítve a kisjenői fajjal tenyésztetik. A juh és kecske apró, csenevész hegyi faj. Apaállatok: pinzgaui bikák és kisjenői kanok. Haladás az okszerű állattenyésztés felé abban mutatkozik, hogy a szarvasmarha- és sertéstenyésztésben a mult évek alatt beszerzett alkalmas apaállatok használata folytán mutatkozó fajjavulás a tenyésztők által felismertetvén, az uj apaállatok irányában fennállott idegenkedés és közöny elenyészett s a faj javításra való általános törekvés észlelhető. A legelő gazdálkodás csakis istállózással fordul elő. Községi hegyi legelő van. A széna- és sarjútermelésen kivül egyéb takarmánynövények termelésére ez ideig gond nem fordíttatott, de ujabban svájczi herét is termelnek. Körte, alma és dió kisebb mennyiségben a kertekben, szilva ugy a kertekben, mint a hegyi legelőkön levő szilvásokban, nagyobb mennyiségben termeltetik. A szőlő nem ide való. Az alma- és diótermés elárusíttatik, a szilvatermés egy kis része saját használatra aszaltatik és szilvaízzé, nagyobb része pálinkának főzetik ki és árusíttatik el.

Nagyobb mértékben foglalkozik a nép télen át erdei termékek — tűzi és szerszám, valamint épületfa — előállításával és kisebb mértékben ezeknek szállításával is. A szállítást az erdőbirtokosok nagyobb részben mezei vasútakkal eszközlik. Házi ipar a nép saját szükségletének fedezésére van. Ilyen a fonás, szövés, kosárkötés, ács, asztalos és bognár munkák végzése s ujabban bakkancs alakú lábbeliek készítése. Ez iparokat fejleszteni lehetne ugyan, de ez, piacz hiánya folytán, kevés haszonnal járna. A nép értelmisége, t. i. a papok, tanítók és előljárók, továbbá gazdasági értelmisége, a birtokosok, bérlők és kereskedők, egy-kettő kivételével képzett és a mai kor színvonalán álló, felvilágosodott elemekből áll. Szorgalom és takarékosság tekintetében nem róható meg a nép, de minthogy munkája nem elegendő, mellékkeresetre kevés alkalma és tere nyílik; vagyonilag és szellemileg hátramaradt. Lassan bár, de minden tekintetben fejlődik. — Testalkatra nézve a pórnép közép és magas, erős termetű és kitartó munkás. Tápláléka vagyoni viszonyaihoz mérten hol jobb, hol rosszabb. Általában jobban táplálkozik mint más, hasonló viszonyok között élő nép. Erkölcsiség és jellem tekintetében az itteni nép ellen panasz nem emelhető s általában ugy ezen, mint józan gondolkodás és jó felfogás tekintetében felette áll a Maros mentén fekvő községek lakosságának. Pálinkát, őszkor a főzés idején, sokat fogyaszt, de azért a pálinka-iszákosság elterjedve itt nincs, mert a főzés befejezte után, a készlet — kevés kivétellel — elárusíttatik s évközben, ha jutányos áron iható bort, vagy sört kaphat a nép, azt inkább élvezi, mint a pálin-

kát. Általában szeszes italt — a pálinkafőzés idejét kivéve — keveset fogyaszt. Társadalmi élete igen egyhangú s jelentéktelen, a mi korlátolt anyagi viszonyainak és a hűvös időjárásokban és csapadékokban bővelkedő klima befolyásának is tulajdonítandó. Különben e román nép megelégedett családi életet él, békés, vallásos, türelmes és tisztességtudó.

b) Tótvárad községe.

A tótváradi körjegyzőség területén a hegyek alatti rész kötött agyag, a marosparti részeken televény-iszap van, mely az évenkint ismétlődő árviz által javíttatik vagy rongáltatik; leginkább szükséges volna a part védése. — Nincs tagosítva, de a helyi viszonyok miatt az nem is kívánatos. Forda beosztás nincs, a talaj megmívelése gyenge, a mag megválasztásáról szó sincs. A nép gazdasági eszközei még mindig a régiek; gépeket egyáltalán nem használnak. Gazdasági épületei sötétek, szűkek, czélszerűtlenek; tanya-rendszer nincs, minden gazdálkodás a községben van összpontosítva, néhol a lenföldeken trágyáznak is, de nagy súlyt nem fektetnek reá. — Búza kevés termeltetik, ugyszintén rozs és zab is; árpa semmi; hüvelyes vetemények csupán saját szükségletre a kertekben. Kereskedelmi növények nem termeltetnek. A főczikk a kukoricza, mely holdankint átlag 3 köblöt ad; a termést aratás után mindjárt eladják, leginkább helyben s igy a gabona-uzsora kimaradhatatlan, sőt titokban a pénzuzsora is előfordul.

Ló egyáltalán nem tenyésztetik, csak szarvasmarha, sertés, juh és kecske. A bikák nagyobbrészt a kincstártól szereztettek be és tenyésztésre alkalmasak. A sertésnél határozott faj nem fordul elő, mert azok mind itt-ott összevásárolt állatok. Okszerű állattenyésztésről szó sem lehet; istállózás nem fordul elő csakis télen. Községi legelő van; külön takarmánytermelésre nem gondol senki. — Szőlő- és selyemtermelés nincs. A kincstári erdők rendesen kezeltetnek; a községek erdei felügyelet alatt állván, nem prédáltatnak, mint régebben. Gyümölcsöt egyesek saját szükségletükre termelnek. Azonban szilvát mindenki termel bőven s az a lakosság egyik jövedelmi forrásának mondható. — A népnek ugy általános mint gazdasági értelmisége kezdetleges. Az nem szorgalmas és nem takarékos. Fejlődésének ezen hiányok az akadályai. A pálinkaivás nagyon elterjedt. A hiányos közoktatás miatt e román nép erkölcstelenedik és jellemileg nem megbízható. Erős, szívós nép. Az emberek általában perlekedők. A családi kötelékek anyagi kérdések folytán többnyire lazulnak és a családtagok közt hiányzik az egyetértés. Különben kevés kivétellel a nép zöme a hivatalokkal szemben türelmes és tisztességtudónak mondható.

c) Szlatina községe.

A Szlatinán és az egész **kapruczai** körjegyzőségben mívelés alatt álló földterület, kizárólag parasztbirtok. E vidéken szőlő nincsen. Az erdők,

kincstári uradalmi birtokot képeznek. A parasztbirtok elaprózása napirenden van. Saját gazdasága után nem élhet meg senki, mindenki erdőmunkára is van utalva. Egy ember megkereshet kézi munkája által naponkint 50 krt, fuvarozással 1 forintot. A parasztbirtok düllőkre van osztva, de a mi a mívelést illeti, tehet mindenki, a mit akar, mivel egyebet nem is termelnek, mint kukoriczát. A takarmánytermelés ismeretlen, mert ha széna nem is terem, nem baj, mivel a legelő és cserjés területen télennyáron van hely. A jelzálogi terhek itt ismeretlenek. A bankár a zsidó, az dominálja a kisbirtokosokat és a legszegényebb embert is. Van pénz vagy nincs, az mindegy, de inni iszik minden ember, még pedig spiritust. A zsidónak minden ember adós; ő ad kölcsön mindenre; az uzsorában nyakig benne van a lakosság; ezt a korcsmárosok és kereskedők gyakorolják. A kisbirtokosnál haladás semmiben nem észlelhető, marhatartása van, de a trágyázást elhanyagolja. A kisbirtokosság vagyoni ereje és jóléte éppen oly gyengén áll, mint 30 évvel ezelőtt, ellenben a fényűzés megvan és a pálinkaivás nagyon haladt.

Szlatina község határának talaja, minthogy hegy és völgy, nem termékeny és nem is javítható. A tagosítás a községre nézve kedvező feltételek mellett, 1874-ben történt meg. A lakosok gazdálkodása egészen primitív, sem gépei, sem gazdasági épületei nincsenek. Belátják, hogy a trágyázás hasznos, de azért nem trágyáznak. A gabonaneműekből a nép a mit termel, nem elegendő saját szükségletére, piaczon nem értékesít semmit; az uzsora nagyon meggyökeredzett. Községi legelő van. Tenyésztetik szarvasmarha, sertés, juh, kecske. Apaállatok, kivéve a községi bikát, az egyes lakosoknál vannak s ezek használtatnak. Termeltetik sok szilva és alma. Igen sok pálinkát is főznek. Méhészet vagy selyemtermelés nincs. A saját iparczikkbeli szükségletet fedezi a házi ipar, ugy a felső, valamint a fehér ruhára nézve. Szlatinán van egy nagy faipari gyártelep s ezáltal nem jelentéktelen keresetnek örvend a vidék lakossága. A nép erkölcsi tekintetben hátra van. Testalkata erős és lehet mondani, hogy a nőnem szép. Különben tunya, nem takarékos és értelmetlen, de békés, türelmes és tisztességtudó. A társadalmi és családi élet primitiv.

d) Radna nagyközsége.

A Marosvölgy községei közül mindenek felett **Radnával** kell foglalkozni. Itt a mezőgazdasági birtokok egyedül a parasztbirtokos osztály kezében vannak. A szőlők nagy része szintén a parasztoké mezőgazdasági birtokkal vegyesen; erdeje azonban nincs. A parasztbirtok elaprózása az utolsó 10—15 év alatt nem nagy mértékben haladt. Azok alig $^1/_{10}$-ed része akkora, hogy termékét nem emészti fel a gazda háztartása; a melyek után annak birtokosa megélhet, körülbelől $^1/_4$-ed rész, mig azok,

melyek birtokosai mellékkeresetre vannak utalva, valamennyi kisbirtokoknak $^3/_4$-ed része. Ez utóbbi esetben legfőbb mellékkeresetét a helybeli nagyobb parasztgazdaságoknál, valamint a vidéki nagyobb birtokosoknál vállalt bérmunka képezi. Ez az utolsó évtized alatt átlag 35—50 krt tett. Az ily viszonyok közt levők anyagi helyzete általában nélkülözéssel jár. A parasztbirtok nyomásokra és parczellákra oszlik. A megmívelés szabadsága bizonyos vetés-forgási szabályokhoz s ezekhez hasonló szokásokhoz van kötve. A takarmánytermelésnek a birtokfeloszlás felette útjában áll. — Kaszállók nem léteznek, a legelő elkülönítése pedig még csak nem rég volt folyamatban. A parasztgazdák mezei gazdálkodásukkal kapcsolatosan nem űznek semminemű ipart; a gazdasági szeszfőzés az utóbbi években szintén inkább hanyatlott. A birtokváltozás az élők közötti jogügyletek útján csak ritkán fordúl elő, eladás eseteiben leginkább a kisbirtokosok maguk között a vevők. A parasztbirtok nagyobb részt olyanok kezén van, kik azt örökölték. Birtokoknak zálogba adása nem fordúl elő. A haszonbérbeadás rövid időtartamra gyakran előjön és pedig helyzetbeli gazdák közt; kizárólagos bérlők nem léteznek. — A parasztbirtok átörökítése általában törvényes és kevés esetben az végrendelet útján történik. A kisbirtok jelzálogi megterheltetése ritkán és akkor az érték felének erejéig fordúl elő. Általában a megyei gyámpénztár vagy a helybeli egyházi-alap nyujtja a kölcsönt. Az utolsó 10—20 év alatt nem növekedett a jelzálogi terheltetés. A terhek keletkezési okai többnyire vételárhátralékok és örököstársak kielégítése; a kamatláb 6%. Rövid időre szól félévi törlesztéssel. A személyi adósságok sem nagymérvűek. A közterhek a kisbirtokosok tényleges jövedelméhez kedvezőtlen arányban állanak. Igen sok kisbirtokos már alig képes azt birtoka jövedelméből fedezni és igy sok háztartás deficittel küzd. Kényszer eladások ritkán történnek és azoknak száma nem szaporodik. Az előforduló katasztrófát leginkább magánadósságok idézik elő; többnyire maguk a hitelezők a vevők. — A kisbirtokosok gazdasági értelmiségében és gazdálkodásában sem haladás, sem hanyatlás nem észlelhető; az ősi vetésforgás divatozik. Az eladásra szánt terményekből leginkább kukoricza kerül piaczra; a gépek használata nem terjed.

A gazdasági épületek egyszerűek. A községtől távol fekvő radnai pusztában inkább a tanyai rendszer honos, a községi határbeli csekély gazdálkodás pedig inkább a községben van összpontosítva. Lótenyésztés nincsen, a szarvasmarha a hegyi vidéknek megfelelő faj. Sertésből a vegyes, juhokból a magyar-faj, kecske pedig a közönséges tenyésztetik; okszerű állattenyésztés a helyi területi viszonyoknál fogva haladást nem mutathat fel; istállózás a meglevő csekély és hitvány községi legelő mellett sincs; a kevés természetes kaszállón kívül a földbirtok csekélysége miatt takarmány nem termeltetik.

A község lakosságának mellékkeresete a határbeli szomszédos szőlőhegyeken előfordúló napszám-munkából áll; iparvállalat nincsen a határban, házi ipar csak a legszükségesebb szövő kézimunkából áll, melynek fejlesztése mindenesetre előnyös lenne. — A nép általános és gazdasági értelmisége fejlődésnek indúlt, szorgalma és takarékossága javúl, de a fejlődés lassan halad. A pálinkaivás el van terjedve annak körében. A nép társadalmi és családi élete békés és ez utóbbi erkölcsös; az emberek elég türelmesek és tisztességtudók.

Baj, hogy a marosvölgyi népnek általában kevés a szüksége. A viszonyokat alaposan ismerők állítása szerint a jó termés a birtokosságra nagyon kétes értékű, mert akkor a lakosság nem megy munkára. Ha adóját leróhatja, dohányát és sóját megveszi, egyéb készpénz szükséglete nincs. Ennek az állapotnak megfelelőleg néznek is ki a lakó ház és tökéletlen gazdasági eszközei. — Ló nem kell e népnek, lusta természetének a lassú járású ökör jobban megfelel. A táj, minden természeti szépsége mellett is, a figyelmesebb szemlélőre egyes magán birtokosok erdőpusztításai folytán nagyon szomorú képet nyujt. Az erdőpusztítás a faanyag rablógazdaság számba menő értékesítésének következménye. A friss erdőtalajt tengerivel vetik be és erejét igy szívják ki néhány év alatt. Azután kecske és marha legeli, ez alatt az eső a humus réteget lemossa és a hegyből kopár szirttömeg lesz, melyről legörög a törmelék, a mi elpusztítja a völgy jó földjeit is. — A Maros mentén a vizen szállíthatás folytán már régebben nagymérvű erdőpusztítás terjedt el a nem kincstári erdőkben. Most a kis vasutak hernyó módjára eszik tovább az eddig hozzáférhetlen erdőket is. E gazdálkodásnak szomorú vége lesz. Ma még egyes alkalmas növényekkel sokat lehetne tenni, később ez sem köti meg a talajt. A soborsini uradalomban folytatott eljárás e részben nagyon helyes. — A román nép babonás, de alapjában jó és értelmes, csak boszszúálló természetű. Későn fejlődik, úgy hogy katonának csak 22—23 éves korában válik be A 30 éves férfi erős. Lustaságát századokra visszavihető vérszegénysége magyarázza meg.

e) Paulis községe.

Paulison a mivelés alatt álló terület — egy csekély részét kivéve — parasztbirtok; szőlők is vannak ugy a község belterületén, mint a hegyen, ezek is nagyobbára parasztkézben vannak, de erdő nincsen. A nem parasztbirtok a kincstáré lévén, ez változást nem szenved. A parasztbirtok felaprózása az utolsó idő alatt haladt, de nem valami nagy mértékben és kevésbé eladás, mint inkább örökösödés folytán. A parasztbirtok még mindig akkora, hogy termékéből eladásra is kerül, mindazonáltal a lakosság túlnyomó része mellékkereset után néz, a mi főleg napszámból áll másoknak helybeli szőlőjében. A parasztbirtok dűlők szerint parczellákra

oszlik. A mívelés szabadsága korlátozva van, a mennyiben rendesen a határ egy harmada kukoriczával és tavasziakkal, kétharmada pedig búzával felváltva vettetik be. Takarmánytermelés éppen semmi sincs. Közös használatú terület csak a közlegelő. Az adás-vételek nem igen gyakoriak, ha elő is fordulnak, a vevő mindig csak paraszt. A birtok többnyire olyanok kezén van, kik azt örökölték. A kisbirtok jelzálogi terheltetése előfordul, de nem általános és a melyen teher van, az legfeljebb az érték egyharmadáig megy. A hitelező túlnyomólag a megyei gyámpénztár. A személyi adósságok nem nagy mérvűek és nem szaporodtak, de vannak ily adósságok kisebb számban mégis és nagy kamat mellett. A kötvényre adott ily kölcsön után 20—25%-ot vesz a hitelező; ezt az okiratban nem téteti ugyan ki, de a mi annál rosszabb, a kölcsönzött tőkéhez számítja. Az ilyen uzsorát parasztok űzik egymással szemben. Elősegíti ezt a pénzintézetek, illetve a megyei gyámpénztárnál a kölcsönadáskor követett hosszadalmas és költséges eljárás is. — A mostani viszonyok a régiektől sem a szellemi, sem az anyagi haladás tekintetében nem sokat különböznek, kivéve, hogy a szőlők elpusztulása, legalább átmenetileg, a vagyonosság alapjait kissé megingatta.

Ó- és Uj-Paulis községek határa közös lévén, az kétféle minőségű. Azon része, mely a községhez közel fekszik, csekély mélységben kavicsos, felülete helyenkint homokos és sárgás-barna agyaggal vegyes; a községtől mintegy 20 kilométerre fekvő és kelet felől Világos s nyugat felől Szt.-Anna község határával határos rész, az ugynevezett paulisi-puszta, sötét-barna agyagos, mindkét helyen csekély televény van és a föld kiélt. A tagosítás nincs keresztül vive. A községbeli lakosok gazdálkodása általában primitív. A forda abból áll, hogy kétszer egymás után búza és a harmadik évben kukoriczával vettetnek be a földek; valami különös magválasztás nincsen, mindenki a maga terméséből veszi a vetőmagot. A búzamagot többnyire páczolják; a vetés kézből, a szántás nagyobbára vas ekékkel, de csekély mélységben történik. A munkaeszközök rosszaknak nem mondhatók, de gépek nem használtatnak. Tanya-rendszer nincsen, a földnek kis parczellákban és sokfelé fekvése miatt nem is lehetséges, minélfogva a trágyázás is nehézséggel jár. Szántóföldeket vagy kaszálókat trágyázni nem igen szoktak és inkább eladják trágyakészletüket a vidéki szőlősgazdáknak, illetőleg megtrágyázzák vele szőlőiket. A szőlők elpusztulása óta jobban felhasználják. Termeltetik kat. holdankint 4—5 mmázsa búza, 3—4 mmázsa kukoricza. A búza és kukoriczából a felesleget a nép aratás után elszokta adni az aradi és lippai piaczokon.

Az állattenyésztés meglehetős fejlődést mutat a szarvasmarhánál és sertésnél, de a lónál nem fejlődés, hanem nagymérvű hanyatlás mutatkozik; a lótenyésztés számba sem vehető, alig van egy egy elcsenevészett csikó. Szarvasmarha, juh és sertés már inkább tenyésztetik, de kecske nem. —

Szarvasmarháknál túlnyomó a szürkés fehér (magyar) faj, de van itt tarkafaj, ugynevezett svájczi korcs. Az apaállatok jók. Az okszerű állattenyésztés felé csekély haladás mutatkozik Istállózás nem fordul elő. Községi legelő van csekély fűterméssel. A takarmánytermelésre sem fordittatik nagyobb gond. Volt — és remélhetőleg a felújítás után ismét lesz — szőlő és van szilvatermelés. A szilva pálinkának dolgoztatik fel. — A nép értelmisége általában kielégítőnek mondható; gazdasági értelmisége azonban csekély. A német szorgalmas, a román kevésbbé; fejlődést észlelni nem lehet. A nép testalkata inkább gyenge, mint erős, munkaereje is ehhez mért. A táplálkozás nem teljesen rossz ugyan, de különösen a románoknál sok kivánni valót enged még. Ez egyébiránt nem helyi, hanem általános baj. Pálinkát iszik ugyan mindenki, de az ivás nem fajult el szenvedélylyé. A nép társadalmi és családi élete rendes, békés, türelmes és az emberek tisztességtudók. — A csekély gabnaárak és a szőlők elpusztulása nagy csapás e községre nézve is.

VI. A Körös völgye.

1. A nagy és középbirtok.

a) A borossebesi uradalom.

A borossebesi uradalom Aradvármegye keleti részén fekszik éjszak és keletről Biharmegyétől környezve; nem messze a határtól van Aradvármegye legmagasabb pontja az Arzura vagy is ujabb elnevezés szerint a Nagyarad, 1114 méternyire a tenger színe felett. A mai uradalmi terület 4 birtoktestből van összeállítva; ugyanis a régi borossebesi uradalom, mint kincstári birtok, 1806-ban jutott gróf Königsegg Rottenfels birtokába, a kitől 1847-ben gróf Waldstein Wartenberg Christian vette meg. Ő gyarapította az uradalmat vétel útján a monyászai birtokkal Néverytől, a szelezsáni birtokkal Töröktől, a ravnai composeszoratusi birtok 24 teljes részből megvett 19½ részlettel a nemes Józsa-családtól. Ezen összesített uradalmat 1891. évi julius 1-én gróf Wenckheim Krisztina férjezett gróf Wenckheim Frigyesné vette meg. Az uradalomba 21 község van beékelve, melyeknek összes területe 23,793 k. hold területtel, mely 11,323 lakossal bir. Az uradalom területe 32,933 kat. hold, melyből mezőgazdaságilag kezeltetik 5339 kat. hold, erdőgazdaság 27,367 kat. hold, terméketlen 227 kat. hold, a kataszteri tiszta jövedelem 14,431 frt 14 kr., egyenes földadó 3679 frt 09 kr. Az uradalom fekvését tekintve felosztható sík, dombos és hegyvidékre. A sík és dombos vidéken terűlnek el a mezőgazdaságok: Sebes, Kornyest, Zemerd és a szelezsáni majorok; a többi domb és a hegyesvidéken van az erdőgazdaság.

A mezőgazdaság fő feladata az állattenyésztés és gabonatermelés; megterem ott minden gazdasági növény, főleg pedig búza, zab és takarmány. A trágya hatása kitűnő, mert a termést csak nem megkétszerezi. A szántóföldek vízáradásnak nincsenek kitéve. A belterjesebb gazdálkodási rendszer alkalmazhatása czéljából úgy a gazdasági épületek, gépek s eszközökbe, valamint az állattenyésztésbe nagyobb befektetések történtek ujabban.

Az erdőgazdaság területén az uralkodó fanem a veres bükk, ezután a cserfa, mint tűzifák, a tölgy, mint haszonfa. Átlagos tűzifavágás évente 40,000—50,000 térméter, melynek legnagyobb része az uradalmi vasipar által értékesíttetik; a haszonfa czélszerűbb értékesíthetése czéljából egy fűrészgyárt állítottak fel. Erdőmívelési tekintetből ujabban a magasabban fekvő északi hegyoldalok fenyőkkel fásíttatnak be. Eddig igen szép eredménynyel több százezer csemetét ültettek ki; az egész területen van 1700 kat. hold véderdő.

b) A borosjenői uradalom.

Báró Atzél Lajos borosjenői uradalma. Jelenlegi tulajdonosának birtokába örökösödés útján jutott. Két főrészből áll: a borosjenői birtokból, mely ismét több tagot képez s a pintlaki birtokból, mely utóbbi egy tömegben van. Az uradalom területe részben sík, részben dombos; egészségi viszonyai tűrhetők. Talaja többnyire áradvány-talaj, főleg homokos agyag, részben szikes. Természetes állatvilága: róka, nyúl s az egész országban honos fajok. Kereskedelmi helye Borosjenő. Közlekedési eszközül első sorban az aradi és csanádi egyesült vasutak körösvölgyi vonala áll rendelkezésre; vannak közutak is, de ezeknek csak egy része van tűrhető állapotban, más része rossz. A borosjenői birtok egészen haszonbérbe van adva 1100 □-öles holdanként 4—5 frtjával, a pintlaki pedig több gazdaságra oszlik, részben bérbeadva, holdanként 4 $_{6}$—8 frtjával, részben pedig házi kezelés alatt van, melynél 1 tiszt, 1 majoros, 1 béresgazda, 1 csősz, 4 kocsis és egy béres, az erdőgazdaságnál 1 summár van alkalmazva. Az uradalom területe 5800 hold több szilárd és kevésbé szilárd gazdasági épülettel. Haszonállatok csak a munkákhoz szükséges számban tartatnak; így pl. a pintlaki gazdaságban 100 szarvasmarha és 6 ló van. Mindenütt lehetőleg váltógazdaság üzetik; a munkásviszonyok nem a legjobbak. Trágyázni szokták évenként a terület 10%-át. A pintlaki birtoknak erdőgazdasága is van, mely fele részben hegyes, fele részben sík földön fekszik; az erdőterületnek 0·5%-át vágják le évenként.

c) A bokszegi uradalom.

Vajda és Éles bokszegi uradalma. Vétel útján jutott jelenlegi tulajdonosainak birtokába, azelőtt egy nagyobb birtok részét képezte; egy

tagból áll. Északról Beél, keletről Repszeg, délről Bokszeg, nyugatról Boros-Jenő határolják; az egész sík terület. Egészségi viszonyai kielégítők; talaja kötött; állatvilága: nyúl, róka, vadkan, fürj, fogoly; piaczai Beél, Borosjenő, Borossebes és Buttyin. Közlekedési eszközei az aradi és csanádi vasutak körösvölgyi vonala, melynek Bokszegen állomása van s néhány kielégítő állapotú közút. Az egész uradalom haszonbérbe van adva, 1100 □-öles holdanként 8·5 frtért. Terűlete 1148 kat. hold, 398 □-öl. A rajtalevő épületek: egy lakház, műhely, magtár, két istálló. Igás-állomány: 40 ökör, 12 igás-ló; a haszonmarha-állomány: 12 tehén, 2 bika, 25 növendék-marha, 16 ló, 15 csikó, 138 sertés. A gazdasági felszerelés értéke 5000 frt. Az uradalom területéből évenkint bevettetik 400 hold őszi, 200 hold tavaszi gabonával s 200 hold kapás-növénynyel. A munkás-viszonyok nem igen jók. Állami adó fejében az uradalom 1000 frt 50 krt, községi adóban 255 frt 42 krt s útadóban 94 frt 64 krt fizet. Történelmi érdeket nyert a birtok azáltal, hogy Kossuth Lajos neje 1849. végén ott rejtőzött el üldözői elől. E birtok azelőtt a herczeg Karagyorgyevicsé volt.

A bokszegi nagy uradalom, mely előbb a László-család, majd Karagyorgyevics Sándor herczeg volt szerb fejedelem s végül Sessevale Anatole marquis tulajdonát képezte, jelenleg már mint egész nem létezik. Az uradalom a faluban levő nagy kastélyból, melyhez a beltelek s több melléképület tartozott, egy malomból s a község határában 3 tagban fekvő 4998 kat. holdnyi földekből állott. A földterületnek legnagyobb része, mintegy 3500 hold, szántóföld, a többi legelő, rét, erdő és szőlő; az erdőterület régebben sokkal nagyobb volt, de jórészt kiirtatott. Az egész birtok fensíkon fekszik, 3—10 méter magasságban a Körös színe felett; több ér húzódik rajta keresztül; a talaj esése mindenütt oly csekély, hogy az síknak tekinthető. A feltalaj többnyire agyagos homag, nagy viztartó képességgel, nehezen művelhető s nem igen termékeny, de e tulajdonságain okszerű kezeléssel javítani lehetne. Jóval termékenyebb a Körös iszapolásai által keletkezett homokos homag-talaj. A szántóföldek terményei főleg őszi búza, kukoricza, zab, zabos-bükköny; a kaszálók és legelők igen dús fűtermést adnak s ökörhizlalásra igen alkalmasak. A szőlőben jó minőségü bor terem. A 600 holdnyi erdőben az állabot tölgy s kisebb részben cser képezik. Az uradalomhoz tartozó malomért 3500 frtnyi haszonbért fizettek. A birtok fő szállitási eszköze az aradi és csanádi egyesült vasutak körösvölgyi vonala, piacza Arad; a termények jól értékesíthetők. — A birtok tiszta jövedelme 38,000 frt volt, értéke tehát 760,000 frtra tehető. Miután Sessevale marquis, ki ellen a rossz erkölcsü bokszegi lakosság egy része merényletet követett el, a birtokot eladta, az többé nem maradt egy kézben, hanem részekre forgácsolódott.

d) A monyorói birtok.

Herman Christián monyorói birtoka. Jelenlegi tulajdonosának birtokába vétel útján jutott; az egész egy tömegből áll, északról Repszeg, délről Járkos, keletről Vojvogyen s nyugatról Bokszeg határolják. Talaja kötött; állatai nyúl, őz, róka, vadkan; forgalmi helyei: Borosjenő, Beél, Buttyin, Borossebes. Közlekedési eszközeit a kielégítő állapotban levő közutak képezik. A birtok házilag kezeltetik, 1 tiszttartó, 1 irnok, 7 kocsis, 2 csősz és 4 kanász segélyével. Területe 1472 kat. hold 900 □-öl; a rajta levő épületek: kastély, tisztilak, magtár, lóistálló. Igás állomány: 16 igás ló. Összes állatállomány: 14 tehén, 1 bika, 80 drb növendék-marha, 22 ló, 18 csikó és 24 sertés. A gazdasági felszerelés értéke 4200 frt. A birtokon szabad gazdálkodás üzetik kielégítő munkásviszonyok mellett. Évenkint 60 hold trágyáztatik saját termelésű trágyával. Faiskola is van, kezdetleges állapotban. Az uradalom erdeje fiatalsága miatt nem értékesíthető. A birtok állami adója 1091 frt 28 kr., községi adója 310 frt 50 kr., útadója 76 frt 29 kr. — Történelmi nevezetességet kölcsönöz e birtoknak, hogy Leiningen gróf honvéd tábornok, az aradi vértanúk egyike, ideiglenesen itt temettetett el, midőn a birtok az Urbán-család tulajdonát képezte.

e) A repszegi birtokok.

Hendrey Pál repszegi birtoka. Jelenlegi tulajdonosára örökségképen szállott; egy tömegből áll és síkon fekszik az egész. Talaja kötött; állatai: nyúl, róka, fűrj, fogoly. Forgalmi helyei: Beél, Borosjenő, Boros-Sebes, Buttyin. Közlekedési eszközei: az arad-csanádi egyesült vasutak körösvölgyi vonala, melynek Repszegen állomása van s kielégítő állapotban levő közutak. A gazdaságban, melynek területe 472 kat. hold s 800 □-öl, feles gazdálkodás üzetik. A rajta levő épületek 1 lakház, 1 cselédlak, 1 istálló s egy magtár. Állat-állomány: 2 ló, 6 tehén és 34 drb növendék-szarvasmarha. Trágyáztatni szokott évenkint 4 hold saját termelésű trágyával. A birtok állami adóban 298 frt 65 krt, községi adóban 73 frt 17 krt s útadóban 30 frt 15 krt fizet.

Nagy Sándor repszegi birtoka. Jelenlegi tulajdonosa birtokába vétel útján jutott; két külön tagból áll, mindkettő síkon fekszik, talaja kötött; állatai nyúl, róka, fűrj, fogoly. Forgalmi helyek s közlekedési eszközök, mint az előbbi birtoknál. A birtok házilag kezeltetik; alkalmazva van 1 gazdatiszt, 4 kocsis, 8 béres és 1 gulyás. A birtok területén, mely 518 kat. hold s 180 □-ölre rug, 2 lakóház, 1 cselédlak, 2 istálló, 1 műhely és 1 magtár van. Az igás-állomány 12 igás lóból s 44 ökörből áll; egyéb állatokból van még 16 tehén s 52 növendék-marha. A gazdasági felszerelés értéke 5000 frt. Az egész birtokban szabad gazdálkodás üzetik; a munkásviszonyok kielégítők. Évenkint 60 hold föld trágyáztatik saját ter-

melésű trágyával. A birtok állami adóban 538 frt 38 krt, községi adóban 98 frt 38 krt, útadóban 41 frt 12 krt fizet. E birtokot legujabb időben Vajda István és Éles Ármin vették meg

f) Az álgyest-vojvogyéni uradalom.

Az álgyest-vojvogyéni uradalom a század huszas éveitől 1861-ig az Álgyay-család tulajdonát képezte, mely igen sokat tett annak berendezésére. Azután Barkassy Imre vette meg s ő tőle szállott örökségképen a jelenlegi tulajdonosra, Barkassy Kálmánra. Az egy tömegből álló birtok a Fehér-Körös völgyében fekszik s Álgyest község nyugoti, Vojvogyén község keleti részét foglalja el; alakja elnyúlt. Az uradalom északi része a Körös mindkét partján lapályon fekszik, déli része pedig hullámos fensíkon terül el, mely délfelé gyengén emelkedik. A Körösben való halászat joga tartozékát képezi, azonban jelenleg már keveset jövedelmez. A birtok terményeinek piacza első sorban Arad, a mely az árak alakulására döntő befolyással van, továbbá Borosjenő, Borossebes és Battyin, végül Gyula, a hol az állatok nagy része kerül a vásárra. — A közlekedésnek legfőbb eszköze az aradi és csanádi egyesült vasutak körösvölgyi vonala, melynek legközelebbi, bokszeg-beéli, állomása a birtoktól 9 kmnyire van. A vasút megnyilta előtt egyetlen útja a birtokon átvonuló arad-nagyhalmágyi törvényhatósági út volt, mely jelenleg is igen jó állapotban van s kisebb távolságokra való szállításnál mindig használható; távolság Aradtól 68 km.

Az uradalom összes területe 1760 kat. hold, 1514 □-öl és pedig 8 hold a gazdasági udvar, 272 hold szántó, 160 hold rét, 10 hold kert, 2 hold szőlő, 412 hold legelő, 838 hold erdő, 2 hold kavics; a birtokon keresztül folyó Körös 14 holdat foglal el, a hátralevő csekély terület az utakra, árkokra stb. esik. A gazdasági udvar a szántóföldek és rétek közepén fekszik; itt van a birtokhoz tartozó épületek legnagyobb része, melyek száma 22; vannak közöttük úrilak, tisztilak, kápolna, cselédlakok, istállók, ólak, magtárak, színek stb. A birtok házilag kezeltetik; a személyzet: ispán, gazda, kertész, kovács, hintós-kocsis, 3 igás-kocsis, 9 béres, 2 favágó, csősz, erdőőr, kertészlegény, 2 gulyás, borjász, 2 kanász, 3 kanászbojtár, csikós, udvaros és postás. A cselédszemélyzet nagyobbrészt Álgyest és Vojvogyén községekből való. Az igásállomány 6 igásló, 32 jármosökör s 4 vizhordásra használt szamárból áll; az igás-állomány tehát meglehetős nagy a birtok területéhez képest, de szükség van rá, mivel az itteni időjárási viszonyok mellett a gazdasági munkákkal nagyon sietni kell; a szükséges állatokat a birtokon nevelik. Az állattenyésztés rendszeresen űzetik; a haszonmarha-állomány 31 ló, 144 szarvasmarha s 450 sertésből áll, összesen 250 drb felnőtt szarvasmarhával egyenértékű. Jelentékeny az uradalom baromfi- és méhtenyésztése is. A gazdasági fel-

szerelés 30 drb szállító-eszközből (kocsi, szán), e hozzávaló szerszámokból, 39 gazdasági eszközből, 7 gazdasági gépből s azonkivül számos különféle eszközből áll, melyek darabszáma 2622, értéke 5446 frt. — A szántóföldek 9 táblára vannak felosztva s azokon javított hármas nyomású gazdaság alkalmaztatik; trágyázás után kukoriczát, azután búzát s végül zabot vetnek. A trágyázás évenkint a szántóföldek $^1/_3$-ára terjed ki. A nagy terjedelmű rétek és legelők elegendő és jó takarmányt nyújtanak. A kukoricza-táblákban soronkint takarmányzab és zabos-bükköny is vettetik. — Az egyes termelt növények hozama s minősége az utóbbi évek átlaga szerint a következő:

Termény neve	Termés kat. holdankint	Egy htlr. súlya
Kukoricza	6·75 mm.	75 klg.
Búza	8.60 »	78 »
Zab	7·60 »	45 »
Zabos-bükköny	6·80 »	65 »

Az uradalom rétjei többnyire mélyebb helyeken feküsznek s természeti tulajdonságaik folytán másra nem használhatók; holdanként átlag 12 mm. széna terem. A legelőkön, az uradalom saját állatain kivül, megfelelő bér fejében más tulajdonosok állatait is legeltetik. A munkásviszonyok elég kedvezők; az uradalom mívelési ágainak sokfélesége lehetővé teszi, hogy a munkások legnagyobb része ott állandó foglalkozást találjon. Az uradalom gyümölcstermelése részben házi szükségletre, részben eladásra történik; az eladásnak fő tárgya a sikulai alma. Az uradalom szőlője budai fajtájú szőlővel van beültetve s ennek tulajdonítható, hogy igen kedvezőtlen fekvése mellett is jó csemege-szőlőt s asztali bort ad; a phylloxera pusztítás eddig nem nagy mérvű; az elpusztított területet újra ültetik.

Az uradalom 838 holdnyi erdeje a fensík déli részén fekszik, csekély hajlású helyen; talaja homagos-agyag és agyagi állománya túlnyomóan csertölgy, kisebb arányban kocsányos és kocsánytalan tölgy; kora 100—150 év. Az évi fanövekedés holdankint $^1/_4$—$^1/_2$ m³-re tehető. Az évenként nyert famennyiség átlaga 35 m³, mely részben épület-, részben tűzifa. Igen emelkedett az erdő értéke, mióta a vidék nagy terjedelmű erdőségeit kiirtották, épp ezért az állomány lehetőleg kíméltetik s csak a házi szükséglet fedezésére szolgál. Az erdőben makkoltatás is van. — A József-Nádor-malomcsatornán, mely az uradalmat 4 km. hosszban szeli át, Álgyestnél az uradalomnak egy malma van, mely naponkint 60 kkl. búzát, vagy 50 hl. kukoriczát képes megőrölni, őrlőképessége azonban nem használtatik ki félig sem; a malom tiszta jövedelme évenkint 2000 frt. Az álgyest-vojvogyéni uradalom állami adója 1049 frt 59 kr., községi adója 549 frt 19 kr., az útadó 97 frt 7 kr., a megyei pótadó 32 frt 88 kr., az ebadó 3 frt; az adók főösszege 1729 frt 96 kr. Ez uradalom egyike a legészszerűbben és legtöbb szakértelemmel kezelt gazdaságoknak s tulaj-

donosát, a ki magas elméleti és gyakorlati képzettséggel bir, minden irányban dícséri.

g) A Roth-család berzai birtoka.

Jelenlegi tulajdonosára örökség-képen jutott. Az egész egy tagból áll; részben dombos és vizenyős, részben sík, alakja hosszúra nyúlt. Talaja sárgás fehér, vizettartó hideg homag; állatai: nyúl, róka és szalonka. Forgalmi helyei: Buttyin és Borossebes. Közlekedési eszközök gyanánt jó állapotban levő közutak állanak rendelkezésére. A birtok haszonbérbe van adva 1100 □-öles holdanként 7 frtjával. Területe 557 kat. hold, 1567 □-öl; a rajta levő épületek: tiszti lak, magtár, nagy úrilak, ugyanott két alsó lakás, 3 istálló, 2 kukoricza-góré. Igás-állomány: 16 ökör; egyéb állat-állomány: 4 ló és 50 drb szarvasmarha. A gazdasági felszerelés áll 1 vetőgépből, 4 eke, 4 borona, 2 henger és 4 szekérből. A gazdálkodás rendszeresen űzetik. Évenkint 50 hold trágyáztatik részben saját termelésű, részint vett trágyával. A gazdasághoz egy vízimalom is tartozik a József-Nádor-malomcsatornán; a hozzátartozó erdőt nem értékesítik. A birtok állami adója 432 frt 78 kr., községi adója 298 frt 23 kr., útadója 38 frt 60 kr.; annak összes bérjövedelme 4800 frt.

h) A kujedi uradalom.

A kujedi uradalom talaja sárgás, fehéres kötött agyag és elég termékeny. Gazdasági kezelése három részre osztható: u. m. magángazdaság, felestermelés és végre haszonbérlet. A házi gazdaság 8 bérest, 4 kocsist, 5 csőszt és egy gazdatisztet foglalkoztat. A birtoknak Korek Antal tulajdonát képező fele része bérlő által kezeltetik. Az uradalom nagysága összesen 2400 kat. hold. Az épületek részint téglából, részint fából építvék és jó karban vannak. Van pedig 3 lakház a falu közepén; gazdasági épületek: 4 ökör- és lóistálló, 2 nagy kukoricza-góré, kocsiszin, magtár, tisztilak, pálinkaház és végre takarmányszín. A igavonó és jármos állatok száma 8 ló és 32 ökör. Haszonmarha-állománya változó és a két gazdaságban 150—200 darabra rug. Állattenyésztése 40—60 darab közönséges erdélyi fajú tehén, tenyész bika rendesen svájczi faj. A sertéstenyésztés a minimumra szállíttatott le, a juhtenyésztés pedig teljesen beszüntettetett. Házi állatokból saját szükségletre megfelelő mennyiség tenyésztetik.

A gazdaság felszerelése: 2 vetőgép, 1 járgányos cséplőgép, 16 drb kitűnő egy és kétvasú eke, több vasborona, lógereblye, 2 kukoriczamorzsoló, különféle búza-rosták, szecska- és répavágók, szőlőprés és egy daráló-malom. A pálinkafőzde pedig el van látva 3 nagyobb kígyó-üsttel összesen 20 hektoliternyi ürtartalommal és mintegy 500 hektoliter erjesztőedénynyel és hordóval. Gazdasági rendszere eme kettős birtoknak kétféle. Korek Péteré leginkább a feles vetésen alapszik. Fekete ugarról itt szó sem lehet és a következő négy rendszert alkalmazza: két részét a

birtoknak legelőül használja, egy része kukoriczavetés és a 4-ik rész őszi vetés alá műveltetik. A trágyát pedig a szőlőre és szilvásra fordítja. — Korek Antal része egyfelől bérlő által kezeltetik fekete ugartartás mellett. Van másfelől saját őszi és tavaszi vetése és feles vetése és végre legelője is. Az összesen 2400 katastrális holdat tevő birtok következőkép osztható fel: erdőterület 150, szőlő és kertek 20, kaszáló 120, legelő 450, utak és egyéb haszonvehetlen terület 60 és szántóföld 1600 hold. — A szántóföld felosztatik három részre és pedig: 150 hold fekete ugar, 700 hold búza- és rozs-vetés és 750 hold tavaszi vetésre. A munkásviszonyok tűrhetők. A rendes napszám főkaszálás alkalmával 50—70 kr. A gabonagyűjtésnél 80 kr.—1 frt, a téli és tavaszi napszám 20—40 kr., egy hold őszi vetés learatása 3 frt, egy hold zab-aratás 2 frt 50 kr. Munkaerőben hiány nincs. Trágyakészítés tekintetében a viszonyok kedvezőtlenek, miután a szarvasmarha kora tavasztól a hó leestéig legelőn tartatik és így a trágya csakis a téli hónapokon át termeltetik, mely mennyiség legfölebb 60—80 holdterület trágyáztatására elegendő. A szilvás és szőlő minden 3—4 évben trágyáztatik. Faiskola a birtokon nem létezik; a nagy mennyiségben található szilvafák a községben és a szomszéd községekben darabonként 2 krért vásároltattak. A nemesebb fajú szilva-, alma-, körte-, cseresznye és baraczkfák oltás által szaporíttatnak. Az uradalomhoz tartozó szőlő 8 kat. holdra tehető.

Marhahizlalás a legelőn történik, a sok széna és takarmány marhatenyésztésre és az igavonó marha tartására fordittatik. Az uradalom területén van ugyan kitűnő minőségű mészkő is, de a közelben lévő mészégető kemenczék a meszet sokkal olcsóbban adják, semhogy versenyképes ipart lehetne itt folytatni. Az uradalmi erdőgazdaság igen csekély. Az olcsó faárakkal szemben az erdőterület inkább kiirtatott és szántóföldé alakíttatott át. Az uradalom állami adója évenként 650 frt, községi adója pedig közel 300 frtot tesz ki. A két birtokos tiszta jövedelme különböző. Korek Antal élvez haszonbérbeadás által évi 3500 frtot. Korek Péter évi jövedelme pedig 3000—5000 frt közt változik. — Ezen birtok a 16. században a borosjenői uradalomhoz tartozott és leginkább vadászati területnek használtatott. Később átment a kincstár tulajdonába és ettől 1820-ban n.-szt-miklósi Nákó János vette meg. Valószínű, hogy a reformátió idejében e községet, melyet akkor állítólag Nyüjed (Kujed) név alatt ismertek, magyarok is lakták. Magyar elnevezéssel biró düllői mint: »Farkaság«, »Borság« valószínűleg magyaroktól nyerték elnevezésüket.

i) A vaszojai birtok.

Novák Péter vaszojai régi nemesi birtoka 3077 kat. hold, 1158 □-öl, ebből kert 7 kat. hold, 670 □-öl, szántó 294 kat. hold, 138 □-öl, rét 64 kat. hold, legelő 91 kat. hold, 1312 □-öl, erdő 2620 kat. hold,

638 □-öl. Házi kezelés alatt van megfelelő felszereléssel, melyben a szükséges igák, járgányos cséplőgép, daráló, morzsoló, Dréher-rosta, szecskavágó, körfűrész, burgundi-vágógép stb. szerepelnek. — Tisztje nincs, maga gazdálkodik; belső és külső 17 cselédje van; napszámost a szükséghez képest 40—80 kr. napibér mellett alkalmaz. — Állat-állománya: 4 ló, 30 drb gulyabeli marha, 12 drb ökör, 240 drb 7 hónapos sertés, 265 drb 1—1½ éves sertés. — Átlagos termés kat. holdankint búza 6 mmázsa, árpa 6½ mm., zab 68 mm., kukoricza 8½ mm., széna 12 mm.

j) Az alcsilli uradalom.

Az alcsilli uradalom a jelen század huszas éveitől fogva van az Almay-család birtokában. Talaja hullámos, lejtős, hegyes, völgyes, részben alig hozzáférhető hegység és kisebb részben síkságon terül el. A parkot és kerteket nem számítva, 4541 kat. holdat foglal magában. Ebből szántóföld 885 kat. hold, melynek egy részét a Fehér-Körös mossa; erdő 3000 kat. hold, mely az uradalmi legelőn túl, a Drócsa hegységből kiágazó hegyeken keletről nyugatra hosszú alakban terül el; továbbá legelő 625 és végre 31 kat. hold természetes kaszáló, mely nagyobbára Körös iszapolás. Az uradalom feloszlik szántó- és erdőgazdaságra. Az elsőben egy intéző mellett gazda, kertész, vinczellér, majoros-gazda, 2 csősz, 3 kocsis, 12 béres, gulyás, 2 tehenes, mig az utóbbiban egy főerdész mellett 3 erdőőr van alkalmazva. Az egész uradalmi terület talaja homokos agyag, mig az altalaj sárga agyag. Az összegyülemlő viz nyilt árkokban a Körösbe, vagy patakokba vezettetik le. Az éghajlat jó, a gabonaneműek kiválóan szoktak sikerülni, valamint a bükköny és vöröshere is. Az olajos magvak közül egyedül a repcze termeltetik. — Az erdőség vadállománya igen változatos; vaddisznó, farkas, róka, vadmacska, borz, őz, nyúl és mókus; a szárnyasok közül császár-madár, szalonka, fogoly s a gólya is felkeresi a nem ritka tavakat. A Fehér-Körös halállománya is változatos és kielégítő volna, ha a lakosok derüre-borúra nem halásznának. Az épületek mind jó karban és szilárd anyagból vannak épitve. Az urasági lakon, mely egy csatornából táplált halas tó közelében nagy angol parkban fekszik és a kellő mennyiségű gazdasági épületeken, nagy magtár, pajták, istállók, fiadztató 100 drb koczára, továbbá bognár, kovács és szijgyártó helyiségeken kivül van egy üzemben nem levő szeszgyár is. Az uradalmi jármos- és igás-állatok száma, a rendelkezésemre állott utolsó kimutatás szerint, 50 drb ökör és 4 drb ló. Tehenészet is van borjú nevelésre. Az uradalom mivelésèhez szükséges 8 lóerejű cséplő és más gépeken kivül, az összes gazdasági eszközök 13,365 frtot képviselnek. A gazdaság 10-es vetésforgással biró váltó-gazdaság. A munkásviszonyok nem éppen kedvezőtlenek; munkásban ugyan nincs hiány, de azok megbízhatatlanok és lusták.

Termel az uradalom gyümölcsöt is, különösen almája hírneves. Szőlő

csupán házi szükségletre termeltetik, miután a climatikus viszonyok arra nem a legkedvezőbbek, ha azonban a szőlő megérik, jó kellemes ízű bort ad. Égetett fedél cserepet is, de a vasút megnyitása óta az nem versenyképes. — Az erdőség csekély jövedelmet hajt; tüzelő fának csak kevés vágatik, ipari feldolgozásra pedig azt távoli fekvésénél és nehéz hozzáférhetőségénél fogva értékesíteni még nem lehet. Az évente teremni szokott makk uradalmi és befogadott sertések által fogyasztatik el. Az uradalom a jelen évtized elején fizetett évente állami adóban 1667 frt 78 krt, községi adóban 457 frt 21 krt és közmunkaváltságban pedig 90 frtot. Az évi átlagos tiszta jövedelem 4—6000 frt közt váltakozik.

k) A solymos-bucsávai birtok.

A Solymos-bucsávai egy tömeget képező hegyi birtok, mely hosszúkás alakban, rendezetlenül nyúlik el, örökösödés útján jutott az Institoris-családra. Az Institoris Gyula-féle gazdaság mező- és erdőgazdaságra oszlik. Gyümölcstermelés csak házi szükségletre van. Alkalmazva volt a mult évek alatt rajta majoros-gazda, erdőőr, 2 béres, 2 tehenes, csősz és kanász. A birtok összterülete 876 kat. hold, 1488 □-öl; ebből szántó és gyümölcsös 80, természetes kaszáló 52 és legelő 200 hold, a többi erdőség. Egy úrilakon kívül az összes gazdasági épületek is szilárd anyagból építvék. Igavonó-állatok száma volt 12 ökör és 2 ló. A birtok gazdálkodásának fősúlya az állattenyésztésre volt fektetve. Az állomány törzsét 12 drb jó erdélyi fajú tehén és 1 drb pinczgaui bika és ezek ivadékai, továbbá 20 drb kisjenői fajú koczától származó malaczok képezték. A gazdasági eszközök, a pálinkafőző készülékkel együtt, mintegy 2000 frtot képviselnek. A gazdálkodás 4 és vetésforgással, trágyázás mellett megy végbe. Az erdőtermények, miután a közlekedési vonaltól távol esnek, nehány öl fán kívül nem értékesíthetők; a makkot saját sertései, vagy a befogadottak által fogyasztatja el. Évi átlagos jövedelme 2000 frt.

l) A zimbrói és brustureski uradalmak.

Gróf Zselénski Róbert zimbrói és brusztureszki birtokai. A zimbrói és brustureski birtokok a Bogdanovics-család tulajdonában voltak 1877-ig, mikor azokat Ross Albert vette meg. 1881-ben a birtokok Seitz Lajosé lettek, aki ott egy fűrész- és parquett-gyárat építtetett; 1885-ben átment Grimm Gyula birtokába, kitől azokat 1887-ben Liebscher József, bécsi műmalom-tulajdonos vette meg. Ez utóbbi a tűzifa kihasználása végett társaságba lépett Strasser birtokossal és Goldmann kereskedővel és összekötötte a birtokok erdejét az arad-csanádi egyesült vasutak gurahonczi állomásával egy 33 km. hosszú gőzerőre berendezett keskenyvágányú vasúttal. Úgy látszik azonban, hogy nem vált be számítása, mert 1894-ben bukófélben volt, mire a fentnevezett birtokokat a vasúttal együtt

gróf Zselénski Róbert vette meg. — Nagyon is meglátszik a birtokokon, hogy sok gazdájuk volt a közelmultban, mert nehezen képzelhető devastáltabb és rendezetlenebb kinézésű földterület mint ez, melyen annyian gazdálkodtak 50 év óta, mindegyik, főkép 1877. óta, igyekezvén annyit kizsarolni belőle, a mennyit tudott. A birtokok területe mívelési ágak szerint a következő: 76 kat. hold szántó, 4 hold kert, 50 hold gyümölcsös, 204 rét s 6491 hold erdő, összesen 6825 hold; a terület legnagyobb része tehát erdő. — Központi kezelés tekintetében a birtokok gróf Zselénszki szalánki uradalmához vannak osztva, melynek területe 24,425 hold. — Zimbrónak főjövedelmét a 80-as évek végéig, vasérczeinek földolgozása szolgáltatta; akkortájt a vasércz földolgozását beszüntették s a tölgyfa, majd később, a 90-es években, a bükkfa értékesítésére fordítottak nagyobb figyelmet. Az erdők főállaba bükk, de szórványosan tölgy-, gyertyán-, kőris-hárs- és juharfák is fordulnak elő. Az elég bővizű patakokban pisztrángok tenyésznek. A legmagasabb hegycsúcs a Momucza, mely 930 méter magas.

m) A nagy-halmágyi járás uradalmai.

Schweiger József nagyhalmágyi uradalma 7367 kat. hold, 1332 □-öl erdőből, 153 hold, 1252 □-öl szántóból, 149 hold, 332 □-öl rétből, 851 hold, 1473 □-öl legelőből s 32 hold, 859 □-öl kertből áll. A birtok egész területe tehát 8555 kat. hold s 448 □-öl. E birtok nem egy tagban, hanem az egész nagyhalmágyi járásban elszórva fekszik; nagyobb területek vannak belőle Nagy-Halmágy, Brusztur, Lungsora, Csúcs, Leásza, Pojenár, Szirb, Bodesd, Mermesd, Gros, Lázur és Talács községekben. A birtok házilag kezeltetik; gazdasági épületeinek száma 4; a birtokhoz tartozik 1 saját és 44 taksás malom; nagyobb beruházás nincs.

Özv. Hollaki Gusztávné acsuczai birtoka 1346 kat. hold, 1098 □-öl erdőből, 59 hold, 559 □-öl szántóból, 25 hold, 732 □-öl rétből, 57 hold, 1017 □-öl legelőből s 11 hold, 963 □-öl kertből áll; az egész birtok területe tehát 1500 hold, 1169 □-öl; a birtok házilag kezeltetik s 2 gazdasági épület van rajta; nagyobb beruházása nincs.

Kiskorú Porsch József és Janka ócsi birtoka 242 kat. hold 1041 □ öl erdőből, 129 hold, 99 □-öl szántóból, 15 hold, 1160 □-öl rétből s 29 hold, 661 □-öl legelőből áll; a birtok házilag kezeltetik; gazdasági épület van 2, nagyobb beruházás itt nincs.

Hollaky Imre acsuvai birtoka 2548 kat. hold, 237 □-öl erdőből, 372 hold, 1047 □-öl szántóból, 151 hold, 1233 □-öl legelőből, 67 hold, 1275 □-öl rétből s 1 hold kertből áll; a birtok legnagyobb része tehát erdőség; a birtok összes területe 3141 hold s 592 □-öl. — A rajtalevő épületek száma 7; a fa szállítására egy lóerőre berendezett kisebb iparvasút van a Tekesel-völgyben; a birtok jelenleg bérbe van adva.

Özv. Weber W. Mihályné kis-halmágyi birtoka, mely jelenleg árverés alatt van, a következő részekből áll: 1889 kat. hold, 1000 □-öl erdő, 185 hold, 604 □-öl szántó, 161 hold, 1033 □-öl legelő, 13 hold, 1252 □-öl rét s 4 hold, 152 □-öl kert; a birtok összes területe tehát 2374 hold, 841 □-öl; gazdasági épületeinek száma 8; a kezelés bérleti.

2. A kisbirtok.

a) Borosjenő községe.

Borosjenő határának talaja általában vizenyős. Az egyes nyomásokban kitünő iszapos föld is van, mely ez idő szerint javítást nem igényel; van továbbá fehér és fekete agyagföld, mely sürű árkolások és vizlevezetések által javítható. A község határa nincs tagosítva. A lakosok gazdálkodása általában hanyag, mert a szántást-vetést őseiktől nyert hagyományos szokások szerint gyakorolják most is. A forda-beosztás rendszerint kétszeri búzavetés után egyszer kukoricza vagy bükköny. A talaj megmílése gyenge, miután fenyedén szántanak. A magot megválasztják és vetés előtt megrostálják, de a rozsolásra kevés gondot fordítanak. A szántást vasekével, a többi összes munkálatot kézzel, az aratást kaszával végezik. Munkaeszközei kezdetlegesek, sem gépek, sem gazdasági épületek nincsenek. A tanya-rendszer nincs meghonosítva. Némely gazda trágyáz ugyan, de a trágyát nem becsülik meg s avval bánni nem tudnak. Kereskedelmi növényeket nem termesztenek; a búza 72—75 kilogramos 3—7 mmázsa, kétszeres és rozs 68—72 kilogramos 3—6 mmázsa, árpa igen kevés termesztetik és rosszul fizet. A zab jól fizet és 45—48 kilogrammos 5—10 hltr. kukoriczából 70—72 kilogrammos 6—14 hltr. az eredmény kat. holdankint. Paszuly a kukoricza közt termesztetik és abból holdanként 1—2 mmázsa terem. A termények, többnyire aratás után azonnal, a helybeli piaczon adatnak el s csak a legjobb módú gazdák viszik főbb piaczokra azokat. A gabona-uzsora előfordul. Az állattenyésztés a legalsóbb fokon áll. Van igen silány parasztló, czímeres és középszerű magyar fajú szarvasmarha és hegyi riska. A sertés jó minőségű mangolicza faj; kecske kevés; juh egyáltalában nincs. Az apaállatok a fennálló szabályoknak megfelelők. Istállózás nem fordul elő, de községi legelő van. A takarmánytermesztésre nincs gond. A községi lakosok semmi mellékkeresettel nem birnak. Van itt egy faárú-gyár, hol a szegényebb osztályú napszámosok foglalkozást nyernek. A házi ipar nincs kifejlődve s nem is fejleszthető. A nép értelmisége igen alacsony fokon áll, ugyszinte gazdasági ügyessége is. Nem szorgalmas s nem takarékos, minden tekintetben hátra maradt, nem fejlődik. Ez sokak szerint a természeti hajlamoknak tulajdonítható. A nép testalkata közepes, munkaereje gyenge, táplálkozása hiányos. A pálin-

kaivás itt is el van terjedve. A társadalmi és családi élet romlott, mert a vadházasság nagyon elharapódzott. Az éghajlat egészséges.

A parasztbirtok egyharmad része még akkora, hogy termékét a gazda háztartása nem emészti fel, egyharmad része saját gazdasága után élhet, egyharmadrésze pedig mellékkeresetre van utalva, mely kizárólag a bérmunka, átlag 50—60 kr. napi munkabér mellett. Az ily viszonyban élők anyagi helyzete felette szegényes. A törpebirtok kerti művelésre módot nem nyújt. A parasztbirtokok általában négy nyomásra osztvák. A mívelés szabadsága a düllőkre felosztott vetésforgás által korlátoltatik, a takarmánytermelés a magtermelésre szánt birtokrészekhez képest körülbelül $^1/_{20}$ részre tehető. Létezik közös használatú legelő, mely még a legkisebb parasztbirtokosokra nézve is igen előnyös. A kisbirtokosok gazdálkodása csak annyiban haladt, hogy faekével már senki sem szánt és hogy a trágyát nem az utczára vagy gödrökbe hordják, hanem a földekre. Kétszer egymás után vetnek búzát. A kisbirtoknak valamint haszonbére, ugy a vételára is emelkedik.

b) Bokszeg községe.

Bokszeg határának talaja részint fehér agyagos, részint sárga homokos föld. Trágyázás által javítható. — A község határa nincs tagosítva. A községbeli oláh lakosok gazdálkodása általában gyarló. A fordabeosztás minden évben változik. A gazdálkodás a községben összpontosul; a nép földjeit trágyázza. A község határában búza és kukoricza, kisebb részében pedig árpa, zab, repcze és bab termeltetik. Kat. holdanként 5—6 mmázsa eredményt szoktak elérni. A terményeket a nép az aratás után azonnal eladja. — A községben magyar fajú szarvasmarha és sertés tenyésztetik; lótenyésztés nem dívik; községi legelő van, de igen csekély, a mi nem felel meg a lakosság marhalétszámának, azért tavaszszal idegen legelőt is bérel és télen a megtakarított takarmánynyal istállózza marháit. Gyümölcs- és szőlőtermelés csakis saját használatra dívik; más különös növénytermelés vagy méhészet és selyemtermelés nincs. A község lakossága egyáltalában igen csekély keresetforrással bir. Csakis a nyári idény alatt kap foglalkozást a birtokosoknál. Iparvállalat a határban nincsen. Házi ipar van, a mennyiben a fehérneműhöz szükségelt vásznat maga szövi. — A nép általában tanulatlan, de tűrhetően szorgalmas és takarékos. Értelmiség tekintetében hátra van maradva. Nem kedveli a tanulást, tehát nem fejlődik. Mai állapotának előidézésére legnagyobb befolyást gyakorolt szegénysége és iszákossága. A nép testalkata és munkaereje gyenge, mert gyarló módon táplálkozik. Erkölcse és jelleme rossz; gyilkosságra és emberölésre is könnyen vetemedik. E részben országos hírhedtségre tett szert az utóbbi időben. A nép társadalmi és családi élete szintén rossz; a lakosok bosszúállók s a tisztességtudásban is hátra vannak.

Gurahoncz községe.

Gurahoncz község határának talaja sárga, hideg agyag, a körösmenti részek pedig homokosabb tartalmúak; rendszeres trágyázás által javíthatók volnának. A község határa nincs tagosítva. A lakosság kétnyomású gazdálkodást folytat; a földekbe az egyik évben kukoricza s utána őszkor búza jön. A föld mívelése nem a legjobban történik, de a magmegválasztásra fokozatosan nagyobb gond fordíttatik. A munkaeszközök nagyobbrészt igen primitívek, gazdasági épületeik közönségesek, a tanyarendszer nem honos, a trágyázásra a lakosság súlyt fektet. Holdanként búza 6, kukoricza 7 és zab $9^1/_2$ hltr. termeltetik, melyet csak saját szükségletére fordít; csupán kevés búza fölöslegét szokta eladni aratás után. Az eladás a jószáshelyi és nagy-halmágyi hetipiaczokon történik. A vagyonosabbak gabona-uzsorát is szoktak folytatni. Szarvasmarha, kevés sertés és kecske közepes sikerrel tenyésztetik; az apaállatok jók; istállózás nincs, csakis a kis kiterjedésű községi legelőn tartják a csekély létszámú marhát; a takarmány csakis természetes kaszálókon termeltetik. A gyümölcstermelés dívik s a lakosság jelentékeny jövedelmi forrását képezi. — Mellékkeresete a lakosságnak az arad-csanádi vasút iparvállalataiban van; de háziipart az nem folytat. — A nép értelmiség tekintetében még hátra van, nem szorgalmas s eddig nem is fejlődött, talán ezután jobban fog haladni. A nép testalkata általában véve hanyatlik s munkára is gyenge a rossz táplálkozás miatt; erkölcsi magaviselete és jelleme kielégítő; a pálinkaivás nagy mérvben el van itt terjedve. A nép társadalmi és családi élete békés, türelmes; az emberek tisztességtudók, fellebbvalójuk iránt engedelmesek és alázatosak; a klimának jó hatása van. A község szegénységének főokát az képezi, hogy az úrbéri rendezés alkalmával a volt jobbágyoknak csupán sovány, részben terméketlen területeket osztottak ki.

c) Álgyest községe.

Álgyest község tagosítatlan határának talaja részben agyagos-krétás, részben pedig homokos; nehezen javítható. A községbeli lakosok a gazdálkodást kicsiben folytatják. A vetésforgásban kevés a szabályszerűség. — A magot nem változtatják, de a vetés és egyéb gazdasági munkálat annak idején kellőleg történik. A nép munkaeszközei igen közönséges, gépeket nem használ, gazdasági épületei nincsenek, tanyák sem léteznek. A földeket azonban trágyázzák. — A gabonaneműek, hüvelyes- és kapásveteményekkicsinyben termeltetnek; az eredmény is közepes. Általában véve apró, hegyi szarvasmarhát tenyésztenek; sertések fajtáik különbözők; az apaállatok alkalmasok a tenyésztésre, mely, a mennyire legelő-gazdaság mellett lehet, évről-évre halad. A takarmánytermelésre kellő gond fordíttatik. Álgyest községben mellékkereseti forrás nincs; iparvállalat nem létezik; a lakosok saját szükségletükre házi ipart űznek, de azt tovább fej-

leszteni csak ügygyel-bajjal lehetne. A nép értelmes, a gazdaságban is szorgalmas, takarékos és némi haladást tanusít. Testalkata és munkaereje kifejlődött. Tápláléka meglehetős, kifogástalan erkölcsű, a pálinkaivás itt kevésbé van elterjedve, mint másutt. A nép társadalmi és családi élete jó.

d) A déznai körjegyzőség.

Dézna község határának talaja a magasabban fekvő részeken némi mészszel kevert homokos homag, kevés kavics-tartalommal; az alantabb fekvő részeken némi mész és vasélecsesel kevert, vizet tartó, hideg homag, egyes helyeken rozsdás és kavicsos. A föld kötött természetű, nehezen munkálható; termő képességét csakis az évenként, legfeljebb két éven át egy izben eszközölt trágyázás tartja fenn. A trágyázás fokozása és rendszeresebb forgatás által a talaj javítható lenne, kivéve a vadvizes területeket, melyeken csakis csatornázás, vagy alagcsövezés segíthetne. A határa nincs tagosítva. A paraszt gazdák gazdálkodási módjában a régi szokásoktól eltérő ujitás, avagy okszerűbb eljárás nem észlelhető; a fordák négy évre terjednek ki és rendesen betartatnak. A szántás általán vas ekével történik, de annak mélysége a 7—8 centimétert nem igen haladja meg, minthogy a nép azon hagyományos nézetben van, hogy mélyebb szántásnál terméketlen vad föld hozatván felszínre, a termés veszélyeztetve van. A vetőmag rendesen az előző évi termésből vétetik és elvetés előtt részben kézi rostán, de legtöbb esetben trieuron tisztíttatik és kékkő oldatba páczoltatik be. Az összes mezei munkák közönséges gazdasági eszközökkel teljesíttetnek; gazdasági gépek általán nincsenek s az utóbbi években csakis a trieur használata jött gyakorlatba. A cséplőgépek iránt ellenszenvvel viseltetnek, azt hozván okúl, hogy több mag marad a szalmában, mint a lovakkal való nyomtatásnál és a szalma nem töretvén eléggé össze, a jószág nem igen eszi. De a legfőbb ok mégis az, hogy az idő becsét még nem ismerik. Gazdasági épületeik csakis beltelkeiken vannak s istállóból s színből állanak. Magtárjuk, kukoriczagóréjok nincsen és a magtermést házuk s istállójuk padlásán helyezik el. A ház padlására rendesen a kukoriczatermés jön, mert ott melegebb lévén és a kémény nélküli konyha füstje által is átjáratván, a netalán éretlenül leszedett kukoricza is megszárad. Hogy a befüstölődés által értékéből veszít, az nem vétetik tekintetbe.

Minthogy tagosított parasztgazdaságok nincsenek, a tanyarendszer nem honos. A termény a községhez közelebb eső földön hordatik össze és az ott készített szérűn kinyomtatva, mint mag és szalma hordatik haza, hol a beltelken rakják azt össze. A nép, amennyire marhaállománya megengedi, földeit trágyázza s a trágyát megbecsülve, azt kellőleg felhasználni képes. — A búza- és kukoricza-vetések túlnyomók és az összes évi vetések $^2/_3$-ára tehetők; a megmaradó $^1/_3$-ad rész zab-, burgonya- és

kender-termelésre használtatik, a két utóbbi csakis házi szükségletek fedezésére állíttatván elő. Az évi termelési eredmény kat. holdanként búzában 4—6 mmázsa, kukoriczában 3—5 mmázsa, zabban pedig 5—8 mmázsára tehető. Minőségre nézve a gabona egyáltalán nem versenyképes; a búza aczélos ugyan és piros, de az alföldihez hasonlítva 2—3%-kal kevesebb liszt-tartalommal bir. Az évi aratás eredménye az egész községben csak 5 egyénnél haladja felül a házi szükségletet és ezek fölöslegeiket a helybeli hetivásáron, mint a környékben legmagasabb piaczi árakkal birón, értékesítik. — A lakosság azon része, mely $^1/_4$-ed telekkel bir, a család szükségletét ezen földön évente előállítani képes, a többiek piaczról szerzik be szükségleteiket. Gabona- és pénzuzsora van ugyan, de minthogy a szorult nép az uzsorásokat jótevőinek tekinti, ez ideig még a nyilvánosságra nem volt hozható. Az állattenyésztés a nép egyik főbb megélhetési forrását képezi ugyan, de daczára ennek, kevés gonddal fejlesztetik; a háziállatok közül a szarvasmarha túlnyomó és pedig a közönséges fehér — kisebb — magyar fajta. A svájczi fajok iránt ellenszenvvel viseltetnek s egy kísérlet ily fajú apaállat beszerzésére meghiusult. Ezen ellenszenv oka onnan ered, hogy az ily fajú jószág idősebb korában elnehezedvén, a hegyeken való járásra alkalmatlanná válik s nagyon lassú. — Lótenyésztés nincs, a községben lévő 8 pár ló mind különböző vásárokról vett kisebb fajú, közönséges paraszt lovak. — Sertéstenyésztés csakis magánhasználatra űzetik, faja a mangolicza. — Juhokat egyesek tenyésztenek, hosszú, gyapjas, magyar juhot. — Kecske, mint a szegényebb sors jelképe, tömegesen tenyésztetik, faja a közönséges. Apaállatok vannak és elég jól tartatnak. Az állattenyésztés általában a legeltetésen alapszik.

A gyümölcstermelés dívik. Tömegesen kitűnő ízű alma és szilva termeltetik. A termelt almafajok különbözők, de túlnyomó az úgynevezett »sikulai faj«, mely jogosabban viselhetné a »déznai« nevet, minthogy nemesített fáját a déznai várkertben találták fel legelőbb s innen terjedt el az egész megyében. — A szilva faja a közönséges kökény szilva, mely pálinkafőzés czéljából termeltetik; csak elvétve van egy-egy beszterczei közte. — A selyem hernyó tenyésztése teljesen ismeretlen, méhek is csak egyes egyének által tartatnak, de több évi tapasztalat szerint mondhatni, hogy legelőhiány, avagy más még eddig fel nem fedezett okból, évente szegényebbek a méhcsaládok és folytonosan tapasztalható, hogy a mézhordás csökken; a méhek betegségre nagy hajlandóságot mutatnak. — A községi lakosság egyedüli és kizárólagos mellékkeresetét a helyben lévő és Török József birtokos tulajdonát képező vasbányák, érczolvasztó és a hámornál folytonosan nyerhető különféle munkák képezik, mert télennyáron működésben lévén, szükségleteinek ellátására sok munkás kezet kénytelenek foglalkoztatni. — A mi a házi ipart illeti, az csakis a szövés fonásra szorítkozik. A házi szükségletre kellő vásznat és daróczot az

asszonyok fonják és majd minden második házban található szövő széken szövik meg maguknak; további fejlesztése előnyösnek igérkeznék, mert ezen ipar iránt a nép előszeretettel viseltetik.

A nép értelmisége különböző; vannak többen, kik daczára annak, hogy írni-olvasni nem tudnak, elegendő értelemmel birnak földjük művelésére és vagyonuk gyarapítására; ismerik a törvényeket és azokat tiszteletben is tartják. De a nagyobb része, a katholikus vallásúakat kivéve, napszámos nép lévén s a községtől távol eső gyártelepeken, a czivilizátiótól jóformán elzártan, a műveltségnek a lehető legalacsonyabb fokán áll, legtöbbje babonás és a pálinkaivásnak áldozata. — A római katholikusok, a birtokosság által fentartott iskolában taníttatván, értelmesek és tisztességes magaviseletűek. A nép testalkata általában közepes, igen szívós és bármily viszontagságokat képes elviselni; munkaereje kitartó. Táplálkozása a lehetőségig egyszerű s túlnyomólag főzelék, hús ritkán kerül asztalaikra. — A többség egész éven át búza-kenyérrel él, de vannak, kik az év egy részében kukoricza-kenyeret fogyasztanak. Erkölcsi életük romlott s ritka az a hajadon, ki pártáját tisztán megőrízné férjhezmeneteléig. A bigottságig vallásosak. Ezt az a körülmény is megerősíti, hogy ha betegülési esetek fordúlnak elő, nem orvost, hanem lelkészt hivatnak magukhoz, a lelkész által felettük tartott imától várván a betegségből való kigyógyúlást. A társadalmi élet fejlesztésére egyletek nincsenek s a nép közt tömegesebb összejövetelek csakis családi ünnepélyek, avagy gyászok alkalmával történnek, melyek a nélkül, hogy mámoros állapotok elő nem fordulnának, meg nem történhetnek, mindamellett a kihágások ritkák. — A klima befolyása kedvező; az egészséges erős levegő, jó forrás, avagy patakviz rossz hatással nem lehet. A nép béketűrő és tisztességtudó. Ugyanez áll minden tekintetben Bohány község lakosaira nézve. Valamivel rosszabb a helyzet Nyágra, Szlatina és Láaz községekben.

Sokkal érdekesebb ez utóbbiaknál **Ravna** község határának talaja, mely a IV. és V. minőségű osztályzatban világos sárga-barna, némi mészszel és kavicscsal kevert homokos homag, a VI. és VII. osztályzatban pedig sárgás-fehér, némi mészszel kevert, vizet tartó, hideg homag. A föld általában hideg természetű, kötött és igen nehezen munkálható, kivévén a völgyben lévő csekély mennyiséget, amely szabadabb, könnyebben munkálható és termékenyebb. A földek $^3/_4$ része magas hegyeken van, minél fogva a trágya kihordás sok helyt teljesen lehetetlen, mert terhet felvinni nem képesek s az évi silány termést is valódi kínnal birják a községbe szállítani. A község összes szántóföldje 338 kat. hold tagosítatlan, sőt még úrbéri telkekre való beosztás sincs; az egyes parczellák szétszórva fekszenek, mivel azokban összhangzatot létrehozni a helyi mostoha fekvés miatt nem lehet. — A szántás, a hol az eszközölhető, részben vasekével

teljesíttetik, de a lakosság túlnyomó része még manap is faekével túrja földjét; a gazdasági gépeket itt nem is ösmerik. A vetőmagot, minthogy az előző évekből arra nem igen jut, a piaczról szerzik be s azt egyes gazdák kékkő oldatba bepáczolják, de a többség csak ugy veti el. — Gazdasági épületeik csakis a beltelkeiken lévő istállóból és színből állanak; a terményeket haza hordva, bent helyezik el. A búza, kukoricza, zab, burgonya és kender évi hozama nem elegendő a ház szükségletének $^1/_2$ évi fedezésére sem s igy a nép leginkább piaczról él. A gabona- és pénzuzsora dívik. A szarvasmarha-tenyésztés, tekintve a község mostoha helyi viszonyait, nagyon silány, a faj korcs-svájczi elcsenevészett jószág. Lótenyésztés nincs, a községben levő 14—16 drb ló kis mócz-fajta, mind vétel útján származtak be. Sertéstenyésztés nincs s a nép házi szükségleteit a piaczról szerzi be. Közönséges magyar, hosszú gyapjas juhokat egyesek tartanak. Kecsketenyésztés van, minthogy erre vad, sziklás legelőjük alkalmas; faja közönséges. Az állattenyésztés a legeltetésen alapszik, az istállózás itt teljesen ösmeretlen. A gyümölcsök közül az alma, szilva és dió termeltetik, de az utóbbi időkben termelése hanyatlik, mert a nép renyheségén hajótörést szenved minden jóakarat s csakis kényszer útján lehetne azt csemeték ültetésére és ápolására szorítani. — Selyemhernyó-tenyésztés nincs s a nép undorral párosult idegenkedést táplál a hernyók irányában, mert azok, szerintük tisztátalanok. Méhtenyésztéssel az egész községben csak négyen foglalkoznak s van összesen 9 család méhök. A községi lakosság egyedüli és kizárólagos keresetforrását a gróf Wenckheim Frigyes borossebesi uradalmában végzett napszámos, szénégető, ölfavágó, fuvarozó és egyéb, a gyárral összekötött munkák képezik. De ezen alkalmat ők kellőleg fel nem használják, mert jószántukból nem mennek dolgozni, csakis akkor, ha már nincs betevő falatjuk, avagy pálinkára való és igy a helyben teljesíthető munkákat idegen községbelick végezik. Házi ipar nincsen, mert azt az egy pár jobb indulatú asszony által végzett fonogatást ilyennek nevezni nem lehet.

A nép értelmisége, egyes családokat — a Józsa nemes nemzettségből — kivéve, teljesen hátramaradott. Az elolahosodott Józsa-család pedig, a helyett, hogy felvilágosultságát a többi lakosok javára fordítaná, a saját tagjai közti folytonos perlekedésre fordítja, a mi anyagi tönkrejutását vonta maga után. A nép romlott erkölcsű, tisztátalan és véghetetlenül lusta. Testalkata, a Józsa-családot kivéve, eltörpült, elcsevenészett, gyenge, golyvás. E község katonát sokszor 4 évig sem ad. Táplálkozása nyomorúságos: málé, fokhagyma, néha egy kis főzelék s nagy ünnepeken még kevés hús is; de annál több pálinkát fogyasztanak. — Az idevaló ember kenyér nélkül elmarad több napig, de pálinka nélkül egy napig sem élhet. Társadalmi életük nincs s hogy legyen, az nem is óhajtandó, mert nagyobb összejövetel nem igen múlik el egy pár fejbetörés nélkül.

Monyásza községnek földmívelési helyzete a Ravnáéval teljesen azonos azzal a különbséggel, hogy népe józan, munkás és takarékos. A szarvasmarha-tenyésztés szintén gyarló. Szép jószágot, a helyi viszonyok folytán, nevelni nem képesek, mert a takarmány nagy részét venni kénytelenek. Különben 136 hold szántóföldjük és 84 hold kaszálójuk nem is volna elég a takarmánytermelésre. Az összes román lakosság, 600 egynehány lélek, kizárólag a gróf Wenckheim Frigyes uradalmából él, hol télen, nyáron, éjjel-és nappal munkát nyer s ezen helyzetéhez ragaszkodva, a javára kínálkozó alkalmat feltudja használni. Házi ipar nincs, minthogy a család apraja, nagyja a gyárakban dolgozik. A nép, egyes kinnlakó munkások kivételével, eléggé értelmes s mindennapi munkája által megszerzett fillére it helyesen képes beosztani. Mezőgazdasági értelmisége is, gyakorló tér hiányában, hátramaradott. Erkölcsisége a helyzetnek megfelelő. A vadházasságok szórványosan előfordulnak; a nők igen sokszor a házassági hűség iránt érzéketlenek. Sokkal gyorsabban érik el a kifejlett kort, mint másutt s a lakosság állítólag az éghajlat befolyása folytán nagy hajlandósággal bir a fajtalanságra. — A község fekvése igen szép, vadregényes, pazarul megáldva a természet adományaival; természetes meleg viz fürdője nem oly régen még és most újból nagy kedveltségnek és tömeges látogatásnak örvendett és örvend ismét.

A déznai körjegyzőség egyes helyein, például Szlatinán, a földterületek még közösen is használtatnak és az igavonó erőt a közösen gazdálkodó családtagok szarvasmarhái felváltva képezik. Ugyanott az is megtörténik, hogy a megszorult kisbirtokos adóslevél helyett oly szerződést köt a hitelezővel, mely szerint ezt bizonyos kijelölt földterületen a használati jog illeti meg 99 évig. Ez a szokás sok perre és sok egyén tönkrejutására vezetett már.

e) A borossebesi körjegyzőség.

Borossebes község határának talaja a Körös-mentén iszapos, a Tőzmentén pedig homokos agyag. Kertes határa általában mésztartalmú. — Gavosdia, Berindia és Kocsuba községek határa általában homokos agyag. E területek nincsenek tagosítva. A lakosság gazdálkodása közben a fordabeosztás oly módon történik, hogy a tengeri után őszi búza vettetik és viszont. A talaj mívelése könnyű. A vetőmagot vásárlottal változtatják. A nép munkaeszközei közönségesek; gépek, az uradalom kivételével, nem használtatnak. A gazdasági épületek egyszerű istállók és színek. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. A trágyát megbecsülik és a kukoricza vetésekre használandó földekre hordják. Őszi tiszta és kétszeres búza, tengeri, árpa, zab, burgonya holdanként 6—8 szem termést adnak. A terményeket, mivel a lakosság nagyobbrészt kevés földdel bir, aratás után azonnal nem adatnak el, hanem az évi szükséglet fedezése után fenmaradt

feleslegek télen vagy tavaszszal a helybeli, vagy a déznai heti piaczokon árusíttatnak el. A gabona- vagy pénzuzsora az erre vonatkozó törvény életbe léptetése és különösen a borossebesi mezőgazdasági hitelszövetkezet létesítése óta teljesen megszünt. — Az állattenyésztés a közlegelő elkülönítése óta, mivel annak területe kicsiny, csakis a gazdaság és a cseléd fentartására elkerülhetetlen szükséges házi állatokra szoríttatott. — Lovak éppen nem tenyésztetnek, hanem a földmívelés czéljából kis hegyi lovak vásároltatnak. Szarvasmarha korcs-magyar-fajú tenyésztetik, sertés és kecske csekély számban. Istállózás nem fordul elő, hanem a csekély számú igavonó- és haszon-marha a szomszéd uradalmak pusztáin helyeztetnek el nyári legeltetésre. A takarmánytermelésre, mely lóhere és bükkönyből áll, nagy gondot fordítanak. — Erdei, kerti gyümölcs, vagy más növénytermelés nem dívik. A szőlőmívelés a 99 holdat tevő szőlőhegyen a phylloxera vész előtt mintaszerű volt. A méhészet kicsinyben gyakoroltatik. A lakosságnak mellékkeresetet a helybeli uradalmi vasgyár és kőbányák, valamint az arad-csanádi vasút vonalain folytatott munka nyújt. A házi ipar, mely kenderfonásból és szövésből áll, a házi szükséglet fedezésére sem elég, de a nép érzéketlensége folytán tovább nem fejleszthető. A nép értelmisége középszerű, szorgalmas és takarékossága szembetünő haladást mutat, melynek oka a gyárak és vasút által előidézett forgalomban, főleg pedig vasárnapi iskolázásban keresendő. A nép testalkata és munkaereje középszerű, tápláléka jó, erkölcse tűrhető, a pálinkaivás nincs tulságosan elterjedve. — A társadalmi és a családi élet tisztességes, az emberek békések és tisztességtudók, az éghajlat pedig jó. A román lakosság nemzetiségi irányban egyházi előljárói által politikai üzelmekre könnyen terelhető.

f) Buttyin községe.

Buttyin község határának talaja kétféle természetű és pedig a fele kötött, a másik fele — a Körösmentén fekvő — lazább föld; általában véve e földek jó kezelés mellett, normális körülmények közt bő termést nyujtanak. E határ nincs tagosítva és a' nép nem is akarja a tagosítást. A gazdálkodás tűrhető. Forda beosztás ugyan nincs, azonban a talajt jól szántják és a vetőmagot igen megválogatják. A nép munkaeszközei közepesek, vasekét és vasboronát használnak. A búzatermést kevés kivétellel géppel csépelik ki. Gazdasági épületei kielégítők. Tanyarendszer nincs. A nép nagyban űzi a marhatenyésztést és ezt leginkább a trágya kedvéért teszi, melyet megbecsül és jól tud felhasználni. A szegényebb sorsú nép termését a betakarítás után azonnal eladja, a gazdagabbak pedig a következő tavaszszal értékesítik. Az eladási piaczok Borossebes és Józáshely, de elszoktak menni a nagyhalmágyi piaczokra is, a hol sokszor drágábban kél el különösen a búza, mint Aradon. A nép körében nagyon elharapódzott a gabonauzsora, leginkább a búzával folytatott, úgy hogy

némely évben 3- 4 frtjával szokta búzájának mmázsáját előre eladni. — Buttyin lakossága nagy fejlődést tud az állattenyésztés körül felmutatni, de különösen a szarvasmarhákkal. Leginkább szeretik a magyar fajt tenyészteni. Igen szép alföldi fajú sertésök van és kitűnő havasi fajta jubot és kecskét tenyésztenek. Az apaállatok közül leginkább a magyarfajt használják. Noha a közlegelője 1600 katasztrális hold terjedelmű, igavonó marháikat, melyekre igen büszkék, azért elviszik az alföldi jobb legelőkre. A takarmánytermelésre nagy gondot fordítanak. A szilvatermelés nagyon divik, a szőlőtermelés csakis a beltelkeken. Selyemtermelést alig, ellenben a méhészetet nagyban folytatják. Egyéb mellékkereseti forrás nincs, mint az, amit a szegényebb a gazdagabbnál t. i. kerti és külállományi földi munkálatoknál kap. A köznép saját szükségletének fedezésére a házi ipart gyakorolja, melynek további fejlesztése nagyon előnyös volna. E románság igen értelmes, a legnagyobb része irástudó, szorgalmas és takarékos. Minderre a legnagyobb befolyást azon körülmény gyakorolta, hogy Buttyin e vidéknek fő centruma, transennalis hely, bir nagy országos vásárok- és heti-piaczokkal, van nagy értelmisége. Azon kívül van kir. járásbírósága, adóhivatala és pénzügyőri biztossága. A nép testalkata és munkaereje jó; jól táplálkozik. Erkölcsös volna, de a pálinkaivás itt is nagyon el van terjedve. A buttyini nép társadalmi és családi életét patriárchalisnak lehet mondani; a klima jó, a nép békés, türelmes és tisztességtudó, ha nincs felbujtogatva. Buttyin község határa és vidéke igen kellemes és regényes. Nagy hegyek lánczolata veszi körül, a másik részét pedig a Fehér-Körös szeli át. A város kellő közepén csergedez az úgynevezett Bökönyi patak. Van a községben egy nagy vízi erővel hajtott négykerekű műmalom. Ugyancsak Buttyin községben a Körösből választatik el (vízosztó) a »Nádormalom-csatorna«, mely Gyulán ömlik ismét a Fehér-Körösbe.

g) Kiszindia községe.

Kiszindia-Paisán községekben a művelés alatt álló terület nevezetesebb részét a parasztbirtokok foglalják el. Erdő paraszt kézen semmi sincs, egy kisebb darab a községnek, mint erkölcsi testületnek, tulajdona. A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózása haladt nagy mértékben az utolsó 10—15 év alatt és jelenleg is halad folyton, de nem eladás útján, hanem az örökösödés révén, mert a hol 4—5 örökös maradt, rend szerint a földből mindegyik kíván részt. Oly parasztbirtok, mely a termését nem emésztheti fel és eladásra is szánhatna valamit, nincs; a kisbirtokosság egy része saját gazdasága után megélhet, $^3/_4$ része azonban gyümölcsből és napszámos munkából tartja fenn magát. A parasztbirtok parczellákra oszlik, azon a gazdaság korlátozva nincs A mivelt terület háromnegyed része kaszáló és legelő és egy negyed része szántóföld. Közös használatú legelőterület létezik, a mi a parasztbirtokosokra előnyös. A birtok-

változás élők közöttí jogügyletek, adásvevés, csere útján gyakori, a kisbirtok vevői szintén kisbirtokosok. Az elszegényedett kisbirtokosok a tőkepénzeseknek zálogként adják át használat végett kamat fejében birtokukat és van egy pár eset, hogy a zálogba adott föld, mely haszonbérbe adás esetén 10—12 frtot hozna, 20 frt tőkéért lett átadva s azt már birják 10—15 év óta. A kisbirtok körében gyakori a haszonbérbeadás is; a haszonbérlők nagyobb részt a birtoknélküliek. Az értékhez képest a kisbirtok jelzálogi terheltetése nagy. A kölcsönt az itteni uzsorások adják, mert kevés földbirtok levén, hogy több földhöz juthassanak, nagyobb összeg erejéig kölcsönöznek, minek folytán 2—3 év mulva a birtok az övék, mert a kamatokat ezen összeg után az adósok képtelenek fizetni. A kamatláb, ha a kölcsön egyesektől származik, 10—12—20%, a templom- és szegény-alapból 6%. A gazdálkodási eljárásban némi haladás észlelhető s rendes vetésforgás divatozik. A kisbirtok haszonbérleti vagy vételára emelkedett; a népesség szaporodik; erkölcsi, egy pár kivételével, valamint közegészségi és táplálkozási viszonyai tűrhetők.

h) Halmágy vidéke.

A halmágyi járásban a parasztbirtokok kategoriája foglalja el a mívelés alatt álló terület nagy részét. A nagyobb birtok abszorbeálja a parasztbirtok jelentékeny részét. A parasztbirtok elaprózása az utolsó időben halad. A parasztbirtokosok alig egy huszad része élhet saját gazdasága után, a többiek bérmunkából élnek más parasztgazdaságban, de helyzetük tűrhető. A parasztbirtok mívelésének szabadsága nincsen korlátozva. A kaszáló és legelő egy harmadát képezi a területnek. A közös használatú területek ugy a kisebb mint a nagyobb birtokosokra előnyös. Iparosok nincsenek. — A parasztgazdáknál a gazdasági szeszfőzés kis üsttel hanyatlott. Az élők közötti jogügyletek folytán keletkező birtokváltozások ritkák. Szabad eladás eseteiben a vevők szintén kisbirtokosok. A parasztbirtok nagy része olyanok kezei között van, a kik azt örökölték. Adósságra birtokvétel nem történik. — A kisbirtok körében a zálogbaadás gyakori. Haszonbérbeadás csak a nagyobb birtokosoknál fordul elő. A parasztbirtok átörökítése törvényes örökösödés útján történik s rendszerint a fi-örökösök veszik át az ingatlant egyenlő osztályrészekben, a nő-örökösöket pedig csaknem mindig kölcsönpénzzel elégítik ki. — Az átörökített birtoknak eladása osztozás czéljából, valamint a birtok átadása a szülők által életökben ritkán történik. A kisbirtok egyeseknél minden évben jobban megterheltetik személyes adósságok és közterhekkel. — A közterheltetés egyes községekben a lakosság vagyonosságához teljes 20—30%-át teszi a jövedelemnek. A kamatláb gyakran az uzsoráig megy. A személyes adósságok az utolsó 10—20 év alatt szaporodtak. A hitelezők magánosok. Gabonára és leendő termésre kölcsönzés nem történik. — A

kölcsönök rövid időre köttetnek s ritkán válnak jelzálogi adóssággá. Az uzsora el van terjedve és magánhitelezők által űzetik. Mezőgazdasági hitelegylet vagy szövetkezet nincs. A kényszereladás az eladósodottak között nem ritka s azok száma növekedik. Leginkább magánadósságokból keletkezik; a vevők nagyobbára a hitelezők, kis részben a kisbirtokosok. A gazdasági eljárás nem halad előre. Eladásra szánt termény nincs. A vetés-forgás 4—6 évig tart, ezután a földet kaszálják, miáltal 4—6 évig pihentetik. A nagyobb birtokosok gazdálkodása kevéssel áll magasabban a kisbirtokosokénál. A birtok vételára egész a legujabb ideig nem emelkedik. A népesség alig szaporodik. Erkölcse jó, közegészségügye kielégítő, pedig táplálkozási viszonyai gyengék. — A nép vagyoni ereje és jóléte hanyatlik.

Az acsuvai körjegyzőség községeinek talaja általában rossz, kevéssé termékeny. Javítása a rossz talajnak nagyobb mértékben nem eszközölhető, mert annak költsége túlszárnyalná a fokozódó jövedelmet. Az elkülönítés Vidra község kivételével a körjegyzőségben az 1880—1881. évek alatt vitetett keresztül. A volt földesúr részére úgy az erdő, mint más területekből kihasíttattak bizonyos részek, megmaradván a közlakosságnak a határ többi részei. Az előljáróságok bemondása szerint a tagosítás nem történt a községek előnyére. — A közlakosság gazdálkodása pangásnak indult, mert hiányzik a népnél a munkakedv, a mit bizonynyal a föld terméketlensége is előmozdit. A vetésforgás, miután vetésre kevés alkalmas föld van, 2—3 éves szokott lenni. Vető magot a nép leginkább a sík vidékről szerez be magának. Főleg őszi búzát és kukoriczát vet, s nagyon kevés rozsot is. A nép munkaeszközei a legkezdetlegesebbeknek mondhatók, gépei pedig éppen nincsenek, sőt azok iránt bizonyos ellenszenvvel is viseltetik. A tanyarendszer itt nem levén kifejlődve, a gazdálkodás a községben összpontosul. A ki marhával bir, minden trágyáját földjein s kiváltképen gyümölcsöseiben használja fel, de kellőleg azzal bánni nem tud. Van még zabvetése is e vidéknek; a hüvelyesek közül a babot, a kapások közül a burgonyát termelik. Kereskedelmi növények nem termeltetnek. A vetni szokott termények 3—4, legkedvezőbb esetben 5 magot hoznak. A terményeket a nép nem tarthatja meg, mert ezek árával teljesíti pénzfizetési kötelezettségeit. Aratás után folyton adogat el, mig van mit. Az értékesítési viszonyok változók. Néha az ár jóval felülmulja az alföldit, néha meg sokkal alája száll. Tél idején, kivált ha a nép nem dolgozhatik, ijesztő árakon kénytelen, persze hitelbe, vásárolni gabonát s ilyenkor a gabona-uzsoráskodásnak áldozatul esik. A vasút megnyilta óta azonban a viszonyok e tekintetben javultak. Az állattenyésztés terén ezen vidéken sokkal kedvezőbb viszonyok léteznek. — A lótenyésztés ugyan hanyatlott, de a gazdák vétel útján beszerzett kielégítő, sőt jó erdélyi mokány-fajokat tartanak. A szarvasmarha-tenyésztés azonban dicsérhető. A

helyi viszonyok is elősegítik ezt, mivel a legelők és bokros területek tápláló, édes és egészséges, habár kevés füvet produkálnak, de az állítólag a szarvasmarha szaporodási ösztönét nagyban elősegíti. A legelterjedtebb szarvasmarha-faj az ugynevezett veres-sárgás-szőrű riska, melynek anyái a pinzgaui apa-állatokkal kitünő korcsot hoznak elő. Ez okból a községek ily apa-állatot tartanak. A sertések közül a bakonyi, elkorcsosítva a lengyel- és szerb-fajokkal, fordul elő. A haladás e téren meglehetős, mert az anya-koczák oly szaporulatot mutatnak, mely tüneményszerűnek mondható; 11—12, sőt néha 13—14 malacz képezi a fiadzás eredményét. A juh-fajok közül egyedül a paraszt havasi juh-faj tenyésztetik. A lápi birka és a magyar alföldi faj itt nem élhet meg, a juhtenyésztés azért is terjedt, mivel a gyapjú az otthon készült öltözetek főanyagát képezi a pórnépnél. A juhnál sokkal elterjedettebb a kecske, a mi szintén a helyi viszonyokban leli magyarázatát. E vidék ugyanis hegyes, bokros s a kecsketenyésztésre felette alkalmas, másrészt a közlakosság szegényebb részének ez szolgáltatja a szükséges tejtáplálékot. Az istállózás csupán télen fordul elő, mig a természet ki nem fejleszti a legelők táp-füvét. A széna és a sarjú termelésére a legnagyobb gondot fordítják, mert a nép kaszálóit őszkor trágyázni is szokta. Ezt tennie azonban mulhatlanúl kell is, miután nagy széna-mennyiségre van szüksége.

A gyümölcstermelés képezi az acsuvai körjegyzőséghez tartozó községek életkérdését, mert azzal nagyban és gyakorlati módon foglalkoznak. A szőlőtermelés azonban az éghajlat hideg volta folytán nem honos. A gyümölcstermelésnél leginkább a közép hasítású oltás módozata dívik. A gyümölcstermeléssel karöltve járna a méhészet, de az silány eredményt tüntet fel, mert a nép nem ismeri a méhészet okszerű gyakorlási módjait és annak hasznát. Az acsuvai kör községeinek területén semmi néven nevezendő rendszeres iparvállalat nincs, de midőn fagy, jég és szárazság következtében gyümölcs nem terem, a nép falapátokat és villákat farag, melyeket azután az ország különböző vidékein árusít el. A házi ipart saját szükségletükre folytatják s különösen a darócz- vagy gúnya-posztót, a fehér ruha szöveteket és kerekeket készítenek. A házi ipart okszerű eljárás mellett fejleszteni lehetne, a mi a nép szomorú anyagi helyzetének javítására szolgálna. A nép az értelmiség nagyon alacsony fokán áll. — Testalkatra nézve a lakosság nagyon különböző; annak kebelében hülyéktől és satnyáktól egész az óriási termetűekig minden képviselve van. Általában kifejlett, szikár, elég erős, de silányul táplálkozó, állati erkölcstelenségű, ingadozó jellemű és a mértéktelen pálinkaivásnak áldozatává lett emberek. Érzéketlen társadalmi és családi életet folytatnak s fogékonyságuk a haladás iránt kevés. — Csúszik-mászik azelőtt, a ki zaklatja és ostorozza, de kajánul és orvul támad az ellen, a ki dédelgeti és czirógatja.

Rosztocs községének talaja általában homokos, a Körös-folyó mentén jobb minőségű, mert többnyire trágyáztatik, a hegyes helyeken azonban javíthatlan. Határa tagosítatlan. Gazdálkodása nagyon kezdetleges. A nép egy évben búzát, a másikban tengerit, a magot rendesen az alföldről szerzik be gyümölcscserével. Munkaeszközei a faeke és borona, gépei nincsenek. Gazdasági épületekkel nem bir, tanyarendszerről szó sincsen. A trágya nagy becsben van. A vetések nagyobb része középtermést ad, ott, hol a trágyázás rendszeresen eszközöltetik, de hegyesebb helyeken alig ad 2 magot. Kat. holdanként többnyire 4—5 mag terem. A terményeket a nép nem adja el, mert keveset vet és azt a mi terem, a saját használatára tartja meg. A gabona- és pénzuzsora e község területén nagyban dívik. — Az állattenyésztés a szarvasmarhákra szorítkozik és kezdetleges. Községi legelő nincs. Behordás után saját földükön legeltetnek. A széna- és takarmánytermelésre nagy gond fordíttatik; de kevés termést érnek el. Erdei termelés nem dívik, a gyümölcstermelést azonban folytatják, csemete-fáikat beoltják és nemesítik. Mellékkereset a napszám és teknyőcsinálás. — Napszámba az alföldre járnak el és csak tavaszszal térnek vissza keresményökkel. Iparvállalat itt nincsen. Házi iparuk a szövés. A nép értelmisége alacsony fokon áll, gazdasági értelmisége kezdetleges. Lusta, renyhe, nem takarékos nép. Testalkata gyengén conservált, alacsony. Erkölcse értelmiségének felel meg. Jelleme tartózkodó és zárkózott. A pálinkaivás nagy mérvben el van terjedve nála. Társadalmi élete kezdetleges. Családi élete egyszerű; az egész család egy szobában él. Különben békés és türelmes, nyomor-edzett nép. Az iskoláztatást csakis a törvény teljes szigorával lehet elérni s innen van, hogy itt csak 10—12 ember tud irni és olvasni.

h) Nagy-Halmágy vidéke.

Nagy-Halmágy talaja sárga és fekete agyagos, itt-ott homokos föld. legjobb a patakok mentén feküdő homokos rész és terméketlen a »Lupina» nevezetü dűlőben fekvő terület. A termő talaj okszerű trágyázás által javítható. A gazdálkodás itt nagyon kezdetleges. A váltakozó gazdasági rendszert alkalmazzák, mivel a szántóföldek 4 éven keresztül rendesen míveltetnek, 4 éven át pedig azt pihenni hagyják. A földet mélyen nem szántják, mivel a talaj igen kemény. A magot megválasztják, miután az itt termett nem fejlődik ki egészen, azért vetni valót az alföldről hoznak. A vetés rendesen őszszel és szórás által történik. A gazdasági eszközök szintén kezdetlegesek; gépek nincsenek. Gazdasági épületek a háznál lévő fából épült és szalmával fedett csűrök. A tanyarendszer nem honos, hanem a gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép szorgalmasan trágyáz, mert tudja, hogy a nélkül földje mit sem jövedelmezne, de nem tud a trágyával bánni; trágya-gödröket nem ás, csupán a puszta földön

hányja azt össze. Terményei a búza, zab, tengeri, bab, burgonya, len és kender. A búza katastrális holdanként átlag 7 mm.-át, a zab $8^1/_2$ mm.-át terem. Bab és burgonya csupán a kukoricza között, len és kender pedig csupán kicsinyben termeltetik. Terményeit a nép, miután alig elégséges saját szükségleteinek fedezésére, megtartja. Ha mégis akadna eladásra szánt is, ezt a nagyhalmágyi hetipiaczon eszközli. Ugy a pénz, mint különösen a gabonauzsora itt nagyban dívik. — Állattenyésztés nincs, csupán állatnevelés. Az Erdélyből hozott $^1/_2$—$1^1/_2$ éves borjúkat felnevelvén, eladják; lovak nincsenek, sertés, juh és kecske kevés van. Az apaállatok az éghajlat és vidéknek megfelelők. Istállózás csak télen fordúl elő, midőn arra az évszak kényszeríti a lakosokat. A községi legelő sovány, terméketlen és cserjés. Műtakarmány nem termeltetik, csupán széna és ez több helyen a szántóföldeken is, miután jobban fizet, mint bármely gabonanem. Az erdei és gyümölcstermelés igen, a szőlőtermelés nem dívik. A nép a földjein vagy a vadonban talált fákat beoltja, hogy annak gyümölcse jövedelmet hajtson neki. Rendes gyümölcsösök csak itt-ott a házak mellett találhatók. Más termelés, méhtenyésztés vagy selyemtermelés nincsen. Nagyobb iparvállalat e város határában nincsen. A házi ipar a szükséges felső ruházat, fehér- és ágynemű, valamint a gazdasági eszközök készítésére terjed ki és fejleszthető volna. A lakosság értelmisége és gazdasági ügyessége csak nagyon lassan fejlődik. Különben szorgalmas és takarékos. Hátramaradottsága a föld terméketlensége s ebből kifolyó szegénységnek tulajdonítható. Testalkatra nézve e nép gyenge, munkaereje csekély, tápanyaga sovány (málé); erkölcse, jelleme tiszta, de a babona nála igen el van terjedve. A pálinkaivás nagy mérveket öltött. Társadalmi élete oly kezdetleges, hogy nem létezőnek mondható. A vő rendesen a neje családjába beházasodik. Az éghajlat egészséges. Ugyanez áll a vidéken levő községek közül Ocs, Ocsisor, Juonesd, Czermura és Tiszára, szóval a nagyhalmágyi körjegyzőség egész területére nézve.

VII. Az aradvármegyei kincstári birtokok.

A kincstárnak Aradvármegyében még a legújabb időben is igen nagy területű birtokai voltak, melyek mint az arad-mutinai (modenai) uradalom részei, a mult század közepéig a modenai herczegi család tulajdonát képezték s annak kihaltával a kincstárra szállottak. Az arad-mutinai uradalomnak legnagyobb részét teszi a pécskai uradalom, mely Arad- és Csanádmegyékben feküdt s 1835-ben gr. Fekete Ferencz örökségéből a Csanádvármegyében fekvő kovácsházi pusztával is gyarapodott, innen az uradalom sokáig »pécska-kovácsházi uradalom«-nak is neveztetett. Az arad-mutinai uradalomhoz tartoztak továbbá a medgyesi és bodzási puszták is. A kincstári birtokok nagy része már eladatott, de gazdaságtörténeti szempontból érdekesek a következő adatok:

A pécskai kincstári uradalom 100,000 holdat meghaladó területű pusztáin, melyek Arad- és Csanádmegyében feküdtek, a jelen század első évtizedeiben még az állattenyésztés volt a fő gazdasági ág. A terület legnagyobb részét legelőnek hagyták és szarvasmarhát hizlaltak rajta egész göbölyökben, melyeket azután a vásárokra hajtottak. A bérlők főleg gazdag erdélyi örmény kereskedők voltak, akik holdankint nem fizettek többet 50 kr.-nál, annyira csekély volt még akkor ennek a földnek értéke. A göbölyök és gulyák nagy része folyton szabadban maradt; épület alig volt található az uradalom területén; kutak is kevés számmal léteztek s ép ezért 100—200 forintnyi bért is fizettek értök, tehát annyit, mint 200—400 hold földért.

Nagy fordulat állott be a pusztaságon 1820-ban, midőn Hengelmüller Mihály alsó-ausztriai loosdorfi nagybirtokos Ritter József nagykereskedő társaságában a kincstár 11 nagy pusztáját eleinte négy évre, ez időszak leteltével pedig ujabb 8 évre bérbe vette. Aradvármegyében e 11 puszta közül Szionda, Bassarága, Medgyes-Bodzás és Nagy-Kamarás voltak. Az összes 93,299 magyar (1100 □-öles) holdért 95,000 forint haszonbért adtak. A szerződési föltételek meglehetős szigorúak voltak, de nem tartattak meg. A bérlők a kincstárnak 1824-ben már 138,000 forint haszonbér hátralékkal tartoztak. Hengelmüller Mihály nagy erőfeszítéseket tett, hogy a földmüvelést e pusztaságon meghonosítsa; igen sok tőkét ruházott épületek- és fölszerelésbe; tetemes kiadásai és bevételei között azonban az arány nagyon kedvezőtlen volt, azért már 1828-ban kérte, hogy vagy a bérösszeg szállíttassék le, vagy pedig ő mentessék fel a bérlet alól. Kérvényének tárgyalása 1831-ig húzódott, midőn 518,100 frt-nyi bérhátraléka fejében épületei s holt és élő gazdasági leltára lefoglaltatott; a zárlati kezelés oly gondatlan volt, hogy három hónap alatt a bérlőnek 3955 drb birkája, 90 drb szarvasmarhája és 10 drb lova pusztult el. A kincstár és a bérlő között erre hosszabb per indult meg, melyet 1836. deczember haváig mind a két fél nagy elkeseredéssel folytatott, de az ekkor peregyezséggel fejeztetett be. Az egyezséget azonban Hengelmüller már nem érte meg, hanem azt özvegye, Vasquez Antónia grófnő kötötte, a kinek s a többi örökösöknek a kincstár nemcsak a fél milliót meghaladó haszonbér-hátralékot engedte el, hanem ezen kivül még 475,000 forint kártérítésre is kötelezte magát. Hengelmüller bérletének idejében néhány községet telepített az említett birtokokon, melyek azután az 50-es években a dohánytermelés nagyobb mérvü felkarolása folytán erősödtek s újabb községekkel szaporodtak. A Hengelmüller-féle bérlet megszünte után az erzsébetvárosi, szamosujvári s gyergyó-szent-miklósi örmények göbölyhizlalása még általánosabbá lett a kincstári pusztákon, melyeken valósággal ökör-legelő gazdálkodást folytattak.

E gazdálkodás fő időszaka 1780-tól 1845-ig terjedt; a szarvasmar-

hákat az örmény bérlők az erdélyi vásárokon szerezték be s nyáron füvön, télen pedig szénán javították fel azokat s vagy a pusztán adták el a jelentkező mészárosoknak, avagy lábon hajtották egész göbölyökben Pestre vagy Bécsbe. A göbölyösök közvetlen felügyelete az ugynevezett »gondviselők«-re volt bizva, a kik rendesen szintén örmény származásúak voltak. A göbölyök a vásárig vezető út közben egyes előre kibérelt etappe-szerű helyeken pihenték ki magukat. A legeltetés mellett szántást-vetést csak elvétve folytattak, sőt a földmivelés alá vont területek is később parlagon hagyatván, begyepesedtek. Az uradalmi puszták göbölyösei és pásztorai számára eleinte a pécskai paraszt-sütők szállították 3 naponkint nagy mennyiségben a kész kenyeret. A növendék-jószág és a göbölyök egész éven át szabadban voltak; nyáron a legelőn, télen pedig garádos karámban vagy hordozható gyalog-jászolhoz kötve. — A kemény telek sokszor nagy kárt okoztak az állományban, pl. az 1816—7-ik évi hóviharos télen több ezer szarvasmarha és ló pusztult el e vidéken. Épületek annyira nem voltak, hogy a 14,000 holdat meghaladó kunágotai pusztán egy vert falú épület mellett néhány ákáczfa lévén, azt messze vidéken »fás-tanyá«-nak nevezték. Ez állapotok akkor kezdtek lényegesen megváltozni, midőn a kincstár a jelen század 30-as, 40-es éveiben birtokain a dohánytermelést nagy áldozatokkal felkarolta. 1843-ban a pécskai tiszttartóság rendeletet kapott, hogy a dohánytermelést lehetőleg mozdítsa elő. Ekkor indultak meg nagyobb mérvben a telepítések; a telepesekkel kötött haszonbéri szerződések 20 holdat karoltak fel rendszerint 20 évre. Minden család 3—5 hold dohányt tartozott termelni; a dohánytermés felét haszonbér fejében adta át a kincstárnak, másik felére pedig annak elővételi joga biztosíttatott. A telepes községek legalább 80 családból állottak, de voltak 200 családból állók is és azok tervszerűen épültek. — A papi, templomi, iskolai, jegyzői és tanítói földek a telepítvényeseknek szintén bérbe adattak, de a templom építésénél a kincstár azokat segélyezte. — A dohánytermelés még jobban felkaroltatott a dohány-egyedárúság behozatala után, különösen, mivel a szabadtermelőket eleintén a monopolium a termeléstől elijesztette. Ezen telepítvények sok vajudás után az 1873-ik évi telepítvényes-törvény értelmében megváltattak s ma már az összes volt kincstári telepítvényesek szabad birtokosok, de még mindig igen jelentékeny váltság-összeggel tartoznak a kincstárnak.

A nagyobb mezőgazdasági bérbirtokok leginkább az 50-es évek közepe táján alakultak és pedig főleg akkor, midőn az osztrák nemzeti bank vette át e pécskai uradalom kezelését (1856-ban), ekkor kezdtek a bérlők, Hengelmüller Mihály példája után indulva, szilárdabb épületeket emelni s szép majorokat létesíteni. Az építkezés jóváhagyott tervek és költségvetések szerint 1858-ban indult meg s az 1868-ik évi leszámolás tanúsága szerint 10 év alatt a pécskai és kovácsházi uradalomban az

épületekbe 1.311,000 frtnál többet fektettek be. Azonban ennyi értéket, a lábrakapott visszaélések folytán, azok nem képviseltek. Az alkotmányos korszak alatt a hosszabb tartamú bérleteket Érkövy Adolf, ismert közgazdasági író és pécskai jószágigazgató honosította meg. Az eleinte rendesen 20 évre kötött bérszerződések az észszerű gazdálkodás minden biztosítékát magukban foglalták s két évtized alatt egy erőteljes és érdemes közép-bérlő-osztály fejlődésének szilárdabb alapjait fektették le, melyeket azonban a jelen évtized elején keresztülvitt általános állambirtok-eladás ismét teljesen fölforgatott.

A sziondai és basarági puszták a 80-as évek közepe táján Csanádvármegye területéhez csatoltatván, a kincstári puszták eladása alkalmával csupán a medgyesi és bodzási birtokrészek tartoztak még Aradvármegyéhez. Ezek akkori viszonyainak jellemzésére a következő adatokat sorolom fel:

A medgyesi $6030^{1284}/_{1600}$ holdas és a bodzási $3829^{693}/_{1600}$ holdas kincstári puszta-birtokok egymás mellett feküdtek barázdás szomszédságban. A két birtok együtt hosszúra nyúlt rendetlen alakú, nagyobb részben sík, kisebb részben dombos területet képezett. Határai voltak keletről József főherczeg bánkúti uradalma, délről a kunágotai és bánhegyesi (csanádmegyei) kincstári birtok, nyugatról Apácza község határa, északról az ottlakai és gerendási puszták. Talaja fekete homok.

Kereskedelmi helyei: Arad és B.-Csaba; vásárjai B.-Csabán és B.-Gyulán voltak. Hetivásárja a medgyesi pusztán tartatott minden vasárnap, mely hetivásár majdnem 50 éves szokáson alapszik és csak 1887. óta van hatóságilag megengedve. Közlekedési eszközei az aradi és csanádi egyesült vasutak mezőhegyes-kétegyházi vonala, melynek a közelben Medgyes-Bodzás nevű állomása van, továbbá néhány hiányosan fedett közút.

Az uradalom 22 gazdasági részletre volt folosztva, haszonbéres rendszer mellett kezeltetett. A medgyesi pusztára 14, a bodzásira 8 részlet esett, melyek nagysága 181 —1108 hold; a holdankénti haszonbér pedig a föld minősége szerint 12 frt 50 krtól 18 frt 8 krig változott. A bérleti szerződés értelmében minden bérlő köteles volt a bérterület 12%-át takarmánytermelésre fordítani. Minden egyes bérlet el volt látva a szükséges épületekkel és pedig minden tagon volt bérlőlak, cselédlak, magtár, istálló, kukoricza-góré, kocsi-szín és pincze, mind szilárd anyagból. A bérleti gazdaságok nagy része saját gőz-cséplőgéppel rendelkezett kisebb gazdasági gépjei pedig mindegyiknek voltak. Az igás-állomány a birtok területén 1887-ben 704 jármos ökröt s 373 lovat foglalt magában; a haszonmarha-állomány pedig ugyanakkor 1154 drb gulya-marhából, 2643 drb sertésből s 2180 birkából állott. Az összes gazdaságokban váltógazdaság üzetett; évenkint 920—940 kat. hold trágyáztatott meg. — Gazdasági faiskola és gyümölcstermelés minden egyes bérleten létezett, a mi termé-

szetes folyománya volt a bérszerződés azon kikötésének, hogy a bérlők a határoknál és az utak mentén levő árkokat ákácz-fával beültetni, a tanyatéren pedig a bérlet kiterjedéséhez képest 100—900 drb különféle gyümölcs-fával ellátott kertet voltak kötelesek létesíteni és fentartani, mire pénzbüntetésekkel is szorítva voltak. — A medgyesi és bodzási puszták 1887. és 1888-ik évben adattak el, nagyobb részt csabai tótoknak, azzal a kötelezettséggel, hogy telepes községet alakítsanak s így a nagy uradalom apró paraszt-gazdaságokra oszlott fel. Az itt alakult község Medgyes-Egyháza nevet nyert.

VIII. Kincstári telepes községek.

Az Aradvármegye területén levő kincstári telepek a jelen században keletkeztek a 40-es évek óta. A kincstári telepes községek, melyek nagy része a megye nyugoti síkságán fekszik, névszerint a következők: Medgyes-Bodzás alakult $1465^{1000}/_{1600}$ holdon 1855-ben, Német-Pereg alakult $2460^{900}/_{1600}$ holdon 1851-ben, Kis-Uj-Pereg alakult $1365^{826}/_{1600}$ holdon 1847-ben, Nagy-Kamarás alakult $1898^{903}/_{1600}$ holdon 1841—2-ben, Almás-Kamarás alakult $1733^{1092}/\ldots$. holdon 1844-ben, Nagy-Fakert alakult $855^{500}/\ldots$. holdon 1845-ben, Német-Fakert alakult $898^{500}/\ldots$. holdon 1845-ben, Szent-Leányfalva alakult $1788^{394}/_{1600}$ holdon 1845-ben, Zimándköz alakult $1267^{363}/_{1600}$ holdon 1845-ben, Zimánd-Ujfalu alakult $944^{180}/\ldots$. holdon 1845-ben, Szapáryliget alakult $1297^{1216}/\ldots$. holdon 1885-ben, gyoroki csángó-telep alakult $671^{886}/\ldots$. holdon 1884-ben. — A telepeket a forgalmi viszonyokhoz képest mérsékelt vételárért örök tulajdonul szerezték meg a telepesek az 1873. évi XXI. törvényczikk alapján. Az egyes telepítvények gazdasági életének rövid jellemzését a következőkben adjuk:

Medgyes-Bodzás telepítvényes község határát egészen a parasztbirtok foglalja el; öröklés esetén a birtok rendszerint együtt marad s azt az egyik örökös kapja, mig a többi terményekkel vagy készpénzzel elégíttetik ki. Az örök-váltság terhei súlyosan nehezednek a népre s azért az, daczára szorgalmának, vagyonosodni nem bir. A község talaja kitünő, javítás szüksége nem forog fenn; a gabonának majd minden faja termeltetik; az állattenyésztés azonban kevéssé kifejlődött. A mezőgazdaság a lakosságnak kizárólagos foglalkozása.

A birtokviszonyokról M.-Bodzás községre mondottak ráillenek Nagy-Kamarás és Almás-Kamarás kincstári telepes községekre is, melyek az előbbivel szomszédos fekvésűek. Mindhárom az eleki járásban van. A lakosság foglalkozása itt is kizárólag a mezőgazdaság. A talaj szintén termékeny s részben fekete agyagból, részben pedig fekete vagy szürke homokból áll. Az állattenyésztés valamivel jobban ki van fejlődve e két

községben, mint M.-Bodzáson; különösen számot tesz Nagy-Kamarás község lótenyésztése. E három község kizárólag magyar lakossága szorgalmas, jó erkölcsű, becsületes és értelmes nép; tanultsága a vidéki átlaghoz képest kedvező s e téren folytonos haladás észlelhető; földjét okszerűen műveli, de nagy terhei miatt vagyonosodni nem bir.

A pécskai járásban levő Német-Pereg telepítvényes községben az összes földterület paraszt-birtokosok kezében van; egyes birtokosok bérlenek is földeket, de kizárólag bérlettel foglalkozó osztály nincs. A lakosság egy része iparral foglalkozik. A német-cseh lakosok értelmisége kielégítő, földjeiket jól művelik; a községben régóta lakók igen jóravaló becsületes emberek, az ujonnan bevándoroltak ellenben veszekedő, izgága természetű népség. Az örökváltság terhét a nép csak nagy bajjal birja és sokan kényszerűlnek e miatt birtokukat eladni. A szántóföldeken a gabona különféle fajait termelik váltógazdaság alkalmazása mellett; az állattenyésztés igen nagy mérvben van kifejlődve s lehetővé teszi, hogy a földeket minden 4—8 évben trágyázzák, a mi a föld természeténél fogva szükséges is. Különösen fejlett a lótenyésztés. Nagyjából ugyanezeket lehet elmondani a szomszédos Kis-Uj-Pereg telepítvényes magyar községre vonatkozólag is, azzal a különbséggel, hogy itt a középbirtokos osztály is képviselve van néhány parasztbirtokos által s hogy a lakosság iparral nem foglalkozik.

Az aradi járásban levő Fakert, Szent-Leányfalva, Zimándköz és Zimánd-Ujfalu községekben kizárólag parasztbirtokok vannak; a birtokokat eladni nem lehet s igy a tulajdonos személye csak öröklés folytán változik. A lakosság majdnem kizárólag mezőgazdasággal foglalkozik, némi ipar csak Fakerten van. — Szent-Leányfalva és Fakert községek német lakosai némi vagyonosságnak örvendenek, mig Zimándköz és Zimánd-Ujfalu magyar lakossága nagyon küzd az örökváltság terheivel. A nép mind e községekben összeférhető, munkás és értelmes. A talaj mindenütt agyagos, több-kevesebb homokkal keverve; itt-ott székes talaj is fordul elő, melyet trágyázással javítani lehet; rét igen kevés van, a legelő-terület ellenben elég nagy. A követett gazdálkodási rendszer nagy mértékben zsaroló s általában kezdetleges; a szokásos gabonanemek mellett dohányt is termelnek. Az állattenyésztés kezdetleges fokon áll s lassan halad; szarvasmarhát, lovat és sertést tenyésztenek, jobbára csak házi szükséglètre; minőségre nem nagy gondot fordítanak.

A kisjenői járásban fekvő Szapáryliget telepes község egész területe paraszt-birtokot képez; lakosai magyarok s igen szorgalmas, erkölcsös és értelmes nép. — A föld agyagos talaj, mely erdőirtás lévén, sok humuszt tartalmaz s igy helyenkint igen termékeny, más helyeken azonban, melyeket a Körös árja régebben sokszor látogatott, mivelésre kevésbé alkalmas. A lakosság igen észszerű váltógazdaságot űz; a gazdasági fel-

szerelés hiányos; az egyes termények jó hozamot adnak. Az állattenyésztés kezdetleges; a gyümölcs- és szőlőtermelésnek nyomaival is találkozunk itt. A lakosság igy nehezen birja el az örökváltság terheit s e miatt sok család már el is költözött onnan.

A gyoroki csángó-telepítvény egyrészt azon czélból létesíttetett, hogy a vidéken a szőlőkben mutatkozott munkás-hiányon segítsenek, másrészt, hogy a bukovinai csángók nemzetiségök elveszítésétől megóvassanak. E csángók nagyrészt becsületes munkásemberek, kik igen gyorsan művelődnek. A megélhetés feltételeiért nehéz küzdelmet kell folytatniok, mivel földjük vizállásos volta miatt alig művelhető, s a váltság terhei aránylag igen nagyok. A 126 család összesen 837 kat. holdat kapott négy község határában. — A megyében levő kincstári telepítvények lakosságára, a mint láttuk, az örökváltság igen súlyos terhet ró, melylyel alig bir megküzdeni. Ez azonban nem csak Aradvármegyében, de másutt is igy van, a mi azt bizonyítja, hogy az állam telepítési politikája sok kívánni valót hagy hátra.

IX. Magán telepítvények.

Aradvármegye területén a következő magán-telepítvények vannak: Forray-Nagy-Iratos, Nagy- és Kis-Varjas, Simonyifalva, Deseőháza és Silingyia. Forray-Nagy-Iratos község lakossága magyarajkú nép. Mintegy 80 éve telepíttetett erre a birtokra, mely jelenleg gróf Nádasdy Ferencz tulajdonát képezi, kitől a nép azt 1100 □-öles holdankint 10 frtjával béreli. A talaj termékeny; a nép váltógazdaságot űz s a mi fő, gabonanemek mellett dohányt is termel. A nép értelmisége, erkölcsi és műveltségi állapota kielégítő. Nagy- és Kis-Varjas jelentéktelenebb apró községek. Még a kihalt Marczibányi-család telepítette, az örökösök azonban nem erősítették azokat.

Simonyifalva telepes községet, mely a kisjenői járásban fekszik, br. Simonyi Lajos létesítette 1881—85. között magyar telepítvényesekkel. A nép a föld holdját örökáron 150 frtért vette meg, mely 50 év alatt törlesztendő 6%-os kamat mellett. A lakosság értelmes, munkás s a művelődés iránt fogékony; a falu rendezett s iskolája és temploma is van. A község határa 3879 kat. holdra terjed s közepes minőségű földből áll. A lakosság földjét jól műveli, de állattenyésztése csekély.

A ternovai járásban fekvő Deseőháza telepítvényes község lakosai magyarok s a Deseő Ádám-féle kegyes alapítványi birtok apró bérlőiből állanak. Talaja részben vízhatlan sárga agyag, mely nehezen, részben pedig vízátbocsátó homokos agyag, mely könnyebben munkálható. A föld művelése okszerűen történik, a trágyázás kielégítő; az állattenyésztés csak a szarvasmarha és sertéstenyésztésre terjed ki s nagyobb mérvben azt sem űzik. A nép értelmisége kielégítő; szorgalma csekély, de növekszik:

erkölcsi tekintetben a lakosság jónak mondható. — E magán telepítvényeseknél figyelemre méltó, hogy azok általában nagyobb jólétet élveznek, mint a kincstári telepítvények lakossága.

X. A birtok- és más mezőgazdasági viszonyokra vonatkozó legujabb adatok pótlása.

Nem lenne teljes e monographia, ha azon adatoknak legalább főösszegeit nem közölném itt, melyeket a magyar kir. statisztikai hivatal az 1895. évi VIII. t.-cz. értelmében az 1896. év folyamán vétetett fel és melyeknek eredményei e munka nyomatása közben láttak napvilágot. Ez adatokból kiderül, hogy Aradvármegyének a mondott évben 1.033,254 kat. holddal felvett gazdasági területéből 889, 210 holdon maga a tulajdonos, 21,176 holdon haszonélvező, 122,868 holdon pedig haszonbérlő gazdálkodott. A mívelési ágak szerinti feloszlásra vonatkozó adatokat itt nem közlöm, mivel azokról már elég részletesen volt és lesz még szó, csak azt jegyzem meg, hogy Arad szab. kir. város 19,716 holdnyi gazdasági területéből 13,672 holdon annak tulajdonosa, 109 holdon haszonélvezője és 5935 holdon bérlő gazdálkodott. Gazdasági iparvállalattal birt a megyében 201, a városban pedig 25 gazdaság. Műtrágyát használt a megyében 55 gazda. — Volt a megyében (és a városban) egyes lófogat 1633 (168), kettős 14,525 (607), hármas 2216 (35), négyes pedig 267 (16). A megyében (és városban) kettős ökörfogat 7431 (76), négyes 1606 (42), hatos pedig 123 (1) volt. Bivalyfogat a megyében 80, öszvér- és szamárfogat 51 (1), tehénfogat 1146 találtatott. Épületet biztosított 11,098 (1598), gabonát és takarmányt 544 (53), átalányban 469 (18), jégkár ellen pedig 545 (20) gazdaság.

Megemlítendő, hogy ugyanezen felvétel alkalmával a 100 kat. holdnál nagyobb birtokokra vonatkozólag a következő számszerű adatok állapíttattak meg: volt a megyének egyes járásaiban ily birtok és pedig az aradiban 42, a borosjenőiben 42, a borossebesiben 24, az elekiben 73, a kisjenőiben 61, a nagyhalmágyiban 15, a pécskaiban 26, a radnaiban 9, a ternovaiban 23, a világosiban 24; összesen tehát a megyében 339, Arad sz. kir. város területén pedig 30. Az állattenyésztés és gyümölcstermelésre vonatkozó adatok a maguk helyén említtetnek fel.

E) ÁLLATTENYÉSZTÉS.

I. Általában. A legelők a megye sík vidékének északi részén vannak a legkedvezőbb arányban a termő-területhez; a kisjenői és borosjenői járásokban annak 25, a világosi járásban 20%-át képezik, a borossebesi, nagyhalmágyi és radnai járásokban mintegy 18%-át, a ternovai járásban 13%-ot, a síkság nyugati részén, az aradi, pécskai és eleki járásokban, 11%-át is alig képezik a legelők a termő területnek. A hegyes vidékeken leginkább a magaslatok gerinczein és lejtőin, a megye lapályos vidékén pedig a mélyebb, nedvesebb fekvésű, sokszor szikes helyeken terülnek el. A legelők gondozása általában, de különösen a községi közlegelőké, nagyon sok kívánni valót enged. A hegyi legelők hasznavehetőségét szerfelett csökkenti az, hogy becserjésednek, valamint az, hogy a vizmosások keresztül hasogatják azokat. A síkségi legelőkön a vizlefolyásról nem gondoskodnak, a legelőt ellepi a tövis, a gyom s a zsombékokat, vakond- és disznótúrásokat nem egyengetik el, kúttal nincsenek eléggé ellátva s azok közelében hiányzanak az árnyas delelő-helyek; kora tavaszszal, késő őszszel nem kímélik azokat s rendesen több állatot hajtanak reájok, mint a mennyi rajtok kellően megélhetne. Arról, hogy a mesterséges takarmányt nem termelik eléggé, már beszéltem, pedig a magtermelés terjedésével évről-évre több legelőt törnek fel s ezzel, ha csak az istállózást be nem hozzák, az állattenyésztés föltételeit semmisítik meg. A megyében a gazdák állatállománya alig haladja meg a gazdaságban a nélkülözhetetlen számot; az uradalmak és egyes középbirtokok örvendetes kivételt képeznek ugyan, de az egész megyében a depecoratio kétségtelen jeleivel találkozunk. Az 1870-iki összeírás alkalmával ugyanis 49,452, 1896-ban pedig 49,499 darab ló találtatott, hanem tekintetbe veendő, hogy a megyének akkor a mai 10 helyett csak 9 járása volt, miután a nagyhalmágyi később csatoltatott hozzá; 1870-ben 95,218 darab szarvasmarhája volt a sokkal kisebb akkori megyének, mig a mostani nagyobbnak 1895-ben 91,808 drb szarvasmarháját írták össze, a mely 1896-ban 90,886-ra szállott alá. Igen nagy csökkenés mutatkozik a juhoknál, mert a megye 1870-ik évi sokkal kisebb területén 143,226 drb juh volt, mig 1895-ben 69,668 drbot számláltak, mely 1896-ban 58,095-re szállott alá. A sertések száma 1870-ben 113,011 drb volt, 1895-ben 88,638, mely létszám a sertésvész daczára 1896-ban 90,862-re emelkedett; 1870-nel szemben mindazonáltal a csök-

kenés igen jelentékeny. Csökkent a kecskék száma 19,750-ről 13,145-re. Az állattenyésztésnek ez a hanyatlása annál szomorúbb jelenség, mert úgy a kormány, valamint a gazdasági egylet is, többször tett komoly kísérletet az állattenyésztés emelésére s az ujabb törvények rendelkezéséhez képest a törvényhatósági közegek is több gondot fordítanak az állattenyésztést gátló okok és nehézségek elhárítására.

II. A lótenyésztés állandó fejlődésben van. A mezőhegyesi állami méntelep a vidék tenyésztési viszonyainak a legjobban megfelelő méneket bocsátja a községek rendelkezésére. A sík vidék jómódú kisbirtokosai már mind gyakrabban vezetnek szép példányokat a lóavató-bizottságok elé. A hegyes vidéken nem ily kielégítők az állapotok; az állami mének sem állanak elegendő számmal rendelkezésre, meg a szegény nép sem mutat nagy kedvet azok igénybevételére. A tenyésztésből kikerülő lovak szebb példányait a lóavató-bizottságok veszik meg s a monarchia különböző helyőrségei részére szállítják el. A katonai czélokra nem alkalmas állatokat részint lábon hajtják vásárról vásárra, részint vasúton szállítják Aradra, Budapestre, Szegedre, Temesvárra s más helyekre. — A népies tenyésztésben különösen a pécskaiak, kis- és német-peregiek tűnnek ki, a kik a lótenyésztési jutalom kiosztásánál megyeszerte rendesen mint győztesek szerepelnek. Hivatalos adatok szerint 1896-ban 49,499 drb ló számláltatott, 191 drb kitüntetett tenyész-ménnel. — Szamár volt a megyében 160, a városban pedig 10 darab. Végül a megyében 6 darab összvért számláltak.

III. A szarvasmarha-tenyésztésnél megkülönböztetendő a fehér magyar és a színes vagy tarka marha-állomány. Egyes nagyobb, régóta gondozott tenyészetektől s az ezek befolyása alatt álló vidékek magyarfajta szarvasmarha-állományától eltekintve, annak állapota sok kivánni valót enged; pedig ugy igavonásra, mint a szeszgyárakba ezt a fajtát nagyon keresik; annak létszáma az utóbbi években kissé emelkedett is, igy pl. az 1895-ben megszámlált 46,487 darab helyett 1896-ban 56,243 darabot találtak. — A haladásnak egyik fő akadályát az képezi, hogy megfelelő minőségű és mennyiségű apaállat nincs s a tenyésztők nehezen jutnak azokhoz. A megye területén 1895-ben 300, ellenben 1896-ban már csak 275 drb magyar tenyészbikát találtak. Elégtelen a megyében a legelő, tehát a nyári táplálkozás is, kevés mesterséges takarmányt termelnek, tehát a szarvasmarha téli élelmezése szintén hiányos. A magyar-marha tenyésztésének főczélja a nagyobb, valamint a kisebb tenyészetekben egyaránt az, hogy jármos-ökröket neveljenek, mert megyénk sík vidékén igavonásra ez az edzett, erős faj szolgáltatja a legalkalmasabb jószágokat. A színes marha nagyobb tejelő képessége, a takarmány iránt mutatott szerényebb igénye folytán, továbbá, mert hegymászásra alkalmasabb, a hegyes vidéken mindinkább terjed, sőt tejelő képességé-

nek a sík vidék is mindinkább hasznát akarja venni. Ezt a fajtát használják a mezővárosi és falusi polgárok és kézművesek s a megye hegyes vidékein többfélekép elkorcsosult állapotban a szarvasmarha-állomány zömét képezi. A nyugati fajták közül különösen a pinzgaui hozatott be nagyobb mennyiségben. E behozatalt az aradi gazdasági egylet kezdeményezte; e mellett simmenthali és más fajták is hozattak be. A nagyobb gazdaságokban fajtisztaságukat megtartották, másutt azonban majd a magyar-fajtával, majd a hegyvidéki riska-fajjal keresztezve, korcs-fajok létesítéséhez járultak. A színes-marha tenyésztésének és tartásának czélja a tejtermelés, borjú-eladás és hegyi igavonó-állat nevelése, nem kis részben pedig a hústermelés. E faj a sík vidéken főleg tejelésre használtatik s a szaporulatot képező borjúk csakhamar a mészárszékre vándorolnak; ennek következtében az állomány fentartása nagyon nehéz; igy pl. 1895-ben 43,327 drb, 1896-ban már csak 27,948 drb találtatott. Az úgynevezett riska-faj sem mint tejelő, sem mint igavonó-faj a kívánalmaknak nem felel meg; kívánatos volna ennélfogva annak más jobb fajtával való nemesítése s különösen a pinzgaui fajbikáknak lehető terjesztése; e végből a községeket szükség esetén szorítani kellene a megfelelő állatok tartására. Az alföldi sík vidéken a kisbirtokosoknak sokkal kevesebb marhájuk van, mint a hegyes vidéken; a megye lapályos részén a szarvasmarha-állomány 59—64%-a a kisbirtokosoké, ellenben a hegyes vidéken 79—80%-a van a kis- és középbirtokosok tulajdonában. A fajtenyészetek közül megemlítendők első sorban a kisjenői és székudvari országos hírű magyar gulyák. Kiváló magyar szarvasmarha-tenyészettel birnak még gr. Károlyi Tibor Mácsán, gr. Zselénszki Róbert Ötvenesen, Purgly János Sofronyán, Vásárhelyi László Lőkösházán, Barkassy Kálmán Álgyesten, Friebeisz Miklós Kurticson, Kövér Márton Szemlakon, Kintzig János Tövisegyházán, br. Solymossy László Boros Jenőn, hg. Sulkovsky Apátiban és mások. Nem magyar-fajú kiváló tenyészete van gr. Nádasdy Ferenczuek Gyorokon, Munk H. és fiainak Szakácson stb. A nagybirtokosok és a szeszgyárak az igavonó-, illetve hízó-állatokat nem kis részben Erdélyből szerzik be, azokon kivül hizlalással középbirtokosok is foglalkoznak, a gazdaságban kimustrált igás állatokat ekként értékesítvén. — A hízómarha nagy része Budapest és Bécs vágóhídjaira kerül, de az aradi szeszgyárak Münchenbe, Drezdába és Mainzba is szállítanak. — Az igás sovány mustra marhát Aradra, Budapestre, Temesvárra, Szegedre, Bécsbe és Prágába szállítják. Némely évben a szarvasmarha-tenyésztésnek a kolumbácsi legyek e vidéken is nagy csapását képezik; igy pl. Nagy-Halmágy vidékén 1883-ban és 1884-ben oly tömegesen jelentek meg, hogy nem csak a barmokat kellett a megtámadtatástól védeni, hanem az embereknek is bújniok kellett az eget is elsötétítő óriási rajoktól; a hol e rovar elterjed, a mezőn nappal minden munka szünetel s csak éjjel dolgoznak a gazdák, néha

még lámpafénynél is. Végül itt még csak azt említem meg, hogy 1896-ban 6589 borz-deres szarvasmarha, 187 idegen-fajta bika, és 106 drb bivaly volt a megyében

IV. A juhtenyésztés a megyében szűk körben mozog s a mellett egyre hanyatlik, mint az e czikk elején közölt számadatokból kitűnik. Ezen állat tenyésztése ugyanis nem sok jövedelemmel jár s azért csak ott tenyésztik, hol a földet egyébre nem lehet használni. Nagyobb juhtenyészetük csak egyes uradalmaknak van, főleg a megye északi részén, a kisjenői járásban, a hol a talaj természete utalja erre a gazdaságokat; van azonban juhtenyésztés a megye keleti hegyes vidékén is. Az 1895. évi létszám 69,968 drb, az 1896. évi létszám 58,095 drb volt. A síkságon a középfinom fésűs magyar fajtát s a merinót, a hegyes vidéken pedig főleg a raczkát tartják; a merinót és a magyar fajtát jobb minőségű gyapja, a raczkát pedig azon tulajdonsága ajánlja, hogy az idő viszontagságait könnyebben elviseli. A tenyésztésnek fő czélja a gyapjúnyerés, azonkívül a tej és a hústermelés. A tejtermelés főleg a hegyes vidéken jöhet számba, a hol jó minőségű túrót készítenek. A juh-hús fogyasztása megyeszerte elég nagy; igen sok bárányt vágnak le szopós korában s a köznép sok ürühúst fogyaszt. Kereskedelem tárgyát csak a nagy uradalmakban hizlalt ürük képezik, melyek nagyobbrészt Budapestre és Bécsbe kerülnek. A megye legnagyobb juhtenyészete József főherczeg ő cs. és kir. fensége kisjenői uradalmában van. — Említést érdemel a megye **kecsketenyésztése** is, mely leginkább a keleti hegyes vidéken üzetik tejnyerés czéljából, de nagy arányokat ott sem ölt; az állattenyésztés ezen ága is hanyatlást mutat; az 1870. évi 19,750 darabnyi állomány 1875-ig leszállott 16,496 drbra, a következő évben pedig 13,145 drbra. Legjobban el van terjedve a kecske-tartás a radnai járásban.

V. A sertéstenyésztés az összes állattenyésztési ágak közül legjobban van elterjedve megyénkben s nagy mértékben túlhaladja a helyi szükségletet. Ennek okát a megye természeti viszonyaiban kell keresnünk, melyek a sertéstenyésztésnek igen kedvezők. A hegyvidék nagy kiterjedésű tölgy és bükk erdőségeit alig lehet másképen értékesíteni mint makkoltatással; a síkságon található nedves legelők, kukoricza-földek s a gazdaságnál előforduló hulladékok szintén igen jó táplálékot nyújtanak a sertéseknek. Uradalmak, közép- és kisbirtokosok egyaránt, szükségletüket messze túlhaladó mérvben foglalkoznak sertéstenyésztéssel. 1895-ben a sertés-állomány 88,638 drb. 1896-ban pedig 90,863 drb volt. Az állomány különben ezen tenyésztési ág természetének megfelelőleg igen erős ingadozásokat mutat; nagy hatással van arra a sertésvész s a táplálék mennyisége. A faj javítására sok történik, főleg az uradalmakban, mig a kisbirtokosok inkább ragaszkodnak a tenyésztés régi, megszokott módjához. Az aradmegyei nagyobb tenyésztők Poland-China-fajt, ennek mangu-

liczával való keresztezését, fehér kondor-szőrű fajt, kisjenői fajt és tiszta mangaliczát tenyésztenek leggyakrabban. A megye sík vidékének nehány helyén a fecske-hasú, barna Jurenák-fajt, a Maros-mentén a kisjenői fajt tartják nagyobb számban. Legjobb minőségű sertéseket a megye északi részében, a kisjenői és borosjenői járásokban tenyésztenek. A sertések hizlalásával és javításával minden gazda foglalkozik. Azonkivül Aradon két nagyobb rendszeres hizlaló is van, hol évente 8000 drb sertés hizlaltatik eladásra. A Maros völgyére ereszkedő hegyoldalak tölgyeseiben jó makktermő években sok sertést javítanak makkon is. Elek és Pankota hizlalóiból évente vagy 3000 drb hízott sertés kerül ki. A megyében hizlalt sertések feleslegét főleg Gyulára, Kőbányára, Bécsbe, Prágába, Budveisba, Brünnbe, Ruttkára, Fehértemplomba s kisebb részben Poroszországba szállítják. A makkolt sertést Gyulára, Kőbányára, Bécs-Ujhelyre s Prágába adják fel. A sovány és süldő-sertéseket az ország vidéki városaiba, továbbá Budapestre, Bécsbe s Prágába küldik. — A megyében nagyobb sertéstenyészetük van a következőknek: József fhg ő cs. és kir. fenség kisjenői uradalma, gr. Károlyi Tibor (Mácsa), Kintzig János (Tövisegyháza), Purgly János (Sofronya), gr. Zselénszki Róbert (Ötvenes), Kövér Márton (Szemlak), gr. Nádasdy Ferencz (N.-Iratos), br. Atzél Lajos (Borosjenő), Barkassy Kálmán (Álgyest), Jakabffy István (Somoskesz), br. Solymossy László (Borosjenő), Vertán Ernő (Csermő), hg. Sulkovski (Barakony), gr. Wenckheim Frigyes (Székudvar), a Czárán-család (Seprős), a Kabdebó-család (Talpas), br. Simonyi Lajos örökösei, azelőtt néhai Korbuly Béla (Medgyes), Sternthal B. fiai (N.-Pél), Vásárhelyi László (Lőkösháza). Legnagyobb ezek közül a József fhg kisjenői uradalmában levő sertéstenyésztés, honnan évenkint 2500 drb fehér mangolicza sertés kerül eladásra. Nagyobb tenyészetek még Sternthal B. fiaié, honnan 1500, Sulkovsky herczegé, honnan 1200, Purgly Jánosé és br. Simonyi Lajos örököseié, honnan külön-külön 900 sertés kerül ki évente.

A megyei állattenyésztés általános jellemzésére álljanak itt még a következő adatok: Az 1882. évi kat. összeirás szerint Aradmegyében 33,741 hold rét, 194,127 hold legelő, 32,189 hold ugar-legelő s 7353 hold legeltetett szilvás volt; a marha-állomány tehénre átszámítva 151,238 drbnak felelt meg; 100 hold legelő és kaszáló területre tehát átlag 57 drb marha jutott.

VI. Baromfitenyésztés. A baromfitenyésztés az ujabb időben előnyösen fejlődött; a népnek minden okszerűbb kalauzolás nélkül is e téren sok helyes érzéke van. A síkságon általában a tyúkfélék, a hegyes és folyók melletti vidékeken az úszhártyások tenyésztése képezi a főbb irányt. Az itteni tyúkfélék ujabb időben s részben az aradi gazdasági egylet hozzájárulásával, de különben is az értelmesebb mezőgazdák kezdeményezésével a fehér és fekete langshani, a plymouth rocks, a brahmapoutra,

a fehér és sárga kochin által is kereszteztettek. Ezen utóbbi fajok tisztán is tenyésztetnek, de még mindig túlnyomó az eredeti magyar faj tyúk. Van különös borzas, van török kopasz nyakú, bóbitás stb. tyúkunk, mely aztán vegyesen, sokszor meglepőleg egy irányban is tenyésztetik. — A gazdasági egylet a langshani és plymouth fajokat egy pár éve hozta be az egyes községekbe s lehet mondani, hogy elég szép sikere lett ezen czélszerű beavatkozásnak. Ma már igen el van terjedve e két faj s különösen a plymouth-ok voltak a kedveltebbek, mert elég jó anyagot képeznek a magyarfajjal való keresztezésekre. A magyar nép például Pécskán különösen szeret a baromfiak tenyésztésével bibelődni s a tenyész-anyag kiválasztását bizonyos kedvteléssel űzi, minek az a következése, hogy a ki csak teheti, szép baromfit nevel. A magyar fajtát is ilyen tenyészkiválasztással és jól tartással — az ujabb időben látható előnynyel — tenyésztik, mivel igen meghálálja a reá fordított gondozást. Testileg is a legkorábban fejlődik, emellett jó tojó, edzett és szapora faj. A pulyka tenyésztése már nem oly elterjedt. A ludak a síkságon aprók, a vizek mentén szépen fejlődött hazai fajbeliek s e nemben kevéssé terjedt a keresztezés és nemesítés kétségtelen előnye. Hegyi fajtáink többnyire tarkák. A kacsa-tenyésztés szintén előnyösen fejlődött, mert a nagyobb fajok keresztezése már is kezd általánossá válni. Pataki és hegyi kacsáink többnyire színesek, mig a síkságiak jobbára tiszta fehérek. — Az apró jószág tenyésztése mellett nagy a galambok száma is, mely jó házilag előállított húsfélét ad a népnek. Baromfi-üzleteink, még pedig hizlaló és szállító-üzleteink is bőviben vannak, majd minden községben kettő három is. Főleg a vasút mentén levő községek naponkint százával-ezrével szállítják az élő és koppasztott baromfiakat, tojást és tollat, ez utóbbiakat szintén nagyban. Majd minden nagyobb és haladottabb községünkben elég jól ki van a köznép körében is fejlődve a baromfi-tenyésztésből nyerhető mindenféle termék s élelmi czikk iránti üzleti kezelés érzéke. A baromfi hizlalása kevésbbé szokásos, de a ludak, kacsák tömése általános. Vannak vállalkozók nemcsak a kereskedők körében, de a nép között is, kik igen ügyesek s jól értik a baromfi-üzletet.

Némi számszerű adattal e tárgyról csak Uj-Szent-Annára vonatkozólag rendelkezem. E község lakosai általában véve baromfit nagyobb mennyiségben ugyan nem tenyésztenek, mint másutt. Az ottani 3 baromfikereskedő azonban nagyban szállít baromfit külföldre, kivált Németországba, de készletüket nem a helyben tenyésztett állatokból szerzik be, hanem a hetivásárra a szomszéd községekből eladás czéljából hozott apró jószágot vásárolják össze, nemkülönben a szomszéd községek hetipiaczait is látogatják. Üzleti forgalmuk megközelitőleg a következő: kivisznek 28,000 csirkét, 1000 kacsát, 1500 sovány libát, 3000 kövér libát és 150 pulykát. Összesen tehát 33,650 darabot. A baromfitenyésztéssel okszerűen sokan foglalkoznak Aradvármegyében. Ilyenek Hirschmann Vilmos Aradon, Atzél

Péter Magyarádon, a kik különböző kiállításokon kitüntetéseket is nyertek, gávai Gaal Sándor Pécskán és Barkassy Kálmán álgyest-vojvogyeni birtokain. — Az 1896. évi hivatalos adatok gyűjtése alkalmával Aradvármegyében 642,878, a városban pedig 42,091, összesen tehát 684,969 darab baromfi vétetett fel.

Erre vonatkozólag a magyar királyi államvaspályák kereskedelmi monographiája így szól: A baromfitenyésztés czéljaira alakult az »Aradvármegyei első fajbaromfi-tenyésztési és baromfi-kiviteli vállalat«. A gazdasági egylet is buzgó tevékenységet fejt ki a baromfitenyésztés és kivitel előmozdítására. A sík vidéken a baromfi-tenyésztés fő czélja a fogyasztásra alkalmas csirke, kacsa és lúd tenyésztése, ellenben a hegyes vidéken a tojástermelést tekintik fő feladatnak. Baromfi-hízlalással Soborsin környékén foglalkoznak nagyobb mérvben, hol főleg ludat hízlalnak. Az élő baromfit ketreczekben, többnyire gyorsárú gyanánt, szállítják Aradra, Budapestre és Bécsbe; kisebb küldemények Poroszországba, Hollandiába és Belgiumba is eljutnak szórványosan. A hízott ludat, kacsát, kappant, csirkét és pulykát jobbára télen és őszszel, leölve és megtisztítva, hozzák forgalomba.

VII. Selyemtermelés. A harminczas években, midőn a hazai selyemtermelés viszonylag elég magas fejlődési fokon állott, Aradvármegyének is volt epreskertje, sőt filandája is, mely Szent-Annán működött. A gubók és a lemotolált nyers selyem számára a piacz biztosítva volt, amennyiben egy bécsi czég szerződésileg kötelezteteti azok átvételére. Az 1848 után bekövetkezett idők alatt a selyemtermelés hanyatlásnak indult. A hatvanas években kitűzött jutalomdíjak nem voltak képesek a selyemtermelésnek tartósabb lendületet adni, főleg azért, mivel a biztos piacz hiányzott. A fejlődés csak attól az időtől fogva következett be, midőn az állam 1880-ban selyemgubó-beváltó állomásokat létesített. Ekkor lépett fel nálunk is a selyemtermelés ujból, mint a lakosság figyelemre méltó keresetforrása. A meghonosodás kissé nehezen haladt; 1880-ban még semmi termelés nem volt, a következő évben már 7 községben foglalkozott azzal összesen 12 család s 12 kilogr. selyemgubót termelt; egész 1887-ig az évi termelés mindig alul maradt a 100 kilogrmon s így annak gazdasági tekintetből alig volt jelentősége; de 1887-ben már 1630 kilgr. selyemgubót termeltek e megyében s a termelés néhány évig rohamosan emelkedett; 1889-ben már a 10 ezer kilogrammot meghaladta; rövid időközben hanyatlás mutatkozott, de ismét emelkedés következett be s 1896-ban már majdnem 30,000 kilogr. gubó termeltetett. Kezdetben csak néhány község s egykét család körében űzték azt, de a termelők köre egyre tágult; 1896-ban 77 községben 1771 család foglalkozott selyemtermeléssel. A beváltott selyemgubókért 1892-ig 68,134 frt fizettetett ki; az egyes családokra jutó átlagos kereset kedvező években a 20 frtot meghaladta. A mellékelt táblázat mind erre bővebb adatokat tartalmaz.

Aradvármegyében 3 selyemgubó beváltó-állomás van: Aradon, Soborsinban és Uj-Szent-Annán. Legnagyobb forgalma van az aradi beváltó-állomásnak, melyet Temesmegye szomszédos vidékeinek lakossága is felkeres; az itt beváltott selyemgubómennyiség az egész aradmegyei termelést meghaladja. Igy pl. 1881-től 1891-ig Aradon 72,461 kilogramm selyemgubó 70,631 frt értékben, Soborsinban 4257 kgr. 3998 frt értékben, Uj-Szent-Annán 38,029 klgr. 36,706 frt értékben, mind a három állomáson együtt 114,747 kgr. 111,335 frt értékben váltatott be.

A termelés eloszlását illetőleg járások szerint megemlítjük, hogy az a legnagyobb a világosi járásban, hol 1881-től 1891-ig 21,470 kilogr. selyemgubó termeltetett; utána mindjárt az aradi járás következik 11.538 klgr. termeléssel. Jelentékeny, 5—8 ezer kiló, termelést mutatnak fel az eleki, kisjenői, pécskai és radnai járások; csekélyebb, de számottevő a termelés a borosjenői, borossebesi járásokban és Arad városában, hol 1881-től 1892-ig 1801 kiló gubó termeltetett s végül selyemtermelés alig van a ternovai és nagyhalmágyi járásokban. Legjobban el van terjedve a selyemtermelés az aradi járásban, melynek mind a 15 községében foglalkoznak azzal. A községek közül legnagyobb termelés Uj-Szent-Annán van, mely 1881-től 1892-ig 12411 klgr. selyemgubót termelt. Nagyobb termelést mutatnak fel még: Glogovácz, Gyorok, Kurtics, Kuvin, Mácsa, Zimánd-Ujfalu, Zimándköz, Almás-Kamarás, Nagy-Kamarás, Szent-Márton, Kis-Pereg, Ménes, Ó-Paulis, Uj-Paulis, Magyar-Világos, Ó- és Uj-Fazekas-Varsánd és Pankota községek.

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy megyénk selyemtermelése, tekintve azt, hogy e termelési ág csak ujabban honosodott meg nálunk, elég szép fejlődést mutat, de még igen messze van attól, hogy gazdasági életünknek valóban számottevő tényezője legyen. Nincs kizárva, hogy selyemtermelésünk egykor a lakosság egyik jelentékeny keresetforrását fogja képezni, de addig a fejlődésnek hosszú útját kell még megtennie. De a lendületes fejlődésnek a feltételei jelenleg nincsenek meg nálunk s még ezután kell azokat megteremteni. A rendelkezésre álló eperfa-állomány ugyanis nem elég nagy arra, hogy kifejlett selyemtenyésztés alapját képezze. — Legnagyobb baj, hogy sok helyen 10—20 kilométernyire kell a legközelebbi szederfáig menni. Nagyobb arányú fejlődés selyemtermelésünk terén csak ugy várható, ha szederfáink szaporíttatnak, az útfelek azzal lesznek beültetve, minden községnek lesz faiskolája és azokat járási faiskola-felügyelők fogják gondozni.

A selyemgubó-termelés Aradvármegye területén 1880-tól bezárólag 1896-ig.

Évszám	Községek és puszták száma	Termelő családok száma	Kiosztott pete mennyiség kgr.	Kiosztott pete mennyiség grm.	Esik átlag egy termelőre pete grm.	Termeltetett az egész megyében összesen selyemgubó kgr.	Termeltetett az egész megyében összesen selyemgubó dkgr.	Termeltett átlag egy unczia pete után selyemgubó kgr.	Termeltett átlag egy unczia pete után selyemgubó dkgr.	Kifizettetett beváltási ár az egész megyében összesen forint	Kifizettetett beváltási ár az egész megyében összesen kr.	Esik átlag egy termelő családra kereset frt	Esik átlag egy termelő családra kereset kr.
1880	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1881	7	12	.	190	16	105	56	13	88	130	01	10	83
1882	5	6	.	035	6	7	25	15	53	10	03	1	67
1883	1	1	saját pete		.	74	73	.	.	72	75	72	75
1884	2	2	.	010	5	1	30	3	25	2	08	1	04
1885	4	5	.	045	9	13	40	7	44	16	85	2	80
1886	4	4	.	005	3 tenyésztő saját pete	38	32	.	.	42	09	10	52
1887	15	70	1	208	15	1629	82	33	71	1672	27	20	90
1888	39	266	4	816	18	6552	60	34	01	6735	49	25	29
1889	34	552	8	596	15	10782	30	31	30	10531	31	19	07
1890	54	1164	19	672	16	16141	30	20	51	15867	26	13	63
1891	58	1222	17	367	14	21079	97	30	34	20743	55	16	97
1892	77	1372	24	004	17	13677	60	14	24	12310	92	8	97
1893	75	1065	18	320	17	14386	50	19	63	16602	84	15	58
1894	76	1350	22	815	16	17392	80	19	29	17076	87	12	64
1895	79	1532	22	090	14	29266	13	33	12	28655	75	18	70
1896	77	1771	27	290	15	29290	40	26	83	25887	12	14	61
Összesen						160639	98			156357	19		

VIII. A méhészet. Aradvármegye és Arad szab. kir. város méhészetének multja Abend András, jelenleg VI. kerületi méhészeti vándortanító, nevéhez fűződik. Az ő érdeme első sorban, hogy a megyében és városban az megerősödött és lépést tartva az általános haladással, számot tevő jövedelmi forrássá lett. Ábend András a forradalom lezajlása után Aradon telepedett meg. Iparos volt; az elemi iskola elvégzése után mindjárt az élet nehéz küzdterére lépett ki, de fáradságos munkája mellett folyton tanult idehaza és a külföldön s mint művelt iparos nagy tiszteletben állott. A méhtenyésztés iránti vágya falura vitte, Aradról Csanádmegye Kevermes községébe költözött, hol kizárólag a méhtenyésztésnek élt. Nagy méhészete volt, melyet kiváló szakértelemmel és jövedelmezőleg kezelt s nagy lendületet adott annak, midőn Dzierzon üzeme hazánkba is beszivárgott. Ámbár Ábend András vagyonkája és méhészete más vármegyéhez fűzte, aradi maradt ő szívvel és lélekkel s a mi jót, hasznosat méhei körül észlelt és tapasztalt, nem késett azt átplántálni aradvárosi és aradvármegyei ismerősei közé. Méhészeteket rendezett be s kezelte azokat mindaddig, míg alkalmas kezelőre rábízhatta. Fáradtságot nem ismerve, vándorolt faluról-falura, birtokról-birtokra, oktatott elméletileg és gyakorlatilag s egyik méhest a másik után rendezte be. Már akkor apostola volt ő az okszerű méhtenyésztésnek. Érdemeinek jutalmát megtalálta, mert a midőn a méhtenyésztés tanítása a kormány által meghonosíttatott, mint méhészeti vándortanító a VI-ik kerületbe, Erdélybe, jutott, hol még most is tevékenyen működik. — Arad szab. kir. városában a 60-as évek elejétől kezdve egészen az 1880-ik év végéig első méhészeti szaktekintély volt Prohászka Ferencz városi gazda. A méhtenyésztés ismereteibe sok másokkal együtt, őtet is Abend András vezette be. Kasokkal és Dzierzon-féle keretekre berendezett kaptárokkal méhészkedett. A kaptárnak két keretsora volt, 25.5 cm. széles és 25.5 cm. magas keretekkel. Kivüle a városban méhészkedtek még: Menessághy János rendőr-kapitány, Brunhuber Nándor építőmester, Leopold Mór szeszgyár tulajdonos stb. és a hetvenes években az élénk szellemű Paradeyser Lajos, a ki Aradon méhészeti szakmunkát is irt; a megyében báró Tomassich Imre és Vásárhelyi László lőkösházi nagybirtokosok, Uj-Szent-Anna községben Steuer József tanító, Elek községében Neszly János jegyző, Magyar-Pécskán Lelik János földmívelő és mások.

A méhészeti ismeretek szakszerű terjesztése czéljából az 1877—1878-as években Arad szab. kir. városban egylet alakult, »aradvármegyei okszerű méhész-egylet« név alatt. Elnöke Hüg József aradi postafőnök, jegyzője Babó Lajos, pénztárnoka pedig dr. Fényes Kálmán aradi ügyvéd, tagjainak száma pedig 1881-ben 13 volt. Az egyesület a városban és megyében dicséretre méltó tevékenységet fejtett ki az okszerű üzem meghonosítása körül, nemkülönben a gyülésein megvitatott időszerű kérdésekkel az okszerű méhtenyésztés megizmosodásához nagyban hozzájárult.

Igy az 1879. évben, mikor a délmagyarországi méhészegylet a mézértékesítési kérdésnek útját egyengetni kezdette, az aradvármegyei okszerű méhészegylet azon évi julius hó 20-án tartott gyűlésében szintén foglalkozott tagjai mézének értékesítésével.

Nagy kár, hogy az egylet már az 1882. évben feloszlott. De ezen veszteség folytán a méhészet iránti érdeklődés nem szűnt meg, mert a mint a fejlemények mutatják, az 1884. évi február havában, az aradvidéki tanitó-egylet egyik vitaköri ülésén Csik János és Simay István egy méhésztársulat megalakitását hozták javaslatba. A társulat czéljául tűzték ki: 1. az okszerű méhészet terjesztését, 2. az alapszerzést, 3. a tiszta évi nyeremény 5%-ból tanitói segély-alap létesitését és 4. tagjai anyagi érdekeinek emelését. A méhésztársulat egyelőre csak a tanító-egylet központi választmányának tagjaiból alakíttatott. Mindegyik részvényes 5 frttal járult az alaptőkéhez, melynek egy részéből tartaléktőke alkottatott, a többi pedig méhtelep berendezésére fordittatott. Az 1885. évben a társulat már mézosztalékot juttatott tagjainak, pavillona felépítésére pedig a kormánytól 300 frt segélyt nyert. Az 1886-ik évet szintén eredménynyel zárta le, de sajnos, az 1891. évben feloszlott az is, mivel méhállománya majdnem elpusztult és nem akadt ember, ki a méhtelepet tovább kezelni hajlandó lett volna. — Ezen időben a városban számot tevő méhésze te volt Hirschmann Vilmos, Scholcz József, Húg József és dr. Fényes Kálmánnak. Ők már a Berlepsch-rendszerű három soros, költés és mézürre beosztott kaptárokkal méhészkedtek, melyeket hazai viszonyainkra b. e. Grand Miklós országos méhészeti felügyelő alakíttat át. Grand Miklós működésének kezdete óta, mi az 1873-ik évre esik, ez az általán elfogadott rendszer az egész országban. Az 1873-ik évben alakult délmagyarországi méhészegylet alapszabályainak az 1885-ik évben történt kibővítésével, működési területébe Aradmegyét is felvette. Az egyesület az 1890-ik évben már mint magyar méhészek egylete, az aradi »alföldi és délmagyarországi általános kiállitás« ideje alatt, augusztus hó 16., 17. és 18-ik napjain, közgyűlést tartott. Kiállitása a nagy kiállitásnak elég gazdag és tanulságos részét képezte.

Az 1885-ik évben a kormány szervezvén a méhészeti szakoktatást, Aradvármegye az V-ik méhészeti kerületbe jutott. Vándortanitója 1885-től 1895-ig Vecsei Nagy Zsigmond volt Nagy-Szalonta székhelylyel, ennek elhalálozása után 1896. évi január hó 1-től kezdve Forgách Lajos Békés székhelylyel.

Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint Aradvármegyében volt összesen 5842 méhkas. Egy-egy méhes gazdára átlag 12 kast számitván, Aradmegyében mintegy 486 tenyésztő volt számitható. A haladás magától is mutatkozott, mert hiszen pl. az Arad városában a népszámlálás idején megállapított 114 kas helyett 1878-ban már 250 találtatott. A

megye méhészetének ujabb fejlődéséről, a mozgó szerkezetű kaptárak gyarapodásáról, a mézhozam növekedéséről érdekes adatokat nyujt az alábbi kimutatás, melyet a kerületi vándortanító az 1887. évtől kezdve az 1895. évig, a vármegye alispáni hivatal által kiszolgáltatott adatok alapján állított egybe. A méhtenyésztéssel elért haladás, melyből egyesek, az iskolák és a megye gazdasági egyesületének buzgó példaadása mellett az oroszlánrész a kormány által bevezetett vándortanítást illeti meg, valóban fényesnek mondható. Az 1885-ik évben a kasok száma a mozgó szerkezetű kaptárokét már csak 1643-mal multa fölül. A méztermelés pedig 306·48 mm. volt, értéke, egy mázsát 30 frttal számítva, 9194 frt 40 kr.; növeli ezen összeget 3532.31 klgr. viasztermelés (1 frtjával számítva), melylyel együtt az év jövedelme 12.726 frt 90 krt tett ki. — A városban kiválóbb méhészek Szabó János, Rauner Miklós, Húg József, Sarlot Domokos, Barton Ferencz, Cziráky Márton és mások. A kaptárok Dzierzon-Berlepsch és német lapozó rendszerűek. A nagyobb méhészetek évenként mintegy 2730 klgm. mézet és 25–30 kilogramm viaszt termelnek. A megyében levő ismertebb nagyobb méhészetek az alábbi kimutatásba vannak összefoglalva. A kormány által kinevezett méhészeti vándortanító működése mellett bőséges szerep jut a megyében a méhtenyésztési ismeretek terjesztésének munkájából a népiskolának és a szakintézeteknek, közöttük különösen a tanitóképezdének és a gazdasági ismereteket terjesztő intézeteknek.

A megye kiválóbb méhészeteket a következő lapon közölt két táblázat mutatja ki.

Kimutatás Aradvármegye nevezetesebb méhészeteiről.

Sorszám	A méhtenyésztő neve	Állása	Lakhely	Hány méhcsaládd méhészkedik	Milyen rendszerű kaptárokban? a keret szélessége és magassága	Mennyi mézet termel	Mennyi viaszt termel	Jegyzet
1	Niedermayer János . . .	tanító	Glogovácz	40	22×31	5 mm.	—	viaszt. nem dolgoznak
2	Remleim Antal	»	»	38	22×31	4 »	—	
3	Zombori János	gyógyszerész	»	80	24×27	10 »	—	
4	Bildhauer Adalbert . . .	jegyző	Paulis	184	országos	10 »	—	
5	Oszaczki István	kőmives	Szemlak	80	24×27	6 »	—	
6	Totterman János	asztalos	»	60	24×27	6 »	—	
7	Schöfer József	földmíves	»	30	18×24	3 »	—	
8	Schöfer György	»	»	30	18×24	3 »	—	
9	Haj József	»	»	30	18×24	3 »	—	
10	Subkégel Mihály	»	»	40	24×27	5 »	—	
11	Kölln József	tanító	M.-Pécska	38	18½×24	5 »	—	
12	Lelik János	földmíves	»	100	18½×24	12 »	—	
13	Adelman Ádám	kereskedő	Mácsa	140	Berlepsch	14 »	—	
14	Mladin Gergely	lelkész	Kurtics	150	országos	15 »	—	
15	Csergő Gyula	honv. százados	Borosjenő	44	országos	2 »	—	
16	Adelmann Károly	tanító	Uj-Szent-Anna	180	országos	20 »	—	

Kimutatás Aradvármegye méhészetéről, a megyei alispáni hivatal által kiszolgáltatott adatok alapján.

Év	Hány községből folytak be az adatok	Hány méhcsalád teleltetett ki tavaszkor és pedig		Hány méhcsalád volt őszkor		Mennyi volt a méhcsaládok összes száma őszkor	Mennyi méz (méntermázsánkint) termeltetett a megyében és pedig	Mennyi az összes méz értéke (méntermázsáját 30 frttal számítva) és pedig		Hány kilo viasz nyeretett és pedig	Mennyi a viasznak értéke (kilogrammját 1 frttal számítva) és pedig		Mennyi az összes méhtermékek értéke		Jegyzet
		a) mozgó szerkezetű kaptárokban	b) közönséges köpükben	a) mozgó szerkezetű kaptárokban	b) közönséges köpükben			frt	kr.		frt	kr.	frt	kr.	
1887	157	3734	3547	3086	3784	6870	123·56	3706	80	.	.	.	3706	80	
1888	172	1420	3874	1562	3713	5275	172·39	5171	70	696	696	.	5867	70	
1889	137	2492	2216	2922	2493	5415	236·04	7081	20	986·50	986	50	8067	70	
1890	157	2516	3399	2742	3642	6384	231·67	6950	10	1704·50	1704	50	8654	60	
1891	161	3140	3279	3874	4423	8297	468·21	14046	30	2443	2443	.	16489	30	
1892	169	3011	5077	3620	6345	9965	376·25	11287	50	1728·50	1728	50	13016	.	
1893	170	3144	4740	4163	5630	9793	333·33	9999	90	2355	2355	.	12354	90	
1894	164	3857	4424	3734	4857	8591	247·09	7412	70	2351	2351	.	9763	70	
1895	190	3284	4878	4243	5886	10129	306·48	9194	40	3532·50	3532	50	12726	90	
Összesen							2495·00	74850	60	15797·00	15797	00	90647	60	

IX. Halászat és haltenyésztés. Aradvármegye aránylag nagyon gazdag a haltenyésztés és halászat sikerének alapfeltételeiben. Kedvező klimatikus és földalakzati viszonyai mellett különösen jelentékeny vizhálózata van, mely kiterjedésénél, főleg pedig változatosságánál fogva, sokféle és a legkülönbözőbb természetű halfajok megélhetésére alkalmas. — Főfolyója a Maros, mely mintegy 150 klm. hosszban a megye déli határát alkotva, eme szakaszán alakul át síksági folyóvá. Ez okból azután, nemcsak a rózsás márnát és a vele azonos életmódú tarkamenyt vallja sajátjának, hanem jóformán mindazon halfajtákat is, melyek a Marost magába fogadó Tiszában honosak. Közülök mint legjellegzetesebbet kiemeljük a fajtokot, kecsege tokot, süllőt, dévérkeszeget, harcsát, csukát, buczát, piros szemű és veres szárnyú keszeget. — A Marossal párhuzamos irányban folyik a megyét hosszában szelő Fehér-Körös, a mely vizmennyiség dolgában kisebb ugyan annál, de egyébként nevezetesen mederalakulás és esés tekintetében azzal sokban egyező lévén, halfaunája is csak annyiban tér el a Marosétól, amennyiben a fentebb említettek közül a legnemesebbek e folyó aradmegyei részén hiányzanak. Az e két folyót egymástól elválasztó Drócsa, valamint a bihari és Moma-Kodru hegycsoportok lejtőin fakadó számos hegyi patak viszont kiválóan kedvező a sebes pisztráng és pénzes pár életére, ellenben a megye nyugoti és síksági részén levő mocsarak a ponty, kárász, czompó s az azokkal rokon halfajokban bővelkedett egykoron. Bármennyire kedvezők is azonban a természeti viszonyok a halászatra nézve, tény az, hogy, mint az országban mindenütt, annál Aradvármegyében is hanyatlás mutatkozik a multhoz képest, ugyannyira, hogy ez idő szerint vajmi csekély jelentőség tulajdonítható a szóban forgó őstermelési ágnak. Kétségtelen, hogy ez a hanyatlás nem csak egy, de több részben el nem hárítható okokra vezethető vissza. Igy azon szoros összefüggésnél fogva, mely a főfolyó és a vele azonos természetű mellékágak halnépessége között fennáll, nyilván való, hogy a Tiszának egykor közmondásos halbősége jelentékeny hatással volt a Marosra és a Körösökre is s hogy ezen halbőséget követő halszűke természetszerüleg a mi folyóink halállományának csökkenését is maga után vonta. Ám de az, hogy az állomány megfogyatkozása még azon fajtáknál is szembeötlő, amelyeknek elterjedése kizárólag patakjaink forrásvidékére szorítkozik, általánosabb természetű okok fenforgásától is tanuskodik.

Tényleg sokban közreműködtek a haladó kulturának nyomában járó okok is, mert hiszen ki ne tudná, hogy az erdőirtások révén módosult vizviszonyok, a nagymérvű vízlecsapolási munkálatok, a Maroson, még inkább pedig a Körösön végrehajtott szabályozási műveletek, a viz erejének gazdasági, ipari és forgalmi kihasználását czélozó s folyton szaporodó műveletek, mind oly természetűek, melyek a halszaporodást és táplálkozást hátráltatják s ez okon a haltenyésztést alapjában támadják meg. A mit

azok meghagytak, azt a rendszeressé vált rablógazdálkodás is segített tönkretenni. Eltekintve attól, hogy a lakosság oláh ajkú részénél a hal, mint böjti eledel, kiválóan fontos élelmi czikk, minélfogva a halfogást a nép minden időben nagyban űzte, lassanként a verseny e részben annyira ment, hogy a maszlag, a dynamit, a mésztej, szóval a halat tömegesen pusztító fogási módok alkalmazása vált rendessé. Ily viszonyok között csak természetes, hogy a halászati jogok lassanként teljesen elértéktelenednek s a halászat ügye iránt az érzék is csaknem megszünt. A javulás első nyomaival akkor találkozunk, midőn külföldi példák nyomán a mesterséges haltenyésztés meghonosítása érdekében az 1868-iki állami költségvetésbe nagyobb összeg vétetett fel. Ebből az összegből nyert segélylyel állíttatott fel Déznán az ország egyik első ily irányú telepe, mely nagy reményre jogosítva kezdte meg működését. Nincsenek adataink arra nézve, hogy meddig működött s miért szüntette meg munkásságát, de tény az, hogy már hosszú idő óta szünetel, mi annál sajnálatosabb, mert aránylag nagy befektetés árán létesült s mert a mai nagy halászat mellett bizonyára előnyösebben lenne hasznosítható e terület halászatilag, mint szénatermeléssel.

A nyolczvanas évek végén, gróf Nádasdy Ferencz birtokán, Soborsinban készült egy kisebb pontytenyésztésre alapított tógazdaság, valamint a Trojás patak rendszeres benépesítésére egy kisebb pisztráng költőtelep. Még később Boros Béni Gurahonczon rendezett be egy malompatak felhasználásával egy kisebb, csak 7—8 holdnyi terjedelmű, tógazdaságot, mely pontyon kivül süllők tenyésztésével is tett kísérletet. Ennek sikerén felbuzdulva, a gazdasági és ipari téren oly üdvösen működő arad-csanádi vasutak lelkes igazgatósága szintén felkarolta az ügyet annyiban, hogy a tulajdonát képező erdőségek hegyi patakjainak benépesítésén ugyancsak Gurahonczon egy kisebb költő-telepet létesíttetett, a melyben három év óta folyik a költés, évenkint 30—40,000 drb közönséges és szivárvány pisztráng kiköltésével szolgálva hivatását. — Felette óhajtandó, hogy e példák mennél több követőre találjanak, mert eltekintve attól, hogy Aradvármegye aránylag bőven nyújtja az oly helyeket, melyek ma teljesen meddők s halászat révén a termelésre nézve megnyerhetők volnának, bizonyos az, hogy a fenforgó körülmények között csak is a mesterséges tenyésztés előnyeinek felhasználásával lesz lehetséges vizeinket újból benépesíteni.

F) AZ ARADMEGYEI ERDŐK LEÍRÁSA.

I. Általában.

Aradvármegye erdőségei földrajzi fekvésük s egyúttal természeti jellegök szerint két csoportra, u. m. síkvidéki és hegyvidéki erdőkre oszthatók. A síksági erdők túlnyomólag a folyók (Maros, Fehér-Körös, Fekete-Körös és Tőz) mentén feküsznek s faállományukban túlnyomó a tölgy- és cserfa. Talajuk szántásra többé-kevésbé alkalmas. Ide tartoznak: a pécskai, aradi (csálai) erdők a Maros mentén s a székudvari, szintyei, kerülősi, zarándi, gurbai, borosjenői, fekete-gyarmati, miskei, ágyai, szintyei, apáti és barakonyi erdők a két Körös vidékén.

Az erdők másik csoportja, a hegyvidéki erdők, a megye keleti hegyes vidékeit borítják igen nagy terjedelemben; a megyei erdők nagy része ezen csoportra esik. Ide tartoznak különösen a buttyini, nagyhalmágyi és radnai járások erdei. Faállományukban uralkodó a bükk, mely tölgy-, gyertyán-, szil- és kőris-fával keverve fordúl elő; a tölgyfa itt már inkább csak a déli lejtőkön tenyészik. Ezen erdőségek talaja kizárólagos (absolut) erdőtalaj s művelésre nem alkalmas. Az erdő kiirtása meglehetős nagy mérvben történt, főleg mióta az erdélyi s még inkább az arad-körösvölgyi vasutak kiépültek, minek következtében a hegyvidéki erdők értékesíthetőkké váltak. A síksági erdőknél a pusztulás nem oly nagymérvű, pedig ezek még sokkal könnyebben volnának értékesíthetők, de itt észszerű gazdálkodás folyik. Ellenben a hegyek között az erdőket minden előrelátás nélkül irtották, nem gondolva ennek káros következményeivel. A radnai járás erdei nagy pusztúlás képét mutatják már most is, mivel ezek a Maros folyó segélyével régóta értékesíthetők voltak; a jelenleg folyó gazdálkodás mellett a nagyhalmágyi és buttyini járás erdőségei is nemsokára hasonló állapotban lesznek, ha előbb az erdőkezelésben valami üdvös változás be nem áll. E pusztítás annál sajnálatosabb, mivel a megyének az árvizekkel anélkül is sok baja van, éghajlata szintén kíméletet, sőt apolást tesz szükségessé és végűl mivel erdőségeink sok érdekes és különleges fanemet tartalmaznak. Classicus tanút idézhetek mindezekre dr. Simonkai Lajos személyében, aki, mint megyénk flórájának legalaposabb ismerője a következőket irja:*)

*) Alföld, 1888. január 1.

Én bejártam megyénket valamennyi főirányban; bejártam a Maros, a Csiger, a Fehér-Körös és a Tőz mellékeit; bejártam a Hegyes, a Drócsa, a Gaina, a Moma és a Kodru hegycsoportjait, de valódi ősvadonra megyénkben sehol sem akadtam. Akadtam azonban helyenkint igen szép növendékerdőkre, melyek nemcsak gazdasági, hanem tudományos szempontból is sok kincset rejtenek; akadtam azután sok helyen elnyomorított s emberi oktalanság folytán kopárrá lett vagy elcserjésedett erdőterületekre; végül akadtam olyan nagy határokra is, amelyeken a jelen búvárja már legfeljebb csak sejthetné az egykor létezett ősvadont, de a melyek a legalaposabb források szerint még 1860-ban, vagy 1871-ben is ősrégi erdők valának. Igy pl. a bokszeg-beéli nagy erdőt 1860. és 1871. között vágták ki s azóta nincs többé. A Borosjenő mellett létezett tamándi erdő 1871. és 1873. közt lett kivágva és részint donga fának, részint ölfának megmunkálva. Azóta Borosjenő közelebb környékének egyéb erdeit is elnyelte, erforgácsolta a borosjenői fűrészgyár; azóta számos fűrészgyár és szénégető serényen emészti Aradmegye legtöbb rengeteg erdejét.

Vannak ugyan megyénkben állami erdők, amelyek üzemére az erdőtörvény megadja a kellő korlátokat és a pusztításnak megfelelő orvoslatot; vannak egyes uradalmi minta-erdők, melyek az állami erdőknél is különb gondozásban és művelésben részesülnek, de ezek semmiképen sem ellensulyozhatják a már kipusztult erdőket, sőt még azokat sem, amelyek életére már kiadták, aláirták s megpecsételték a halálos ítéletet. Csak a konopi, tótváradi és szlatinai határokon tekintsen valaki végig s meg fogja látni, miként kell az erdőt kiirtani és évszázadokra semmivé tenni. A nádasi határ összesen 20,421 magyar hold, ma még mutat valamit, de ha az a bécsi társulat, mely ez erdő tölgyeit 80 ezer forinton, bükköseit pedig 50 ezer forinton vette meg, mindent ki fog használni az erdőből, a mit csak parkettnek, ablak- és ajtófának, deszkának, tűzifának és faszénnek felhasználhat, akkor az ottani éghajlati viszonyok s az ujitás teljes szünetelése miatt, az a 20,421 magyar hold is kopárrá és egészen hasznavehetetlenné lesz. Igy fogunk majd rövid időn szegényekké válni erdő dolgában, mi, kik egykor rengeteg ősvadonjainkról voltunk nevezetesek. A tölgyfának, az ép, erőteljes tölgyfáknak, már ma is nagy a becse, nagy a kereslete. Elmennek érte már a leghozzáférhetlenebb, legmeredekebb hegyvidékre is, miként elment az Unio-bank a szakgatott s meredek szabású Kicsóra hegycsoportra. Mert egyebütt már nincs alkalmas és elég tölgyfa, mint oly helyeken, a honnan eddig őrültségnek tartották volna azt leszállítani. — Azok után, a miket én egy pár év alatt e megyében tapasztaltam, bizony szomorúnak tűnik föl előttem Aradvármegye erdeinek sorsa. Szánalmas, kopár hegyvidékeket fest elém képzeletem, amelyekben, mint a Saharán, csak itt ott emelkedik oáz gyanánt egy-egy áldott hűs hely, a hegyvidéki erdő.

Pedig ma már nemcsak gazdasági érdekeink utalnak erdeink megbecsülésére, nemcsak az a szempont, hogy az erdők, különösen a tölgyecsek, pusztulása és a fakereslet növekedése hova-tovább nagyobb értékűvé teszi erdeinket, hanem a tudományos motivumok is egyre gyarapodnak épséges fentartása mellett. Nem akarok itt az erdőnek arról a nagyon fontos hatásáról szólani, melylyel az éghajlati szélsőségeket mérsékli, a nyári esőzést gyarapítja, a patakok és folyók vizbőségét szabályozza, a a vizáradatokat apasztja, a levegőt, e szünetlenül fogyasztott eledelünket, javítja, nem akarok szólani az erdőnek azon fontosságáról sem, a melyet annak a vadász tulajdonít, a melyért azt a tájfestő és a nemes sportok kedvelői szeretik, hanem kiakarom emelni különösen Aradvármegye erdeinek azon fontosságát, melyet azokban a növénytudomány deritett ki. — Aradvármegye erdei manap hármas szempontból unicumok: u. m. hársfajaik (tiliák), tölgy-fajaik (quercus-ok) és a magyal-fa (ilex) tekintetében. A magyal-fa (ilex aquifolium) hazánk területén eddig csak e megyében lett felfedezve. Felfedezték Jahn Vilmos és Strasser Lajos Zimbró határában, a hol az, miként arról személyesen is meggyőződtem, a szálas bükkösök rengetegében elég bőven terem. A hársfák fajaiból találhatnak az épségben tartott uradalmi erdőkben, igy Aranyág felett a Hegyes hegyhátain, valamint Menyháza felett a Skericzán, számos érdekesség mellett oly csodálatos hárs-fajokat is, melyeket eddig soha semmiféle más erdőben sem leltek s amelyek eddig tőzsgyökeres magyar benszülemlett növényfajok: ilyen pl. a Haynald-hárs (t. haynaldiana), a Jurányi-hárs (t. jurányiana, s a Hegyes-hárs (t. hegyensiensis). Mindannyian Aradvármegye erdeinek kiváltságos honosai. Végül a tölgyfajok között is nagyon sok van olyan, mely megyénket igen jellemzi; valamint van olyan is, melyet itt fedeztek fel először s manap is csupán Aradvármegye erdeinek sajátosságát képviseli; ilyen tölgyfaj pl. a Hegyesen s a Drócsán termő Tabajdi-tölgy, (quercus tabajdiana) és a Boros-Sebesnél díszlő Jahn-tölgy (quercus jahnii).

A megyei erdőségek állományát jellemző számszerű adatai a következők: az összes erdőterület 332,043 hold, melyből Arad város területére csak 41 hold síksági bükk-erdő esik, mig a többi 332,002 hold szorosabb értelemben vett megyei területhez tartozik. A megyei erdőkből 166,021 hold magas hegységben, vagyis 600 m.-nél magasabban a tenger színe fölött, 66,408 hold középhegységben, azaz 200 és 600 mtr. között, 99,613 hold pedig 200 mtr. alatt — síkságon vagy dombvidéken — fekszik. Látjuk ebből, hogy a hegyvidéki erdők határozott túlsulyban vannak. — A megye egész területének, mely 1.036,610 holdra rug, az erdőség 32 %-át képezi; a megyei lakosság 301,545 lélekből állván, minden egyénre 1.10 hold erdő jut. Talajuk szerint a megyei erdőkből véderdő 37,906 hold, feltétlen erdőtalajon álló erdő 231,087 hold, feltételes erdőtalajon álló

erdő pedig 63,008 hold. Fanem szerint: tölgyerdő 174,424 hold, bükkerdő 157,578 hold. Fenyvesek, némi kisebbszerű ültetvényektől eltekintve, a megyében nincsenek, mivel a hegységek nem oly magasak, hogy rajtuk fenyőerdő tenyészhetnék. Az erdők évi fatermése 536,571 m^3, a tiszta haszon ebből 169,121 frt, a mi holdanként 50 krt tesz. A megyei erdőségek fatermésére vonatkozó részletesebb adatokat az ezen czikk végén közlött táblás kimutatások tüntetik fel.

Az erdők járások szerinti eloszlásánál rögtön szembetünik, hogy a hegyes vidékre eső járások nagy erdőterülettel vannak képviselve. Legnagyobb a radnai járás erdőterülete: 105,538 hold, legkisebb pedig az eleki járásé: 476·30 hold. A fejezet végén mellékelt táblázatok erre nézve is részletes kimutatást nyujtanak.

II. Községi erdők.

A megye 215 községe közül 170-nek van, 45-nek pedig nincs a határában erdeje: 10,000 kataszteri holdnál több 12 község határában van, 5000—10,000 hold 13, 1000—5000 hold 74, 1000 holdnyi vagy annál kisebb erdő pedig 80 község határában létezik. Erdei szolgalmi jogosultság megváltandó még 4 községben.

A mi az erdőtulajdonosok jogi minőségét illeti, az Aradváros területén levő 41 hold egészen állami erdő, a megyében pedig az államnak 69,762 hold, községeknek 24,338 hold erdőterületük van, a többi erdő pedig magántulajdon. Törvényhatósági erdők a megye területén nincsenek. Egyik mellékelt táblázatunk a tulajdonosok jogi minőségét részletesen és pedig járások szerint tünteti fel. — Az erdőkezelés nem áll valami magas fokon. Az 1894-ik év folyamán kerek számban 332,000 holdnyi erdőterületből 67,479 holdnyi területű 61 erdőbirtok ideiglenes terv szerint, 95 erdőbirtok 65,342 holdnyi területtel rendes üzemterv szerint kezeltetett. A tervszerű kezelés inkább csak a nagyobb erdőbirtokokon alkalmaztatik. A rendszeres terv szerint kezelt erdőkből 33,318 hold állami erdő volt. — Az 1894. év végéig felesketett erdőszemélyzet 32 erdőtisztből (7 állami) s 437 erdőőrből (köztük 67 állami) állott. Az erdőőrök közül szakvizsgát tett 74, nem tett 363.

Aradvármegye összes fatermése fanem, üzemmód és termőhely szerint.

Fanem	Üzemmód	I. termőhelyi osztály		II. termőhelyi osztály		III. termőhelyi osztály		IV. termőhelyi osztály		V. termőhelyi osztály		VI. termőhelyi osztály		Összesen		Holdankénti átlag
		terület	fatermés	terület	fatermés	terület	fatermés	terület	fatermés	terület	fatermés	terület	fatermés	terület	fatermés	
		hold	tkbm.	hold	tkbm.	hold	tkbm.	hold	tkbm.	hold	tkbm.	hold	tkbm.	hold	tömköbméter	fokozat
Kocsányos és kocsánytalan tölgy	szálerdő	.	.	6138	15345	47874	95748	57695	86543	11048	11048	.	.	122705	208684	1·70
	középerdő	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	sarjerdő	348	835	1327	2645	3412	5459	1117	1340	.	.	.	.	6204	10288	1·65
	összesen	348	835	7465	17990	51286	101207	58812	87883	11048	11048	.	.	128959	218972	1·70
Csertölgy	szálerdő	.	.	840	2100	22592	45184	34032	51048	147	147	.	.	57611	98479	1·71
	sarjerdő	.	.	720	1440	4125	6600	1702	2042	.	.	.	.	6547	10082	1·54
	összesen	.	.	1560	3540	26717	51784	35734	53090	147	147	.	.	64158	108561	1·69
Bükk (80%) és gyertyán (20%)	szálerdő	.	.	.	.	18625	37250	105545	147763	.	.	.	.	124170	185013	1·49
	középerdő	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	sarjerdő	.	.	521	1042	1407	2252	11332	1358	.	.	.	.	3060	4652	1·52
	összesen	.	.	521	1042	20032	39502	106677	149121	.	.	.	.	127230	189665	1·49
Nyír	szálerdő	.	.	2	5	93	167	.	.	.	.	.	.	95	172	1·81
	középerdő	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	sarjerdő	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	összesen	.	.	2	5	93	167	.	.	.	.	.	.	95	172	1·81
Fűz- és nyárfa	sarjerdő	.	.	1313	4727	.	.	.	.	.	.	.	.	1313	4727	3·60
Eger	szálerdő	.	.	1	4	26	46	.	.	.	.	.	.	27	50	1·85
	középerdő	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	sarjerdő	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	összesen	.	.	1	4	26	46	.	.	.	.	.	.	27	50	1·85
Kőris, szil, juhar	szálerdő	.	.	813	2045	2518	5036	1385	2078	1574	1574	.	.	6295	10733	1·70
	sarjerdő	.	.	338	676	.	.	.	.	.	.	.	.	338	676	2·00
	összesen	.	.	1156	2721	2518	5036	1385	2078	1574	1574	.	.	6633	11409	1·72
Ákácz	sarjerdő	81	194	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	81	194	2·40
	Főösszeg	429	1029	12018	30029	100672	197742	202608	292172	12769	12769	.	.	328496	533750	1·62

Aradvármegye erdőségeinek feloszlása járásonként (holdakban)

A járás neve	*a*) Talajminőség és fanem szerint						*b*) A tulajdonos jogi minősége szerint									Az erdőbirtokhoz tartozó	
	talajminőség szerint				fanemek szerint												
	véderdő	feltétlen erdőtalajon álló erdő	nem feltétlen erdőtalajon álló erdő	összesen	tölgyerdő	bükk- és más lombfaerdő	állami erdő	törvényhatósági és községi erdők	egyházi erdő	közalapítványi erdő	hitbizományi erdő	közbirtokossági erdő	részvénytársulati erdő	az 1879. évi XXXI. t.-cz. 17. §. alá tartozó összes erdőterület	a 17. §. alá nem tartozó erdő	egyéb termékeny terület	termékeden terület
Aradi	—	605·90	2625·12	3231·02	2666·45	564·57	2179·22	179·20	—	—	—	383·60	—	2742·02	489·00	11·84	275·31
Borosjenői	—	—	21818·75	21818·75	21789·85	28·90	—	800·30	5·20	—	—	292·50	—	1098·00	20720·75	127·54	58·62
Pécskai	—	—	9017·06	9017·06	4122·84	4894·22	8009·18	24·40	136·00	780·48	—	—	—	8950·06	67·00	242·28	795·64
Borossebesi	19614·10	70256·71	1539·30	91410·11	33926·40	57483·71	1220·60	7470·38	—	—	—	1997·52	9·10	10697·60	80712·51	677·69	82·08
Eleki	—	—	476·30	476·30	253·94	222·36	24·80	—	—	—	394·70	—	—	419·50	56·80	477·00	8·80
Radnai	1550·48	103678·56	300·80	105538·84	51223·98	53314·86	57867·26	3554·80	98·10	—	—	2765·15	—	63785·31	41753·53	108·97	84·59
Nagyhalmágyi	13563·14	24580·63	691·40	38845·17	7590·97	31254·20	—	9696·22	91·50	—	—	5894·75	—	15682·47	23162·70	43·67	31·39
Világosi	400·00	2792·90	100·00	3292·90	2869·00	423·90	—	600·00	—	—	—	681·90	—	1281·90	2011·00	—	—
Kisjenői	—	—	17555·90	17555·90	17555·90	—	961·10	—	—	—	1255·30	—	—	2216·40	15339·50	—	—
Ternovai	2770·00	29162·82	8883·73	40816·55	31425·37	9391·18	—	2013·20	10·00	1316·89	3796·30	211·18	—	7377·57	33438·98	117·11	84·00
Összesen	37906·72	231087·52	63008·36	332002·60	174424·70	157577·90	69762·16	24338·50	340·80	2097·37	5446·30	12256·60	9·10	114250·83	217751·77	1806·10	1371·02

III. Állami erdők.

Az aradmegyei államerdők igazgatás tekintetében a dévai kir. erdőfelügyelőséghez s közelebbről a lippai főerdőhivatalhoz tartoznak. A megye területén 6 állami erdőgondnokság van, melyek székhelyei az állami erdők helyzetének megfelelőleg a Maros mentén feküsznek s vízmentében haladva így következnek: Tótvárad, Berzova, Solymos-Milova, Kladova, Csála és Pécska. — Az államerdők részint rendszeres, részint ideiglenes gazdasági terv szerint kezeltetnek; a kivágott erdők felujíttatnak. A fokozatos felujító vágásban kezelt erdőknél a felújítás természetes úton, a hézagoknak utánültetéssel való pótlása mellett történik, mig a tarra vágott területek, vagy beerdősítendő tisztások részint vetéssel, részint ültetéssel erdősíttetnek be. A vetés átlagos költsége holdankint 3 frt, az ültetésé ellenben 6 frt. Az ideiglenesen kiirtott erdőterületek, különösen a csálai és a pécskai erdőgondnokságnál, mezőgazdaságilag hasznosíttatnak bérbeadás útján, a mi az erdőművelési költségeket igen leszállítja. — Az erdők állományában az elemi csapások közül a futótüzek, továbbá az árvizek s végül a rovarok szoktak nagyobb pusztításokat okozni. A tüzek különösen az őszi és tavaszi hónapokban veszedelmesek a fiatalosokra; szárazabb időjárás esetén ilyenkor tűzőröket szoktak alkalmazni a veszély elhárítására. Az árvizek tavaszszal szoktak a csálai és pécskai erdőgondnokságok területén pusztítani. A rovarok, illetőleg lepkék közül különösen az orchestes fagi, a cheimatobia brammata és az ocneria dispar szokott tömeges fellépésével nagyobb károkat okozni. Az alábbi táblázatok az államerdőkre vonatkozó részletesebb számadatokat tartalmazzák.

Az aradvármegyei államerdők tenyészete az egyes kőzetek szerint s az özön- és áradmány-földön.

Az erdőgondnokság neve	Kvarcz (kvarcz-szikla, kovag-pala)	Homokkő (quader-kárpáti, vörös homokkő és grauvacke)	Földpátos szikla (gránit, gneisz, sienit, porphir, trachyt)	Csillámos kőzet (csillám-pala, chlorit-pala, faagyag-pala)	Augitos- és amphybolos-szikla (basalt, diorit és szerpentin)	Agyagkőzet (agyag-pala, márga-pala)	Mészkő (mészkő dolomit)	Törmelék és hömpöly (kavics-görgeteg, mészkő-törmelék, trachyttufl)	Összesen
A) Tölgyerdő holdakban									
Tótvárad	.	.	.	.	.	8612·68	.	.	8612·68
Berzova	498·88	1595·54	1800·00	1464·17	.	4567·45	.	.	9926·04
Solymos-Milova	.	36·24	1200·14	.	1150·00	2626·54	320·00	.	5332·92
Kladova	295·28	314·67	2993·45	1707·19		1568·73	242·61	.	7121·93
Csála	.	.	.	.	.	.	.	4620·58	4620·58
Pécska	.	.	.	.		.	.	3216·24	3216·24
Összesen	794·16	1946·45	5993·59	3771·36	1150·00	17375·30	562·61	7836·82	38830·39
B) Bükk és más lombfa holdakban									
Tótvárad	.	.	.	.	.	5741·78	.	.	5741·78
Berzova	632·04	1240·02	2583·50	2626·94	.	3065·33	.	.	10147·83
Solymos-Milova	.	29·48	2990·06	.	650·00	2928·50	480·00	.	7078·04
Kladova	.	55·08	1741·12	662·26	.	1058·77	298·01	.	3815·24
Csála	.	.	.	.	.	.	.	629·52	629·52
Pécska	.	.	.	.	.	.	.	3445·99	3445·99
Összesen	632·04	1324·58	7314·68	3289·20	650·00	12794·38	778·01	4075·51	30858·40
C) Fenyő-félék holdakban									
Berzova	.	.	.	19·13	.	28·27	.	.	47·40

A m. kir. államerdészet birtokához tartozó aradvármegyei földterületeknek mívelési ágak szerinti kimutatása.

Erdőgondnokság	beltelek	üzemi és kezelési célokra szükséges vagy belzeteket képező			termé-ketlen	az összes nem erdő-terület	erdő
		szántóföld	legelő	rét			
	h o l d						
Tótvárad	12·06	28·53	—	·	172·75	213·34	14354·36
Berzova	6·30	58·83	64·55	25·77	75·25	230·70	20121·27
Solymos-Milova . .	9·84	29·40	94·46	—	33·71	167·41	12410·96
Kladova	12·97	33·77	—	—	5·96	52·70	10937·17
Csála	13·76	927·77	· ·	142·08	692·32	1775·02	5250·10
Pécska	16·96	35·63	48·61	10·69	614·47	726·36	1139·69
Összesen . . .	71·19	1114·93	207·62	178·54	1598·46	3165·53	64213·65

Az Aradvármegye területén levő államerdők fő-fanemeinek területek szerinti kimutatása.

Erdőgondnokság	tölgy	bükk és más lombfa	fenyőfélék
	h o l d a k b a n		
Tótvárad	8612·68	5741·78	—
Berzova	9926·04	10147·99	47·40
Solymos-Milova . .	5332·92	7078·04	—
Kladova	7121·93	3815·24	—
Csála	4620·58	629·52	—
Pécska	3216·24	3445·99	—
Összesen . . .	38830·39	30858·56	47·40

Az aradvármegyei államerdők igazgatási és kezelési (erdőgondnoksági és erdőőrzési) költségei, az őrkerületek száma s azok átlagos térnagysága.

Az erdőgondnokság neve	Az erdőgondnokság			Az erdőgondnokság őrterületének			
	erdő-területe holdakban	költségei frtokban		száma	átlagos erdőterülete holdakban	költségei frtokban	
		egészben	holdanként			egészben	holdanként
Tótvárad	14354·46	1148	0·08	13	1305	3455	0·24
Berzova	20121·27	1268	0·06	14	1437	4520	0·22
Solymos-Milova	12410·96	1410	0·11	11	1128	3345	0·27
Kladova	10937·17	1462	0·13	8	1367	3360	0.31
Csála	5250·10	1420	0·27	6	875	2085	0·39
Pécska	6662·23	1095	0·16	10	666	5310	0·79
Összesen	69736·19	7803	0·81	62	6878	22075	0·222

Az állami erdőkben állandóan mintegy 2900 munkás kap foglalkozást és ezek átlagos napibére 60 kr., ugyanannyi a holdanként felvehető tiszta hozadék is.

Az aradvármegyei államerdők feloszlása üzemmódok és fanemek szerint.

Az erdőgondnokság neve	Szálerdő 80—120 éves fordában				Sarjerdő 10—60 éves fordában			Véderdő			Üzemen kívül áll		
	tölgy	bükk- és más lombfa	fenyő-félék	összesen	tölgy	bükk- és más lombfa	összesen	tölgy	bükk- és más lombfa	összesen	tölgy	bükk- és más lombfa	összesen
	holdakban												
Tótvárad	8612·68	5741·78	.	14354·46	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Berzova .	9889·56	10147·83	47·40	20084·79	.	.	.	36·48	.	36·48		.	.
Solymos-Milova	5296·68	7048 56	.	12354·46	.	.	.	.	.	.	36·24	29·48	65·72
Kladova .	7121·93	3815·24	.	10937·17	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Csála . .	4620·58	567·12	.	5187·70	.	37·60	37·60	.	.	1361·31	.	24·80	24·80
Pécska .	2285·12	1366·07	.	3651·19	188·40	1649·73	1649·73	742·72	618·59	.	.	.	.
Összesen	37726·55	28686·60	47·40	29686·60	188·40	1687·33	168733	779·20	618·59	1397·79	36·24	54·28	90·52

A megye fát fogyasztó iparvállalatai: 3 vasbánya, 2 vaskohó, 8 fűrészmű, 3 gazdasági eszközkészítő-műhely és 3 mészégető.

Aradvármegyében 10,000 holdon felüli erdőbirtoknak tulajdonosai: M. kir. kincstár, gróf Wenckheim Frigyes, herczeg Sulkovszky József M., Schweiger József, gróf Nádasdy Ferencz.

5000 holdon felüli erdőbirtokosok: gróf Karácsonyi Guido örökösei, báró Klein testvérek, József főherczeg ő cs. és kir. fensége, Ürményi Pál, Kintzig János, Zeiter Lajos, Boros Béni örökösei, Herczeg Lichtenstein Alajos.

1000 holdon felüli erdőbirtokosok: Kleve Oszkár, gr. Königsegg Fidél, Prónay István, báró Edelsheim Gyulai Lipót, Majersburg Frigyes, Keizer és társa, Simay József, Strasser Lajos, Deutsch Bernát, Hollaki Imre, Kis-Halmágy község, Novák Péter örökösei, gr. Wenckheim Krisztina, Orbán László utóda, Lazur község, a Bohus-család, Kiszindia község, Hengelmüller Károly, Munk H. és fiai, Egenhoffer József, Buttyin község, Török Gábor-féle csőd, Konopy Kálmán, Horvát Géza, Acsuvai v. urbéresek, Török Antalné-féle csőd, Czárán Márton, Török József, Deseő Ádám alapítványa, Benes Gyula, br. Atzél Lajos, Institoris Gyula, Csucs község, Talács község, Pojenár község, Trójás község, Doret Leo, gróf Zsigrai Márton, Krisztián Hermann, Institoris János, Bittó Aranka.

Nevezetesebb fakereskedők a megyében: Karger József, Gross József, Kohn Jakab, Löffler Ármin, Bienenstock Gusztáv, Inkei Emil, Walder S. és fia, Seidner Bernát, Munk H. és fia, Weisz Húgó, Mairovitz Mór.

A magán erdőbirtokok közül felemlitem az arad-csanádi vasút társulatét. — A vasúttársaság Honczisor, Zöldes és Szaturó községek határában fekvő 1000 holdnyi erdőbirtoka házilag kezeltetik; nagy része erdő, legelő, kaszáló, részben gyümölcsös és szőlő. Gazdasági kezelése nem lévén, gazdasági felszerelése sincs. Tiszti személyzete: 1 főerdész, 1 főtiszt és 1 tiszt, 9 erdőőr és 1 vinczellér. Évi illetményeik összege körülbelül 4150 frt. Az alkalmazott munkások száma az erdőkihasználásnál 150—200, egyéb munkáknál 25—50 között változik. A munkabér 50 krtól 1 frt 20 krig ingadozik. A nagyobb erdőbirtokok kezelésének adatai az illető uradalmak leirásában említtetnek fel.

G) BÁNYÁSZAT ÉS KOHÁSZAT.

I. Általában.

Aradvármegye ásványi termékekben egyáltalán nem gazdag s nincsenek meg benne azok a feltételek, melyek a bányászat virágzását biztosíthatnák. A vármegye bányászata 3 ágra osztható: a vas-, kő- és barnakő bányászatra. A két előbbi jelenleg is űzetik, bár nem nagy arányokban, mig a barnakő-bányászat rövid élet után megszűnt. Rézbányászat nyomaival is több községben találkozhatunk, de ma azzal vidékünk nem dicsekedhetik.

II. Vas.

A vasbányászat színhelye Aradvármegye északkeleti része. Az e vidéki hegységek vasércztartalma emberemlékezet óta ismeretes lévén, igen régóta léteztek itt primitív szerkezetű vashámorok. — Az itteni barna vasércz összetétele igen kedvező. Mészkövet kellő arányban tartalmaz, úgy hogy minden más kőzet hozzáadása nélkül tisztán fa-szénnel olvasztható és kovácsolható; phosphor és kén nincs benne, ezért igen tiszta lágy vasat ad, melyet a kovácsok rendesen 1 frttal drágábban fizetnek 100 klgrmként, mint a nagy vasgyárak termékeit. Hogy ennek daczára a bányászat e vidéken nagyobb arányokat nem ölt, a vasércz csekély mennyiségéből magyarázható ki. A vasbányák és vasművek egy része Wenckheim Frigyes gróf, más része a váradi Török-család tulajdonát képezik.

a) A Wenckheim Frigyes gróf borossebesi uradalmának vasbányái a déznai, ravnai, monyászai és kroknai határban vannak. A déznai határban van az első és második számú Sámuel-bánya két nagy bányamértékkel, melyek terjedelme összesen 90,232 □ métert tesz. A monyászai Sándor-bánya egy nagy bányamértékkel, 45,116 □ méter területtel, a Viktor és Amália-bánya két kis bányamértékkel, összesen 2247 □ m., az Albrecht-bánya egy nagy bányamértékkel 45,119 □ m. területtel. A ravnai Mária, Miklós, Alfonz, Vilma, I. Károly, Péter, Antónia és Magdolna-bányák, összesen nyolcz nagy mértékkel 360,928 □ méter területtel. A kroknai Gabriella, első és második Franczisca-bányák 3 nagy bányamértékkel, összesen 135,348 □ m. területen. Van tehát 17 bányamérték 699,212 □ méter térfogattal. Ezen adományozott bányatelkeken kívül Ravna határ-

rában van még 4 szabad kutatás, melyek jogérvényesen tartatnak fenn. E bányák évi termelése mintegy 50,000 q. vas-érczet tesz, melyből körülbelül 500 q. barnakő választatik ki; az évi termelés értéke pedig 20,000 frt körül van. Monyászán, Restyirátán, Zúgón, Ravnán és Borossebesen már a XVIII. század elején állottak primitiv kohók és vizerővel hajtott kalapácsok; 1840-ben a gróf Königsegg-család, mely a borossebesi uradalmat 1806—1847-ig birta, a borossebesi hámorcsatornát építtette. 1847-ben a borossebesi uradalom a gróf Waldstein-család birtokába jutott vétel útján, mely azt utóbb a monyászai és ravnai birtokrészekkel gyarapította. — 1847—57-ig a borossebesi uradalom, valamint a váradi Török-család vasbányáit Rosthorn osztrák vállalkozó bérelte, aki a restyirátai és monyászai kohókat építtette. Nagyobb lendületet azonban csak akkor vett itt a vasipar, midőn a borossebesi uradalom igazgatását 1859-ben Jahn Vilmos vette át; alatta épült 1860—61-ben a borossebesi vasgyár, mely a vas hengerelésére rendeztetett be; a vasgyár mellett üzemben voltak az uradalom kisebb hámorai is. Midőn azonban az uradalmat 1891-ben Wenckheim Frigyes gróf szerezte meg, a hámorok működését megszüntették s e helyett a borossebesi vasgyárat kibővítették s ujonnan szerelték fel. — Egyszersmind a vas-, fa- és szénszállítás megkönnyítése végett kiépítették a borossebes-menyházai helyi érdekű vasutat. Belátta ugyanis az uradalom uj tulajdonosa, hogy a nagy vasgyárakkal csak így versenyezhet. A borossebesi vasgyár berendezése az 1892—3. évi átalakítás szerint: Egy 3000 kilogrammos gőzkalapács, egy 50 lóerejű turbina, melyet egy 6·02 m. esésű s másodperczenkint 0·88 m. viztömegű csatorna hajt, egy 80 lóerejű gőzgép, 1 hengerállású hengersor, 1 hegesztő kemencze, 3 gázfejlesztő generator, 1 kupola-kemencze 30 mm. olvasztó-képességgel. A gépműhelyben van 1 gyalupad, 2 eszterga, 1 fúvógép és 4 kovácstűz. A generatorokból nyert fa-szén a hegesztőkemenczében a gázok a kavaró pesthez, a folyékony alkatrészek a gőzgép kazánjának fűtéséhez használtatnak fel. Egy mmázsa vas nyeréséhez összesen 2·88 m_3 fa szükségeltetik. A nyersvasból jelenleg 92% hengerelt vas nyeretik, tehát a veszteség 8% (előbb 30% volt). A borossebesi vasművekben naponkint átlag 70 munkás dolgozik. A gyár üzeme a vasércztelepekre s a 18,000 hold erdőség rendszeres kihasználására van fektetve. A gyár évenként körülbelől 100,000 q. üzletképes vasat készít 120,000 frt. értékben. A gyártelep s vele együtt a község és a vasúti állomás villamvilágításra van berendezve, mihez a szükséges villamerőt egy 30 lóerejű dynamogép szolgáltatja. — A vidéken azelőtt a vastermelés virágzó kovács- és lakatos-ipart táplált, mely az Alföld egy részét gazdasági szerszámokkal látta el s a lakosság jólétnek örvendett; midőn azonban a 60-as évek vége felé a nagy vasgyárak versenye a kis ipar körét itt is megszorította, a nép elszegényedett.

b) Jelentékeny mennyiségű vasat állít elő a Török-család déznai vasbányászata és hámora is; az utóbbi helyen 3000 mm. rúdvas állíttatik elő évenkint. A bányák a déznai határban vannak s a »György«, »Josepha« és »Gábor« elnevezésű tárnák 5 vasbánya nagymértéket képviselnek s 225,586 □ m.-nyi területet foglalnak el. A gyár berendezése 4 tűzhelyből, 1 daraboló s 2 nyujtó kalapácsból s 1 fúvóból áll; a kalapácsokat s a fúvót 4 felülcsapó vízikerék hajtja; a csatorna esése 6 m. A vasércből 30% nyersvas, illetve 20% kovácsolt vas nyeretik. A vasmű naponkint 70—100 munkást foglalkoztat; a munkások rendkivül ügyesek. A déznai ráfvas 2—3 m. hosszúságban oly síma, hogy alig különböztethető meg a hengerelt vastól. A vas előállításához 100 klg.-onként 4·1 m³ fa használtatik fel. A gyár üzeme az uradalom érctelepeinek s bükkerdőségeinek kihasználására van alapítva. A déznai vas is régóta híres s mint a borossebesit, szintén előnyösen ismerik azt. A vas elárúsításának piaczai Arad, Szeged, Nagyvárad, Kolozsvár, M.-Vásárhely és a közbeeső helyek. Ezeken kívül még vannak más vasbányák is a megyében, de azokban jelenleg nem termelnek; ilyenek a zimbrói, a tauczi, temesesti, trojási, toki és lazuri vasbányák, melyek egy része a Maros völgyében fekszik; egy része pedig soha sem volt üzemben s csak a kutatási jog van meg. Megemlítendő ugyanitt, hogy Aranyág és Duúd községek határában bizonyos területeken arany, ezüst és réz kutatása van engedélyezve, de bányászatról itt nem lehet szó.

III. Kőbányászat.

A kőbányászatot Aradvármegyében az apateleki, a monyászai, a borossebesi és a milovai kőbányák képviselik. Az apateleki kőbányát az arad-csanádi egyesült vasutak részvénytársasága tartja bérben. A bánya burkolatkövet, épületkövet, törmelékkövet és tört kavicsot, továbbá faragott műköveket, mint lépcső, oszlop, híd stb. köveket állít elő. A műkövek előállítása jelenleg jobban felkaroltatik, mint azelőtt, mikor a kőanyag előállítására fektették a fősúlyt. A bánya üzeme az egyes években úgy az előállított, mint az eladott kőmennyiségre nézve igen különböző. Az évenkint elszállított anyag többnyire 1000—1200 kocsirakományt tesz, de némely évben csak 5—600 kocsi körül volt. A bánya két részre oszlik: a kő- és a kavics-bányára; amabban 40—50, emebben 20—25 munkás alkalmaztatik; a kőbányai munkások napi bére 60 kr. és 1 frt között változik, mig a kavicsbányai munkások állandóan 1 frtot kapnak. A rendes munkások baleset ellen biztosítva vannak. Az 1893. évben fejtetett 284 m³ burkolatkő, 4284 m³ épületkő, 3318 m³ törmelékkő és 1801 m³ tört kavics. Ezen kívül készült 52 drb hídfalkő, 288 drb koczkakő, 172 drb lépcsőkő és 72 drb oszloptalpkő. Elszállíttatott 145 m³ törtkavics,

144 drb hídfalkő, 288 drb koczkakő, 172 drb lépcsőkő, 69 drb oszloptalpkő és 30 drb sírkeritéskő. Az elszállítás 1180 vasúti kocsin történt.

A Wenckheim Frigyes gróf uradalmának Borossebesen levő kőbányáját ujabban a Roheim és Stanger budapesti czég birja bérben. Az ezen kőbányából kikerülő trachyt-kő Aradvármegye utainak legjobb fedanyaga, de használtatik az a szomszédos megyékben is. A bányából évenként 3—4000 kocsirakomány kőanyag szállittatik el. A naponkénti termelés 8—10 kocsirakományt, vagyis 50—70 köbmétert tesz ki. A kőbányában alkalmazott munkások száma 60—70 körül van. — A borossebesi trachyt igen finom szemcsés, kemény alkatú s partvédelmi czélokra mint első minőségű kő van elismerve, főleg azóta, hogy Szegeden a Tisza partján alkalmaztatott s fényesen bevált.

Ugyancsak Wenckheim Frigyes gróf borossebesi uradalmához tartozik a monyászai vagy menyházai veres márvány kőbánya is, mely főleg Arad, de a többi szomszédos város számára is szolgáltat az építkezésnél szükséges kőfaragó munkákat, u. m. lépcsőket, folyosó-lemezeket, keretköveket stb. E bánya már régóta létezik, de meglehetősen el volt hanyagolva s csak újabban kezdik felkarolni. Az itt termelt veres márvány finomsága és szépsége által egyre nagyobb piaczot hódít magának. A monyászai márvány szép világos piros színű, kemény s ezért dísztárgyak készítésére igen alkalmas. Ujabban igen felkarolják s nem csak Arad, de más alföldi városok középületeinél is gyakran alkalmazzák. A márványt Menyházán csak fejtik és Boros-Sebesen dolgozzák fel, hol ezzel 12 kőfaragó mester foglalkozik. — Különösen emelkedett e bányának jelentősége az 1892-ben megnyilt boros-sebes-menyházai keskenyvágányú vasút által. A bánya pénzforgalma az 1894. évben 1900 frt volt. Munkásainak száma többnyire 40—50 körül van.

A milovai kőbánya a Maros-völgyében a kincstár tulajdonát képezi, mely azt bérbeadás által hasznosítja. Az ezen bányában előállított mindennemű sírkövek Aradon, a vármegyében s az alföldi és délmagyarországi megyékben adatnak el. A bánya többnyire 30—40 munkással dolgozik s évi pénzforgalma 4—5000 frt körül.

Az 1895. évben újabb kőbánya nyilt meg állami kezelésben az ujonnan kiépült gurahoncz-nagyhalmágyi vonal mentén; ennek üzemkörét azonban ujdonsága miatt nem ismertethetjük. — E helyen megemlíthetjük még az Aradvármegyében létezett govosdiai cerythium-mészbányát, mely igen csekély üzemet folytatott alig egy-két munkással s jelenleg már beszüntette üzemét. Ugyszintén megemlíthetjük a galsai gránit-kőbányát, melyet a 80-as évek vége felé kezdett müveltetni az erre megalakult részvénytársaság; e bányához igen szép reményeket fűztek, mivel a felszíni rétegekben jó minőségű gránitot találtak; az alsóbb rétegek gránitja azonban sokkal gyengébb minőségű volt, a mi a bányának haszonnal való

művelését lehetetlenné tette s ez a kihasználására alakult részvénytársaság föloszlását vonta maga után.

IV. Mészkő.

Igen nevezetes termelési ág Aradvármegyében a mészégetés, mely a Maros mentén Radnától felfelé üzetik nagyobb mértékben. Azelőtt igen virágzó mészégetés volt Ágrison. Az ottani bányák azonban már majdnem teljesen ki vannak merítve s különben sem volnának képesek a marosmenti mészbányákkal versenyezni, így hát ott a mészégetés megszünőfélben van. A Maros-mentén a lalasinczi és a trójási mészkőbányák említendők; a lalasinczi kőbánya a Maros tulsó partján, Krassó-Szörény megyében van ugyan, de a bánya tulajdonosának, Seidner Bernátnak, főtelepe Berzován létezik. A lalasinczi bánya régibb üzemű; az onnan nyert mészkövet azelőtt Radnán égették ki, de most már a helyszinén is van mészégető. A trójási bánya ujabb; az onnan nyert meszet először szintén nem helyben égették ki, de 1895. óta ott is van mészégető. A régibb aradvármegyei mészégetők összes termelése évenként mintegy 50,000 mmázsára rúg.

Némi mésztermelése Monyászának is van, mely csak ujabban lett ismeretessé azáltal, hogy a mezőhegyesi czukorgyár mintegy 1000 vaggonra menő évi mészszükségletét innen szerzi be, mivel a monyászai meszet vegyi tulajdonságai a czukorgyártásnál igen jól használhatóvá teszik; a borossebesi uradalom itt ujabban gázfütésü mészkemenczét építtetett.

V. Barnakő.

A barnakő-bányászat kis arányban volt képviselve Aradvármegyében a solymos-bucsávai részvénytársulatilag kezelt bánya által, mely néhány száz mmázsa barnakövet állított elő évenkint. Azonban e terménynek az előállítási költséghez képest csekély ára folytán a 80-as években keletkezett vállalat nem birt jövedelmet felmutatni s a 90-es években megszünt. Megemlíthetjük itt végül, hogy Aradvármegye túlnyomólag a nagybányai bányakapitányság körébe tartozik; csak a nagyhalmágyi járás, mely Zarándmegye alkatrésze volt, esik — az egyetlen lázuri bányával — a zalatnai bányakapitányság hatáskörébe.

VI. Legujabb adatok.

Alább közöljük a megye bányászatának legujabb számszerű hivatalos adatait.

A bányák megnevezése	Adományozott vajnamértékek			A bányabirtokosok száma	Munkások				Üzleti készülékek				Vas magas kemenczék		
	arany, ezüst és rézre	vas-ércre	összes terület		férfiak	nők	gyermekek	összesen	vasszállító pálya	szállító- és járművek állati erőre	vas magas kemenczék	kis kemenczék	hidegen	üzletben	üzleti hetek
	négyszögméter				szám a				mét.	szám a					
Borossebesi vasmű	—	1067068	1067068	1	185	26	10	221	—	—	2	—	—	1	36
Uj-Déznai »	—	225586	225586	1	35	—	8	43	—	—	1	1	—	1	20
Zimbrói »	—	180464	180464	1		s	z	ü	n	e	t	e	l		
Tauczi August, Róza és Salamon	—	541392	541392	1	6	—	—	6	190	2	—	—	—	—	—
Arányi Regina	90232	—	90232	1	8	2	7	17	—	—	—	—	—	—	—
Temesesti József Mária		541392	541392		3	1	3	7	—	—	—	—	—	—	—
Trojási » »	902320	180464	180464	1	2	1	2	5	—	—	—	—	—	—	—
Toki » »		180464	180464		4	1	2	7	—	—	—	—	—	—	—
Almási Katalin stb. rézbányák	721862	—	721862	1	t	ö	r	l	é	s	a	l	a	t	t
Összesen	812094	2916830	3728924	7	243	31	32	306	190	2	3	1	—	2	56

A bányák megnevezése	Bányatermelés								Termelt és értékesített ércz és maraneműek								Feldolgozott vasércz
	szinitendő nyersvas			barnakő			összes pénzérték		vasércz			barnakő			összes pénzérték		
	mennyiség	pénzérték		mennyiség	pénzérték				mennyiség	pénzérték		mennyiség	pénzérték				mennyiség
	klgramm	frt	kr	klgr.	frt	kr	frt	kr	klgramm	frt	kr	klgr.	frt	kr	frt	kr	klgramm
Borossebesi vasmű	1598800	55958	—	9500	142	50	56100	50	4490200	15715	70	9500	142	50	15858	20	4313600
Uj-Déznai »	253400	8805	65	—	—	—	8805	65	1317100	5268	48	—	—	—	5268	48	920800
Összesen	1852200	64763	65	9500	142	50	64906	15	5807300	20984	18	9500	142	50	21126	68	5234400

Aradvármegye bányászatának adatai az 1896. évről. (III.)

A bányák megnevezése	Bányaadózások					
	kivetett				Összesen	
	mérték-illeték		bánya-adó			
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
Borossebesi vasmű	94	64	—	—	94	64
Dj-Déznai »	20	—	—	—	20	—
Zimbrói »	16	—	—	—	16	—
Tauczi August, Róza és Salamon	48	—	—	—	48	—
Aranyági Regina	8	—	—	—	8	—
Temesesti József Mária	48	—	—	—	48	—
Trojási » »	16	—	—	—	16	—
Toki » »	16	—	—	—	16	—
Almási Katarina stb. rézbányák .	64	—	—	—	64	—
Összesen . . .	334	64	—	—	334	64

Az 1896. év végén fennállott zártkutatmányok száma összesen 54 volt; a zárt kutatmányi illeték czimén befizetett összeg pedig 216 forintot tett.

Aradvármegye bányászatának adatai az 1896. évről. (IV.)

A bányák megnevezése	Társpénztárak									
	vagyonállapot 1895. év végével		bevétel 1896. évben		összesen		kiadás 1896. évben		vagyonállapot 1896. év végével	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
Borossebesi vasmű . .	24827	44	3757	87	28585	31	3610	48	24974	83
Uj-Déznai » . .	7528	06	992	28	8520	34	946	64	8573	70
Zimbrói » . .	192	27	—	—	192	27	—	—	192	27
Összesen . . .	32547	77	4750	15	37297	92	4557	12	32740	80

E bányák a nagybányai m. kir. bányakapitány kerületében vannak. A lázuri bánya a zalathnai bányakapitánysághoz tartozik, de azt jelenleg nem mivelik. Aradmegye területén a kincstárnak bányatulajdona nincs.

II) A SZŐLŐMÍVELÉS ÉS BORÁSZAT.

I. Általában.

A felszíni alakulás szerint a vármegye szőlőmívelése is két részre osztható u. m. a hegyvidékire és a síkságira. A hegyvidéki részen, vagyis az aradi hegyalján, a szőlőmívelés a lakosságnak, nehány község kivételével, nemcsak elsőrendü foglalkozását és kereseti forrását képezi, de annak bora hazánk határain kivül is jó hirnévnek és kedveltségnek örvend. Azon községek, melyek határában a szőlőterületek kizárólag vagy főleg hegyoldalokon feküsznek, a következők: 1. Radna $273^{1113}/_{1600}$, 2. Paulis $737^{890}/_{1600}$, 3. Kladova $98^{985}/_{1600}$, 4. Ménes $490^{1304}/_{1600}$, 5. Gyorok $338^{1465}/_{1600}$, 6. Kuvin $484^{463}/_{1600}$, 7. Kovaszincz $658^{633}/_{1600}$, 8. Világos $1955^{265}/_{1600}$, 9. Galsa $428^{397}/_{1600}$, 10. Muszka $285^{1388}/_{1600}$, 11. Magyarát $632^{1567}/_{1600}$, 12. Pankota $577^{1257}/_{1600}$, 13. Apatelek $343^{563}/_{1600}$, 14. Ágris $206^{415}/_{1600}$, 15. Draucz $174^{1240}/_{1600}$, 16. Kujed $43^{180}/_{1600}$, 17. Kurtakér 18, 18. Silingyia 76, 19. Lugozó 38, 20. Taucz $3^{212}/_{1600}$, 21. Duúd $19^{340}/_{1600}$, 22. Aranyág $42^{1592}/_{1600}$, 23. Borosjenő $113^{533}/_{1600}$, 24. Borossebes $80^{1140}/_{1600}$, 25. Soborsin $11^{654}/_{1600}$, 26. Solymos $45^{800}/_{1600}$, 27. Bokszeg $20^{971}/_{1600}$, tehát összesen $8198^{1170}/_{1600}$ kat. hold szőlőterülettel.

A síkságon levő és szőlőmíveléssel foglalkozó községek a következők: 1. Elek $799^{1258}/_{1600}$, 2. Sikló $184^{878}/_{1600}$, 3. Simánd $170^{1292}/_{1600}$, 4. M.-Pécska $156^{5}/_{1600}$, 5. Szemlak $144^{1445}/_{1600}$, 6. Szentleányfalva $12^{839}/_{1600}$, 7. Mácsa $26^{1062}/_{1600}$, 8. Kurtics $37^{650}/_{1600}$, 9. Glogovácz 210, 10. Székudvar 28, 11. Nagy-Zerind 52, 12. Nadab $18^{93}/_{1600}$, 13. Fekete-Gyarmat 27, 14. Erdőhegy $78^{718}/_{160}$, 15. Otlaka $185^{560}/_{1600}$, 16. Szent-Márton 93, 17. Nagy-Pél $76^{240}/_{1600}$, 18. Gyula-Varsánd $81^{1060}/_{1600}$, 19. Almás-Kamarás $12^{1520}/_{1600}$, 20. Uj-Fazekas-Varsánd 50, 21. Uj-Szent-Anna $206^{725}/_{1600}$, 22. Kis-Pereg 32, 23. Ó-Pécska 130, 24. Német-Pereg 8, 25. Arad sz. kir. város 345 k. hold, összesen $3166^{1194}/_{1600}$ kat. szőlőterülettel. A megye szőlőszetét és borászatát annak virág korában, közvetlenül a phylloxera vész előtt és már annak is kezdődő hatását a következő két, a földmivelési miniszterium statisztikai osztálya által összeállított táblázat tünteti fel.

Évek	A terület nagysága az 1882 1891. évi kiigazítás szerint		Termelés												Must
			Must		Bor										
	1600 □-öles		termett összesen	eladatott	fehér		vörös		siller	aszú	összesen	az eladott mustból származott	mind-összesen	átlag egy kat. holdon	seprűre 10%
					közönséges	finom csemege	közönséges	finom csemege							
	k. hold	□-öl	hektoliter		hektoliter										hektoliter
1882	10848	905	135052	31194	67638	656	7056	1397	16712	14	93473	28075	121548	11.21	10385
1883	10207	188	178650	35288	90658	1206	9483	278	27397	4	129026	31759	160785	15.76	14336
1884	10489	1002	199295	35518	104395	1819	10842	226	30113	4	147399	31966	179365	17.11	16378
1885	11199	1369	175092	35003	87003	2403	10442	1252	24927	52	126079	31503	157582	14.08	14010
1886	10794	383	78260	15843	36798	765	4557	465	13573	17	56175	14259	70434	6.54	6242
1887	10761	508	152718	28246	88556	2014	8086	1062	12277	30	112025	25422	137447	12.79	12447
1888	10657	1438	122255	32436	60630	1651	4150	1373	13014	19	80837	29192	110029	10.33	8982
1889	10867	1459	141383	33412	81994	746	4432	330	9672	—	97174	30071	127477	11.73	10797
1890	10711	445	53250	17411	23363	536	1122	29	5404	1	30455	17470	48107	4.49	3384
1891	5100	—	30656	20086	24004	42	41	3	3500	—	27590	nem	mutatta-	tott ki	1891-ben

Évek	Termelés			Becs- és eladási ára						Értéke		
	Szőlő			a mustnak	a lehúzott uj bornak	a közönséges ó bornak	a finom csemege bornak	az aszúnak	a szőlőnek	a termelt összes bornak	az eladott szőlőnek	együtt
	eladatott											
	kilogramm			o. é. forint					kr.	o é. forint		
	a külföldre	a belfogyasztásra	összesen									
1882	7936	33417	41353	6.34	7.44	10.20	27.76	206.43	12	948981	5163	954144
1883	5600	40059	45659	6.70	8.75	11.17	25.36	160.00	15	1432384	6784	1439168
1884	6690	44508	51198	6.09	7.52	9.96	28.59	160.00	13	1391835	6524	1398359
1885	17145	50822	67967	7.25	7.25	9.55	26.46	248.08	13	1225205	8836	1234041
1886	10180	38609	48789	7.73	8.69	11.21	31.44	203.53	13	643537	6474	650011
1887	7963	27087	35050	6.97	7.95	12.01	31.18	176.00	15	1169201	5258	1174459
1888	7500	60250	67750	7.21	8.17	10.00	28.39	160.53	14	958608	8620	967228
1889	1500	44987	46487	6.87	7.52	10.86	30.96	—	15	986580	7061	993641
1890	—	36460	36460	10.77	11.34	15.43	49.29	250.00	21	582822	7709	590531
1891	nincs	részletezve	25750	16.00	17.94	25.00	65.00	200.00	23	497055	6811	503866

A síksági szőlők talaja, a hol főleg csak gyöngébb minőségü kerti borok termettek, televényes agyag vagy iszap, mely alatt homok és kavics található. A homokréteg vastagsága tetemes, mely nagy ritkán a felületre is felkerül, másutt ellenben lejebb fekszik. A televénydús talajt a víz könnyen átjárja s azután huzamosabb ideig marad benne. Glogovácz és Szentleányfalva között lősz talajt és meszes agyagot találunk, a síkságnak nagy része azonban alluvium.

Aradhegyaljának geologiai alakulása természetesen már sokkal változatosabb. Borossebestől délre negyedkori képletek vannak, melyek a völgyek talpát elfoglaló képletekkel együtt a trachittuffból álló 382 méter magas mokrai hegyet egészen elszigetelik. Magyaráton, Muszkán a granitit az uralkodó kőzet, Világos és Paulisnál a pala a diluviális síkságot közvetlenül határolja, mig Radna környékén a negyedkori képletek közé a harmadkoriak öve nyomul. Paulis vidéke földtanilag Hunfalvy János állitása szerint igen nevezetes, mert annak dombjai a csillámpala, gránit és zöldkő sajátságos vegyületéből állanak. Ménesen és Gyorokon a könnyen elmálló diorit a túlnyomó, Kovaszinczon és az ettől beljebb fekvő hegységekben phyllit az uralkodó kőzet. A mi pedig magát a termelőtalaj-réteget illeti, mondhatjuk, hogy hazánkban kevés olyan talaj van, a mely a szőlőmívelésre, főleg azonban az amerikai alanyon készült szőlőoltványokkal való betelepítésre, oly alkalmas volna, mint az Aradhegyalja. — E kedvező helyzetet azonban nem kis részben a szőlőmívelésre oly kiválóan alkalmas éghajlatunk is teremtette. — Radnától egész Kovaszinczig, kevés kivétellel túlnyomó a dioritból képződött vastartalmu vörös agyag. Találunk ugyan foltonkint meszes agyagot is 6—10% mésztartalommal, különösen Paulison, Gyorokon és Kuvinban, sőt vannak egyes foltok, a hol a talaj mésztartalma 30% körül van, különösen Kuvinban és Kovaszinczon, azonban oly csekély kiterjedésben és általában oly csekély mésztartalommal, hogy a legtöbb meszes folton az amerikai Ripária Portalis alanyfajta vígan tenyészik, daczára annak, hogy ez, valamint a legtöbb amerikai alanyszőlőfajta, a meszes talajt nem szereti.

Világos község szőlőterületének talaja nagyobb részt televényes, azonban sok vörös agyagot is lehet ott találni. Galsa, Muszka és Magyarát szőlőinek egy része granulit-darás vörös agyag, helyenkint, különösen a hegyek alján, televényes lazább talajjal. A pankotai szőlők talaja nagyobb részben humosus, könnyen megmívelhető kőtermő agyag, nehány négyzetölnyi területen kevés mésztartalommal. Apatelek község szőlőinek talaja a mokrai hegyen fekete humosus nyirok-talaj. Mindezen talajok kiválóan megfelelnek a szőlő oltásánál jelenleg alanyul használt és legjobban elterjedt, a phylloxerának ellenálló, Ripária amerikai szőlőfaj változványainak, főleg a Ripária Portalisnak. A hegyek lábainál található televényes lazább agyag vagy iszap-talaj alkalmas az angol nyelves vagy egyszerü párositás-

sal készült fás oltványoknak u. n. Richter szerinti eliskoláztatására. Aradhegyalja talajának tehát megvannak mindazon kellékei, melyek mellett az oltványkészités ott sikerre vezet és az állandó helyre kiültetett kész oltványok diszlenek.

Aradvármegyében, miként az a jelen munka második kötetének első részében a 23. oldalon látható, már a rómaiak idejében foglalkoztak szőlőmíveléssel. A török hódoltság idejében hanyatlott ugyan vármegyénkben is, mint mindenütt, a szőlőmívelés, de a törökök kiüzetése után ujra feléledt és fejlődött egészen a phylloxera felléptéig, mikor szőlőink néhány év alatt kipusztultak. Az aradhegyaljai szőlők kezelése azelőtt általában nem igen felelt meg a magasb szőlőszeti követelményeknek. A felujitás csak kivételes jelenség volt, hanem évtizedről-évtizedre ugyanazon a területen a föld felforgatása nélkül folytonos bujtás segitségével mivelték a szőlőt. A sorok és a tők nem voltak megfelelő távolságon egymástól (50—80 ctm) A táblák nem voltak fajok szerint ültetve. A szőlőt sokszor nem is hagyták kellőleg megérni, mert féltek, hogy azt ellopják. Csak kevesen foglalkoztak a szőlőmíveléssel szakszerüen, hanem az aradi és más helyről való értelmiség, mely gyönyörü fekvésü, sokszor villaszerü sajtóházakkal (kolna) ékitett szőlőkkel birt, rendesen szórakozás vagy legfelebb mellékjövedelem szerzés végett tartotta szőlő-birtokát, a hol nyarankint, de különösen szüret tájban, egy-egy kis szünidőt kellemesen, sokszor igen vigan lehetett eltölteni. Azonban a szőlők észszerü kezelésének fontosságát mind többen belátták és felismerték a kezeik közt levő kincs nagyságát. A mellékjövedelem is mind nagyobb fontosságra vergődött és a szőlők elpusztulása criási csapás volt megyénkre.

Az aradhegyaljai borok, mint igen jók, régen ismeretesek voltak. Nagyon használt hírnevüknek az 1862. évi londoni világkiállitás, melyen a magyar borok királynéjának a ménesit a (király a tokaji) ismerték el általán. Az időtájt borászati egylet is létezett Aradon, mely gyüjteményes kiállitást rendezvén, az elismerő érmet az kapta. Ez időből felmaradt emléke annak a vállalkozásnak, melylyel aradi borok kivitelét gróf Zelénszky László kezdeményezte. Mintegy 2000 akó különféle bort vásárolt össze, de azok nem voltak kellően kezelve és igy nem voltak megfelelően értékesithetők. E vállalkozás az ország javáért buzgó boldogult grófnak nagy kárával végződött.

II. A phylloxera vész.

Az 1876-ik évben Aradvármegyének 9459 kat. hold szőlőterülete volt, mely a phylloxera felléptéig $11365^{764}/_{1600}$ kataszt. holdra emelkedett. E területből, mint már fentebb láttuk, $8198^{1170}/_{1600}$ hold hegyi és $3166^{1194}/_{1600}$ hold siksági szőlő volt. A sikságon levő szőlőknek nem lehet

nagy fontosságot tulajdonitani részint, részint mert az ott termelt bor silány volt és főleg csak a helyi szükséglet kielégitésére szolgált, részint pedig azért sem, mert a rossz és meg nem felelő mivelés következtében a termesztett bormennyiség is oly csekély volt, hogy a borkereskedelemben alig szerepelt.

Aradvármegyében 1880-ban julius 26-án Kövér Gábor aradi szőlőjében konstatálták a phylloxera jelenlétét s augusztus 12-én megkezdték a szénkéneggel való védekezést, azonban sikertelenül, mert ezen védekezési módnak megfelelő alkalmazása nálunk akkor még nem volt eléggé ismeretes. Aradhegyalján a phylloxera legelőször Világos hegyközség szőlőiben fedeztetett fel az 1883. évben mintegy 22 folton és körülbelül 200 holdnyi területen. Annak előrehaladottságáról az akkori szakemberek 4—5 éves infectióra következtettek. Az 1884-ik évben már Kuvinban, Kovaszinczon és Pankotán lépett fel a baj. A szőlőbirtokosok nagy része a fenyegető vészt nem vette komolyan s az aradi gazdasági egyesületnek a védekezés iránti kezdeményezése is alig talált támogatásra. Csak a pankotai, kuvini és gyoroki hegyszékek szavazták meg a védekezésre kért kat. holdankinti 1 frt hozzájárulási költséget. A vészszel szemben legnagyobb érdeklődés Gyorokon mutatkozott, a hol szövetkezetet alakitottak, mely amerikai szőlővesszőt szaporitó telepet létesitett. Ezen telep mai napig is fennáll és a szövetkezet tagjainak tisztességes hasznot hajt, a mennyiben pl. az 1896-ik évben minden befizetett 36 frt üzemköltség után 1100 drb. szőlőoltványt adtak 110 frt értékben.

Az 1885-ik évben Ménesen és Gyorokon, 1886-ban már az egész hegyalján találtak phylloxerát, egyes kivételesen kedvező fekvésü szőlőhegyek leszámitásával. A nyugoti hegyközségek közül Paulis és Ménes környékén mutatkozott addig a legnagyobb pusztítás. Ez évben Magyarátón, Galsán és Muszkán is megállapitották azt. — Eddig még nem konstatáltatott az apatelki, a drauczi és a borossebesi szőlőkben.

A védekezés a phylloxera pusztitása ellen elég későn, s ekkor is nem a kellő erélylyel kezdetett meg. Indokolatlan reménykedés s a közöny, majd később mindenféle ki nem próbált szerek és eljárások utáni kapkodás nem engedte ott sem, a hol lehetett volna, a kipróbált eszközök alkalmazását, pedig nem hiányoztak férfiak, a kik a phylloxera kérdést a közönség előtt szóval és a sajtóban folyton tárgyalták. A védekezés ekkor szénkénegezésből s azután direkttermő amerikai szőlőfajtáknak u. m. Jacquez, Herbemont, Canada, Othellonak, ültetéséből állott. Megkisérelték a szőlő fás oltását is, azonban ez nem sikerült. Miklós Gyula orsz. borászati kormánybiztos az 1887. május havában a gyoroki szövetkezeti telepen zöld oltást és szemzést mutatott be s ehhez nagyobb reményeket füztek, mint a fás oltáshoz egész addig, mig a kormány Richter Ferencz montpellieri szőlőszeti szakférfiut ide ki nem küldötte. 1888-ban az összes aradhegyaljai szőlőterület-

nek $^1/_4$ része már teljesen elpusztult volt. Magyaráton szénkénegezéssel kezdtek védekezni, de eredménytelenül. Apateleken ez időben még nincs phylloxera. Az aradi gazdasági egylet ekkor penditette meg először az elpusztult szőlők ujra betelepitésére a hitelnyujtás eszméjét. 1889-ben már alig van hegyközség, ahol a phylloxera jelenléte nem állapittatott volna meg. Ez évben mutatkozik Aradhegyalján először a Peronospora gomba betegség, mely iránt a szőlőbirtokosok nagy közönyt tanusítottak. 1890-ben a hegyaljának $^6/_{10}$ része már elpusztult. 1891-ben mindössze már csak 5—6000 hektoliter bor termett, 1892-ben némi termés még csak Apateleken volt és ez is a Peronospora miatt gyenge. Az oltványok készitése nagyobb mérvben indul meg. 1893-ban már ugyszólván az összes szőlők teljesen elpusztultak. Régi szőlők csak itt-ott a lapályos helyeken, házi kertekben voltak találhatók. A síkvidéki szőlők nagy részében is találtak phylloxerát, mindazáltal itt a pusztitás nem haladt oly rohamosan, sőt ma is léteznek községek, a hol még termő erőben levő régi szőlők vannak. A metszés korábban az aradi hegyalján nem volt mindenütt kifogástalan és okszerű, bizonyitéka ennek az, hogy az a szőlő, a melyet a ménesi vinczellér iskola kezelésbe átvett, a rendesebb és okszerűbb metszés következtében utóbb kétszer akkora termést hozott, mint annak előtte. A vörös bort termő vidékeken leginkább a ménesi karikás mivelési módot alkalmazták 2—2·10 méter hosszu hasított tölgyfa szőlőkarók mellett. Az északibb, fehér bort termő községekben tőkefej és alacsony czomb-alapon hosszú csapos mivelési mód divott. A legelterjedtebb szőlőfajták voltak: Radna, Paulis, Ménes, Gyorok, Kuvin községek szőlőiben vörös bornak: a kadarka; itt-ott lehetett találni nagy-burgundit, oportót s más vörös bor fajtákat is, de csak elszórtan. Fehér bornak szolgált a mustos fehér, bakator, aprófehér, sárfehér, purpureaszka, ezerjó s elszórtan kisebb menynyiségben hazánknak majdnem minden szőlőfajtáját fellehetett itt találni. Magyaráton, Pankotán, Apatelken, a hol főleg csak fehér bort termeltek »magyaráti« név alatt, a mustos fehér, bakator, aprófehér, Apateleken a fehér bakator voltak a fő szőlőfajták. E fajok többnyire csak vegyesen voltak ültetve, ritkán fajtiszta táblákban.

III. A szőlők ujjáalakítása.

Az 1894-ik évben a phylloxera-csapás okozta kétségbeesés leverő hatása elmult s helyet adott a reconstructió sikere iránti bizalomnak. A phylloxera terjedésével a szőlőbirtokosok a védekezésről is kezdtek gondolkodni. Eleinte ugyan, 1880—85-ig, nagyon kevés történt, mindössze annyi, hogy a phylloxera által meglepett tőkéket kiásták, elégették és a kiirtott területet alkalmas szénkéneg fecskendőkkel szénkénegezték négyzet méterre 300 gramm szénkéneggel. Később a gyéritő eljárást alkal-

mazták, azután a phylloxerának ellenálló amerikai szőlőfajtából ültettek részint direkttermőket, részint alanynak való fajtákat. Legtöbbnyire a Ripária sauvage-t használták. Azonban sem a szénkéneggel való gyéritő eljárás, sem pedig a direkttermőkkel való ujra beültetés nem vezetett kellő eredményre. A gyéritő eljárás nem sikerült azért, mert akkor még nem ismerték a megfelelő eljárást, habár a pankotai vagy a magyaráti lazább talajokon a mai tapasztalatok szerint ez nagyon jól sikerülhetett volna. Az amerikai direkttermők pedig azért nem váltak be, mert boruk nem felelt meg az igényeknek és nehány fajta nem is állt ellent a phylloxerának. Lassankint azután áttértek az amerikai Ripáriaféléknek a beoltására. Megkisérelték a fás- és zöld oltást is, azonban nem nagy sikerrel. A ménesi vinczellér iskolában 1885-ben a fásan készült 600 oltványból alig eredt meg 2—3 drb., a zöld oltás meg épen nem akart sikerülni. 1887-ben küldött ki a földmivelési miniszterium Aradhegyaljára egy baranyamegyei szőlőmunkást, ki a baranyai zöld oltást (ékbe) bemutatta, a minek olyan sikere volt, hogy a ménesi vinczellér-iskolában ily módon beoltott Ripáriából 50—60% megeredt. Ez oltványokból beültetett a ménesi vinczellér-iskola 1888-ban egy táblát, mely most 10 éves korában is meg van.

Daczára a korábbi sikertelenségeknek a vármegyében számos kisebb és egy nagyobb amerikai szőlőtelep létesittetett. Midőn 1885-ben gróf Széchenyi Pál, akkori földmivelésügyi miniszter, meglátogatta Aradhegyalját és a ménesi vinczellér-iskolát, kimondta azon kívánságát, hogy Aradhegyalján egy nagyobbszabásu amerikai szőlőtelep létesittessék s ezen határozatával megvetette a paulis-baraczkai állami amerikai szőlőtelep alapját. 1886-ban történt az első telepités Paulis-Baraczkán mintegy 12 kat. hold területen. 1887-ben ez 20 holdra egészittetett ki, 1889-ben már 80 s 1890-ben a paulis-baraczkai kincstári birtok egész 120 holdas területe a szőlőmivelés czéljaira vétetett át. 1891-ben tétettek a fásoltással nagyobb mérvü kisérletek, de az eredmény nem volt kielégitő, mert alig nyeretett 12% kifogástalan oltvány. Dr. Horváth Géza, kinek a magyar szőlőszet a phylloxera elleni védekezésnél oly sokat köszönhet, midőn 1891-ben Franciaországban járt, felszólitotta Richter Ferencz montpellieri szőlővesszö és oltványkereskedőt s szőlőoltvány-iskola tulajdonost, hogy látogasson el azon év őszén Magyarországba. Richter Ferencz engedett a meghivásnak és november hó első napjaiban Budapestre érkezett s onnan ugyancsak Horváth Géza és e mü irójának kiséretében elutazott Ménesre, illetve a paulis-baraczkai telepre. Richter a viszonyokat, a talajt stb. igen kedvezőnek találta s minekutána két napot Aradon és környékén a talajviszonyok vizsgálatával töltött el, dr. Horváth Géza és a ménesi vinczellér iskola igazgatójával visszautazott Budapestre, a miniszteriumnak jelentést teendő. — A miniszterium először azt óhajtotta, hogy Richter a maga szakállára tegyen kisérletet, de ő ebbe nem

ment bele, hanem oly értelmű szerződést kötött az állammal, hogy az ő rendszere és az ő vezetése mellett készitett oltványok megeredési százaléka arányában dijaztassék. Ezen az alapon készült 1892. tavaszán a a baraczkai telepen 800,000 drb oltvány s az eredmény 42% lett. A következő évben a készitett oltványok száma két millióra emeltetett, de egy juniusi árviz az eredményt a minimumra redukálta. — Már az 1893-ik év kezdetén belátta az akkori földmivelésügyi miniszter, gróf Bethlen András, hogy az oltványoknak ily nagymérvü termelése állami kezelésben lehetetlen. Belátta, hogy ez magánvállalkozás keretébe tartozik és meg is inditotta a tárgyalást néhány budapesti pénzemberrel. — Már készen volt a szerződés, csak alá kellett irni, midőn az árviz nemcsak az oltványokat, de a vállalkozók bátorságát is elmosta, s mivel ezen urak nem foglalkoztak az előtt ilynemü gazdálkodással, visszaléptek a szerződéstől. Ekkor jelentkezett br. Bohus László és Vásárhelyi Béla s megkötötték a szerződést a miniszteriummal nemcsak a paulis-baraczkai és akkor már szintén az ehhez csatolt lippa-baraczkai, összesen 250 k. hold terület átvételére, hanem még ezen felül egy, az Arad melletti kincstári erdő birtokból kihasitandó, 7—800 holdas terület betelepitésére is. Kötelezték magukat 1894. és 1895-ben, évenkint két millió, aztán 1900-ig évenkint 5 millió és 1900-tól évente legalább 10 millió oltvány készitésére. A telepeket és pedig a két elsőt 1894-ik év január havában, a csálait 1894. október havában vették át. De a fentemlitett két ur nem tartotta meg magának a vállalatból bizton remélhető anyagi hasznot, hanem már az 1894-ik évi április havában részvénytársaságot alakitott és annak adta át a szerződésben nyert összes jogokat és kötelezettségeket. Azóta a paulis-baraczkai 120 holdas, a lippa-baraczkai 130 holdas és a csálai 850 holdas, összesen 1100 holdas telepeket az országos szőlőoltványtelep részvénytársaság birja, mely 300.000 frt alaptőkével alakult 50 évi időtartamra. Midőn a telepek az államtól átvették, 1894. január havában, volt összesen 40 kat. hold és 8 hold európai anyaszőlő telepitve s az összes telepeket még árviz járta. 1896-ban volt a társulatnak 500 hold amerikai anyatelepe, 100 hold szőlőoltványiskolája, részben öntözésre berendezve, 100 hold dugvány-iskolája, 40 hold európai anyaszőlője, melyet legközelebb 100 holdra egészit ki fajtiszta oltógaly nyerése végett, 8 kilométer hosszu árvizvédelmi töltése, mi által összes területei árviz ellen biztositva vannak; 30.000 frt értékü uj épületei, hat kilométer hosszu mezei vasútja. E társulat az oltási időben hónapokon át 1000—1200 munkásnak ad foglalkozást, ugyszintén télen, mikor máshol mindenütt szünetel a munka, óriási vesszőkészletei feldolgozásánál száz és száz egyén keresi meg mindennapi kenyerét. 1896. tavaszán már 5 millión felül készitett oltványokat, s jövőre egész alanyvessző szükségletét saját telepeiről fedezi. Mindez még csak a kezdet, mert hiszen két év oly rövid idő

ily vállalat életében még az a szervezkedésre sem elég; de közel van az idő, midőn telepei 30—40 millió alany vesszőt, a megfelelő minőségü s a mi fő, tiszta faju európai oltóvesszőt és 4—5 millió eladásra kész oltványt fognak termelni, s ezek előállitása és feldolgozásánál ezer és ezer egyénnek ad munkát és pedig olyanoknak, kiknek eddig nem volt érdemleges munkakörük (asszonyok, leányok és gyermekek) s oly időben, midőn még a férfiaknak sincs elegendő munkájuk (kora tavaszszal és télen át.)

1885-ben Gyorokon is létesitettek szövetkezeti uton amerikai szőlővessző szaporító telepet. Közczélú amerikai szőlőtelepet létesitett: Kuvin község 400 □-öl területtel, Borossebes község 550 □-öl területtel, Világos község 10 kat. hold területtel, Pankota 4 kat. hold területtel. Számos magánbirtokos is hozzáfogott az amerikai szőlővessző ültetéshez és az oltáshoz. Eleinte a zöld oltás volt divatban, 1892. óta, midőn Richter Ferencz a paulis-baraczkai telepen megkezdte a fás oltást, ezen oltási mód terjedt el óriási mértékben nemcsak Aradvármegyében, de az egész országban is. 1894-ben már 1202 kat. hold régi szőlőterület ujra be volt ültetve amerikai vesszőre (többnyire Ripáriára) oltott oltványokkal s ezen uj szőlőkben ez évben már 2900 hektoliter bor termett. 1895-ben Aradhegyalja hazánk összes borvidékei közt a szőlők ujra betelepitése terén a legnagyobb sikert mutatta fel annyira, hogy nemcsak az egész ország, de a külföld is hozzánk jön az eddig elért sikerből tanulni és bátorságot meríteni. Már elegendő amerikai vessző és értelmes munkás áll rendelkezésre. De a reconstructió költsége meglehetősen nagy, mert egy kat. hold szőlőterületnek oltványokkal való beültetése 800—1000 frtba és azon felül is kerül. Az ujabb időben természetesen jobban is trágyáznak és e czélra sok helyen az aradi szeszgyárak friss, conczentrált vagy szőlő-trágyáit, sőt most már mindinkább műtrágyákat is használnak.

Aradhegyalja szőlőinek rekonstructiója terén két irány észlelhető és pedig Radnától egész Világosig, főleg fásan készült oltványokat ültetnek, ellenben Muszkán, Magyaráton, Pankotán és azok vidékén a fás mellett többnyire zölden csinálnak oltványokat. A fás oltványokat a Richter eljárása szerint készitik akként, hogy a sima vagy gyökeres Riparia, Solonis, vagy Rupestris amerikai vessző kézben az angol nyelves párositással oltatik be és azután lazább porhanyos földben iskoláztatik. Az iskoláztatásnál az oltványt teljesen befedik földdel, az ott gyökeret ver, összeforrad; ősszel kiszedik, hogy azután állandó helyére kiültettessék. A zöld oltványok akként készülnek, hogy az amerikai alanytőke 3—4 hajtása május hó végén, vagy junius hóban, vagy ék oltással (baranyai v. Czeinen-féle oltás) vagy pedig, — a mi még jobb és ujabban általán alkalmaztatik is — egyszerű párositással beoltatik; ezen oltvány őszig a tőkén érik, ősszel ott helyben ledöntetik, vagy bujtatik, vagy pedig levágatik s más

állandó helyre ültettetik el. A fás oltványok ára jelenleg ezrenkint 100—120 frt; a kiválóbb csemege szőlőfajták még drágábbak. A zöld oltványoknak az ára 50—80 frt. 1896-ban Aradhegyalján hozzávetőleg 10 millió fás és 2 millió zöld oltványt készítettek.

A mi a szőlőknek oltványokkal való ujrabeültetési költségeit illeti, az a régi viszonyokhoz képes meglehetős magas. Mint már fentebb is emlitettük egy kat. holdnak a beültetése 800—1000 forintba kerül és pedig: 1 kat. hold területnek 65—70 cm. mélyen megrigolozása 192 frt, 4000 drb. gyökeres fás oltvány 400 frt, 4000 drb. 7 láb hosszu hasított tölgyfa szőlőkaró 152 frt, ültetés költsége 40 frt, 3 évi megmunkáltatási költség a termőképesség beálltáig 80+100+120 300 frt, összesen 1084 frt.

Az amerikai alanyon készült szőlőoltványokkal való beültetésnél fontos szerepet játszik a talaj mésztartalma, mert igen kevés oly amerikai alanyszőlőfaj van, mely a talaj nagyobb mésztartalmát eltűri. A jelenleg nagyon elterjedt Ripáriafélék csak legföljebb 8—10% mésztartalmat tűrnek meg, ennél nagyobb mésztartalom mellett clorosisba esnek és elpusztulnak. Nagyobb mésztartalmat tűr el a Solonis egész 30%-ig, Rupestris Monticola egész 50%-ig és a nehezen gyökerező Berlandieri néha 60% is túl. Az amerikai alanyfajtákra ugyanazon európai fajtákat nemesítik, a melyek eddig is elvoltak terjedve Aradhegyalján, mégis azon különbséggel, hogy néhány ujabb fajtát is ültetnek, különösen Olasz Rieslinget, Semillon-Sauvignont, néhány festő szőlőt u. m. a bouchet-féléket stb. Vörös bort főleg Ménesen, Gyorokon, Paulison, Radnán és Kuvinban, a hegyalja többi és inkább északra fekvő községeiben u. m. Kovaszinczon, Világoson, Galsán, Muszkán, Magyaráton, Pankotán, Ágrison, Apateleken főleg fehér bort termelnek. Sok csemege szőlőt is termelnek eladásra, különösen a különféle chasselas és muskatály fajokból. A bakator szőlő is mint kiváló csemege szőlő »ménesi rózsaszőlő« elnevezés alatt igen keresett czikk. Az 1896-ban a ménesi vinczelléri-iskolában 1 kat. hold 5 éves csemege szőlőtábla 64 métermázsa asztali szőlőt adott. Ebből 9 métermázsa szőlő, mint eladásra alkalmatlan, borrá lett feldolgozva, 55 métermázsa szőlő pedig 30 frtjával egy budapesti kereskedőnek adatott el s igy az 55 q. szőlőért 1750 frt folyt be; levonva ebből a megmunkáltatási költség fejében 120 frtot, egy k. hold 5 éves szőlő 1630 frt tiszta hasznot adott. A reconstruált szőlők rendezetebbek, szebbek, mint a régiek voltak. A megmunkáltatás is belterjesebb, gondosabb és ennek következtében drágább is. A sor és tőketávolság parasztszőlőkben 1—1 méter, úri szőlőkben 1·20—1·25 méter. A gondosabb munka és az oltványok természeténél fogva is sokkal nagyobb terméseket ad a szőlő, mint régebben. Különösen a pankotai és magyaráti humosus talajokon és nem déli fekvésekben nagy terméseket érnek el, holdankint

átlag 50 hektoliter bort, melynek ára must korában jelenleg 18—20 frt hektoliterenkint, s igy érthető, hogy miért igyekszik minden szőlőbirtokos elpusztult szőlőjét minélelőbb felujítani, vagy a kinek nincs területe, ilyenhez jutni. Pankotán egy kat. hold parlag szőlőt alig lehet kapni 1000 forinton alul. Ménes vidékén, mert a talaj nem oly termékeny, a parlag szőlők ára jelenleg 400—600, sőt 800 forint is holdankint. A szőlők rohamos reconstructiója következtében a napszám is megdrágult. Mig a nyolczvanas években 40—50 krajczár volt a napszám, addig jelenleg 60—80 krt fizetnek; az oltó munkások nem ritkán 1 frt napibért és pálinkát is kapnak. A mi az uj szőlőknek mivelési módját illeti, ez általában megfelel a phylloxera előtti időben szokásban volt mivelési módnak. A ménesi karikás most is el van terjedve, de még sem oly általános, mint régebben volt. Nagyon sokan alkalmazzák a Franczia országban elterjedt javitott bakmetszést tőkefej nélkül, mert ez jobban látszik megfelelni az oltvány természetének. A tőkefejeknek a csapoknak tőben való lemetszése következtében származható elszáradását az u. n. Dezeimeris-féle eljárás által akadályozzák meg, mely abban áll, hogy a kitermett csapok a tőkéről nem, mint régenten szokásban volt, tőben símára metszetnek le, hanem csonkot hagynak és ez csak egy-két év mulva távolittatik el.

IV. Borászat.

Mint már fentebb is említettük, a phylloxera előtti időben Ménes-Gyorok vidékén főleg vörös bort, Magyarád-Pankota vidékén főleg fehér bort termesztettek. A vörös bor »ménesi vörös«, a fehér bor »magyaráti« név alatt került forgalomba és nagy kedveltségnek örvendett. A vörös bort a kadarka szőlőből készítik. A szőlőt megválogatják, a tökéletesen érettet elkülönítik a kevésbé érettől és az előbbit lebogyózzák, kitaposssák vagy ujabban szőlőmalmon összezúzzák s a mustot az erjedés végéig a törkölyön hagyják. A kevésbé érett szőlő azonnal kisajtoltatik és fehér bor készül belőle. A tőkén megaszott kadarkából kellemes zamatú aszúbort készítenek. A fehér szőlő is részben lebogyózva, parasztoknál csutkástól összezúzva vagy csömöszölve, először kádba kerül, az erjedés beálltáig, körülbelől 24 órán át a musttal együtt marad s azután kisajtoltatik. A fehér bort négyszer, a vörös bort háromszor fejtik le az első évben. Készítettek azonkivül rácz ürmöst és szalmabort is. Minthogy a borok a megtörésre általában kevésbé hajlandók, a deritést csak ritkán alkalmazzák. Vegyi összetétele az aradhegyaljai boroknak a következő:

Ménesi aszú 1883. évi: víz 65·24, szesz 13.50, vonatanyag 20·25, ebből 12·5% czukor, sav 0·88, hamu 0·27.

Ménesi vörös 1882. évi: víz 82·86, szesz 13·25, vonatanyag 3·88, sav 0·66, hamu 0·24.

Ménesi fehér 1883. évi: víz 86·58, szesz 11.—, vonatanyag 2·41, sav 0·58, hamu 0·21.

Magyaráti fehér 1883. évi: víz 88·22, szesz 9·50, vonatanyag 2·27, sav 0·85, hamu 0·14.

Magyaráti bakator 1883. évi: víz 87·68, szesz 10·30, vonatanyag sav 0·60, hamu 0·16.

Aradhegyaljának a 70-es években sokat kellett az elemi csapásoktól szenvedni, mert részint a késő tavaszi fagyok, részint jégverések a szőlőkben tetemes károkat okoztak. Az 1876-ik évben a májusi fagy a gazdagnak igérkező szüret reményeit teljesen megsemmisíté. A fagyon kívül nagyon ártott az augusztusban és szeptemberben beállott tartós esőzés is. Különösen sokat szenvedett a fekete szőlő, úgy, hogy alig 3%-át adta a rendes termésnek. Az 1877. évben nagy mennyiségre már a szüret előtt sem volt kilátás és a folytonos esőzés ismét megrontotta a termést. Az uj bor majdnem a szőlősajtó alól adatott el. Az árak a következőleg alakultak: 56 literenkint a silányabb hegyi vagy a jobb kerti borokért fizettek: $4\frac{1}{2}$—$5\frac{1}{2}$ frtot, jobbak pedig $5\frac{1}{2}$—$7\frac{1}{2}$ frtért keltek. Az aradi kereskedelmi és iparkamara 1877. év április 15—17-én Aradon hegyaljai borokból vásárt rendezett, melyre 102 bejelentő részéről több mint 40,000 hektoliter bor lett bejelentve, azonban csak 5000 hektoliterre történtek kötések. — Az 1875. decz. 29-én kelt kereskedelmi miniszteri rendelet, mely 1876. január havában lépett érvénybe, szigorú intézkedéseket tartalmaz a bor, szesz és pálinkával hitelesítetlen hordók körül követendő eljárásra vonatkozólag. Hitelesítetlen hordók a szállítás alkalmával elkobzandók és tulajdonosaik pénzbirsággal büntetendők. 1878-ban igen bő termés volt Magyarát, Pankota, Muszka, Világos és Kovaszincz szőlőhegyein, egy kat. holdról 70—80 hektoliter mustot is szűrtek. A vörös bor vidékén Gyorokon, Ménesen és Paulison ellenben csak 15—20 hektoliter mustot kaptak kat. holdankint. — Az alacsony árak több külföldi vevőt édesgettek hozzánk, különösen egy pár svájczi ház nagy mennyiségű bort vásárolt. Az árak a következők voltak hektoliterenkint: magyaráti közönségesebb fehér $2\frac{1}{2}$—$3\frac{1}{2}$ frt, jobb minőségű fehér $3\frac{1}{2}$—7 frt, ménes-gyoroki fehér 6—10 frt, vörös borok 10—22 frt. Ezen nagy bortermés következtében sok szőlőbirtokos kénytelen volt hordókat magas árakon beszerezni, úgy, hogy a hordónak csaknem nagyobb értéke volt, mint a benne levő bornak. Domány József nagykereskedő czement hordókkal tett kísérletet s az sikerült is. Ez évben kisérelték meg a szőlőkivitelt külföldre, azonban nem nagy sikerrel. 1879-ben Ménesen és Gyorokon 20—30 %-kal nagyobb volt a termés, mint Magyarát vidékén. Borkivitelünk Svájczba és Franczia-országba irányult, mely a phylloxera pusztítása következtében megkevesbedett borkészletét nálunk akarta kiegészíteni. A borkivitel a későbbi években csökkent két okból: az első magában az

országban a fuxinos borok kivitele által elkövetett kihágás, a második az üzérkedésnek a pillanatnyi hasznot szem előtt tartó és a későbbi következményekkel nem törődő könnyelmű eljárása. — Aradvármegyében a termett borok 80%-ka a hegyalján, 20% pedig az Arad körül elterülő síkságon állittatik elő. A szüret 1881-ben nem volt kielégitő. Az Aradvárosi 345 hold területü szőlőskerteken 2850 hektoliter must szüretett. 1880-ban 3470, 1879-ben 8600, 1878-ban 13000 hektoliter. A síkságon termett savanyú bornak ára a hegyi boréval egy színvonalon állott. A szőlő rendesen meg nem érve szüretik az ily helyeken borrá, mert a szőlőben sok gyümölcsfa van. Ez időtől kezdve a bor-árak emelkedőben vannak, mert az országban a phylloxera terjed és a bortermő területet apasztja. 1884-ben a sok utazó bor-ügynök által létrehozott verseny következtében a borokkal nagymérvű szédelgés üzetik; a tiszta és természetes borokkal kereskedő üzletemberek szenvednek tegtöbbet, mert az olcsó és természetességükből kivetkőztetett borokkal nem tudnak versenyezni. 1885-ben a ménesi m. kir. vinczellériskola befolyásának következményeként a következő észrevétel tétetik: A bortermelés terén mutatkozó hiányok: *a*) sűrű ültetés, mely a termés tökéletes kifejlődését hátráltatja; *b*) döntés (bujtás) által való szaporitás; különös baj, hogy elvénült tőkék használtatnak fel uj tőkék előállitására, miáltal csak a talaj felső rétegében elterülő és kevés gyökérzetü tőkék nyeretnek, melyeknek termőképessége igen csekély; *c*) a talaj megforgatása és önálló tőkékkel való uj szőlők telepitésének hiánya; *d*) okszerütlen metszés, mely a tőke időelőtti elvénülésére vezet; *e*) a nyári metszés (gyomlálás, válogatás) felületes keresztülvitele; *f*) kevert fajú ültetés; *g*) a szüretelésnél kevéssé vagy épen nem alkalmazott megválogatása a szőlőnek annak érettségi foka szerint és *h*) helytelen erjesztés. Panaszkodnak arról is, hogy Méneș hegyvidéke borkereskedésének fellendülését első sorban akadályozza a borvidék nevének rosz indulatu felhasználása, amennyiben Budapesten kisebb áron kinálnak és adnak el ó-ménesi vörös bort, mint a mily áron itt a helyszinén a félig kierjedt uj bor beszerezhető. Ez időtájban bebizonyodott az is, hogy az aradhegyaljai borok is alkalmasok a nagyobb távolságra való szállitásra anélkül, hogy elromolnának. A »Saida« nevű korvette a mult években 14 hónapos egyenlitői és ausztráliai utjában a többi közt magyar borokat is vitt magával palaczkokban, s a visszahozott borok közül legjobban állták ki az utat a tokaji borok, a ménesi aszú, a ménesi vörös kabinet és a fehér ménesi bakator borok. 1888-ban Aradvármegyében 10657 kat. holdnyi szőlőterületről összesen 122255 hektoliter must szüretett, melyből 10%-ot seprőre levonva 60630 hl. közönséges fehér bor, 1651 hl. finom fehér csemege bor, 4150 hl. közönséges vörös és 1373 hl. finom vörös csemegebor, 13014 hl. siller bor és 19 hektoliter aszú készült.

1889-ben a termés mennyisége a megelőzött évihez képest még a phylloxera pusztításától is eltekintve határozottan csökkent. 1890-ben a vörös borttermő vidéken volt az utolsó szüret. Csakis Ménes, Gyorok és Kuvin községek lapályosabb és nedvesebb fekvésű házi kertjeiben termett összesen alig 60—80 hordó bor, melyet a kereskedők 14, 16, 18 frtjával ugyszólván elkapkodták a termelők kezeiből. 1893-ban a reconstruált szőlőkben tulajdonképeni szüretről alig lehetett szó. A mi kevés bor az oltványszőlőkben termett, az úgy mennyiség, mint minőség tekintetében jó középszerü volt. A lapályon termett borok a peronospora következtében sok kivánni valót hagytak fenn. A helybeli szükségletet olcsó olasz borokkal elégitik ki. 1895-ben már a többi hazai borvidékek közül egy sem mutathat fel oly nagy területű oltványnyal beültetett szőlőket, mint Aradhegyalja, hol Paulistól kezdve egész Ágrisig és Apatelekig minden promontóriumon hozzáfogtak a szőlőoltványokkal való betelepitéshez. A felujitott szőlőkből Muszkán 1000, Pankotán 1500, Ménes, Gyorok, Kuvin és Paulison 2500 hektoliter mustot szűrtek. 1896-ban az oltványszőlőkből még sokkal nagyobb terméseket kaptak, mint az előző évben, a bor árak pedig meglehetősen magasak, a mennyiben a fehér mustért 18—20 frtot a vörös kierjedt borért 25—27 frtot fizettek hektoliterenkint a vevők. Ez évben az oltványokkal beültetett szőlők területe bátran 3000 kat. holdra tehető. Nem érdektelen a bor-áraknak alakulása az utolsó tiz évben. Miként az alábbi kimutatásból látjuk, a bornak az ára folyton emelkedett és az áremelkedés lépést tartott a phylloxera pusztitásával.

Az aradhegyaljai asztali borok átlagárai 1885-től 1896-ig.

Év	Ménes vidékén				Magyarát vidékén				Jegyzet
	fehér		vörös		fehér		vörös		
	uj bor	palaczk érett bor	uj bor	palaczk érett bor	uj bor	palaczk érett bor	uj bor	palaczk érett bor	
	árak hektoliterenkint forintokban								
1885	10	18.2	24	35	10.1	19.2	19	36	Jó közép termés
1886	10.5	19.4	24.8	36.2	10.7	20.7	19	40	Tavaszi fagy 30% kárt okozott
1887	10.7	16.3	23	34.1	10.9	18.6	19	40	Borminőség rosz
1888	9.7	16.4	21.8	33.4	10.7	20.1	18	36	Mennyiség és minőség jobb
1889	11.2	18.1	20.8	33	11	21.6	18	34	Minőség gyenge
1890	14.1	21.9	23.6	36.6	13.9	24.2	16	32	Mennyiség kis közepes, minőség jó
1891	16.6	27	35	41.3	16.2	27.1	16	30	Phylloxera pusztításának hatása
1892	16.2	31.2	—	41.6	15	31.5	16	30	
1893	14.9	30.7	25	40.5	16.2	28.8	16	30	
1894	14.8	30.3	22	37.2	14.3	30.5	—	30	Oltványborok jó közép minőség
1895	16	30	24	38	15	30	—	30	Jó minőség
1896	18	30	25	38	16	30	—	30	Közép minőség

V. A legujabb törvényes intézkedések.

Az alkotmány visszaállítása óta a törvényhozás is több ízben foglalkozott a szőlőmívelést és a borászatot érdeklő kérdésekkel s több idevágó fontos törvényt alkotott. Ezek közül meg kell említenünk a phylloxera

által elpusztult szőlők felujításának előmozditásáról szóló törvényt, a szőlődézsma megváltására, továbbá a szőlőknek nyujtott adókedvezményekre, a mesterséges borok készitésének és forgalomba hozatalának eltiltására s a hegyközségekre vonatkozó törvényes intézkedéseket.

A phylloxera által elpusztított szőlők felujitásának előmozditásáról szóló 1896. V. t. cz. czélzatát képezi, hogy állami és vállalati amerikai szőlőveszszőszaporitó és oltványokat készitő telepek létesittessenek és a hegyi szőlők ujra beültetéséhez hitelintézetek kölcsönpénzt adjanak. Ezen törvény alapján Aradvármegyében 3 vállalati telep létesült, melyek kötelesek legalább 5 k. holdon amerikai alanytőkéket ültetni és évenkint legkevesebb 200000 fás oltványt készíteni. Minden hold amerikai anyatelepért kap az illető egyszer s mindenkorra 100—100 frtot, minden ezer kifogástalan oltványért pedig az első esztendőben 7 frtot, a következő esztendőben 6 frt, azután 5 és 4 frtot. A szőlőkölcsönre nézve a földmivelésügyi miniszter a fennemlitett törvényből kifolyólag a »Magyar agrár és járadék bank részvénytársasággal« szerződést kötött, mely bank köteles legalább 30 holddal társuló és legalább 5 szőlőbirtokosnak $4^3/_4\%$, egyeseknek pedig $5^1/_4\%$ kamat mellett kölcsönt adni a phylloxera által elpusztitott hegyi szőlő felujitására. Az egész kölcsönmivelet egyébként állami ellenőrzés és jótállás alatt áll. A kölcsönvett összeg visszafizetése csak az 5-ik évben kezdődik s tart 15 éven keresztül. Az első 5 évben kamatot sem fizet a kölcsönvevő, hanem a kamat a tőkéhez számittatik. A szőlőkölcsönt a területhez viszonyitva, legnagyobb mértékben aradhegyaljai szőlőbirtokosok veszik igénybe, kik tudatában vannak annak, hogy a kölcsönnel felujitandó szőlők könnyű szerrel birják el ezen terhet és a törlesztést. Egy kat. hold parlag szőlőre nagy átlagban 1000 frt kölcsönt adnak részletekben, a teljesitett telepitési munka arányában.

I) A GYÜMÖLCSTERMELÉS ÉS KERTÉSZET.

I. Gyümölcstermelés. Aradvármegye sík vidékén a gyümölcstermelés, daczára a kormány és a gazdasági egylet fáradozásainak, csak most kezd lassan fejlődni. A Hegyalján, a Maros és a Körös völgyében már régóta virágzó és habár lassan, de fejlődő gyümölcstermelés van. Kivált a szőlőterületeken vannak nemes gyümölcsfák. Ujabban az elpusztított szőlőterületeket, melyek az amerikai alanyok termelésére nem alkalmasak, nemesfajú gyümölcsfákkal kezdik beültetni; igy a Sulkovski-féle herczegi uradalom igazgatósága Aranyágon száz holdas gyümölcsöst létesített. A sík vidék gyümölcstermelésében az alma és a körte, s a csontármagú gyümölcsök egyenlően szerepelnek. Számot tesz a szőlőnek, mint gyümölcsnek, termelése is. Említést érdemelnek itt az aradi külvárosok szőlős és gyümölcsös kertjei, hol jelentékeny mennyiségű gyümölcsöt és csemege szőlőt termelnek. Egyes termelők gyümölcsnemesítéssel is foglalkoznak, azonban inkább csak időtöltésből, mivel az aradi piacz viszonyai mellett a nemes gyümölcsök termelése ugy látszik nem jövedelmező s még a szenvedélyes egy-két gyümölcsész is máshonnan szerzi be házi szükségletét. Ugy mennyiség, mint minőség tekintetében igen számottevő a gróf Zselénski Róbert ötvenesi birtokának régi gyümölcstermelése, mely már 1857-ben virágzott; az almát ekkor 55, a körtét 101, az őszi baraczkot 21, a cseresznyét 19 fajban s a szilvát és más gyümölcsöket igen nagy mennyiségben termelték. Jelenleg ezek közül csak azokat a fajokat termelik, melyek vidékünkön jobban beváltak; igy almából 20 fajt és pedig: a gravensteini, Burchardt reinette, ananász reinette, kewi ízletes, téli arany parméne, Coulon reinetteje, Baumana reinetteje, téli fehér calville, Wagner almája, carmeliták reinetteje, orleansi reinette, nemes reinette, canadai reinette, Oberdick reinetteje, Parker pipinje, casseli nagy reinette, champagnei nagy reinette, sikulai, willenburgi rózsa-alma és Mihályfi pipinje fajokat termelik; az almafaállomány 200 db. Körtéből szintén 200 fa van 20 fajban és pedig a madame Treyve, fa-színű vajoncz, vörösszürke esperes, Hardenpont ízletes, Bosc kobabja, Napoleon vajoncza, Blumenbach vajoncza, Cairgean vajoncza, Tottleben tábornok, pisztráng-körte, Liegel téli vajoncza, Diel vajoncza, kormányzóné, téli Nélis, nivellesi vajoncz, Millet vajoncza, Josephine de Malines, Olivier de Serres, Fortunée és Napoleon herczeg fajokban. Cseresznye fa 75 darab

van a következő 10 fajból: coburgi májusi víz-cseresznye, Winkler fehér vízcseresznye, királyi amarelle, hedelfingi óriás cseresznye, kettős natte, nagyherczegnő, walesi cseresznye, Hortensia királyné, badacsonyi óriás, nagy mignonne. Szilvából 10 faj van és pedig: a Berchtold korai faj, vörös nectaire, tarka perdrigon, van Hartwis sárga magvaválója, Washington, Viktória királynő, ibolyaszínű jeruzsálemi szilva, Jefferson jodoignei reine-claude, beszterczei magvaváló fajokat termelik; faállomány: 75 drb. Kajszinbaraczkból 40 drb. fa van a következő 8 fajban: montplaisiri, korai, Breda, ambrozia, legjobb magyar, Jovy kajszinja, királyi kajszin, Nancy, Pourret kajszinja. Őszi baraczkból 16 fa van a következő 8 fajban: Duforar báró, Elruje nectarineja, nagy mignonne, Willermon baraczkja, I. Lipót, Lieulle baraczkja, bourdine, gyümölcskert királynéja. — Diófa összesen 50 darab van. Az utak mentén ribiszke, egres, málna, birsalma és mogyoró bokrok, fügék és naspolyák. A gyümölcsössel kapcsolatban van a szőlő, hol a fehér chasselas, rózsa szőlő, burgundi, Izabella fajok nagy mennyiségben s más fajok kisebb mennyiségben termeltetnek. Az Izabella szőlő falra van futtatva. Számottevő gyümölcsészet ezenkívül a síkságon csak egyes uradalmakban van, míg a kisbirtokosság a gyümölcstermelést egészen elhanyagolja. A Hegyalján a Maros meg a Körös völgyében néhány uri birtokon fajtiszta almákat termelnek. A Körös völgyének vidékéről származik a híres sikulai almafaj, mely Sikula aradvármegyei községtől vette elnevezését. Jó minőségben termelik ezt a fajt Sikulán, továbbá a buttyini vízosztónál levő gyümölcsösben, a kisjenei Hadában, Déznán és Al-Csill környékén, mely helyeken más almafajokat is termelnek az uradalmi gyümölcsösökben. Almát, körtét és diót a parasztság is nagy mennyiségben termel. Mennyiségre nézve azonban e vidéken a szilvatermelés túlnyomó, különösen a borossebesi és nagyhalmágyi járásokban; általában lehet mondani, hogy a szilvatermelés annál jobban előtérbe lép, minél hegyesebb a vidék.

A Maros-völgyén majd minden községben vannak gyümölcsösök; a szilva itt is túlnyomó mennyiségben termeltetik, de a mellett sok almát, körtét és diót is termelnek. A gyümölcstermelés itt mennyiség tekintetében kielégítő, de minőség tekintetében sok kívánni valót hagy fenn; a nemes fajok lassan terjednek s az aszalványokat nem tudják piaczképes állapotban előállítani. Az állami támogatás sokat tett e vidéken az állapotok javítására. A magánosok nagyobb gyümölcsösei közül megemlítjük a Nádasdy grófi uradalom soborsini gyümölcsösét, melyben főleg nemes fajú almát és körtét termelnek. Az aradvármegyei hegyes vidéken termett nagy mennyiségű szilvát legnagyobb részt pálinkának főzi ki a nép saját szükségletére; jelentékeny részéből szilvaízt készítenek, a többit frissen vagy aszalva hozzák forgalomba; az almát és körtét mint friss gyümölcsöt értékesítik. Szállítási eszközül egyrészt a Maros, másrészt a körös-

völgyi vasúti vonal szolgálnak. Az almát, körtét és friss szilvát leginkább Aradra, Budapestre s az ország egyéb vidékeire, továbbá Bécsbe, Prágába s az osztrák örökös tartományok nyugoti részeibe szállítják. A diót részint egyenesen küldik Budapestre, Bécsbe és Prágába, részint előbb Szászvárosba és Dévára szállítják gyűjtés végett. A többi friss gyümölcs (kajszin és őszi baraczk) részben Aradra és Budapestre kerül. A vármegyei gyümölcstermelők oltványaikat és csemetéiket leginkább Zámból hozatják. Megemlítjük itt még a marosmenti s hegyaljai cserjés hegyoldalakon gyűjtött szamóczát, mely Aradon és Budapesten kerül eladásra. — Annak okát, hogy Aradvármegye gyümölcstermelése nem áll valami magas fokon, nem a természeti viszonyokban, hanem a lakosság eddigi közönyében kell keresnünk. Minden esetre sokat lehet és kell még tenni gyümölcstermelésünk érdekében. A legelső feladat, mely ez irányban az illetékes tényezőkre hárul az, hogy a lakossággal megismertessék azon nemes gyümölcsfajokat, melyek a vidéknek legjobban megfelelnek. Ilyenekül jelöltek meg gyümölcs-szakértők: *a*) csemege gyümölcsből: a Vilmos körte, Clapp kedvencze, Hardy vajoncza, Napoleon vajoncza, Nélis téli körtéje, Madame Hutin körtefajokat s a Wagner almája, téli arany Parmén, muskotály reinette, ananas-reinette, calvill-szerű reinette s gäsdonki reinette almafajokat; *b*) gazdasági gyümölcsökül: a nyakas-körte, Ilona-körte, Ottrubay pirókja, Gansel bergamotteja, Diel vajoncza s a téli esperes-körte fajokat, továbbá a baraczk piros nyári, Floriani rózsa-alma, Batull, Török Bálint, sikulai, Casseli nagy reinette alma-fajokat. — Más oldalról is ajánlottak gyümölcsfajtákat a megyében való termelésre. 1891-ben a gyümölcstermelés érdekében kiküldött miniszteri biztos, az ország többi részeivel együtt megyénket is bejárván, a szakértők meghallgatása mellett a következő gyümölcsfajokat jelölte ki, mint a melyek a megyében jól termelhetők. Alma: angol téli arany Parmén, ananas reinette, nagy casseli reinette, blenheimi pippin, korházi reinette, sárga bellefleur, sikulai; körte: angoulémei herczegnő, Napoleon vajoncza, kormos császár, Isambert, Hardenpont ízletese, Hardenpont téli vajoncza, Josephine des Molines, nemes Colmar, nemoursi herczeg, Lade vajoncza, Heléne Grégoire, egri-körte. Szilva: beszterczei, olasz kék szilva, Victoria és a száraz fekvésekbe az Ageni. Kajszin-baraczk: magyar legjobb és Nancy. Őszi-baraczk: Amsden, Précoce de Harper, Arkansas. Cseresznye: korai coburgi szív, Lauermann, bedelfingeni óriás, paulisi szív, Büttner sárga. Dió és mandula csak a szőlők vidékén díszlik. Mint látjuk, ő is nagyrészt ugyanazon fajtákat ajánlotta, mint a megyei szakértők által.

A fennebb elősorolt gyümölcsfajok ajánlatba hozatalánál nemcsak a gyümölcs kitűnő volta vétetett mérvadónak, hanem hogy azok vidékünkön jól teremnek, fájuk egészséges és tartós, gyümölcseiket sem a szél, sem a rovarok nagy mértékben nem bántják. A körték általában a síkon

is jól teremnek; az almák közül a síkságra az ananas, a gäsdonki nagy s a caselli vagy reinette, a Floriani rózsa alma s a Török Bálint való; a többiek hegyes vidéken, vagy folyammenti iszapos talajban jobban díszlenek. A császár-körte, szürke vajkörte, nyári Kálmán körte s az egri körte (általában, de helytelenül ringouleuse név alatt) mint vidékünkön régi idő óta s nagy mérvben elterjedt fajok öreg korukat élik s igen régi válfajok lévén, fájuk beteges, majdnem terméketlen, gyümölcsük repedéses, nem jól fejlődött, legtöbbször ízetlen, miért is szaporításuk mellőzendő volna. Meg kell itt említenünk a dinnyetermelést, mely a megye egész területén, de főleg a síkságon igen el van terjedve. Sok görög dinnyét termelnek az aradvárosi földeken a pécskai paraszt-bérlők, továbbá a glogováczi és csicséri parasztság. A nemesebb dinnyefajokat nem ismerik s csak a közönséges, vastaghajú, vörösbélű nagy magán dinnyét termelik. A nemesebb dinnyefajok a megye uradalmainak termelésében szerepelnek, hol a görög- és sárgadinnyére egyenlő súlyt fektetnek. Különös előszeretettel foglalkozott a megyei birtokosaink közül a dinnye-termeléssel és nemesítéssel Atzél Péter, újabban pedig főleg Kürthy Ferencz, a ki pankotai birtokán összesen 42 fajú sárga s 9 fajú görögdinnyét termel s dinnyemagvakat is árusít el Nöthling Vilmos budapesti magkereskedő útján.

A földmivelésügyi miniszterium 1894 évi hivatalos felvétele szerint Aradvármegye 217 községében összesen 103 faiskola volt; Arad városa csak egy faiskolával birt. Aradvármegyének két specialitását a törökök által behozott sikulai alma és a paulisi szívcseresznye képezik. A gyümölcsészet, valamint az alább tárgyalandó konyhakertészet is, a ménesi vinczellérképezdében rendes tantárgyat képez. Az intézet faiskolája csekély nyugati lejtéssel biró hosszas négyszögű terület és 11 táblára van osztva. Ezek közül 10 tábla teljesen egyenlő 400 □ méter területű szabályos négyzet, a tizenegyedik tábla háromszög alakú s gyökereztetőnek használtatik. A talaj gazdagsága folytán a magas derekú gazdasági fákat már a harmadik, vagy legfeljebb a negyedik év végén állandó helyeikre kell kiültetni. Ennélfogva a beosztás a következő: 4 táblában gazdasági alma és körte, 3-ban csontos magú gyümölcsök, törpe almák és körték, 1 tábla magvetés, 1 átültetett magonczok, 1 őszi baraczk szaporítás, összesen 10 tábla. Az utóbbi években átlag volt a faiskolában: 1500 drb alma 1, 2 és 3 éves, 1600 drb körte, 250 drb kajszin, 400 drb szilva, 250 drb cseresznye és meggy és 180 drb őszi baraczk 1, 2 és 3 éves, összesen 4180 drb nemesített gyümölcsfa. — Az 1896. évben volt:

A vármegyei járásokban	almafa	körtefa	cseresznyefa	meggyfa	őszibaraczkfa	kajszinbaraczkfa	szilvafa	diófa	mandulafa	gesztenyefa	eper- (szeder-) fa	összesen
	d a r a b											
Aradi	14065	4171	3128	12599	4563	1800	51889	3075	335	88	12098	108711
Borosjenői	11897	4487	1040	6479	2225	704	46375	2162	24	41	6419	81753
Borossebesi	26770	14293	3452	3412	5246	525	148939	32252	57	127	4521	239644
Eleki	17253	4672	5034	23131	2565	2051	32316	4447	79	207	11596	103651
Kisjenői	21744	6127	2804	15678	3224	1540	66419	3299	78	123	18309	180345
Nagyhalmágyi	12886	4814	2897	1047	311	197	41892	4645	60	1	104	68654
Pécskai	16373	5103	1241	17880	2003	2424	56918	4059	84	181	15276	121542
Radnai	23357	8678	10576	9421	12889	2860	216773	8062	1348	732	5678	306374
Ternovai	6439	2837	1910	1676	1712	560	72358	3249	102	563	4837	99243
Világosi	20809	10353	7377	10764	7246	2565	68186	5315	677	2626	16411	152329
összeg	172493	65035	39459	105387	41981	15226	802115	70565	2844	4689	90449	1410246
Arad sz. k. v.	8322	5681	1740	5714	2815	2622	21955	3391	352	742	16968	70302
Együtt	180815	70716	41199	111101	44796	17848	824070	73956	3196	5431	107417	1480548

II. Kertészet. Aradvármegyében a konyhakertészet alig vehető számba; nem csak hogy kivitel nincs, de még a helyi szükségletet is részben máshonnan kell fedezni. Igy pl. Aradváros veteményszükségletének nagy része Makóról és Vinga környékéről kerül ki. Arad környékén, Glogovácz, Mondorlak és Csicsér községek határában, a Maros mély fekvésű réti földjeiben sok és jó káposztát termelnek. E terményt főleg Aradra, továbbá az Alföld népesebb helyeire: Csabára, Gyomára, Mezőtúrra, Gyulára stb. szállítják. A Nádasdy-uradalom soborsini kertészete csak a környéknek konyhakertészeti terményekben való szükségletét fedezi. A diszkertészet valamivel nagyobb fejlettségnek örvend, ámbár szintén pang. Ez az iparág Aradon van 3—4 iparos által képviselve, kik a helyi s a környékbeli szükséglet számára dolgoznak. Fő üzleti ág a virágok elárusitása, mig a növények elárusitása csekélyebb forgalmat okoz. Virágjaikat részben maguk termelik, részben hozatják. A kereslet csekély s egyre hanyatlik, minek oka a nem hivatásos kertészek növekvő versenyében van, kik virágaikat a piaczon hozzák forgalomba. Említést érdemel a rózsatermelés, melyet Aradon is, de még inkább a megyében számosan üznek időtöltésből, a kik igen sok és szép nemes fajú rózsát termelnek. Laczina V. telepén legujabban 350 fajú magas törzsű rózsafát termelnek. Boros Béni gurahonczi birtokán is a közel multban még igen virágzó, üzletszerüleg folytatott rózsatermelés volt mintegy 300 fajjal.

J) MEZŐGAZDASÁGI IPAR.

A vármegyében azelőtt több gazdasági szeszgyár működött, melyek a kedvezőtlen gazdasági és adózási viszonyok folytán üzemüket kénytelenek voltak beszüntetni. E gyárak száma mintegy 30—40 volt s közülök alig van nehány működésben, melyek egyik legnagyobbika, a kisjenői uradalomé, szintén régóta szünetel. Minden esetre szomorú jelenség egy főleg földmivelő országban, hogy egy oly uradalom, mint a kisjenői, hol a gazdasági szeszgyártás feltételei a kellő mennyiségű gabona, az olcsó tüzelő-anyag, a hizlalásra beállitható állatok s az olcsó takarmány, mind megtalálhatók, s ahol az előállitott trágya az üzletet nem hogy terhelné, hanem értéket képvisel, mindezek daczára nem képes kész gyárát haszonnal dolgoztatni. A szeszgyár Kis-Jenőn 1837-ben épült, összesen 18,800 ezüst forint költséggel, 1870-ig volt működésben, midőn a rossz tengeri termések a nagy fogyasztási adó, a gyárüzem beszüntetését vonták maguk után. A szeszgyár különben egy 12 lóerejű állandó géppel ellátva naponként 750 fok szesz és 350 akó moslék előállítására képes.

A szeszgyár keletkezésének első idejében jobbára a gazdaságokban termett burgonyát dolgozta fel, de midőn annak termelésével a burgonya betegségek folytán felhagytak, a gyár tisztán a tengeri feldolgozására szorítkozott, melyet ha a gazdaságokban nem termett elegendő, vétel útján szereztek be. A moslékon évente átlag 60 drb. mustra marha hízlaltatott s 1000 db sertés javíttatott fel. A szeszgyárral összeköttetésben levő 2 kövű gőzmalom vele együtt megszünt, s azóta csak időről-időre indíttatik meg.

A megyében levő gazdasági szeszgyárak közül megemlítendő még Wauer Adolf jószáshelyi szeszgyára, mely ujabban szintén szünetel s gróf Zselénszki Róbert gazdasági szeszgyára Ötvenesen, mely jelenleg is üzemben van. Forray-Nagy-Iratoson kender kikészitő telep létesült legujabban. Van végre több uradalomban malom, mely nemcsak vámra dolgozik, hanem annak gabonáját is őrli, hogy a közvetlen környéken liszt alakban kerüljön forgalomba. Alapittatott néhai gróf Zselénski László által 1859-ben. Berendezését egy poroszországi gépgyár készitette. 1878-ig napi 1400—1500 hl. % alkoholt termelt szakadatlan működéssel. Az üzem aztán 1884-ig be volt szüntetve. Ekkor gróf Zselénski Róbert »Novák és Jahn« prágai czég által ujból berendeztetvén, ismét üzembe helyezte. Évenként 8 hóna-

pon át 1884-től kezdve mint a mezőgazdasági szeszgyár naponként 700 hl. % alkoholt termelt. A gyár főbb berendezését képezik egy Henze-féle tengeri pároló, egy czukrázó, mely 96 drb. rézcsővel ellátva mint czefrehűtő is működik, egy kovászhűtő, egy malátazúzó, megfelelő erjesztő és élesztő kádak, egy Schwatz-féle főző készülék rectificator, deflegmator, condensator, szeszmérő gép, szivattyúk, egy 1600 hl. űrtartartalmú vasból készült víztartány stb. A szesz előállításához szükséges nyers terményeket a gazdaság szolgáltatja; súly szerint naponta 2045 kilogr. átlaggal. A szesz foka 92—93%, 1 mm. tengeri átlag 34 hl. % szeszt ád. A hulladék hízlalásra fordittatik a gazdaságban. Minden főzési idényben 100 drb. magyar és korcs faju ökör hizlaltatik ki. A gyár naponta 18 mm. kőszenet emészt. Személyzetének havi fizetése 335 frtot tesz. Ugyancsak az ötvenesi pusztának László majorjában egy 4 kőre berendezett gőzmalom is van. Uj-Aradon van az uradalomnak egy, a mult század vége óta működő sörgyára, melyben jelenleg évenkint mintegy 5000 hectoliter sör gyártatik. E gyár tulajdonképen nem is Aradvármegye területén van, hanem csak annak szomszédságában, de említést érdemel, mivel a megye közgazdasági életében tagadhatatlanul tényezőt képez.

K) ÁLTALÁNOS IPARVISZONYOK.

1. Az ipar általában.

Aradvármegye az ország azon vidékei közé tartozik, hol az ipar fejletlenebb. Az aránylag gyér lakosságot az őstermelés annyira igénybe veszi, hogy az ipar számára nem marad kellő mennyiségű munkaerő, hanem éppen csak annyi, a mennyi a legelemibb szükségletek fedezésére elég, sőt még e tekintetben is behozatalra van szükség. A megyei iparosok száma a lakossághoz viszonyitva csekély. Annak 41%-a a ruházati, 17% pedig az élelmezési iparra esik, jeléül annak, hogy az iparosok nagy része a legkezdetlegesebb szükségletek szolgálatában áll. A nép szegény s kényelem dolgában igen kevés igénye van; már ez ok miatt sem fejlődhetik az ipar.

Ezzel szemben határozottan fejlett ipara van Aradvárosának, hol nemcsak Aradvármegye, hanem jóval nagyobb vidék ipari tevékenysége összpontosúl. Arad régóta az ország nagyobb iparűző városai közé tartozik; jelenleg a tizedik helyet foglalja el e tekintetben. Iparának fejlődése mindig lépést tartott hazánk gazdasági haladásával. Számottevő gyáriparán kivül, melyet a szeszgyárak, két műmalom, egy waggon és gépgyár s néhány kisebb üzemű gyártelep képvisel, igen szép fejlettségű kézműipart mutathat fel, mely a lakosság szükségleteinek nagy részét képes kielégiteni, bár e mellett Arad jelentékeny bevitelre is szorul, főleg a divat s az apró-áruk csoportjából. Jelenleg az aradi ipar fejlődésében némi elernyedés állott be, mely azonban nem egyértelmű a fejlődésnek teljes megszünésével.

Igen sok jellemző vonást szolgáltat, ugy a város, mint a megye iparára nézve az ipar személyi statisztikája. Kitünik ebből a megye iparának fejletlensége a városéhoz képest; kitűnik továbbá, hogy a megyében az iparosok nagy része kevés segéddel, vagy éppen segéd nélkül dolgozik, mig a városban elég nagy a több segéddel dolgozó iparvállalatok száma; kitünik végül az iparosok eloszlása az egyes iparágak szerint. — Az alábbi statisztikai adatok az 1891. év elején végrehajtott általános népszámlálás folyamán gyűjtettek. Aradvármegyében a népszámlálás alkalmával a tulajdonképeni ipar 6880, az élvezeti és személyes szolgálati ipar 932, a vándoripar 12, s a házi és népipar 749 egyénnel volt kép-

viselve; az iparral foglalkozók összes száma 8573-ra, vagyis a megyei népesség 2·81%-ka. Aradvárosában ugyanakkor a tulajdonképeni iparral 5272, élvezeti és személyes szolgálati iparral 1644, vándor iparral 16, házi és népiparral 79 egyén foglalkozott, az összes ipari népesség tehát 7011 egyénből vagyis a lakosság 16·67%-ából állott. A nők a város iparában sokkal nagyobb arányban vannak képviselve, mint a megyéében. Mig ugyanis a megye ipari népességében 7781 férfi s 792 nő, addig a városi iparosok között 5825 férfi s 1426 nő találtatott.

2. Az iparosok létszáma Aradon és a megyében.

A tulajdonképeni iparosok eloszlását a foglalkozási viszony s az iparágak szerint az alábbi táblás kimutatások tüntetik fel — külön Aradvármegyére s külön Arad sz. kir. városra vonatkozólag.

Aradvármegye iparának kimutatása iparágak, továbbá szolgálati viszony és vállalatok szerint.

Az iparág megnevezése	Önálló vállalkozók	Tiszt, üzletvezető, mérnök és vegyész	Gépész	Családi kisegítő	Segéd	Tanoncz	Munkás 16 éven alul	Munkás 16 éven felül	Napszámos	Szolga	Összes segédszemélyzet	Vállalatok: segéd nélkül	1 segéddel	2 segéddel	3—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel	20-nál több segéddel	vállalatok összes száma	segédszemélyzet összesen
Ács	208	.	.	7	40	15	.	.	1	2	65	175	24	4	4	1	.	.	208	51
Arany- és ezüstműves	4	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	3	1	.	.	.	.	.	4	1
Asztalos	212	.	.	5	72	53	.	1	2	2	135	140	41	2	9	2	.	.	213	126
Bádogos	24	1	.	.	6	15	.	.	.	.	22	11	10	3	1	.	.	.	25	19
Béltisztitó és paczalos	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3	.	.	.	.	.	.	13	.
Bognár	313	.	.	6	71	52	.	.	.	1	130	230	6	15	8	1	.	.	315	125
Bútorgyár	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Cognacgyártás	.	3	.	.	.	.	.	4	2	2	11	.	.	.	.	.	1	.	1	11
Csizmadia	441	.	.	4	148	123	.	.	.	1	276	292	80	41	29	.	.	.	442	266
Czimfestő	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Czipész	291	1	.	2	82	85	.	.	.	.	170	201	54	22	12	2	.	.	291	158
Czipő és csizmafoltozó	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Czukrász	4	.	.	2	1	1	.	.	.	.	4	2	1	.	1	.	.	.	4	4
Eczetgyáros	2	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	1	1	.	.	.	.	.	2	1
Épitészet	8	.	.	1	.	.	1	5	.	.	7	6	3	.	.	.	.	.	9	3
Esernyőkészitő	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Esztergályos	14	.	.	.	.	3	.	.	.	.	3	12	1	1	.	.	.	.	14	3
Fazekas	35	.	.	.	13	13	.	.	1	3	30	18	10	6	2	.	.	.	36	28
Fegyver- és puskaműves	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Fényképész	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Fésűs	7	.	.	.	.	2	.	.	.	.	2	5	2	.	.	.	.	.	7	2
Gépész (cséplő)	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Gépész (h. m. n.)	5	.	1	.	.	.	.	.	.	.	1	5	.	.	.	.	.	.	5	.
Gépkovács	2	.	.	.	1	1	.	.	.	.	2	2	.	1	.	.	.	.	3	2
Géplakatos	9	.	.	.	12	11	.	.	.	.	223	.	2	1	4	.	.	.	11	17
Gőzfürész	1	17	8	.	.	1	3	396	170	30	625	4	2	.	.	1	3	3	9	629
Gyepmester	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.

Az iparág megnevezése	Önálló vállalkozók	Tiszt, üzletvezető, mérnök és vegyész	Gépész	Családi kisegítő	Segéd	Tanoncz	Munkás 16 éven alul	Munkás 16 éven felül	Napszámos	Szolga	Összes segédszemélyzet	Vállalatok: segéd nélkül	1 segéddel	2 segéddel	3—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel	20-nál több segéddel	vállalatok összes száma	segédszemélyzet összesen
Gyertya- és szappangyártó	6	.	.	.	2	1	.	.	.	.	3	2	2	.	.	.	.	.	6	2
Halász	4	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	4	.	.	.	.	.	.	4	.
Hentes	33	.	.	5	3	7	.	.	.	.	15	4	6	1	2	.	.	.	34	14
Kádár	121	2	.	1	30	8	.	1	1	3	46	25	19	6	1	1	.	.	124	43
Kalapos	32	.	.	.	31	14	.	.	.	.	45	97	9	4	8	.	.	.	32	44
Kárpitos	6	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	5	1	.	.	.	.	.	6	1
Kas- és kosárkötő	3	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.	1	.	.	.	.	3	2
Kefekötő	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Kékfestő	5	.	.	.	4	2	.	.	.	.	6	2	2	1	.	.	.	.	5	4
Kékítő- és tintakészítő	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Kéményseprő	16	1	.	.	18	10	.	.	.	1	30	3	2	6	5	.	.	.	16	30
Kertész	3	.	.	1	1	.	.	.	.	.	2	4	.	1	.	.	.	.	5	2
Késes	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Kocsigyártó	1	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1	1
Kovács	612	.	.	11	188	200	.	5	.	3	407	331	211	56	16	2	.	.	616	393
Kőfaragó	9	.	.	.	4	1	.	.	.	.	5	7	.	1	1	.	.	.	9	5
Kőműves	120	.	.	1	50	12	.	1	7	2	73	93	17	5	3	2	.	.	120	51
Könyvkötő	5	.	.	.	2	2	.	.	.	.	4	2	2	1	.	.	.	.	5	4
Könyvnyomda	.	.	.	2	.	.	.	1	.	.	3	.	1	.	.	.	.	.	1	1
Köszörűs	3	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	4	1	.	.	.	.	.	5	1
Kötélgyártó	51	.	.	2	8	13	.	.	.	1	24	32	17	3	.	.	.	.	52	23
Kútmester	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Lakatos	48	1	.	.	19	16	.	.	.	.	36	32	10	3	.	.	.	.	48	27
Légszeszgyár	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	4	4	.	.	.	.
Malomipar	215	25	29	6	63	40	2	46	8	28	247	141	82	27	.	.	.	.	270	231
Marhahizlalás	.	1	.	.	.	.	.	.	.	30	31	.	.	.	.	.	.	1	1	31
Mészáros	85	3	.	4	33	25	.	.	2	12	78	41	34	12	.	.	.	.	92	75
Mézesbábos és viaszöntő	16	.	.	.	3	5	.	.	.	.	8	10	5	1	.	.	.	.	16	7
Nyerges	9	.	.	2	1	.	.	.	.	.	3	6	3	.	.	.	.	.	9	3

Az iparág megnevezése	Önálló vállalkozó	Tiszt, üzletvezető, vegyész és mérnök	Gépész	Családi kisegítő	Segéd	Tanoncz	Munkás 16 éven alul	Munkás 16 éven felül	Napszámos	Szolga	Összes segédszemélyzet	Vállalatok: segéd nélkül	1 segéddel	2 segéddel	3—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel	20-nál több segéddel	vállalatok összes száma	segédszemélyzet összesen
Olajgyártás	2	.	.	.	.	.	.	.	2	.	2	2	.	1	.	.	.	.	3	2
Órás	10	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	10	.	9	.	.	.	.	10	.
Pék	34	.	.	1	24	14	.	1	.	11	51	14	6	.	.	.	.	.	36	49
Pipakészítő	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Rézöntő	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Rézműves	4	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	3	1	1	.	.	.	.	4	1
Ruhafestő	4	.	.	.	1	1	.	.	.	1	3	2	1	.	.	.	.	.	4	3
Serfőző	.	.	.	.	.	.	.	9	.	1	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sertésvágó	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	22	1	1	.	.	1	.
Szabó (férfi)	173	1	.	8	76	53	.	.	.	.	133	105	38	.	.	.	.	.	176	128
Szabó (női)	20	.	.	1	2	3	.	.	.	.	6	14	6	.	.	.	.	.	20	6
Szabó (foltozó)	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	1	1	.	.	1	.
Szeszgyártás	1	2	1	.	.	.	.	1	.	.	12	1	2	2	.	.	.	.	5	10
Szíjgyártó	15	.	.	.	11	3	.	.	.	2	16	18	4	.	.	.	.	.	25	11
Szikvízgyártás	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	1	.	.	.	.	2	.
Szitakötő	14	.	.	.	3	5	.	.	.	.	8	7	6	1	2	.	.	.	16	8
Szobafestő	9	.	.	.	4	2	.	.	.	.	6	4	5	.	.	.	.	.	9	5
Szűcs	144	.	.	2	27	33	.	.	.	1	63	106	24	11	5	.	.	.	146	62
Szürszabó	22	.	.	.	11	5	.	.	.	2	18	14	4	2	1	1	.	.	22	17
Takács	123	.	.	2	15	8	.	.	.	.	25	101	19	3	.	.	.	.	123	25
Talpfakészítő	.	3	.	.	.	.	2	26	17	1	49	.	.	.	.	.	1	1	2	49
Téglagyártás	8	.	.	1	2	.	9	.	4	1	18	5	4	2	2	.	.	.	13	15
Üveges	22	.	.	.	6	4	.	.	.	.	10	14	6	2	.	.	.	.	22	10
Vasgyárak és vasöntők	.	6	1	.	.	.	7	113	6	6	139	.	.	.	.	.	1	3	4	139
Vasúti javító műhely	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Zsindelyes	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Aradvármegye összesen	3685	67	40	77	1116	881	17	622	222	153	3195	2439	861	308	158	19	6	8	3799	3018

Az önálló vállalkozók száma tehát 3685, a segédszemélyzeté 3195, a megyének iparral foglalkozó lakossága e szerint 6880 főre rug.

Az iparág megnevezése	Önálló vállalkozó	Tiszt. üzletvezető, vegyész és mérnök	Gépész	Családi kisegítő	Segéd	Tanoncz	Munkás 16 éven alul	Munkás 16 éven felül	Napszámos	Szolga	Összes segédszemélyzet	Vállalatok: segéd nélkül	1 segéddel	2 segéddel	3—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel	20-nál több segéddel	vállalatok összes száma	segédszemélyzet összesen
Ács	29	.	.	.	127	24	3	16	10	.	180	17	4	3	2	.	.	3	29	134
Ágynemű készitő	4	.	.	1	6	2	.	.	.	.	9	2	1	.	2	.	.	.	5	9
Aloé készitő	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1	1
Arany- és ezüstműves	8	1	.	.	3	1	.	.	.	.	5	6	1	2	.	.	.	.	9	5
Aranyozó	3	.	.	.	2	.	.	.	.	.	2	2	.	1	.	.	.	.	3	2
Arczkép és műfestő	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Aszfaltgyártás	.	2	.	.	.	.	.	.	1	.	3	.	.	1	.	.	.	.	1	3
Asztalos	94	.	.	1	162	129	.	.	2	1	295	34	15	8	21	13	4	.	95	266
Bádogos	21	.	.	.	21	26	.	.	.	.	47	7	6	.	5	3	.	.	21	47
Baromtivágó	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Béltisztitó és paczalos	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Bognár	16	.	.	.	10	4	.	.	.	.	14	11	3	1	1	.	.	.	16	9
Butorgyár	6	5	.	.	.	.	31	88	.	4	128	.	1	.	.	1	2	2	6	129
Cserepező	8	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	8	.	.	.	.	.	.	8	.
Csizmadia	113	.	.	1	75	57	.	.	.	.	133	62	20	11	17	3	.	.	113	125
Czementgyártás	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1	.
Czimfestő	3	.	.	.	4	2	.	.	.	.	6	1	1	.	1	.	.	.	3	6
Czipész	175	1	.	2	156	108	1	4	.	.	272	10	30	17	17	11	.	2	178	259
Czipő és csizmafoltozó	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Czukorka készitő	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Czukrász	13	1	.	2	12	9	.	.	.	2	26	3	4	3	3	.	.	.	13	23
Divatárús	14	.	.	.	13	12	.	.	.	.	25	9	.	2	2	1	.	.	14	21
Dobozgyártás	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Eczetgyártás	5	.	.	.	.	.	.	.	3	2	5	2	1	.	4	.	.	.	5	5
Épitészet	17	8	.	.	.	.	28	174	1	6	217	3	8	1	.	1	2	5	15	229
Érczkoporsó-gyár	1	.	.	.	.	.	.	3	1	2	6	.	.	.	1	.	.	.	1	6
Esernyő készitő	4	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	3	1	.	.	.	.	.	4	1

Az iparág megnevezése	Önálló vállalkozó	Tiszt, üzletvezető, vegyész és mérnök	Gépész	Családi kisegítő	Segéd	Tanoncz	Munkás 16 éven alul	Munkás 16 éven felül	Napszámos	Szolga	Összes segédszemélyzet	Vállalatok: segéd nélkül	1 segéddel	2 segéddel	3—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel	20-nál több segéddel	vállalatok összes száma	segédszemélyzet összesen
Esztergályos	10	.	.	.	11	13	.	.	.	1	25	1	1	4	3	1	.	.	10	26
Fazekas	5	.	.	1	3	.	.	.	.	1	5	3	1	.	.	.	.	.	4	1
Fegyver és puskaműves	1	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1	1
Fényező és mázoló	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Fényképész	7	.	.	.	7	6	.	.	.	.	2	15	2	1	2	1	1	.	7	14
Fésűs	3	.	.	.	3	7	.	.	.	.	10	.	.	1	2	.	.	.	3	8
Fogműves	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Fűzőkészitő	1	.	.	.	1	.	.	1	.	.	2	.	.	1	.	.	.	.	1	2
Gépész (k. m. n.)	4	.	.	.	3	1	.	.	.	.	4	3	1	.	.	.	.	.	4	1
Gépgyárak és vasöntők	1	.	.	.	.	.	4	13	.	2	19	.	.	.	.	.	1	.	1	19
Géplakatos	6	.	.	.	12	11	.	.	.	.	23	4	.	.	1	2	.	.	7	14
Gombkötő	4	1	.	.	8	2	.	.	.	.	11	2	1	.	1	1	.	.	5	10
Gőzfürész és fűrészmalom	.	2	1	.	.	.	13	11	.	3	30	.	.	.	.	.	.	1	1	30
Gyepmester	4	.	.	.	3	1	.	.	.	.	4	3	.	.	1	.	.	.	4	4
Gyertya- és szappan készitő	3	.	.	.	3	.	.	.	.	4	7	1	3	.	1	.	.	.	5	6
Hangszerkészitő	2	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	1	1
Harangöntő	1	.	.	.	2	3	.	.	.	.	3	.	.	.	1	.	.	.	1	5
Hentes	51	.	.	1	34	23	.	.	2	5	65	30	8	8	2	3	.	.	51	136
Kádár	30	.	.	.	51	13	.	1	.	2	67	10	6	4	7	3	.	.	30	57
Kalapos	9	.	.	1	4	3	.	.	.	.	8	5	1	2	1	.	.	.	9	8
Kályhás	4	.	.	.	3	2	.	.	.	.	5	3	.	.	1	.	.	.	3	3
Kaptafavágó	2	.	.	.	.	1	1	.	.	.	2	.	2	.	.	.	.	.	2	2
Kárpitos	15	.	.	.	7	8	.	2	.	.	17	12	1	.	2	1	.	.	16	16
Kas- és kosárkötő	4	.	.	.	3	2	.	.	.	.	5	2	.	1	1	.	.	.	4	5
Kefekötő	9	.	.	1	10	18	.	.	.	.	29	3	.	2	2	2	.	.	9	27
Kékfestő	1	.	.	.	2	1	.	.	.	.	4	.	.	.	1	.	.	.	1	5
Keményitőgyártás	1	4	1	.	.	.	.	2	2	1	10	.	.	.	.	1	.	.	1	10
Kénységyártó	5	.	.	.	10	4	.	.	.	.	14	.	.	1	3	.	.	.	4	14
Képfaragó és szobrász	6	.	.	.	8	13	.	1	.	.	22	1	1	.	2	2	.	.	6	22

Az iparág megnevezése	Önálló vállalkozó	Tiszt, üzletvezető, vegyész és mérnök	Gépész	Családi kisegítő	Segéd	Tanonc	Munkás 16 éven alul	Munkás 16 éven felül	Napszámos	Szolga	Összes segédszemélyzet	Vállalatok: segéd nélkül	1 segéddel	2 segéddel	3—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel	20-nál több segéddel	vállalatok összes száma	segédszemélyzet összesen
Kertész	25	.	.	.	16	6	.	.	1	.	23	19	4	1	.	1	.	.	25	12
Késes	1	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1	1
Keztyűs	3	1	.	.	5	1	.	.	.	.	7	1	.	1	1	.	.	.	3	6
Kocsigyártó	5	.	.	.	7	8	.	.	.	1	16	1	.	1	3	.	.	.	5	5
Kovács	46	.	.	.	43	25	.	.	.	.	68	23	12	4	5	2	.	.	46	53
Kőfaragó	3	.	.	.	4	7	.	.	2	.	13	.	.	.	2	1	.	.	3	18
Kőmüves	18	.	.	.	126	7	.	1	3	.	137	12	3	1	2	.	.	.	18	15
Kőnyomda	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Könyvkötő	4	.	.	.	5	9	.	.	.	.	14	1	.	1	2	.	.	.	4	11
Könyvnyomda	8	5	5	.	15	12	21	48	1	8	115	1	1	2	2	.	.	3	9	108
Köszörűs	4	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	4	.	.	.	.	.	.	4	.
Kötélgyártó	7	.	.	.	4	9	.	.	.	2	15	1	3	.	3	.	.	.	7	14
Kötszövők	5	.	1	1	10	8	.	2	.	.	22	1	3	.	3	.	.	.	7	14
Kövező	5	.	.	.	9	1	.	.	1	.	11	2	1	.	.	1	.	.	4	8
Kútmester	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3	.	.	.	.	.	.	3	.
Lakatos	25	.	.	.	50	65	.	.	.	2	117	2	6	6	6	4	2	.	26	103
Látszerész	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Légszesz-gyár	.	3	1	.	.	.	3	1	.	3	11	.	.	.	.	.	1	.	1	12
Likőr-gyár	3	4	.	.	.	.	3	4	.	3	15	.	.	.	1	.	1	.	2	15
Malom-ipar	13	10	1	2	10	4	2	20	16	3	70	5	4	3	2	.	.	1	15	76
Mészáros	24	1	.	.	32	18	.	.	.	5	56	7	10	6	2	2	.	.	27	49
Mézesbábos és viaszöntő	5	.	.	.	4	2	.	.	.	.	6	2	1	1	1	.	.	.	5	6
Mozaik készitő	2	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	.	1	1
Műszerész	.	.	.	.	1	2	.	.	.	.	3	.	.	1	.	.	.	.	1	2
Műtrágya-gyár	.	1	.	.	.	.	.	2	.	2	5	.	.	.	.	.	.	.	1	5
Nyerges	3	.	.	.	4	6	.	1	.	.	11	1	.	.	2	.	.	.	3	8
Olajgyártás	1	.	.	.	.	.	.	1	.	.	2	1	.	1	.	.	.	.	2	2
Órás	16	1	.	.	11	10	.	.	.	.	22	7	4	3	2	.	.	.	16	17
Orgonakészitő	1	.	.	.	2	.	3	.	.	1	6	.	.	.	.	1	.	.	1	6

Az iparág megnevezése	Önálló vállalkozó	Tiszt, üzletvezető, vegyész és mérnök	Gépész	Családi kisegítő	Segéd	Tanonc	Munkás 16 éven alul	Munkás 16 éven felül	Napszámos	Szolga	Összes segédszemélyzet	Vállalatok: segéd nélkül	1 segéddel	2 segéddel	3—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel	20-nál több segéddel	Vállalatok összes száma	Segédszemélyzet összesen
Pék	18	2	.	1	54	21	.	.	3	36	114	5	5	2	1	1	5	.	19	109
Pipakészítő	2	.	.	.	5	.	.	.	2	1	8	.	.	.	.	1	.	.	1	8
Posztónyíró	1	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1	1
Reszelővágó	1	.	.	.	1	2	.	.	.	.	3	.	.	.	1	.	.	.	1	3
Rézműves	3	1	.	.	15	1	.	.	.	.	17	1	.	.	1	2	.	.	4	16
Robbanószer-gyár	.	.	2	.	.	.	.	.	3	1	6	.	.	.	.	1	.	.	1	6
Rostás	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Ruhafestő	2	.	.	.	.	2	.	.	.	.	2	1	.	1	.	.	.	.	2	2
Serfőző	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sertésvágó	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Szabó (férfi)	115	1	.	1	123	85	1	8	.	.	219	49	27	13	19	5	2	.	115	192
Szabó (női)	77	.	.	9	124	110	.	.	.	.	243	37	9	7	13	6	7	.	79	227
Szabó (foltozó)	1	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1	1
Szegkovács	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Székgyártás	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1	1
Szerkovács	3	.	.	.	1	3	.	.	.	.	4	1	1	.	1	.	.	.	3	4
Szeszgyártás	10	52	4	.	1	.	2	192	81	159	491	2	.	.	1	.	.	4	7	492
Szíjgyártó	7	.	.	.	2	8	.	.	.	.	10	2	3	.	2	.	.	.	7	10
Szikvizgyártás	3	.	.	.	.	.	.	1	1	8	10	.	2	.	2	.	.	.	4	10
Színházi díszítő	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Szitakötő	6	.	.	.	5	4	.	.	.	.	9	2	2	1	1	.	.	.	6	8
Szobafestő	29	.	.	.	32	13	.	.	2	1	48	16	6	3	4	1	.	.	30	36
Szűcs	20	.	.	.	22	6	.	.	.	2	30	11	2	3	3	1	.	.	20	23
Szűrszabó	5	.	.	.	6	1	.	.	.	3	10	4	.	.	2	.	.	.	6	9
Takács	9	.	.	.	4	7	.	.	.	.	11	5	.	2	2	.	.	.	9	11
Téglagyártás	1	.	.	.	.	.	1	7	12	2	20	.	.	.	.	.	.	1	1	23
Tímár	5	.	.	.	5	1	.	.	.	1	7	2	2	.	1	.	.	.	5	5
Üveges	6	.	.	.	3	.	.	.	.	.	3	5	1	.	.	.	.	.	6	1
Varrógépjavító	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.

Az iparág megnevezése	Önálló vállalkozó	Tiszt. üzletvezető, vegyész és mérnök	Gépész	Családi kisegítő	Segéd	Tanoncz	Munkás 16 éven alul	Munkás 16 éven felül	Napszámos	Szolga	Összes segédszemélyzet	Vállalatok: segéd nélkül	1 segéddel	2 segéddel	3—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel	20-nál több segéddel	vállalatok összes száma	segédszemélyzet összesen
Vasgyárak és vasöntők	1	.	.	.	1	2	.	2	1	.	6	.	.	.	1	.	.	.	1	5
Vasuti javitó műhely	.	2	.	.	.	.	7	84	1	2	101	.	.	.	.	.	.	1	1	102
Vegyi czikkek gyártása k. m. n.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	.
Vésnők	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.
Villamos készülékek gyártása	2	.	.	.	1	3	.	.	.	.	4	1	.	.	1	.	.	.	2	8
Zongorakészitő	1	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1	1
Zsibárús	17	1	.	5	.	.	.	3	.	1	10	7	8	1	.	.	.	.	16	10
Arad szab. kir. város összesen	1320	114	14	32	1556	977	106	709	164	282	3952	620	246	142	198	85	27	23	1341	3559

Hogy mily változások történtek az iparosok létszámában az 1891. évi népszámlálás óta, pontosan megállapitani nem lehet. De amennyiben az ipari viszonyokból s a rendelkezésünkre álló hiányos adatokból következtetés vonható, ugy azok az eltérések, melyek az iparosság létszámában felmerültek, inkább csak múló jellegüek s a létszám egészében megállapodást mutat. Erre mutat az, hogy az önálló iparosok száma 1891. és 1895. között alig változott és valószinű, hogy a segédszemélyzet sem változott nagyon. Az iparkamarai illetéket fizető iparosok száma 1895-ben a következő volt: *a*) Aradon: a vas- és fém-iparban 100, a gép- és hangszer-iparban 35, a közlekedési eszközök gyártásánál 22, az épitési iparban 90, a faiparban 117, a butor- és diszitő iparban 22, az agyag- és üveg-iparban 7, a bőr-iparban 16, a fonó- és szövő-iparban 29, a ruházati iparban 419, a papir-iparban 5, a sokszorositó iparban 18, az arany- és ezüst árúk iparában 11, az apró- és diszmű áruk iparában 13, a vegyészeti iparban 12, az élelmezési iparban 283, egyéb iparokban 128, összesen 1327. *b*) Aradvármegyében: a vas- és fémiparban 618, a gépiparban a közlekedési eszközök gyártásánál 239, az épitési iparban 290, a faiparban 271, a butor- és díszitő iparban 3, az agyag- és üvegiparban 64, a bőr-iparban 85, a fonó- és szövő-iparban 128, a ruházati-iparban 1049, a papiriparban 5, a sokszorositó iparban 1, az arany- és ezüst árúk iparában 5, az apró- és díszmű árúk iparában 5, a vegyészeti iparban 38, az élelmezési iparban 959, egyéb iparokban 159, összesen 3930. Az önálló iparosok száma tehát a városban majdnem állandó maradt, mig a megyében számbavehetőleg emelkedett. Az emelkedés azonban az 1895. évre esik, mig az előző években inkább hanyatlás mutatkozott.

3. A nagy ipar.

Nagy iparról csak Aradon és a megye keleti hegyes részében lehet szó. A síkságon a munkabér sokkal drágább, semhogy ott gyáripar fejlődhetett volna ki; mindössze néhány mezőgazdasági termék feldolgozásával foglalkozó kisebb ipartelep van e vidéken, melyeknek termelése igen csekély. A megye s egyuttal a szomszéd megyék mezőgazdasági terményeinek legnagyobb részét az aradi szeszgyárak és gőzmalmok dolgozzák fel. A nagymérvű szeszipar Aradnak egyik nevezetessége s e részben az ország városai között az első helyet foglalja el. A működésben levő szeszgyárak mind összesen két tulajdonos kezében vannak: a »Neuman Testvérek« czég tulajdonában van 3, s az »I. aradi gyártelep részvénytársaság« tulajdonában 2 gyártelep, melyek azelőtt különböző tulajdonosok kezében voltak. A szesztermelés az utolsó két évtized alatt csökkent; a szeszgyárak üzemüket megszoritották, sőt egy közülök teljesen abban is hagyta. — A malom ipar szintén igen fejlett; az aradi két gőzmalom

igen nagy mennyiségű lisztet termel, bár e téren is hanyatlás mutatkozott ujabban. Ezeken kivül mezőgazdasági terményeket Aradon egy keményitőgyár dolgoz fel, melynek üzeme azonban nagyon pang. A gépipart igen szépen képviseli Aradon a »Weitzer János«-féle gép és waggon-gyár, mely a 90-es évek elején alakult s azóta egyre izmosodik. Több kisebb üzemű gyártelep van azonkivül, a bútor, a szövő-fonó-, az agyag- és papir ipar köréből; Arad nagy ipara szerint az ipari termelésnek számos ágát öleli fel, mindazáltal nem mondható nagy terjedelmünek s fejlődése lassú.

Aradvármegye keleti hegyes részének nagy ipara első sorban a vidék erdei terményeinek, másod sorban ásványi termékeinek átalakitásával foglalkozik. A kiterjedt hegyi erdőségekből több fürésztelep, bútorgyár, faipari vállalat s ezenkivül két vegyészeti gyár nyeri az üzeméhez szükséges faanyagot. A faipar-telepek között legnagyobb a »Munk H. és fia« czégé Maros-Szlatinán. A vegyészeti gyárak közül az egyik a Maros-Szlatinán levő fából vegyi készitményeket állit elő, a gurahonczi talpfatelitő telep pedig a bükkfát praeparálja oly módon, hogy az vasuti talpfának használható legyen.

Ugyancsak az erdők teszik lehetővé a megye északkeleti részében található vasérczek jövedelmező kihasználását, amennyiben a vas olvasztására és feldolgozására olcsó tüzelőanyagot nyujtanak. A vas felolvasztása több különböző helyen levő kohóban, feldolgozása pedig a déznai hámorban s a borossebesi vasgyárban történik. Nagyipari vállalatnak jóformán csak ez utóbbit lehet tekinteni. A megye ezen részében a lakosság még gyérebb ugyan, mint a síkságon, de a meglevő nép sem talál elég foglalkozást az őstermelés körében, s igy a munkabér olcsó, a mi lehetővé teszi a gyáripartelepek fönnállását.

A kereskedelmi és iparkamara felvétele szerint **Arad sz. kir. város** gyáripara 1896-ban igy állott:

Az **élelmezési-ipar** terén felemlitendő *a*) az aradi Széchenyi-malom, melynek telepén 500 lóerejü gőzgép, 12 tisztviselő, 95 munkás, 2 tanoncz, 8 napszámos működik. Évenként 35,000 mm. kőszenet tüzel fel. Termelésének átlagos évi értéke másfél millió forint. *b*) A Weisz Mór és fiai eczetszesz-, likőr-, rum- és czukorka-gyára. Termelésének évi értéke. 120000 frt. *c*) A Nyáry testvérek czukorka, likör és rum-gyára.

A **szesz-ipar**: *a*) A Neuman testvérek szesz-, sajtolt élesztőgyára és szeszfinomitója, melylyel nagy műmalom van kapcsolatban. Négy különböző gyártelepén négy nagy — összesen 900 lóerejű — gőzgép működik; azokon 45 tisztviselő, 300 állandó munkás és 400 napszámos dolgozik. Évi kőszén fogyasztása 125,000 mm., termelésének értéke változó, de több millióra rug *b*) A Mittelmann és társai czég szeszgyára és finomitója, s a vele kapcsolatos moslék szárító telepen 3 — összesen 70 lóerejü — gőzgép, 10 tisztviselő, 75 munkás és 10 napszámos működik. Kőszén

fogyasztása 70,0000 mm. Évi termelésének értéke 360,000 frt. *c*) Az első aradi gyártelep részvénytársaság szeszgyára és finomitójában két 48 lóerejű gőzgép, 8 tisztviselő, 40 munkás, két tanoncz és 84 napszámos működik. Évenként 80,00 mm. kőszenet éget el és 1·2 millió frt értékü árút termel.

A **vegyészeti-ipar** terén: *a*) Az aradi légszesz-gyár, mely most a brüsseli »societé anonyme de l'éclarage« fiók telepe. Termel légszeszen kivül pirszenet, kátrányt és ammoniakot. Egy 2 lóerejű gőzgépe van. Négy tisztviselőt és 28 munkást foglalkoztat; 18,000 mm. kőszenet fogyaszt és 87,000 forint értékü árút állit elő. *b*) A »Pannonia« keményitő-gyár búzakeményitőt és csirizt állit elő 200,000 forint értékben. Egy 35 lóerejű gőzgépe, 25 nő munkása és 20 napszámosa van. Évi kőszén fogyasztása 8000 mm.; *c*) Müller J. és fia: mű-, selyem-, kékfestő és vegyészeti tisztitó gyára. Gőzgépe 5 lóerejű, van 6 köbméteres gőzkazánja, négy nőmunkása, két tanoncza. Mint tüzelő anyagot 1500 mm. kőszenet és 60 köbméter fát fogyaszt, s 180,000 forint értékü árút állit elő; d) Ujabban alakult az első magyar szalma-anyaggyár, melynek két gőzgépe 115 lóerőre van szerkesztve, 150 villamos izzó lámpája van, három tisztviselő alatt 50 munkás és 3 tanoncz dolgozik, a kik 450,000 forint árut állítanak elő. Évenkint 3000 mm. kőszenet éget el.

A **faipar** terén: *a*) Walder Gyula és Urmántzy János gőzfürésztelepén egy 60 lóerejű gőzgép, 8 tisztviselő, 110 munkás, 500,000 forint értékű fürészárut állít elő. Fahulladékokkal tüzel. *b*) Czeiler és Mihalik asztaloskellékek gyárában egy 60 lóerejű gép, egy tisztviselő, 60 munkás, három tanoncz és 16 napszámos, 100 köbméter fa és sok forgács feltüzelése mellett 110,000 forint értéket termel. *c*) Czukor László gőzfürésze és őrlő malmában egy 24 lóerejű gép, két tisztviselő, 6 munkás, 55,000 forint értékű árút termel.

A **fonó és szövőipar** terén csak Spiroch József kötszövészeti gyára emlitendő, a kinél két és fél lóerejű kis gép, 7 férfi és 4 nő munkás működik. Az évi termelés értéke nem haladja meg a 14,000 forintot.

A **bútoripar** terén *a*) néhai Reinhart Fülöp bútorgyárában 30 segéd és 12 tanoncz közreműködése mellett 30,000 forintot érő árú készül. *b*) Lengyel Lőrinez bútorgyárában 42 munkás 85,000, *c*) Verbos Ádám bútorgyáros és kárpitosnál pedig 12 munkás 50,000 forintot érő árút termel.

Az **épitő-ipar** terén *a*) az aradi közuti vaspálya és téglagyár r. t. 60,000 forintot érő téglát és cserepet állit elő negyven munkással. *b*) Kotsis Lajos cement-gyárában pedig az évi termelés értéke 15,000 frt.

Gépiparral foglalkoznak: *a*) A Weitzer János gép-waggongyár és vasöntöde r. t. Hat gőzgépe 600 lóerejű; 3 villamfejlesztő gépe 50,600 Watt, 38 tisztviselője, 1095 munkása, 33 tanoncza, 97 napszámosa van. Évi kőszénfogyasztása 28,000 mm., tűzifa fogyasztása 450 köbméter, pirszén fogyasztása 3600 mm., fa szén fogyasztása 1200 mm. Évi termelésének

értéke 2.300,000 forint. *b*) A Solymos testvérek gépgyára, rézműves műhelye és érczöntödéje csak egy tiz lóerejű géppel, 12 munkással bir; kőszén fogyasztása 1200 mm. Ezenkivül fogyaszt cooksot (260 mm.) és fa-szenet (100 mm.) *c*) Wiedermann Vilmos ércz- és vasöntödéje egy 6 lóerejű gőzgéppel 2000 forint értékű árút állit elő.

A **többi iparágak** körébe tartozó még csak két gyár van. Az egyik Gorzó Antal és társai czipőárú- és czipő-felsőrész gyára, mely 18 férfi és 2 nő munkással 15,000 forint értékű terméket állit elő. A második »az aradi kristály jéggyár szövetkezet« telepe, mely állami adómentességet és mérsékelt áru só kedvezményt élvez. Alakulóban van a vendéglősök szikvizgyára is.

Aradvármegyében a gyáripar ugyanakkor a következő képet mutatta:

A **vegyészeti ipar** terén a m.-szlatinai vegyészeti ipar r. t. működött. Telepén 40 lóerejű gőzgép, világítási czélokra villanyfejlesztőgép, 6 tisztviselő, 10 munkás és 70 napszámos működött; fafogyasztása 20,000, kőszénfogyasztása 200,000 mm.; hazai piaczokon termelvényéből 50,000, a külföldön 100—150,000 forint értéket helyez el.

Az **élelmezési ipar** terén felemlítendő: *a*) a magyar-franczia cognacgyár Világoson 4 lóerejű gőzgéppel, 2 hőlég-motorral, 16 munkással és 80,000 forint értékű évi cognactermeléssel, *b*) a Dephanis és társának cognacgyára Világoson 40,000 frt, *c*) a világosi cognacgyár részvénytárs. 50,000 frtnyi évi termeléssel, *d*) az eleki első gőzmalom (r. t.) 36 lóerejű gőzgéppel, 1 tisztviselővel, 5 munkással és 6879 frtnyi évi termeléssel, *e*) a pécskai mű- és vámmalom (Beahr Frigyes veje után a Neuman testvérek tulajdonába jutott) két egyenként 14 lóerejű gőzgéppel, 6 munkással. *f*) Elias és Schreiber mű- és vámmalma 125,000 frt értékű évi termeléssel. *g*) Marosy István kisebb vám-malma 40 lóerejű géppel és 1200 mm. kőszén fogyasztással.

A **szesz-ipar** terén csak a másutt már leirt ötvenesi gazdasági szeszgyár említendő.

A **faipar-ágat képviselik**: *a*) Strasser Lajos fűrész-gyára Valemárén, egy 36 lóerejű gőzgéppel, 2 tisztviselő, 10 munkás és 18 napszámossal; évi termelésének értéke 40,000 forint. *b*) Az első szászrégeni tutajkereskedő társulat fűrésztelepe Pécskán 40,000 frt évi termeléssel, melynek $^2/_3$-a helyben, $^1/_3$-a pedig az országban kél el. *c*) Munk H. és fia másutt leirt nagy gőzfűrész telepe M.-Szlatinán 300 lóerejű gőzgéppel. *d*) Wallisch Antal és Ágost nádasi fa-ipartelepén botokat és csernyőnyeleket gyártanak. *e*) Az arad-csanádi egyesült vasutak másutt leirt borosjenői faiparvállalata.

A **vasipart** *a*) a gróf Wenckheim Frigyes borossebesi *b*) és Török József másutt leirt vashámora képviselik. Az előbbinek évi termelése 192,000, az utóbbié 28,000 forint értéket tesz.

4. A kézműipar, ipartestületek és társulatok.

Az ipari termelés zöme azonban nem a gyár-iparra, hanem a kézműiparra esik. Áll ez még Aradra nézve is, hol a gyár-ipar eléggé fejlett. Nagyforgalmú műhelyek mellett százaival találkozunk az egészen kicsinyben dolgozó iparosoknak s bár ez iparban alkalmazott segéderők száma több ezerre rug, az iparosok többségét mégis a segéd nélkül dolgozók képezik. Általában nagy baj a munkaerő hiánya. A képzettebb iparos-segédek nagy része a fővárosba megy, vidéken csak a gyengébbje marad, s az is többet törődik a szocializista eszmékkel, mint a mesterségével. E mellett a munkabér igen magas; ez a körülmény nagyon megnehezíti az aradi önálló iparosok helyzetét. Ez utóbbiakban meg van a hajlam és a törekvés arra, hogy a korral haladjanak, készítményeik jóságát vagy csinosságát fokozzák s az előállítási költséget kevesbitsék. Ezt a műhelyek modern berendezése által igyekeznek elérni, de a legtöbbjénél hiányzik a szükséges tőke. Mindazáltal van néhány iparosunk, ki műhelyét gépekkel látta el; természetesen itt is a nagyobb tőkével biró boldogul. A nehéz viszonyok daczára, némi fejlődés észlelhető az aradi ipar terén, mely azonban nem az iparosok számának növekedésében, hanem a termelésnek mennyiségi és minőségi emelkedésében mutatkozik. A személyzet ujabban nem hogy gyarapodott volna, de fogyott, természetes visszahatásaképen az ipari pályára való azon nagy tódulásnak, mely az iparszabadság behozatalakor állott elő.

Az aradmegyei kis-ipar, mint említettük általában csak a legkezdetlegesebb szükségletek számára dolgozik s igy igen szűk körben mozog. Helyzete éppenséggel nem mondható kedvezőnek; a földmüvelő nép, melynek számára a megyei iparos dolgozik, maga is szegény s lehetőleg takarékoskodik, más részt pedig szivesebben veszi az idegen, főleg osztrák gyári készitményeket, melyeknek olcsóságával a megyei iparos nem képes versenyezni. Nagy erővel mutatkozik itt korunk azon uralkodó jelensége, hogy a gyár-ipar a kis-ipart mindinkább kiszoritja. Ipartestület Aradon s a megye 5 nagyobb községében u. m.: Eleken, Pankotán, Világoson, Pécskán és Uj-Szent-Annán van. Legjelentékenyebb ezek közül természetesen az aradi, mely élénk tevékenységet fejt ki minden téren; őrködik az ipar érdekeire, de azokat nem választja külön Aradváros érdekeitől s részt vesz minden társadalmi mozgalomban, mely a város fejlődésének előmozdítására irányul. Saját házzal bir, melyet törlesztéses kölcsön mellett épitett. Áldozatkész és a haladás barátja. — A megyei ipartestületek külön-külön csak székhelyük iparosait foglalják magukban s ehhez képest sokkal szűkebb körűek. Az alábbi táblázat az említett ipartestületekre vonatkozó számadatokat tünteti fel az 1895-ik évre vonatkozólag.

Az ipartestület neve	Beiratási díj		Évi tagsági díj		A tagok száma	A testület 1895. évi összes				A testület pénztári maradványa 1895. év végén		Belajstromozva volt		A kötött tanoncz-szerződések	Az eszközölt felszabadítások	Kiadatott az év folyamán		Elintézett ügydarabok száma	A békéltető bizottság által elintézett panaszok száma				A testület vagyona az 1895. év végén	
						bevételei		kiadásai								ideiglenes igazolvány	munkakönyv		egyezség útján	határozattal	peres utra terelve	összesen		
	frt	kr.	frt	kr.		frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	segéd	tanonez	száma									forint	kr.
Aradi . .	15	—	2	40	1176	7293	19	7080	82	212	37	2955	1722	685	401	132	320	1119	292	208	9	509	15612	—
Eleki . .	2	—	1	—	174	242	79	202	97	39	82	61	95	23	18	—	19	125	—	—	—	—	438	79
Pankotai .	2	—	1	—	285	325	72	216	80	108	92	145	105	34	12	—	15	215	16	15	—	31	975	24
Pécskai .	2	—	1	—	271	475	20	473	06	2	14	77	111	45	51	—	27	41	—	—	—	—	1201	32
Új-Szent-Annai	2	—	1	—	234	349	—	238	09	115	91	94	87	38	13	—	49	317	20	50	2	37	594	88
Világosi .	2	—	1	—	134	259	86	107	46	152	40	84	29	6	11	4	22	3	2	2	2	6	252	—

A megyei ipartestületek tevékenysége a nyilvántartásra s a munkaközvetitésre szorítkozik. A megyében és a városban fenálló ipartársulatok inkább csak névleg léteznek, mivel tevékenységet alig fejtenek ki. Az 1872. ipartörvény értelmében alakitott ipartársulatok nagyobb részt megszüntek s 1894-ben Aradon már csak 4, a megyében 3 ipartársulat volt. Ezek közül a megyeiek általános jelleggel, az aradiak pedig szakjelleggel birtak. Aradvárosában azelőtt szintén létezett két ipartársulat, melyek többféle iparágak űzőiből állottak, ezek azonban megszüntek. A városi és megyei ipartársulatok adatait az 1894. évre az alábbi táblázat tünteti fel.

Az ipartársulat neve	Alakulási év	A tagok száma	A tagsági dij		A társulat vagyoni állapota 1894. év végén		Jegyzet
			frt	kr	frt	kr	
Aradi ácsipartársulat . . .	1874	56	4	—	3000	—	
» csizmakészitő ipartárs.	1874	78	1	—	2300	—	
» vendéglősök és kávésok ipartársulata .	1872	60	4	—	1900	—	
Borosjenői ipartársulat . .	1885	75	1	20	610	—	
Borossebesi » .	1874	40	1	—	100	—	
Eleki II. » . .	1878	62	—	40	380	—	

A régi czéheknek, melyek Aradon az 1872. évi törvény előtt léteztek, e néhány ipartársulaton kivül csak a minoriták templomában őrzött zászlókban maradt fenn a nyoma. Az aradi czéhek száma 28 volt, s egy részök még a mult században kapta oklevelét Mária Teréziától vagy III. Károlytól, a többi pedig a jelen század elején keletkezett. Névszerint e czéhek a következők voltak: asztalos és lakatos egyesült czéh, bognár és kovács, fésűs, rostás, reszelővágó és esztergályos egyesült czéh, gombkötő, kötélverő, magyar szabó, magyar szíjgyártó, magyar tímár, német szabó, német tímár, egyesült sütő, bábsütő és kerékgyártó czéh, borbély, fazekas, szerb szűcs, kalapos, lepény sütő, magyar szűcs, német szűcs, takács, egyesült szerb szabó, paplanos és szűrszabó czéh s az ács, czipész, csizmadia, hentes, kádár, kőműves és molnár czéhek.

5. Betegsegélyzés.

Az ipari munkások betegsegélyzését az 1891. évi törvényczikk életbelépte előtt, a különböző betegsegélyző egyletek teljesitették, melyeknek tagjai nagyrészt az iparos osztályból valók voltak. Ilynemű egyletek nagy

számmal léteztek Aradon s a város ipari munkásainak legnagyobb része valamely ilynemű egylet kebelébe tartozott. Az egyletek által nyujtott segély nem emelkedett valami magasra, de az aradi munkások betegsegélyezési viszonyai elég jók voltak. A betegsegélyző egyletek nagy része a betegsegélyző pénztárak felállítása után is megmaradt. — Sokkal roszszabbak voltak a betegsegélyezés viszonyai a megyében; ily czélú egyletek nem léteztek elég számmal s a megyei iparosok igen nagy része minden ilynemű egyesületen kivül állott s betegség esetén minden segélyt nélkülözött. A kerületi betegsegélyző pénztár létesitésére tehát éppen a megye iparos lakosságának érdekében volt legnagyobb szükség. Ha e pénztárak feladatukat nem oldották is meg teljesen, de mindenesetre nagy haladást jelentenek az előző állapothoz képest. A kerületi betegsegélyző pénztárakkal az ipartestületi, vállalati s egyesületi betegsegélyző pénztárak működnek párhuzamosan. Kerületi betegsegélyző pénztár Aradvármegye területén kettő van: Aradon és Boros-Sebesen. Az előbbinek működési köre Aradvárosára s az aradi, eleki, pécskai és radnai járásokra, az utóbbié pedig a boros-sebesi, nagyhalmágyi, borosjenői, kisjenői, ternovai és világosi járásokra terjed ki; daczára annak, hogy a boros-sebesi pénztár nagyobb területen működik, tagjainak számára nézve mégis messze mögötte marad az aradinak, a mi nem csoda, hiszen az utóbbi Aradot is magában foglalja, melynek iparos segédszemélyzete egy magában felér az egész megyéjével Ez utóbbi pénztárnak, már 1893-ban, egy évvel e pénztárak alapitása után, 3000 tagja volt, ami elég szép szám önmagában véve, bár a működési körét képező lakossághoz képest meglehetős csekély; a lakosság azonban mindinkább megbarátkozik ezzel az intézménynyel. Jelenleg az még a kezdet nehézségeivel küzd; a lakosság eleinte nem akart a betegsegélyző pénztárakba belépni, miután pedig belépett, tulságosan nagy igényeket támaszt azokkal szemben, melyeknek a kerületi pénztárak szerény anyagi eszközeik mellett nem képesek megfelelni. Sok baj van még az igazgatással is; a tagdíjak behajtása nehezen eszközölhető s a segélyek kiszolgáltatásánál tág tér nyílik a különböző visszaélésekre. Mind e bajok azonban, ha akadályozzák is a kerületi pénztárak működését, nem semmisítik meg azok hasznát s ha ez intézmény egyszer gyökeret vert és esetleg a törvény hibáit is kijavítják, e bajok is remélhetőleg meg fognak szünni. Hasonló viszonyok között vannak az 1891. évi betegsegélyezési törvény alapján létesített egyéb pénztárak, bár ezeknél az említett nehézségek nem annyira érezhetők. Ilynemű intézetek az aradi és uj-szt.-annai ipartestületek, az aradi kereskedőifjak s a maros-szlatinai Munk-féle faipar-vállalat betegsegélyző pénztárai. Az ipartestületi pénztárak s a kereskedőifjak pénztárának tagjai csak helybeliek, mig a szlatinai pénztár tagjai éppen csak ottani vállalati munkások lehetnek.

A pénztárak kiadásait a táppénzek, gyógyszerek ára, kórházi költség, temetési segély, orvosi fizetés s egyéb személyi és dologi kiadások, bevételeit pedig a tagok és a munkaadók járulékai s egyéb kisebb fajta bevételek képezik. 1895. évi költségvetésük a következő volt : Az aradi kerületi betegsegélyző pénztárnál 29,397 frt 48 kr. kiadás, 30,888 frt 2 kr. bevétel; a borossebesi kerületi betegsegélyző pénztárnál 4010 frt 3 kr. kiadás, 4066 frt 41 kr. bevétel; az aradi ipartestületi betegsegélyző pénztárnál 16,478 frt kiadás, 17,184 frt 90 kr. bevétel; az uj-szt.-annainál 1003 frt 47 kr. kiadás, 1135 frt 73 kr. bevétel; a kereskedőifjak betegsegélyző pénztáránál 1341 frt 17 kr., s a szlatinai vállalati betegsegélyző pénztárnál 3712 frt kiadás, 3495 frt 24 kr. bevétel mutatkozott.

A tagok, a megbetegedések s halálozások száma pénztáranként a következő volt: A kerületi betegsegélyző pénztáraknál: Aradon 4488 férfi, 528 nő, összesen 5016 tag, a megbetegedések száma 7872, a halálozásoké 28; Boros-Sebesen 1098 férfi, 26 női, összesen 1124 tag, a megbetegedések száma 493, halálozásoké 9. Az ipartestületi pénztáraknál: Aradon 3895 férfi, 590 nő, összesen 4485 tag, a megbetegedések száma 4939, a halálozásoké 20; Uj-Szt.-Annán 230 férfi, 2 nő, összesen 232 tag, a megbetegedések száma 138, halálozás nem fordult elő. A kereskedőifjak aradi betegsegélyző pénztáránál 317 volt férfi tag, a megbetegedések száma 13. A m.-szlatinai vállalati betegsegélyző pénztárnál 420 férfi, 12 nő, összesen 432 tag; a megbetegedések száma 771, a halálozásoké 6. — 1896-ban az aradi kerületi betegsegélyző pénztár kiadásai 32,056 frt 7 krra, bevételei 32,734 frt 5 krra rugtak.

6. Szakoktatás.

Az ipari szakoktatás a körülményekhez képest elég jónak mondható. Nagy nehézségekkel küzd ugyan — főleg a megyében — a tanulók elemi ismereteinek hiányossága miatt, de ezen csak a népoktatás körében lehetne segíteni, mivel e feladat megoldására az iparosoktatásnál rendelkezésre álló eszközök nem elégségesek. Alsófokú ipariskolák Aradon kivül a megye következő 9 községében vannak: Boros-Jenőn, Eleken, Kis-Jenőn, Kurticson, Nagy Halmágyon, Pankotán, Pécskán, Szemlakon, Uj-Szent-Annán. Nagy részökben tandij szedetik, mivel az állami községi és egyéb segélyek fentartásukra nem elegendők. Nevezetes intézet az ipari szakoktatás terén az aradi fa- és fémipari szakiskola, melyről külön fogunk részletesen szólani. A városi és megyei ipariskolákról közölt alább kimutatás az 1895. évből való.

Az iskola helye	A fentartási költség		Segély						Szedetett-e tandíj és mennyi?		A tanulókról				Az összes oszt. heti tanóráinak száma	A mulasztott tanórák száma	Az osztályok száma		Hányan vettek részt a munkakiállításon	A tanerők száma	A tanitás eredménye		
			állami		községi		egyéb				Beiratott	Kimaradt	Felszabadult	Év végén maradt			előkészítő	iparisk.			jó	kielégítő	nem kielégítő
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.													
Arad	5213	—	1000	—	2750	—	70	—	1	—	980	45	125	810	119	19888	7	11	54	20	112	402	296
Borosjenő . .	315	47	—	—	—	—	250	—	2	—	48	3	9	36	12	69	1	3	21	2	7	20	9
Elek	395	—	200	—	100	—	6	60	—	25	69	11	5	53	11	666	1	1	—	3	—	igen	—
Kisjenő . . .	187	85	160	—	—	—	61	—	—	—	48	4	8	36	7	454	1	2	11	1	igen	—	—
Kurtics . . .	150	—	110	—	60	—	—	—	—	—	24	1	4	19	7	—	1	3	—	1	—	igen	—
Nagyhalmágy .	165	50	—	—	50	—	—	—	3	—	23	1	6	16	6	23	1	3	—	1	8	8	—
Pankota . . .	341	60	200	—	—	—	—	—	1	50	108	2	25	81	16	368	1	3	48	2	28	47	5
Pécska . .	501	40	150	—	60	—	31	40	1	—	126	2	11	113	12	732	1	3	34	3	—	igen	—
Szemlak . . .	60	—	—	—	—	—	—	—	2	—	33	4	2	27	4	—	1	1	—	1	15	7	—
Uj-Szt-Anna .	429	85	230	—	100	—	26	—	—	50	163	4	26	133	13	1450	1	2	40	2	—	igen	5

II. Ipari termelés.

Az arad-városi ipar fejlettségének magas színvonaláról a városunkban több izben (1880-ban és 1890-ben) rendezett kiállítások szolgáltattak bizonyságot. Legnagyobb volt ezek közül a legutóbbi, mely 1890-ben a vértanú-szobor leleplezésének évében augusztus elejétől október közepéig tartatott. E kiállítás felölelte Arad környékének, nevezetesen a Tisza-Maros szögének s Délmagyarországnak mindennemű termelését. A kiállítás a Marospart mentén levő területen, a Baross-parkban, melyet e czélra ideiglenesen a lyceumtól a városházig elkerítettek, volt elhelyezve igen csinos ideiglenes épületekben. Minden termelési ág számára külön épület volt. A kiállítást nagy számmal látogató idegenek igen kedvező képet nyerhettek Arad város iparának és társadalmi életének fejlettségéről. A kiállítást Baross Gábor akkori kereskedelmi miniszter nyitotta meg és annak megtekintése végett később gr. Szapáry Gyula miniszterelnököt és Baquehem őrgróf volt osztrák kereskedelmi minisztert is magával hozta.

Aradon különben az ipartestület »az iparosház« helyiségeiben gyakran rendez tanonczmunkákból iparkiállítást.

1. Fém-, gép- és hangszeripar.

A vaskohászatról máshol lévén szó, itt a **lakatos**-iparral kezdjük a fém-ipar bemutatását, mely főleg Aradon virágzik, de a megyében is képviselve van. Ez iparágnak üzeme nem mutat nagy ingadozásokat, mivel az állandó szükséglet állandó keresetet biztosit annak. A 90-es években nagy lendület mutatkozott ez iparágnál; a tömeges épitkezések, főleg Aradon, továbbá a vasutak igen sok munkát adtak lakatosainknak. Azonban a nagy kereslet daczára az árak nem magasak, a mit az olcsó osztrák gyári készítmények beözönlése okoz. Iparosainknak fel kell venniök azokkal a versenyt s igy sok munka mellett is aránylag kis hasznot érhetnek el. A műlakatosság a kevésbé felkarolt iparágak közé tartozik, s csak Aradon van nehány iparos által képviselve; készítményeik czélszerűek és csinosak; ennek daczára kelendőségük nem nagy, valószinüleg azért, mert még nem ismeretesek eléggé; a diszesebb, drágább munkákra bajos vevőt találni, mig az egyszerübb műlakatos munkákat, u. m. vaskályhákat, csöveket vasárúsaink igen keresik.

A **géplakatosság** Aradon egyre nagyobb tért hódit. A fentebb ismertetett két ipartelepen: a waggongyáron, s az arad-csanádi vasutak műhelyén kivül az Aradon létező 3 vas- és érczöntő műhely mindegyik, de főleg a Hendl Ödöné foglalkozik géprészek gyártásával és javitásával. Készítményeinek piacza a környéken s ujabban a Balkán-államokban van. Azon körülmény, hogy a Balkán-államokat sikerült piaczul megnyerni, ez iparág fejlődése iránt szép reményekre jogosit.

A **műsodrony**-gyártás terén Aradon történt nehány kisérlet, azonban sikertelenül; ez iparág itt meghonosodni nem tudott.

A **bádogos** ipar csak Aradon jöhet szóba; nehány iparos képviseli azt, kiknek a gyári versenynyel folytatott erős küzdelemben sikerült a helybeli piaczot megtartani és az idegen készítményeket onnan kiszorítani. Az épitkezéseknél szükségez bádogos készitményeket azelőtt többnyire külföldről szerezték be, de ujabban már itt is a helybeli ipar termékeit használják fel, a mi azok jósága mellett bizonyit, s valóban az aradi bádogosok készitményei igen jelesek; sem csinosság, sem jóság tekintetében nem hagynak fenn kivánni valót; s csak is ennek köszönhetik az aradi bádogosok, hogy az idegen versenyt legyőzniök sikerült.

A **kovács**-ipart ugy Aradon, mint a megyében számosan űzik. Ez iparág már természeténél fogva kevésbé alkalmas a városokban való összpontositásra s Aradmegyében is inkább a vidéken van elterjedve. Az aradi kovácsok egy része hintók készítésével és javitásával foglalkozik. Daczára annak, hogy ez iparágat sok mesterember űzi, virágzónak az még sem mondható, amennyiben az egyes műhelyek forgalma többnyire kicsiny. Régebben igen virágzó volt ez az iparág, de nagyon hanyatlott; hanyatlása összefüggésben van egyrészt a fuvarozás csökkenésével, a mit a vasutak idéztek elő, másrészt pedig a gyári termeléssel, mely itt is sok eszköz készitésénél kiszorította a kézmű-ipart. Jelenleg sem haladást, sem hanyatlást nem mutat. A kereslet majdnem állandó lévén, nagyobb ingadozások nem fordulnak elő.

A **késmüves** ipar, melyet nehány aradi iparos képvisel, folytonos hanyatlást mutat; ennek oka a győztes gyári verseny, mely ezen czikkeket igen jó minőségben s igen olcsón képes előállitani. Még jobban súlyosbitják a késmüvesek helyzetét a házalók, kik durva, de hihetetlenül olcsó czikkeikkel a piaczot elárasztják, ugy, hogy a késesek nem birnak áruikon túladni; csakis javitásból s köszörülésből képesek annyit szerezni, hogy magukat fentarthatják.

A **reszelővágás** mint iparág egészen jelentéktelen; Aradon nehány iparos foglalkozik, kik azt igen szerény körben űzik.

A **rézműves** ipar boldogulása főleg a szesz-ipar kedvező termelési és üzletviszonyaitól függ. Midőn nehány év óta a szesz-iparra kedvezőtlen idők jártak, igy a rézöntés is pangott, mivel a szeszgyárosok uj beszerzésektől, sőt a költségesebb javitásoktól is, tartózkodtak; a rossz szilvatermések szintén kedvezőtlen hatással voltak a rézműves iparra, mivel a szilvapálinka égetést s ezzel az ahhoz szükséges rézedények keresletét csökkentették. Ujabban a szeszipar viszonyai kedvezőbbre válván, a rézművesség helyzete is javult. Ehhez járul, hogy rézműveseink ujabban Romániából is kapnak megrendeléseket s igy többnyire el vannak látva munkával; helyzetük elég jónak mondható, habár az alacsony árak azt nehezitik.

A **rézöntő** ipar helyzete sokkal kedvezőtlenebb; a gyári készítményekkel nem képes versenyezni s ennek folytán csak tengődik. Ez iparágnak aradi képviselői főleg házi eszközöket, vasalókat stb. készítenek.

A **harangöntő** ipart egy jeles iparos, Hönig Frigyes, képviseli. Forgalma általában nem nagy szokott lenni, az utóbbi évek alatt azonban készítményeinek jósága folytán több megrendelésben részesült. Kitűnt ezen iparos az utolsó aradi iparkiállításon is, hol az általa bemutatott harangok jósága, szépsége és gyönyörű hangja nagyon kedvezően ajánlották őt a környékbeli közönségnek. — Ugyanezen iparos **tűzoltószerek** gyártásával is foglalkozik. Tűzifecskendőit saját találmányú »Hungária« szelepekkel látja el, melyek igen czélszerűeknek bizonyúltak. Készítményeinek forgalma nem nagy, mivel a fővárosi gyárosok készítményei, melyeket a belügyminiszterium ajánl, leszorítják a piaczról.

Érmek, arany- és ezüstművek gyártása. Finomabb arany- és ezüst tárgyak Aradon még nem készűlnek és az ékszerészeink űzletében gazdag választékban található ilynemű árúk többnyire bécsi és budapesti nagyobb műhelyekből készen kerűlnek ide. Az aradi magy. kir. fémjelző állomásnál 1887-ben 2010 gram arany, 7107 gram ezüst, 1888-ban 1993 gram sulyú arany, 3214 gram ezüst, 1889-ben 2504 gram arany, 2610 gram ezüst, 1890-ben 3066 gram sulyú aranyárú és 3520 gram ezüst árú lett fémjelezve.

A **hangszerkészítést** Aradon egy orgonakészítő, egy zongorakészítő és két fúvó és vonós hangszerkészítő űzi. Ezek közűl első sorban a »Dangl Antal és fia« orgonakészítő czég említendő. E jeles czég már 1836 óta létezik s az aradi iparnak egyik büszkesége ma is, midőn a czég hírneves feje már elhalálozott. Mostani feje Neiszert János, segéde volt annak s legujabban az aradi Minoriták temploma számára készített orgonájával bebizonyította, hogy méltó utóda neki. Orgonái több kiállításon nyertek kitüntetést, így legutóbb az 1885-iki országos s az 1890-iki aradi általános kiállításon. Azonkivül is többször részesült elismerésben. E czégnek országos hírnevéről legjobban az tanuskodik, hogy az országban jóformán minden nagyobb stylű orgona készítését reá bízták. Igy többek között a m. kir. operaház, az országos zeneakadémia, a Mátyás-templom, a budapesti Szent-Szív-templom orgonái e czég műhelyéből kerültek ki; mindez a mellett bizonyít, hogy az ország orgona-készítő czégei közt legjobbnak volt elismerve. A czég orgonái mindig a technika legújabb vívmányainak felhasználásával készülnek; hangjuk szépsége s a hangváltozatok gazdagsága és finomsága egyrészről, a kitűnő szerkezet s a játszás könnyűsége másrészről, képezik orgonáinak általánosan elismert jeles tulajdonságait. A czég az ország minden részéből kap megrendeléseket; nagyobb orgonák azonban nem minden évben készülnek, mivel az országban nagy templomot is igen keveset épitenek; kisebb orgonák falusi

templomok számára gyakrabban rendeltetnek meg, ezek azonban nem adnak a czégnek sem elegendő munkát, sem alkalmat nagyobb műszaki ügyesség kifejtésére. — Az Aradon létező többi hangszerkészítő czég sokkal jelentéktelenebb. Egyik sem rendelkezik a nagyobb üzemhez szükséges tőkével s ennek folytán üzemök igen szűk körre szorítkozik s többnyire csak hangszerek javításával foglalkoznak.

Az **órás-ipar** főleg Aradon van képviselve. Az órások száma szaporodóban van, de az üzleti viszonyaik nem nagyon kedvezők. Többnyire csak fali órákat adnak el, mig a zsebóra-kereskedés teréről egészen leszorítják őket a zsebóra-gyárak ügynökei.

A **mechanikusok** jól elvannak látva munkával; főleg villamcsengetyük készítésével foglalkoznak; ez iparág is csak Aradon van képviselve.

A **látszerészetet** egyetlen iparos képviseli Aradon, kinek azonban erős versenytársai vannak a látszerészi czikkek eladásával szintén foglalkozó díszműárú-kereskedésekben és órásokban.

2. Waggongyártás.

Az arad-csanádi egyesült vasutak műhelye. A Weitzer-féle gép- és waggongyár mellett van Aradnak második ilynemű ipartelepe, melynek alábbi következő leirása az 1891. évből való. Az arad-csanádi egyesült vasutak műhelye első sorban a vasút tulajdonát képező 21 drb mozdony és 790 drb különböző személy- és teherkocsi jókarban tartásával foglalkozik; eszközli ezenkivül a vasút üzeméhez szükséges pályafentartási eszközök és szerszámok javitását is. E mellett elkészítette és még folyton készíti a vasút kötelékébe tartozó gyárak és iparvállalatokhoz szükséges berendezéseket, végül pedig egészen uj vasúti járművek, valamint hajtányok és pályakocsik előállításával is foglalkozik. Ezen műhelytelep Aradon, a nagyváradiút mentén a magy. kir. államvasutak pályaudvarának szomszédságában, több holdnyi területen fekszik és a következő épületekben van elhelyezve: *a*) a műhelyi főépület, *b*) a fényező műhely, *c*) a keréksajtó épület, *d*) az anyagszertár, *e*) a faanyag raktár, *f*) a fűtőház. A műhely-főépület 5226 [ ] m. területen a következő osztályokkal bir: Gép- és szivattyúház, fémöntöde és rézműves műhely, bádogos műhely, mozdonyszerelő és kazánkovács műhely, kovácsműhely, esztergaműhely, asztalosmühely, kárpitos műhely és kocsiszerelde. A munkagépek hajtására szolgál egy 16 H. P. (indicalt lóerejű) Höcker-féle félstabil locomobil. Az egész műhelytelep vizvezetékkel van ellátva és pedig az épülethez tartozó toronyban 20 méter magasságban elhelyezve; van itt egy 36 köbm. vizet magában foglaló tartány, melyből csővezeték ágazik szét az egész műhelytelepen és 18 tűzcsapot táplálhat. Ezen tartány összeköttetésben áll a fűtőházzal is, hol a magas nyomású viz a mozdonykazánok kimosására használtatik. Megemlítést érdemel a műhely világítása is, mely a Weiss-

féle rendszer szerint olykép történik, hogy a petroleum-lámpák égőibe a láng alá levegőt fújnak be. Ezen levegőt a ventilator szolgáltatja, mely egészen egyszerű bádog- és gummicsöveken át vezettetik az egyes lámpákhoz. Ezen lámpáknál lámpaüvegre nincs szükség, a láng szabadon ég, mint a gázláng, de ennél sokkal nyugodtabb, fehér fényű és nem kormoz. E mellett a befújt levegő a műhelyi helyiségeket szellőzteti is. Ezen világítási rendszert Magyarországon legelőször ez a műhely alkalmazta. Az 1892-ik évben a műhely kibővíttetett, hogy a fokozottabb követelményeknek megfelelhessen; nevezetesen a rézműves műhely külön helyiségbe tétetett, egy uj tűzhely és fehér-fémolvasztó épült s a műhelyek felszerelése gyarapíttatott. A műhelyben foglalkozó munkások száma 100—120 között váltakozik. Ezek között van mesterségök szerint: tűzi-kovács, kazán-kovács, kerék-kovács, rugó-kovács, bádogos, rézműves, fémöntő, vas-esztergályos, kerékesztergályos, gyalus, fúró, műszerész, mérleglakatos, géplakatos, kocsilakatos, famunkás, kárpitos és nyerges, fényező és mázoló; ezeken kívül tanonczok és napszámosok.

Az évenként kifizetett munkabérek 42—46000 frtot tesznek. A feldolgozott nyers-anyag, u. m. mindennemű vas- és aczélárúk, csövek, tengelyek, öntött kerekek és aczél keréktalpak, fémöntvények, vörösréz rudak és lemezek, mindennemű műfa, szövetek, paszomány, bőr és kötélárúk, lakkok és kenczék értéke évi 160—200,000 forintot tesz. Ujabban munkásai száma már 150-re emelkedett. Habár ezen műhely, már rendeltetésénél fogva főleg a mozdonyok és vasúti kocsik javításával foglalkozik, mégis gyakrabban állítanak elő ott egészen uj dolgokat is, melyek bármely nagyobb gyárnak becsületére válnának. Igy például 1881-ben 3 drb. hóeke készült egészen uj mintára, mely hosszabb tanulmányok eredményekép állapittatott meg és tényleg az itt készült hóekék igen sikeresen működtek; mintájokat később az államvasutak is elfogadták. Készült itt továbbá egészen ujonnan 3 drb. gőzfűtéses kazánkocsi is, melyekben 1 gőzkazán és a szükséges víz, valamint a tüzelő-anyag van elhelyezve oly czélból, hogy a vegyes vonatoknál a személykocsik fűtéséhez a kazán a szükséges gőzmennyiséget szolgáltassa. Ugyancsak ezen műhelyben lettek a vasút mozdonyai (16 drb.) uj rendszerű amerikai szikrafogóval ellátva. A munkások naponta 10 órát dolgoznak munkarend szerint. Az összes munkások az igazgatóság által balesetek ellen biztosítva vannak; továbbá minden munkás tagja a társulat betegsegélyző egyletének, minek következtében megbetegedés esetén ingyen gyógykezelésen és orvosságon kivül még napibérének felét is kapja. A munkások családtagjai szintén ingyen gyógykezelésben és orvosságban részesíttetnek. A munkás halála esetén a hátramaradtak évi segélyt kapnak.

Vas- és érczöntéssel e két gyáron kivül még 3 ipartelep foglalkozik Aradon: a Solymos testvéreké, a Hendl Ödöné és a Widerman Vilmosé.

Weitzer János gép- és waggon-gyár részvénytársaság. Aradváros ezen egyik legnagyobb gyártelepe az 1891. év folyamán keletkezett a város közönsége által adományozott 15 holdnyi területen 1.200,000 frt alaptőkével. A gép-waggyongyár és vasöntőde a m. kir. államvasutak indulóháza közelében fekszik és a pályaudvarral saját iparvágánya által van összekötve. Építése juliustól októberig tartott. A gyártelepen van az igazgatósági épület az összes hivatalokkal, területe 560 □ méter, egy anyagraktár 540 □ méter területtel, két faraktár 1309 méter területtel, a kazán és gépház, területük 220 □ méter; a kovács, lakatos, esztergályos, asztalos és szerelő műhelyek, továbbá a vas- és fémöntőde és az ezzel egybekapcsolt mintázó asztalos-műhely, egy faszárító épület és a víztorony. A kazánházban három gőzkazán van, mindegyik két előmelegitővel, melyek közül egy kazán tartalékban áll. A kazánoknál az Eggenberger-féle szabadalmazott füstemésztő készülék van alkalmazva lépcsős rostélylyal, melyen fölváltva kőszenet és az asztalos-műhelyekből kikerülő hulladékfát égetik el. Az égési termények egy 42 méter magas kéménybe vezettetnek. A főhajtó gép egy 160 lóerejű, legujabb szerkezetű precisiós vezényművel ellátott compound-gép, magas és alacsony nyomású hengerrel, sűrítővel és légszivattyúval. Van továbbá a gépházban még egy 80 lóerejű tartalék-gép, mely a nagy gőzgépen netalán előforduló javítás alkalmával a gyártelep egy részét üzemben tartani van hivatva.

A kovács-, lakatos-, esztergályos-, asztalos- és szerelő-műhelyek egybe vannak épitve és az általuk befedett terület 7120 □ méter. A kovács műhelyben van 60 kovácstűz, melyek egy ventilatorral fúvatnak és nagy darabok kovácsolására 3 gőzkalapács van falállítva, melyek legnagyobbikánál a kalapács súlya 23 métermázsa. A lakatos-, esztergályos-, asztalos- és szerelő műhelyeknél kizárólag a shed-tetőszerkezet van alkalmazva és a bennök elhelyezett szerszámgépek a következőkép oszlanak meg: Összesen van hat darab nagy fej és nehéz eszterga-pad, 20 drb. nehéz és 12 drb. könnyü egyengető vas- és fémeszterga, 7 darab nagy és 10 darab kisebb fúró-gép, 6 csavar és anya-vágógép, 1 drb. vizszintes fúró és maró-gép, 6 drb. vasgyalu-gép, melyek legnagyobbikán 5 méter hosszú, 15 méter széles és 15 méter magas tárgyat lehet gyalulni. Van továbbá 4 drb. shaping-gép, 3 drb verticalis-gyalugép, 3 drb. nyíró és 4 drb. lyukasztó-gép, 1 drb. vizszintes hengerfúró-gép, 2 drb. óriási köszörű, öntvények és kovácsolt vasalkatrészek köszörülésére és 2 drb. surla köszörü-gép. Az asztalos műhelyek a legujabb szerkezetű famegmunkáló gépekkel vannak felszerelve, nevezetesen kör- és szalagfűrészekkel, nagy gyalugépekkel, melyek a fát egyszerre mind a négy oldalán símára gyalulják, körjáró gyaluval s egyéb fafúró, véső- és maró-gépekkel.

A vasöntőde 1500 □ méter területet fed be és a vasolvasztást 3 kupola-kemencze eszközli, melyek fújtatójának, valamint a vasöntődével

egybe kapcsolt mintázó asztalos műhely szerszámgépei és az öntvények tisztogatására szolgáló gépeknek hajtására egy 20 lóerejű gőzgép van felállítva az öntőde egyik mellékhelyiségében. A nagy öntő teremben a mintázás és öntés könnyitésére 3 forgó- és egy futó-daru van felállitva. Az olvasztó kemenczékhez a nyersvas és a pirszén egy, szintén a gőzgép által hajtott, emelő gép segélyével szállittatik fel. Ugyanezen épületben van a fémöntőde is elhelyezve, valamint az öntvények tisztogatására szükséges mellékhelyiségek.

A faszáritó épület, melynek rendeltetése a gyár által a waggonokhoz és egyéb gépekhez felhasználandó fát előbb mesterségesen teljesen megszáritani, 70 □ méter területen fekszik és űrtartalma 300 köbméter. A faszáritáshoz szükséges hő bordás fűtő-csöveken vezettetik be.

A gyárhoz tartozik még egy víztorony, mely két egymás fölött elhelyezett nagy víztartót fogad magában. Ezek a gyártelep saját vízvezetékének tartányait képezik s egyszersmind hivatva vannak tűzveszély esetére a gyár saját tűzi fecskendőihez a vizet szolgáltatni. Az összes vízszükséglet két pulsométer segélyével a víztorony mellett ásott mély kutból nyeretik, melynek belső átmérője $4^1/_2$ méter. A víztorony alja a gyári orvos rendelő szobájának lett berendezve. Az egész gyártelep, mely Weitzer János és Neufeldt Károly nagyiparosok és Vásárhelyi Béla igazgató kezdeményezése folytán létesült, épp oly gyorsan lett a szükséges gépekkel felszerelve, mint a mily rendkivül gyorsan emeltettek az épületek. Az ipartelepet egy részvénytársaság alapitotta, a részvények túlnyomó nagy része azonban csak néhány tőkepénzes kezei között van. Az épületekbe, gépekbe és egyéb a gyártáshoz szükséges anyagokba az alaptőkéből ez ideig 750.000 frt fektettetett be.

A gyár első sorban vaggonokat készit, de azonkívül mindenféle gyárberendezések, közlőművek (transmissiók) és egyéb a mezőgazdaság és nagyipar czéljaira szolgáló gépek és eszközök nagy mennyiségben való előállításával is foglalkozik. Elvállalja mindenféle kovácsmunkának nyersen kikovácsolva vagy megmunkálva való szállítását. Ezen körülmény okot is adott az aradi fémiparosok részéről azon panaszra, hogy a vaggongyár mindenmunkát lefoglal s tőlök a megélhetés feltételeit elvonja. A vasöntöde foglalkozik mindenféle kemény és lágy vasöntvények előállításával, nemcsak a saját, hanem más gépgyárak részére is, saját vagy beküldött minták után; elvállalja továbbá minden az építkezésekhez szükséges öntvények, vízvezetéki csövek, vas oszlopok, lépcsők stb. szállítását. A gyár fölállítása után egyre bővült; igy már 1892-ben egy szabadon álló 2950 □ méter területű épülettel nagyobbodott, melyben második szerelő-műhely s a hozzátartozó fényező helyiség foglaltatik s 70 kocsi elhelyezésére alkalmas. Gyarapodott még egy különálló épülettel, melyben a lakatos szerelő műhely van elhelyezve 50 kocsi térfogat nagyságban, az ezen

czélra külön felállított 25 lóerejű gőzgéppel. Egy légfűtő szárító helyiséggel 8 kocsirakomány ürfogatú fa szárítására berendezve; ez is szabadon áll. Egy toldalék épülettel, mely a már fennálló kovács-műhelynek folytatását képezi, továbbá 28 kovács-tűzhelylyel (összesen 62 kovács-tűzhely van) és egy gőzkalapácscsal 1000 klgrnyi ütőerővel. Azonkivül még a műszerészi műhely és a vasöntöde gyarapodott több géppel s más kisebb helyiségek is létesíttettek. Az 1893. évben pedig a gyár helyiségei villamvilágítással láttattak el.

A gyár kezdetben 400 munkással dolgozott. Üzemköre azonban rohamosan tágult s munkásainak száma egy-két év alatt 1200-ra emelkedett. Azóta is folyton emelkedés észlelhető e tekintetben. Üzeméről — tekintve fennállásának rövid idejét — általános összefoglaló ismertetést nem adhatunk, hiszen a gyár még mindig a fejlődés stádiumában van s azon adatok, melyeket csak néhány évfolyam összefoglalásából nyerhetnénk, nélkülöznek a statistikai adatok sulyát; mindazonáltal némi képet nyujthatunk a gyár üzeméről, ha egy évnek, az 1894-iknek adatait közöljük, megjegyezve, hogy ez időtájt már bizonyos megállapodottság kezd mutatkozni a gyár üzemében s egyik év forgalma a másiktól nem nagyon különbözik s a mi változás van, többnyire haladás. Az 1894-ik év folyamán a gyár 35 tisztviselő vezetése alatt 1095 munkással, 33 tanonczczal és 97 napszámossal dolgozott. Valamennyi gyártási ág foglalkoztatása az egész éven át élénk volt, habár a berendezés az üzem nagyobbítását is megengedi. A gyár 4.398,700 klgr. különféle vas- és aczélanyagot, nyers vasat és nyers fémeket, waggonkerekeket és rugókat, továbbá 6011 m^3 kemény és puhafaanyagot dolgozott fel. Ez csak ugy volt elérhető, hogy a gyár, jól iskolázott munkásainak együtt tarthatása czéljából egyes kocsimegrendeléseket nyomott árakon is elfogadott. Innét van, hogy míg a gyár számlázott áruinak értéke az előző évi 1.952,000 frtról 2.147,715 frtra emelkedett, az elért tiszta nyeremény csak 141,191 frtot tett ki. Az év végével a részvénytársaság nemcsak a gyárnak, de az üzemnek is kiterjesztését vette tervbe, uj iparágakként a mozdony és szerkocsi-építést, hidak és vasszerkezetek építését szándékozván felkarolni. E terv megvalósítása czéljából a részvénytőke növelését határozták el. A gyár megrendelői először részvénytársulati vasutak voltak, később az államvasutak is beálltak közéjük s most már a gyár waggonjainak legnagyobb része az államvasutak számára készül. Egyéb fémmunkáit is főleg az államvasutak, továbbá Arad városának és vidékének közönsége rendeli meg. A gyárban készített waggonok száma évenkint átlag meghaladja az ezret. 1895-ben már 1800 munkással dolgozott. Üzemének nagysága az aradi waggongyárat hazánk elsőrendű ipartelepei közé sorozza már most s minden valószínűség szerint még igen szép fejlődésnek néz eléje.

3. Kő, föld és agyagipar.

Az **agyag-ipar** ugy Aradon, mint a megyében, gyengén van képviselve és pedig 1 kályhakészitő s több fazekas által.

Az Aradon létező **kályha-készitő** műhely két régibb műhely egyesítése által keletkezett; azelőtt több is létezett Aradon. Az aradi kályhakészitő műhely inkább égetett épület-díszítmények, mint kályhák készítésével foglalkozik; a cserép-kályhák ugyanis mindinkább helyet engednek az olcsóbb vaskályháknak s maholnap már csak a gazdagabb osztály lakásaiban fognak használtatni. Az aradi készítmények különben ugy tartósság, mint csinosság tekintetében bátran fölvehetik más készítményekkel a versenyt. A hozzájok való nyers anyag, mely ujabban Ung megye Dubrinics nevű községének határából kerül ki, semmivel sem marad a régebben használt külföldi anyag mögött s annál sokkal olcsóbb.

A **fazekasok** Aradmegyében a nép szükségletére való közönséges edényeket készítenek s mázolt kőedények előállításával nem foglalkoznak. Ez iparnak megyénkben azelőtt nagyobb jelentősége volt. Ujabban a cserép edények kereslete kisebb, mert a jobb módú közönség inkább öntött vasból, vagy zománczczal bevont vaslemezből készült edényeket használ, a mázatlan cserépedényeket pedig a földmüves fazekasok oly olcsón vesztegetik, hogy azokkal a tanult iparosok nem versenyezhetnek.

Üveg-ipar a megyében egyáltalán ugyszintén főszgyártás sincs. E helyen megemlíthetjük, hogy van egy pár kőfaragónk, a kik márványtáblákat, sírköveket s apró disztárgyakat készítenek.

Agyag-pipák készítésével Aradon egy s a megyében is egy iparos foglalkozik. Ez iparág üzeme csekély s hanyatlást mutat. A nép között is egyre terjed a czigaretták élvezése s a cseréppipák lassankint kimennek a divatból.

A **porczellán-festést** Aradon két iparos: Hajek Antal és Sütő József gyakorolják. Készítményeiket csak dícsérettel lehet említeni; mindazáltal nem sokan veszik, mert nálunk a disz-porczellán még nem keresett czikk.

A **tégla-gyártás** Aradvármegye nyugati sík részében igen kiterjedt iparágat képez; majdnem minden falu határában vannak téglaverő telepek, melyeknek évi termelését több millió téglára tehetjük. Legjelentékenyebb ilynemű telep az aradi tégla-gyár, mely az aradi közúti vaspályával együtt egy részvénytársaság tulajdona. E telep 1869-ben alapíttatott. A gyár Aradon a Maros és a csálai erdő képezte sarokban fekszik, a telep 100 hold területű s a technika legujabb vívmányai szerint van felszerelve; van rajta egy 16 kamarás Hoffmann-féle körkemencze és kilencz szárító pajta $2^1/_2$ millió vályogra. A gyártáshoz szükséges agyag a telep területéről nyeretik s kizárólag fali téglának dolgoztatik fel.

A gyártmányok piacza: Aradváros és környéke. Az évi termelés körülbelül $4^1/_2$ millió téglát tesz ki, ámbár a telep 7—8 milliót is képes volna szükség esetén előállítani. A tégla ezrével 15 frtjával adatik el. A gyárban állandóan 15—20 munkás, a téglagyártási idényben 200 munkás van alkalmazva.

A Nikolits Péter és fia czég tégla-gyára szintén Aradon, a város határában fekszik; e telep tábori kemenczékben évenkint 2—3 millió téglát készít. Gyártmányainak piacza szintén Arad és környéke.

Nevezetes ipartelep a megyében az aradi és csanádi egyesült vasutak gurahonczi tégla és czement-gyára. A gyár 1891-ben épült fel teljesen s két részből áll, melyek egyike a tégla és agyagárú, másika a czement gyártására van berendezve. A közös gépházban elhelyezett 80 lóerejű gőzgép úgy a tégla, valamint a czement-gyártásra szolgáló gépeket hajtja. A téglakészítő gépek állanak *a*) különböző sajtókból, melyek a tégla alakját megadják, *b*) felhúzó gépekből az anyag szállítására. A gyár másik részében a czement-anyag zúzására s keverésére szolgáló különféle szerkezetek s felhúzó gépek vannak. A tégla égetése egy évenkint $1^1/_2$ millió téglára való körkemenczében, a czement égetése egy aknakemenczében történik; a finomabb czement-árúk, u. m. folyosó-lapok, tűzálló és dísztéglák kiégetésére egy időszaki kemencze szolgál, melyhez a szárító kemencze hozzá van építve, hogy annak melege a szárításra felhasználtassék. A gyártelep déli oldalán egy gőziszapoló gép működik, melyet — a villamos világítást szolgáltató dynamógéppel egyetemben — egy 20 lóerejű gőzgép hajt. A gyár egy 50 cm. vágányú iparvasúttal s vízvezetékkel van ellátva s egész telepet alkot, mely a tulajdonképeni gyárépületből, a külön álló kemenczékből s a tiszti és egész helyesen épített munkás lakóházakból áll.

A gyár teli és lyukas fali téglát, dísztéglát, keramit- és chamottetéglát, hornyolt fedélcserepet, portland és román czementet készít, de más árúk előállítására is be van rendezve. A tégla szép piros színű és kemény, a czement pedig a szilárdság tekintetében jóval túlhaladja a hivatalos követelményeket, mint ezt a kir. József-műegyetemen megállapították. A téglához való agyag a gurahonczi határból, a czement-gyártás anyaga a trihoveczi hegyekből, továbbá a zöldesi, govosdiai és borossebesi mészkőbányából nyeretik. A gyár készítményei jó hírnévnek örvendenek s keresletük emelkedik; igy az 1895. évi termelés az agyagárúkban az 1893. évit több mint kétszeresen multa felül; mig ugyanis 1893-ban 1.030,000 drb. agyagárú, (ebből 900,000 drb. tégla) állíttatott elő, addig az 1895. évi termelés 2.810,000 drbra rugott, (ebből 190,000 drb. fali tégla s 870,000 drb. fedélcserép.) A portland és román czement-termelés évenkint nehány száz waggon-rakományra rug. E termények piaczai: Arad, Temesvár, Nagy-Várad, Debreczen, Nagy-Szeben s

azonkivül kisebb mértékben más helyek. A gyár munkásainak száma átlag 300, kik között nők is vannak.

4. Fa, bútor és csontipar.

Az aradvárosi és megyei faipar helyzetéről némi képet nyujthat annak 1895. évi állapota, melyet itt közlünk. Az 1895-ik évben volt Aradon 2 fűrésztelep, 76 asztalos, 17 kádár, 16 esztergályos, 3 kosárfonó s 3 egyéb faiparos, összesen 117 faiparvállalat. Aradvármegyében ugyanekkor 4 fűrésztelep, 184 asztalos, 68 kádár, 2 talpfakészitő, 9 esztergályos, 4 kosárfonó, összesen 271 faiparvállalat működött. E számadatok eléggé mutatják a faiparnak hajlamát a városban való tömörüléshez, a mi különben más iparágaknál is megvan; legfeltünőbben csoportosul az asztalos és esztergályosipar a városban.

A közönséges faárak előállításával foglalkozó telepek üzemében bizonyos állandóság mutatkozik. Az épületfatermelésben visszaesés mutatkozik az előbbi évek rohamos termelése után, minek okát abban kell keresnünk, hogy a hunyadmegyei fenyő-erdők már nagyon megfogytak.

A nevezetesebb faipari vállalatok közül első sorban kell említenünk a »Walder S. és fia és I. szászrégeni tutajkereskedő társulat« aradi gyártelepét, mely négy keretfűrészszel és négy körfűrészszel dolgozik; a fűrészeket 60 lóerejű gőzgép hozza mozgásba. A telep felszerelése az utóbbi években gyarapodott, üzeme ellenben csökkent, a mi az éjjeli munka korlátozását vonta maga után. A gyárban 100—120 munkás nyer foglalkozást. A feldolgozott nyersanyag évenként körülbelől negyvenezer köbméter fenyőfát tesz ki, mely épületfa, deszka, lécz zsendely készítésére használtatik fel. Bevásárlási piacza Zám (Hunyadmegye), eladási piaczait pedig Arad város, továbbá Arad, Csanád, Békés, Csongrád s a marosontúli megyék képezik. A távolabbi piaczokról a mármarosi fa versenye folytán kiszorult. Legujabban e vállalat egyik tulajdonosa Urmánczy János topliczai erdőbirtokos lett.

Az Aradon létező másik fűrésztelep, mely szintén fenyőfát dolgoz fel, Czukor László tulajdonát képezi. Bevásárló és eladó piaczai ugyanazok, mint az előbbinek; üzeme sokkal kisebb. Mindkét aradi fűrészgyárnak nagy hátrányára van a Maros szabályozatlan volta, mely a tutajozást igen megneheziti.

A »Munk H. és fiai« bécsi czég Aradvármegyében, Maros-Szlatinán levő gyára a 80-as évek elején alapíttatott; kezdetben csak épület és asztalosfa előállítására rendezkedett be, de 1895-ben nap- és esernyőnyél, valamint sétabot esztergályozó műhelylyel bővült, ámbár az üzem sulypontja ezután is az épület- és asztalosfa előállítására esik. A gyár különböző kemény fanemek u. m. bükk, tölgy, gyertyán, jávor, diófa stb. feldolgozásával foglalkozik, melyeket saját nagykiterjedésű erdőségeiből

nyer. Készít épületfát, pallót, deszkát, parkettát, szőlőkarót, talpfát, szerszámfát; a feldolgozott nyersanyag 11—12,000 köbmétert tesz ki évenként, ámbár a telep berendezése sokkal több, mintegy 24,000 köbméter fának feldolgozására is alkalmas volna. A gyári munkások száma 200, az erdei munkásoké pedig 500 körül van. A fűrésztelep 6 teljes kerettel, 1 tavoletti kerettel s 15 körfűrészszel és egy teljesen berendezett szegélyfagyalugéppel van felszerelve, mely utóbbi két teljes kerettel és 4 körfűrészszel bir. A telepet az államvasutak berzovai állomásával saját gőzerejű iparvasútja köti össze; ehhez járul a telep egy másik gőzerejű iparvasút-vonala, mely ujabban épült ki s az előbbivel sikló által van összekötve. Ezenkívül a telephez tartozó erdőségek főközlekedési vonalain, völgyein, lóvonatú iparvasutak szállítják a szükséges nyersanyagot. A teljesen modern berendezésű gyár villamvilágítással van ellátva, a mi a vadon vidéken valóban meglepő és örvendetes látványt nyújt. — A gyár évi pénzforgalma 150,00 forint körül van. Piaczai Aradon és Budapesten kívül a nagyobb alföldi városok, de Bécsbe, Prágába, Grácba, Fiumébe, Triesztbe, továbbá Svájczba és Németországba is szállít faneműeket

Aradvármegyében még egy jelentékenyebb fűrészgyár létezik: az első szászrégeni tutajkereskedő társulat pécskai fióktelepe, mely évenkint 3—4000 köbméter fenyőfát dolgoz fel. Azonkivül a Sulkovszki herczeg birtokához tartozó Kaszoján, továbbá Wenckheim Frigyes gróf birtokán Doncsényban van egy-egy kisebb fűrésztelep.

A fűrésztelepeken kívül megyénkben még több más vállalat is létezik, mely e fa feldolgozásával foglalkoznak, ilyenek a borosjenői és nádasi faipari telepek s az arad-csanádi egyesült vasutak gurahonczi fatelítő telepe s nehány kisebb vállalat.

A **borosjenői faiparvállalat** előbb az uradalom, majd egy részvénytársaság tulajdona volt, legutóbb pedig az aradi waggongyár részvénytársaság birtokába ment át. A gyár gőzerőre van berendezve s több kerettel, körfűrészszel és famegmunkáló géppel van ellátva. Az aradi és csanádi egyesült vasutak borosjenői állomásával, továbbá az uradalom erdőségeivel, honnan a szükséges faanyagot nyeri, saját iparvasútja köti össze. A gyár az 1895. évben 2500 köbméter bükkfát és 1000 köbméter tölgyfát dolgozott fel, melyből 60,000 frt értékű hajlított bútort s 40,000 frt értékű fűrészanyagot állított elő. A fűrészanyagot Magyarországon, a többi készítményeket Bécsben adták el, de szállítottak a Balkán-félszigetre, Törökország ázsiai részeibe, sőt Keletindiába is. A gyárban körülbelől 200—250 munkás dolgozik, mig az erdőben dolgozó munkások száma téli időben néha 500-ra is felmegy.

Nádason a bécsi első osztrák ajtó, ablak és fapadozat gyári társulatnak volt egy fatelepe 1877. óta. E telep gépházból állott irodai helyiséggel, igazgatói és két más nagy lakással, istállóval, egy nagy

színnel, jégveremmel és a szükséges rakodó helyekkel együtt. Volt tulajdonában egy 3 kilométer hosszú út, 12 kilométerre terjedő erdei szállitópálya; gépei egy teljes fűrészkeretből és két körfűrészből állottak, melyeket 3 lokomobil tartott mozgásba. A gr. Karácsonyi-féle erdőkből vásárolt nagy tölgy és bükkfák dolgoztattak fel czölöpökké, léczekké, szegély fákká, mely árúczikkek a bécsi gyárba vitettek fel további feldolgozás czéljából. E telep körülbelül 5000 ☒ méter fát dolgozott fel, melyekből 2500 ☒ méter árú lett. A munkások száma a szükséghez képest változott, átlag rendesen 150 férfi munkás foglalkozott. Nők csak kerti munkára, gyermekek egyáltalán nem alkalmaztattak. A munkások azon vidéki románokból állottak. A munkabér naponként rendesen 50 krt tett, de az iparosok 1 frt 50 krt is kaptak. Nagy hátrányára volt az üzletnek, hogy a hegyekről lefolyó vizekkel kellett küzdenie és hogy e vidéken lakó gör. kel. nép számtalan ünnepet és böjtöt tart, melyek mellett az elgyengül és mindenféle betegségeknek van kitéve. Nagy baj volt továbbá, hogy a nép igen fegyelmetlen és el van maradva. A szállítás kizárólag tengelyen történt a nádasi és környékbeli fuvarosok által a ternovai vasúti állomásra, mely Nádastól 21 kilométernyire fekszik. E gyár jelenleg már nem működik.

Az aradi és csanádi egyesült vasutak **gurahonczi fatelítő telepén** a bükkfa azon czélból praeparáltatik, hogy az vasúti talpfának legyen használható. A természetes bükkfának ugyanis a tölgyfával szemben azon hátránya van, hogy rövid 3—4 év alatt elkorhad s e miatt talpfának nem használható. Lehetséges azonban a bükkfát a korhadástól mesterségesen megóvni, a mi a fának conserváló anyagokkal való telítése által érhető el. Ily conserváló anyagok a czinkchlorid és a kreozot-alkaloid. Telitő telepeket az államvasutak már régebben állítottak fel. Az aradi és csanádi egyesült vasutak által Gurahonczon 1890-ben felállított telitő-telep két részből áll: a vegyműhelyből és a telítő épületből. A vegyműhelyben a conserváló kreozot-anyag állíttatik elő, a mi erre alkalmas lepároló kályhák segitségével történik. A telítő-telep egy telítő kazánnal, víz és légszivattyúval s ezek járulékaival van elláva. A telítendő fát előbb gőzben másfél atmosphaera nyomás alatt párolják, hogy megpuhuljon, azután rostjai körül a nedveket légszivattyú segélyével előállított ritkított légtérben elpárologtatják, s azután a conserváló folyadékkal 8 légnyomás alatt telítik. A gyártási folyamat 4—5 óra hosszat tart. A gyár naponkint 300 darab talpfát képes előállítani. Miután évenként mintegy 8 hónapig dolgozik, évente 60,000 talpfa telíthető benne. Egy drb talpfa telítési költsége 20—30 krra tehető.

Az **asztalos-ipar**. Aradvárosában immár két épület-asztalos műhely rendezkedett be géperőre: a Czeiler és Mihalik czégé s a Varga Józsefé. Az előbbi Arad legnagyobb ilynemű czége. Munkásainak száma 60 körül

van s évi pénzforgalma meghaladja a 100,000 frtot. Túlnyomóan épület-asztalos munkákkal foglalkozik. A másik géperőre berendezett műhely az építési munkák mellett a bútor-munkát sem hanyagolta el. A többi aradi asztalos kisiparilag dolgozik, de ennek daczára több műhelynek igen széles üzemköre van. Az asztalos-ipar helyzetét jelenleg igen megnehezítik az alacsony árak s a magas munkabérek. Az utóbbiak az asztalos-segédek szövetkezései által mesterségesen is fölemeltetnek. Nagy a hiány továbbá a képzettebb munkaerőben. Mindennek daczára az aradi asztalosok készítményei, a miről a bútoriparnál még lesz szó, igen jó minőségűek s messze földön nagy keresletnek örvendenek; a környékről az idegen ipar termékeit már majdnem teljesen sikerült kiszorítaniok.

Az **esztergályosság** a hanyatló iparágak közé tartozik. Hanyatlásának okát főleg a fafaragás elterjedésében kell keresnünk. Az aradi esztergályosok ujabban már Aradon nem találnak vevőt s munkáikat Budapestre kell küldeniök; az árak oly alacsonyak, hogy alig nyujtanak módot a megélhetésre, minélfogva ez iparosok többnyire más foglalkozást is űznek; többen végleg el is hagyják mesterségüket s nem akad, a ki azt megtanulná. Munkás azonban, tekintve a csekély keresletet, elég van s a munkabér sem nagy.

A **képfaragó-ipar** ezzel ellentétben igen nagy keresletnek örvend. Nem is birják az aradi bútoripar szükségleteit ellátni, s igy az budapesti készítményekkel kénytelen a hiányt pótolni.

A **kádár-ipar** inkább el van terjedve a vidéken, mint Aradon. Ez ipar helyzete, mely a phylloxera-csapás folytán igen kedvezőtlenné vált, most, hogy a hegyaljai szőlőknek amerikai vesszőkkel való ujbólülteté se erélyesebben megkezdődött, szintén jobbra fordult. A kereslet javúl; kádár-iparosaink raktárra dolgoznak; készítményeik többnyire rövid idő alatt elkelnek, a mi annak a jele, hogy nem dolgoznak a szükségleten felül. A jelenlegi kereslet azonban, bár az előző rossz évekhez képest igen nagynak mondható, távolról sem felel meg a phylloxera-vész előtti idők keresletének. Ezért munkás mindig van elegendő s a munkabér nem magas; az árak elég jók, igy pl. 1895-ben a 3—400 literes hordót 2 frt 60 krjával, a 6—700 litereset pedig 2 frt 25 krjával fizették hektoliterenként.

A **kosárfonást** kevesen űzik hivatásszerűen, de mint házi ipar, elég széles körben gyakoroltatik. A kosárfonó iparosoknak a finomabb munkák terén a gyári ipar támaszt erős versenyt és lassanként teljesen kiszorítja őket a piaczról; igy tehát inkább csak a durva munkákkal foglalkozhatnak, amelyek mellett ismét a házi és a fegyenczipar versenyével találkoznak. Mindezen tényezők hatása alatt a kosárfonó-ipar pang. Mint háziipar, legnagyobb mértékben Odvos marosmenti községben űzetik, ahol az egész lakosságnak mellékfoglalkozását s jelentékeny jövedelmi forrását képezi.

Az **esernyőkészítést** itt említhetjük fel; ez iparág nálunk egészen

jelentéktelen: mindössze 3 iparos foglalkozik vele Aradon s azok is csak a javításra szorítkoznak.

Ugyszintén megemlíthetjük — alkalmasabb hely hiányában — e helyen a **fésűs**-ipart, melylyel Aradon 4, a megyében 3 iparos foglalkozik. Ez iparágnál a gyári termelés versenye arra kényszerítette kisiparosainkat, hogy az önálló üzemmel fölhagyva, a kereskedő űzletek számára dolgozzanak. Mig fésűseink vásárokra jártak, alig tudtak holmijukon túladni, mióta pedig az űzletek számára dolgoznak, alig győzik a megrendeléseket teljesíteni.

A bútor-készités Aradon igen szép fejlettségnek örvend, s az aradi iparnak valódi büszkeségét képezi. A nyolczvanas években hazánk déli és keleti vidékeiről sikerült kiszorítania a bécsi ipart, mely azelőtt ott majdnem kizárólag uralkodott. A mi idegen bútor e vidékre mai nap még érkezik, az vagy silány u. n. commerce-butor, vagy fényüzési különlegesség, de a rendes polgári lakásberendezések a szomszédos megyék számára is Aradon készülnek. Több számottevő bútor-gyár és bútorkereskedés van városunkban; a kisebb üzemű bútor-asztalosok is többnyire ezeknek adják el készítményeiket, sőt ezek megrendelésére is dolgoznak. A legjelesebb ez iparosok közt Reinhart Fülöp volt.

A **kárpitossággal** Aradon 11, Aradvármegyében 3 iparos foglalkozik; ezek nagyobbrészt bútorokat készítenek s csak kisebb részök vállal díszítő és berendező munkákat. Megrendelésekkel elvannak látva, de az árak alacsonyak, a mit a fővárosi ipar versenye idéz elő. Képfaragó Aradon 2, aranyozó szintén 2 van. Az előbbiek igen jól el vannak látva munkával, az utóbbiak ipara ellenben pang.

Egy **vasbútor-gyár** is létezik Aradon; mely nehány év óta áll fenn. Készítményeinek szilárdsága és csinossága daczára forgalma nem nagy; a fővárosi árúkat sokkal inkább keresik, a mit nem annyira jóságuknak, mint ismertebb voltuknak lehet tulajdonitani. A gyár asztalokat, székeket, ágyakat stb. hoz forgalomba igen ízléses kivitelben. Egy részök Aradon, másrészök a környéken adatik el, de távolabbi vidékekről is történnek megrendelések. A gyár üzeme azonban meglehetősen szűkkörű.

A **falemez-gyártás** Aradmegyének nyugoti hegyes részében Csúcson folytattatott, hol egy vízerőre berendezett falemez-gyár működött. Ennek berendezése egy metszőfürészből, két körfürészből és egy uj szerkezetű franczia gyalúgépből állott. Az utóbb említett gépnek beszerzési ára 10,000 franknál nagyobb volt. — A gyárban mindazáltal csak két képzett egyén és a körülményekhez képest 3—4 munkás dolgozott. A csúcsi falemez dió-, cseresznye-, cser-, jávor- és égerfából készült és pedig egy hüvely vastagságú deszkából 16—18 lemez került ki. A csúcsi gyár, midőn folyton dolgozhatott, 20,000 négyzetláb-falemezt volt képes előállítani. Ezen gyár 1883-ban tulajdonost cserélvén, Kis-Halmágyra

helyeztetett át, hol 1887-ben 1000 köbméteres dió, 150 □ méter tölgy, 200 □ méter bükk és 100 □ méter más vegyes fa dolgoztatott fel falemezzé és 500—800 □ méter fából deszka vágatott. A gyár állandóan 6 munkást foglalkoztatott. Ily méretekben folytatta a gyár munkáját egészen 1890. elejéig, midőn tulajdonosa meghalván, e gyár is szünetelni kezdett és napjainkig sincsen még ujból üzembe helyezve.

5. Bőr, serte, szőr és tollipar.

A **timár-ipar** e vidéken egykori jelentőségéből sokat vesztett és sajnosan kell tapasztalnunk, hogy ezen korábban jól jövedelmező és azért nagy mértékben űzött iparág művelőinek száma évről-évre lassan, de következetesen fogy. Sajnos jelenség e mellett, hogy még azok is, kik mesterségöket eddig el nem hagyták, csak nagy bajjal és vesződséggel képesek magukat fentartani. Mint számos más iparágnak, úgy a timár-iparnak is főkép a külföldi, jelesül az osztrák bőrgyártmányoknak nagy mérvű behozatala volt megrontója. Mig ugyanis nálunk az iparosok túlnyomó része kellő üzleti tőke felett nem rendelkezik s így nincs azon helyzetben, hogy nyers bőröket nagyobb mennyiségben és így olcsóbb áron vásárolhasson, addig a nagy tőkével ellátott gyárak nemcsak ezen előnyt élvezik, hanem olcsó munkaerő felett is rendelkeznek. Az előállítási költségek kevesbülése lehetővé teszi nekik, hogy árúikat az itteni kereskedő nyereségének hozzászámításával is olcsóbban adhassák, mint azt az éppen ellenkező viszonyok közt dolgozó hazai timárok tehetik. Ezen kívül nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy míg nálunk a bőrök kikészítése még legtöbb helyt igen kezdetleges, addig a külföld e téren is nagy haladást tett s gyártmányai szebb kiállításban hozatván a piaczra, már ez okból is nagyobb kelendőségre találnak. Az ide való timárok különben az idegen gyári versenynyel megküzdeni még azért sem képesek, mert ők hitelbe nem adhatják oda árúikat, a feldolgozó bőröket készítő ipar készpénzzel nem rendelkezvén, a munkához szükséges bőrt kereskedőktől hitelbe vásárolja. Egyébként is az itteni timárok csak durva paraszt lábbeliek előállítására szükséges közönséges bőröket, talpbőrt és szíjgyártók által keresett bőröket készítenek és még ezekkel sem versenyezhetnek az idegen gyártmányokkal.

Bőrgyártás. Azelőtt előbb Winkler Vilmosnak és ennek bukása után ugyanazon helyen Eckstein Frigyesnek az aradi Marosparton kitűnően berendezett nagy terjedelmű bőrgyártelepe létezett, mely minden nevezetesebb bőrfaj készítésével foglalkozott. E gyárat a szükséges gépekkel és eszközökkel gazdagon az előbbi tulajdonos szerelte fel, de a rossz viszonyok miatt nagy gyárának üzemét kénytelen volt beszüntetni és a helyett a 70-es évek második felében egy kisebb bőrgyárt rendezett be, de azzal sem tudott boldogulni. A nagyobb gyárat azután 1883-ban Eckstein Fri-

gyes vette át és azt ujból berendezte; volt benne 25 csávagödör egyenként 80—100 drb bőrre, 15 csávakád 215 drb bőrre, 15 lúgozó, végül 4 tim- és áztató-kád. Ezen gyár mindennemű felsőbőr készítésére be volt rendezve, évi termelő képessége 20—25,000 drbot tett. Az üzletmenet oly kedvezőtlenül alakult volt e gyárra nézve, hogy az már 1886-ban beszüntette üzemét és azóta nem találkozott vállalkozó, ki azt ujra forgalomba hozta volna.

A **czipész-ipart** Aradon 110, a megyében 200 iparos űzi. A helyi szükséglet határai között mozog és lábbelick a kereskedelem számára nagyobb távolságra avagy kivitelre itt ez ideig még nem készittetnek, sőt ellenkezőleg a bécsi és csehországi bőrgyártmányok mindég nagyobb és nagyobb mennyiségben hozatnak nálunk forgalomba, mivel azok fogyasztó közönségünk körében jó kelendőségre találnak. Ennek oka főleg olcsóságukban rejlik, mert jóság és tartósság tekintetében szabály szerint nem állíthatók egy vonalba azokkal, melyek nálunk kézi munkával többnyire megrendelésre készíttetnek. Ennélfogva a kisiparos czipész kevés kivétellel csak azon foltozgatásból tengeti életét, melyet neki a nagy ipar juttat. Ujabb időben 3 czipész és egy kereskedő mintegy 5000 frtnyi üzleti tőkével egy kisebb mérvű czipőárú-gyárat létesitettek itten. »Aradi czipő árú és czipő felső rész árú gyár« Gorzó Antal és társai czég alatt. A vállalat 1890-ik évi augusztus elsején kezdte meg működését s már az első évben mintegy 35—36 munkást foglalkoztat állandóan, a munkások nagy része tönkrement kis iparosokból áll. A nevezett vállalatnak kemény küzdelmet kell az osztrák nagy gyárak versenyével szemben vívnia és tényleg lépésről-lépésre kell a helybeli ipartól elhóditott piaczot visszaszereznie. Van ezenkivül Aradon néhány jeles képzettségű czipész, a kik, a közönséget kitűnően szolgálván ki, a lehető legkedvezőtlenebb versenyviszonyok közt is képesek magukat fentartani.

A **csizmadia-ipar** Aradon 96, a megyében 377 iparos által van képviselve; ez iparág a régi megszokott határok között működik, mert fogyasztó közönsége, a parasztság, szükségletének mértékére nem a divat, hanem az évi aratás eredménye szokott befolyással lenni. A verseny ezen ipar körében is megvan, csakhogy ezt nem a külföldi behozatal, hanem a helybeli iparosok csinálják egymásnak. Csizmadia Aradon és a megye nagyobb községeiben mindenütt feles számmal van, a kik készitményeiket a helybeli piaczon és az ottani és országos vásárokon szokták eladni. Némi élénkséget hozott ez ipar körébe a közös hadügyminiszternek a honvédelmi miniszterrel azon közös elhatározása, hogy a hadsereg a honvédség és a népfelkelőknek lábbeli szükségletét részben kisiparosok által kivánta fedeztetni. Az 1890-ik évben az aradi iparosok mintegy 10,000 pár bakkancs elkészítésére kaptak a közös hadügyminiszteriumtól megrendelést. Ennyi munka elkészitése egy pillanatra megélénkitette az

üzleti életet, habár a feltételek oly súlyosak, s a haszon oly csekély volt, hogy azt az osztrák iparosok annak idején elfogadhatatlannak nyilvánitották és méltatlankodva utasitották vissza. Hogy egyáltalán mily súlyos a czipész kisiparosok helyzete, kiviláglik abból, ha tekintetbe veszszük, hogy közülök a legtöbbnek 20—25 frt havi jövedelménél nincsen több és némelykor ez is kétes. A segédmunkások átlagos napi keresete hozzávetőleg 50 krra tehető. A csizmadiák különösen a vidéken csupán mesterségükből sokszor nem is képesek megélni, hanem kénytelenek e mellett gazdálkodással vagy üzérkedéssel, sőt néha napszámmal is foglalatoskodni.

A **házi-ipar** lábbelick készitésére csak Halmágy vidékére terjed ki, hol a parasztok bocskornak való bőrt készítenek ki, melyet azután mint kész bocskort visznek a piaczokra. E miatt sok kellemetlenség fordúl elő, mert a csizmadiák kétségbe vonják az ily készitmények házi ipari jellegét és azt állitják, hogy a parasztok tanult segédmunkásokat fogadnak és azok támogatásával képesek csak a nekik nyomasztó versenyt csináló árút előállitani. A kereskedelmi és iparkamara szakértők és az iparhatóság közbejöttével megállapitotta, hogy a bocskorkészités az emlitett vidéken csakugyan házi ipar.

A **szijgyártó-ipar** azelőtt a jövedelmezőbb foglalkozások közé tartozott, azonban a kocsi és lótartás a városban meglehetősen szük korlátok közé szorulván, s a vidéken is a legszükségesebb beszerzésére szorítkozván, a megrendelések uj felszerelésekre gyéren érkeznek, a régiek javítása és ujitása pedig nem nyujt elég jövedelmező munkát. A földmivelő nép szükségletét szintén nagyon hamar kielégíti ez ipar, mindez okoknál fogva a meglehetős pangásban leledzik.

Bőr díszműtárgyak készitése tekintetében iparunk nem áll azon fokon, hogy a közönség igényeit az itt előállított munkák kielégithetnék, azért ilynemű megrendelések nem is szoktak tetemesb számmal jelentkezni.

A **kefekötő-ipar** hasonlókép azon iparágak közé tartozik, melyek az idegen gyári verseny káros hatását évről-évre súlyosabban érzik. Azelőtt ez ipar nálunk a városokban meglehetős fejlettségi fokon állott, készítményei csinosak és tartósak voltak és nemcsak a helyi szükségletet fedezték, hanem kelet és dél felé némi kivitellel is birtunk. Most az iparosok egyre jobban panaszkodnak, hogy forgalmuk folyton csökken, mit azon körülménynek kell tulajdonitani, hogy a gyári versenynyel szemben gyengéknek bizonyulnak.

A **szitás-iparról** sem irhatunk örvendetes dolgokat, mert a durvább szövetü szitákat háziiparilag állitja elő, a finomabb sziták pedig ritkán találnak vevőkre, minthogy a gőzmalmok készitményei finoman kiszitálva kerülnek forgalomba. A háztartásokban évekig tartanak egy

szität, a kereslet tehát a minimumra süllyedt alá. A finomabb sziták kereslete különösen csökkent, ellenben az olcsóbb és durvább készítménynek van még némi keletje.

Toll-ipar vidékünkön nincsen, hanem a divatárusnők itt a máshonnan hozott kész tollat használják díszitésül.

6. Szövő-fonó ipar.

A gyári versenynek és a gépek munkájának hatása az ezen csoportba tartozó iparágaknál igen érezhető. Egyike ez azon tereknek, a hol a gépek munkája a kézi munkát a legjobban képes helyettesiteni s ennél fogva azt majdnem teljesen kiszorítja. Ezen általánosan fellépő jelenséget Aradon és Aradvármegyében is tapasztalhatjuk. A legnagyobb mértékben hanyatlik a **takács**-ipar, mely Aradon 2, Aradvármegyében pedig 66 iparos által van képviselve. Ez a mesterség már nem nyujt elég keresetet a vele foglalkozóknak, ugy, hogy azoknak más foglalkozás után is kell nézniök, hogy magukat fentarthassák. Legtöbbje csak télen szö, nyáron ellenben földmíveléssel foglalkozik, vagy napszámba áll; ez iparág mindinkább elveszíti iparjellegét s lassankint házi iparrá válik. Szövőgyár városunkban és megyénkben nem létezik.

A **köteles-ipar** helyzete tűrhetőbb, bár kedvezőnek egyáltalán nem mondható. Aradon 6, a megyében pedig 43 iparos foglalkozik e mesterséggel; jobbadán piaczi árúkat készítenek s nehéz küzdelmet kell folytatniok az osztrák behozatallal. A jute és egyéb anyagoknak kötelekké, zsákokká való feldolgozása a kötélfonó iparosok üzletének jelentőségét ezidő szerint csaknem teljesen elveszi.

A **fonalfestéssel** Aradon 4, a megyében pedig 7 iparos foglalkozik, e készítményeknek igen kevés a vevője; a kékfestő szövetek, melyeket a nép azelőtt igen kedvelt, mindinkább átengedik a teret a tetszetősebb morvaországi készítményeknek.

A **gombkötő-ipar**, melyet 5 iparos képvisel, szintén pang; forgalma igen változik a divattal; midőn a divat ez iparágnak kedvez, elég nagy kereslete van, máskor pedig megint semmi sincs.

A **harisnyakötő-ipar**, mely kisebb megrendelésekre dolgozik, elég kedvező helyzetben van; a munkaerő olcsó s a kereslet jelentékeny; erős versenytársa van azonban a fegyencz-iparban.

A **szitakötő-ipar**, melylyel 37-en foglalkoznak, csekély forgalmat mutat fel. A szitások többnyire kész szövetet illesztenek a kéregbe s inkább csak közvetitők, mint termelők.

Kötszövészet. Aradon csak egy kötszövő-gyár létezik és ebben ujjasok, alsó nadrágok, harisnyák és keztyűk készülnek gyapjúból; e készítményeknek piaczait Arad-, Békés-, Csanád-, Hunyad-, Bihar-, Temes-, Csongrád vármegyéken kivül Erdély egyes részei, sőt a főváros is képe-

zik. Az aradi kötszövőgyár berendezését és termelő képességét a következőkben ismertetjük. Spiroch József aradi kötszövő gyára 1867-ben alapittatott, s eleinte kezdetleges régi szerkezetű berendezése volt, de az később időnkint ujabb és jobb szerkezetű gépekkel cseréltetett fel. 1886-ban a tulajdonos gyárát a technika legujabb vivmányai szerint a legjobban és legczélszerübb módon szerelvén fel számára az 1881. évi XLIV. törvényczikk értelmében tiz évi adókedvezmény adatott az állam részéről. A gyár termelő képessége évenkint 150 métermázsa kötszövészeti czikkre terjed. A gyár berendezése a következőkből áll. Tiz szövő gépből, egy előfonó husz szálú continából, egy kártoló gépből, egy hatvan szálú finoman fonó gépből, egy szálkettőző gépből, egy farkas tépő gépből, egy avató gépből, egy centrifugál szorító gépből és egy kötő gépből, mely utóbbi csak különös megrendelés esetén hozatik működésbe. A fonás és avatás hajtására egy három lóerejü Fleschnel-féle gőzgép szolgál. Van továbbá egy gyapjú festőhelyisége, több szinje és raktára. A mi az üzletmenetet illeti, ha nem is állott be hanyatlás, de javulásról sem lehet szólanunk; mert a készárúk árai hanyatlottak, a nyers anyag árai ellenben emelkedtek és igy daczára annak, hogy a forgalom az 1886-ik évihez képest emelkedett, kevés haszonnal járt az üzlet. A nyers gyapjú Debreczen, Szoboszló, Nánás és Dorog vidékéről szereztetik be és ára az 1886. évihez képest 15%-kal emelkedett. A festékanyag részben Németországból, Drezdából, részben pedig Bécsből szereztetik be. A gyapjú bekenéséhez szükséges olaj Triesztből, a kenő szappan pedig Bécsből nyeretik. Mindezen czikkeket külföldről kell hozatni, mert onnan sokkal olcsóbbak és jobb minőségűek is, másrészt pedig itt nem is találhatók mindenkor raktáron.

7. Ruházati és pipereipar.

A **ruházati ipar** úgy a városban, mint a megyében számos iparos által van képviselve; az 1894. évben a ruházati iparral Aradon 123 férfi és női szabó, 11 piperész és fűzőkészítő, 5 szűrszabó, 2 gubás, 12 szűcs, 4 ágynemű készítő, 8 kalapos és 4 keztyűs foglalkozott; Aradvármegyében pedig ugyanakkor 173 férfi és női szabó, 23 gubás, 24 szűrszabó, 88 szűcs, 1 varrónő, 38 kalapos volt. E számadatokból látjuk, hogy a piperész-ipar kizárólag a városban űzetik s a szabóipar is főleg ott tömörül, azonkívül több kisebb iparág is csak a városban van képviselve. Ellenben a gubás, szűrszabó, szűcs és kalapos-ipar inkább a megyében van elterjedve. Megemlíthetjük még, hogy Aradon két vállalat létezik, mely mosás és vasalással foglalkozik; úgyszintén itt említhetjük fel a **fodrász és borbély ipart**, melyet Aradon 40, a megyében pedig 125 iparos űz.

A **női szabók** s a fehérnemü készítők helyzetét nagy mértékben megnehezíti a házi, helyesebben családi ipar; igen sok varrónő van, ki e

szakban dolgozik, kiknek iparigazolványa nincs s nem kénytelen az azzal járó kiadásokat viselni, az iparigazolvánnyal biró mesterek aztán nem képesek velük versenyezni. Ehhez járul még a fővárosi czégek versenye különösen a fehérneműekben. Eltekintve attól, hogy a kereskedelem fejlettsége mellett a kész fehérneműek már mindenütt kaphatók, magának a kereskedelemnek is rovására Budapest nagyobb ilynemű üzletei rendszeres házalást folytatnak a vidéken s pl. Aradon a vagyonosabb férfi-világ nagy részben Budapestről rendeli meg fehérneműit.

A **férfi-szabók** két osztályba sorozhatók: az úgynevezett magyar és német szabók osztályába. Magyar szabók nagyobb számmal vannak, különösen a megyében, hol az összes szabóknak igen nagy részét ők teszik ki; az alsóbb néposztályok számára dolgoznak s árúikon többnyire a vásárok alkalmával adnak túl; ez iparágban a forgalom igen nagy mértékben függ az aratás kedvező vagy kedvezőtlen eredményétől.

A szabók másik osztálya, a német szabók, megrendelésre dolgoznak. Ez iparág fejlődését igen megbénitja a nagyobb bécsi és budapesti czégek versenye, melyeknek ügynökei nagy számban utaznak vidékünkön s megrendeléseket gyüjtenek; azonkivül több raktár is létezik Aradon bécsi kész ruhákból; a helybeli iparos nem képes az idegen készítmények alacsony áraival versenyezni. Azt a pénzösszeget, mely Aradról ilyen czímen Bécsbe és Budapestre jut, legalább 150,000 frtra lehet tenni. Nem csoda tehát, ha az aradi szabók helyzete igen kedvezőtlen; a jobb munkaerők el is távoznak onnan s a fővárosba mennek, hol jobb keresetre van kilátásuk.

A **szűrszabóság** egyre hanyatlik; a magyar és német földmüvelő már inkább posztóruhát visel, csak az oláhok hordják még a halinát, de ezek meg oly szegények, hogy alig vásárolhatnak valamit.

A **gubás-ipar**, melyet a megyében több iparos űz, mig Aradon nagyon kevesen foglalkoznak e mesterséggel, hasonló rossz viszonyok között tengődik. A nép szükséglete e czikkben egyre fogy s a forgalom kevés.

A **szűcs-ipar** helyzete sem mondható kedvezőnek. A magyar szűcsök kevés üzletet csinálnak, mert a bárányborviselés kimegy a divatból; a német szűcsöknek pedig erős versenyt kell folytatniok az Ausztriából behozott kész szőrmeárúkkal; minthogy pedig iparosaink ez árukat nem képesek az idegen készítményekéhez hasonló olcsó áron előállítani, igen keveset tudnak eladni és csekély hasznuk van.

A **női pipere készitők** Aradon igen jó keresetnek örvendenek. Az ilynemű üzletek leginkább Bécsből, Párisból hozatott kalapoknak feldiszitésével foglalkoznak s igy inkább csak az eladást közvetitik; czikkeiknél finom izlést tanusitanak s ennek tulajdonitható, hogy ugy az aradi, mint

a környékbeli nőközönség a piperecikkeket tulnyomólag nálok rendeli meg, s a budapesti czégeket mellőzi.

Fűzőkészitéssel Aradon egy iparos foglalkozik, jobbára csak a helyi szükséglet számára dolgozván, de azért mégis sikeresen versenyez a hasonló osztrák árúkkal. A gyár mindenféle fűzőt készít, a legegyszerűbbtől a legpazarabb kiállításúig és pedig igen ízléses kivitelben. Nagy hátrányára van, hogy a szükséges aczélt és halcsontot külföldről kell drágán hozatnia, mindazáltal képes a külföldi készítmények árával versenyezni.

A **keztyű-ipar**, mely Aradon a helyi szükséglet számára dolgozó néhány iparos által van képviselve, már rég idő óta kedvezőtlen helyzetben van. Keztyűseink nem is annyira keztyűk készitésével, mint inkább kész árúk eladásával, továbbá javítással, tisztítással foglalkoznak. Helyzetőket nagy mértékben nehezítik a divatkereskedések, melyek szintén árúsítanak el keztyűket.

A **kalaposok** ugy Aradon, mint a megyében már csak a helyi szükséglet számára dolgoznak; a finomabb munkával végleg felhagytak, miután a gyári ipar versenyével megküzdeni nem birtak, s csak olcsóbb parasztkalapokat készítenek. Ez iparág annyira hanyatlik, hogy kalaposaink már a vásárok látogatásával is fölhagynak. A nép a boltokban szerzi be kalapjait, s a vásárlátogatás a kalaposnak többe kerül, mint a mennyit ott bevehetne A készités már csak gyapjuból történik; a nyúlszőr földolgozása teljesen megszünt.

A **gombkötő-ipar** nálunk évről-évre szomorú tengődés képét mutatja, s helyzetének javulása épen nem várható, mert az osztrák gyári termékekkel divatárú üzleteink túl lévén halmozva, kisiparosaink csak a ritkán előforduló megrendelések és javitások eszközléséből tengetik életüket és csak ugy tarthatják fenn magukat, ha iparukat más foglalkozással egyesítik; a szomorú kép illusztrálására elég legyen felhoznom azon körülményt, hogy mig azelőtt a vidéken is voltak gombkötő iparosaink s Aradon 7—8 is gyakorolta iparát, ma már a vidéken sehol, Aradon pedig csak egy pár gombkötő űzi mesterségét és ha egy-egy évre a divat kedvező változása következtében ezek némileg jobb kereseti viszonyba jutnak, a következő évben az üzlettelenség és keresethiány folytán ismét visszaesnek régi pangó helyzetükbe.

8. Papiripar.

A legújabb időkig ez iparágat a városban és megyében csak a könyvkötők képviselték, a kiknek forgalmát nagyon korlátozta azon körülmény, hogy az ujabb könyvkiadványok többnyire bekötve kerülnek forgalomba; a dilettáns könyvkötők s a fegyenczipar szintén nehezítik ez iparág helyzetét, úgy hogy az határozottan kedvezőtlennek mondható.

Legújabban, az 1895. év végén, felépült Pollák Frigyes aradi szalmapapir-gyára, mely durvább papiranyagot készít a bel- és külföldi nagyobb papirgyáraknak; tehát vele ez az iparág is meghonosodott nálunk.

9. Élelmiszerek előállítása.

E csoport ugy Aradon, mint a megyében igen gazdagon van képviselve. 1895-ben Aradon 3 műmalom, 3 molnár, 15 mézeskalácsos és czukrász, 19 pék, 2 czukorkagyár, 87 mészáros és hentes, 3 szeszgyár, 4 eczetgyár, 4 szikvízgyár, 39 kávéház és kávémérés, 79 korcsmáros, 2 pálinkafőző, 23 vendéglős, tehát összesen 283 önálló vállalat foglalkozott élelmezési iparral. Aradvármegyében ugyanakkor ez ipar körében, 59 műmalom, 333 molnár, 21 mézeskalácsos és czukrász, 39 pék, 285 mészáros és hentes, 3 szeszgyár, 3 cognacgyár, 1 eczetgyár, 19 szikvízgyár, 5 kávéház és kávémérés, 120 korcsmáros, 19 pálinkafőző, 47 vendéglős, tehát összesen 959 vállalat létezett.

E számadatokból látjuk, hogy az élelmezési ipar nem mutat oly föltűnő hajlandóságot a városban való tömörülésre, mint ezt egyes csoportoknál láttuk. Vannak ugyan itt is iparágak, melyek a lakossághoz viszonyítva, sőt némelyik absolute is a városban jobban vannak képviselve, de viszont más iparágak a megyében terjedtek el jobban. Igy a malomiparnál a megyei műmalmok és molnárok száma a városiakét nemcsak absolute, de a lakossághoz viszonyítva is felülmulja. Másrészt azonban az aradi műmalmok sokkal nagyobbak s nagyságuk ellensulyozza számuk csekélységét.

A **malomipar** terén évek óta határozott visszaesés mutatkozik, a mely nemcsak az aradi és aradvármegyei, hanem az egész magyarországi malomiparról is mondható. Malomiparunk terményeinek jósága folytán bizvást remélhetjük azonban, hogy e visszaesés csak átmeneti lesz s az elvesztett tért az vissza fogja hódítani. A magyar malomipar kedvezőtlen helyzetét Oroszország és Amerika nagy gabona- és lisztbehozatalai okozták, melyek a nyugat-európai államok piaczairól a magyar lisztet kiszorították. Külföldre történnek még ugyan szállítások, de azok nem sokat tesznek ki. Mondhatni, hogy gabonatermelésünk csaknem egyedüli piacza Ausztria, a lisztet azonban távolabb vidékekre is viszik.

Arad városában a malomipart két nagy műmalom: a »Széchenyi«-gőzmalom s a Neuman testvérek gőzmalma, továbbá egy vámmalom s néhány molnár képviseli. Jelentősége a két műmalomnak van s azért csak ezeket ismertetjük.

A »Széchenyi«-gőzmalom évenkint mintegy 200,000 métermázsa, a Neuman testvérek gőzmalma pedig körülbelől 300,000 métermázsa lisztet állít elő.

A **Neuman testvérek** czég aradi gőzmalma, melyben évenkint 210,000 mmázsa búza dolgoztatik fel, hazánk nagy malomiparvállalatai sorában kiváló helyet foglal el. Berendezése mintaszerűnek mondható, a gépek és műszerek óriási halmazából csak a következőket említjük fel: egy 350 lóerejű compound-gőzgép Corliss-rendszerű szabályozóval, 38 pár henger, 9 őrlő malomkő, továbbá rendszeres daratisztítók, lisztsziták és keverők stb. A Neuman testvérek lisztkészítményei már több mint egy negyedszázad óta a legjobb hírnévnek örvendenek és piaczai a belföldön és Ausztrián kívül Angolországra, Franczíaországra, Belgium és Hollandiára terjednek ki.

A **mézeskalácsos** és viaszöntő ipar hanyatlik. A közönség inkább kedveli a czukrászsüteményeket s ma ezek oly olcsón kaphatók, hogy a szegényebb nép is azt vásárolja. A viaszöntés sem jövedelmez már annyit, mint azelőtt; a szurokfáklyák készítése szintén csekély forgalomnak örvend.

Czukrászok leginkább csak Aradon vannak; a helyi szükségletre dolgoznak s többnyire jó keresetük van. Készítményeik finomság tekintetében kiállják a versenyt a fővárosi hasonló készítményekkel.

A **pék-ipart** Aradon is, a megyében is több iparos űzi, jelentékenyebb űzletek azonban csak a városban vannak, mivel a péksütemények élvezése a vidéken nincs annyira elterjedve. Ez iparág helyzetét nagyon megnehezíti a körében kifejlődött természetellenes verseny, melynek folytán pékiparosaink csak kis haszonnal dolgozhatnak. Egyik aradi sütőműhely, a Kristyóry Jánosé, légfűtésre rendezkedett be, a mi nagy megtakarítást biztosít; hazánkban ez volt az első s a monarchiában is a második ilynemű berendezés.

Czukorkák gyártásával két gyár foglalkozik Aradon, melyek az alacsony árak folytán nehéz viszonyok között vannak. Készítményeik teljesen versenyképesek; a két gyár összes évi termelése mintegy 1000 métermázsát tesz.

Az állati élelmi szerek iparát a **mészárosok** és **hentesek** képviselik. A városban nem absolute ugyan, de a lakossághoz viszonyítva több mészáros és hentes van s a városi mészáros űzletek nagyobbak is a vidékieknél. Ezt a körülményt leginkább azzal magyarázhatjuk meg, hogy a vidéki lakosság csak a marhahúst veszi a mészárostól s abból nem igen sokat fogyaszt, mig a többi húsneműeket házilag állítja elő. E körülmény tehát nem mutat feltétlenül arra, hogy a vidéken a húsfogyasztás kevesebb volna. — Arad város húsfogyasztását eléggé jellemezzük, ha az 1895-ik évnek húsfogyasztási számadatait közöljük. — Az 1895-ik évben Aradon az ujonnan épített modern berendezésű közvágóhidon levágatott: 2866 darab nagy szarvasmarha, 22 drb bivaly, 8142 darab borju (ezek között 2635 növendék-borju), 8358 drb öreg juh, 14,578 drb bárány, 448 drb öreg kecske, 4 drb gödölye, 9647 drb sertés, összesen 44,101 drb.

E számok nem tüntetik fel teljesen Arad város húsfogyasztását, mert azokba nincsenek a magán házaknál levágott sertések, bárányok és juhok beszámítva, ezek szintén igen jelentékeny mennyiséget képeznek, de minden valószínűség szerint az jóval kisebb, mint a vágóhidon levágott hasonló állatok száma. Mindent összevéve, a húsfogyasztás Aradon, a lakosság számához mérve, kevésnek mondható, a mi a népesség nagyobb részének szegénységére enged következtetni.

A szeszipar főleg Aradon van igen jelentékeny vállalatokkal képviselve. E gyárak üzletviszonyai jelenleg kedvezőtlenek s azért kénytelenek a termelést redukálni. Még a 80-as években is a viszonyok sokkal kedvezőbbek voltak; az azóta beállott hanyatlás ép úgy, mint a malomiparnál, itt is nemcsak vidékünkre terjed ki, hanem országos jelleggel bir. Hanyatlásának okait az érdekeltek három tényezőben látják, u. m. az 1888. évi szeszadó törvényben, mely túlnagy terheket ró a szeszgyárakra, továbbá az ausztriai főleg mezőgazdasági szeszgyárak versenyében, melyek a szeszt olcsóbb anyagból lévén képesek előállítani, azt jutányosabban is adhatják s végül az idegen államokba való szállításnál kivetett magas vámoknak, melyek a kivitelt csaknem lehetetlenné teszik. Igy vesztette el a magyar szeszipar olasz- és spanyolországi, úgyszintén svájczi, továbbá bulgáriai piaczait, hová azelőtt nagy mennyiségű szeszt szállítottak hazánkból. A legutóbbi évek azonban némi javulást hoztak a szeszipar terén.

A szeszgyártás terén Arad mindig előkelő s a vidéki városok között első helyet foglalt el. Még a szesziparra kedvezőtlen mostani időkben is igen számot tevő szesztermelése van. Több nagy gyártelep létezik a városban, melyek azelőtt külön-külön önállóak voltak, de a 90-es években mind átmentek összesen két tulajdonos birtokába. E két tulajdonos: a »Neuman testvérek« czég és az I. aradi gyártelep-részvénytársaság. A Neuman testvérek tulajdonában három gyár van: *a*) az anya-gyár, mely régóta a czég tulajdonát képezi s a pécskai út mentén fekszik, *b*) az előbb Herrl-féle szeszgyár az előbbinek szomszédságában s végül *c*) az egykori Gutzjahr-féle szeszgyár a nagyváradi út mentén. — Ezen gyártelepek közül különösen kiemelendő a Neuman testvérek anyagyára, mely nemcsak az aradi szeszgyárak, hanem a monarchia összes szeszgyárai között is a legnagyobb; alább még bővebben fogjuk ismertetni. Az »I. aradi gyártelep-részvénytársaság« tulajdonában két szeszgyár van: az egyik kezdettől fogva a társaság tulajdonát képezte s a pécskai út mellett fekszik, a városhoz közelebb, mint a Neuman-gyár; a másik az egykori Mittelman és társai-féle gyár a városból a vasúthoz vezető lóvasút baloldalán. Mind e szeszgyárak a szesz előállításán kívül nagy mértékben üzik a szarvasmarha-hizlalást, a mi a szeszgyártás mellékterményeinek értékesítését teszi lehetővé. A Neuman testvérek tulajdonában

levő régi Herrl-féle szeszgyár egyszersmind élesztőgyártással is foglalkozik. Hogy az aradi gyárak üzeméről némi fogalmat nyujtsunk, álljanak itt az aradi szeszgyártás számadatai az 1894-ik évről: A Neuman testvérek szeszgyára, mely ekkor már a fent említett három gyártelepet magában foglalta, 1894-ben 86,000 hl. szeszt termelt 1.300,000 frt értékben és 5200 szarvasmarhát hizlalt ugyancsak 1.300,000 frt értékben. A czég telepein a gőzmalmot is ide számítva, mintegy 600 munkás dolgozott.

A »Mittelman és társai« czég gyártelepe, mely ez évben még önálló volt, 22,000 hl. szeszt termelt 400.000 frt értékben. Állattenyésztéssel a gyár ekkor még nem foglalkozván, a moslékot megszárítva hozta forgalomba, a mi ez évben 8000 frt értéket képviselt. A felhasznált gabona mennyisége meghaladta a 120,000 mmázsát; a telepen 80 munkás volt alkalmazva. A gyár által termelt szesz nagy része Magyarországon adatott el, de jutott abból a Balkán-félszigetre és Egyiptomba is, összesen mintegy 6000 hl.

Az »I. aradi gyártelep-részvénytársaság« szeszgyárában ugyancsak az 1894. évben 35,000 hl. szeszt készítettek, melynek 80%-a finomítva, 20%-a pedig nyersen került a forgalomba, hozzávetőleg egy millió forint értékben. Ugyanakkor 3000 drb ökröt hizlaltak, melyeknek vételára 500,000, eladási ára pedig 800,000 frt volt. Feldolgozott a gyár 100,000 mmázsa gabonaneműt, melyet Aradvármegyéből s a szomszédos megyékből szerzett be. A szesz nagyrésze Magyarországon kelt el; a külföldi piaczok közül csak a Balkán-félsziget tesz számot; a hizlalt marhák főleg Bécsben adattak el, a hová különben a többi szeszgyár is marha-állományának legnagyobb részét szállította. A telepen állandóan 150 munkás dolgozott. — Hogy azon kép, melyet az aradi szeszgyárak viszonyairól nyujtunk, teljes legyen, meg kell jegyeznünk, hogy az ismertetett 1894. év a szeszipar jobbnak mondható az utóbbi évek átlagánál. Említettük, hogy a szeszipar helyzete ujabban igen kedvezőtlen volt; ennek megfelelőleg e gyárak mindig reducált üzemmel dolgoztak; az aradi szeszgyárak jóval nagyobb termelésre képesek, mint a milyen az 1894-ik évi volt Különben a forgalomban némi javulás mutatkozik.

A mi az aradvármegyei szesztermelést illeti, az néhány mezőgazdasági szeszgyárra szorítkozik, melyek termelése összevéve is jelentéktelen s az aradi szeszgyárak termelésének alig teszi ki ötvened részét. Ilyen gyár első sorban az ötvenesi.

Hátra van, hogy az aradi legnevezetesebb szeszgyárat, a Neuman testvérekét, részletesen ismertessük. A törzs szesz- és finomító gyár 1851-ben alapíttatott és a müszaki berendezést illetőleg a legmagasabb színvonalon áll. Műszaki főbb berendezési tárgyai közül felemlítjük, hogy mozgató erejét egy 150 lóerejű gőzgép képezi; van továbbá 4 darab folyton működő szeszlepárló készüléke, 10 darab gőzölő, 2 czefrekeverő,

6000 hektoliter ürtartalmú erjesztő és élesztő kádak, 3 darab összesen mintegy 1000 hektoliter tartalmú szeszfinomító készülék, 20,000 hektoliternyi szesz tartására rendelt vastartányok, nagyszerű gabonamagtárak, melyekből a gabona gőzerő segélyével vezettetik a gyártás színhelyére. — A szesz- és sajtolt élesztőgyár ujabb keletű, de terméke már is nagy kedveltségnek örvend, a mi kitűnő berendezésének köszönhető. A gyár, mely 2 folyton működő és 1 finomító készülékkel dolgozik, mindenféle műszaki kellékekkel bőségesen fel van szerelve. — A szeszgyárban évenkint 240,000 métermázsa tengeri, rozs, árpa és zab dolgoztatik fel. Ezen kívül igen nagy mennyiségű széna, szalma, tűzifa, hordódonga stb. fogyasztatik. A tüzelésre használt kőszén megüti az egynegyed millió métermázsát. A termelt szesz részben az országban adatik el, részben a külföldre, nevezetesen Ausztriába, Olaszországba, Franciaországba, Algirba, Spanyol- és Törökországba, Bulgáriába, Szerbiába, sőt Keletindiába, időközönkint Egyptomba is szállíttatik. A szesztermelésnél fenmaradó hulladékok (czefremoslék) hizlalási czélokra használtatnak fel. A gyár a hizlalást nagy mértékben űzi és rendszerint 2500—3000 darab hizó marha van állandóan istállóiban. A kihizlalt állatok a bécsi szent-marxi piaczra hajtatnak fel, hol kitűnő minőségük folytán nagyon keresettek. Az istállókból kikerülő nagymennyiségű trágya, miután jól megérett, természetes módon a levegőn megszáríttatik, tégladarabokba veretik s vagy ilyen alakban, vagy zúzva szétküldetik az ország különböző részeibe, főleg azonban Ausztriába és Németországba. Végül felemlítésre méltónak találjuk, hogy a Neuman testvérek czégnek ezen gyártelepe, melyhez a malomiparnál ismertetett nagy gőzmalom is járul, egészen villanynyal van világítva, (még a marhahizlaló istállók is) továbbá, hogy a magy. kir. államvasutak aradi pályaudvarával külön iparvágánynyal van összekötve és végül, hogy a vasúti szállítások közvetitésére saját tulajdonát képező két mozdony és nagy mennyiségű szesztartány-kocsi felett rendelkezik.

Eczetgyártással Aradvármegye nagyobb helységeiben csaknem mindenütt foglalkoznak, Aradon pedig több nagy eczetgyár van működésben. Az eczetgyártás nem volna nyereség nélküli foglalkozás, ha a vidéki nép az egészségnek nem ép hasznos faeczetet nem fogyasztaná, melyet idegen gyárosok hoznak forgalomba. Kívánatos volna úgy ipari, mint közegészségügyi szempontból, ha a faeczet árulása megnehezíttetnék, mert ekkor a nép az egészségre nézve nem ártalmas eczetet fogyasztaná, a mi gyártásának terjedését is maga után vonná.

Édesített szeszes italok Aradon két jónevű czég által állíttatnak elő, melyek gyártmányai az aradi kamara kerületében és az azt környező vidéken találnak piaczra. Hátrányára és nagy kárára van ezen két gyárnak az idegen gyárak versenye, melyek hallatlan olcsón és többnyire hitelben adják árúikat, a min az italmérési jogbérlők nagyon kapnak és

azt sem nézik, hogy a közönségnek rosszabb és olcsóbb italokat adnak, mert a nagyon felszökkent szeszárak mellett a közönség is az olcsót hajhászsza.

Szilvapálinka égetés. Ugy a Maros mentén, mint a Körös völgyében sok szilvás van, melyek az ottani lakosságnak megélhetését nem egy évben biztosítani képesek. Aradvármegyében a legszebb és legjobb szilva Buttyin vidékén terem és a legkeresettebb szilvapálinkát is ott főzik. A szilvát a nép maga is fogyasztja, jószágait is eteti vele, ezenkívül pedig különösen az 1888. évi szeszadótörvény hozatala előtt, szesznek főzte ki. Az így kifőzött szesz meglehetősen kevés foktartalommal bir, ugy hogy azt a kereskedők, midőn a termelőktől átveszik, kénytelenek töményíteni, hogy mint szilvapálinkát — silvoriumot — nyereséggel forgalomba hozhassák. A mult évtized alatt átlag a 12 fokos szilvaszesz ára 12 forint, a 25—32 fokos könnyű, de hamisítatlan szilvapálinkáé 60—65 forint volt hektoliterenkint. Ujabban az említett szeszadótörvény hatása igen kedvezőtlen volt a szilvapálinka termelésre, úgy hogy sok helyen a nép a szilvásokat ki is vágja, mert a szeszfőzés szilvából annyira meg van nehezítve.

A **törkölypálinka** előállítása is nagyban dívott vidékünkön egész addig, mig a phylloxera a szőlőket el nem pusztította; a törkölyt vagy a szőlőtermelők maguk főzték ki, vagy pedig eladták olyanoknak, a kik a törkölypálinka főzésével különösebben foglalkoztak. A phylloxera csapás folytán azonban a törkölypálinkának legalább nagy mértékben való készítése megszünt.

A **cognac-gyártást** a megyében három gyár képviseli, melyek mind Világoson vannak. A gyárak üzemét igen korlátozza azon körülmény, hogy jelenleg a Hegyalján még igen kevés a bor; ha a szőlők rekonstructiója jobban előre halad, a cognac-gyártás föllendülése is várható. A 3 gyár összes évi termelése jelenleg 1500—2000 hl.-re rug. A gyárak közül a legrégibb s legnagyobb a »Magyar-franczia« cognac-gyár, melyet több hegyaljai szőlőbirtokos alakított egy franczia szakértővel, mr. Marti-val, szövetkezve. E gyár készítményei már az egész országban, sőt külföldön is igen jó hírnévnek örvendenek.

A **szikvízgyártás** nemcsak Aradon, de a megyében is el van terjedve, főleg a sík vidékeken, a hol az ivóvíz rossz. Arad város területén sokáig voltak használatban oly syphonok, melyek igen sok ólmot tartalmaztak; ezek használata egészségügyi szempontból eltiltatván, jelenleg tisztább ónból készült syphonok használtatnak, melyek azonban nagyon sokba kerülnek s így a szikvízgyárosok helyzetét megnehezítik.

10. Vegyészeti ipar.

Technikai célokra szolgáló vegyek gyártása a keményitő gyártása alakjában **Aradon az alkotmányos korszak** megnyiltával honosodott meg.

Itt ekkor mindjárt két nagyobb vállalat létesült ez irányban, az »első aradi gőzkeményitő gyár« és a »Pannonia« nevű keményitő gyár. Ezen vállalatok elseje megbukott, nagy és szép épülete ma is üresen áll a Maros partján, mig a Pannonia-gyárat Rosenthal Jakab utóda folyton fentartja az ujteremútczában két nagy udvarral. A hátulsó udvar a gyárútczáig terjed. A gyári berendezés áll egy gőzgépből, két gőzkazánból, két nagy hengerpárból és két hengergépből a keményitő mosása czéljából; négy darab csiriz tisztitó gépből, egy hulladékot tisztitó gépből, két keményitő szivattyúból, két finom centrifugalisból, egy nagy mechanikailag működő rostaműből a keményitőnek első tisztitására; két ilyen kisebb mű szolgál annak második tisztitására, 11 (18—20 méter hosszú) vályu-mű a keményitőnek lepárolására, a megfelelő számú teknőkkel és kavaró művekkel; 18 keményitő sajtoló; 50 kád részint a nyers anyag megpuhitására, részint a keményitő ülesztésére; 3 pároló kád, melyek mindegyike egy üveg dongával van ellátva; 16 szárító kamara föld alatti fűtéssel a keményitő és csiriz szárítására, egy csiriz-erjesztő kamara teljes felszereléssel; továbbá kádár műhely a szállító hordók előállítására, egy asztalos műhely, egy lakatos és egy kovács műhely. Ezen kivül különféle szinek és raktárak vannak, melyekben a gyártmány a forgalomba hozatal előtt tartatik. A gyár 8000 kilogramm búza napi feldolgozására van berendezve, a mit játszva felhasználhatna, mostanság abban csak 3000 kilogramm szükségeltetik naponkint, mert a kivitel a külföldi magas vámok által nagy mértékben meg van nehezitve, sőt több irányban már lehetetlen. A Pannonia keményitő gyár búza és tengeri feldolgozására van berendezve; 1881 óta azonban kizárólag a legjobb minőségű tiszta búzát használja, mely csanádmegyei termelőktől szereztetik be. A gyár keményitőt és csirizt állit elő, névszerint kristály keményitőt, a mely ugy néz ki, mint a rizskeményitő, továbbá törmelék keményitőt, mely a gyarmatárú kereskedők kedvelt specialitása a monarchiában és ezen gyár által honosittatott meg a piaczokon. Készit továbbá tull anglais-keményitőt, gyarmatárusok, de szövő iparosok és kikészitők részére is, mousseline-keményitőt a szövő ipar és papirgyárak részére; szin keményitőt kékfestők, gyufagyárak részére és a közönséges csirizkészités czéljaira. Végre mint keményitő-hulladék előállíttatik a csiriz, melyet bécsi enyvnek is neveznek. A gyártmány legkisebb része adatik el Magyarországon gyarmatárú kereskedőknek, kékfestőknek, papir- és gyufagyáraknak; az eladás zöme Cseh- és Morvaországba, Sziléziába, Alsó-Ausztriába és nagyon kis mértékben Anglia- és Franciaországba történik. A gyár üzeme ujabban több év óta szünetel.

Légszeszgyár csak Aradon van. Az aradi légszeszgyár részvénytársulati alapon keletkezett 1868-ban, tehát azon időpontban, midőn Arad erősebb fejlődésnek indult; ez időtől fogva együtt fejlődött a várossal; maig is ez a gyár szolgáltatja a nyilvános világitást s a magánvilágitás

jelentékeny részét. A kávéházakban, a belvárosi üzletekben majdnem kizárólag gázvilágítás van alkalmazva; a lakások világítására azonban szélesebb körben nem használják. A magánvilágítás jóval több légszeszt fogyaszt, mint a nyilvános világítás, igy pl. 1894-ben magánvilágításra 442,372 m³, nyilvános világításra pedig csak kl. 85,000 m³ gáz fogyott. A légszeszen kivül annak mellékterményei is értékesíttetnek; ezek közül a gyár a pirszén, a kátrány s az ammoniak előállításával foglalkozik; az utóbbi anyagot a műtrágya gyártásnál igen keresik s azért jól értékesíthető. A gyárat 1895-ben a részvénytársulat egy belga vállalkozó társaságra ruházta át minden jogával és kötelezettségével egyetemben; a társaság leszállította a gáz árát s a gyár üzemének nagyobbítására törekszik.

Robbanó és gyujtószerek gyártásával két gyár foglalkozik Aradon; mindkettő a Dobiaschi József tulajdona. A két gyár közül a régibb a haloxylin-gyár, mely a 60-as években alapíttatott; mostani tulajdonosa 1883-ban vette át. A gyár, mely a Marosparton fekszik, 20—25 nagyobbrészt női munkással dolgozik; termelőképessége naponkint 1000 kilogramm haloxylin. A haloxylin sok jó tulajdonsága folytán az erdélyi bányák részéről igen kerestetik.

Dobiaschi J. gyujtó-zsinór gyára 1890-ben alapíttatott. A gyár az Edelspacher-útczában az élővíz-csatorna mellett fekszik. Abban mintegy 30, nagyobbrészt női, munkás dolgozik. Naponkint 8000 méter gyujtózsinór készül, mely a tulajdonos saját találmányát képezi. Dobiaschi J. két gyárának összes évi termelése mintegy 200,000 frt értéket képvisel; legnagyobb része az országban adatik el, de a külföldre is jut belőle.

Gyertya és szappan készítéssel Aradon is 7, a megyében is 7 iparos foglalkozik; a fagygyúgyertya forgalma évről-évre hanyatlik, mivel a petroleumvilágítás a szegényebb néposztályoknál is el van terjedve. A **szappanos** ipar csak a durvább szappanok előállítására szorítkozik s ebben sem csinálhat nagy forgalmat, mivel annak házi készítése igen el van terjedve. Az aradi szappanosok készítményei Aradon kívül főleg Erdélyben találnak piaczra.

A **trágyagyártás** Aradon két trágyaszáritással is foglalkozó szeszgyár által van képviselve. Ugyanott egy műtrágyagyár létesítéséről is volt szó, de a területe mellett levő laktanya érdekében a katonaság nehézségeket támasztott. A vállalkozók javára dőlt ugyan el az ügy, de az építés eszméjét mégis elejtették.

Vegyészeti gyár a megyében Maros-Szlatinán van, mely a prágai »Union« részvénytársaság tulajdona s a fa vegyi termékeinek előállításával foglalkozik; e telepen bükkfából eczet-savat, acetint, faszeszt, fakátrányt, methylalkoholt stb. állítanak elő. Forgalma a külföldi piaczokra irányul s mintegy 150,000 frt, hazai piaczokra pedig körülbelől 50,000 frtot tesz évenkint. A telepen 6 tisztviselő, 10 munkás és 70 napszámos dolgozik.

Az arad-csanádi egyesült vasutak gurahonczi talpfatelítőt elég legyen itt csak felemlítenünk, minthogy azt a faiparnál részletesen ismertettük.

11. Épitő ipar.

Az **épitő ipar** terén általános föllendülés mutatkozik, mivel nemcsak Aradon, de a megyében is évről-évre nagy számú uj épület emelkedik; nem csoda tehát, ha az épitési iparoknak nagy forgalmuk van, főleg ha tekintetbe veszszük, hogy a nagyobb vállalkozók távolabb vidékek számára is dolgoznak.

Czement-árúkat Aradon Kotsis Lajos épitész nagyobb üzemű gyára és egy kisebb ipartelep, a Dangelo és Rossi olasz iparosoké, készit. Ez utóbbi telepről nincs mit szólanunk. Kotsis Lajos telepén czementlapok, továbbá csatorna-csövek, kályhatalpak, kémény-fedőkövek, lépcsők s általában az épitéshez szükséges műkövek készülnek, melyek Aradon és a környéken nagy kedveltségnek és elterjedtségnek örvendenek. Igy a többféle színű czementlapok már kezdik kiszorítani a folyosók fedésénél eddig alkalmazott idegen színes kőlapokat, mivel a gyár készítményeit tartósság, csinosság és czélszerűség jellemzik. Egy részök a tulajdonos vállalkozásainál használtatik fel, más részök pedig eladásra kerül. A gyár évi pénzforgalma 30,000 frt körül van.

Az épitkezésnél alkalmazott iparosok, a kőművesek és ácsok, helyzete, az állandó szükségletnek megfelelőleg, jobb üzletviszonyokat tüntet fel. Arad nagymérvű épitkezései sok iparost vesznek igénybe, kiknek egyrésze helybeli, más része Temesmegye szomszédos marosmenti községeiből, főleg pedig Uj-Aradról való. Ez iparosok száma jelentékeny s igy a nagy kereslet daczára hiány e téren nem mutatkozik.

Az épitkezés megyénkben és városunkban nagyon különböző. Mig pl. Aradon a belvárosban palotaszerű épületekkel találkozunk, addig annak külvárosait és a megyének a sik vidéken levő nagyobb községeit az alföldi épitkezési modor jellemzi, hegyes vidékei pedig a kéménynélküli éles szögben végződő szalmafedelű háznak alig nevezhető alkotmányokból álló falukkal van tele. Arad városában, mely e század második felében egész nyugoti európai várossá alakult át, az uj városháza, az arad-csanádi egyesült vasutak épülete, a kincstári épület, a szinház bérépületeivel együtt, a minoriták nagy háza, a lyceum, a legközelebb kiépitendő megyeház, a magán épületek közül Herman Gyulának, Domány Józsefnek, a Neuman testvéreknek, a Mahler-családnak a »Fehér kereszt« szállodát magában foglaló és több mások házai bármely nagy városban helyet foglalhatnának. Felemlítendők a városnak iskolaépületei, a kereskedelmi akadémia épülete, a fém- és faipariskola, a Szabadságtéren a Schreyer, az Andrássy-téren a Reck, Spitzer és Steinitzer-ház, melyek szintén nagyvárosias épületek. Egész sora van azután a két- s egyemeletes és föld-

szintes házaknak, melyek ellen semmi kifogást sem lehet tenni. Egyben azonban szegénynek nevezhető a város és ez a templomépítkezés. Az Andrássy-téren és templom-utcza sarkán levő minorita templom semmiképen sem felel meg annak a helynek, melyet a túlnyomólag róm. kath. lakosságú Aradon a főegyháznak elfoglalnia kellene. A legszebb templom Aradon a gör. kel. román székesegyház, mely a Tököly-téren van, ezután a várbeli templom következik; ezután jön csak az említett minorita-templom. A többiek sajnos, oly kisszerűek, hogy azoknál a megyében sokkal különb imaházak vannak, igy pl. a pécskai, a glogováczi, az uj-szt-annai, a radnai nagy templom, mind különbek az aradi többi templomoknál. Aradon egy megfelelő róm. kath. templom építése a közönséget állandóan foglalkoztatja. — A vidéki városokban szilárd anyagból épült emeletek szintén feles számmal vannak. A jobb módú síkvidéki községekben, mint Pécskán, Eleken, Pankotán, Világoson, Szt-Annán, Szemlakon, Glogovácz on, maga a nép is meglehetős szilárd anyagból épült házakban lakik. A többi községekben a középületek, egyes úri lakok, néhány jobb módú kereskedőnek vagy iparosnak épületei, az uradalmak lakóházai kirivóan különböznek a lakosság zöme által lakott épületektől. A hegyes vidéken a legtöbb községben az épületek, sajnos, inkább hasonlítanak egy-egy avult szalmakazalhoz, mint házakhoz és azok az egészségi követelményeknek legkevésbé sem felelnek meg. Azonban ha az ember Biharmegyéből vagy az erdélyi részekből jön át megyénkbe, azt kell tapasztalnia, hogy ezen hegyvidéki vityillók még mindig haladottabb állapotot képviselnek annál, melyet utazásunk közben elhagytunk.

Azelőtt Arad város kiválóbb épületeit hírneves fővárosi építészek tervezték. Ujabban maga a város is kiváló építészekkel és építő mesterekkel dicsekedhetik, a kik nemcsak Aradon, de az ország nagyon sok vidéki városában több millió értékű épületeket emeltek már. A megye mezővárosaiban is vannak építőmesterek, a kik szilárd, csinos, egészséges házakat tudnak készíteni; azután következik egy neme a házi iparosoknak, a kik a sík vidéken vert falból és vályogból tapasztanak, a hegyek között pedig fából rónak össze ízlés- és az egészségi követelményekre való minden tekintet nélküli viskókat, melyekhez az ácsmunkát is szolgáltatják.

12. Sokszorosító ipar.

Ez iparcsoportban az 1894. év folyamán Aradon 8 kő- és könyvnyomdász, 5 fényképész, 2 czímfestő és 1 pecsétmetsző, tehát összesen 16 iparos, Aradvármegyében pedig egy könyvnyomdász foglalkozott. Az aradi nyomdászok száma 1895-ben még 1-gyel szaporodott.

Az aradi nagyobb nyomdák igen számot tevő forgalmat mutatnak fel; közülök három egy-egy politikai napilapot ad ki és pedig Réthy Lipót

és fia czég könyvnyomdája az »Alföld«-et (legujabban megszünt), a Gyulai Istváné az »Arad és Vidéké«-t, az aradi nyomdatársaságé pedig az »Aradi Közlöny«-t. Az aradi nyomdák legrégibbje és legnagyobbja: a Réthy Lipót és fiáé egy két lóerejü gázmotorral van ellátva, a többiek kézi erővel hajtatják gyorssajtóikat. Munka, daczára a budapesti nyomdák versenyének, mindig elég van; az aradi nyomdák évi pénzforgalma 130—150,000 frtra tehető. A megyében létező 1 nyomda forgalma jelentéktelen.

A **fényképészet** a városban jövedelmező foglalkozás. E téren az utolsó évek óta nagy haladás mutatkozik s az aradi fényképészek pompás kivitelü, új előállítási módok alkalmazásával készült képei újabb és újabb megrendelésekre buzdítják a közönséget s bár a termelési költségek nagyok, fényképészeinknek szép keresetük van.

A **czímfestés** helyzete kedvezőnek mondható. Sok uj üzlet nyilik meg évenkint s a régi üzletek gyakran cserélik ki régi czímtábláikat ujabb csinosabbal; igy hát a két aradi czímfestőnek elég dolga akad s azok egymással vetélkednek a szép czímtáblák készítésében.

Pecsétmetsző egy van Aradon; forgalma csekély, mert a kaucsukbélyegzők a rézbe metszett pecséteket csaknem teljesen kiszorítják a használatból.

13. Házi és rab-ipar.

Megyénk háziipara, mint az egyes vidékek gazdaságának leirásával foglalkozó részben kifejtettük, igen alacsony szinvonalon áll. Tulajdonképen háziiparról, ennek a fogalomnak oly értelmében, mint az a nyugaton bir, nálunk beszélni alig lehet. Az a házi- és népipar, a mivel itten találkozhatni, nem több, mint lanyha végzése ama kezdetleges munkáknak, melyeket az ipari központoktól távol eső, anyagi helyzeténél fogva az ipar termelését igénybe nem vehető szegény nép pusztán azért végez, mert egyáltalán reá van utalva csekély szükségleteit valamiképen fedezni.

Aradvármegyében a háziipar csaknem kizárólag családi ipari jelleggel bir. Tulnyomó részben kenderfonásból és vászonszövésből áll a nép saját házi szükségletére. E megyében 117 községben 15,672 család foglalkozik vászonszövéssel, évenkint átlag 295,210 méter durva vászonanyagot állítva elő, a minek az értéke 75—76 ezer forintra tehető. Rendszeresebb foglalkozással a textil-ipar körében csak a gyoroki csángóknál, továbbá Nadabon és Kerülősön nehány családnál találkozunk. Amott állandóan 40, időközönkint még 30, összesen tehát 70 nő foglalkozik az ugynevezett varottasfélék előállításával, átlag mintegy 400 frt értékü anyagot dolgozván fel; emitt ágyteritőket és szines szőnyegeket készítenek gyapjufonalakból piaczi elárusitás czéljaira; ezen munkák összes értéke nem haladja meg a 600 frtot. A megye keleti részében a posztó-kallózás, a

subavarrás és bocskortalp-készítés foglalkoztatja a románajku nép egy részét. A megye keleti határának mentén a hegyi községekben kezdetleges faiparra találunk: kocsiernyőfát, fateknőket, kaszanyeleket és faabroncsokat készítenek. Vesszőfonás, kosárkaskészítés, boronafonás elszórva többfelé üzetik; itt-ott kezdetleges agyagipart is üznek háziiparilag. Aradmegye legszámottevőbb háziipara az emlitett odvosi kosárfonáson kivül a pécskaiak kenyérsütése, melylyel az aradi piacz kenyérszükségletének jókora részét fedezik, közel 150 ezer frt értékü házikenyeret adván el évenkint.

Az aradvármegyei népies himzéseket Dömötör László tanár nem régiben tanulmánya tárgyává tette és azokról a következő véleményt mondja egy erre vonatkozó értekezésében: Az aradvármegyei népies himzések a kimunkálásban nyilatkozó művészi érzék és jó hatás tekintetében túltesznek akár a formáira nézve kemény és egyhangú szláv himzéseken, akár a temérdek munka mellett is csekélyebb hatású és az anyag sajátságát a földolgozásban mellőző székely varrottasokon. Egyiket is, másikat is felülmulja a mi himzéseink formai gazdagsága, erőtől duzzadó lombjai és virágai, nemkülönben a művészi fölfogás és szinhatás. A mi fogyatkozás van bennök, az a szegénység, az anyag durvaságának következménye lehet, de soha sem róható fel az izlés hiányának. Elmondja, hogy a himzéshez szükséges fonalat a nép maga fonta saját nyirésü gyapjuból, illetve a berbécsjuh hosszuszálú szőréből és maga festette elpusztíthatatlan növényi színekkel, melyek a használat és mosás alatt egyenletesen tompulva, mindvégig kellemes hatásban olvadnak össze. A vászonlapu tárgyakon a legutóbbi időig pamutnak vagy egyéb gyári uton előállított fonalnak nyoma nincs. Dessin-szerü díszítések ezek, melyek a geometriai hálózat rései között igen szépen átgondolt virágok és levelek összetételeiből állanak s az alapanyag finomsága mintegy kihívja a himzőnő ügyességét a különféle fogások alkalmazására. A legügyesebb himzőnőket is csodálatra ragadták a kivitelben nyilatkozó határozottság és a fogások öntudatos alkalmazásával. — A ki e himzéseket egyszer figyelemmel végignézi, a legszintébb sajnálattal fogja tudomásul venni, hogy e technika a nép nagymérvü elszegényedése következtében az ujabb időben egészen elsatnyult és kihaló félben van.

Rab-ipar. Aradváros és megye területén mindössze két börtön van, egy polgári és egy katonai, mindkettő Aradon. Az aradi ügyészség fogházában azelőtt többféle ipar üzetett; legnagyobb mértékben a kosárfonást gyakorolták; jelenleg azonban az ügyészségi fogház rabjaival már semmiféle ipari munkát nem végeztetnek.

Annál nagyobb mértékben foglalkoznak iparral az aradi várbeli katonai fegyház rabjai; a fegyház egyenesen a közönség megrendelésére vállal el ipari munkákat és pedig igen olcsón, mivel a rendelkezésére

álló munkaerő kevésbe kerül. Különösen a helybeli czipészipartnak támaszt az erős versenyt; e szakban igen sok rabot dolgoztatnak s a közönség a fegyházat elhalmozza megrendeléseivel.

Az 1890—1. évi népszámlálás adatai szerint Aradvármegyében 534 férfi s 215 nő, összesen 749 egyén, Arad városában 11 férfi s 68 nő, összesen 79 egyén foglalkozott házi iparral. Annak nagy része tehát a megyére esik; a nők itt sokkal erősebben vannak képviselve, mint a tulajdonképeni iparban. Iparág szerint Aradvármegyében 3 donga és talpfa készítő, 45 faedény, kanál és czipőkészítő, 15 faragó és faszerszámkészítő, 34 fonó-szövő, 14 kas- és kosárkötő, 46 kenyérsütő, 188 kovács, 1 lakatos, 1 madzag- és meszelő-kötő, 1 nádazó, 7 női kézi munka készítő, 2 szegkovács, 225 tapasztó, 31 téglavető, 18 teknős, 21 üstkészítő, 16 vályogvető, 50 varrónő s 31 másféle házi iparral foglalkozó egyén volt. Arad szab. kir. városban pedig 1 abroncsos, 1 faragó, 1 fonó-szövő, 2 kenyér-sütő, 7 kovács, 1 teknős, 6 tollfosztó, 56 varrónő s 4 másféle házi iparral foglalkozó egyén találtatott.

14. Vándor ipar.

Arad vidékén a lakosság között alig akad vándoriparral foglalkozó egyén s így azt főleg a Felső-Magyarországból ide került ablakos és drótos tótok képviselik, kik nyaranta nagy számban szoktak itt megfordulni. A népszámlálás azonban, melynek adatait alább közöljük, télen történt, mely évszakban a vándorlás szünetel s Aradon és a megyében kevés vándoriparos tartózkodik; innen ered, hogy a népszámlálás a vándoriparnál oly kevés egyént tüntet fel. 1891. év elején Aradvármegyében 3 ablakos, 7 drótos és 2 egyéb, összesen 12 vándoriparos, Arad szab. kir. városban pedig 6 ablakos, 5 drótos, 3 káposztavágó s 2 egyéb, összesen 16 vándoriparos tartózkodott. A városi és megyei vándoripart tehát mindössze 28 egyén képviselte.

15. A villamosság Aradon és a megyében.

A legujabb kor technikájának nagyjelentőségű vivmánya, a villamosság, felhasználása gyakorlati czélokra Aradon és Aradvármegyében is kezd tért hóditani. Jelenleg még csak villamvilágitási berendezések léteznek, de a közel jövőben a villamosság erőművi czélokra is alkalmazást nyerend. A megye területén a legrégibb villamvilágitási berendezés Maros-Szlatinán a Munk H. és fia czég fűrésztelepén van; hol a villamosságot gőzgép által hajtott dynamógép szolgáltatja. A villamfényben úszó hatalmas gyártelep a vad, elhagyatott vidéken ugy tünik fel, mint a cultura szigete s valóban igen szép látványt nyujt. A villamvilágitási berendezés a 80-as évekből való.

A megyében még Boros-Sebesen van villamvilágitási berendezés, melyet Wenckheim Frigyes gróf 1892-ben épittetett első sorban a vasgyár számára, de egyszersmind a község világitására is. A gyárban és a községben összesen 100 villamos lámpa van. A dynamógépet egy víz által hajtott 50 lóerejű turbina mozgatja. Legujabban a menyházai fürdő villanynyal való világításáról is szó van.

Magában Aradvárosában a villamvilágítás csak legujabban honosult meg. 1896-ban adta meg a város közönsége a Ganz-gyárnak a kizárólagos jogot arra, hogy Aradon magánczélokra villamvilágitást létesitsen. — A nyilvános világitás egyelőre tovább is gázzal történik. — A villamvilágítási telep épitésére a város a radnai-út végén adott a gyárnak ingyen telket. A telep azóta már felépült, s jelenleg Aradon számos helyiség van villammal világítva. Nyilvános világításra a gyár ingyen engedett át a városnak s lát el villamossággal 6 ivlámpát, melyek a főtéren és a Szabadság-téren vannak felállítva. — Régebben Aradon csak a Neuman-gyár és a Széchenyi gőzmalom voltak villammal világítva. Ujabban más néhány gyár sorakozik utánuk.

A mi a villamosság erőművi alkalmazását illeti, ez Aradon még csak a jövőben fog életbe lépni. Egyik alkalmazása a közúti vasútnál lesz, melyet 1896-ban egy belga társaság vett át azzal a feltétellel, hogy az üzemet villamosságra rendezi be; ehhez a város közönsége is hozzájárult s az ügy jelenleg a miniszterium döntésére vár. — Távolabb áll a megvalósulástól az arad-hegyaljai villamos vasút, mely Világos, Gyorok, Paulis községeket volna hivatva Araddal összekötni; e czélból részvénytársaság van alakulóban. E tervhez szép reményeket fűznek. — Legujabban arról van szó, hogy a budapesti »Telephon Hirmondó«-t összekötik Araddal is. A helyi és megyei telephonról a közlekedésről és közigazgatásról szóló fejezetben lesz szó.

I.) KERESKEDELEM.

I. A kereskedelem általában.

A tiszántúli vidék kereskedelmének legfontosabb emporiuma Arad, mely egyuttal a magyar birodalom vidéki kereskedelmi góczpontjai közt is első rangu helyet foglal el. Arad kereskedőinek üzletköre a tiszántúli vármegyékre, továbbá Hunyad-, Alsó-Fehér-, Torda-, Aranyos megyékre is kiterjed s felölel mindent, a mi adásvevés tárgyát képezi. E kereskedelem nagyságáról fogalmat nyujthat már annak személyi statisztikája is.

Aradon az 1890/1. évi népszámlálás felvételei szerint tulajdonkép kereskedéssel foglalkozott 1186 férfi s 410 nő, házaló-kereskedéssel 57 férfi, 2 nő, mint ügynök volt alkalmazva 64 férfi, az összes kereskedelmi népesség: 1307 férfi, 412 nő, összesen 1719 egyén, vagyis a népességnek 4·04%-a. Ezzel szemben a vármegye kereskedelemmel foglalkozó népessége a lakossághoz képest, sőt még absolut nagyságában is mögötte maradt az aradi kereskedelemmel foglalkozó népességnek. Volt ugyanis Aradvármegyében tulajdonkép kereskedelemmel foglalkozó 1087 férfi s 375 nő, a házalók között 114 férfi s 4 nő, 30 férfi-ügynök, összesen 1231 férfi s 379 nő, mindössze 1610 egyén. A város és megye együttes kereskedelmi személyzete pedig következőleg oszlik meg: tulajdonképeni kereskedelem 2273 férfi és 785 nő, házalás 171 férfi és 6 nő, ügynök és alkusz 94 férfi, összesen 2538 férfi s 791 nő, tehát mindössze 3329 egyén. — Önálló kereskedő volt Aradon 403 férfi s 229 nő, tehát 632 egyén, tiszt és üzletvezető 119 férfi, 6 nő, családi kisegitő 2 férfi, 94 nő, segéd 302 férfi, 4 nő, tanoncz 128 férfi, 3 nő, 16 éven aluli munkás 3 férfi, 20 nő, 16 éven felül 57 férfi, 45 nő, napszámos 42 férfi, 4 nő, szolga 130 férfi, 5 nő, az összes segédszemélyzet 783 férfi, 181 nő, vagyis mindössze 964 egyén.

Aradvármegyében ugyanakkor önálló kereskedő volt 682 férfi s 138 nő, összesen 820 egyén; az önálló kereskedők száma tehát jóval nagyobb, mint Aradon, jeléül annak, hogy az üzletek kisebbek. Ennek megfelelőleg a segédszemélyzet csekélyebb. Mint tiszt vagy üzletvezető volt alkalmazva a megyében 28 férfi, mint családi kisegitő 22 férfi, 236 nő; segéd 150 férfi, 1 nő, tanoncz 74 férfi, munkás 16 éven alul 2 férfi, azon koron felül 8, napszámos 1 és szolga 120 férfi, az összes segédszemélyzet tehát 405 férfiből s 237 nőből, vagyis összesen 642 egyénből

állott. Aradváros kereskedelmi népességében nagyobb számmal a következő kereskedelmi ágak vannak képviselve: bor (116), divatárú (178), fa (82), fűszer, csemege és gyarmatárú (187), gabona és termény (55), kézmű és rövidárú (137), piaczi és vásári árúk (kofák) (195), szatócs (180.) A megyében nagyobb számú személyzettel vannak képviselve: a fűszer (104), kézműárú (49), piaczi (kofa) (104), a regále és adóbérlők (58) s mindenekfölött a szatócsok (483) és a vegyes kereskedések (524). Ebből, valamint a megyei segédszemélyzet kisebb számából is az tünik ki, hogy a megye kereskedelme szűk körben mozog s csak a helyi szükségletek kielégítésére szoritkozik.

Ez adatok az illető foglalkozásból élő népességet tüntetik fel. Üzleti ágak szerint maguk a városi és megyei kereskedők 1894-ben következőleg oszlottak fel. Aradon volt 22 gabona és terménykereskedő, 28 borkereskedő, 8 állatkereskedő, 2 állati termékkel kereskedő, 15 fakereskedő, 11 gép-, vas- és aczélárú kereskedő, 2 bútorkereskedő, 6 kőedény-, porczellán- és üveg kereskedő, 13 bőr- és nyersbőr kereskedő, 73 kézmű- és divatárú kereskedő, 7 papir és könyvkereskedő, 11 díszmű és norinbergi árú kereskedő, 34 fűszer és gyarmatárú kereskedő, 49 élelmiczikk kereskedő, 187 vegyes kereskedő és szatócs és 152 egyéb kereskedő, összesen 620. Aradvármegyében ugyanakkor volt 15 gabona és terménykereskedő, 4 borkereskedő, 8 állatkereskedő, 2 állati termékkel kereskedő, 19 fakereskedő, 1 gép-, vas- és aczélárú kereskedő, 2 bőr- és nyersbőr kereskedő, 25 kézmű- és divatárú kereskedő, 1 papir és könyvkereskedő, 2 fűszer és gyarmatárú kereskedő, 17 élelmi-czikk kereskedő, 754 vegyes kereskedő és szatócs, 68 regálebérlő és 152 egyéb kereskedő, összesen 1094 kereskedő. A városi kereskedők 1894. évi kereseti adója 52,844 frt 24 kr., a megyeieké 38,697 frt 26 kr. volt.

Aradvármegyében a kereskedelem csak a helyi szükséglet kielégítésére szorítkozván, ehhez képest mindenféle árú képezi a kereskedés tárgyát, de egyik sem nagyobb mennyiségben. A kiviteli termékek legnagyobb része az aradi kereskedelem közvetítésével jut forgalomba; a beviteli termékek jelentékeny része hasonlóképen, ámbár e téren hanyatlás mutatkozik, mióta a falusi kereskedők egy része a fővárosi czégekkel egyenes összeköttetésbe lép. De a kiviteli termékek, mint a gabona, szesz, bor, állati termékek, pálinka, majdnem kizárólag Arad útján jutnak forgalomba. Ezeken a czikkeken kívül a helyi ipar készítményei s a szomszéd vármegyék terményei képezik Arad kiviteli kereskedelmének tárgyát, melynek piaczai főleg az ország egyéb vidékei s — bár kisebb mérvben — a külföld. A gabona, mely a szomszédos megyékben terem, kisebb részben természetes alakjában, nagyobb részt pedig lisztalakban kerül forgalomba. Piaczai: az ország felsőbb vidékei, az osztrák örökös tartományok, Európa nyugoti államai és Brazilia. A külföldi lisztkivitel az ujabb időben

az amerikai és oroszországi gabona versenye folytán nagyon hanyatlott s jelenleg már gabonatermelésünknek csekély része kerül így a külföldre. Legjobb gabonapiaczunk külföldön még ez idő szerint Svájcz. Igen nagy Arad szeszkivitele is, melyet a helybeli nagy szeszgyárak szolgáltatnak; piaczai Magyarországon kivül Svájcz és Olaszország, továbbá Bulgária, Törökország, Egyiptom és Tunis; a szesz legnagyobb része azonban Magyarországon marad. Szesztermelésünk jelenlegi állapota a közel multhoz képest csökkenést mutat, a mit a szeszadótörvénynek, az osztrák szeszpiaczok elveszítésének és a külföldi vámpolitikának lehet tulajdonítani.

A borkereskedés, mely Aradon a bortermő Hegyalja közelsége folytán fejlődött ki, természetszerűleg sokat veszített terjedelméből azóta, hogy a phylloxera a hegyaljai szőlőket elpusztította. Mindazáltal az aradi borkereskedés még most is igen széles körben mozog; a régi czégek fennmaradtak s ugy segítenek magukon, hogy Erdélyből és Olaszországból meg Dalmatiából hozatnak borokat s azonkivül a finomabb aradhegyaljai borokból való régi készleteket árusítják el. Piaczuk Magyarország, továbbá Franczia ország, Svájcz, Törökország és Egyiptom. Nagyobb tért azonban külföldön nem képesek hódítani, mivel a magyar borkereskedésnek ott nincs meg a hitele s azt a phylloxera pusztítása még jobban lerontotta. Az állatokkal és állati terményekkel való kereskedés igen jelentékeny. A szeszgyárak nagymennyiségű hízott szarvasmarhát szállítanak Bécsbe, Németországba és Svájczba. A megyében és a városban hízlalt nagymennyiségű sertés leginkább Kőbánya útján kerül az ország más részeibe s az említett külállamokba. Baromfit és tojást főleg Ausztriába, Németországba, Svájczba és Angolországba szállítanak. — Az iparczikekből szintén igen fejlett kivitele van Aradnak, nemcsak az ország egyéb vidékeire, hanem a keleti államokba is. Első sorban kell említenünk a bútorkereskedést, mely az igen fejlett aradi bútoripar készítményeit juttatja nemcsak a szomszédos, hanem távolabbi megyékbe, sőt Bulgáriába, Törökországba és Romániába is. Ugyanezek a piaczai a megyében gyártott botoknak s az Aradon előállított robbantószereknek, gyujtózsinórnak és géprészeknek. Minden esetre örömmel üdvözölhetjük azon jelenséget, hogy iparkészítményeink kezdenek a Balkán-félszigeten, hol az ipar fejletlenebb, tért hódítani.

Kiviteli czikkeink az egyes országok szerint csoportosítva a következők: Angolországba: Gabonaneműek, bor, tojás, liszt. Bulgáriába: Vasárú-gyártmányok, géprészek, botok, fabútorok, robbantószerek, szesz. Egyiptomba: Bor és szesz. Franczia országba: Gabona, bor, állatok, liszt. Macedóniába: Szesz. Németországba: Gabonaneműek, gazdasági magvak, hagyma, bor, ló, hízott szarvasmarha és sertés, baromfi, tojás, liszt. Olaszországba: Tengeri, szesz. Az osztrák tartományokba: Gabonaneműek,

gazdasági magvak, bor, hízott szarvasmarha és sertés, baromfi, tojás, fűrészelt faárúk, keményítő, liszt, szesz, szilvórium, gyujtózsinór. Romániába: Fűrészelt fenyő-árú, vasárú gyártmányok, bútorok. Svájczba: Gabonanemüek, gazdasági magvak, bor, hízott szarvasmarha, tojás, liszt, szesz. Szerbiába: Bor, gyujtózsinór, vasárú gyártmányok. Törökország egyéb tartományaiba: Bor, szesz, fabútorok, botok. Tuniszba: Szesz.

A beviteli kereskedelem főleg a gyarmat és kézmű-árúkat öleli fel. Arad forgalma e téren is igen jelentékeny s Aradvármegyén kívül a szomszéd megyék beviteli kereskedelmének egy részét is közvetíti, mindazáltal a beviteli kereskedelem terén ma már nem játszik oly nagy szerepet, mint azelőtt. S ez nem Arad kereskedelmének különleges vonása, hanem általános társadalmi jelenség: a vidéki kereskedelmi góczpontok veszítenek jelentőségükből, mivel a közlekedési eszközök s a kiállítás mai fejlettsége és olcsósága mellett a kisvárosi és falusi kereskedők, sőt maguk a fogyasztók is egyenes összeköttetésbe léphetnek a főváros, vagy a külföld nagy kereskedő czégeivel s így a vidéki városok kereskedői mellőztetnek. Azonban, hogy ha tényleg hanyatlás mutatkozik is, azért Arad beviteli kereskedelme még mindig nagy jelentőséggel bir. Igen nagy a forgalom a fűszer és gyarmatárúk terén; nagy mennyiségű czukor, petroleum és fűszer érkezik Aradra, hogy onnan a vidék kereskedőihez jusson el. A fővárosi és aradi petroleumszállító czégeknek a vasúti állomáson nagy raktáruk van, hol a tartánykocsikban érkezett petroleumot hordókba húzzák le s úgy adják fel a vidék vasúti állomásaira. — A kézműárú kereskedés terén a hanyatlás érezhetőbb, de ezen czikkek terén is a forgalom még elég nagy. — Igen megnehezíti az aradi kereskedők helyzetét a kifejlett egészségtelen verseny. Nagy számmal alapítanak üzleteket elegendő tőke nélkül, melyek, miután árúikat potom áron elvesztegették, megbuknak. A sok csőd és végeladás még jobban leszorítja az árakat s nehezíti a tisztességes kereskedő helyzetét. — Jellemző az üzleti viszonyokra az aradi törvényszék csődügyeinek statistikája, melyet az 1895. évre vonatkozólag alább közlünk. E szerint 1894-ről maradt 41 csődügy; beérkezett 1895-ben 14 közönséges és 14 kereskedelmi csőd, összesen tehát 28 csődügy; az ügyek cselekvő vagyoni értéke 121,573 forintra, szenvedő értéke 135,249 forintra rugott. Elintéztetett elutasítással 17, más módon 8 csőd, maradt 1895-re 44.

II. Terménykereskedés.

A **gabonakereskedés**. Arad a magyar gabonakereskedésnek legnagyobb piaczai közé tartozik, egyik dús gabonatermő vidékének lévén központja. Arad útján kerül forgalomba nem csak Arad, hanem a szomszédos Békés-, Csanád-, sőt Temes- és Torontálmegyék gabonatermelésének is

jelentékeny része. E vidéken a búza termeltetik legnagyobb mennyiségben. Vevőkként az aradi gabonapiaczon első sorban az aradi nagy malmok szerepelnek, melyek a lisztet távolabbi piaczokra is eljuttatják; a helybeli szeszgyárak szintén sok gabonát dolgoznak fel, nagy mennyiségű őrletlen gabonát is szállítanak azonban Aradról egyrészt hazánk más vidékeire, másrészt Ausztriába és a külföldre. A mi a külföldi gabonakereskedést illeti, a viszonyok a közel multban igen megváltoztak és pedig hátrányára nemcsak Arad, hanem egész Magyarország gabonakereskedésének. Azelőtt sokkal nagyobb mennyiségű búzát szállítottunk a külföldre; piaczaink voltak Németország, Franczia-ország, Anglia és Svájcz s a magyar búza és liszt nagy mennyiségben került itt forgalomba és pedig nem csak a finomabb, hanem a gyengébb minőségű is. Most már azonban e piaczokat jórészt elvesztettük; történnek ugyan még szállítások hazánkból — s Aradról is — mindezen országokba, de alig számot tevő mennyiségben; egyedül Svájcz maradt meg piaczunknak, de az kis terjedelménél és csekély népességénél fogva nem idézhet elő nagy forgalmat; s azon kívül ott is csak a finomabb minőségű búzát keresik. Legujabban még Svájczot sem tarthatjuk már egészen a magunkénak. Most már tehát az aradi gabonakereskedés is nagyrészt hazánkra és Ausztriára van utalva. A búzatermelésnél vidékünkön a rozstermelés és kereskedés kevésbbé jelentékeny, de azért számot tesz; az itt termelt **rozs** főleg hazánkban és Cseh-Morvaországban, meg Sziléziában kerül piaczra. Az **árpa** szintén számot tevő mennyiségben jut forgalomba; sörgyártáshoz főleg az ujaradi és temesvári sörgyárak veszik, de Morva- és Szászországba is történnek szállítások.

A **zabkereskedés** jóformán helyi, illetőleg vidéki jellegű. A környéken termett, különben számottevő mennyiségű, zabot jobbára a katonai kincstár s a helybeli nagy szeszgyárak veszik meg. A **tengerit** vidékünkön szintén nagyban termelik és abból sok jut távolabbi piaczokra is; külföldre, nevezetesen Németországba és Svájczba is, jelentékeny szállítások történnek. Az aradi piacz gabonaárai csekély eltéréssel az európai, közelebbről a budapesti árakat követik. Az azokhoz képest mutatkozó árkülönbözet oly csekély, hogy helyi jellegű árakról nálunk nem is lehet szó, a minthogy a közlekedési eszközök fejlettsége mellett az árakban ma már mindenütt egyöntetűség uralkodik. A termelési viszonyok változása az árakban nagy változást idéznek elő; piaczunk megérzi nemcsak a hazai, hanem az oroszországi és amerikai jó vagy rossz termés hatását is s árai ehhez képest ingadoznak. Az egyes gabonaneműek árára nemcsak ugyanannak a nemnek termésviszonyai vannak befolyással, hanem egyiknek termési viszonyai a másiknak árát is módosítják. Igen érezhető ez a kölcsönhatás a búzánál és a rozsnál; a tengeri kelendőségét pedig a burgonyatermés befolyásolja.

A más mezei termények, kereskedelmi és takarmány-növények, hüvelyes vetemények közül a repcze, kender, a takarmányfélék, a czukorrépa, a dohány, a hüvelyes vetemények, a gazdasági magvak, a zöldségneműek és konyhakerti növények említendők.

A **repcze** ára újabban a kőolaj elterjedése folytán igen leszállott s e termény már nem jutalmazza a vele járó nagy fáradságot és koczkázatot; a termelés tehát nem nagy; a mi kevés repcze megyékben terem, 10—15 frtjával kerül forgalomba.

A **kenderről** ugyanez mondható; nem tartozik a nagyobb haszonnal művelhető növények közé, s ezért az csekély mennyiségben kerül forgalomba. A **takarmányneműek** megyénkben és vidékünkön nagy mennyiségben termeltetnek, de a kereskedés tárgyát kevésbé képezik, mivel az egyes termelők jórészt saját szükségletökre használják fel azokat; a forgalom mindazáltal számot tesz. A megye fő piaczai Arad, Pécska, Elek, Kisjenő, Borosjenő, Buttyin. Az árak alakulása az évszakoktól s a helyi termésviszonyoktól függ.

A **czukorrépa** termelése igen jövedelmező; s ezért megyénkben is igen el van terjedve a sík vidéken; az itt termelt czukorrépát a mezőhegyesi és a hatvani czukorgyárak szokták megvenni métermázsánként 70—90 krajczárjával.

A **dohánytermelés** Aradvármegyében el van terjedve; az itt termelt dohány közepes minőségű; Aradvármegyében beváltott dohány értéke 1892-ben 476,126, 1893-ban 422,127, 1894-ben 281,526 s 1895-ben 344,483 frt értéket képviselt.

Egyéb mezei termények közül nevezetes szerepet játszik a **burgonya**, melyet megyénkben nagy mennyiségben termelnek, de forgalom tárgyát kevésbé képezi.

A **hüvelyes** vetemények termelése megyénkben szintén igen el van terjedve. Termeltetik bab, paszuly, borsó, lencse, köles; e termények inkább a kiskereskedés, illetőleg a piaczi adás-vevés tárgyát képezik, de nagyban is adatnak el. Az árak a termésviszonyokhoz képest kisebb-nagyobb ingadozást mutatnak. Igy a bab ára métermázsánkint 4—6 frt, a paszulyé 7—9, a borsóé, mely nálunk kevésbé termeltetik, 8—12, a lencséé 8—16, s a köles ára 4—6 frt között szokott ingadozni. Minthogy e termények a nagy forgalom tárgyát nem képezik, áraiknak alakulása főleg a helyi piacz viszonyaitól függ.

A **zöldségneműek** szintén inkább csak a kicsinyben való eladás tárgyát képezik; megyénkben a zöldségtermelés nem nagy s az nem is képes teljesen kielégíteni az itteni szükségletet, ezért azt a szomszédos megyék terményeivel kell pótolni. Különösen nagy Aradnak a zöldség fogyasztása, melyet részben a szomszédos arad- és temesmegyei községek, főleg Uj-Arad, részben pedig Csanádmegye, jelesen Makó, fedeznek.

A **gazdasági magvak** közül megyénkben termeltetnek a luczernamag, a vörös heremag, a répamag, a kendermag, a bükkönymag s a muharmag. E termények többnyire a nagyban való eladás tárgyát képezik.

Az 1895. évi piaczi árak az utóbbi időben uralkodó árviszonyokat elég jól jellemzik. Azért azokat itt közölni szükséges.

I.

Főbb gabonafajok és hüvelyesek havonkinti átlagos ára Aradon 100 kilogrammonkint o. é. krokban:

Hó	Búza	Elegybúza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Borsó	Bab	Köles
							literenkint		
Január havi átlagár	587	565	522	550	570	562	16	06	11
Február » »	600	582	527	548	582	592	16	06	11
Márczius » »	620	602	532	554	602	592	16	06	11
Április » »	662	642	572	587	600	630	16	06	11
Május » »	692	646	580	600	650	646	16	06	11
Junius » »	660	641	580	595	638	638	16	06	11
Julius » »	597	570	540	500	582	622	16	06	11
Augusztus » »	572	550	490	488	538	608	20	09	13
Szeptember » »	577	562	500	480	530	462	20	09	13
Október » »	588	572	510	482	535	375	16	16	11
November » »	614	592	524	480	552	378	16	16	11
Deczember » »	618	600	542	472	562	375	16	16	11

II.

A tiszta búza

havonkinti átlagos ára a megye főbb piaczain, 100 kilónkint o. é. krban.

A piacz neve	Január	Február	Márczius	Április	Május	Junius	Julius	Augusztus	Szeptember	Október	November	Deczember	Évi átlag
Borosjenő	620	620	625	630	640	690	660	550	540	560	585	590	610
Buttyin	600	600	600	600	700	700	550	550	650	650	600	600	616
Elek	560	560	560	560	650	650	600	500	500	500	500	500	553
Kisjenő	530	530	580	580	570	600	600	500	500	530	540	540	550
Pankota	550	560	580	620	520	520	520	520	520	520	520	520	540
Pécska	570	580	620	670	670	670	640	560	550	580	600	600	599

III.

Az árpa

havonkinti átlagos ára a megye főbb piaczain, 100 kilónkint o. é. krban.

A piacz neve	Január	Február	Márczius	Április	Május	Junius	Julius	Augusztus	Szeptember	Október	November	Deczember	Évi átlag
Borosjenő	500	500	500	530	546	570	580	470	480	460	465	470	505
Elek	430	520	530	520	560	560	500	420	420	420	420	420	485
Kisjenő	470	470	540	530	520	520	469	400	400	420	400	400	500
Pankota	500	500	500	520	460	460	460	460	410	460	410	410	460
Pécska	450	450	500	520	520	500	456	420	500	500	500	500	484

IV.

A zab

havonkinti átlagos ára a megye főbb piaczain, 100 kilónkint o. é. krban.

A piacz neve	Január	Február	Márczius	Április	Május	Junius	Julius	Augusztus	Szeptember	Október	November	Deczember	Évi átlag
Borosjenő	600	600	610	635	640	665	680	620	600	600	600	600	618
Buttyin	480	580	580	580	800	540	650	600	400	500	490	560	564
Elek	570	570	570	570	620	620	620	500	480	500	500	500	550
Kisjenő	510	510	510	560	560	540	500	500	500	420	420	420	490
Pankota	500	700	450	420	500	500	500	500	480	500	480	480	500
Pécska	680	680	680	700	700	650	520	530	500	500	500	500	595

V.

A tengeri

havonkinti átlagos ára a megye főbb piaczain, 100 kilónkint o. é. krban.

A piacz neve	Január	Február	Márczius	Április	Május	Junius	Julius	Augusztus	Szeptember	Október	November	Deczember	Évi átlag
Borosjenő	545	530	550	610	640	680	680	550	570	440	415	440	554
Buttyin	500	500	620	650	680	650	640	750	500	450	520	450	570
Elek	580	580	580	580	660	660	660	560	500	390	380	400	550
Kisjenő	580	580	550	560	520	610	600	580	640	390	360	360	485
Pankota	570	560	560	600	640	640	640	640	550	640	450	450	570
Pécska	550	580	600	620	520	600	600	600	560	540	330	330	544

VI.

A széna

havonkinti átlagos ára a főbb piaczokon, 100 kilónkint o. é. krban.

A piacz neve	Január	Február	Márczius	Április	Május	Junius	Julius	Augusztus	Szeptember	Október	November	Deczember	Évi átlag
Arad	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500
Borosjenő	420	420	420	—	460	320	290	280	290	280	290	295	342
Buttyin	300	300	350	450	—	200	200	300	200	200	200	250	286
Elek	350	350	350	350	350	350	350	350	300	300	300	300	330
Kisjenő	300	300	300	300	300	260	250	240	240	300	300	300	270
Pankota	300	300	350	350	200	200	200	200	200	200	200	200	240
Pécska	250	250	250	250	250	250	200	200	200	200	200	200	225

VII.

A szalma

havonkinti átlagos ára a főbb piaczokon, 100 kilónként o. é. krban.

A piacz neve	Január	Február	Márczius	Április	Május	Junius	Julius	Augusztus	Szeptember	Október	November	Deczember	Évi átlag
Arad	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Borosjenő	100	100	105	125	160	160	160	95	90	90	90	90	114
Buttyin	—	—	—	—	—	100	120	100	100	100	100	100	100
Elek	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50
Kisjenő	100	100	80	80	70	50	50	60	60	60	60	60	75
Pankota	100	100	150	150	40	40	40	40	60	40	60	60	73
Pécska	80	80	80	80	80	80	80	80	80	80	80	80	80

III. Borkereskedés.

Az aradi Hegyalja még a közelmultban is, a phylloxera-vész előtt, hazánk egyik legjobb s legnagyobb bortermő vidéke volt. Borai nemcsak mennyiség, hanem minőség tekintetében is figyelmet érdemeltek és keltettek mindenfelé. Elég, ha e részben a ménesi vörös és a magyaráti borokat említjük. Igen kedvező feltételek voltak tehát nálunk arra, hogy itt széles körű borkereskedés fejlődjék. A phylloxera-vész rossz napokat hozott a borkereskedésre, de nem semmisítette azt meg s a szőlők ujból ültetése reményt nyujt arra, hogy a borkereskedés ismét a régi virágzó állapotába jut. — Aradon több bornagykereskedő czég létezik, melyek

még a hegyaljai szőlők elpusztulása előtt keletkeztek. A phylloxera-vész előtt boraikat nagyrészt itt a megyében szerezhették be, a mi az üzletmenetre igen előnyös volt. E mellett azonban más hazai és külföldi borokat is tartottak raktáron, de inkább csak finomabb minőségűeket. A phylloxera-vész folytán borkereskedőink elvesztették azt a jó bevásárlási piaczot, melyet az Arad-Hegyaljában birtak. Hogy üzletüket fentarthassák, kénytelenek tehát máshonnan vásárolni. Magyarországon már csak Erdélyben lehet bort kapni, mely azonban borkereskedőink szükségletét nem képes kielégíteni s ennek folytán azok kénytelenek külföldi, első sorban olasz bort vásárolni. Az olasz borok behozatala csak ujabban kezdődött; megjelenésök nagyon leszorította a bor árát; a behozatal jelenleg még egyre növekszik s a bor ára is csökken, ami a hazai bortermelésnek igen nagy hátrányára van s elpusztított szőlőink ujból ültetését erősen késlelteti. Az Arad-Hegyalján termett régebbi borokból még jelentékeny készletek vannak ugy a hegyaljai, mint a városi pinczékben s ezekből bizonyos mennyiség kerül évenként forgalomba; keresletük azonban nem nagy, legalább is nem oly mérvű, mint jó minőségüknek megfelelne. Ennek okait részben az olasz borok behozatala, részben a sörivás, mely nálunk mindinkább kezd elterjedni, részben pedig boraink aláásott hitele képezi, mely azoknak különösen külföldön való eladását nagyon megnehezíti. A magyar borok hitelét ugyanis megrontja a hamisítás, a műborkészítés, továbbá azon gyakran használt fogás, hogy rossz bortermő helyről való bort valami híres bortermő hely neve alatt hoznak forgalomba. A hamisításnak és csalásnak mindezen nemei a törvény daczára el vannak terjedve. A külföldre szállított aradi borok mennyisége csekély; a phylloxera-pusztítás óta természetesen csak régi és pedig finomabb borokról lehet szó, a melyekből még elegendő készlet van Aradon is. Nyugat felé Németországba és Svájczba van némi borkivitelünk, de az igen csekély; ezen országokban inkább a franczia bort keresik. Kelet felé pedig Romániába és Oroszországba, a melyek azelőtt igen sok magyar bort fogyasztottak, a nagy vámok miatt nem lehet bort szállítani. Remélhető, hogy a külföld jobban megkedveli borainkat, ha azokat jobban megismeri; ezt azonban csak a hamisítások korlátozásával lehet elérni. A mustárak az 1895-ik év folyama alatt Aradon és a megyében a következők voltak:

a) az első minőségű fehér és siller borok mustja Aradon 16—18 frt, Ménesen 18—20 frt, Muszka-Magyaráton és Pankotán 17—19 frt; gyöngébb és kerti borok mustja Pankotán 12—14 frt, Aradon 16—18 frt; *b*) az első minőségű vörös borok mustja: Gyorokon 24—26 frt, Magyarát-Ménesen 20—25 frt, Paulison 25—30 frt; a gyöngébb minőségűé 18—20 frt; *c*) a bakator borok mustja Gyorokon, Muszkán 20—22 frt, Ménesen 25 frt hektoliterenkint. Ugyanazon évben a borok árai követke-

zők voltak: *a*) fehér borok (1894-ikiek) Aradon első minőségű 20—22 frt, az év végén 22—24 frt, másod minőségű 17—18 frt, év végén 18—20 frt; Gyorokon első min. 20—22 frt, másod min. 18—20 frt; Pankotán első min. 18—20 frt, másod min. 16—18 frt; Ménesen első min. 24—26 frt, másod min. 18—20 frt; *b*) fehér borok előbbi évekből: Aradon első min. 30—70 frtig, másod min. 24—26 frt; Gyorokon első min. 25—30 frt, másod min. 20—25 frt; Pankotán első min. 20—24 frt, másod min. 18—22 frt; Ménesen első min. 28—30 frt, az év végén 30—32 frt, másod min. 26—28 frt; *c*) vörös borok 1894-ből: Ménesen első min. 30—35 frt, másod min. 28—30 frt; *d*) vörös borok (régibb készletek): Aradon első min. 40—100 frtig, másod min. 26—36 frtig; Ménesen első min. 40—50 frtig, másod min. 28—35—40 frt hektoliterenkint. — Ez árak bár csak egy évre vonatkoznak, némi képet nyujthatnak az Aradon s a megyében uralkodó árviszonyokról; főleg, ha megjegyezzük, hogy 1895-ben meglehetősen normális árviszonyok uralkodtak.

IV. Állatkereskedés.

Az állatforgalomban nálunk a marha-, ló-, disznó-, juh- és baromfikereskedésnek van nagyobb terjedelme.

1. A **szarvasmarha** kereskedés forgalmának jelentékeny részét az aradi szeszgyárak szolgáltatják, melyek hizlaldáiból nagymennyiségű ökör kerül ki külföldre. A hizlalásra való ökröket az erdélyi részekből, továbbá Temesvár és Facset környékéről szerzik be, a kihizlalt ökröket pedig részben Bécsbe, részben pedig Németországba és Svájczba adják el. A hizlalt ökröt 1894-ben 6% súlylevonás mellett 38—44 frtjával fizették, a mi kevéssé tér el az átlagos ártól; nagyobb ingadozások különben nem igen szoktak előfordulni. Helyi levágási czélra az ökrök párja az aradi vásárokon 150—280 frtig, tehenek 130—240 frtig, éves borju darabja 8—24 frtig kelt el minőség szerint ugyanazon évben.

2. A **lovakkal** való kereskedés szintén számot tesz, bár nagynak nem mondható. Lovainkat leginkább a keleti államok vásárolják nagy előszeretettel, de nyugat felé is van kivitelünk, mely szépen fejlődik. A katonai kincstár is vesz lovakat, de a kiválogatásnál oly szigorú eljárást alkalmaznak, hogy igen kevés ló válik be. Aradvármegyében magában aránylag kevés ló tenyésztetik, s az aradi lóvásárokon is nemcsak aradmegyei, hanem sok csanád- és békésmegyei ló is kerül eladásra. A vidék nagyobb lóvásárai nem is megyénkben vannak, hanem Békésen, Csabán, Gyulán és Makón, hová az aradmegyei vevő és eladó közönség is nagy számban látogat el. Az aradi lóvásárokon 1894-ben ménekért 180—360 frtot, anyakanczákért 100—300 frtot, közönséges lovakért 60—300 frtot adtak. Drágább lovak a vásárokon nem szoktak előfordulni.

3. A **sertéskereskedés** megyénkben igen nagy terjedelemben űzetik; a koronkint előforduló sertés-járványok csökkentik ugyan a tenyésztést és a kereskedelmet is, de azért az virágzónak mondható. A sertéshizlalás főhelyei Kis Jenő, Elek és Uj-Szent-Anna, de más helyen is igen sok sertés hizlaltatik. Igy 1894-ben Aradon 8000, Uj-Szent-Annán 12,000, Elek en 30,000, Szent-Mártonban 4000, Pécskán 6000 disznót hizlaltak. A megyében hizlalt disznók összes száma tehát jóval meghaladja az 50 ezret, főleg, ha hozzáveszszük a többi községek hizlalását is. A hizlalt sertések részint a kőbányai sertéspiaczra, ugyszintén Bécsbe, részint a környék sertéspiaczaira kerülnek. Az ezen piaczokon eladott sertések egy része ugyancsak az említett országos piaczokra jut, más része pedig a vidék szükségleteinek fedezésére szolgál. A környék legnagyobb sertéspiacza Gyula, hová Aradvármegyéből is nagyszámú sertést hajtanak fel. A sertés-árak alakulására többek között a tengeri termésnek is nagy befolyása van. Az aradi piaczon a sertések ára kilónkint 30—50 kr. között szokott váltakozni; e szélső értékeket azonban ritkán érik el s az többnyire 40 körül van.

4. A **juhokkal** való kereskedés igen hanyatlott, mivel sem a gyapjú, sem a juh-hús nem képez keresett árú czikket. Megyénkben a kis-jenei főherczegi uradalomnak van nagyobb juhtenyészete, a hol a mocsaras, szikes talaj egyébre nem is volna alkalmas. A juh kelendősége csekély, kivitelünk alig van belőle; még Franczia ország lenne jó vevője juhainknak, de a szállítás oda a nagy vámok miatt nehéz. 1894-ben Aradon s a megyében a hizott ürük ára 15—32 kr. volt kilónkint, 10% élősúly levonásával, a mi darabonkint 4—7 frtig terjedő árnak felel meg.

5. A **baromfi** kereskedés nagy lendületet mutat. Külföldre való szállításunk mind nagyobb lesz s már most is szép jövedelmet hajt. Hátrányára van azonban baromfi kereskedésünknek, hogy a tenyésztést nem űzik okszerüleg s a finomabb fajok nevelésére aránylag kevés gondot fordítanak. Boros-Sebesen egy baromfi-kiviteli társaság is alakult, mely a baromfi-nemesítést is felvette programmjába.

6. Az **átlagos marhavásári árakat** 1894-re megyénk főbb vásárjain a következő táblázat tünteti fel:

A vásár helye	Ló darabja		Ökör párja		Tehén darabja		Borja darabja		Hizott sertés 100 kilója		Süldő darabja		Juh darabja	
	frttól	frtig	frttól	frtig	frttól	frtig	frttól	frtig	frttól	frtig	frttól	frtig	frttól	frtig
Arad . .	100	300	150	280	65	120	30	60	39	41	18	20	6	8
Battyin .	30	60	100	250	30	60	15	20	40	45	8	10	4	5
Csermő .	40	80	180	300	50	120	20	50	32	40	20	28	—	—
Elek . .	25	120	150	220	30	60	8	24	38	41	10	20	3	5
Pankota .	50	100	140	340	40	130	14	35	40	50	10	20	3	4
Pécska .	20	150	90	170	15	80	6	12	32	38	6	15	5	12

V. Kereskedés állati terményekkel

1. A **szalonnakereskedés** évről-évre veszít jelentőségéből; ennek oka egyrészt az, hogy a fogyasztók maguktól a termelőktől igyekeznek beszerezni a szükségleteiket, másrészt pedig az, hogy a mezőgazdasági munkások illetményét, ugynevezett konvenczióját, amit eddig természetben szolgáltattak ki, s melynek a szalonna jelentékeny részét képezte, ujabban mindinkább kezdik készpénzben kiadni. Tekintetbe véve, hogy az aradi szalonna piacz egy nagy vidék gazdaságának szükségletét fedezte, az uj szokás az üzlet kiterjedésének megszorítását eredményezi, s ezen kereskedelmi ág hanyatlására vezet.

2. A **disznózsír**-kereskedés csak Aradon űzetik s többnyire igen szűk körben mozog, mert a közönség ebbeli szükségletét a hízott sertések otthon való leölése útján fedezi.

3. A magyar **gyapjúkereskedés** az ausztráliai gyapjú versenye folytán egyre hanyatlik. A magyar gyapjút régi piaczairól, Franczianországból, Németországból, sőt már Ausztriából is, mindinkább kiszorítja a nagymennyiségű és olcsó ausztráliai gyapjú s a magyar gyapjúkereskedés egyre hanyatlik, a mi a juhtenyésztés hanyatlását is maga után vonja. Aradvármegye juhtenyésztése s igy gyapjútermelése is aránylag csekély s az is csökkenőben van. Az itt termelt gyapjú nagy részét erdélyi és felsőmagyarországi posztógyárak veszik meg. Az 1894. és 1895. évek alatt Aradon a gyapjúárak a következő határok között ingadoztak:

Egynyíretű mosott birkagyapjú	100 kilónkint	85—110	frtig.
Mosott magyar göndörszőrű gyapjú	« «	70— 90	«
Mosott czigája	« «	88—100	«
Mosatlan birkagyapjú	« «	32— 40	«
Szűcs-gyapjú	« «	30— 45	«

4. **Nyersbőrkereskedés.** Ezen üzletágnál az árak alakulása kevésbé függ a helyi viszonyoktól, mint az országos és még inkább a világkereskedelem viszonyaitól. Nyersbőrkereskedésünk főtárgyának a marhabőr mondható, mely igen nagy mennyiségben magas árak mellett kerül forgalomba; kivitelünk is van belőle nyugatra. A borjúbőr szintén keresett czikk s ebből is van kivitelünk. A lóbőrnek csekélyebb jelentősége van; egyrészt kisebb mennyiség kerül belőle forgalomba, másrészt sokkal olcsóbb is, igy tehát nem eredményez a marhabőréhez hasonló nagy pénzforgalmat; mindazáltal a lóbőrökkel való kereskedés szintén számot tesz; ebből a czikkből is van nyugat felé kivitelünk. — A juhbőrkereskedés nem nagymérvű és hanyatlóban van, a mit főképen a Balkán-államok juhtenyésztésének tulajdoníthatunk; kivitel tárgyát ez az árúczikk, legalább számottevő mennyiségben, nem képezi. — A szőrmeárúk közül a róka és görénybőrnek igen jó ára van s a külföldön — Német és Oroszországban is — keresik azokat. A nyúlbőr, mely szőrmeárúink között a

legnagyobb mennyiségben kerül forgalomba, főleg Németországban talál vevőkre; éppen azért nagyon leszállt az ára, mióta Németország azt magas beviteli vámmal sujtotta. — Aradon a bőrök ára az 1894—5. években következő ingadozásokat tüntette fel: 1894-ben az ökörbőr ára 63—75 frt, tehénbőr 60—70 frt, pitling 73—85 frt, nehéz nedves bőr 26—30 frt könnyű nedves bőr 24—28 frt, volt 100 klgrmonként, lóbőr párjával 8 frt 50 kr.—10 frt 50 krért volt kapható. Ez az év általában alacsony árakat hozott. Ellenben a következő 1895. év egy részében igen magasak voltak, mikor is ökörbőrért 65—165 frtot, tehénbőrért 60—105 frtot, pitlingért 70—115 frtot, nehéz nedves bőrért 26—43 frtot, könnyű nedves bőrért 23—41 frtot adtak métermázsánként, mig a lóbőrt páronkint 11—16 frtjával fizették. — Ez árak eléggé megvilágítják az aradi bőrárak hullámzását s azok átlagos nagyságáról is fogalmat adnak.

5. **A tojással** való kereskedés a baromfikereskedéssel párhuzamosan az utóbbi években nagyon fellendült. Föllendülésének okát azon nagy kivitelben kell keresnünk, mely nyugat felé, jelesen Németországba és Angliába, megindult; a tojásnak egész forgalmát jóformán ez a kivitel alkotja. Nálunk főleg Arad, Boros-Sebes, Buttyin és Soborsin vidékéről történnek nagyobb szállítások a külföldre. Kivitelünknek azonban hátrányára van, hogy legújabban már Oroszországgal is kell versenyeznünk, a minek káros hatása tojás-kivitelünk csökkenésében mutatkozik is.

A forgalom nagyságát az az egy adat is megvilágítja, hogy 1893-ban egyedül az aradi vasúti állomáson 600 tonna tojást adtak fel kivitel czéljából, ez az orosz verseny fellépte előtt volt; a forgalom azóta csökkent, de még mindig elég nagy maradt.

6. **Tejkereskedés.** Megyénk földrajzi természeténél fogva nem alkalmas arra, hogy itt nagyobb tehenészet fejlődjék ki; tejtermelése ennélfogva csak a saját szükséglet fedezésére szorítkozik. A tejtermékek közül csak tejföl, vaj és túró állíttatnak elő. Daczára azonban, hogy vidékünk a tejtermelésre különösen nem alkalmas, mégis sokkal magasabb fokra lehetne emelni azt, mint a melyen most van, ha a tehenészetet észszerűen űznék. Egy pár jól berendezett tehenészetünk van, de ezek a tejszükségletnek csak egy kis részét fedezik. Annak oka, hogy nálunk az okszerű tehenészet nem tud nagyobb tért foglalni, a rossz értékesítési viszonyokban rejlik. A sokféle tejhamisítás nincs hatóságilag ellenőrizve, s a közönség sem tekinti a tej minőségét s a hamisított, vagy a gyengébb minőségű tejek a jobb minőségüt, melynek termelése többe kerül, leszorítják a piaczról. Aradváros tejszükségletét részben a külvárosok és a szomszédos falvak, részben az »Aradi tejcsarnok«, továbbá a mezőhegyesi ménesbirtok tehenészete s végül egyes magántejgazdaságok fedezik.

Az **aradi tejcsarnokszövetkezetet** hat arad- és csanádmegyei nagybirtokos 26 üzletrészszel tartja fenn. A tehénállomány 1895-ben 260 darab

volt. Az évenként felhasznált tejmennyiség 3—400,000 liter körül van. Így 1895-ben 395,264 liter tejet szállítottak az osztályozó és feldolgozó állomásra, 75,000 literrel többet, mint az előző évben. A tej évi átlagos zsirtartalma 3·526% volt. Eladatott mint teljes tej 176,499 liter, feldolgoztatott 211,784 liter, melyből 5368 liter kávétejszint, 26 liter habtejszint, 98,065 liter fölözött tejet, 28,137 liter írót, 6551 kiló túrót, 9196 kiló vajat és 64,438 liter savót nyertek. Az összes tejért és tejtermékekért 31,621 frt 12 krt vettek be, melyből a költségek leszámítása után 25,660 frt 62 krt fizettek ki a szövetkezeti tagoknak. Ekkép minden liter tejet tisztán 6·4 krajczárral értékesítettek a szövetkezeti birtokosok.

Az aradi tejcsarnok-szövetkezet mellett a mezőhegyesi ménesbirtok tehenészetében és egyes magán tejgazdaságokban alkalmaznak észszerű eljárást, a mi az onnan kikerült tej minőségét igen kedvezőleg befolyásolja; e helyeken nagy gond fordíttatik az egészségügy követelményeire is. Arad sz. kir. város közönségének az a része, mely a jó és egészséges táplálkozásra nagyobb sulyt fektet, e helyekről szerzi be tejszükségletét. Sokkal nagyobb azonban az a tejmennyiség, melyet a közönség a külvárosi lakosságtól s a szomszédos falvakból vesz. Ez utóbbi tejnek minősége igen silány s hamisítása is gyakran fordúl elő, úgy, hogy Arad közönségének nagy része tejjel igen rosszúl van ellátva. A tejtermékeknél sem jobb a helyzet; a tejföl, vaj, többnyire rossz minőségben kerül a piaczra s a hamisításoknak itt még tágabb terük van, mint a tejnél. A közönségnek csak egy része jut jobb tejfölhöz és vajhoz. A tej ára Aradon minőség és árak szerint 6—10 kr. (a tejcsarnokban állandóan 10 kr.) literenkint, a vajé kilónkint 60 kr.—1 frt (a tejcsarnokban 1 frt.)

7. **A toll-üzlet** nagy terjedelműnek nem mondható, de minden esetre számot tesz. Legfőbb piacza Németország, a hová jelentékeny mennyiségben szállíttatik az ki. Az árak alakulása is első sorban az ottani viszonyoktól függ. Az árak az évszakok szerint is ingadoznak. Az évről-évre végbemenő árhullámzásban végbemenő bizonyos szabályosság mutatkozik és pedig legolcsóbb a toll télen és tavaszszal, legdrágább pedig nyáron. A változások azonban sem az évszakok, sem évek szerint nem szoktak igen nagyok lenni. A finom pehely ára métermázsánként 400—430 frt, a közönséges pehelyé 270—300 frt, a finom tépett 280—310 frt, a közönséges tépett toll 210—240 frt, igen finom fosztott toll 330—370 frt, finom fosztott toll 270—300 frt, közönséges fosztott toll 175—195 frt, tyúktoll 8—15 frt, s hosszu száras toll 12—25 frtért kapható. A mint látjuk nagyobb ingadozások csak az olcsóbb fajta tollak áránál fordulnak elő, melyeknek a kereskedelemben csekélyebb fontossága van.

A **csonttal** való kereskedés alig tesz számot; azonban ezen üzletág fejlődésére szép kilátás van, mivel a csont alkalmazása ugy az iparban, mint a mezőgazdaságban egyre nagyobb tért hódit.

8. **A mézkereskedés** többnyire csak a helyi szükségletek fedezésére szolgál; nagy hátrányára van a méznek szörppel való hamisítása. A viaszkereskedés némi kivitelt is mutathat föl, leginkább Oroszországba; ezt az üzletágat a ceresin és stearin gyertyák használata bénítja meg. A A mézeskalácsos-ipar is csökkenőben van, a mi szintén hátrányosan befolyásolja az üzletet. Ugy a méz, mint a viasz ára csekély ingadozásokat mutat; nyers méz ára Aradon 100 kilónként 20—30 frt, a színmézé 30—45 frt, a fehér viasz ára 200—220 frt, a sárga viaszé pedig 140—160 frt métermázsánként.

VI. Fakereskedelem.

Aradvármegyének főleg a hegyek közt nagy kiterjedésű tölgy, bükk s más lombfa erdei lévén, a kemény fából nem szorúl behozatalra, ellenkezőleg kivitele is van, nemcsak hazánk más, fában szegényebb, vidékeire, hanem a külföldre is, hova azonban csak feldolgozott faárúk kerülnek. Fenyőfa erdők ellenben nincsenek a megye területén s ebbeli szükségletét Erdélyből fedezi, hol nagy kiterjedésű fenyvesek vannak s ahonnan a fenyő-szálfákat a Maroson szokták leúsztatni tutajok alakjában.

1. **Tűzifának** a megyében főleg a cser-, tölgy- és bükkfák használtatnak. Magának Arad városának tűzifa-szükségletét a Maroson szállított nagy mennyiség fedezi. A Maroson szállított tűzifa évenkint 30—50,000 kettős köbmétert tesz ki. Az aradi tűzifa árakat nagyban befolyásolja a Maros vízállása, de más tényezőknek is van rá befolyásuk. Az 1893—95-ig terjedő három évi időközben Aradon az elsőrendű cserfa ára 3 frt—3 frt 50 kr., az elsőrendű bükkfáé 2 frt 75 kr.—3 frt, az első osztályú tölgy-, szil- és kőrisé 2 frt 15 kr.—3 frt, a dorongfa ára pedig 2 frt 50 kr.—2 frt 90 kr. között ingadozott köbméterenkint. A megyének többi részeiben az árak általában alacsonyabbak, mint Aradon. Az említett 3 év folyama alatt a tűzifa a megye főbb helyein következő árakért volt kapható köbméterenkint:

	1893.	1894.	1895.
Borosjenőn	2 frt 25 kr.	2 frt 40 kr.	2 frt 20 kr.—2 frt 40 kr.
Buttyinban	2 frt — kr.	2 frt 25 kr.	1 frt 80 kr.—2 frt — kr.
Elekén	2 frt — kr.	3 frt — kr.	3 frt — kr.
Kisjenőn	2 frt — kr.	2 frt 40 kr.	3 frt — kr.
Pankotán	2 frt — kr.	2 frt 50 kr.	2 frt — kr.—2 frt 40 kr.

2. Az **épületfakereskedést** főleg a városban és a megyében levő nagy faipartelepek képviselik. Fenyőfa, mint már említettük, Erdélyből szállíttatik hozzánk, mig a kemény épületfa Aradvármegye nagy kiterjedésű erdeiből nyeretik. E czikkekből az ország más részeibe itt nagyobb szállítások történnek. Az utóbbi évek kedvezőtlen üzletviszonyai faiparunkra is befolyást gyakoroltak. Az aradi nagy fűrésztelepnek hátrányára

van azon körülmény, hogy feldolgozandó anyag szállításának lehetősége a Maros vízállásának bizonytalan esélyeitől függ. Az épületfa különböző fajtáinak árai az aradi piaczon az 1894—5. években a következő határok között ingadoztak:

Lágy épületfa építkezési czélokra m³-enként	17.50—19 frtig.
» deszka » « »	17.50—19 »
» » asztalos czélokra »	17.——23 »
Kemény épületfa építkezési czélokra »	30.——45 »
» » asztalos czélokra »	45.——65 »
Első minőségű zsendely ezre	8.—— 9 »
Második minőségű zsendely ezre	7.—— 8 »
Első » lécz (3·80 m. hosszú) száza	—.—— 8 »
Másod » » » » »	—.—— 6 »
Nyers szálfa minőség és vastagság szerint osztályozva m³-enként	9.——13 »
Széldeszka deszka-alakban (3·80 méter hosszú) száza . .	8.——30 »
Szőlőkaró ezre első minőségben	35.——40 »
Rúd darabja vékonyabb minőségben	70 kr.—80 krig.
» » vastagabb »	80 kr.—1 frtig.

Mind a tüzifánál, mind pedig az épületfánál észrevehető, hogy az árak meglehetősen szűk határok között mozognak. Megemlítendő itt, hogy a megyében több ipartelep létezik, melyek a keményfának finomabb feldolgozásával foglalkoznak, abból főleg bútort állitván elő; ezen ipartelepeknek külföldre is jelentékeny kivitelük van. Ilyen első sorban a borosjenői gyár.

3. **Dongafa-kereskedés.** Megyénk északkeleti részeiből számottevő mennyiségű dongafa kerül elő, mely leginkább a külföld nagy bortermő államaiban, Franczia- és Olaszországban jut piaczra. Hazánkban a dongafának csekély a kereslete, mivel bortermelésünk még mindig a phylloxeravész hatása alatt sínylik, hordókból pedig még a szőlőpusztulás előtti időkből nagy készletek vannak s így uj hordókra nálunk alig van szükség; ily körülmények között a dongafa nem lehet keresett árúczikk.

4. **Gubacs és cserkéreg.** A gubacscsal való kereskedést, mely azelőtt megyénkben kiterjedt üzletág volt, ujabban nagyon megszorította egyrészt az erdők kimerültsége, másrészt és pedig legfőképen a Kis-Ázsiából behozott vallonea versenye, melyet az iparban a gubacs helyett használnak. A vallonea rosszabb cserző anyag ugyan a gubacsnál, de előállítása sokkal olcsóbb lévén, a gubacs nem képes vele versenyezni. A gubacs ára Aradon 10—13 forint. Cserkérget a megyében nem állítanak elő; tímárjaink ebbeli szükségleteiket más vidékekről, első sorban felső Magyarországról, fedezik. A cserkéreg métermázsáját 4 frt—4 frt 50 krral fizetik.

VII. Gyarmat és kézműárúkereskedés.

I. Arad kereskedelmi viszonyaiban, mint ez a többi vidéki városnál is tapasztalható volt, a közel multban általános hanyatlás mutatkozott. A vidéki városok megszünnek a környék kereskedelmének góczpontjai lenni; a kisebb városok, falvak kereskedései ezelőtt a nagyobb vidéki városok kereskedőitől vették árúikat, most már azonban ezek is egyenesen a fővárosi kereskedőknél vásárolnak; a vidéki kereskedők így az ismét-eladástól jórészt elestek. — Aradnak is régebben jelentékeny forgalma volt a környékről. Nemcsak Aradvármegye, hanem a szomszédos Békés-, Csanád- és Hunyadmegye kisebb kereskedői is az aradi nagykereskedők közvetítésével szerezték be árúikat. — Most már ez nem így van; a szállítás olcsóbb lett s a kisebb kereskedők is egyenesen Budapestről vagy Bécsből rendelik meg árúczikkeiket, sőt még magánosok közül is sokan egyenesen a fővárosi vagy külföldi czégektől szerzik be szükségleteiket, miről a helybeli postacsomagszállítás adatai is tanuskodnak. Igy tehát az aradi kereskedőknek csak a helyi forgalom marad és az sem teljesen. Magában ebben is több körülmény nagyon megnehezíti helyzetüket. Igy igen terhére van kereskedőinknek a városunkban kifejlődött egészségtelen, túlzott verseny, mely arra kényszeríti őket, hogy árúikat igen olcsón adják el. Hogy mégis számottevő hasznot érhessenek el, minden áron a forgalom növelésére kell törekedniök, ami erejüket túlhaladó megrendelésekre s a biztos üzleti talaj elhagyásával koczkázatos vállalatokba való bocsátkozásra csábítja őket. A bizonytalan üzleteknek nagyban kedveznek maguk a nagykereskedő czégek is, melyek szintén nagy forgalom elérésére törekedvén, készséggel nyujtanak nagy hitelt a nélkül, hogy az illető kereskedő vagyoni állapotáról sokat tudakozódnának, gyakran olyanoknak is, a kik azt egyáltalán nem érdemlik. Az ily nagy hitel sokaknak alkalmat nyujt a visszaélésekre. A tisztességtelen üzletek s a fizetésképtelenségekkel járó végeladások erős versenyt támasztanak a tisztességes kereskedőknek s azok helyzetét nagy mértékben megnehezítik. Erős a verseny a fehérneműkereskedés terén is. A bécsi fehérnemű nagykereskedések ügynökei elárasztják a vidéket, mindenhová betolakodnak s a rábeszélés minden eszközével gyűjtik a megrendeléseket. A házalást is nyiltan űzik és sok ügynök egész nagyban foglalkozik az egyenes elárusítással. Mindez természetesen a helyi kereskedők rovására megy, kiknek forgalma ez által erősen csökken. Ezek az állapotok különben nemcsak Aradra jellemzők, hanem többé-kevésbé ráillenek azok majdnem minden vidéki városunkra. Különben Aradon igen szépen berendezett gyarmat, norinbergi, divat stb. árú üzletek vannak. A forgalomról némi fogalmat nyujthat az aradi vámhivatal által 1894. és 95-ben kezelt árúkat feltüntető alábbi kimutatás.

2. Az aradi m. kir. másodosztályú fővámhivatalnál 1894. és 1895-ben kezelés alá került árúk súly, illetve darab szerint kimutatva.

Főcsoport száma	Az árúk megnevezése	1894.		1895.	
		behozatal klg.	kivitel klg.	behozatal klg.	kivitel klg.
1	Gyarmatárúk	57813	—	63058	—
2	Fűszerek	9280	—	8702	—
3	Déli gyümölcs	39367	—	45046	—
4	Czukor	—	—	21	—
5	Dohány	25	—	63	—
6	Gabona, hüvelyes vetemények, liszt és őrlemények	1794034	1672725	486	—
7	Főzelék, gyümölcs, növények	3965	—	5027	—
8	Vágó- és igásmarha	1 darab	—	1 darab	—
9	Más állatok	1388	—	92	—
10	Állati termékek	322	—	5488	—
11	Zsiradékok	1998	—	1891	—
12	Zsíros olajok	2118	—	2481	—
13	Italok	4095	2667587	2469	1050788
14	Eledelek	427396	—	398804	—
15	Fa, szén és tőzeg (szerszámfa)	8	—	9	—
16	Esztergályos és faragó anyag	11	—	22	—
17	Ásványok	10331	—	20171	—
18	Gyógyszer és illatszerek	468	—	2005	—
19	Festő és cserző anyagok	374	—	—	—
20	Mézgák és gyanták	379	—	345	—
21	Ásványolaj, barnaszén stb.	502	—	4	—
22	Pamut, pamutfonál és pamutárúk	2306	—	2766	—
23	Len, kender, jutta stb.	22570	—	23312	—
24	Gyapjuárúk	3401	—	3952	—
25	Selyemárúk	201	—	223	—
26	Ruha- és pipereárúk	307	—	368	—
27	Kefe- és szitakötőárúk	377	—	299	—
28	Szalma és háncsárúk	152	—	28	—
29	Papirosárúk	2862	—	3774	—
30	Kaucsuk és guttapercha	364	—	689	—
31	Viaszos vászon és tafota	17	—	10	—
32	Bőrárúk	965	—	1838	—
33	Szűcsárúk	9	—	101	—
34	Fa- és csontárúk	3186	—	2609	—
35	Üvegárúk	6253	—	3180	—
36	Kőárúk	22222	—	31655	—
37	Agyagárúk	11131	—	20796	—
38	Vasárúk	287429	—	104971	—
39	Nemtelen fémárúk	5659	—	2758	—
40	Gép- és gépkészülékek	146685	—	138874	—
41	Kocsik és hajók	1 darab	—	5 darab	—
42	Nemes fémek és érczpénz	38	—	2546	—
43	Mű és hangszerek	2298	—	—	—
44	Konyhasó	—	—	—	—
45	Vegyészeti segédanyag	1397	—	1058	—
46	Vegyészeti, gyógy- és illatszerek	5677	—	4788	—
47	Gyertya és szappan	363	—	501	—
48	Gyujtó szerek	970	—	696	—
49	Irodalmi műtárgyak	7972	—	9609	—
50	Hulladékok	249	—	665	—
	Összesen	2888964	4340312	918130	1050788

VIII. Gyümölcskereskedés.

Megyénk nem tartozik a nagyobb gyümölcs-termelő vidékek közé. A termelt gyümölcsmennyiség csak a helyi szükséglet fedezésére szolgál és még azt sem elégíti ki teljesen, ugy hogy azt más vidékek gyümölcstermelésével kell pótolni. Főleg Arad igényel nagy mennyiségű gyümölcsöt, melyet Aradvármegyén kivül főleg Hunyad- s kisebb mértékben Temesmegye szolgáltat. Aradvármegyéből minden fajtájú gyümölcs nagy mennyiségben kerül az aradi piaczra, Hunyadmegyéből főleg sok almát szállítanak a Maroson, mint olcsó közlekedési úton. Temesvármegyéből pedig dinnye kerül itt eladásra. — Nem csekély azon gyümölcsmennyiség, mely távolabb vidékekről s a külföldről, főleg Olaszországból, kerül hozzánk, nem is számítva a nagymennyiségű déli gyümölcsöt, mely piaczunkon a belföldi gyümölcsökkel versenyez. Itt azonban csak a nálunk honos gyümölcsökről szólunk, mint a melyek vidékünk termékeit képezik. A belföldi gyümölcsök közül igen kerestetnek a kajszin és őszi-baraczk, az alma és körte, a birsalma, dió, mogyoró, cseresznye, meggy, szilva, a szőlő, görög- és sárgadinnye. E gyümölcsöket nagyobbrészt egyenesen a termelőktől vagy a kicsinyben eladóktól veszi a közönség, de az üzlettel biró kereskedelemnek is jut szerep. A fűszerkereskedések nagy részében árulnak gyümölcsöt, azonban többnyire csak a finomabb fajtákat; ezek révén sok idegen, főleg olaszországi gyümölcs kerül forgalomba, különösen, ha nálunk rossz gyümölcstermés van. A nyers mellett az aszalt gyümölcs is szerepel a forgalomban; főleg az aszalt szilva örvend nagy keresletnek, de veszik az aszalt almát s körtét is. Az 1894. évben, mely jó gyümölcstermő évnek volt mondható s igy akkor az árak alacsonyak voltak, az aradi gyümölcspiaczon a fajtiszta alma ára métermázsánkint 8—15 frt volt, darabonkint 1—4 kr. A körte darabját 1—5 krig vették, nagyban százát 3 frt 50 krért adták el. A kajszin-baraczk százának ára 80 krtól 1 frt 20 krig, őszi baraczk nagyság és minőség szerint 1 frttól 5 frtig változott. A magvaváló szilva vékáját 50—60 krjával adták, a szárított szilva mmázsája 8—14 frtjával kelt. A közönséges szilvaíz 18—22 krajczárjával árultatott kilogrammonkint, nagyban métermázsáját 14 frtért is lehetett kapni. A cseresznye és meggy ára 60 kr. volt; a diót métermázsánkint 8—12 frtjával hozták forgalomba.

IX. Bank és hitelügy.

1. Arad sz. kir. városában egy nagyobb vidéknek pénzforgalma összpontosúl, mely nemcsak Aradvármegyét, hanem a szomszédos Békés-, Csanád-, Temes- és Hunyadmegyék egy részét is magában foglalja. Az **aradi pénzforgalom** igen nagy terjedelmű, ami nem annyira pénz-

intézeteink számában, mint inkább nagy üzletkörében nyilatkozik. Ezzel szemben a vidéki pénzintézetek, melyek különben is csekély számmal vannak a megyei lakossághoz képest, többnyire jelentéktelen forgalmat tüntetnek fel. Ennek oka egyrészt az, hogy a vidéki lakosság körében a pénzforgalom kisebb, másrészt pedig, hogy e lakosság is inkább a városi pénzintézeteket keresi föl. Az aradi bankforgalom egészséges alapon nyugszik, mit eléggé igazol az, hogy az utolsó 20—25 évben előfordult pénz- és hitelválságok az aradi piaczot csak kis mértékben érintették. Az aradi piacz pénz- és hitelforgalmát közvetitő bankok és takarékpénztárak — tekintve, hogy az utóbbi években alap- és tartaléktőkéjüket uj részvények kibocsájtása által nagy mérvben szaporitották — teljesen jól fundált intézetek, ugy, hogy Arad és vidéke hiteligényeit még válságos időben is kielégíteni és fentartani képesek. A váltóforgalom anyaga nagy részben agrárius, kisebb részben kereskedelmi természetű, legkisebb részben pedig fogyasztási hitel fedezetére szolgáló czimletekből áll. Felemlítendőnek tartom még, hogy az ezelőtti években Aradon nagy arányban üzött magán-váltóleszámítolás teljesen megszünt.

Mint az alább közölt számszerű adatokból látható, a betétek átlaga az utóbbi 10 év alatt nagy mértékben emelkedett s konstatálható, hogy azok nagyobb része állandóan a pénzintézeteknél hagyatnak, mely körülmény a vállalkozási szellem lassu működése mellett a közvagyonosodás elvitázhatatlan jelének tekinthető.

Aradvárosában az 1895. évben 4 takarékpénztár és 3 bank volt; ez utóbbiak közül egy csak azon év folyamán alakult meg, a többi pedig régibb pénzintézet. Ezen kivül az osztrák-magyar banknak egy fiókja is működik Aradon, mely igen jelentékeny forgalmat mutat fel. Aradvármegyében ugyanazon évben 5 takarékpénztár és 1 bank létezett. Az aradi pénzintézetek egynek kivételével már huzamosabb idő óta működnek s további fennállásukra és fejlődésükre nagy alap- és tartaléktőkéjük kecsegtető kilátást nyujt.

2. **Takarékpénztárak**: *a*) Az aradi első takarékpénztár r. t. alapittatott 1840-ben; *b*) az »Aradmegyei takarékpénztár«, mely 1870-ben alakult; *c*) az »Aradi polgári takarékpénztár«, alapittatott 1888-ban s *d*) az »Arad-csanádi gazdasági takarékpénztár«, alapittatott 1889-ben.

3. **Kereskedelmi, ipar és népbankok**: *a*) Az »Aradi ipar- és népbank alapittatott 1869-ben; *b*) a »Victoria« takarék- és hitelintézet alapittatott 1887-ben. Ezen intézetnek ügyviteli nyelve román s ez ugy a városban, mint a megyében az egyetlen nem magyar nyelvű pénzintézet. *c*) A »Gazdasági bank részvénytársaság alapittatott 1895-ben. Minden pénzintézetek részvénytársulati alapon állanak. Három azok közül, mint láttuk, régibb idő óta áll fenn. Ezeken kivül a közelmultban még csak egy pénzintézet létezett Aradon, az »Aradi kereskedelmi és iparbank«,

mely 1868-ban alakult s 1890-ben szünt meg. Ezek az intézetek képviselték az aradi pénzforgalmat a közelmultban. — A régibb pénzintézetek eredetileg alacsony, 100—150,000 frt alaptőkével alakultak meg, ellenben az ujabbak alakitása nagyobb (300,000 - 1.000,000 frt) alaptőkével történt, ami a tőkék szaporodását bizonyitja. Az 1890-es években a régibb pénzintézetek is felemelték részvénytőkéjüket. A megyében összesen 5 takarékpénztár létezik és pedig Boros-Jenőn (alapittatott 1888-ban), Eleken (alapittatott 1888-ban), Kis-Jenőn (alapittatott 1884-ben), Pécskán (alapittatott 1888-ban) s Uj-Szent-Annán (alapittatott 1884-ben.) Bank egy van a megyében: a »Pankotai népbank r. t.«, mely 1883-ban alapittatott. A mint látjuk, az összes aradvármegyei pénzintézetek alapitása a 80-as évekre esik. Ez intézetek alaptőkéje az aradiakénál sokkal kisebb. Legnagyobb közöttük az eleki takarékpénztár, melynek részvénytőkéje 100,000 frt. Ez intézetek pénzforgalma, részvénytőkéjüknek megfelelőleg, meglehetősen szük körben mozog.

4. Az **aradvármegyei hitelszövetkezet** voltakép a mezei birtokosság által alakitott jótékonysági intézet. »Az aradmegyei hitelegylet, mint szövetkezet« 1888. évi január hó 15-én megalakulván a czégbejegyzés és alapszabályok megerősitése után működését tényleg 1888. év április hó 1-én kezdte meg. Egyleti alaptőkéjét az egyes tagok és erkölcsi testületek által részben készpénzben, részben értékpapirokban befizetett 45,000 frt képezte; az irodai munkálatok és pénzek kezelésére az »Aradmegyei takarékpénztárral« lépett egyességre oly formán, hogy a könyvvezetést és egyéb munkálatokat az emlitett takarékpénztár dijtalanul végezvén, az esetleg szükséges kölcsönöket az intézetnek a betéti kamatlábnál $^1/_2\%$ magasabb kamat mellett nyujtja.

Az 1889. év márczius hó 17-ik napján tartott első évi rendes közgyűlés elé terjesztett mérleg alapján az intézet az 1888-iki csonka év tiszta nyereményeként 155 frt 59 kr. tünt ki, mely összeg az alapszabályok értelmében teljesen a tartalék-alap javára fordittatott.

Az »arad-csanádi gazdasági takarékpénztár részvénytársaság«-nak 1889. évi jul. 1-én történt megalakulása alkalmával az egylet ügykezelését ezen intézet vette át az »Aradmegyei takarékpénztárral« kötött egyességgel mindenben megegyező feltételek mellett és ez intézettől az egylet az 1889. év végeig 58,426 frt kölcsönt vett igénybe 5% kamat mellett.

Az egylet működését a vidéken alakult hét, névszerint az apateleki, boros-sebesvidéki, cserművidéki, kurticsi, petrisi, radnai és székudvari önsegélyző-egylet, mint szövetkezet segiti elő, melyek működése által a környékbeli kisbirtokosok, kisiparosok és mezei gazdáknak lehetővé lett téve az olcsó hitel kieszközlése; ezektől az 1889-iki üzletév végeig az aradmegyei hitelegylet, mint szövetkezethez összesen 893 drb. váltó és kötvény lett leszámitolás végett beküldve; ezek közül 482 drb. 50 forintig,

298 drb 100 forintig terjedő és 113 drb 100 forinton felüli értékre volt kiállítva.

A vidéki önsegélyző egyleteknek összesen 1407 tagja volt, az összes befizetett üzletrészek 18,055 frt 44 krt tesznek ki és hátralékban csak 997 frt 80 kr. volt. Az említett évben adott kölcsönök összege 141,279 frt 70 krt tett ki.

Végül megemlitjük, hogy az 1889. év végével az aradmegyei hitelegylettől $5\frac{1}{2}\%$ kamat mellett az apateleki 1 drb. kötvényre 50 frt, a boros-sebesvidéki 17 váltóra és 85 kötvényre 7539 frt, a cserművidéki 13 váltóra és 354 kötvényre 32,452 frt, a kurticsi 10 váltóra és 12 kötvényre 3063 frt, a petrisi 193 drb. kötvényre 8380 frt, a radnai 21 drb. kötvényre 1710 és a székudvari 23 váltóra és 164 kötvényre 15,639 frt hitelt, tehát összesen 63 darab váltóra és 830 kötvényre 68,833 frtot vett igénybe. Azóta fájdalom ez a közhasznú intézmény nem igen fejlődött, mivel ezen Raiffeisen-féle szervezettel biró szövetkezetek leginkább a felsőbb osztályok jóakaró támogatása mellett virágozhatnak. Ez pedig csak az említett helyeken volt hajlandó ingyen szolgálatokat tenni a kisbirtokosok és a kisiparosok osztályának. Egyébiránt a nevezett szövetkezeti kötelék legujabb adatai a következők:

Az Aradmegyei hitelegylet közbenjárásával eddig 10 önsegélyző egylet alakult a megyében, Székudvaron, Apateleken, Kurticson, Csermőn, Boros-Sebesen, Petrisen, Simonyifalván, Tauczon, Radnán és Pankotán. — A petrisi 5 évi fennállás után megszünt, a többi forgalomban van s valóban áldásosan működik, mert a kisgazdák és kisiparosok hiteligényeit aránylag olcsó kamatláb mellett teljesen kielégiti. A vidéki önsegélyző egyleteknek a központ 9 év alatt egy milliónyi hitelt adott. Jelenleg a működésben lévő 9 önsegélyző-egylet 100,000 frttal tartozik a központnak, 120,000 frtot tesz saját vagyonunk (üzletrészek és tartalékalap) összesen tehát 220,000 frtot tartanak állandóan forgalomba a székhelyeket képező kilencz községben és vidékén.

A felsorolt pénzintézeteken kivül ugy a városban, mint a megyében több takarék- és segélyegylet is létezik és pedig Aradon 2, a megyében pedig 8. A városi egyletek: Aradi takarék és segélyegylet, mint szövetkezet alapíttatott 1881-ben, az Aradmegyei hitelegylet alapíttatott 1888-ban; a megyében takarék- és segélyegyletek vannak: Csermőn (alapíttatott 1888), Gyorokon (1884), Kurticson (1889), N.-Buttyinban (1888), Radnán (1889), N.-Zerinden (1894), Székudvaron (1888) és Román-Világoson (1886). E szövetkezetek tehát mind ujabb keletüek, a legrégibb is csak 1881-ből való. A tagok száma ez egyesületekben többnyire nehány száz, ámbár van ilyen egyesület (a nagybuttyini) 68 taggal is. Pénzforgalmuk oly kicsiny, hogy az a pénzintézeteké mellett alig jöhet számba; ezért annak részletes ismertetését mellőzve, általános jellemzésül

összefoglalólag csak az 1895. évi állapotot ismertetjük. Ez évben az összes szövetkezetek forgalmát a következő adatok jellemzik:

Törzsbetétek: 223,626 frt, tartalékalap: 13,362 frt, takarékbetétek és kötvények: 7721 frt, váltók és kötvények: 203,445 frt, előlegek és kölcsönök: 127,994 frt, pénztári készlet: 7394 frt, 1895. évi tiszta nyereség: 8268 frt. Ez adatokból eléggé kitünik, hogy a takarék- és segélyegyletek Aradváros és megye pénzforgalmában valami jelentős szerepet nem játszanak.

5. Sokkal nagyobb forgalma és jelentősége van a **postatakarékpénztárnak**; ezen intézmény nehézkes ügykezelésénél fogva a kereskedelem igényeit nem képes ugyan kielégíteni, de azért igen sokan keresik fel, a mit főleg annak lehet tulajdonitani, hogy a közönség igen nagy bizalommal van iránta. — Ez az intézmény ujabb keletű lévén, elég, ha nehány évi pénzforgalmát ismertetjük a következőkben: Annál

	Aradon		Aradvármegyében	
	befizettetett	kifizettetett	befizettetett	kifizettetett
1892-ben	1.880,495 frt	2.072,256 frt	1.050,837 frt	163,837 frt
1893-ban	2.232,522 «	220,419 «	1.253,527 «	220,419 «
1894-ben	2.479,208 «	1.485,972 «	1.472,460 «	373,744 «
1895-ben	2.796,677 «	1.889,587 «	1.696,369 «	401,096 «

Ezen adatokból kitetszik, hogy a postatakarékpénztár forgalma ugy a városban, mint a megyében folyton emelkedőben van.

6. Az 1894. évi hivatalos statisztikai adatok szerint esett Aradon 19, a megyében 396 □ kilometerre, amott 5256, itt 18,847 lélekre egy pénzintézet; Aradon 14,017, a megyében pedig 5290 lélekre egy postatakarékpénztári hivatal. Volt az összes intézeteknek a városban 11,010 és a megyében 653 uj betét, 613 és 51 tőkésített kamat s 11,431 és 741 visszafizetés. Jellemző, hogy a mondott év végén a pénzintézeti váltótárczákban találtatott a városban és a megyében 1—10 frtos váltó 54—5, 10—50 frtos 1713—182, 50—100 frtos 1778—157, 100—200 frtos 1334—112, 200—500 frtos 929—120, 500—1000 frtos 252—42, 1000—2000 frtos 96—11, 2000—5000 frtos 22—4, 5000—10,000 frtos 3—, 10,000 frtoson felül 2—; összesen 6183 és 634 váltó. Visszleszámitolásban volt 739—66 drb; jelzálogilag biztosíttatott 90—36 drb., 159,143—33,205 frt értékben. A jelzálog kölcsönök forgalmát a következő adatok tűntetik fel: a jelzálogos kölcsönök álladéka volt az év elején 1248—45 esetben 676,970—11,851 frt értékű; az év tartama alatt folyóvá tétetett 94,510—14,070 frt, törlesztetett 74,887—9019 frt, az év végén a jelzálogos kölcsönök álladéka volt 696,593—16,902 frt értékü. Tehát alig 24,000 frttal több. Ennek legnagyobb része 5 éven alúl maradó időre

szólt és felmondható volt. A bérházakra folyósított kölcsönök száma volt 160—16. A kamatláb $6^1/_2$—8-ig terjedt. A beperlések száma igen csekély volt. A jelzálogos kölcsönök 1894. év végi álladékából esett az összes aradi és megyei pénzintézeteknél 4117 kölcsön 4.958,373 frt értékben a földbirtokra, 577 kölcsön 1.407,474 frt értékben pedig a házakra. A földbirtokra és tartozékaira folyósított kölcsönök száma volt 100 frton alúl 294, 100—500 frtig 1426, 500—1000 frtig 1146, 1000—2000 frtig 699, 2000—5000 frtig 385, 5000—10000 frtig 104, 10,000—20,000 frtig 37, 20,000—50,000 frtig 23, 50,000 frton felül 3. A házakra adott jelzálogos kölcsönökből volt 1000 frton alúl 370, azon felül pedig 207, ezek közül 10,000 frton felül 21. — Megjegyzendő azonban, hogy az ingatlan eladósodásának e számok nem adják teljes képét, mert nagyon sok birtok és ház budapesti és bécsi pénzintézetek által nyujtott kölcsönökért van jelzálogul lekötve. — Az összes városi és megyei pénzintézeteknél 1894. végén 10,940 takarékbetéti könyvre 13.951,260 forint volt elhelyezve és pedig 4—5%-os kamat mellett. A 10,940 betétből volt 10 frtig 1292, 10—50 frtig 2430, 50—100 frtig 1943, 100—500 frtig 3011, 500—1000 frtig 1061, 1000—2000 frtig 888, 2000—5000 frtig 725, 5000—10,000 frtig 313, azonfelül 162 betét.

7. Az aradvárosi és megyei pénzintézetek állapotáról a közelmultban és a jelenben áttekintést nyujtanak az alábbi táblázatok, melyek egyikében a takarékpénztárak, másikában a bankok állapota van 1880-tól fogva minden 5-ik évről feltüntetve.

Takarék- pénztárak.

A társulat neve s az év, melyre az adatok vonatkoznak	Befizetett részvénytőke	A részvények száma	Névérték részvényenkint	Befizetett érték részvényenkint	Tartalék-alap	Takarék betétek és kamatok	Váltó-tárcza	Előlegek és kölcsönök	Jelzálog-kölcsönök	Kötvények	Tiszta nyeremény az év végén	Részvényenként fizetett osztalék
	forint		forint		forint	forint	forint	forint	forint	forint	forint	frt
1880.												
Aradi I. takarékpénztár r. t. . .	120000	400	300	300	19080	2954974	698592	308224	1169854	—	36011	70
Aradmegyei takarékpénztár . . .	60000	1000	200	60	20300	1271146	707896	181252	273486	—	20200	15
1885.												
Aradi I. takarékpénztár r. t. . .	120000	400	300	300	50000	3737054	922699	485092	2050476	—	86388	120
Aradmegyei takarékpénztár . . .	100000	500	200	200	23452	2223979	787441	939748	692903	—	37050	40
Kisjenői takarékpénztár . .	40000	1000	60	40	808	190510	222042	33388	29333	—	5644	4
I. Uj-szent-annai takarékpénztár .	25000	1000	25	25	58	68496	40538	27660	18060	—	2746	2
1890.												
Aradi I. takarékpénztár r. t. . .	120000	400	300	300	80509	4283277	1158027	525844	2065500	—	59931	100
Aradi polgári takarékpénztár r. t.	300000	3000	100	100	14616	564551	338272	227807	212464	—	28833	6½
Aradmegyei takarékpénztár r. t. .	100000	500	200	200	96189	3050460	1591577	975216	755470	—	38279	50
Arad-csanádi gazd. takarékpénztár	500000	2500	200	200	15004	1517270	1090246	804472	342420	—	27657	10
Borosjenői takarékpénztár r. t. . .	60000	1000	60	60	2448	29696	145244	—	1486	—	4556	3
Eleki I. takarékpénztár r. t. . . .	85663	1200	150	139	2283	233991	292563	21883	13351	—	7718	6
Kisjenői takarékpénztár r. t. . . .	60000	500	120	120	—	126803	195772	3590	15216	—	—	—
Pécskai takarékpénztár r. t. . . .	60000	1500	40	40	2551	92119	1456020	1855	31351	—	8882	4
I. Uj-szent-annai takarékpénztár r. t.	25000	1000	25	25	16134	208399	203364	1600	38943	—	9473	10%
1895.												
Aradi I. takarékpénztár r. t. .	240000	800	300	300	371589	4148043	2244012	1549680	1510482	—	71396	70
Aradi polgári takarékpénztár r. t.	500000	1000	500	500	230035	1501370	507591	550070	2675103	55123	61060	50
Aradmegyei takarékpénztár . .	300000	1500	200	200	686922	4468621	2253985	2335858	1604942	—	114872	50
Arad-csanádi gazd. takp. r. t. . .	1000000	5000	200	200	427014	3756027	2129534	2619668	1034345	—	112553	15
Borosjenői takarékpénztár r. t. .	60000	1000	60	30	16500	55784	194078	—	—	—	6316	3
Eleki I. takarékpénztár r. t. . . .	100000	1000	100	80	30644	761699	352286	50	451152	—	14898	10
Kisjenői takarékpénztár r. t. .	60000	1500	40	24	172414	172414	195430	1594	47228	—	8315	3.20
Pécskai takarékpénztár r. t. . .	60000	600	50	50	532	60197	86796	50	7882	—	4643	1.20
I. Uj-szt.-annai takarékpénztár r. t.	25000	1000	25	25	36231	335999	255904	6912	96068	80969	9710	4

Kereskedelmi, ipar- és népbankok.

A társaság czége s az év, melyre az adatok vonatkoznak	Kifizetett részvénytőke forint	Részvények száma	Névérték részvényenkint forint	Befizetett érték részvényenkint forint	Tartalék-alap forint	Takarékbetétek és kamatok forint	Váltó-tárcza forint	Előlegek és kölcsönök forint	Jelzálog-kölcsönök forint	Kötvények forint	Tiszta nyereség az év végén forint	Részvényenkint fizetett osztalék frt
1880.												
Aradi ipar- és népbank	90000	1000	90	90	14427	316361	77226	40770	—	244713	12044	10
Aradi kereskedelmi és iparbank	150000	1000	150	150	3341	202267	248351	14069	—	97600	16532	12
1885.												
Aradi ipar- és népbank	90000	1000	90	90	26300	625633	165466	301434	139711	—	16248	12
Aradi kereskedelmi és iparbank	150000	1000	150	150	37816	233228	195685	122145	—	11500	25495	18
Pankotai népbank	25000	1000	25	25	3304	95509	57862	54932	9945	— —	6444	4
1890.												
Aradi ipar- és népbank	180000	1000	180	180	86953	1115866	523141	305389	216919	—	29401	15
Aradi kereskedelmi és iparbank[1]	150000	1000	150	150	—	—	—	—	—	—	—	—
»Victoria« takarék- és hitelintézet	100000	1000	100	100	6272	278960	313207	16908	51383	—	13464	8
Pankotai népbank	50000	1000	50	50	12567	204045	152151	8447	11122	—	10252	6
1895.												
Aradi ipar- és népbank	500000	2500	200	200	312489	1800464	1251321	1026208	351476	230801	69267	25
Gazdasági bank r. t.[2]	100000	200	500	500	10000	—	—	—	—	—	—	—
»Victoria« takarék- és hitelintézet	300000	3000	100	100	84003	856234	852486	7039	318931	—	43229	8
Pankotai népbank	50000	1000	50	50	31404	272202	179536	300804	26331	192026	10025	3

[1]) A kereskedelmi és iparbank ekkor már felszámolás alatt volt.

[2]) A gazdasági bank csak ezen év vége felé kezdte meg működését s ennek folytán nem mutathatott fel még forgalmat.

8. Nem volna teljes az a kép, melyet az aradi pénzforgalomról akarunk nyujtani, ha az **osztrák-magyar bank aradi fiókjának** forgalmi viszonyaira nem terjeszkednénk ki. Az osztrák-magyar bank aradi fiókja, melynek üzletköre váltók és értékpapirok leszámitolására, kézi zálogra adott kölcsönökre, lejárt szelvények beváltására, bizományi üzletekre stb. terjed ki, 1880-ban alapíttatott. Pénzforgalma néhány évig erős növekedést mutatott, mignem a 80-as évek vége felé némi csökkenés állott be s csak legujabban mutatkozik ismét emelkedés. A fiók műveleteinek összege az 1880-ik év második felében — mert csak az év közepe táján nyilt meg — 1.735,140 frt volt, a nyers jövedelem 7828 frtot tett, a mi a kiadások fedezésére sem volt elégséges. A következő évben a fiók műveleteinek összege már 4.123,000 frtra emelkedett. 1885-ben a fiók műveleteinek összege már 9.994,168 frtra, tehát közel 10 millió frtra rugott, mig a nyers jövedelem 74,000 frtra s a tiszta jövedelem 45,000 frtra emelkedett. 1890-ben 8.358,613 frtnyi forgalom s 72,509 frt nyers bevétel mutatkozott. 1895-ben a műveletek összege 11.147,942 frtra s a nyers jövedelem 88,164 frtra rugott. A pénzforgalom legnagyobb részét állandóan a helyi váltók szolgáltatták. Igy 1880-ban a helyi váltók forgalma 1085 drb. volt 1.000,637 frt értékben; 1881-ben leszámitoltatott 2893 drb. 2.569,564 frt értékben; 1885-ben leszámitoltatott 8651 drb. 6.758,125 frt értékben; 1890-ben 13,000 drb. 6.762,965 frt értékben s végül 1895-ben leszámitoltatott 18,011 drb. 8.489,988 frt értékben. A mint látjuk a váltók pénzértékében s még inkább azok számában állandó emelkedés mutatkozik. A helyi váltókon kivül a bank pénzforgalmát legnagyobb részben a bankutalványok képezik. — A giro-forgalom szintén emelkedést tüntet fel. Igy 1890-ben 18.296,129 frt; 1895-ben 30.483,125 frt volt a giro-forgalom. A pénztár összes pénzforgalma 1890-ben 50.761,000 frt; 1895-ben pedig 78.941,000 frtra rugott. Az aradi bankfiók forgalma kiterjed nemcsak Aradvármegyére, hanem Uj-Aradra, Békésmegyére, Makó kivételével Csanád- s Hunyadmegyékre is. Mellékhelyei vannak Békés-Csabán, Radna Lippán és Orosházán; a fennebb emlitett adatok e mellékhelyek forgalmát is felölelik. Mindent összevéve, az osztrák-magyar bank aradi fiókját e bank legnagyobb fiókjai közé lehet számitani.

7. Helyén van itt, hogy a városban és megyében létező **egyéb részvénytársulatokról** is megemlékezzünk. Ezek között első sorban az Aradi és csanádi vasutak r. t., a Weitzer János waggon- és gépgyár r. t., az I. Aradi gyártelep r. t. s az aradi Széchenyi-gőzmalom r. t. mint nagyobb jelentőségű vállalatok emlitendők. Az alább következő táblázat részletesen feltünteti az aradi és aradmegyei részvénytársulati alapon működő vállalatokat, illetve azok pénzügyi állapotát az 1895. évben.

A részvénytársulati alapon működő iparvállalatok.

A társaság czége	székhelye	Alapítási éve	A részvények száma	A részvények darabonkint frt Névérték	A részvények darabonkint frt Befiz. ért.	Befizetett részvénytőke (forint)	Tartalékalap (forint)	1895. évi tiszta nyereség (forint)	Fiz. osztalék részvényen kint	Jegyzet
Alföldi I. gazd vasut r. t.	Arad	1894	1000	100	33_5	53500	—	503	—	
Aradi árúcsarnok r. t. . .	Arad	1887	250	200	200	50000	413	1234	4	
Aradi első gyártelep r. t. .	Arad	1870	2400	200	200	480000	120000	—	—	3614 frt veszteség
Arad-csanádi egy. vasut r. t.	Arad	1876	97557	100	100	9755700	400000	607871	—	
Aradi közúti vaspálya és téglagyár r. t.	Arad	1869	3400	100	100	340000	29257	27120	9	
Aradi légszeszvilágitási r. t.	Arad	1870	700	200	200	140000	12210	—	—	A társulat felszámol, mert telepét eladta
Aradi nyomdarészvénytárs.	Arad	1893	225	100	100	22500	—	—	—	
Aradi Széchenyi-gőzmalom részvénytársaság . . .	Arad	1869	1441	200	200	288200	150273	75478	25	
»Neptun« Marosfürdő r. t.	Arad	1892	400	30	30	12000	—	—	—	2764 frt 94 kr. veszteség
Országos szőlőoltványtelep részvénytársaság . . .	Arad	1894	3000	100	30	90000	411	18323	2_4	
»Union« vegyészeti ipar r. t.	M.-Szlatina	1894	7000	100	100	700000	—	—	—	
Világosi cognac-gyár r. t.	Arad	1893	1000	50	50	50000	507	5143	4	
Weitzer János gép- waggongyár és vasöntőde r. t.	Arad	1891	6000	200	200	1200000	42014	147867	—	

Ebből látjuk, hogy Aradon 11, a megyében 2 részvénytársulati alapon álló vállalat székel.

9. Az **aradi részvények** a tőzsdén nem jegyeztetnek s általában nem is képezik a nagy forgalom tárgyát. Az árfolyamát tehát csak hozzávetőleg lehet meghatározni. Az alábbiakban az aradi értékpapirok 1894. s 1895. évi áralakulásait ismertetjük:

1894.

	névérték frt	árfolyam frt
Aradi I. takarékpénztári részvény	360	1160 — 1190
Aradmegyei « »	200	950 — 950
« « 4½% záloglevél .	100	98½ — 99
Aradi polgári « részvény	100	150 — 155
« « « 5% záloglevél . .	100	99½ — 99
« « « 5½% «	100	99½ — 100½
Arad-csanádi gazd. takarékpénztár részvény	200	470 — 490
Aradi ipar- és népbank « . .	180	400 — 425
»Victoria« takarék és hitelintézet részvény .	100	115 — 125
Weitzer J. gép-, waggongyár és vasönt. « . .	200	282 — 284
Aradi légszeszvilágitási r. t. « . .	200	220 — 230
Aradi közúti vasút és téglagyártás « . .	100	200 — 210

1895.

Aradi I. takarékpénztár részvény	300	1200 —1250
Aradmegyei « «	200	970 — 975
« « 4½% záloglevél	100	98½ — 99
Aradi polgári « részvény	500	655 — 660
« « « 5% záloglevél .	100	100 — 100½
« « « 5½% « . . .	100	101 — —
Arad-csanád igazd. takarékpénztár részvény	200	430 — 435
Aradi ipar- és népbank « . .	180	425 — 430
»Victoria« takarék és hitelintézet « . .	100	115 — 125
Weitzer J. gép-, waggongyár és öntöde « . .	200	310 — 312
Aradi Széchényi gőzmalom « . .	200	405 — 410
Aradi közúti vasút és téglagyár « .	100	135 — 140
Arad-csanádi egyesült vasutak törzsrészvény	100	106 — 108
« « « « . . .	100	120 — 121

Az 1896. évi árfolyam ezektől alig különbözik.

Az aradi ipar- és népbanknak Békés-Csabán, az arad-csanádi gazdasági takarékpénztárnak Makón van fiókja és 1897. elején alakitott egyet Pécskán.

10. Az 1895. évi állapot nagyjából megfelel a pénzintézetek és részvénytársaságok jelenlegi állapotának is. Nem lesz azonban érdektelen, ha **azoknak** 1896. évi állapotát is közlöm, amennyiben benne az előző

évhez képest változás mutatkozik s a szükséges adatok rendelkezésemre állanak.

I. Takarékpénztárak.

Aradi polgári takarékpénztár r. t. Tartalékalap: 241,772 frt 56 kr., takarékpénztári betétek: 1.543,955 frt 49 kr., váltótárcza: 418,748 frt 11 kr., jelzálog-kölcsönök: 2.827,689 frt 68 kr., kötvények: 32,751 frt 52 kr., tiszta nyeremény 60,333 frt 7 kr.

Aradmegyei takarékpénztár. Tartalékalap: 151,733 frt 82 kr., betétek: 4.762,317 frt 23 kr., váltótárcza: 2.383,838 frt 47 kr., 1896. évi tiszta nyeremény: 103,465 frt 21 kr.

Arad-csanádi gazdasági takarékpénztár. r. t. Tartalékalap: 456,243 frt, betétek: 4.097,666 frt 73 kr., váltótárcza: 2.453,790 frt 15 kr., jelzálog-kölcsönök: 1.236,617 frt 41 kr., 1896. évit iszta nyeremény: 113,953 frt 90 kr.

Ileki első takarékpénztár r. t. Tartalék-alap: 16,090 frt 79 kr., betétek: 414,300 frt 72 kr., váltó-tárcza: 392,082 frt, kötvények: 2970 frt, jelzálog-kölcsönök: 48,878 frt, 1896. évi tiszta nyeremény: 11,756 frt 41 kr.

Első uj-szent-annai takarékpénztár r. t. Tartalék-alap: 40,481 frt 72 kr., betétek: 395,148 frt 43 kr., váltó-tárcza: 242,055 frt 50 kr., jelzálog-kölcsönök: 106,165 frt 50 kr., kötvények: 76,622 frt 50 kr., tiszta nyeremény 1896. évről: 9853 frt 52 kr.

Kisjenői takarékpénztár. Tartalék-alap: 14,680 frt 97 kr. tiszta nyeremény: 13,000 frt.

Pécskai takarékpénztár. Tiszta nyeremény 1896-ban: 9083 frt 23 kr.

II. Bankok.

Aradi ipar és népbank. Tartalék-alap: 312,640 frt 77 kr., betétek: 1.882,284 frt 40 kr., váltótárcza: 1.302,247 frt 69 kr., jelzálogkölcsönök: 314,173 frt 13 kr., tiszta nyeremény: 83,357 frt 97 kr.

Gazdasági bank részvénytársaság. Tartalék-alap: 10,500 frt, betétek: 82,096 frt 25 kr., váltótárcza: 143,125 frt, jelzálog-kölcsönök: 7000 frt tiszta nyeremény: 5240 frt 14 kr.

»*Victoria*« takarék- és hitelintézet, mint részvénytársaság. Tartalék-alap: 94,777 frt 88 kr., betétek: 1.073,169 frt 23 kr., váltótárcza: 1.067,631 frt 95 kr., jelzálog-kölcsönök: 322,102 frt, tiszta nyereség: 43,732 frt 85 kr.

Uj népbank van alakulóban Szemlakon.

III. Szövetkezetek.

Aradi takarék- és segélyegylet mint szövetkezet. Tartalék-alap: 4413 frt 4 kr., törzsbetétek: 86,971 frt 77 kr., tiszta nyeremény: 562 frt 72 kr.

Erdőhegyen uj segélyegylet van alakulóban.

»Aradi és vidéki iparosok bőripari raktár-szövetkezete.« Részvénytőke: 25,000 frt árúkészlet 23,853 frt 91 kr., tiszta nyeremény: 8604 frt 45 kr.

IV. Részvénytársaságok.

Arad-csanádi egyesült vasutak 1896. évi tiszta nyereménye: 694,596 frt 7 kr.

Aradi »Széchenyi« gőzmalom részvénytársaság 1896. évi tiszta nyereménye: 93,335 frt 86 kr.

Országos szőlőoltványtelep részvénytársaság tartalék-alapja 3192 frt 91 kr., tiszta nyereménye: 22,748 frt 97 kr.

Weitzer János gép-, waggongyár és vasöntőde részvénytársaság Aradon. Az aradi gyár nyereménye 165,209 frt 48 kr., a soproni gyár vesztesége 5370 frt 61 kr., a borosjenői gyár vesztesége: 5361 frt 79 kr., tehát a részvénytársaság tiszta nyereménye: 154,467 frt 8 kr.

Aradi vízvezetéki művek részvénytársasága. Csak legujabban, 1896-ban alakult; részvénytőkéje: 1.000,000 frt; a vízvezetéki művekbe fektetett összeg: 940,275 frt. Az 1896. évi nyeremény: 1485 frt 15 kr.

X. Biztosítás.

Biztosító intézet Aradváros és megye területén nem székel, csak a hazai és nagyobb külföldi biztositó intézetek tartanak fenn ügynökségeket, melyek működésüket az egész vidékre kiterjesztik. Ezen intézetek között erős verseny uralkodik, a mi a nyereséget igen leszállítja. A biztositási ágak közül legjobban a tűzkárbiztosítás van elterjedve. A vagyonosabb osztály házai majdnem kivétel nélkül biztosítvák tűzkár ellen. Csak a szegényebb osztályok körében nem tud a biztosítás ezen ága sem általán elterjedni, mindazáltal itt is jelentékeny értékű vagyon van tűzkár ellen biztosítva. A jégkár ellen való biztosítás nem örvend oly elterjedtségnek sem, mint a biztosítás előbbi ága; a vagyonosabb földbirtokos osztálynál meghonosodott ugyan, ámbár itt sem általánosan, de a parasztság körében nem sok hivet talált. A szállítmányi biztosítás nem sok nyereséggel jár. A biztosítás ezen ágai megyénkben valami nagy hasznot nem hajtanak, azért a külföldi társulatok nem is foglalkoznak tűz és jégkárbiztosítással, hanem átengedik azt a hazai és trieszti társulatoknak, maguk pedig csak az életbiztosításra szorítkoznak, a mely sokkal előnyösebb üzlet. A haszon, melyet a biztosítási üzlet ezen ága hajt, a sok intézet versenye daczára is elég nagy s nincsen oly nagy koczkázatnak alávetve, mint a kárbiztosítás, mert a halálozási arányszámokban leghatározottabban nyilatkozik a törvényszerűség. Az életbiztosítás kizárólag a vagyonosabb és értelmesebb osztályok körében van elterjedve, a mely

egyre szélesebb lesz; azonban távol vagyunk attól, hogy az életbiztosítás a vagyonosabb osztályok körében is általános lenne. A baleset elleni biztosítás a közönség körében igen népszerű s igen sokan élnek vele; ezen üzletág egyre fejlődik s jó nyereséget szolgáltat a hazai vállalatoknak.

Városunkban 1895-ben a következő biztosító intézeteknek volt képviseletük:

A) Tűz-, jég és szállítmányi károk elleni biztosítással, valamint életbiztosítással foglalkozó intézetek, az Első magyar általános biztosító társaság, a Fonciere pesti biztosító intézet, a Hazai biztosító társaság, a Trieszti általános biztosító részvénytársaság, az Adriai biztosító társulat, a Magyar-franczia biztosító társaság, a Duna biztosító társulat, a Cs. kir. szab. osztrák Phőnix biztosító társaság, a Transylvania biztosító bank, a Bécsi biztosító társaság.

B) Tisztán életbiztosítással foglalkozó intézetek: az »Anker« élet- és járadékbiztosítási részvénytársaság, a Bécsi élet- és járadékbiztosító társaság, a »The Gresham« életbiztosító társaság, az Osztrák Phőnix, az Allianz, a Lipcsei, a New-York, Equitable, »The Matual« biztosító társaságok, a New-York-Germánia életbiztosító társaság, a Hollandi életbiztosító részvénytársaság, a Gizella leánykiházasító egylet.

C) Baleset elleni biztosítással foglalkozó intézetek: a Nemzeti baleset és munkásbiztosító részvénytársaság, az I. osztrák általános baleset ellen biztosító társaság, a Nemzetközi baleset ellen biztosító társaság, a Testi balesetek ellen biztosító iparosok szövetkezete.

D) Jégkár ellen biztosító intézetek: a Magyar gazdák jégbiztosító szövetkezete, a Magyar jég- és viszontbiztosító részvénytársulat.

E) Első bécsi tükör-üveg biztosító társaság. Városunkban tehát összesen 29 biztosító-társaság tart képviseletet.

 Részletes kimutatásával a tűzkároknak az 1888-ik évről rendelkezem.

A törvényhatóság neve	A tűzesetek száma	A tűzvész oka: gyujtogatás	gondatlanság, hanyagság	villám csapás	ismeretlen	A tűzvész által okozott kár: egészen leégett házak	részben leégett házak	egészen leégett gazd. épület	részben leégett gazd. épület	belé veszett emberek	lóban	ökörben	tehénben	borjúban	juhban	sertésben	szárnyasokban	összesen	Az elégett tárgyak összérték forint	közül biztosítva érték forint	fejében a biztosító társ. által fizetett kártérítés forint	A kár enyhítésére: állami ált. nyujtott segély száma	magán könyörülmény száma	A községekben létező tűzkár elleni: intézkedések: tűzoltó társulat száma	éji és tűzőrök száma	szerkér: fecskendők száma	kézi: fecskendők száma	a megkárosult községek száma
Aradvármegye	401	100	56	6	239	198	112	212	22	2	11	14	4	1	—	20	182	332	220945	186071	83305	—	143	10	306	161	28	124
Arad szab. kir. v.	42	2	23	—	17	6	9	7	2	—	—	—	—	—	—	—	4	4	19482	144269	14412	—	—	2	8	10	2	1

Az ujabb adatok a tűzkárokról Aradvármegyében 1894-ből valók. A tűzkár által sujtott községek száma volt 109, vagyis az összes községek 50·23%. Az előfordult tűzesetek száma 310, vagyis 10,000 lélekre esik 10 tűzkár. A tűzvész oka 62 esetben gyujtogatás, 62 esetben gondatlanság, 10 esetben villámcsapás, 176 esetben ismeretlen. A bennégett emberek száma 2. Az elégett tárgyak értéke 132,700 frt. Tűzkárok fejében a biztosító társaságok 51,345 frtot fizettek. A tűzoltó társulatok száma volt 20, éji és tűzőröké 291, a fecskendőké 189.

Arad sz. kir. város területén 1894-ben volt a tűzesetek száma 56; tehát 10,000 lélekre 13·21 tűzkár esik. A tűzvész oka 2 esetben gyujtogatás, 28 esetben gondatlanság, 26 esetben ismeretlen volt. Az elégett tárgyak értéke 28,596 frt volt, melyből 1000 lélekre 674 frt esik. Tűzkárokért kifizettek a biztosító társaságok 15,271 frtot. A tűzoltó társulatok száma 5, a tűzőröké 10, a fecskendőké 14.

XI. Vásárok.

Az országos vásárok nagy száma, mely a forgalom szétforgácsolódását idézi elő, nagy baja az egész hazai iparosságnak s megyénk iparosai is teljes mértékben érzik annak hátrányait. A vásárokkal járó sok utazás sok időt és pénzt rabol el iparosainktól s különben is kedvezőtlen helyzetüket még inkább megnehezíti. Vannak ugyan a vásárok között olyanok, melyek közszükségletet elégítenek ki, de vannak és pedig nagy számmal egészen fölöslegesek is. Aradvármegyében Aradvároson kivül 30 községnek van egy vagy több vásárja évenként s a megyebeli vásárok összes száma 81 az aradiakkal együtt. Oly nagy szám, mely már magában véve is a mellett bizonyit, hogy egy részök felesleges; csakis nehány mondható e vásárok közül valóban szükségesnek. Az aradmegyei népnek egy jó része nem is az itteni vásárokat látogatja első sorban, hanem a szomszédos megyék vásárjait; különösen sokan mennek megyénkből Békésmegye nagy állatvásárjaira, főleg a gyulai vásárra. Az aradmegyei vásárok forgalma ezekhez képest kicsinynek mondható. Vannak ugyan itt is vásárok, melyekre nagyobb embertömeg gyül össze, de a távolabbi vidékek lakosságára nincs vonzóerejük s egyáltalában messzire elmaradnak forgalom tekintetében az Alföld nevezetesebb vásárai megett. Aradon évenként 3-szor tartatik országos vásár és pedig tavasszal a Judica vagy fekete vasárnapot megelőző péntektől kezdve, nyáron a Péter és Pál napját megelőző péntektől és őszszel a nov. 5-ét megelőző péntektől kezdve három napig. A megyében évenként 1 vásár tartatik 1 községben, 2 vásár 8 községben, 3 vásár 14 községben, 4 vásár 6 községben, 5 vásár 1 községben, tehát összesen 30 községben.

Az említett vásárok közül legnagyobb forgalmuk van az aradiaknak, különösen iparczikkekben. Jelentékenyebb vásárok vannak még Pécskán, Világoson, Pankotán, Kis-Jenőn, Boros-Jenőn, Zarándon és N.-Halmágyon A kis-jenői vásár különösen nagy sertésforgalmával tünik ki, ámbár e vidéknek legnagyobb sertéspiacza nem itt, hanem a békésmegyei Gyulán van. Az országos vásárokon kivül hetivásárok is tartatnak Aradon és a megye majdnem minden községében. Az aradi hetivásárok pénteki napra esnek; forgalmuk élénk, ámbár az uj-aradi hetivásárok annak egy részét elvonják.

A mi a vásárok forgalmát általában illeti, ez már nem oly nagy, mint régebben volt; a közlekedési eszközök mai fejlettsége mellett mindinkább veszítenek jelentőségükből s jó részök megszünt szükséget pótolni. Nehány vásár fontos, de ezeknek száma igen csekély. A vásárok hanyatlásával a régi népéletnek egyik érdekes vonása tünik le.

Ez kitűnik az 1895. évi vásári állatforgalom következő főbb adataiból is:

A város vagy község neve	Az évi országos állatvásárok száma	A vásárra felhajtott						A vásáron eladatott					
		ló	ökör	tehén	borjú	sertés	juh	ló	ökör	tehén	borjú	sertés	juh
		s z á m a						s z á m a					
Alcsill	3	138	336	241	122	722	468	47	202	129	80	515	236
Berzova	3	59	118	53	48	366	466	32	67	31	48	310	427
Borosjenő	3	2200	1900	1200	1400	3900	260	520	620	430	250	1500	130
Borossebes	3	475	1404	744	116	2716	85	77	426	362	41	1015	16
Buttyin	4	825	1435	1100	887	2575	530	425	1290	790	590	1850	370
Csermő	3	390	1670	400	280	3200	380	179	550	252	162	2100	200
Dézna	3	141	548	242	178	780	436	24	250	74	87	477	345
Elek	3	3753	64	750	330	2094	—	479	44	350	147	507	—
Kisjenő	3	286	142	452	436	1035	870	108	122	379	216	703	370
Magyar-Pécska	2	1090	713	551	434	1803	157	610	310	350	230	1406	140
Nagyhalmágy	5	126	1554	1072	499	1880	1210	46	722	422	247	1103	781
Nagy-Zerind	2	86	185	115	260	590	—	40	102	55	150	340	—
Ó-Pécska	2	1300	350	550	380	1400	450	350	140	179	120	450	130
Pankota	3	770	2900	2050	1650	3500	5600	190	2800	1700	1480	2950	5600
Radna	2	94	620	450	220	680	340	27	380	220	140	420	200
Soborsin	4	3	659	542	572	314	276	1	550	465	490	229	204
Szemlak	3	62	—	57	28	171	—	11	—	8	12	90	—
Uj-Szt-Anna	3	1460	40	500	140	2700	20	712	32	380	140	2324	—
Világos	4	880	590	418	215	1050	1760	400	337	243	135	670	1340
Zaránd	4	1530	1050	930	420	2300	1100	350	500	475	135	1480	620

M) KÖZLEKEDÉS.

I. Közutak.

Aradvármegye területén 1895-ben összesen 97.$_7$ klm. hosszaságú állami út szolgált a forgalom czéljaira. Ebből 75.$_3$ klm. kavicsolt, de kőalappal nem volt ellátva, 11.$_7$ klm. ellenben el volt kőalappal látva és burkolva volt 8.$_9$ klm. Száz □ klm. területre 1.$_{51}$ klm. állami út esett. A megyei törvényhatósági utak hossza volt 1895-ben 552.$_4$ klm. Ebből még nem volt kiépítve 24.$_2$ klm. A törvényhatósági útadó kézi minimuma volt 1 frt 50 kr., igás minimuma pedig 3 frt. Az útadó összege ez évben tesz 171,352 forintot, tehát egy kilometerre 310 frt esett. Az úthálózat részletes ismertetését a következőkben adom:

a) Állami közutak.

Az Aradvármegye területén átvonuló állami közutak ezek:

I. A *debreczen-fehértemplomi* állami közút Biharvármegye határától Nagy-Zerind, Kisjenő, Erdőhegy és Simánd községeken keresztül az aradi átkelési szakasz hozzászámításával Temesvármegye határáig 58.$_{951}$ kilométer hosszaságban. Ebből 53.$_{477}$ kilométer *állami*, 1.$_{710}$ kilométer kincstári uradalmi kezelés alatt áll, 3.$_{764}$ kilométer pedig aradvárosi kövezett átkelés. Műtárgyai: 13 áteresz, ugyanannyi híd, melyek közül csupán egy hídon van vámszedés. II. A *kis-zombor-aradi* állami közút Csanádvármegye határától Pécskán át Aradig az aradi átkelési szakasz hozzászámításával 38.$_{735}$ kilométer hosszaságban, a miből 33.$_{585}$ kilométer állami kezelés alatt áll, 5.$_{150}$ kméter aradvárosi kövezett átkelés. E közúthoz 2 áteresz és 5 híd tartozik. III. Legközelebb a nagy *alföldi átlós út* is érinteni fogja megyénk területét. Aradvármegye területére abból Gyula-Varsándtól Erdőhegyig 25 kilométer esik. A megye 40,000 frttal már tényleg járult annak építéséhez, ezenkívül 278,600 forintot kölcsön ad az államnak. Az erdőhegy-székudvari rész a mult (1896.) év végén már átadatott a forgalomnak. Most a többit építik.

b) Törvényhatósági közutak.

I. Az *arad-zámi* 103.$_{435}$ kilométer hosszaságban. Kezdőpont Arad város határa, Mikalaka, Glogovácz, Mondorlak, Csicsér, Szabadhely, Pau-

lis, Radna, Solymos, Odvos, Konop, Berzova, Monorostia, Kaprucza, Battucza, Govosdia, Tótvárad, Halalis, Vinyest, Soborsin, Kujás, Tok és Iltyó községek érintésével végpontja Hunyadvármegye határa. Az egész út kőalap nélkül készült, de kavicsolt. Műtárgyai: 45 teknő, 81 áteresz, 81 híd és 3 komp. II. A *mikalaka-nagyhalmágyi út* 139.$_{030}$ kméter hosszaságban. Kezdőpontja az arad-zámi út 2.$_{200}$ kilométerénél Uj-Panát, Világos, Galsa, Muszka, Pankota, Szöllős, Borosjenő, Bokszeg, Monyoró, Vojvogyen, Álgyest, Berza, Buttyin, Kakaró, Almás, Alcsill, Bonczesd, Báltyele, Guravoj, Pleskucza, Csucs, Leásza, N.-Halmágy és Juonesd községeken át, végpontja Hunyadvármegye határa. Kőalapja nincsen, de kavicsolt. Mint műtárgy ez úthoz tartozik 101 áteresz és 68 híd. III. A *világos-paulisi* út, hossza 18.$_{6272}$ kméter szintén kőalap nélkül és kavicsolt. Kezdő pont a mikalaka-nagyhalmágyi út 25.$_{503}$ kilométerénél Kovaszincz, Kuvin, Gyorok és Ménes községek érintésével végpontja a paulisi vendéglő előtt épült kőhíd. Van 30 áteresze és 11 hídja. IV. A *muszka-silingyia-buttyini* közút 39.$_{291}$ kméter hosszuságban, kőalap nélkül, kavicsolt. Kezdő pont a mikalaka nagyhalmágyi út 28.$_{200}$ kilométerénél; érinti Magyarát, Ternova, Silingyia, Lugozó és Kujed községek határát; végpont a mikalaka-nagyhalmágyi út 78.$_{287}$ kméterénél. Műtárgyai: 28 áteresz és 14 híd. V. A *pankota-szent-anna-kurticsi út.* Kezdő pontja a mikalaka-nagyhalmágyi út 32.$_{343}$ kméterénél Kerek, Szent-Anna és Kurtics községek érintésével végpont a kurtics-mácsa-szentmártoni út 0.$_{880}$ kméterénél. Az út hossza 30.$_{653}$ km., kavicsolt, kőalap nélkül; hozzátartozó műtárgyak 8 áteresz és 1 híd. VI. A *pankota-magyarát ágris-drauczi* út 15.$_{568}$ kméter hosszaságban 3 áteresszel és 13 híddal. Kezdő pontja a mikalaka-nagyhalmágyi út 31.$_{532}$ kméterénél, áthalad Magyarát, Ágris és Draucz községeken, végpontja Draucz községben. VII. A *szöllős-zarándi* közút, mely kiágazik Szöllősön a mikalaka-nagyhalmágyi útnak 38.$_{450}$ kmnél. Érinti Szöllős, Zaránd, Csintye és Nadab községeket. Végpont a beágazás a debreczen-fehértemplomi közút 155.$_{0}$ kilométerénél. Az út hossza 20.$_{504}$ km.; műtárgyai 8 áteresz és 4 híd. VIII. A *szöllős-csermő-talpasi* út 42.$_{537}$ kméter hosszaságban. Kiágazik a mikalaka-nagyhalmágyi közút 39.$_{0}$ kilométerénél, áthalad Sikula, Gurba, Csermő, Somoskesz, Barakony és Talpas községek határán, végződik Biharvármegye határánál. Van 20 áteresze és 14 hídja, melyek egyikén — a talpasi Körös hídon — vámszedés van. IX. A *borosjenő-sikulai út.* Kezdődik a mikalaka-nagyhalmágyi út 51.$_{280}$ kméterénél, végződik 6.$_{031}$ km. hosszal a szöllős-talpasi út 7.$_{0}$ klméterénél. Műtárgyai: 6 áteresz és egy híd. X. A *bokszeg-beéli* közút 4.$_{696}$ kméter hosszal. Kezdő pontja a mikalaka-nagyhalmágyi út 60.$_{801}$ klméterénél, végpontja Biharvármegye határa. Összes műtárgyait 6 híd képezi. XI. A *borossebes-buttyini* közút, mely a borossebes-kurticsi út 0. pontjánál kezdődik s a mikalaka-nagyhalmágyi út 79.$_{210}$ klméterénél éri végét. Hossza 5.$_{360}$ kilométer 3

áteresszel és 5 híddal. XII. A *borossebes-dézsnai út* 11.$_{400}$ km. hosszaságban. Kezdődik a borossebes-buttyini közúttal egy pontnál, végződik Dézsnán. Érinti Prezest, Domcsény, Bohány és Dézsna községeket. Műtárgyai: 9 híd, ugyanannyi áteresz. XIII. Az *arad-tornyai út*. Kezdő pontja Arad város határa, végpontja Aradvármegye határa. Hossza 2.$_{845}$ kmétert tesz ki s műtárgyai nincsenek. XIV. A *kurtics-simándi* út 19.$_{120}$ kméter hosszasággal, melyből 7.$_{120}$ kméter még kiépítetlen. A kurticsi vasúti állomásnál kezdődik s Kurtics, Mácsa, Szent-Márton és Simánd községek érintésével a Debreczen-fehértemplomi állami közút 163.$_{0}$ kméterével végződik. Műtárgya egy híd. XV. Az *arad-kurticsi* út Arad város határától indúl ki s Kurticson végződik 11.$_{525}$ kméter hosszaságban. Műtárgya szintén csak egy híd. XVI. A *kisjenő-szintye-seprős-csernői* út kiindúl a debreczen-fehértemplomi állami út 149.$_{0}$ kméterénél s Kisjenő, Szintye és Seprős községek határán áthaladva, a szöllős-talpasi út 20.$_{609}$ kméterénél végződik. Hossza 28.$_{320}$ kméter, a miből 5.$_{000}$ kméter kiépületlen. Van 9 áteresze és 10 hídja. XVII. A *miske-vadász-talpasi* út 27.$_{360}$ kméter hosszal, ebből 7.$_{000}$ kméter nincs kiépítve. Kezdődik a debreczen-fehértemplomi állami közút 143—144 kméterè között s Miske, Vadász és Talpas községek érintésével végződik a szöllős-talpasi közút 41.$_{200}$ kméterénél. Műtárgyai 11 áteresz és 6 híd. XVIII. A *soborsin-valemárei* közút. Kezdő pontja az arad-zámi út 85.$_{0}$ kméterénél, végpontja a Maroshíd kezdete. Hosszasága 1.$_{330}$ kméter. Van két áteresze és egy hídja (kincstári Maroshíd), melyen vámszedés gyakoroltatik.

c) Vasuti állomásokhoz vezető utak.

I. A *soborsini* 0.$_{762}$ kméter hosszal. Kezdődik az arad-zámi út 85.$_{0}$ kméterénél, végződik a berzovai vasúti állomásnál. Műtárgya egy híd. II. A *soborsini*, mely kiindul az arad-zámi út 58.$_{0}$ kméterétől s végződik — 0.$_{750}$ kméter hosszal — a berzovai vasuti állomásnál. Műtárgya nincsen. III. A *gyoroki* 0.$_{750}$ km. hosszal. Kiindul a világos-paulisi ut 12.$_{358}$ kméterétől és végét éri a gyoroki vasuti állomásnál. Műtárgya nincs. IV. A *szent-annai* 1.$_{119}$ km. hosszban. Kezdődik a szent-annai paplaknál és végződik az indóháznál. Szintén műtárgy nélkül. V. A *zimánd ujfalui*, kezdődik az arad-zimándi állomásnál és végződik — 0.$_{200}$ km. hosszal — a zimándi vasúti állomásnál. Műtárgya egy sincs. VI. A *világosi* 0.$_{712}$ km. hosszasággal, kezdetét veszi a mikalaka-nagyhalmágyi ut 25.$_{4}$ kméterénél és végződik a világosi vasúti indóháznál. Van egy áteresze. VII. A *muszkai*, mely kiindul a mikalaka-nagyhalmágyi út 27.$_{6}$ kméterénél és végződik — 0.$_{704}$ km. hoszszal — a muszka-magyaráti indóháznál. Szintén egy áteresze van. VII. A *pankotai*, kezdődik a mikalaka-nagyhalmágyi út 31.$_{05}$ kméterénél s 0.$_{530}$ kméter hosszban végződik a pankotai

indóháznál. Műtárgya egy áteresz. IX. A *ternova-kurtakéri* $2._{193}$ kméter hosszal. Kiindul a muszka-silingyia-buttyini ut $9._{512}$ kméterénél és a ternovai vasúti indóháznál végződik. Műtárgya nincs. X. Az *apateleki* $0._{805}$ km. hosszal kezdődik a mikalaka-nagyhalmágyi út $47._{525}$ kméterénél s végződik az apateleki indóháznál. Van két áteresze és egy hidja. XI. A *borossebesi* $0._{515}$ km. hosszal kezdődik a borossebes-buttyini útnál s végződik a vasúti indóháznál. Van egy-egy áteresze és hidja. XII. A *gurahonczi*, kiindul a mikalaka-nagyhalmágyi út 99 kméterétől s végződik — $0._{755}$ kméter hosszban — a vasúti indóháznál. Műtárgya nincsen. XIII. A *csernői* $0._{927}$ km. hosszal kezdődik a szöllős-talpasi út $21._{627}$ kméterénél és végződik az indóháznál. Műtárgya egy áteresz. XIV. A *pécskai*, kiindul a pécskai indóháztól; végpontja M.-Pécska község határának széle egész a védgátig. Hossza $3._{400}$ kméter, a miből $0._{400}$ km. még kiépítve nincsen. Van két áteresze. XV. A *simándi*, kiindul a debreczen-fehértemplomi állami út 162—163 kmétere között s végződik — $1._{000}$ km. hosszal — a vasúti indóháznál. Műtárgya nincsen. XVI. A *kisjenő-erdőhegyi* $0._{256}$ km. hosszal, kezdődik a debreczen-fehértemplomi állami út 151 kméterénél. Végpontja a vasúti állomás. Műtárgya szintén nincs. XVII. A *székudvari* $1._{613}$ km. hosszal. Kezdőpontja a község, végpontja a vasúti állomás. Műtárgya nincsen. — XVIII. Az *ottlakai* szintén a községnél kezdődik s a vasúti állomásnál végződik. Hossza: $0._{675}$ km. van egy áteresze. XIX. Az *eleki*-nek kezdőpontja a községháza, végpontja a vasúti állomás. Hossza: $0._{865}$ km. Műtárgya nincs. XX. Az *arad-vizesi* út, kezdődik Aradváros határán az ugynevezett »putri«-nál s végződik Kis-Varjasnál. Összesen $4._{000}$ kméternyi vonalából $1._{950}$ km. kiépítetlen. Műtárgya nincsen. XXI. A *dézsnai indóházi* ut, kezdődik a $116._{5}$ szelvénynél, végződik a $113._{8}$ szelvénynél $0._{140}$ km. hosszaságban műtárgy nélkül. XXII. A *ravnai indóházi* ut $0._{060}$ km. hosszal, kezdődik a 4. számú őrháznál s végét éri a $154._{275}$ szelvénynél. Műtárgya nincsen.

d) Útadó és útalap.

A törvényhatósági útadó álladéka 1894. évről a következő számadatokat mutatja:

Az 1893-ik évről áthozott hátralék	28,603 frt 16 kr.
Az 1894-ik évi kivetés	155,344 frt 51 kr.
Az 1894-ik évi pótkivetés	2,019 frt 85 kr.
Összes tartozás . . .	185,967 frt 52 kr.
Erre 1894. évben befolyt	155,910 frt 44 kr.
1893-ik évi túlfizetés	1,832 frt 30 kr.
Leiratott	3,956 frt 14 kr.
Összes lerovás . . .	161,698 frt 88 kr.

A törvényhatósági *utalap-pénztár* az 1894-iki forgalmi kimutatás szerint 200,286 frt 69 kr. bevétel 244,930 frt 83 kr. kiadás mellett 44,644 frt 14 krnyi *túlkiadással* záródott.

Az útalap mérlegének e kedvezőtlen állása részint a még 1893-ik évben végrehajtott rendkivüli útfentartási munkálatok terheiből, részben pedig az utadó bevételeinek az előirányzaton alul maradt eredményéből származott. A közutak és vámokról szóló 1890. évi I. t.-czikk rendelkezései minden irányban alkalmaztatnak s a közutak állapota kielégitőnek mondható.

Arad sz. kir. város területén külön szükségtelen az állami utakat kimutatni. Azok természetesen azt keresztül szelik. Törvényhatósági utainak hossza volt 1893-ban 113.9 klm., melyből 94.2 klm. kiépitetlen volt. Az utadó minimuma ugyanaz volt, mint a megyében. Annak főösszege 24,228 forintot tesz, egy klm. törvényhatósági utra tehát 203 frt esett.

A hidak a Maroson Soborsin és Valemare, Radna és Lippa, Arad és a vár között vannak. Ez utóbbi mellett még két ártéri hid is van. Ujabban vasszerkezetü hidat óhajtanának Aradon épiteni és pedig ugy, hogy az által Ó és Uj-Arad közvetlenül a mai komp helyén köttetnének össze. E részben, valamint a pécskai Maros-hidra vonatkozólag is tárgyalások folynak, de az épitési költség magassága azok épitését nagyban nehezitik. Léteznek ezenkivül hidak a Fehér- és Fekete-Körösön. S minden nagyobb folyón és csatornán a nagyobb közlekedési utak folytonosságának fentartása végett. Mindezen hidak vámszedés utján tartatnak fenn.

II. Vasutak.

1. A vasutakról általában.

Arad és Aradvármegye csak az ötvenes évek vége felé lett az ujkor szárazföldi főközlekedési eszköz, a vaspálya, jótéteményének részese. E város különben már gróf Széchenyi István vasúti hálózatának tervébe fel volt véve, de ez csak lassanként valósulhatott meg. Mielőtt a Tiszavidéki Vaspálya szolnok-aradi szárnyvonala kiépült volna, Arad képviselői nem mulasztották el, hogy érdekében eljárjanak és azt lehetőleg megvédeni igyekezzenek. Igy például egy akkor felvett jegyzőkönyvnek kezeim közzé jutott hiteles másolata szerint 1856. évi február hó 24-én Bécsben gróf Barkóczy János lakásán a Tiszavidéki Vaspálya Társaság fő embereinek gyülésén Arad képviseletében Horváth Ádám polgármester, Andrényi Károly kereskedelmi testületi elnök, Weisz András alelnök, Steinitzer Farkas nagykereskedő s gyáros és Hermann Ferencz városi képviselő szintén részt vettek. Ki is eszközölték, hogy az értekezlet a szolnok-debreczeni vonal kiépitése után a Békésvármegyén át

vezetendő szolnok-aradi szárnyvonal építését sürgősnek jelentette ki. Jellemző az ország akkori tőkeszegénységére nézve, hogy háromszor is hangsúlyoztatott: »amennyiben a szükséges pénzerő a társulat rendelkezésére fog állani.«

A Tiszavidéki Vaspályának kiépülte után nehány év mulva már szóba jött az erdélyi vasút kiépítése. Az ország közvéleménye akkor a kolozsvári vonalat pártolta a bécsi kormány által tervezett arad-gyulafehérvárival szemben. Ez azonban még is hamarabb vált ténynyé, mint amaz. De mielőtt ez bekövetkezett volna, azzal az elterjedt hirrel szemben, hogy a Maros völgyében vezetendő vaspálya az aradi Hegyalját elfogja kerülni, igen élénk mozgalom támadt. Ennek czélja az volt, hogy ha már az egész Hegyalján a tervezett vasút nem vezethető végig, az legalább Gyorokot érintse. E mozgalom vezetői még 1862-ben minden követ megmozditottak, hogy eszméjöket és a vidék közóhaját megvalósitsák. Minden illetékes hatóságnál kérelmeztek és minden befolyásos aradi vagy Aradvármegyével bármily összeköttetésben levő egyént felkerestek. Ennek letí eredménye a cs. kir. kereskedelmi és közgazdászati miniszteriumnak 1862. évi jul. 19-én kelt és 5156. szám alatt a budai helytartó tanácshoz intézett közlése alapján a folyamodók odaterjedő értesítése, hogy »az Aradról Erdélybe vezetendő vasút építésének engedélyezésére irányzott kérelem azon esetben fog tekintetbe vétetni, ha ezen vonal építésére alkalmas vállalkozók találkoznak.« Az aradi polgárság óhaja tudvalevőleg teljesült. Igen érdekes az a másik mozgalom is, mely az első erdélyi vaspálya építésének megkezdése előtt közvetlenül indult meg. E mozgalmat jóval megelőzve még 1862-ben Árkai Jakab mérnök az »Alföld« 19—21-dik számaiban czikksorozatot tett közzé, melyben bebizonyitani igyekezett, hogy nemzetgazdasági, technikai, kereskedelmi, sőt még strategiai szempontból is az arad-körösvölgyi-marosvásárhelyi-brassói vonal minden más irány felett előnynyel bir. Már II. József császár tervezte az aradi várnak Gyulafehérvárral a Körösvölgyén át való úti összeköttetését. Felemliti, hogy a körösvölgyi birtokon a vasút építéshez szükséges földterületeket ingyen ajánlották fel már. Ezen a nyomon indult meg az aradi gazdasági egylet is, midőn Nachtnébel Ödön akkori jegyzője 1867. október havában egy érdekes nagyobb emlékiratot dolgoztatott ki a fővonalnak a Marosvölgye helyett a Fehér-Körös völgyében leendő építtetése érdekében. E pálya — az emlékirat szerint — jobb vidéken menve keresztül, ha valamivel hosszabb és drágább is lenne a marosvölgyinél, jobban kifizetné magát, mint a szegény vidéket szelő és a marosi hajózás versenyének is kitett másik vonal. — Ha azonban merőben kivihetetlennek bizonyulna, hogy a fővonal épüljön a Körös völgyében, akkor ott legalább **olcsó** vasút lenne építendő és pedig Gyulától, Kis-Jenőt és Boros-Jenőt érintve, Jószáshelyig. Aradnak az összeköttetése pedig Gyorokon át lett volna

biztosítandó ugy, hogy a marosvölgyi fővonalból ott kiágazó szárnyvonal Világos és Pankota érintésével Boros-Jenőnél csatlakozott volna a körösvölgyi vasúthoz.

Nagyon csekély eltéréssel ez a gondolat valósult meg, de csak 10 év mulva. Gyula helyett Kétegyháza és Gyorok helyett maga Arad lőnek a főcsatlakozási pontok, igy módosítva a hálózat Arad érdekeinek sokkal jobban megfelel. Ennek az eszmének akart testet adni Atzél Péter, midőn 1868. évi augusztus hó 27-én Ostendben kelt és megyeszerte terjesztett nyomatott körlevelében november 2-ára a körösvölgyi vasút érdekeltjeit értekezletre hívta össze.

A nyilvános forgalmú vasutak építési és állomásainak száma Aradvármegyében és Arad szab. kir. város területén volt 1895-ben a hivatalos statisztikai Évkönyv szerint:

a) Aradvármegyében a vasutak építési hossza 381 klm, ebből állami 138.$_1$ klm. A vasúti állomások és megállóhelyek száma csak személyforgalomra 16, személy és teherforgalomra 49, összesen 65. Esett egy □ klmrre 6.$_{02}$ klm., 100,000 lakosra 120.$_{25}$ klm. vaspálya.

b) Aradváros területén a vasutak kiépítési hossza 20.$_5$ klm., ebből állami vasút 3.$_6$ klm. Esett 100 □ klmre 18.$_{30}$ klm., 100,000 lakosra 47.$_{80}$ klm. Az állomások száma kettő, mindkettő személy- és teherforgalomra berendezve.

2. Magyar királyi államvasutak.

A m. kir. államvasutaknak ez idő szerint 7686 kilométer hosszu saját vonalaiból Aradmegye és város területére 142 kilométer esik. A volt tiszavidéki 1880. óta államosított vasútvonalak 1858-ban megnyilt szajol-aradi szakasza Lőkösháza puszta határán lép e megye területére és 35.$_{599}$ kilométer hosszban fut délkeleti irányban Arad állomásig. Innen folytatólag az 1868. évi deczember 22-én megnyilt első erdélyi vasút arad-gyulafehérvári 1884. óta államosított vonala délkeleti irányban az aradi Hegyaljáig, Gyorokig, s innen a Maros völgyében, ennek jobb partján keleti irányban Soborsin állomáson túl az Almás-pataknál hagyja el Aradvármegyét, 100.$_{747}$ kilométer pályahosszat hagyva itt. Végre ugyancsak Arad állomásból indul ki az 1871. évi április hó 6-án megnyilt arad-temesvári vasútvonal, melynek üzletkezelését a m. kir. államvasutak az 1880-ban államosított tiszavidéki vasúttal együtt vette át.

Ezen 55 kilométer hosszú vonalból e megye területére Aradtól Uj-Arad, illetve Temesmegye határáig csak 5.$_{654}$ kilométer hossz esik.

Az itt felsorolt vasútvonalakon kívül e megye területén még az aradi és csanádi egyesült vasutak részvénytársaságának vonalai igen tekintélyes hálózatot képviselnek, melyekről azonban alább igen tüzetesen fogok szólani. — Megemlítendő még e helyen, hogy *a*) Arad állomásból ágazik

el a helybeli Neuman testvérek czégnek buzsáki nagy ipartelepéig vezetett és annak tulajdonát képező és saját kezelésében álló mintegy 4.0 kilométer hosszú szabványos (1436 mm.) nyomtávval biró gőzüzemű iparvasútja, mely 1883. óta áll üzemben; *b*) az aradi közúti vasút részvénytársaság hálózata a város és külvárosok területén összesen $10._{193}$ kilométer vágányhoszszal s szinte szabványos nyomtávval biró lóvonatu vasúthálózat, mely a bel- és külvárosi nagy ipartelepeket érinti s Arad állomással is vágányösszeköttetésben áll; keletkezett 1869-ben, 1884-ig fejlődött jelen terjedelmére. — Erről is részletesebb adatok foglaltatnak alább. — Az *a*) és *b*) alatt említett iparvasutakon a m. kir. államvasutak és az aradi és csanádi egyesült vasutak teherkocsijai használtatnak. Kurtics állomás közelében van gróf Károlyi Tibor mácsai uradalmának egy kitérője trágya és mezőgazdasági termékek szállítására, melyhez egy mezőgazdasági iparvágány csatlakozik. — Nagyon figyelemreméltó mozzanatot képez az ipar és kereskedelem örvendetes fejlődésében az aradgyulafehérvári vasútvonalnak éppen aradmegyei szakaszával kapcsolatos azon számos erdei iparvasút, melyek száma és terjedelme a marosvölgyi fővasút állami kezelése, különösen 1886. óta majdnem évenként szaporodik. *c*) Ezek közt terjedelemre és fontosságra nézve legnevezetesebb a bécsi Munk Henrik és fiai czég tótvárad-marosszlatinai 19 kilométer hosszu, 1.10 m. nyombőségű gőzüzemű erdei iparvasútja, mely a m. kir. államvasutak által ezen iparvasút létesülése alkalmából Berzova és Soborsin állomások közt létesített igen terjedelmes vágányzattal s a vasútüzem czéljaira szolgáló épitményekkel biró Tótvárad állomásból ágazik el és a fentnevezett czég szlatinai gőzfürész- és parquettgyár-telepéig vezet, hol állomás is van; innen pedig évről-évre a szükséghez mérten szaporodó erdei lóvonatu keskenyvágányú elágazásokat nyit a völgyekbe. Az üzemet a czég saját mozdonyával és kocsijaival tartja fenn az 1886. év eleje óta. Állami kezelésben álló h. é. vasutak e megye területén nincsenek. *d*) Berzova állomással kapcsolatos Seidner Bernát berzovai mésztelep és erdőiparüzem tulajdonos keskenyvágányú, 23 kilométer hosszu, lóvonatú erdei és iparvasútja, mely Berzova állomásunktól északi irányban az erdei fatalepekre, déli irányban pedig egy marosi komp segítségével a krassószörénymegyei Lalasincz község határában fekvő mészkemenczékhez vezet és 1886. október óta áll üzembe. *e*) Soborsin állomásból ágazik ki gróf Nádasdy Ferencz nagybirtokos keskeny vágányú, lóvonatú, 20.5 kilométer hosszu iparvasútja, mely a mondott állomásról északi irányban Trojás községen keresztül a regényes Trojás patak mentén az uradalom mészkemenczéihez és kőbányájához, déli irányban pedig a Maros-parton levő falerakó helyig vezet s 1889. óta van üzemben. *f*) Tok község határában az arad-gyulafehérvári vonalat Soborsin és Zám állomások közt átmetszi a herczeg Lichtenstein Alajos iltyói uradalmához tartozó keskeny vágányú

6.25 kilométer hosszú erdei lóvonatú vasút, mely időközben birtokváltozás mellett 1885. óta áll üzemben. *g*) Ürményi Pál cs. és kir. kamarás petrisi uradalmához tartozó petrisi erdőségektől egy 11 km. hosszú ugyanilyen üzemű iparvasút az arad-gyulafehérvári vasútat Aradmegye keleti határán, az Almás-pataknál fekvő falerakóhelyen éri el s ezen patak vasúti áthidalása alatt vezet a Maros-partig; ez az iparvágány 1889-ben épült. *h*) Mairovitz Mór radnai birtokos és kincstári erdőbérlő milovai keskeny vágányú erdei iparvasútja Radna és Konop állomások közt a m. kir. államvasutak által létesített »Milova-Odvos« kitérő és feltételes megállóhelyről indul ki a milovai erdőségekbe; hossza ma mintegy 11.0 kilométer, üzemben van 1890. május óta.

A fővonalak építésére vonatkozólag megemlítjük még a következőket: 1. A volt tiszavidéki vonal elsőrendű síkpálya, Aradmegyében jelentékeny folyót vagy patakot nem szel, nagyobbára egyenes; az állomások az alább következő kimutatásból kivehetők. Arad állomás az állami kezelés óta mintegy 600,000 frtra rugó beruházási létesítményekkel bővittetett s a rohamosan növekedő személy- és árúforgalom követelményeinek ma már egyáltalán nem felel meg. E részben a hatóságok és a kereskedelmi kamara a 1881. évről szóló kamarai jelentés 190. l., 1882-diki jelentés 204. l., ujabban 1894. évi jelentés 190—193. l. és az 1895. évi junius hó 11-diki teljes ülés jegyzőkönyvének tanusága szerint ismételve adatokkal bőven támogatott felterjesztést intéztek a kormányhoz, mely elhatározta, hogy a beruházási nagy kölcsönből az aradi pályaudvart teljesen ujra építteti.

2. Az arad-gyulafehérvári vonal marosvölgyi pályája a folyóéval azonosszelíd emelkedéssel, de számos kanyarulattal és nagy mennyiségű 2.20 m. nyilástávú átereszekkel és hidakkal a számos hegyi patakok felett, melyeknek felső szerkezetei 1885. óta nagyon tetemes költséggel nagyobbára megujíttattak, ugyszintén a felépítményszerkezet is mindkét vonalon, sőt az arad-temesvári vasútvonalon is 1880. óta fokozatosan ujíttatott 33.25, sőt ujabban 34.3 klg. folyóméterenkénti sulyú, 8—9 m. hosszú aczélsinekkel, mit az évenként szaporodó és gyorsuló vonatforgalom és ezzel lépést tartva egyre sulyosbodó járművek követelnek. Az állomások vágányzatai és építményei is, bár mérsékeltebb arányban, fokozatosan bővíttetnek és javíttatnak. 3. Az arad-temesvári vasút ezen megye területén hidalja át a Marost a vár alatt egy 372 méter hosszú faszerkezetű híddal és ezenkívül a zsigmondházi területen még egy 120 m. hosszú ártéri híd is van. 4. A vasútvonalak fentartására, forgalmára és az összes végrehajtó személyzetre való közvetlen felügyeletet és vezetést az állami egész hálózat vezérlő igazgatósága alatt álló aradi üzletvezetőség gyakorolja a különféle szak- és ügyosztályokkal, az építési és pályafentartási végrehajtó szolgálatot az osztálymérnökségek végzik. Ilyen van Aradon kettő, egyik

a csaba-arad-glogováczi, a másik pedig az arad-temesvári vonalszakaszt látja el, az előbbié Arad állomás is. Vonalaik hosszai 63, illetve 55 kilométer a közbeeső állomásokkal. A glogovácz-soborsini 73 kilométer hosszú szakasz osztálymérnöksége Radnán székel. Egy ilyen osztálymérnökség müszaki személyzete rendszerint egy főmérnök vagy mérnök, mint vezető és egy segéd- vagy mérnökgyakornok; az osztálymérnökségek alá rendelvék a pályafelvigyázók, mint altisztek, kikre 15—20 kilométerre terjedő vonalszakasznak és 8—10 pályaőrnek közvetlen felügyelete van bízva s ki a munkákat közvetlenül vezeti és azokra felügyel. Egy-egy ilyen pályafelvigyázó két vagy három munkáscsapattal rendelkezik, melyek szükség szerint tavaszszal és őszszel átlag 15 munkással, egy előmunkás alatt, nyáron csak felényi számban működnek.

A pályafelügyelet és fentartás költségei rendes munkáltatásokra kilométerenként átlag 1300 frtra tehető évenként. A rendes munkáltatáshoz használt munkások állaga egy-egy osztálymérnökségben naponként átlag 50-re tehető, kiknek átlagos napi bére Aradvármegyében 70 krajczár. Azonkivül sok iparos, főleg kőműves és ács, kisebb mértékben asztalos, lakatos, bádogos, szobafestő és mázoló, üveges stb. is talál foglalkozást 1—2 frtnyi bérrel. 5. Az állomásokon a forgalmi, kereskedelmi, személy- és árúszállítási szolgálatot az állomásfőnök vezeti az alája rendelt forgalmi hivatalnok, személy- és teherárúpénztárnok, továbbá raktárnok, állomási felvigyázó, nagy állomáson, mint p. u. Aradon számos csoportokból álló kocsirendező, vonatkisérő stb. altiszti és szolgaszemélyzettel. Külön csoportot képez az u. n. vonatmozgósítási és műhelyi szolgálat.

Meg kell jegyezni, hogy a folyó (1897.) évben nyilt meg a temesvár-radna-lippai helyiérdekű vaspálya, melynek Radnánál a Maroson hidja is van. E vasútat a m. kir. államvaspályák kezelik. — A forgalmat az 1895-ről való adatok az alább következő táblázat tüntetik fel, melyek a M. Á. V. igazgatóságának, »Kereskedelmi Monographiá«-ja alapján annak tüzetes jellemzésére is szolgálnak. Mielőtt az erre vonatkozó táblázatokat közölném, a személyek forgalmát a tulsó lapon levő számadatokkal kívánom jellemezni.

I.

A személyforgalom és vonatmozgósítás az 1890-es évek átlaga szerint a következő volt:

Állomás	Elszállított		Állandóan alkalmazott	Munkások	Munkások napi bére	Közlekedik naponta	
	személy	málha darab				személy vonat	teher vonat
Lőkösháza	31580	1066	5	1	80 kr.	10	8
Kurtics	64659	1687	6	4	80 kr	10	8
Arad	304964	15781	212	75	1 frt	26	15
Glogovácz	6922	29	5	—	—	8	6
Gyorok	52011	1123	6	2	80 kr.	8	6
Paulis	19541	319	2	1	80 kr.	8	6
Radna-Lippa	63950	1774	8	2	80 kr.	8	6
Konop	15395	85	4	—	—	6	6
Berzova	25203	228	4	1	80 kr.	6	6
Tótvárad	15731	213	4	1	80 kr.	6	6
Soborsin	24311	627	5	3	80 kr.	6	6

II.

Az egyes állomások forgalmának számszerű tüzetes ismertetése.

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson **feladott** főbb tömegárúk				Az állomásra érkező főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi állomások	osztrák állomások	egyéb külföldi állomások	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint					
Lőkösháza Km. Lőkösháza puszta — Elek . . . . 19.0 Kevermes . . 6.0 Dombegyháza . 13.0 Dombiratos . . 12.0 jól fentartott utak.	Bohus Zsigmond br. 1063 h., az eleki közlegelőbirtokosok 1044 h., Almássy Kálmán gr. 2612 h., József kir. hg. 6563 h. eleki; Ypsilanti Ilona hgné. 7663 h. kevermesi; Dulovics András örök. 1374 h., Jakabffy István 1626. h., Vagyon István 1038 h. dombegyházai birtoka.	árpa . . . . . rozs . . . . . zab . . . . . buza . . . . . tengeri . . . . dohány . . . . czukorrépa . . kenderkóró . .	3000 2000 4000 30000 16000 300 25000 5000	— — — — — — — —	— — — — — — — —	kő . . . . . . tüzifa . . . . műtrágya . . . répaszelet . .	11300 1900 200 4500	Arad, Borossebes-Buttyin. Borossebes-Buttyin. Egeres. Hatvan, Mezőhegyes.

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson feladott főbb tömegárúk				Az állomásra érkező főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi	osztrák	egyéb külföldi	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			állomások: átl. évi mennyiség q-ban; állatok darab szerint					
Kurtics Km.	Gr. Almássy Kálmán	buza	26600	1300	300	épületfa	5000	Váralja-Hátszeg,
Kurtics . . . 1.0	3579 h., Lázár János	árpa	5800	—	300			Arad.
Mácsa 4.0	örök. 1220. h., Mo-	zab	1600	300	—	tűzifa	17000	Tótvárad,
Almás-Iratos . 4.0	csonyi Antal 2312 h.,	tengeri	47500	6000	3200			Berzova.
Nagy-Iratos . . 10.0	Purgly János 1465 h.,	czukorrépa	60000	—	—	kőszén	14300	Salgó-Tarján,
Szt-Márton . . 9.0	kurticsi; Károlyi Ti-	kenderkóró	10000	—	—			Petrozsény.
rossz utak.	bor gr. 3695 h. má-	hízott sertés	2000	100	—	terméskő	35000	Radna-Lippa.
	csai; Forray-Nádasdy	sovány sertés	1000	—	—	állati trágya	15000	Arad.
	F. gróf 3581 h. nagy	hízott szarvasmarha	200	200	—			
	iratosi; Szt.-Márton	élő sovány lúd	1000 drb.	—	—			
	község 1187 h. szt.-	gyapju	400	—	—			
	mártoni birtoka.	tej	300	—	—			
		bor	300	—	—			

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson **feladott** főbb tömegárúk				Az állomásra **érkező** főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi állomások	osztrák állomások	egyéb külföldi állomások	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint					
Arad Km.	Arad sz. kir. város 5200 kat. h. aradi birtoka.	búza	26600	4000	—	buza	605300	Uj-Arad, Vinga, Szent-András, Mezőhegyes, Bánhegyes, Kurtics, Lőkösháza, Battonya, Pankota Csermő, Temesvár.
Arad		rozs	300	700	—			
		árpa	3600	200	300			
		zab	1800	—	—			
		tengeri . . .	5000	200	400			
		bor	15700	1500	30			
		pálinka	5000	1400	—			
		szesz	57600	59720	26670			
		liszt	318500	271000	17000	donga	10000	Erdélyrészi állomások.
		hízott sertés .	580	940	—			
		sovány sertés .	500	—	—	dohány	4000	A közeli vidék állomásai.
		hízott szarvasmarha . . .	—	11140	1840	tűzifa	271000	Berzova, Radna-Lippa, Tótvárad.
		selyemgubó . .	330	—	—			
		nyers bőr . .	1950	200	—	mész	20000	Soborsin, Berzova.
		épületfa . . .	22200	—	—			
		talpfa	10000		—	kő	55000	Paulis, Radna-Lippa.
		donga	6800	—	—			
		kavics	78600	—	—	épületfa . . .	120000	Szászrégen, Barátos, Petrozsény. Gácsország.
		vasúti jármü .	1000 drb.	—	—			
		katonai tábori jármü . . .	—	220 drb	—	széna és szalma	30000	Erdély, Teregova, Körpa.
		pirszén . . .	1000	-	—			
		vasöntvény és vas hídalkatrészek . . .	6300	—	—	szén	490000	Petrozsény.
						kőolaj	10400	Fiume, Brassó, Budapest.

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson **feladott** főbb tömegárúk				Az állomásra **érkező** főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei			megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			magyarországi	osztrák	egyéb külföldi			
			állomások					
			átl. évi mennyiség q-ban; állatok darab szerint					
Arad (folytatás.)		nyers trágya	65000	—	—	pálinka	72000	Zám, Maros-Illye, Szászváros.
		őrölt trágya	3200	4200	—			
		kátrány	500	—	—	só	63200	Deés, Kocsárd.
		gyujtózsinór és haloxilin	1880	—	—	czukor	18800	Mezőhegyes, Nagy-Surány, Szerencs, Lundenburg.
		kőolaj	7900	—	—			
		dohány	1500	8000	—			
		tojás	—	2650	—	rúdvas	30000	Diósgyőr, Német-Bogsán.
		sör	6100	—	—			
		élesztő	2600	—	—	vasúti kerékpár	1600	Diósgyőr, Német-Bogsán.
		keményítő	360	200	—			
		csiriz	—	120	—	vascsövek, csavarok és szögecsek	7000	Diósgyőr, Német-Bogsán, Hisnyovicz.
						nyers vas	25000	Fiume, Kalán-Zeykfalva, Vajda-Hunyad.
						fűszer és gyarmatárú	900	Trieszt, Budapest.
						sovány szarvasmarha	13000	Erdélyrészi állomások.

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson **feladott** főbb tömegárúk				Az állomásra érkező főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi állomások	osztrák állomások	egyéb külföldi állomások	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint					
Arad (folytatás.)						bor	12000	Alvincz, Budafok, Bicske, Fehértemplom, Fiume, Gyulafehérvár, Maros-Illye, Radna-Lippa, Szolnok, Nyitra, Szeged, Pankota, Szilágy-Somlyó, Trieszt, Bécs, Pécs, Tapolcza, Sopron.
						sör	29800	Budapest, Budafok, Kőbánya, Temesvár, Nagy-Szent-Miklós, Pilsen, Karwin.
						szesz	10400	Alvincz, Budapest, Bicske, Fiume, Gyula, Marosvásárhely, Maros-Illye, Radna-Lippa, Paulis, Temesvár, Nagy-Károly, Világos, Gurahoncz, Jószáshely, Deés. Trieszt, Szentes.

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson feladott főbb tömegáruk				Az állomásra érkező főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei			megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			magyarországi	osztrák	egyéb külföldi			
			állomások					
			áti. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint					
Arad (folytatás.)		**Az arad-csanádi egy. vasutakról átment a magy. kir. államvasutakra**				**A magy. kir. államvasutakról átment az arad-csanádi egy. vasutakra**		
		árúczikk	q			árúczikk	q	
		buza	247			buza	3662	
		árpa	1216			rozs	1725	
		tengeri	3765			árpa	5317	
		répa	1296			zab	3210	
		alma	408			tengeri	956	
		káposzta	701			kendermag	101	
		bor	498			répa	2206	
		szilvaíz	435			alma	208	
		ló	62			dió	81	
		sertés	426			hagyma, zöldség	140	
		malacz	411			élőfa	258	
		borju	247			tenyész-szarvasmarha	95	
		diófa törzs	100			ló	45	
		épületfa	6036			sertés	1709	
		talpfa	3661			juh	205	
		tüzifa	3236			fagygyú	120	
		deszka	12321					

Az állomás neve ; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson feladott főbb tömegárúk				Az állomásra érkező főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi állomások	osztrák állomások	egyéb külföldi állomások	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban ; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			átl. évi mennyisége q-ban ; állatok darab szerint					
Arad (folytatás.)		**Az arad-csanádi egy. vasutakról átment a magy. kir. államvasutakra**				**A magy. kir. államvasutakról átment az arad-csanádi egy. vasutakra**		
		árúczikk	q			árúczikk	q	
		zsindely	550			épületfa	2091	
		lécz	1662			talpfa	12390	
		szőlőkaró	810			tűzifa	9338	
		faszén	359			deszka	155	
		só	4706			parkéta	206	
		kő	10563			szőlőkaró	284	
		tégla	1580			donga	313	
		szén	246203			faszén	116	
		mész	11312			só	140	
		agyag	416			kő	3791	
		homok	526			márvány	375	
		kőolaj	308			koksz	290	
		kén	200			szén	105	
		czement	184			föld	200	
		szesz	156			pálinka	41	
		pálinka	243			szesz	148	
		liszt	238			liszt	804	

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson feladott főbb tömegáruk				Az állomásra érkező főbb tömegáruk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi	főbb rendeltetési helyei: osztrák	főbb rendeltetési helyei: egyéb külföldi	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			állomások: átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint					
Arad (folytatás.)		**Az arad-csanádi egy. vasutakról átment a magy. kir. államvasutakra**				**A magy. kir. államvasutakról átment az arad-csanádi egy. vasutakra**		
		árúczikk	q			árúczikk	q	
		korpa	1418			olajpogácsa	99	
		sör	2156			czukor	5733	
		czukor	2806			spodium	190	
		moslék	1005			géprész	278	
		vasúti sínek	27768			rúdvas	358	
		vasárúk	441			nyers vas	2339	
		géprészek	1310			üvegárú	180	
		cserépedény	3318			cserépedény	4181	
		üveg	905			üres hordó	242	
		műtrágya	1328					
		hamúzsír	103					
		üres hordó	314					
		kosár	231					

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson **feladott** főbb tömegárúk				Az állomásra **érkező** főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei			megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			magyarországi	osztrák	egyéb külföldi			
			állomások					
			átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint					
Glogovácz Km. Glogovácz . . 2.5 Uj-Panát . . . 5.5 Mondorlak . . 6.5 Csicsér . . . . 8.0 jó karban tartott utak	Glogováczi urbéresek 1105 h. glogováczi; Edelsheim-Gyulai br. 1139 h. ujpanáti birtoka.	buza . . . . . rozs . . . . . árpa . . . . . zab . . . . . tengeri . . . . káposzta . . . burgonya . . .	1500 300 300 300 500 15000 1000	— — — — — — —	— — — — — — —	tűzifa . . . . cserép . . . . mész	20000 2000 1000	Radna-Lippa, Konop, Tót-Várad, Makó, Apátfalva Soborsin, Berzova.
Gyorok Km. Gyorok . . . . 1.0 Ménes . . . . 2.5 Kuvin . . . . 2.3 Kovaszincz . . 6.7 Szabadhely . . 5.0 állami utak	Kovaszincz község 1505. h. kovaszinczi és Szabadhely község 1447 h. szabadhelyi birtoka	czukorrépa . . bor . . . . . pálinka . . . . homok	600 6000 2000 300000	— — —	— — — —	szesz . . . . bor . . . . . tűzifa	3000 10000 4000	Arad, Erdély, Fiume Budafok, Radna-Lippa, Konop, Berzova.

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson feladott főbb tömegárúk				Az állomásra érkező főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi állomások átl. évi mennyiség q-ban; állatok darab szerint	osztrák állomások átl. évi mennyiség q-ban; állatok darab szerint	egyéb külföldi állomások átl. évi mennyiség q-ban; állatok darab szerint	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
Paulis Km. Paulis . . . . — Baraczka puszta 1.5 Kladova . . . . 8.5 állami utak.	A m. kir. kincstár 10917 h. kladovai birtoka.	szőlővessző . . tűzifa . . . . kő . . . . . . pálinka . . . . bor	2000 5000 133000 1200 800	— — — — —	— — — — —	szesz és pálinka bortörköly . . bor	700 3000 900	Arad, Maros-Ilye különféle magyar állomás. Alvincz.
Radna-Lippa Km. Radna . . . . . — Lippa . . . . 1.0 Solymos . . . 2.0 Ujfalu . . . 5.0 Hidegkút . . 13.0 Hosszúszó . 10.0 Petirs . . . 16.0 nagyobbrészt jól fentartott utak.	A m. kir. kincstár 1842 h. radnai, 8300 h. lipppai, 1000 h. hidegkúti és 12456 h. solymosi; Lippa község 1190 h. lippai; Solymos község 1816 h. solymosi; Latour Károly gr. 1890 h. hosszúszói birtoka	búza . . . . . tengeri . . . bab . . . . . széna . . . . tűzifa . . . . talpfa . . . . vasércz . . . kő . . . . . . pálinka . . . . rongy . . . . csont . . . . cserép edény .	20000 2000 1000 1000 120000 12000 15000 20000 2500 — 500 500	— — — — — — — — — 1500 — —	— — — — — — — — — — — —	bor . . . . . borszesz . . . pálinka . . . . cserhéj . . . épületfa . . . kőszén	1000 1000 2000 500 12000 10000	Erdélyrészi állomások. Arad, Temesvár. Erdélyrészi állomások. Rozsnyó, Poprád-Felka. Erdélyrészi állomások. Petrozsény.

Az állomás neve; az állomás üzletkörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson feladott főbb tömegárúk				Az állomásra érkező főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi állomások	osztrák állomások	egyéb külföldi állomások	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint					
Konop Km. Konop . . . . 0.5 Kelmák . . . 2.5 Belotincz . . 6.5 Odvos . . . . 4.5 Milova . . . . 6.5 jó mezei utak.	Konop község 1279 h. és Kintzig János 7572 h. konopi; Latour Károly gróf 3375 h. belotinczi; Konopy Kálmán 2104 h. odvosi birtoka.	tűzifa	80000	—	—	liszt . . . . . szesz	300 200	Arad. »
Berzova Km. Berzova . . . 1.0 Batta . . . . 8.0 Kaprucza . . . 4.0 Dumbrovicza . 6.0 Gross . . . . 8.0 Monorostia . . 2.0 Lalasincz . . . 4.0 jól fentartott utak.	Berzova község 1356 h. és a kir. kincstár 6269 h. berzovai; kir. kincstár és a község 1304. h. kapruczai; kir. kincstár és Dombrovicza község 1167 és a kir. kincstár 2925 hold dumbroviczai; a kir. kincstár és Gross község 1165 h. és a kir. kincstár 5166 hold grossi; a kir. kincstár 3574 hold monorostiai; Mocsonyi Antal 6581 h. battai birtoka.	haszonfa . . tűzifa . . . . mész . . . . széna . . . . bab	20000 100000 124000 420 600	— — — — —	— — — — —	liszt . . . . . tengeri	3000 1600	Arad. Radna-Lippa.

Az állomás neve; az állomás hatáskörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson feladott főbb tömegárúk				Az állomásra érkező főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi állomások átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	osztrák állomások átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	egyéb külföldi állomások átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
Tótvárad Km.	Tótvárad község 1274	tűzifa	205000	—	—	liszt	1000	Arad.
Totvárad . . . 3.0	hold tótváradi;	talpfa	34600	17600	—	szesz	300	»
Maros-Szlatina 19.0	a kir. kincstár 2442	bányafa	7000	—	—	bor	600	»
Gyulicza . . . 3.0	h. gyuliczai és 1917	faszén	2500	—	—	sör	150	»
Baja 13.0	h. szorossági; a kir.	távirdaoszlop . .	350	—	—	czukor	150	»
Szorosság . . 4.0	kincstár és Baja	tőlgyfadeszka .	—	30000	—			
jó karban tartott	község 1195 hold és	kerités oszlop .	1100	—	—			
mezei utak	a kir. kincstár 3073	parkétafa . . .	—	15000	—			
	h. bajai; Munk H.	szőlőkaró . . .	1100	—	—			
	és fia 4110 h. szlati-	trágyasó	—	5000	—			
	nai birtoka	eczetsavas mész	—	3500	—			
		faszesz	—	1800	—			
		kátrány	—	650	—			
		pálinka	1000	—	—			

Az állomás neve; az állomás hatáskörébe tartozó helységek, azoknak az állomástól való távolsága, az állomáshoz vezető utak minősége	Az állomás környékén levő nagyobb uradalmak	Az állomáson **feladott** főbb tömegárúk				Az állomásra **érkező** főbb tömegárúk		
		megnevezése	főbb rendeltetési helyei: magyarországi	osztrák	egyéb külföldi	megnevezése	átlagos évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint	gyakoribb származási helyei
			állomások: átl. évi mennyisége q-ban; állatok darab szerint					
Soborsin Km.	Nádasdy Ferencz gr 1338 h. soborsini; br. Wodianer Mór 3626 h. kapriorai; a kir. kincstár 4662 hold facseti; Fábry Adolf 2118 h. rumunyesti; Házy Zsigmond 1326 hold tomesti; Mocsonyi Antal 5123 hold bruzniki és bulcsi; Mocsonyi György 2441 hold birkisi; Mocsonyi Sándor 6348 h. kápolnási birtoka.	buza	3000	–	–	sör	1000	Kőbánya.
Soborsin . . . 1.2		tengeri	6000	–	—	liszt	600	Arad.
Kapriora . . . 4.7		bab	—	—	400	szesz	240	Temesvár.
Facset . . . . 13.		széna	6000	—	—	bor	600	Gyorok.
Birkis 10.0		szarvasmarha				czukor	100	Szerencs.
Rumunyest . . 14.0		sovány	80	—	—	vasárú	320	Arad.
Tomest 12.0		sovány sertés .	400	–	—	burgonya . . .	200	Nyiregyháza.
Kápolnás . . . 4.7		hízott sertés . .	200	—	—	só	12000	Maros-Ujvár.
Bulcs 18.0		tűzifa	12200	—	—	vaskő	10000	Vajda-Hunyad.
jó karban tartott utak.		talpfa	18800	—	–	üvegcserép . .	900	Budapest.
		faszén	4000	—	—	szóda	600	Hruschau.
		bányafa . . .	1500	–	—	hamúzsir . . .	40	Kis-Bocskó.
		parkétafa . . .	—	4200	–	üveghomok . .	600	Hohenbocka.
		vasöntvény . .	6000	—	—			
		mész	82000	—	—			
		üveg	2500	—	–			
		faárú	200	—				

3. Az aradi és csanádi egyesült vasutak.

a) Az építés története.

Az Arad és Csanádmegyék területén végig vonuló 351 km. hosszú és most a felül írt címet viselő vasúthálózat alapeszméje sajátképen egy Aradtól kiinduló, a Fehér-Körös völgyén, az erdélyi érczhegységek nyergén, majd az Aranyos völgyén át Tordáig vezető első rangú vasút létesítése volt, hol aztán a keleti vasúthoz csatlakozott volna. E terv mozgalma élén Atzél Péter aradvármegyei főispán állott, ki tetemes anyagi áldozatokkal propagálta annak előbbre vitelét. Miután az ez irányú törekvések sikerre nem vezettek, a mozgalom lelkes vezetője tervét egy a Fehér-Körös völgyére szoritkozó helyi érdekű vasút létesítésére redukálta és kötelező aláirásokat gyűjtött a vasút építési költségeinek fedezésére, melyekben a megye érdekelt nagy- és kisbirtokossága, a vasútvidék minden községe és a megye értelmisége is részt vett. A czélzat az volt, hogy a vasút csakis a helyi érdekek szolgálatára és ehhez képest olcsón építtessék. De akkoriban még nem nagy volt a magyar vasuti mérnökök száma. A körösvölgyi vasút tervének elkészítésével is külföldi szakértők bizattak meg. Az érdekeltség a felette költséges terv megvalósítására nem vállalkozhatott és a dolog ismét abban maradt.

Az 1873-ik évben a keleti vasút építkezéseinek befejezte után annak főmérnöke, Boros Béni, egy tervezetet készített, melyben az »Arad-körösvölgyi vasutnak« mint helyiérdekű pályának olcsó építhetését és jövedelmezőségét kimutatta. A munka Aradon Gyulai István könyvnyomdájában 1874-ben a következő czímmel jelent meg: »Az arad-körösvölgyi vasút tervezete, egy gyakorlati példa, mint útmutató olcsó és jövedelmező vasutak létesítésére, tekintettel hazánk, — kiválólag Alföldünk — viszonyaira.« E munkának nemcsak a szóban forgó vasút létesülésére, de általában a viczinális vasutak országszerte megindult építésére irányadó befolyása volt. Az arad-gurahonczi vonal kiépítését tette tanulmánya tárgyává, de még mielőtt a nyomda alól kikerült volna, beállott a nagy tőzsde- és pénzválság, melynek közgazdasági életünk minden ágazatára kiterjedő romboló hatása folytán a vaspálya építéséről le kellett mondani, s azért a könyv »Függelék«-ében az egész tervezet a pálya első felerészére, az arad-borosjenei vonalra reducáltatott. Az igy készült tervezet ezután a kormányhoz benyujtatván, ott aránylag kedvező fogadtatásban részesült és némi nehézségek legyőzése és függőben levő kérdések elintézése után az engedélyokmány, mely az országgyűlés által 1875. évi május 24-én a 44-ik t. czikkelybe lőn igtatva, a vasútvonal érdekeltjeinek képviseletében Atzél Péter aradmegyei főispánnak, mint engedélyesnek, kiadatott.

Abban megengedtetett, hogy a felszerkezetnél folyó méterenkint

36 font nehéz, sőt ócska sínek, egyszerűbb kitérők és 2·2 m. hosszú, bármely alakú és nemű talpfák alkalmaztassanak; e kedvezményeket azonban az építésnél nem vették igénybe. Megengedtetett továbbá, hogy a mozdonyok közvetlenül a vízállomási kútból vehessék vizöket, az űzlethez szükséges személy- és teherkocsik beszerzése pedig — ha azok más vasútaktól kibérelhetők lesznek — nem követeltetett. A vonatsebesség óránként 3 mértföldre engedélyeztetett. Azonkívül megengedtetett, hogy a töltések és bevágások korona-szélessége 3.3 méter, a hajlás pedig 1:1-hez legyen, továbbá hogy az épületekhez kizárólag faanyag és vályogfal alkalmaztassék; ezen engedmények sem lettek utólag igénybe véve.

A mértföldenként 155,000 frtra számított tényleges építkezési költségek beszerezhetésére mértföldenként 216,000 frt névértékű, tehát az akkor még $7^1/_2$ mértföldre tervezett egész pálya kiépítéséhez 1.620,000 frt névértékű, részvény kibocsájtására adatott meg a jog oly formán, hogy e részvények $^3/_5$-öd része elsőbbségi lehet. Másrészt azonban követeltetett a részletes tervek és költségvetésnek 6 hónap alatt leendő elkészítése és beterjesztése, a költségek fedezhetésének kimutatása, az építés engedélyezése esetén annak 2 év alatt leendő befejezése és 50,000 forintnyi biztosíték letétele. Az engedély 90 évre szólt, de az állam fentartotta azt a jogot, hogy a vasútat 30 év mulva beválthassa, anyagi támogatáskép pedig csak a szokásos 30 évi adómentességet adta meg.

A személyek maximális szállítási díja, a többi vasutakéval egyenlően, darabárúké $2^1/_2$—$4^1/_2$ ezüst krban lőn mértföld és vámmázsánként engedélyezve; egész kocsirakományoké pedig 2 ezüst krral. E mellett kötelesek voltak az engedélyesek naponként mindkét irányban legalább egy vonatot meneszteni és e vonaton a postát — legalább egy fél teherkocsi-helyiség kellő berendezése mellett — ingyen szállítani. A katonaszállítás is a vasutaknál érvényben levő alacsonyabb díjszabás mellett volt eszközölendő.

A vállalat életrevalóságának most következett az első és legfontosabb erőpróbája, a részvénytársulat megalakítása. A siker biztosítékát mindekkoráig még csak azon — inkább elméleti — tanulmányok és számítások képezték, melyeket Boros Béni az egy évvel előbb megjelent »Tervezet«-ben kidolgozott. Ámde a vasútépítésnek itt kimutatott olcsósága, a forgalom s annak alapján a jövedelmezőségnek számításba vett magassága és a fedezet előteremtésének vérmes föltevései kétkedő fejcsóválással fogadtattak.

Az ezután elkészült részletes tervezet alapján az illetőkkel megindított tárgyalások és értekezletek folytán most már az összes érdekeltség bevonatott a vállalat körébe. Ujabb és jelentékeny aláírások történtek a vasút költségeire. Ez aláírások összegét a következő tételek tüntetik elő: A nagybirtokosság részéről aláiratott 565,800 forint, 31 kisebb-nagyobb

érdekelt község részéről 102,500 frt, kisebb birtokosok és egyesek részéről 67,000 frt. Összesen 735,300 frt. Ez összegben benne foglaltatik a felajánlott természetben való szolgálmányok értéke is, mintegy 270,000 frt.

A 181 érdekelt fél által aláirt összeg képezte a törzsrészvénytőkét, miután az aláirók a részletes tervezet elkészítése után alapszabályaikat megállapították, melyek a kormány által jóváhagyattak, a részvényesek már az 1875-ik év végén megtartották alakuló közgyűlésüket és az igazgató tanácsot is megválasztották. Ez igazgató tanács a részvényesek hatékony támogatása és közreműködése mellett tette meg közvetlenül a saját hatáskörében a vállalat létesítéséhez szükséges intézkedéseket, gondoskodott az aláirt összeg behajtásáról, a hiányzó költségek fedezéséről pénzintézetek és építési fővállalkozók igénybevétele nélkül.

Ám de a fent kimutatott részvénytőke — mely különben sem fedezte az építkezés költségét — csak a papiron volt meg. Sokan a régibb aláirók közül azon a czímen, hogy ők eredetileg máskép tervezett vasút létesítéséhez adták kötelező aláirásukat, megtagadták a befizetést. A megtagadott összegek a részvénytőkének oly tetemes részét képezték, hogy a megindított pörök elvesztése esetén a már építés alatt levő pályát a legnagyobb válságba sodorta volna. Jellemző, hogy a tervező főmérnök is részvényekben kapta s fogadta el az előmunkálatok sajátjából fedezett kiadásainak megtérítését. Nehéz és válságos hónapok voltak ezek, midőn a legbátrabbak is kétkedőleg tekintettek a vállalat jövője elé.

A legnagyobb részvényesekből választott igazgató tanács tagjai, szám szerint 15-en, a vállalat székhelyén tartózkodván, közvetlenül befolytak még a pénztár és az egész adminisztrácziő kezelésébe s közreműködésüket még a legcsekélyebb részletekre is kiterjesztették.

A $7^1/_2$ mértföldnyi pálya a végleges kitűzés alatt 8 mértföldnyire nyúlt ugyan meg, de másrészt a részletes költségvetésnek mértföldenként 155,000 forintra előirányzott összege 131,670 forintra apadt, úgy, hogy a kormányhoz benyujtott részleges költségvetés főösszege már csak 1.058,788 frttal volt kitüntetve. A 735,300 frt névértékű törzsrészvénytőke leszámításával tehát még mintegy 300,000 frtnyi hiány mutatkozott. Ezt ugyan a 884,700 frt névértékű elsőbbségi részvények a legrosszabb esetben is fedezték volna, de a társulat azoknak csak nagy árfolyam-veszteséggel lehető értékesítését mellőzendő, a szükséges fedezetről más hitelműveletek által akart gondoskodni s a kormány e czélzatot azzal méltányolta, hogy az 50,000 frtnyi biztosítékot 3 főbb részvényes váltója alakjában is elfogadta s az építés tényleges megkezdésére az engedélyt megadta.

A társulat azon szerencsés elhatározásának keresztülvitelét, hogy az elsőbbségi részvényeket egyelőre ki nem bocsájtja, nagyban elősegítette az a körülmény, hogy a terniczi vasgyár részéről mintegy 470,000 forint

összértékben sínek, mozdonyok és egyéb gyári czikkek szállítására kedvező ajánlatot kapott. E tárgyak vételárát csak hosszabb idő eltelte után és részletenkint kellett megfizetni, úgy hogy e részletfizetések már a kiépített vasút üzletének jövedelméből történhettek. Az ezen ajánlat tárgyát képező szállítmányok értéke jóval felülhaladta a 300,000 forintnyi hiányt, minek következtében lehetővé vált, hogy a kormány az összes költségek fedezését igazolva látván, az építési engedélyt megadja.

Ily előzmények után indult meg az építkezés, mely a fennemlített okból hatványozott erővel folyt. A fedezetre szolgáló költségek befolyása azonban a munka előhaladásával nem tartott lépést. A legnagyobb elővigyázat mellett is pénzzavarok állottak be, de ezek sem akadályozták a társulatot abban, hogy fizetési kötelezettségeinek a legválságosabb viszonyok között is eleget tegyen. Nagyon természetes, hogy ez a rendkivüli dolog csak óriási nehézségek leküzdésével és a társulati ügyek vezetőinek rendkivüli buzgalma és áldozatkészsége mellett sikerülhetett.

»A társulatot — irja maga Boros Béni egy munkálatában — minden bajból győzelmesen kimentette azon már föntebb hangoztatott és szigorúan érvényesített alapelv, hogy a vasút részvényesei maguk és maguknak építik vasútjukat. E részvényesek, illetőleg ezek előkelő és befolyásos képviselői, az igazgató tanácsosok, magukat azonosítva az általuk vezetett vállalattal, annak minden részleteiben közreműködve, a vállalat hasznossága és előnyösségéről meggyőződve és attól áthatva, azt semmiképen meg nem engedhették, hogy ezen vállalat, mely jó hírnevökkel és érdekeikkel oly szoros összefüggésben állott, a közbejött ideiglenes jellegű akadályok és bajok miatt megbukjék és azért nem is késtek ott, a hol szükség volt — és ez gyakran előfordult — saját magán hitelük és vagyonuk igénybevétele mellett a társulati pénzügyekben beállott zavarokat mindannyiszor idejekorán elháritani.«

Igy történt, hogy a társulat már 1877. év febr. 1-én 41 kilométernyi útszakaszt, ugyanazon év május 10-én pedig az egész 62 kilométer hosszú vasútvonalat az üzletnek átadhatta. A vállalat központi telekkönyve is csakhamar elkészülvén, a kedvező építkezési eredmények és az 1877-iki első — bár csonka — üzletév meglepő jövedelmezősége következtében a vasúttestére betáblázott jelzálogos törlesztési kölcsönt köthetett, melylyel a fenn körülirt hitelműveletek alapján fölvett függő adósságait törlesztheti a nélkül, hogy a birtokában levő 884,000 frtnyi elsőbbségi értékpapirokhoz hozzá kellett volna nyúlnia, képes volt tehát néhány év lefolyása alatt minden tartozásait törlesztve 735,300 érvényű törzsrészvénytőkével tehermentesen birtokolni egy oly vasútat, mely az építés befejeztével 1.061,925 építési és beruházási tőkét képviselt és ezen nagy összegnek is már az 1878-iki első teljes üzletévben 9%-os kamatozását tette lehetővé. Ezen kedvező eredmény természetesen csak is a vasút építésé-

nek olcsósága mellett volt elérhető, melynek daczára a felszerkezet, a vágánytáv, a talpfák, sínek, váltók, kavicságy, állomások, mellékvágányok nagysága, szerkezete, kiterjedése teljesen egyenlő volt az akkor már létezett másodrendű vonalakéival. A mozdonyok és teherkocsik is a magy. kir. államvasutak szabványai szerint a nevezett vonalokra előírtakkal azonosak voltak. A felépítmény kellő szilárdságára nézve elég legyen csak annyit fölemlítenünk, hogy csupán uj síneket alkalmaztak és pedig $^3/_4$-ed részben aczélsíneket, melyek súlya folyóméterenként 23.65 kg. volt. A hidak és épületek ugyan jóval egyszerűbbek voltak s inkább magukon viselték az ideiglenesség bélyegét, de mint a következmények igazolták, az átalakítás távoli megkezdéseig tökéletesen megfeleltek czéljuknak.

Elismerés illeti meg legelsőbben is Aradvármegye hatóságát, mely az összes állomási utakat és tervezett útáthelyezések elkészítését dijtalanúl vállalta magára. Az engedélyesek semmiféle alapítási és kártalanítási költségeket nem követeltek, miután az engedélyesek élén álló Atzél Péter a vállalat körüli buzgólkodásával járt kiadásai megtérítését akkor nem igényelte. Elestek az értékpapirok kibocsájtásával járó árfolyam veszteségek is. Szintúgy megtakaríthatók voltak azon nagy összegek, melyeket másutt a csupán nyereségre dolgozó pénzintézetek, építési fővállalkozók a rájuk támaszkodó vállalatoktól jutalékok, kamatok, hiányos előmunkálatok, több munkák, előre nem látott pénzügyi és elemi csapások czimén megvenni szoktak. Nagy megtakarításokat tett lehetővé az, hogy az igazgatóság az építés vezetését és a felügyelet legfontosabb és rendesen nagy kiadásokkal járó teendőit, a hivatalos ügyek, fontos perek, bizottsági eljárások által követelt utazásokat teljesen dijtalanul és kárpótlás nélkül teljesítette.

Az időközi kamatok czímén a vasútépítéseknél előfordulni szokott kiadási tételek itt szintén elmaradtak, mert azon részvényesek, kik a kötelezvényükben kitett 3 év letelte előtt teljesítették befizetéseiket, ezek után időközi kamatokat nem igényeltek, mig ellenben a késedelmes és a fizetésre per utján kényszerített részvényesektől 6% késedelmi kamat szedetett. A főfelügyelet czímén igy összesen csak 2028 frt 64 krt adtak ki az építkezésnél. Az építés vezetése, továbbá a külszolgálat és végül a vasúttervezés és nyomjelzésnél szintén jelentékenyek voltak a megtakarítások. Az építési ügyek kezelésének vezetését s átalában a vasút létesítésével járó összes adminisztratív teendők egységes felügyeletét és intézését Boros Béni, a vasút tervezője, végezte saját hatáskörében. E jeles férfiunak szakképzettsége és kiváló adminisztratív tehetsége az építkezések megkezdésének idejére oly fényesen bevált, hogy a további sikerek is nagyobbára az ő egyéniségéhez fűződnek, a minthogy az egész vállalat technikai s adminisztratív vezetésének összes szálai az ő kezeiben futottak össze, ki e minőségében a vasút igazgató főmérnöke czímét viselte s az igazgató tanácsnak is tagja volt. Nehéz feladatának sikeres megoldá-

sában Hegedűs László főmérnök méltó segéde volt. Igy a fentebbi tételeknél az építés vezetése 15,426 frt 98 krba, a külszolgálat 22,643 frt 32 krba és a vasúttervezés és nyomjelzés 9723 frtba került.

A kisajátítás előnyös és olcsó eszközlését első sorban a nagybirtokosoknak és községeknek mint érdekelt feleknek előzékeny eljárása okozta, kik a pálya testébe eső földterületeiket igen méltányos áron, mint természetben való szolgálmányt névértékben számított törzsrészvényekért adták.

A tűzveszély elleni intézkedések külön költséget nem okoztak, mivel a pálya kitűzésénél az ilyenek elkerülésére kellő tekintettel voltak. A hol egyes községek kívánatára a pályatest közelebb vezettetett, ott azok az esetleges tűzkárok iránti szavatosságot magukra vállalták. Az alépítménynél a földmunkák egységára köbméterenként 12—22 kr. volt. A hidakat báró Klein Ferencz, ki Borosjenőben nagyszabású fűrészgyár és faüzlettel birt s ki a társulatnak egyik főrészvényese volt, természetben való szolgálmány, illetőleg részvény-befizetés fejében készítteté. A felépítmény anyagának egy részét szintén Klein báró szállította részvénybefizetés fejében. A sineket legnagyobb részt a ternitzi vasgyár szállította a Bessemeraczél-sínek métermázsáját — Aradra szállítva — 14 forint 20 krjával. Ezenkívül a zöptau-stefanaui vasgyár szállított még 1000 tonna aczélsínt. E szállítmány vételára 4—8 év alatti részletekben volt törlesztendő, biztosítékúl a társulati váltók és letéteményezett elsőbbségi részvények szolgálván. A pálya kavicsolása szintén nagyon kedvező körülmények között jutányosan és oly gyorsan volt eszközölhető, hogy csaknem egyidejüleg végeztetett a felszerkezet lerakásával, úgy hogy az átlag 4 mértföldre hordott kavics köbméterje alig került 30 krnál többe. A magas építmények majdnem kizárólag fából készültek, csakis a lakóházak és felvételi épületek oszlopközeit rakták ki téglafalazattal, belől nádalva és vakolva. Az épületeket kívül gyalult deszkaburkolattal látták el és befestették. A távirda oszlopokat természetben való szolgálmányképen darabonként 1 frtért szállították s 30 krért tengelyen a rendeltetése helyére hordatták, a vezetéshez szükséges anyagot pedig a m. kir. kereskedelmi minisztérium két évi fizetési halasztás mellett bocsátotta a társulat rendelkezésére.

A forgalmi eszközök között a mozdonyok ára képezte a főtételt. Azok egész ujonnan szereztettek be Sigl G. mödlingi volt mozdonygyárából és a magyar államvasútak gépgyárából darabonként 18—21,000 forintért.

Az alábbiakban adjuk az arad-borosjenői vasút építési kiadásait, rendszeres kimutatásban, mit annyival inkább tanúlságos megtennünk, mert eredeti keresztül vitele olcsósága és jövedelmezőségénél fogva nem csak példáúl szolgált, de ma is páratlanúl áll, mert az első teljes üzletévben már 9%-át hozta meg a belefektetett tőkének. E kimutatásban nem-

csak az építkezés befejeztéig, illetőleg az egész útszakasz megnyílásáig tett beruházások vannak fölvéve, hanem azon beruházások is, melyek pótlólag az 1877-ik év végéig tétettek s melyek a felépítmények, magasépítmények és forgalmi eszközök tételeit emelik.

Könyvelési fejezet	A könyvelési fejezet és alosztályainak megnevezése	Költségek egyenként		összesen	
I.	**Főfelügyelet.**				
	Kormányi felügyelet, bejárási, felülvizsgálati és egyéb bizottságok költségei, közgyűlési, közigazgatási és hitelesítési kiadások stb.			2028	64
II.	**Építési vezetés.**				
	A központi építés-vezetésnél alkalmazott hivatalnokok fizetése, lakbére, napidíjai és úti költségei	10922	28		
	Irodabér, világítás, fűtés, póstabér, író- és rajzeszközök, könyvek és nyomtatványok, hirdetések, bélyegek stb.	4504	70	15426	98
III.	**Külszolgálat.**				
	A vonalon alkalmazottak fizetése, lakbére, végkielégítése, napidíjai és úti költségei	27392	—		
	Fuvarozások és munkabérek	3564	26		
	Világítás, fűtés, póstabér, író- és rajzeszközök, berendezési tárgyak, azok fentartása és különfélék	1687	06	32643	32
IV.	**Vasúttervezés és nyomjelzés.**				
	A tervező műszaki közegek illetményei, irodabérek és kiadások, a munkások bére, műszerek, mérőeszközök, a részletes tervek és költségvetések elkészítése . . .	9723	—		
	A vasútvonal további építése czéljából tett előmunkálatokra és tervezetekre utólag tett kiadások	917	13	10640	13
	Átvitel . . .			60739	07

Könyvelési fejezet	A könyvelési fejezet és alosztályainak megnevezése	Költségek egyenként		összesen	
	Áthozat . . .			60739	07
V.	**Kisajátítás.**				
	Alkalmazottak fizetése, úti költsége és végkielégítése	7223	37		
	Földterületek beváltása, terményárkok . .	29545	02		
	Becslési kiadások, kataszter munkálatok, bizottságok költsége, védműveletek összeállítása és különfélék	1446	85		
	Utólagos terület beváltások	2645	67	40860	91
VI.	**Alépítmény.**				
	Földmunkálatok	47188	51		
	Hidak és átereszek	20406	19		
	Folyó és partművek, különfélék	1665	28	69259	98
VII.	**Felépítmények.**				
	Talpfák	54567	60		
	Sínek és sínkapcsoló részek	480877	49		
	Váltók és keresztezések	13266	61		
	Forgó korong és ehhez tartozó munkálatok	2931	32		
	Felszerkezet lerakása, emelése, kiegészítése, kiigazítása, fentartása, a talpfák nyesése és különfélék	30797	06		
	Pálya és állomási út-kavicsolás	23125	52		
	Utólag készített szárnyvonalak a dohánybeváltási gyár- és rakhelyekhez . . .	6499	01		
	Aczélsínek érték többlete	42180	04	654244	65
VIII.	**Magasépítmény.**				
	Őrházak	8400	—		
	Állomási épületek	21700	—		
	Vízállomási berendezések	2594	31		
	Mozdonysínek, raktárak, ezek berendezése, ültetmények és különfélék	12755	66		
	Utólag emelt nyitott raktárhelyiségek, épület nagyobbítás, ujabb gépészeti berendezések	12410	25	57860	22
	Átvitel . . .			882964	83

Könyvelési fejezet	A könyvelési fejezet és alosztályainak megnevezése	Költségek egyenként		összesen	
	Áthozat . . .			882964	83
IX.	**Pálya elzárás és jelzés.**				
	Távirda felállítása, berendezése és az aradi távjelző	8135	85		
	Keritések, sorompók és lejtmutatók . . .	884	95		
	A központi fűtőházi és távirda-állomás utólagos berendezése	355	55	9376	35
X.	**Forgalmi eszköz.**				
	Mozdonyok, szerkocsik hozzátartozókkal .	61797	15		
	Különféle kiadások	660	03		
	Utólag beszerzett 1 mozdony, 68 nyilt teherkocsi, különféle tartalék alkatrészek és kocsi átalakítások	54949	32	117406	50
XI.	**Rendkívüli kiadások.**				
	Az üzletberendezés költségei, az üzleti előkiadások és különfélék			10203	80
XII.	**Tőkebeszerzés költségei és kamatok.**				
	Perköltségek, bélyegek, függő adósságoknak az 1877. év végéig fizetett kamatai és különfélék			41973	86
	Összesen . . :			1061925	34

Az arad-borosjenői vonal épitésénél tehát a legnagyobb takarékossággal jártak el. Később azután, amint a vasút már megizmosodott, a felszerelést tetemesen megjavították, amit igen czélszerűen vittek keresztül ugy, hogy e pálya nem is teszi a helyi érdekű vasút benyomását a szemlélőre. 1881-ben a vaspálya Boros-Sebesig, vagyis 28 klmrrel, hosszabbíttatott meg. Ez utóbbi vonal épitése egy külön e czélra alakult részvénytársaság költségére, de a körösvölgyi vasúttársaság műszaki személyzete által hajtatott végre. Ama társaság, miután terheit törlesztette volna, beolvadt a körösvölgyi vasúttársaságba, mint a hogy már alakulásakor el volt határozva. E vonal kiépítésénél sokkal bőkezűbben jártak el s igy az átalakítási nagyobb beruházások itt feleslegesekké váltak.

Az **arad-csanádi vasút épitésére** irányuló mozgalom Csanádmegye érdekeltségének köréből indult ki. Lonovics József, akkor új főispán, indí-

totta azt meg 1879. őszén. Eleinte a vasútat csak Aradtól Makóig tervezték, egy szárnyvonallal Battonyától a lőkösházi állomásig, de utóbb Makó kívánságára annak Szőregre való vezetését határozták el s az engedélyt már igy is kérelmezték. A vasút építéséhez szükséges költségeket részvények kibocsátásával szerezték be, melyeket az érdekelt törvényhatóságok, községek és magánosok vásároltak meg. Igy Csanádvármegye 1880. február 6-án 50,000 frtot szavazott meg részvényekre, ezen kivül pedig évi 20,000 frtnak 10 esztendeig tartó fizetésére kötelezte magát. Nagylak 100,000, Csanád-Palota 30,000, Battonya 50,000, Makó pedig 250,000 frtot szavazott meg és átengedte Howe-szerkezetű uj Maros-hídját a vasút czéljaira, melyekre az alkalmasnak bizonyult. — Aradvárosában és a megyében ugyanakkor Boros Béni — az olcsó vasutak megteremtője — s több lelkes ügybarát csinált a vasútépítés számára kedvező hangulatot. Fáradozásaik eredményeképen itt is tekintélyes összeg gyűlt egybe a vasút czéljaira. A pécska-kovácsházi kincstári uradalom 300,000, a mezőhegyesi ménesbirtok 100,000, a két Pécska 80,000, Arad sz. kir. városa 20,000, a Purgly testvér pár 20,000, Kállay Béni 4000 frttal léptek be a vasút részvényesei közé.

A vasút engedélyokmánya 1881-ben tárgyaltatott és fogadtatott ez az országgyűlés által, mint 1881. évi 47. törvényczikk. Engedélyesekül Lonovics József és társai, Vásárhelyi Béla és Boros Béni, vannak megnevezve, a kik azonban e jogukat a nyomban megalakult részvénytársaságnak kártérítés nélkül engedték át.

Az építést már 1881. novemberében megkezdték. A következő év november 15-ikére már készen volt az arad-mezőhegyesi 53 km. hosszú szakasz; november 26-ikára a szőreg-kiszombori szakasz (18 km.) is elkészült; 1883. év január 6-án a 6 klm. hosszú makó-kis-zombori szakasz adatott át a forgalomnak. Május 6-ára a makó-mezőhegyesi (30 km.) s a mezőhegyes-kétegyházai (40 km.) szakaszok is befejeztettek s az egész 153 klm. hosszú vonal átadatott a forgalomnak. Az 1884-ben készült kisjenő-kétegyházai vonallal a hálózat hossza 182 km.-re emelkedett. Az egész építés mintegy 4 millió forintba került.

Nagy előnyére vált a társaságnak, hogy sikerült Szegeddel az összeköttetést létrehozni a nélkül, hogy a pályát odáig folytatni s a Tiszán hidat építeni kellett volna. Az osztrák-magyar államvasutak társasága ugyanis peage-szerződés alapján megengedte, hogy Szőregtől Szegedig terjedő vonalszakaszát, tehát a Tisza hídját is, az arad-csanádi vasút bizonyos a forgalommal arányos bérösszeg fejében használhassa. A pálya építésénél nem jártak el oly messzemenő takarékossággal, mint a körösvölgyi vasút építésénél. Erre a kedvezőbb pénzviszonyok közt nem is volt szükség s ez csak a berendezés jóságát fokozta. Azonban az alapítás, építés és kezelés itt is kifogástalan és gazdaságos volt.

1886-ban a körösvölgyi és az arad-csanádi vasutak társasága egyesült. Az új egységes társaság költségén épült ki 1887-ben a szent-annakisjenői 22 kilométer hosszú szárnyvonal; 1888-ban a borosjenő-cserméi iparvasút alakíttatott át rendes vasúttá s ezáltal a körösvölgyi vasút egy 13.6 klm. hosszú szárnyvonallal gyarapodott. A társulat további vagyonszaporulata lehetővé tette a fővonalnak meghosszabbítását is. 1890-ben kiépült a borossebes-jószáshelyi vonal; 1895-ben a vasút Nagyhalmágyig, 1896-ban pedig egész Brádig hosszabbíttatott meg. A Boros Béni elhalálozása folytán megüresedett vezérigazgatói állásra Vásárhelyi Béla, a vasút létrejötte körül elévülhetlen érdemeket szerzett Atzél Péter lemondása után pedig báró Bohus Zsigmond választatott meg elnöknek.

Az egyes vonalrészek következő átnézetes sorrendben adattak át a forgalomnak:

Arad-Pankota	1877.	év február	1-én.
Pankota-Borosjenő	1877.	év május	12-én.
Borosjenő-Borossebes-Buttyin	1881.	év szeptemb.	5-én.
Arad-Mezőhegyes	1882.	év novemb.	15-én.
Szőregh-Kis-Zombor	1882.	év novemb.	26-án.
Kis-Zombor-Makó	1883.	év január	6-án.
Mezőhegyes-Makó	1883.	év május	20-án.
Mezőhegyes-Kétegyháza	1883.	év május	20-án.
Kétegyháza-Kisjenő	1884.	év január	29-én.
Uj-Szent-Anna-Kisjenő	1887.	év deczemb.	15-én.
Borosjenő-Csermő	1889.	év január	5-én.
Borossebes-Gurahoncz-Jószáshely	1889.	év deczemb.	13-án.
Borossebes-Menyháza	1893.	év augusztus	14-én.
Gurahoncz-Jószáshely-Nagyhalmágy	1895.	év november	7-én.
Nagyhalmágy-Brád	1896.	év deczember	6-án.

b) A vaspálya leírása.

Az arad-csanádi egyesült vasút két fő vonalrészből áll, melynek góczpontja Arad. Innen vonul észak-keletnek **a körösvölgyi útszakasz**, mely az »**Arad-körösvölgyi vasút**«-ból fejlődött, mig az Aradtól nyugat felé terjedő fővonal a Maros-völgyén vonul végig s az azelőtti csanádi vasútvonal főszakaszát foglalja magában. A két fő irányt egy összekötő pályarész kapcsolja egybe, mely a keleti félből Szt.-Annán, a nyugatiból pedig Mezőhegyesen ágazik ki, s mely egy egy éjszaknak kanyaruló ívben kapcsolja össze a két fővonalat s annak végpontjai az államvasút arad-szolnoki vonalrészének kétegyházi állomásánál találkoznak. Ezen félkör a Szent-Anna, illetőleg Mezőhegyes közötti dél felé kanyaruló fővonalrészszel tehát egy kört zár be, melyet átlósan vág keresztül az éjszak felé vonuló államvasút arad-kétegyházi szakasza, mig a kelet-nyugati diagonalist a

szt.-anna-battonyai és a battonya-mezőhegyesi jó karban levő megyei két közút képezi. A dél-éjszaki diagonális, az arad-kétegyházi vonalrész, körülbelől Arad és Csanádmegyék határát képezi, mely egyszersmind a kelet-nyugoti átmérőt Kurtics-Mácsa körül felezi olyformán, hogy keleti fele Arad, nyugoti fele pedig Csanádmegyében esik. E körzet a két megye legtermékenyebb, leggazdagabb és népesebb sík vidékét foglalja magában. A szt.-anna-kétegyházi-mezőhegyesi éjszakfelőli összekötő félkör a nevezett helyeken kívül még Simánd, Nadab, Kis-Jenő, Székudvar, Sikló községeket, Bánkút és Medgyes pusztákat, továbbá Bánhegyes, Kamarás és Mező-Kovácsháza községeket érinti. Összesen tehát 3 mezővárost, 9 falut és az említett két nagy és népes pusztán kívül több nagy telepet és uradalmi majort köt össze. A Szent-Anna és Mezőhegyes közötti déli kanyar, mely a két fővonal megfelelő részeiből áll, az összekötő végheljeken kívül Zimánd községet, Aradvárosát, a szent-tamási pusztát, Pécska mezővárosát, Tompa pusztát és a peregi majort köti össze. A körzeten belül még legalább is 10 község és számos puszta és major tartozik az arad-csanádi vasút forgalmi körébe.

Az éjszak-keleti fővonalrészre, mely eredetileg arad-borosjenői, majd arad-gurahonczi, utóbb arad-nagyhalmágyi, és most, az utolsó szakasz, a nagyhalmágy-brádi vonalrész befejezte után arad-brádi vonalnak nevezhető, nyugatról keletre vonúl végig Aradvármegyén, annak egész hosszában, majd Hunyadmegye határán átlépvén, e megyében Brádnál végződik s így egészben 166.21 km. hosszú. Ehhez számíthatjuk a borosjenő-csermői kiágazást, mely Borosjenőtől kiindulva észak felé Csermőig 13.61 kilométernyi hosszú pályát képez. E fővonal Aradtól kiindulva a gr. Zselénski Róbert birtokát képező ötvenesi pusztán levő őrház és kitérőig éjszaknak, majd éjszakkeletnek tart és Zimánd községet érintve, a megye egyik leggazdagabb mezővárosát, Szt-Annát éri el, mely egyszersmind csomópont is, miután innen ágazik ki a már említett szent-anna-kisjenő-kétegyházi vonalrész. A zimándi állomástól ágazik ki egy kavicspálya a báró Bohus László földvári pusztáján levő s a pálya építésének kezdete óta üzemben levő kavicsbányához. E kimeríthetlen és a Maros egy régi mederágába ágyazott kavicstelep ma is a legnagyobb és legjobb kavicsnyerő helye a vasúttársulatnak. Szt-Annától délkeletnek fordúl a pálya s a Sulkovszky hg. pankotai uradalmán levő kereki kitérőn át az aradhegyaljai vidék egyik főhelyét, Világost éri el. A Szent-Anna és Világos közt levő ezen pályahossz egyetlen egyenes vonalat képez. Világostól ismét éjszaknak tér el a pálya és Galsa-Muszka-Magyarát községek érintésével Pankota mezővárosánál ér eddigi útjának második fő állomásához. A pankota-borosjenői éjszakkeleti iránytól a pálya egy keletnek irányuló félkör alakú kitérést képez, hogy az erdőszegélyezte Csiger-öblözet hegyvidékéhez közelebb nyomúljon. E kanyar fő állomása Ternova és Kurtakér községek között fekszik

s a drauczi, tauczi és nádasi uradalmakból szállított termékeknek gazdag rakodóhelye. A forgalomnak így nyert öregbedése bőven kárpótolja a hosszabb pályán a beruházás és mozgósítással járó több költséget.

A ternovai kanyar a Csiger áthidalása után, mely Aradvármegyének fontosságában 3-ik vízere, Apatelek falu mellett a történeti nevezetességű mokrai, vagy másként Rákóczy-hegy ormánál tér bele a pankota-borosjenei éjszakkeleti útirányba. Az itteni állomás a báró Solymossy borosjenei uradalmainak fő helyén van. Itt van egyszersmind rakodó helye az arad-csanádi vasút legnagyobb s ma is üzemben levő trachit tuffa kőbányájának, mely kitűnő épületköveket szolgáltat. Ezen állomás még azért is igen fontos forgalmi pont, mert a mokrai hegy kitűnő bora és rózsaszőlőjéről híres promontoriumának ez képezi az állomását s a Borosjenő felé kanyaruló vonat utazóinak érdekes képet nyujt a híres Rákóczy-pincze bejárata fölé épített régi kolna.

A Fehér-Körösből kiágazó József nádor malomcsatornán keresztül ismét síkot ér a pálya és csakhamar Boros-Jenő mezőváros állomásához ér. Ezen állomás volt a régi »Arad-körösvölgyi« vasút első útszakaszának végpontja s ma is egyike a vasút fontosabb helyeinek. Az arad-borosjenei állomás tartozékául tekinthető ama nagy gyümölcsfa díszcserje és rózsafa iskola, mely nemcsak az állomásokat és a pályamentét látja el fákkal és cserjékkel, hanem tetemes mennyiséget forgalomba is bocsát évenként. Az arad-csanádi vasutak pályamentén ugyanis a legkülönfélébb és legnemesebb fajú fűzeken kívül gyümölcsfák, különösen szilva van végig ültetve, s az egyes kitérők és állomásokon a vállalkozóbb alkalmazottak a gyümölcstermelésen kívül a méhészet űzésében is kapnak a vasúttársulattól erkölcsi és anyagi támogatást.

A vasúttársaság a vidéki kultura emelésére irányuló törekvéseinek kifolyása azon amerikai szőlőtelep is, melyet szintén Borosjenőben tart fenn a társulat s melynek már is jelentékeny szerep jutott az e vidéki elpusztult szőlők rekonstrukciójánál. A borosjenői állomás azon kívül csomópont is, mert innen ágazik ki a Fekete-Körös áthidalása után az éjszaki irány folytatását képező cserméi rendes vágányú mellékvonal, mely a régi b. Klein testvérek erdei pályájának fölhasználásával épült s mely a vízválasztót áthágván, a Fekete-Körös medenczéjébe lép és a folyó legnagyobb mellékfolyóját, a Tőzt, áthidalva Csermőnél végződik. Borosjenőtől a Fehér-Körös áthidalása után a főpálya határozottan keleti irányt vesz és útjában Borossebesig a tamándi kitérő, a bokszeg-béli, majd továbbat a repszegi állomások s végül Boros-Sebes előtt a berzakornyesti kitérő közvetíti a vonatmenti forgalmat.

Boros-Sebes mezőváros Wenckheim Frigyes gróf hasonnevü uradalmának főhelye. Egy ideig az »Arad-Körösvölgyi vasút« végállomása volt, mielőtt t. i. a folytatást képező borossebes-gurahonczi vonalrész kiépítte-

tett volna. A borosjenő-borossebesi útszakasz ugyanis az 1880-ik évben építés alá vétetvén, s 1881. évi szept. 5-én a forgalomnak átadatván, Boros-Sebes lett a vasút keleti végállomása és mint ilyen azt a szerepet játszotta, melyet azelőtt Borosjenő birt. Innen a menyházai keskenyvágányú pálya ágazik ki.

A borossebesi állomás után következik Buttyin mezővárosa, mely Aradmegye ezen keleti felének legnépesebb és gazdagabb helye s a boros-sebes-buttyini állomással egy 3·5 km. hosszú, kitűnő karban levő megyei közút köti össze. A pálya fővonala, mely már Repszeg előtt délkeleti irányt vett, ezen irányát Borossebestől folytatólag mindjobban délfelé kanyarítja, később határozottan délnek fordúl és csak Kakaró község előtt veszi föl ismét a keleti irányt, melyet aztán a Körös szeszélyes kanyarulataihoz simulva, Gurahonczig s azontúl is kisebb-nagyobb eltérésekkel megtart. Ezen borossebes-gurahonczi útszakasz csak azután épült ki, hogy a borosjenő-borossebesi már régebben forgalomban volt; a forgalomnak 1889. decz. 13-án adatott át. Ez útszakasz kiépülése által tehát végre mégis megvalósúlt az »Arad-körösvölgyi vasút« eredeti tervezete, melyet Boros Béni 1874-ben megjelent művében részletesen kidolgozott. Az a 15 évi időköz, mely a terv és a végleges kivitel között elmúlt, mértékeül szolgálhat ama nehézségeknek, melyekkel egy hosszú és minden igényeknek megfelelő pálya az érdekeltek önerejéből és jövedelmezőleg kiépíthető volt, de másrészt a legékesebb szavaknál is meggyőzőbben igazolja a tényt, hogy az »Arad-csanádi vasút« társulata és annak igazgatósága nem az önös czélok szűkkeblű érdekpolitikáját követte a keletkezése óta lefolyt időszakban.

A Borossebesből tovább vonuló vasút Govosdia község alatt a Körösnek egy korrekcziójánál tér el a folyam megszűkült völgyéből és a berindiai nyergen át egy mély bevágás után jut abba ismét vissza. A kocsubai kitérő után másodszor megy keresztül a Körösön és annak ismét balpartjára tér, melyet Borosjenőnél a folyó első áthidalásánál hagyott volt el. A második áthidalás után Kakarónál a Körös a pályát a hegylábához szorítja, mely alatt csakis az országút hegybe vágott korrekcziójával vált lehetővé a pályatest elhelyezésének és továbbvitelének nehézségét legyőzni. Az Almás és Alcsill nevű nagy községek között az Almai-féle uradalom központján, van a borossebes-gurahonczi útszakasz egyetlen állomása; a bonczesdi kitérő után ér a gurahonczi állomáshoz a vonat.

Ezen állomás az aradi után legfontosabb forgalmi pontja az egész pályának. Egy öblös medenczében végződik itt a Körösvölgy hosszú tágulata, melybe a vasút a berindiai nyergen át a kakarói szorulatnál futott bele. Az állomás Gurahoncz és Jószáshely községek között fekszik, melyek a Körösnek egy közúti hídjával állván kapcsolatban, e vidék fontos és

élénk piaczát képezik. E regényes fekvésű katlan a Körös jobb partjáig nyomuló Kodru hegység déli párkányzatának s a bal parti Drócsa hegység gerinczeinek nevezetes keresztvölgyeit öleli föl, melyek a szélrózsa minden irányából bele torkollanak. Éjszak felől a zimbrói völgy iparvasútja hordja a gazdag erdők termékeit a gurahonczi állomás téres rakhelyeire; e völgy egyszersmind Dulcsele, Bruszturesk, Zimbró, Valemare és Fényes községek útját képezi a jószáshely-gurahonczi csomóponthoz. Délnyugatról a musztesdi völgy torkollik a közös czentrumba, mig délkeletről a gurahoncz-bonczesdi uradalom Vale-Rea nevezetű völgyének fát és követ szállító iparvasútja fut bele. De legfontosabb a betorkolló völgyek között a délfelől nyíló zöldesi, mely hét községnek és négy uradalomnak forgalmát és termékeit vezeti két külön iparvasúton a gurahonczi állomáshoz. A zöldesi völgy a fővonal e részén a legfontosabb mellékágazat és az általa szállított nyers termények tekintetében forgalmának legfőbb tápere. Gurahoncz felől indúlva egymásután következnek e völgyben Honczisor, Szaturó, Zöldes, majd Madrizest. A Szaturónál délnyugatra irányuló völgynyílásban fekszik Szakács község, míg a Bucsávánál délkeletre futó ágazás völgyében Solymos-Bucsáva. A felsorolt községek körül Szakács-Madrizest a Munk-féle szlatinai uradalom területén fekszik, míg Bucsáva és Solymos a Deutsch Sándor birtokait képezik, ki a zöldesi iparvasútból kiágazólag hegyi pályát épített, melyen a faanyagon kívül a mangán-bányászat termékei is leszállíttatnak.

A vasútra nézve a legnagyobb jelentőséggel a honczisor-szaturó-zöldesi uradalom bir iparvasútjával, mert ezen kitünő karban levő erdőbirtok az arad-csanádi vasúttársulat tulajdonát képezi. Nem csak fában nyujtott termékei által fontos ezen uradalom a vasútra nézve, hanem a felfedés alatt álló bánya termékei által is, melyek közül a kitűnő minőségű czement-mész már most is állandóan termeltetik és szállíttatik a Gurahonczon felállított nagy szabású czementgyárba feldolgozás végett.

A gurahonczi állomás egész 1895-ig képezte az arad-csanádi vasút fővonalának keleti végpontját. Akkor a gurahoncz-nagyhalmágyi vonalszakaszszal bővült, mely 1895. nov. 7-én Dániel Ernő m. kir. kereskedelemügyi miniszter jelenlétében nyittatott meg ünnepélyesen és adatott át a forgalomnak. Mig a vonal a Körös mentén Gurahonczig minden nagyobb nehézség nélkül volt kiépíthető, addig ezen állomástól a vasút már magas hegyek között fekvő szűk völgyön vezet fölfelé és — műszaki szempontból is érdekes — számos, kőalépítményre fektetett vas szerkezetű műtárgyak, nagy partbiztosítások, sziklabevágások és folyószabályozási munkálatok segélyével éri el Halmágy-Csúcs állomást, hol az államnak kőbánya és kőzúzó telepe van. Nevezetesebb műépítmények a Gurahoncz melletti két párhuzamos tartó által képezett 52 méter nyilású ferde Köröshíd. Az Acsuva határában fekvő 19 méter mély kemény trachit sziklabevágás, a

talácsi szorosban létesített nagyszabású partvédművek és a Csucs patak ferde hídja. Csúcs állomást elhagyva és egy 46 m. hosszú, két nyilású ferde vashíddal a folyó balpartjára térve a vonal az előtte álló kemény trachyt hegy orrát egy 246·68 méter hosszú, faragott kővel burkolt alagúttal szeli át, melynek építési költsége az előbevágásokkal együtt 133,000 frtot tett. Az alagutat elhagyva szűk völgyben egy 46 méter hosszú kétnyilású ferde vashíddal a Köröst ismételve átszeli a vasút és egy lankás hegyoldalon felemelkedve a kiszélesedő völgyben Nagyhalmágy állomásba fut.

Innen továbbra is a délkeleti irányt megtartva, Cermura, Alvácza és Birtinnél egyenként 40 méter hosszú egynyílású parabolikus vashíddal három ízben halad át a Körösön és Körösbánya érintésével eléri Brád végállomást. Említést érdemel Alvácz'n, a hatásáról ismeretes kénes hévvíz és fürdő, Körösbánya vidékén a terjedelmes barna-szén telepek s különösen Brád nagykiterjedésű aranybányászata. Az arad-brádi vonalnak arad-borosjenei részén az eredetileg primitív épületek utóbb a szükséghez mérten díszes épületekkel pótoltattak, úgy hogy jelenleg a magas építkezések is nagyban hozzájárulnak a vonal szépségének emeléséhez. E vonalon a legnagyobb töltés-magasság 7·6 méter, a legnagyobb bevágás mélysége 19.0 méter, a legnagyobb emelkedés vagy esés $6^0/_{00}$, a legkisebb görbületi sugár a nyilt vonalon 275 méter.

Az arad-szegedi vonalrész. A $111_{\cdot 998}$ kilométer építési hoszszal bíró arad-szőreghi vonal Arad állomásból indúl ki s átszelve Arad külvárosát, Gájt, Pécskáig nyugati irányban halad, honnan északnak fordulva, Battonya érintésével a mezőgazdasági iparáról, méntelepéről ismert állami mintabirtokot, Mezőhegyest éri el. Innen délnek fordulva Nagylakot érinti, honnan az átlagos nyugati irányba térve a kertészeti és hagyma termeléséről híres alföldi várost, Makót éri el. Kevéssel Makó állomáson túl egy $112_{\cdot 0}$ méter hosszú rácsos fahídon átszeli a Marost. A Maros mindkét oldalán faoszlopos ártéri fahidak vannak, melyek összes hossza $168_{\cdot 28}$ méter. Ezen hidak Makó város tulajdonát képezik s a vasút által 150000 frtért 40 esztendőre vétettek bérbe s vasúti hidakká alakíttattak át, úgy azonban, hogy azokon a közúti forgalom is fentartatik, miért is a bérleti időre a vámszedési jog az arad-csanádi egyesült vasútakat illeti. Szőregen csatlakozik a Magyar államvasútak vonalához, honnan a közösen használt $7_{\cdot 644}$ kilométer hosszú peage-vonalon Szegedig haladva, eléri végpontját. Ezen vonalrész legnagyobb töltésmagassága $7_{\cdot 3}$ méter, legnagyobb bevágásának mélysége $2_{\cdot 2}$ méter, legnagyobb emelkedés vagy esése $5^0/_{00}$, legkisebb görbületi sugara a nyilt vonalon 300 mtr.

Mezőhegyes állomásból kiágazva északnak veszi útját e $87_{\cdot 985}$ kilometerépítési hosszal biró s folyton róna tájon haladó **mezőhegyes-kétegyháza-uj-szent-annai** vonalrész; Megyes-Egyházát elhagyva s kelet felé hajolva, a Máv. Kétegyháza állomásába ágazik be, honnan ez irány-

ban haladva Kisjenő-Erdőhegy állomást éri el. Elhagyva az állomást délnek fordul, mig Uj-Szent-Anna állomást eléri, hol az arad-brádi vonalrészhez csatlakozik. Legnagyobb töltés magassága $5._1$ mtr., legnagyobb bevágás mélysége $1._9$ mtr, legnagyobb emelkedés vagy esése $3^0/_{00}$, legkisebb görbületi sugara nyílt pályán 550 méter.

Az aradi Máv. személy pályaudvar mellett terül el az Acsev. műhelytelepe. Itt vannak elhelyezve a gép- és kazánház, eszterga és kovács műhely, az öntöde, az asztalos, kárpitos, bádogos és szerszámlakatos műhelyek; a kocsi és mozdonyjavító műhelyek egy épületben, melyben minden a mozdony és kocsikra vonatkozó javítási munkálatokat mintegy 240 munkás végzi. Külön épületben van elhelyezve a nagy fényező műhely, a kocsik accumulatoros villanyvilágítására felszerelt villanytelep; irodaépület, személyzeti laktanyák, anyagszertár 4 melléképülettel; a nagy fűtőház 15 mozdonyra, két egyenként 50 m^3 vizet tartalmazó tartánynyal; a műhely épület mellett 15 méter magasságban van az 50 m^3 ürtartalmú magas nyomású viztartány mosási és tűzbiztonsági szolgálatra berendezve.

Az Acsev. összes vonalainak építési hossza . . .	379.614 kilom.
üzleti hossza	382.867 kilom.
a peage vonalrész	7.644 kilom.
a borossebes-menyházai vasút	21.135 kilom.
A vasút különféle állomásain csatlakozó keskenyvágányú ipar, gazdasági és erdei vasutak összes hossza	158.96 kilom.

Az 1882-ben kiépült arad-csanádi vaspályának engedély-okmánya szerint az egyvágányú. Ha azonban elegybevétele kimkint az évi 14,000 frtot meghaladná, akkor az engedélyesek kötelesek a kormány kivánatára minden kártalanitás nélkül egy másik vágányt létesíteni. Az alépítmény korona szélessége $3._3$ méterben, a kövecságy a sínek lába alatt $0._{25}$ mtr. vastagságban és a sínlábak magasságában $2._8$ mtr. szélességben rakandó. A műépítmények kivétel nélkül fából is előállíthatók. A vágányszélesség az elsőrendű vasútakéval azonos; a sínek folyó méterenkint 18 klgrnál könnyebbek nem lehetnek. A vasúti épületeknél, pályaelzárásoknál és jelzéseknél a legnagyobb takarékosság alkalmazása engedtetett meg. A mozdony vagy teherkocsik tengelyének legnagyobb megterhelése 8000 klgrammra határoztatott. Két tengelyű mozdonyok alkalmazása megengedtetett, de azok amerikai pályatisztítóval voltak ellátandók. Ha az üzleti forgalom idő folytán annyira emelkedik, hogy az éjjeli szolgálat berendezése szükségessé vagy kivánatossá válik, az engedélyesek kötelesek a pályát az első rendű vaspályákra megállapított szabályok szerint berendezni és kiegészíteni. A díjszabás maximuma személyenként és kilométerenként az 1-ső osztályban $4._{75}$ krban, a 2. osztályban $3._{56}$ krban, a 3. osztályban $2._{37}$ krban s 4-ik osztályban $1._{32}$ krban állapíttatott meg.

Úti podgyásznál az egész jegyenként dijmentesített 25 kilogrammot meghaladó súlytöbblet 10 kilogrammnyi súlytételekre kikerekitendő. Minden 10 kilogramm podgyásztúlsúlyért kilométerenkint legföljebb 0.24 kr., 100 klgr. gyorsárúért pedig legföljebb 2.4 kr. számitható kilométerenkint. Az árúk 100 kilogramm és kilométerenkint osztályok szerint 0.66—1.16 krért szállítandók. A kőszén, só, tűzi és épületfa, trágya, kő és téglaért egész kocsirakodásoknál kivételesen 100 klgr. és kilométerenkint csak 0.52 kr. számítandó. Ezen határokon alúl az engedélyesek az árakat tetszés szerint állapithatják meg. Az élelmiszereknek a belföldön beállott rendkivüli drágasága esetén joga van a kormánynak azok fuvarbérét a drágaság tartamára a maximalis árszabály felére szállítani.

Az engedélyeseknek joguk van részvénytársaságot alakítani s névre vagy előmutatóra szóló elsőbbségi vagy törzsrészvényeket kibocsátani. Az alaptőke $^3/_5$-énck erejéig elsőbbségi, $^2/_5$ része erejéig törzsrészvények bocsáthatók ki. A pálya tiszta jövedelméből mindenek előtt az elsőbbségi részvények 6%-a s a kormány által megállapítandó törlesztési hányada fedezendő, s a törzsrészvények törlesztése mindaddig kezdetét nem veheti, mig az összes elsőbbségi részvények nem törlesztettek. A kétnemű részvények tulajdonosai különben egyenlő jogokkal birnak. A társulat székhelye Arad sz. kir. város és ügykezelési nyelve kizárólag a magyar. Az engedélyezett vasút felépítésére és megfelelő berendezésére szükséges maximalis tőke 4.000,000 forintban állapittatott meg. A társulat az engedély-okmány keltétől számított 30 évig teljes adómentességet élvez. Megszűnik azonban az adómentesség az engedély keltétől számított 10 év mulva, a mint a vállalat tiszta jövedelme a nevezett adóösszegeknek az üzleti számlába való felvétele után az engedélyezett épitési tőke 6%-os kamatjánál magasabb leend.

Az engedély életbeléptétől számított 30 év lefolyása után a kormány az engedélyezett pályát minden időben beválthatja. A megváltási ár kiszámitására a megelőző hét utolsó év tiszta jövedelme fog alapul szolgálni és pedig akként, hogy a két legmostohább év a számításból kihagyatván, a fenmaradt öt év átlagos jövedelme számittatik ki. Ezen átlagos összeg, mely mindazáltal a befektetett tőke $7^1/_2\%$-ánál kevesebb nem lehet, az engedélyeseknek a megállapított engedély tartamáig mint évi járadék fizetendő. Az engedély megszüntével, a mi 90 év mulva áll be, a pálya minden tartozékaival egyetemben dijtalanul megy át az állam tulajdonába.

Az **arad-csanádi s a körösvölgyi vasutak egyesülése**, mely már megalakulásuk alkalmával elvileg kimondatott, 1886-ban történt meg. A két társaság vagyona, mely ekkor már egészen tehermentes volt, egyesittetett s a régi kétféle részvények az uj társaság részvényeivel váltattak be. Az egyesült társaság ekkor a több millió értéket képviselő beruházá-

sokon kivül 1.169,934 forint vagyonnal rendelkezett. Az egyes szakaszok engedélyokmányai, melyek mindegyik vonalrész építésénél külön-külön adattak ki, az 1893. évi X. törvényczikk által egyesíttettek. Az uj engedélyokmány felhatalmazza a társaságot, hogy további 1.345,000 frt névértékű részvényeket bocsásson ki.

Az egyes vonalszakaszok mind 90 évre, de különböző időponttól számítva, voltak engedélyezve; hasonlóképen állott a dolog a megváltással és az adómentességgel is. E helyett az uj engedélyokmány az engedélyt egy átlagos időponttól, 1880. év julius 1-től, számitott 90 évre állapította meg; ez idő leteltével a vasút minden tartozékával egyetemben az állam tulajdonába megy át. Az állam megváltási joga 1906. január 1-étől lép életbe, a váltság fejében fizetendő évi járadék a befektetés $6^1/_2\%$-ánál kisebb nem lehet. A társaság adómentessége az 1900. év végéig tart. A A személyszállításnál a díjszabás maximuma személy és kilométerenkint az I-ső osztályban 5 kr., a II. osztályban 4 kr., a III. osztályban 3 kr. engedélyeztetett. Úti podgyásznál és gyorsárunál 10 klg. és kilométerenkint a legnagyobb árszabás 0.40 kr., árúk szállításánál pedig 100 klg. és kilométerenként 0.60—1.20 kr., kőszén, vas, só, tűzi és épületfa 0.50 kr. maximalis árért szállítható. A magyarországi árúknak a külföldiekkel szemben nyujtandó kedvezmények különösen hangsúlyozva vannak. Egyebekben az engedélyokmány a régi engedélyokmányoknak nagyjában megfelel.

E vasút igazgatósága minden észszerű és reá nézve gazdaságos ujítást azonnal meghonosít. Szó van arról, hogy állomásait telephon sodronyokkal is összeköti és a villamos üzem netáni behozatala érdekében az accumulatorok alkalmazásával már kisérletet tett, mely elég jól sikerült. — Ez a rövid ismertetése annak a vasutnak, melyet a hazai szakkörök a viczinális vasutak példaképe gyanánt ismernek el. Jellemző, a mit e vasútra vonatkozólag Dobiecki Sándor a mérnök és építész egylet és a magyar tudományos akadémia által megjutalmazott »Helyi érdekű vasutaink« czimű munkájában ir.

»Első sorban e vasúttal kell foglalkoznunk, úgymond, nemcsak azért, mert ez a legrégibb helyiérdekű vasutunk, mert e valósággal a helyi érdekeltségtől épített vasút fejlődéséből merítjük a legtöbb tanulságot, ha az igazgatás megfontolt és czéltudó törekvését évről-évre, nyomról-nyomra követjük. Minél behatóbban foglalkozunk e vasút fejlődésének tanulmányozásával, annál jobban kell fájlalnunk, hogy a vasút alapítása és fejlesztése alkalmával követett czélszerű eljárás nem birt hazánkban teljesen meghonosúlni s hogy ettől eltérő, más eljárást is követtek.«

Más helyen ismét (45—46 l.): »Az arad-csanádi egyesült vasutak meggazdagodása a szerencsés üzleti eredmények következménye. De ez üzleti viszonyok szerencsés alakulását nem a véletlen szülte, hanem eredményezte a vezetőknek meggondolt és a vasút létesülése pillanatától kezdve

szigorú következetességgel folytatott céltudatos működése. A vasút nem mint jövevény, nem mint valamely haszonleső társulat vállalata szerepelt, hanem mint olyan intézmény, mely a vidék lakosságának, különösen értelmiségének közreműködésével létesült. A közérdek szülte e vasút eszméjét s a közérdek szolgálatába állott is e vasút. A vasút megépítésére fordított tőke a vidék közgazdasági érdekeinek megfelelő hasznos beruházás volt s ennek tekintette az igazgatóság is, azért igyekezett mindenben a vasút érdekeit a vidékével azonosítani és ez az érdeksolidaritás közte és a vidék között a legszebb együttműködést eredményezte. Részt vett a vasút jóravaló törekvésében az érdekeltség, a szállítmányoknak a vasútra való terelésével, viszont a vasút szíves előzékenységgel szolgálta a vidék érdekeit és mindent elkövetett, a mi a forgalom biztosságával megegyeztethető, hogy a fel- és lerakás, megállások, kocsik kiállítása, a szállítmányok átvételének és kiadásának megkönnyítésével lehetőleg kielégíthesse a közönség kívánságait. S mindezek mellett beállott még a termelők sorába is. Iparvállalatokat kezdett és folytat s jövedelmi feleslege nem a haza határain kivül, hanem azon, sőt a vármegye határain belül fejleszti az ipart, szolgálja a haladást és emeli a lakosság jólétét. A vármegye hálás elismeréssel, mi pedig bámulatunkkal adózunk e vasút teremtőinek és vezetőinek.«

Ez a felfogás általános és már 1881-ben Kállay Béni az »Olcsó Vidéki vasutak Magyarországon« című tanulmányában hasonló szellemben nyilatkozik arról. Különben elismerésének legékesebben szóló bizonyitéka az, hogy mint annak kormányzója Boszniában az arad-körösvölgyi vasútak építőinek közreműködését vette igénybe az ottani vasúthálózat kiegészítésénél.

Az 1896. évi üzleteredményt a következőkben ismertetem. Bevételek 1.876,605 frt 44 kr; kiadások 1.182,009 frt 37 kr; üzleti többlet mint nyeremény 694,596 frt 07 kr. Felhatalmaztatott az igazgatóság, hogy az 1896-iki üzleti feleslegből, mely az előző 1895. évről áthozott 44,492 frt 30 krral, összesen 739,088 frt 37 krt tesz; *a*) 65,174 drb. elsőbbségi részvény 6%-os osztalékként 392,283 frtot; *b*) 46,600 darab törzsrészvény 6%-osztalékként 279,600 frtot; *c*) 67 darab kisorsolt elsőbbségi részvény törlesztésére 6700 forintot; *d*) a felügyelő bizottság tagjainak díjazására 1500 frtot; *e*) igazgatósági tagok jutalékára 16,000 frtot fordíthasson.

Az igy összesen 681,638 frt felhasználandó összegen felül fenmaradó 57,450 frt 37 krból a tartalékalap gyarapítására 4000 frt fordittatott, végre 53,450 frt 37 kr. az 1897-iki üzleti év számlájára iratott.

A társulat pénzügyi helyzetét a következő számbeli adatok tüntetik fel: Az ujabb vasútépítés és beruházás költségei az 1896. év végéig összesen 12.706,435 frt 11 krt tettek. Ezen összegen kivül még szükségel-

tetni fog: A gurahoncz-nagyhalmágy-brádi vonal befejezéseig 150,000 frt, az 1897—98. évben beszerzendő forgalmi eszközökre és eszközlendő beruházásokra: 600,000 frt, melyek összesen 13.456,435 frt 11 krt képviselnek. Ez összegeket a következők fedezik: a részvénytőkéből 11.255,700 frt, a vasútkiegészítésre és beruházásokra alkotott tartalékalapból 400,000 frt, összesen 11.655,700 frt, függő adósság gyanánt pedig 1.800,735 frt 11 kr. marad fenn.

Tekintettel azonban arra, hogy a kocsimegrendelések és beruházásoknak csak egyik része fog az 1897. évben eszközöltetni, csupán 1.500,000 frtnyi összeg beszerzéséről gondoskodtak. Ennek folytán a közgyűlés azon inditványt fogadta el, hogy a társulat részvénytőkéjét ujabb 15,000 drb. 100 frt névértékű törzsrészvény kibocsájtása által 11.255,700 frtról, 12.755,700 frtra emelje fel.

Ebből kifolyólag az alapszabályok 7. §-ának ezen bekezdése: »A társaság alaptőkéje 11.255,700 frtban állapíttatik meg és 46,600 drb. törzs- és 65,957 drb. elsőbbségi részvényre oszlik« — helyett: »A társaság alaptőkéje 12.755,700 frtban állapíttatik meg és 61,600 drb. törzs- és 65,957 drb. elsőbbségi részvényre oszlik« — lesz teendő.

c) Forgalom.

Az aradi és csanádi egyesült vasutak forgalma a vaspálya kiépítése óta bámulatosan emelkedett. A keleti hegyes és a nyugati sik vidék úgyszólván egymásra vannak utalva. A hegyes vidék fát, köveket, vasat, bort szolgáltat, a lapályos pedig gabonát és állati termékeket. — E mellett a vaspályatársaság iparvállalatai által is jelentékeny szállítmányokat biztosít magának, előmozditja az ipar fejlődését és a közgazdaság fejlesztését minden irányban feladatának ismeri. Ennek lehet nem kis részben tulajdonítani azt a haladást, mely vonalai mentén általában észlelhető. E vaspálya hivatásának teljesen megfelel. A mit a helyi érdekű vasúttól csak kívánni lehet, azt az arad-csanádi vasút megteszi. A személy- és árú-forgalmat folyton ápolja. Igy a személyszállításnál gondoskodik a közönségnek nyujtható legnagyobb kényelemről. Vonatait úgy rendezi be, hogy azok az államvaspálya vonataival lehetőleg csatlakozzanak. A vicinális vonalokon elérhető legnagyobb gyorsasággal közlekedteti vonatait. A személykocsik kifogástalanok, szépek, kényelmesek. Sőt legujabban háló- és étkező kocsikat is járat az arad-brádi vonalon. Minden különös alkalommal külön vonatokat állít össze. A menyházai fürdőbe nyarankint minden vasárnap igen olcsó kéjvonatokat tart fenn, a mi annak élénkségét nem csekély mértékben emeli. A forgalom jellemzésére a már teljesen normális 1895. év adatait használom fel.

Az arad-szegedi vonalon 1895. évi január hó 1-től márczius hó 31-ig Aradtól—Szegedig naponta két személy, egy vegyes; Szegedtől—Aradig

három személy vonat; április hó 1-től április hó 30-ig mindkét irányban három-három vegyes vonat; május hó 1 től szeptember hó 30-ig egy-egy személy- és két-két vegyes vonat; október hó 1-től deczember hó 31-ig pedig két-két személy , egy-egy vegyes vonat közlekedett. — Az aradgurahonczi (nagyhalmágyi) vonalon január 1-től márczius 31-ig mindkét irányban két-két személy-, egy-egy személyszállító teher vonat; április hó 1-től szeptember 30-ig mindkét irányban egy-egy személy-, egy-egy vegyes-, egy-egy személyszállító teher vonat; október hó 1-től deczember hó 31-ig pedig két-két személy-, két-két vegyes vonat (egy-egy csak Uj-Szent-Annáig és vissza) közlekedett. — Az uj-szt-anna-kétegyháza-mezőhegyesi vonalon január hó 1-től szeptember hó 30-ig mindkét irányban két-két vegyes vonat; míg október hó 1-től deczember hó 31-ig három-három vegyes vonat közlekedett. — A borosjenő-cserméi vonalon egész éven át mindkét irányban két-két vegyes vonata volt.

A mozdonyai bejártak: 2305 személy- és különvonattal 269,219, 5123 vegyesvonattal 344,523, 1480 vegyesvonattal (borosjenő-cserméi vonalon) 21,900, 2966 tehervonattal 275,280, 185 anyagvonattal 4105, összesen 12,059 vonattal 915,027 vonatkilométert.

Ezenkívül a mozdonyok bejártak: mint előfogat 1.090, próbaként 532, üresen és félmelegen 6.742, fűtetlen állapotban 90, hóeke menet 1.987, összesen 925,468 mozdonykilometert.

A mozdonyok indítottak összesen 168.998,937 elegy tonnakilometert szemben az 1894. évi 144.740,427 tonna kméterrel.

A szállítási bevételek 1.303,758 frt 18 krt tesznek ki és az egyes forgalmi ágakra következőleg oszlanak fel: polgári személyek után 342,102 frt 44 kr, katonai személyek után 13,765 frt 87 kr., podgyász után 8035 frt 53 kr., gyorsárú után 25,500 frt 20 kr., teherárú után 914,354 frt 14 kr., tehát a személyforgalom után összesen 355,868 frt 31 kr., az áruforgalom után 947,889 frt 87 kr. Az elegybevétel pályakilométerenkint tesz 3834 frt 58 krt és pedig a személyforgalom után 1046 frt 67 kr. = 27.29%, az áruforgalom után 2787 frt 91 kr. = 72.71%.

Személyek szállíttattak: az I. kocsiosztályban 12,771, a II-ikban 96,940, a III-ikban 459,814, katonák 19,919, összesen 589,444.

Az eredmény következő volt: az I. kocsiosztály utasaitól bevétetett 18,457 frt 53 kr., a II. kocsioszt. utas. bev. 92,615 frt 29 kr., a III. kocsioszt. utas. bev. 231,029 frt 62 kr., katonáktól bev. 13,765 frt 87 kr., összesen 355,868 frt 31 kr.

A személyek száma százalékokban kifejezve következőleg oszlik fel az egyes kocsiosztályokra: az I. kocsiosztály 2·17%, a II. kocsiosztály 16·44%, a III. kocsiosztály 78·01%, katonák 3·38%, összesen 100·00%.

Minden utas átlagosan fizetett: az első kocsiosztályban 18,457 frt 53 kr. = 1 ft 48·5 kr., a II-ikban 92,615 frt 29 kr. = 0 frt 95·5 kr., a

III-ban 231,029 frt 62 kr. = 0 frt 50·2 kr., katonák 13.765 frt 87 kr. = 0 frt 69·1 kr., általában pedig egy személy átlagosan fizetett 0 frt 60·4 kr.

Egy utas beutazott átlag: az I. kocsiosztályban 47·1 = 602,003 kilometert, a II-ikban 42·6 = 4.134.500 kilometert, a III-ikban 36·7 = 16.878,772 kilometert, katonák 45·6 = 907·165 kilometert, egy utas átlag beutazott 38·2 = 22.518,440 kilometert.

Egy napra esik: az I. osztályban 35·0 utas, a II-ikban 265·6 utas, a III-ikban 1259·7 utas, katona 54·6 utas, átlag: 1614·9 utas.

Podgyász-, gyors- és teherárú szállíttatott összesen: 617,534.1 tonna. A bevétel ezek után 947,889 frt 87 kr., a bevétel tonnánként 1 frt 53 kr., az árúk átlagos szállítási távolsága kilometerekben 96.40 kilometer, az átlagos bevétel tonna- és kilometerenként 0 frt 01·64 kr., a szállítási bevételekhez, melyek kitesznek 1.303,758 frt 18 kr., a mellékbevételeket hozzáadva 207,702 frt 65 kr., mutatkozik összes bevétel 1.511,460 frt 83 kr., vagy pályakilom.-ként 4445 frt 47 kr., naponként 4140 frt 99 kr.

Az 1895. évi üzleti kiadásokból és pedig 904,089 frt 12 krból esik: egy pályakilométerre 2659 frt 09 kr., egy napra 2476 frt 96 kr.

Az összes kiadásokból esik: az általános igazgatásra 125,122 frt 40 kr., a pályafelügyeletre és pályafentartásra 185,488 frt 87 kr., forgalmi és kereskedelmi szolgálatra 175,353 frt 31 kr., vonatmozgósítás és műhelyszolgálatra 263,775 frt 31 kr., anyagkezelésre 1830 frt 37 kr., a közös pályaudvarra 84,213 frt 16 kr., különféle kiadásokra 68,305 frt 70 kr., összesen 904,089 frt 12 kr. Levonva a bevételekből (1.511,460 frt 83 kr.) a kiadásokat 904,089 frt 12 krt, kitesz az üzleti többlet, mint tiszta jövedelem 607,371 frt 71 kr. A kiadások viszonya a bevételekhez 59·82%. A tiszta jövedelem viszonya a bevételekhez 40·18%. A fentebbi üzleteredményeket a pálya 340·0 kilométernyi átlagos üzleti hosszára felosztván, a következő eredmény mutatkozik:

Pályakilométerenkénti bevételek: Szállítási bevételek kilométerenkint 3834 frt 58 kr., mellék bevételek kilométerenkint 610 frt 89 kr., bevételek összesen kilometerenkint 4445 frt 47 kr.

Pályakilométerenkénti kiadások: általános igazgatás kilométerenként 368 frt 01 kr., pályafelügyelet és fentartás kilométerenként 545 frt 56 kr., forgalmi és kereskedelmi szolgálat kilométerenként 515 frt 74 kr., vonatmozgósítás, műhelyszolgálat kilométerenként 775 frt 81 kr., anyagszerkezelés kilométerenként 5 frt 38 kr. Közös pályaudvar kilométerenként 247 frt 69 kr., különféle kiadások kilométerenként 200 frt 90 kr., összes üzleti kiadás kilométerenként 2659 frt 09 kr., ennélfogva a tiszta jövedelem tesz pályakilométerenként 1786 frt 38 kr.

A vasút járműtelepe az 1895. év végén állott 27 mozdonyból, 46 személykocsiból, 26 kalauz- és postakocsiból, 956 különféle fedett és nyitott teherkocsiból, 3 gőzfűtési kazánkocsiból és 3 hóekéből.

I. Áttekintése az állomások teljesítményei- és nyers bevételeinek 1895. évben.

Állomások	Személyek			Podgyász			Gyors- és teher-árúk												Összes bevételek			1894-ben volt		
							Belforgalom saját pályára			Kiviteli forgalom honos pályákra	külföldi pályákra	összeg		Beviteli forgalom külföldi	honos pályákról	összeg								
	száma	frt	kr	tonna	frt	kr	tonna	frt	kr	tonna	tonna	frt	kr	t o n n a		frt	kr	tonna	frt	kr	tonna	frt	kr
Acsucza	274	179	63	0·1	—	99	1753·0	5075	85	82·8	—	233	71	4.2	0.4	30	56	1840.5	5520	74	—	—	
Almás-Alcsill	2869	2334	80	5·3	57	52	24274·7	60042	53	2909·0	195.5	7496	85	31.9	0.1	186	67	27416.5	70118	37	14190.9	39097	79
Apatelek	2579	2096	90	3·8	35	65	8902·9	13152	77	2402·1	0.1	2746	74	95.8	—	425	37	11404.7	18457	43	18903.3	18983	08
Apátfalva	15269	6944	17	17·8	124	22	5380·0	9353	43	975·2	6.2	1655	05	1534.2	59 7	3598	59	7973.9	21675	46	6874.6	20320	84
Arad saját	32562	23097	37	—	—	—	3027·8	2118	42	—	—	—		—	—	—		3027.8	25215	49	6564.4	24333	95
Arad Máv.	100334	103819	95	151·8	1468	45	—	—	—	698·2	—	3098	32	1347.5	—	5664	49	2197.5	114051	21	1872.9	116043	21
Bánhegyes	7600	4112	7	9·4	82	69	16615·9	16669	53	1962·9	823.2	3497	95	1774.4	229.0	2177	21	21414.8	26340	15	11511.6	18732	77
Battonya	20451	13015	25	34·4	281	28	14891·1	33123	83	598·3	993.6	4200	79	2163.2	4.5	4675	36	18685.1	55296	51	20450.0	54666	26
Bokszeg	4464	3882	62	13·6	129	26	11718·7	27573	76	5160·5	1207.6	19732	18	723.8	215,1	2753	67	19039.3	54071	49	16436.3	49367	18
Borosjenő	15047	10354	86	27·8	226	87	8818·6	22716	21	1894·8	91.5	6935	70	696 3	32.5	2399	71	11561.0	42633	35	11441.2	41365	95
Borossebes	16424	14227	06	35·1	324	86	62364·8	97218	61	31592·3	477.1	42818	54	666.1	23.2	3620	24	95081.8	158209	31	51071.3	112102	82
Csanád-Palota	9875	5358	60	10·4	87	38	4385·5	11230	33	38·0	15.6	225	91	696.2	50.1	1501	47	5105.8	18403	72	3579.9	14146	85
Csermő	10959	8125	52	22·6	215	42	2931·5	13746	74	629·6	79.6	2594	58	574.7	60.6	2346	68	4298.6	27028	94	4974.7	27077	70
Elek	5820	2989	19	8·2	57	87	1448·8	3528	22	6043·9	1764.4	7130	73	2481.1	486.9	3003	84	11832.3	16709	89	9370.2	1414	34
Gurahoncz-Jószáshely	13307	10760	05	43·1	317	87	73255·9	81715	22	16430·6	1023.6	45916	39	4764.9	446.5	17274	73	95961.6	155984	26	84861.4	133639	91
Halmágy-Csúcs	560	520	89	0·6	11	59	93·2	417	57	113·8	0.1	285	94	35.5	0.4	186	82	243.6	1422	61	—	—	—
Kétegyháza Máv.	31096	19102	97	12·7	86	83	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12.7	19189	80	13.3	19184	61
Kisjenő-Erdőhegy	16797	11070	10	45·3	333	23	7063·6	16433	32	4781·9	384.5	8229	7	2161.9	120.7	3967	45	4557.9	40033	87	16974.8	40650	59
Kis-Zombor	8884	4696	86	13 4	119	93	6325·2	9499	69	1156·7	343.9	2050	59	445.3	418.9	1334	68	8703.4	17701	75	8579.3	16397	21
Kovácsháza	8588	5716	83	27.0	230	29	15486·6	27630	81	2011·1	392.5	4192	05	1288.5	261.0	2479	88	19466.7	40249	86	11404.7	27868	41
Makó	46598	34604	39	195,2	1665	64	9720·0	27552	33	9143·3	5448.0	26251	25	9342.0	554.2	23833	38	34403.7	113906	99	36349.6	110374	56
Megyesegyháza	9023	3676	17	3·5	62	85	10120·9	22932	36	3079·2	682.8	4247	47	1694.4	177.7	2516	72	15763.5	33435	57	16528.0	25803	45
Mezőhegyes	28646	17851	19	159·8	1374	63	34733·0	50301	17	9144·0	695 3	20315	23	25432.7	1078.4	42282	28	71243.2	132124	50	85564.3	123813	17
Muszka	4305	2701	54	5·5	39	98	1391·4	1248	92	94·9	0.8	264	39	93.5	1.4	193	06	1587.5	4447	89	663.5	3121	82
Nagy-Halmágy	970	1342	62	4·5	35	80	402·3	2343	96	494·8	0.6	1190	99	173.7	2.6	785	24	878.5	5698	61	—	—	—
Nagylak	15791	8997	12	33·4	265	15	6665·1	14123	75	144·8	67.0	509	07	2110.1	55.2	4772	56	9075.6	28667	65	7059.2	27953	28
Pankota	19822	13013	21	35·7	302	55	5431·5	17897	43	1862·3	448,9	6400	89	1624.9	117.4	3799	41	9520.7	41413	49	11807.7	40702	08
Pécska	23841	11740	54	37·9	333	84	8614·7	16017	05	1088·5	37.8	2344	64	2791.8	21.4	4734	03	12592.1	35170	10	12216.5	35773	20
Repszeg	1535	1118	59	2·9	25	95	7431·6	14677	95	79·3	51.0	519	15	15.2	0.1	94	91	7680.1	16436	55	11735.1	18362	75
Simánd	5388	3329	48	11·0	82	05	3124·6	4715	71	312·7	82.4	764	14	476.0	35.3	782	40	4042.0	9673	78	1495.0	7173	88
Szeged Máv.	44237	43475	36	74·8	772	18	—	—	—	—	—	—		—	—	—	—	74.8	44247	54	—	45589	71
Székudvar	5281	2376	96	5·2	40	56	1525·7	3161	98	1104·5	271.6	1621	98	797.5	25.0	1154	79	3729.5	8356	27	3815.7	8644	23
Szőregh Máv.	6720	3671	38	1·6	12	79	—	—	—	—	—	—		—	—	—	—	1.6	3684	17	0.4	3827	68
Ternova-Kurtakér	6453	4958	20	14·7	124	00	16287·4	22777	92	6668·0	150.3	7453	12	123.0	6.8	583	57	23250.2	35896	81	21198.8	34361	40
Uj-Szent-Anna	27265	11564	59	17·5	138	95	8305·8	17259	54	506·5	345.0	1476	45	480.5	28.0	1143	33	9681.3	51582	86	11270.8	31079	54
Világos	16463	8556	68	25·4	143	35	5550·4	8343	51	229·3	118.1	972	92	301.2	31.2	841	25	6258.6	18857	71	10838.2	18888	77
Zimánd-Ujfalu	3347	1034	93	1·2	10	26	25059·1	14234	89	1889·7	8.0	2319	90	1161.9	1.8	724	91	28121.7	18324	89	65982.0	15026	45
Összesen	589444	426419	34	1118·2	9622	53	412902·1	688835	01	115243·2	15804.6	239693	45	68019.9	4546.1	145869	26	617634.1	1510439	59	594231.1	1333678	14

Különféle bevételek	207702	65	— 131047 82
Összes nyers bevétel	1718142	24	— 1461726 26
Ebből levonva a bélyeg, szállítási-adó és visszatérítéseket	206681	41	— 177232 84
Marad összes tiszta bevétel	1511460	83	— 1287493 42

I. Áttekintése az állomások teljesítményei-

Állomások	Személyek			Podgyász			Gyors- és Belforgalom saját pályára			Kiviteli honos pályákra
	száma	frt	kr	tonna	frt	kr	tonna	frt	kr	tonna
Acsucza	274	179	63	0·1	—	99	1753·0	5075	85	82·8
Almás-Alcsill	2869	2334	80	5·3	57	52	24274·7	60042	53	2909·0
Apatelek	2579	2096	90	3·8	35	65	8902·9	13152	77	2402·1
Apátfalva	15269	6944	17	17·8	124	22	5380·0	9353	43	975·2
Arad saját	32562	23097	37	—	—	—	3027·8	2118	42	—
Arad Máv.	100334	103819	95	151·8	1468	45	—	—	—	698·2
Bánhegyes	7600	4112	74	9·4	82	69	16615·9	16669	53	1962·9
Battonya	20451	13015	25	34·4	281	28	14891·1	33123	83	598·3
Bokszeg	4464	3882	62	13·6	129	26	11718·7	27573	76	5160·5
Borosjenő	15047	10354	86	27·8	226	87	8818·6	22716	21	1894·8
Borossebes	16424	14227	06	35·1	324	86	62364·8	97218	61	31592·3
Csanád-Palota	9875	5358	60	10·4	87	38	4385·5	11230	33	38·0
Csermő	10959	8125	52	22·6	215	42	2931·5	13746	74	629·6
Elek	5820	2989	19	8·2	57	87	1448·8	3528	22	6043·9
Gurahoncz-Jószáshely	13307	10760	05	43·1	317	87	73255·9	81715	22	16430·6
Halmágy-Csúcs	560	520	89	0·6	11	59	93·2	417	57	113·8
Kétegyháza Máv.	31096	19102	97	12·7	86	83	—	—	—	—
Kisjenő-Erdőhegy	16797	11070	10	45·3	333	23	7063·6	16433	32	4781·9
Kis-Zombor	8884	4696	86	13·4	119	93	6325·2	9499	69	1156·7
Kovácsháza	8588	5716	83	27·0	230	29	15486·6	27630	81	2011·1
Makó	46598	34604	39	195·2	1665	64	9720·0	27552	33	9143·3
Megyesegyháza	9023	3676	17	8·5	62	85	10120·9	22932	36	3079·2
Mezőhegyes	28646	17851	19	159·8	1374	63	34733·0	50301	17	9144·0
Muszka	4305	2701	54	5·5	39	98	1391·4	1248	92	94·9
Nagy-Halmágy	970	1342	62	4·5	35	80	402·3	2343	96	494·8
Nagylak	15791	8997	12	33·4	265	13	6665·1	14123	75	144·8
Pankota	19822	13013	21	35·7	302	55	5431·5	17897	43	1862·3
Pécska	23841	11740	54	37·9	333	84	8614·7	16017	05	1088·5
Repszeg	1535	1118	59	2·9	25	95	7431·6	14677	95	79·3
Simánd	5388	3329	48	11·0	82	05	3124·6	4715	71	312·7
Szeged Máv.	44237	43475	36	74·8	772	18	—	—	—	—
Székudvar	5281	2376	96	5·2	40	56	1525·7	3161	98	1104·5
Szőregh Máv.	6720	3671	38	1·6	12	79	—	—	—	—
Ternova-Kurtakér	6453	4958	20	14·7	124	00	16287·4	22777	92	6668·0
Uj-Szent-Anna	27265	11564	59	17·5	138	95	8305·8	17259	54	506·5
Világos	16463	8556	68	25·4	143	35	5550·4	8343	51	229·3
Zimánd-Ujfalu	3347	1034	93	1·2	10	26	25059·1	14234	89	1889·7
Összesen	589444	426419	34	1118·2	9622	53	412902·1	688835	01	115243·2

II. Áttekintése a szállitott árúknak 1895. évben.

Sorszám	Az árúk megnevezése	Bel-forgalom	Kiviteli forgalom		Beviteli forgalom		Összesen	1894-ben volt összesen
		saját	honos	külföldi	honos	külföldi		
		pályákra			pályákról			
		tonnákban						
1	Hulladék: Csontok	10.8	32.3	—	294.2	81.2	418.5	357.0
2	Rongyok	1.0	3.7	0.1	0.5	0.1	5.4	1.7
3	Tollak	36·6	34.1	1.1	20.4	—	92.2	85.7
4	Különfélék	31.2	21.9	—	783.3	—	836.4	830.4
5	Szurok, földsz. és gyantan.	43.4	208.7	—	1041.0	—	1293.1	160.4
6	Gyapot nyers és mindenn.	0.9	—	—	—	0.1	1.0	7.3
7	Tüzelő anyag, fa kivétl.: Kőszén	1091.3	43.5	0.1	31184.5	2413.3	34732.7	26042.7
8	Barna szén	12.0	41.6	—	65.0	—	118.6	884.1
9	Coaks (pirszén) fszén	530.6	255.2	25.9	148.0	24.2	983.9	1020.7
10	Földnem. nemeztábl. mind.	2.2	5.0	—	40.9	0.1	48.2	7·3
11	Gyógy és fűszer. vegyt. és festő anyagok: Savanyok	75.1	1.2	—	41.5	0.2	118.0	207.1
12	Gyuáruk	67.4	1.7	—	164.8	2.1	236.0	183.9
13	Szines fa	4.7	—	—	0.2	—	4.9	6.0
14	Festék és festékany.	44.1	8.3	—	178.2	3.3	228.9	177.8
15	Ásvány- és kőolaj	628.7	3.2	2.1	506.1	16.2	1156.3	1616.6
16	Ásványvizek	70.3	0.9	—	124.4	3.7	199.3	128.0
17	Hamuzsir és salétr.	45.7	0.5	22.5	70.7	22.0	161.4	156.2
18	Szikső (soda)	25.4	20.8	—	55.9	25.8	127.9	151.9
19	Vegytani termékek és gyógyszerek	22.4	2.4	0.1	35.2	2.2	62.3	66.1
20	Könyvek és nyomtatványok	3.1	20.2	0.1	2.9	0.1	26.4	2.2
21	Trágya és trágyaneműek	7341.2	3.4	—	766.5	9.3	8120.4	10815.2
22	Vas, aczél vas és aczél-árúk: Nyers vas	337.9	574.9	—	21.8	—	934.6	643.8
23	Kidolgozott vas	382.0	97.3	0.8	123.3	4.1	607.5	1396.8
24	Vasuti sinek	58.9	—	—	1960.0	2.0	2020.9	505.0
25	Másn. vas és aczélá.	976.0	170.5	5.0	2437.5	106.5	3695.5	1750.0
26	Érczek és ásvány.: Vasszén (graphit)	0.5	0.3	—	2.7	—	3.5	7.0
27	Érczek	0.3	177.1	—	0.9	0.1	178.4	—
28	Különfélék	—	0.4	—	0.8	—	1.2	127.0
29	Göngyök: Üres hordók	781.6	378.7	3.7	182.7	27.3	1374.0	1541.7
30	Üres zsák. és göngy.	902.8	190.9	1.7	251.7	110.9	1458.0	1424.7
31	Mezei, kerti és erdei termények: Rozs és kétszeres	466.8	137.5	10.3	1.0	—	615.6	934.9
32	Buza	63810.4	13555.9	3186.2	252.1	—	80804.6	57069.9
33	Árpa és maláta	2811.0	963.5	81.1	201.3	—	4056.9	3671.7
34	Zab	1100.1	724.1	10.3	35.0	—	1869.5	2785.2
35	Tengeri	7095.3	1844.4	130.0	1057.8	0.2	1012 .7	31468.6
36	Hüvelyes vetemény.	180.9	41.8	20.9	70.7	0.2	314.5	263.2
37	Burgonya	98.0	43.3	10.2	205.4	—	356.9	926.3
	Átvitel	89090.6	19604.2	3512.2	42328.9	2855.2	157391.1	147164.1

Sorszám	Az árúk megnevezése	Belforgalom	Kiviteli forgalom		Beviteli forgalom		Összesen	1894-ben volt összesen
		saját	honos	külföldi	honos	külföldi		
		pályákra			pályákról			
		tonnákban						
	Áthozat . .	89090·6	19604·2	3512·2	42328·9	2855·2	157391·1	147164·1
38	Mezei, kerti és erdei termények: Czukorrépa . . .	33760·8	20·0	—	1847·4	—	36628·2	22401·1
39	Répaszelet	18401·7	1592·0	—	—	—	19993·7	12186·7
40	Heremag	52·2	63·4	—	—	24·6	140·2	95·0
41	Repcze és kendermag	837·5	55·2	—	0·7	—	893·4	430·4
42	Üde gyümölcs .	418·3	176·9	2·2	95·8	12·7	705·9	710·8
43	Aszalt gyümölcs .	10·5	0·7	—	2·4	0·7	14·3	35·9
44	Széna, szalma . .	425·5	316·3	—	1·7	89 4	832·9	2452·6
45	Vetőmagvak, kerti és mezei termények .	3573·6	700·1	305·5	288·3	—	4867·5	3070·0
46	Vörös- és fokhagyma	209·1	5886·1	2562·5	0·4	10·0	8668·8	8215·3
47	Zsírárúk: Faggyú	33·1	4·2	8·7	9·7	0·1	55·8	47·6
48	Szappan és gyertya	126·4	21·4	0·3	81·7	10·6	240·4	180·8
49	Növényolaj . . .	19·9	2·9	—	39·3	4·2	66·3	132·5
50	Halzsír	2·6	1·6	—	2·1	0·1	6·4	0·3
51	Különféle zsiradék .	105·7	12·3	2·3	113·7	7·1	241·1	182·3
52	Len, kender, cseppű, kócz	1932·9	35·8	14·2	89·5	5·0	2076·5	559·8
53	Fonal mindennemű . . .	50·5	20·4	4·3	55·0	21·3	151·5	132·0
54	Ingóság, bútor és hangszerek	898·5	573·5	22·1	457·1	80·0	1981·2	1936·7
55	Üveg, üvegárúk és porczellán	234·8	337 8	119·5	228·1	40·5	960·7	896·6
56	Bőrök: Nyers és cserzett bőr	75·0	127·8	19·8	73·3	2·0	297·9	554·8
57	Kidolgozott bőr . .	52·4	59·2	30·6	51·7	5·9	199·8	172·7
58	Fa, épület és szerfa-árúk: Tűzifa	76106·3	22099·6	21·0	349·7	13 8	98635·4	98542·7
59	**Donga**	2316·6	797·7	792·5	54·5	—	3961·3	4413·2
60	Épület, asztalos és bodnárfa	12030·0	5882·9	1111·6	7875·0	371·9	27271·4	33294·0
61	Fakéreg, puhafa és cserhéj	342·6	110·8	—	32·4	10·3	496·1	129·0
62	**Talpfa**	15587·4	3358·9	63·8	—	—	19010·1	11914·1
63	**Gubacs**	84·3	1·5	—	—	—	85·8	724·0
64	Különféle faárúk .	1641·1	253·8	467·5	700·5	11·6	3074·5	6183·6
65	Gyarmati inyencz ételek, fűszer, és másnemű fogyasztási tárgyak: **Sör**	1209·4	62·3	0·2	440·2	1·2	1713·3	1681·1
66	Vaj és marhazsír .	—	—	—	—	—	—	5·3
67	Sajt	—	—	—	0·1	—	0·1	0·8
68	Tojás	82·6	16·3	104·9	3·1	0·5	207·4	492·2
69	Heringek	31·3	0·1	—	18·7	2·1	52·5	78·9
70	**Kávé**	20·5	2·2	12·5	26·3	13·6	75·1	100·4
71	Őrlemények . . .	3926·0	567·0	33·1	2577·5	4·4	7108·0	6048·4
72	Rizs	48·9	1·9	—	84·4	1·6	136·8	150·6
73	Só, trágyasó kiv. .	926·7	11·2	13·0	847·7	—	1791·6	1407·3
74	Szesz és szeszfélék	1469·9	279·8	100·0	390·4	2·8	2242·9	2700·1
75	**Bor**	630·3	631·0	322·0	475·4	11·4	2070·1	3436·1
76	Déligyümölcs . . .	10·1	27·8	0·1	16·4	1·6	56·0	40·7
77	Nyers dohány . .	551·3	23·7	728·7	1·5	—	1305·1	1377·6
78	Dohány gyártmányok	222·9	81·6	—	45·1	0·1	349·7	388·4
79	**Czukor**	3646·1	5883·3	0·4	808·3	8·2	10346·3	9577·0
	Átvitel . .	271194·9	69705·9	10375·5	60555·0	3574·9	415410·1	383743·5

Sorszám	Az árúk megnevezése	Belforgalom	Kiviteli forgalom		Beviteli forgalom		Összesen	1894-ben volt összesen
		saját	honos	külföldi	honos	külföldi		
		pályákra			pályákról			
		tonnákban						
	Áthozat . .	271194·9	69705·9	10375·5	60559·0	3574·8	415410·1	383743.5
80	Gyarmati, nyers ételek, fűszer és fogyaszt. tárgyak: **Pótkávé**	7·8	1·1	—	26·7	2·1	37·7	40.6
81	**Szörp**	3729·1	652·6	—	—	—	4381·7	3123.4
82	Hús, szalonna, méz és más fogyaszt. czikkek	434·3	91·1	12·4	419·4	14·8	972·0	858.6
83	Rövid- és díszárúk . . .	125·1	21·1	5·2	173·7	25·0	350·1	325.2
84	Fonott és szövött kézművek: Vászonnemű . . .	3·9	0·9	0·1	3·3	1·6	10·3	9.8
85	Gyapotnemű . . .	10·4	1·4	0·6	4·6	4·3	21·3	0.2
86	Gyapjúnemű . . .	3·4	2·1	—	11·9	5·3	22·7	28.4
87	Különféle kézművek	215·9	0·1	6·7	447·2	105·8	775·7	953.4
88	Gépek: Gazdasági gépek .	268·2	57·5	10·7	498·3	44·5	878·7	1078.1
89	Másnemű gépek . .	226·0	154·4	14·8	319·6	26·2	741·0	454.8
90	Fém-árúk: Nyers fémek, réz .	—	—	—	0·9	—	0·9	—
91	**Fémárúk**	0·3	2·4	0·2	4·5	—	7·4	2.6
92	Katonai javak: Málha és ingóság .	28·3	25·6	0·4	39·1	7·8	101·2	105.2
93	Lovak	—	—	—	2·8	—	2·8	129.0
94	Ökrök	—	—	—	—	3·0	3·0	—
95	Len és olajlepények . . .	24·8	—	10·5	26·0	10·0	71·3	180.3
96	Papir és papirtábla . . .	49·4	7·5	0·6	102·9	91·2	251·6	352.1
97	Kő, föld, mész és fösz: Mész égetett . . .	739·0	172·4	10·0	2155·8	10·9	3088·1	3984 3
98	**Fösz**	18·5	1·4	—	55·9	—	75·8	8.0
99	Vizhatlan mész . .	1349·6	808·3	—	452·4	0·1	2610·4	2695.4
100	Durva és kidolg.kövek	63130·3	30753·4	—	939·0	0·1	94822·8	42722.4
101	**Tégla**	5744·1	1318·2	—	355·1	52·0	7469·4	8669.2
102	**Kövecs**	20476·3	1547·5	—	42·1	—	22065·9	15691.6
103	Föld és különf. kőárú	5462·4	1266·3	30·3	680·3	94·2	7533·5	9232.4
104	Kőedény és fazekas árúk	40·3	38·1	—	0·1	—	78·5	50.1
105	**Gyapjú állati**	40·7	57·0	3·2	1·0	0·2	102·1	101.4
106	Egyéb árúk és állatok: Ökrök, birkák, tehenek és borjúk . .	44·6	631·7	641·1	454·6	30·1	1812·0	2124.8
107	Lovak, öszv., szamarak	72·5	301·3	35·5	132·8	—	542·1	463.9
108	Sertések	636·3	2725·5	3080·0	304·7	—	6746·8	10608.2
109	Kosok, juhok, kecskék	3·0	160·5	26·3	2·0	—	191·8	212.8
110	Szárnyasok . . .	36·9	30·3	5·8	92·7	0·1	165·8	147.4
111	Szekerek és hintók	9·3	2·5	—	1·9	—	13·7	35.9
112	Vasúti közl. eszközök	14·0	2·0	—	0·9	—	16·9	22.2
113	Hullák	—	—	—	—	—	—	20.9
114	Külön nem eml. árúk	520·6	427·8	15·7	73·5	4·7	1042·3	647.1
	Összesen . .	374660·2	110967·9	14285·7	68395·3	4108·3	572417·4	488823.2
	Podgyász . .	788·7	159·9	—	169·9	—	1118·2	985.5
	Gyorsárú . .	880·2	1457·5	1222·2	1237·6	51·9	4849·4	4353.0
	A szállítmányok össz.	376328·8	12585·3	15507·9	69802·8	4160·2	578385·0	494161.7
115	Önköltségi szállítmányok	38157·7	31·5	0.1	929·6	30·2	39149·1	100089.4
	Főösszeg . .	411486·5	12616·8	15508·0	70732·4	4190·4	617534·1	594251.1

Jegyzet. Élő állatok szállíttattak: 652 drb. ló; 5133 db. szarvasmarha; 52609 db. sertés és 3297 drb. egyéb állat.

4. A boros-sebes-menyházai keskenyvágányú vasút.

A boros-sebes-menyházai keskenyvágányú vasút 1893-ban épült, a boros-sebesi uradalom uj tulajdonosának, Wenckheim Frigyes grófnak költségén s az arad-csanádi egyesült vasutak mérnöki személyzetének felügyelete alatt. E vasút építtetője azért nagy pénzbeli áldozatokat hozott; ő és néhai Boros Béni, ki a vasút eszméjét először vetette fel s azt közreműködésével meg is valósította, azon czélt tűzték ki magok elé, hogy e vasúttal megyénk ezen elhanyagolt, bár éppen nem szegény, vidékét belevonják a forgalom körébe. A vasút az aradi és csanádi egyesült vasutak boros-sebesi állomásától kiindulva s az ottani kőbányát érintve, a déznai völgyben halad Menyházáig. A pálya egész hossza 21,300 mtr. Boros-Sebestől Menyházáig a pálya folytonosan emelkedik; a magasságkülönbség a pálya kezdő és végpontja között 172.$_{53}$ méter. A vonalnak Déznától Menyházáig terjedő részén, hol a déznai patak völgye igen szűk, sok forduló s azonkivül több lemetszés is vált szükségessé, daczára annak, hogy éppen a terepre való tekintettel keskenyvágány (46 cm) alkalmaztatott. A vasútvonal állomásainak száma hét s azok igy következnek: 1. Boros-Sebes rendező állomás, 2. Boros-Sebes vasgyári megálló, 3. Szelezsán-Prezest rakodó-megállóhely, 4. Bohány rakodó-megállóhely, 5. Dézna állomás, 6. Ravna megállóhely, 7. Monyásza megállóhely, 8. Menyháza-fürdő, 9. Menyháza állomás. A fővonalból több iparvágány ágazik ki és pedig: Prezesten a fűrészmalomhoz, Menyházán a márványfűrészhez, a meggyesvölgyi mészkőbányához, a vasolvasztóhoz és a márványbányához. Ez utóbbi iparvágányt egész a Codru hegységig meghosszabbították; hossza 7 km. s legnagyobb emelkedése 70‰.

E vasútvonal építésénél figyelemmel voltak a takarékosságra; a vonalat lehetőleg az uradalom területén vezették, hogy a kisajátításokat elkerüljék; a szükséges töltés-anyag a pálya mellett levő területről vétetett; a hidak, tekintettel az uradalom nagy erdőségeire, fából készültek; a sineknél a szilárdság érdekében már inkább mellőzték a takarékosságot s folyó-méterenkint 10.$_{9}$ kg. súlyú aczélsineket alkalmaztak, melyek megengedik, hogy a vonatok 25 kmnyi óránkénti sebességgel haladjanak. A tölgyfa-anyagot az uradalom erdőségeiből nyerték. A pályatest kiépítése 84700 m^3 földtöltést s 6000 m^3 bevágást igényelt; útátjáró készíttetett 49; a felhasznált kőanyag 2410 m^3 volt. A hidak száma 67, összes nyílása 167 mtr; faanyaguk 237 m^3. A fővágány hossza 22,037 mtr., a mellékvágányoké 3087; a vágányok összes hossza tehát 25,124 mtr. Felhasználtatott a felépítményre 37,686 drb. talpfa, 608 tonna vasanyag s 15,649 m^3 kavics; a váltók száma 23, fordító-korongoké 2. Boros-Sebesen az aradi és csanádi egyesült vasutak állomása közelében van az átrakodó és rendező állomás, ugyszintén egy lokomotiv-szín két lokomo-

tív-állással s egyéb állomási berendezéssel. A magas-épitményeknél bizonyos csínt fejtettek ki; Déznán csinos felvételi épület és külön árúraktár, Menyháza-fürdő megállóhelyen szintén igen csinos felvételi épület van. Az őrházak száma 5; egyéb épitmények: 1 nyilt rakodó, 1 árúbódé, 1 pályafentartási raktár, 2 állomási árnyékszék, 4 igen egyszerű szerkezetű vízállomási kút, 2 tisztító-gödör, 1 hídmérleg 15,000 kg. teherbirással, 1 lokomotiv-szín két lokomotívra (Boros-Sebesen) és egy másik 1 lokomotívra (Menyházán.)

A vasútvonal felszerelése: 2 drb. három-csatlós, 3·3 t. tengelynyomású, 10 t. adhaesió súlyú lokomotív a bécsi Siegl-féle gyárból, továbbá személykocsik és fedett vagy nyitott teherkocsik. A személy és fedett teherkocsik az aradi Weitzer János-féle waggongyárból, a nyitott teherkocsik az aradi és csanádi egyesült vasutak aradi gépgyárából kerültek ki. A kocsik igen jó szerkezetüek s nagy terhet birnak el. A személyszállító kocsik az I., II. és III-ik osztálynak felelnek meg s minden osztályból két kocsi van, az összes személykocsik száma tehát 6. Az első osztályú kocsik kiállítása igen fényes. Ezenkivül van: 2 combinált podgyász- és postakocsi, tiz 8 kerekű fedett s 21 nyitott teherkocsi 6 t. teherbirással, 10 négykerekű nyitott teherkocsi 4 t. teherbirással, 1 hajtány s 6 pályakocsi. Járművekre összesen 93,000 frtot fordítottak.

A vasút kiépitése 210,000 frtba került; ehhez hozzáadva, a járművek 93,000 frtnyi költségét, a teljesen felszerelt vasút költsége 303,000 frtra vagyis kilométerenkint 13,765 frtra rugott. E vasút például szolgálhat a jó és olcsó keskeny vágányú vasutak épitésére.

5. Az aradi közúti vaspálya.

Ezen vaspálya az aradvárosi személy- és árúforgalom közvetitésére 1869-ben építtetett és akkor e czélból egy részvénytársaság alakult, melynek feladatává e pálya létesitése és fentartása, továbbá egy téglagyár kezelése tétetett. A vaspálya 1869. évi október 24-én adatott át a forgalomnak; hossza 1870-ben 10·2 kilometer volt, 1871-ben 11·6, 1872-ben pedig 12·17 kilométerre növekedett s azóta egész napjainkig ezen állapotban van. A társulati alaptőke 3400 drb. 100 frtos részvény alapján 340,000 frtot tőn, melyből azonban 1875. elején 80 darab már törlesztetett. Az említett évben a társaság bevétele a vaspályából 62,855 frt, kiadása ugyanerre 57,319 frt, jövedelem ezen üzlet után 5536 frt volt.

A vaspálya forgalma 1875-ben a következő volt: szállíttatott 270,963 személy és 545,293 mmázsa teher. A bevétel volt a személyszállitás után 27,291 frt 90 kr., a teherszállítás után pedig 33,893 frt 11 kr. A forgalom lassú emelkedést mutat. — 1885-ben szállíttatott 336,146 személy, kik összesen 33,216 frt 45 krt fizettek. A teherforgalom volt 718,891

métermázsa, melyért 30,289 frt 28 kr. folyt be. A személy és teherszállítás utáni összes bevétel tehát 63,505 frt s 73 kr. volt. 1890-ben a személyforgalom 360,134 személylyel volt képviselve, kik 34,926 frt 60 kr. szállítási dijat fizettek. Szállittatott ugyanez évben 721,972 métermázsa teherárú a melyből 32,117 frt 2 kr. volt a bevétel Az összes bevétel tehát személy és teherforgalom után 67,043 frt 87 kr. volt. Végül az utolsó évben, melyre nézve adatokkal rendelkezünk, 1893 ban, szállittatott e vaspályán 447,216 személy, kik 44,242 frtnyi dijat fizettek; teherárú szállittatott 803,850 métermázsa, miből 34,368 frt folyt be. Az összes bevétel tehát 78,610 frt volt.

Mint azelőtt, ugy most is, a lóvasút sokkal nagyobb bevételt eredményez a téglagyárnál. A jövedelemben emelkedés mutatkozik, mivel a személyforgalom csekély fogyását a teherforgalom emelkedése messze felülmulja. A legutóbbi évben, 1896-ban, 27,215 frt s 48 kr. tiszta nyereség mutatkozott; ebből a tartalékalap javára fordittatott 2721 frt 54 kr., a részvényesek között kiosztatott 22,305 frt; a többi az igazgatók és tisztviselők jutalékára, nyeremény-egyenlegre stb. fordittatott. Egy részvényre 9 frtnyi osztalék jutott. Az aradi lóvonatú vaspálya a mult évben a brüsseli »societé anonyme d'eclairage«-nak adatott el. Az eladáshoz Arad sz. kir. város törvényhatósági közgyűlése 1896. évi október hó 14-iki közgyűlésében hozzájárult, de azt a miniszterium eddig nem hagyta jóvá.

III. Hajózás és tutajozás.

Aradvármegye folyói közül a megye területén csak a Maros hajózható oly hosszúságban és annyi ideig, hogy hajóforgalma a közgazdasági életben számottevő tényezőnek nevezhető. Bővebben tehát csak ezen folyó hajózási viszonyaival fogunk foglalkozni, mig a Körösök hajózási viszonyait, melyekre nézve kevés a positiv adat, csak röviden érintjük.

A Maros hajó- és tutajforgalma már is jelentékeny s megvannak hozzá a természeti feltételek, hogy még nagyobb legyen. Mostanság ugyanis a folyó csak nagy és középvízállásnál hajózható és tutajozható, ellenben kis vízállás esetén az sok helyen oly sekély, hogy nemcsak a hajózás, de még a tutajozás is lehetetlenné válik. Ilykép a közlekedés a Maroson többnyire már augusztus közepe táján megszűnik s csak tavaszszal a jégzajlás után nyilik meg ujból. Ennek oka pedig nem a kicsiny vízmennyiségben, hanem a folyó rendezetlen voltában rejlik. A folyó az Alföldön is, — ellentétben a legtöbb alföldi folyóval — még rendkivül nagy eséssel, ennek folytán nagy sebességgel bir s medrének átalakitásán folyton nagy erővel működik. Sok helyen nagyon szétterül s ezáltal sekélylyé válik, másutt pedig zátonyokat alkot; a sekély részek és

zátonyok kis víz esetén aztán megakadályozzák a hajó- és tutajközlekedést. Ha ellenben a folyó medrét rendeznék, vagyis a zátonyokat eltakarítanák s a medret egyes helyeken szűkebbre szorítanák, a mi egyáltalában nem követel oly nagy munkát, a mely nem volna kivihető; jól rendezett, egyenletes mélységű s a jelenleginél szűkebb mederben a Maros még kis vízállásnál is hajózható volna; a másodperczenkint lefolyó vízmennyiség kis víznél sem kevesebb soha 35 m^3-nél s ez a vízmennyiség a folyó nagy esése daczára is biztosítaná a hajózáshoz szükséges mélységet. Ha ellenben a tervezett arad-csanádi s a torontáli öntöző-csatornák kiépülnének, a folyónak kis viz esetén alig maradna 10 m^3 vízmennyisége s ez esetben csak oly szerkezetekkel volna hajózhatóvá tehető, mely a vízfolyást meglassítva, a vízszint magasabbra emelné; ily czélra alkalmazhatók volnának a külföldön kis víznél használt úszógátak.

A jelenlegi viszonyok mellett a Maros középvízállásnál egész aradmegyei szakaszán hajózható. Gőzhajózással is tétettek kisérletek, melyek arra az eredményre vezettek, hogy kisebb gőzhajók a Maroson a közepesnél valamivel nagyobb vízállás mellett járhatnak ugyan, de az út a meder egyenetlenségei mellett nagyon bizonytalan; a vízszínnek igen gyors változásai folytán nem lehetne a hajójáratot hosszabb időre berendezni. Ez az oka annak, hogy a Maroson mindez ideig rendszeres gőzhajózás nincsen. A meder rendezése tehát a gőzhajózás érdekében is kivánatos volna, de annak magában kellene foglalni a nagyon éles kanyarok eltüntetését is, mivel ezek a vontató-gőzösök használatát igen megnehezítik, sőt lehetetlenné teszik.

A folyó tehát a hajózás érdekében szabályozásra szorúl. E szabályozás fontos közérdeket képvisel; fölismerte ezt az állam is és elvállalta a szabályozás végrehajtását. A szabályozandó szakasz Zámtól a Maros torkolatig terjed s a szabályozás különféle partvédművek építéséből fog állani, melyek Zámtól Aradig, hol a kő olcsó, kőből, innen lefelé pedig rőzséből készülnének. A szabályozás összes költsége — eltekintve a mozgó gátaktól — 7.000,000 frtra számittatott ki. E munkálatok részletenkint, hosszabb időkben volnának végrehajtandók; ez idő szerint azonban az állam alig fordít évenkint 20—30,000 frtot azokra, s a szabályozás végrehajtása csak igen messze jövőben remélhető. Aradmegye területén mederrendezési munkák csak Paulis községhatárában történtek, hol a Maros medre nagyon el volt vadulva.

A hajózás érdekében történnek a meder-tisztítási munkálatok is, melyeket szintén az állam végeztet. Ezekre valóban nagy szükség van, mivel a gyors folyású víz temérdek fatörzset, gyökeret, követ stb. sodor a Marosba, melyek a hajózásnak állandó veszedelmeit képezik. Erre a czélra az állam 3—4000 frtot költ évente a Zámtól a Maros torkolatáig terjedő szakaszon. A Maros jelenlegi hajó- és tutajközlekedése már számot

tesz; a forgalomnak főhelye Arad, hová a szállított termények legnagyobb része érkezik eladás végett. Szeged felől búzával és tengerivel megrakott hajók jönnek, felülről pedig a fa képezi a szállítás főtárgyát. Nagy mennyiségű fenyő-szálfa érkezik innen tutajokba összekötve; a tűzifát nagyobbrészt a tutajokon, de hajókon is szállítják; a szálfát az aradi fűrészgyárak, a tűzifát pedig a fakereskedők veszik meg. A fenyőfa Erdélyből való és nagy részét Zámban eresztik utjára tutaj alakjában. Szálfából évente mintegy 200—250,000 m³, tűzifából pedig 80—100,000 érkezik Aradra. A hajó vontatása lovakkal történik.

Aradváros rajta van a marosi közlekedés fejlesztésén. Az 1887-ben életbe lépett hajózási szabályrendeletben a vontató út szélessége 10 méterben állapíttatott meg; használatáért dijat nem fizetnek. A szabad kikötőkül kijelölt helyeken 8 napig kikötési díj nem szedetik, másutt ellenben ennek kötelezettsége mindjárt az első napon beáll. A kikötésnek és kirakodásnak az érkezés sorrendjében kell történni. A rendre való felügyelettel és a dijak beszedésével egy partfelügyelő van megbízva, a ki szükség esetén rendőri segélyt is vehet igénybe. A kikötési dijak a hajó minősége szerint 5—30 krajczárban, ¼ tutaj után pedig 5 krajczárban állapíttatott meg. A rakóhely használatáért járó dijak szintén megfelelően vannak szabályozva.

A Körösök hajózási viszonyairól kevés mondani valónk van. A Fehér-Körös nyaranta oly sekély, hogy ott hajózásról, de még tutajozásról sem lehet szó. A Fekete-Körösön ellenben van némi hajózás Vadásztól lefelé, hol tűzifát szállítanak hajókon, melyek azonban csak középvízállásnál közlekedhetnek; nagy vízállásnál ugyanis az alacsony nyílású hidaktól, kis víznél pedig a folyó sekélysége miatt nem járhatnak; a hajózás igy az évnek aránylag rövid szakára van korlátozva. Tutajozás, fenyőerdők hiányában, alig van.

IV. Posta, távirda és távbeszélő.

1. **A posta** forgalma úgy a városban, mint a megyében igen nagy lendületet nyert a közel multban. A legutóbbi évek alatt a posta forgalmának haladása már nem oly feltűnő, sőt egyes küldeményeknél visszaesés is mutatkozik; mindazáltal az összes forgalom még most is öregbedik, habár az emelkedés jóval lassabban történik, mint azelőtt. Igen érdekes a helyi kereskedelem jellemzése szempontjából azon adat, hogy az Aradon feladott csomagok száma egyre fogy, mig az érkező csomagok száma határozott emelkedést mutat. Világosan tanúskodik ez arról, hogy az aradi kereskedelem vidéki piaczait mindjobban elveszíti, a mennyiben a közönségnek jó része egyenesen a fővárosi vagy idegen czégektől szerzi be szükségleteit. Igen jellemző adat, hogy az 1896-ik évben az aradi posta-

hivatalok forgalma nagyságra nézve negyedik volt az országban, csak a budapesti, zágrábi és fiumei mulván azt felül.

Aradon 4 postahivatal van és pedig a főhivatal a belvárosban, egy hivatal a vasútnál, egy a várban és egy Gáj külvárosban. Ezek között a belvárosi, vagyis a főhivatalnak a forgalma a többieket messze felülmulja. Aradvármegyében 54 postahivatal van és pedig a következő községekben: Al-Csill, Almás-Kamarás, Apatelek, Arad-Mácsa, Arad-Szent-Márton, Bánkút, Berzova, Bokszeg, Borosjenő, Boros-Sebes, Buttyin, Csermő, Dézna, Elek, Glogovácz, Gurahoncz, Gyorok, Gyulavarsánd, Iltyó, Kisjenő, Kis-Pereg, Konop, Kovaszincz, Kurtics, Lőkösháza, Maros-Szlatina, Megyes-Bodzás, Muszka-Magyarát, Nagy-Halmágy, Nagy-Pél, Nagy-Zerénd, Ottlaka, Pankota, Paulis, Pécska, Petris, Radna, Repszeg, Seprős, Sikló, Silingyia, Simánd, Soborsin, Székudvar, Szemlak, Talpas, Taucz, Ternova, Tótvárad, Uj-Szent-Anna, Vadász, Világos, Zaránd és Zimándujfalu.

Érdekes lesz, ha a postaforgalom számadatait egy régibb és egy ujabb évre nézve közöljük. 1878-ban érkezett Aradra 350,326 bérmentesített s 8460 bérmentetlen levél, 78,786 levelezőlap, 61,354 nyomtatvány, 260,430 hírlap, 6590 árúminta, 105,102 portómentes levél. A postautalványokra befizettetett Aradon 4.866,959 frt., kifizettetett 2.551,263 frt. A kocsipostán érkezett 29,754 darab csomag és 58,194 darab pénzes levél, utóbbi 10.761,210 frt értékkel. Aradvármegyébe ugyanazon évben érkezett 358,753 bérmentesített s 14,112 bérmentetlen levél, 73,404 levelezőlap, 51,858 nyomtatvány, 352,206 hírlap, 161,280 portómentes levél s 23,580 árúminta. Postautalványokra a megyében befizettetett 466,169 frt, kifizettetett 126,056 frt. A kocsipostán érkezett 40,454 darab csomag s 6.489,442 frt értékű 37,476 drb pénzeslevél. A postai feladásról a korábbi évekre vonatkozólag nincsenek adataink, de a beérkezett küldemények mennyisége is eléggé megvilágítja a forgalom nagyságát. Most lássuk egy újabb év forgalmát. 1895-ben Aradra érkezett 707,860 közönséges levél, 311,520 levelezőlap, 189,740 nyomtatvány, 204,340 portómentes levél, 117,920 ajánlott levél, 2160 levélpostai utánvétel, 119,180 csomag, 15,800 pénzes levél, 18,410 utánvétel s 173,913 drb utalvány 4.524,547 forint értékben. Ugyanazon évben feladatott Aradon 145,800 ajánlott levél, 920 levélpostai utánvétel, 128,300 csomag, 18,420 pénzes levél, 53,040 utánvétel, 106,677 utalvány, mely utóbbiak értéke 3.865,028 frt volt. A pénzes levelek értékére, továbbá a hirlapforgalomra vonatkozó adatok hiányoznak; a mi ez utóbbit illeti, úgy az Aradra érkező, mint az itt feladott hirlapok számát hozzávetőleg $^1/_2$ millióra tehetjük.

Ugyanezen évben (1895) Aradvármegyébe érkezett 674,720 közönséges levél, 306,100 levelezőlap, 216,980 nyomtatvány, 281,540 portómentes levél, 92,760 ajánlott levél, 2740 levélpostai utánvétel, 97,980 csomag, 14,120 pénzes levél, 37,320 utánvétel, 67,964 utalvány 1 984,670

forint értékben. Feladatott ugyanazon év folyamán a megyében 124,980 ajánlott levél, 1040 levélpostai utánvétel, 54,420 csomag, 26,520 pénzes levél, 13,580 utánvétel s végül 162,581 utalvány 3.664,157 frt értékben. A pénzes levelek értékére s a hirlapok számára vonatkozó adatok itt sem állanak rendelkezésünkre, sőt e helyt a hirlapforgalmat hozzávetőleg sem állapíthatjuk meg. Ugyancsak hiányzanak a feladott levelek, levelezőlapok, nyomtatványok stbre vonatkozó számadatok is, miután ezeket, nem lévén értök a posta felelős, nem is tartják számon.

2. **A táviró** forgalma, a postáéhoz hasonlóan, sőt még inkább, úgy Arad város, mint a megye területén nagy emelkedést mutatott a közel multban, jeléül annak, hogy a közönség mindjobban felismerte ezen intézménynek nagy gyakorlati hasznát. Csupán a városközi távbeszélő behozatalakor mutatkozott a táviró forgalmában némi csökkenés, mely azonban csak időleges volt, és utána hamar ismét emelkedés következett be. — Aradon 2, a megyében pedig 23 táviró állomás létezik; ez állomások száma az utóbbi években is többször szaporodott s várható, hogy az a közel jövőben is még szaporodni fog. 1880-ban Aradon kívül még csak egy táviró-állomás volt a megyében (Kisjenőn), 1885-ben már 18 s azóta szaporodott fel 23-ra.

Az alábbi táblázat az aradvárosi és megyei táviró-forgalmat tünteti fel az 1880., 1885, 1890. s 1895. években.

	Arad város		Aradvármegye	
	feladatott távirat	érkezett távirat	feladatott távirat	érkezett távirat
1880-ban	29058	31576	1019	905
1885-ben	35728	39809	12778	13332
1890-ben	38806	41293	15689	15344
1895-ben	60735	63406	41142	33232

3. **A távbeszélő** Aradon már 1885. óta van használatban, mig a megyében sokkal később lépett életbe. Az aradvárosi távbeszélő kezdetben magánvállalat volt s csak 1890-ben államosíttatott. Az államosítás nagy hasznára vált a közönségnek. Annak folytán ugyanis a távbeszélő egyrészt olcsóbb, másrészt felszerelésben és kezelésben jobb lett, s használata a közönségre nézve előnyösebbé vált. Csakis ekkor kezdte a közönség a távbeszélőt nagyobb mértékben igénybe venni. A távbeszélő 1885-ben 10 állomással nyilt meg, de azok száma még azon évben 25-re szaporodott fel. Ezután nem mutatkozott nagyobb emelkedés, mig a táv-

beszélő állami kezelésbe nem ment át. A 90-es években az államosítás után rohamosan emelkedett a távbeszélő előfizetőinek száma; 1895-ben már 345-re rugott, mig a távbeszélő hálózat hossza nehány száz kilometernyi volt. Ugyanez évben a helyi távbeszélőnél körülbelül 520,000 kapcsolás történt. A távbeszélő hálózat nemcsak Aradvárosra, hanem a várra és Uj-Aradra is kiterjed. A távbeszélő használati dija havonkint 5 frt; azelőtt e dij jóval magasabb volt, a mi használatának elterjedését sokáig hátráltatta.

4. A **városközi telefon,** mely Aradot Bécscsel, Pozsonnyal, Győrrel, Budapesttel, Szegeddel és Temesvárral köti össze, az 1893. év végén készült el s 1894. évi január elsején adatott át a közhasználatnak. A közönség, mely ez intézmény létesítését igen óhajtotta, gyakran veszi azt igénybe. 1895-ben a hivatalnál megfizetett beszélgetések forgalma következőleg alakult: *a*) Bécsbe: beszélgetés 775, service taxé 17, visszavonás 77. *b*) Belföldre: beszélgetés 4184, service taxé 159, visszavonás 278. A hivatalhoz érkezett beszélgetések: *a*) Bécsből: beszélgetések 497, service taxé 8, visszavonás 26. *b*) Belföldről: beszélgetés 2905, service taxé 50, visszavonás 200. Az összes felszámítható díjak 9121 frt 48 krra rugtak, a helybeli előfizetőktől beszedett díjak összege pedig 17,371 frt 4 kr. volt.

5. A **megyei telefonhálózat** legujabb keletű, mert csak 1896-ban létesült a kereskedelemügyi miniszter kezdeményezésére. Kiépitésének eszméje a vármegye törvényhatósági bizottságának 1894. évi febr. 28-án tartott közgyűlésében merült fel. Hosszas tanácskozások és tárgyalások után 1894. évi okt. 8-án 758/894. kgy. sz. a. kelt végzésével, a vármegye törvényhatósága elhatározta, hogy: *a*) A távbeszélő-hálózat vezetékének fővonalai, t. i. Aradtól a járási székhelyekre s onnan ismét a járásbeli postaállomással biró mindazon községekbe, hol legalább 3 előfizető jelentkezése biztosítva van, a vezetékek vármegyei közköltségen állíttatnak fel s ehez képest a községek éppen úgy, mint a magán előfizetők, csupán a postahivataltól a községházáig terjedő magánvezetékek előállításáról gondoskodnak. *b*) A körülbelül 35,000 frtra számított ebbeli építési költségek fedezése végett 1895. és 1896. években 2%-os törvényhatósági pótadó vettetik ki; s e mellett: *c*) A pótadó kivetés további ismétlésének elhárítása végett a távbeszélő-hálózat fentartási költségei, melyek évi 2000—2000 frtra számíthatók, az útfentartási költségvetés terhére vétetnek fel, mig az alispáni hivatal és a járási szolgabiróságok előfizető állomásai után az előfizetési dijak a vármegye házi pénztárából viseltetnek.

Ezen alapon a közhasználatú törvényhatósági távbeszélő hálózat, a vármegye 54 postaállomással biró községe közül egyelőre 25 község bevonásával állapittatott meg s a hálózat kiépítése az 1895. év őszén a nagy-

váradi posta- és távirdaigazgatóság vezetése alatt megindíttatván, 1896. évi julius hó 8-ikán tényleg üzembe is vétetett.

A távbeszélő hálózat jelenleg a következő községekben és a következő számú előfizetőkkel van helyi központokkal t. i. a postahivatalokkal összekötve, u. m.: 1. Kurtics 3. 2. Mácsa 3. 3. Gyorok 4. 4. Pécska 5. 5. Szemlak 1. 6. Világos 7. 7. Pankota 6. 8. Ternova 1. 9. Mária-Radna 2. 10. Paulis 6. 11. Berzova 7. 12. Tótvárad 2. 13. Soborsin 3. 14. Nagyhalmágy 2. 15. Borossebes 5. 16. Gurahoncz 4. 17. Boros-Jenő 5. 18. Csermő 5. 19. Apatelek 2. 20. Kis-Jenő 7. 21. Székudvar 2. 22. Seprős 3. 23. Elek 5. 24. Medgyes-Egyháza 4. 25. Nagy-Pél 2; összesen 96 előfizetővel. Viszont Arad szab. kir. városban a törvényhatósági távbeszélő hálózaton ugyan kívül eső, de a vármegyei előfizetőkkel a városi központ útján kapcsolási viszonyban áll, 400 előfizető létezik.

A vármegyebeli állomások közül, a medgyes-egyházait kivéve, 24 község jegyzői székhelyet képez, a postaállomással nem biró jegyzői székhelyek közül pedig Mikalaka és Zsigmondháza, mint az aradi, Berza és Prezest, mint a borossebesi s Medgyes-Bodzás, mint a medgyes-egyházai állomások előfizetői, a távbeszélő-hálózatba szintén bevonvák, úgy, hogy a vármegye 100 jegyzői székhelye közül 29 telephonösszeköttetéssel bir.

A létező telephon-hálózat kiépítési költségeinek összege 26,175 frt 80 kr. volt. Ezen kívül az egyes előfizetőktől az előfizetői magán vezetékek előállítása és az előfizetői állomások berendezésére beszedetett és a posta- és távirdaigazgatósághoz beküldetett 6356 frt 62 kr.

A telefon-vezeték hossza ez idő szerint 527·8 klmter. A helyi központokat — kapcsolási állomásokat — minden telephon-állomáson az illető postahihatal kezeli s ugyancsak a postahivatalok kezelik a nyilvános állomásokat is. Az előfizetési dij, a saját állomással biró előfizetők részére, ugyanazon járás területen évi 30 frt (közhivataloknak 15 frt), a többi járásokkal való összeköttetésre további 30 frt s az Arad szab. kir. várossal való összeköttetésre külön további 12 frt évenkint. — Nem előfizetők a nyilvános állomás használatáért 5 perczenkint 50 krt és 10 kr. felhivási dijat fizetnek. A jövedelem az államkincstárt illeti.

N) VÍZSZABÁLYOZÁS ÉS VÍZHASZNOSÍTÁS.

I. A Maros szabályozása.

A Maros mentén egyes községek már ember emlékezet óta bírnak védtöltésekkel, de általában mondható, hogy a torontálmegyei és csanádmegyei védtöltések 1825. és 1830. között nagyobbrészt közmunka erővel jöttek létre. Az ötvenes években ez utóbbi töltések kijavítása és erősbítése határoztatott el. E munka azonban igen lassan haladt, és csak 1860-ban készült el; ekkor már a Maros balpartján Fönlaktól és a jobbparton Apátfalvától a folyó torkolatáig voltak védtöltések. Az 1860., de kivált az 1879-ik év óta a községi védtöltések száma növekedett és azok mindenütt erősbítést és nagyobbítást nyertek. Ármentesítő társulati töltések a Maros jobb partja felől csak Apátfalvánál, illetve az apátfalvamakói határnál, a balpart felől pedig már Fönlak-nál kezdődnek és megszakítás nélkül a Tiszáig terjednek. Az előbbiek »körös-tisza-marosi« és az utóbbiak a »felső-torontáli ármentesítő társulat« tulajdonát képezik.

Az 1752-ik évben Arad városa körül árvíz elleni védtöltések még nem léteztek s csupán a vár, mely a mostani Ó-vár téren állott, volt vertfal-bástyával körülvéve és víz ellen is védve. Az 1779-ik évi deczember 9-től 13-ig tartott vízáradáskor csakis a kitartó munkássággal felhányt töltések mentették meg a várost a végpusztulástól, de már az 1784-ik évi február 5-én jelentkezett nagy árvíz alkalmával a víz a nagy költséggel és fáradtsággal öt év előtt készített védgátakat áttörte és az aradi főpiaczra rontott. Ezek szerint tehát a városi védtöltések eredete az 1779-ik évre vezethető vissza, mely idő után 100 év múlva, vagyis az 1879-ben jelentkezett nagy víz után nyerték az aradi védtöltések mostani kiterjedésöket és alakjukat.

A Maros folyásának szabályozására irányuló törekvések nyomaira már II-ik József császár uralkodásának idejében találunk; ekkor ugyanis egy Sax nevü mérnök készített erre vonatkozó terveket, melyek keresztülvitelét azonban a közbejött háborús idők megakadályozták. Az 1830-as években a folyó szabályozása ujra előtérbe lépett és különösen torkolata megváltoztatásának kérdése vettetett fel; de már akkor is élénk ellenzésre talált azon eszme, hogy a Maros Szeged alatt vezettessék a Tiszába; főkép Szeged ellenezte ezt kereskedelme érdekében. Az 1840-es évek elején a Tisza és mellék folyóin Vásárhelyi Pál vezetése alatt történtek

azon kitűnő topograficus és vízrajzi felvételek, melyek a későbbi szabályozási munkák alapjául szolgáltak. Az 1840. évi IV. t.-cz. rendelkezése folytán kiküldött és József nádor által 1842. deczember 5-ére összehívott országos bizottság, abból az elvből kiindulva, hogy csak azon folyóknak tulajdonítható nagyobb jelentőség, melyeknek szabályozása által vagy a belközlekedés könnyíttetnék, vagy a külkereskedésnek nyílnának rövidebb és jutányosabb vonalok, a Dunán és Tiszán kívül a Marost is szabályozandónak véleményezte. Ily előzmények után a Maroson megkezdett az átmetszések készítése és 1845—1847-ig 5, 1855—56-ig 24, 1862—1865-ig 2, 1871—1872-ig 2, összesen 33 átmetszés 37 kilométer hosszal létesíttetett, mi által a solymos-lippai határtól a Maros torkolatáig a vízfolyás 88 kilométerrel megrövidült és az árvíznek gyorsabb lefolyás adatott. Ezen közmunka-erővel készített átmetszések általában anyamederré fejlődtek ki, néhány azonban, u. m. a paulisi, hidegkúti, pécskai és szemlaki átmetszés túlszélessé fejlődött és elfajult.

Az 1872-ik év óta a Maroson átmetszés nem történt, miután általában azon vélemény uralkodott, hogy e folyón minden hatásosabb átmetszés már végrehajtatott. Az 1879-ik évi szegedi katasztrófa után a kormány által felkért külföldi szakértők a Maros folyóra is kiterjeszkedve, adott véleményes jelentésökben nem ellenezték, hogy ott a hol a helyi körülmények azt kívánatossá tennék, a kanyarok átvágassanak, mivel azt mondják, hogy a Maros árvizei korábban futván le, mint a Tisza árvizei, a szegedi árvizszín magasságára egyáltalában nem lenne hátrányos ezen mellékfolyó árjainak lefolyását átvágások és töltések által még jobban siettetni. — Ezek figyelembe vétele mellett az ujabb időben átmetszések csak ott terveztetnek, ahol ez a helyi körülmények által indokolva van.

Erdély határától a Maros torkolatáig terjedő Marosszakasz hossza 260 km. A vízmérczék egymástóli távolsága, ezek »0« pontjainak magassága, valamint a vízszín esése a következő adatokból tűnik ki.

Megnevezés	Folytonos távolság a Maros balpartján Zám felett Hunyad és Krassó-Szörény vármegye határán álló kőkereszttől	Az 1841-ik évben megállapított »0« vízszinnek Adria tenger feletti magassága	A vízszín abszolut esése
	Kilométer	Méter	Méter
Vízmércze a soborsini hidon . .	26.00	149.870	—
« a radnai « . .	93.00	123.786	25.584
« az aradi « . .	142.00	105.936	17.850
« a perjámosi komp felett	188.90	91.631	14.305
« a makói hidon . . .	235.80	79.663	11.968
Marostorok	259.90	75.156	4.507

A Maros »0« vízszínének absolut esése Erdély határától a Tiszáig $83._{647}$ m. Hogy a folyómenti partok és töltések alámosások ellen biztosittassanak, községek és közlekedési utak a víz romboló hatása ellen megvédessenek, továbbá túl éles kanyarok kifejlődése megakadályoztassék, szükségesnek bizonyult már eddig is a Marosnál több helyen partvédműveket épiteni. — A folyó alsóbb szakaszán (nevezetesen Aradtól a Tiszáig) a partvédművek vagy tisztán rőzséből vagy vegyesen rőzse és kőből, a folyó felső szakaszain ellenben, hol a kő olcsóbb, tisztán kőből készittetnek. A marosmenti védtöltések biztosítására partvédművek ugynevezett iszapfogók, rőzseanyagból és kőből, eddig leginkább a felső torontáli ármentesitő társulat által létesittettek. Állami költségen partvédművek már az 1873/4-ik években épitettek a soborsin-valemarei hidnál a balparti hidfőhöz csatlakozó partok biztositására és Osztrov községnél az ottani kincstári farakhely megvédésére. Ezen partvédek elkészítése után azonban a Maros-szabályozási munkák szüneteltek 1887-ig. Ez óta a kormány a Maros-szabályozást ismét felkarolta és e czimen a költségvetésbe 1889-ig 30,000 frtot, ezután pedig 25,000 frtot vett fel évenként, mely összegek erejéig ott, hol a szükség legégetőbb volt, partvédművek épitettek, u. m. Bulcsnál, Belatincznál, Kelmák és Hosszúszó községeknél, Lippa s Mondorlaknál, továbbá az ujfalusi felső és alsó határban, Baraczkánál, az élővízcsatorna torkolatánál s a Marostői átvágás felett, mely partvédek összesen 11150 fm. hosszaságra terjednek. Mig a folyón túlszéles, elzátonyosodott és több fattyúágra szétosztó helyek léteznek, kis vízállásoknál a szükséges vízmélység hiánya miatt azokon nem csak a hajózás, hanem a csekélyebb vízmélységet igénylő tutajozás is kénytelen szünetelni, holott egyébként azon vízmennyiség, mely a Maroson lefoly, szűkebb térre összeszorítva elegendő lenne a hajózás és tutajozásra. De nemcsak a hajózás és tutajozásra, hanem a jég szabad elvonulására is hátrányos befolyással vannak az elzátonyosodott Marosszakaszok.

Ezek miatt a földmivelésügyi miniszterium a Maros szabályozását szükségesnek mondotta ki. Mederrendezést igénylő szakaszok a Maroson sok helyt léteznek ugy, hogy ha a folyó torkolatától felfelé Zámig, azaz a tutajkereskedés központjáig, a medret rendezni akarnák, mintegy 40 helyen kellene mederrendezési munkálatokat foganatositani, s ezenkivül a partokat sok helyen biztositani. A mederrendezés czéljából eddig iszapfogók Kelmák felett s alatt, továbbá a paulisi pályaudvar előtt épitettek. A mederrendezéssel kapcsolatosan a folyó medre és a védtöltések között fekvő hullámtér is rendezendő még. Az árvizek rendesebb lefolyása ugyanis csak az által biztosíttatik, ha a töltések előtereiről a víz és jég szabad elvonulását akadályozó minden ültetvény, épület és keresztgát bizonyos szélességben eltávolíttatik. A hullámtér rendezésének szükséges volta az

1885. évi XXIII-ik törvényczikkbe foglaltatván, ennek alapján a Maroson Fenlaktól, vagyis onnét, a hol a társulati védtöltések kezdődnek, egész a Tiszáig, a szabadon hagyandó hullámtér minimális szélessége, a mostani viszonyokhoz képest egyelőre 400 méterben lőn megállapitva, mely méret a kanyarokban a szükséghez képest nagyobbitható. A Maros vize ipari czélokra máris használtatik, mert vizéből táplálkozik a mezőhegyesi élővízcsatorna, mely az aradi várral szemben ágazik ki és 90 kilometernyi út után Nagylaknál a Marosba ismét visszatérve, ez idő szerint $2._0$ köbméter vizet vezet el másodperczenként, mig további $3._0$ köbméter elvezetésére kilátás van. Továbbá az aradi gazdasági egylet kezdeményezése folytán jelenleg tervben van az arad-csanádvármegyei öntöző csatorna, mely Paulisnál ágaznék ki és másodperczenként legalább $10._0$ köbméter víznek elvezetése mellett hivatva lesz Arad és Csanád megyék fensíkjain mintegy 20,000 kat. holdat rendszeres öntözésben részesíteni. Erről alább bővebben. Végül kilátásban van a torontáli csatorna, mely hasonlólag 10 köbméterre terveztetik.

A Maros szabályozását czélzó általános tervezet jellemzésére a következők szolgálnak: Zámtól lefelé Aradig a védművek kőből terveztettek, Aradon alól azonban, hol már eddig is sikerrel alkalmaztatott, azok takarékosság szempontjából főleg rőzseanyagból készíttetnének.

Az Aradon alól épitendő partvédműveket illetőleg megemlítem, hogy ezek lábazata $1._0$ m. átmérőjű és kővel kitöltendő rőzsehengerekből állana, melyektől felfelé »0« feletti 2—3 méterig rőzsekolbászok és karókkal lekötött hajtóképes fűzfaanyagból képezett rőzseboritás fedné a partrézsűt.

A zárgátok felülről Aradig általában véve kőből, Aradon alól a Tiszáig pedig rőzsehengerek, agyagos földanyag és kőből terveztettek, a »0« vízszín fölé érő $1—2._5$ mtr. koronaszélességgel. Párhuzamművek csak annyiban nyernének alkalmazást, amennyiben azok éles kanyarokban elkerülhetetlenül szükségesek; ezek a felső Maros szakaszon Aradig kőből s ezen alól rőzsehengerekből készítendők.

Átvágás csakis a bezdini kanyaroknál terveztetett a jégtorlódások képződésének meggátlása és a vízviszonyok rendezése végett. Az éles kanyarok enyhébbé tétele Aradtól egész a Tiszáig az e szakaszon meghonosítandó gőzhajózásra való tekintetből kivánatos különösen, mert különben a vontatás gőzhajókkal, mint az a »Lim« nevű vontató gőzössel 1893. évi május hóban tett próbaút alkalmával tapasztaltatott, legyőzhetlen akadályokba ütközik. Gabonát és tengerit szállító hajók azonban Arad és Szeged között kedvező vízállásoknál a mostani mederviszonyok mellett is közlekednek. Aradtól felfelé a marosi hajózás Kapcsoráig terjed és a hajókkal kiváltképen tűzifa, ezenkivül mészkő, kavics és homok szállíttatik, mig a tutajozás a Maros legfelsőbb vidékéig terjed ki. Azonban a hajózás, sőt a tutajozás is a nyár folytán beállani szokott kis vízálla-

soknál a folyó medrének mostani állapota mellett két-három hónapon át szünetelni kénytelen, mert a lefolyó víztömeg az elzátonyosodott helyeken szétterül és ugy a hajóknak, valamint a tutajoknak elegendő vízmélységet nem szolgáltat. A folyó szabályozásánál tehát igyekezni kell, hogy a rendelkezésre álló viztömeg még a nyári száraz időjárás alatt is a vízi közlekedésre lehetőség szerint felhasználható legyen. A nyári kisvízállásoknál másodperczenként lefolyó víztömeg megösmerése czéljából 1891. évi október 30-án az aradi vízmércze »0« pontja alatti 135 cm. vízállásnál, az aradi Marosszakaszon Woltmann-féle szárnynyal mérések foganatosíttattak, s a kis vízállásoknak megfelelő másodperczenkinti víztömeg átlag 35 m³-nak találtatott.

Hasonlókép vízszín rögzítés által meghatároztatott a zugolyi átvágás alatti Marosszakaszon 1890. évi szeptember 1-én a makói mércze »0« pontja szerinti — 44 cm. rektifikált »0« pontja szerinti — 76 cm. vízállásnál, a másodperczenkinti lefolyó víztömeg itt is körülbelő 135 köbméternek találtatott. Tekintve azt, hogy a számított 35 köbméter víz a hajózási időszakban átlag előfordulható legkisebb víznek felel meg, ha másként ezen vízmennyiség nem apasztatik, legalább ennyi víz állana mindig a közlekedés rendelkezésére. A fentebb érintett öntöző csatornák létesítése esetén azonban e víztömeg egy része a Marostól elvonatnék. Akkor, midőn a sebességmérések történtek, a mezőhegyesi élővizcsatorna már létezett, az ez által elvont $2_{,0}$ m³ víz tehát a talált 35 m³-ben nem foglaltatik. Benfoglaltatik azonban e víztömegben azon 10+10+3=23 köbméter, mely a fentebb említett csatornák táplálására a jövőben szolgálna. Levonva tehát ezen 23 köbmétert a rendelkezésre álló 35 m³-ből, a víziközlekedés számára 12 m³, sőt, miután még alacsonyabb vízállás jelentkezett az eszközölt mérések óta, mondható, hogy csak 10 m³ maradna meg a mederben tutajozási és egyéb czélokra. Ily körülmények között tehát, hogy e csatornák a szükséges vizet megkapják, a hajózás tekintetében a kérdés olyképen oldható meg, ha a Maros más külföldi folyók mintájára csatornáztatik, vagyis a kis vizek alkalmával mozgó gátokkal állíttatik elő a hajózáshoz szükséges vízmélység.

A végrehajtandó szabályozási munkák költségeinek számításához a Maros Zámtól lefelé a Tiszáig 6 szakaszra osztatott, u. m. a zámpaulisi, a paulis-csicséri és mondorlaki, a mondorlak-aradi, az arad-pécskai, pécska-nagylaki és nagylak-marostoroki szakaszokra s ezekre nézve a különböző vízművek folyóméterenkinti átlagára a rendelkezésre álló adatok alapján kiszámíttatott. A már elkészített költségvetés szerint a szabályozási munkák költsége Zámtól egész a Tiszáig, eltekintve a mozgó gátoktól és hajózó esegektől, 7.000,000 forintban állapittatott meg.

II A Körös-szabályozás.

A Fehér- és Fekete-Körösök alföldi szakaszain évről-évre ismétlődő árvizek, melyek e vidék kedvezőtlen magassági viszonyai mellett igen nagy területeket borítottak el, arra birták az aradvármegyei körösmenti lakosságot, hogy földjeinek ármentesitéséről gondoskodjék. Az erre irányult első kisérlete a 30-as évekre, hazánk első közgazdasági föllendülésének idejére esnek. Az első lépés, mely a Körösök szabályozására történt, a József nádor malomcsatorna kiépítése volt, a mi annyiban járult a Fehér-Körös árvizeinek csökkentéséhez, hogy nehány átvágást tett szükségessé, melyek a vízlefolyás gyorsítását vonták maguk után. A malomcsatorna ismertetését más helyen közöljük.

A malomcsatorna kiépítése által elért szép eredmények a környékbeli érdekeltséget újabb szabályozási munkákra lelkesítették. Beszédes József mérnök buzdítására és tervei szerint megtörtént az 1835—45 években a Fehér-Körös aradmegyei részének rectificatiója Buttyintól Gyula-Varsándig, a mi az akkori viszonyok között igen nagy alkotás volt. A rectificatió a folyó kanyarainak átvágása által történt; ezzel kapcsolatban a folyó mindkét partján töltéseket építettek egyes pontokon, a hol ez a magassági viszonyok folytán czélszerűnek bizonyult, s a folyó medrét a vízfolyás akadályaitól megtisztították. A Körös folyása e munkálatok folytán tetemesen meggyorsíttatott, ami Aradvármegyében az árvizveszélyt csökkentette, de annál inkább növelte azt a folyónak alsóbb békésmegyei szakaszain; ez a körülmény később ott is a szabályozási munkálatok megkezdésére vezetett. Az aradmegyei szabályozási munkálatok folytatására nagy előkészületek történtek, különösen miután 1840-ban gróf Széchenyi István bizatott meg a vízügyek vezetésével, de azok az 1848—9-iki események folytán abba maradtak s 1885-ig nem is történt ez ügyben semmi. Ebben az évben Bodoky főmérnök elkészítette a Körös- és Berettyó-völgyek egységes szabályozási tervét. E terv magában foglalta egyrészt a vízfolyás gyorsítására szolgáló munkálatokat, másrészt a pedig a környék árvíztől való biztosítására szükséges töltések kiépítését. A vízfolyás gyorsítására szolgáló munkálatok voltak a kanyarulatok átvágása, a meder kimélyítése, ahol az sekélyebb volt, főleg a mocsaras helyeken, a káros malmok eltávolítása, a meder megtisztítása a bedőlt fáktól, a hidak nyílásainak kiszélesítése stb.

Az egységes szabályozási terv az 1855-ben eszközölt részletes vízműtani felvételek alapján készült, melyek a környék lejtési viszonyainak, a legkisebb és legnagyobb vízállásnak s a Fehér-Körösön az egyes évszakok szerint lefolyó vízmennyiségnek meghatározására irányultak. Az ekkor megállapított 0 pontok a vízállás mérésénél 1888-ig voltak használatban. A Boros-Jenőtől Gyula-Varsándig terjedő szakaszon az absolut vízesés

nagy víznél 20·5, kis víznél 20·3 méternek találtatott. A középvízmennyiség a tavaszi árvizeknél 310 köbméter, a nyári hónapokban 100 köbméter s őszszel 47 köbméternek számíttatott ki. A nagy és kis víz közötti különbség ugyancsak 1855-ben Boros-Jenőn 4, Kis-Jenőn 4·9, Gyulavarsándon 3·73 méterben állapíttatott meg.

Bodoky Károly főmérnök szabályozási terve, mely ezen felvételek alapján készült, a Fehér-Körösön csak nehány átvágást tűzött ki feladatúl, mivel a már Beszédes József mérnök által létesített 40 átvágás által, mely a folyó hosszát Borosjenőtől Gyulavarsándig mintegy 25%-kal megrövidítette, a folyó esése eléggé szabályozottnak tűnt fel. Annál több tenni való volt a töltések kiépítésénél; a meglevő védgátak sem elegendő hosszúk, sem elég erősek nem voltak, úgy hogy itt a munkát jóformán elölről kellett kezdeni. A Fehér-Körös mentén Bodoky a következő töltéseket tervezte: 1. a balparton Zaránd községétől az arad-békési határig; 2. a jobbparton Buttyintól a Fehér- és a Fekete-Körös egyesüléséig. Ennek megfelelőleg a Fekete-Körös balparti töltése, mely a Fehér-Körös jobbparti töltésével együtt a két Körös közötti vidék oltalmazását czélozta, Gyanta nevű községtől ugyancsak a két Körös egyesüléséig terveztetett. E töltések, melyek feladata 190,000 k. hold földterület megvédése volt, 1 méter korona-szélességben, a nagy vizet 0·75 méterrel felülmuló magasságban, viz felől 1 : 3, száraz felől 1 : $1^1/_2$ rézsűkkel voltak tervezve. A töltések távolsága egymástól 100 méterben volt megállapítva. — A két főfolyón kívül a Fekete-Körös mellékfolyói, a Tőz és a Szartos, mentén is terveztek töltéseket, de az előbbieknél kisebb méretekben.

A szabályozási terv azonkivül átvágásokat is jelölt ki mindkét folyón; a Fehér-Körösön, mint mondtuk, csak néhány átvágás terveztetett, ellenben a Fekete-Körösön, mely addig még egyáltalában nem szabályoztatott, 39 átvágás létesíttetett a terv alapján, mi által a Talpas és Fekete-Gyarmat között levő folyamszakasz mintegy 22% kal megrövidült. A szabályozás terheinek miként viselését egy értekezlet állapította meg, melyet 1856-ban a helytartó tanács által kiküldött bizottság Aradvármegyében tartott. Ezen értekezlet megállapodása szerint az átvágási munkálatokat az érdekelt községek végzik, de a földbirtokos osztály azok egy részét saját érdekeltsége arányában a községeknek megtéríteni tartozik; a kezelési költségek a földbirtokos osztályt terhelik. A töltések kiépítése és fentartása az aradmegyei ármentesítő társulatra bizatott.

E társulat, melynek czélját a neve megmondja, tulajdonképpen 1833-ban keletkezett, de kezdetben csak ideiglenes jelleggel birt, mert mindig csak 4—5 évre alakult meg. Ily körülmények között működése sem lehetett rendszeres, s munkálatai nem egységes terv szerint, hanem mindig csak a pillanatnyi szükségnek megfelelőleg hajtattak végre. Állandóbb jelleggel a társulat csak 1854-ben alakult meg, midőn árterülete 120,000 hold

volt; ez időtől fogva működése valamivel rendszeresebbé válik. Az 1864-ik évben a Buttyintól Sikuláig terjedő vidék érdekeltsége a társulatból kilépvén, $58647^{940}/_{1200}$ hold árterülettel újjá alakúlt az Aradvármegye területén a Fehér-Körös mindkét s a Fekete-Körös balpartján épitendő 131 klm. hosszú töltés létesítésére. A töltések kiépitése már a 30-as évek óta folyt kisebb nagyobb erélylyel; hogy mikor kezdték épiteni s az egyes töltések mikor készültek, biztosan már megállapítani nem lehet. Annyi bizonyos, hogy 1848-ban már léteztek a Fehér-Körös mindkét partján apróbb összefüggésnélküli töltések Boros-Jenőtől Székudvarig, azon alul azonban még semmiféle sem volt. Az 1872-ben tartott hivatalos szemle alkalmával mindkét folyó töltésrendszere megszakítás nélkül, de még mindig elégtelen méretekben kiépítettnek találtatott. A Fehér-Körös felső szakaszán a töltés koronaszélessége 0·64 mtr. volt, alsó szakaszán 1·60 mtr., az árvíz fölötti magasság 30—50 cmtr. minden szabályos rézsű nélkül. A Fekete-Körösön hasonló töltések voltak, a melyek valami nagy biztonságot nem nyujthattak. A gátszakadások minden árvíz alkalmával bekövetkeztek s a Fehér-Körösnél a veszély egyre nagyobbodott, mert a felső szabályozott szakaszon az átvágások kiképződésénél a vízfolyás is egyre rohamosabb lett, s igy az árvizek alkalmával mindig nagyobb víztömeg érkezett a folyó alsó szakaszára, mely azután nem talált lefolyást. 1876-ban a Fehér-Körös töltéseinek korona szélessége már 2.8 mtr. volt, vízfelől 1:2, száraz felől 1: 1·15 rézsűvel s 0·79 mtr. magassággal az árvíz felett. A Fekete-Körös töltéseinél ugyanakkor a koronaszélesség 2—2·5 mtr., a rézsű 1:2 és 1: 1·5, az árvíz feletti magasság a felső szakaszban 16 klmtr. hoszban 0.70, 31 klmtr. hosszban pedig csak 18 cmtr. volt. Ez adatok mutatják, hogy 1872—76-ig a töltésépitések serényen folytak.

Ennek daczára azonban a létesített védművek nem voltak elégségesek arra, hogy a vidéket megvédelmezzék; a gyakran ismétlődő árvizek alkalmával mindig gátszakadások történtek s a társulat tehetetlennek bizonyult a veszélylyel szemben. Ennek folytán működését 1877-ben a kormány fel is függesztette s védművek létesítésére Marsovszky Gyula kormánybiztost küldte ki, a ki 1881-ig vezette a társulat munkálatait, midőn az aradmegyei és békésmegyei ármentesítő társulatok egyesültek. Az egyesités 1888-ig tartott s akkor a két társulat ismét különvált. A kormánybiztos működése alatt sok történt az ármentesítés érdekében, ámbár a gyakori árvizek a töltéseket is merongálták. Az ármentesités csak a 80-as évek végén s a 90-es évek elején létesített nagy töltések által jutott befejezéshez; jelenleg már elég erősek mind a fehér, mind a fekete-körösmenti töltések, hogy a nagyobb árvizeknek is ellenállhassanak s elegendő lesz, ha ezentul fentartásukról kellőleg gondoskodnak.

A létesített egyéb művek közül említést érdemel a csohos-éri nyilt csatorna, mely Siklótól Gyulavarsándig 12 klmtr. hosszban épittetett ki.

1888—92-ig végrehajtatott a műszaki ártérfejlesztés is, mely az árteret mintegy 190,000 holdban állapította meg. A töltések méreteit alább fogjuk kimutatni.

A töltések fentartásáról a gátőrök gondoskodnak, kik a töltések mellett épített őrházakban laknak; az őrházak mellett raktár is van a gátvédelemhez szükséges szerekből. Az őrházak között telefon összeköttetés létezik. A töltések anyaga sok helyt igen kedvez a begyepesedésnek s ennek megakadályozása sok dolgot ad. Erős küzdelmet kell folytatni a férgek ellen is, melyek a gátakat keresztülkasul fúrják, a gátszakadásokat jóformán ezen okokra lehet visszavezetni, mivel hullámverés a töltéseknél nincsen. Állandó veszedelmet képez a jégzajlás is, tenni azonban ellene alig lehet valamit. A belvizeket a folyókba vascsövek és egy zsilip vezetik a gátakon keresztül. Vascső van a Fehér Körös partjain 6, a Fekete Körös mentén 4, a csohoséri nyilt csatorna töltésében 3, összesen tehát 13. Az egyetlen zsilip a csohoséri csatornánál van. Ezekről alább részletes kimutatást közlünk.

A társulat által 1850-től 1894-ig 2.136,128 frt befektetés történt a partvédművekbe. Ebből magukra a földmunkákra 2.042,042 frt fordíttatott; a partvédművek fenntartása 712,914 frtba került, tehát a társulat összes készpénzkiadása a földmunkákra 2.755,007 frt volt, mihez a közmunka értékét hozzáadva, a teljesített földmunkák összes értéke 3.056.830 frtra rug. Ezen kiadással szemben a bevétel 2.932,988 frt volt, a miből 1.500,000 frt a földhitelintézettől felvett kölcsönre, a többi pedig kivetésekre és adóvisszatérítésekre esik. A kiadásokból a műszakilg fejlesztett ártér minden holdjára 18 frt esik. A társulat által beépített földmennyiség 8.465,664 m^3, a miből 8.238,219 a töltésekre, a többi pedig az átvágásokra esik.

A társulatnak a jövőben egyik feladatát fogja képezni a terület belvizeinek rendezése, amely részben eddig még kevés történt; rendezést igényelnek a Tőz, Leveles és Szartos folyók is. Némileg szabályozva vannak a belvizek a Fehér-Körös balpartján, a hol azok a pogányéri, székudvari és uriásási csatornák által nyernek lefolyást a csohoséri nyilt csatornába. Az uriásási csatorna 4 zsilippel is el van látva, melyek magántulajdont képeznek.

A műszaki fejlesztés útján megállapított ártér mintegy 190,000 holdat tesz ki; a díj-kivetések holdanként az értéknövekedés arányában történnek; az értéknövekedés pedig attól függ, hogy mennyi ideig voltak e területek a töltések kiépítése előtt vízzel elboritva; ennek megfelelőleg a jobban veszélyeztetett helyek többet fizetnek. A Fehér-Körös folyó azon szakaszán, mely a töltések közé esik, a következő hidak léteznek:

1. a harkályi híd, hossza = 98·7 m. legn. árvíz feletti magassága = 0·74 m.
2. a somosi « « = 54·2 « « « « « = 1·45 «
3. a dohányosi « « = 90·0 « « « « « = 1·13 «
4. a kisjenői « « = 89·3 « « « « « = 1·53 «
5. a székudvari « « = 101·0 « « « « « = 1·13 «
6. a gy.-varsándi « = 93·5 « « « « « = 1·29 «

A Fekete-Körösön

7. a talpasi híd, hossza = 98·5 m. legn. árvíz feletti magassága = 0·75 m.
8. a tamásdai « « = 100·2 « « « « « = 1·43 «
9. a n.-zerindi « « = 70·3 « « « « « = 0·23 «
10. a f.-gyarmati « « = 100·9 « « « « « = 1·68 «

A hidak legnagyobb részt tából épültek, függő művekkel s járommal bírnak. A szabályozás követelményeinek, néhány kivételével, nem felelnek meg, mert többnyire vagy nem elég hosszúak, vagy nem elég magasak, vagy nincs elegendő középnyílásuk. A jégzajlás ellen jégtörőkkel védetnek meg. Egy részök meglehetős korhadt állapotban van. — Komp a Fehér-Körösön Bél-Zerindnél és Vadásznál van.

Vízmérők a Fehér-Körösön Gurahoncz, Boros-Jenő, Kis-Jenőnél s a harkályi, somosi, dohányosi, székudvari, gy.-varsándi hidaknál, a Fekete-Körösön pedig Talpasnál és Nagy-Zerindnél vannak. A vízmérők 0-pontjai az 1888. évi kis víznek felelnek meg. A nagyvizek mindkét folyónál 5—7 méternyire szoktak a 0-pont fölé emelkedni.

A szabályozási munkálatok, főleg az átvágások, befolyással voltak és vannak a folyók medrének alakulására; általában a medrek kimélyedése és szélesbülése volt az eredmény. A kiképződés a felső szakaszokon kezdődött és lefelé halad; az árvizek magassága a felső szakaszokon csökkent, de az alsóbbakon nagyobbodott, mivel a vizek a felsőbb vidékekről gyors lefolyást nyertek az alsóbb vidékekre, s onnan azután nem birnak elég gyorsan lefolyni. Így a Fehér-Körös felsőbb szakaszain a nagyvíz 1855 óta 3 méterrel csökkent, ellenben a lejebb fekvő Kis-Jenőnél 1·07 méternyi emelkedés, még lejebb Gyulánál pedig 1·22 méternyi emelkedés mutatkozott. — A Fekete-Körösnél felülről Talpasig nagymérvű vízszínsűlyedés, ellenben Nagy-Zerinden 2·52 méternyi emelkedés mutatkozott. A két Körös mentén a legveszélyeztetettebb fekvésű községek Kis-Jenő, Erdőhegy és Székudvar. Hajózás a Fehér-Körösön nincs, a Fekete-Körösön azonban Vadásztól lefelé járnak tűzifával megterhelt hajók. Tutajozás csak igen gyéren van, a faúsztatás pedig a partvédművekre való tekintettel el van tiltva.

A Körösök aradmegyei vidéke a török hódoltság idejében nagyon elpusztult; a múlt század elején még igen míveletlen föld volt, telve erdőkkel, mocsarakkal, nádasokkal. A folyók kiöntései által igen gyakran

elborítva, szántóföldekről még alig lehetett szó e vidéken; a gyér lakosság főleg baromtenyésztéssel foglalkozott. A mult század nyugodtabb viszonyai megadták a haladás föltételeit, s ez a vidék is lassanként benépesült s a művelésre alkalmasabbá vált. A mult század végén gyér lakossággal ugyan, de már léteztek a jelenlegi községek a Körös völgyében, kivéve a közel multban alakult Szapáry-ligetet és Simonyifalvát. A további fejlődésnek azonban nagy ellenségei voltak a gyakori vízáradások, melyek a földet a szántásra alkalmatlanná tették, sőt a lakosok egyéb vagyonát is folyton veszélyeztették. A fejlődésnek tehát alapfeltétele volt az ármentesítés. Végrehajtva jelentékeny hatása is volt a vidék fejlődésére. Nagy területek, melyek azelőtt legfeljebb legelőknek voltak használhatók, szántóföldeknek is alkalmasokká lettek; sok terület pedig, mely egyáltalán nem volt használható, megszereztetett a művelésnek. Sokat nyert így e területek művelése terjedelemben, de a földművelés egyszersmind belterjesebbé is vált. Az ármentesítés üdvös hatása leginkább a Körösök alsóbb szakaszai mentén volt érezhető, mig a felsőbb szakaszok menti területeken, hol az árvízveszély a felszín lejtőssége folytán soha sem volt oly nagy, az ármentesítés hatása kisebb mérvben nyilvánúlt. E vidékeken már a század első felében is túlnyomó volt a szántóföld. Aradvármegye körösmenti községei közűl Talpas, Csermő, Gurba és Sikula feküsznek e felső szakasz mentén; ezen községekben is, bár ott e század elején a lakosság még igen gyér volt, jelentékeny területet használtak fel szántóföldnek. Vadvizes helyek kis terjedelemben fordúltak elő s inkább csak a határnak mélyebb fekvésű helyeit hagyták meg kaszálónak, legelőnek vagy erdőnek. E vidékek állapotán az ármentesítés aránylag nem sokat változtatott.

Sokkal nagyobb volt azonban az ármentesítés hatása a lejebb fekvő vidékekre, melyeket azelőtt az árvíz igen sűrűn látogatott, s ennek folytán korábban a terület nagy része csak legelőnek és kaszálónak volt használható az év egy részében. Aradvármegyéből Vadász, Kerülős és Zaránd környéke tartozik e területhez.

III. A Nádor malomcsatorna.

A fehér-körösi József nádor malomcsatorna létesítésének eszméje (Lásd II. kötet 537. lap) Aradvármegyének a Fehér-Körös mentén lakó földes uraiban 1832. táján fogamzott meg, midőn a Fehér-Körös kiáradásai által okozott tetemes károk megszűntetése czéljából annak rendezése és a rajta levő kártékony malmok elbontása királyi biztossági határozattal kimondatott. Az érdekelt földesurak ugyanis Aradvármegye 1832. évi április 2-án tartott közgyűléséhez folyamodtak, hogy a Körös vizének rendezésével egyidejüleg a malomcsatorna kijelölése és elkészítése eszközöltessék, a királyi biztosság hozzájárulásával felkérvén a helytartó tanácsot

Beszédes József sárvízi igazgató vízmérnöknek mondott czélból leendő kiküldetésére. Aradvármegye közgyűlése a helytartó tanácshoz felírt és Beszédes József gróf Zichy Ferencz királyi biztos utasításaival ellátva az 1832. év nyarán kiküldetett. A tervbe vett malomcsatornának vezetése és terve elkészítéséhez szükséges adatokat a helyszínén beszerezvén, még ugyanazon évi ősz és tél folyamán a Fehér-Körös mellett ásandó malomcsatornának tervét, költségvetését és az építésre közösen vállalkozó földes urak között létesítendő egyezményre vonatkozó javaslatot is elkészítette és beterjesztette. Gróf Zichy Ferencz királyi biztos megbízásából Faschó József, Aradvármegye akkori ügybuzgó alispánja, a malomcsatorna iránt érdeklődő földes urakat egy 1833. junius 27—30. megtartott értekezletre hívta össze, melyen a Beszédes József által előterjesztett terv, költségvetés és alapszerződési javaslat elfogadtatott. Az ezen értekezleten személyesen meg nem jelenhetett érdekelt földes urak hozzájárulási nyilatkozata az 1833. évi szeptember 2-án és 3-án megtartott közgyűlésen megtörténvén, a malomcsatorna építése 1833. szeptember havában tényleg megkezdetett.

A malomcsatornának kiépítése 1833. évi szeptember havában megkezdetvén, 1840. november 5-én bevégeztetett. A felügyeletet Beszédes József gyakorolta, működő mérnökei pedig Halász Gáspár, Lehr Lajos, Horváth Lajos és Haky Dániel voltak. A malomcsatorna létesítésére egyesült földes urak társulatuk elnöki tisztére Faschó József aradvármegye alispánját kérték föl. Elkészültével szükségesnek mutatkozott az 1833. junius $^{27}/_{30}$-iki alapszerződésnek a tényleges viszonyoknak megfelelő kiegészítésével való megújítása.

Az ez irányban folytatott beható tanácskozásoknak eredményét képezte az 1842. julius 13-án és 14-én végleg letárgyalt és jul. 15-én aláirt egyezmény, melyben az 1833. junius $^{23}/_{30}$-iki megállapodások egész terjedelmökben felvétettek. Ez alkalommal határoztatott el, hogy ezen malomcsatorna fehér-körösi József nádor malomcsatornának neveztessék, József nádor királyi herczeg ő fensége iránti hálából, miután ezen malomcsatorna létesítését az ügyei iránti hathatós érdeklődéssel és pártfogásával buzgón előmozditotta. Ezen compromissumnak nevezett alapszerződésben állapittattak meg a társulati tagok kötelességei és jogai, valamint a malomcsatorna fentartása érdekében szükséges intézkedések. Ezen alapszerződésnek leglényegesebb határozatai a következők: »Minden részvényes társ határában, hol a csatorna vonatik, az ágynak és partnak kivánt földet ingyen adja, a malomcsatorna vonala és azon épített malmok a jószág birtokától mint elkülönözött külön test és vagyon tekintetik. Közös munkákra teendő fizetések közösen viseltetnek a malomkerekek számához megállapított kulcs szerint. Minden mesterséges építések a közös pénztár költségein fognak jó karban tartatni, ezen épületekhez azonban nem tartoznak a malmok, táblás zúgok és közlekedő hidak.

A malomcsatornából az iszapnak minden esztendőben egyszeri tisztítása okvetlen szükséges lévén, — pünkösd hava elsején, — két hétnek leforgása alatt a részvényes társulati tag által, — malma felett és alatt kijelölt vonalon eszközlendő. A jó karban való tartás tekintetéből egymás mellett levő négy malomtulajdonos sorjában minden 5-ik hétben egyszer, szombaton délután 6 órától kezdve, vasárnap szinte 6 óráig és igy 24 óráig táblás zúgokat egészen felhúzva tartani köteleztetnek. Minden szükséges határozások a társasági tagok többsége által hozattatnak, . . . s ha azoknak elég nem tétetnék a társaság önnön rendelkezése szerint, minden más törvényes testület befolyása nélkül, az elmulasztó fél által végrehajtathatja. Ha valaki reá esendő tartozásainak eleget nem tenne, a társaság egyeteme jogaihoz tartozik egyenes hatalmánál fogva, a tartozását elmulasztó malomtulajdonosnak malom jövedelmét addig zár alatt tartani, még abból a tartozásnak elég nem tétetik. A malomcsatorna egyesület részéről elnöknek minden három évben egy a társaság viszonyaitól egészen idegen egyén választandó. A kiválasztott elnök minden évben legalább kétszer rendes társasági ülést tartani köteles és pedig az elsőt május hónapban, a másikat november hónapban.«

A társulati ügyeknek az alapszerződés értelmében leendő vezetése és intézése érdekében Faschó József ismételten megválasztatott társulati elnöknek és ezen tiszteletbeli állását 1866-ban történt elhunytáig meg is tartotta. Beszédes József felkéretett, hogy az általa létesített malomcsatorna fölötti felügyeletet továbbra is elvállalja, mely felkérésnek 1861-ben bekövetkezett elhunytáig készséggel meg is felelt s azért 1840. november 1-től számított évi 400 frt pp. tiszteletdijban részesült. Lehr Tolnai Lajos megválasztatott társulati vigyázó mérnöknek az 1841. julius évi 1-től számított 700 frt évi fizetéssel és a Borosjenőn való lakás kötelezettségével 1844-ben elhalván, Kádas József választatott meg társulati ügyésznek s ezen minőségben a jegyzői tiszt ellátás kötelezettségével 1841. junius 1-től évi 200 frt pp. fizetéssel, 1848. január 22-én történt elhunytáig szolgálta a társulatot. — A társulati pénztárnoknak javadalmazásaképen évi 100 frt tiszteletdij lett megállapítva. A csatornára való felügyeletre hat csősz fogadtatott föl s ezek mindenikének fizetése 1841. junius 1-től számítva évi 80 frt ppben lőn meghatározva. — A malomcsatorna fentartási költségei czímén egy-egy kerékre 1840. november 1-től 1844. október 31-éig, évi 70 frt pp-ben, 1844. november 1-től 1847. október 31-ig évi 50 frt pp-ben vettetett volt ki, a későbbi évek számadásainak tanúsága szerint $70^2/_4$ keréknek alapúl vétele mellett évi 52 frt 50 kr. o. é. vettetett volt ki 1865-ig bezárólag, csak 1864-ben mutatkozván egy annál magasabb, 82 frt 50 krt tevő, egy kerékre eső, évi járulék.

A malomcsatorna fenállásának első 25 éves időszakában a társulatnak elnöki, mérnöki és ügyészi tisztében ugyanazon egyének jártak el,

kik a társulat ügyeit keletkezése idejéből jól ismerték s a társulat tagjai is jórészben még azok, vagy legalább azok közvetlen utódai voltak, kik a malomcsatorna létesítéséhez közvetlenül járúltak. Az alapszerződésnek a malomcsatorna fentartása érdekében hozott határozatai kellő figyelemben részesíttettek. A mérnöki felügyelet buzgó volt. A malomcsatorna évi fentartási költségei mérsékeltek maradtak, a malmok jövedelmezése pedig a malomtulajdonosok várakozásának megfelelt. A malomcsatorna fennállása második 30 éves időszakának kezdetével esik összse a társulat helyzetének kedvezőtlen irányban fejlődése és az alvidéki malmok jövedelmezőképességének csökkenése fölötti panaszkodás, midőn a társulati ügyek vezetését uj emberek vették át. A társulat elnöki tisztségére Faschó Józsefnek 1866-ban történt elhunyta után megválasztatott Atzél Péter. Társulati mérnöknek Lehr Tolnai Lajosnak 1866-ban bekövetkezett elhunyta után megválasztatott Beszédes Kázmér, Beszédes József fia, ki azonban gyöngélkedő egészsége miatt 1868-ban már huzamosabb időre szabadságolta, később nyugdijaztatott. 1875. évi junius hó 1-től 550 forint évi nyugdijjal, 1877-ben történt elhunytával özvegye 550 forint végkielégitésben részesíttetvén. Benedikty Gergely volt Beszédes Kázmér utóda a társulati mérnöki állásban 1870. évi január hó 1-től mint helyettes, 1872. január hó 20-tól mint megválasztott és 1600 frt évi fizetéssel javadalmazott mérnök, ki 1887-ben elbetegedése folytán lemondván, 1888. január hó 1-től nyugdijaztatott évi 400 frttal, melyet 1891-ben történt elhunytáig élvezett. Özvegye 1892-től 300 forint évi kegydijban részesíttetett. Csepreghy Mihály 1887-ben mint helyettes, 1888. január 1-től mint megválasztott és évi 1200 frt fizetéssel javadalmazott társulati mérnök vette át ez ügyek intézését. A társulati ügyészi tisztségre Kádas Józsefnek 1868-ban történt elhunytával megválasztatott Kádas Péter, kinek 1872-ben történt halála után Tagányi István választatott meg, kinek javadalmazása 1874. január hó 1-től az akkoráig volt évi 200 frtról évi 600 frtra emeltetett fel. A társulat pénztárnoki tisztének ellátására a kisjenői főherczegi uradalom pénztárnokai választattak meg és javadalmazásuk évi 100 frtról évi 200 frtra emeltetett. A csatornaőrök száma 1892. végéig hat 1894-től nyolcz, havi és illetőleg évi fizetése egynek-egynek 1868. végéig 14 frt és illetőleg 168 frt. 1869. január 1-től 15 frt és illetőleg 180 frt. 1874. január 1-től pedig 20 frt és illetőleg 240 frt.

A malomcsatorna partjainak épségben tartására sem a társulat, sem a társulati tagok nem forditottak kellő figyelmet. Az 1860-as évek elején Békésvármegyében létesült élővízcsatorna társulat a József nádor malomcsatorna társulat ellenzése daczára engedélyt kapott arra, hogy ennek vizét mindennemü kárpótlás nélkül átvehesse és tovább vezethesse, sőt a két csatorna határpontján beállitott zsilipnek saját érdekei szerinti kezelésével a József nádor malomcsatorna társulat egyik tagjának mal-

mát Nagy-Pélen oly kedvezőtlen viszonyok közé juttatta, hogy az államkincstár a nagypéli malmot kisajátitotta, de a társulat, mint ilyen, azon tagjának kötelékéből történt elvesztéseért semminemü kárpótlást sem kapott. A 1860-as évek végén az 1870. és 1880-as években mindinkább növekedtek a malomcsatorna évi fentartási költségei. Beszédes Józsefnek az 1840. jan. 8. közgyülésen bejelentett 21 társulati hidjával szemben Benedikty Gergely az 1872. julius hó 31-iki közgyülésnek tett jelentése szerint a társulati hidak száma 34 volt, Csepreghy Mihály pedig az 1890. jun. 9. kögyűlésnek 32-őt jelentett be. A malomcsatorna fentartásának költségei czimén $70^1/_2$ keréknek alapul vétele mellett kivettetett egy kerékre: 1866-ban 64·50. 1870-ben 361·72. 1880-ban 66·99. 1890-ben 52·59. 1895-ben 110 frt. A malomcsatorna fennállásának ezen második 30 éves időszakában, 1865-től 1895-ig, a felemelt tiszti fizetések, jelentékenyebb partvédművek és nagyobb épitkezések által tetemesen növekedett fentartási költségekkel szemben az alvidéki malmok jövedelmezőségének csökkenése fölötti panaszok mind erősebbek, a mi az egyre nagyobb számmal létesülő gőzmalmok befolyásának természetes következményét képezte. A felmerült bajok orvoslását és a kedvezőtlen viszonyoknak jobbra fordulását a társulati tagok egy része az alapszerződésnek időszerü módositásától, a társulat egész ügykörét felölelő alapszabályok készitésétől remélte, de az ez irányban megindított munkálatok semmiképen sem tudtak eredményre vezetni. A társulat viszonyai az évi fentartási költségek növekedése és a malmok jövedelmezőképességének panaszolt csökkenése folytán kedvezőtlenekké lettek.

A malomcsatorna társulat viszonyát és bajait behatóan jellemzi Barkassy Kálmán úrnak, az algyesti malom tulajdonosának, egy munkálata, mely e történeti adatok felsorolása után azt kívánja, hogy a malomcsatorna medrének és partjainak tulajdonjogi viszonya, a társulat közös költségén fentartandó épitmények és hidak, a társulati tagok jogai és kötelességei szabályozandók. Kívánatos szerinte továbbá: a malomcsatorna alapos kitisztítása, a beiszapolást előidézett okok lehető elhárítása és a malomcsatorna további épségben tartását czélzó intézkedések megállapítása. A malomcsatorna medre és a partok előnyösebb gazdasági kihasználása a malomtulajdonosok által kellő körültekintéssel eszközöltessék, a malomszerkezetek a vízesés előnyösebb kihasználására tökéletesítendők, a malomiparral megegyeztethető más iparágak felkarolandók, a feleslegessé tehető víz mennyisége öntözési berendezések létesítésére használandó fel és a mérnöki és csatorna-őri felügyelet czélszerűbb szervezése által annak sikeresebb működése biztositandó.

A malomcsatorna társulat elnöke Atzél Péter után Králitz Gyula, a kisjenői főherczegi uradalom ügyésze, lett. — A csatorna műszaki adataiból felemlítendők még az alábbiak: A József-nádor malomcsatorna kiépült

nyomának karakterisztikus alakja gyenge görbületű S betű, egyébként pedig jellemző vonása, hogy a Fehér-Körös völgyében épült ki és hogy nyilt csatornát képez. A Fehér-Körösből a buttyini vízosztónál keletkezik és Gy.-Varsánd közelében ismét a Fehér-Körösbe szakad. A József nádor malomcsatorna nyoma a síklósi malomig a Beszédes-féle tervezettel megegyezőleg maradt meg, onnantól fogva azonban nyilt csatornára épült ki és pedig ugy, hogy a szükséges töltések elkészülte után a békési vízosztó alatt a Csohos-ér használtatott fel mederül. A buttyini vízosztó régi szerkezetű duzzasztómű (szekrényes bukógát), melynek segélyével a Fehér-Körös vize felduzzasztatván, abból egy faszerkezetű zsilipen át rendes viszonyok között másodperczenkint két köbméter víz jut a csatornába. A csatorna felső szakasza a hegyvidéki csatornák jellegét ölti magára a Körös keskeny völgyében s a folyóval rövidebb uton egyesül, tehát nagyobb vizszínezéssel simúl hozzá. Hegyvidéki szakaszán 30 klm. hosszú vonalon 15 patak, 5 tó és ezeknek számára 25 kiépült nyílás, továbbá 7 malom, a síkvidéki szakaszon ellenben 52 klm. hosszban 10 nyílás és csak egynéhány ér, azonkívül 6 malom, 2 hídcsatorna és egy értéktelen siphon létezik.

A csatorna vízszíni, esési viszonyainak összefoglalása a következő: A buttyini vízosztótól a békésmegyei vízosztóig a csatorna absolut esése $51{,}_{189}$ méter. Ezt felosztva a következő eredményekre jutunk. Az esés:

a buttyini vízosztótól a buttyini malomig	1·549 m.
a buttyini malom esése	1·79 «
a buttyini malomtól a berzai malomig	4·25 «
a berzai malom esése	1·79 «
a berzai malomtól az algyesti malomig	2·15 «
az algyesti malom esése	1·71 «
az algyesti malomtól a monyorói malomig	1·58 «
a monyorói malom esése	2·12 «
a monyorói malomtól a bokszegi malomig	1·47 «
a bokszegi malom esése	1·66 «
a bokszegi malomtól a rovinai malomig	0·69 «
a rovinai malom esése	2·18 «
a rovinai malomtól a boros-jenői malomig	1·05 «
a borosjenői malom esése	4·12 «
a borosjenői malomtól a szőllősi malomig	3·76 «
a szőllősi malom esése	2·18 «
a szőllősi malomtól a fazekas-varsándi malomig	1·70 «
a fazekas-varsándi malom esése	2·05 «
a fazekas-varsándi malomtól a nadabi malomig	1·37 «
a nadabi malom esése	3·08 «
a nadabi malomtól a székudvari malomig	0·83 «
a székudvari malom esése	2·61 «

a székudvari malomtól a siklói malomig . . . . . 0·28 m.
a siklói malom esése . . . . . 2·26 «
a siklói malomtól a peéli malomig . . . . . 0·99 «
a peéli malom esése . . . . . 1·93 «
a peéli malomtól a békésmegyei vízosztóig . . . . 0·28 «
összesen tehát 51·189 m. az absolut esés.

A malmoknál ezek szerint az esés — tudniillik a felső és alsó vízszín közötti magasságkülönbség — 1·66 m. és 4·12 m. között ingadozik.

Megjegyzendő, hogy azon szakaszokon, melyeknek nagy absolut vízszínesése van, Beszédes által még közben egy-egy malom terveztetett, de azok ki nem épűlvén, a meder nélkülök képződött ki. Ilyen malomhely van Buttyin és Berza, továbbá Boros-Jenő és Szőllős között.

IV. Szárazér-szabályozás.

A »Mindszent-Apátfalvi« ármentesitő társulat a maros-tiszai védgátakat 1861-ben befejezvén, az érdekeltség minden árvizveszély ellen biztosítva hihette magát, míg az 1871—72. években bekövetkezett árvizek, melyeket az addig nem ismert, vagy figyelembe nem vett Szárazér okozott, e hitet szét nem oszlatták. Ezen árvizek alkalmával csak a »Mindszent-Apátfalvi ármentesítő társulat« 54,000 holdnyi területéből 30,224 hold boríttatott el. Az elöntött területek érdekeltsége a kormány felhívására 1872-ben társulatot alakított az ármentesités czéljából, melynek alapjául Boros Frigyes királyi főmérnök részletesen kidolgozott tervei fogadtattak el. E társulat azonban sok huzavona után, a nélkül, hogy valamit végzett volna, 1874-ben feloszlott, minek oka főleg a pénzhiány volt. 1876-ban történtek az első reális munkálatok a szabályozás érdekében, midőn »Mindszent-Apátfalvai ármentesítő társaság« a gacsiba-porgányi és a szárazér-porgányi csatornákat létesítette, melyek a környék belvizeit a Tiszába vezették. De e csatornák nem feleltek meg czéljuknak, mivel a Tisza magasabb vízállása mellett nem voltak oda bevezethetők, pedig ép ilyenkor kellett volna legnagyobb víztömeget levezetniök. Megpróbálták a vizek szivattyúzását is a zsilipeken keresztül, de az a víz nagy tömegével szemben meddő eljárásnak bizonyúlt.

A gyakori árvizek ezután is ismételve utaltak a Szárazér szabályozásának szükségére. 1882-ben ismét komoly alakban merül föl a szabályozás eszméje. Az ezen év október 6-án tartott értekezleten ugyanis az érdekelt birtokosság a környék kezdeményezésére belvízszabályozó társulattá alakult és a társulatba 33,743 holdnyi érdekeltségi birtokosság lépett be. A szabályozással járó nagy költségektől való félelem azonban nem engedte, hogy ez ügyben az érdekeltség megállapodásra jusson. Végre is a kormány beavatkozása vezette a dolgot dűlőre. A kis-tiszai zsilip besza-

kadása néhai Baross Gábor közmunka- és közlekedési minisztert arra az elhatározásra birta, hogy a szabályozást az érdekeltek akarata ellenére is megvalósítja. E czélból Návay Imre miniszteri biztost küldte ki 1888-ban s a társulatot az ő fenhatósága alá helyezte. Návay Imre a társulattal a kulturmérnökség szabályozási tervét fogadtatta el, mely szerint az Arad felőli vizek Pécska felett, az azontúli t. i. a szárazéri vizek pedig Apátfalva alatt nyilt csatornán vezetendők a Marosba. E tervekre 640,000 frt irányoztatott elő. A tervek közül legelőször az arad-pécskai Szárazér valósíttatott meg, mivel a többi tervek ellen fellebbezés történt. Hogy az építkezés késedelmet ne szenvedjen, Návay Imre miniszteri biztos a saját költségén kezdette meg a pécskai csatorna építését addig is, mig a társulat erre az 1888-ban Szegeden tartott közgyűlésen 160,000 frt kölcsönt szavazott meg. Jórészt az ő ügybuzgalmának köszönhető a vállalat létrejötte. 1889-ben a csatorna-építés vállalkozója megszökvén, a további munkálatok házilag kezeltettek.

Návay Imre súlyos betegsége miatt megbizatásáról még ez évben lemondván, Kállay Zoltán neveztetett ki miniszteri biztosnak. Az 1889. junius hó 7-én tartott érdekeltségi közgyűlés végre elfogadta az alsó Szárazér szabályozási tervét is, s erre a czélra 500,000 frtnyi kölcsönt szavazott meg. Dr. Kállay Zoltán m. biztos nagy erővel látott a munkák keresztülviteléhez. 1890-ben a földmunkák $^3/_4$ részben, a hidak, zsilipek pedig teljesen készen voltak s az ártérfejlesztés is megtörtént. A megállapított ártér 34 község határára terjed és 76,000 holdat foglal magában, mely területet összesen 66,000 frtnyi ártéri költség terhel.

Az 1891-ik év tavaszára már az alsó Szárazéri csatorna rendszer annnyira kiépült, hogy azon a belvizek akadálytalanul lefolyhattak. Az általános szabályozás nagyjából lett befejezése után még az alább következő mellékcsatornák építettek ki: 1. Arad szab. kir. városának Gájkülvárosa beltelkeinek az elöntések ellen való megvédése czéljából a 7261 méter hosszu és 27,941 frt 18 kr. költségbe került gáji csatorna. 2. A pécskai érdekeltek javára az 1290 méter hosszban 3077 frt 06 kr. költséggel kiépitett pécskai erdőcsatorna. 3. Kiépíttetett továbbá a Szentpál éri keresztgát és szederháti áteresz 268 frt 06 kr. költséggel. 4. A makói és majláthi érdekeltség javára a 4140 méter hosszban 6990 forint 46 krral létesített zsombékéri csatorna. 5. A makói püspöki uradalom és a makói érdekeltség javára az 5323 méter hosszban 2387 frt 38 kr. költséggel épített székeséri csatorna. 6. Kis-Iratos vidéke érdekében az 5200 méter hosszban 9206 frt 30 krral kiépített hatházi csatornanyujtvány. 7. A pécskai és tornyai érdekeltek javára 5580 méter hosszban 3000 frt költséggel létesített szederháti csatorna. Végre 8. a gróf Zichy Károlyné által saját költségén előállított 8960 méter hosszban 2060 frttal kiépített varjasi csatorna. A Szárazér-szabályozó társulatnak ez idő szerinti csatorna

hálózata 117,345 méter hosszra terjed, előállítása pedig 705,749 frt 93 krba került, oda nem számítva a sámson-apátfalvi csatornán a munka folyama alatt 14 kilometer hosszban előállott csuszamlások kijavítására forditott 33,600 frtnyi költséget. Ennélfogva a fennebb részletezett teljes csatornahálózat költségei 739,349 frt 93 krt tesznek.

Minthogy pedig az eredeti tervben ezen utóbb érintett 8 rendbeli vízi művekre költség előirányozva nem volt, a hiányzó összegnek fedezésére még 140,000 frtnak felvétele vált szükségessé. Az igy keletkezett 800,000 frtnyi kölcsön, utóbb convertálás utján 820,000 frtos 50 éven keresztül 4.80%-kos törlesztéssel visszafizetendő tőkévé emelkedett.

A fennebb részletezett csatorna hálózaton a következő műtárgyak vannak kiépítve: két őrház, 120 fahíd ($^1/_2$ mt. $13^1/_2$ mt. nyílással), 12 kőhíd (0.90—1.30 m. nyílással), 2 vasúti vashíd, 3 fazsilip (1 m. 4 m. nyílással), 14 beton áteresz önműködő vas zárulékkal, kisajátitott 391 catastralis hold föld 176,000 frt kártalanitási árban. A társulat jogérvényes árterülete 57,915 cat. hold, melynek tiszta katasteri jövedelme 258,738 frt. — Valószinű azonban, hogy a társulatnak árterülete még növekedni fog, miután a pót ártérfejlesztés utján bevont 9977 holdra terjedő területből 5601 holdra felebbezések érvényesíttettek, melyek jelenleg Csanádmegye alispánjának elbirálása alatt állanak. Az árterület 6 törvényhatóság és 40 község területére terjed. Az évi kirovások kataszteri adó forint után ideiglenesen kivetve 20—24 kr. között váltakoznak. Minthogy pedig a szabályozás nemcsak általánosságban, hanem legapróbb részleteiben is immár befejezést nyert, a társulat autonómiája a földmivelési miniszterium rendelete értelmében már visszaállitandó lett volna, de az 1896. évi január 31-ikére egybehivatott közgyülésen a jelenlévő és 518 szavazatot képviselő érdekeltség 11 szavazat ellenében az osztályozásnak sikeres keresztülvitele czéljából a miniszteri biztosság működésének ujabb 2 évre leendő meghosszabbitását kérelmezte. E kérelemnek a földmivelési miniszterium helyt adott.

V. A mezőhegyesi élővízcsatorna.

A Maros mentén a rétöntözésre a mezőhegyesi élővízcsatorna adta az első s mindeddig egyedüli példát, mely a további hasonló vízművek létesitését előmozdítani van hivatva. E csatorna eredetileg és első sorban nem is öntözési czélból épült; mivel a mezőhegyesi m. kir. ménesbirtok, melynek az tulajdonát képezi, első sorban csupán az annak területén emelt czukorgyár vízszükségletét kivánta e csatornával fedezni, s csak mellékesen használta azt fel rétöntözési czélokra. Magára Aradvármegyére nézve e csatorna csak annyiban bir jelentőséggel, a mennyiben jó darabig területén foly keresztül s azonkívül itt nehány zsilip is létesittetett rajta.

A csatorna 1889-ben májustól novemberig épült. Nyomvonalának megállapításánál takarékosság szempontjából a Holt-Maros és a Szárazér medrének bizonyos szakaszait — a melyek a csatorna czéljának megfeleltek — felhasználták. A csatorna eszerint Arad felett ágazik ki a Marosból a Holt-Maros régi zsilipjénél, s a Holt-Maros medrében halad tova egész azon pontig, a hol a Szárazér medre az előbbi mederhez legközelebb esik; itt egy átvágással áttér a Szárazér medrébe s Aradvármegyén keresztül, melyet a csanádmegyei Tornya közelében hagy el, sőt még azontúl is egy darabon megmarad e mederben. A Holt-Maros medrének fölhasználása, mely a földmozgósítással együtt a költségeket is igen leszállította, e mellett egy másik feladatot is megoldott: t. i. a Holt-Marosban állandó öblítést létesitett, s megakadályozta ezzel annak elposványosodását, a mi régi baja volt Aradváros egészségügyének. Tett is a város régebben kísérletet arra, hogy a területén hosszan keresztül haladó Holt-Marost élő vízzé tegye. Összekötötte azt a 70-es években a Marossal (ekkor épült az említett nagy zsilip), de ezen munkálat, mely több mint 100,000 frtba került, e kérdést nem oldotta meg, s a Holt-Maros továbbra is álló víz maradt, mig csak az élővíz csatorna épitése, mely alkalommal a meder tetemesen kimélyíttetett, lehetővé nem tette, hogy a Maros vize a mederbe kis-vízállásnál is bejusson. A csatornát a Marosból a régi zsilip vezeti ki, melyet czélszerűen átalakítottak, s mely a beömlő vízmennyiség szabályozására szolgál. Ugyanez a czélja a radnai-út végén épült második zsilipnek is, mely csőszerkezettel bir s két csővel van ellátva, de ezek közül csak az egyik használtatik. Zsilip van ott is, hol a csatorna a Holt-Maros medrét elhagyja, ami megakadályozza azt, hogy a viz a Holt-Maros mederbe folyjon le. A további s Aradvármegye területén az utolsó zsilip azon a ponton épült, hol a felső Szárazéri csatorna, melynek rendeltetéséről más helyen szóltunk, a Szárazér s az élővizcsatorna közös medrét elhagyja. E zsilipnek az a feladata, hogy megakadályozza az élőviz-csatorna felesleges vizeinek lefolyását a felső-szárazéri csatornán, másfelől pedig az élővizcsatornát a Szárazér árvizeitől elzárja. — A marosparti nagy zsilip betonból és kőből, a radnai úti betonból, a két utóbbi pedig fából épült. A csatorna Aradváros területén keresztül a belváros és Pernyáva külváros szélén halad, majd a csálai erdő alatt folytatja útját. A város területén 3 hid is van rajta. Aradvármegyében egyetlen községnek sem jut közelébe, bár néhánynak határán átfoly. A csatorna mélysége és szélessége a Maros legkisebb vizállása mellett is másodperczenkint 2 m^3 viz lefolyását biztosítja. Jelenleg azonban csak egy m^3t bocsátanak belé, mivel a csatorna alsó szakaszai egyelőre csak ily vizmennyiség számára épitvék.

VI. Kulturmérnöki munkálatok Aradvármegyében.

A kulturmérnökök által végrehajtott munkálatok czélja, hogy a víznek eloszlását a termőföldben a termesztett növény igényeihez képest, szabályozzák. Czéljokat tekintve tehát, e munkálatok négy csoportba oszthatók, u. m.: ármentesités, lecsapolás, öntözés és vizfelfogásra.

Az **ármentesítés** munkálataival csak kisebb öblözetekben foglalkoznak a kulturmérnökök; igy Aradvármegyében tervezték az »Országos szőlőoltvány-telep részvénytársaság« baraczkai és csálai telepeinek ily természetű munkálatait. Mind a két telep a Maros árvizeinek volt kitéve. A baraczkai 120 kh. nagyságú telep közvetlen a Maros partján terül el, és felszíne a hegyek lábától lejtősen esik a Maros felé, mely a telepet félkörben veszi körül.

Az ármentesítő töltés az árviz felett egy m.; a terep felett a Maros partján mintegy 2·5 mtr. magasságú, mely az emelkedő terep folytán a két határvonalon a hegyek lába felé fogy. A csálai telep 900 kh. nagyságú és Aradvárosa alatt azon területen fekszik, a mely hajdanában az Arad felett két ágra szakadó és Pécska alatt ismét egyesülő Maros által szigetként volt körülvéve. Ezen régi szigetnek csak felső, az aradvárosi beltelkek által elfoglalt, része volt a legújabb időkig ármentesítve, úgy hogy a szőlő-oltvány-telep helyén a Maros árvize szabadon járhatott.

Ez az ármentesítés úgy létesült, hogy az Arad városát védő töltésből kiindúlva, a telep déli oldalán, a bodrogi út mentén, a legnagyobb viz felett egy méterrel töltést épitettek a Marosnak ma már holt ágát képező medréig és annak mentén felfelé, oly hosszúságban, mig az emelkedő terep maga gátat képes vetni annak, hogy a Holt-Maroson vissza duzzadó árvizek a telepet elöntsék.

A lecsapolási munkálatoknak legegyszerűbb esete akkor áll elő, ha a terület csak a saját csapadék vizétől szenved, vagy ha az idegen vizek kis tömegük folytán egyszerű árokkal felfoghatók, és a befogadó vizfolyás árvizei nem magasabbak, mint a javításra szoruló terület. Ilyen esettel volt dolga a kulturmérnöki hivatalnak Csermőn a Vásárhelyi Béla birtokának a csermő-mocsirlai úttól délre elterülő részén. A birtok ez a része át van vágva a kiképzett medrü kis-lakai patak által. Talaja közép kötöttségü, altalaja azonban kötött, úgy hogy ha a feltalaj tavaszszal vizzel van telve, benne a növényzet csak silány tenyészetre képes. Ezen a bajon egy kellő mélységű csatorna hálózattal van segítve, mely a talajvizeket lesülyeszti és úgy helyeztetett el, hogy általa a birtok harmincz magyar hold nagyságú táblákba osztatott be. Az összes vizek befogadójául az említett kis-lakai patak szolgál, a mely vizeit Csermő község alatt a Szartos-patakba vezeti.

Bonyolultabb a lecsapolás kérdése akkor, hogyha a befogadó vizfolyás

árvize a lecsapolandó területnél magassabban fekszik és az árviz tartósságánál fogva a termesztett mezőgazdasági növények a belvizeket elviselni nem képesek. Ilyen eset fordúlt elő a gyula-varsándi határban a gr. Almássy Dénes birtokán, a mely oly mély fekvésű, hogy a reá hullott csapadékvizek a Körösnek 0 felett 1_{00} méternél magasabb vizállásáig lettek volna csak szabadon levezethetők. E birtokrészlet vizrajzi szempontból egyrészt az ármentesítő töltés, másrészt a birtok keleti oldalán elvonuló régi elkülönitő töltések által van határolva, úgy, hogy idegen viz oda legfeljebb az ármentesítő töltésen keresztül kis mérvü fakadó viz alakjában juthat.

A terület altalaja meglehetősen átbocsátó, de a feltalaj kötöttsége okozta, hogy egyes mélyebb részek mezőgazdaságilag kellőkép használhatók nem voltak. E bajon egy csatorna hálózattal van segítve, mely az összegyűjtött vizeknek kedvezőbb vizállásnál való levezetésére egy 50 centiméter átmérőjü vascső átereszhez vezet. A csőáteresz összeköttetésben van egy centrifugál szivattyúval, mely a magasabb vizállásnál egy cséplőgép locomobillal mozgásba hozatván, a jelentkező belvizeket a csőátereszen át a Körösbe kitolja.

Az esetre, ha a terület a saját csapadék vizein kivül más idegen vizekkel is küzd, érdekes példát talált a kulturmérnöki hivatal Pankotán a községtől északra elterülő viztől szenvedő 800 kat. hold nagyságú terület megjavításánál. Az állandó mocsarat képező területek, a környékbeli kopár hegyoldalakról lefutó csapadék vizek elöntéseinek is ki voltak téve. Ezen vizek között legjelentékenyebb azon a vizmosáson érkezett, mely a Magyarát községtől délre elterülő hegyek vizmennyiségét Magyarát és Pankota községeken keresztül a szóban levő területre szállitja. De szenvedett a terület még az u. n. felházéri vizektől is, melyek a pankotai Kopaszhegy keleti oldaláról az említett éren leszaladnak; végül szenvedett még azon jelentékeny források vizétől is, melyek a Kopasz hegy északi oldalán fakadnak és a terület e részét járhatlan mocsárrá változtatták. E bajok elhárítására már régebben létesíttetett egy kétágú u. n. Szodom-csatorna, melynek egyik ága a magyaráti vizmosás vizét, a másik ága a Felházpatak vizét volt hivatva felfogni s egyesülésük után a Csigérbe bevezetni. Ezen két csatornát azonban a magyaráti elpusztult szőlőkről tova ragadott iszap feltöltötte; az egyes tisztogatások után a két partra lerakott földanyag, és az ujból lerakott iszap által pedig a régi csatornának azon szakasza, mely Pankota község beltelkei és a vasút közt húzódik el, olyan függő meder képződött, a mely a szomszédos területeknél tetemesen magasabban feküdt. Az eliszapolódás a legújabb időben oly mérvű lett, hogy a viz egy kiöntés alkalmával Pankotán egy pár házat is össze döntött. Ezen a bajokon akként segítettek, hogy felhagyva a régi meder teljesen feliszapolt szakaszával, a mocsár legmélyebb részén, a Magyarátról lejövő vizek egy része számára új medret

építettek. A Kopaszhegy tövében levő mocsárból az uradalmi igazgatóság beleegyezésével 20 kat. h. terület vizmedenczéül kihasíttatott, ugy, hogy a magyaráti hegyekből lezúdúló vizek e medenczébe jutva sebességüket elvesztik és iszapjukat lerakják. Az iszapjától megszabaditott viz azután a medencze alsó határoló töltésébe elhelyezett zsilip által tetszés szerint korlátozható mennyiségben jut az új csatornába és abból a régi, de kitisztított csatornán át a Csigér patakba. Az új csatorna oly mély fekvésű, hogy a mocsarat, valamint a többi viztől szenvedő területet, teljesen kiszárítja. A medencze is száraz, rendes körülmények között, záporesők után azonban, vizzel lévén boritva, addig csak legelőül lesz használható, mig a belehordott kitünő vegyi összetételü iszap által feltöltetni nem fog; ha az iszap által feltöltetett, uj medenczére lesz szükség; erre fog szolgálni a régi mocsárnak következő 20 kat. hold nagyságú részlete. De mert a régi mocsár, mintegy 100 kat. hold nagyságú, igy egymásután 5 medencze létesíthető, mig ezek feltöltetnek, remélni lehet, hogy a magyaráti hegyekbe is oda fejlődik a szőlő és erdő cultura, hogy a vizmosás többé iszapos vizet szállítani nem fog.

Az említett másik patak, a Felház, vizei iszapot csak csekély mennyiségben szállitanak s igy ennél a régi csatorna kitisztításán kivül különös intézkedések szüksége nem forgott fenn. A Kopaszhegy északi csúcsa alatt található forrásos terület azonban az eddig ösmertetett müveletekkel nem, csak is alagcsövezéssel javitható meg.

Alagcsövezés van Magyaráton Tagányi István szőlőjében, Galsán Pálfy József szőlőjében, Világoson a báró Bohus László által létesített millenniumi téren, Gurahonczon a Boros Béni örököseinek birtokán; ezenkivül alagcsövezéssel száritották ki a gróf Nádasdy Ferencz soborsini kastélyát is.

Az **öntözési berendezéseknek** a talaj hiányzó nedvességének pótlásán kivül még az a czéljok is van, hogy a folyók iszapjában rejlő trágya tartalmát a viz által a területre vitessék és ott, ugyancsak a viz által, szétterítvén, a legolcsóbb trágyázási módot létesítsék. E szerint van nedvesitő és trágyázó öntözés. Legegyszerübb és legolcsóbb a berendezés akkor, ha az öntözendő terület mellett elfolyó vizfolyás oly nagy cséső, hogy abból kissé feljebb kivéve a vizet, a területre reá vezethetik és viszont, ha a terület is bir akkora eséssel, hogy rajta a csörgedeztetést alkalmazhatják. Ezen eset fordul elő Gurahonczon a Boros Béni örökösei birtokán, ahol egy 45 kat. holdnyi terület van a legszebb rétté átalakitva, mely vizét a mellette elvonuló Zöldes patakból nyeri. Ennek az öntözésnek a czélja a nedvesités mellett a trágyázás is, tehát öntöznek annyiszor, a hányszor a Zöldes patak vizállása és a rét müvelése azt megengedi.

Hasonlókép trágyázás is a czélja az Ortutay Béla aradi birtokos

szt.-tamási pusztáján berendezett rétöntözésnek, csakhogy itt a rendelkezésre álló vizfolyásnak, a Holt-Marosnak vizszine oly mély fekvésű, hogy a területre csak emelés után vezethető. A vizemelés egy locomobil által hajtott centrifugál szivattyúval történik; a kiemelt viz egy töltések között vonuló főcsatornán jut keresztül a 101 kat. hold nagyságú rétre, melyen az árasztó rendszer szerint van e viz szétosztva.

Tisztán nedvesítés a czélja az öntözésnek főkép ott, a hol a területen termesztett növény művelése nem a mezőgazdaság, hanem a kertészet körébe tartozik. Ily munkálat létesitésénél volt a kulturmérnöki hivatal segitségére Paikert Henrik seprősi birtokosnak, a hol 10 kat. hold kert van a Szartos patak medréből szélmotorral kiemelt vizzel öntözésre berendezve. Ily czélú öntözést létesitettek továbbá az Országos szőlőoltvány telep részvénytársaság baraczkai már említett telepén a szőlőoltványok nedvesítésére. A viz egy czentrifugál szivattyú és locomobil közvetitése mellett a Marosból emeltetik ki és töltések között húzódó apró árkokon az oltványnyal beültetett táblák között szétvezettetik; az oltványok egymástól 1·5 méter távolságban fekvő és a talaj felett 50—60 cméterre felhalmozott hátakra sűrűen egymás mellé vannak ültetve. Gyökereik megnedvesítése tehát egyszerűen ugy történik, hogy a töltések között húzódó csatornákból az oltványsorok közötti barázdákba annyi viz bocsáttatik be, mint a mennyit a talaj felszívni képes.

Az öntözésekhez sorozhatjuk, (bár itt az öntözés csak eszköz) azt a művet, melyet Arad sz. kir. város az elmult esztendőben létesített. Arad városában a Shone rendszerű csatornázás elkészült, s abból a városi szennyvizek a csapadék vizektől elkülönitett, tehát meglehetősen concentrált állapotban vezettetnek el ugy, hogy a vizjogi törvénybe ütköző cselekvény lenne e vizeket a rendelkezésre álló vizfolyásba vezetni és ezt vele megfertőztetni. A mesterséges szűrő medenczék berendezése sok pénzbe került volna, ennek folytán a kulturmérnöki hivatal tervei szerint a csálai erdő szélén egy 12 kat. hold nagyságú és 12 egyenlő táblára beosztott öntözési berendezés létesített. Azonban ellentétben a többi öntözésekkel, a berendezés itt ugy történt, hogy a felesleges viz ne a felszínen és nyilt árkokban folyjon el, hanem a talaj által megszűrt állapotban alagcsöveken vezettessék el.

A berendezett terület 12 kat. holdnak azért számíttatott, hogy a szennyvizek megszűrésére egy évig elégséges legyen; a következő két esztendőben még 12—12 holdat kellend hasonló módon berendezni, hogy mig az egyik 12 hold szűrésre használtatik, a másik 24 kat. hold kerti vetemények művelésére legyen fordítható. Itt majd oly szép kerti gazdasági kulturát lehet folytatni, mely hazánkban ritkitandja párját. Továbbá remélhető, hogy a terület bérösszege az itteni árviszonyok mellett a befektetés kamatait jóformán fedezni fogja.

A kulturmérnöki hivatal nem ritkán nyúl egy oly talajjavitási módhoz, a melynek neve egyes helyeken, népiesen, **skatulyázás vagy rekeszezés** és a mely abból áll, hogy a területre hulló csapadékot igyekeznek ahhoz a ponthoz kötni, melyen az lecsapódott s ekként a rajta levő növényzetet a szárazság könnyebb elviselésére is képesitik. Ily természetű munkálat által van segítve Aradvármegyében az aradi hegyalján egy pár szőlőbirtokos baján. A baj abban nyilvánúlt, hogy a nyári nagy záporesők az ujonnan beültetett, megforgatott szőlők sorai közt vizmosásokat képeztek és a partosabb helyekről a termő földet a mélyebb helyekre lehordták. Ezen eshetőségre előre számitva egyes birtokosok meredekebb szőlőikben kőtámfalakat létesitettek s ezek, valamint kővel kirakott árkok segélyével igyekeztek a nagyobb csapadékot mesgyéikre kivezetni, ahol ezen műveletek folytán sokszor mély vizmosások képződtek. Ez az eset fordúlt elő az Országos szőlőoltványtelep részvénytársaság baraczkai hegyi szőlőjében, a hol daczára annak, hogy a hegy lejtője sok helyen 1 : 4 eséssel bir, az által, hogy a szőlősor az apró táblák szerint változó irányban, de minden táblában egy közeli vizszintes vonalba jelöltetett ki, a bajon segitve van.

Ha a szőlő már betelepíttetett, mint a Bohus László báró világosi 80 kat. hold nagyságú szőlőjében történt, a vizmosások keletkezését a terep minden egy méter esésében ásott oly méretű vizszintes szélű árokkal szüntették meg, mely a következő árokig a felette elterülő terület záporának vizét magába fogadni képes. A két árok között összegyülő viz még oly kevés, hogy vizmosást előidézni nem képes.

Az elsorolt munkálatokon kivül Aradvármegye területén terveztek még a kulturmérnökök több rendbeli vizi műveket is, de ezek nagyrészt még ez ideig kivive nincsenek. — Vannak oly művek is, melyeket a kulturmérnöki tervek alapján egyes nagyobb társulatok létesitettek; igy kulturmérnökök tervezték a szárazéri főbb csatornákat, a szárazér vizgyüjtőjében összegyülő vizek levezetését és az úgynevezett Pogányéri csatornát is, melyet az aradvármegyei ármentesitő társulat épittetett ki. Ennek czélja a József nádor malomcsatorna és a Fehér-Körös közötti zugban összegyülő belvizek levezetése.

VII. Aradi és csanádi öntöző csatorna.

Az aradi és csanádi öntöző csatornáról, mint létező műről jelenleg még nem szólhatok; de létesítése a közel jövő kérdése s tekintve ezen vállalatnak nagy közgazdasági fontosságát, nem mellőzhetem azon tervek ismertetését, melyek szerint a csatorna kiépülni fog. E csatorna nagy jelentősége abban fog állani, hogy Arad- s Csanádvármegye jótalaju, de száraz vidékeit elég vizzel látva el, azok termékenységét nagy-

ban emelendi. Az öntözés eszméje már évtizedekkel ezelőtt foglalkoztatta egyes férfiak gondolkozását; határozott inditványt ez irányban Kvassay Jenő miniszteri tanácsos, a kulturmérnökség alapitója és vezetője, tett 1881-ben, a ki a mezőhegyesi állambirtoknak öntözés által való termékenyitését javasolta; ugyancsak ő többször hangoztatta egy ily öntöző csatorna nagy hasznát; sokáig tartott azonban, mig ez irányban valami történt. Az első öntözési mű vidékünkön a mezőhegyesi élővizcsatorna volt, mely más czélból épült ugyan, de mellékesen öntözésre is berendeztetett, s ezáltal 1890. év végére 250 kat. holdnyi rét vált öntözhetővé. A mezőhegyesi csatorna még készen sem volt, midőn az általa nyujtott jó példa hatása folytán az aradi gazdasági egylet felkarolta az aradi és csanádi öntöző csatorna eszméjét, melyet Aradváros és megye közgazdasági életének egyik legtevékenyebb férfia, néhai Boros Béni, már régóta hirdetett. Az egylet 1889. év szeptember hó 19-én Csermőn tartott gyülésén Vásárhelyi Béla inditványára elhatározta, hogy az Aradvármegye síkföldi részének és Csanádmegye szomszédos vidékeinek öntözésére szolgáló főcsatorna terveinek elkészitésére 1000 frtot áldoz; ugyanehhez az aradi és csanádi egyesült vasutak igazgatósága 500 frttal járult. A gazdasági egylet kérvénye folytán az akkori földmivelésügyi miniszter, Bethlen András gróf, a IX. kerületi kulturmérnökséget bizta meg a tervvázlat elkészitésével.

A kivánt terv a gazdasági egyletnek 1891. év szeptember havában mutattatott be. E terv azon kedvező körülményre támaszkodik, hogy a Maros jobbparti vidékén a talaj jelentékeny esést mutat. Attól a ponttól ugyanis, hol a Maros a hegyek közül a síkságra kilép, az esés észak felé a Nádor malomcsatornáig 18 méter, vagyis (0·54‰), északfelé Szentesig 42 méter (0·34‰), nyugat felé Szegedig 44 méter (0·38‰). Az egész terület tehát minden nehézség nélkül öntözhető oly csatorna által, mely onnan, hol a Maros a síkságra lép, tehát Paulistól kiindulva, kisebb viszonylagos eséssel halad, mint a terep maga, ugy, hogy a csatornafenék a terephez képest folyton emelkedik, végre azzal egy színbe jut s az általa levezetett viz a földeken elterül. A csurgalék vizek elvezetése a Marosba szintén minden nagyobb nehézség nélkül volna eszközölhető. A csatorna vonalát a tervezet a Szárazér és a Körös vizválasztóján jelölte ki. A csatorna méretei úgy terveztettek, hogy az a Maros legkisebb vizállásánál 6, normális vizállásánál 10 m^3 vizet legyen képes szállitani másodperczenkint, a mi 20,000 holdnyi terület öntözésére elegendő. Ily csatorna alsó lecsapoló szakaszául a Szárazér használtatván fel, 1.300,000 frtba, az az kat. holdankint 65 frtba kerülne, körülbelül ugyanennyibe kerülnének a mellékcsatornák úgy, hogy az öntözés holdankint mintegy 130 frtnyi befektetést igényelne. De e nagy költséggel szemben még sokkal nagyobb haszonra van kilátás. Eltekintve attól, hogy az öntözés már csak

azzal is nagyban fokozza a talaj termékenységét, hogy azt elegendő vízzel látja el, főleg oly vidéken, mint a mienk, mely az ország csapadékban legszegényebb vidékei közé tartozik, a Maros iszapja, mely a földeken az öntözés által lerakódnék, mint trágya óriási értéket képviselne, a holdankint és évenkint lerakodó iszapnak értéke igen alacsony számítás szerint ugyanis 30—40 frtra rugna, a mi a befektetett tőkét magában is dúsan kamatoztatná.

Az értekezlet ezen általános terv eredményét tudomásúl véve, dr. Gaal Jenő (akkor országos képviselő és az aradi gazdasági egylet alelnöke) indítványára elhatározta, hogy a részlettervek kidolgozásához kellő segédszemélyzetet bocsát a kulturmérnökség rendelkezésére s a költségek fedezésére aláírási íveket bocsát ki, kat. holdanként két forintban, mint maximumban állapítva meg az öntözésre jelentkező területek hozzájárulását az öntözési költségekhez. Az aláírások szép eredménynyel jártak s 1892. évi április hó 20-án az »Arad-csanádi öntöző-csatorna társulat« már 12,000 kat. holddal megalakúlhatott; elnöknek gróf Zselénski Róbertet, alelnöknek pedig Vásárhelyi Bélát választották meg. Az aláírások gyűjtése tovább folyt; 1894-ben már 14 ezer holdon felül volt az öntözésre bejelentett területek nagysága. A csatornázás számára a kulturmérnökség 1894-ben egy új, részletes tervet dolgozott ki, mely a munkálatok alapját fogja képezni. Ez a terv némi eltéréseket mutat az 1891-ben kidolgozott általános tervtől úgy a csatorna irányára nézve több helyen, mint a méretekre nézve, a mennyiben az új terv szerint a csatorna 10 m^3 vizet lesz képes szállítani a legkisebb vizállás mellett is; ez természetesen a melléképitmények, (zsilipek stb.) nagyobb méretekben való kiépitését igényli s a főcsatorna költsége ennek folytán nagyobb, t. i. 1.300,000 frt helyett, mint azt az első tervezet előirányozta, 1.700,000 frt lesz. A terv fővonásaiban a következő: A főcsatorna a Marosnak a paulisi vasúti állomás mellett levő kanyarából kiindulva, kilométerenkint 15 czentiméternyi eséssel Ménes, Gyorok, Kuvin községek, a solymosi puszta, Puszta-Földvár, Uj-Szent-Anna, Ötvenes, Kurtics, Kis-Iratos, M.-Dombegyháza, Kevermes, Kunágota, Kovácsháza, Csanád-Palota irányában halad s Nagylaknál a Marosba ismét visszatér. A Paulistól Mezőhegyesig terjedő szakasz, mely mintegy 100 klm. hosszú, öntözésre alkalmas, mivel a környéknél magasabban fekszik; az azon aluli rész a felesleges vizmennyiség s részben a csapadék-vizek elvezetésére szolgál. A főcsatorna mentén 130 klm. hosszú telefon hálózat s 4 rétmesteri ház volna épitendő. Az egésznek kiépitése a terv szerint 3 évet venne igénybe. Az öntözésre jelentkezett birtokok szétszórtsága több mellékcsatornát tesz szükségessé, melyeknek költsége 1.300,000 frtban van előirányozva; a mellékcsatornák száma 26 lesz; ebből Aradmegyére 14 esik, melyek a főcsatornából való kiágazásuk szerint igy következnek: 1. a

livádai ág, 2. a barnazel-kereki ág, 3. a Mátka vidéki lecsapoló, mely belvizek levezetésére szolgál s a livádai ág vizeit is felveszi, 4. a földvár balparti, 5. a földvár jobbparti, 6. az ötvenes-sofronyai ág, 7. az aradi ág, 8. a szent páléri lecsapoló, 9. a felső szárazéri ár-apasztó, 10. a bugyéri ár-apasztó, 11. a simándi ág, 12. a kurtics jobbparti, 13. a kurtics-balparti s 14. a zábrányi ág.

A csatornák a megfelelő műépitményekkel is ellátandók lesznek; ily műépitmények a főcsatorna paulisi nagy zsilipje, mely a vizállást szabályozná, a csatorna medrében levő bukók s végül a hidak. A paulisi zsilip nem lesz közvetlenül a Maros partján elhelyezve, mivel itt a talaj nem oly szilárd, hogy nagyobb épitményt elbirna; a Marosból egy 300 méternyi hosszú hullámtéri csatorna vezet a zsiliphez. A zsilip betonból készül; a rajta átbocsátható viz 18m³ lesz, mivel a kulturmérnökség tekintettel volt arra, hogy az öntözendő terület a jövőben még nagyobb lehet s ekkor több viz kell; ennek a vizmennyiségnek felelnek meg a főcsatorna méretei is, ámbár egyelőre csak 10m³ vizre lesz szükség; a felesleges vizet a hullámtéri csatornából egy érapasztó vezeti el; a zsilipnél a viz négy nyiláson áramlik át; mennyisége szabályozható s a folyóban foglalt durvább szilárd alkatrészek bejutása meg lesz akadályozva.

A főcsatorna, valamint egyes mellékcsatornák hosszában több bukó, azaz oly hely terveztetik, hol a viz hirtelen nagyobb magasságból esik le; ezek főleg azon elágazásoknál lesznek alkalmazandók, a hol a vizszint éppen az elágazásra való tekintettel magasan kell tartani, az elágazás után pedig magas vizszin nem szükséges; de alkalmaztatnak bukók oly czélból is, hogy a csatorna esését általok csökkentve, a folyás sebessége, mely különben a partokra nézve károssá válnék, mérsékeltessék. A bukók nem függélyesen, hanem ferdén lesznek készitendők, hogy a csolnakok rajtuk átmehessenek, a bukóknál a csatorna keresztszelvénye kisebb, mint más helyen, hogy a viz elvezetése ne történjék túlságos rohamosan. A főcsatorna fenékszélessége 4—5, vizmélysége a vizelosztás szerint 2—3 méter körül fog változni; felső szélessége 10 mtr körül lesz; a bukók keresztmetszete jóval kisebb lesz; a bukó lejtősségénél az $^1/_6$-od arány fogadtatott el; a főcsatornán alkalmazandó bukók száma 11 lesz, az esés magassága az egyes bukók szerint 80 ctm. s 248 centiméter között változik; a bukók alapja, tekintve, hogy a viz sebessége azt erősen megtámadja, betonból készül; a lezuhanó viz eleven ereje talán gépek hajtására is felhasználható lesz.

A főcsatornán 109 hidat kell létesiteni, melyek anyagául portlandczement fogadtatott el. Az öntözés költségeire nézve fennebb már emlitettük, hogy a főcsatorna költségei 1.700 000, a mellékcsatornáké pedig 1.300,000 frtban vannak előirányozva; ezt 20,000 holdra elosztva, holdankint 150 forintot tesz a kiadás; ehhez hozzáadva a részletberendezések

költségeit, mely holdankint 35 frtra tehetők, az egész öntözési berendezés 185 frtnyi megterheltetést jelentene holdankint. Kiterjeszthető volna azonban az öntözés nagyobb területre is, mi által az egyes holdak megterhelése leszállítható volna 130 frtra. Az öntözésnek eredményeül általában intensivebb gazdálkodás és a föld jobb kihasználása várható; egyéb előnyök mellett a dús takarmány és rizstermelés is lehetővé válnék, mint azt tényleges tapasztalatok mutatják.

A csatorna ügye jelenlegi állására nézve megjegyezhetjük, hogy a földmívelésügyi miniszter ur ez ügyben legközelebb szaktanácskozmányt hí egybe, s a csatorna ezzel a megvalósuláshoz valószinüleg igen közel jutand. Az öntözésre bejelentett területek eddig csak 14,000-re rugnak, tehát a szükséges 20,000 holdnyi terület még nincs együtt; remélhető azonban, hogy a környékbeli birtokosság az öntözést jobban felfogja karolni, s e nagy mezőgazdasági mű létesíthető lesz.

0) FÖLDMÍVELÉST, IPART ÉS KERESKEDELMET ELŐMOZDÍTÓ TESTÜLETEK.

I. Az aradi gazdasági egylet.

Az aradmegyei birtokosság korán felismerve egy oly egylet szükségét, mely a vidék gazdasági érdekeinek védelmét és a mezőgazdaság fejlesztését tekintse feladatául, még 1860-ban mozgalmat inditott egy ily egyesület létesítése iránt s arra a helytartó tanácstól 1861. évi jan. hó 30-án engedélyt is nyert. A társulat alakuló ülése azonban csak 1862. évi febr. hó 7-én tartatott meg a környékbeli birtokosság tömeges részvétele mellett. E gyűlésen elnökül gróf Zselénski Lászlót, alelnököknek Atzél Pétert és Rózsa Nándort, titkárnak Kopcsányi Józsefet, jegyzőnek Kozma Gyulát, pénztárnoknak Tedeschi Jánost választották meg; s a választmányt is megalakították. Ugyanez ülésen megállapították az egyesület alapszabályait és pedig a csongrádmegyei gazdasági egylet alapszabályai nyomán. Ez alapszabályok értelmében az egylet címe »Alföldi gazdasági egyesület« volt. Jelenlegi címét az egylet a helytartó tanács kifogásolása folytán vette fel. Tagja lehetett minden feddhetlen jellemű egyén és pedig alapító, ha az egylet alaptőkéje számára 100 frtot biztosított, azonban elég volt, ha ennek 6%-os kamatát fizette; évdijas, ha magát 6 évre kötelezve, évi 6 frtot fizetett s végül gyámolító, ha évenkint 2 frtot fizetett szintén 6 évi kötelezettséggel. A gyámolító tag szavazati joggal nem birt és ma sem bir. A választmány képviseli az egyesületet s intézi annak ügyeit az évenként kétszer tartandó egyleti közgyűlés jóváhagyása mellett; a választmány a tisztviselőkkel együtt 106 tagból állott, kiket 3 évre választottak. Az egyesületi tagok szakosztályokba voltak beosztva, melyek a teendőket előzetesen külön tárgyalták.

A szakosztályok száma 9 volt s azok működési köre következőleg volt megállapítva: 1. Nemzetgazdaság és statisztika. 2. Mezőgazdaság, földmivelés, gazdatiszt ügy, állattenyésztés, háztartás, kertészet, méhészet és selymészet. 3. Szőlőszet és borászat. 4. Bányászat és vasipar. 5. Erdészet, halászat és vadászat. 6. Kereskedelem, hitel, pénzviszonyok, közlekedés és biztosítási ügy. 7. Technika, kézmű és gyáripar. 8. Jogügy. 9. Irodalom, tudomány, művészet, egészség- és nevelésügy. Az egy-

let a mezőgazdaság érdekeinek védelmét s annak fejlesztését tüzte ki czélul, a mit a jó gabona, gyümölcs, ugyszintén állatfajok terjesztésével, a gazdasági ismeretek gyarapításával törekedett elérni. Az erre alkalmas eszközök közül eleve programmjának egyik pontjává tette a mezőgazdasági kiállítások rendezését. Az egylet vagyona oszthatatlan s ha az egylet bármi okból feloszlanék, vagyona az országos magyar gazdasági egyesületnél tétetnék le s ez utóbbi élvezné a kamatokat, mig Aradon ismét egy gazdasági egylet nem alakul, melynek a tőke átadatnék.

Az egylet eleinte nagy tevékenységet fejtett ki; gazdasági kiállításokat, szántás- és lóversenyeket rendezett. Titkárjával 1866-ban a környék gazdasági egyleteinek szervezetét is tanulmányoztatta. 1867-ben Nachtnébel Ödön által emlékiratot szerkesztetett az arad-körösvölgyi vasút építése tárgyában. Gr. Zselénski Lászlónak véletlen történt halála folytán elnökül Atzél Péter addigi alelnököt, jegyzőnek pedig Nachtnébel Ödönt választották, a ki azután 1867-től 1875-ig az egylet irodai és számadási ügyeit fizetés nélkül intézte, a miért neki 1875-ben köszönet szavaztatott.

Azon tevékenység, melyet a gazdasági egylet megalakulásától a 70-es évek közepéig kifejtett, koronként élénk volt ugyan, de nem felelt meg teljesen az egyesület czéljainak s nem oldotta meg annak feladatait. E tevékenységben utóbb némi lanyhulás is mutatkozott. Uj irányt adott e tevékenységnek az egyesület ujból való megalakulása az 1875. jul. 15-én tartott közgyűlésén. Ez alkalommal az alapszabályok módosíttattak. Többek között a szakosztályi rendszert, mely nem vált be, elejtették, a választmány tagjainak számát 31-re szállították le a tisztviselőkkel együtt. Elnökül gróf Zselénski Róbert, helyettes elnökül Vásárhelyi Béla, jegyzőül Berta János s ügyésznek Nachtnébel Ödön választatott meg. A következő évben, 1876-ban, dr. Gaal Jenőt az egylet második alelnökének választották. Az 1875-iki alakuló közgyűlésen kimondta az egylet azt is, hogy közgyűléseit a megyének mindig más helyén fogja tartani.

Az uj egylet mindjárt 1875-ben Ötvenesen szántásversenyt s Aradon gépkiállítást rendezett. 1876-ban tartatott meg az első vándor közgyűlés — állatkiállítással egybekötve — Kisjenőn. Ugyanazon évben közreműködött az egylet a földmívelésügyi miniszterium által Aradon rendezett dohánykiállításnál is. Az 1877-ben Pankotán tartott vándor közgyülés alkalmával lókiállítás rendeztetett s a dynamit-robbantás mezőgazdasági alkalmazását illetőleg kísérletek tétettek; ugyanez évben Pécskán szántásverseny volt s megalakult az ottani gazdasági kör. Az 1878-ban Pécskán tartott vándorgyűlés lókiállítással volt egybekötve. Az 1879. és 1880. évi közgyűlések Aradon tartattak meg; ez utóbbin az egylet hozzájárult a gazdasági egyletek országos szövetségéhez. Közreműködött a szent-annai lódíjazásnál, a szőlőbirtokosok értekezletét Aradon, melyen a vinczellérképezde ügye ismét felkaroltatott s a lőkösházi töltögető-ekeversenyt ren-

dezte. Az 1881. évi közgyűlés ismét Aradon tartatott meg. Ugyanez évben közreműködött a pécskai lódijazásnál. Az 1882. évi közgyűlés Kisjenőn jött össze s ugyanott történt a lótenyésztési dijak kiosztása, melynél az egylet közreműködött. 1883-ban a közgyűlés Boros-Sebesen tartatott; ugyanez évben az egylet Aradon gyümölcskiállítást rendezett. Az 1884. évi közgyűlést Gyorokon, az 1885. évit pedig Puszta-Megyesen rendezték. Az 1883—1888-ig terjedő 3 évi időközben lódíjazás Pécskán, Eleken és Aradon volt, mindhárom esetben a gazdasági egylet közreműködésével.

Ezek és az ujabb időben is hasonló további mozzanatokra vonatkozók a gazdasági egylet működésének külső adatai. E keretben az egylet széles körü tevékenységet fejtett ki. 1875-ben felterjesztést intézett a képviselőházhoz a katasteri munkálatok tárgyában, 1876-ban pedig a földmívelésügyi miniszteriumhoz a ker. és iparkamaráknak földmívelési osztálylyal való kiegészitése iránt s a képviselőházhoz az önálló jegybank tárgyában, 1877-ben a ménesi vinczellérképezde tárgyában két felterjesztést a földmívelésügyi miniszteriumhoz, melyeket a későbbi években több követett; ebbeli fáradozásainak később sikere is lett, mert a vinczellérképezde 1881-ben csakugyan felállíttatott. Egyéb felterjesztései ez évben a trágya értékesítése, az ugarrendszer szabályozása, a kataszteri munkálatok s a szeszadó tárgyában szerkesztettek. Ez évben alakult, mint már említve volt, a pécskai gazdasági kör, az egyletnek pécska-vidéki tagjaiból, oly czéllal, hogy a gazdasági egylet működését támogassa. Hasonló gazdasági kör még a megye több pontján, névszerint Gyorokon »Aradhegyaljai gazdasági kör« név alatt, keletkezett. 1878-ban, mely évben Gyorokon szőlőkiállítás tartatott, a gazdasági egylet a szőlőkivitel növelésével foglalkozott behatóbban s egyszersmind egy pincze-egyletet kezdeményezett, mely azonban nem jött létre. Ugyanez évben méhészeti egyletet is alapított; a földmívelésügyi miniszteriumhoz a trágyaszállítás és a gazdasági érdekek hathatósabb gondozása tárgyában egy-egy fölterjesztést intézett. 1879-ben az egylet a gabonatermelést és az állattenyésztést illető kérdésekkel foglalkozott; több felterjesztést intézett ugyanakkor a földmívelésügyi miniszteriumhoz a szőlőtermelés és a phylloxera-vész elhárítása tárgyában, továbbá az állattenyésztés, állatbetegségek s nehány növényfajta termelése tárgyában. 1880-ban a kender- és komlótermelés népszerűsitése, a ménesi vinczellérképezde, a phylloxeravész elhárítása, a cognacgyártás, az állattenyésztés egyes ágai s különösen a selyemtenyésztés fejlesztése s hasonlók képezték az egylet felterjesztéseinek tárgyait.

Ez időszakban, mint látható, már megindult a küzdelem a phylloxeravész ellen, mely a megyei szőlők majdnem teljes elpusztulásával végződött; ekkortájt azonban a veszély még nem volt oly fenyegető s a szőlők még sokáig termő állapotban maradtak. 1882-ben az egylet vásárral egybekapcsolt bikakiállitást rendezett. 1881. és 1882-ben többek között a komló

és czukorrépa termeléssel, úgyszintén a gyümölcstermeléssel foglalkozott felterjesztéseiben, s a megyében czélszerűen termelhető gyümölcsfajokat meghatározta; felterjesztéseket intézett továbbá a szőlőtermelés, a phylloxera-vész, az almabor-gyártás tárgyában; 1881. őszén a ménesi vinczellérképezde megnyilván, az egylet 15 növendék tartására alapítványokat gyűjtött az érdekelt törvényhatóságok, testületek és szőlőbirtokosság körében, 2 tanulónak eltartását önmaga vállalván el, a mi összesen évi 300 frt megterheltetést rótt reá. Az állattenyésztés terén az alkalmas apaállatok beszerzésének lehetővé tétele volt felterjesztéseinek s a megyei törvényhatósághoz és a birtokosokhoz intézett átiratainak fő tárgya. Foglalkozott még a talajjavítással, hitel- és biztosítási ügygyel, a szesztermelés érdekeivel; a községi előljáróságokhoz intézett átirataival pedig nagyban hozzájárult a mezőgazdasági ismeretek terjesztéséhez.

1883—85. évi időközben az egylet élénk tevékenységet fejtett ki minden téren. Az utak befásítása s a növénytermelés körébe vágó feladatok, a pinzgaui tenyészbikák s általában jó tenyészállatok elterjesztése, a tehenészet fejlesztése, az olcsó marhasó stb. foglalkoztatták. A szarvasmarha-tenyésztés érdekében anyagi áldozatokat is hozott. Felkarolta a csángó telepítvényesek ügyét, lépéseket tett arra nézve, hogy Pécskán földmíves-iskola létesíttessék, a mi nem csak megyénk, de a szomszédos vidékek közgazdasági életére igen áldásos intézménynek igérkezett s csak sajnálni lehet, hogy ez eszme mindeddig nem valósult meg; foglalkozott még egyéb a földmívelést illető kérdésekkel is.

Az ujabb időben a gazdasági egylet az arad-csanádi öntöző csatorna tervét kezdeményezte. Erről az illető fejezetben tüzetesen van szó. A szakoktatás és a gazdasági ismeretek tenyésztésével ismét foglalkozik az egylet és e részben a kezdeményt Pécskán tette meg, a hol a korábban létesített gazdasági kört uj életre ébresztette. — A gazdasági egylet a mult év végén ismét megválasztotta elnökségét. Annak tagjaivá, miután husz évig betöltött alelnöki tisztéről dr. Gaal Jenő tavaly leköszönt, ismét Zselénski Róbert gróf elnök, továbbá Vásárhelyi Béla és László alelnökök választattak.

Az aradi gazdasági egyletnek 1894. évi hivatalos kimutatás szerint leltári vagyonértéke 20,176 frt 13 krt tett, a melyből készpénzben és értékpapirokban 15,506 frt 60 kr. volt elhelyezve. Volt 66 alapító és 125 rendes és gyámolító tagja. Tagdíjakból 554 frt 20 krt vett be, összes bevételei 1689 frt 95 krt, kiadásai pedig 1142 frt 83 krt tettek. Az aradi gazdasági egylet állami segélyben nem részesül. Legujabban ez egylet a népies gazdasági szakoktatás terén tett Pécskán biztató kisérletet.

II. Az aradi kereskedelmi és iparkamara.

Az 1868. évi VI. törvényczikkel az absolut korszak alatt behozott kamarai intézmény törvényesíttetvén, a nálunk jelenleg működő kamarák annak alapján 1869-ben alakultak meg. Az idézett törvény 4. §-a azonban ezek számának, székhelyeinek és alkerületeinek meghatározását a földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteriumra bízván, ennek 1868-ik évi november hó 28-ikán 19,223. sz. alatt kiadott rendelete csak Budapest, Pozsony, Sopron, Kassa, Debreczen, Temesvár, Fiume, továbbá Erdélyben Kolozsvár és Brassó városokat jelölte ki kamarai székhelyekül, Aradvárosát pedig ez alkalommal a temesvári kerületbe osztotta olyformán, hogy itt a kereskedőknek csupán egy, az iparosoknak két kültagot volt joguk választani. E mellőzés mélyen sértette az aradi kereskedő és iparos osztály önérzetét, s a mozgalom, mely egy külön kamara létesítésére irányult, a nevezett miniszteri rendelet kibocsátása után rögtön megindult. Az érdekelt osztályok meg voltak arról győződve, hogy e város forgalmi jelentőségre a kamara akkori székhelyével legalább is egy sorban áll, s nem is volt képzelhető, hogy érdekeit a kifejlődött versengés mellett egy más, nem épen barátságos érzelmű, város kamarája kellőkép fogja képviselhetni. Arad saját vidéke forgalmának épp úgy központja lévén, mint Temesvár a magáénak, nagyon természetes volt tehát azon törekvés, hogy ha már létezik ezen intézmény és annak fentartásához a törvény értelmében Aradnak és vidékének is arányosan járulni kell, legalább oly kamara állíttassék fel számukra, mely az Aradra gravitáló megyék összhangzó érdekei iránt valódi érzékkel s azoknak lehetőség szerinti érvényesítésére természetes kötelességérzettel birand.

E mozgalom a helybeli kereskedők és iparosok köréből indult ki, kik, valamint a Lloyd társaság még 1869. julius havában nyujtottak be a kereskedelmi minisztériumhoz ez irányban folyamodványt, melyet Arad sz. kir. város közönsége is egy 1870. évi február hó 14-ikéről kelt külön felterjesztésében támogatott.

A kereskedelmi minisztérium a kamara iránti kérelmekre 1871. évi november hó 26-án válaszolt s azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy Arad sz. kir. város földrajzi fekvésénél, az ott találkozó vaspályákon és a Maros folyón kifejlett közlekedésnél fogva hivatva van önálló ipari és kereskedelmi központot képezni. Ennélfogva indíttatva érzi magát a minisztérium a kamarai törvény 4. §-a alapján elhatározni, hogy Arad sz. kir. városban kereskedelmi és iparkamara állíttassék fel, melynek működése az 1872-ik év beálltával veendi kezdetét. Egyuttal elfogadja a minisztérium a város közönségének s a kereskedő és iparos osztálynak azon nyilatkozatát, mely szerint a kamarai költségek fedezéséhez a város saját pénztárából 1000, az iparosok és kereskedők a város jót-

állása mellett 3000 frttal ajánlkoznak mindaddig járulni, mig a kamarai kiadások más módon leendő fedezéséről a törvényhozás gondoskodni nem fog, önként értetvén, hogy a költségvetésnek ezen ajánlatok által nem fedezett összege a külkerületekre a törvényszabta módon leszen kirovandó.

Erre a kamara kerülete állapíttatott meg oly módon, hogy ahhoz ezentúl a temesvári kamarától Arad-, Csanád-, Hunyad- és Zarándmegyék, a debreczenitől pedig Békésmegye szakíttatván el, ezek a bennök fekvő törvényhatósági joggal fölruházott városokkal együtt az aradi kamara kerületét fogják képezni. E részben változás történt Zarándmegyének megszüntetése folytán, ugy, hogy a kamarai kerület jelenleg csak Arad-, Csanád-, Békés- és Hunyadmegyékből áll; területe azonban, mivel Zaránd-, Arad és Hunyad vármegyék közt osztatott meg, nem változott. Egyszersmind elrendeltetett Aradon a bel- és Arad-, Békésmegyékben a kültagok választása, a többi megyék kültagjai pedig egyszerűen az uj kamarához tétettek át.

Az alakuló teljes ülés a választások vezetésére kiküldött bizottság által végre 1872. évi márczius hó 11-ére hivatott össze az aradi első takarékpénztár tanácstermébe. Ezen ülésben a megjelent összes tagok által a kamara elnökének Wallfisch Pál, a kereskedelmi osztály alelnökének Bettelheim Vilmos, iparosztályi alelnöknek Boros József és kamarai titkárnak dr. Gaal Jenő egyhangulag lőnek megválasztva. A kamara ezen alakulásáról a választást vezető bizottság jelentést tett a kereskedelmi miniszteriumnak, mely márczius 22-én 3351. sz. alatt kelt és Arad sz. kir. város közönségéhez intézett leiratában a választásokat jóváhagyván, a kamarát megalakultnak nyilvánitotta. Egyszersmind felhivta azt, hogy ügyrendét és első évi költségvetését mielőbb készítse el, hogy ez jóváhagyatván, a kamara működését is megkezdhesse.

A kamara ezután elkészítette ügyrendét, mely szerint a kamarai ügyek természetük szerint a teljes ülésben intéztetnek el, de az ipari és kereskedelmi osztály-üléseken készíttetnek elő. A teljes ülések elé kerülő közös fontos ügyek előkészítése azonban a közös bizottság feladata. A kamara tagjai 3 félék: bel-, kül- és levelező tagok. A beltagok az aradvárosi kereskedők és iparosok közül választatnak; számuk 32, ebből 16 kereskedő, 16 iparos; a kültagok hasonló számban vannak s a kerület egyéb helyeiről választatnak, mely czélból a kerület alkerületekre van felosztva. Aradmegyére két ily kerület esik: a pécskai és a pankotai, melyek mindegyike két iparost és két kereskedőt választ kültagnak. A levelező tagok nemcsak a kamara területéből, hanem máshonnan is választhatók s számuk nincs meghatározva. Választó mindenki, a ki kamarai illetéket fizet. A teljes ülések hónaponként, az osztályülések pedig a szükséghez képest gyakrabban is tartatnak s a beltagok szigorúan kötelezve vannak az azokon való megjelenésre.

Alig, hogy a kamara megalakult, nagy buzgalommal látott hivatásának teljesítéséhez. Midőn Ő Felsége 1872. május havában a nagy vízáradások és belvizek által okozott pusztítások megtekintése végett vidékünkön járván, Aradot is meglátogatta, a kamara testületileg mutatta be hódolatát, az elnökség pedig magán kihallgatáson egy fontos vasúti kérdésben kérvényt nyujtott át, mely legmagasb kézjegyet is nyert. A kerületnek minden nevezetesebb kérdését megbolygatta a kamara. A sóház elhelyezése, a pályaudvar kibővitése, a czéheknek ipartársulatokká való átalakulása, az aradi vásárok rendezése, a Zsil szabályozása, a gyoroki bor- és szőlő-kiállítás foglalkoztatta a kamarát mindjárt az első évben. A titkár ugyan az év őszén beutazta a kerületet s az inditványoknak hosszú sorával lépett fel a vidék érdekében, melyeket a kamara magáévá tett. Ilyenek voltak a Maros szabályozása, a közmunkaügy rendezése, az arad-szegedi és békésmegyei viczinális vasutak, a Szárazér szabályozása. Kezdeményezte továbbá a vámhivatal felállitását, a kereskedőknek és iparosoknak melegen ajánlotta a körösvölgyi vasút építésének felkarolását; felszólalt már ekkor a ménesi szőlőszeti iskola s ugyanott minta-szőlőtelep felállítása tárgyában; a jegybank fiókjának felállítását Aradon indokolva kérelmezte; a román vasutakhoz való csatlakozásnál az arad-orsovai összeköttetést szorgalmazta. A közraktári rendszer meghonosítását inditványozta. Kérelmezte a kereskedelmi szakiskola létesítését Aradon; véleményt mondott az uj kereskedelmi törvényről. Mindezt még 1872-ben tette. Az 1873-iki nagy válság alkalmával arra törekedett, hogy a kerületre abból a lehető legkisebb kár háramoljék. A bécsi világkiállításon résztvevő iparosokat támogatta. Az 1872. évi ipartörvény végrehajtása előtt annak kisebb-nagyobb hibáira figyelmeztetett. Már 1874-ben felterjesztést intézett az Arad és Uj-Arad között létesítendő híd tárgyában. Szóval a kamara kerülete egész közgazdasági életének csakhamar egyik főtényezője lett s nagy elégtételül szolgálhatott neki, hogy kezdeményezéseinek legnagyobb része tényleg megvalósult.

Az első elnök, Wallfisch Pál, 1875-ben megvált állásától, helyét Deutsch Bernát foglalta el, a kit 1881-ben Grünwald Ferencz, majd 1895-ben Kristyóry János követett. A titkári állást több mint 21 éven át dr. Gaal Jenő töltötte be, a kinek helyébe — 1893. évi junius hó 2-án miniszteri tanácsossá történt kinevezése folytán — dr. Marschall Lajos, az eddigi segédtitkár lépett, kinek utódául viszont Edvi-Illés Lászlót választották meg.

A kamarának elévülhetlen érdemei vannak az aradvárosi kereskedelmi akadémia s az állami fa- és fémipari szakiskola létrejövetele körül; mindkettőt erkölcsileg és anyagilag támogatta. A kamarának jövedelmét a kerület kereskedői és iparosai által a kamarai törvény értelmében fizetett kamarai illetékek képezik, melyek Aradon úgy, mint a vidéken, a

kereseti adó 3%-ára rugnak; azelőtt ennyit csak a város fizetett, a környék pedig 2½%-ot, de, miután a kamara egyik intézetet a másik után segélyezte, a vidéki kamarai illetéket is fel kellett emelni. A kamara kebelében vasúti felszólamlási hivatal is van szervezve. A kamara tisztviselői (a titkár, helyettes-titkár és irodatiszt) nyugdíjigénynyel és alappal birnak, melyhez a kamara 5000 frttal járult. Költségvetése eleinte csak 7780 frtra rugott, jelenleg az meghaladja a 14,000 frtot. Az Aradváros által adott évi 1000 frtról a kamara a kereskedelmi akadémia javára lemondott.

Az aradi kamara szervezése után nem sokára kiváló helyet foglalt el az ország hasonló hivatalos testületei körében, a mit kerületének fontosságán kívül a kamarai tagok és tisztviselők buzgalmának köszönhetett. Munkálatai, melyeket a kerület és az ország közgazdasági érdekeinek megóvása végett közzétett, általános feltűnést keltettek s mintaszerű jelentései, melyeket 1876. óta minden évben 200—250 lapnyi terjedelemben ad ki, nagy befolyással voltak a többi kamara hason irányú és czélú munkálatainak színvonalára is. Közgazdasági kérdésekben a kamarát mindig a szabadelvűség és humanizmus szelleme vezette. A legkényesebb kérdésekben is bátran határozott állást foglalt. Igy pl. 1878-ban és 1896-ban a külön vámterület mellett nyilatkozott.

Ujabbban a kamara saját házat óhajt magának építeni. E czélra a város hajlandó a Marosparton telket adományozni; az építési költségek 32,000 frtban vannak előirányozva, mit részint a törzsvagyonból (13,000 frt) s a nyugdíjalapból (9000 frt), részint 15,000 frtnyi kölcsönből fedeznének, olyképen, hogy a nyugdíjalap részt nyer a ház tulajdonjogából; a kamara teljes ülése e tervet már 1896-ban elfogadta s az a legközelebbi jövőben megvalósúl.

III. Aradi kereskedelmi testület.

Aradváros kereskedő testülete 1818-ban I. Ferencz királytól nyerte szabadalomlevelét a király sajátkezű aláirásával s herczeg Kohári Ferencz és Bánffy Zsigmond ellenjegyzésével. E szabadalom levél azonban csak 1820-ban hirdettetett ki a megyei közgyűlésen Lázár Lázár főjegyző által. Külalakjára nézve díszes könyvet képez husz pergamenlappal. Bevezetése latinul van, utána a rendszabályok következnek németül 36 czikkben s végül a befejezés ismét latin nyelvű. A szabályok közül nehány méltó a felemlítésre: Minden czég a bejegyzésért 100 frtot tartozott fizetni a testület javára, azonkivül évnegyenkint minden czég 2 frtot, minden legény pedig 1 frtot fizetett. A nagy ünnepeken a kereskedők ugy, mint a segédek büntetés terhe alatt kötelesek voltak templomba menni. A testület tisztviselőit, az elnököt és másodelnököt, évenként január 1-én választották a kiküldött városi biztos által kijelölt három-három

egyén közül; egyik évben az elnöknek katholikusnak s a másod-elnöknek óhitünek kellett lenni, a következő évben pedig fordítva.

A tanulóknak különbség nélkül 4 évig kellett tanulniok szigorú fegyelem alatt; az önállósításnál feltétlenül megkívánták, hogy az illető legalább 3 évi idegen városokban töltött szolgálatot tudjon kimutatni; egy bizottság megvizsgálta bizonyítványait; ha szükségesnek mutatkozott, szóbeli vizsgát is tartottak, hogy vajjon az illető elegendő készültséggel bir-e s ha kielégítően nem tudott megfelelni, 1 vagy 2 évre is visszavethették; ugyanazon bizottság ítélte meg azt is, vajjon az illetőnek van-e elég vagyona arra, hogy neki az űzletnyitás megengedhető legyen. Egy segéd legalább 6 hónapig tartozott egy helyen szolgálni; a felmondási idő azonban csak 14 nap volt. Idegen kereskedőnek csak vásár alatt volt szabad árulni. — A bejegyzett czégek anyakönyvei 1819-ben veszik kezdetüket, mely évben 40 kereskedő czég iratott be; nevük után ítélve 23 szerb és 17 német volt közöttük. Az első zsidó kereskedő, Tedesco Philipp, 1821-ben jegyeztetett be s ez volt egész 1851-ig az egyetlen zsidó czég. Az első könyvkereskedő, Schmidt József, 1827-ben jegyeztetett be; ugyanő alapította az első nyomdát is. 1827. után már sok jelenlegi kereskedőcsalád nevével, így a Lillin, Illmann, Tones, Andrényi, Schweffer, Rajcsányi, Stampfl, Eckhart, Weiler stb. nevekkel találkozunk. Érdekes, hogy 1846-ban Duschák János Ignácz, rossz jelleme és botrányos viselete miatt, a kereskedők névsorából nyilvánosan kitörültetett. 1851-ben az izraeliták tömegesen jegyeztettek be és pedig legelőször is a pesti nagykereskedők, kik az itteni vásárokra jártak. A már akkor is régi czég, »Wallfisch Charlotte és fia«, csak 1852-ben lőn bejegyezve. Az anyakönyv 1872-ig vezettetett, az utolsó bejegyzett czég 224-es számmal a Nagy Kálmáné volt. — A tanulókról külön anyakönyvet vezettek, melybe 1870-ig 531 nevet írtak be; midőn a kereskedelmi társulat 1873-ban ujra alakult, a tanulók számára új anyakönyvet nyitottak, melybe 1889-ig 126 tanuló iratott be. A vidéki czégekről 1852-től 1870-ig szintén anyakönyvet vezettek, melybe összesen 190 czég jegyeztetett be. 1862-ben megalakult az ifjú kereskedők betegsegélyző egylete 107 rendes taggal.

A kereskedelmi testület rendes egyleti működése 1867 után megakadt; egyes czégbejegyzések és tanonczfelvételek történtek ugyan ezután is, de az egylet tevékenysége szűk körre szorult. Az iparszabadság törvénybe iktatása után mindenki azon véleményben volt, hogy az egylet elvesztette létjogát s 1870-ben feloszlott; a tulajdonát képező Orczy-úteczai házat a már lejárt mandátumú elnökség és választmány, bár ehhez nem lett volna joga, a polgári menháznak ajándékozta.

1873-ban a régi testület helyébe a kereskedelmi társulat alakult; ennek tevékenysége azonban, minthogy az abba belépés kötelező nem volt, sem a társulat autonom hatósági jogokkal nem birt, csak a keres-

kedő tanulók iskoláztatására s az átutazó szegény kereskedőknek segélyezésére szorítkozott.

A társulatnak 1873-ban megválasztott elnöke első kötelességének tartotta odahatni, hogy a társulat tulajdonát képező, de jogtalanul elajándékozott ház, vagy annak egyenértéke, a társulatnak visszaadassék; e lépések eredménye kiegyezés lett a társulat és a polgári menház között, melynek értelmében a polgári menház helyiségeiben két szoba tartatik fenn beteg kereskedő segédek számára, kiket a menház élelmezni és gyógyíttatni köteles, minek fejében a kereskedelmi társulat fejenkint és naponkint 50 krt fizet; ezen szerződés a menedékházra be is tábláztatott.

További lépéseket tett a társulat arra nézve, hogy azon alapitványok, melyeket egyes aradi kereskedők a társulatnál egy kereskedelmi iskola létesítésére elhelyeztek, a társulatnak és rendeltetésöknek visszaadassanak, a mi megis történt. Időközben a társulat nevét ismét »testületre« változtatta s mint ilyennek a kereskedelmi akadémia, ennek díszes nagy épülete és a mellette létesített internátus alapítása körül elévülhetetlen érdemei vannak. A kezdeményezést legelőbb Gaal Jenő, azután Bettelheim Vilmos, később nagyobb sikerrel szepesszombati Szontagh Gyula ragadta meg. A kereskedelmi testületnek 1872-től 1878 ig dr. Gaal Jenő volt titkára, azontúl pedig dr. Marschall Lajos.

Az 1896. évről szóló választmányi és számvizsgáló bizottsági jelentés szerint a kereskedelmi testület vagyona 60,037 frtra rug. Bevétele 430, kiadása pedig 420 forint. A testületnek a kereskedő munkaadók és munkások, vagy segédek és tanonczok közt felmerülő surlódások lehető elsimításával foglalkozó békéltető bizottsága is van, mely sikeresen működik.

IV. Az aradi Lloyd társulat.

Aradváros közgazdasági életének egyik jelentős tényezője az »Aradi Lloyd társulat.« Alapíttatott 1869-ben oly czélból, hogy kereskedelmi központot képezzen s a helyi kereskedelmet előmozditsa. Tagjainak száma 140, vagyona 1890. végén 983 frt 46 kr. volt. A társulat egy terménycsarnokot is alapított, de az később megszünt. A társulat vezetése és ügykezelése részben a közgyűlés, részben a vezérlő választmány feladatát képezi.

A közgyűlések határozatai viszonylagos többséggel hozatnak. A közgyűlésen legalább 30 tagnak kell jelen lenni. A választmány áll egy évi tartamra elnök, alelnök és 14 választmányi tagból. Az elnök képviseli az egyletet a hatóságokkal szemben. Nagy jelentősége van e társulatnak az aradi piaczra nézve, mert a gabonaárakról naponta lelkiismeretes és pontos jegyzéseket vesz fel. A tagsági dij rendes tag részéről 12 frt, foglalkozó tagtól 6 frt egy évre.

Az aradi ipartestületről az ipar fejezetében volt szó.

MÁSODIK RÉSZ.

KÖZIGAZGATÁS.

A) A közigazgatás általában.

Arad közgazdasági szempontból nemcsak egy megyének, hanem egy jelentékeny országrésznek kétségtelen góczpontját képezi. A kereskedelmi és iparkamara területének legnagyobb része gazdaságilag és társadalmilag határozottan Aradra gravitál. És Arad, daczára ennek, közigazgatási és törvénykezési szempontból még sem kerületi főváros. Másutt (lásd a társadalmi élet fejezetét) tüzetesebben kifejtem az okokat, melyek ez eredményre vezettek; tény az, hogy Aradnak sem királyi táblája, sem más a megyén kivülre is terjedő hatáskörrel biró hatósága nincs. Az aradi kir. törvényszék járásbirósságaival együtt a nagyváradi királyi táblához tartozik; tankerületi főigazgatósága szintén Nagyváradon van; az adóügyek kezelése tekintetében a kerületi felosztásnak ideje lejárván, természetesen királyi pénzügyigazgatóság most már Aradon is van, mely az egyenes és közvetett adókat egyaránt kezeli; annak osztályát képezi a volt illeték-kiszabási hivatal is; alá van rendelve a pénzügyőrség, a kataszteri nyilvántartási felügyelőség, a másodosztályú vámhivatal s a megyében levő összes adóhivatalok. Ellenben a dohánybeváltó hivatal s a dohánykisérleti állomás a központi dohányjövedéki igazgatóság alá van rendelve. Korábban a kerületi hivatalokkal Arad szerencsésebb volt. A 40-es években létesített kerületi váltótörvényszék egyike Aradon helyeztetett el s az új birósági szervezet létesítéseig folyton itt maradt. A sajtóbiráskodással foglalkozó kerületi esküdtszék szintén az aradi királyi törvényszékkel kapcsolatban működött s elvitelének egyedüli oka az volt, mert Aradon királyi táblát nem állítottak fel. A régibb aradi pénzügyigazgatóság hatásköre is több megyére terjedt ki. Jelenleg kerületi jellege csupán a jószágigazgatóságnak, a vasúti üzletvezetőségnek és a VI. kerületi culturmérnökségnek van; hatósági functiót azonban ezek közül egy sem teljesít. Az államépítészeti hivatal, melynek a gőzgépkezelőket és kazánfűtőket vizsgáló bizottság is alá van rendelve, csak Aradvármegyének út- és középítészeti ügyeivel foglalkozik. A marosi folyammérnökség Aradon van ugyan elhelyezve, de hatósági teendői annak sincsenek. Ellenben a Körösök folyam-

mérnöksége Gyulán, a bányakapitányság Nagy-Bányán és a nagyhalmágyi járásra nézve Zalatnán van elhelyezve. Az erdőhatóság Lippán van, Temesmegyében. A posta- és távirda igazgatóság pedig szintén Nagyváradon. Közgazdasági előadó mind a két törvényhatóságban külön van: Aradon és Aradvármegyében, melynek 10 járásában 10 külön gazdasági tudósító is működik. Az állami igazgatási közegek közül még csak a csendőr-szárnyparancsnokságot nem említettem, mely szintén Aradon van elhelyezve.

Mindezeket csak a monografia teljességének kedvéért hoztam fel és mert a két törvényhatóság igazgatásával összefüggésben állanak. Feladatomhoz képest e részben mindazáltal tüzetesen csak Aradvármegye, Arad sz. kir. város közigazgatását s a megyei igazságszolgáltatást ismertetem. A vármegye közigazgatása az érvényben levő szabályrendeletek alapján van behatóan ismertetve. A megye élén jelenleg Fábián László főispán, a ki egyúttal Arad sz. kir. városnak is főispánja, továbbá Szathmáry Gyula királyi tanácsos alispán állanak. Ugyanígy van kidolgozva Arad sz. kir. város közigazgatásának leirása is, melynek élén jelenleg endrődi Salacz Gyula kir. tanácsos polgármester áll. A megyei közigazgatás épp úgy, mint a városi, jelenleg nagy reform előtt áll, azért kivánatosnak mutatkozott, hogy a mostani állapot oly egységes képben foglaltassék össze, mely később történetileg mindenesetre értékkel fog birni. A vármegye közigazgatása mint általában az országban, megyénkben is sok kivánni valót tüntet fel; a szervezet, mint általán el van ismerve, nem helyes, rendkivül sok anomalia fordúl elő annak keretében; az összeépült községek külön előljáróságok alatt való szervezése, néha oly visszásságokra is vezet, mint a minőnek példáját a két Világos esete tünteti fel: ott ugyanis a községi illetőséget nem a lakhely, hanem a nemzetiség állapította meg. Ennek az anomaliának csak a legutolsó időben vetettek véget. Az aradmegyei közigazgatást a létező czélszerűtlen alapon azonban mégis javítani, fejleszteni lehetett; ennek fő tényezői a tökélyesbült közlekedési eszközök voltak. A helyiérdekü vasutak s legujabban a megyei telefonhálózat kiépülte után a központ érintkezése a járási székhelyekkel, ennek viszont a körjegyzőségekkel és nagyközségekkel folyton sűrűbbé és pontosabbá lőn. Általában véve azonban lehet mondani, hogy az önkormányzat határozott hanyatlást mutat; a választott megyei közegek a folytonos centralizátió mellett mindig nagyobb mértékben állami teendőket végeznek. Javadalmuk rossz, megélhetésök nincs biztosítva, ennélfogva nem is áll mindig kellő számú megfelelő erő a megyei közigazgatás rendelkezésére. A megyei törvényhatósági bizottság tagjai pedig kevés kivétellel főleg csak akkor érdeklődnek az iránt, ha választásokról, vagy saját ügyeikről van szó.

A létező alapon sokkal belterjesebb haladás mutatkozik Arad sz. kir. város közigazgatásában. E részben az utolsó két évtized alatt föltünő

javulás mutatkozik. A városi közgyűlés hangulatáról el lehet mondani, hogy az szabály szerint komoly és méltóságteljes. Érdeklődése a város ügyei iránt soha sem lankad, nem kis részben ennek tulajdonitható, hogy ez a város, mely sem mint jogi személy, sem mint közönség nem gazdag, oly közhasznú és igen nagy beruházást kivánó alkotásokat tudott létesiteni, mint a technikai vivmányok mai színvonalon álló csatornázás és vízvezeték. E tekintetben Arad az összes alföldi városokat, sőt lehet mondani az összes magyar vidéki városokat megelőzte s a városi czivilizált élet oly biztos alapjait fektette le, melyek annak a jövőben nagyobb lendületet fognak biztositani. Legujabban a város főközlekedési utait és főterét kivánja rendezni. E végből kövezetét javitandó 300,000 frtot meghaladó összeget kiván kölcsön venni, melyet azután a kövezésre évről-évre ugyis forditandó tételből eszközlendő megtakaritással fedezne. Nincs a közgazdasági, közigazgatási és közművelődési téren egy fontos érdek sem, melyet a város tanácsa és képviselete szem elől tévesztenének. A vezetés és ellenőrzés között koronként véleménykülönbség, néha ellentét keletkezik ugyan, de miután mind a kettő őszintén a város javának alapján áll, azok rendszerint az eljárás helyes irányának megtalálásával elsimulnak.

B) Aradvármegye közigazgatása.

I. Politikai élet.

Aki Aradvármegye ujabbkori politikai történetét akarná megírni, az a megye-gyűlések jegyzőkönyveiben aligha találna hozzá bő anyagot és vajmi ritkán akadna azokban nagyobb arányu politikai vitatkozások nyomaira. Szinte meglepő, hogy a közjogi kérdések fejtegetése mennyire elvesztette itt is hajdani varázsát, de egyszersmind az idők félreismerhetetlen jele, hogy a politikai törekvések közepette már nem annyira az alkotmányi, mint inkább a közigazgatási és kormányzati problemák kötik le az érdeklődést. Természetes azonban, hogy a mindennapi politika kiemelkedőbb kérdései Aradvármegye gyűléstermében is nem egyszer visszhangra találtak, sőt akárhányszor a felirati- és kérvényezési jog érvényesítésére is alkalmúl szolgáltak, de a minden áron való politizálás kicsinyeskedései állandóan távol voltak innen. Aradvármegyét az alkotmányos idők óta ritkán látta valaki az úgynevezett békétlenkedők táborában; de talán épen ezért több ideje is maradt a közigazgatás terén működni. A megye termébe 1867-ik év május 23-án »visszaérkezett« megyei bizottmány meghajtotta még egyszer zászlóját a közelmúlt idők emléke előtt, midőn sietett elismerését nyilvánitani az 1861-iki alkotmányos tisztikar ama hazafias magatartása felett, hogy inkább lemondott tisztviselői állá-

sáról, semhogy a törvénytelen rendeleteknek meghódolt volna, de nyomban ezután »hazafiui kötelesség«-ének ismerte azt is, hogy összes anyagi és erkölcsi erejét az 1867-iki alapon megalakúlt magyar kormány támogatására felajánlja. Aradvármegye tehát ujonnan kezdett alkotmányos életének első órájától fogva az 1867-iki kiegyezés híve lett. Hasztalan is volt ettől kezdve minden kisértés, mely azt vallotta czéljául, hogy e megye egyetemét az uj közjogi alap ellen hangolja, a mint ezt — a legelsők között — Szatmárvármegye közönsége is megkísérelte. A megyei bizottmány az eddiginél nyomatékosabban adott kifejezést annak, hogy »az immár törvénynyé vált közösügyi munkálatok iránt alkotmányos érzületéből kifolyó tisztelettel viseltetik« és hogy »a hazai állapotok alkotmányos átalakításán fáradozó felelős miniszteri kormány törvényes működése elé — a hazai alkotmányos önállóságának megóvása mellett — akadályokat gördíteni nem szándékozik.« Csak nagy ritkán történt meg az, hogy egyszer-máskor valamelyik testvérmegye unszolására maga is megkoczkáztatott egy-egy ellenzéki feliratot. Például 1868. április 15-iki közgyűlésében, midőn a haza és trón érdekében magyar nemzeti hadsereget kiván, vagy például 1873-ik év november 3-án, mikor is Baranyavármegye felhívására »az állami lét kiegészítése és a hitel forrásainak megnyitása érdekéből« önálló nemzeti bank felállítását sürgeti, vagy 1876-ik év január hó 20-án tartott gyűlésében, midőn pártolja H.-M.-Vásárhely város feliratát és az önálló vámterület érdekében maga is felír a minisztertanácshoz, úgyszintén az országgyűlés képviselő házához. Máskor meg a katonai büntető törvény reviziójának szükségét hangsúlyozza, vagy a katonai hatóságok német nyelvű levelezése miatt panaszkodik, 1878. október hó 4-iki közgyűlésében pedig egyenesen helyteleníti a kormány azon eljárását, hogy Boszniát és Herczegovinát »a birodalom életérdekei ellenére« fegyveres erővel szállotta meg s ezzel a monarchia külpolitikáját könnyen végzetessé válható irányba terelte. Mindez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a közjogi alap ostromlói Aradvármegye közönségének állandó támogatására számíthatnának, legfeljebb azt, hogy e megye közönsége egyetért azokkal, kik az 1867-iki kiegyezésen felépült alkotmány fokozatos kiegészítését várják s készek segitségére lenni minden kezdeményezésnek, melynek ez komoly és megfontolt czélját képezi. A megye eme politikai állásfoglalását semmi sem jellemzi inkább, mint az a lelkesedés, melylyel 1875-ben az országgyűlés akkori balközép pártját üdvözölte, midőn az »elismerésre méltó hazafisággal« feladta a kiegyezés ellen folytatott küzdelmét s egybeolvadt a kiegyezési-zászló mellett sorakozott országos párttal. Az 1875-ik év április 15-én tartott megyegyűlés ugyanis »őszinte örömmel és büszke lelki megelégedéssel« üdvözli az eseményt, mely az általa vallott elveknek is diadalát jelenti.« Az igaz, hogy sokat is vár a parlamenti többségből kinevezett uj kormánytól. Nem kevesebbet, mint az államháztartás rende-

zését, önálló magyar bankot, uj vámszerződést Ausztriával, gyors és jó igazságszolgáltatást, egy modern állam lényegét képező, jó közigazgatást s mindezeken felül még azt is, hogy a magyar állam magyar jellege előbbi dicsfényébe helyeztessék. A megye népességi viszonyainak azon alakulása mellett, hogy magyar anyanyelvű polgárainak száma alig haladja meg az egész népesség 20%-át, míg túlnyomó többségét idegen ajkú nemzetiségek, ezek között mint legerősebb 66%-kal a románság teszi ki, már 1876. évi szeptember 2-án tartott bizottmányi üléséből Zarándmegye átiratát pártfogolva, arra kéri a felelős magyar kormányt, hogy leiratát — az oláh nemzetiségűek túlnyomó számára tekintettel — hiteles alakban, oláh nyelven is közölje. A kormány ez óhajnak könnyen érthető okokból sem akkor, sem azóta eleget nem tett. Ugyanakkor azt is kérte még a megye, hogy a nemzetiségi kérdés minél előbb törvényhozási úton végleges megoldást nyerjen. A megoldás irányelveit az 1867. évi deczember hó 2-iki bizottmányi ülés körvonalozta, megjelölvén azon két sarkpontot, melyeknek a nemzetiségi kérdés rendezését irányítaniok kell. Egyik a nemzetiségek teljes megnyugtatása, másik a nemzet politikai egységének, területi épségének és ebből kifolyólag a magyar állam eszméjének megóvása. Az 1869. évi január 11-iki megyegyűlés a bizottmányi tagok több mint $^1/_5$-ének az 1868. évi XLIV. t.-cz. nemzetiségi törvényre alapított óhaját készséggel teljesítvén, megengedte, hogy gyűlési jegyzőkönyvei a jövőben román nyelven is vitessenek. Legkedvezőbb alkalmul azonban a nemzetiségek békés együttélésének manifesztálására a sárosmegyei magyarnyelvterjesztő egyesületnek azon átirata szolgált, melyben hasonló czélt szolgáló egyesület szervezését indítványozta. A megyei bizottmány 1883. évi január 15-iki közgyűlésében oly megokolással, hogy itt »a különböző nemzetiségek békés egyetértése s nemes hazafiassága folytán ily egyesület létesítését általában s különösen hivatalból kezdeményezni sem szükségesnek, sem alkalomszerűnek nem tartja«, az átirat felett napirendre tért.

Érdekes Aradvármegye egyetemének a közigazgatás rendezése, vagy államosítása kérdésében elfoglalt álláspontja. Aradvármegye híve az államosításnak, melynek rendszerében erőteljes törvényhatósági élet is érvényesülhet. Ez az álláspont teljességgel nem jelenti az önkormányzati jogkör feladását, ellenkezőleg ennek értékét itt sem becsülik kevesebbre, mint bárhol másutt. Már 1869-ben, midőn még nem is államosításról, de csupán a parlamentáris kormányrendszernek a municipalis jogkörrel való összeegyeztetéséről volt szó, nem késett a megye felemelni szavát az autonómia védelmére s feliratilag is kifejezést adni abbeli »határozott feltevés«-ének, hogy a parlamentáris kormányrendszernek a municipalis jogkörrel leendő összhangbahozatalánál »azon határok fognak törvényileg preciziroztatni, melyek között a parlamenti kormány felelősségének súlya alatt kormányozhat ugyan, de egyszersmind az önkormányzati eszme is

megtestesülhet.« Legelőször és egész nyiltsággal 1886. január 11—12-iki közgyülésében vallotta magát a hivatalos megye az államosítás hívének, midőn a törvényhatóságokról szóló törvényjavaslatnak az országgyülés képviselőházához történt benyujtása alkalmából valamennyi hazai törvényhatóságnak megküldött köriratban kifejezést adott azon meggyőződésének, hogy: »a municipalizmus a közigazgatás államositásával és a tisztviselők kinevezésével igenis összefér,« — s hogy »a közigazgatás mélyreható reformja egyedül az állami adminisztrációnak kinevezett tisztviselőkkel való behozatalától várható.« Négy év multán fordult meg csak ez a kérdés ujra a megye gyüléstermében; akkor, midőn Szápáry Gyula gróf akkori miniszterelnök és belügyminiszter vállalkozott a vármegyei közigazgatás rendezésére. Az országos mozgalomból ekkor Aradvármegye sem késett kivenni a maga részét s hogy minél öntudatosabb kritikát mondhasson a rendezés tervei felett, 1890. jan. 14-én tartott rendes közgyűléséből egy, kiváló szakférfiakból álló tiz tagú bizottságot küldött ki, melynek utasitásul adta, hogy a »közigazgatás reformjának kérdését beható tárgyalás alá vevén e tekintetben egy tüzetes javaslatot terjesszen elő.« A »tüzetes javaslat«-ból semmi sem lett. Ismeretes Szápáry törvényjavaslatának sorsa: bizonyára ez vetett véget ama küldöttség tárgyalásainak is. Mert annyi bizonyos, hogy a megye közgyülésének nem nyilt azután alkalma véleményt mondani a nagy reformtervekről.

II. A vármegye közigazgatási felosztása.

Aradvármegye 6.331 □ kilométert tevő területe — nem értve ebbe Arad szab. kir. város, mint külön álló törvényhatóság 112 □ kilométernyi kiterjedését — jelenleg közigazgatásilag tiz főszolgabirói járásra oszlik. A járások száma időnkint jelentékenyen változott. Igy mindjárt a provizorialis kormány jónak látta az 1861-ik évig létezett cserméi, szentannai és jószáshelyi szolgabirói kerületeket megszüntetni, de már nyomban a megye hatósági jogkör visszaállitása után — 1867. év május 23-án — egybegyült megyei bizottmánynak első dolga volt e megszüntetett kerületeket helyreállitani ugy, hogy azon időben a megye 4 főszolgabirói járásban (aradi, világosi, zarándi és borosjenői) és 13 szolgabirósági kerületben igazgattatott. Kerületi szolgabiróságok voltak Pécskán, Radnán, Tótváradon, Ágrison, Szent-Annán, Simándon, Miskén, Csermőn, Eleken, Borosjenőn, Buttyinban, Jószáshelyen és egy a központban.

Ujabb változást a megye közigazgatási felosztásában a köztörvényhatóság a rendezéséről szóló 1870. XLII. t. cz. életbeléptetése idézett elő. Az 1871. évi julius 3-iki közgyülésen bemutatott tervezet Arad, Pécska, Radna, Kisjenő, Elek, Pankota, Borosjenő és Buttyin székhelyekkel nyolcz szolgabirói kerületet kontemplált, mely tervezetet azonban

a megyei bizottmány azon utasítással adta vissza a kidolgozásával megbizott küldöttségnek, hogy a közigazgatás gyorsasága érdekében 11 kerületet hozzon javaslatba. A küldöttség az 1871. évi szeptember 11-iki közgyűlésnek mutatta be uj tervezetét, ekkor azonban már nem is 11, de 12 szolgabirói kerület szervezését inditványozta a korábbi tervezetében említetteken kivül Világos, Borossebes, Miske, Ágris- és Pankota helyett pedig Soborsin székhelyekkel. Igy határozott a megyegyűlés is. Ámde a belügyi kormány költségkimélés tekintetéből sokalván a kerületek számát, már az ugyanezen évi szeptember 20-án tartott bizottmányi ülés oda módosította a felosztás eredeti tervét, hogy törülvén abból a miskei kerületet ezt a borosjenői és kisjenői kerületek között osztotta meg. Ily módon a szolgabirói kerületek száma 11-re apadt.

Csak 1876-ban volt a vármegyének, ha mindjárt rövid időre is, 12 szolgabirósági járása, midőn az 1876. évi XXXIII. t.-czikk a felosztatott Zarándmegye nagyhalmágyi járását Aradvármegyébe kebelezték át. Ez állapot azonban rövid idejü volt; hamar végét vetette a megye 1877-ik évi szervezkedési szabályrendelete, mely a szolgabirói járások számát 10-re szállította le s e területi felosztást a vármegye utolsó, 1887-ik évi, szervezkedési szabályrendelete is csaknem változatlanul magáévá tett.

A vármegye törvényhatósági bizottságának 1887. évi április 25-én tartott közgyülésében alkotott ezen szabályrendelet szerint a megye területe az egyes járások kataszt. holdakban kimutatott területének, az 1891. évi népszámlálás szerinti népességének, jegyzőségeinek, községeinek és pusztáinak szám szerint való feltüntetése mellett, igy oszlik fel a jelenben tiz főszolgabirói járásra.

A járás neve és székhelye	Terület kat. holdakban	Népesség	Jegyzőségek	Községek	Puszták
			s z á m a		
Pécska	77121	28966	6	8	7
Arad	79642	32644	12	15	10
Világos	73396	33139	10	12	5
Ternova	89422	22312	8	17	1
Radna	171963	32493	9	36	—
N.-Halmágy	69124	17432	5	33	—
Borossebes	159878	31041	10	49	6
Borosjenő	100013	31802	11	17	4
Kisjenő	150494	44042	19	20	13
Elek	78444	27674	9	10	11

A megye 217 községe a 99 jegyzőség és körjegyzőség között — a hazai viszonyokhoz képest — eléggé arányosan oszlik meg. A 61 jegyzőség közül hatvannak egy-egy községe van, melyek természetesen mind nagy községek; csupán egy jegyzőség van, melyet — nagyközségi jellegük fentartása mellett — két község szövetsége alkot. A 38 körjegyzőség között pedig igy oszlanak meg a községek: 2 községe van 14, 3 községe van 7, 4 községe van 1, 5 községe van 3, 6 községe van 5, 7 községe van 7 körjegyzőségnek és 8 községe van 1 körjegyzőségnek. A községeknek jegyzőségekbe s a jegyzőségeknek járásokba való ezen csoportositása nem egészen kifogástalan ugyan, bár tagadhatatlanul arányosabb, mint az ország legtöbb megyéjében, de a közigazgatás jóságának és kivált gyorsaságának sokkal nagyobb hátrányát képezi itt is a megye közigazgatási, törvénykezési és pénzügyi beosztásában tapasztalható egyenetlenség, nevezetesen azon körülmény, hogy a járásbiróságok, adóhivatalok és pénzügyőrségi székhelyek nem mindenütt azonosok a járási székhelyekkel. Igy járásbirósága van: Pécskának, Borosjenőnek, Világosnak és Kisjenőnek telekkönyvi hatósággal is felruházva, M.-Radnának, Buttyinnak és Nagy-Halmágynak telekkönyvi hatóság nélkül. Adóhivatali székhelyek: Arad, Buttyin, Kisjenő, Pankota és Mária-Radna. Pénzügyőrségi állomások: Arad, Buttyin, Kurtics és Pankota. Tagadhatatlan ezek szerint, hogy a megye közigazgatási, törvénykezési és pénzügyi beosztásában nincs meg a teljes összhang. Időnkint jónak is látta a belügyi miniszterium ezen egyenetlenség megszüntetése érdekében a megye törvényhatóságánál tárgyalásokat kezdeményezni, de minekutána a ministeri tervezet a kitűzött czélt csupán a vármegye egyik-másik közigazgatási járásának feloszlatásával vélte elérhetőnek — a mi a jó közigazgatás szempontjából csakugyan komoly megfontolást érdemel — a megindított tárgyalások ez ideig eredmény nélkül maradtak. De nem is csoda, mert az egyes kormányzati ágak természete annyira különböző, hogy a háromféle beosztás között teljes összhangot létesíteni valóban a legnehezebb feladatok közé tartozik. Törvényhatósági bizottsági tagok választására a vármegye 1887-ik évi szervezkedési szabályrendelete 45 választókerületet szervezett. Az 1891. év október 12-én tartott törvényhatósági közgyűlés azonban — az 1891-iki népszámlálás eredményéhez képest — e kerületek közül négyet megszüntetett, de viszont tizenkét, új kerületet szervezett. Az egyes választókerületekhez utalt községek száma — a változatos népességi viszonyokhoz képest — igen különböző. Igy külön választókerületeket alkotnak: Magyar-Pécska, Ó-Pécska, Glogovácz, Román-Világos, Kovaszincz, Ó-Szent-Anna, Uj-Szent-Anna, Elek, Székudvar és Gyula-Varsánd községek, mig például a jószáshelyi kerület 17, a borossebesi 18, a csúcsi meg éppen 21 községből áll. A többi kerület községeinek száma 2—12 között váltakozik.

Az országgyűlési képviselő választó kerületek számát az 1877. évi X. t.-czikk alapján az 1877. év május hó 14-én tartott megyei közgyűlés 7-ben állapította meg Jószáshely, Borosjenő, Pankota, Uj-Szent-Anna, Kisjenő, Radna és Pécska választási székhelyekkel. A választó-kerületek elnevezése azonos a választási székhelyek neveivel, egyedül a világosi választókerület székhelye esik Pankotára.

A választó kerület neve	A választók száma	A választói jogosultság alapja				
		régi jog	föld	ház	jövedelem	értelmiség
			birtok			
Jószáshely	3805	—	3584	16	86	119
Radna	1846	—	1588	4	133	121
Pécska	2235	1	1858	1	246	129
Világos	2252	2	1950	3	162	135
Borosjenő	2278	1	1913	11	234	119
Kisjenő	2410	—	2096	4	156	154
Szent-Anna	3153	—	2630	16	376	131

Az anyakönyvvezetés tekintetében a vármegye területe — az éppen most életbe lépett állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. t.-czikk alapján — 103 anyakönyvi kerületre van felosztva.

A vármegye hadügyi és csendőrségi beosztása a »Katona-ügyek« s illetőleg a »Közbiztonság és rendészet« című fejezetekben fog tárgyaltatni.

III. A közigazgatási szervezet.

a) **Törvényhatósági bizottság és közgyűlés.** Aradvármegye törvényhatósági bizottsága — az 1887-ik évi szervezkedési szabályrendelet szerint — 289 legtöbb adótfizető, ugyanennyi választott, tehát mindössze 578 tagból áll. Az 1891-iki népszámlálás a megye területén 300 ezret meghaladó lelket mutatott ugyan ki s ehhez képest a törvényhatósági bizottsági tagok számának is 600-at kellene kitennie, a mint ez a megye 1891. évi október 12-én tartott közgyűlésében határozatba is ment, de a belügyi kormány utasítására a megye még ez idő szerint is szervezkedési szabályrendeletében megállapított kerületekből s az akkor megjelölt számban választja bizottsági tagjait. A virilis bizottsági tagok — nehány évre kimutatva — a következő legmagasabb és legkisebb adóösszeg alapján vétettek fel a legtöbb adót fizetők névjegyzékébe, vagyis az első és utolsó virilis tag:

az 1872-ik évre 10,687 frt 20 krral és 143 frt 56 krral,
az 1878-ik « 17,692 « 22 « és 167 « 06 «
az 1882-ik « 12,321 » 26 « és 163 « 88 «
az 1893-ik « 21,998 « 48 « és 192 « 57 «
az 1896-ik « 21,024 « 40 « és 205 « 90 «

A választó kerületek közül legtöbb választott tagot küld a vármegye törvényhatósági bizottságába Magyar-Pécska és Ó-Pécska egyenkint tizennégyet, legkevesebbet a szemlaki, kisperegi, forrai-nagy-iratosi, glogováczi, tauczi és zarándi kerületek négyet-négyet. Az 1891. évi október 12-iki törvényhatósági bizottsági közgyűlés a megye szervezkedési szabályrendeletének ide vonatkozó részét akként módosította, hogy egyfelől az 1891. évi január hó 1—10-ik napjaiban végrehajtott népszámlálás eredménye alapján a bizottsági tagok létszámát 578-ról 600-ra emelte, másfelől a 45 választókerület közül négyet megszüntetett, de viszont tizenkét új kerületet szervezett. Ugyanekkor azt is kimondta a közgyűlés, hogy miután a választók száma a 600-at egy községben sem haladja meg, a választási alkerületek — minők eddig a két Pécskán voltak — az 1886. évi XXI. t.-czikk 29. §-a értelmében megszünnek. — A vármegye törvényhatósági bizottsága — az 1887. évi február 8-án kelt belügyminiszteri rendelettel jóváhagyott ügyrend értelmében — évenkint négy rendes közgyűlést tart minden január, április, julius és október hónap második hétfőjén, vagy ha az ünnepnap volna, a következő napon. Rendkivüli közgyűlés a mutatkozó szükséghez képest határozatlan számban tartható s ezek határnapját a közgyűlés vagy főispán, kivételesen pedig, ha t. i. a főispáni szék üres, vagy a főispán akadályozva van, az alispán tűzi ki. A közgyűlés elnöke a főispán, akadályoztatása esetében az alispán s ha mindketten akadályozva lennének, a főjegyző. Mindezek egyidejüleges akadályoztatása esetén az árvaszéki elnök viszi az elnökséget. A közgyűlés hatáskörét az 1886. évi XXI. t.-czikk szabályozza. A tanácskozási rendet a szabályrendelet V. fejezete irja elő. Eszerint: a közgyűlésen a jelenlevők határoznak, előadók a megyei jegyzők és szakközegek. A tanácskozás alá vett tárgyhoz mindenki csak kétszer szólhat, bármikor is szó illeti azonban azt, aki: *a*) napirendet inditványoz; *b*) személyes megtámadásra válaszol; *c*) szavai félremagyarázását kivánja helyreigazítani; *d*) a közgyűlés ügyrendjére akar hivatkozni. Rendkivüli közgyűlésben csak oly ügyek tárgyalhatók, melyek a meghivó körlevélben említett tárgysorozatban felvéve vannak, ellenben rendes közgyűlésben a tárgysorozat összeállitása után beérkezett rendeletek, iratok és jelentések is tárgyalhatók, ha csak 24 órával előbb a közgyűlésen, vagy az elnöknél bejelentettek s egyszersmind a jegyzői hivatalban közszemlére tétettek. Az interpellácziók mindenkor a közigazgatás vezetésével megbízott alispánhoz, mint a tisztikar fejéhez, intézendők s az alispán is adja meg a választ. Irásban előre kidolgozott beszé-

deket felolvasni nem szabad; a szólót beszédében egyedül az elnök szakíthatja meg, de ő is csak a tárgytól való eltérés esetében, viszont azonban — kétszeri figyelmeztetés után — tőle a szót is megvonhatja. A ki a tanácskozás méltósága és rendje ellen vét, vagy a gyűlés tagjait sértő kifejezését azonnal vissza nem vonja, széksértési kereset alá vonható s a közgyűlés által — felebbezés kizárásával — 100 frtig terjedhető birsággal büntethető. Mihelyt valamely tárgyhoz szónok nem jelentkezik, az elnök a tanácskozást befejezettnek nyilvánitja s a kérdést szavazásra tűzi ki. A szavazatok a szólók szerint vétetnek számba, de ha az elnök, vagy tíz bizottsági tag kivánja, a kérdés felállás és ülve maradás utján szavazással döntetik el, illetőleg ha törvény rendeli, vagy 20 tag irásban kivánja, névszerinti szavazással. A közgyűlésről vezetett jegyzőkönyvet, ha a gyűlés több napig tart, a másnapi ülésben a közgyűlés, az utolsó napi ülésről vezetett jegyzőkönyvet pedig, valamint a csak egy napon át tartott közgyűlés jegyzőkönyvét is legkésőbb 3 nap alatt az erre kitűzött hitelesítő közgyűlés hitelesiti. A törvényhatósági közgyűlések ülései nyilvánosak, de tetszést, vagy nem tetszést nyilvánítani — megintés, majd kiutasitás terhe alatt — a hallgatóságnak tilos. Ha kivételes körülmények zárt ülés tartását indokolnák, e felett a közgyűlés többsége dönt. A közgyűlés határozatait rendszerint az alispán hajtja végre. A járási főszolgabirák útján előterjesztett községi ügyekben a törvényhatósági közgyűlés határozatai közvetlenül a főszolgabiráknak is kiadhatók s ez esetben a végrehajtás is közvetlenül az ő feladatuk. — A törvényhatósági bizottság közgyűlése elé tartozó ügyeket az állandó választmány készíti elő, melybe a törvényhatósági bizottság — 1887-iki szervezkedési szabályrendelete értelmében — 30 tagot választ. Szakosztályai: *a*) közigazgatási, *b*) közmunka és közlekedési, *c*) pénzügyi szakosztályok. Legtevékenyebben működik a pénzügyi szakosztály, mely kivált kölcsönvételi, alapítványi, költségvetési és zárszámadási ügyekben mond véleményt.

b) **Bizottságok és választmányok.** Az utolsó 25 év alatt feltűnően megszaporodott közigazgatási törvények a törvényhatósági bizottságon kívül, a bizottságoknak és választmányoknak egész sorát illesztették a vármegyei közigazgatás szervezetébe. Ezek közül a legkiterjedtebb közigazgatási funkciot teljesít:

a) *A közigazgatási bizottság.* Hivatása a törvényhatósági és állami közigazgatás közegeinek összhangzó együttműködését biztosítani. Elnöke a főispán, tagjai $^3/_4$ részben vármegyei tisztviselők és a vármegye törvényhatósági bizottságából választott tagok úgy, hogy voltaképen ez a bizottság is bátran mondható a törvényhatósági bizottság kifolyásának. Szervezetét és hatáskörét az 1876. évi VI. t.-czikk határozza meg. — Albizottságai közül mondhatni önálló hatáskörrel működik az erdészeti albizottság, mely az erdőrendészeti ügyeket kezeli csaknem egészen füg-

getlenül a közigazgatási bizottságtól. Elnöke az alispán, tagjai a kir. kerületi erdőfelügyelő és a törvényhatósági bizottság által 3 évre választott két erdészeti szakértő kültag. — Külön albizottságai még a gyámügyi felebbviteli, fegyelmi, erdei kihágási, útadó- és törvényhatósági pótadó felszólamlási albizottságok a neveikből is érthető hatáskörrel.

b) *A központi választmány* a választókerületek száma után megállapítva 32 tagból áll s az országgyűlési képviselőválasztók névjegyzékének összeállításán és kiigazításán kívül még magukat a képviselőválasztásokat is vezeti. Elnöke az alispán.

c) A legtöbb adót fizetők névjegyzékét az 1886. évi XXI. t.-czikk 25. §-a alapján szervezett igazoló választmány állítja össze és igazítja ki. Áll pedig a törvényhatósági bizottság által választott öt tagból, továbbá főispáni kinevezés alá eső elnökből és három tagból.

d) *A bíráló választmány* az igazoló választmánynak felebbviteli fóruma. Elnöke a főispán, tagjai a törvényhatóság közgyűlése által választott öt tag.

e) *A népnevelési bizottság* az 1876. évi XXVIII. t.-czikk 8. §-a alapján szervezve áll — a törvényhatóság részéről megállapított szám szerint — 15 választott tagból, a vármegye területén levő vallásfelekezetek egy-egy választottjából, az állami és községi tanitókból, az iskolalátogatókból és végre minden egyes vallásfelekezet tanitói közül a törvényhatósági közgyűlés által választott egy-egy tagból. Ez a bizottság azonban — érdeklődés hiányában — csupán alakuló üléseket szokott tartani.

f) Az 1874. évi XXV. t.-czikk alapján szervezett *statisztikai bizottság* feladata a vármegye területéről évenkint egybegyűjteni szokott népmozgalmi adatok összeirásainak felülvizsgálása. A legújabban életbe lépett állami anyakönyvi törvény azon rendelkezése, hogy az anyakönyvvezetők ezen adatokat közvetlenül szolgáltatják az országos statisztikai hivatalnak, alighanem abszorbeálta ezen bizottságnak egész hatáskörét. Különben sem sok hasznát vette a statistika ügye.

g) *Az egészségügyi bizottság* 34 tagot számlál, kiknek felét a törvényhatósági közgyűlés választottjai, másik felét a tiszti főorvos, 10 járási orvos, 2 állatorvos, a m. kir. honvédzászlóalji orvos, továbbá a közigazgatási bizottság részéről kijelölt mérnök, épitész és gyógyszerész teszik ki. Elnöküket maguk választják.

h) Az 1883. évi I. t.-czikk 6. §-ának rendelkezéséhez képest a jegyzőjelöltek képesítését az alispán elnöklete alatt működő *jegyző-vizsgáló bizottság* veszi számba. Tagjai: a tiszti ügyész, árvaszéki elnök, pénzügyigazgató, kir. tanfelügyelő, számvevő, a törvényhatósági bizottság által 3 évre választott két tag és a megyebeli jegyzők által szintén 3 évre választott két rendes és egy póttag.

i) *A közkórházi bizottságot* szintén a vármegye törvényhatósági bizottsága alakítja három évenkint. Elnöke az alispán, tagjai a közkórház igazgatója, gondnok a és 14, a megye közgyűléséből választott tag. A bizottság közkórházi adminisztrativ ügyekben jár el.

k) A vármegye alispánjának elnöklete alatt egy a törvényhatósági bizottság által 3 évre választott, 18 tagból alakitott bizottság működik, mely a Bibits-alapítványi ügyeket veszi előkészítő tárgyalás alá.

l) *A nyugdijazásért* folyamodó vármegyei tisztviselők — segédhivatalnokok — és szolgák munkaképességi állapotának megvizsgálására ugyancsak külön bizottság van szervezve. Elnöke a tiszti főorvos, ezenkívül van még a bizottságnak két orvos tagja. Végre

m) az 1894. évi XII. t.-czikk alapján legutóbb szervezett mezőgazdasági bizottság szervezetéről és hatásköréről alantabb lesz részletesen szó.

c) **Törvényhatósági közegek hatásköre és munkafelosztása. 1. Központi tisztviselők.** A vármegye választott és kinevezett tisztviselőinek hatáskörét ma már törvények szabályozzák annyi részletességgel, hogy a szervezkedési szabályrendelet ide vonatkozó részéből itt ugyszólván alig lehet nehány általánosságban tartott kijelentésen kivül egyebet feljegyezni.

a) A vármegye első tisztviselője *az alispán* a törvények egész tömkelegében megszabott kötelességei mellett még arra is felügyelni tartozik, sőt »folytonos és éber figyelemmel is kisérni,« hogy a közigazgatás minden ágazatának ügymenete rendes, gyors és pontos legyen. E feladatának teljesithetése végett a törvényhatósági külső tisztviselők és községi elöljáróságok működéséről időközi látogatások utján meggyőződést szerez, a közigazgatásnál alkalmazott központi tisztviselőkkel pedig hivatal-főnöki minőségben rendelkezik. A beérkezett ügydarabokat feldolgozás végett a főjegyzőnek, főszámvevőnek, aljegyzőknek stb., mint előadóknak ő adja ki s a fogalmazott kiadványterveket és névaláirásával ellenjegyezve, ő emeli érvényre.

Általában az alispán vezeti — törvényben körülirt hatáskörrel — a törvényhatósági önkormányzatot s az állami közigazgatás közvetítését mindazon ügyekben, melyek a törvényhatósági bizottság közgyűlésének fenn nem tartvák, avagy más közegek hatáskörébe utalva nincsenek. Hogy ezen teendők nagy, szinte tulhalmozott tömegét dilettánskodó munkával többé végezni nem lehet, de az ugy a vármegye vezetőjének, mint egy egész tisztviselői karnak szakadatlan és pihenést nem ismerő tevékenységét egyre fokozottabban igénybe veszi, elég legyen azzal bizonyitani, hogy az alispáni hivatal ügyeinek évenkinti forgalma ma már átlagosan a 30 ezer ügyszámot is eléri. Minden esetre baj az, hogy a huszonöt év óta kétszeresen megszaporodott közigazgatási teendők végzésére a vár-

megye, a huszonöt év előttinél csak alig valamivel nagyobb munkaerő felett rendelkezik.

b) *A jegyzők* a közgyűlés és alispán előadói s az egyes választmányok, küldöttségek és szakbizottságok jegyzőkönyvvezetői. Mint előadók előadói könyvet vezetnek, az ügydarabokat az iktatókönyvi számok sorrendje szerint, a sürgősöket soron kivül elintézik. A főjegyző még külön az alispánnak törvény szerinti helyettese is.

c) *A főszámvevő* az alispánnak számviteli és pénztárkezelési ügyekben rendes előadója, a vármegye házi-, letéti-, útalap- és alapítványi pénztárairól vezetett számadások ellenőrzője. Közreműködik a pénztárvizsgálatoknál s őrködik a felett, hogy a jóváhagyott költségvetési előirányzat túl ne lépessék. Számlákat, díj- és költségfelszámításokat érvényesít, összeállítja és előadja a megye költségvetését, előkészíti a betegápolási pótadó kivetését, ugyancsak ő állítja össze a vármegyei közmunkaváltság és a természetben leszolgálandó közmunka-erő főkimutatását is.

d) *A főpénztárnok* és *ellenőr* kezelik az összes megyei és alapítványi pénztárakat egyetemleges felelősséggel, minden pénztári ágról külön főkönyvet, a napi bevételekről és kiadásokról pedig napló-jegyzéket és egy főbevételi és kiadási naplót vezetnek, felügyelnek a megyei alapitványok kamatainak pontos befizetésére s rendellenességek esetében jelentést tesznek az alispánnak. Hivatalba lépéskor évi fizetésüknek egyszeres értékével felérő biztositékot tesznek le.

e) *Az iktató* az alispán kezeihez érkezett beadványokat még az érkezés napján iktató könyvébe bevezeti s az iktatókönyvi számot minden beadványra pontosan feljegyzi, bélyegköteles beadványoknál felügyel azok helyes bélyegzésére is. Az elintézett ügydarabokat ő veszi át naponkint a kiadótól, az elintézést iktató könyvében kivezeti, a határidőre nyilvántartandó darabokat az evégből vezetett határidő-nyilvántartási naplóba bejegyzi s ezután az összes iratokat a levéltárba szolgáltatja.

f) *A kiadó* a kiadatni rendelt ügyiratokat átveszi, könyvébe szám szerint bevezeti, a sürgőseket azonnal, a többit pedig a beérkezés sorrendje szerint az irnokokkal letisztáztatja, az eredeti fogalmazványnyal összeegyezteti s mind ennek megtörténte után postára adja.

g) *A levéltárnok* az ügyiratokat rendben tartja és megőrzi. A beadványokról évfolyamonkint mutató-jegyzőkönyvet (index) vezet. Ő veszi át és kezeli a számadásos nyomtatványokat, minők a marhalevelek, házalási könyvek, igazolási jegyek stb. továbbá úgy a központi, mint a külső tisztviselők használatára beszerzett irószereket is. A marhalevelek szabályos kezelése tekintetében a levéltárnok és segéde felelősséggel tartoznak.

h) *A két tiszti ügyész* a törvényhatóság jogtanácsosa és állásánál fogva tagja a megyei árvaszéknek; összeütközések elkerülése végett — bár az alügyész a főügyésznek alárendeltje is — a vármegye területe

árvaszék és adóügyi külső teendők tekintetében a két ügyész között arányosan megosztatik. Az árvaszéki ülésekben hetenkint felváltva vesznek részt, ellenben a közigaztási bizottságnak a főügyész a tagja, az alügyész pedig csak állandó helyettese.

i) Az egészségügyek közvetlen ellenőrző közege az alispánnak alárendelt *tiszti főorvos*. Teendőit a közegészségügyi törvény szabályozza. A járási orvosok szakügyekben alatta állanak s működésüket ő vezeti és ellenőrzi.

k) *A számvevők* a községi költségvetési előirányzatok és számadások számszéki előadói s miután előadói teendőjük a központban végzendő, a központi tisztviselők közé soroztatnak s mint a számvevőség tagjai egy közös egész részeit képezve, az alispán saját s esetleg a főszámvevő utján közvetített vezetése alatt együtt működnek. Ennek daczára munkaarányos megosztása érdekében a vármegye alispánja a megyebeli községeket a számvevők számának megfelelő kerületekbe csoportosítja.

l) *A várnagy* — hangzatos czíme daczára közvetlenül az alispánnak alárendelve — kezeli a vármegye »belgazdászati ügyei«-t, felügyel a szolgaszemélyzetre, épületre, rabokra és butorokra.

2. Külső tisztviselők. *a*) A járás fejének, a *főszolgabirónak*, teendőiről itt szám szerint fel nem sorolható törvények gondoskodnak ugy, hogy a szabályrendelet már nem is tud már tőlük egyebet kivánni, mint hogy ügykezelésüket a központi mintájára rendezzék be, meg hogy pénzértékeket 48 órán túl ne tartsanak maguknál. A többi, töméntelen végezni valót az egyre szaporodó törvények és különböző eredetü szabályrendeletek irják terhére.

b) A főszolgabirónak segédje és a szükséghez képest helyettese is a *járási szolgabiró*. Ilyenkor önállóan működik, különben pedig hivatali főnöke a főszolgabiró által hozzáutalt fogalmazási és segédhivatali teendőket végzi és kiküldetésekben jár el, melyeknek fuvarköltségei — ha egyébként fel nem számittatik — a főszolgabiró fuvarátalányát terhelik.

c) *A járási orvosok* a főszolgabiró egészségügyi szakközegei. Mint ilyenek a járási főszolgabirónak alárendelvék, tisztán szakügyekben azonban a tiszti főorvossal közvetlenül érintkeznek. Működési körüket az 1876. évi XIV. t. cz. egészségügyi törvény szabályozza, de az állategészségügyre is kiterjed és a szükséghez képest lóvizsgálatokat teljesítenek, vagy állatjárvány-rendszabályokat is foganatosítanak.

d) *Az állatorvosok* feladata általában véve az állategészségügy kezelése, az állattenyésztés előmozdítása s járványos, vagy ragályos kórok felmerülésekor az előirt állatjárvány-rendszabályok szigorú teljesítése. Szakügyekben a tiszti főorvosnak, egyébként az illető járási főszolgabirónak vannak alárendelve. Kötelességük a marhavásárokat figyelemmel kisérni

és a marhaleveleket ellenőrizni, végre a tavaszi ló- és marhavizsgálatoknál s az esetleges időközi vizsgálatoknál közreműködni.

3. Gyakornokok. *A közigazgatási gyakornokok* az illető főnökük által hozzájuk utalt fogalmazási s illetőleg előadói teendőket végezik, a szükséghez képest azonban a kezelési teendőkben is közreműködnek. *A számgyakornok* a főszámvevő mellé osztatik be s ennek vezetése és felügyelete alatt a számvevői és pénztári szakban működő tisztviselők segédkezésére alkalmaztatik.

4. Segédhivatalnokok. E czim alatt a vármegye *irnokait* kell érteni. A szabályrendelet róluk csak annyit mond, hogy általában illető főnökeiknek vannak alárendelve s teendőiket is ezek utasítása szerint végzik. Különben a központok közvetlenül a kiadó, a járási irnokok a főszolgabiró rendelkezése alatt állanak.

IV. A vármegye háztartása.

1. Háztartási költségek. A vármegye háztartási költségeit fedezi: *a*) Saját jövedelmeiből. *b*) Az 1883. évi XV. t.-czikk 1. §-ában megállapított állami javadalmazásból. *c*) Törvényhatósági pótadóból, minek kivetési, kezelési és beszedési módját külön vármegyei szabályrendelet (61/884. közgyül. sz.) határozza meg. A betegápolási pótadó tárgyában szintén külön szabályzat (376/880. közgy. sz.) van hatályban. A vármegyei házi pénztár saját jövedelmeit képezik a törzsvagyon-alap kamatai és a vármegyei ingatlanok bér- és haszonbérjövedelmei. A megyeház-alapnak az arad-csanádi vasút kétegyháza-kisjenői szakaszának kiépítésére a közmunkaváltság-alapból nyujtott hozzájárulás fejében felajánlott és elfogadott 10 ezer frt névértékű részvények képezték alaptőkéjét. Az alap további gyarapítására a házi pénztári maradványok és egyéb, rendelkezésre kerülő, pénzek szolgálnak.

2. A vármegye törzsvagyona. Aradvármegye törzsvagyon-alapja az 1895-ik évi álladék szerint 98,323 frt 48 krt tett ki, ebből 7268 frt 47 kr. készpénz volt, mig 18,450 frt állampapirokban, 72,605 frt 01 kr. pedig takarékpénztári betétekben és magán-kötvényekben volt elhelyezve. Az alap 1894. évi bevételeiből 10,921 frt 20 kr. valódi és 602 frt átfutó bevételként lett kimutatva, ugyanezen évben kiadása volt az alapnak 3508 frt 30 kr. valódi és 602 frt átfutó kiadás. A vármegye tulajdonát képező ingatlanok és pedig

I. Arad szab. kir. város területén: *a*) A megyeház és törvényszéki épület 2 hold és 210 □-öl kiterjedésben. E központi megyeház 1821-ik évben épült fel a megyei karok és rendek adakozásából, továbbá a megye házi pénztárának hozzájárulásából. A törvényszéki helyiségek eredetileg katonai határőrvidéki, kincstári épületek voltak, a vidék visszakebelezte-

tése idejében azonban Mária Terézia királynő a vármegye tulajdonába bocsátotta. Ezen épületekhez még egy 568 □-ölnyi kertrész is tartozik. *b*) A vármegyei közkórház 1 hold és 1439 □-ölnyi belsőséggel. *c*) A legutóbb felépített lovassági laktanya összesen 20 hold és 390 □-öl kiterjedésű külsőséggel.

II. A' vidéken: *a*) Főszolgabirósági székház Pécskán 1366 □-öl belsőséggel. Becsértéke 13 ezer forint. *b*) Világoson 900 □-öl belsőség 1000 frt becsértékben és 1080 □-öl kenderföld 150 frt becsértékben. Amarra báró Bohus István nagybirtokost telekkönyvileg biztosított visszavásárlási jog illeti meg; a kenderföldek után évi 7 frt haszonbérjövedelmet húz a megye. *c*) Pankotán 2 hold 640 □-ölnyi epreskert-belsőség, mely rendeltetésének megfelelőleg használtatik. Értéke 500 frtra van becsülve. *d*) M.-Radnán 137 □-ölnyi belsősége és 2 hold 1118 □-ölnyi kiterjedésű külsősége van a vármegyének. Előbbin a főszolgabirói székház áll és 6 ezer, utóbbi legelő- és erdőterület és 100 frt becsértéket képvisel. *e*) Főszolgabirósági székház Ternován, mely a főszolgabiró és járási szolgabiró természetben nyujtott lakását és a hivatali helyiségeket foglalja magában. Két épület összesen 5 hold 1000 □-öl belsőséggel 7 ezer frtnyi értékre becsülve. Ezen ingatlanok visszavásárlási joga báró Solymossy László nagybirtokos javára van telekkönyvvezve. *f*) Nagy-Halmágyon a főszolgabiró lakását és irodahelyiségeket magába foglaló székház; ezideig telekkönyvvezve nem volt, az eljárás ez irányban épen most van folyamatban. *g*) Az 1110 □-ölnyi kiterjedésű és 5500 frtra becsült főszolgabirói székház Borossebes nagy községben. *h*) Buttyinban egy 3 ezer frt értékű belsőség. Az épület bérházul használtatik és 200 frt évi bérjövedelmet hajt. *i*) Borosjenő községben főszolgabirói székház 1 hold 856 □-ölnyi belsőséggel. Becsértéke: 6 ezer forint. *k*) A főszolgabirósági székház Kisjenőn. Ez sincs még ez ideig a megye nevére telekkönyvvezve, de az eljárás itt is folyamatban van. Végre: *l*) Elek községében van a vármegyének egy 744 □-öl belsősége (ugyancsak hivatali székház) 5 ezer forintra becsülve, továbbá egy 500 frt értékű, 1 hold és 362 □-ölet kitevő szántóföld külsősége, mit a járási főszolgabiró használ.

3. Megyei alapok és pénztárak. A vármegye tulajdonát képező, vagy csak a vármegye kezelése alatt álló alapok — a már fent tárgyalt törzsvagyon-alapon kivül s nem értve e czím alatt az úgynevezett alapítványokat — az 1894-ik évre szerkesztett számadásban a következő álladékokat mutatják:

Az alap czíme	Maradvány és 1894. évi bevételek		1894. évi kiadások		Pénztári maradvány							
					készpénzben		állampapirokban		tak. pénzt. betét és magán kötvényben		Összesen	
	frt	kr.	frt	kr	frt	kr.	frt	kr	frt	kr	frt	kr.
Állategészségügyi alap	1782	45	32	20	659	35	—	—	1090	90	1750	25
Állattenyésztési »	11	—	—	—	11	—	—	—	—	—	11	—
Beszállásol. pótadó »	339338	50	316347	61	3702	19	—	—	19288	70	22990	89
Betegápolási »	23297	14	12232	21	11064	93	—	—	—	—	11064	93
Erdei »	11231	52	6922	7	4308	75	—	—	—	—	4308	75
Ipariskolai »	4132	06	2031	81	35	19	—	—	2065	06	2100	25
Kamat »	2283	22	1709	07	574	15	—		—	—	574	15
Közkórház »	61917	11	1809	16	3126	97	15150	—	41830	98	60107	95
Közkórház kibőv. »	40387	50	20000		—	—	—		20387	50	20387	50
Megyei pótadó »	203308	49½	60000	—	63834	17½	—	—	79474	32	143308	49½
Megyeházépítési »	11684	42½	1679	—	5	42½	—	—	10000	—	10005	42½
Tisztviscl. nyugdij »	164963	15	49822	69	13600	63	18750	—	82789	83	115140	46
Rendkivüli » »	11461	54½	7069	51	130	49	—	—	4261	54	4392	03½
Jegyzői » »	94928	87½	9210	67	6836	66½	—	—	78881	54	85718	20½
Legény »	2571	—	79	69	34	21	—	—	2457	10	2491	31
Könyomda »	1222	56	914	64	307	92	—	—	—	—	307	92

A vármegye házi pénztárának 1894-ben 111,527 frt 26 krral kimutatott bevételeiből ugyanezen évben 110,883 frt 80 kr. használtatott fel, eszerint a következő év pénztári maradványa 643 frt 46 krt tett ki.

A letéti pénztár 1894. évi bevételeinek s az előző évi maradványának együttes összege: 178,345 frt 22½ kr. Erre 1894. év folyamán 77,414 frt 84½ kr. adatott ki, igy 1895-ik évre átvitetett 100,930 frt 38 krnyi pénztári maradvány, a miből 4764 frt 55 kr. készpénzben, 9200 frt állampapirokban és 86,965 frt 83 kr. takarékpénztári betétekben és magán kötvényekben állott kezelés alatt. A vármegye pénzeinek kezelése az 1883. évi XV. t. cz. alapján 1883. évi julius 14-én 37,169 szám alatt kibocsátott belügyminiszteri szabályrendelet szerint történik.

4. Alapítványok. *a*) *A Bibits-alapítvány.* Az Aradvármegye tulajdonát képező, vagy csak a vármegye kezelése alatt álló, nagy számú alapítványok között első helyen áll Bibits, született Tomján Margit fejedelminek mondható iskolai alapítványa. E nemes lelkű és fenkölt gondolkozású nő Aradon 1774. decz. 31-én kelt s 1776. márcz. 1-én Mária Terézia királynő legfelsőbb jóváhagyásával megerősített végrendeletében jól tanuló, nemes ifjak neveltetésére 222,653 pengő forintot és 51 krt hagyományozott azon további rendeltetéssel, hogy ezen összeg kamataiból Szent-Annán fennállott kegyes-rendi gymnasiummal kapcsolatban tápintézet rendeztessék be. Csakugyan már 1778-ik évben negyven ifju nyerte a konvik-

tusban nevelését. A szent-annai konviktus azonban nem sokáig élvezte boldog emlékű Tomján Margit jótékonyságának áldását, mert József császár 1784-ben önkényüleg megszüntette az intézetet, melynek akkor becsukott kapui azóta sem nyiltak meg többé. A szent-annai tanintézet megszünése után hosszú ideig senki sem élvezte az alapítvány jótékonyságát s csak nagy későn juttattak belőle nehány tanulónak csekély stipendiumot. Később Nagyváradon létesült ujra egy konviktus, melybe hol több, hol kevesebb tanulót vettek fel, 40-et azonban egyszer sem haladt meg a számuk. Rövid fenállása után 1849-ik évben a nagyváradi intézet is megszünvén, ezen évtől kezdve 1856-ig ismét értékesítés nélkül hevert az alapítvány, mig nem 1856-tól kezdve kamataiból nehány tanuló húzott évi 210 frtos ösztöndijakat. Az ösztöndijasok száma csak az alkotmány helyreállítása után emeltetett fel huszonötre. — Az 1867. évi deczember hó 2-ikáról keltezett leiratában ismét akként intézkedett a magyar közoktatásügyi kormány, hogy az eddig ösztöndijban részesített 25 tanulón kivül még 114 ifju nyerjen évi 200 forintos ösztöndijat s erre az alapítvány kamataiból 24071 forint 94 krt folyósított is. A vármegye közönsége azonban — mint alapítványi gondnok — leghatározottabban állást foglalt a közoktatásügyi kormány e terve ellenében s nyomban meg is bizott egy bizottságot azzal, hogy az alapítványnak jövőben leendő használata felől tervet készítsen s erről a legközelebbi bizottmányi ülésnek véleményező javaslatot tegyen. A terv kidolgozásával megbizott küldöttség azon álláspontra helyezkedett, hogy miután egyfelől az alapitó nő szándéka nem ösztöndij-kiosztás, de tápintézet alapítása volt s az ösztöndíj-osztás csakis József császár önkényes rendelkezésében leli magyarázatát és miután másfelől az alapítványi feltételeknek egyébként is megfelelő 139 kitünő tanuló nem is akadna, ily körülmények között pedig az alapítvány jótékonyságában könnyen érdemetlenek is részesülnének: a közoktatásügyi kormány szándékának minden megengedett módon utját kell állani. Igy határozott az 1867-ik év deczember 2-án és következő napjain tartott bizottmányi ülés is s ugyanekkor Ő felsége a királyhoz intézett folyamodásában királyi jóváhagyást kért ahhoz, hogy 40 ösztöndij-állomás fentartása mellett a még rendelkezésre álló 99 egyenkint 210 frtos ösztöndíj együttes összegének kamatai az Aradon épiteni tervezett lyceum tanári javadalmazásaira legyenek fordíthatók. A kért királyi jóváhagyás 1868. évi május hó 12-én kelt királyi kéziratban meg is adatott. Nehány év mulva erre az aradi lyceum is felépült, azonban Aradvármegye törvényhatósági bizottsága, mint alapítványi gondnok meghallgatása és beleegyezése nélkül a Bibits-alapítványi tőke egy jelentékeny részének felhasználásával. Hiába volt azután a vármegye minden óvásemelése, hogy a kamatokból is csak a 40 ösztöndíj-állomás fentartására szükséges összegen felüli részt engedte át s ezt sem

építési és felszerelési költségekre, de kizárólag tanári javadalmazásokra. Az évről-évre megújult tiltakozások daczára a Bibits-alapitvány a lyceális épület telekkönyvi tulajdonosa maradt. De legalább 1872-ben maga a közoktatásügyi kormány is elismerte a vármegye követelésének jogosúlt voltát s igéretet is tett, hogy az aradi lyceumba beépített alapítványi tőkének megfelelő összeget már az 1873-iki országos költségvetésbe felveszi. A helyett, hogy igy történt volna, 1876-ban már oly értelmű kormányrendeletet vett a vármegye, hogy miután a beszüntetett 99 ösztöndij állomás után megtakarított összegek a lyceum építési költségeinek törlesztésére nem elegendők, az ösztöndíj-állomások számát 20-ra, vagyis felére apasztja. Ez megint rosz vért szült itt s ismét egymást érték a felterjesztések a közoktatási kormányhoz. 1879. évben meg épen kiséretül küldöttséget is rendeltek a felterjesztéshez anélkül azonban, hogy e lépések a kormányt szándékainak megmásítására birhatták volna. Ilyen maradt a helyzet mind a mai napig.

b) *Más alapítványok.* 1. Egyike a legrégibb keletű megyei alapítványoknak *Vásárhelyi* Jonathán 2 ezer rajnai forintban tett alapítványa. Az 1758-ik évi február 8-án kelt végrendelet szerint az alap kamatai keresztény-katholika hitre áttért szegény tanulók segélyezésére voltak fordítandók. 1887. év folyamán Vásárhelyi Géza, Béla, László és Ilona ezen alapítvány gyarapítására ujabb 1600 frtot ajánlottak fel, egyszersmind családi tanácsukban kimondták, hogy mindaddig, amig Vásárhelyi Jonathánnak és testvérének Sámuelnek törvényes leszármazói lesznek, az alapítvány kamataiból létesített két 120—120 frtos ösztöndij is csak ezeknek adományozható. Ha ellenben ilyenek nem volnának, az ösztöndíjakban nemes szülőktől származó, vagy keresztény-katholika hitre áttért, szorgalmas ifjak részesítendők. Az alapítvány kezelését teljesen a vármegyének engedték át s csupán az ösztöndíjak adományozását tartották fenn a családi tanácsnak. Az alapítvány — az 1895-iki számadás szerint — 6193 frt 99 kr. álladékkal rendelkezik. 2. *A Kászonyi-alapítvány* — az 1792. évi február hó 13-án kelt alapító levél szerint — Kászonyi András kir. tanácsos 5 ezer rhenusi forintot tevő adományából keletkezett. Az alapítvány kamatai — az alapító rendelkezésének megfelelőleg — négy nemes, vagy tisztviselői özvegy, esetleg ily sorsú árvák gyámolítására használtatnak fel. Az egyenkinti segélyezések átlagos összege 30—40 forint. Az alapítvány tőkéje 1895-ben 3741 forint 27 krt tett ki. 3. *A Muraközy-alapítvány* az 1815. évi junius hó 1-én Budán kelt és a nádori hivatal által ugyanezen év julius 11-én hiteles másolatban kiadott alapító levél szerint 25 ezer forinttal v. p. tétetett s rendeltetése következőleg határoztatott meg. Az alapítványi tőke egy részének — 10 ezer forintnak v. p. — kamatai a »honilag kiállítandó felkelő sereg két legényének tökéletes ellátására,« — ugyancsak 10 ezer forintnak v. p. kama-

tai az ezen felkelő seregbeli katonák netaláni megbénulása esetében holtiglan tartó nyugdijazásukra, elhaltuk után pedig özvegyük és gyermekeik gyámolitására — fordítandók. Az alapítványi tőkéből még fenmaradó 5 ezer v. p. forint kamatai az ország által évenkint megajánlott királyi országos járulék (subsidium) pótlására szolgáljanak. A mennyiben az alapítás kamatai ily értelemben felhasználhatók nem volnának, ugy azok felét az alapító levél tőkésíteni rendeli, a másik fele megyei utak, hidak és töltések javitására, továbbá vallás és nemzetiségi különbség nélkül megyebeli elmebetegek gyógyitására, talált hullák és szegények temetkezési költségeire használhatók fel. Ezek szerint az alapítvány rendeltetésének teljesen megfelel annak jelenlegi azon használata, hogy 57,074 frt 04½ krra felszaporodott tőkéjének évenkinti kamataiból a megyei útalap és közkórház segélyeztetnek és pedig előbbi évi 250, utóbbi 350 frttal. A Muraközy-alapítványhoz tartozik még egy, 500 forintnyi értéket képviselő könyvtár, melyet a vármegye levéltára őriz. 4. *Almási Pál* volt főispán 1820-ik év márczius hó 20-án kelt alapító levelével az aradmegyei rabok lelki oktatásáról és keresztény hitben való gyarapitásáról kivánt gondoskodni, midőn ezen czélra 2 ezer forintot v. p. adományozott. Az összeg 6%-os kamatai az aradi minorita-atyákat illetik, kiknek ennek fejében »örök időkre« minden vasárnapon és ünnepen szent misét és a szent evangeliumot kellene a fegyenczek előtt a »megye épületében levő kápolnában« felolvasniok, ha ugyan volnának még a vármegyének fegyenczei és állana még a megyeházi kápolna. Az alapítvány különben jelenleg 878 frt 20 krból áll s kamatait a minorita-atyák élvezik; az alapító levelet és kötelezvényt is ők őrzik. 5. *A magyarnyelvterjesztési alapot* az 1831-ik év Szent-György hava 11-én tartott vármegyei közgyűlés alapitotta s ebből 1867. óta évi 20 forintnyi ösztöndíjban részesül nyolcz, nem magyar ajku, gymnazialis oly tanuló, ki a magyar nyelv elsajátításában jeles előmenetelt tanusít. Az alap 1894. évi számadása 8116 forint 34 kr. pénztári maradványnyal záródott. 6. *A népnevelési alap* a megyei fegyenczek munka-keresménye czímén 1870-ik évben befolyt 3080 forint 7½ krból keletkezett. A vármegye 1871. évi április 13-án tartott közgyűlésében népnevelési alapot létesített ezen összegből eredetileg oly rendeltetéssel, hogy kamataiból érdemes és szegénysorsú néptanitók segélyeztessenek, de az 1889. év január 14-én tartott megye-gyűlés azt oda módositotta, hogy az alap kamat jövedelme egyes, a fentartó eszközeiben szűkölködő népiskolák segélyezésére, vagy uj iskolák létesítésére használandó fel. A segély egyszer és mindenkorra vagy visszatérőleg is, de legfeljebb öt évre adható felekezeti és községi iskoláknak egyaránt, ha a közoktatásügyi törvényszabta követelményeknek megfelelők. Az alap álladéka 8274 forint 70 krt tesz ki. 7. *A Bohus Szögyény-Antonia* alapot alapították 1890-ik évben Bohus Zsig-

mond, István és László 200 forinttal néhai anyjuk Szögyény Antónia világosi nagybirtokosné, a budapesti jótékony nőegylet, az országos vörös-kereszt egylet aradvármegyei választmánya- és világosi fiókja egykori elnöknőjének emlékezetére. Az alap gyarapítására Bohus Istvánné és még többen »világosi hölgyek« alapítványa címén 153 frtot adományoztak, azt szabván az összeg rendeltetéséül, hogy kamataiból egy tankötelés árvafiu szeptember 6-án, Szögyény Antónia születésnapjának évfordulóján ruhával láttassék el. 1891-ben ismét szaporodott az alap Szentiványi Sánka Stefánia és mások adományával, kik a Szögyény Antónia iránt érzett kegyeletük megörökítése czéljából maguk között gyűjtést rendeztek s ennek eredményeképen 2 drb. 200 frt névértékü tisza-szegedi nyereménykölcsön kötvényt ajánlottak fel. Végre még Bohus István engedte át az alapnak egy hivatalos eljárása alkalmával érdembe hozott 7 frt 93 kr. napidíját. Az összes ezen alapítványok 1891-ben vonattak össze 560 forint 93 krnyi tőkével »Bohus-Szögyény Antónia iskolai alapítványa« czímén egy alapba. Jelenlegi álladéka 577 forint 35 kr. 8. *A »Gávai Gaal Sándor alapítványa.«* Felajánlották az 1887-ik évi április 25-iki közgyűlésnek Gaal Jenő dr. volt országgyűlési képviselő és testvérei egy darab 500 frtról szóló 4 százalékos, magyar állami aranyjáradék kötvénynyel. A kötvény szelvényeinek beváltási ára minden iskolai év végén fele részben Magyar-Pécska, másik felerészben Ó-Pécska községek iskolaszékeinek adatnak ki pécskai szorgalmas tanulók jutalmazására. Az alap 527 forint 96 krra szaporodott. 9. *Bochdanovits* György 1878. évi november hó 1-ről keltezett levele kiséretében 50 frtot küldött a megye hatóságának azzal, hogy ez összeg »*Bochdanoaits Karolina iskolai alapítványa*« czímén kezeltessék és kamatai a dulcselei g. n. e. iskola azon növendékei jutalmazására fordíttassanak, kik magyarul legjobban irnak és olvasnak. Ezideig azonban a kamatok évről-évre tőkésítettek. 10. *A harkályligeti hidvám alapot*, mely az 1895-ik évi számadásban 7097 frt 64 kr. álladékkal van kimutatva, — a kir. erdészeti kincstár, mint uradalom, továbbá a zarándi és szintyei uradalom, Kerülős, Ó- és Uj-Fazekas Varsánd, végre Ó- és Uj-Szent-Anna községek részéről 1884-ben alakult érdekcsoport létesítette a harkályi köröshíd építésére és fentartására. Az építkezésnél megtakarított összeget és hídvámjövedelmet csak kezeli a vármegye, ugy, hogy szoros értelemben véve nem is törvényhatósági alap. 11. Tekintélyes alapítványa van még a vármegyének a *Bohus Zsigmond alapítványban.* Alapította 1890-ik évben Bohus Zsigmond cs. és kir. kamarás és főrendiházi tag 10 ezer forintnyi tőkével. A már 11 ezer forintot meghaladott ezen alap kamataiból két technikai pályára készülő ifju húz évente 150—150 forintnyi ösztöndijat. 12. »*Néhai szamosujvárnémethi drauczi Dániel József alapítványa.*« Alapította özvegy Dániel Józsefné 1892-ik évben 1000 frttal, mely összeg

kamatait ösztöndíjképen egy-egy aradmegyei születésű, jeles előmenetelű, keresztény lyceumi (aradi kir. főgymnasiumi és főreáliskolai) tanuló kapja. Az alap jelenleg 1080 frt 70 krt tesz ki. 13. Az 1886. évi október 25-én tartott megyei közgyűlés fogadta el *Szeidner Bernát iskolai alapítványát* 100 frttal. Az alap 1894. év végén 134 frt 20 krnyi álladékkal birt s kamatai — az alapító levél szerint — minden iskolai év végén a berzovai gör. keleti és gör. katholikus hitfelekezeti iskolákba járó s a magyar nyelvben jó előmenetelt tanusított fiuk jutalmazására használandók. 14. *Az aradmegyei közkórház-alaphoz* — az 1775. évi márczius hó 1-én kelt alapító levél szerint — elsőkként járultak adományaikkal: özv. Edelspacherné, született Kocsamák Erzsébet 2000 frttal, özv. Kászonyiné szül. Radanits Klára 1000 frttal és Kászonyi András szintén 1000 frttal. Az első négy ezer forint nem egészen 60 év alatt kamataiból, önkéntes adományok, végrendeleti hagyományokból és a vármegye közönségének hozzájárulásából annyira szaporodott, hogy már 1833-ban az akkori követelményeknek megfelelő közkórház felépülhetett. A közkórház-alap az 1895. évi számadásban már 60,107 frt 95 krral szerepel, a miben nincs benn a 20,387 forint 50 krt tevő közkórház kibővítésialap vagyonálladéka. 15. *A borosjenői kórházalap*, melyet nem kezel ugyan a vármegye, de az előbbiekkel kapcsolatosan itt még is megemlíthető, a volt borosjenői cs. kir. szolgabirói hivatal vezetése mellett a vidéki birtokosok, községi testületek és magánosok körében eszközölt gyűjtésekből került ki. A borosjenői járási kórház 1854. évben épült fel s adatott át rendeltetésének. 16. Hasonlóképen keletkezett a *buttyini kórházalap* is, melyet azonban még jelenleg is a vármegye kezel. 1855 óta önkéntes adományokból és büntetőpénzekből ezen alap 37,491 frt 78 krra szaporodott fel. A kórházra azonban még mindig csak vár Buttyin és vidéke.

4. Költségvetés. Aradvármegye legutolsó — 1896-ik évi — költségvetését 1895. október hó 14-én tartott törvényhatósági közgyűlésében az 1895-ik évi költségvetés eredményével egybevetve, a következőképen állapította meg:

Rovat	Nevezetesen	1895-ik évi összeg frt	kr.	1896-ik évi összeg frt	kr.
	A) Szükséglet.				
I.	Tisztviselő, segéd és kezelő személyzet fizetése és lakpénze	1360 / 85770	— / —	87730	—
II.	Szolgaszemélyzet bére és lakpénze	7205	—	7815	—
III.	Szolgaszemélyzet ruházata	1673	—	1708	—
IV.	Hivatalos helyiségek bére	100	—	100	—
V.	Irodai szükségletek	5768	56	5768	56
VI.	Napidijak és útiköltségek	6700	—	6700	—
VII.	Épületek fentartása	1530	—	1530	—
VIII.	Egyéb rendszeresített kiadások	775	—	775	—
IX.	Rabtartási költségek	—	—	—	—
X.	Előre nem látható kiadások	—	—	991	41
XI.	Székházépítési, esetleg házi pénztári tart. alapra	—	—	—	—
		1360	—		
	Összesen	109521	56	113117	97
	B) Fedezet.				
I.	Állami javadalmazás	1360 / 100900	— / —	102260	—
II.	Cselekvő kamatok	2225	30	2010	97
III.	Ingatlanok jövedelme	207		207	—
IV.	Alapok járuléka	5700	—	5700	—
V.	Különféle bevételek	10	—	10	—
VI.	Térítmények	478	26	400	—
VII.	Pót-adó	—	—	—	—
		1360	—		
	Összesen	109521	26	110587	97

A mint látható, a vármegye rendes költségvetési szükségleteinek fedezésére 1896-ban törvényhatósági pótadót nem vett igénybe, egyéb czélra azonban s nevezetesen a rendkivüli nyugdíjalap javadalmazására a közgyűlés 1%-ot, továbbá az egész megye területére kiterjedő távbeszélőhálózat és az ezredéves kiállitás költségeinek második részlete fejében 2%-nyi törvényhatósági pótadót szavazott meg.

A vármegyei költségvetés szükséglet-rovatai közül legérdekesebb kétség kívül az első, melyben a tisztviselő-, segéd- és kezelő személyzet fizetése és lakpénze van előirányozva. A tisztviselő- és segédhivatali személyzet javadalmazása Aradvármegyében sem áll arányban szakadatlanul fokozódó teendőikkel. E panasz jogosultságát legfeljebb az gyengíti némileg, hogy az ország pénzügyi helyzete hosszú időn át ujabb terhek elvállalását csakugyan lehetetlenné tette s hogy a belügyi kor-

mány éppen ujabban számos jelét adta annak, hogy a vármegyei tisztviselők sivár anyagi helyzetén segíteni komoly elhatározása.

A *tiszti illetmények állása* különben — összehasonlítva az 1877-ik évi szervezkedési szabályrendeletben megállapítva volt fizetésekkel — Aradvármegyében ilyen:

A tisztviselő	Fizetés	Lakbér	Fizetés	Lakbér	Uti átalány	
	1877-ben		jelenleg		1877-ben	jelenleg
Alispán	2400	term.	2500	term.	400	500
Főjegyző	1400	200	1500	300	—	—
Aljegyző	900	—	700—1000	100—200	—	—
Tiszti főügyész	600	—	1300	300	—	—
» alügyész	—	—	900	200	—	—
» főorvos	1200	—	1100	—	—	—
Főpénztárnok	1200	200	1300	200	—	—
Főpénztári ellenőr	—	—	900	150	—	—
Főszámvevő	1200	200	1300	300	—	—
Számvevő	800	—	900	100	—	—
Számvevőségi gyakornok	—	—	600	—	—	
Levéltárnok	800	100	900	150	—	—
Levéltári segéd, iktató, kiadó	600	100	700	150	—	—
Irnok	500	—	600	50	—	—
Díjnok	360	—	360	—	—	—
Várnagy	500	term.	550	—	—	—
Közig. gyakornok	—	—	400	60	—	—
Árvaszéki elnök	1400	200	1500	300	—	—
» ülnök	1000	200	1100	200	—	—
» iktató, kiadó, irattárnok	600	100	700	150	—	—
» irnok	500	—	600	50	—	
Gyámpénztárnok	1000	200	1100	200	—	—
Ellenőr	800	200	900	150	—	
Könyvvezető	—	—	900	150	—	
Járási főszolgabiró	1000	term.	1100	200	400	400
» szolgabiró	700	100	800	120	—	—
» gyakornok	—	—	400	60	—	—
» irnok	420	—	500	50	—	—
» orvos	600	—	600	—	—	
» állatorvos	400	—	500	—	200	200
Laktanyafelügyelő	—	—	400	term.	—	—

E kimutatás eléggé meggyőzhet mindenkit, hogy a tisztviselői javadalmazások nagyobb része Aradvármegyében is alatta áll a legegyszerűbb megélhetés követelte minimumnak s kiváltképpen arról is, hogy a vármegyei közegek fizetésének alig észrevehető emelkedése távolról sem tartott lépést a vállaikra halmozott teendők szinte aggasztó szaporodásával. E helyen megemlíthető még, hogy a napi-díjfokozat szerint hivatalos kikül-

detések után az alispánt 5 frt, az árvaszéki elnökot, főjegyzőt, tiszti főügyészt, főszámvevőt és főorvost 4—4 frt, az árvaszéki ülnököt, főszolgabirót, tiszti alügyészt és aljegyzőt egyenkint 3 frt 50 kr., végre a járási szolgabirót, járási orvost, közigazgatási és árvaszéki számvevőt, pénztári tisztviselőt, állatorvost és kezelő hivatalnokot 3—3 frt, végre a gyakornokot és irnokot egyenkint 2 frt illeti meg. — E mű nyomása alatt a megyei tisztviselők fizetését figyelemre méltó módon emelték.

V. Árvaszék és gyámügy.

1. **Az árvaszék szervezete.** Aradvármegye árvaszékének tisztviselői: egy elnök, öt ülnök, két jegyző, továbbá egy-egy gyámpénztárnok, gyámpénztári ellenőr, könyvvezető, számvevő, iktató, kiadó és irattárnok s — mint már említve volt — a törvényhatóság tiszti ügyészei szintén tagjai az árvaszéknek. E rendszeres tisztviselők és hivatalnokokon kívül az árvaszékhez a megyei törvényhatósági bizottság által az 1877-ik évi XX. t.-czikk 178. §-a értelmében saját tagjai közül 12 kiküldött választatik, kiket az ülésen résztvevő ülnökökkel azonos számban, neveiknek betűsoros rendje szerint az árvaszék elnöke hív meg az egyes ülésekre. E tagok a törvényhatósági bizottságnak öt évenkint történő kiegészitése alkalmával visszalépnek, de ha a törvényhatósági bizottságnak tagjai maradnak, ujra megválaszthatók.

Az árvaszék eljárása, s nevezetesen közegeinek teendői és kötelességei a gyámügyi törvény alapján belügyminiszterileg megállapított »Ügyrend«-ben szabályozvák. A gyámpénztári kezelés és számvitel, a gyümölcsöztetés körüli eljárás módozata stb., vármegyei törvényhatósági szabályrendelettel lévén meghatározva, e helyen különös érdekkel bir.

E czím alatt még csak a következők említendők meg: A *gyámpénztárnok* teendője a gyámoltak és gondnokoltak pénzei és pénzértékeinek, tehát a gyámpénztárnak közvetlen kezelése a gyámpénztári ellenőr ellenőrzése mellett, mig a *könyvvezető* a gyámpénztár főkönyveit vezeti. A gyámoltak és gondnokoltak személyi és vagyoni viszonyainak nyilvántartása, a be- és kiutalványozási jegyzékek vezetése, végre a gyámok és gondnokok számadásainak megvizsgálása az *árvaszéki számvevő* teendőit képezik. A *tiszti ügyészek* munkaköre kiterjed, illetve a kiküldetések és megbizatások hozzájuk a következő terület-felosztás szerint utalandók és pedig: *a*) A tiszti *főügyészhez* az aradi, eleki, radnai, borossebesi és nagyhalmágyi; *b*) a tiszti *alügyészhez* a világosi, kisjenői, borosjenői, ternovai és pécskai járásbeli ügyek. Az *árvaszéki jegyzők*, kik különben az aljegyzők létszámához tartoznak s az árvaszékhez a vármegye alispánjának előterjesztésére a főispán által osztatnak be, az ülési jegyzőkönyveket vezetik s

az elnök által hozzájuk utalt ügyekben előadókként is foglalkoznak. Az árvaszék *végrehajtó közegei* a járási főszolgabirák és a községi előljárók. A *közgyámok* az árvaszéknek alárendelvén s az innen hozzájuk intézett rendeleteket pontosan teljesiteni is tartoznak.

2. **A gyámhatósági pénzkezelés.** A gyámpénztár pénzkészletei részben összesített, részben egyénenkinti rendszer szerint kezeltetnek külön gyámsági és külön gondnoksági osztályokban. Ezeken kivül a birságpénzek és letétek szintén külön számvitel alá esnek. Egyénenkinti kezelés alá vétetnek a kötelezvények és természetben megtartható egyéb értékek, továbbá azon pénzek, kötelezvények és egyéb pénzértékek, melyek a hagyaték letárgyalása, illetőleg az osztály megtétele előtt folynak be, a hagyatéki eljárás befejeztéig a gyámpénztár letéti ágában szintén e rendszer szerint kezelendők. Végre hasonló elbánás alá esnek még azon követelések is, — akár kamatoznak, akár nem — melyek az illető gyámoltak részére, mint örökségi osztályrészek, azok osztályos atyafiai által a nagykoruság elérte idejekor fizetendők. A gyámoltak és gondnokoltak minden egyéb pénzei és pénzértékei — hacsak a községek kezei közt nem maradnak — összesített rendszer szerint kezeltetnek. Az összesített gyámpénztár kézi pénzkészlete 2 ezer forintnál több nem lehet, mihelyt többlet mutatkozik, ezt a gyámpénztár — árvaszéki utalvány mellett — a törvényhatósági bizottság által öt évre terjedő hatálylyal kijelölt három pénzintézet valamelyikébe helyezi el. A központi gyámpénztár bevételeinek és kiadásainak ellenőrzése végett az árvaszéki számvevő ugy a be- mint a kiutalványozásokról jegyzéket vezet s ezt a számadásokkal való egyeztetés czéljából a megyei főszámvevőnek adja ki. Az árvaszék czímére érkező pénzeket, vagy egyéb értékeket csak az árvaszéki elnök, esetleg helyettese veheti át, ki is ezekről naplót vezet s legfeljebb 24 óra alatt a pénztárba adja. A naplóban a pénz, vagy érték átvételét a pénztári tisztség elismeri.

3. **Tartalék-alap.** Czélja a behajthatlanokká vált kölcsönpénzeket pótolni vagy pedig — amennyiben az árvaszék tagjai vagyonjogi felelősségre vonatnak — a visszkereseti jog fentartása mellett előlegezni. A tartalék-alapot illetik: *a*) a beolvasztott községi gyámpénztárak már létezett tartalékalapjai; *b*) a gyámoltak és gondnokoltak pénzei után előirt kamat-jövedelem 10 %-a; *c*) a gyámoltak és gondnokoltak pénzértékeinek (ékszerek, kötelezvények, oklevelek stb.) őrzéséért járó díjak, melyek a megőrzés időtartamához képest $^1/_2$ kr.—48 kr. közt váltakoznak. A tartalék-alap a főkönyvben e czélra nyitandó lapon előírva a gyámpénztárban kezeltetik.

4. **A gyámpénztári kölcsönök.** A gyámpénztár fizető képességének biztosítása érdekében 50,000 forint pénzintézetbe helyezendő el s csak az ezen felüli pénzek helyezhetők el gyümölcsözés végett jelzálogi kölcsö-

nökbe. A kamatláb úgy a gyámoltak és gondnokoltakra, mint az adósokra nézve 6 százalék, 50,000 forintnál magasabb kölcsön azonban egyeseknek nem adható. — Jelzálogi kölcsönök csupán földbirtokra és házakra adható, — gyártelepekre, szőlő és hányadrész birtokra nem — de úgy is csak egyenlő évi részletekben való törlesztés feltétele mellett s legfeljebb 30 évi törlesztési határidőre. A felvett kölcsön — fél évi felmondás előrebocsátása után — a lejárati idő előtt is visszafizethető. Kölcsönök csak oly ülésben szavazhatók meg, melyben a törvényhatósági bizottság tagjai közül választott szavazók egyike részt vett, emellett a tiszti ügyészeknek egyenes kötelességévé tétetik az, hogy a véleményük ellenére kölcsönt engedélyező határozatot hivatalból felebbezzék. A jelzálogúl felajánlott ingatlanság becsértékének meghatározásánál a következő alapok szolgálnak zsinórmértékül, u. m.:

A) *Földbirtoknál* az évi egyenes államadó 100-szorosa vétetik alapul 1-től 10 évig, — 80-szorosa 10-től 20 évig — és 60-szorosa 20-tól 30 évig terjedő kölcsönöknél, levonva ezen összegekből a három évi összes állami és községi adót. Az ekként megállapított érték $^1/_3$-da adható kölcsön, de aradvárosi földek csak akkor fogadhatók el jelzálogokul, ha legkevesebb három katasztralis holdat tesznek ki s ennyire a zálogjog együttesen kebeleztetik be.

B) *Háznál* a községi előljárók által kiállított becsülevél szerinti becsérték s a helyi viszonyok alapos mérlegelése — a megyei házak tekintetében, a városi építészeti bizottság becsülevelének alapos mérlegelése mellett az állami házbéradó 60-szorosa Arad szab. kir. város területén fekvő házakra nézve.

C) *Erdőknél* a járási erdészen kivül egy okleveles erdész által együttesen kiállított becsülevél szerinti becsérték. Uj kölcsönök utáni kamat a pénzkiadás napját követő naptól számittatik s a legközelebbi fél évre a kölcsönösszegből előzetesen levonatik. Az első törlesztési részlet a kölcsönvételt követő év deczember hó 31-én válik esedékessé. — A meg nem fizetett kölcsöntőkét és járulékait a tiszti ügyészek perlik és hajtják be, kik a központi gyámpénztárt minden peres ügyben képviselik. A tiszti ügyészek részéről igénybe vehető perköltség-előlegek fedezhetése végett a tartalék-alapból »ügyészi előlegek alapja« czímén 5 ezer forint van kihasítva s külön főkönyvi lapon előirva, az árvaszék rendelkezése alatt áll.

5. A gyámoltak és gondnokoltak illetményei. A gyámoltakat és gondnokoltakat az összesített rendszer szerint kezelt pénzeik után 6% kamat illeti meg, mely kamatjövedelem 10%-a azonban a tartalék-alap javára levonatik; az egyénenkint perelt pénzértékek után az illető kötelezvények szerint kikötött kamatok, illetőleg a mennyiben állami, vagy egyéb értékpapirokban vagy kamatozó adóhivatali letétekben feküdné-

nek az, e czímeken bevételezett kamatok járnak az imént említett 10%-nyi s esetleg tőke-kamat, vagy szelvény-adó levonással. Az év folyama alatt tényleg befolyt, de ki nem vett kamatok összesített kezelés alá kerülnek. — A nagykorúvá vált gyámoltak tőkéje s pénzértéke a nagykorúság bekövetkeztekor azonnal, a gyámság, vagy gondnokságnak egyéb okból való megszűnése esetében 3 hó alatt adatik ki a személyesen jelentkező félnek, vagy az utalványban megnevezett meghatalmazottnak. Midőn a fél a pénz felvétele végett személyesen jelentkezik, a személyazonosságot községi bizonyitványnyal, vagy két ismert s a nyugtatványt aláiró tanuval igazolnia kell, mig ellenben, ha a pénzt a községi előljárók kézbesitik, a pénz átvételéről szóló elösmervényt a községi előljárókon kivül a fél is aláirja.

6. A községi gyámpénztárak felügyelete. Különálló községi gyámpénztár hét van a vármegyében és pedig Glogováczon, Magyar-Pécskán, Ó-Pécskán, M.-Világoson, Uj Szent-Annán, Eleken és Szt.-Mártonban, mely pénztárak a gyámügyi törvény értelmében a megyei árvaszék felügyelete alatt állanak. Bevételeik és kiadásaik ellenőrzése czéljából az árvaszéki számvevő községenkint elkülönitett jegyzéket vezet, miket azután a számadásokkal a megyei számvevőség egyeztet. Általában pedig a községi gyámpénztári hivatal csak oly összegeket tehet bevételbe vagy kiadásba, melyek az árvaszék részéről, vagy a községi szabályrendelet szerint utalványozva lettek. A községi gyámpénztárakat a járási főszolgabiró vagy helyettese havonkint rovancsolja s az eredményről az árvaszéket értesiti, ezenkivül minden évben előzetes értesítés nélkül rovancsolás alá veszi a pénztárakat az árvaszéki számvevő is. — A községi gyámpénztári hivatalok kezelését is az árvaszék ellenőrzi egy-egy árvaszéki ülnök kiküldöttje által, kinek kötelességévé van téve ily vizsgálatok alkalmával számon kérni, hogy az épületek tűzkár ellen biztositva vannak-e, hogy a magánkötelezvények nyujtanak-e törvényszerű fedezetet és biztositékot, hogy a szabályrendeletileg előirt könyvek és nyilvántartások rendesen vezettetnek-e? stb. stb. A községi gyámpénztár érdekében felmerülő ügyészi teendőket a törvényhatóság tiszti ügyészei végzik anélkül, hogy az őket illető perköltségeken kivül külön fizetésre igényt tarthatnának, de a peres megbizásokat minden esetben a megyei árvaszék utján veszik. A községi közgyám köteles a gyámoltakról és gondnokoltakról, a községi gyámpénztári hivatal pedig a pénztári forgalomról, a magánfeleknél elhelyezett tőkepénzekről, a gyámhatóság alól felszabadult egyénekről, végre az ezek részére kiadott utalványok kifizetéséről az előirt minták szerint kimutatásokat készíteni és azokat minden félévre következő hó 5-ig az árvaszékhez beterjeszteni. A községi gyámpénztárnok és ellenőr óvadéka a megyei gyámpénztárban őriztetik.

7. Az árvaszék és gyámpénztár forgalma. A vármegyei árvaszék

árva és gondnoksági ügyeinek 1894-ik évre vonatkozó statisztikája a következő adatokat mutatja:

a) *A gyámoltak és gondnokoltak személyes viszonyai.* Az 1893-ik év végén gyámság alatt maradt 28,737, gondnokság alatt 68 egyén; 1894. év folyamán a gyámoltak száma 28270-re alá szállott, ellenben a gondnokoltaké 71-re emelkedett. Az 1894-ik év folyamán gyámság alól 1856 egyén szabadult fel, kik közül 486 készpénztőkével, 1288 ingó és ingatlan vagyonnal birt, mig 82 egyén teljesen vagyontalan volt. Gondnokság alól ezen év tartama alatt ki sem szabadult fel.

b) *A gyámpénztár forgalma.* A vármegyei gyámpénztárnak 1893-ik évi maradványa — az összesített gyámsági, egyénenkinti gondnoksági és letéti pénzkezelési ágakat együtt véve — 841,894 frt 38 krt tesz ki. Az 1894-ik év folyamán ugyanezen pénzkezelési ágakban 2.415,925 frt 06 kr. folyt be, kiadatott pedig 1.862,487 frt 25 kr; eszerint az 1894-iki maradvány 1.395,332 frt 19 krra rug.

c) *A községi gyámpénztárak.* Az 1893-ik év végén gyámság alatt maradt 1645, gondnokság alatt 2 egyén, 1894. év folyamán a gyámoltak száma 1615-re alá szállott, mig a gondnokoltak száma változatlan maradt. — A községi gyámpénztárak összes pénzérték maradványa 1893-ik év 445,411 forint 97 krajczárt tett ki, mely összeg az 1894-ik év végén 427,541 frt $10^1/_2$ krra csökkent. — Gyámság alól felszabadult 1894-ik év tartama alatt 169 egyén, kik közül 99 gyámpénztárilag kezelt tőkepénzzel birt, 34 vagyontalan volt, a többi ellenben ingó és ingatlan vagyon felett rendelkezett.

d) A megyei árvaszék *ügyforgalma* évi 20—25 czer ügyszám között váltakozik. Az 1894 ik év folyamán 22,757 ügyszámot tett.

VI. Községek.

1. **Községi szervezet.** Aradvármegye törvényhatósági bizottsága 1886-ik évi augusztus 11-én tartott közgyűlésében szabályrendeletileg állapitotta meg azon irányelveket, melyek által a megyebeli kis- és nagyközségek szervezkedésében a kellő egyöntetüséget biztositani lehetett. Az 1886. évi XXII. t. czikkben és e vármegyei, törvényhatósági szabályrendeletben vázolt tervek szerint épült fel tehát az ugynevezett politikai közegek egész szervezete. — Az uj szervezet általában életrevalónak bizonyult. A politikai községek túlnyomó része megállja helyét a szövevényes közigazgatási feladatok nagy tömegének közepette, daczára annak, hogy legtöbbje bizony nehéz és állandó harczot vív a napról-napra sulyosbodó közterhekkel. — Az 1886. évi XXII. t. cz. 64. §-a szerinti szervezkedés megyehatóságilag meghatározott vezérelveit az alábbiak foglalják magukban.

a) **A községi képviselet.** A községi képviselőtestületi tagok számát a községek szabályrendeletileg állapítják meg s fele része a községbeli legtöbb adót fizetőkből, hasonló fele része pedig a választó közönség választottjaiból alakúl. Ha a választók száma a képviselők törvényes, maximalis számát legalább háromszorosan meghaladja, a képviselők számának is a maximalis mennyiséget kell kitenni, egyéb helyeken ellenben a szám meghatározásánál az szolgál irányadóul, hogy a választás alá eső képviselő a választók számának egy harmadánál több ne legyen.

A képviselőtestület minden tavaszszal a múlt évi számadások megvizsgálása és minden őszszel a jövő évi költségvetés megállapítása végett márczius illetve szeptember hó első hétfőjén, vagy az erre következő köznapon rendes közgyűlést tart. Rendkivüli közgyűlés a községi biró, a képviselőtestület, vagy a képviselet tagjai egy negyedének kivánatára annyiszor tartható, a hányszor ezt a körülmények igénylik; ezenkivül a törvényhatóság közgyűlése, közigazgatási bizottság, alispán, járási főszolgabiró és a jegyző kivánságára is köteles a biró rendkivüli közgyűlést egybehivni. — A biró ugy a rendes, mint a rendkivüli közgyűlés határnapjáról s az azokon felveendő tárgyakról a képviselőtestület tagjait 24 órával előbb körözvény útján értesiti. Rendkivüli gyűléseken csakis az ily módon előre jelzett, rendes gyűléseken azonban más tárgyak is tanácskozás alá vehetők s a gyűlés tagjai önálló inditványt is tehetnek. — A közgyűlés elnöke a biró, akadályoztatása esetében helyettese; ő nyitja meg és zárja be az ülést, vezeti a tanácskozást és őrködik az ügyrend megtartása felett. Előadó és jegyzőkönyvvezető a jegyző. — A tanácskozás tárgyához mindenki csak kétszer szólhat; bármikor szó illeti azonban azt, aki *a*) napirendet inditványoz; *b*) személyes támadásra válaszol; *c*) félremagyarázott szavait igazitja helyre és *d*) a közgyűlés ügyrendjére hivatkozik. — Széksértés esetén a gyűlés 15 frt birságot alkalmazhat a községi szegény-alap pénztára javára. — Általában a tanácskozás és szavazás rendje a törvényhatósági bizottsági közgyűlés fentebb ismertetett gyűlési rendjének mintájára van berendezve. A képviselőtestületi közgyűlések hatásköre az illető törvény által van szabályozva.

b) **A községi előljáróság.** A községi előljáróság végrehajtja a felsőbb közigazgatási hatóságok rendeleteit s a képviselőtestület határozatait és végzi mindazon teendőket, melyeket a törvények s felsőbb hatósági rendeletek a községekre utalnak, ha csak azok a képviselőtestületi közgyűlésnek fentartva, vagy más közegek hatáskörébe utalva nincsenek. — A községi előljáróság áll *a*) *kis községekben*: a bíróból, a másod bíróból, esetleg törvénybíróból, mint a biró helyetteséből, az adószedő esküdtből s legalább még két esküdtből, a körjegyzőből, körközgyámból és a körorvosból. Csekély népességű kis községekben azonban a másodbirói állás vagy egészen mellőztetik, vagy pedig az egyik esküdti állással van

összekötve; *b*) a *nagy községek* előljárói: biró, másodbiró, esetleg törvénybiró, mint a biró helyettese, adószedő esküdt s legalább még négy esküdt, községi jegyző, közgyám s a községi orvos. — A községi közigazgatást a biró és jegyző együttesen, vagyis közös hatáskörrel és egyenlő felelősséggel vezetik. Ha egyetértésre nem jutnak, a biró elhatározása dönt, de a jegyző viszont a képviselőtestület, vagy járási főszolgabiró elhatározását kérheti ki, sőt felelősségének elháritása érdekében azt kérnie is kell. — A jegyző oly irásbeli foglalkozásért, melyet felsőbb meghagyás folytán, vagy a község saját hatásköréből folyólag az egész község érdekében teljesit, külön dijat nem követelhet, de egyesek érdekében és megbízására teljesített irásbeli munkálatokért a többször említett törvényhatósági szabályrendeletben tételenkint felsorolt díjakat szedheti. — A községi előljáróság hivatalos jelentéseit és levelezéseit nagy községeknél a biró és jegyző együttesen irják alá s azok tartalmáért egyaránt felelősek, kis községeknél ellenben csupán a körjegyző irja alá, a rendeleteket is ő veszi, de ezeket a község birájával közölni tartozik s vele együttesen, vagy egyetértőleg hajtja végre. — A pénzes, pénzértékes, vagy ajánlott leveleket nagy községben a biró és jegyző együttesen veszik át s irják alá a vevényt, kis községben a körjegyző és a körjegyzőségi székhely községi birája. — A *másod- vagy törvénybiró* a községi biró helyettese; nagy községekben a községi biráskodás vezetése állandóan a törvénybiró ügyköréhez tartozik. — Az *adószedő esküdt* a község pénztárnoka és számadója. A községi *esküdtek*, mint a községi előljáróság tagjai, a képviselőtestület és biró végrehajtó közegei, munkakörüket a biró osztja be. Közreműködnek leltározásoknál és becsléseknél s mint a bíróság tagjai eljárnak a községi biráskodásban.

2. A községi háztartás általában. A község háztartási szükségleteit a községi *törzsvagyon* és *közjavadalmak jövedelmeiből*, ha pedig ezek elegendők nem volnának — pedig soha sem elegendők — a még mutatkozó hiány erejéig *községi adóból* fedezi. A községi adó az 1886. évi XXII. t. cz. 130. §-ában felsorolt adócsoportok szerint következőleg osztatik fel, u. m.: *a*) *Az I-ső csoportban*, t. i. a kivetési alapul szolgáló összes, egyenes állami adók arányában a község minden tagját egyenlően érdeklő közigazgatási költségeket veti ki a község. Ilyenek a községi közegek javadalma, a községi ingatlanok után fizetendő állami adó és illeték-egyenérték, iroda szükségletek stb. *b*) *A II-ik csoportban*, t. i. csak az érdekeltek földadója arányában vetik ki azon költségeket, melyek a földbirtokot érdeklik, mint a gazdászati és mezei felügyelet költségei, a község külterületén levő és a község által fentartandó utak és kutak építési, fentartási költségei stb. — *c*) *A III-ik csoportba*, vagyis a föld és bányaadó, valamint a pusztai haszonbérlőknek haszonbérletük után fizetett kereseti adója kivételével az egyenes adók többi nemeire veti ki

a község azon költségeket, melyek a két első osztályba nem sorozhatók s melyek általánosságban a belrendőrségre és közbiztonságra vonatkozó kiadásoknak mondhatók. Mint például a törvénybiró, az adószedőn kivüli esküdtek, a községi vagy körorvos, községi vagy körszülésznő s halottkém fizetése, a rendőr bére és ruházati átalánya, szegődött éjjeli őrök bére, tüzoltó eszközök beszerzési költségei stb. stb. A pénztári kezelés és számvitel módját az 1883. évi XXII. t. cz. 140 §-a értelmében alkotott, külön törvényhatósági szabályrendelet határozza meg.

3. A községi jövedelem és kiadások. Közvagyon. A községi közjövedelmeknek országszerte, úgy Aradvármegyében is, legáltalánosabb forrása a *községi pótadó*. A jövedelmi források és kiadások különfélesége szerint a községi pótadó mérve is községenkint változó. — A községi költségvetésekből kitetszőleg a községi pótadón kivül gyakoribb jövedelmi források még: ingatlanok jövedelme, vadászati jog haszonbér, tőkepénzek és értékpapirok, halászati jog haszonbér, fogyasztási adó-jutalék, makkoltatási haszonbér, kőbánya és mészkőbánya haszonbérjövedelme stb. — Oly község, mely a rendelkezésére álló egyéb jövedelmekből fedezni képes szükségleteit s községi pótadót igénybe venni nem kénytelen, igen kevés van. Ilyenek: Csintye, Szinitye és Szapáryliget a kisjenői, Nagy-Halmágy a nagyhalmágyi és Jószáshely a borossebesi járásokban. A pótadó nem egy esetben igen súlyos. Az ingatlan birtok hasonlóképen gyakran előforduló községi jövedelmi forrás. Sok községnek jelentékeny földbirtoka s egyéb ingatlana van. Igy Magyar- és Ó-Pécska község ingatlan vagyonának értéke külön-külön eléri a 420,000 forintot, Bokszeg 224,590 frt, Borosjenő 169,260 frt, Buttyin 136,850 frt értéket képviselő ingatlansággal birnak. Ezeken kivül nagy értékű ingatlan-vagyonnal vannak még képviselve: Ternova 81,790 frt, Kujed 61,440 frt, Zaránd 60,900 frt, Uj-Szent-Anna 53,495 frt, Pankota 47,102 frt, Almás-Kamarás 41,162 frt 25 kr., Glogovácz 35,200 frt, Ó-Világos 34,935 frt, Szemlak 32,080 frt, Repszeg 30,940 frt, Gyarmata 30,671 frt, Ágris 30,410 frt, Szabadhely 30,000 frt, Petris 29,910 frt, Ottlaka 26,100 frt, Nagy-Pél 25,332 frt, Nagy-Zerind 25,150 frt, Kerülős 24,020 frt, Székudvar 21,885 frt, Moroda 20,950 frt, Monyoró 20,450 frt, F.-Gyarmat 19,000 frt, M.-Világos 17,780 frt, Sz.-Csigerél 15,050 frt, N.-Pereg 14,550 frt, Simánd 14,200 frt, Erdőhegy 13,860 frt, Borossebes 12,610 frt, Kisjenő 10,000 frt stb. értékkel. Mindezek az 1894. évi községi leltárak szerint közölvék. A megyebeli községek — mint erkölcsi testületek — vagyonossági mértéke vidékek szerint a lehető legváltozatosabb. Nagy közvagyon felett rendelkezik a kisjenői, eleki, világosi és pécskai járások számos községe, ellenben a nagyhalmágyi járás községei — az egy Nagy-Halmágy kivételével — éppen oly vagyontalanok, mint maga földhöz ragadt népük. A szenvedő tartozások leszámitásával ingatlanokban, ingókban, értékpapirokban

és készpénzben 50 ezer forintnyi értéket meghaladó közvagyonuk van a következő községeknek és pedig: Ó-Pécskának 199,250 frt 66 kr., Borosjenőnek 189,362 frt 09 kr., M.-Pécskának 160,011 frt 71 kr., Buttyinnak 147,547 frt, Eleknek 123,325 frt 47 kr., Bokszegnek 101,249 frt 06 kr., Szent-Mártonnak 100,000 frt, Pankotának 106,186 frt, Ternovának 84,272 frt 52½ kr., Ottlakának 74,398 frt 14 kr., Erdőhegynek 72,598 frt, Zarándnak 70,248 frt 33 kr., Kujednek 64,519 frt, Berzovának 60,000 frt és Uj-Szent-Annának 55,825 frt értékben. — Harmincz és ötvenezer frt között váltakozik a következő községek közvagyonának értéke, u. m.: Odvos, Petris, A.-Kamarás, Glogovácz, Szabadhely, Ó-Világos, Ágris, Repszeg, Apatelek, Székudvar és Kerülős; 20 és 30 ezer között: Borossebes, M.-Bodzás, M.-Világos, Szemlak, Taucz, Moroda, Gyarmata, Monyoró, Csintye, Miske, N.-Zerind és F.-Gyarmat; végre 10—20 ezer között: Dézna, Laáz, Kiszindia, Varjas, N.-Kamarás, Ó-Paulis, Ménes, M.-Radna, Iltyó, Tótvárad, Konop, Kis Pereg, N.-Pereg. Nádas, Sz.-Csigerél, Barakony, Gurba, Apáti, Berza, Álgyest, Nadab, Simánd, Szintye, Szapáryliget, Ágya, Simonyifalva, Seprős és Nagy-Halmágy. Mind e vagyonérték a községek saját költségvetési kimutatása szerint van felvéve: tehát nem szabatos becsű, de általános tájékoztatásra elegendő.

A községi *kiadások* sorában leggyakoribb czímek: a község, mint erkölcsi testület adója, községi tisztviselők és szegődvényesek fizetése, előljárósági napi díjak és útiköltségek, betegápolási pótadó, fűtés, világítás, irodaszerek és kellékek, hozzájárulás az utak fentartásához, községi hidak fentartása és javítása, erdőtiszti fizetésekhez való hozzájárulás, megyei kőnyomda fentartása, jégverem, törvények és szakkönyvek, ujonczozási költségek, épületek fentartása és javítása, hozzájárulás a megyei kórházalaphoz stb. stb. Messze vezetne e kiadási-czímek részletezése, e helyett legyen elég röviden kiemelni azon községi kiadások nehányát, melyek a fontosabb és közvetlen helyi érdekekre vonatkoznak. Ilyenek: 1. *A vallás és tanügy.* Mindkettő kivül áll tulajdonképen a szorosan vett községi feladatok körén, de mégis nincs a vármegyében község, mely a vallás és tanügy költségeinek viselésében kisebb-nagyobb mértékben községileg is részt ne venne. — 2. Az *egészségügyi kiadások* szintén tetemesek. Erről azonban külön czím alatt lesz szó. — 3. A *belső rendőrségre* általában nem sokat költenek a községek; legtöbb községnek csupán egy rendőre van, sőt nem egy esetben több község kénytelen egyetlen rendőrrel beérni. Az éjjeli őri szolgálatot is a megyebeli községek csak mintegy fele részében teljesítik fizetéses éjjeli őrök; egyéb helyeken a házsorszám szerinti éjjeli őrködés divatozik és pedig aligha nagy hasznára a közbiztonságnak. Tűzrendőri eszközökkel — legalább egy-egy tűzifecskendővel — valamennyi község el van látva. — A kéményseprői teendők ellátása szempontjából a megye községei törvényhatósági sza-

bályrendelettel munkakerületekbe osztvák be, melyeket egy egy oda utalt úgynevezett munkakörbeli kéményseprő lát el átalány-fizetés, vagy esetenkinti díjazás mellett. — 4. A községi és határközlekedő utak, hidak, közkutak stb. fentartása jelentékenyen igénybe veszik a községek anyagi erejét, bár a községi utak, hidak stb. jó karban tartásához — nehány elismerésre méltó kivétellel — általában még sok szó fér. — 5. Községi magállatokról elegendőleg gondoskodva van, a mi kivált oly községekben, hol a nép foglalkozási főága az állattenyésztés, méltán számítható a fontosabb községi teendők közé. A községi költségvetésekben nem ritkán találhatni előirányzatot uj magállatok szerzésére s éppen ennek természetes és örvendetes következménye az állattenyésztés fejlődése azon helyeken. — 6. Némely községben, mely lakosságát a sorban következő előfogatozás kellemetlenségeitől megkímélni kívánja, az előfogatozásnak bérleti úton való biztosítása divatozik, a mi szintén a községi költségvetés terhére esik és pedig akárhányszor eléggé érezhető sulylyal. — 7. A hivatalos »Rendőri Közlöny« előfizetési összegéről minden község költségvetésében gondoskodva van, némelyikben még egy-egy szaklapéról is. — A megyei kőnyomda fentartására, mely megyehatósági körlevelek többszörözésére szolgál, valamennyi község egyenlően adakozik.

VII. A közigazgatás egyes ágai.

1. **A közbiztonság és rendészet általában.** Aradvármegye közbiztonsági állapota általában is, de kivált tekintetbe véve lakossága túlnyomó részének alacsony műveltségi fokát, kielégitőnek mondható. A nép erkölcsi viszonyai nem kedvezőtlenek, habár iszákosság, fajtalanság, dologtalanság stb. nem tartoznak a legritkább jelenségek közé. A lakosság zömét azonban a buzgó vallásosság jellemzi, a mi a közbiztonsági viszonyok kedvező alakulásában kétségkivül nem utolsó tényezőként működik közre. — Általában véve ellehet mondani, hogy e vármegye területén — s bizony nagyobbára nehéz viszonyok között — élő népnek ugy erényei, mint erkölcsi fogyatkozásai az országos középmértéken állanak s a mint nem ritkák, kivált az enyhébb beszámitás alá tartozó, bünesetek, viszont nem is öltenek oly mérvet, hogy a vármegye közbiztonsági állapotát tartósan megzavarnák. — A bűnesetek statisztikája jellemezné legmegbizhatóbban a közbiztonsági viszonyokat, ha ugyan egy ilyen statisztikai táblázat összeállításának nem volna elhárithatatlan akadálya az a körülmény, hogy a kir. törvényszéknél — honnan az adatokat beszerezni lehetne — a vármegye területére eső bűnesetek külön nyilvántartva nincsenek. Másfelől a rendőri hatóságok nyilvántartásai sem használhatók e czélra, mert azokban a bűnesetek minősítése nem eléggé megbizható, de a dolog természetéből kifolyólag megbizható sem lehet. Ezért legyen

elég itt azt megemlíteni, hogy az orvosi és halottkémi jelentések szerint a vármegye területén — tíz évre visszamenőleg — *erőszakos halállal* mult ki: 1884-ben 31, 1885-ben 48, 1886-ban 54, 1887-ben 48, 1888-ban 84, 1889-ben 50, 1890-ben 53, 1891-ben 44, 1892-ben 50, 1893-ban 52, 1894-ben 100 egyén. — Az enyhébb beszámítás alá eső bűnesetek közül, melyek száma különben évről-évre alig mutat némi hullámzást — 1894-ik év tartama alatt felmerült 116 súlyos és könnyű testi sértési eset és a vagyonbiztonság ellen intézve 337 nagyobbára kisebb s csak ritkán betöréssel kapcsolatos lopási eset. A tettesek rendőrileg kielégitő eredménynyel nyomoztattak, mert a személybiztonság merénylői — mindössze hat kivételével — valamennyien kézre kerültek, a vagyonbiztonság ellen irányult támadások eseteiben pedig 227 alkalommal ugy a tettes, mint az elidegenitett érték, 23 alkalommal egyedül a tettes. Csak 87 lopási esetben maradt tehát a nyomozás eredménytelen. — A *tűzrendészet* gyakorlása szintén kielégitő. Az 1894-ik év során mindössze 269 — csaknem kivétel nélkül kisebb mérvű — tűzeset fordult elő, legtöbb a borosjenői járásban: 56, legkevesebb a ternovaiban: 10. A tűzvész keletkezésének oka 53 esetben volt gyanithatólag gyujtogatás, mig a többi esetben nagyobbára gondatlanság vagy véletlen szerencsétlenség. Mind e tüzek összesen 110.460 frt 69 kr. értéket emésztettek fel, a miből azonban biztosítás utján 63.123 frt 10 kr. meg is térült. — Tűzrendőri eszközökkel — kisebb-nagyobb mértékben a vármegye valamennyi községe el van látva, tűzoltó-egylet azonban csak M. és Ó-Pécska, M.-Világos, Pankota, Uj-F.-Varsánd, Csermő, Borosjenő, Székudvar, Mácsa, Kurtics, Gyorok, Uj-Panát, Ó-Paulis, M.-Radna, Soborsin, Jószáshely, Borossebes, Buttyin és Gurahoncz községekben alakult. — *A szegényügy* az 1886. évi XXII. t. cz. 145. §-a értelmében kezeltetik s e végből minden község szegény alappal rendelkezik. A községek esetleges támogatására magának a vármegye törvényhatóságának is van szegényalapja, mely azonban alig 2 ezer forintot meghaladó tőkével rendelkezik. — *Lelencz és dologházak* a vármegye területén nincsenek. — *Tolonez- és tűzrendészeti szabályrendeletei* szintén nincsenek a vármegyének, de azért az ügykezelés mindkét irányban rendes s a fenálló kormányrendeletek értelmében intéztetik.

2. A közbiztonsági és rendészeti közegek. Az Aradvármegye területén elhelyezett *m. kir. csendőrség* az aradi szakaszparancsnokság alatt 13 és a borosjenői szakaszparancsnokság alatt 16 csendőrőrsből áll összesen 170 gyalogcsendőrrel. Őrsállomások: Arad, Kurtics, M.-Radna, Berzova, Petris, Szt.-Anna, M.-Pécska, Soborsin, Szlatina, Elek, Megyes-Egyháza, Szemlak és Gyorok az aradi szakaszparancsnokság, Borosjenő, Világos, Csermő, Borossebes, Dézna, Gurahoncz, Madrizest, Nagy-Halmágy, Ternova, Nádas, Taucz, Kisjenő, Vadász, Kerülős, Bokszeg és Csúcs községek a borosjenői szárnyparancsnoksága alatt. — A csendőr-

ség létszáma a területi és népességi viszonyokhoz arányitva a közbiztonsági követelményeknek eléggé megfelelő. Egy-egy csendőri közeg esik 37·90 □ kilométernyi területre s 1774 lakóra, ami a III-ik csendőrkerület más vidékeihez viszonyítva, hol egy-egy csendőr után számitott átlagos terület 39.68 □ kilometert és a lakók száma 2646 lelket tesz, kedvezőnek és megnyugtatónak mondható. — A csendőri közegek működése teljesen kifogástalan s tapasztalni lehetett, hogy a csendőrsök szaporitásával együtt járt azon vidékek személy- és vagyonbiztonságának megszilárdulása. — Kevesebb dicsérettel szólhatni a községek *belrendőrségi* szervezetéről, mely — sajnos — még ezidő szerint általában nagyon fogyatékos. A községi belrendőrség úgyszólván egyedüli közege a községi rendőr, ki maga is annyi s nem egyszer hivatása körén kivül álló teendővel van elhalmozva, de különben is a műveltség oly alacsony fokán áll, hogy a rendőri szolgálat ellátására sem ideje, sem képessége nincsen. Ennél is kedvezőtlenebb még a helyzet a legtöbb körjegyzői szövetkezetben (csoportban), hol ugyancsak egy szál ugynevezett rendőri közegre nem is egy, de több községre kiterjedő rendőri szolgálat kötelessége nehezedik. — *Az éjjeli őri szolgálatot* túlnyomóan fizetéses éjjeli őrök teljesitik. Igy a ternovai és borosjenői járások valamennyi községeiben, nagyobb részt az aradi járásban is. A pécskai járás községei közül csak N.-Pereg, a világosi járásból Uj-Szent-Anna, a radnaiból Uj-Paulis és Milova, a nagy-halmágyiból a csúcsi és pleskuczai körjegyzőségek tartották még máig is divatban a házsorszám szerinti éjjeli őrködést. Leggyakrabban előfordul azonban e rendszer a borossebesi járásban, hol a jószáshelyi, déznai, kroknai körjegyzőségek összes községeiben, továbbá Musztesd, Kakaró és Ignest községekben, úgyszintén a kisjenői járásban, hol Erdőhegy, Székudvar, Ágya, Simonyifalva, Seprős és F.-Gyarmat községekben divatozik. Sajátságos állapot uralkodik az éjjeli őri szolgálat tekintetében ugyancsak a kisjenői járás Szinitye községében, hol az őrködést *fizetéses*, de *nem felelős* éjjeli őrök végzik — képzelhető, mekkora pontossággal. A községi, valamint a volt úrbéres közbirtokossági *erdők* őrizetét a kerületenként alkalmazott erdőőrök és erdőcsőszök végzik. — *A mezei rendőrség* szervezése az ujabban életbe lépett 1894. évi XII. t. czikk rendelkezései szerint van keresztül vive.

3. A közegészségügy általában. Aradvármegye közegészségügyi viszonyainak alakulása általában nem mondható kedvezőnek. Ebből egyrészt az éghajlati viszonyok és az itt éppenséggel nem ismeretlen nyomornak róható fel, de az tagadhatatlan, hogy az itteni halálozási arány — évekre visszamenőleg — a halálozások országos közép-arányát jelentékenyen felülmulja. Igy, mig a Tisza-Maros szögébe eső többi megyei és városi törvényhatóság átlagos halálozási arányszáma 1000: 30, addig Aradvármegyében az utolsó tíz év alatt az egyetlen 1886-ik évben volt

e kedvező arány elérhető, más években ellenben, mint például 1892-ben, ezer emberre 44 halálozás esett.

Az utolsó 10 év *halálozási statisztikája* ez:

Év	Hét éven alúl elhaltak		7—20 évig elhaltak		20—60 évig elhaltak		60-on felűl elhaltak		100-on felűl elhaltak		Összesen		Összes elhalálozás
	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	
1885	3179	2891	366	416	1344	1253	509	430	4	1	5402	4991	10393
1886	2783	2468	317	350	1152	1100	475	426	—	1	4727	4345	9072
1887	3862	3522	348	402	1243	1278	474	438	1	—	5928	5640	11568
1888	3400	3063	322	354	1259	1211	527	494	4	5	5512	5127	10639
1889	3616	3251	399	422	1277	1326	547	524	5	1	5844	5524	11368
1890	3919	3246	547	473	1278	1328	530	506	8	4	6282	5557	11839
1891	3830	3491	447	509	1296	1340	537	544	7	2	6117	5886	12003
1892	4433	4075	512	519	1277	1288	581	579	4	—	6807	6461	13268
1893	3826	3567	543	577	1254	1273	528	445	1	1	6152	5863	12015
1894	2939	2388	348	390	1005	1725	490	500	3	5	4785	4585	9370

E kimutatásból látható, hogy különösen nagy a hét éven aluli gyermekek halandósága, a minek egyik oka tagadhatatlanul abban is keresendő, hogy e gyermekek egy jelentékeny része a törvény szigoru meghagyása daczára sem részesült orvosi kezelésben. Csak ujabban tapasztalható-e téren némi javulás. Mig például 1885-ben a két éven alul elhalt 6070 gyermek közül 2679, tehát majdnem a *fele* pusztult el gyógykezelés nélkül, ellenben az 1894-ben elhalt 5527 gyermek közül csupán 1022 vagyis kevesebb, mint $^1/_5$-öd része nem részesült csak orvosi kezelésben.

A gyakoribb *halálokok* — ugyancsak az utolsó 10 évre az esetek száma szerint kimutatva — a következők:

A halál oka	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894
Vele született gyengeség	1572	1440	1664	1720	1845	1651	1755	1745	1540	1387
Tüdőgümőkór és tüdőlob	1881	1601	1729	1826	1929	2011	2074	2095	1836	1392
Bélhurut	572	596	704	689	775	881	1029	972	846	557
Aggkór	603	607	723	671	837	735	862	915	685	883
Gyermekaszály	325	235	228	403	339	445	444	477	397	309
Roncsoló toroklob	185	58	37	41	152	162	432	978	400	369
Torokgyík	114	89	53	117	197	205	174	309	102	
Kanyaró	105	27	845	484	354	242	214	570	504	62

A *cholera* szórványosan ritka; járvány gyanánt legutóbb az 1872—73-ik években lépett fel. *Kórháza* kettő van a vármegyének: egyik a *megyei közkórház* Aradon, melyről alább részletesebben lesz szó, másik *egy járási* (magán) *kórház* és szegény ápolda *Borosjenőn.* — A *gyógyszertárak* az utolsó 10 év alatt csak kis mértékben szaporodtak.

Volt 1884-ik évben 6 reáljogú, 12 személyjogú és 8 kézi gyógytár;
1890-ik « 4 « 16 « és 10 « «
1894-ik « 4 « 20 « és 8 « «

A gyógyszertárak száma a népességi viszonyokhoz mérten elegendőnek nem mondható. Igy, mig e vármegyében 100 ezer lakós után 7 gyógytár esik, addig a tisza-marosszögi törvényhatóságokban 100 ezer lakosnak 8·53 arányszám felel meg.

Az *egészségügyi személyzet* a 10 év előtti állapottal összehasonlítva a következő létszámot mutatja: 1884-ben 10 járási orvos, 6 községi orvos, 20 körorvos, 7 magánorvos; 1894-ben pedig 10 járási orvos, 6 községi orvos, 25 körorvos, 7 magánorvos működött. Az orvosi körök száma: 33. Ebből 25 kört külön körorvosok, mig 8 kört a járási orvosok kezelnek. Százezer lakósra nálunk 16 orvos jut, mig a tisza-marosszögi többi törvényhatóságokban ugyanennyi lakós után az arányszám: 17.32, tehát az egészségügyi személyzet ezen csoportjának létszáma aránylag szintén alacsony. *Szülésznő* 1894. évben a vármegye területén 108 volt működésben. Az arányszám kedvezőtlen volta itt még szembetünőbb, mint az egészségügyi személyzet többi csoportjánál. Igy, mig a tisza-marosszögi törvényhatóságokban 100 ezer lakósra átlag 47, addig Aradvármegyében 36 szülésznő jut. A községi szülésznői állások jelentékeny száma okleveles pályázók hiányában csakugyan betöltetlen is s akárhány község kénytelen a járási orvosok által épen a legszükségesebb ismeretekbe bevezetett kontár-szülésznőkkel beérni. Az 1894. évben működött 173 *halottkém* közül 31 orvosi közeg, ellenben 142 nem orvos halottkém. Ez utóbbiak között nagy számmal vannak tanitók, lelkészek, előljárósági tagok, de vannak földmívelők, borbélyok, kovácsok, végrehajtók, csizmadiák és harangozók is. Az egészségügyi személyzet működéséhez és ennek ellenőrzéséhez — a helyi viszonyok méltányos mérlegelése mellett — kevés kifogás férhet, másfelől azonban kivált a körorvosi intézmény az, mely jelenlegi szervezetében — mint országszerte — csak jobbnak hiányában türhető meg. A körorvosi intézmény épen ujabban annyit emlegetett államosítása bizonyára gyökeresen megjavítaná e vármegye közegészségügyi viszonyait is.

4. Az aradmegyei közkórház. Az aradmegyei közkórház 1775-ben keletkezett 4000 frtnyi alappal, melyhez Edelspacher szül. Kamacsák Terézia 2000, Radovics Klára és Kászonyi András egyenkint 1000 frtot adtak. Az alap adományok utján 1832-ig 40,000 frtra szaporodott s lehetővé

vált, hogy a kórház a növekedett városi és megyei lakosságnak megfelelőleg kibővíttessék. A kibővített kórház 1836-ban adatott át rendeltetésének. Abban a betegek nemük szerint külön kórteremben találtak elhelyezést. Betegségük szerint az ápoltak nem voltak elkülönítve, a minek hátrányos voltát főleg a ragályos betegségeknél nem szükség bebizonyitani. Mindazáltal a kórház az akkori követelményeknek megfelelt s általában jól gondoztatott. Nagyon elhanyagolták azonban e megyei közkórházat a szabadságharczot követő évek alatt. Oly állapotok uralkodtak ott 8—9 éven keresztül, melyek az egészségügynek nagy hátrányára voltak s a sikeres gyógykezelést úgyszólván meghiusították; főoka ennek az igazgatási rendszerben állott, mely túlságos sok beavatkozást engedett a kórház belügyeibe olyanoknak, a kik ahhoz nem értettek. Ez állapotok csak akkor fordultak jobbra, midőn az ujonnan kinevezett igazgató dr. Matavovszky Nándor előterjesztésére az intézet 1857-ben közkórházi jelleget nyert s ezzel igazgatása helyes irányba tereltetett. A kórház berendezése összhangba hozatott a modern egészségügytan követelményeivel, s az ápolás is gondosabbá és tervszerűbbé tétetett. 1877-ben az intézet a szükségnek megfelelőleg ismét kibővíttetett s orvosi és tiszti személyzete is szaporíttatott. Az erre szükséges 30,000 frtot társadalmi adakozás utján hozták össze. Jelenlegi berendezése mellett az aradmegyei közkórház teljesen megfelel az egészségügyi követelményeknek s minden feltétel meg van abban a betegek gyógyulásának előmozdítására.

A kórház épülete a belváros északi részén, a városerdő közelében, a kórház-utcza és a Ferencz-tér sarkán fekszik. A betegek elhelyezésére egy emeletes fő- és egy földszintes melléképület szolgál. Külön épületekben vannak a főző- és mosókonyhák. Elkülönitett helyeken a jégverem, boncz- és halottas kamrák. A betegek elhelyezésére 10 kórterem és 26 betegszoba szolgál, melyek űrtartalma 5137·44 m^3; az ágyak száma 188 s így a betegek maximális létszáma mellett is egy betegre több mint 25 m^3 légtér esik, ami jó szellőztetés mellett teljesen elegendő. Nagyobb téli betegforgalom esetén a fűtött folyósokon is elhelyezhető 70—80 beteg. A szellőztetés télen a fűtéssel kapcsolatban, nyáron külön szellőztető készülékkel történik. Fűtésre tűzi fát, világításra részben gázt, részben petroleumot használnak. A termek és folyosók, a járványos betegek osztályához vezető folyosók kivételével, fapadolattal birnak, mely gondosan tisztíttatik. Az intézet felszerelését a mindennapos desinfectión kivül évenként a nyári hónapokban gyökeresen fertőtlenitik azáltal, hogy a bútorokat gőzben kifőzik; a falakat ugyanekkor ujból meszelik. — A kórház nagy ruhakészlettel rendelkezik, melyet folyton gyarapítanak. Egy teljesen felszerelt betegágy áll egy szalmazsákból, melyre egy pokrócz tétetik, e fölött van a lepedő, a takaró s a párna. Összesen volt a mult évek alatt e kórházban: 1771 ing, 320 köntös, 2077 lepedő, 356 párna-

tok, 712 párnacziha, 445 takaró, 444 törülköző, 444 szalmazsák, 50 szoknya, 400 papucs. — A kórház udvaráról az esővizet földalatti betoncsatorna vezeti a városi csőhálózatba. Az árnyékszékeknél a legujabb időkig az u. n. tonnarendszer volt alkalmazva, a városi csatornahálózat kiépültével azonban ez a berendezés megszünt, s jelenleg itt is a Shone-féle csatornázási rendszer által megkövetelt intézkedések tétettek meg. Fürdőszoba is van két fürdő káddal s egy zuhanynyal. A ragályos betegek elhelyezésére külön osztály létezik, melyet gondosan desinficiálnak. A beteg eltávozta után szobáját kénnel kifüstölik s ujból meszelik, ruháit pedig a desinfekciós kemenczében forró gőzzel kifőzik. — A kórház műtőszobája a sebészet minden eszközével jól fel van szerelve. A gyógyszereket házilag készítik az igazgató felügyelete alatt, a mi által nagy megtakarítást érnek el s másrészt a gyógyszerek is jobban kéznél vannak. A mosás külön épületben történik; a szennyes ruhák egy erre a czélra rendelt ideiglenes épületben helyeztetnek el, ugy, hogy szennyes ruha a kórházban hosszabb ideig nem marad. Az élelmezés vállalkozó által, de orvosi felügyelet alatt eszközöltetik és az egyes betegek egészségi állapotához alkalmazkodik. — Az ápoló személyzet egy főápolóból s 10 ápolóból áll, kiket az igazgató fogad fel phisikai és moralis életüknek előzetes megvizsgálása után. Az ápolóktól emberies bánásmódot, tisztaságot és lelkiismeretességet követelnek. — A kórházat ugy a hatóságokkal, mint a közönséggel szemben az igazgató-főorvos képviseli. Felügyelete alatt vannak úgy a betegek gyógykezelése, mint az intézet gazdasági ügyei; a betegek felvétele és elbocsátása csak az ő tudtával történhetik. A kórházi díjak, a kórház-igazgató által kiállított számlának megfelelőleg, a megyei központztárba fizettetnek. Egy beteg ellátása naponkint csak 60 krajczárba kerül, s az, hogy mind a mellett a betegek ellátása és gyógykezelése valóban teljesen kifogástalan, az Aradon uralkodó drágaság mellett csak gondos és észszerű takarékosság mellett válik lehetővé. E takarékosság főtényezője a házi kezelés. Igen tekintélyes megtakaritást jelent már maga a házi gyógyszertár is. A kórház betegforgalma 1857-től 1877-ig a következő volt: 1857—1867-ig 9734, 1867—1877-ig 13696.

A kórház férőhelyiségei azonban, a folyton növekvő betegforgalommal szemben, ismét szűkeknek mutatkoznak, ugy, hogy a kórszobákon kivül, nem ritkán a csukott folyosókat is, ágyak elhelyezésére kell igénybe venni. Ennek tudatában, a vármegye közönsége dicsőségesen uralkodó királyunk, Ferencz József Ő Felsége koronázási jubileuma alkalmából, 1893-ban, a közkórház további kibővitésére, két éven át, 2%-os törvényhatósági pótadó utján kivetve, 40,000 frt adományt szavazott meg s ebből első sorban a szomszédos Bogdánffy-féle házat, a kórházi telek megnagyobbitása végett megvevén, az épitkezési terv és költségvetés elkészít-

tetése iránt intézkedett. De ennek megvalósítása a városi törvényhatóságnál egészségügyi okok miatt legújabban nehézségekbe ütközött. — A terv szerint egy 100 beteg elhelyezésére alkalmas uj betegház s ezenkivül az elmekórosok és a fertőző betegek számára is egy-egy külön uj épület emeltetik s ezekkel kapcsolatban a jelenlegi épület is, az uj viszonyokhoz alkalmazva átalakíttatik s egyes ujabb melléképületek emeltetnek. Az építkezési költség 133,000 frtra előirányoztatik, melyre 43,000 frt a meglevő alapokból vétetik igénybe, 90,000 frt pedig a tápdíjak mérsékelt emelésével fedezendő törlesztéses kölcsön utján állíttatik elő.

A kórház fentartás czéljaira van a vármegyének egy 60,000 frtnyi közkórházi alapja, mely nagy részben ágy-alapítványokból keletkezvén, tőkéjében nem használtatik fel, kamatjövedelme azonban a kórház szükségleteinek apasztására fordíttatik.

Ezen kivül és pedig a kórház kibővítése czéljaira rendelkezésre áll a koronázási jubileum alkalmából megszavazott adományból 24,500 frtnyi közkórház kibővítési alap; végre a jelenlegi álladék szerint 30,700 frtra rugó közkórházi tartalékalap.

Az intézet legutóbbi — 1896. évi — számadása szerint, a kórház egy évi szükséglete kitesz és pedig a következő czímeken:

Adók	58	frt 18	kr.
Tiszti fizetések	6180	« —	«
Cselédbérek	4828	« —	«
Irószerek és nyomtatványok	130	« 77	«
A betegek élelmezése	11980	« 78	«
Gyógyszerek és sebkötelékek	3897	« 37	«
Termesztmények	4803	« 62	«
Anyagok	2286	« 05	«
Butorzat és gazdasági eszközök	296	« 91	«
Épületek fentartása	810	« 56	«
Tisztaság fentartása	536	« 77	«
Különféle egyéb kiadások	3085	« 08	«
Összesen	38894	frt 09	kr.
Evvel szemben a bevétel kitesz: tápdíjakban	36731	« 45	«
Alapítványi tőkék (a kórházi alap és az Andrássy-alap) kamatjövedelmében	1600	« —	«
Haszonbérekben (a kórházi pincze stb.)	220	« —	«
Különféle egyéb bevételekben	1890	« 91	«
Összesen	40442	frt 36	kr.
Mutatkozik megtakaritás	1548	« 27	«

Az 1894—1896-iki átlag szerint az ápolási napok száma (t. i. a kórházban elhelyezve volt összes betegek ápolási napjainak egyesített végösszege) 57,690 volt s a tápdíjak mérve, ezen ápolási napok száma

és a kórházi szükségleteknek az egyéb bevételekben fedezetre nem talált része — 35,401 frt — egybevetése utján lett napi 62 krban megszabva. Az ápolási napok számát, az év napszámával egybevéve (57,690: 365) kitűnik, hogy a kórházban átlag 158 beteg ápoltatik naponként.

5. A borosjenői magánkórház. A borosjenei járási magánkórház 1855-ben alapíttatott és az akkori borosjenei járás községeinek: u. m. Apatelek, Apáti, Barakony, Bokszeg, Borosjenő, Csermő, Gurba, Járkos, Kavna, Lugozó, Monyoró, Repszeg, Seprős, Sikula, Silingyia, Somoskesz és Talpas községeknek évi hozzájárulásaiból tartatik fenn, melyek fizetésére az illető községek magukat az alapításkor kötelezték s melyek 14,805 frt tőke 5%-os kamatjának megfelelőleg 740 frt 25 krra rugnak. Az alapításhoz nagyobb összeggel járultak a magánosok közül özv. Atzél Sándorné, Atzél Péter, Atzél Lajos és még mások. — A kórházban első sorban az alapító községek lakosai nyerhetnek ápolást; ezenkivül, ha hely van, a helyben állomásozó honvédség, csendőrség és pénzügyőrség tagjai, kiknek ápolási költsegeit az állam fizeti; végül idegenek is, de csak rögtöni életveszély esetén, vagy akkor, ha az ápolási díjak fizetésére valami kezességet nyujtanak. A kórház 16 férfi s 4 nő s két külön szobás beteg felvételére bir alkalmas helyiséggel. Az ápolási díj a kiadásokhoz képest határoztatik meg, de az alapítók és az állam betegeivel szemben 50 krnál, más betegekkel szemben 65 krnál több naponkint nem lehet. — A kórház igazgatását az alapító és pártoló tagok közgyülése saját kebeléből választott tisztviselői által gyakorolja. A betegek gyógykezelését egy 1000 frt fizetéssel alkalmazott orvos végzi. Különben pedig a kórház az aradvármegyei törvényhatósági bizottság felügyelete alá van helyezve.

A kórház vagyona 1891-ben ingatlanokban 13,920 frt, felszerelésekben 1072 frt s tőkepénzben 23,075 frt, összesen tehát 38,067 frt volt. Törzsvagyona az 1895-ik évi jóváhagyott zárszámadás szerint 22,826 frt 88 kr. — A kórház évi jövedelmei, kamatokban, pártoló tagsági díjakban, ápolási díjakban 4500 frtot meghaladnak, mig a kiadások is ezen összeg körül ingadoznak. A mutatkozó feles jövedelem a tartalékalaphoz csatoltatik, melyből, ha az kellőleg felszaporodott, menedékházat fognak épiteni az alapító községek szegényei számára. — Az évi betegforgalom 10 évi átlag szerint 132, az évi ápolási napok száma 3000. A kórház a mostani állapot szerint 22—24 beteget képes elhelyezni. A közegészség ügyével kapcsolatban meg kell emliteni, hogy az utóbbi időben mind nagyobb súlyt fektetnek a jó ivó vízre. Igy Boros Béni Gurahonczon kőszén után fúratván, oly kitűnő ivóvízre bukkant, hogy azt palaczkokban egész az aradi vízvezeték elkészültéig képes volt Aradon árultatni. Eleken pedig a község által fúratott ártézi kutak 1895. jan. 29-én avattak fel. Jó és bő vize van. A kutat Ádám József eleki kereskedő fúrta egy odavaló gépész segitségével. 270 méter mélyre mentek le. Az ered-

mény az lett, hogy 24 óra alatt 1094 hektoliter vizet kaptak. A fúrás a kút felépítményével együtt 7750 forintba került, mely összeget a község törzsvagyonából fedeztek. Van még ártézi kút Pécskán, de ott magántulajdont képez. Ez azonban nem akadályozza, hogy a közönség nagy része annak vizét ne élvezhesse.

6. A menyházai fürdő. Aradvármegye egyetlen fürdője a megye éjszak-keleti sarkában, a Dézna patak egyik rövid és szűk mellékvölgyében fekszik. A falu, melytől nevét vette: Menyháza, vagy mint nem régiben hívták Monyásza, magában a Dézna-patak fővölgyében terül el. A vidék igen regényes és bájos. A fürdő gyógyhatása meleg forrásvizeiben van. Különféle bajoknál u. m. emésztési zavarok, csúz, görvély, általános gyöngeség, altesti bántalmak stb.-nél igen hasznosnak bizonyúlt. Meleg forrásai között 3 jelentékeny van; ezek úgy physikai, mint chemiai tulajdonságaikban igen hasonlók; az egyes források hőmérséke: 18, 25 és 31C°. Mindhárom forrás vize kristály tiszta. A fémek közül káliumot, nátriumot, magnesiumot, calciumot és vasat tartalmaznak kénsavas és szénsavas sók alakjában; azonkivűl kovasavat is tartalmaznak és pedig igen nagy mennyiségben; a fémek közűl a calcium és magnesium van benne legnagyobb mennyiségben. A vegyelemzést részletesen tünteti elő az ismertetésünk végén közölt táblázat. A meleg források mellett több bővizű hideg forrása is van a fűrdőnek, melyek bár különös vegyi tulajdonságaik nincsenek, mégis igen hasznosak, mert igen jó hidegfürdőt szolgáltatnak, ami a meleg fűrdők használatát gyakran kiegészíti. A fürdő gyógyhatását nagy mértékben fokozza jó levegője. A legujabb időkig a fürdő igen elhanyagolt állapotban volt s ennek folytán nem is örvendett nagy látogatottságnak. Már maga az útja is igen kellemetlen volt; a legközelebbi vasúti állomástól jó 2 órai utat kellett kocsin megtenni s oly rossz uton, melyen még csak hidak sem voltak elegendő számmal, úgy, hogy a kocsinak gyakran kellett kerekagyig vízben járnia. Magának a fűrdőnek a berendezése hasonlóképen kezdetleges volt, igen kevés egyén találhatott ott helyet s a megérkezett fürdővendég sokszor volt kénytelen lakás hiánya folytán a fürdőt ismét elhagyni.

Azon vendégeknek is, kik a fürdőben helyet kaptak, igen sok kényelemről le kellett mondaniok. Ily viszonyok mellett a fürdő nem is fejlődhetett. Nagy változás állott be azonban, midőn a fürdő 1891-ben gróf Wenckheim Frigyes tulajdonába ment át. Az uj birtokos saját költségén vasutat építtetett a borossebesi vasúti állomástól Menyháza fürdőig s ez által az út kellemetlenségei megszüntek. Megfelelő átalakitások történtek a fürdőben is; a régi, rozoga fürdő és vendéglő épületek helyén egy 80 m. hosszú emeletes ház épült, melynek földszintje a fürdőket, férfi és női társalgó termeket stb., emelete pedig a vendégszobákat foglalja magában; mellette van a 300 személy befogadására képes üveg étterem,

ezzel szemben a konyha, mindkettő egészen külön; a fő völgyben van egy vendégház 16 szobával, nem messze ettől a hidegvízgyógyintézet, melyeket csinos park környez. Van továbbá ugyanott egy nyaraló, melyet néhai Paradeyser Lajos és egy villa, melyet az aradi és csanádi egyesült vasutak építettek; ujabban több nyaraló is épül itt. A fürdővízet a régi forrásokon kivül az ujonnan fúrt ártézi kút is szolgáltatja, mely 316 m. mély s perczenkint 60 hl. vizet hoz felszínre; vize a vegyelemzés útján szintén gyógyhatásunak bizonyult. Az új berendezés hatása csakhamar érezhetővé vált a fürdő forgalmának emelkedésében; azelőtt csak nehány család nyaralt ott, jelenleg pedig már nagy társaság szokott nyaranként a fürdőben együtt lenni. Igy 1895 ben, mikor a vázolt építkezések még nem is voltak készen, 100 egyén tartózkodott Menyházán egy hónapnál tovább, mig a rövidebb ideig tartózkodó vendégek száma kétezerre rugott. Különösen nagy az Aradról a vasárnapi kéjvonatokkal kirándulók száma. A fürdőélet rendjét saját szabályzata állapítja meg. A fürdő-évad ennek értelmében május 15-től szeptember 30 ig tart. A fürdőben a személy és vagyonbiztonságra való felügyelet a fürdőbiztos kötelessége, mely tisztet a borossebesi főszolgabiró tölti be hivatalból; a fürdőbiztos ügyel fel általában a fürdőközönség érdekeire, miben a fürdőbizottság támogatja, mely utóbbi a fürdőbiztos elnöklete alatt 2 uradalmi tisztviselőből, a helybeli két lelkészből s 4 fürdővendégből áll.

A fürdővendégek által fizetett gyógy- és zenedíjból gyógyalap létesíttetik, melyből a zenekar, a hirlapok s a vendégek szórakozásának költségei fedeztetnek. Ezen illeték a főévadban, julius és augusztusban, 20 kr., az elő és utóévadban 10 kr. személyenként és naponként; egy személy azonban nem fizethet egy fürdőévad alatt 10 frtnál többet. Minden fürdővendég köteles magát saját érdekében a fürdőorvos rendelkezésének alávetni. Köteles továbbá a fürdő külön rendőri szabályzatához alkalmazkodni, mely az összes fürdővendégek érdekében állapíttatott meg. A fürdőbiztos által hozott s jogerőre emelkedett határozatok közigazgatási úton hajtatnak végre. Az ellátás a fürdőben meglehetős olcsó. Egy szobáért 60 kr.—1 frt 20 krt fizetnek s egy személy napi élelme 1 frt 50 kr. A vendégek szórakoztatásáról czigányzene gondoskodik s a mellett más nemű szórakozások is kinálkoznak s a fürdővendég sok módot találhat arra, hogy gondjaitól megszabaduljon, a mint az a fürdőnek még Kéry Imrétől származó latin verses felirata ajánlja: *Liber a curis hanc curae vallem saluta! Heu hospes! hic vix curatur qui curat.* Minden kellék meg van arra, hogy Menyháza kellemes és látogatott fürdőhely legyen. Forgalma egyre gyarapszik s ha nem emelkedhetik is hazánk elsőrendű fürdőinek sorába, de jelentékeny fürdőhely válhatik belőle. — Aradvármegyében a menyházai melegforráson kivül nem igen van más gyógyforrás. Kevés szénsavtartalmú kristályforrás van több a megye keleti

részében Gurahoncz és Talács környékén és egy Pankotán, de azok jelentéktelen vizek, melyek nem vehetők gyógyvizeknek.

A menyházai meleg forrásokat 1865. dr. Nendtvich Károly vegyelemezte és adatait legujabban dr. Boleman István is közölvén, azokat ide igtatom:

	1-ső forrás	2-ik forrás	3-ik forrás
Kénsavas kálium (Kálium-sulfat K. S. O_4)	0·00720	0·00870	0·00747
Szénsavas kálium (Kálium-carbonat K. C. O_3)	—	—	0.00316
Kénsavas nátrium (Nátrium sulfat Na, S. O_4)	0·00387	0·00080	—
Szénsavas nátrium (Nátrium carbonát Na, C. O_3)	0·00600	0·00240	0·00720
Ketted szénsavas mész (Calcium bicarbonat Ca, C. O_3)	0·08500	0·08784	0·09650
Ketted szénsavas magnesium (Magnesium bicarbonat Mg, O. C. O_3)	0·06456	0·06339	0·09840
Karasar Si O_3)	0·01100	0·01100	0·00700
Timföld (Aluminium oxid)	0·00500	—	0·00200
Hőfok	32·5° C	31·8 C	25·2 C

7. Adóügy. *a) Egyenes állami adók.* Aradvármegye adózó közönségét terhelt egyenes állami adók utolsó három (1892—1894.) évi nevezetesebb számadatait az alantabb következő táblázat mutatja ki. Az adóforgalmi adatokat azért czélszerű félévi időközökre terjedőleg csoportosítani, mert tudva van, hogy az év második fele az elsőnél aránytalanúl kedvezőbb adóbefizetési időszak, tehát helyén való, hogy a táblázatban e különbség is kifejezésre jusson. — Az összes, egyenes állami adók forgalmát együttesen feltüntető adatok ezek:

Az év		Az adótartozás összege (a hátralékot is beszám.)		Elengedett adóösszeg: elemi csapás folytán		Elengedett adóösszeg: felebbezés folytán		Elengedett adóösszeg: behajthatatlanság folytán		Befizetés		Hátralék (az elengedett összegek levonásával)	
		frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
1892	I. félév	863338	70½	—	—	13112	29½	2345	68	384854	55	463026	18
	II. »	1159422	49	7420	56	42358	70	7491	88½	982086	01½	120085	33
1893	I. »	828620	36	3992	16	10611	45	2614	56	381430	06	429972	13
	II. »	1156553	43	8987	80½	57893	14½	4811	85½	986185	39	98695	23½
1894	I. »	833579	10½	6941	76	14346	51	800	33½	374397	97	437092	53
	II. »	1140584	11	9901	96	58815	81	7805	74½	996619	87½	97440	72

Az állami adók legnagyobb terhét a kisjenői járás, azután a világosi és aradi viseli; legkevésbé megadózottak a nagyhalmágyi és ternovai járások. E két járás nagy szegénységben élő népe küzd természetesen aránylag a legnagyobb mérvű adóhátralékkal is. A főszolgabirói járások jelenlegi adózási viszonyainak legalább némileg tájékoztató ismertetése czéljából közlöm a jelen sorok írásakor rendelkezésre álló legújabb, a folyó 1895-ik év III. negyedére vonatkozó adatokat, miként következnek:

A járás neve	Előző évnegyedi adóhátral.		A III-ik évnegyedi adórészlet		Összesen		Beszedetett		Hátralék	
	frt	kr	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
Arad	42996	94	32352	31½	75349	25½	38268	79	37080	46½
Pécska	37053	84	25045	26	62099	10	36770	92½	25328	17½
Világos	69822	72	31617	54	101440	26	45770	08½	55670	17½
Ternova	35758	38	15204	39½	50962	77½	21495	12½	29467	65
Radna	34003	07	30578	80	64581	87	24830	75	39751	12
Nagyhalmágy	21930	72	11204	67	33135	39	8579	01	24556	38
Borossebes	33727	40	21876	18	55603	58	21812	57½	33791	00½
Borosjenő	38734	63	19600	49	58335	12	32890	33	25444	79
Kisjenő	58920	82	32604	65	91525	47	55902	33	35623	14
Elek	36884	32	21669	27	58553	59	35410	39½	23143	19½

A mi az állami adók egyes nemeit illeti, ezek egyenkinti összege évről-évre jelentékenyebb változást nem mutat. Igy a III. oszt. kereseti adó az utolsó öt év alatt évente 89—90 ezer frt között változó összegekben vettetett ki, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója 4—5 ezer forintot tett ki. A többi adónemek inkább változó kivetési összegei igy alakultak:

Az év	Földadóban		Házadóban		I. és II. oszt. ker. adóban		IV. oszt. kereseti adóban		Általános jövedelmi pótadóban		Tőkekamat adóban	
	frt	kr	frt	kr.	frt	kr	frt	kr	frt	kr.	frt	kr
1890	713937	10	82786	29½	183881	90	8738	92	235614	95	11549	66
1891	720185	77	85962	78	189214	30	85962	78	239630	51	11078	15
1892	721854	11	86490	35	190695	80	8679	81	238717	40	11327	97
1893	711092	89	88713	47	194974	50	9016	18	209403	31½	11939	72
1894	700471	28	91004	81	197549	70	9394	53	203568	25	11535	82

Az adóbefizetések tekintetében — mint fentebb már említve volt — az év második fele szembetűnően kedvezőbb időszak, ami a népesség zömének földmívelő foglalkozását tekintve, könnyen érthető. Az ezen időszakra eső befizetések apasztják meg úgy a hogy az előző kedvezőtlenebb időszak alatt nagy mértékben felszaporodni szokott adóhátralékokat. Maguk az adószedő közegek is az év első felében a legméltányosabb kimélettel járnak el s inkább az év második felére tartják fenn az adóbeszedési kényszer-eljárást. Igy szinte meglepő, hogy például az 1894-ik év I-sö felében végrehajtott zálogolások száma csupán 8912-őt, az árverések száma pedig 34-et tett ki, addig ugyanezen év II-ik felére már 46,482 zálogolás és 1633 árverés esett; az 1893-ik év I-sö felében 6337 zálogolás s csak 29

árverés fordult elő, de már a II-ik félévben ismét 46,141 zálogolási-eset s nem kevesebb, mint 806 árverés. — *A hadmentességi díj* állása az utolsó 3 évben — szintén félévenkint kimutatva — ilyen volt:

Az év		A tartozás összege (hátralékok beszámításával)		Elengedett összeg				Befizetés		Hátralék (az elengedett összegek nélkül)	
				felebbezés folytán		behajthatlanság folytán					
		frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr	frt	kr.
1892	I. félév	11612	01	334	—	657	01	1039	75	9581	25
	II. »	65186	25	280	—	3890	78	48128	30	12887	17
1893	I. »	13176	92	177	—	1721	74	826	48	10451	70
	II. »	65050	70	264	50	4616	37½	48354	04	11815	78½
1894	I. »	12508	76½	334	50	134	85	1419	65	10619	76½
	II. »	61372	52½	527	67	5382	35	43227	80	12234	70½

b) Közvetett adók és jövedékek. A közvetett adók és jövedékek forgalma a vármegyében 1892—1894. évek tartama alatt a következő számadatokat mutatja:

A közvetett adó és jövedék	1892. évben		1893. évben		1894. évben	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
Czukor-, hús-, bor-, sör- és szeszitalmérési adóban .	85675[1]	34½	432912	76½	445180	10
Szesz-adóban	115622	81½	111886	78½	157886	72½
Határvámban	16105	13	6850	13	8526	11
Dohány-eladásban	74287	62	78106	35	79889	33
Italmérési illetékben . . .	317695[2]	50½	27174	92	13480	18
Bélyeg eladásban	77488	68½	85095	20	92388	33½
Jogilletékben	222634	88½	270824	70	248653	28½
Díjakban	918	28	2408	18	2233	53

A bor- és sörital, a hús- és czukorfogyasztási és a szeszitalmérési-adót az 1894-ik évre csak 15 községnél kellett biztosítani, mert csak ennyi mondta fel az 1895-ik év végéig terjedő hatálylyal kötött szerződéseket; a folyó 1895-ik évben meg éppen csak 8 község mondta fel a szerződést.

c) Községi adó. A megyebeli községek — a VI-ik fejezetben említett néhány igen szerencsés anyagi viszonyok között élő község kivéte-

[1]) Ezen összegben a szeszitalmérési-adó nem foglaltatik.
[2]) Az összegben a szeszitalmérési-adó is benfoglaltatik.

lével — közigazgatási szükségleteinek fedezhetése végett valamennyien kisebb-nagyobb mérvű községi pótadót kénytelenek igénybe venni. E községi adók összege némely járásban — kivált a nagyhalmágyi, ternovai és eleki járásokban — csaknem eléri az egyenes államadók összegét, a minek azután természetes következménye az, hogy a községi adóhátralékok évről-évre ép úgy felhalmozódnak, mint az állami adók fentebb kimutatott hátralékai.

A községi adó állása iránt némi tájékozást nyujtanak az 1895-ik év I-ső és III-ik negyedére vonatkozó ezen adatok:

a) *Az 1895-ik év I-ső negyedében:*

A járás neve	Áthozott hátralék		Az I. évnegyedi adórészl.		Összesen		Beszedetett		Hátralék	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
Arad	11722	96½	20483	98½	32006	95	5805	46½	24774	77½
Pécska	13574	77½	18251	18	31825	95½	6361	18	25464	77½
Világos	30176	93	17331	24	47508	17	6309	94½	41198	22½
Ternova	20081	56½	15993	87	36075	43½	1313	95	34761	48½
Radna	33180	23	16264	97	49445	20	2381	59	47064	61
Nagyhalmágy	20442	15	7412	38	27854	53	1251	13	26603	40
Borossebes	17766	89	13492	94	31259	83	2578	88	28680	95
Borosjenő	11090	90	17946	67	29037	57	2892	28	26145	29
Kisjenő	15134	32½	26069	28	41203	60	2754	49	35449	11½
Elek	14637	21½	20309	40	34946	61½	8938	13	26008	48½

b) *Az 1895-ik év III-ik negyedében:*

A járás neve	Áthozott hátralék		A III. évnegyedi adórészlet		Összesen		Beszedetett		Hátralék	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
Arad	32153	98½	28528	64½	60682	63	31186	51	29496	12
Pécska	38290	89½	18029	25	56320	14½	18554	63	37765	51½
Világos	57127	05	21387	49	78514	54	23109	37½	55405	16½
Ternova	39978	38½	11835	83½	51814	22	18183	32	33630	90
Radna	40181	91	26149	35	66331	26	24078	28	42252	98
N.-Halmágy	29751	85	9114	59	38866	44	8659	34	29807	09
Borossebes	32222	16	20203	42	52425	58	16830	97½	35594	60½
Borosjenő	35208	90	18116	10	53325	—	25286	10	28038	90
Kisjenő	43027	94	23320	09	66348	03	29373	41	36974	62
Elek	38626	67	18316	26	56942	93	29844	13½	27098	79½

8. Közgazdasági igazgatás. *a*) *Iparügyek.* Az iparügyek az 1884. évi XVII. t.-czikk ipartörvény alapján kezeltetnek. Külön törvényhatósági szabályrendeletei vannak a vármegyének a *kéményseprős iparról, a korcsma-, sörház- és pálinkamérési üzletekről, a fogadó, vendéglő, kávéház és kávémérési iparokról és a heti piaczoknak idegen iparosok által való látogatásáról.* Megalkotásra várnak a törvény 10-ik §-a szerint a zsibáruskodást, foglalkozást közvetítő és cselédszerző üzleteket, ugyszintén a rendes járatú időhöz kötött személyszállítást szabályozandó vármegyei szabályrendeletek. — Az *ipartestületi ügy*, mely az ipar önkormányzatát volna hivatva biztosítani, fejlődik ugyan, de nem oly arányokban, mint ezt várni lehetne. Igy mindössze *három* vármegyei községben van ipartestület szervezve: *Pankotán, Pécskán* és *Uj-Szent-Annán*, de ezek közül is a pécskai ipartestület szervezete még mindig nincs teljesen kiépítve. Békéltető bizottsága megalakitva nincsen. — *Ipartársulat* — mely intézmény ugyan az uj ipartörvény életbelépése óta teljesen elveszítette jelentőségét — szintén három van a vármegye területén: *Borosjenőn* 75 taggal és 610 frt társulati vagyonnal, *Borossebesen* 40 taggal és 100 frt vagyonnal és *Eleken* 62 taggal, 380 frt társulati vagyonnal.

A *munkás betegsegélyezés ügye* lassan halad. Az *aradi* kerületi betegsegélyző pénztár, melyhez a vármegye központi, radnai, pécskai és eleki járásai is tartoznak zavartalanul működik, ellenben a *borossebesi* kerületi betegsegélyző pénztár, melyet a vármegye többi járásai alkotnak, állandó anyagi gondokkal küzd s épen ezért működése sem teljesen kifogástalan. Külön betegsegélyző pénztára van az *uj-szent-annai* ipartestületnek.

Iparostanoncz iskolái vannak Kurtics, Pécska, Szemlak, Uj-Szent-Anna, Pankota, Kovaszincz, Kisjenő, Nagy-Halmágy, Borosjenő, Csermő és Elek községeknek. Ez iskolák fentartása azonban nem egy helyen még mindig nagy nehézségekkel jár; igy például Szemlakon a tanitó hetenkint két napon 2—2 órai tanitásért évi 60 frtot húz, melyet 2 frtos tandíjak alakjában maga szed be nagy ügygyel-bajjal s a mely összegből még a tantermet fűteni, világítani és takarittatni is köteles. — Alsófoku kereskedelmi vagy ipariskolák nincsenek.

A megye területén tapasztalható ipari vállalkozás jellemzésére álljon itt az első fokú iparhatóságok által 1894. évben kiadott és bevont igazolványok ezen számszerű kimutatása:

Az iparhatóság neve	Kiadott iparigazolványt	Bevont iparigazolványt
Aradi	63	6
Pécskai	50	6
Világosi	95	12
Ternovai	15	—
Radnai	51	4
N.-Halmágyi	16	1
Borossebesi	42	1
Borosjenői	55	9
Kisjenői	67	1
Eleki	62	8

b) *Mezőgazdasági igazgatás.* A szoros értelemben vett mezőgazdasági adminisztráczió a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. t.-czikk életbeléptetésével egészen uj alapot nyert. E törvény a végrehajtás stádiumában levén, legfeljebb a végrehajtás egyes kiemelkedőbb mozzanatairól lehet most még számot adni. Igy a nyomásos gazdálkodás fentartása vagy elejtésének kérdése felett tanácskozandó érdekelt birtokosok közgyűléseiket a vármegye valamennyi községében megtartották. Az eredmény legtöbb helyütt a szabad gazdálkodás kimondására vezetett. A vármegye 217 községe közül ugyanis a nyomásos gazdálkodás fentartását csupán 36 község urbéres közbirtokossága kérte, ellenben a többi — nem számítva ebbe 25 községet, melynek ez ügye még tárgyalás alatt áll — a *szabad gazdálkodás* rendszere mellett foglalt állást. — A gazdálkodási rendszer helyenkint való megváltoztatásának hatása még nem itélhető meg, de szembetünőbb hatása nem is várható, mert a vármegyében a nyomásos gazdálkodás eddig is csak a községek egy részében volt gyakorlatba véve s ezekben is jóformán csak a kötelező ugar-tartásban és a tarló legeltetésben nyilvánult. — Ugyancsak a vármegye valamennyi községében, hol közös legelő található, megállapítva lett a legelőrendtartás is és pedig a legelőhaszonvételi kulcs a birtokarány alapjára lőn fektetve, a mint az a vármegyében a közlegelők birtokaránylagos haszonélvezetére vonatkozó statutumok alapján már 1867-ik év óta gyakorlatban volt. — Az állandó vízmosásos helyek és a korlátolt forgalmu birtokokon levő kopár területek kimutatása a községi előljáróságoknak már kötelességükké tétetett. — A *kender-áztató* helyek kijelöléséről is gondoskodva van, a mi annál szükségesebb volt, mert mesterséges kender-áztatók minden buzditás és unszolás daczára eddigelé sehol sem létesültek. Különben a vármegye lakossága a kendertermelést csak kis mértékben, ugyszólván egyedül háziszükségle-

tére űzi s az áztatásra minden vizet egyaránt használt ugy, hogy évről-évre ismétlődő gondot okozott az, hogy a kender-áztatók a folyó vizek használatától tartózkodjanak. — A *kecske-legeltetés* módozatainak meghatározása a közös legelők használatában érdekelt birtokosságoknak szigoruan meg van hagyva. Kecsketenyésztéssel különben csupán a szegény hegyvidéki lakosság foglalkozik. A sarj erdőkben való kecskelegeltetést az erdőtörvény tiltja; sík legelőkön a kecskék számára rend szerint külön területetet jelölnek ki. — Az *állattenyésztésről* még 1880-ik évből külön törvényhatósági szabályrendelete van a vármegyének, melyet természetesen az uj törvény szellemében kellett átdolgozni. — A *járási mezőgazdasági bizottságok* szervezetét és ügyrendjét a vármegye törvényhatósági bizottságának 1895. évi január 14-én tartott közgyűlésében alkotott szabályrendelet állapitja meg. Eszerint a főszolgabirói járásokkal egyenlő számban szervezett járási mezőgazdasági bizottságnak hivatalból tagjai a járási főszolgabirák, mint elnökök, a megyei, illetőleg községi vagy körállatorvosok és a megyei faiskola felügyelő; a radnai járásban még a ménesi vinczelléri-iskola igazgatója s a borossebesi és aradi járásokban a kir. erdőgondnokság vezetője. Választott tagja hat-hat van a bizottságnak az aradi, kisjenői és borosjenői járásokban, négy-négy a többi járásban, kiket mind a törvényhatósági közgyűlés választ három évenkint hat évre. A rendes tagok közül kettőnek, a 3—3 póttag közül egynek az állattenyésztés terén alapos ismeretekkel biró gazdának kell lennie. — A bizottság üléseit, melyek a járás bármely községében tarthatók a járási főszolgabiró mint elnök hívja össze, annyiszor, ahányszor ezt a termelők szükségessé teszik. Hatásköre tenyészállat-vizsgálatokat teljesíteni, véleményt mondani felebbezett birtokossági közgyűlési határozatok, közös legelők felosztása és korlátolt forgalmú birtokokon létező kopár területek befásitásának kérdései felett. Ezenkivül ellenőrzi a községi földbirtokok kezelését, a közös legelők használatát, a községek tenyészállat állományát. Működéséről negyedévenkint a vármegye alispánjához és a vármegyei mezőgazdasági bizottsághoz jelentést tesz. — A *községi faiskolák* rendezését és a *közutak befásitását* kapcsolatosan tárgyazó vármegyei törvényhatósági szabályrendelet 1895-ben tárgyaltatott. Ugyanakkor állapíttatott meg a *hegyközségek* szervezete is. — A *mezőőrök* javadalmazását valamennyi község már felvette költségvetésébe; a mezőőrök az előirt esküt letették; a büntetéspénzekből a mezőőröket megillető jutalék 25%-al megállapitva lett.

Általában némely függőben levő, vagy tárgyalás alatt álló szabályrendelet kivételével az 1894. évi XII. t.-czikk végrehajtása az egész vonalon megtörtént. A törvénynek a mezőgazdasági élet fejlődésére és a mezőrendőrség terén kivánatos jogbiztonság megteremtésére irányuló hatása felől — a törvény életbelépése óta lefolyt idő rövidségénél fogva

— természetesen megállapodott itéletet formálni nem lehet, de bizton hihető, hogy különösen a törvény azon intézkedései, melyek a nyomásos gazdálkodás intézésére a birtokossági közgyülésben és tanácsban törvényes szervezetet létesítettek s ezeknek a legeltetés és állattenyésztés tekintetében is hatáskört engedtek, továbbá azon törvényes intézkedések, melyek a kisebb mezőrendőri kihágások elintézését a községi előljárókra bizták s ezzel az eljárás gyorsabb menetét biztosították, nem fognak jó hatás nélkül maradni. — Aradvármegye törvényhatósága különben a mezőgazdasági érdekek állandó gondozása végett — ugyancsak ezen uj törvény intentiójának megfelelve — 1895. évi április 19-én tartott közgyűlésében megalakította a *vármegyei mezőgazdasági bizottságot* is. — Főfeladatai e bizottságnak: 1. A mezőgazdasági érdekek előmozdítása czéljából szükséges hatósági intézkedéseket javaslatba hozni; 2. működéséről, tapasztalatairól a törvényhatósági bizottsághoz és a földmívelésügyi kormányhoz évenkint jelentést tenni; 3. a vármegye hatóságának felmerülő mezőgazdasági ügyek s kérdésekre nézve szakvéleményt adni. — Tagjai e bizottságnak a törvényhatósági bizottság által saját kebeléből 3 évre választott, lehetőleg mezőgazdasággal foglalkozó 18 rendes tagból. Hivatalból tagjai az erdőfelügyelő, a kultur- és folyammérnöki hivatalok főnökei, az állami kerületi és vármegyei állatorvosok és a közgazdasági előadó. A bizottság elnökét és alelnökét 3 évre terjedő megbízással saját kebeléből választja. — A közgazdasági érdekek előmozdítására a bizottság kezelése alá rendelve *mezőgazdasági-alap* szerveztetik, melynek jövedelmei bizonyos pénzbüntetéseken, állami segélyen és magán adományokon kivül $^1/_2\%$-nyi összegben törvényhatóságilag kivethető pótadó. — Aradvármegyében a *mezőrendészet*, ugyszintén a *gazdasági munkásviszonyok* is általában kielégitőknek mondhatók. A szomszédos vármegyékben utóbbi évek alatt, hol lappangó, hol nyilt zendülésben kitört agrár-szoczialis kérdés — legalább még ezideig — itt csak nagy ritkán adott gondot. — *Gazdasági szakintézet* a vármegyében csak egy van: a ménesi m. kir. vinczelléri skola, azonban a tanulók csekély száma folytán ez is — sajnos — jelentékenyebb eredmény nélkül működik.

c) *Erdészet.* Az erdőrendészet Aradvármegye $332{\cdot}044_{\cdot 60}$ kat. holdat tevő erdőségei felett az 1879. évi XXXI. t.-czikk erdőtörvény értelmében gyakoroltatik. Az erdőbirtokosok túlnyomó része rendszeres gazdasági üzemterv szerint kezeli erdőbirtokait s csak kivételesen a földmívelésügyi miniszterium által megállapított ideiglenes üzemtervek szerint. — A mintegy 33.770 kat. hold kiterjedésü községi, urbéres közbirtokossági, egyházi és iskolai erdők kezelését a kir. erdészeti államkincstárral kötött szerződés értelmében az állami erdészet közegei teljesitik az *Aradon* és *Gurahonczon* szervezett két kir. erdőgondnokság vezetése alatt. — A vármegye területe erdőkezelési szempontból 11 őrjárásra van beosztva

Kuvin, Berzova, Soborsin, Taucz, Buttyin, Kiszindia, Borossebes, Gurahoncz, Zimbró, Talács és Nagy-Halmágy székhelyekkel s minden őrjárásban egy-egy választott erdőőrrel. A községi, urbéres közbirtokossági, egyházi és iskolai erdők birtokosai ezen kezelés fejében ezen összes erdőbirtok mintegy 12,600 frtra becsült kataszteri tiszta jövedelme arányában évenkint közel 4 ezer forinttal járulnak az erdőtiszti fizetésekhez, mely összeg a központi erdő-alapban kezeltetik. — Az *erdei kihágások* a vármegye területén felette gyakoriak ugy, hogy a járási főszolgabirák mint első foku kihágási bíróságok ebbeli ügyforgalmának majdnem $^3/_4$-ed részét éppen az erdei kihágási ügyek teszik ki. Oka ennek egyfelől a népesség túlnyomó részének nagymérvű szegénysége, de némely vidéken ezenkivül még a birtokviszonyok rendezetlensége is. Az erdei kihágási biráskodást másod fokban a közigazgatási bizottság evégből szervezett albizottsága gyakorolja. Sokkal kisebb számot tesznek ki az *erdőrendészeti áthágások* esetei, melyekben a biráskodást első fokulag a korábbiakban már ismertetett közigazgatási erdészeti albizottság végzi. — *Tűzkárok*, továbbá viharok okozta *erdőpusztítások* és *rovarkárok* ritkán merülnek fel. — Az erdőrendészet közegei a már fentemlített erdőgondnokságok vezetése mellett s a Déván székelő kir. kerületi erdőfelügyelőség és a közigazgatási erdészeti albizottság felügyelete alatt kellő igyekezettel működnek.

d) *Vadászat és halászat.* A vadászati ügyek kezelése az 1883. évi XX. t.-czikk, a halászati ügyeké az 1888. évi XIX. t.-czikk rendelkezései szerint történik. — A vadászati joghaszonbérből némely járás községei — kivált a kisjenői járáshoz tartozók — jelentékeny jövedelmet húznak. — *Halászati jog* az 1888. évi XIX. t.-czikk életbelépése után 46 esetben jelentetett be igazolás végett. A törvényben említett *halászati társulatok* a vármegyében még eddig nincsenek.

e) *Vízjogi ügyek.* A vízjogi ügyek az 1885. évi XXIII. t.-czikkben foglalt vízjogi törvény alapján intéztetnek. A vármegye területén levő vizek közül a következőkre van *vízhasználat engedélyezve*, u. m.: a Maros, a Fehér- és Fekete-Körös folyókra, a Nádor malomcsatornára, a Szárazérre, továbbá a Tőz, Csigér, Szartos, monyászai, jószási, kiszindiai, Leveles, halmágyi, csúcsi, gurahonczi, dumbroviczai, monorostiai, pernyesti, bajai, lupesti, rossiai, temesesti, toki, talácsi, rostocsi, bogyesti, kroknai, dumbrávai, Krizáska, Minyeret és gyuliczai patakokra. — A vármegyében alakult, vagy csak a vármegye egyik-másik vidékét érdeklő, de valamely szomszédos vármegye vízi könyvébe bevezetett *vízi társulatok* ezek:

1. Legrégibb az »*Aradvármegyei fehér-körösi József nádor malomcsatorna társulat*«, mely társulat s illetőleg vízi mű létesítése 1833-ik év Szent-Iván havának 27-én határoztatott el. A nagyszabású csatornát »a nemes megyében folyó Fehér-Körösből az illető földes uraságok vonatták maguk költségén Buttyintól Gyula-Varsánd határáig azon czélból, hogy e

vízimű a Fehér-Körös vidékét a folyó gyakori kiöntései ellen biztonságba helyezze. — E vízi munkálat, illetőleg vízhasználati jogosítvány a vízjogi törvény 189-ik és következő szakaszai értelmében az 1892-ik évi október 17-én tartott tárgyalás során igazoltatott. Maga a csatorna egész hosszában egy egységes vízi művet képvisel s mint ilyen egy egészben képezi a vízi könyvben való bevezetés tárgyát is, ellenben az egyes malmok — mint különben is társulati tagok — csak részeit képezik ezen egységes műnek. — Érinti pedig a csatorna-vonal: Buttyin, Borossebes, Berindia, Berza, Álgyest, Vojvogyen, Repszeg, Monyoró, Bokszeg, Borosjenő, Apatelek, Gyarmata, Moroda, Szöllős, Pankota, Zaránd, Szinitye, Csintye, F.-Varsánd, Nadab, Simánd, Székudvar, Sikló, Ottlaka, Nagy-Pél és Gyula-Varsánd községek határát. A csatorna építése 207,840 frt v. p. költségbe került.

2. Az »*Aradmegyei ármentesítő és belvízszabályozó társulat*« Kisjenő-Erdőhegy székhelylyel. A szabályozás alá vont víz: a Fehér-Körös balpartja a szöllősi határban levő Zsimbolya-értől a Csohos-ér jobb partjának felső végpontjáig s ugyanezen folyó jobb partja a Borosjenő fölötti magaslattól a gyulavári határig és a Fekete-Körös balpartja a Vákától az Anti határig. A Csohos-ér balparti töltése, valamint a Fehér-Körös folyó balpartján a Csohos-értől lefelé nyúló töltésszakasz a békésmegyei »alsó-fehér-körösi ármentesítő társulat« keretébe tartozik. Ezen vízi társulat, illetőleg vízimű az 1885. évi XXIII. t.-cz. életbelépésekor mint az »arad-békésmegyei egyesített ármentesítő és belvízszabályozó társulat« kiegészítő része már fenállott. A vízi munkálat neme: árvédelem és belvízszabályozás.

3. A *mezőhegyesi élővízcsatorna* a mezőhegyesi m. kir. államménesbirtok igazgatóságának tulajdonában. Eredetileg azon czélból létesült, hogy a mezőhegyesi czukorgyárat vízzel lássa el, de öntözésre szintén használtatik s a megye nehány községét is érinti. A vízmű neme: öntözési vízhasználat.

4. Az »*alsó-fehér-körösi ármentesítő öblözet*« a vízjogi törvény életbelépése előtt is már fenállott, mint az »arad-békésmegyei egyesített ármentesítő és belvízszabályozó társulat« kiegészítő része. A vízi társulat székhelye B.-Gyula, vízi könyvét is Békésvármegye alispáni hivatala vezeti. Aradvármegyéből Nagy-Pél, Ottlaka és Sikló községek esnek területébe. A vízi mű neme: árvédelem.

5. Ujabban alakult meg az »*Aradcsanádi öntözőcsatorna társulat.*« Az építeni szándékolt vízi műnek öntözési vízhasználat a czélja s tervei is már elkészültek.

6. A »*Fekete-Körös ármentesítő társulat*« székhelye N.-Szalonta, vízi könyvelve Biharvármegye alispáni hivatalánál van; a vízi mű neme: ármentesítés és belvízszabályozás. Mint ilyen Aradvármegye Fekete-Körösmenti községeit is érdekli.

7. Legutóbb — folyó 1895. év folyamán — alakult meg a »*Felső fehér-körösi ármentesítő és belvízszabályozó társulat*« Borosjenő székhellyel. Vízi műve folytatását képezi az aradmegyei ármentesítő és belvízszabályozó társulat által létesített s fentebb említett vízi munkálatoknak.

Vízi mű vagy *vízhasználat* igazolás végett — a vízjogi törvény 191. §-a értelmében — mindössze 216 jelentetett be. A vízszabályozás és vízhasznosításról tüzetesebben már volt szó.

f) Állategészségügy. Az állategészségügy szervezete az 1888. évi törvényben gyökeredzik. Közegei az állami állatorvoson kívül *két megyei állatorvos*, kiknek egyike Aradon, másika Borosjenőn, utóbb Borossebesen tartja székhelyét és *tizenhárom körállatorvos* a vármegyei törvényhatósági szabályrendelet útján szervezett ugyanennyi állatorvosi kör élén. — A tizenhárom kör mindenike köteles külön-külön körállatorvost tartani, de fenn van hagyva az ezen körökbe csoportosított községeknek az a joguk, hogy külön községi állatorvos tartását kérhessék. A körállatorvosi állások közül ez idő szerint csupán a nagyhalmágyira nem akadt pályázó, azért a kör teendőit ideiglenesen a borossebesi körállatorvos látja el.

A körállatorvosokat előzetes pályázat alapján a körbe csoportosított községeknek képviselői élethosszigra választják. Javadalmazásukról a III-ik fejezetben volt szó. Magán-állatorvosi ténykedésük után szedhető díjaik megszabása a körállatorvos és a kör községei között létrejött kölcsönös megállapodásnak van fentartva, de ragadós állati betegedések alkalmával teljesített óvintézkedéseikért látogatási díjat semmi szín alatt sem szedhetnek.

A vármegye alispánja határozza meg, hogy a körállatorvosok melyik községben lakjanak, továbbá, hogy javadalmazásukhoz a körbe csoportosított községek mily mérvben járuljanak és választásuknál mily arányban vegyenek részt. A földmívelésügyi miniszterium 1895. évi felvétele szerint Aradvármegye és Arad város területén összesen 1 megyei, 2 városi, 11 körállatorvos és 2 magán állatorvos, összesen tehát 16 állatorvos működött.

Aradvármegye állategészségügyi viszonyai elég kedvezőtlenek.

A ragadós állatbetegségek közül a *sertésvészen* kívül, mely azonban csakugyan megdöbbentő módon grasszált, még csak a *settésorbáncz* s ennél is ritkábban a lépfene és rűh mutatkozott helyenkint járványszerűleg, ellenben a *keleti marhavész*, *ragadós tüdőlob* és *juh-himlő* az utóbbi három év alatt (1892—95-ig) még szórványosan sem jelentkezett. — A *száj- és körömfájás* különben már 1893. évben is nagy mérvben uralgott a megye területén: ez év alatt közel negyven község szarvasmarha, juh és sertés állományát fertőztette meg; 1894. évben alig négy községben jelentkezett járványszerűleg, de már 1895-ben, kivált az év második felében, a vármegye több mint száz községében és pusztáján szinte meg-

döbbentő arányokban dühöngött. A *lépfene* szórványosan évről-évre elég nagy számban jelentkezett, járványszerüleg azonban az utóbbi évek alatt csak 1894-ben ütötte fel fejét s ekkor is csekély arányokban Szakács, Madrizest és Német-Pereg községekben; 1895-ik évben már szórványosan is ritkán mutatkozott s csupán Tok községben volt némileg járvány jellege, de mindössze 11 betegedési esettel. — *Takonykór* a lovak között járványosan is csak ritka esetekben volt észlelhető, járványszinezetet pedig az utóbbi évek alatt egyáltalában nem öltött. — A *sertésorbáncz* már nem egyszer járványszerüleg is fellépett, sőt nem egy helyen jelentékeny kiterjedést is vett. Igy 1893-ban Glogováczon, Mikalakán, Temesesten, Székudvaron, Kerülősön és Miskén; 1894-ben Barakonyon, Valemarén, Fakerten, F.-N.-Iratoson és a Fakert községhez tartozó ötvenesi pusztán; 1895-ben Talpas, Vadász, Seprős, Borosjenő, Szent-Leányfalva, Csermő, Kis-Pereg, M.-Radna, F.-N.-Iratos és Székudvar községekben, továbbá az ötvenesi, somhidi, subtolyai és lőkösházai pusztákon fordult elő járványosan. Utóbb szórványosan is elég gyakran. A sertésvész 1896-ban igen nagy arányokat öltött. Ritkábban észleltetett a *rüh a lovak és juhok* között. Járványosan három év lefolyása alatt csak M.-Pécskán, Ó-Paulison, Csermőn, Kladován, Gyarmatán, Borosjenőn és Apátiban, szórványosan ugyancsak vajmi ritkán. — A *veszettség az ebek között* nehány év óta egyszer sem öltött járványos jelleget, a szórványos esetek száma sem tulmagas. Igy 1893-ik évben összesen 17; 1894-ik évben szintén 17 és 1895-ik évben 19 eb megbetegedéséről érkezett jelentés. A veszett állatok azonban — sajnos — nagy számban martak meg állatokat, embereket és kivált gyermekeket. A veszett eb marta emberek és gyermekek csaknem kivétel nélkül a budapesti Högyes-féle gyógyintézetben találtak gyógyulást. Az állategészségügy állása hivatalos adatok szerint 1897. évi április havában a következő volt: Takonykór: Székudvar 1 udvarban, összesen 1 község 1 udvarban. Rühkór: Apáti 1 u., Kerülős 40 u., Nyágra 1 u., Sikula 18 u., Somoskesz 1 u., Szuszány 1 u., Talpas 1 u., összesen 7 község 63 udvar. Sertésorbáncz: Seprős 1 udvar. Sertésvész: Elek, Fakert, Kladova, Kis-Pereg, Konop, Mária-Radna, Német-Pereg, Ó-Szent-Anna, Sikló, Szemlak, összesen 10 község.

9. Katonaügyek. A *közös hadsereg* tekintetéből az egész vármegye a Temesvárott székelő cs. és kir. 7. hadtest, hadkiegészítési ügyek tekintetében pedig Arad (aradi vár) székhelylyel a cs. és kir. 33-ik hadkiegészitő parancsnokság kerületébe van beosztva. *Honvédségi* tekintetben a pécskai és aradi sorozó járások a szegedi, a megye többi járásai ellenben a budapesti m. kir. honvédkerületi parancsnokság kormányzata alatt állanak; honvédkiegészitési ügyek szempontjából az előbbi járások a Lugoson székelő 8-ik, utóbbiak pedig N.-Várad székhelylyel a 4-ik m. kir. honvédkiegészitő parancsnokságok kerületébe osztvák be. *A népfelkelési*

ügyeket a világosi, kisjenői és eleki járásokban a nagyváradi 12. számú, a pécskai és aradi járásokban az Aradon székelő 25. számú, végre a ternovai, radnai, nagyhalmágyi, borossebesi és borosjenői járásokban Borosjenő székhelylyel a 13. számú m. kir. népfelkelési parancsnokságok intézik. *Sorozási székhelyek*: Arad, Pécska, Világos, Pankota a ternovai járásra, Soborsin a radnai járásra, Nagyhalmágy, Borossebes, Borosjenő, Kisjenő és Elek a maguk járásaira nézve.

A fősorozásoktól távol maradt hadkötelesek az aradi várban — márczius és április hó kivételével — havonkint kétszer, illetőleg augusztus hóban egyszer működő *állandó utóállítási bizottság* elé vezettetnek. A hadkiegészítési és népfelkelési ügyek kezelése a véderőről és honvédségről szóló, illetve a népfelkelési törvény alapján s az ezen törvények végrehajtása tárgyában kibocsátott kormányrendeletek szerint történik. A polgári és katonai hatóságok érintkezése akadálytalan s összeütközés esetei nem fordulnak elő. Katonai állandó *beszállásolás* a vármegyében csupán Borosjenőn van, hol a m. kir. 4. honvéd gyalogezred egy zászlóalja tartja állomását; a zászlóalj egész állománya kincstári laktanyában van elhelyezve, úgy, hogy a lakosságnál való beszállásolásra szükség nincsen.

Ezen kívül a vármegye beszállásolási teherviselésére esik még egy lovas ezredtörzs, egy osztálytörzs és 3 lovas század is, e katonai állomány azonban *Arad szab. kir. város* területén van *laktanyailag* elhelyezve. A vármegye költségén emelt ezen laktanya építése 1894-ik évben fejeztetett be s ezen év julius hó 10-én adatott át ünnepélyesen rendeltetésének. A laktanya építési költségei 570,000 forintot tettek ki, mely építési tőke a beszállásolási pótadóból és az ennek terhére felvett törlesztéses kölcsönből nyerte fedezetét. Hogy a vármegyebeli hadkötelesek számáról s még inkább az alkalmasoknak találtak arányszámáról legalább megközelítő tájékoztatást nyujthassunk, az 1895-ik év tavaszán lefolyt rendes ujonczállítások végeredményét sorozó járásonkint csoportosítva e táblázat közlése mutatkozik szükségesnek:

A sorozó járás megnevezése	Elővezetett	Besorozott
	hadkötelesek száma	
Arad	592	133
Pécska	435	112
Világos	578	112
Ternova	341	63
Radna	544	73
Nagyhalmágy	349	51
Borossebes	479	110
Borosjenő	404	126
Kisjenő	726	183
Elek	372	77
Összesen	4820	1040

Mint ezekből látható, a besorozottaknak az elővezetett hadkötelesekhez viszonyított száma kedvezőnek éppen nem mondható. Az elővezetett 4820 hadköteles közül ugyanis a sorozó-bizottság csak 1040-et talált alkalmasnak, a mi 21·37%-nak felel meg. Legkedvezőtlenebb az arányszám a radnai járásban, hol alig haladja meg a 13%-ot, úgyszintén a nagyhalmágyiban, hol kevéssel haladja túl a 14%-ot; legkedvezőbb a pécskai sorozó járásban, hol a 26%-ot közelíti meg.

10. **Nyugdíj-ügy.** *a*) *A megyénél* a tisztviselők nyugdíja a vármegyei nyugdíjalapból fizettetik. Az alap jelenlegi alakjában 1887. óta áll fenn, midőn az »A tiszti nyugdíj- és segélyintézet« helyét foglalta el s annak tőkéjét átvette. A nyugdíjintézet kötelezőleg részese a törvényhatóság minden választott vagy kinevezett rendes fizetésű tisztviselője, segéd és kezelő hivatalnoka, továbbá a megyei közkórháznál állandóan alkalmazott tiszti személyzet u. m. az igazgató-főorvos, elsőd-orvos, gondnok, ellenőr és irnok. A díjnokok, valamint a közkórházi másodorvosok, kiknek alkalmazása ideiglenes, nem tagjai annak. A nyugdíjalap bevételei részint az alaptőke gyarapítására, részint a folyó szükségletek fedezésére használtatnak fel. Az alaptőke gyarapítására szolgálnak a tisztviselők által fizetett belépési, illetve előléptetési díjak, nemkülönben a kordíjak; az alaptőke kamatjának 10%-a, a tisztviselők által esetleg fizetett birságpénzek, netáni alapítványok vagy adományok, végül a felesleg, mely az évi kiadások fedezése után esetleg mutatkozik. — A nyugdíjalap felhasználható bevételi forrásait képezik: a tisztviselők által fizetendő díjjárulékok s az alaptőke kamatainak 90%-a. A tisztviselők által fizetett járulékok közül a belépési díj, melyet minden tisztviselő hivatalba léptekor fizet, az első fizetésnek 10%-át, az előléptetési díj az előbbi és az új fizetés különbözetének 30%-át teszi s egyegyszer mindenkorra fizetendő. A 40 évnél idősebb korukban belépő tisztviselők azonfelül kordíjat is fizetnek, mely 40 éves kornál az első fizetés 10%-át teszi s minden azon fölül betöltött korév után $^1/_2$%-kal emelkedik, de husz %-nál magasabbra nem rughat. Ezen összeg is a belépés alkalmával egyszer mindenkorra fizetendő a belépési díjon felül.

A tisztviselők évenként fizetett díjjáruléka az évi fizetés 5%-ára emelkedik. A nyugdijalapot a törvényhatóság felügyelete s az alispán ellenőrizete alatt a vármegye főpénztári tisztsége kezeli. Az alap pénzei *a*) magyar állampapirokba s az állam által biztosított kamatú értékpapirokba, vagy a magyar földhitelintézet zálogleveleibe, *b*) ingatlanokra adandó kölcsönökbe s *c*) takarékpénztári betétekbe fektetendő. Megyei tisztviselők fizetésöknek 10%-áig jelzálogi biztosíték nélkül is nyerhetnek kölcsönt hat havi tőketörlesztés mellett, mely fizetésökből való levonás által eszközöltetik. Az alap kezelése felől a főpénztári tisztség évenként számadást tesz, mely márczius hava végeig nyujtandó be; a

számadás fölött a választmány előkészítő tárgyalása nyomán a törvényhatóság határoz.

Nyugdíjképesség a vármegyénél töltött legalább 10 évi folytonos szolgálat, illetőleg a díjjárulékok legalább 10 éven át való szakadatlan befizetése által szerezhető. Ezen feltétel mellett nyugdíjazható: *a*) a ki 30 évet szolgált vagy 60-ik életévét betöltötte; *b*) a ki szolgálatra képtelenné vált; *c*) a ki állásából önhibája nélkül, tisztújítás vagy az állás megszüntetése folytán kimarad s végül *d*) a nyugdíjképes korban elhalt tisztviselő özvegye vagy árvái. A nyugdíjigényt elveszti az, aki büntett miatt bíróságilag elitéltetett vagy a ki állásától fegyelmi úton elmozdíttatott. Elesik a nyugdíjtól az az özvegy is, aki férjét hűtlenül elhagyta, vagy a ki férjével ennek nyugdíjaztatása után kelt egybe, vagy azon özvegy, ki férjével annak tényleges szolgálati ideje alatt kelt ugyan egybe, de a férj már a 60-ik évet betöltötte s ezen házasság 4 évig nem tartott, avagy gyermek nem maradt hátra. A ki nyugdíjazott állapotában becstelenítő bűntett miatt elitéltetik, nyugdíjigényét feltétlenül elveszti. A ki nyugdíjaztatása után állami, törvényhatósági vagy nyilvános intézeti szolgálatba lép, ha fizetése nyugdíjigényénél nagyobb, nyugdíjigényét teljesen elveszti, ha pedig fizetése kisebb, úgy az a nyugdíjalapból oly összegre egészíttetik ki, a mennyi az illetőnek nyugdíjigénye. Az özvegy, ha megint férjhez megy, nyugdíjjogosultságát elveszti, de ismét visszanyeri azt, ha ujból özvegységre jut. Ha a tisztviselő özvegyet nem hagyott hátra, vagy az özvegy a nyugdíjtól elesik, úgy az neveltetési járulék gyanánt az esetleges árvákra száll át, e neveltetési járulék bizonyos korlátozásokkal az özvegy életbenléte esetén is megadatik. A nyugdíjkiszabás alapját a nyugalmazás, illetőleg az özvegyek és árváknál az elhalálozás idejében élvezett fizetés képezi. Tiz évi szolgálat után a tisztviselő legutóbbi fizetésének 40%-át kapja nyugdíjul; minden azután következő évvel a nyugdíjösszege további 2%-kal emelkedik; 40 évi szolgálat után tehát eléri a teljes fizetést; ezután már nem emelkedhetik. Az özvegyek $^2/_3$-át igényelhetik annak az összegnek, mely férjöket az elhalálozás szerint illette volna; az özvegyi nyugdíj azonban nem haladhatja meg a 800 frtot. Árvák részére a neveltetési járulék 12 éves korukig fejenkint 100 frt, azontúl 200 frt, az összeg azonban az özvegyi díjjal együtt nem rughat többre, mint a mennyi az atyát illetné. Az özvegyek és árvák nyugdíja, tekintettel a szolgálat ideje alatt elhalt tisztviselők után kiadatni szokott halálozási negyedre, a halálozás után 3 hónapra lesz esedékes. A 10 évnél rövidebb szolgálat közben elhalt tisztviselők özvegyei nyugdíjra nem tarthatnak igényt, de kegydíjban a nyugdíjalap állapota szerint részesülhetnek. A kegydíjat a törvényhatóság szavazza meg esetről-esetre; annak értéke az utolsó évben élvezett fizetés 30%-át meg nem haladhatja. A nyugdíjazást, hivatalból vagy az illetőnek

kérelmére a törvényhatóság rendeli el. A hivatalból való nyugdíjazás csak fegyelmi eljárással hajtható végre. Ha a nyugdíjintézet bármi okból megszünnék, pénzalapja aradmegyei tisztviselők gyermekei javára szánt ösztöndíj alappá lesz.

A nyugdíjintézetnek részese a szolgaszemélyzet is. Reájuk is némi eltérésekkel az általános nyugdíjszabály érvényes. Tagja a nyugdíjintézetnek a törvényhatóság által alkalmazott minden, ugy központi, mint szolgabirósági hivatalszolga s ezek között a központban alkalmazott úgynevezett huszárok is. A háziszolgák (hetesek) s a tiszti legények, mint nem állandó jelleggel alkalmazottak, nem tagjai az intézetnek. A ki szolgálatától elmozdíttatik vagy arról lemond, nyugdíjigényét elveszti, de teljesített befizetéseit kamat nélkül egészen visszakapja. Tiz évnél rövidebb idő alatt munkaképtelenné vált vagy elhalt szolgák, illetve azok özvegyei és árvái nyugdíjra nem tarthatnak igényt, befizetett nyugdíj járulékaikat azonban kamat nélkül visszakapják. Atyátlan árvák évenként 12 forint neveltetési járulékban részesülnek és pedig a fiuk 16, a lányok 14 éves korukig, de az összes árvák nyugdíja nem rughat többre, mint a mennyi az atyát illetné. Teljesen árvák, ugyanazon életkorig fejenként az atyát megillető nyugdíj hatodrészét kapják, de az összes gyermekek járuléka nem rughat többre, mint a mennyi az atyát illetné. — A mennyiben az alap a fizetendő nyugdíjak terhét nem birná, a nyugdíjilletmények az alappénz erejéhez képest aránylagosan leszállítandók.

b) *A községekben.* Az »Aradmegyei községi és körjegyzők nyugdíjintézetének« tagja minden aradvármegyei községi és körjegyző. Hivatalba lépésekor mindenki 100 forint belépési díjat fizet, a ki 30-ik életévét már meghaladta, midőn hivatalba lép, ezen felül még anynyiszor fizet 5 forintot, a hány évvel a 30-dikat meghaladta. Ezen belépési díjak alkotják a nyugdíjintézet alaptőkéjét s ezt a díjat azok a jegyzők is fizették, a kik a nyugdíjintézet létesítésekor már szolgálatban voltak. A tagok évi hozzájárulása 40 frt. A mennyiben az alapszabály szerint fizetendő nyugdíjak kiadásai a bevételi forrásokból nem fedezhetők, a többlet a megyei községek hozzájárulásaiból fedeztetik. A hozzájárulás elosztása az egyes községekre az adó-alap szerint történik. Minden tag, a ki magasabb fizetésű állásba lép, 10 forint változási illetéket fizet; megnősülés esetén ugyancsak 10 frt illeték fizetendő. Az alap további bevételi forrásait képezik még az esetleges alapítványok és adományok. A belépési, változási, nősülési illetékek, nemkülönben az esetleges alapítványok a nyugdíjintézet alaptőkéjét képezik. A tagok évi hozzájárulásaiból s az alaptőke kamataiból fizettetnek a nyugdíjak; a mennyiben itt fölösleg mutatkoznék, az felerészben az alaptőkéhez csatoltatik, felerészben pedig a tartalékalap létesítésére fordíttatik. A nyugdíjintézet vagyona tehát három részre oszlik, melyek az »alaptőke«, a »felhasználható vagyis

folyó jövedelem« s végül a »tartalékalap« czímek alatt kezeltetnek. Az alap pénzei gyümölcsözés végett magyar állampapirokban s az állam által biztosított kamatú értékpapirokba, ingatlanokra adandó kölcsönökbe s takarékpénztári betétekbe helyezendők el. A tartalékalap mindig takarékpénztári betét alakjában helyezendő el. A nyugdíjintézet pénzei a megyei főpénztárnál külön alap gyanánt kezeltetnek.

A nyugdíjintézet a megyei törvényhatóság oltalma és felügyelete alatt áll, mely azt az alispán útján gyakorolja. Az intézet igazgatása a tagok egyetemének, vagyis a közgyűlésnek, illetőleg az általa választandó tisztviselőknek és választmánynak feladata. Közgyűlés évenkint kétszer: őszszel és tavaszszal, lehetőleg a vármegyei közgyűlések előtt tartatik; a tisztújítás az őszi közgyűlés feladata. A nyugdíjintézet tisztviselői fizetést nem élveznek. A nyugdíjintézet pénztárának kezeléséről a főpénztári tisztség évenkint a megyei törvényhatósági közgyűlésnek számol, az intézet elnöke azonban a számadásra megteheti esetleges észrevételeit.

A nyugdíjjogosultságra nézve ugyanazon szabályok mérvadók, a melyeket fennebb a megyei nyugdíjintézetnél találtunk, azzal az egy különbséggel, hogy a jegyzőknél nem 30, hanem 40 év kívántatik meg arra, hogy valaki nyugdíjazható legyen, ha még szolgálatképes is. A tíz évnél rövidebb szolgálat után munkaképtelenné vált vagy elhalt jegyző, illetőleg özvegye vagy árvái részére a közgyűlés esetről-esetre segélypénzt állapíthat meg. A nyugdíjigény elvesztését azon esetek, melyek a megyei nyugdíjnál említve voltak, itt is maguk után vonják. Ha a nyugdíjintézet valamely tagja állásáról 10 évnél hosszabb szolgálat után lemond, tagja maradhat a nyugdíjintézetnek, mely esetben rá nézve a tagok jogai és kötelességei érvényben maradnak; ha pedig a tagságról lemond, befizetett járulékainak $^2/_3$-át vissza kapja. Aki 10 évi szolgálati idő betöltése előtt mond le, szintén tagja maradhat a nyugdíjintézetnek, de csak 10 évi szolgálatnak megfelelő nyugdíjat biztosíthat magának; ellenkező esetben befizetett járulékainak $^2/_3$-át visszakapja.

Az intézet által fizethető legnagyobb nyugdíj 800 frt, 10 évi szolgálat után ennek 40%-a fizettetik; minden további szolgálati évvel a nyugdíjigény a 800 forint 2%-ával emelkedik s így a 40-ik szolgálati évnél teljes lesz. Az intézet létesítésekor már tényleges szolgálatban állott jegyzők előbbi szolgálati ideje csak a nyugdíjjogosultságba számíttatik be, a mennyiség kiszámítására pedig csak az esetben van befolyással, ha az illető jegyző az előbbi szolgálati éveiről járó nyugdíjilletékeket utólag befizeti. Özvegyek a férjet megillető nyugdíj felét kapják, árvák, ha anyjuk él, 12 éves korukig 50, azontúl pedig 100 frtot kapnak évenkint és fejenkint neveltetési járulék czímén. Az özvegyi nyugdíj és a neveltetési járulékok összege azonban nem lehet több, mint a mennyi az atyát illetné. Ha az anya sem él, az árvák fejenkint az atyjokat illető nyug-

díjnak $^1/_3$-át kapják, de ha háromnál többen vannak is, többet nem kaphatnak, mint a mennyi atyjokat illetné. A neveltetési járulék fiúknál tanulmányaik végzéséig, leányoknál pedig 18-ik évökig fizettetik. Ha az özvegy ujból férjhez megy, a gyermekek neveltetési járuléka nem neki, hanem valamely, a nyugdíjintézet elnöke által kijelölendő, rokonnak adatik át. — Rendkivüli figyelmet érdemlő körülmények közt a jegyzők a nyugdíjintézettől jelzálogi biztosíték nélkül is kaphatnak kölcsönt, mely azonban nagyobb nem lehet, mint az illető évi fizetésének 20%-a s az egy év alatt fizetendő vissza. Ha a nyugdíjintézet valamikor megszűnnék, tőkéjéből az aradmegyei községi és körjegyzők gyermekeinek szánt ösztöndíjalap létesítendő.

C) Arad sz. kir. város közigazgatása.

I. Általában. Arad város közigazgatásának lépést kellett tartani egyrészt a közigazgatási rendszer országos fejlődésével, másrészt magának a városnak folytonos gyarapodásával, mely utóbbinak következményeképen a közigazgatás teendői is megszaporodtak. Mert a város az utóbbi évtizedek alatt nagy arányokban növekedett. 1831-ben lakosságának száma 13,000, 1839-ben 17,000, 1851-ben 23,000, 1861-ben 29,500, 1870-ben 32,725, 1880-ban 35,556, 1890 ben 42,052 lélek volt. S a lakosság számának gyarapodásával a gazdasági és közművelődési téren való haladása is arányban állott. Ehhez képest időről-időre módosult a közigazgatási szervezet s igy fejlődött ki az a nagy hatósági organizmus, mely az összes alkalmazottakat számítva, jelenleg 349 tagot számlál. — A város jelenlegi hatósági szervezetét az idevágó törvények keretében az 1872. évben készült s azóta több izben, legutoljára 1896-ban, módosított szervezeti szabályok állapítják meg. — Arad sz. kir. város hatóságát az országos törvények értelmében gyakorolják: a törvényhatósági bizottság közgyűlése, a közigazgatási bizottság, a tanács, a polgármester, a rendőrfőkapitány és az árvaszék. Lássuk ezek szervezetét egyenkint.

II. Városi képviselet. A törvényhatósági bizottság tagjainak számát a szervezési szabályok az 1892. évi XXVI. t.-czikkre való tekintettel 142-ben állapítják meg. A bizottsági tagok fele választott, a másik fele virilista. A választott bizottsági tagokat a város választó polgárai 4 kerületre oszolva választják. A I. kerület választ 17 tagot, a II-ik 18-at, a III-ik 17-et, a IV-ik 19-et. A virilistáknak az 1897. évre összeállított névjegyzéke szerint a legmagasabb adótfizető törvényhatósági bizottsági rendes tag 2938 frt 28 kr., a legkevesebb adótfizető póttag 431 frt 56 kr. állami adó fizetése alapján élvezi e tagsági jogát. A bizottsági rendes tagok közül 32-en 1000 frton felüli összegű állami adót fizetnek, ezen 32 tag közül azonban 14-nek adója értelmiség alapján a törvényhatósági törvény intézkedésének megfelelően kétszeresen számíttatott. E részben

az aradi viszonyok körülbelül a szomszédos Temesvár szab. kir. város viszonyainak felelnek meg, hol a legnagyobb virilista 5036 frt 60 krt, a legkisebb adóösszeg után a virilisták névjegyzékébe felvett póttag pedig 663 frt 84 kr. állami adót fizet s a 134 biz. rendes tag közül 35-en fizetnek 1000 frt állami adónál többet, mig a szintén a szomszédban fekvő Szeged sz. kir. város 142 törvényhatósági bizottsági tagja közül csak 5-en fizetnek 1000 frton felüli adót. — Ezen adatokkal szemben érdekesnek tartjuk felemlíteni, hogy Aradvármegye törvényhatósági bizottságának legnagyobb adótfizető virilistája 14,195 frt 47 kr. állami adót fizet s hogy annak 7 olyan tagja van, aki 5000 frtnál magasabb adóösszeg alapján vesz részt a törvényhatóság közgyülésében. Ezen adatok csak megerősítik azon különben ismert tényt, hogy a városok igazgatásában ellentétben a vármegyékével a középosztály dominál. — A 142 bizottsági tag között foglalkozására nézve legtöbb az ügyvéd, mely hivatás 32 taggal van a törvényhatósági bizottságban képviselve. — Általában a közgyülésben a szellemi munka után élők viszik a főszerepet, ideszámítva az ügyvédeket, orvosokat, mérnököket, építészeket, gyógyszerészeket stb. — A 142 rendes bizottsági tagnak több mint fele (75), mig Szeged sz. kir. város 142 bizottsági tagja közül csak 35 tartozik a szorosan vett értelmiséghez. A jelzett 75-ön felüli 66 bizottsági tag legnagyobb részben kereskedő és gyáros, háztulajdonos vagy kézműiparos; a földbirtokos osztály a bizottságban csak igen gyéren van képviselve. — A tisztviselők közül a közgyülésen szavazattal birnak: a polgármester, a főkapitány, a főjegyző és az aljegyzők, a tanácsnokok, a főügyész, az alügyész, az árvaszéki ülnökök, a főmérnök, a főszámvevő és az alszámvevők, a főpénztárnok, a főorvos, a közgyám és a levéltárnok. — Rendes közgyülés minden hónapban, annak második szerdáján, vagy ha ez ünnepnapra esnék, a rákövetkező hétköznapon, mindig délután 4 órakor, tartatik. Rendkivüli közgyülés tartandó valahányszor ezt a főispán vagy a törvényhatósági bizottság, avagy e kettőnek akadályoztatása esetében a polgármester szükségesnek látja. A közgyülés összehivásának joga és kötelessége a főispánt, akadályoztatása esetén a polgármestert illeti. A közgyülések a törvény értelmében nyilvánosak.

A közgyülés alakítja az állandó szak- és az esetről-esetre kiküldendő bizottságokat, melyek részint a hozzájuk utalt ügyek előkészitésével és véleményadással a közgyülés és a tanács határozathozatalát elősegitik, részint a már meghozott határozatokkal elrendelt intézkedéseket foganatosítják. Az állandó szakbizottságok rendes elnökei az egészségügyi bizottság és az iskolaszék kivételével a megfelelő osztályok előadói, a polgármesternek azonban joga van az elnökséget az érintetteken kivül bármely bizottságban átvenni. A közgyülés határozatait a főjegyző adja ki, az utalványozó határozatokat azonban a polgármester is aláirja.

III. Közigazgatási bizottság. *A közigazgatási bizottság* szervezete és hatásköre az eziránt intézkedő országos törvényekben lévén megállapítva, az a többi törvényhatóságok közigazgatási bizottságaitól miben sem különbözik.

IV. A tanács. *A tanács* elnöke a polgármester, akadályoztatása esetén a főjegyző; első folyamodású ügyekben szavazattal biró tagjai: a főkapitány, a főjegyző, a tanácsnokok és a főügyész. A főkapitány az ő határozatai ellen beadott felebbezések másodfokú eldöntése tárgyában hozandó határozatok hozatalánál szavazattal nem bir. A tanács minden szombaton rendes ülést tart; rendkivüli ülések a felmerülő szükséghez képest tartatnak. Érvényes határozathozatalra az elnökön kívül legalább két tag jelenléte szükséges. A tanács elé kerülő ügyek az osztályokban készíttetnek elő. A tárgyak rokonsága szerint az ügyek három osztályba soroztatnak: *a*) a közigazgatási, *b*) a gazdasági, *c*) a pénz- és adóügyi osztályba. — Az ügyosztályok hatáskörét a szervezeti szabályok részletesen körülírják. — A közigazgatási ügyosztály vezetője a főjegyző, ki mellett az ügyosztály munkáját még egy hadnagy és segédtiszt végzi. A gazdasági ügyosztály ügyeit a gazdasági tanácsnok intézi, kinek vezetése alatt a következő személyzet működik: 1 aljegyző, 1 kamarás, 1 segédtiszt, 1 vámfelügyelő, 1 vámkezelési ellenőr, 1 városgazda, 1 órafelügyelő, 1 szinházi felügyelő, 2 temetőfelügyelő, 1 szegényápoldai felügyelő, 4 helypénzszedő, 10 vámszedő, 1 kertész, 1 ács, 1 kapus, 2 házmester, 1 hivatalszolga, 1 szegényházi ápolónő, 1 seprő-gépkezelő, 5 kocsis, 20 útczatisztitó, 3 hetes, 4 kertészlegény, 2 vágóhídi házmester, 2 vágóhídi állandó munkás, 1 állandó napszámos és 1 járványkórházi felügyelő.

Az adóügyi osztályt az adó- és pénzügyi tanácsnok vezeti. Személyzetéhez tartoznak: 1 alszámvevő, 5 számtiszt, 2 segédtiszt, 4 adótiszt, 6 végrehajtó, 1 közmunkafelügyelő, 3 napdíjas irnok és 1 hivatalszolga. Az osztályok ügykezelése az általán elfogadott előadói rendszer szerint történik. Az elintézendő ügydarabok vagy a tanácsülésben, vagy ülésen kivül hozzájárulással, vagy végre, a csekélyebb fontosságúak, elnökileg intéztetnek el.

V. A tisztviselők, hivatalok és javadalmaik. *A polgármester* gyakorolja a törvényhatósági törvény illető szakaszai s egyéb törvények által reá ruházott hatósági jogokat. A törvényekben megállapított hatáskörén kivül a szervezeti szabályok értelmében a polgármester kezeli a tisztikar, a segéd- és kezelőszemélyzetnek a közgyülés hatásköréhez nem tartozó személyi és illetményi ügyeit s joga van azok tagjainak 14 napig terjedhető szabadságidőt engedélyezni; ő nevezi ki a választás alá nem eső hivatali közegeket, napidíjasokat és szolgákat s a kezelőszemélyzetet az egyes hivatalokhoz ő osztja be. — Joga van közveszély idején vagy halasztást nem tűrő esetekben a házi pénztárra 500 frt erejéig utalványokat bocsá-

tani ki, ezen utalványozásokat azonban a közgyűlésnek esetről-esetre utólag bejelenteni tartozik. — A polgármester elnöke a városi árvaszéknek s a város titkos levéltára az ő őrizete és kezelése alatt áll. — A hatóságához tartozó ügyeket a polgármesteri hivatalhoz beosztott személyzettel, mely egy fogalmazóból s egy napidíjas irnokból áll, intézi s azokról külön iktatókönyvet vezet.

A rendőrfőkapitány a város rendészeti hatóságának képviselője. Intézkedik mindazon ügyekben, melyeket az országos törvények és rendeletek rendészeti határozmányai, a szervezeti szabályok és egyéb városi szabályrendeletek hatáskörébe utalnak. Főnöke a városi rendőrségnek. A rendőri személyzet a következő: 1 alkapitány, 4 hadnagy, 1 fogalmazó, 1 vágóhídi igazgató, 2 állatorvos, 1 tűzoltó-parancsnok, 1 tűzoltó-őrparancsnok, 3 segédtiszt, 4 napidíjas irnok, 4 őrmester, 4 rendőrbiztos, 1 fogházfelügyelő, 4 őrvezető, 8 tizedes, 30 elsőosztályú, 25 másodosztályú gyalogrendőr, 1 lovasőrmester, 2 első- és 2 másodosztályú lovasrendőr, 6 kerületi biztos, 3 hivatalszolga, 1 kézbesítő, 1 tűzoltó-gépész, 15 tűzoltó és 3 toronyőr; Gáj, Séga és Poltura külvárosokban: 1 alkapitány, 1 irodai segédtiszt, 1 őrmester, 2 gyalogrendőr, 2 lovasrendőr, 1 mezei rendőrőrmester, 6 mezei rendőr és 4 éjjeli őr.

Az árvaszék gyakorolja Arad szab. kir. város területére vonatkozólag a gyámhatóságot a törvény értelmében. Elnöke a polgármester, személyzete két árvaszéki ülnökből, 1 közgyámból, 1 irodatisztből, 1 segédtisztből és 1 hivatalszolgából áll. A népiskolai hatóságokról szóló 1876. 28. t.-czikk alapján van szervezve a városi *iskolaszék*. Gyakorolja a népiskolai törvényben reá ruházott hatósági jogokat, Jelenlegi elnöke a polgármester. Az iskolai gondnoki teendők végzésére az *iskolafelügyelői* állás van szervezve. Az iskolafelügyelő az iskolaszék előadója, végzi az iskolaszéki jegyző segédletével az iskolaszék állandó jellegű adminisztrativ teendőit. A többi hivatalok hatósági jogokat nem gyakorolnak s véleményező, előkészítő hatáskörrel birnak, illetőleg kezelési teendőket végeznek. Ezek közé tartoznak:

a tiszti ügyészség. Áll a főügyészből, egy alügyészből, 1 segédtisztből és 1 napidíjas irnokból. A tiszti főügyész a törvényhatóság jogi tanácsadója, a törvények és szabályrendeletek őre s mint ilyen a közgyűléseken mindenkor, a tanács és a bizottságok üléseiben pedig a szükséghez képest, részt venni s felhívásra jogi véleményt adni köteles. Ő viszi a város közönségének pereit s gondoskodik a városi követelések behajtásáról.

A mérnöki hivatal a város műszaki közege. Személyzetét képezik: a törvényhatósági főmérnök, két almérnök, egy építészeti felügyelő. Mint segéd- és kezelőszemélyzet a hivatalnak közvetlenül alá vannak rendelve: 1 közmunkafelügyelő, 4 partőr, 8 útkaparó.

A tiszti főorvos a város egészségügyi szolgálatának főnöke s a

közegészségi hatóságoknak véleményező közege. A közegészségi személyzet 4 kerületi orvosból, 1 napidíjas irnokból és 4 szülésznőből áll. A kerületi orvosok a tiszti főorvosnak a közegészségi teendőkben segédkeznek s kötelesek kerületükben lakni, a kerületükben lakó szegény betegeket díjtalanul gyógykezelni, végzik kerületükben a halottkémlést és a himlőoltást s felváltva teljesítik a rendőrorvosi teendőket. A városi szülésznők közül egy a belvárosban, egy Sarkad külvárosban, egy az Erzsébet városban (Pernyáva), egy Gájban lakik.

A számvevői hivatal személyzete 1 főszámvevőből, 1 alszámvevőből, 1 számtisztből, 2 segédtisztből, 1 napidíjas irnokból s 1 hivatalszolgából, a *pénztári hivatalé* a főpénztárnokból és 3 ellenőrből áll. Kezelik a város pénzvagyonát az e tárgyban alkotott szabályrendeleteknek megfelelően.

A mértékhitelesítő hivatal az idevonatkozó miniszteri rendeletek alapján foglalkozik a mértékek hitelesítésével Arad sz. kir. város területén s miniszteri szabályrendelettel megállapított működési kerületében áll egy hivatalvezetőből, egy segédből, egy gépészből és 2 rendes munkásból.

A községi bíró végzi a kisebb polgári peres ügyekben való birásko dást az 1877. XX. t.-czikk értelmében. Mellé van rendelve 1 segédtiszt, 1 napidíjas irnok, 1 végrehajtó és 1 hivatalszolga. — Az iktató, a levéltárnok a mellé rendelt 2 segédtiszttel, továbbá a kiadóból, két segédtisztből és 3 napidíjas irnokból álló kiadóhivatal végzik az ügyiratok hivatalos kezelését.

Ennek a hivatalos személyzetnek a vállaira nehezül a város közigazgatása. S a közigazgatás számos és sokoldalú teendői ezt a személyzetet nemcsak igénybe veszik, hanem sok tekintetben túl is terhelik. A tanács hatóságához tartozó ügyekben például az előadói teendőket egy főjegyző, 2 tanácsnok és 2 aljegyző teljesítik, mig a körülbelül hasonló nagyságu s szomszédos fekvésénél fogva is hasonló viszonyok között levő Temesvárott ugyanezt a munkát 1 főjegyző, 4 tanácsnok és 2 aljegyző, Szegeden pedig 1 főjegyző, 5 tanácsnok és 2 aljegyző végzik, s ilyen az arány a hivatalos személyzet többi osztályainál is. — Ezen körülmények között különösen a fogalmazási szakba tartozó tisztviselőknek igen derekas munkát kell végezniök, hogy hivatalos kötelességüknek megfelelhessenek. A tisztviselők túlterheltsége onnan származik, hogy az ügyforgalom az utóbbi évtizedekben a város nagyarányú növekedése s a teendőknek az újabb és újabb törvények életbelépte következtében történt szaporodása mellett évről-évre nagyobbodott. Ennek megvilágítására szolgálhat, hogy az összes városi hivatalokhoz az 1875. évben 39,396, 1885-ben 63,273, 1895-ben pedig 85,926 ügydarab folyt be, tehát 20 év alatt az ügyforgalom megkétszereződött. A fogalmazási szakba tartozó, tehát nagyobb javadalmazással ellátandó, tisztviselők számát pedig a város kedvezőtlen anyagi viszonyai miatt szaporitani nem lehetett. Az

1872-ben készült szervezeti szabályok ugyan azóta több izben változtatáson mentek át, de csak a kezelő személyzet szaporíttatott, mig a fogalmazó személyzet jórészt ugyanaz maradt, ami 1872-ben volt, sőt egyes állások meg is szüntek. Ma tehát ugyanaz a személyzet, melynek 1875-ben 39,396 aktát kellett évenkint előadnia, 85,926 ügyiratot intéz el évenkint. S minthogy a város anyagi helyzete 1875-ben sem volt olyan, hogy felesleges számú tisztviselőket tarthatott volna, ma az egyes tisztviselőknek igen nagy munkahalmazzal kell megküzdeniök.

A város közönsége tisztviselőit munkájokért elég jól javadalmazza. A városi tisztviselők körülbelől ugyanolyan fizetésben részesülnek, mint a hasonló állású állami hivatalnokok s mint a többi törvényhatósági városok tisztviselői átlagosan. Igaz, hogy vannak törvényhatósági városok, melyek tisztviselőiket jobban dotálják, viszont azonban vannak törvényhatósági tisztviselők, kiknek anyagi helyzete az aradiakénál sokkal kedvezőtlenebb. Ezt a javadalmazást azonban a városi tisztviselők annál inkább megérdemlik, mert előléptetési kilátásaik a magasabb állások csekély számánál fogva kedvezőtlenek. A következő táblázat a főbb tisztviselők javadalmazását tünteti fel.

A tisztviselő állása	Javadalmazása					
	Aradon		Szegeden		Temesvárott	
	fizetés	pótlék	fizetés	pótlék	fizetés	lakbér
Polgármester	3000	200	3000	300	3600	—
Főjegyző	1800	—	2000	200	1600	400
Főkapitány	1800	200	2400	240	1600	400
Tanácsnok	1800	—	1. 2400 4. 2000	240 200	1600	400
Főügyész	1800	—	1500	150	1600	400
Főmérnök	1800	200	1800	380	1600	400
Főorvos	1800	—	1500	150	1000	—
Főszámvevő	1800	—	1800	180	1600	400
Főpénztárnok	1700	—	1300	130	1200	300
Árvaszéki ülnök 1.	1700	—	1. 2000	200	1100	300
Árvaszéki ülnök 2.	1600	—	2. 1800	180	—	—
Aljegyző	1200	—	1200	120	1. 1100 2. 900	300 250

A polgármester szabad lakást élvez, a jegyzői karnak a marhalevelek kiállításából miniszteri szabályrendeleten alapuló, fejenkint mintegy évi 1000 frtra rugó, mellékjövedelme van, a gazdasági tanácsnok pedig a kincstárral a közvetett adók kezelésének megváltása iránt kötött szerződés lejártáig ezek házi kezelésének vezetéséért fizetésén felül évi 600 frt tiszteletdíjat élvez. Lakbért a városi tisztviselők nem kapnak. — A

város területén kivül teljesített hivatalos eljárásuk alkalmával a tisztviselők és alkalmazottak 3 fokozat szerint megfelelő napidíjakban részesülnek.

VI. Nyugdíj. A tisztviselők és alkalmazottaknak a városi nyugdíjszabályrendelet szolgálatképtelenségük idejére nyugdíjat biztosít. A nyugdíjszabályrendelet az állam nyugdíjtörvényeivel egyenlő elvek szerint van alkotva. A nyugdíjkötelékbe tartozó tisztviselő vagy alkalmazott, ha legalább 10 évet töltött a város szolgálatában, nyugdíjra tarthat igényt. 10 évi szolgálat után nyugdíj fejében a legutóbb élvezett fizetés 40%-a jár, mely járandóság évenkint a fizetés 2%-ával emelkedvén, 40 évi szolgálat után a teljes fizetés nagyságára növekszik. Az évi nyugdíjösszeg maximuma 2000 frtra van szabva. 10 évnél kisebb szolgálati idő után bekövetkezett szolgálatképtelenség esetén a nyugdíjkötelékbe tartozó egyén végkielégítésben részesül. 45 éves életkoron felül senki a nyugdíjkötelékbe fel nem vehető. A családfő elhunyta esetén hozzátartozói temetési járulék czímén az elhunyt évi fizetésének egy negyedét kapják. Az özvegyeknek nyugdíj fejében a férj nyugdíjának egy bizonyos hányadára, a hátramaradt gyermekeknek pedig megfelelő neveltetési járulékra van igényük. Egységes szolgálati pragmatikája a tisztviselői karnak, mint általában a magyar közigazgatási tisztviselőknek, nincsen. A tisztviselőknek a segéd- és kezelő személyzetnek s az alkalmazottaknak szolgálati viszonyait, a város közönségéhez, fellebbvalóikhoz s ügyfeleikhez való állását, hivatalos jogaikat és kötelességeiket az e tárgyakban alkotott országos törvényeknek hézagos rendelkezésein kivül egyes törvényhatósági szabályrendeletek, melyek közé a határozmányaiban fentebb ismertetett nyugdíjszabályrendelet is tartozik, szabályozzák. A tisztviselők részint a törvényhatósági közgyűlés által 6 évre választatnak, részint a főispán által neveztetnek ki. A segéd- és kezelőszemélyzetet a közgyűlés élethosszra választja, a napidíjasokat, alkalmazottakat és szolgákat a polgármester nevezi ki. Arad sz. kir. városnak az előzőkben ismertetett szervek által gyakorolt hatósága a községi törvény s a városi szervezeti szabályok értelmében kiterjed a városban és területén lakó vagy tartózkodó minden személyre és a város nagy területén levő minden vagyonra.

VII. Közigazgatási adatok. *A város területe* 19,530 $^{87}/_{1600}$ hold. Ebből 2943 $^{794}/_{1600}$ hold belterület, 16,586 $^{893}/_{1600}$ hold pedig a külhatár. Arad sz. kir. város a Maros jobb partján fekszik. Vele szemben van az *aradi vár* (területe 53, a vízárkokkal együtt 103 hold), melylyel egy ártéri és egy Maroshíd köti össze. A Maros balpartján terül el a már Temesmegyében fekvő Uj-Arad mezőváros, melylyel Aradvármegyének Zsigmondház községe össze van épülve. A város belterülete (2943 kat. hold és 794 □-öl) a belvárosra, továbbá Sarkad, Erzsébetváros (Pernyáva), Ujtelep, Séga, Poltura és Gáj külvárosokra oszlik. Ennek a felosztásnak azonban a közigazgatás szempontjából nem sok jelentősége van,

mert a városrészek nem szolgálnak egyúttal közigazgatási területegységekül s ezen beosztástól eltérőleg van beosztva a város törvényhatósági bizottsági tagválasztó kerületekre, egészségügyi körzetekre, tűzrendészeti és anyakönyvi kerületekre. Az egységes területi beosztás hiánya a város közigazgatásának érezhető baját képezi. A *város lakosságáról* a népességnél tüzetesen volt szó. *A városi közigazgatásnak a népességi ügy terén* csak megfigyelő szerep jut. Illetékes közegei figyelemmel kisérik a nép mozgalmát, feljegyzik annak adatait s azokat az országos statisztikai hivatalhoz beszolgáltatják. Terület és népesség adják azt az anyagot, mely a közigazgatási tevékenységnek tárgyául szolgál. A következőkben röviden foglalkozni fogunk e tevékenység eredményeivel a közigazgatási ágak szerint.

A közegészségi igazgatás a közegészségi törvény értelmében elsőfokban a kapitányi hivatal s másodfokban a polgármester mint közegészségügyi hatóságok gyakorolják, kiknek véleményező közege a t. orvosi hivatal. A város közegészségi viszonyai e monographia más helyén vannak ismertetve.

A közrendészet terén a közigazgatási hatóságok két irányban működnek: megelőzőleg és megtorlólag. Nyilvántartják és ellenőrzik azokat a tényezőket és mozgalmakat, amelyek elfajulásuk esetén a közrendre veszélyessé válhatnának s ha az már megzavartatott, annak helyreállításánál közreműködnek. A közrendészeti teendőket Aradon a főkapitány vezetése alatt álló városi rendőrség látja el. A megelőző közrendészeti intézmények közé tartozik az Arad sz. kir. város területén az 1895. év január 1-e óta életben levő rendőri bejelentési hivatal. A város közönségének e tárgyban alkotott szabályrendelete szerint minden háztartásnak feje, továbbá a vendéglősök és lakásadók családjuknak tagjait, illetőleg a hozzájuk szállott egyéneket ezen hivatalnál büntetés terhe alatt bejelenteni tartoznak. A hivatal adatai szerint az 1895. év folyamán 17,989 beköltözés és 11,505 kiköltözés jelentetett be. Bejelentés mulasztásért büntettek 564 egyént. Az aradi vendéglőkben ez év folyama alatt 5640 utas szállott meg. Az Aradon tartózkodó külföldiek az általános bejelentési kötelezettségen kivül még a polgármesteri hivatalnál külön is bejelentendők, mely azután őket nyilvántartja és különösen politikai magatartásukat figyelemmel kiséri. A külföldiek nyilvántartását a községi törvény is előirja, azonban az csak olyan városokban vihető rendszeresen keresztül, hol a rendőri bejelentési intézmény szervezve van. Aradon is az ez iránti szabályrendelet már az 1889-ik évben megalkottatott ugyan, de csak a bejelentési hivatal szervezése, illetőleg csak az 1896. év óta volt rendszeresen végrehajtható. Az 1896. évben Aradon állandó lakással birt 278 külföldi, mely szám nagyrészt az aradi gyárak munkásaiból került ki. Vendéglőben megszállott 1423 idegen állampolgár, jórészt bécsi kereskedelmi utazók. — A

kapitányi hivatal tartja nyilván a cselédeket és a gyári munkásokat. Az 1895. év folyamán be volt jelentve itt 8556 cseléd és 7320 gyári munkás. Mint iparhatóság kiadott e hivatal az 1895. évben 325 iparigazolványt és engedélyt, jegyzékbe vett 42 üzletáthelyezést és 140 megszüntetési bejelentést, kiállított 185 munkakönyvet és 35 ideiglenes igazolványt. Tárgyalt 98 iparkihágási ügyet; büntetett 31 iparost, kereskedőt és 24 segédet. A törvényhatóság gyakorolja az egyletek feletti felügyeletet is. Az Aradon jelenleg fennálló egyleteket külön fejezet mutatja ki.

A szegény segélyezés ügye egyrészt a társadalmi tevékenység körébe van utalva, de másrészt a közigazgatási hatóságoknak hathatós közreműködését is igényli s mint ilyen, — humanitárius oldalától eltekintve, — a *megelőző* közrendészet körébe tartozik, feladata megakadályozni a nyomor nagyfokú elterjedését s ez uton elejét venni az ebből keletkezhető társadalmi bajoknak s a közrend és közbiztonság ebből keletkező megzavarásának. Aradon a városi hatóság a város szegényeit három féle módon segélyezi: a polgári jótékony-egylet menházában, a város közönsége által létesített Ferencz József alapítványi helyekre való elhelyezés, a városi szegényházba való felvétel és havi pénzsegélyben való részesítés útján. — Az 1895. évben a menházban a Ferencz József alapítványi helyeken el volt helyezve 13 elszegényedett polgár, kiknek tartása a város közönségének 2629 frt 18 krjába került. — A városi szegényekházában teljes ellátás mellett elhelyezve volt az év kezdetén 64 egyén, az év folyamán felvétetett 39, ápoltatott összesen 103. Ezek közül kibocsáttatott 17, elhalt 26, maradt az év végén 61 és pedig 28 férfi, 33 nő. Havi segélyben részesült az 1895. év elején 396 egyén, az év folyamán segélyezésre felvétetett 143, az egész év folyamán vagy bizonyos időhöz kötötten segélyben részesült 539; a segély szüksége megszünt 130 egyénnél, maradt az év végén 409 városi segélyzett. A havi segélyösszegek 15 frttól 2 frtig váltakoztak. Közvetlen szegényügyi kiadásokra kiadatott az 1895. évben 23801 frt 72 kr. Kedvezőtlen és a város polgárainak vagyoni helyzetére szomoru világot vet az a jelenség, hogy a közsegélyre szoruló k száma évről-évre növekszik. 1875-ben városi segélyben részesült 143 egyén, 1886 ban már 332, tehát 10 év alatt a segélyzettek száma megkétszereződött s azóta folyton emelkedve 1895-ben már 539-re rugott, ami a város lakosságának időközben történt szaporodásával nem áll arányban. A város közönsége anyagi erejéhez mérten mindent megtesz a szükölködők nyomorának enyhítésére, de a bajnak a társadalomban mélyebben fekvő, az általános gazdasági viszonyokkal összefüggő, gyökerei vannak s az felületes eszközökkel nem orvosolható. Leginkább a kisiparos osztálynak országszerte tapasztalt kedvezőtlen helyzete az oka ennek a tömeges elszegényedésnek, mert a város lakosságában az iparos elem van többségben s a segélyzettek is jórészt ebből a társadalmi osztály-

ból kerülnek ki. A város közönsége a városi vagyontalan árva s lelenczgyermekek eltartásáról is gondoskodik és pedig egyelőre azáltal, hogy őket havi tartásdíj mellett magánházakhoz dajkaságba adja ki. A tartásdíjak fejében az 1895. évben 57 gyermek után 3286 frt 15 kr. adatott ki. Készen áll már azonban a lakosság közadakozásából épített városi emeletes nagyon szép és terjedelmes árvaház, mely csak felszerelésre vár s igy az 1897. év derekán megnyitható lesz s akkor az árvák itt fognak elhelyezésre találni[1]). Ez árvaház létesülése Salacz Gyula polgármester kezdeményezésének és buzgalmának köszönhető. Felügyel a városi hatóság a magánosok által dajkaságba helyezett kisdedekre is, kiknek száma az 1895. év elején 149-re rugott, 1895-ben 87-tel szaporodott s összesen felügyelet alatt állott 286. Ezek közül az év folyamán más helyre vitetett 186, maradt az év végén 100. Nyilvános betegápolási költségekre fordíttatott az 1895. évben 7058 frt 20 kr. — A rendőri hatóság *repressiv* tevékenységét Aradon leginkább kisebb lopások és rendőri kihágások veszik igénybe. A személy- és vagyonbiztonság elleni nagyobb bűntény csak szórványosan fordúl elő. A közbiztonsági állapotok általában jóknak mondhatók s folyton javulnak, a mit a letartóztatások számának szakadatlan csökkenése is mutat. Az 1875-ik évben rendőrileg letartóztatva volt 2775 egyén, 1876-ban 2775, 1879-ben 2791, 1880-ban 3272. — A 80-as években nyilván a közbiztonsági állapotoknak a csendőrség szervezése következtében országszerte észlelt javulásával összefüggőleg a letartóztatások száma tetemesen csökkent s az 1883-ban 1162-re, 1884-ben 1409-re, 1885-ben 1493-ra rugott. 1893-ban 2024, 1894-ben 2094, 1895-ben 2472 egyén lőn letartóztatva, miből különösen a lakosságnak időközben történt számbeli gyarapodását is tekintetbe véve, a közbiztonsági állapotok javulására joggal lehet következtetni. — A kihágási bíróság 1895. évben 1479 egyént itélt el. Eltolonczoltatott ugyanezen évben 524 egyén, kényszerútlevéllel kiutasítottak 335-öt.

A katonaügyek ellátásával foglalkozó közegek egyrészt a védkötelesek nyilvántartásával és a sorozás elé állításával, másrészt a katonabeszállásolás teendőivel foglalkoznak. A város területe önállóan képez egy sorozó járást. — Az 1895. évre mint állításkötelesek összeirattak az I-ső korosztályból 293-an, a II-ik korosztályból 125-en, a III-ik korosztályból 91-en, idősebb korosztályokból 1, összesen 510-en. A katonai szolgálatra alkalmasok aránya általában kedvezőbb, mint a megyei lakosság körében, ami a városi lakosság nagyobb jólétének és magasabb fokú értelmiségének továbbá annak tulajdonítható, hogy Aradnak nagy gyáripari elcsenevészett munkáslakossága még nincs. Az ideiglenes katonabeszállásolás az eziránt rendelkező törvényeknek és miniszteri rendeleteknek megfelelően

[1]) E mű nyomása alatt a gyönyörűen berendezett árvaház tényleg átadatott rendeltetésének.

az országszerte követett elvek szerint történik. Állandóan *Aradon* elhelyezve volt 1895. évben a m kir. 8-ik honvédezred 3-ik zászlóalja s a 25-ik népfölkelőjárás parancsnoksága, a m. kir. 3-ik honvédhuszár ezred I. osztálya, a cs. és kir. 3-ik huszárezred törzse, I. osztálya és utász szakasza. Ezeken kivül az aradi várban a 33-ik cs. és kir. gyalogezred törzse és 3 zászlóalja állomásozott s ugyanott van elhelyezve a cs. és kir. gyalogdandár parancsnoksága is.

Az árvaügyeket az Arad sz. kir. város területén gyámhatósági hatáskörrel biró városi árvaszék látja el. Gyámhatósága alatt állott az 1895. év végén 2882 árva, gondnokság alá helyezve volt ugyanekkor 60 egyén. A gyámság és gondnokság alattiak közül vagyonnal birt 1781, vagyontalan volt 1161. — Az árvapénztárban összesitetten kezelt árvavagyon az 1895. év végén 775,944 frt 81 krra rugott, melyből fedeztetett: értékpapirokkal 109,035 frt 10 kr; kamatozó tőkével 225,037 frt 59 kr; kamatnélküli tőkével 126,548 frt 45½ kr; takarékpénztári betéttel 307,619 frt 44 kr; beperesített kamathátralékkal 1872 frt 01 kr; arany-, ezüstnemüek és drágaságokkal 3875 frt 67 kr; készpénzzel 1956 frt 54½ kr, összesen 775,944 frt 81 kr, mely összegből 755,955 frt 50 kr. 956 árva örökségi tőkéjét, 19,989 frt 31 kr. pedig az árvapénztár tartalékalapját képezte. Az árvaszék gyámhatósága alá tartozó gyámoltak és gondnokoltak ingatlan vagyona ugyanekkor 741,608 frt 30 kr. értéket képviselt; miből 414,615 frt 06 kr. értékű vagyon ház és földbirtokból, 300,917 frt 68 kr. csupán házbirtokból, 26,075 frt 57 kr. pedig csupán földbirtokból állott.

Az állami egyenes adók beszedését és kezelését az adótörvények értelmében a városi adóközegek teljesitik. — Az 1895. évre kivetett összes állami egyenes adók összege a hadmentességi díjat nem számítva, 524,294 frt 16 krra rugott. Az 1886. évben ezen összeg csak 454,122 forint 57 krt tett, azóta folyton emelkedve 1890-ben 458,401 forint 98 krban, 1891-ben 467,296 frt 48½ krban, 1892-ben 447,204 frt 26½ krban, 1893-ban 506,124 frt 63½ krban, 1894-ben 521,132 frt 18 krban vetették ki az állami egyenes adókat. Az egyenes állami adók után százalékokban kivetett városi adó az 1886. évben 46% volt, azóta majd egész 51%-ig emelkedve, majd 39%-ig sülyedve 1895. évben 40%-ban vettetett ki. Az összes közadó hátralékok — beleszámítva tehát a községi adók és az alább részletezett többi adónemek hátralékait is, — 1886-ban 98,505 frt 20½ krra, 1890-ben 133,511 frt 64½ krra, 1891-ben 116,602 frt 31 krra, 1892-ben 123,889 frt 46 krra, 1893-ban 146,670 frt 34 krra, 1895 ben 140,075 frt 45 krra s 1895-ben 141,477 frt 34 krra rugtak. — A magas községi adó a város lakosságának egyik súlyosan érezhető terhe s az a város közönsége által az újabb időkben létesített nagyobbszabású közművekkel járó nagy kiadások miatt folytonosan

emelkedőben is van s az 1897-ik évi költségelőirányzat szerint már 44 %-ban állapíttatott meg. Hozzászámitandó még ehhez az 5%-os törvényhatósági útadó s az 1896. évben üzembe helyezett városi csatornamű építési költségeinek amortizálására szolgáló, a csatornahálózatba eső házakra nehezülő úgynevezett »csatornázási« járulék is, melyek az 1897. évre a házak tiszta bérjövedelmének 4·5 százalékában vettettek ki. A községi adó az 1897. évre a szomszéd törvényhatósági városok közül Temesvárt 39%-ban, Nagyváradon 30%-ban állapíttatott meg s csak Szegeden tesz az 50%-ot, miből kitetszik az, hogy Arad város lakosságára is igen jelentékeny közterhek hárulnak.

Az adóforgalomra vonatkozólag tájékozásúl a következő, az 1895. évre szóló adatok szolgáljanak. Fizetendő volt az 1895. évben az 1894. évi hátralékkal és túllerovással[1]) együttt: 1. Állami adóban 597,798 frt 31 kr. és pedig az 1894. évről a hátralékban maradt 68,013 frt 02 kr., egyesek által túlfizetett 5491 frt 13 krrral együtt 73,504 frt 15 kr. Az 1895. évre kivettetett és pedig: 124,045 frt 08 kr. kataszteri jövedelem után földadó 31,631 frt 29 kr., 1.411,348 frt bérérték után házadó 211,702 frt 20 kr., I. és II. oszt. kereseti adó 38,608 frt 75 kr., III. oszt. kereseti adó 79,325 frt 13 kr., IV. oszt. kereseti adó 8716 frt, tőkekamat és járadékadó 8402 frt 13 kr., nyilvános vállalati adó 47,239 frt 97 kr., általános jövedelmi pótadó 87,297 frt 39 kr., fegyveradó 38 frt, összes kivetés 513,180 frt 86 kr. Utólag keletkezett adótárgyakra előiratott 11,113 frt 30 kr. Az 1895. évi összes előirás kitesz 524,294 frt 16 krt, ehhez hozzáadva az 1894. évi adóhátralék és túllerovás fejében 73,504 frt 15 krt. Az 1895. évben fizetendő volt állami adó 597,798 frt 31 kr., 2. hadmentességi díj 7789 frt 43½ kr., 3. jog- és bélyegilleték 57,950 frt 43½ kr., 4. községi adó (46%) 234,127 frt 10 kr., 5. törvényhatósági útadó 26,641 frt 21½ kr., 6. városi átirási díj (1%) 17,774 frt 37 kr., 7. iparkamarai illeték 3261 frt 76 kr., 8. idegen közadó 54,856 frt 73 kr., 9. Szárazért-szabályozási költség 3194 frt 90 kr., összesen 1.003,394 frt 25½ kr., ebből lerovatott pénzben 685,539 frt 21½ kr., mult évi túllerovással 10,984 frt 48½ kr., leirással 177,543 frt 26½ kr, összesen 874,066 frt 96½ kr. Az 1895. év végén hátralékban maradt 129,327 frt 29 kr., egyesek által túlfizetett 12,150 frt 05 krral együtt 141,477 frt 34 kr.

A városi közigazgatásnak a *gazdasági téren* való tevékenysége oda irányúl, hogy közművek létesítése által megteremtse azokat a kereteket, amelyek között a magángazdaságok kifejlődhessenek s támogató közremunkálásával azok fejlődését gyámolítsa. E tevékenység eredményei a monographia közgazdasági részében kimeritően méltatvák. Itt csak azt

[1]) Az 1894. évi túllerovás az 1894. évi adóhátralékhoz és az 1895. évi lerováshoz a számadás egyszerűsitése czéljából egyformán hozzászámittatott.

említjük még meg, hogy legujabb vállalkozása a városnak főutczai kövezetének közlekedési szempontból való rendezésére irányúlt. Arról van szó, hogy a Simándi uttól a Boczkó-utczáig, a József főherczeg-út, az Andrássy-tér és a Szabadságtér három aszfalttal beburkolt 10, illetve 5—5 méter széles kocsiúttal láttassék el. Az erre szükséges költség hitelművelet útján szerzendő be és jóval meghaladja a 300,000 forintot.

A város *vagyoni helyzete* nem mondható kedvezőnek. Arad egyike azoknak a szabad kir. városoknak, melyek aránylag kisebb törzsvagyonnal birnak (saját birtoka 5200 kat. hold) s minthogy emellett a városnak nagyobb beruházások létesítésére felvett nagy kölcsönök következtében jelentékeny adósságai vannak, a város közönsége az évi közigazgatási költségek egy részét magas községi pótlékkal kénytelen fedezni. A községi pótlékon kivül a város a közvetett adók után 20, illetve 30% községi pótlékot, a szikvíz és a külföldi ásványvizek után literenkint 2 kr. városi fogyasztási adót s az ingatlanok átirása után az ingatlan értékének 1%-ával egyenlő átirási díjat szed. A város közönségének bevételei az 1897. évre megállapított és kormány által jóváhagyott közköltségelőirányzatban 355,830 frtban, kiadásai pedig 550,230 frtban vannak felvéve. A mutatkozó 194,400 frt hiány 48% községi pótadóval lett volna fedezendő, de a rendkivüli kiadásoknál némi megtakaritás volt tehető és igy az 44%-ra lőn leszállítva. A költségelőirányzat nevezetesebb bevételi tételei: földhaszonbérek 71,606 frt 96 kr., városi épületek bérjövedelmei 25,990 frt, legeltetési díjak 12,250 frt, az italmérési jog kártalanítása fejében nyert tőkének esedékes kamatai 42,993 frt, a helypénzszedés és kövezetvám jövedelme 39,000 frt, partjavadalmi díjak szedéséből 3550 frt, falerakó helyek után fizetett bérekből 19,300 frt, vágóhidi dijakból 19,300 frt, városi fogyasztási illetékből 37,000 frt, átirási díjakból 15,000 frt, szikvíz-fogyasztási adóból 8000 frt.

A kiadási tételek között szerepelnek: a tisztviselők, az adókezelésnél alkalmazottak, nem választott hivatalnokok és alkalmazottak, a rendőrlegénység fizetése, a cselédség bére, a tüzoltók fizetése és ruhailletménye s a tüzoltószerek fentartása és beszerzési költségei, végül a napidíj mellett alkalmazottak fizetése összesen 152,539 frt 50 krral, a városi épületek fentartási költségei és tűzkár biztosítási díjai 14,700 frttal, a városi ingatlanok után fizetendő állami adók 10,860 frttal, az útczák világítása 15,510 frttal, azok tisztítása és öntözése 10,400 frttal, a városi szegények segélyezése és a városi árvák tartása 30,400 frttal, az iskolaügyi kiadások 97,601 frt 16 krral, a városi kölcsönök kamatai és törlesztési hányadai 80,500 frt 06 krral, a városi csatornamű törlesztési hányadaiból és kamataiból a város közönségére eső 1% 8500 frttal, az öntözési czélokra használt víz után fizetendő vízdíjak 5000 frttal.

A város vagyoni állását a következő vagyoni mérleg illusztrálja:

VAGYON.

Összesített Arad szab. kir. város vagyoni

	frt	kr.	frt	kr.
Földek 5% jövedelem után tőkésítve	1687155	—		
» közczélokra használva	24897	52		
Épületek 5% jövedelem szerint tőkésítve	656400	—		
» közczélokra használva	1223320	—	3591772	52
Javadalmak és egyéb bevételek			909606	04
Szerek és eszközök			14400	—
Értékpapirok.				
A regálejog kártalanitásért nyert kötvény	955400	—		
48 drb légszeszvilágitási részvény á 200 frt	9600	—		
15 drb aradi és csanádi egyesült vasúti részvény á 100 frt	1500	—	966500	—
Követelések.				
Eladott ingatlanok utáni vételár hátrálék	3249	—		
Földhaszonbéri hátralék és megtérítendő adó	13481	22		
Legeltetési díjhátralék	389	—		
Házbérek	915	54		
Községi adóhátralék	27246	92½		
Városi átirási díjhátralék	4400	13		
A házi pénztár követelése a kövezetalappal szemben	8204	96		
Hátralék különböző czím alatt	21643	23½	79530	01
Kétes követelések.				
Előbbeni évekből származó földhaszonbér	1936	42		
» » » **helypénz hátralék**	1509	82½		
» » » különböző czímü hátralék	278	68		
1850/60. évekből vételárhátralékok és eladott külvárosi telkekért	4875	46½		
Rendőri birságok	466	66	9067	05
Elszámolandó előlegek			3750	—
Alapok.[1])				
Sétányalap pénzmaradványa 1895. végével	1291	51½		
Védgát épitési alap pénzmaradványa 1895. végével	5573	07½		
Laktanyaépitési » » » »	686	45½		
Csatornaépitési » » » »	50172	67		
Szegényekháza » » » »	6047	72½		
Járványkórház » » » »	2937	15		
Kisajátitási » » » »	3829	55		
Rendelkezési » » » »	1796	51½		
Állattenyésztési » » » »	3453	78		
Kioszképitési » » » »	4528	26		
A városi törzsvagyon álladéka » »	24234	42		
A házi pénztár készpénzmaradványa » »	46	85	104597	96½
Összesen	—	—	5685343	58½

[1]) Az itt feltüntetett alapok a házi pénztár tulajdonát képezik, csak czélszerüségi tekintetekből kezeltetnek külön alapokként. A számok csak az alapok készpénzálladékát mutatják.

kimutatása
állapotának az 1895-ik év végén.

TEHER.

	frt	kr.	frt	kr.
Az osztrák földhitelintézetnek a convertált különféle előbbi kölcsönökből 1895. végével fenmaradt	1030430	01		
Ugyanannak a vágóhíd építésére felvett 126,000 forintnyi kölcsönből fenmaradt	123485	66		
Ugyanannak a honvéd gyalogsági laktanya kibővítésére felvett 64,000 frtból fenmaradt	62722	87		
Ugyanannak a honvéd huszár laktanya kibővítésére felvett 42,000 frtból fenmaradt	41657	71		
Ugyanannak a csatornaművek létesítésére felvett 850,000 frtból fenmaradt	843477	59		
Ugyanannak a fa- és fémipariskola építésére felvett 62,000 frtból fenmaradt	61835	29		
A városi kórház-alapnak követelése	10067	20		
A gör. kath. hitközség harangozó-alap követelése	420	—		
A polgári jótékony nőegylet javára tett alapítvány . . .	1260	—		
A gazdasági egyesület részére felajánlott összeg	500	—		
Arad város törzsvagyonából felvett előleg	12000	—		
Utczák és nyilvános épületek kivilágításáért	2854	53		
Városi épületek fentartásáért	748	18		
Iskolai kiadásokra	1245	19		
A városi tiszti nyugdíjalapnak megtérítendő illetménye . .	9581	76		
Különböző czímek alatt hátralékban maradt tételek . . .	7696	82		
Összesen			2209982	81
Tiszta vagyon egyenleg			3475360	77½
			5685343	58½

Végül álljon itt a város pénztárában kezelt alapoknak az 1895. év végén talált álladékát feltüntető kimutatás.

Sorszám	Az alap megnevezése	Állása 1895. év végén forint	kr.
1	Kórház-alap	19801	62
2	Árvaház-alap	46683	33½
3	Salacz Gyuláné emlékezete alap	638	46
4	Scherz Ida « «	1515	62
5	Scherz József « «	1547	84
6	Neuman Mária « «	2171	27
7	Dományi Stefánia alap	2171	91
8	Sétány-alap	1641	51½
9	Nyugdíj-alap	106082	22½
10	Színház felszerelési alap	268	57
11	Színész betegsegélyző alap	4679	03½
12	Temető alap	10854	56
13	Bonnaz-ösztöndíj-alap I.	2211	25
14	« « « II.	1053	43
15	Templomépítési alap	61093	24
16	Hertschka Mór ösztöndíj-alap	10000	04
17	Tartalékos katonák családjainak segélyző alapja	858	02
18	Ipariskolai alap	8342	51½
19	Róm. kath. temető kápolnájának fentartási alapja	445	54
20	Kisajátítási alap	5174	35
21	Tandíj-alap	24058	75½
22	Cselédmenedékház-alap	7901	09
23	Cselédkiházasítási-alap	626	—
24	Neuman testvérek ipar alapítványa	12637	28
25	Neuman Dániel és neje alapítvány	1104	23
26	Szentháromság szobor-alap	8252	38
27	Járványkórház építési alap	2937	15
28	Szegények házának építési alapja	9162	46½
29	Szegény-alap	4337	31
30	Vértanú szobor-alap	3077	14
31	Siketnéma iskola-alap	1225	61
32	Vértanú szobor fentartási alap	486	47
33	A 13 vértanú kivégzési helyének megvételére pénzalap	2021	51
34	Gáj-külvárosi óvoda alap	5428	36
35	Bohus Zsigmond alap	541	43
36	Laktanya építési alap	717	95½
37	Aradi honvédsegélyző alap	7923	53
38	Simay István és neje alapítvány	102	17
39	Gyoroki Andrényi Béla ösztöndíj-alap	2339	27
40	Mezőgazdasági alap	59	53
	Összesen	382173	98

VII. Közegészségügy, kórházak. Aradon a születések száma az 1883—1892. évig terjedő decennium alatt 1500 és 1600 között változott, átlag az évi születések száma 1535 volt s az újszülött finemüek száma évenkint átlag a nőneműeket 26-tal haladta meg. — A törvénytelen újszülöttek száma volt e decenniumban 2549 (az összes újszülöttek 16·5%-a.) A halálozási statisztika nagyobb ingadozásokat tanusit s az uralgott járványokat híven tükrözi vissza. Az összes halálozás évi átlaga idegeneket is beszámítva, volt 1285; a finemüek halálozása évenkint 56-tal volt több, mint a nőneműeké. Az összes halálozást az összes születések száma évenkint 260-nal haladta meg. Az idegen illetőségű halottakat leszámítva, az évi halálozás átlag 1101 volt. Az összes születések évenkinti aránya 34·1 pro mille. Az összes halálozás évi aránya 28·5 pro mille. A halálozási esetek állandó s legmagasb contingensét a tüdő gümőkóros bántalma szolgáltatja. Mindjárt azután áll a béllob és bélhurut, mely a csecsemők legádázabb ellensége. A hurutos-lobos tüdőbajok szinte jelentékeny számmal vannak évenkint képviselve. A csecsemők halálozási arányait feltünőleg emeli még a veleszületett gyengeség és a ránggörcs. A heves fertőző kórformák közül a vörheny járvány 1890—91-ben, a diphteritis járvány az erre következő két évben öltött súlyos halálozási arányokat. A kanyaró, daczára ismételt járványos kiterjedésének, természeténél fogva mindig enyhébb lefolyású volt s mint a halálozás oka gyéren szerepel. A diphteritis kapcsán a torokgyik az utóbb említett évben mutat magasabb halálozási számot. Kiemelendő még a gyermekágyiláz, mint leginkább félt infectiósus betegség; ennek halálozási arányai azonban az évek sorozatában mindig alant mozogtak. A ragályos járványos betegülések másik veszélyes alakjáról, a typhusról, kell megemlékeznünk, mely e decenniumban csak szórványosan jött elő s halálozási százaléka is elég kedvező volt. Végül a himlőről csak annyit, hogy általában szük korlátok közt mozgott, az utolsó években pedig, mióta az újraoltás törvényileg kötelező, valóban ritkaság számba megy. Ez évtizedben csak 2 év volt minden járványtól szabad; azután 2 évben, egyszer a cholera, egyszer a vörheny járvány jelentkezett jelentéktelen mértékben. A többi 6 év mind súlyos járványt hozott magával. Legnehezebb év volt a három utolsó, midőn a diphteritis, vörheny veszélyes formában, a kanyaró és influenza nagy elterjedésben egymásnak adták a kilincset s végül a cholera is rémitgetett. A járványok fellépésének, terjedésének és veszélyességének egyedül hathatós óvszere a köztisztaság, a levegő, a talaj és a víz fertőzésének meggátlása a hivatott tényezők szakadatlan gondoskodásának, működésének tárgyát képezi s a lakások czélszerű rendezése, a modern alkotású közvágóhíd létesítése mindmegannyi jelző kövei a közegészségi helyzet javításának, a minden egészségügyi intézmények koronája — a vízvezeték s csatornázás — a legújabb időben jött létre. A védhimlő-

oltás rendszeresen gyakoroltatik s különösen az utóbbi években, mióta a himlő-oltási törvény meg van hozva, az ujraoltás is tömegesen eszközöltetik. Az oltás — minden aggályt eloszlató módon, kizárólag tehénhimlőnyirkkal történik. Ezen évtizedben a himlő járványosan nem is mutatkozott, sőt hova-tovább egyes esetekre szorítkozó ritkaság számba megy. Évenként körülbelül 2000 himlőoltás történik. 1883-tól 92-ig a himlőoltások száma 20,403 volt. Az egészségügy szolgálatában kellő számú orvos áll. Számuk az egész évtizedben csekély ingadozásnak volt alávetve; a legalacsonyabb létszám volt 26, a legmagasb 32. A tiszti orvosi teendők ellátására 4 kerületi orvos, élükön a tiszti főorvossal, van alkalmazásban. Gyógyszertár az évtized 4 első évében a város területén hat volt; azontúl 2 évben 7; végül 4 év óta már 8 áll rendelkezésre. Mindegyik modern színvonalon van s minden jogosúlt igényt kielégitő módon működik. A szülésznők száma állandóan magas és jellegzőnek mondható azon igazságra nézve, hogy abban a megélhetési mostoha viszonyok által teremtett kényszerhelyzet jut kifejezésre. Mig a vidék sok helyt nélkülözi az okleveles szülésznőket, a városokban azok feles száma tengődik. A szülésznők száma 60 körül ingadozik. Legkisebb számuk 42, legnagyobb 66 volt ujabban. Hivatalos minőségben négy kerületi bába van tisztességes fizetés mellett alkalmazva. A dajkáltak felügyeletét a tiszti orvosok, gondozását a kerületi szülésznők is gyakorolják; az évi létszám a 300-at jóval meghaladja. Fő contingens a cselédosztályból származik, mivel az anyák önfentartásuk miatt szolgálatba szegődni és saját magzatukat idegen kézre adni kénytelenek. A dajkáltak nagyobb számát még a szülőiket vesztett árvák, továbbá az idegen vidékről érkezők s viszonyaik folytán kisdedeiket dajkaságba helyezők szolgáltatják. Az ellenőrzés módja abban áll, hogy minden dajkaságba adandó a rendőrkapitányságnál bejelentetik, honnét a fél az orvosi hivatalhoz irásos értesitést visz, mire az illető kerületi orvos a dajkálásra vállalkozót minden viszonyaira nézve s a dajkálandót is megvizsgálja és a dajkálást helybenhagyólag vagy megtagadólag véleményezi. Az utóbbi esetben más elhelyezésről kell gondoskodni. A dajkáltakról az orvosi hivatal jegyzőkönyvileg nyilvántartást vezet; a beteg dajkáltat az illető kerületi orvos kezeli s különben is ellátására nézve időszakonkint ellenőrzi, a netán felmerülő hátrányok elhárítását eszközli. A gondozásra még a kerületi szülésznő is ügyelni s tapasztalatairól évnegyedenkint a tiszti főorvosnak jelentést tenni tartozik. — A közegészség egyik hathatós előmozditója a *fürdő*. Arad város e tekintetben elég gazdag. Két jól berendezett gőzfürdője van. Az egyik a régi Kishalmy-féle, melyben kellően gondozott férfi és nő gőzfürdő mellett jó kádfürdő is van. A Simay István-féle »Maros« gőzfürdőben uszoda, hideggyógymód, kád, vas és láp, sőt villanyfürdő is van berendezve. Ez a vállalat a legfinyásabb igényeknek is

megfelel. Több más kádfürdő is van még ezenkivül. A Maros vizének üditő és erősitő hatását már régen ismerik. A nyári fürdőzést e tekintetben sokan nemcsak frissitőül, hanem gyógymódképen is használják. A Grünberger-féle régi uszoda mellett néhány évvel ezelőtt részvények alapján keletkezett az igen szépen berendezett »Neptun« marosi uszoda, mely nagy férfi és nő tükörfürdővel is el van látva. Végül megemlítendő, hogy a közegészségügy javára szolgál az **új vágóhíd** is, melyet ez évtized első éveiben állítottak fel. Jelenleg drága jéghűtő készülékkel rendezik be.

Érdekesnek tartjuk itt **azon beszédhibákat** felemlíteni, melyek az aradvárosi iskolákban észleltettek. Az ily beszédhibák mindenütt nagy mértékben el vannak terjedve a gyermekek között, de azok megfigyelése igen kevés helyen történik. Aradon 1891-ben Roboz József akkori siket-néma iskolai igazgató vizsgálta meg a városi iskolák, továbbá nehány felekezeti és magániskola növendékeit a beszédhibákra nézve. A megvizsgált 3153 növendék közül 247-nél vagyis 7·84%-nál találtatott beszédhiba. A kiejtésbeli fogyatékosság a fiúknál jóval nagyobb arányban fordult elő, mint a leányoknál, a mi megfelel a másutt szerzett tapasztalatoknak is. A megvizsgált 1679 fiú között ugyanis 145 vagyis 8·63% hibásbeszédű volt, 1474 leány között pedig csak 102, vagyis 6·91%. Legfeltűnőbben mutatkozik az erősebb nem hajlandósága beszédbeli fogyatkozásokra a dadogásnál. Mig ugyanis az 1679 fiú között 24 dadogó vagyis 1·42% volt, addig 1474 leány között csak 5 dadogó, vagyis 0·33% találtatott. — Az aradi iskolákban talált kiejtési hibák következőleg oszlanak meg: Dadogás 26 eset, vagyis az előforduló bajok 10·52%-a; hebegés 2 eset, vagyis az esetek 0·8 %-a (a hebegés abban áll, hogy az illető egyes hangokat nem képes kiejteni); selypítés 100 eset, vagyis az esetek 40%-a; *r* törés 67 eset, az esetek 27½%-a, (az *r* törés abban áll, hogy az illető az *r* betűt nem tudja jól kimondani); *l* törés, vagyis azon nyelvhiba, hogy valaki *l* helyett *j* betűt mond, magában nem, de más hibákkal, főleg selypítéssel együtt fordult elő 11 esetben s az esetek 4·3%-át képezi; paragammacismus 6 esetben, az esetek 2·42%-a. E beszédhiba abban áll, hogy az illető nem tudja a *h* és *g* betűket kimondani s azok helyett *t*-t vagy *d*-t mond. Orrbeszéd 7 eset, az esetek 2·83%-a; hadarás 2 eset, az esetek 0·8%-a, beszédgörcs egy esetben, vagyis az esetek 0·41%-a. Előfordultak e hibák párosulva is és pedig: dadogás párosulva selypítéssel egy esetben, vagyis az esetek 0·41%a; dadogás párosulva *r* töréssel 1 esetben, vagyis 0·41%; dadogás párosulva paragammacismussal és selypítéssel egy esetben, vagyis 0·41%; selypítés párosulva *r* töréssel 12 esetben, vagyis 4·84%; selypítés párosulva orrbeszéddel egy esetben, vagyis 0·41%; selypítés párosulva *l* töréssel és *r* töréssel 8 esetben, vagyis 3·23%; selypítés párosulva paragammacismussal 3 esetben, vagyis 1·21%; selypítés párosulva paragammacismussal és *r* töréssel két esetben

vagyis 0·8%; selypítés párosulva paragammacismussal, *r* és *l* töréssel két esetben, vagyis 0·8%; *r* törés párosulva orrbeszéddel egy esetben, vagyis 0·41%; *r* törés párosulva *l* töréssel két esetben, vagyis 0·8%; *r* törés párosulva paragammacismussal két esetben, vagyis 0·8%. Az akadozás, melynek nyoma egyes növendékeknél mutatkozott, biztosan nem volt megállapítható a tanulmányozásra szükséges idő hiánya miatt. — A beszédbeli fogyatékosságok a lakosság minden osztályában majdnem egyenletesen vannak elterjedve. A beszéd hibáiban szenvedők gyógyítására Arad város iskolaszéke orthophonicus intézetet létesített Roboz József paedagogiai s dr. Székely I. orvosi vezetése alatt, mely intézetben vagyonosak tandíjért, a szegények ingyen nyerhettek oktatást. Ez intézet igen szép sikert mutatott fel s azért Arad város Roboz József eltávozása daczára fentartja azt, más paedagogiai vezetőt alkalmazván.

A **Darányi-kórház.** E magán kórházat Aradon az 1861. évben dr. Darányi János, dr. Herzfeld Sándor és dr. Chorin Zsigmond alapították. A betegfelvétel 1861. junius 16 án kezdődött és e naptól kezdve terjesztette a nevezett intézet áldásdús működését, melyet 1881. április hó elsején szüntettek be az évről-évre növekedett deficitek miatt, melyet dr. Darányinak kellett fedezni. A kórház különösen a műtősebészet terén képezett majdnem unicumot az egész országban, mert aránylag csekély számú beteg forgalma daczára, több műtét végeztetett benne évenkint és pedig a legnagyobb sikerrel, mint a legnagyobb hazai kórházakban. A Darányiféle magán kórházban annak fennállása alatt 7670 beteg lett ápolva és e betegeken 1548 nagyobb sebészi műtétel lett végezve. Járólag 19,890 beteg lett gyógykezelve, a kik közül 3260 műtét tárgyát képezte. Az összes betegforgalom tehát 27,560-at tett ki, a mi boldogult dr. Darányi János, volt városi főorvos, emberbaráti érzelmeit és áldozatkészségét dícséri.

Ezen kivül van, de sokkal kisebb kórház még kettő Aradon: a **kereskedelmi** és az **izraelita kórház.**

IX. Arad város csatornázása és vízvezetéke. Aradon a közegészségügy érdekében már régebb idő óta szükségesnek mutatkozott vizvezeték és csatornamű létesítése s hogy ez előbb nem történt meg, mint a 90-es években, annak okát csak a dologgal járó nagy pénzügyi nehézségekben kereshetjük. A vízvezetéki és a csatornamű létesítése kapcsolatban és egyidejüleg történt. Először a vízvezeték terve merült föl; e tárgyban a város már 1885-ben tárgyalásokba bocsátkozott Meyer F. J. angol vállalkozóval, de e tárgyalások pénzügyi nehézségekbe ütközvén, abban maradtak. A dologban nehány évig semmi nevezetes nem történt; de azután ismét komolyabb alakban lépett fel a vízvezeték terve, ezúttal már a csatornázással kapcsolatban. A vízvezeték ügyében a megszakadt tárgyalásokat Meyer F. J. vállalkozóval ismét felvették, a csatornázás munka-

tervére pedig pályázatot tűztek ki. A pályázatra beérkezett három tervezet közül kettő, a Knuth Károlyé és a K. Tóth Kálmáné az ásztató rendszeren alapult, mig a harmadik, a Meyer F. J. által a Hughes and Lancaster czég nevében benyujtott, a Shone-féle elkülönítő rendszer alapján készült. Arad város az utóbbi tervezetet fogadta el, miután azt előbb egy a városról kiküldött szakértő bizottság Angliában, hol az több helyen alkalmazásban van, tanulmányozta s czélszerűségéről meggyőződött. Aradváros helyi viszonyai ugyanis az elkülönítő rendszer mellett szóltak, mert a csatornaműnek az ásztató rendszerben való kiépítése a kevés esés miatt igen czélszerűtlennek mutatkozott. Ezzel szemben igen előnyösnek látszott az elkülönítő rendszer; ennek lényege abban áll, hogy az ürülékek és szennyvizek a csapadékvizektől elkülönített csatornákban vezettetnek le, a folyadékok mozgását a csövekben pedig a természetes esésen kivül gépezetek is előmozdítják. Az Aradon elfogadott Shone-féle rendszer a csatorna-folyadék mozgatását sűritett levegővel eszközli és pedig akként, hogy a szennyvizek mélyen fekvő kazánokban, az u. n. ejectorokban, gyüjtetnek össze s onnan időnkint légnyomással távolíttatnak el.

A város törvényhatósági bizottsága tehát a Shone-féle rendszert fogadta el; annak létesítését saját költségén eszközölte s fentartásáról is önmaga gondoskodik. Az épitést a Shone-rendszer alkalmazására egyedül jogosított Hughes and Lancaster czégre bízta. Az erre vonatkozó szerződés, mely hosszas tárgyalások után 1893-ban fogadtatott el, megállapítja, hogy a vállalkozók a csatornaművet 3 év alatt kötelesek elkészíteni a belváros területén; az épitmények eleget kell hogy tegyenek az üzemképesség és a tartósság követelményeinek. A város a létesített épitkezések értéke szerint fizet a vállalkozóknak; a fizetett összeg azonban az 1.556,691 koronát meg nem haladhatja. A vállalkozók kötelesek az esetleg később szükségessé váló kibővítéseket is eszközölni, azon árak mellett, melyek a csatornamű épitésekor megállapíttattak; hasonlóképen kötelesek a csatornázást velök előre megállapítandó árak mellett a házakba is bevezetni, ha a háztulajdonos azt kivánja. Ha a vállalkozók kötelezettségeiknek nem tennének eleget, vagy ha rossz munkát nyujtanának, a városnak joga van a csatornaművet más vállalkozó által és pedig a Shone-féle rendszer felhasználása mellett kiépíttetni. A szerződés még többrendbeli vagyoni biztosítékot is köt ki a vállalkozóktól s azonkivül nehány kisebb fontosságú kikötést tartalmaz.

A csatornázás ügyében kiadott városi szabályrendelet kimondja, hogy a belváros területén a csatornamű kiépítése után az ürülékeket és szennyvizeket máshová nem szabad elvezetni. Az egyes házak összekapcsolása a csatornahálózattal a háztulajdonos terhére esik. A csatornázás használata után házankint bizonyos bér fizetendő, melynek kivetése a házbérjövedelem arányában történik. Ennek fizetése felerészben a háziurat, felerészben

a lakókat terheli. Üresen álló lakások után bér nem fizettetik. A szabályrendelet megállapítja a házi vezetékek elkészítésének módozatait is.

Arad az egész európai continensen az első város, mely a Shone féle csatornázási rendszert alkalmazta. A létesített csatornahálózat, mely csak a belvárosra terjed ki, körülbelül 18 kilometer hosszú; a kőagyagból készült csövek belátmérője 178 mm.; e csövek 2—3 méter mélységben a szükséges eséssel vannak lefektetve. A szükséges házi összeköttetések száma mintegy 1600-ra vétetett fel s a berendezés e szerint történt. A házi összekötő csövek belátmérője 127 mm. Az utczai csövek alkalmas helyeken több mint 100 leszálló aknával vannak ellátva, melyek a csatornára való felügyeletet lehetővé teszik. Ejector-állomás összesen 5 van a város különböző pontjain és pedig az első számú a Szabadság-téren, a második a Tököly-téren, a harmadik a Perényi, Wesselényi és Széchenyi-utczák találkozásánál, a negyedik a Fő-úton a Karolina-utczával szemben s az ötödik a Kossuth- és Magyar-utcza találkozásánál. Az ejector-állomásokon két-két ejector (kihányó) van elhelyezve, amint ezt a Shone-féle rendszer megköveteli, melyek egymással közlekednek. Az ejectorok, egy állomás kivételével, mindenütt egy 3·65 méter átmérőjű vashengerből állanak. Az egyik ejector-állomás, t. i. a Fő-úton lévő, portland-czementbe rakott téglából épült azon czélból, hogy a városi lakosság által könnyebben megtekinthető legyen. Egy ejector perczenkint 2700 liter folyadékot képes elvezetni. Az ejectorokból kivezetett folyadéknak kiömlési helye a Birkásdűlőn van, a hol az mezőöntözési czélokra használtatik fel. A csatornák öblítésére külön öblítő készülékek szolgálnak, mig a szellőztetést maga a folyadékok mozgatására felhasznált sűritett levegő végzi. A légsűritő állomás, mely az ejectoroknál szükséges sűritett levegőt szolgáltatja, két egyenkint 30 lóerejű gőzgéppel van ellátva; a légnyomás egyenletessé tételére egy nagyobb térfogatú tartány van alkalmazva.

X. Vízvezeték. A vízvezeték létesítése iránt ugyanazon idő alatt Meyer F. J. vállalkozóval folytak a tárgyalások; a vízvezetéket a város kezdettől fogva magánvállalat alakjában kivánta létesíteni s a végleges megállapodás is igy történt. Az 1894-ik évi junius hó 27-iki városi közgyűlés által elfogadott szerződés, mely a belügyminisztérium által julius hó 8-án már jóváhagyatott, kizárólagos jogot biztosít Meyer F. J. vállalkozónak arra, hogy Aradon vízvezetéket létesítsen és pedig a szerződésnek jóváhagyásától számított 60 évre, ha a vízvezeték mesterségesen szűrött vízzel láttatik el, ha pedig természetes szűrés alkalmaztatik, 48 évre. A kizárólagos jogosultsági idő leteltével a vízvezetéki mű összes tartozékaival minden ellenérték nélkül a város tulajdonába megy át. Ezzel szemben a vállalkozó köteles a szerződés értelmében oly vízvezetéket létesíteni, mely az aradi belváros területét az ivási, háztartási, ipari és közczélokra szükséges vízzel ellátni képes. A szolgáltatott víz

meg kell hogy feleljen az egészségügy követelményeinek, minek megitélésére az országos vegykisérleti állomás van hivatva. A víz ára a fogyasztástól függ. Ha a víz mesterséges tisztítás által tétetik használhatóvá, a díjak a következők:

Ha az egy-egy évi eredményhez képest számított egynapi átlagos fogyasztás	Az ivó, háztartási és ipari czélokra használt víz után	Közczélokra szánt víz után
	hektoliterenkint	
a) 1000 köbméter	2·00 kr	1·00 kr.
b) 1000—2000 «	1·90 «	0·95 «
c) 2000—3000 «	1·80 «	0·90 «
d) 3000—4000 «	1·70 «	0·85 «
e) 4000—5000 «	1·60 «	0·80 «
f) 5000—6000 «	1·50 «	0·75 «

Ha szűretlen víz használtatnék, e díjak fele lenne fizetendő. A vízvezeték használatára sem a város, sem pedig a magánosok nem kötelezhetők; mindenki csak az esetben és annyiban veszi azt igénybe, a menynyiben saját kényelme megkivánja; ennélfogva senki sem köteles, hogy a vízvezetéket házába bevezesse. A vízvezetéki kutak és szűrők számára szükséges területet a város ingyen engedi át a vállalkozónak. A város közönségének bármikor jogában áll, hogy a vízvezetéket megváltsa, erről azonban a vállalkozót 12 hónappal előbb köteles értesíteni; a megváltási árat az érdekeltek részéről kiküldött, vagy esetleg az aradi törvényszéktől kinevezett bizottság állapítja meg. A vállalkozó köteles utczaöntözési és tűzoltási czélokra a város által kijelölt pontokon 30 csapot díjtalanul felállítani és rendben tartani. A tűzoltásra használt vízért a vállalkozót semmi díj sem illeti. A vállalkozó köteles az épités megkezdésétől fogva Aradon állandó képviselőt tartani, ki a vállalatot a várossal s a közönséggel szemben minden felmerülő ügyben képviseli; a vállalat az üzletben köteles a magyar nyelvet használni. A vízvezeték átruházható másra, de erről a várost értesíteni kell. A vállalkozó köteles a vízművek s járulékaik jó karban tartásáról gondoskodni; köteles az épületeket tűzkár ellen is biztosítani. — Ezen kivül a szerződés pénzbeli, biztosítékokat is köt ki a vállalkozótól, a vízvezeték létesítése és fenntartása iránt. A vízvezeték ezen szerződés alapján jött létre; a város közelében nyerhető vizek nem mutatkoztak teljesen kifogástalannak s ezért mesterséges tisztítást kellett alkalmazni. A szerződésben foglalt megállapításokat a vízvezetéki szabályrendelet egészíti ki, mely szintén 1894-ben kelt. E szabályrendelet a szerződésben foglalt egyes tételeken kivül megállapítja a magánosok és a vízvezeték tulajdonosa jogait és kötelességeit egymással szemben. Ezekből felemlíthetjük, hogy a vízvezeték használatának minimális ideje egy év; a vízfogyasztást vízmérőkkel ellenőrzik, melyeket a vállalkozók állítanak fel saját költségükön, ellenben a közönség annak használatáért a vízmérő nagysága szerint megállapított évi bért köteles fizetni.

A mesterségesen szűrt vízre nézve megállapított árakat a fogyasztó közönség igen nagynak találta, a mi sok panaszra adott okot s a város és a vállalkozók között differenciákat idézett elő; a város közönsége ugyanis szűretlen, tehát olcsóbb vizet követelt, mivel az utólag teljesen egészségesnek bizonyult; erre azonban a vállalkozók nem voltak hajlandók, mivel ők már a vízszűrő berendezéseket nagy költséggel megcsinálták. Az ügy egy izben abba a stádiumba jutott, hogy a város közönsége kimondta a vízvezeték megváltását, de ezt a belügyminiszterium nem hagyta jóvá s igy a dolog alkudozásra került a város és a vállalkozók között a vízárak leszállítása iránt, a mi a vállalkozónak nem volna kárára, mert az igy elérhető nagyobb fogyasztás mellett talán még nagyobb haszna volna. Remélhető, hogy ezen tárgyalások sikerre fognak vezetni. A vízvezeték műszaki leirását a következőkben adjuk: A vízszolgáltatási képesség kiszámításánál 60,000 főnyi lakosság vétetett alapul, mint a jövőben elérhető legmagasabb határa a vízzel ellátandó városi lakosságnak. Minden lakosra 60 litert számitva, a napi vízszükségletet 3600 m^3-ben állapították meg. A víz a Maros partján 41 m. mélyre leásott csőkutakból hajtatik egyenest a csővezetékbe két Worthington-féle gőzszivattyú által, melyek mindegyike kettős expansióval s condensatorral bir. Külön-külön is képesek a szükséges vízmennyiség szolgáltatására s ha az egyik elromlanék, zavar nem állana be; de arra is jó a két gőzgép, hogy tűzveszély esetén a rendesnél nagyobb mennyiségű vizet lehessen szállítani. Ugyane czélnak tesz eleget a víztorony is, mely a vízvezetéki kutaktól távol az Aulich-utczában épült. Ez a víztorony különben még más és talán fontosabb czélra is szolgál: feladata, hogy a vízvezetéki csövekben egyenletes nyomást tartson fenn. A vízfogyasztás ugyanis nem egyenletes, a víz szivattyúzása pedig egyenletesen történik, könnyen beállhat tehát az az eset, hogy kelleténél több víz szoríttatik a vezetékbe; miután pedig a víz köztudomás szerint csak igen kis mértékben nyomható össze, ennek következményeképen a csőnek valahol meg kellene repednie. Ezt az eshetőséget elhárítja a víztorony, mely a felesleges vízmennyiséget fölveszi és a csövekben egyenletes nyomást tart fönn. Az aradi vízvezeték tornya úgy van kiépítve, hogy az elfogyasztott víznek csak egy része megy rajta keresztül s ép ezért van a szivattyúszerkezettől oly távol elhelyezve. Ennek a berendezésnek az az előnye van, hogy a víz nem melegszik fel. A víz hőfoka a vezetékben 13—14° a mi eléggé kellemes.

A városi csőhálózat 26,420 méternyi 75—325 mm. belső átmérőjű csövekből áll; az egyes házak külön vezetékei s a tűzcsapok ehhez kapcsolódnak. A külvárosokban 11 közkutat lát el a vízvezeték. — A belváros területén levő házakba a vízvezeték bevitele nem kötelező ugyan, de miután ugyanezen házakra a csatornázáshoz való csatlakozás kimondatott s az elkülönitő csatornarendszer vízcloseteket igényel, alig

kerülhetik ki a belvárosi háztulajdonosok, hogy a vízvezetéket ne használják. Meg kell itt jegyeznünk, hogy jelenleg (1897) a vízvezetéki és csatornázási munkákat befejezetteknek még nem tekinthetjük. Az utczai vezetékek elkészültek ugyan, de a házak egy része még nincs összekötve azokkal; az összeköttetések építése részben most folyik, részben a közel jövőben fog történni. De a jelen év végével ugy a csatornamű, mint a vízvezeték befejezettnek lesz tekinthető. — Hátra van még, hogy ezen intézmények gazdasági oldalát érintsük. Említettük, hogy a háztulajdonosoknak igen sokba kerül a magánvezetékek létesítése s hogy a város terheiken könnyítendő, e czélra kölcsönt is ajánlott fel nekik. E kölcsön 6% kamat és $^3/_4$% kezelési költség mellett 32 éven belül törleszthető. Ha a város és magánosok részéről tett kiadásokat összeadjuk, azok jelentékeny összegre rugnak; e kiadások végeredményben mind a városi lakosságra nehezednek s valóban el lehet mondani, hogy a város közönsége nagy áldozatot hozott a vízvezeték és csatornázás létesítésére. De bármily nagy legyen is ez áldozat önmagában, nem nagy az azon óriási közegészségügyi előnyhöz képest, mely általa az eddig rendkivül rossz ivóvizű városra hárult. Ezen nagy művek létrejövetele annak bizonyítékát képezik, hogy Arad város közönsége saját érdekeit helyesen fogja fel s a város fejlődésének biztosítása czéljából még a legnagyobb észszerű áldozatra is mindig kész.

XI. Különfélék. 1. Cselédkiházasitási jutalom. Ez alap rendeltetését már megnevezése is jelzi. A cselédek helyváltoztatásuk alkalmával a kapitányi hivatalnál jelentkezni s a helyváltoztatást cselédkönyvükbe beiratni tartoznak. Ezért beiratási díjat fizetnek 1883. óta. Ezen díj 1894-ig minden beiratásnál 10 krajczárban volt megállapítva; 1894. óta azonban 10, 30 és 50 krajczáros díjak vannak. Minél kevesebb ideig szolgált a cseléd utolsó helyén, annál magasabb beiratási díjat fizet. A beiratási díjak részben az építendő cselédmenedékház alapjára, részben a cselédkiházasitási alap javára esnek. Ez utóbbi alapból évenkint egy 200 frtos jutalom adatik ki kiházasítási segélykép azon férjhezmenendő nőcseléd részére, ki a pályázók között jelenlegi helyén a leghosszabb idő óta szolgál és jó magaviseletével kitünt. Tervben van az eziránti szabályrendelet megváltoztatása olykép, hogy a 200 frt ne egészben adassék ki, hanem egy 100 frtos és két 50 frtos jutalomra osztassék ki s ezen jutalmak ne kiházasítási segélyül, hanem szolgálati jutalomként adassanak ki s részesíthetők legyenek abból a cselédek állapotukra való tekintet nélkül. **2. A sétányok.** A sétányokat talán itt említhetni fel a legjobb helyen. Ilyen Aradon van négy. A városliget (kiserdő) területe $17^{1034}/_{1600}$, a Salacz-parké $3^{1104}/_{1600}$, a Baross-parké $4^{1518}/_{1600}$, a főúti sétatéré $2^{208}/_{1600}$ hold. A városligetet báró Orczy Lőrincz, aradvármegyei főispán s király biztos, adományozta a város közönségének. Jelenleg az aradi lövész-egylet

kezelése alatt áll s fentartásához a város közönsége évenkint 1000 frttal járul. A többi sétányokat a város közönsége létesítette és tartja fenn. A főúti sétányt 1850-ben ültették, de 1867-ben nyerte mostani alakját, melyet azonban a legújabban tervezett aszfalt út rendezése fenyeget; a marosparti sétányok közül a Salacz-park 1880-ban, a Baross-park 1886-ban keletkezett. Ez utóbbi Kövér Gábor, a lövész-egylet akkori lövészmesterének, tervei szerint ültettetett, egy ideig az ő nevét is viselte és Baross Gábor tiszteletére csak 1891-ben neveztetett el róla, aki az 1890-iki kiállítást itt nyitotta meg. Az 1897-ik évi költségvetésbe 2400 frt van a sétányok fentartására felvéve.

D) Igazságszolgáltatás.

I. A bíróságok szervezete. A megye képe az igazságszolgáltatás terén is azt az óriási haladást tünteti fel, mint egyéb téren, hogy azonban ezt kellően méltányolhassuk, kívánatos egy rövid pillantást vetni a legujabban lefolyt korszakra[1]).

Az alkotmánynak 1867-ben történt visszaállítása igen tarka képét találta az igazságszolgáltatásnak úgy az országban, mint Aradvármegyében. — Nevezetesen, mint rendes bíróságok foglalkoztak az igazságszolgáltatással a megyei és városi törvényszékek, a városi bírák vagy helyetteseik, a szolgabírák esküdt társaikkal és a községi előljáróságok. — E rendes bíróságokhoz, mint kivételes bíróságok, csatlakoztak: az egyházi bíróságok bizonyos házassági ügyekben, a vásári bíróságok a vásárok tartama alatt felmerülő vásári ügyekben, az alispáni bíróságok az úrbéri ügyekben, a váltótörvényszékek, a bányabíróságok, a pénzügyi törvényszékek, a sajtóbíróságok, a kir. vegyesbíróságok és a városi kapitányok a mezei rendőri ügyekben, sőt némely polgári ügyekben a katonai bíróságok és a kir. itélőtáblák is, mint elsőfokú bíróságok.

Ezt a sokféle bíróságot az 1869-iki perrendtartás sem szüntette meg. Ez a feladat az 1871. évi 31., 32. és 33. t.-czikkekbe foglalt szervezeti törvényeknek jutott. Ezek a törvények ugyanis az előbb említett bíróságok legnagyobb részét megszüntetvén, 1872. évi január hó első napjától kezdődőleg hatáskörüket a kir. törvényszékekre és kir. járásbíróságokra ruházták, Aradvármegyében két törvényszéket (Aradon és Borosjenőn) és hét járásbíróságot (Aradon, Borosjenőn, Kisjenőn, Nagy-Buttyinban, Pécskán, Radnán és Világoson) rendszeresítvén.

Azonban még az 1871. évi törvények is fenhagytak bizonyos kivé-

[1]) Az igazságügy régibb történetét — vázlatos vonásokban — e mű I. 143., II. 358., 360., 423., 424., 455., 542, 612., 613., 623—625., 639. és 650—653. lapjain találja az olvasó.

teles bíróságokat u. m. az egyházi-, bánya-, sajtó- és pénzügyi bíróságokat. Ily kivételes biráskodási joggal az aradi kir. törvényszék sajtóügyekben és jövedéki ügyekben ruháztatott fel[1]) és pedig a pénzügyekben hatásköre az aradi, borosjenői, békés-gyulai, makói és körösbányai törvényszékek területére[2]) terjedt ki, sajtóügyekben pedig a most említetteken kivül még a lugosi, oraviczabányai, temesvári, verseczi, nagybecskereki és nagykikindai törvényszékek területére is. Ellenben bányaügyek tekintetében mind a két törvényszék (Arad és Borosjenő) a nagybányai kir. törvényszék alá tartozott.

A most vázolt rendezésből kifolyólag rendeleti uton megállapította az igazságügy miniszter a törvényszékek és járásbíróságok területi beosztását is és pedig akként, hogy az aradi törvényszék területe volt 52.$_{4180}$ □ mértföld s alája tartozott az aradi, pécskai, radnai és világosi járásbíróság, összesen 166,468 főnyi népességgel; a borosjenői törvényszék területe volt 51.$_{2903}$ □ mértföld s alája tartoztak a boros-jenői, kisjenői és nagy-buttyini járásbíróságok, összesen 136,248 főnyi népességgel. — Az egyes járásbíróságok területe, népessége és a hozzájuk tartozó községek a következők:

1. **Az aradi járásbíróság**: Területe: 19.$_{9847}$ □ mértföld; népessége: 66.232 fő; községei: Almás-Kamarás, Arad, Csála puszta, Csernovits puszta, Csernovits-Ujfalu, Elek, (Bánkút, Eperjes, Kakucs, Lőkösháza pusztákkal), Fakert, (Ötvenes és Zimánd pusztákkal), Gelvács puszta, Glogovácz, Kurtics, (Almás-Iratos, Kutas, Sofronya és Szent-Pál pusztákkal), Mácsa, Medgyes-Bodzás, (Bodzás és Medgyes pusztákkal)[3]), Mikalaka, N.-Kamarás, Szent-Leányfalva, Szent Márton, Tövisegyháza puszta, Uj-Panát, Zimándköz, Zimánd-Ujfalu és Zsigmondháza (Forray-Buzsák pusztával). Ez a bíróság maig is ebben az állapotban van a terület tekintetében, mindössze az a változás történt, hogy 1873-ban Uj-Panát község a világosi járásbíróságtól e bírósághoz csatoltatott[4]) s hogy területe a pontosabb felmérés után 12.$_{5606}$ mértföld[5]), mig népessége az 1890-iki népszámlálás adatai szerint 83.547 lélekre emelkedett[5]).

2. **A borosjenői járásbíróság.** Területe eredetileg 19.$_{4678}$ □ mértföld, népessége pedig 50.662 fő volt. Községei: Ágris, Apatelek, Apáti, Aranyág, Barakony, Bokszeg (Kontrató és Rokszin pusztákkal) Boros-Jenő, (Antalháza és Tamánd pusztával), Csermő, Dezsőháza, Draucz, Duúd, Felménes, Gurba, Gyarmata, Járkos, Kavna, Kresztaménes, Kurtakér (Suptolya pusztával), Lugozó, Monyoró, Moroda, Nádas, Repszeg, Sikula,

[1]) 1871. évi 10,220. sz. I. M. R. 3. 4. §§.
[2]) 1871. évi 66. t.-czikk és 1871. évi 646. sz. I. M. E. R.
[3]) 1871. évi 9225. sz. I. M. R.
[4]) 1873. évi 18631. sz. I. M. R.
[5]) 1892. évi helységnévtár.

Silingyia, Somoskesz, Szöllős puszta, Szöllős-Csigerél, Talpas, Taucz, Ternova. E bíróság területe sem sok változást szenvedett máig, mindössze 1876. évi április elsőtől Talpas községet vesztette el, mely a kisjenői járásbirósághoz csatoltatott[1]) és hogy területe pontasabb felmérés után $17._{5106}$ □-mértföldnek találtatott[2]), mig népessége az 1890-iki népszámlálás szerint csak 49.677 főnyi volt[2]).

3. **A kisjenői járásbiróság.** Területe $16._{3488}$ □ mértföld, népessége 47.191 lélek volt. Községei: Ágya, Bél-Zerind, Csernovits-Simánd, Csintye, Edelspacher-Simánd, Erdőhegy, Fekete-Gyarmat, Gyula-Varsánd (Jánosháza pusztával), Harkály puszta, Kerülős, Kis-Jenő (Liget pusztával), Miske (Liváda pusztával), Nadab, Nagy-Zerind (Ősi pusztával), Nagy-Pél, Ottlaka puszta[3]), Seprős, Sikló (Botos és kéthalom pusztákkal), Székudvar, Szinitye, Szintye, Zaránd, Vadász. Ezekhez járult még — mint fennebb említettük — Talpas község és Simonyifalva s Szapáriliget ujból alakult községek; ugy, hogy területe jelenleg $18._{2466}$ □ mértföld, népessége 54.985 lélek.

4. **A nagy-buttyini járásbiróság** $15._{4847}$ □ mértföld területtel, 38.392 lakossal; községei Álgyest, Almás, Báltyele, Berindia, Berza, Bogyesd, Bohány, Bonczesd, Boros-Sebes (Kornest pusztával), Brusztureszk, Buttyin, Csill, Dézna (Ó-Dézna, Restyiráta és Zúgó vashámorokkal), Diécs (Zemerd pusztával), Doncsény, Dulcsele, Fényes, Gavosdia, Gurahoncz, Hódos, Holdmézes, Honczisor, Ignest, Jószás, Jószáshely, Kakaró, Kertes-Toplicza, Kiszindia, Kocsuba, Krokna, Kujed, Laáz, Madrizesd, Minyád, Monyásza, Musztesd, Nadalbest, Nyágra, Paizsán, Prezest, Ravna, Revetis, Rossia, Solymos-Bucsáva, Szakács, Szatúró, Szelezsán, Szlatina, Szuszány, Valemáre, Vaszoja, Vojvogyen, Zimbró, Zöldes. Ez a jbiróság változatlanul áll maig, csak területe lett a pontosabb felmérés s egyes közig. átcsatolások következtében $17._{4207}$ □-mértf. s népessége 35,478 fő.

5. **A pécskai járásbiróság.** Területe $6._{3036}$ □ mértföld, népessége 24.144 lélek volt. Községei: Basarága puszta, Forray-N.-Iratos (a forrayiratosi pusztával), Kis-Pereg (Kis-Uj-Pereg teleppel), Kis-Varjas, Magyar-Pécska, Nagy-Pereg puszta, Nagy-Varjas, Német-Pereg, Ó-Bodrog, Ó-Pécska, Szederhát puszta, Szent-Tamás, Szemlak, Szionda puszta. Ennek a bíróságnak a területében az a változás állott be, hogy 1884-ben Basarága és Szionda puszták Csongrádmegyébe kebeleztettek[4]), miáltal ugy e bíróság, mint a törvényszék 6691 kat. holdat és 426 főnyi népességet vesztett. A legujabb adatok szerint a pécskai járásbiróság feladata $7._{7121}$ □ mértföld, népessége 28.966 fő.

[1]) 1876. évi 5915. sz. I. M. R.
[2]) 1822. évi helységnévtár.
[3]) Később Ottlaka községhez csatolva.
[4]) 1884. évi 7. t.-czikk.

6. **A radnai járásbiróság**. Területe $18._{1695}$ □ mértföld, népessége 40.039 lélek volt. Községei: Amaszegi puszta, Baja, Batucza, Berzova, Csicsér, Dumbrovicza, Govosdia, Gross, Gyorok, Gyulicza, Halalis, Iltyó, Kaprucza, Kladova, Konop, Korbesd, Kujás, Kuvin, Lupesd, Ménes, Milova, Mondorlak, Monorostia, Obersia, Odvos, Ó-Paulis, Pernyest, Petris, Radna, Rossia, Soborsin, Solymos, Szabadhely, Szelistye, Szlatina, Szorosság, Temesesd, Tok, Tótvárad, Trojás, Uj-Paulis, Vinyesd. Ez a biróság ma is változatlanul áll, területe azonban $19._{1993}$ □ mértföld, népessége 40.373 lélek[1]).

7. **A világosi járásbiróság**. Területe $7._{9602}$ □ mértföld, népessége 36.053 fő volt. Községei: Galsa, Kovaszincz, Kerek, Kladova (Kladova pusztával), Kis-Panát puszta, Magyar-Világos (Barnazel, Barnot és Földvár pusztákkal), Magyarád, Matkai puszta, Muszka, Nagy-Panát puszta, Oláh-Világos, Ó-Fazekas-Varsánd, Ó-Szent-Anna (Nyék pusztával), Pankota, Paulis[2]) puszta, Radna puszta[3]), Solymos puszta[4]), Szabadhely puszta[5]), Uj-Szent-Anna (Morócz pusztával), Uj-Panát. Ennek a birósgnak a területe Uj-Panátnak már fentebb említett átcsatolásával s a jegyzetekben említett változásokkal, $7._{3396}$ □ mértföld lett, mig az 1890-iki népszámlálás szerinti népessége 33,139 lelket tesz. Tárgyrokonságnál fogva itt legyen megemlítve, hogy az 1875. évi 36. t.-czikk következtében a borosjenői törvényszék 1876. évi junius hó elsejével megszünt s területével az aradi kir. törvényszék területe növekedett. — Ugyanennek a törvényczikknek következménye lett a körösbányai törvényszék területéhez tartozott nagy-halmágyi járásbiróság átcsatolása is az aradi kir. törvényszék területéhez, ugy, hogy ez által az $116._{7692}$ □ mértföld, népessége pedig 331,247 főnyi lett. Itt említendő fel ennélfogva

8. **A nagyhalmágyi járásbiróság**. Területe $13._{0549}$ □ mértföld, népessége 28.534 lélek volt. Községei: Acsucza, Acsuva, Alsó-Vácza, Baldovin, Banesd, Bászárábásza, Birtin. Bogyesd, Brotuna, Brusztur, Budesd, Bulzest, Cermura, Cohesd, Csucs, Csungány, Dobrocz, Dumbráva, Felső-Vácza, Gross, Guravoj, Juonesd, Karasztó, Kazanesd, K.-Halmágy, Krisztesd, Lazur, Leásza, Lestyora, Lungsora, Lunka, Lyautz, Magulicsa, Mermesd, Nagy-Halmágy, Obersia, Ocs, Ocsisor, Pleskucza, Pojána, Pojenár, Prevaleny, Prihodesd, Riskulicza, Rosztocs, Szirb, Szteja, Sztrimba, Talács, Tataresd, Ternava, Ternovicza, Tisza, Tomesd, Tyrizlesd, Valemare, Vidra, Vosdocs. De ezzel a területtel csak 1878-ig állott fenn ez a járásbiróság, ugyanis ekkor a következő községei: Bászárábásza, Csun-

[1]) 1892-iki helységnévtár.
[2]) Később Uj-Paulishoz csatolva.
[3]) Később Radnához csatolva.
[4]) Később Solymoshoz csatolva.
[5]) Később Szabadhelyhez csatolva.

gány, Prévaleny, Brusztur, Ternava, Karanesd, Felső- és Alsó-Vácza, Dobrocz, Sztrimba, Ternovicza, Obersia, Lyaucz, Tyrizlesd, Tomesd, Szteja, Szirb, Bulzesd, Riskulicza, Baldovin, Karasztó, Valemáre, Lunka, Birtiny, Prihodesd és Tataresd a körösbányai járásbirósághoz csatoltattak[1]).

Ezek figyelembe vételével a n.-halmágyi járásbíróság területe jelenleg 6.$_{9124}$ □ mértföld, népessége pedig 17.432 lélek. Az uj szervezet akadálytalan életbeléptethetése végett a miniszter már 1871. év deczember havában kinevezte a szükséges személyzetet[2]), miután az ügyészségi személyzet már 1871. október havában kineveztetett. E kinevezések szerint az aradi és borosjenői törvényszéki terület birói és ügyészi személyzete a következő volt: Törvényszéki elnök lett Aradon Nagy Sándor, B.-Jenőben: Popovits Zsigmond. — Birák Aradon: Bodroghy István, Kovács Zsigmond, Hesz József, Szakolczay Lajos, Avarffy Károly, Frits Róbert, Paguba Vazul, Fábián László, Ujhelyi Károly, Kövesi József, Zsarkó Antal, Back Soma, Kovács János, Fischer Miklós, Harsányi Pál, Aknay Antal. B.-Jenőben: Missits Manó, Pichler József, Institóris Kálmán, Heppes Miklós és Russu Gusztáv. Az ügyészséghez kinevezte a miniszter ügyészszé: Weisz Károlyt, alügyészekké: Parecz Györgyöt, Popovics Aurélt, Sátor Jenőt, Lamberg Imrét és Tóth Jenőt, akként intézkedvén[3]), hogy a borosjenői kir. törvényszéknél felmerülő ügyészi teendőket az aradi ügyészségtől kirendelendő egy alügyész lássa el, erre a tisztre Jankó Józsefet nevezvén ki alügyészszé.

A járásbíróságok birói személyzetét ugyanekkor a miniszter következőleg nevezte ki: az aradi járásbírósághoz járásbirává: Ottrubay Károlyt; albirákká: Rósa Jenőt, Halbendinst Gusztávot és Avarffy Gyulát. — A borosjenői járásbírósághoz járásbirává: Balás Mátét, albirává: Zubor Gyulát. — A kisjenői járásbírósághoz járásbirává: Varga Flóriánt, albirákká: Varjassy Jakabot és Ferku Sebőt — A n.-buttyini járásbírósághoz járásbirává: Hornoy Györgyöt, albirákká: Luka Jánost és Kiss Zsigmondot. — A pécskai járásbírósághoz járásbirává: Kosztolányi Antalt, albirává: Novák Istvánt. — A radnai járásbírósághoz járásbirává: Halik Tivadart, albirává: Szabados Istvánt. — A világosi járásbírósághoz járásbirává: Issekutz Istvánt, albirákká: Drágos Pált és Hofbauer Zsigmondot.

Szintén a szervezés munkájához tartozott a bir. végrehajtók intézményének felállítása is, a mit az 1871. 51. t.-czikk szintén 1872. évi jan. 1-jétől létesített, az aradi járásbíróság és törvényszék mellé 3—3, a borosjenői törvényszék és a többi járásbíróságok mellé 1—1 végrehajtói állást rendszeresítvén.

[1]) 1878. évi 5684. sz. I. M. R.

[2]) A birák kinevezése épen deczember 24-én karácsonyi ajándékul jelent meg a hivatalos lapban.

[3]) 1872. évi 746. sz. I. M. R.

A keret ekként létesíttetvén, a megszüntetett bíróságok szerelvényeinek, iratainak stb. átvétele következett, a minek eszközlésére a miniszter miniszteri biztosúl Nagy Sándor törvényszéki elnököt nevezte ki[1]). Maga az átvétel és átadás 1872. évi január hó 15-éig volt eszközlendő és pedig a törvényszékeknél egy bíróból, egy jegyzőből és egy kezelő hivatalnokból, a járásbíróságoknál pedig a járásbíróból és egy irnokból álló küldöttség által. Ily szervezet és berendezés mellett indult meg a jogszolgáltatás uj aerája, a melyhez még csak azt tartjuk megemlítendőnek, hogy telekkönyvi hatósággal 1872. január 1-én Aradvármegye területén még csak a két törvényszék birt.

Azonban az aradi törvényszék a fentemlített teljes birói létszámmal csak 1872. évi márczius hó 2-áig működött, mert ekkor az alföldön meg ingatott közbiztonság helyreállítása végett létesített gr. Ráday-féle kir. biztosság által kiderített bűncselekmények birói ellátására az igazságügyminiszter az aradi kir. törvényszék egy tanácsát rendelte ki[2]), melynek tagjai voltak: Bodroghy István törvényszéki biró elnöklete alatt Kovács Zsigmond, Fábián László, Fischer Miklós, Kovács János, Kőszeghy János, Ujhelyi János és Harsányi Pál törvényszéki bírák; közvádlói: E. Illés Károly és Lamberg Imre.

E tanács kiküldetését 1873. évi április hó 30-ikával végezte be s tagjainak nagyobb része csakhamar ki is lépett az aradi kir. törvényszék kötelékéből, igy Bodroghy István törvényszéki elnök, Ujhelyi Károly budapesti ker. és váltótörvényszéki, Harsányi Pál szegedi törvényszéki biró lett. — Az ügyészek közül pedig csak E. Illés Károly tért vissza Aradra.

A tárgyrokonság és áttekinthetőbb kép vázolhatása végett itt legyenek megemlítve mindazok a változások, a melyek az aradvármegyei kir. bíróságok körében megalkotásuktól egész 1894. végéig előfordultak.

Igy 1875-ben Zsarkó Antal N.-Kikindára kir. közjegyzővé neveztetvén ki, helyette a ma is működő bilkei Papp Mihály lett törvényszéki biró. 1876. évi május hó 31-étől a borosjenői törvényszék megszüntettetvén, annak elnöke Popovits Zsigmond Szolnokon lett törvényszéki elnök, Missits Manó törvényszéki biró Kaposvárra, Pichler József Fehértemplomba, Russu Gusztáv Nyiregyházára, Heppes Miklós pedig Aradra helyeztetett át.

Az aradi törvényszék tehát ekkor 12 bíróból állott az elnökön kivül, a mely személyzet aztán a következő változásokon ment át: Nagy Sándor kir. törvényszéki elnök 1885-ben nyugalomba vonulván, helyét Fábián László foglalta el, a ki 1886-ban főispánná levén, helyére Ottrubay Károly jelenlegi törvényszéki elnök neveztetett ki. Back Soma törvényszéki biró elhalálozván, helyére jött Koricsánszky Imre, majd ennek nyugdíjaztatása után Kugler István, a ki az aradi járásbirói állásra helyeztetett át. Köve-

[1]) 1871. évi 3702. sz. I. M. R.

[2]) 1872. évi 1992. sz. I. M. R.

tője Petrovszky József lett, a ki ismét csabai járásbiróvá levén, helyét jelenleg Fábián Lajos tölti be. A nyugdíjazott Kovács Zsigmond helyére a jelenleg is működő Vince Miklós lépett. Szakolcay Lajos elhalván, helyét Gallu József törvényszéki biró tölti be. Hesz József állásától elmozdíttatván, helyére Naszády Iván lépett, a ki 1890-ben táblabiróvá neveztetvén ki, utóda dr. Dániel Lajos lett. Avarffy Károly dr. 1887-ben kir. táblai biróvá neveztetvén ki, helyette Földes János lett törvényszéki biró; az 1886-ban kir. táblai biróvá lett Frits Róbert helyett pedig Steinitzer Károly akkori alügyész tölti be e birói állást (1896-ban †). A Fábián László elnökké léte által megürült helyet Zubor Gyula akkori nagyhalmágyi járásbiró berendelésével töltötték be. A Heppes Miklós helyére jött Péczely Ferencz 1888-ban Lugoson lett törvényszéki elnök, erre az állásra Köller János aradi aljárásbiró léptettetett elő. Kovács János 1892-ben nyugdíjaztatott.

Az ügyészi karban ez alatt felváltva működtek: Salacz Béla, Ferku Sebő, Steinitzer Károly, Stipl Károly, dr. Madzsar Károly, Seres Ferencz, dr. Simon Ákos s 1894-ben az ügyészség személyzete állott: Parecz György kir. ügyészből, Mészáros Tivadar és dr. Meszlényi Antal alügyészekből.

A járásbiróságoknál történt személyzeti változások a következők:

Az aradi járásbiróságnál 1887-ben Kugler István jelenlegi járásbiró foglalta el a főnöki állást. — Rózsa Jenő albiró elhalálozván, helyére Földes János, majd ez törvényszéki biróvá lévén Köller János jött; Köller János az aradi törvényszékhez szintén biróvá neveztetvén ki, helyette albiró lett Hügel Péter, ennek nyugdijaztatása után Bittó József, aki Boros-Jenőbe járásbiróvá neveztetvén ki, albiróul Fényes Vincze jött a helyére. Halbendinst Gusztáv aljárásbiró után következtek: Frits Lajos, Seres Ferencz s végül Babó Iván, aki bokros érdemei elismeréséül 1894-ben a járásbirói ranggal ruháztatott fel. Avarffy Gyula aljárásbiró előléptettetvén, helyére Fábián Lajos, majd dr. Dániel Lajos, Aczél Nándor, Nyirő Géza s végül dr. Schartner Sándor léptek. Az 1891-ben rendszeresített uj albirói állásra dr. Adler Lipót neveztetett ki, az 1893-ban rendszeresitettre pedig Fekete József helyeztetett át, kinek helyére később dr. Dózsa János jött. A borosjenői jbiróságnál Balás Máté kir. törvszéki elnökké történt kineveztetése után járásbiró lett Bagyik Sándor, ennek tvszéki birói állásra áthelyezése után pedig Bittó József. Zubor Gyula aljárásbiró helyére jött Bagyik Sándor, Hügel Péter, Köller János, Ciple Sándor s ennek törvényszéki biróvá történt kineveztetése után Heller Mór. Tolnay János eltávozása után következett Rácskay Sándor, aki 1894-ben a telekkönyvi betétszerkesztéshez neveztetvén ki albiróvá, helyét dr. Grósz Endre foglalta el. Kis-Jenőben Varga Flórián helyére Tabajdy Sándor lépett, a ki legutóbb kir. táblabirói ranggal ruháztatott fel. Varjassy

Jakab helyére Lázár Zoárd lett albiró, Ferku Sebő helyére pedig borsos Szabó Károly, majd Tulkán Pál. Nagy-Buttyinban Hornoy György helyett Naszády Iván, majd Seres Ferencz lett járásbiró, Luka János helyett pedig Dunka János aljárásbiró. Kis Zsigmond aljárásbiró helyére Frits Lajos lépett, a kinek Aradra történt áthelyezésével ezt az állást megszüntették. Nagy-Halmágyon 1876-ban Zubor Gyula volt a járásbiró, kit törvényszéki biróvá történt áthelyezése után Frits Lajos követett. Pécskán Kosztolányi Antal után járásbiró lett Issekutz István, ezután pedig Novák István. Novák István helyett aljárásbiró lett dr. Schartner Sándor, majd Gábor Mátyás. Radnán Halik Tivadart Jankó János, ezt pedig Bartos Gusztáv váltotta fel a járásbirói állásban. Szabados István albiró után dr. Popovits Péter következett, az 1893-ban rendszeresített uj albirói állásra pedig dr. Embey Gyula neveztetett ki. Világoson Issekutz István áthelyezése után Hoffbauer Zsigmond lett a járásbiró. Drágos Pál albiró disponibilitásba helyeztetvén, albiró lett Gábor Dániel, majd Kis József s ez után Halászi Jenő. Azt az albirói állást, a melyet 1872-ben Hoffbauer Zsigmond töltött be, 1873-ban Bartos Gusztáv, majd Kugler István, akinek törvényszéki biróvá történt kineveztetése után ezt az állást beszüntették és csak 1888 ban rendszeresítették ujra, a midőn is az dr. Simon Ákos, majd Wesztermayer Vidor s végül Aknay Andor albirákkal töltetett be.

Az 1873-ik évből a tolmácsok intézményének rendszeresítése érdemel említést[1]), a melynek következménye lett aztán Bogya Gábornak a borosjenői törvényszékhez az oláh nyelvre, az aradi törvényszékhez Stanescu Imre Vazul, majd Plopu György és végül dr. Suciu János ügyvédeknek szintén az oláh nyelvre, Steinitzer Felix ügyvédnek pedig a német nyelvre történt tolmácsi kinevezése[2]).

1875-ben nevezetes esemény volt az igazságszolgáltatás terén az a gyilkosság, a melyet Pákh Márton minoritarendű atya ellen követtek el, s a mely annak kirablásával is párosult. Pár év mulva sikerült a tettest kinyomozni s elvette méltó büntetését. — 1876-ban — mint már fentebb említettük — a borosjenői törvényszék megszüntettetvén, a borosjenői járásbiróság a borosjenői, n.-buttyini és n.-halmágyi járásbiróságok területére kiterjedőleg telekkönyvi hatósággal ruháztatott fel[3]). Itt legyen egységes áttekintés czéljából megemlítve, hogy 1880-ban a kisjenői[4]), 1888-ban a pécskai és világosi[5]), 1892-ben pedig a radnai kir. járásbiróság[6]) ruháztatott fel saját területükre telekkönyvi hatáskörrel s ezekkel a ren-

[1]) 1873. évi 62,942. sz. I. M. R.
[2]) 1876. évi 8264. és 1882. évi 24,939 sz. I. M. R.
[3]) 1876. évi 11,746. sz. I. M. R.
[4]) 1888. évi 38,374. és 33,235. sz. I. M. R.
[5]) 1892. évi 39,018. sz. I. M. R.
[6]) 1875. évi 2722. sz. I. M. R.

delkezésekkel érvényesült először e megye területén az 1874. évi 15. t.-czikknek az a rendelkezése, hogy a telekkönyvi ügyek nem a járásbíróból és két albiróból álló tanácsban, hanem egyes biró által intéztessenek el. — Az 1876-iki változások, még egy másik érdekes esetet is szültek az aradi kir. törvényszéknél, a mely azonban csak 1893-ban derül ki. Nevezetesen 1876-ban május 31-ével a makói kir. törvényszék területe a szegedi kir. törvényszék területébe kebeleztetvén be[1]), pénzügyi biráskodás tekintetében is megszünt e felett a terület felett az aradi kir. törvényszék hatósága, a mint az világosan kitünik a pénzügyi bíróságoknak területi hatáskörét tartalmazó abból a kimutatásból, a melyet az igazságügyminiszteriumnak 1875—1887. évi működéséről kiadott jelentés 41-ik lapján találunk s a mely világosan csak az aradi és b.-gyulai törvényszékeket jelöli meg, mint a melyek területére az aradi kir. törvényszék pénzügyi hatásköre kiterjed. Daczára azonban ennek, az aradi kir. törvényszék továbbra is elfogadta s elintézte a pénzügyi panaszokat a makói volt törvényszék területéről, a budapesti kir. itélő tábla pedig az ilyen ügyekben hozott itéleteket az illetőség minden vizsgálata nélkül felülbirálta. A tévedést csak 1893-ban vette észre a n.-váradi kir. itélő tábla, mely aztán a makói volt törvényszék területéről eredő panaszokat a szegedi törvényszék és kir. tábla illetősége alá utalta, a mit a kir. Curia is, — mint illetékességi összeütközésekben döntő bíróság — helyben hagyott[2]).

Mint kisebb polgári bíróságok az aradi kir. bíróságok is az 1877. 22. t.-czikk alapján kezdették meg működésüket, azonban a kir. törvényszéknél külön felebbviteli tanács a felebbezett kisebb polgári ügyek elintézésére nem alakult, hanem a felterjesztett semmiségi panaszok a rendes polgári tanácsülésekben intéztettek el.

1880-ban az élet- és vagyonbiztonság elleni bűncselekmények a megye területén oly gyakoriak voltak, hogy a megye többször volt kénytelen felterjesztést tenni a statárium engedélyezése iránt. Ezeknek a felterjesztéseknek azonban egyelőre csak az lett az eredménye, hogy Déznára a közbiztonság fentartása czéljából 50 főnyi katonaság rendeltetett s a csendőrség a megye területén már az 1880-ik év végével megkezdette működését. Ezek az intézkedések azonban eredményre nem vezetvén, a statárium 1881. évi aug. hó 2-ától kezdődő egy évi időtartamra a rablók, ezek bűnrészesei és orgazdái ellen elrendeltetett[3]). E rendelet következtében meg is alakult az aradi kir. törvényszék rögtön itélő bírósága Nagy Sándor törvényszéki elnök elnöklete alatt a következő birákból: Frits Róbert, Paguba Vazul, Fábián László, b. Papp Mihály, kikhez mint pót-

[1]) 1880. évi 28,645. sz. I. M. R.

[2]) L. az esetet bővebben az aradi kir. törvényszék irattárában X $^{1893}/_{203}$ sz. alatt.

[3]) 1881. évi 24,081. sz. I. M. R.

bírák járúltak Avarffy Károly és Fischer Miklós[1]). Azonban úgy látszik elegendő volt a statárium elrendelésének közzététele, mert a rögtön ítélő bíróságnak egyetlen egy ülés tartására sem nyillott alkalma.

Az igazságügyi események további vázolásánál az 1881. évi 59—60. t.-czikk kapcsán két mozzanatról kell megemlékeznem, egyik az, hogy az 1881. évi 60. t.-czikk alapján elvesztette a törvényszék saját végrehajtóit, mivel 1882. január hó 1-től csak a járásbíróságok mellett alkalmaztattak végrehajtók. A másik pedig az a sajnos jelenség, hogy a haladott, nagyforgalmú s felvilágosodott Arad városa még mindig nem talált magának időt arra, hogy 1880-ból eredő s igen hiányos és elavult lakbérszabályzatát egy jobbal pótolván, azt az 1881. évi 59. t.-czikk 93. §-ában adott privilegiumnál fogva kötelező jogszabály erejével ruháztassa fel, mert a mai régi lakbérszabályok csak szokás jogi hatálylyal birván, azt mint helyi szokást a biró csak akkor köteles alkalmazni, ha azt ismeri, vagy ha annak létezése előtte bebizonyíttatik. 1882-ben ismét egy bűnügyi esemény okozott kínos feltűnést: a Csiky Károly városi adóügyi tanácsos ellen elkövetett merénylet. Nevezett év szeptember 20-án ugyanis a békésen sétáló tanácsost az Atzél Péterútczában Weiszberger Mór megtámadván, egy késsel jobb vállán úgy megszúrta, hogy a szúrás mellhártyalobot okozván, az áldozat 44 napig fekvő beteg volt. Weiszberger a tett elkövetése után azonnal feljelentette magát, tettének indokául azt vallván, hogy az ellene elrendelt adóvégrehajtás és árverés miatt igen el volt keseredve a tanácsos ellen s azt véletlenül megpillantván, nem tudott magán uralkodni. Egy és fél évi börtönre ítélték[2]).

1883-ban a bűnügyekben való felebbvitel és az uzsora tárgyában hozott törvények (1883. évi 6. és 25. t.-czikkek) Aradvármegye jogéletében is éreztették hatásukat, amennyiben az előbbi a törvényszéket némely kisebb bűnügyekben felebbezési fórummá tette, a második pedig a bíróilag megítélhető kocsmai hitel szabályozását rendelte el. Ezen az alapon aztán a megye is, a város is megalkotta szabályrendeletét, a mit a miniszterium is jóváhagyván, a bíróilag megítélhető kocsmai hitel legmagasabb összege Arad városában 4 frtban, a megye egyéb helyein 2 frtban van meghatározva[3]), hogy azonban ezt a szabályrendeletet az alperesek védelmére tényleg alkalmazták volna, arról nincs tudomásom.

1885-ben ismét egy bosszúból elkövetett gyilkosság keltett megyeszerte izgalmat: a kovaszinczi jegyző meggyilkolása. Az eset a következő: 1885. évi augusztus hó 9-én este 10 óra tájban a vendéglőből hazatérő Pap Tivadart, vele volt Virgil fia szemeláttára, agyonlőtték. A tettest a fiú azonnal üldözőbe vette, utól is érte s vele dulakodni kez-

[1]) 1881. évi 1074. törvsz. eln. sz.

[2]) Részleteit l. a tvszék irattárában $V^{1882}/_{1187}$ sz. a.

[3]) 1883. évi 25. t.-czikk 22. §. és 1883. évi 18,313. sz. I. M. R.

dett; elfogni azonban nem tudta, csakis annyit érhetett el, hogy annak kalapját és a tett elkövetésénél használt fegyvert birtokába kerítette, azonkivül pedig a tettesnek — a kiben Szekesán György kovaszinczi lakosra ismert — fejét megsértette úgy, hogy ez a sértés véres nyomot hagyott a kalapon. A tettest másnap elfogták, de az tettét mind végig makacsúl tagadta s így annak bosszúból való elkövetését csak onnan lehet következtetni, hogy a jegyző a faluban nem igen volt népszerű. Azonban vádlottat tagadása daczára is életfogytiglani fegyházra ítélték a bíróságok, mert Pap Virgil megesküdött, hogy a tettes Szekesán volt, mert bebizonyult, hogy a vádlottól elvett fegyvert ő kérte kölcsön a tett elkövetése napjának délutánján, mert a kalapot több tanú határozottan a Szekesán kalapjának ismerte fel s mert nem tudta igazolni, hogy fejsérelmét hol kapta, minthogy az a védelme, hogy azt lórugás okozta volna, valótlannak bizonyult[1]).

Az ez után következő évek egész 1889-ig a rendes mederben folytak le, mindössze csak az érdemel említést, hogy az 1887-ik évi 29-ik t.-czikk értelmében a telekkönyvi ügyeknek egyes bírák általi elintézése a törvényszéknél is behozatván, annak munkaterhe jelentékenyen könnyebbült s ennek a reformnak az ügymenet gyorsítására gyakorolt jótékony hatását nem is késett az ügyvédi kamara következő évi jelentésében kiemelni. 1889-ben különösen jogász körökben — a minősítés tekintetéből — élénk érdeklődést, a nagyközönség körében pedig óriási megbotránkozást keltett a Bettelheim-féle bűneset. Ugyanis 1889-ben az aradi ipar és kereskedelmi bank uj vezértitkára Ausländer József évek óta űzött sikkasztásoknak és hamisításoknak jött nyomára, a melyek a bankot 351,125 frt 93 kr. erejéig károsították meg. Habár a társulat igazgatói a kár nagy részét sajátjukból megtérítették, az ügy mégis a bíróság elé került[2]).

Az 1890. év elég mozgalmas volt a megye igazságügyi életében. Nevezetesen a megye felterjesztést intézett a miniszteriumhoz a törvényszékül használt épület megváltása tárgyában s ennek a felterjesztésnek az alapján meg is indultak a tárgyalások a megye, a város és a kormány között egy olyan igazságügyi palota felépítése iránt, mely a kir. törvényszék, a kir. ügyészség, a kir. járásbíróság és a fogház befogadására elegendő volna. Erre a czélra a megye a jelenlegi törvényszéki épület megváltásaképen 70,000 frtot, a város ingyen telket, a szükséges feltöltési, csatornázási és kövezési munkákat ajánlotta fel.

A város ingyen telkül azt a területet ajánlotta fel, melyen jelenleg a fa- és fémipari iskola áll, azonban ezt az igazságügyi közegek sem elég egészségesnek, sem elég központinak, sem elég forgalmasnak nem találván, nem fogadták el s e miatt egész 1893-ig iratváltásokkal telt az

[1]) Részletesen l. a tvszék irattárában $V^{1885}/_{945}$ sz. a.

[2]) Részletesebben l. a tszék irattárában $V^{1889}/_{380}$ sz. a.

dő. Végre az 1893-ik évi április hó 22-én tartott városi közgyűlésen egy szavazat többséggel elfogadták azt a határozatot, hogy az igazságügyi palota számára az igazságügyminiszter által kért azt a telket is átengedik, a mely a Salacz-sétány végében a Marosparton fekszik. Ezt az átengedést azonban az igazságügyminiszter — valószinüleg nem találván a szavazattöbbséget törvényesnek — nem fogadta el[1]) s így aztán ismét nyugodni tért az ügy, mig az uj igazságügyminiszter úr a tárgyalásokat legutóbb ujból meg nem indította.

Ugyancsak 1890-ben érte az a fájdalmas meglepetés Aradvármegyét és Arad várost, hogy a város nem vétetett fel az 1890. évi 25. t.-czikkbe beigtatott kir. itélőtáblai székhelyek közzé. Pedig ebben az irányban már 1880-ban megindult a mozgalom, a mikor is az ügyvédi kamara[2]) érvekkel telt felterjesztésében Aradot is a szétosztandó kir. táblák egyik székhelyéül ajánlotta s ezt az ajánlatát azóta sem szünt meg évi jelentéseiben okokkal támogatni. Azonkivül Arad városa 300,000, Aradvármegye pedig 150,000 frtot ajánlott fel a kir. tábla czéljaira és bár ennek az ajánlatnak jóval alatta maradnak a kir. táblai székhelyül megállapított városok ajánlatai[3]), Arad városa még sem részesülhetett abban a szerencsében, hogy egy igazságszolgáltatási nagyobb terület központja lehessen.

A kir. itélő táblák és főügyészségek működésüket 1891. évi május hó 5-ével megkezdvén, az aradi kir. törvényszék és ügyészség helyzete is megváltozott annyiban, hogy közvetlen felettes hatósága a nagyváradi itélő tábla, illetőleg a debreczeni főügyészség lett[4]). Az uj kir. tábla felügyeleti jogát még ebben az évben gyakorlatba is vette, amennyiben Zádor kir. itélő táblai elnök még ebben az évben megvizsgálta az aradi kir. törvényszéket és járásbiróságot s vizsgálatának eredménye az aradi kir. járásbiróságnál rendszeresitett uj albirói állás lőn.

Ugyanebben az évben két — lehet mondani — országhírű bűntény keltett kinos megdöbbenést, az egyik a vasúti postahivatal egyik szolgájának meggyilkolásával párosult rablás, a másik a Tüzes-féle eset volt.

Az előbbi 1891. április hó 26-ára menő éjjel történt, a midőn Pivovarnik János vasúti postahivatali szolgát meggyilkolták s a hivatalban levő pénzes levelek közül 8981 frt és 256 román franknyi értéket elraboltak. A gyanu négy vasúti alkalmazott ellen irányult, azonban a vizsgálat semmi eredményre sem vezetvén, azt egyelőre meg kellett szüntetni. Azonban a közbiztonsági hatóságok tovább nyomozván, rájöttek, hogy az időközben Kis-Jenőbe átköltözött, de a rablógyilkosság idején ugyancsak

[1]) Bővebben l. $^{1611}/_{91}$. Eln. sz. a.

[2]) Az 1880. évi 16,105. sz. I. M. R. következtében.

[3]) Felsorolásukat l. az igazságügyminiszterium 1888—1891. évi jelentésének 170-ik lapján.

[4]) 1891. évi 762, 1395. és 1657. sz. I. M. R.

az aradi vasúti postahivatalnál alkalmazott Kis Péter, jövedelmével arányban nem álló költekezéseket tesz. Letartóztatása után eleinte mindent tagadott s a gyanut ártatlanokra akarta áthárítani; de később a közvetett bizonyitékok súlya alatt a következőleg vallotta be az esetet: Pivovarnik Jánossal már eleve összebeszéltek, hogy egy kedvező alkalommal megfogják lopni a postát s megszöknek. Ezt az alkalmat 1891. ápril 25-én este vélték elérkezettnek, a midőn nagyobb összeget reménylettek a postán s a midőn a pénztár egyik kulcsát Pivovarnik kapta éjjeli őrizetbe, a másik kulcsot pedig az illető hivatalnok a hivatalban levő asztalfiókba zárta. Tervük kivitele végett akkor, midőn már a hivatalban csak Pivovarnik maradt, Kis Péter szintén visszatért s a hivatalnok asztalának fiókját felfeszítvén és a második kulcsot is birtokukba keritvén, a pénzes leveleket az azokat tartalmazó postazsákokból kiszedték. Kis látván, hogy az összeg nem olyan nagy, hogy azon kettőjüknek érdemes lenne megosztozni, elhatározta, hogy társát megöli. E czélból, midőn az egy a földön fekvő postazsák után lehajolt, egy ötszögletű keramit téglával hátulról ugy fejbe vágta, hogy Pivovarnik aléltan a közel levő nyugvó helyre bukott. Kis idő mulva fel akarván kelni, Kis egy kést ütött Pivovarnik nyakába, azután pedig a nyughelyen levő pokróczczal együtt a földre rántván, ott egy másik pokróczczal letakarván, addig ütötte a téglával annak fejét, a mig csak életjelt adott. Ezután a téglát az emésztőbe lökvén s kezét megmosván, a pénzes leveleket és a pénzt magához véve távozott. A kést menet közben eldobta, a pénzes leveleket pedig a pécskai úton felbontván, azok boritékait a tengeri földön egy kúp kóró alá, a pénzt pedig a kath. temetőben egy kripta tetején a földbe dugta el. Később Kis-Jenőre távozván a pénzt magához vette, a közöttük volt 7700 frtnyi nagyobb bankókat egy bádog dobozba zárva elásta egy fa alá, honnan azt a vizsgálóbirónak adta át, a többi pénzt pedig — 320 frt híjával, a melyet lakásán szintén előadott — elköltötte. Cselekményeért életfogytig tartó fegyházra ítélték[1]).

Nem kevésbé borzasztó a Tüzes Béla gyoroki lakos által ugyanabban az évben elkövetett büntény, a mely a vádlott előadása szerint következő: Tüzes Béla Mariska nevű leányát, maga sem tudja miért — születésétől kezdve gyűlölte, a miből kifolyólag a leányt ütötte, verte, nehéz munkával sanyargatta, sőt kellően nem is táplálta. 1891. évi szeptember hó 2-án reggel a pinczébe menvén, ott leányát alva találta, midőn felkeltette, látta, hogy az részeg. Ezen mód felett dühbe jövén, a leányt oly erővel vágta a földhöz, hogy az eszméletlenül ott maradt. Azt gondolván, hogy a leány meghalt, tette fölött igen megrémült s felmenvén az udvarra, gondolkozott rajta, hogy mi módon meneküljön a bajtól. Végre elhatározta, hogy a leányt a pinczében, abba a gödörbe, a melyet a

[1]) Részleteit l. a tvszéki irattárban $V^{1991}/_{441}$ sz. a.

kutya kezdett ásni s a melyet ő és leánya kincskeresés közben megnagyobbitottak, eltemeti. Nehogy azonban élve találja eltemetni, levette a ruhaszárító zsineget s újból lemenvén a pinczébe, azt jó szorosan a leány nyaka körül bogozta s csakugyan a bonczvélemény fuladást állapított meg a halál okául, és a leányt arczczal lefelé az említett gödörbe eltemette. Ezután nehány nap mulva távozott Gyorokról, azonban már november 22-én épület alapozás közben a leány hulláját megtalálták s a leánynyal való rosz bánásmódja köztudomásu levén, a gyanu reá irányult. Bűnéért 14 évi fegyházat kapott[1]). Az 1892-ik év a törvényszékre némi munkakevesbedést, de egyuttal hatásköri megszorítást is hozott, a mennyiben ez év végével elvesztette sajtóbirósági hatáskörét, a mely a nagyváradi törvényszékre ruháztatott át[2]). Ellenben ebben az évben rendszeresíttetett az 1891. évi 17. t.-czikk 30. §-a által felállított szervezetében a vizsgálóbirói intézmény[3]), vizsgálóbiróvá Paguba Vazul, később pedig helyettesévé Köller János törvényszéki birák neveztetvén ki. 1893-ban a nagyváradi kir. itélő tábla uj elnöke Ritoók Zsigmond vizsgálta meg az aradi bíróságokat, a minek eredménye ismét egy albirói állás rendszeresítése lett az aradi járásbiróságnál.

Végül legyen megemlítve, hogy 1894. november 1-jétől kezdődőleg az 1893. 18. t.-czikkbe foglalt sommás eljárás hatályba lépvén, ugyanettől az időponttól kezdve gyakorolja a törvényszék is a polgári ügyekben való felsőbb birói hatáskörét, a mely czélra a törvény értelmében külön felebbezési tanácsot is alakitott, a melynek elnöke a törvényszéki elnök, tagjai pedig Fábián Lajos és dr. Dániel Lajos törvényszéki birák.

II. Ügyforgalom és tevékenység. Mielőtt az ügyforgalom és tevékenység részletes jellemzésére térnénk át, mindenekelőtt megjegyezzük, hogy azt a 8 birót, a ki Szegedre küldetett ki, az aradi törvényszék tevékenységének méltatásánál figyelembe venni nem lehet, mert azok alig foglalkoztak aradi ügyek elintézésével. Ugyanezért e kiküldött tanács tevékenységével már itt végzünk s megemlítjük, hogy 1872. márczius hó 2-ától 1873. ápril hó 30-áig tartott működése alatt elintézett: 9106 beadványt és 2774 bűnvizsgálatot. Hozott 1511 itéletet, a melyek ellen 453 esetben adtak be felebbezést. Ezeket az ügyeket 480 ülésben tárgyalta s közöttük volt 189 rablógyilkosság, 475 rablás, 36 gyujtogatás, 132 hivatali hatalommal való visszaélés és 1942 kisebbb bűncselekmény. — Elitélt e tanács halálra 15, életfogytig tartó börtönre 10, tiz-husz évi börtönre 93, öt-tiz évi börtönre 97 és 1—5 évi börtönre 456 egyént.

Mielőtt magára az ügyforgalomra és tevékenységre részletesen áttérnénk, nem lesz felesleges ennek az igazságszolgáltatási területnek általános jogi jellegéről pár szót szólani.

[1]) Részleteit l. a tvszéki irattár $V^{1891}/_{1567}$ sz. a.

[2]) 1892. évi 16,352. sz. I. M. R. — [3]) 1892. évi 4586. sz. I. M. R.

A fő jellegét megyénk jogügyeinek — fájdalom — a bünügyek képezik. Ennek a jelenségnek az okát, azt hiszem nem tévedek, ha azokban a történelmi viszonyokban találom, a melyek e mű I. és II. kötetében bőven előadattak, s melyekből kitünik, hogy a folytonos zavar és fejetlenség között mily nehezen tudott a rend lábra kapni. E fő jellegen belül a birtokperek, sommás visszahelyezési és kereskedelmi perek dominálnak, minek oka egyfelől a még mindig meglehetősen rendezetlen birtokviszonyokban, másfelől az élénk kereskedelmi forgalomban keresendő. — Mint érdekes és elég szomoru jelenség említhető itt meg az, hogy a polgári pereknek igen nagy részét képezik az igényperek, mert alig van oly végrehajtás, a melynek folyamát igényperrel meg ne akasztaná az adós, felhasználván ez által azt a néha évekre terjedő időhaladékot, a melyet a törvény ide vonatkozó rendelkezéseinek nem alkalmazása következtében élvezhet. A bünügyi téren — mint a túlnyomóan oláh lakosságú vidékeken általában — a megye területén is a vagyon elleni bűncselekmények vannak túlsúlyban, azonban házasságtörés miatt tett panaszok ritkák, holott a vadházasságok megyeszerte ijesztő mérvben elszaporodtak s ez lehet oka annak is, hogy a törvényszéknél igen kis számban szerepelnek a válóperek. Szintén szomorú jelenség a bűnügyi jogszolgáltatás terén az is, hogy az ügyeknek 76.5%-a végződik felmentő itélettel (holott az országban csak 63%), a minek oka vagy az, hogy könnyelműen tétetnek és fogadtatnak el bünvádi feljelentések, vagy az, hogy a hivatott közegek nem látnak kellő erélylyel hozzá a büncselekmény kinyomozásához. Akármelyik legyen is az ok: mindenesetre kóros jelenség.

Mint kóros állapot legyen még megemlítve az ügyvédi és kereskedelmi és iparkamarai jelentésekben évről-évre felhozott panasz az ügyek lassú elintézéséről. Ennek oka azonban nem helyi, hanem országos s egyik oka a személyzet elégtelen volta s e tekintetben Aradnak inkább van oka a panaszra, mert személyzet tekintetében igazán háttérbe van szorítva. Ugyanis, mig az 1891. évi átlag szerint az országban esett egy biróra $2_{.3581}$ □ mértföld terület, 8361 lélek, 3571 elintézendő és 3457 elintézett ügydarab, addig Aradvármegyében 1891-ben esett egy egy biróra $3_{.3759}$ □ mértföld terület 10.412 lélek, 3678 elintézendő és 3646 elintézett ügydarab. De még inkább kitűnik ez a háttérbe szoritás, ha figyelembe vesszük, hogy 1891. óta 353 birói állás rendszeresíttetett az országban, vagyis minden törvényszéki területre 5 biró esett, addig az aradi törvényszék területén ez alatt az idő alatt csak 3 birói állás rendszeresíttetett. Ezen általános okhoz az Arad város területén levő birságoknál még az a különös ok is járul, hogy az országnak ügyforgalom tekintetében 16-ik törvényszéke egy önálló könyomdával sem bir, hanem azt a megyével közösen tartja fenn, a minek eredménye, hogy a bírák által elintézett ügydarabok sokszor hónapokig hevernek a többszörösítés

nehézségei miatt a gyors igazságszolgáltatás nagyobb dicsőségére; nem is említve azt, hogy a késedelmes lithographálás miatt hány terminust kell megszüntetni s ujjal pótolni a bíróságnak, a mi azt jelenti, hogy úgy a bírónak, mint a leíró személyzetnek ugyanazt az ügyet kétszer kell elintézni. Nem kevésbbé csökkenthetik az Aradon elhelyezett birósági alkalmazottak tevékenységi és munkakedvét azok a jórészt sötét és bűzös helyiségek, melyekben a törvényszék és járásbiróság van elhelyezve s a melyeknél akármelyik országos fegyintézet különb, akár az egészségügy szempontjából, akár világosság és terület tekintetében. E részben ugyan már biztos kilátás van a javulásra.

Az ügyforgalom és tevékenység tekintetében általában az mondható, hogy az sem jobb, sem rosszabb, mint az ország többi részeiben, legalább a statistikai adatok erre engednek következtetni, azonban már a megye egyes bíróságaira ez az átlagos egyformaság nem mondható, mert úgy a terület, mint az ügyforgalom tekintetében az egyes járásbíróságok egymástól szerfelett eltérők levén, munkálkodásuk minősége sem egyforma s így nincs mit csodálkozni rajta, ha a túlhalmozottabb törvényszéknek és járásbíróságoknak több ítéletét változtatja meg a felsőbb biróság, mint a kevesebb munkát végző járásbíróságoknak. Egyébként a törvényszék és járásbíróságok részletes ügyforgalmát az 1872. és 1891. évekről összehasonlítható alakban a következő táblázat tünteti elő:

Törvényszék	A birák száma	Beadványi forgalom		Ügyforgalom													
				Polgári ügyek													
				perek			örök. ügyek		csődök		úrb. s hitbiz.			váltó és ker. per.			
		elintézendő	elintézett	elintézendő volt	elintézett	a hozott ítéletek száma	elintézendő volt	elintézett	folyamatban volt	befejeztetett	elintézendő volt	elintézett	Ítéletek sz.	elintézendő volt	elintézett	A hozott ítéletek sz.	
1872	14	40720	40439	781	549	549	1975	1568	108	16	78	4	—	561	561	84	
1891	12	31759	31333	811	363	262	616	362	50	10	24	10	4	1601	1548	151	

Járásbiróságok	A birák száma		Beadványi forgalom				Polgári ügyek										Bünügyek			
							sommás perek						hagyatéki ügyek				bünvizsgálatok			
			elintézendő		elintézett		elintézendő volt		elintézett		a hozott ítéletek száma		elintézendő volt		elintézett		folyamatban volt		befejeztetett	
	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891
Arad	4	5	22426	30094	22421	29520	2469	4087	2469	3174	1969	2847	947	198	678	146	185	.	149	.
Borosjenő	2	3	6647	12581	6249	12581	943	287	943	246	776	202	555	536	234	216	137	225	125	154
Kis-Jenő	3	3	6864	12440	6575	12440	1184	443	1166	416	739	297	866	176	652	154	139	61	132	56
N.-Buttyin	3	2	5075	5159	4461	5130	2457	159	2314	136	1404	113	1105	256	706	181	129	131	100	102
N.-Halmágy	.	1	—	3186	.	3186	.	208	.	164	.	121	.	97	.	56	.	58	.	39
Pécska	2	2	7313	7834	6546	7833	1517	405	1417	318	1244	238	1171	253	320	208	54	87	40	69
Radna	2	2	6859	6351	6186	6308	4070	391	3627	342	3327	268	1386	121	1333	121	112	94	56	87
Világos	3	3	6611	11990	6553	11969	1189	577	1183	506	937	384	613	492	595	447	111	179	106	148
Összesen	19	21	61795	89635	58991	88967	13829	6557	13119	5302	10396	4470	5946	2159	4518	1529	867	835	748	655

Törvényszék	Ügyforgalom													
	Bünügyek					Telekkönyvi ügyek					Felebbvitel			
	bünvizsgálatok		bünperek			perek			ügyek			leérkezett		
	folyamatban volt	befejeztetett	elintézendő volt	elintéztetett	itéletek sz.	elintézendő volt	elintéztetett	itéletek sz.	elintézendő volt	elintéztetett	felterjesztett	helybenhagyó	megváltoztató	
1872	1037	922	1316	1171	442	111	32	32	12565	12301	872	526	367	
1891	781	585	1512	1147	263	4	4	4	5936	5936	1339	659	433	

Járásbiróságok	Bünügyek						Telekkönyvi ügyek								Felebbvitel					
	vétségi és kihágási ügyek						perek						ügyek				leérkezett			
	elintézendő volt		elintéztetett		a hozott itéletek száma		elintézendő volt		elintéztetett		a hozott itéletek száma		elintézendő volt		elintéztetett		felterjesztett		helybenhagyó		megváltoztató	
	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891	1872	1891
Árad	664	1654	610	1211	.	448	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	675	590	164	316	76	244
Borosjenő	163	559	118	509	.	379	.	.	.	.	.	.	.	4123	.	4086	81	183	41	159	24	72
Kis-Jenő	257	468	249	436	.	225	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	53	153	32	73	16	45
N.-Buttyin	565	502	532	435	.	196	.	1	.	1	.	1	.	2559	.	2559	161	74	134	44	144	45
N.-Halmágy	.	351	.	267	.	68	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	53	.	44	.	33
Pécska	597	281	361	248	.	200	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	115	180	63	78	21	76
Radna	300	657	185	632	.	462	.	3	.	2	.	1	.	2291	.	2291	91	151	70	73	35	41
Világos	270	381	256	312		265	.	3	.	2	.	2	.	2217	.	2196	217	218	132	168	46	68
Összesen	2816	4853	2311	4050	.	2243	.	7	.	5	.	4	.	11190	.	11132	1393	1602	636	955	362	624

Ehhez a táblázathoz kiegészítésül még a következők legyenek megemlítve: A telekkönyvi átalakitási és birtokszabályozási munkálatok a törvényszék területén csak 1873-ban kezdődtek, mikor is összesen 39 község telekkönyvei vártak átalakításra, ami az 1874. év végeig — két község kivételével — meg is történt. 1874. óta a birtokszabályozási munkálatok 1891-ig 134 községben keresztülvitetvén, 124-nek telekkönyvei is átalakittattak. 1891. végén tehát az állapot az volt, hogy a megye 213 községéből 164 község telekkönyvei teljesen rendben voltak, 40 községben a birtokszabályozás, 1 községben az átalakitás folyamatban volt, 8 községben pedig az átalakítás még nem kezdetett meg.

Pénzügyi kihágási feljelentés érkezett a törvényszékhez 1872-ben 561; 1891-ben pedig 680, s az előbbi évben 496, az utóbbiban 654 esetben hozott marasztaló itéletet.

A sajtóügyek száma 1872-ben 2, 1891-ben 11, a fegyelmi ügyeké pedig 1872-ben 2, 1891-ben 11 volt, vétkessé szóló határozat azonban egy esetben sem hozatott.

A járásbiróságokhoz 1891-ben 6294 kisebb polgári ügy folyt be, melyekben azok 2172 itéletet hoztak, s ezek ellen 72 esetben jelentettek be semmiségi panaszt.

A törvényszék, mint felebbviteli biróság, 1891-ben 335 esetben itélkezett és csak 106 esetben változtatta meg az első biróság határozatát.

Az 1873-ban Aradvármegye területén volt két kir. ügyészséghez befolyt 3475 ügydarab, az benyujtott 1029 érdemleges inditványt és 81 felebbezést. 1891-ben beérkezett az ügyészséghez 8581 beadvány, tett 2748 érdemleges inditványt, beadott 316 felebbvitelt.

Hátra van még szólanunk a törvényszék területén levő fogházak állapotáról, s a letartóztatottak számáról és viszonyairól. Fogházhelyiségül a megyeháznak azok a félig földalatti helyiségei szolgálnak, melyet a megye 1821-ben — mint ezen a téren kezdeményező — épittetett, melyekhez később nehány földszinti és első emeleti cella járult. Ennek a fogházhelyiségnek az átvételét 1871-ik évi október havában Nagy Sándor törvényszéki elnök, mint miniszteri biztos, eszközölte s ugyancsak ő vezette azok ügyeinek kezelését egész az 1872. év végéig, mig 1873. január hó 1-től a vezetést és felügyeletet a kir. ügyész vette át, a kihez csatlakozik közegészségügyi czélból az a bizottság, amely az 1876. évi 6 és 14. törvényczikkek értelmében alakul s melynek tagjai jelenleg a királyi ügyészen kivül Posgay és Issekutz főorvosok, Szathmáry Gyula alispán, Vörös Vidor megyei főügyész, Nachtnebel Ödön és Mülek Lajos közig. bizottsági tagok.

A járásbiróságok mellett — kivéve az aradit, mely foglyait az ügyészségi központi fogházban helyezi el — külön fogházhelyiségek vannak s az összes fogházhelyiségek részletezése a következő:

A bíróság neve	A személyzeti helyiségek		Közös fogházi szoba		
	száma	légüre köbméterekben	száma	légüre köbméterekben	befogadási képessége
Aradi tvszék és jbíróság .	7	403.48	17	1193.77	63
Borosjenői » .	1	54.—	5	692.—	36
Kisjenői »	1	36.—	4	163.50	8
N.-Buttyini » .	2	54.62	2	116.66	6
N.-Halmágyi » .	2	113.48	2	120.43	6
Pécskai » .	2	133.07	4	272.92	14
Radnai » .	3	125.—	4	153.—	8
Világosi » .	2	172.—	5	190.—	10
Összesen .	20	1091.65	43	2902.28	151

Ezekhez járul még Aradon 2 kórház szoba 124.767 □-méter légürrel 7 egyénre, egy setét zárka 26.62 □-méter légürrel 1 egyénre és Világoson egy magánzárka 26.62 □-méter légürrel. Külső helyiségek gyanánt pedig: Aradon egy munkaterem (légüre 182.80 □-m.), 2 raktár, egy kápolna és imaterem, 2 fűztelep, 2 rabkonyha s végül Kisjenőn egy rabkonyha.

Ezekben a helyiségekben naponként átlag 192 ember van elhelyezve, tehát 41-gyel több, mint a mennyi befogadási képességgel a fogházak birnak; különösen a központi fogházban abnormisak a viszonyok, mert itt 90—110 emberrel van rendszerint több elhelyezve, mint a mennyi szabályszerüleg (20 köbméter légürt számítva egy emberre) elhelyezhető volna.

Ezen és egyéb okokból ki is jelenti az 1891. évi igazságügyminiszteri jelentés[1]), hogy az aradi és nagybuttyini fogházhelyiségek teljesen rosszak, a borosjenői, kisjenői, nagyhalmágyi és világosi helyiségek középszerüek és csak a pécskai s radnai járásbirósági fogházak megfelelők.

Ezek a viszonyok egészségügyi tekintetben éreztetik is hatásukat, mert minden 1000 egyénre 77 megbetegedés esik s a betegség oka 33 %-nál a fülledt levegőtől légzőszervi baj.

A foglyok élelmezése 1891-ben fejenkint és naponkint 9.25 krajczárba került, a mi ez évben 8223 frt 37 krt emésztett fel[2]).

Azokat a költségeket, melyek 1891-ben az aradi kir. törvényszék területén a foglyokra fordíttattak, a következő kimutatás tünteti fel:

[1]) II. könyv 166. lap. — [2]) Az étlap a következő: Vasárnap: húsleves és káposzta főzelék. Hétfőn: kenyér leves, köleskása főzelék. Kedden: rántott leves, burgonya főzelék. Szerdán: ecetes leves, gombóc főzelék. Csütörtökön: mint vasárnap. Pénteken: kenyérleves s bab- vagy borsó-főzelék. Szombaton: ecetes leves, lencse főzelék s ezenkivül a betegek számára 6 osztályu külön étlap van.

Szerelvények	729	13	kr.
Ruha és ágynemű	139	« 02	«
A tisztaság fentartása	140	« 71	«
Fűtés	419	« 10	«
Világitás	516	« 92	«
Élelmezés	8223	« 37	«
Betegápolás	374	« 75	«
Temetkezés	19	« 20	«
Rabszállítás	308	« 01	«
Egyéb kiadás	1545	« 31	«
Összesen	12415	frt 52	kr.

mely összegből készpénzben 1773 frt 27 kr., rabmunkában 2888 frt 81 kr., vagyis összesen 4662 frt 08 kr. (37%) térült meg.

A fegyenczmunka tekintetében megjegyezhetjük, hogy az ipari foglalkozás csak az ügyészségi fogházban van rendszeresítve, ellenben a járásbiróságoknál a foglyok csupán a hivatal körül szükségessé váló munkákra használtatnak. A központi fogházban elhelyezett rabok munkája az államnak 1891-ben 2888 frt 81 krt jövedelmezett.

Végül nem felesleges megemlíteni, hogy az a közgazdasági munkaveszteség, mely a társadalmat a bűncselekmények következtében beállott szabadságvesztés és kényszerű tétlenségből folyólag érte, csak Aradvármegye területén 33,977 frt 19 krra rugott, a miből következtethető, mily óriási károsodás éri évenkint e czímen a társadalmat, ha az egész országot veszszük tekintetbe.

Az utolsó két évi forgalmi adatokat az alább következő táblázat tünteti fel:

Az aradi kir. törvényszék ügyforgalmi kimutatása az 1895. és 1896-ik évekről.

Polgári beadvány				Telekkönyvi beadvány				Büntető beadvány				Fegyelmi beadvány				Elnökségi beadvány				Kézbesítési jegyzékek adatai	
mult évi hátralék	a folyó évben érkezett	a folyó évben elintéztetett	a folyó évről hátralékban maradt	mult évi hátralék	a folyó évben érkezett	a folyó évben elintéztetett	a folyó évről hátralékban maradt	mult évi hátralék	a folyó évben érkezett	a folyó évben elintéztetett	a folyó évről hátralékban maradt	mult évi hátralék	a folyó évben érkezett	a folyó évben elintéztetett	a folyó évről hátralékban maradt	mult évi hátralék	a folyó évben érkezett	a folyó évben elintéztetett	a folyó évről hátralékban maradt	más hatóságok által kézbesitendő volt	más hatóságok részére kézbesitendő volt
854	14574	14695	733	2	7685	7687	—	361	10939	10932	368	—	136	130	6	—	2223	2223	—	27374	3458
733	13312	13164	881	—	8043	8041	2	368	9696	9472	592	6	204	210	—	—	3126	3126	—	23963	6025

A kir. törvényszéknek legközelebb új épületet emelnek, melyre már valóban égető szüksége volt. Aradvármegyében tarthatatlanná vált először a helyzet az által, hogy a foglyokat a megyeház udvarán sétáltatják, a hol a megyei hivatalokat igénybe vevő közönségnek ezeken kell keresztülhatolnia, másrészt azáltal, hogy a megyei hivatalok és az alispáni lakás alatt lévő fogdák igen kellemetlen bűzt terjesztenek. Hozzájárult még ehhez, hogy a megyének, az árvaszéke elhelyezése végett, úgy is új építkezésbe kell bocsátkozni és így azon ajánlatot tette az igazságügyi kormánynak, hogy a törvényszék által használt, korábban szintén megyei, épületet 70,000 frton megváltja, hogy ezzel az igazságügyi kormány egészen külön törvényszéki épületet emeltessen, melyben a fogdák is helyet találjanak. A kormány ezt elfogadta, a város pedig ingyen telket ajánlott fel, magára vállalván annak feltöltését, csatornázását és kikövezését. Az alkudozások azonban, a mely még 1887-ben indult meg, mint már említve volt, zátonyra jutott az által, hogy Arad városa egyes polgárai, a kik a város alsó részein, a Szabadságtéren vagy ebbe szolgáló útczákban birtak házakkal, ezen épületet a lyceumon felül egészen a városnak a híd felé eső szélére óhajtották elhelyezni, mig az igazságügyminiszterium oly helyet óhajtott, hogy az épület inkább a központba, továbbá, hogy az építésre szánt telek azon körzetbe essék, melyben a városháza, pénzügyi palota, megyeház s a többi hivatalok is fekszenek. Sok ide-oda irogatás után végre megajánlotta a város azon helyet, a mely a Salacz-park folytatását képezi és Boros Béni, Matavovszky, Rónay stb. házaik hátulsó része mellett a Maros-útczáig vonúl el és egy minden oldalról útcza vagy park által határolt négyszöget képez. — A fogdák az épület közepére úgy vannak tervezve, hogy a mig az épület mind a négy homlokzatán a középen kétemeletes, szárnyaiban pedig egy emeletes lesz, a fogdák három emeletesek, de nyomottabbak lesznek úgy, hogy az épületből nem látszanak ki. A tervek már elkészítvék s a költségvetés jóváhagyatott. Az építkezés megkezdése f. évi május havára, befejezése 1898. november 1-jére van tervezve és az épület úgy a törvényszéket, valamint a járásbiróságot és ügyészséget is hivatva lesz befogadni.

A mi a főbb személyes változásokat az utolsó két év alatt illeti, felemlítendő, hogy 1895-ben Fischer Miklós tvszéki biró nyugdíjaztatott, a kinek helyére Nyirő Géza tvszéki biró neveztetett ki. 1896. év végén meghalt Steinitzer Károly tvszéki biró, a kinek helyére legközelebb dr. Schartner Sándor aradi albiró neveztetett ki; meghalt azonkivül 1895-ben Hoffbauer Zsigmond világosi járásbiró, akinek helyére Aknay Andor ottani albiró neveztetett ki. — Az új sommás eljárás behozatala a törvényszékeknél — miután ezek ez által felebbezési biróságokká is váltak — tetemes munkagyarapodást okozott, amely újabb személyszaporítást tett szükségessé. E végből az aradi kir. törvényszékhez két új albirói állás rend-

szeresíttetett, a melyek dr. Szarka Sándor és dr. Galánfy János albirákkal töltettek be. — A vidéki járásbirósságoknál beállott szükségletnek megfelelőleg is némi változás állott be, a mennyiben Pécskán egy második albirói állás rendszeresíttetett, melyre Könczöl Victor neveztetett ki, Nagyhalmágyon pedig az 1876-ban beszüntetett albirói állás ismét rendszeresítve lőn.

E) Az aradi közjegyzői kamara.

Aradon 1875. évi augusztus hó 1-én nyiltak meg a közjegyzői irodák és pedig kettő. Ez állásokra Bonts Döme ügyvéd s országgyülési képviselő és Pausz János Krassómegye főjegyzője neveztettek ki. A közjegyzői irodák megnyitása előtt az előbb nevezett kir. közjegyző a kir. közjegyzői intézmény czéljait és a közönség jogi életére kiható előnyeit kiemelő, a közjegyző hatáskörébe utalt kötelezett és nem kötelezett ügyletek és jogcselekmények ismertetését, valamint a közjegyzői díjszabást tartalmazó, népies nyelven irt útmutatást szerkesztett, mely német és román nyelvre is lefordíttatván, csakhamar rendkivüli elterjedésnek örvendett. Nem kis részben ennek tulajdonitható, hogy a közjegyzői működés megkezdésekor az intézmény igénybevételét a közönség meglepő mohósággal és nagy számban kezdte meg Aradon és vidékén is, úgy, hogy az 1875. évi 5 hónapon s a következő 1876. éven át rendkivül nagy volt a forgalom. Később azonban igen nagy csökkenés mutatkozott, a minek oka egyedül abban volt található, hogy az igen elterjedve volt zugirászatnak sikerült a közönség nagy részét a közjegyzőségtől elidegeníteni. Hosszas küzdelem és vajudás előzte meg az aradi közjegyzői kamara létesülését. Aradnak ugyanis a szomszéd Szeged és Temesvár között való fekvése nagy hátrányát képezi mindig, midőn kerületi jellegű hivatalok vagy intézmények elhelyezése kerül szóba. Minden másnemű előnye és igénye daczára a másodbiróság felosztása alkalmával királyi táblát is ezért nem kapott. Az aradi közjegyzői kamara létesítése érdekében kifejtett tevékenység mégis czélt ért. A miniszter felfogván a kérdés politikai horderejét is, Aradon a kir. közjegyzői kamarát az erdélyrészi dévai, gyulafehérvári és az akkor még fönnállott nagyenyedi kir. törvényszékek, illetőleg ezek közjegyzőségeinek beosztásával felállította.

Az igy létesített aradi kir. közjegyzői kamara kebelébe az igazságügyi kormány beosztotta az akkori aradi kir. törvényszék területén Aradon, Pécskán és Világoson, a volt borosjenői kir. törvényszék területén Borosjenőn, a gyulai kir. törvényszék területén Gyulán, B.-Csabán és Szarvason, a volt makói kir. törvényszék területén Makón, a volt belényesi kir. törvényszék területén Belényesen, a volt körösbányai kir. törvényszék területén Körösbányán, a dévai kir. törvényszék területén Déván

és Hátszegen, a gyulafehérvári kir. törvényszék területén Gyulafehérvárt, Szászvároson és Abrudbányán és végül a volt nagyenyedi kir. törvényszék területén Nagy-Enyeden rendszeresített összesen 17 közjegyzői állomást. Az igazságügyminiszter a közjegyzői kamarák megalakításával a kamarák székhelyén működő törvényszéki elnököt bizta meg.

Az 1875. évi szeptember hó 11-én tartott alakuló ülésen megválasztattak: elnökké Bonts Döme aradi; rendes tagokká Pausz János aradi, Szentes Vidor pécskai, Miskolczy Barnabás gyulai és Sándor József dévai, póttagokká Nagy Lipót szászvárosi és Tessényi Károly borosjenői kir. közjegyzők.

Az aradi kir. közjegyzői kamara ekként megalakulván, működését megkezdte s a közjegyzői törvény értelmében minden évben ujra megalakult a tagoknak évenkint megejtett ujabb választása által. Az aradi kir. közjegyzői kamara tehát 20 éves életét 1895. évi szeptember hó 11-én töltötte be. Az 1895. évi szeptember hó 29-én megtartott 20-ik évi közgyűlésen megejtett választás folytán a kamarai választmánynak tagjaivá lettek: Bonts Döme elnök aradi; rendes tagok: Kénosi Sándor József dévai, Horváth Károly orosházai, Kirileszku Gyula kisjenői és Mikolay Mihály szarvasi; póttagok: dr. Téri Ödön gyulafehérvári és dr. Márki János gyulai kir. közjegyzők.

A kamara működésének ideje alatt úgy területén, mint a közjegyzői állomások létszámában lényeges változások fordultak elő. Jelesen a kir. törvényszékek létszámában az 1875. évi XXXVI. t.-czikk alapján keletkezett változások, illetőleg több törvényszék megszüntetése folytán a volt makói törvényszéknek a szegedibe, a belényesinek a nagyváradiba történt bekebelezése folytán a makói és belényesi közjegyzői állás a kamara területéből kikebeleztetett, ezzel szemben azonban a kamara területén új közjegyzői állások rendszeresítettek; igy az aradi törvényszék területén Kisjenőn, mig a Borosjenőn volt közjegyzőség Nagy-Buttyinba helyeztetett át. Továbbá a gyulai törvényszék területén Békésen és Orosházán, a gyulafehérvári törvényszék területén pedig Vízaknán, mely azonban fenállásának harmadik évében Balázsfalvára, mint megfelelőbb forgalmi helyre helyeztetett át. A most említett változásokhoz képest tehát ez idő szerint az aradi kir. közjegyzői kamara területén 19 kir. közjegyző gyakorolja hivatalos működését.

A kamarához 20 évi működése alatt összesen 3426 beadványi szám, illetőleg ennyi elintézést igénylő ügydarab érkezett, melyek részint a rendes évnegyedes, részint rendkivüli ülésekben mind elintézést nyertek. A közjegyzői kamara törvényen alapuló hivatalos ügyköréhez az 1874. évi XXXV. és az azt módosító, illetve kiegészítő későbbi törvényekben megjelölt ügyek tartoznak.

A lefolyt két évtized alatt sok nagyfontosságú esetben tett a kamara

az igazságügyi kormányhoz föl- és előterjesztéseket, illetőleg véleményes jelentéseket. Az igazságügyi kormány a fölterjesztések tárgyaiban részint saját hatáskörében, részint pedig a törvényhozáshoz beterjesztetett törvényjavaslatok által intézkedett; nevezetesen a létrejött gyámügyi 1877. évi XX., a közjegyzői díjszabásról szóló 1880. évi LI., a közjegyzői törvény novellájakép hozott 1886. évi VII., a telekkönyvekre vonatkozó 1886. évi XXIX., 1889. évi XXXVIII., 1891. évi XVI., 1892. évi XXIX. és az örökösödési eljárást magában foglaló 1894. évi XVI. törvényczikkek által, melyek a közjegyzői intézmény fejlesztését is előmozditani voltak hivatva. A fölterjesztett panaszok között mindekkoráig legkevésbé hatékonynak bizonyultak azok, melyek a zugirászat korlátozása tárgyában tétettek. Hivatalos adatok szerint az aradi kir. közjegyzői kamara területén lévő 19 közjegyzőség közül az aradiaknak 20 évi forgalmát a következő számok tüntetik elő: 1. Aradon: Bonts Döme kir. közjegyzői irodájában 13,326 ügy, 1818 hagyatéki szám; 2. Kornay Károly kir. közjegyzői irodájában 14,198 ügy, 1642 hagyatéki szám (ez utóbbi iroda kitüntetett forgalmában foglaltatnak az előbb volt egyik aradi kir. közjegyző Pausz János irodájának forgalmi számai is.) 3. Világoson Török Árpád kir. közjegyzői irodájában 7621 ügy, 5931 hagyatéki szám; 4. Pécskán Kripp József kir. közjegyzői irodájában 5182 ügy, 2503 hagyatéki szám; 5. Kisjenőn Kirileszku Gyula kir. közjegyzői irodájában 1832 ügy, 2533 hagyatéki szám; 6. Nagy-Buttyinban Molnár Imre kir. közjegyzői irodájában 1032 ügy, 6037 hagyatéki szám (ezen számokban benfoglaltatnak a Nagy-Buttyinba áthelyezett azelőtti borosjenői közjegyzőség ügy és hagyatéki számai is.)

Az aradi kir. közjegyzői kamara egész területén az összes forgalom az 1894. év végéig volt ügyszámokban 111,027, hagyatéki számokban 75,781. A 111,027 ügyszámnak mintegy 30—40% a névaláirás-hitelesítésekre és más tanusítási jegyzőkönyvekre esik, az ezen százalék levonása után mutatkozó ügyszámokban a törvény által kötelezett jogügyletek száma 9477, mig a többi, mintegy 60,450 szám közjegyzői kényszer alá nem eső közjegyzői okiratokba foglalt jogügyleteket tartalmaz. Az 1895. évben a kamarai iktatókönyvbe 260 ügydarab érkezett, közjegyzői helyettesi rendelvény 2 esetben adatott ki, 2 jelölt vétetett fel és a jelöltek könyvéből 3 töröltetett. Az 1896. évben a beadványi könyvbe érkezett 338 ügydarab, jelölt felvétetett 1, töröltetett 2. A kir. közjegyzők között kamaránk területén csupán annyi változás történt, hogy a körösbányai és dunaföldvári közjegyzők 1896-ban kölcsönösen áthelyeztettek.

F) Az aradi ügyvédi kamara.

Az 1874. évi 34. t.-czikk alapján a m. kir. igazságügyminiszterium által kiadott életbeléptetési rendelet alapján Aradon az ügyvédi kamara

megalakításával Nagy Sándor, az aradi kir. törvényszék elnöke, bizatott meg, a ki a kamara kerületébe tartozó Arad- és Békésmegyében lakó ügyvédeket eredeti okirataik bemutatására felhíván, az alakuló közgyűlést 1875. évi január hó 26-ára tűzte ki. E felhívás folytán 172 ügyvéd mutatta be oklevelét. Az alakuló közgyűlést Nagy Sándor kir. törvényszéki elnök 112 igazolt ügyvéd jelenlétében tartalmas alkalmi beszéddel nyitotta meg, melynek végeztével felhívta a közgyűlést korelnök választására, mire korelnöknek egyhangulag Kalmár Mihály gyulai ügyvéd választatott meg.

Ekkor megválasztattak elnöknek Náray Imre, alelnöknek Chorin Ferencz, titkárnak Vizer Péter, pénztárnoknak Schöpkesz (Szilágyi) Ede, ügyésznek Péterffy Antal. Választmányi rendes tagok lettek: Hász Sándor, Felix Ákos, Varjassy József, Szalay Károly, Bogdánffy Gergely, Szigeti Lajos, Nyisztor József és Popovits Desseanu János. Választmányi póttagok lettek: Secula György, Kopcsányi József és Hofbauer Sándor. A póttagok sorában egy hely betöltetlen maradt, miután a törvényben előírt szavazatmennyiséget nem nyerte el, betöltése a jövő közgyűlésre halasztatott. A kamara ekként megalakulván, az ülés további vezetését Náray Imre elnök vette át és köszönetét fejezte ki a benne helyezett bizalomért. A közgyűlés utasította a választmányt ügyrend és költségvetés elkészítésére, mely a legközelebbi közgyűlés elé lesz terjesztendő. Ezzel az alakuló közgyűlés berekesztetett. A jegyzőkönyvet Varjassy József, Hász Sándor és Kopcsányi József hitelesítették. Az ügyvédi kamara első ülését 1875. évi február hó 3-án tartotta, a mely alkalommal 159 ügyvéd vétetett fel a lajstromba, 4 esetben a felvétel megtagadtatott.

A megalakult kamara működését első sorban az ügyvédi testületi szellem és tekintély emelésére fordította, e mellett ügyrendet és segélyezési szabályzatot dolgozott ki, mely a m. kir. igazságügyminiszterium által 1875. évben hagyatott jóvá. Intézkedett, hogy levelezései portomentességet és a beadványok pedig bélyegmentességet nyerjenek; előbb a korlátolt portomentesség, később pedig a kamarák közötti levelezésekre is kiterjesztetett a mentesség kedvezménye, bélyegmentességet azonban csak a fegyelmi panaszokra nézve élvez.

A feloszlott aradi ügyvédegylettől 1875. év április hó 2-án adományozott 1600 frtból 800 frttal segélyalapot, 800 frttal pedig könyvtáralapot létesített. A segélyalap, melyből az a vagyontalanúl elhalt kamarai tagok özvegyei és árvái segélyeztetnek, 1894. év végén 4731 frt 71 krt tett, a könyvtáralap pedig a beszerzett könyvek értékével 1538 frt 27 krra rugott.

A segélyalap gyarapítására szolgáltak a birságok és a közgyűlés által e czélra megszavazott összegek; ezen kívül dr. Pap József szeghalmi ügyvéd 266 frt 85 kr., Vizer Péter kamarai titkár 100 frt és dr. Plopu György volt aradi ügyvéd 30 frt adományozásával gyarapították azt. A kamara első évi költségvetésének kiadási tétele 2054 frtot tüntet fel, mely

az egyénenként fizetett 12 frt tagsági díj és 5 frt beiratási díjból nyert fedezetet. Az 1894. évben a tagsági díj 15 frtra emeltetett, hogy az ügyvédség történetének a millenniumi kiállításra való megírása lehetővé tétessék, mely czélra Hász Sándor kir. tanácsos, mostani kamarai elnök, 100 frt adományával együtt 700 frt gyűlt össze. A kamara választmánya áll az elnök, alelnökből, titkár, pénztárnokból és ügyészből, továbbá 8 rendes és 4 pót választmányi tagból, a fegyelmi ügyeket külön alakított ötös tanács intézi el.

Az első évi ügyforgalma 701 iktató számot tett. Ügyvéd a kamara lajstromába 1895-ig 352 és ügyvédjelölt 331 volt eddig bejegyezve. Az 1896. évben az iktatóba érkezett folyó ügyi és fegyelmi 1007 szám. Elintéztetett 55 választmányi és 23 fegyelmi ülésben 1007 ügydarab. Előadatott 416 a választmányi tagok és 591 szám a titkár által. 2 közgyűlés tartatott, 125 pártfogó ügyvéd rendeltetett ki, 6 ügyvédi könyv hitelesíttetett. Az 1895. évről folyamatban maradt 32 fegyelmi panasz, az 1896. évben befolyt 54 ügyvéd ellen 88 panasz, elintézésre várt 120, ezen panaszokból 28 illetéktelenségből, 40 tényálladék hiányából elutasíttatott, 17-ben a fegyelmi eljárás elrendeltetett, 8 a panasz visszavonása folytán megszünt, 7 más módon intéztetett el, 4 esetben írásbeli feddés, 5 esetben pedig birság alkalmaztatott, 2 rendreutasítással fejeztetett be s 18 folyamatban maradt. Fegyelmi vizsgálat a megelőzött évről folyamatban maradt 9. Az 1896. évben elrendeltetett 9, lett összesen 18, befejeztetett 11, folyamatban maradt 7. Az 1895. év végén be volt jegyezve 156 ügyvéd, 1896. évben felvétetett 36, be volt jegyezve 192, kitöröltetett a lajstromból 1 elhalálozás, 2 pedig átköltözés folytán, maradt 189, felfüggesztve van a gyakorlattól 2 ügyvéd.

Az 1895. év végén ügyvédjelölt be volt jegyezve 47, fölvétetett 1896-ban 35, volt 82; kitöröltetett átköltözés folytán 15, az ügyvédi lajstromba jegyzés által 3, egyéb oknál fogva 6, bejegyezve maradt 58, kik közül az év végén 2 bíróságnál, 56 pedig ügyvédnél volt tényleg joggyakorlaton. — A kamarai segély alapból 8 esetben történt segélyezés. A kamarai segély- és könyvtár-alap az 1896. év végén a következő álladékot tüntette fel: I. Segély alap: a) készpénzben 4751 frt 13 kr., b) értékpapirokban 258 frt 70 kr., összesen: 5009 frt 83 kr. II. Könyvtár alap: a) készpénzben 632 frt 20 kr., b) könyvek értéke 636 frt 84 kr., összesen: 1269 frt 04 kr. Mindkét alap készpénzálladéka gyümölcsözőleg van elhelyezve.

Kamaránk hatásköre a gyulafehérvári ügyvédi kamara megszüntetése folytán kiterjesztetvén, ez által a lajstromokba bejegyzett ügyvédek és ügyvédjelöltek száma, valamint a folyó és fegyelmi ügyek is tetemesen emelkedtek.

HARMADIK RÉSZ.

KÖZMŰVELŐDÉS.

A) A közművelődés általában.

Aradvármegye lakossága, mívelődési viszonyait tekintve, nem tartozik az ország első törvényhatóságai közé, ellenben Arad sz. kir. város a leghaladottabb és legfölvilágosultabbak egyike az országban. Az értelmi kereset az 1890-iki fölvétel szerint jelentékeny módon van Aradon képviselve, mivel az értelmiség főcsoportjai összesen a lakosságnak $2._{21}\%$-át képezik a városban, míg a megyében csak $0._{43}\%$-át teszik annak. Közigazgatással a megyében 301, a városban 259, igazságszolgáltatással a megyében 99, a városban 200 egyén foglalkozik. A közegészségügyet a megyében 85 férfi és 128 nő, a városban pedig 62 férfi és 43 nő szolgálja. A tanügy után él a megyében 340 férfi és 66 nő, a városban pedig 126 férfi és 100 nő. Egyházi szolgálatban a megyében 281, a városban pedig 39 egyén. Irodalomból és művészetből a megyében csak hét férfi és 1 nő él, ellenben a város 44 férfi és 29 nő irodalmi és művészeti működésének színtere. Ha ehhez az egyéb értelmi kereseti ágakban elfoglalt s a törvényhatóságban összesen 26 férfi és 7 nőből álló csoportot hozzáadjuk, kiderül, hogy az összes tulajdonképeni értelmiségi keresetekben a megye területén 1312, a városban pedig 931 egyén szerzi meg élelmét. — Olvasni, írni tudás tekintetében Arad vármegye meglehetős hátul sorakszik; az 1890-ik évi fölvétel szerint fájdalom a Tisza-Maros szögének utolsó megyéje volt, mert a 6 éven felüli népességnek a férfiak közül csak $37._{04}\%$-a, a nők közül pedig $22._{57}\%$-a tudott írni és olvasni; csak olvasni tudott a férfiak közül $0._{44}$, a nők közül pedig $1._{79}\%$; sem írni sem olvasni nem tudott a férfiak közül $62._{52}\%$, a nők közül $75._{64}\%$. E tekintetben nemcsak a szomszéd Békés, hanem a sokkal roszszabb viszonyok közt levő Temes, Torontál, sőt Krassó-Szörény és Bihar-megyék is jóval megelőzik. A dolog természete szerint sokkal jobbak az irni-olvasni tudás számarányai Arad sz. kir. városában, mert itt a 6 éven felüli népességnek a férfiak között $71._{12}$, a nők között $55._{49}\%$-a tudott írni és olvasni; $\frac{1}{2}\%$-ot meghaladott $(0._{56})$ a férfiak, 2%-ot pedig $(2._{08})$ a csak olvasni tudó nők arányszáma. De bizony még mindig $28._{32}\%$-a a

férfiaknak s 42.43%-a a nőknek nem tud sem írni sem olvasni. Arad városát e tekintetben Temesvár (19.91%—32.92%), Nagyvárad (20.94%—31.98%) meghaladják és Arad a szab. kir. városok közt közvetlenül Szeged előtt sorakozik (29.55—43.76%). A statisztikai ős anyagból kivont részletes adatokat összehasonlítva a nyelvvel s a hitfelekezettel a következő táblázatok mutatják be:

Az olvasni-irni tudás Aradvármegyében

összevetve a nyelvvel.

Nyelv	olvasni-irni tud		csak olvasni tud		sem olvasni sem irni nem tud		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
magyar	24579	21294	336	1300	17098	22173	42013	44767
német	10723	9127	83	1137	7276	8957	18082	19221
tót	891	652	34	46	1241	1293	2166	1991
oláh	20860	6723	188	94	84612	96480	105660	103297
ruthén	28	13	1	—	72	85	101	98
horvát	41	14	—	—	16	6	57	20
szerb	487	300	2	7	657	747	1146	1054
vend	—	1	1	—	—	—	1	1
örmény	1	2	—	—	—	—	1	2
czigány	10	4	—	—	1325	1324	1335	1328
külföldi	437	300	3	10	186	200	626	510
bolgár	17	—	—	—	21	5	38	5
olasz	45	17	1	—	5	9	51	26
Összesen	58119	38447	649	2594	112509	131279	171277	172320

Az olvasni-irni tudás Arad szab. kir. városában

összevetve a nyelvvel.

Nyelv	olvasni-irni tud		csak olvasni tud		sem olvasni, sem irni nem tud		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
magyar	8369	7970	66	298	3590	5608	12025	13876
német	1899	1893	11	76	533	1214	2443	3183
tót	101	63	1	14	72	107	174	184
oláh	1333	535	13	9	2694	3289	4040	3883
ruthén	1	1	—	—	—	2	1	3
horvát	12	9	—	—	3	1	15	10
szerb	348	196	2	2	553	603	903	801
vend	—	—	—	—	—	—	—	—
örmény	—	—	—	—	—	—	—	—
czigány	3	1	—	—	53	65	56	66
külföldi	158	93	2	5	47	55	207	153
bolgár	11	—	—	—	16	5	27	5
olasz	23	15	1	—	3	5	27	20
Összesen	12258	10776	96	404	7564	10954	19918	22134

Az olvasni és irni-tudás Aradvármegyében

összevetve a hitfelekezettel.

Hitfelekezet	olvasni, irni tud		csak olvasni tud		sem olvasni, sem irni nem tud		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
római kath.	23801	20106	314	1979	19991	24854	44106	46939
görög kath.	1325	484	10	11	5357	5953	6692	6448
örmény kath.	3	2	—	—	—	—	3	2
görög kel.	20451	6706	184	100	81453	93090	102088	99896
örmény kel.	1	—	—	—	1	—	2	—
ágostai ev.	2205	1788	44	125	1601	1732	3850	3645
helvét ev.	6757	5965	74	328	3327	4336	10158	10629
unitárius	23	10	—	1	7	13	30	24
nazarénus	35	16	6	16	23	42	64	74
baptista	6	7	—	—	3	1	9	8
anglicán	—	1	—	—	—	—	—	1
zsidó	3508	3361	17	34	746	1258	4271	4653
mohamed.	—	—	—	—	—	—	—	—
ism. vall.	2	—	—	—	—	—	2	—
hitf. nélk.	2	1	—	—	—	—	2	1
Összesen	58119	38447	649	2594	112509	131279	171277	172320

Az olvasni és irni-tudás Arad szab. kir. városban

összevetve a hitfelekezettel.

Hitfelekezet	olvasni, irni tud		csak olvasni tud		sem olvasni, sem irni nem tud		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
római kath.	6645	6614	58	258	3270	4951	9973	11826
görög kath.	154	77	—	5	384	410	538	492
örmény kath.	3	2	—	—	—	—	3	2
görög kel.	1682	791	13	11	3033	3721	4728	4523
örmény kel.	—	—	—	—	1	—	1	—
ágostai ev.	528	377	4	15	96	201	628	593
helvét ev.	1223	1032	11	91	504	1048	1738	2171
unitárius	11	5	—	1	—	3	11	9
nazarénus	7	3	—	—	1	7	8	10
hitfel. nélk.	2	1	—	—	—	—	2	1
zsidó	2003	1874	10	23	275	610	2288	2507
Összesen	12258	10776	96	404	7564	10954	19918	22134

Aradvármegyének nemcsak közgazdaságilag és közigazgatásilag, hanem közművelődésileg is Arad sz. kir. város a központja. Ennek szellemi élete és erkölcsi befolyása bir a megyére is közvetlen hatással. A megyei értelmiségnek is, nemzetiségi különbség nélkül, a nyomatékosabb része itt lakik s társadalmilag a városival voltakép egyet képez. Ezt azonban, sajnos, a magyar és román értelmiségről mondani nem lehet, mivel azok már évtizedek óta, mint a víz és olaj, egymástól elkülönülve, ma sem vegyülnek. Nem e műnek rendeltetése ez állapot okait és orvosszereit kutatni, de a megállapitandó tények közt ez is felemlítendő. Közművelődés tekintetében a helyzet az, hogy úgy a vidéki magyarságnak, mint a románoknak Arad képezi a központját, mely a magyarság összefüggő nagy területének ép úgy, mint a leginkább románok által lakott vidéknek szélén fekszik. Arad sz. kir. városa túlnyomólag magyar, mert a városban azelőtt nagyobb számmal volt németek és szerbek maradványai és újabban a zsidók is hozzácsatlakoztak. Az oláhság azonban egész mostanáig fentartotta és fentartja külön állását. Kulturális törekvései nem azonosak, néha nem is párhuzamosak a magyarság közművelődésének irányával. Állandóan bizonyos feszültség uralkodik közöttük, mely egyes rendkivüli esetek alkalmával éles ellentétté fajul el. Jellemző a magyarság közművelődésére nézve, hogy az — az oláhságra való hatástól eltekintve — e vidéken folytonosan tért hódít; sőt a német községek is nagyobb mértékben kezdenek ahhoz simulni, mint ezelőtt. A sváb falvak lakosságára a városi és megyei magyar értelmiség befolyása kétségtelen, ha a magyar

nyelv ismerete azok között nem is terjed valami nagy mértékben. Még kisebb a haladás az állam nyelvének ismeretében a román községeknél, de érdekes jelenség, hogy a legujabb időben éppen azok köréből folyton jobban kivánják az állami iskolák felállítását. Legújabban e kivánságnak az által akarnak eleget tenni, hogy a megye 106,000 frtnyi kölcsönt vesz fel a magyar agrár- és járadék-banktól ily iskolák építésére, melynek kamatját és törlesztését ($6^1/_2\%$) az állam fogja fizetni.

A szellemi élet sokkal nagyobb hullámzást és élénkséget mutat a magyarság körében, melynek értelmisége hasonlíthatatlanul nagyobb a románokénál. A monographia második kötetének befejező részében a 721-ik laptól kezdve a 853-ikig ez igen bőven ismertetve és adatokkal bizonyítva van. Merőben fölösleges munkát végeznék, ha a tudomány, irodalom és művészet terén kifejtett e nagymérvű tevékenységet itt ujból be akarnám mutatni, hanem egyszerűen hivatkozva az ott mondottakra, konstatálom, hogy a tudományok és az irodalom terén igen kiváló állást elfoglaló férfiak egész sorozata került ki az aradi és aradmegyei magyarság köréből. Nem oly jelentékeny a románok szellemi élete, de viszont elég figyelemre méltó arra, hogy a közöttük kifejlődött *valóban* kulturális mozgalmakról e helyen is megemlékezzünk.

A román közművelődés sorsa szorosan összeforrott a román nemzeti egyházzal. Egyházi az oktatás és egyházi férfiak az irodalom terjesztői és művelői. A román művelődés e szerint csak akkortól fejlődhetett, mióta az egyház maga is nemzetivé vált. A szerb hierarchia, mely a román egyházat e század elejéig lenyűgözve tartotta s az istenitiszteletből a román nyelvet kizárta, legnagyobb hátrányára volt a románság szellemi fejlődésének. Érezte ezt maga az oláhság is s ezért legfőbb vágya volt, hogy a szerb hierarchiától szabaduljon. E kivánság jelentkezése egyidejű a román nemzetiségi öntudat felébredésével, mely a jelen század elejére esik, ugyanarra az időpontra, melyben a román irodalom első nyomai mutatkoztak. Az első lépés az aradi román egyház emancipátiója felé az volt, melylyel I. Ferencz király az aradmegyei románoknak a Napoleon ellen vívott harczokban tanusított vitézségét kívánta jutalmazni. Ugyanekkor az aradi románok a nagytudományú Nicora Mózes vezetése alatt, ki, mint a trónörökös tanára, az udvarnál grata persona volt, mozgalmat indítottak a román nyelv behozása iránt a lithurgiában. E mozgalom azonban eredményre nem vezetett s a románok kivánsága csak később teljesült fokozatosan. Fontos lépés volt ez irányban az aradi román nyelvű theologia felállítása 1820-ban, mely lehetővé tette a papság román nyelven való kiképeztetését; a román nyelv egyébként is mind jobban tért foglal a gör. keleti egyházban, míg végre Rácz Gerasim püspök azt az aradi székesegyházra s az egyházmegyéjéhez tartozó községekre nézve kötelezővé tette s a szerb nyelvet kiküszöbölte. A román egyház és művelődés ezen

időtől fogva haladt előre, a mit az aradi egyházmegye kifejlett román nyelvű irodalma is bizonyít. Az 1860-as évekből a világi román értelmiség is tevékeny részt vesz a szellemi mozgalmakban. Az aradi oláh értelmiség 1861-ben erélyes akcziót kezdett egy román kultur-egylet felállítása iránt. Igy alakult meg tényleg 1863-ban az »Asociaţiunea naţională in Arad pentru cultura poporului român.« A következő évben t. i. 1864-ben a Mocsonyi család az egylet rendelkezésére egy 100 aranyos díjat bocsátott »a románság eredete, hanyatlása és ujjászületése« czímű mű megiratása végett annak rendelkezésére.

A román nyelvű irodalomban Aradvármegye és város számos paedagogiai, politikai, egyházi és szépirodalmi íróval van képviselve. Horga Pétertől eltekintve, ki 1801-ben egy vegyes tartalmú művet adott ki »Oglinda« czím alatt, az aradi román irodalom az 1806-ban alapított román praeparandia tanárainak működésével veszi kezdetét.

A román irodalomnak régibb művelői jóformán mind ezen intézettől kerültek ki, míg az ujabbak az intelligenczia különféle köreiből valók. A legrégibb írók egyike *Cichindeal* Demeter paedagogiai és társadalmi író (1775—1818). Kortársa *Diaconoviciu Loga* Constantin paedagogiai és egyházi író (1770—1850), *Constantini* Demeter mint történetíró működött, *Gavra* Sándor (1797—1887) egy encyclopaedikus munkát indított meg. Dr. *Sándor* Athanáz Vergilius Aeneisét fordította le oláh nyelvre. *Aaron* Tivadar mint paedagogiai író működött. *Stanescu* Imre Vazul (1841—1888) mint meseíró és humorista tünt ki. Dr. *Popa* György, (1841) a hazai románság egyik legtudományosabban képzett férfia, mint paedagogiai, történeti és politikai író működött *Goldis* János a nyelvészeti és az egyházi dolgozataival tűnt ki. Dr. *Petroviciu* Lázár (1856—1881) paedagogiai író volt. Dr. *Vuia* György egészségtant írt. *Slaviciu* János (1847) a történelmi kutatás terén foglalkozott. *Mangra* Vazul (1850) mint hírlapíró és történész szerepelt. *Hamsea* Ágoston (1849) és *Tuducescu* Athanáz (1850) szépirodalmi írók. *Ciorogariu* Romulus (1853) a morálphilosophiának kiváló művelője az irodalomban. *Russu* János Sirianu az Aradon megjelenő »Tribuna Poporului« napilap szerkesztője s az oláh hírlapirodalomban mint jó stylista ismeretes.

Arad sz. kir. városnak az egy görög-keleti theologiától eltekintve, *főiskolája* nincs. Erről és a középiskolákról alább részletesen emlékezünk meg. A magasabb szellemi élet, a tudományos búvárkodás e városban tehát állandó támpontokkal nem bir; de azért, mint a monographia említett helyén ki van tüntetve, a tudományos kutatásnak minden téren egyes képviselői voltak, vannak s ha vidékünkről eltávoztak is, állandó összeköttetést tartanak fenn e megyével és várossal. A népiskolákról, kisdedóvásról, a szakértelem fejlesztéséről olyan bőven emlékezünk meg más helyeken, hogy arra itt is kitérni nem volna helyes. Az emberbaráti inté-

zetekről szintén más helyen szólunk. Végül a közművelődésről, amennyiben az az egyleti, színházi és zenei élettel kapcsolatos, később részletesbe menő fejezetek következnek.

A *hírlap-irodalom* fejlődésére vonatkozó történeti adatok a monographia második kötetének befejező részében a 793—795-ik lapokon bőven ismertetvék. Pótlólag az ott mondottakhoz csak azt jegyzem meg, hogy jelenleg 3 magyar napilap jelenik meg Aradon. A legrégibb ezek közül az »Alföld«, mely a megye nemzetipárti vezérférfiainak tulajdonát képezi[1]). Történeti sorrendben az »Arad és Vidéke« következik, mely leginkább van elterjedve, tartalomra nézve is a leggazdagabb s megindulásától fogva a függetlenségi párt közlönye. A szabadelvű kormánypárt organuma az »Aradi Közlöny«. Minden hétfőn megjelenik az »Aradi Híradó«. Igen tartalmas lap volt a multban is az Aradvidéki Tanitó-Egylet közlönye, erről, valamint a létezett és létező néhány élczlapról, valamint a korábban keletkezett oláh-nyelvű lapokról a monographia második kötetének említett helyein említés van téve. Itt még csupán az pótlandó e tekintetben, hogy az 1897-ik év kezdetétől fogva saját nyomdájában Russu János Sirianul szerkesztése mellett a »Tribuna Poporului« czímű román politikai napilap jelenik meg.

A közművelődés kiváló segédeszközeit képezik a *nyilvános könyvtárak*. Ezek közül első helyen kell felemliteni:

1. *Az aradi kir. főgymnasium könyvtárait, melyek közül*:

a) az Orczy-Vásárhelyi könyvtár áll	14246	műből	és	22483	kötettel,
b) a tanári kézi könyvtár	«	1010	«	«	2337	«
c) az ifjusági könyvtár	«	2233	«	«	3818	«
Összesen	17489	műből	és	28638	kötettel.

2. *Az állami főreáliskola könyvtárában*:

a) a tanári könyvtár áll	789	műből	és	1610	kötettel,
b) az ifjusági könyvtár áll	865	«	«	1489	«
Összesen	1654	műből	és	3099	kötettel.

3. *A polgári iskola könyvtárában áll*:

a) a tanári könyvtár 143 műből és 1830 kötettel,

b) az ifjusági könyvtár 563 műből és 900 kötettel.

4. *A kereskedelmi akadémiában áll*:

a) a tanári könyvtár 568 műből,

b) az ifjusági könyvtár 605 műből.

5. A *Kölcsey-egyesület könyvtára* áll 3543 műből és 6070 kötettel[2]).

Hátra van még a 6.) *minoriták könyvtárát* megemlíteni, mely a szerzet zárdájának két szobájában van elhelyezve; a legtöbb könyv az eperjesi és vimpáczi (Sopronmegye) minorita kolostorok könyvtárából való, melye-

[1]) A jelen mű nyomtatása alatt e lap 37 évi fennállás után megszünt. — [2]) Legujabban az Atzél Pétertől megvett jelentékeny könyvtárral bővült.

ket II. József oszlatott fel. E könyvtár 3400 kötetből áll, nagyobbrészt vallásos vagy egyházjogi, illetve történeti tartalommal. Abban Pázmán Pétertől kezdve valamennyi magyar katholikus iró munkája megtalálható. *Szakkönyvtára* van továbbá a kereskedelmi és iparkamarának. Négy jelentékenyebb *kölcsön-könyvtár* is van Aradon, melyek közül kettő jelentékeny, a Krispin-féle 36,000, a Krausz Paulina-féle 40,000 kötettel s azok legnagyobb részt magyar, német, kevésbbé franczia és angol könyvekből, különösen regényekből állanak. Nehány jelentékeny *könyvkereskedése* is van Aradon; ezek közül a multban a Bettelheim testvéreké volt, jelenleg pedig a Klein Mór örököseié a legnevezetesebb. A *nyomdászat* első jelenségeire e század elején találunk; 1808-ban Tichy János Ferencznek volt itt nyomdája, 1820—25-ig Micsek Antal tartott nyomdát Aradon. 1825-ben már kettő létezett, jelenleg hatnál is több van; ezek közül a legnevezetesebbek Réthy Lipót és fiáé, Gyulai István örököseié, a nyomda-részvénytársaságé s a görög keleti egyházmegyéé stb. Réthy Lipót és fia a *könyvkiadás* terén a legnagyobb tevékenységet fejtette ki s 1847—1896-ig 482 önálló munkát adott ki, melyek túlnyomólag magyar nyelvüek, de román, tót és német kiadványai is vannak. Tartalomra nézve egyházi, iskolai, szépirodalmi munkák, jelentések, politikai röpiratok, költemények, népies munkák, naptárak, történelmi munkák, ponyva-irodalmi művek stb. Egész a legújabb ideig e czég adta ki az »Alföld«-et és sok százezer példányban hozta forgalomba az »Alföldi Naptár«-t. Ha nem is ily mérvű, de szintén jelentékeny kiadói tevékenységet fejtenek ki a többi nyomdák is.

A *képzőművészet* terén a legszegényebb városunk. Kivéve az *építészetet*, egyik ágát sem mívelik e vidéken. Egy pár jelentékeny *szobor* azonban ékesítette és ékesíti a város tereit. Azelőtt a Fő-téren fenállott a *szentháromság szobor*, mely XVIII-ik században dühöngött pestis elvonulásának emlékére 1746-ban emeltetett. A vértanuszobor fölállítása előtt nehány évvel leszedték; jelenleg darabokban hever a régi temetőben. Arad város pénztárában egy alap kezeltetik »Szentháromság-szobor alap« czím alatt, melynek rendeltetése e szobor jó karban tartása s ujra fölállítása lenne. (Lásd Lakatos Otto Arad története II. kötet 434—439. ll.) A *Szent János szobrot* 1729-ben állították fel a sóház előtt, a mostani városház téren. 1870. óta a Szent-János téren áll. Az 1849-ik évi február 8-iki *uteai harczban elesett honvédek* (Mikolay Bertalan hadnagy és társai) *emlékére emelt szobrot* 1873-ik évi február 8-ikán leplezték le. 1895-ig a főúti sétány végén állott, azóta a honvédeknek a régi temetőben levő sírját ékiti. Egy gránit-obeliszkből áll, melynek tetején egy karrarai márványból készült nőalak van elhelyezve, mely fején falkoronával Arad városát ábrázolja s mely jobb térdére ereszkedve, koszorút helyez a hősök emlékére. A szobor közadakozásból s a készítő szobrásznak, Aradi Zsigmondnak, áldozatkészségéből létesült, aki azért csak 2000 frtot fogadott el.

A *vértanu-szobor* nem csak Aradnak, de az országnak is egyik legjelentékenyebb emlék-művét képezi. Történetét és leírását az 1890-ik évi október 6-án a Szabadságtéren történt leleplezése alkalmára kiadott Aradi Vértanuk Albuma, melyet a város közönsége s a Kölcsey-Egyesület megbízásából Varga Ottó tanár szerkesztett, igen részletesen tartalmazza. A szobor költségeit közadakozásból fedezték. 1867. jun. 15-ikén az »Alföld« 138. számában Tiszti Lajostól jelent meg a felszólítás, mely szerint emlékszobrot kell állítani a tizenhárom vártanunak. Az eszme visszhangra talált s Arad város közönsége, Atzél Péter polgármester elnöksége alatt, a gyüjtés megindítása czéljából külön bizottságot választott. Ennek fölhívására az ország minden részéből, ha nem is gyorsan, de folyton érkeztek adományok, úgy hogy 1878-ban már a pályázatot is ki lehetett írni. A pályázati eredmény a várakozásnak teljesen megfelelt, a pályadíjat Huszár Adolf nyerte meg, de minthogy a pályázat nem minden föltételeinek tett eleget, művének némi pótlására szólíttatott fel. E felhívásnak Huszár Adolf készséggel eleget tevén, a szobormű kivitelével őt bízták meg, de azzal a kikötéssel, hogy a kivitelre elfogadott szobor mindaddig nem állíttatik fel, míg az elfogadott költségvetés szerint szükséges összeg, melyre biztos kilátás volt, össze nem gyűlik. Huszár Adolf pályanyertes szobortervének kivitele 93,000 frtba került volna, később azonban a szobor nagyobbra terveztetett s így annak költségei is tetemesen emelkedtek. A végleges megbízást Huszár Adolf 1883. decz. 29-én kapta meg, de már 1885. jan. 21-én meghalt. A képzőművészeti társulat ajánlatára ezután Zala Györgygyel kötötték meg a szerződést, hogy Huszár alkotását ő vigye keresztül.

Az aradi vértanuk emlékszobrának érczalakjai hatalmas gránit-talapzaton nyugszanak, tetőpontját Hungária alakja foglalja el, mely baljában paizsot és kardot tart, kinyujtott jobb kezével pedig koszorút emel. A szobor négy oldalán egy-egy allegorikus csoport van elhelyezve. A szobor elején levő két női alakból álló csoportozat az »Ébredő szabadság« ot jelenti, baloldalt egy erőteljes fiatal férfi alakja a »Harczkészség«-et ábrázolja, jobboldalt pedig az »Áldozatkészség« allegoriája foglal helyet, melyet egy nőalak képvisel; a szobor hátsó oldalát a »Haldokló harczos« csoportozata foglalja el, mely egy férfi és egy női alakból áll. E négy mellékalak a talapzat szélesebb első részének padkáján a főalakot tartó négyszögletes oszlophoz támaszkodva áll. A talapzat alsó szélesebb részének felső szegélyén a tizenhárom vértanu domborművű mellképei vannak elhelyezve, melyek a talapzat oldalát gyöngysorként övezik. A talapzat legalul két széles lépcsőzetbe megy át, mely az egészet körül veszi. A szobor úgy az egyes alakok kifejező volta és plastikus szépsége, valamint az egésznek összhangja által hatalmas művészi benyomást gyakorol a szemlélőre. Minden alakja olyan, mintha élne s e mellett magyaros is, a mi előnyösen különbözteti meg hazai szobraink legnagyobb részétől.

Emléktáblák a város több épületének falában vannak elhelyezve. Ezek egyike, melyet 1885-ben lepleztek le, Fábián Gábornak, a jeles író és műfordítónak lakóházát jelöli meg a Fábián-utczában. További három emléktábla örökíti meg a város egyes pontjaihoz fűződő szabadságharczi emlékeket; ez utóbbiakat 1896-ban helyezték el a millennium alkalmából. Ilyen tábla van a József fhg. úton levő Atzél-féle házon, hol Kossuth a szabadságharcz végnapjaiban egy éjet töltött; egy másik tábla a Kossuth-utczai népiskola falában, a harmadik a szín- és bérház szabadságtéri oldalán van elhelyezve, mind a kettő az 1849. febr. 8-iki utczai harcz emlékére vonatkozik.

B) Az egyházak.

I. A róm. katholikus egyház. Arad város és Aradvármegye római katholika egyházai a Temesvártt székelő csanádi püspökség fenhatósága alatt állanak. A megye területén lévő plébániák részben az aradi, részben a marosontúli főesperességi kerületbe tartoznak. A főesperességek alesperességekre oszlanak. Az aradi és aradvármegyei egyházak részben az aradi főesperességi kerület aradi, arad-hegyvidéki és lippai alesperesi kerületeibe, részben a marosontúli főesperesség felső aradi alesperesi kerületébe vannak beosztva. Az aradi és aradvármegyei róm. kath. vallású lakosság összes száma az 1890-iki adatok szerint 81539 lélek.

Az egyházak a kerületek szerint következőleg oszlanak meg: A) Aradi főesperesség. *a*) Aradi alesperesi kerület róm. kath. lakosságának száma 42379. Kizárólag aradvármegyei egyházakat foglal magában, melyeknek száma 8. Ezek:

1. Aradi egyház, alapíttatott 1702-ben a minoriták által. Az aradi róm. kath. templomon kívül, mely a mult század közepén épült, hozzá tartoznak az Aradon levő Flórián-kápolna s a temetői, kórházi, vármegyeházi és gáji kápolnák, továbbá az ötvenesi és sofronyai kápolnák. A róm. kath. hívek száma 20790. Az egyház kegyura Arad szab. kir. városa. Az aradi anyaegyházhoz tartoznak mint fiókok Gáj, Buzsák, Kis Sz.-Pál, Ötvenes és Sofronya. Az egyház ma is a minoriták vezetése alatt áll. Ügyeit a plébániai helynök intézi el helyettesével, mellettök 8—10 segédlelkész van alkalmazva.

2. A fakerti egyház 1856-ban alapíttatott, temploma 1875-ben épült, fel. Az anyaegyház fiókjai: Szentleányfalva, Zimándköz és Zimánd-Ujfalu. Kegyura nincs. A hívek lelki ügyeit a plébános látja el. A hívek száma 2916.

3. A glogováczi egyház alapíttatott 1765-ben. Temploma 1887-ben épült; a községben azonkívül még két kápolna is van, az egyik 1852-ből a másik 1888-ból. Fiókjai Csicsér, Mikalaka, Mondorlak s a Maroson levő

malmok. Kegyur a magyar állami kincstár. A plébános mellett egy segédlelkész van alkalmazva. A róm. kath. hívek száma 3956.

4. Gyoroki egyház alapíttatott 1736-ban. Híveinek száma 1884-ben a csángók letelepítése folytán 126 családdal megszaporodott. Temploma 1781-ben épült fel. Az egyház fenhatósága alá tartozó Uj-Paulisi templom 1879-ben épült; az 1778-ból való ménesi kápolnát 1886-ban ujították meg. Az egyház fiókjai: Kovaszincz, Kuvin, Ménes, Szabadhely és Uj-Paulis. Kegyura: gróf Nádasdy Ferencz, mint községi nagybirtokos. A plébános mellett egy segédlelkészi állás van rendszeresítve. A hívek száma 1564.

5. A magyar-pécskai egyház már 1335-ben létezett. A török idők után 1765-ben alapíttatott újból. Díszes temploma 1886—87-ben épült s ez utóbbi évben szenteltetett fel. A temetőben levő kápolna 1866-ból való. Az egyház fiókjai: Kis-Pereg, Ó-Pécska és Szemlak. Kegyura: a magyar állami kincstár. A hívek lelkiszükségleteiről a plébános és 3 segédlelkész gondoskodik. Számuk 10,224.

6. A mária-radnai egyház a zárdával együtt a XVII. század végén alapíttatott. Anyakönyvei 1717-től fogva vezettetnek. A jelenlegi nagy és szép templomot, mely Aradmegyének a legnagyobb s az országnak szintén nevezetes temploma, 1767-ben kezdték épiteni s 1820-ban szentelték fel. Kezdettől fogva nevezetes búcsújáró hely volt s ma is az, évenként 70—80 ezer búcsús fordul meg itt. Az egyház hatáskörébe tartozó ó-paulisi templom 1878-ban épült fel. Az egyház fiókja: Baraczka, Kladova, Ó-Paulis, Radnucza, Solymos. Kegyura: a magyar állami kincstár. Az egyház Szt.-Ferenczről nevezett szerzet gondozására van bízva. A szerzetnek több tagja lakik a zárdában, a plébániai helynök s egyszersmind guardián fenhatósága alatt. A hívek száma 1277.

7. Az odvosi egyház alapíttatott 1768-ban. Temploma 1774-ben szenteltetett fel. Később újból épült. Az anyaegyház fiókjai: Berzova, Konop és Milova. Kegyura: a vallás alap. Igazgatás tekintetében a m.-radnai helynök hatáskörébe tartozik, ki mellé egy segéd van rendelve, ugyancsak a Szt.-Ferencz rendből. A hívek száma 143.

8. Az ujpanáti egyház már 1333-ban létezett s 1789-ben újíttatott fel. Temploma 1825-ben épült. Kegyura: Edelsheim Gyulai Lipót báró. A plébános mellett egy segédlelkész van alkalmazva. A hívek száma 2109. Megemlítendő még itt az aradi várban lévő templom, mely 1781-ben épült a várral egyidejüleg s 1861-ig plébániai templom volt, azóta csak a helyőrségi templom jellegével bír.

b) Az arad-hegyvidéki vagy pankotai alesperességi kerület. A körébe tartozó egyházak száma 6, melyek mind Aradvármegyében vannak.

1. A borosjenei egyház 1333-ban már létezett; 1702-ben felújíttatott, miután a török világban elpusztult volt. Temploma 1858-ban épült.

A területén levő álgyesti kápolna 1832-ben, a sikulai 1830-ban s a dezsőházi 1889-ből való. Fiókjai: Álgyest, Apatelek, Bokszeg, Dezsőháza, Gurba, Gyarmata, Járkos, Kavna, Lugozó, Monyoró, Repszeg, Sikula, Silingyia, Vojvogyen, továbbá az aczélházi és ligeti puszták s az apateleki, bokszegi, borosjenői és monyorói malmok. Kegyura: az ottani földbirtokos, most báró Solymossy László. A hívek lelki szükségleteiről a plébános gondoskodik. A hívek száma: 2669.

2. A buttyini egyház 1781-ben alapíttatott, mint káplánság, plébániává 1807-ben emeltetett. Temploma 1818-ban épült. A Boros-Sebesen lévő kápolna 1837-ből való. Az egyházhoz igen sok fiók-egyház tartozik, számszerint 39 s a boros-sebesi járás községeinek több mint felét magában foglalja. Ennek oka az, hogy e vidék lakói között a róm. hatholikus igen kevés. A fiókok között legjelentékenyebb: Boros-Sebes. A buttyini egyház kegyura: az ottani földbirtokos. A plébános egyedül gondoskodik híveinek lelki szükségleteiről. A hívek száma 1191.

3. A cserméi egyház alapíttatott 1854-ben; temploma ugyanazon évből való. A Seprősön létező kápolna 1841-ben épült. Az egyház fiókjai: Apáti, Barakony, Seprős, Somoskesz, Talpas. Kegyura nincs. Plébánosa egyedül látja el hívei lelki szükségleteit. A hívek száma 1058.

4. A monyászai egyház alapíttatott 1760-ban. Temploma 1761-ben épült s 1884-ben restauráltatott. Kegyura: Wenckheim Krisztina grófnő. Fiókja, mint a buttyini egyháznak, igen sok van, szám szerint 19. E két egyház foglalja magában a járás összes községeit. Az egyházat a plébános egyedül vezeti. A hívek száma 539.

5. A pankotai egyház. Már 1333-ban létezett e helyen egyház; a török idők után 1787. állíttatott az ujból fel. Temploma 1806—7-ben épült, az ugyanott levő kálvária-kápolna pedig 1858-ban. Fiókjainak száma 15. Kegyura: Szulkovszky József herczeg. A plébános mellett egy segédlelkész van alkalmazva A hívek száma 3500.

6. Az uj-szent-annai egyház alapíttatott 1742-ben. Temploma 1868-ban épült. Fiókjai: Fazekas-Varsánd, Ó-Szent Anna, Szinitye, Zaránd, a Barna-Szell és Sírhalom nevű puszták s a varsándi malom. Kegyura: a vallásalap. A plébánost egy segédlelkész támogatja. A hívek száma 6900.

7. A világosi egyház 1333-ban már létezett. A török idők után 1754-ben állíttatott helyre. Temploma 1754-ben épült a községben a mohácsi vész előtt létezett két templom romjaiból s 1837-ben restauráltatott. A világosi temetőben levő kápolna 1875-ből, a Galsán létező kápolna 1879 ből való. Az egyház fiókjai: Galsa falu, Liváda és Zsimboja puszták. Kegyura: Bohus István báró. Az egyházat a plébános egyedül vezeti. A hívek száma 2252. A pankotai alesperesség híveinek száma 17570 lélek.

c) A lippai alesperesi kerület. Ezen kerület egyházai közül csak egy, a soborsini, van Aradvármegyében; a többi pedig Temesmegyéhez tartozik.

A soborsini egyházat 1751-ben telepítették át Tótváradról. Temploma 1875-ben épült. Petrisen van egy kápolna s Vama-Vinyesten, mely 1750-ben épült s 1863-ban állíttatott helyre a réginek romjaiból. Aradvármegyében levő fiókjainak száma 17; ezeknek sokasága itt is onnan ered, hogy a róm. kath. lakosság a vidéken igen kevés. Fiókjai vannak még Krassó-Szörénymegyében is. Az egyház kegyura: Nádasdy Ferencz gróf. A hívek lelki vezetését a plébános egyedül teljesíti. Aradvármegyei híveinek száma 350.

B) A Maroson-túli főesperesség. E kerület szintén több alesperességi kerületre oszlik, ezek közül azonban csak egy fekszik legalább részben Aradvármegyében: a felső-aradi alesperesség. A körébe tartozó egyházak nagyobb része Aradvármegyében, a többi Csanád- és Békésmegyében van. Aradvármegyében levő egyházainak száma 9. Ezek:

1. Az almás-kamarási egyház 1847-ben alapíttatott; templomát 1865-ben szentelték fel. Fiókja: Bánkút-puszta; azelőtt Nagy-Kamarás is ide tartozott. Kegyura nincs. A plébános egyedül látja el az egyházat. Híveinek száma 2220.

2. Az arad-szent-mártoni egyház alapíttatott 1750-ben. Templomában, mely 1756-ban épült egy állítólag Dürer Albert-féle kép van. Fiókjai: Kurtics és Mácsa, továbbá 11 puszta. Kegyura: Wenckheim Frigyes gróf. A plébános mellett egy segédlelkész működik. Híveinek száma 4656.

3. Az eleki egyház alapíttatott 1734-ben. Temploma 1796-ban épült s 1818-ban restauráltatott s 1881-ben ujból feldíszíttetett. A Lőkösházán létező kápolna 1845-ból való. Az anyaegyház fiókjai: Lőkösháza puszta és Ottlaka. Kegyura: a gróf Wenckheim-család. A plébános mellett egy segédlelkész működik. Híveinek száma 5188.

4. A gyula-varsándi egyház 1865-ben alapíttatott. Temploma régibb mint az egyház: 1824-ben szenteltetett fel. Fiókjai: Gelvács puszta, Nagy-Pél és a Schweitzer-puszta. Kegyura nincs. Az egyházat a lelkész egyedül vezeti. Híveinek száma 569.

5. A kis-jenői-egyház 1777-ben alapíttatott, mint helyi káplánság, plébániává 1807-ben emeltetett. Templomát 1777-ben építették. Hozzá tartoznak a Kerülősön levő kápolna, mely 1827-ben épült s a báró Simonyi-család vadászi kápolnája, mely 1822-ben épült s 1830-ban szenteltetett fel. Igen sok fiókja van, számszerint 27. A fiókok egy részét falvak, más részét puszták képezik. Kegyura: József királyi herczeg Ő Fensége. A plébános mellett egy segédlelkészi állás van rendszeresítve. Híveinek száma 3527.

6. A megyes-bodzási egyház alapíttatott 1871-ben. Temploma 1873-ban épült. A területén levő második templom 1822-ből való. Fiókjai: Bodzás puszta, Megyes-Ujfalu s Ottlaka-Megyes puszta. Kegyura nincs. Az egyházat a plébános vezeti. Híveinek száma 2204.

7. A nagy-kamarási egyház 1888-ban választatott külön az almáskamarási egyháztól. Fiókja és kegyura nincs. Ügyeit egy lelkész vezeti.

8. A simándi egyház már 1333-ban létezett. A török időkben elpusztulván, 1845-ben állíttatott helyre. Temploma 1811-ből való. Fiókjai: Kis-Pél, Ó-Major és Uj-Major puszták. Kegyura: a vallás-alap. Az egyházat a plébános vezeti. A hívek száma 2000.

9. A székudvari egyház már 1333-ban létezett; 1853-ban ujból alapíttatott. Temploma 1867/8-ban épült s 1869-ben szenteltetett fel. A temetőben levő régi kápolna 1887-ben ujíttatott meg. Fiókjai: Sikló falu, Kéthalom puszta, továbbá a kéthalmi, siklói, székudvari malmok s a székudvari erdő. Kegyura: a vallás-alap. Az egyház a plébános gondviselése alatt van. A hívek száma 876. A felső-aradi alesperesség összes híveinek lélek száma 21,240.

A lelkészek javadalmazása az egyes községek szerint igen különböző. A javadalom áll a fixumból, melyet vagy az állam, a vallás alap, a község vagy a püspökség fizet s melynek egy része készpénzben, másrésze természetben adatik ki; továbbá a párbérből, mely szintén készpénzben vagy természetben fizettetik s végül a stólailletékekből. Mindent összevéve, a legtöbb lelkész javadalmazása 1000 frton felül van s csak kevésé marad azon alúl. A fix minimális lelkészi javadalom 6—700 frtra tehető. Viszont azonban vannak községek, hol a javadalmazás sokkal nagyobb, így Eleken és Glogováczon. Legnagyobb a lelkészi jövedelem Magyar Pécskán, hol az közel 6000 forintra tehető. Aradon a napi jövedelmek csak a stóla és tanítási illetményekből állanak, de azoknak összege, a város nagy lakosságát tekintve, igen nagyra tehető. A segédlelkészek fizetése készpénzben többnyire 200 frt körül van s azonkivül a teljes ellátást is magában foglalja. Fizetésök többnyire az államtól vagy a községtől, néhol azonban a plébánostól ered. Az egyházaknál jelentékeny mise-alapítványok léteznek. Legtöbbjénél azok összege 3000 forint körül van, de némelyiknél 6000 frtnál is több; aránylag kevés azon egyházak száma, hol nagyobb misealapítványok nincsenek.

II. A görög katholikus egyház. Aradvármegye területén a lugosi gör. kath. egyházmegyéhez csak két lelkészet tartozik. Az egyik az *Arad* szabad királyi városi, melynek gör. kath. lelkésze a királyi kincstár kegyuri hatósága alatt alakult az 1770. év körül és a nagyváradi gör. kath. püspök joghatósága alá tartozott 1856-ig. Arad szabad királyi város kiváltságlevelének 7-ik pontja értelmében a kegyuri jogot és kötelmeket a város élvezi, illetve teljesíti. A lelkészbemutatás (praesentatio) jogát azonban kizárólag a tanács gyakorolja, mely e tárgyban köteles előbb a gör. kath. hitközség nyilatkozatát a püspök által kijelölt három egyén iránt meghallgatni. A lelkészetnek van saját nevére telekkönyvezett 1462 □ terjedelmű beltelke a templom-utczában lakházzal és udvarral. Az 1812-ben épült

lakház 1849-ben elpusztult s azóta paplakul nem lévén használható, a gör. kath. lelkész a város pénztárából évi 200 frtnyi lakbért élvez. — Ugyanazon beltelken épült 1776. évben a királyi kincstár, mint kegyur, költségén a mai 1831-ben felszentelt gör. kath. templom, mely sem a hívek számának, sem egyéb kivánalmaknak meg nem felel. A lelkészetnek van még saját nevére telekkönyvvezett kántori beltelke, melyen a Kis Ernő-utczai 12. számú lakház áll és 1869-ik évig gör. kath. iskolául szolgált. Az aradi gör. kath. lelkész congrua-illetménye a magyar királyi udvari kamara 1838-ik évi 8152. sz. a. kelt rendeletével évi 600 frt p. p. fizetésben és 16 hold — fele részben kaszáló és fele részben szántó — külsőség haszonélvezetében lett megállapítva. A lelkész pénzbeli congrua-illetményét a város pénztárából élvezi. A kántor pedig 150 frtot húz onnan.

E lelkészet a VI. Kalend. Decembris 1853-ban a nagyváradi gör. kath. püspöki egyházmegyéből az akkor újonnan felállított lugosiba lett átkebelezve. Anyakönyvei 1777-ik év óta vannak. Az 1891-ik év elején az anyaegyháznak volt 705 híve, fiókegyházainak pedig Uj-Aradon 5, Battonyán 146, Fenlakon 43, Iratoson 20, Kurticson 50, Glogováczon 101, Kis-Szent-Pálon 5, Mikelakán 38, Ó-Pécskán 24, Kis-Szent-Miklóson 5, összesen 1142 a lélek száma.

A nagy-halmágyi gör. kath. lelkészet régen alakult és a fogarasi gör. kath. püspöki egyházmegye Bisztra esperesi kerületéhez tartozott 1856-ig, mikor is a lugosi püspök joghatósága alá került. Van saját nevére telekkönyvezett temploma és paplaktelke. A templom ember emlékezet előtti időkből maradt fenn; kemény anyagból van épitve, a torony falai egészen kőből vannak. A paplak faépület és 1825-ből való. Anyakönyvei 1850-ik évtől kezdve vannak. A görög kath. lelkész javadalma áll: $18^1/_2$ hold II. osztályú szántóból. A jelenlegi lelkész személyére a vallásalapból évi 120 forintnyi segély van engedélyezve. A lelkészetnek jelenleg csak 25 híve van.

III. A görög keleti román egyház. A mai aradi gör. kel. egyházmegyének székhelye 1695-ig Borosjenő volt. Ezen évben az akkori püspök, Diakovits Iszaia, a ki addig Borosjenőn székelt és egyszersmind Temesvár püspöke is volt, székhelyét Aradra tette át. Ezen időben az aradi püspökség a szerb hierarchia fenhatósága alá került. Ugyanekkor a biharmegyei románok is, a kiknek eddig külön püspökük volt Nagyváradon, az aradi egyházmegyéhez csatlakoztak. A temesvári gör. kel. egyházmegye hívei csak 1722-ig tartoztak az aradi egyházmegyéhez, midőn a bánsági részek fölszabadúlván a török uralom alól, külön püspököt nyertek. Az aradi egyházmegye történetét két korszakra oszthatjuk. Az első 1695-től 1864-ig számítandó. Ez azon korszak, a melyben az aradi egyházmegye a szerb hierarchiához tartozott. A második korszak 1864-től maig terjed. Ő Felsége ugyanis 1864. év decz. hó 24-én kelt rendelete folytán a gör. kel.

románok a szerb hierarchiától elválasztattak és az ujonan létesített gör. keleti román főegyházmegyéhez csatoltattak, melynek metropolitája Nagy-Szebenben székel. — Az első korszakban (1695-től 1864-ig) az aradi egyházmegyének 12 püspöke volt. Ezen korszak a görög kel. román egyházra is válságos volt, mert 1700-ban Athanász gyulafehérvári gör. kel. román vladika, a kinek főhatósága alá az aradi püspökség is tartozott, a római katholikus egyházzal egyesült.

Az első korszakban élt püspökök közül a görög keletiek különállásának megvédésében különösen kitünt Zsivánovits Szinesius, a ki 1751—1769-ig működött. Ezen püspök Arad- és Biharmegyében körutat tett és az egyházmegyéjéhez tartozó legtöbb egyházközséget meglátogatta, egy jobb jövő reményével buzdítván mindenütt híveit. 1796-ban Avákumovits Pál püspök »felségi segély« czím alatt 5000 forintot adományozott a Franciaországgal viselt háború költségeinek fedezésére. Ugyanezen háború ideje alatt az aradi gör. kel. román papság is tetemes áldozatokat hozott. Egy az aradi szentszék levéltárában levő hivatalos okmányból azt találjuk, hogy e háború czéljaira minden egyes plébános egy teljesen fölszerelt lovas katonát adott, a mely áldozat az akkori körülményekhez képest 144 forintot tett. Avakumovits Pál püspöknek különben nagy szerepe volt az 1790-ben Temesvárott tartott egyházi kongresszuson is, mely Ő Felségéhez azon kérelemmel járult, hogy a teljes vallásszabadság a gör. kel. egyháznak is megadassék.

Az aradi gör. kel. egyházmegye fejlődésének második korszakában 3 püspök működött és pedig 1873-ig Ivacskovics Prokop, 1874-ig Román Miron, a jelenlegi nagyszebeni érsek-metropolita és 1875. óta a jelenlegi püspök, Metianu János.

Az utóbbi 20 év tartama alatt az egyházmegyében 150 uj felekezeti elemi iskola létesült, a tanitói fizetések javúltak, továbbá 1884-ben a jelenlegi püspök díszes szemináriumi épületet emelt a tanitóképezde és papnövelde számára, amely intézetek az új kor követelményeinek megfelelően szerveztettek. 1877-ben a szegényebb lelkészek segélyezésére, valamint az egyházmegyei lelkészek özvegyeinek és árváinak gyámolitása czéljából az úgynevezett papi alap létesittetett. Ezen alapokból eddig is számos segély osztatott ki és az gondos kezelés által az 1894. évi számadások szerint 260,000 frtra emelkedett. Különben az egyházmegyei javak és alapok az utolsó húsz év alatt gondos kezelés következtében és a hívők áldozatkészségének buzdítása által nagy mértékben gyarapodtak. Általában a jelenlegi püspök s a többi hivatott tényezők működése alatt az aradi egyházmegye minden ágában haladás észlelhető.

Az egyházmegye székhelyén létező intézetekről a következőket jegyezzük meg: Az aradi gör. kel. *tanitóképezde* Ferencz király rendelete alapján 1812-ben létesült, az akkori udvari tanácsos, Nesztorovics Unás,

indítványa folytán, a ki annak legelső tantervét készítette. Az előadások 1813-ik évi november hó 15-én kezdődtek. 1876-ig az intézetnek két osztálya volt. 1876-ban a jelenlegi püspök kezdeményezése folytán a harmadik tanfolyam is megnyilt. Mellette 1877-ben gyakorló iskola létesült, melyben a növendékek a tanítás módszerében való jártasságot sajátítják el. Az 1894/95. iskolai év kezdetén a tanítóképezdében negyedik tanfolyam nyittatott meg. Az intézet élén álló igazgatón kívül öt tanár működik annál. A növendékek száma 100—120 közt változik.

Az aradi gör. kel. egyházmegyei *papnövelde* 1814-ben létesült. Míg az egyházmegye a szerb hierarchia kormányzata alatt állott, a papnöveldének csak két tanára volt három tanfolyammal. Nem volt saját külön helyisége sem, hanem bérházakban volt elhelyezve. A papnövendékek benlakók. Az intézet szellemének emelése czéljából a jelenlegi püspök működésének ideje alatt részint egyházmegyei ösztöndíjjal, részint Ő Felsége a király segélyével több fiatal ember képeztetett ki tanárúl a czernoviczi egyetem hittani karán. Van ének-, egészségtani tanár és szemináriumi orvos is. A növendékek száma 50—70 közt változik.

Az aradi gör. kel. román szentszék élén van a megyés püspök, mint elnök. A szentszék maga 4 rendes előadó és 32 tiszteletbeli, összesen tehát 36 szentszéki tanácsosból (ülnök) áll. Fenhatósága alá Aradvármegyében 7 esperesség tartozik ugyanannyi esperessel az élén és pedig: az aradi, kisjenői, világosi, borosjenői, buttyini, radnai és nagyhalmágyi. Az anyaegyházak száma volt 1895-ben 175, a leányegyházaké pedig 70. Ezek híveinek lélekszáma 197,040, a kik 221 plébános lelkipásztorságában részesülnek. Az Arad sz. kir. város és Aradvármegye területén levő gör. kel. román esperességek 1895. évi részletesebb egyházi hivatalos adatait a következő két táblázat mutatja ki:

I.

Székhelyük	Az esperességek községeinek száma	Az esperességek lélekszáma	Az anya és fiók egyházak száma	A plébánosok és többi lelkészek száma	Javadalmazása
Arad . . .	27	33529	15	26	400 és 800 frt között
Kisjenő . .	36	35464	19	36	
Világos . . .	16	29064	16	28	
Boros-Jenő .	16	28982	16	24	
Buttyin . . .	43	31551	42	44	
Halmágy . .	69	32069	65	43	
Mária-Radna .	37	30550	32	36	
Összesen .	244	221209	205	237	

II.

Az aradi gör. kel. egyházmegyei felekezeti román népiskolák 1895-ben tanfelügyelőségek szerint:

A tanfelügyelő székhelye	A tankötelezettek száma 6—15 évig	Énekkar létezik hány községben?	Hány iskolában van könyvtár?	Iskolai takarékpénztár	Az iskolák száma	A tanítók száma
Arad . . .	5749	17	3	—	33	33
Kisjenő . . .	5270	5	21	3	31	31
Világos . . .	3916	2	14	—	29	29
Boros-Jenő .	4582	3	7	—	23	23
Buttyin . .	3329	5	2	2	37	37
Silingyia . .	1145	—	—	—	10	10
Halmágy . .	2038	2	—	—	24	24
Jószáshely .	1392	—	5	—	16	16
Tótvárad . .	2665	4	3	1	22	22
Mária-Radna	1626	4	2	—	15	15
Összesen .	31712	42	57	6	240	240

Végül megemlítendő, hogy az aradi gör. keleti román püspöki egyházmegye alapjai az 1894. évi állapot szerint a következő összegeket mutatják fel:

1. A templomalap, melynek magját a szerb egyháztól való elválás alkalmával kapott és a karánsebesi egyházmegyével végbement osztály után megmaradt összeg képezte . . . . . 363254 frt 15 kr.
2. A tanitóképezdei alap . . . . . 26747 frt 76 kr.
3. Az egyházmegyei alkalmazottak nyugdijalapja . . 28024 frt 63 kr.
4. A Balla ösztöndíjalap . . . . . 10779 frt 14 kr.
5. Egyházmegyei tanügyi alap . . . . . 5539 frt 36 kr.
6. Papnöveldei alap . . . . . 37863 frt 51 kr.
7. Szegény iskolák segélyalapja . . . . . 8929 frt 14 kr.
8. Arad-gáji kápolnaalap . . . . . 180 frt 99 kr.
9. Tanitóképezdei könyvtáralap . . . . . 619 frt 82 kr.
10. Zsinatalap . . . . . 8037 frt 79 kr.
11. Popescu P. alap . . . . . 458 frt 50 kr.
12. Popovics Pálfy József-alap . . . . . 13198 frt 22 kr.
13. Popa György-alap . . . . . 1050 frt 47 kr.
14. Gróf Forray András-alap . . . . . 878 frt 01 kr.
15. Gróf Almássy Kálmán-alap . . . . . 1724 frt 91 kr.
16. Két Faur Gábor-alap (Lippán és N.-Váradon) . . 8449 frt 36 kr.
17. Jorgovics Ebesfalvai Anna-alap . . . . . 4912 frt 66 kr.

18. Egyházmegyei tűzbiztosítási alap	20086 frt 15 kr.
19. Gymnasiumi alap	7113 frt 63 kr.
20. Pap Tivadar-alap	52521 frt 90 kr.
21. Vegyes községek alapja	7885 frt 54 kr.
22. Egyházmegyei lelkész alap	175271 frt 89 kr.
23. Ghiba Birta Helena alap	661701 frt 27 kr.
Összesen . . .	850228 frt 80 kr.

Végül felemlítendő a *hódos-bodrogi gör. kel. román zárda*. A gör. keleti zárdák létezése a Csernovics-féle telepítés és a szerb egyház szervezése előtt Magyarországon történetileg be van ugyan bizonyítva, mindazonáltal a szerb hierarchia maga számára vindikálja az összes magyarországi gör. kel. szertartásu zárdák tulajdonjogát és azok felett a kánoni jurisdictiót. A hódos-bodrogi zárda, melynek létezése századok előtt is ismeretes volt, 1852-ig szintén reklamáltatott a karlóczai szerb patriarcha által, mint szerb alapitvány, a temesvári szerb egyházmegye részére, azon állitólagos indok alapján, hogy ott az isteni tisztelet mindig szláv nyelven végeztetett és politikailag a szerb vojvodinához tartozott. Azonban a bécsi cs. kir. vallás- és közoktatási miniszternek a temesvári szerb-bánáti cs. kir. helytartósághoz intézett 1854. évi február hó 17-én kelt 3130/199 rendelete által a patriarcha keresete visszautasíttatott és végleg kimondatott, hogy a hódos-bodrogi zárda »ezentúl is, mint ennek előtte, az aradi püspökséghez tartozzék« és aztán »az isteni tisztelet nyelvét illetőleg, a hivők szükségleteinek megfelelően határoz a zárdafőnök a megyés püspökkel.« A zárda vagyonát 800 hold legelő, szántó és erdő képezi, 7000 frtnyi évi jövedelemmel. A zárda jelenlegi személyzete áll: két archimándritából, egy protosincel és négy szerzetes lelkészből.

IV. A gör. kel. szerb egyház. Aradon és a megyében még csak három gör. kel. szerb egyház van, egy-egy az aradi belvárosban, a Gáj külvárosban és Pécskán. Az elsőről minden utánjárás daczára lehetetlen volt adatokat kapnom. A *gáji egyház* története a szerbek első letelepedésének idejére nyulik vissza. Jakity Gájban egy kis zárdát építtetett, melyben a szerb hivek ájtatoskodni szoktak volt. Ez a zárda később a gör. keleti románok kezeibe jutott és midőn a két egyház országszerte elvált egymástól, a gáji templomot a románok tartották meg, mivel a szerbek nem akartak perlekedni velök. Ők azután 1870-ben külön templomot építettek. E hitközség hiveinek száma jelenleg 820. Van sajat iskolája és paplakja is.

Pécska községének legrégibb lakói szerbek voltak, kiket határőrségül telepítettek erre a helyre 1695-ben; innen ered a község régi elnevezése (Rácz-Pécska), mely 1848-ig fenmaradt. A határőrvidéknek 1751-ben történt feloszlatása után azonban a szerb lakosság nagy része elköltözött. A szerbeknek Pécskán saját templomuk volt, mely 1774-ig használtatott.

Az évben a szerbek és románok közös temploma, a jelenlegi román templom, felépült. Ezt a templomot 1872-ben, midőn a román és szerb egyház külön választatott, a román egyháznak ítélték oda a szerbek megfelelő kárpótlása mellett. Ennek folytán a szerbek 1874-ben új templomot és iskolát építettek, az előbbit 5800, az utóbbit 2000 frt költséggel; a templom és iskola 1893-ban tűzvész folytán elpusztult, de jelenleg már újból felépült, ezúttal külön telken. A hitközség vagyona adományozás utján keletkezett s földekből meg némi készpénzből áll. Ez az egyház 286 lelket számlál, kiknek összes vagyona 43 házból s 10 egész külállományi földből áll. Lelki szükségleteiket egy lelkész gondozza.

V. A helvét hitvallásu evangelikus egyház. Az aradvármegyei evang. református egyházak, nehány ujabb keletű kivételével, a XVII. század végén vagy a XVIII-ik század első éveiben létezni megszünt zarándi egyházmegye alkotó részei voltak. Ez egyházmegye részletes történetét széles ismeretkörrel, temérdek okmány felhasználásával, fáradhatatlan utánjárással megírta Rácz Károly az 1880. évben. E rövid ismertetés czélja a fejlődés statisztikáját adni. Annyi bizonyos az eddigi megállapodások és kutatások után, hogy az 1530—1550. évek között már virágzó reform. egyházak léteztek megyénk területén s a régi zarándi egyházmegye 168 egyházának nagy része mostani aradvármegyei ref. egyházakból állott. Elgondolható, hogy mily rohamosan hódoltak meg a reformáczió szellemének az e vidéken lakók, ha tudjuk, hogy a híres Perényiek, Nadányiak, Patócsyak, Mágocsiak pártfogolták, segítették és a legkiválóbb egyházi férfiak terjesztették azt. Rácz K. az egyházmegye vidékein négy főiskolát említ: a lippait, (Lippa Aradvármegyében feküdt) gyulait, csanádit és temesvárit és bizonyos, hogy ez intézetek az illető vidékekre nézve a józan vallásosság, a tudomány és műveltség terjesztői voltak. A virágzó, hatalmas egyházmegye két századig sem élhetett: politikai és vallásos harczok, dulások megsemmisítették az 1702. év közepén. Az 1786. évről szóló kimutatás szerint már csak a következő anyaegyházak voltak meg Aradvármegyében: Ágya, Borossebes, Bélzerind, Erdőhegy, Fekete-Gyarmat, Nagyzerind, Vadász. Leányegyházak között említtetnek: Arad (2 családdal), Ménes, Borosjenő, Gyorok. Tehát a 168 egyházból fenmaradt 7—8 egyház, és nem éppen a legnépesebbek. A megmaradt egyházak aztán a csongrádi vagy makói egyházmegyébe kebeleztettek a nyirbátori gyűlés határozatából (1702. jul. 23.), míg végre az 1821. évben a »generalconvent» által ujonnan szervezett s rendezett nagy-szalontai egyházmegye egyházai közé vétettek be. A XVI. században több százezerre mehetett a zarándi egyházmegye (többnyire Zaránd- és Orodmegye területének) népessége. A mult század végén és a jelen század elején azonban már alig volt 5—6000 az aradvármegyei reformátusok száma. A magyar protestánsokat idegenek váltották fel e helyen, nemzetiségben és vallásban egyaránt.

A harminczas évek közepén 11 reform. egyház volt már megyénkben, (köztük Arad, 1829. évben alakulva) 8863 lélekkel, 11 lelkészszel, kik közül kettő iskolamester is volt. Volt az egyházakban összesen 13 iskola, 11 tanitóval. Az iskolába járó tanulók száma volt 795. A kisperegi és nagy zerindi egyházak ez időben már 2—2 iskolával rendelkeztek. Az 1865-ik évre kiadott egyházkerületi kimutatásban már 13 egyházról tétetik említés; az előző 30 év alatt szerveztetett a szemlaki az 1838. évben, azelőtt Makó filiája volt és a szentleányfalvai egyház. (1854-ben; a hívek Dombegyházáról eredtek.) A lélekszám 14768-ra emelkedett ennyi idő alatt és a szaporodási többlet, a két uj egyház 1000 lelkét leszámítva, a régi egyházak javára esik. A lelkészek száma 13, az iskoláké 16, összesen 14 tanítóval és 975 iskolába járó növendékkel. Ez idő alatt Vadászon is két iskola szerveztetett, az uj egyházakban egy-egy. A lélekszám emelkedésével nem tartott lépést az iskolák szaporodása és a növendékek számának emelkedése. Anyagilag mindenütt jobb viszonyok közé jutottak a ref. egyházak, azonban alkalmazottainak fizetése tekintetében jogos panaszok merültek fel.

A legutóbbi években minden téren szembetűnő haladás mutatkozott. Napjainkban immár 15 egyházat számítunk Aradvármegyében, az erősödő Csermőt is ideszámítva, mely ugyan még most Vadász filiája, de legközelebb már önálló egyházzá szervezkedik. Presbyteriuma eddig is volt. Nehány évvel előbb támadt fel mély álmából Lippa és ma már a biztos fejlődés útján halad előre. A nagy-szalontai egyházmegyében Radna-Lippa néven szerepel. A legujabb adatok nyomán a következőket jegyezhetjük fel: az aradmegyei 15 egyházban, a 3 fiók-egyházban (Szintye, Bokszeg, Német-Pereg) és a szórványokban 20114 a lelkek száma, tehát az 1835. évinél kétszernél jóval nagyobb. Működik 15 lelkész; van 24 iskola (nyolczczal több, mint 30 évvel előbb, tizenegygyel több mint a harminczas évek közepén) 21 tanítóval (3 lelkésztanító), 2343 iskolába járó növendékkel. Két-két iskolája van Ágyának, Feketegyarmatnak, Erdőhegynek, Vadásznak, három Kisperegnek és Nagyzerindnek. Az aradi iskola — helyi bajok miatt — a hetvenes évek végén megszünt létezni, holott az aradi a legnépesebb egyház, híveinek száma szórványaival együtt 4000 lelken felül van A legujabban elrendelt és megbízható becsű szerint az egyházak összes vagyona 617,960 koronára rug, azonban nem lehet elhallgatni, hogy három egyházban 800 frton alúl, négyben pedig 600 forinton alúl van még ma is a lelkészi javadalmazás, a Kenessey-féle hivatalos kimutatás szerint Gyorokon a mult évben külön tanítói állás szerveztetett. A húszezer lélek e veszélyeztetett pontokon valóban éber őre a magyarságnak és az idegen szomszédokkal szemben biztos és természetes terjesztője a magyar nyelv tudásának. Az iskolák megbecsülhetetlen előharczosai a jövendőnek. Ez általános áttekintés után az egyházak rövid, teljesen megbízható adatokon nyugvó ismertetése következik itt.

1. *Arad.* Hogy volt-e Aradon régen protestáns egyház: azt egészen homály borítja; inkább csak sejtünk, mint tudunk róla valamit. A jelen század elején a kisperegi egyházhoz tartozott, a vár pedig Gyorokhoz és Gyorokkal együtt az 1822. évben vétetett fel a nagy-szalontai egyházmegyébe. A mai egyházat az 1829. évben alakította meg Csernátoni Vajda Péter, ki aztán a kisded gyülekezetnek, melyhez tartoztak az ág. hitv. testvérek is, első, de nem rendes lelkésze lett. Az evangelikusok 1846-ban váltak külön. Az egyház megszilárdításában a főérdem Győry Mihály lelkészé, ki Buday Jónathánnal és Balogh Dáviddal mindent megtett az egyház javára, tovább építvén azt, mit előde, Kócsa István megkezdett. Mindjárt kezdetben iskolát állítottak, temérdek nehézséggel folytatva állandó küzdelmét. A többnyire szegénysorsú hívek igyekeznek jobb fizetéssel látni el a tanítót, hogy annál képzettebb egyéneket nyerhessenek meg az iskola vezetésére. Valóban kitűnő tanítói voltak az egyháznak ez időben Jánosi Károly és Kis Benjámin. Bittó Sándor lelkészkedése kezdetén merült fel a templomépítés eszméje. Fábián Gábor, Sárosy Gyula és Buday Jonathán teremtették elő nagy részben a templomépítés költségeit és már 1847. április 19-én letette alapkövét a templomnak Bánffy Polyxena bárónő »a megye, a város tisztviselői és a polgári őrhadak tiszteinek és nagy számú minden vegyületű gyülekezet jelenlétében.« Méltó a megörökítésre az emlékirathoz kapcsolt, Bangó Pető kir. táblai jegyző által készített, következő gyönyörű epigramm:

A szeretet és erkölcs e sziklán házat emeltek,
Nemtőül bele a tiszta hitet helyezék.
Hogy míg álságok tömegével küzdenek és míg
Megtanul egymásért élni az emberi szív:
E házban legyen a nemtő, ki ölébe fogadja
A diadalmas erény lángszívű bajnokait.

Szép összegekkel járultak a költségekhez az ország nagynevű férfiai is: Gróf Teleky József, Báró Vay Miklós, Bezerédy István, Csernovics Péter, Gróf Széchenyi István, Batthyány grófnő stb. A belső felszerelésre legtöbbet áldozott a Winkler-család. Aztán szomorú évek következtek, úgy hogy végre a felgyűlt adósságok miatt iskolájától volt kénytelen az egyház megválni. A harminczas évek közepén 523, 1865-ben 2341, ma pedig — a szórványokkal együtt — 4000, vagy több is az aradi egyház híveinek száma. Örvendetes emelkedés és tagadhatatlan, hogy Arad megmagyarosodásában szép feladat illette és illeti meg a református egyházat. Kezdetben 30—40 növendéke volt az iskolának, 1865-ben 141; ma a községi iskolákban 6—700 ref. növendék nyer oktatást. Hivatalosan kimutatott összes vagyona 114866 korona, tehát a 15 egyház között e tekintetben is első hely illeti meg. A legujabb időben teljesen rendezettnek mondható úgy bel- mint külállapotait tekintve és minden nagyobb nehézségek nélkül

teljesítheti nagy feladatait. A különböző állami és városi felsőbb és alsóbb iskolákban lelkésze és elemi hitoktatója látja el a növendékek vallás-erkölcsi oktatását. Főgondnoka 9 év óta: Fábián László főispán, örököse e tisztében atyjának, az egyház nagy jóltevőjének. Gondnoka: dr. Vajda István, lelkésze: Csécsi Imre.

2. *Ágya.* Igen régi község Aradvármegyében és ref. egyházáról bizonyos, hogy kevéssel az 1567. év után alakult meg. 1836-ban már 1000-en felül volt a lelkek száma és 1870 ben két egészen uj iskolaépületet emeltetett az egyház a község főterén 5000 frt költséggel. A tantermek egyenként 120 gyermek befogadására is elég tágasak. Az iskolákat az egyház önerejéből tartja fenn évenként 1200 frttal. Az egyház tagjai alkotják — csekély kivétellel — a politikai községet is és mindnyájan magyarok. Leányegyháza *Szintye*, alakult 1889-ben; iskoláját az egyház tagjai, az egyházmegye és Aradvármegye közös támogatással tartják fenn. 63 növendék között 19 más nemzetiségű. van. Ágya Szintyével egyike a legrendezettebb egyházaknak. Ágyai lelkész jelenleg: Nagy Sándor.

3. *Borossebes.* Régi egyház, az 1598. év táján alakult. Mostani temploma 1813-ban építtetett, melyet valószínűleg az iskola felépítése előzött meg. 1780-tól állandó vegyes iskoláját az egyház maga tartotta fenn, ma jár ez intézetbe 45 református és 34 más vallású növendék. A túlnyomó részben gör. keleti vallású román lakossággal szemben 364 református magyar találtatik. A magyar nyelv terjesztésére oly nagy mértékben hat ezen egyház, hogy míg a szomszéd községekben alig van magyarul csak keveset is beszélő idegen ajkú, addig Borossebesen a románok nagy része, ha nem is helyesen, de beszél az állam nyelvén. Leányegyháza Bokszeg, iskolával; ez és 29 szórvány képezi a borossebesi missziói kört.

4. *Bélzerind.* Ujabb történetéből tudjuk, hogy az 1879. évben árvízveszély annyira megsemmisíté, hogy a templomon kívül csak nyolcz lakóház maradt. 1880-ban, messze az elpusztult falu helyétől, Vadászhoz közel báró Simonyi Lajos birtokán települt le ujra. Az egyházat temérdek fáradsággal, utánjárással az agg Szőcs Imre lelkész alkotta ujjá és az egyház igazi megmentőjét áldhatja e derék férfiúban. A vallásos buzgóság és az anyagi helyzet fokozatos erősödést tüntet fel. Iskolájának fentartása évi 300 frtot igényel és a hívek ez összeget önmegadóztatás útján teremtik elő.

5. *Erdőhegy.* E község 1770-ig Szederhely és Karancs nevű szórványos telepekből állott és csak az ezen évben tartott megyei gyűlésen proklamáltatott községgé. Száz év alatt a község tetemesen gyarapodott és benne a román ajkúak megfogyatkoztak. Ma már a magyar reformátusság túlnyomó mind számban, mind vagyonban, a földbirtok is mindinkább a magyarság kezébe kerül. A két iskola fentartása jelenleg 6—700 frtba kerül. Község és egyház között a legpéldásabb egyetértés van és

az egyháztanács tagjai csaknem ugyanazok, kik a községi előljáróságot képezik. Erdőhegy 9 fiókegyházzal képezi az erdőhegyi missziói kört.

6. *Feketegyarmat.* Egyike a legrégibb, 300 év óta szakadatlanul létező, reformált egyházaknak. 1555-ben már mint tekintélyes anyaegyház szerepelt; hozzá tartozott Nagy-Zerind is. Egy 1844-ben vezetett jegyzőkönyv hátsó lapján olvasható, hogy az egyháznak a községgel együtt 1700 táján vége lett. A menekültek 1711 körül, idegenekkel vegyülve, a régi lakosok visszatértek, ujra megalakították az egyházat és községet, mely ez idő óta a mai napig teljes erőben fentartja magát. E század második felében egy tanítóság helyett kettő szerveztetett benne, sőt ma már a harmadik tanítóság felállításának is erősen érezi szükségét. Most 1500 frtot fordít iskoláira. Az egész község tisztán református magyarokból áll; a lelkek száma 1563.

7. *Gyorok* hihetőleg korán bevette a reformációt, de a város pusztulása után csak 1798-ban éledt fel benne ismét a reformált egyház és e században mindent megtett annak fentartására a hívek buzgósága. Ujabb föllendülése Rácz Károly lelkészkedése idején történik (»A zarándi egyházmegye története« cz. könyv irója.) Uj iskola az 1887. évben épült és ennek árát a sokképen sujtott hívek, minden erejök fölhasználásával, az utóbbi években teljesen kifizették. Az egyház részére a majdnem 2 évszázadig nélkülözött Apaffi-féle 100 kősós alapítvány kiadatott és meg ígérték annak, hogy a kősó helyett évenként adandó 252 frt 300 frtra fog emeltetni. Ez alapítványt a ménesi egyháznak tette Apaffi, 1678. szept. 13-án, a híveknek »praedicator és scholamester tartásira való elégtelenségekre« tekintettel. Igy 1895-ben elválasztatott a lelkészségtől a tanítóság, rendes tanító állíttatván be az iskolába, 300 forint fizetéssel, mit az alapítvány fedez. Ez egyház Gyorok magyarságának alapja, nehéz viszonyok között megőrzője és iskolája terjeszti leginkább a románok között a magyar nyelvet.

8. *Kispereg.* Régen Tőpereknek hívták, a 18. században puszta volt. 1787-ben II. József az Egyekből 1774-ben május 12-én kivert református lakosokat telepítette oda, temérdek viszontagság, 12 évi keserves bujdosás után. Következtetni lehet egy pár adatból, hogy a letelepülés idején a lelkek száma 250—300 lehetett. Templomát az 1822. év október 21-ikén kezdték épiteni, alapköve akkor tétetvén le ünnepélyesen. Egyike Aradvármegye legrendezettebb és legvagyonosabb ref. egyházainak és a derék tősgyökeres magyar lakosság vallás-erkölcsi élete, buzgósága a legszebb reményt keltik jövendő fejlődésére nézve is. 1837-ben 1113 volt a lelkek száma, ma már meghaladja a 2500-at. Van három iskolája 245 iskolába járó növendékkel, három tanítóval. A magyarságot e vidéken a század elején Kispereg képviselte Magyar-Pécskával együtt a többi idegen ajkú oláh, tót és német községek között. Most is nagy hatással van különö-

sen Német-Peregre, melynek német és cseh ajkú lakósaival már lehet magyarul beszélni, míg ezelőtt húsz évvel alig találkozott egy-két katonaviselt ember, ki magyarul tudott. Az egyház küzdelmekkel teljes történetét megírta Szondy Imre jelenlegi lelkész »Az Egyekből lett Kispereg története« czímmel és kiadta az egyház a 100 éves fenállás örömünnepe alkalmából. (Arad, 1887. Nyomatott Gyulai Istvánnál.) Leányegyháza *Német-Pereg*, itt a reformátusok cseh ajkúak, a század közepén települtek e helyre. Van előkönyörgő tanítója, rendes iskolája, melyben a magyar nyelv tanításával évenként fokozatosan szép eredményt érnek el. A tanulók száma 43.

9. *Nagyzerind*. A 16. században, mint leányegyház, Feketegyarmathoz tartozott. Később a törökpusztítás martaléka lett és csak az 1690-ben alakult ujra. Mostani temploma 1796-ban épült. Anyagi tekintetben sok küzdelemnek volt kitéve régebben, míg ma már két iskoláját (nem sokára a harmadikat is) önerejéből tartja fenn 2400 frt költséggel. Az 1860. év óta Zerinden szabad iskoláztatás van életbe léptetve. A lakosok tisztán ref. vallásúak és magyarok. A lelkek száma 2000 körül van, jelenleg már több is; iskolákba jár 224 növendék. Ez egyház a magyarság erősítésére annyiban van hatással, hogy a szomszéd községekben lakó jobb módú románok az itteni fiúiskolába hozzák gyermekeiket, hogy itt a magyar nyelvet sajátitsák el. Ennek eredménye részben már az, hogy Miskén és Székudvaron is a románok meglehetősen birják a magyar nyelvet.

10. *Pankota*. Itt a ref. egyház azon időtől fogva állhat fenn, midőn a jelenlegi Pankota régi helyéről ide helyeztetett át, a mi állítólag az 1780-dik év körül történt. A protestánsok itteni megtelepítésén különösen egy Jedlicska nevű ág. ev. vallású kincstári tiszttartó buzgólkodott és oly lelkesen, hogy a város központján a legszebb helyeket jelölte ki a prot. egyház számára. Anyakönyvei 1811-től fogva vezettetnek. Temploma és iskolája 1857-ben épült A hosszú időkön át belviszály által emésztett egyházban csak 1870-től, Kócsa Károly mostani lelkész működésétől, kezdve állott helyre a rend, kinek építő keze meglátszik az egyház kül- és belállapotán. Anyakönyvében az adakozások 5—6 ezer forintra rugnak. Remény van rá, hogy legközelebb — államsegély mellett — iskolájának vezetése külön tanítóra fog bizatni. A magyarság védelmére jelentékeny befolyással van az egyház, mivel itt a református az egyetlen felekezet, mely magyar nyelven végzi egyházi szertartásait. A lelkek száma 50—60 év alatt megkétszereződött.

11. *Radna-Lippa*. Lippa egyike volt a legelső prot. egyházaknak és ennél egyebet alig tudunk multjáról. A radna-lippai ref. egyház 1890. nov. 23-án alakult meg »radna-lippai magyar prot. egyház« néven egy próbaévre. 1891. nov. elsején pedig mint »ev. ref. egyház« állandósult és mint ilyen áll fenn ma is. Az ágostai hitv. evangelikusok bár meg volt

bennök a készség, hivatalosan nem egyesülhettek, mert e törekvésükben egyházi felsőbbségük részéről — nem tudni mi okból — nem találtak támogatásra. Nem volt könnyű a kezdet nehézségeivel megküzdenie, de éppen a küzdelem árán ma már saját díszes egyházi épülettel rendelkezik. (Imaterem, lelkészlak.) Iskola nincs, a hittanítás oly alakban teljesíttetik, mint az aradi egyházban. Céljai között egyik fő a magyar nyelv ápolása és mint ilyen czélú intézmény — az állami iskolákon kívül — úgyszólván egyedül áll az egyházhoz tartozó, mintegy 35 □ mérföldet magába foglaló területen. Alig 5 évi áldásos működés után nem igen találkozik olyan prot. vallású, ki a magyar nyelvet ne beszélné. A magyarság ügyét tekintve, egyike ez egyház az ország legfontosabb ilyen nemű telepeinek. A lelkek száma összesen 327. 64 szórványnyal együttesen alkotja a radna-lippai missziói kört.

12. *Szemlak.* Multjáról semmit nem tudunk. A mostani egyház az 1838. évben alakult a Debreczen mellől, ide költözött balmaz-ujvárosi lakosokból. A Maroson építtetni engedett vizimalma adta meg neki az anyagi boldogulás lehetőségét. Kezdetben imaházzal kellett beérnie, mig a kitartó munkás egyháziasság s a fáradhatlanul maig működő lelkész Bedrich József munkássága az 1885. évben felépitették a diszes templomot. Van »templom- és iskola-alap«-ja, valamint »ösztöndij alap«-ja is. Ingyenes iskoláztatás mellett ma 100-on felül van a tanulók száma, pedig az egyház népessége csak 550 lélekből áll. Az egyház anyanyelve a német, tanitói nyelv magyar-német; a nép mindkét nyelvet egyformán beszéli. Kitünően rendezett egyház.

13. *Szentleányfalva.* Alakult a zimándi pusztán az 1854. évben; a lakosok leginkább Dombegyházáról s aztán Majlátról eredtek. Felépülése után sok csapás érte a községet. Temploma az 1878. évben épült; új iskolája nehány évvel ezelőtt. Az egyház alakulása óta kiköltözés s róm. kath. vallásu németek beköltözése által számban apadt ugyan, de anyagilag nagy arányban fejlődött. Fakert és Uj-Panát között a magyarság erős képviselője s védelmezője. A lelkek száma 894, egy iskolában 113 növendékkel.

14. *Vadász.* Régebben Cseke-Vadász, nagyon régi hely, temploma árpádkori épitmény becses freskókkal. Pusztulása után 1712-ben tértek vissza a lakosok Péter diákkal, ki az uj egyháznak lelkésze s tanitója lett. Ma erős, rendezett egyház, két iskolájára 1320 frtot fordít évenkint. Ez iskolákban mindig vannak helybeli és vidéki román gyermekek. A magyarság erősítésére szolgál az iskolai és népkönyvtár (276 kötet), magyar olvasókör, temetkezési egylet, takarék-magtár, társas — felolvasással összekötött — téli összejövetelek. Ez örvendetes erkölcsi és anyagi haladás eszközlője a mostani lelkész, Hajdu Elek. Leányegyháza *Cseremő*; 1878-ig magára hagyatva tengett, mig 1884-ben megnyilt iskolája, mely csakhamar Vadas Gyula lelkész és tanító vezetése alatt egyike lett a legkitünőbb aradvár-

megyei iskoláknak. A közelebbi népszámlálás óta a ref. magyarság közel 600-ra szaporodott. 1895-ben épült fel csaknem 4000 frt költséggel díszes imaháza és iskolája, mely bármelyik nagyobb egyházba odaillenék. Minden megért arra immár, hogy legközelebb anyaegyházzá legyen és megerősödve teljesítse vallásos és hazafias legszebb feladatát. Ez lesz a 15. rendes anyaegyház Aradvármegyében.

Ezekben ismertettük röviden a református egyházakat. A zarándi maradvány meg van kétszereződve. A mai egyházak mind megértik hivatásukat, tehát a folytonos fejlődésre és előhaladásra alapos kilátás van.

VI. Az ágostai hitvallásu evangelikus egyház. Az aradvármegyei ág. h. ev. 5 egyház a magyarhoni ág. h. ev. bányakerület békési, 1895. január 1-től kezdve pedig arad-békési esperességébe tartozik. Egyházai a következők: Apatelek, Arad, Medgyes-Egyháza, Szemlak és Uj-Fazekas-Varsánd.

1. *Apatelek.* Ez egyház már 1748-ban alakult br. Péterfy János birtokán. Institóris György tiszttartó ugyanis Gécs István b.-csabai lelkész és néhány hívének bel- és kültelket eszközölvén ki br. Péterfy János birtokostól, ezek oda költözködtek. Később az Atzél-család birtokába jutván Apatelek, ők is mindenkor szivesen istápolták ezen a románság közzé ékelt kis egyházat. De több mint 146 éves multja daczára e kisded egyház nem tudott megerősödni, a minek oka leginkább abban rejlik, hogy sem helyben, sem annak vidékén bérletet vagy földet venni egyátalán nem lehet; oka az is, hogy ide többnyire az Alföld szegényebb népe vándorol, a mely sem az erdei, sem a hegyen való munkát nem érti; de oka az is, hogy maga a talaj csak rendkivül kedvező időjárás mellett ád meglehetős termést; végre az, hogy a szőlők, a melyek tetemes jövedelmet biztosítottak, a phylloxera által teljesen megsemmisültek. Miként tehát maguk a hívek mindenkor az élet nehézségeivel voltak kénytelenek küzdeni, úgy az egyház is mind e mai napig, azt lehet mondani, csak tengeti életét, s ha a magyarhoni ev. egyházi egyetemes gyámintézet, a némethoni Gusztáv Adolf egylet és a br. Baldácsy-féle alap segitségére nincs, régen feloszlott volna. Az 1870-es évek mostoha termései, a melyekben sem a papot, sem a tanitót nem birták fizetni, arra késztették a híveket, hogy takarékmagtárt alapitsanak. Ennek áldásos volta bebizonyult az által, hogy 1886—1894-ig ennek fölös jövedelméből 1436 frt 08 krt fizettek le adósságukból, azonkivül ebből nyer a tanitó évenként 5 köböl búzát. Csak is a hívek áldozatkészségének köszönhető, hogy több mint 3000 frtot tevő adósságukból már 2800 frtot törlesztettek.

Ez egyház első temploma egy kisded faház volt, a melynek helyén 1783-ban épült a templom. Ezt 1885-ben 2 méterrel magasitották s teljesen renoválták, 1791-ben pedig két harangot szereztek s azokat mind e

mai napig is használják. A lelkek száma 296. Szórványai kiterjednek Aradvármegye ternovai, borosjenői, borossebesi, halmágyi és Biharvármegye beéli járásaira. E szórványban az 1890-dik évi népszámlálás szerint 348 lélek lakott. Lelkészei 1748—1757 Gécs István s annak fia Gécs Pál, 1776-ig Meljan György, 1806-ig Lissay István, 1811-ig Opplatkay Tessényi János, 1816-ig Szlamay Mihály, 1822-ig Wagner Károly, 1832-ig Szalmovszky János, 1840-ig Czukker Sándor, 1842-ig Paulinyi Károly, 1844-ig Kutlik János, 1856-ig Hajnótzy Sámuel, 1873-ig Orgovány Pál, 1888-ig Chovan Viktor, 1888 óta pedig Gálik Mátyás. Az egyház anyakönyvei 1748—1806-ig egy az égés folytán hibássá lett és 3 drb. a mai korig terjedő ép kötetből állanak. Ezen egyház már alakulásakor iskolát is létesített. Annak épülete 1835-ik évben leégvén, helyette új emeltetett. De ez idő folytán szüknek bizonyulván, 1886 ban egy külön tantermet toldottak hozzá. 1748-tól máig 14 tanitója volt. Ez egyház és iskola valóban kultur-missiót teljesit Aradvármegye ezen keleti részén. Iskolájában, daczára hogy a hívek anyanyelve a tót, a tannyelv a magyar, s a tót csak kisegitőül használtatik. — A hívek áldozatkészsége páratlan, amennyiben az egyenes állami adónak 80%-ját fizetik egyházi és iskolai adó fejében. Foglalkozásra nézve az ágostaiak föld- és szőlőmívelők. Szorgalmuk és józanságuk által tünnek ki leginkább, úgy hogy messze vidéken keresett cselédek. Szórványhelyei, a melyekben tömegesebben laknak ág. h. ev. hívek: Silingyia, Hódos, B.-Jenő, Buttyin, Dézna.

2. *Arad.* Az aradi egyház csak 1846-ban alakult, habár annak hivei között már 1827-ben találunk életjelt, amennyiben az ev. reformátusokkal egy közös egyház alakitásán fáradoztak, de sikertelenül. Glacz János, majd Hász Mátyás gyakran összehivták az ev. híveket saját házukba s a szemlaki és f.-varsándi lelkészekkel tartattak isteni tiszteleteket. Bittó Sándor, Fábián Gábor és Institóris János még 1843-ban is azon fáradoztak, habár sikertelenül, hogy a kétféle protestáns híveket együttes egyházalakitásra bírják. E terv meghiusulta után 1846 ban végre megalakúlt az ág. hitv. ev. egyház és Stefány Dánielt választá meg első lelkészeül, felügyelőjeül pedig Purgly Jánost.

1847-ben a templom-utcza sarkán lévő Török-féle házat vették meg 10,800 pfrton. Ezen házzal azonban az egyháznak nem volt szerencséje, kénytelen volt azt eladni. 1849-ben lelkészük Stefány Dániel elhalálozván, helyébe Frint János kikindai lelkészt választották meg. De ez sem volt képes az egyház iránti buzgóságot felkölteni s 5 havi működés után szomorú szívvel távozott a határőrvidékbeli Franzfeldre. Utána 1850-ben Nikodém János választatott meg. E férfiu voltaképen az egyház megalapítója. Institóris Jánossal és Hász Sándorral együttesen sikerült e férfiunak a Tököly-térre néző két telket a várostól megszerezni. Egy harmadik, az előbbiekkel határos telket maga vett meg s iratta az egyházra

E törekvésökben hathatósan segédkeztek: Kászonyi János egyházi felügyelő és Albrecht Nándor, majd Prinner V. Samu gondnokok. Sok utánjárás, könyörgés és intelem után végre 1866-ban oly tőkét gyűjtött az egyház, melylyel a templom, iskola és paplak építéséhez foghattak. Ez építkezést 1868-ban fejezték be s pünkösd ünnepén szentelték fel imatermüket. 1868-tól kezdve az egyház szépen fejlődik és az eredetileg 310 lélekből ma már 1400 lélekre szaporodott fel az egyházközség.

Nikodém János lelkész 1875-ben nyugalomba vonúlt s helyébe Stiegler Gusztáv választatott meg. Ez innen 1881-ben Sopronba távozván, Frint Lajos jött 1881-ben. Az egyház jelenlegi felügyelője: Hász Sándor kir. tanácsos. Az egyház hívei számának növekedtével mindinkább érezhetővé válik egy templomnak építése. Már 1866-ban készült el egy építendő templomnak tervrajza, de annak kivitele az anyagi erő elégtelensége folytán lehetetlen volt. 1885-ben azonban a lelkész indítványára gyűjtés indíttatott meg a hívek között egy templomépítési alap létesítésére, még pedig oly tervezettel, hogy a hívek által aláirt összeg 10 évi részletben törlesztessék. Ily módon maguk a hívek több mint 16,000 frtot irtak alá s fizettek is le. Szontagh Gyula, Réthy Victor, Wadowsky Gusztáv és neje Vavra Emilia gyüjtései, továbbá hangversenyek adása által a tőke 1894. végén 22,267 frt 96 krra szaporodott fel. Ezen templom-alap azonban még mindég kevés s azért az e czélra való gyüjtés még tovább foly. Az egyháznak egyéb alapjai: a segély-alap 835 forint 67 kr., a »Luther-alap« 383 frt 05 kr., a szegény tanulókat segélyző alap 81 frt 60 kr. összegben.

Anyakönyvei 1846-ban veszik kezdetöket; 1894-ben szül. 58, esküdött 30 pár, meghalt 31, konfirmáltatott 21 egyén. Az egyház megalakulásakor az iskolát szükségesnek tartván, azt fel is állította s első tanitóul Skultéty Istvánt hivta meg. Ennek eltávozta után a lelkészek tanitóskodtak. De mivel a két első lelkész csak rövid ideig működött, az iskola felvirágoztatása Nikodém Jánosra várt. S e várakozásnak ő meg is felelt. Oly iskolát teremtett, a mely messze vidéken páratlanúl állott. Arad város polgárai valláskülönbség nélkül szerencsének tartották, ha gyermekeiket ez iskolába küldhették. 1872-ben Nikodém János az egyházzal egyetértve, Mádai Mátyás szegedi tanitót hívta meg, kinek szerencsés vezetése alatt az iskola színvonala szintén magasan állott. Ez időbe esik a városi iskolák felállítása. Mádai tartván attól, hogy növendékeinek száma nagyon is meg fog csappanni, 1873 ban átment a városi iskolához, az egyház iskolája pedig be lőn szüntetve. — 1877-ben Stiegler Gusztáv lelkész kezdeményezésére az iskola, mint felekezeti iskola, ismét felállíttatott s Graszel János volt annak 1894-ig tanitója, 1896-ig László János, azóta pedig Lautner Mátyás. Az aradi egyház lélekszáma évről-évre tetemesen szaporodik, a mi nem a születés többletének, hanem a város

örvendetes fejlődésénél fogva a folytonos bevándorlásnak tulajdonitható. Igaz ugyan, hogy a hívek folytonos hullámzásánál fogva azoknak egyházilag való gondozása nehézségekbe ütközik, de tekintve, hogy az életrevalóbbak állandóan telepednek le, az egyház értelmes hívekben mindég csak nyer.

3. *Medgyes-Egyháza* csak 1893-ban alakult, még pedig a kincstártól vett földeken. E földeket a békés-csabaiak azon kötelezettséggel vették meg, hogy községet is fognak. azokon alakitani. Medgyes-Bodzásra 104 család költözött, kik egy róm. kath. és egy izraelita család kivételével mindnyájan ág. h. evangelikusok voltak. Eleinte az ottlakai lelkész járt át hozzájuk vasárnap délután isteni tisztelet tartása végett, később azonban önállósíttatván az egyház, az ottlakai s. lelkészt Zsilinszky Endrét választották meg. S minthogy a hívek legnagyobb része a volt medgyesi pusztán épített magának házat; a község és egyház Medgyes-Egyháza nevet nyert. A régi ispánlak átalakitás útján lett templom és paplak. — Elbocsáttatván az egyház a b.-csabai anyaegyháztól, anyásíttatott s szép fejlődésnek indúl, amennyiben most 300 család lakik ott. Anyakönyvei 1893. óta vannak s utolsó év népmozgalmi adatai a következők: született 1894-ben 107 gyermek, esküdött 17 pár, meghalt 83 egyén. 2 iskolája községi, de az egyikben mindig ág. h. evangelikus a tanitó. Hivei vallásosak és erényesek, de a vasárnap tartatni szokott heti piacz a népet egyetlen szellemi tápjától, az isten igéjétől vonja el.

4. *Szemlak* 1819-ben alakult a Mezőberényből odaköltözött 30 német és Szarvasról odavándorolt 10 tót családból. 1828. egyházilag a nagylaki egyházhoz tartozik. Midőn 1823-ban Balmaz-Ujvárosból néhány református német család költözött be, közös egyházat alkottak 1840-ig. A német és tót hívek között — emezek Nagylakról nyervén tápot — sok összeütközés történt a nyelv kérdésében, de mióta 1854-ben kölcsönösen szerződésre léptek, szép békességben élnek egymással. Templomát 1845-ben építette 8500 frton. Anyakönyvei alakulásával veszik kezdetöket. A lelkek száma 2169. Lelkészei voltak: 1829—1846 Stefány Dániel, ki innen Aradra jött, 1846—1852. Vankó Sámuel, 1852—1854. adminisztratorként Ruttkay Sámuel, 1854—1881. Goldberger Péter Pál, 1881-től Liffa János, felügyelője Istvánffy Béla. Az egyháznak két iskolája és két tanitója van. Ezekben a vallás kivételével minden tantárgy magyarul tanittatik. A szemlaki nép szorgalmas, takarékos és vagyonos földmivelőkből áll, de egyik főhibájuk a perlekedés.

5. *Uj-Fazekas-Varsánd.* Ezen egyház hivei dunántulról Gencsről és Lovász-Patonáról származtak Orosházára; 1774-ben gróf Nákó Kristóf a torontálmegyei Nákófalvára telepített Orosházáról 50 családot. E helyen tartózkodtak 1792-ig, midőn, nem birván el a reájuk rótt terheket, gróf Fekete János hívásának engedtek s Fazekas-Varsándra költözködtek. E

magyar község az oláhság tengerében egy kis szigetet képez, melyet sem a viharok dúlása, sem az ellenséges rossz indulat nem birt megtörni s mind e mai napig megtartotta őseinek magyar nyelvét és hitét. 1892-ben nagy örömmel és szép ünnepélyességgel ülte meg az egyház és község fennállásának 100-dik évfordulóját. Az egyház lelkészei voltak: Vágner Péter, ő vezette 1792-ben Nákófalváról F.-Varsándra a híveket s alatta épült a templom 1880-ban. Utána Benkő Sámuel következett, ki 1805-ig lelkészkedett. Őt követte Simon Sámuel 1805—1824-ig, Szarvasra választatván meg, az akkori békés-bánáti egyházmegyének esperese lett. Obetkó Mihály 1825—1843 ig, Feyér János 1843—1849-ig, Neumann Károly 1849—1875-ig, Csepregi György 1875. deczember 5-től máig. Az egyház felügyelői báró Edelsheim-Gyulai Lipót volt s annak halála óta annak fia. Ez egyháznak két iskolája van. A második iskolához való telket báró Edelsheim-Gyulai Lipót adta s azonkivül felépítéséhez még 500 frttal járult. Anyakönyvei 1785-ben veszik kezdetöket. A lelkek száma 945. Az 1894. évi népmozgalmi adatok: született 67 gyermek, esküdött 11 pár, meghalt 28 egyén. Népe szeret olvasni s érdeklődik a közügyek iránt.

Az aradvármegyei *ág. hitv. ev. egyházak vagyoni állapota* 1894. évben volt:

I. Apatelek. 1. Ingatlan: templom, iskola, lelkész s tanitói lak, lelkészi s tanitói föld, egyházi és lelkészi szőlő 10,195 frt. 2. Ingó: templom s iskola felszerelése, alapítványok, takarékmagtár értéke, kertkeritések 2917 frt 24 kr. Összesen 13,112 frt 24 kr. 3. A lelkész fizetése 486 frt 87 kr. 4. A tanitó fizetése 394 frt.

II. Arad. 1. Ingatlan: egyemeletes épülete 24,000 frt. 2. Ingó: felszerelések 1356 frt. Alapok: templomépitési 22,267 frt 96 kr. Luther: 383 frt 05 kr. Segély: 835 frt 67 kr. Szegény tanulókat segélyző 81 frt 60 kr. Tartalék: 52 frt 85 kr. Összesen 48,977 frt 13 kr. 3. A lelkész fizetése 1290 frt. 4. A tanitó fizetése 900 frt.

III Szemlak. 1 Ingatlan: templom, iskolák, paplak, harangozói lak, tanitók, papi s tanitói földek, egy házhely, egyházi föld 33,850 frt. 2. Ingó: 2500 frt. Összesen 35,350 frt. 3. Lelkész fizetése 800 frt. 4. Tanitók fizetése 650+500=1050 frt.

IV. Uj-Fazekas-Varsánd. 1. Ingatlanok: templom, paplak, iskolák, föld 22,075 frt. 2. Ingatlan 1895 frt. Összesen 24,600 frt. 3. Lelkész fizetése 1120 frt. 4. Tanitók fizetése 800+800=1600 frt.

VII. A zsidó hitközségek. A zsidóknak Aradra való első letelepedése 1717-ben történt, a mely időben Cosa altábornagy által nyujtott védelemlevél 2 zsidó részére biztositotta a letelepedési jogot. Az 1729. évben keletkezett a Chewra Kadischa (szent egylet), a mi kétségtelen bizonyitéka a szervezett hitközségnek, amennyiben e nélkül egy zsidó hitközség fennállása nem is képzelhető. Arad zsidó lakosságának száma az akkori

összeirás szerint a 18. század első felében igen csekély volt, igy pl. 1754-ben csak 24 zsidó család volt Aradon letelepedve. A tulajdonképeni szervezeti hitközségi élet csak az 1789. évben kezdődik. Ez időből származik a Chorin Áron főrabbivá választatását tartalmazó okmány. Érdekes az a tény, hogy e nagyműveltségű férfiú heti 4 bécsi ért. forint fizetéssel alalkalmaztatott, mely az 1790. évi junius hó 14-én kelt hitközségi határozattal azon indokból, mivel a hitközség működésével nagyon meg volt elégedve, hetenkénti 5 bécsi forintra emeltetett. — Chorin felvilágosodott ember és nagy reformátor volt, a ki a hitközség előhaladását vallásos alapon fejlesztette azon időben, midőn veszedelmes volt a régi hagyományokkal szakitani.

Utóda, Steinhardt Jakab főrabbi, törekvésének súlypontját az istenitisztelet külső formáinak nemesitésére helyezte, a jelenlegi főrabbi, dr. Rosenberg Sándor, e tudós és emelkedett szellemű szónok, elődeinek szellemében folytatja működését. Ezen férfiak vezetése alatt az aradi izr. hitközség minta hitközséggé lett, a mely szerves vallási, közművelődési és jótékonysági intézményei által nemcsak hazánkban, hanem annak határain messze túlterjedő nevezetességet és tekintélyt vivott ki magának. A hitközség jelenlegi lélekszáma 5000, tagjainak száma 800, 657 adózóval.

Vagyona áll a zsinagóga és iskola alapház, a leányiskola épületéből, a zsinagóga berendezéséhez tartozó tárgyak és különféle czélokra létesített alapitványokból 150,000 frtnyi összértékben. A hitközség évi szükséglete az 1895. évi költségvetés szerint 33,800 frt 15 krt tesz. Ennek fedezésére szolgál: cultusadó 13,289 frt 55 kr, egyéb jövedelem 20,510 frt 60 kr. Összes bevétele: 33,800 frt 15 kr.

A hitközség beléletének kormányzása egy minden harmadik évben ujból megválasztott 29 tagból álló képviselőtestület által történik, melynek élén a szintén minden harmadik évben választott elnök és alelnök áll. A hitközség belügyeinek vezetésére a képviselők következő szakosztályokba osztatnak be: u. m. kultusz-, iskola-, pénzügyi-, gazdasági- és számvizsgáló szakosztályba Az árvaház vezetése egy 7 férfi és 5 női tagból álló gondnokság által eszközöltetik. A hitközség jelenlegi elnöke: Deutsch Bernát, alelnöke: Kohn S. N.

A hitközségben fennálló közművelődési és jótékony intézmények a következők: Egy fiú- és egy leányiskola. A fiúiskola 1832-ben alapittatott, mint főelemi és reáliskola. 1874-ben a reáliskola megszünt, mivel az állam állított fel reáliskolát a városban. — A leányiskola 1855-ben alapittatott. Mindkét intézet jelenleg elemi iskola jellegű és 4—4 osztályú. Az oktatás 4 tanitó, 4 tanitónő és egy tornatanitó által eszközöltetik. A tanulók száma az utolsó tanévben 182 fiú és 147 leány volt. A városi közös elemi, polgári és állami középiskolákba járó izr. tanulók hittanból a főrabbi és három hittanártól nyernek oktatást.

A Chewra Kadischa betegápoló és temetkezési szent testvéregylet 1729-ben alapíttatott. Czélja: betegek ápolása saját kórházában és azon kivül is. Az elhaltak eltemetése az általa kezelt saját temetőjében. A szegények díjmentesen és a fizetőképesek az alapszabályaiban megállapított csekély díjak fizetése mellett temettetnek el. A kórházban ápolt betegek száma volt 1894-ben 101 és pedig 6 fizetéses és 95 díjtalan. A kórház szükséglete 1894-ben 3043 frt 78 krra rugott. A kórház 30.715 frt 86 krt tevő alapítványának kamataiból az egyleti tagok tagdíjai és egyéb adományokból tartatik fenn.

Az izr. jótékony egylet 1830-ban alapíttatott, tagjainak száma 250. Czélja szegények és keresetképtelenek segélyezése, fitanulók és iparostanonczok felruházása. Alaptőkéje 24,518 frt 13 kr., évi bevétele mintegy 3000 frt

Az izr. nőegylet 1854 ben alapíttatott, tagjainak száma 504. Czélja szemérmes izr. szegényeket, nevezetesen nőket, főleg ha betegek, gyermekágyasok, özvegyek, továbbá árvákat az egylet anyagi erejéhez mérten támogatni. Alaptőkéje 17,856 frt 89 kr., évi bevétele 3000 frt. — Ujabban népkonyhát tart fenn, melyben a mult télen (1896/7) 5108 egyén kapott meleg ételt.

Az izr. kiházasitó egylet 1867 ben alapíttatott, tagjainak száma 320. Czélja szegény izr. leányok kiházasitását 100—200 frtnyi házassági jutalék engedélyezése által lehetővé tenni. Alaptőkéje 10,000 frt, évi bevétele mintegy 1200 frt.

A Deutsch Ignácz által alapitott «aradi izr. árvaház« 1870-ben létesült, de jótékony működését csak 1874 ben kezdte meg. Czélja szegény izr. árvákat neveltetni és ápoltatni. Alaptőkéje 78,871 frt 51 kr., évi bevétele mintegy 3700 frt. Az árvaházba való felvételre 12 növendéki hely van rendszeresítve. A gondnokság élén most Bing Vilmos volt hitközségi elnök áll.

A Zsidó koma- és Gemiluth Cheszed-egylet 1880-ban alapíttatott, tagjainak száma 160. Czélja szegény zsidóknak ujszülött figyermeküket részére komát szerezni, azoknak szüleit, továbbá itt lakó, vagy átutazásban levő szegényeket segélyezni. Alaptőkéje 700 frt, évi bevétele 500 frt.

A felekezetnélküli «Concordia« betegsegélyző és temetkezési egylet 1885-ben alapíttatott. Tagjainak száma 340. Czélja beteg tagjait orvosi segélylyel, gyógyszerekkel és másképp támogatni. Halálozás esetén 50 frtot utalványoz az elhunyt tag hátramaradt családjának. Alaptőkéje 2500 frt, évi bevétele 2300 frt.

Az Első aradi betegsegélyző és temetkezési felekezeti jellegnélküli egylet 1870-ben alapíttatott. Czélja beteg tagokat és azok családjait orvos, gyógyszerek és pénzsegély által támogatni, az elhalt tagok hátramaradottait végkielégités által segélyezni, keresetképtelenek és elaggottak részére

menhelyet nyitni. Alaptőkéje: az egyleté 8330 frt, az alapítandó menház alaptőkéje 15,160 frt. Tagok száma 500.

Aradvármegyének most már csaknem minden nagyobb mezővárosában van izraelita gyarapodó hitközség, melyek adatait azonban, központi szervezet hiányában, nem sikerült összegyűjteni.

C) Tanintézetek.

I. A középiskolák.

1. **Kir. főgymnásium.** Az aradi királyi főgymnásium nemcsak Aradvármegye területén, hanem ennél jóval nagyobb környéken az egyetlen ilynemű intézet. A középiskolai oktatás 1874-ben történt megnyiltáig a minoriták kezében volt, kik azt a rendelkezésükre álló szerény eszközökkel, de buzgón s odaadással vezették, különösen nagy szolgálatot tettek a magyarságnak az ötvenes években, midőn a felsőbb hatóságok minden germanizáló törekvése ellenére hazafias szellemben nevelték az ifjuságot. Azonban minden buzgalom s odaadás mellett is a rendelkezésükre álló eszközök szük volta folytán nem tarthattak lépést a város és vidék szellemi szükségletének növekedésével s igy előbbutóbb el kellett érkeznie azon időpontnak, midőn a művelődés követelményeinek jobban megfelelő világi intézet létesítése szükségessé vált. A 60-as évek vége felé mind élénkebben jelentkezett e szükségnek érzete. A városnak ily intézet létesítésére elegendő anyagi ereje nem lévén, a megye vette át a kezdeményezést. Az intézet költségeit a tanulmányi alapba beutalt Bibics-alapból kivánta fedezni s lépéseket tett ez alap visszaszerzése s kiegészítése iránt. A kormány úgy határozott ez ügyben, hogy a Bibics-alap azon része, mely az akkor létező 25 s a még létesítendő 114, egyenként évi 200 forintos ösztöndíj létesítése után fennmarad, az Aradon felállítandó lyceumra fordittassék. Báró Eötvös József, akkori közoktatásügyi magy. kir. miniszter, tervezete szerint az új intézet 9 osztályú a három utolsó évfolyamban három, u. m. jogi, theologianyelvészeti s végül természettudományi szakra oszló lyceum lett volna. E terv azonban br. Eötvös József halála folytán abban maradt s az új intézetnél is az addigi 8-osztályos beosztás lépett életbe.

1869-ben kezdték meg az új lyceum építését, a mostani Petőfi- és Eötvös-utcza közötti telken. Az első kapavágást maga báró Eötvös József tette meg. Majdnem 4 évig tartott, mig felépült a hatalmas palota, mely úgy impozáns arányai, mint épitészeti styljének nemessége folytán Aradnak talán most is legmonumentálisabb épülete. Az épület költségei egy félmillióra rugtak. Méretei a 9. osztályú lyceumra voltak számítva és miután ennek terve elejtetett, a 8. osztályú gymnasiumon kivül a tanitóképző, majd később a reáliskola elhelyezését is lehetővé tették.

Az 1873. év októberében kezdte meg működését az új gymnasium Sváby Pál igazgatása alatt. Az intézet könyvtárának és gyűjteményeinek beszerzése fennállásával egyidejüleg kezdődött meg s daczára, hogy a Bibics-alap az építkezés folytán kimerült, évenkint jelentékeny összeget fordítottak e czélra, s a könyvtár és a gyüjtemények részint vétel, részint adakozás útján úgy fölszaporodtak, hogy az intézet a jobban felszereltek közé számítható. Erről alább még bővebben szólunk.

A reáliskola, mely 1874-ben nyílt meg a lyceum épületében, hosszú ideig egyesítve volt a gymnasiummal, a mi az igazgató közösségében nyert kifejezést. Az egyesített középiskolák igazgatói voltak Sváby Pál s utána Kuncz Elek, kinek távozása után 1890—91-ben Kövesdi Ignácz vezette az igazgatóság ügyeit, mint helyettes. 1891-ben választatott külön a két intézet igazgatósága. Gymnasiumi igazgatóul Himpfner Béla, a reáliskola igazgatójául pedig Boros Vida neveztetett ki. A két igazgató hatásköre akként szabályoztatott, hogy a tanügyi vezetés mindkét igazgatónak feladata a saját intézeténél, az épület gazdasági kezelése pedig a gymnasiumi igazgatót illeti. Még szabatosabban meghatározta az igazgatók hatáskörét az 1894. évi április havában kelt miniszteri rendelet, mely befejezte a reáliskola függetlenitését. Teljesen különválva azonban még ma sincs a két intézet, a minthogy az épület és a gyüjtemények közössége folytán nem is lehet. A gymnasium 8 osztálya közül az első kettő a tanulók nagy száma miatt paralell oktatásban részesül.

Az intézet tanári kara jelenleg 1 igazgatóból s 18 tanárból áll. Tagjai minden időben élénk irodalmi tevékenységet fejtettek ki s Arad társadalmi életében is biztosították maguknak az őket megillető helyet. Beiratkozott tanulóinak száma megnyitásakor 362 volt; számuk az egyes években 302 és 455 mint szélső határok között ingadozott, de általában emelkedett s az 1894—5. tanév elején 403 volt. Az évközben kimaradt tanulók száma igen ingadozó volt; az egyes évek szerint 15 s 50 között változott. A tanulók legnagyobb része, a vidék értelmisége többségének megfelelőleg, róm. kath. vallású volt. Ezután következnek az izraeliták, majd a görög-keletiek s végül a protestánsok.

A róm. kath. vallású tanulók száma 148 és 223 között ingadozott; az utóbbi években számuk fogyott; az 1894—5. tanév elején 150-en voltak. A gör. keleti vallású tanulók száma az intézet megnyitásakor volt legnagyobb: 69. Azóta számuk általában fogy. Legkisebb számuk volt 31. Az 1894—5. tanév elején 41-en voltak. Az ev. reformátusok száma az első évben 4 volt; számuk a 90-es évekig általában emelkedik s azután megállapodott. Legnagyobb számuk volt 28. Az ág. evangelikus vallásúak száma volt 6; nehány évig emelkedés, azután, a kisebb ingadozásoktól eltekintve, megállapodás mutatkozik. Legnagyobb számuk volt 26. Az izraeliták száma az első évben volt 39; az nehány évig rohamosan emel-

kedett, s azóta is nagy ingadozásokat mutat. Legnagyobb számuk volt 141. Ezen fő vallásfelekezetekhez tartozik a tanulók legnagyobb része. Vannak ezen kivül görög katholikus vallásúak is, de igen kevesen, számuk soha sem volt nagyobb 7-nél. Végre léteznek tanulók, kik e vallásfelekezetek egyikéhez sem tartoznak. Ezek száma 63 és 15 között ingadozott.

Azon tanulók száma, kik az intézetnél fennállása óta érettségi vizsgálatot tettek, 347. Az 1890—1. tanév óta az új középiskolai tanterv szerint az aradi gymnasiumban is görög és görög-pótló tanfolyam adatik elő. Az első évben még igen kevesen hallgatták a görögöt pótló tárgyakat; számuk azonban egyre nőtt s ma már határozott túlsulyban vannak. Igy az 1890—1. évi 5-ik osztály 32 hallgatója közül csak 8-an hallgatták a görög pótló tárgyakat; az 1895—6. tanévben pedig ugyancsak az V-ik osztályban 23-an — 39 közül. Itt tehát bebizonyult a görög-pótló tanfolyam életrevalósága. A tanításnak igen hathatós segédeszközei az intézet jól ellátott könyv- és szertárai. A **könyvtárak** a következők:

a) Az *Orczy, Kézdi-Vásárhelyi* és *Törzskönyvtár*, mely az Orczy- és Vásárhelyi-családok adományából s az intézet évenkénti szerzeményeiből áll és együtt kezeltetik, jelenleg 22,483 kötetet foglal magában; nevezetesek a könyvtár birtokában levő ősnyomtatványok, melyek ritkaságuknál fogva nagy értéket képviselnek.

b) A *tanári könyvtár*, mely az egyesített gymnasiumi és reáliskolai tanári könyvtár szétosztása által jutott az intézet kizárólagos tulajdonába. Évenként szaporodván, jelenleg 1010 műből áll 2337 kötetben.

c) Az *ifjusági könyvtár*, mely nagyobbrészt az ifjuság által fizetett évi 1 frtos könyvtári díjakból szereztetett s aránylag keveset gyarapodott adományozás útján, eredetileg szintén a gymnasium és reáliskola közös tulajdonát képezte s csak 1891-ben választatott külön a két iskola elválása alkalmából. 1896-ban összesen 2233 műből állott 3818 kötetben s vagy 7000 frt értékben. A könyvtár a művek tartalma szerint 9 csoportra oszlik s az ifjúság szellemi igényei szerint van összeválogatva. Az ifjuságnak hetenkint egyszer adatnak könyvek, osztályok szerint meghatározott időben. A könyvtár kezelését nagyon megnehezíti rossz elhelyezése. Az intézet **szertárai**:

a) A *természettani szertár*, mely az intézet megnyiltakor 168 természettani és 35 vegytani eszközt foglalt magában 3996 frt értékkel, évről-évre nagy mértékben gyarapodott különösen Antolik Károly tanár buzgalma folytán, jelenleg (1896) 781 drbból áll, 7146 frt 73 kr. értékben. A szertárt a reáliskola is használja fennállása óta; helyiségeiben vannak elhelyezve ez utóbbi intézet természettani eszközei is, melyek 1881. óta szereztettek be s külön leltár szerint kezeltetnek. A szertár történetéből megemlítendő még, hogy annak helyiségében a hetvenes évek végén s a

nyolczvanas évek elején számos népszerű előadást tartottak, melyeket az aradi mivelt közönség nagy számmal látogatott.

b) A *természetrajzi szertár.* Az intézet megalapításakor már meglehetősen teljes ásvány- és növénygyüjteménynyel birt, csak állatgyüjteménye volt hiányos. Hiányai azóta részint adományozás, részint beszerzés útján pótoltattak s ma már a szertár felszerelése egészen kielégítő, magában foglalja nemcsak az egész vidék ásvány-, növény- és állatvilágát, hanem a szemléltető oktatás minden szükséges eszközét is és számos ritkasággal is rendelkezik. Álladéka jelenleg 7703 darab 2930 frt 48 kr. értékben.

c) *A történelem-földrajzi* szertár. Állománya 547 drb. 1123 frt 25 kr. értékben. Legnagyobb részt fali térképekből áll, melyek azonban nagyrészt elavultak s igy nem nagyon felelnek meg a követelményeknek.

d) *A régiségtár.* Ujabb eredetű mint az intézet: 1881-ben keletkezett. Nagyobbára a megyében talált régiségekből áll; a tárgyak száma 757, értékük 225 frt 13 kr. Van a gyűjteménynek némi pénzalapja (185 frt 43 kr. is) s azonkivül két szekrénye, de nincsen megfelelő helyisége s ennek folytán szükségből a diszteremben van elhelyezve.

e) *A pénz- és éremgyüjtemény.* Az intézettel egyidős, évről-évre szaporodott s jelenleg 2423 darabból áll 334 frt 49 kr. értékben; nehány igen értékes darabot is foglal magában.

f) *A philológiai gyüjtemény.* A classica philologiai oktatást előmozditó szemléltető eszközök külön csoportba való gyüjtése csak az 1889–90. tanévben vette kezdetét. Addig e tárgyak más gyüjteményekhez tartoztak. A helyiség hiánya megakadályozta e gyüjtemény nagyobb mérvű fejlődését. A gyüjtemény képei a tantermek s a folyosók falain vannak elhelyezve, a gyps és czinkfigurákat tartalmazó üvegszekrény pedig a 8-ik osztályban van. E gyüjtemény 103 darabból áll: 25 darab gyps- és czinkfigurából s 75 drb. fényképből.

g) *A szabadkézi és mértani rajzszertár.* E szertár az intézet évenkénti beszerzéseinek eredménye. A vételek időnként más és más szempontok szerint történtek s igy a szertárban úgy a szabadkézi, valamint a mértani oktatás eszközei elegendően képviselve vannak. Az ábrázoló mértan oktatását a szertár házilag készitett szemléltető eszközei mozditják elő. A szertár állománya az 1874—75 iskolai év végén 1080 drb. volt 1077 frt értékben.

A testgyakorlat a gymnasiumnál mindig nagy figyelemben részesült. A heti 2 tornaórán kivül a természetrajzi és tornakirándulások szolgálnak az ifjuság testi fejlesztésére. A tornatanitás a jól felszerelt, tágas tornateremben történik. A nyári időszakban a heti 2 óra közül az egyik a szabadban való játékokra fordittatik. A tornaterem felszereléséhez, melyet a gymnasium a reáliskolával közösen használ, mindkét intézet hozzá-

járúl. A felszerelésből a gymnasium tulajdonát képezi 94 drb. tornaeszköz, 600 frt 68 kr. értékben.

Az ifjusági *önképzőkör* az 1875—76. iskolai évben kezdte meg működését. Jelenlegi neve alatt mint »*Petőfi önképzőkör*« az 1882—83. iskolai év óta szerepel. Czélja, hogy az ifjuságnak a komolyabb irányú önállóbb munkásságra tért nyisson; működését a tanári testület egy tagja, »a védnök«, ellenőrzi. Ülésein, melyek vasárnap délelőtt tartatnak, szavallatok, szépirodalmi s tudományos dolgozatok adatnak elő. Azon kivül nyilvános ünnepélyeket is rendez; szavallatokra és irásbeli művekre pályadíjakat tűz ki. Tagjai lehetnek a VII. és VIII-ik osztályú tanulók. 1880-ban, midőn a reáliskola VII-ik osztálya megnyilt, annak tanulói is beléptek a körbe s innentől az, mint a gymnasium és reáliskola közös önképzőköre szerepelt egész az 1894—95. tanévig, mikor a reáliskola abból kilépett. Ez időtől fogva az önképzőkör a módosított alapszabályok értelmében kizárólag a főgymnasium 7. és 8. oszt. tanulóiból alakul. A gymnasiumi »Gyorsirókör« az 1894—95. iskolai évben alakult. Czélja a gyorsirás ápolása, terjesztése. Üléseinek tárgyát a gyorsirásról szóló felolvasások képezik.

Az »*Ifjusági segélyző-egyesület*« 1874-ben alakult a tanárkar kezdeményezésére, feladatául tüzvén ki a főgymnasium szegénysorsú tanulóinak segélyzését. Utóbb, 1882-ben a segélyezést a reáliskolai tanulókra is kiterjesztette. Az egylet alapító tagjai lehetnek, akik vagy egyszerre 25 frtot vagy 3 egymás után következő évben 10—10 frtot fizetnek. Rendes tagok, kik évenként 2 frtot fizetnek, a tagsági díj később 3 frtra emeltetett. Rendkivüli tagok, kik az egyletet egyes adományokkal segitik. Arad közönségének áldozatkészsége csakhamar jelentékeny vagyonhoz juttatta az egyesületet s igy az tetemes összegeket fordíthatott czéljaira. Az egyesület vagyona az 1895. év végén 7618 frt 41 krra rugott. Ezenkivül volt az egyesületnek 931 drb. tankönyve, melyeket a szegénysorsu tanulóknak szoktak kölcsön adni. A keletkezése óta 1895. év végeig lefolyt 22 év óta az egyesület vagyonából 387 tanuló segélyeztetett 4830 frt 50 kr. értékü ruhával, 435 tanuló 1508 frt 63 kr. értékü 4615 drb. tankönyvvel és 61 frt 65 kr. készpénzzel. Az aradmegyei magyar nyelvet terjesztő egyesület pedig 106 tanulót segélyezett és pedig 396 frt 40 kr. értékü ruhával, 125 frt 68 kr. értékü tankönyvekkel s 1724 frt 5 kr. készpénzzel; ez utóbbi összegeket szintén a segitő-egyesület juttatta rendeltetésük helyére.

A főgymnasium tanulói részére tett **alapítványok**:

a) *A Bonnaz Sándor alapítvány*. Tétetett 1863-ban. Összege 2000 frt. Kamataiból a gymnasiumnak egy arra érdemes tanulója ösztöndíjban részesül.

b) *Fehér-Fényes alapítvány* 1875-ben alapíttatott. Összege ekkor 250 frt volt, mely összegből kamatai a gymnasiumi tanulók jutalmazá-

sára forditandók; 50 frt kamatja azonban mindig tőkesítendő, hogy az alap ez által gyarapodjék.

c) *A Bogdánffy-féle alapítvány.* Alapíttatott 1886-ban, összege 1000 frt, melynek 6%-os kamatja 60 frt évenként, magyar irodalmi dolgozat jutalmazására fordíttatik, mely a pályázatra beadott művek között a legjobb. E jutalomra a gymnasium 8. osztályának tanulói tarthatnak igényt.

d) A *Nagy Sándor és neje Kaszap Emilia-féle alapítvány.* 1885-ben tétetett 1000 forint értékben. Jelenlegi vagyona 1 drb. ezer frtos 5%-os magyar aranyjáradék papirban s 232 frt 20 kr. készpénzben. Kamataiból évenként 50 frtnyi pályadíjat kap a pályázatra beérkezett legjobb elbeszélő költemény, melynek tárgya a hazai történelemből kell, hogy merítve legyen s csak ilyennek hiányában adatik ki az esetleg beérkezett legjobb prózai, szintén a magyar történelemből vett tárgyú dolgozatnak. Pályázhatnak gymnasiumi és reáliskolai tanulók. A kamatok feleslege egyelőre tőkésítetik. Hová fordítása iránt a határozat függőben marad addig, mig eléggé felszaporodik.

e) *Nagy Sándor segélyző egyesületi alapítványa.* Néhai Nagy Sándor törvényszéki elnök végrendeletileg 500 frtot hagyományozott a lyceum tanulóinak segélyezésére. A kezelésről a végrendelet nem intézkedett; a vallás és közoktatásügyi miniszterium 1888. évi rendeletével a segélyző egyesületre bizta azt, oly feltétellel, hogy az egylet vagyonától elválasztva kezeltessék.

f) *A Hanthó Lajos alapítvány.* 1883-ban tétetett 100 frt értékben. Kamatjaiból évenként pályadíj tüzetik ki egy földrajzi kérdés megoldására, melyre mindkét intézet tanulói pályázhatnak.

g) *Az Ujlaki József János-féle alapítvány.* 1890-ben tétetett 100 frt értékben. Kamatai 1900-ig tőkésítendők s azután 3 évenként egy természettudományi pályázat tüzendő ki azokból.

h) *A Bohus Zsigmond-alapítvány.* Alapíttatott 1890-ben. Értéke 10,000 frt, mely összeg csorbíttatlanul fenntartandó. Kamataiból 2 aradvármegyei műegyetemi hallgató vagy a technikai pályára készülő gymnasiumi vagy reáliskolai tanuló részesül ösztöndíjban; az adományozás Aradvármegye törvényhatóságának joga. A ki az ösztöndíjat megkapta, tanulmányai végeztéig élvezi azt, feltéve, hogy arra magaviselete s előmenetelével folyton érdemesnek bizonyul.

i) *A Pless Jenő-alapítvány.* Tétetett 1893-ban 50 forint értékkel. Kamatai a tőkéhez csatoltatnak, mig az 100 frtra fel nem emelkedik, azután pedig évenként egy jó magaviseletű, szegénysorsú II. a) osztályú tanuló kap azokból 5 frt jutalomdíjat. A díj azonban előbb is kiadatik, mely czélra az alapító évenként 5 frtot adományoz.

j) *A Dániel József-alapítvány* 1892. évben tétetett 1000 frt értékben. Kamataiból egy aradmegyei keresztény jó előmenetelü s magaviseletü

tanuló részesül ösztöndíjban. Az alapítványt a megye kezeli. — Az intézet vagyoni állapota 786,360 frt. Évi jövedelme 67,666 frtra rug, kiadásai ugyanannyira. A tandíj, mely kezdetben 8 frt 40 kr. volt, többször emeltetett s jelenleg 30 frtra rug.

Szóljunk még magáról a lyceum *épületről* is néhány szót. Az épülethomlokzat a Marospartra tekint, jobbról s balról mellette az Eötvös- és Petőfi-utczák húzódnak el, hátsó oldala pedig a kiskörútra fordúl. Az olasz renaissance stilű épület két részből áll: az emeletes főépületből s a földszintes arkád-udvarból, melynek nyugati a kiskörút felé eső oldalán a tornacsarnok emelkedik ki. A főépületet a hatalmas lépcsőház két egyenlő részre osztja, melyek mindegyikében egy-egy udvar van. A lépcsőház szélességének megfelelő főhomlokzati közép-risalitban földszint a főbejáró nagy szabadlépcsővel, az emeleten pedig az erkélyes díszterem van. Az épület két oldalán egy-egy mellékkapu s melléklépcső képezi a tanulók a rendes bejáró útját az épületbe; a tornacsarnok külön bejárata a kiskörútra tekint. Az épület a szemlélőre monumentális jellegével s részeinek harmóniájával maradandó hatást gyakorol. Egész telkének területe 6238 m². Ebből az emeletes épület beépített területe 3168·95 m², a földszintes épületé pedig 854·42 m². A főhomlokzat hossza 85·42 m., az oldalaké 74·55 m. Az épület magassága a közép risalitnál 20 m., a többi helyen 17 m. Az emeleti helyiségek magassága 4·70 m., a földszinti helyiségeké 5·65 m. Az emeleti helyiségek száma 48, a földszintieké 30. Az épület belső berendezése meglehetősen szegényes és nincsen arányban annak hatalmas conceptiójával.

2. Az állami főreáliskola. Arad város túlnyomó részben kereskedő és iparos polgárságának már igen régen, még az 50-es években, igen nagy szüksége lett volna reáliskolára, a mi akkor az ipariskolával volt egyértelmű. Az absolut kormány azonban politikai okokból ridegen elzárkózott a polgárság kívánsága elől s nem adott Aradnak reáliskolát. A hiányt *Rotter János magániskolája* pótolta némileg, melyet a 60-as években alreáliskolává fejlesztett ki. Ennek nagy látogatottsága egy ilynemű intézet szükséges voltát igazolta. Az alkotmányos kormány tényleg több figyelemben is részesítette a polgárság kívánatait és 1874-ben megnyitotta a reáliskolát a lyceum épületében, egyelőre azonban csak egy első osztálylyal. Az osztályok számát évenként szaporították s 1881-ben a 8. osztály is megnyílt, a mivel a főreáliskola azután teljessé lőn. Az első érettségi vizsgálatot 1882-ben tartották. A magán reáliskola az új iskola egyes osztályainak megnyiltával saját párhuzamos osztályát beszüntette s 1877-ben végleg megszünt. A reáliskola a gymnasiumi igazgató hatáskörébe rendeltetett. Kezdetben csak egy rendes tanára volt Ábrai Lajos személyében s a gymnasium egyes tanárai mint helyettesek adtak elő a reáliskolában. Később ujabb rendes tanári állomások rendszeresíttettek s a

tanárok száma 1881-ben 12-re emelkedett. Igy végre az intézet teljesen el volt a szükséges tanerőkkel látva. A gymnasium és reáliskola kezdetben közös tanártestülettel is birtak, de már 1876-ban külön választatott a két intézet tanártestülete s csak az igazgató maradt közös, egészen *1891-ig, mikor a két intézet igazgatósága önállósíttatott* s a reáliskola igazgatójává Boros Vida neveztetett ki. Az első évben a reáliskola tanulóinak száma 83 volt, úgy, hogy párhuzamos osztályokat kellett felállítani. Azonban már a következő évben 49-re csökkent azok száma, a mit leginkább annak lehet tulajdonitani, hogy a reáliskolai tanfolyam 6 év helyett 8 évben határoztatott meg. Azóta általában mindig csekély volt a reáliskolai tanulók száma, különösen a felsőbb osztályokban, de ujabban e tekintetben javulás észlelhető.

A két intézet szertárai a helyszűke miatt nem voltak külön választhatók. *Közös* volt sokáig az *ifjuságí könyvtár*, közös helyiségben vannak elhelyezve ma is a *szertárak*, a vegytanit kivéve, mely a reáliskola kizárólagos tulajdonát képezi s elég jó elhelyezésnek örvend. A szertárak közössége s a helyszüke nagy hátrányára van az oktatásnak, mindkét intézetnél, de különösen a reáliskolánál, mely sokkal szegényebb lévén, többnyire háttérbe szorult. Közösek a *tornahelyiségek* is.

Az intézet jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy hivatását teljesen betölthetné, de szegénysége gyűjteményekben s a megfelelő helyiségek hiánya igen megbénitják tevékenységét. E bajon talán segiteni fog a tanitóképző intézet kiköltöztetése az intézetből, a mi csak idő kérdése. A tanulók létszámát tekintve, a reáliskola nem mondható népesnek, különösen a többi aradi tanintézetekkel összehasonlítva. Fennállása óta az 1895. évig 1337-en tanultak ez intézetben. A tanulmányi viszonyok évről-évre meglehetősen állandók, a tanulók 2—3% jeles, körülbelül 18% jó, 53—55% elégséges eredményt tanusitott az utóbbi években általában s csak 10—13% nem felelt meg a követelményeknek. A tanulók nagyrészének (85%) anyanyelve magyar, társalgási nyelvük pedig kizárólag az. A magyar nyelv ismerete mellett a német nyelvé van legjobban elterjedve. A tanulók közül magyar anyanyelvü volt az 1894—95. tanévben 85%, 15% volt a más nyelvű, ebből 12% német. A szülők társadalmi állását tekintve a tanulók legnagyobb része az értelmiség s a kereskedő és iparos osztály köréből származik.

A tanulók egészségi viszonyai az utóbbi években jók voltak, a mi részben annak a körülménynek tulajdonitható, hogy azok leginkább a vagyonosabb s értelmesebb osztályokból valók. Egyébiránt a tanulók egészségi állapotát az intézet pontosan nyilvántartja. Az iskolai év kezdetén az intézeti orvos megvizsgálja az egyes tanulókat egészségi állapotukra nézve. E vizsgálat alapján történik az egyes tanulók felmentése a szépirás, rajz és torna alól, a mennyiben ezt szervezeti hiányaik szük-

ségessé teszik. A ragályos betegségben levő tanulók elkülöníttetnek s esetleg az előadásoktól el is tiltatnak. Az 1894—95. tanévben megvizsgált 210 tanuló közül 39·8% találtatott betegnek, ebből 27·1% szembajos volt. A trachoma 3·3%-nál lépett fel. A tanulókat figyelmeztették bajaik gyógyitásának szükséges és sürgős voltára. Különös gond fordíttatik a hibás szemű tanulók nyilvántartására és pedig nemcsak a rövidlátás vétetik tekintetbe, hanem a túllátás is, a mely még nagyobb arányban lép fel. A rendes tárgyakon kivül a latin, a *vegytani gyakorlatok*, az *ének*, *egészségtan* és *gyorsirás* adatnak elő, mint rendkivüli tárgyak. Ezek közül az egészségtan a 7-ik osztályú tanulókra nézve kötelező.

Az *énekoktatást* a tanári kar kötelezővé tette minden tanulóra nézve, kinek csak valami hallása van, s egészsége azt megengedi. Az alsóbb osztályok növendékei sokat játszanak s erre nézve igen alkalmas a lyceum előtt elterülő park. Az idősebb tanulók azonban már többnyire tartózkodnak a játéktól, a mire az adott kedvezőtlen helyviszonyok mellett elkerülhetlen rossz órabeosztás folytán némileg kényszerítve is vannak, a mennyiben teljesen szabad délutánjuk nincs.

A reáliskola *tanári kara* jelenleg 1 igazgatóból s tizenegy tanárból áll. Az intézet felszerelése az 1895. év végén a következőkből állott: az irattár, a bútorzat, a tanári könyvtár, a földrajzi szertár, az intézet tulajdonát képező tárgyak. Közös a természettani, természetrajzi és tornaszertár, továbbá a reáliskola saját, vegytani, szabadkézi, ábrázoló mértani, a mathematikai, zene, ének szertára s az ifjusági könyvtár. Az összes felszerelés értéke 27,630 frt 5 kr. volt az 1895. év végén. Ebből a bútorzat értéke 9132 frt 42 kr. A felszerelés jelesebb részei gyanánt kiemelendők a tanári könyvtár, melynek álladéka 789 mű 1610 kötetben és 5691 frt 29 kr. értékben; az ifjusági könyvtár, mely 865 művet 1489 kötetben s 2864 frt értékben tartalmaz. Végül a vegytani szertár, mely 722 praeparátumból és taneszközből áll, 1321 darabban és 3374 frt 12 kr. értékben. A *felszerelés* többi részét képezik: a földrajzi, ábrázoló mértani, szabadkézi-rajzi, mathematikai és zene-ének-szertárak, továbbá az intézet természettani, természetrajzi és torna-eszközei, melyeknek külön helyiség nem jutott s igy azok a gymnasium megfelelő szertáraival közös helyiségben vannak. Az iskola évi kiadásai 34,148 frt 88 krra rugnak. Az oktatás az országos tantervhez alkalmazkodik. A nyelvtanitás terén megemlítendő, hogy az intézetben az egyes nyelvek tanitása a tanári kar által megállapított egységes elvek szerint történik; az erre nézve kidolgozott szabályzat egységes terminologiát s a mennyire a nyelvek különfélesége engedi, egységes nyelvtani kategoriákat állapít, hogy ezáltal a tanulónál könnyen előállható fogalomzavar elkerültessék. Az intézet ezen újításának paedagogiai sikere valóban elismerést érdemel.

A reáliskola önképzőköre most újabban alakult és pedig 1894-ben,

mikor is az előbb egyesített gymnasiumi és reáliskolai önképzőkör szétvált. Az önképzőkör címe: Az *aradi állami főreáliskola »Fábián Gábor« önképzőköre*. Célját, a tagok általános műveltségének emelését, felolvasások, irásbeli pályázatok, tudományos viták, nyilvános iskolai ünnepélyek s tanulmányi kirándulások rendezése által igyekszik elérni. Rendes tagjai a 7. és 8. osztály, pártoló tagja a 6. osztály tanulói lehetnek. A pártoló tagok a rendes tagoktól abban különböznek, hogy szavazatjoguk nincs. Üléseit a kör hetenkint egyszer tartja meghatározott időben. A kör működésére való felügyelés az igazgató által kinevezett védnök-tanárnak feladata, ki a kör ülésein a tanári kart képviseli. Az iskola tanári kara mindig igen előkelő szerepet játszott Arad társadalmi életében s irodalmilag is jelentékeny tevékenységet fejtett ki.

II. Aradváros és Aradvármegye népoktatása.

(*Községi, felekezeti, magániskolák, alsófoku iparos és kereskedőképzés, tanitóképzés*; *tanfelügyelet.*)

1. Arad sz. kir. város népiskola ügyének története és állapota. Arad iskolái az 1867-iki alkotmány beköszöntével kivétel nélkül a felekezetiek voltak. Az uj korszakkal azonban tágult az iskola feladata s ehhez képest az iskolai szervezetnek is át kellett alakulni; ez a folytonos haladásnak bélyegét nyomta Arad iskolaügyére. A haladás eleinte lassan, de aztán mind biztosabban, nagy lépéseket tett előre. Ha valamely idegen Arad iskoláit végig járja, azzal a benyomással távozik azokból, hogy e városnak helyes érzéke van a műveltség iránt és nem sajnálja az áldozatokat fejlesztéseért. A nagyobbrészt uj épületek, tágas, egészséges termeikkel, ha az iskola eszményét nem is valósítják meg, a hozzáértőben tiszteletet ébresztenek. Fokozhatja a tiszteletet az a tény, hogy Arad emelkedéséhez az összes tényezőket a saját erőforrásaiból merítette. Arad népoktatási czélokra 498,560 forintnyi évi költségvetésébe 87,341 forint 50 krajczárt állít be, a mi 17·51%-nak felel meg. Ezen 13 iskolát tartanak fenn 61 teremmel, melyekben 64 osztály van elhelyezve. Ezekben 70 férfi- és nőtanitó 4026 tanulót oktat és nevel. És a jelen állapot csak nyer értékben, ha összehasonlitást teszünk a kezdettel. Mikor a magyar törvényhozás 1868-ban a XXXVIII. t.-czikket megalkotta, Aradon 6 iskola volt 10 tanitóval, a kik 10 teremben 14 osztályra osztva, nagyobb részt együtt 754 fiut és 243 leányt, összesen 997 gyermeket tanitottak. Évről-évre szaporodtak a városi iskolákban a tanulók, velük az osztályok és a tanitók, mert a város vezérei, különösen az iskolaszék tagjai, fáradhatatlanul buzgólkodnak a tankötelezettség elvének megvalósitására. A mint az iskolaköteles ekből mind nagyobb százalék került az iskola padjaira, folyton érezhetőbbé vált a szükség, hogy az iskolák saját, e czélra való

épületekben legyenek elhelyezve. Lassan-lassan az osztályonkint különböző épületekben szétszórt tanitók tanulóikkal együvé kerültek, testületekké alakultak egy fedél és közvetlen igazgatás alatt működve.

A szabadelvü és hazafias szellem, mely Arad fejlődésében mindig a leghathatósabb mozgató erő volt, a jelzett czél megvalósitására az iskolát választotta első sorban hóditása szinhelyéül. A mint a város rendelkezési jogát visszanyerte, megnyilatkozott a polgárságban a vágy, hogy iskoláiban a nemzeti műveltségen kivül más szempont ne uralkodjék. Azt szerették volna, ha az összes iskolák, melyek Aradvárosában voltak, azonnal elveszitsék felekezeti jellegüket. Hogy az egész vonalon átalakuljon az iskolák jellege, ez nem volt kivihető. A felekezetek vagy fentartással nyilatkoztak, vagy nyiltan kimondották, hogy a közös iskolában sérelmet látnak. A nemzeti czél nem birt mindenkire varázserővel. A tiltakozók között első helyen voltak a görög keleti románok, midőn Aradvárosa törvényhatósága 1869-ben a felekezetekhez felszólitást intézett, fentartják-e iskoláikat továbbra is saját erejükből. A vallás hanyatlását és nyelvüket féltették a közös iskolában. A szerbek szintén vonakodtak iskoláikról lemondani. Nem bánják ugyan, ha a város községi, felekezet nélküli iskolákat tart fenn, csak nekik adja meg a törvényhatóság az évi segitséget Ugyanezt kérte az izraelita hitközség is, mely azonban a városnak adott válaszában őszinte örömmel üdvözli a közös iskola eszméjét. Kijelenti a község, hogy elvben már is hozzájárul ahhoz s hogy iskoláját a városnak átadja. A megindítandó tárgyalástól teszi aztán függővé a továbbiakat. Ilyen elvi megállapodás érvényesült a protestáns felekezetek iskoláira nézve is. Tényleg azonban csak évek múltán mondtak le iskoláikról, melyek fentartásában a felekezeti szemponton kivül náluk más nem hatott közre. Közös iskolákat csak a római katholikus jellegü iskolákból tudott a város csinálni. Ezekből is csak egy esztendei küzdelem után, melyben a szabadelvűségnek harczolnia kellett a nyilt felekezeti türelmetlenség mellett a rejtett maradisággal is.

A római katholikus jellegü iskolákat a város pénzéből tartották fenn. A törvényhatóság tagjai választották a tanitókat, annak egyik bizottsága 1869-től kezdve pedig mint iskolaszék gondozta az iskolák anyagi és szellemi érdekeit. Ilyen iskolája a városnak 1868-ban a népoktatási törvény szentesitésekor hat volt 10 tanitóval. A következő iskolai évben Arad városának iskolái öt osztálylyal szaporodtak. Ez városunk népoktatásának fejlődésében nevezetes mozzanat, főleg azért, mert a Kossuth-utczában megnyitott uj iskolánál a város olyan tanitókat kapott, kiknek tudása, lelkesedése a népoktatásért, szabadelvü gondolkozása és fiatal kitartó mozgékonysága az iskolán kivül a társadalomban és egyesületi téren nemcsak ébren tartotta az iskolaügy szabad fejlődéséért már is lelkesedő polgárok érdeklődését, hanem mind több és több hivet nyert a régiek

mellé. Atzél Péter mindjárt a mozgalom kezdetén fölajánlotta a pesti-úton (mai Kossuth-utczában) lévő házát becsáron, melyet a város akkor fizet le, mikor legjobban teheti. A városatyák az ajánlatot nagy éljenzéssel fogadták. Ez a reform keresztülvitelét előmozditotta. Az ujonnan választott tanitók nemcsak az iskolában dolgoztak kitünő módszerrel és feltünő sikerrel a felvilágosodás érdekében, hanem az életben és a sajtóban is. Kimondotta a város, hogy ezután is segélyezni fogja a felekezeti iskolákat, mig azok oly jók lesznek, hogy a közmüvelődés érdekében érdemes őket fentartani. És még ez évben, miután a közgyülés még a görög katholikus iskolát is közösnek jelölte meg, az iskolaszék 'külön felszólítást intézett a tanitókhoz, állitsák össze növendékeik statisztikáját vallásfelekezeti szempontból, hogy a lelkészek a hitoktatás helyes keresztülvitelére felszólithatók legyenek. Az iskolaszék tiszteletben tartotta a felekezetek jogos kivánságait, de határozatát a maga teljességében érvényesitette. Igy az iskolaszéki gyülésen kimondották, hogy egészségi szempontból a tanulók ezután a májusi körmenetekben nem fognak résztvenni. Mig az iskolák katholikus jellegüek voltak, a gyermekseregnek ugyanis tanitóik vezetése alatt végig kellett járni a búcsút.

Mig az iskola barátai annak szabaddá tételén fáradoztak, a szaporitás és a létezők javitása is folyton foglalkoztatta őket. Gájban az iskolaépület rossz, a tanító nem a megváltozott igények keretébe való volt: a helyett a város az 1868. szeptemberi gyülésből kifolyólag telket vett s a rajta lévő házat a lehetőség szerint iskolának alakittatta át. Benn a városban mind nagyobb szükségét érezték az uj iskoláknak. Különösen a leányok képzésére. Több mint 1600 leány, kiknek a törvény szerint a mindennapi iskolába kellett volna járniok, semmiféle oktatásban sem részesült. Az iskolaszék ki is küldött egy bizottságot, mely tanulmányozván a szükségleteket, a fölállitandó iskolák létesitésének sorrendjét megállapitotta. A tanulni köteles gyermekeket mind pontosabban irták össze, igy annál nagyobb lett az iskolák népessége. A szülők is mind jobban bele szoktak a felfogásba, hogy gyermekeiket iskoláztatni polgári kötelesség, kivéve Gájban, a hol még sokáig panaszkodott tanító és gondnok, hogy a gyermekek nem iratkoznak be s a kik beiratkoznak is, nem járnak az iskolába.

Az iskolák szaporodásával a város kiadásai természetesen nagyon emelkedtek. Pedig a leánynevelés hiányossága még mindig nagy kő volt az iskolaszék lelkén. Az osztályok már is túlzsúfoltak és a leányok mind nagyobb számmal jelentkeznek. Visszautasitani őket, a tankötelezettség mellett, az igazság arczulcsapása lett volna. És mégis, a város 357,970 frtnyi költségvetésében az $187^2/_3$. iskolai évben iskolai czélokra 28,110 frtot szerepeltet, a mi 7·85%, mig a megelőzött évben még csak 3·79% volt e czélra felvéve.

$187^3/_4$-ben Arad város iskoláiban már 1862 tanulót oktatott 30 férfi

és nőtanító 39 teremben, melyek jórésze bérhelyiségben volt. Iskolai épületnek a város az iskolaszék kérelmére átengedte a lyceum felépültével üresen maradt régi gymnasiumot. Ide költöztették be a fiúiskolát. Voltak — így Arad egyik legbuzgóbb tevékenységű polgára Wallfisch Pál — a kik tiltakoztak az ellen, hogy ezen régi és czélszerűtlen épület ismét iskola legyen, de a szükség parancsolt és a közgyűlés ennek engedett. A városnak ekkor már 400,252 forintra emelkedett költségéből iskolai czélokra 8·48%-ot használt föl, azaz 33,950 forintot. A polgári iskolán kívül ezt a költségszaporulatot a leányiskolák fejlesztése és egy uj iskola emelése okozta. A templomútczai leányiskolát ugyanis hat osztályúvá fejlesztették.

A város északi végében, a vasút körül, mind rohamosabban fejlődött a népesség. Egy egészen uj telepítvény keletkezett, melynek lakói — nagyobbára vasúti és gyári alkalmazottak — gyermekeik számára iskoláért folyamodtak a városhoz. Kaptak egy szűkös bérházban iskolát, melyben leányokat és fiúkat vegyest három osztályban tanítottak. A következő iskolai év fejlődéséből különösen az a törekvés domborodik ki, hogy az iskolaszék régibb határozata szerint a leányoktatás külön választassék a fiúkétól.

Ez a fejlődés a személyi és dologi kiadásokat oly mértékben emelte, hogy a közügyek iránt érzékkel birók is pihenőt kívántak, nehogy a várost túlterheljék. Már 40,500 forint volt az iskolaszék szükséglete a város 407,410 forintnyi költségvetésében, tehát 9·94%. Uj pénzforrásról kellett tehát gondoskodni. Találtak is, de a tandíjmentesség elvének föláldozásával. Az iskolaszék t. i. 1875. áprilisi gyűlésén kimondotta, hogy iskoláiban tandíjat fog szedetni.

Előbb a tandíjat leszavazták a városatyák, de már 1875-ben nem. Csak azt kötötte ki a határozat, hogy az így begyűlő pénz kizárólag iskolai czélokra, első sorban az osztályok szaporítására, fordíttassék. A következő 187⁵/₆-iki iskolai évben ezen a czímen már 5221 forint gyűlt össze. A kiknek szegénységét a városi hatóság igazolta, azoknak az egész vagy legalább a féldíjat elengedték. Sőt a tandíjalap növekedtével a féldíjnál is kevesebbet szedtek tőlük. Fizettek az I. és II. osztályú gyermekekért egy évre 4 forintot, a III. és IV. osztályuakért 6 forintot, az V. és VI. osztályuakért s a polgári iskola I. és II. osztályába járókért 8 frtot. A polgári iskola III. és IV. osztályában 10 forint volt az iskolázás évi díja. Három évre a tandíjat az elemi iskolák számára általában 6 frtban, a polgári iskola számára 8 frtban állapították meg. Ekkor is voltak, a kik a korábbi álláspontról a tanítás ingyenességéért szállottak síkra, de a városatyák többsége a szükséget tartotta szem előtt. — Még ez év folyamán szaporodtak is és jobb helyzetbe jutottak a város iskolái.

A fiú- és leánytanulók száma mindig emelkedett s minden évben kellett egy-két uj tanítót választani. A bérházak száma is fogyott, a város saját iskolai épületei pedig szaporodnak. 1882-ben fölépítik a gáji iskolát

egy teremmel és a tanítónak való lakással. A hol eddig minden évben keservesen panaszkodtak az iskolalátogatók, hogy a gyermekek nem járnak iskolába, mind többen jelentkeznek, úgy hogy 1885-ben már 175 gyermek lévén, egy teremmel meg kell toldani a három esztendős épületet. A templom-útczai fiúiskolát, a nagy multtal biró régi gymnásiumi épület helyébe építették. Ott az elemi iskola négy osztályának, a polgári iskolának és a létesítendő kereskedelmi iskolának kellett helyet találni. Később a körúton, a Marosparton, uj épületet kaptak a leányok.

A tandíj $188^4/_5$-ben már 9816 frt, a következő évben 13,100 frt volt 2935 tanuló után. A növekedő tandíjra az iskolák költségeinek fedezhetése végett szükség is volt. A felső leányiskola szűk helyiségben szorongott a templom-útczai épületben, az V. és VI. osztály növendékei is oly nagy számban voltak, hogy egy osztályt párhuzamosítani kellett. Azt is szerették volna a szülők, hogy a kétosztályu felső leányiskolát az állam hatosztályu felsőbb leányiskolává vagy legalább négyosztályuvá fejleszsze. Ezt pedig csak úgy lehetett remélni, ha a város megfelelő helyiséget ad hozzá. Igy érlelődött meg a nagykörúti iskolaépület szükségessége. Telke (750 □-ölnyi) volt a városnak a megyeház-útcza sarkán. A város tehát elhatározta az uj iskola fölépítését; a miniszter helybenhagyta a határozatot.

Az épület elkészült s beleköltözött az V. és VI. osztály és a felső leányiskola két osztálya. Most aztán végleg szervezte az iskolaszék a leányoktatást. A leány polgári iskolában az első évben 288 tanuló volt. A következő évben a szám már erősen felszökkent, minek eredményeként itt is párhuzamosítani kellett az első osztályt, mint a polgári fiúiskolában, a hol a tanári kar évről-évre nagyobbodott. Ez évben ($188^9/_{90}$-ben) Arad város iskolai szervezete még egy taggal szaporodott. Ez a nőipariskola, mely szintén lánczszem nőnevelésünk fejlődésében. Magán körökben is, a sajtóban is föl-fölmerült egy-egy hang, hogy a 12—14 éves leánykáknak tanulniok kell még valamit, hogy a gyakorlati életben megállhassanak.

A női ipariskolába kétféle tanulót vettek föl. Olyakat, a kik a felső, illetve polgári leányiskolát elvégezték és olyakat, a kik még iskolába járván, csak a szünetidőben járhattak ide. Azok tandíja havonkint 3 forint, ezeké 50 krajczár. Helyiségül a szentpétertéri leányiskolának a polgári leányiskolába helyezett II. osztályáét kapta az uj iskola. Ezt később ismét a Szentpétertérre kellett telepíteni, honnan így a fiúosztályok szorultak ki. Ezek a nehézségek Salacz iskolaszéki elnököt arra sarkallták, hogy még egy iskolaépületet emeltessen a leányok számára. Nem volt könnyű dolog, mert a város költségvetését ujabb teherrel megrakni nem lehetett. Igy is $188^9/_{90}$-ben 466,881 forintnyi budgetben 63,568 forint (13·61%) az iskolaszék költsége. De konvertálván a tandíjalap terhére fölvett régi kölcsönöket, föl lehetett venni ujabb 20,000 forintnyi kölcsönt. 29,466 forintnyi költséggel 1890-ben a ó városháza mögött a Hassinger- és Rákóczy-utcza

közt igen jól berendezett leányiskolát emeltek, melyben 1891-ben négyosztályu elemi leányiskola és a körútról idehelyezett ipariskola nyilt meg.

A leánynevelés mellett $188^{9}/_{90}$-ben még két ügy foglalkoztatta különösen Arad iskolaszékét:

2. **A siketnémák oktatása** és a **kisdednevelés.** Eddig a város három magán-kisdedóvót támogatott, most aztán ezt a segitséget megszüntette és a Pernyáva városrészben, egyelőre bérházban óvóintézetet nyitott. Hosszasabban és erősebben foglalkoztatta azonban a közönséget a siketnémák iskolája, melynek keletkezése mindig szép emléke lesz az aradi társadalom emberies érzésének.

A siketnémák iskolai oktatása alig bir 140 éves multtal s 1902-ben lesz száz esztendeje annak, hogy hazánkban is foglalkoznak (a váczi intézetben) e szerencsétlenek oktatásával. Aradon 1885-ben keletkezett az első községi jellegű magyar siketnémák-iskolája. Keletkezése szorosan össze van nőve Roboz József, jelenlegi váczi siketnéma intézeti igazgató, nevével, a ki 1884-ben, mint az aradi izraelita iskola tanítója, szabad idejében több ilyen szerencsétlen gyermeket tanított a beszédre. Az eredmény oly szép volt, hogy azzal ismerőseit elragadta.

A királyi tanfelügyelő, Varjassy Árpád is, előszeretettel támogatta a közoktatási miniszternél ez ügyet, ki a Rökk Szilárd-alapból előbb 300, aztán 500 frttal segítette évenkint. A város pedig látva a nemes munka szép eredményét, helyiséget, fűtést, világítást, majd 200 frtnyi évi segítséget szavazott meg. Ilyen alapon azonban még nem lehetett fentartani, annál kevésbé fejleszteni az intézetet. Felolvasások, népmulatságok egyszer-egyszer megtöltötték a lelkes felügyelő-bizottság pénztárát, de az annyifelé igénybe vett jótékony közönség négy év után kimerülni látszott. A felügyelő-bizottság azért 1889-ben fölajánlotta a városnak iskoláját. Ez 1890. márczius 1-én egyelőre ideiglenesen átvette Roboz Józseffel együtt, meghagyván ennek ezer forintnyi fizetését. Miután az állam az eddig évről-évre kiutalványozott 500 forintnyi évi segélyt mindenkorra biztosította, a város 1892. novemberben végleg besorozta szervezetébe ez iskolát. Ügyeinek vitelére az iskolaszék a maga kebeléből külön bizottságot küldött ki.

Roboz a siketnéma oktatás mellett a hebegők és dadogók beszédfogyatékosságainak javításával is sikerrel foglalkozott. E minőségében ép úgy, mint eredeti emberbaráti foglalkozásában nemcsak a szakkörök figyelmét vonta magára, hanem a közoktatási kormányét is, mely 1894-ben Budapesten a beszédben fogyatékosok tanfolyamát bizta rá. Igy állása megürült s Elias Jakab addig temesvári tanitóban kapott hozzáértő, szerény és munkás utódot. Ezen emberbaráti intézet alapítása idejétől fogva eddig (1890-ig) már 42 gyermeket részesített a nevelés és oktatás áldásaiban. Tanfolyama hat, esetleg nyolcz évre terjed. Az $189^{5}/_{6}$-ik iskolai

évben két osztály állott fenn, az első osztály 8, a második 2 tanulóval. A tanfolyamot elvégzett iparostanulók részére 1894. óta külön iparostanuló-tanfolyam áll fenn, melyet a városban mestereknél elhelyezett tanonczok felszabadulásuk idejéig tartoznak látogatni. A folyó $189^5/_6$. iskolai évben 8 iparostanuló jár, kik heti 7 órában nyernek oktatást, mely időből 3 óra szakrajzolásra fordíttatik; az utóbbi tantárgyat épérzékű társaikkal közösen tanulják. Tavaly 6 iparostanuló volt beírva, az év végéig 5 járt; ezek közül is csak egy nem mutatott fel kellő eredményt. Az általános tanterv egyelőre azonos a váczi országos intézet tantervével. A tantárgyak az ének kivételével ugyanazok, a melyek a népiskolára nézve is kötelezők.

Az aradvárosi községi siketnéma-iskola a modern paedagogiá igényeinek megfelelően, gazdagon van ellátva tanszerekkel, különösen szemléleti tárgyakkal, képgyüjteményekkel és térképekkel. A könyvtár a legkiválóbb magyar és német idevágó szakmunkákat és folyóiratokat tartalmazza. Az iskolának eddig még nincs saját épülete; egyelőre a templom-utczai községi leányiskola épületében egy tágas, világos, jól fülő és szellőző terem áll rendelkezésre. A fiuk tornatermül a községi polgári fiuiskola tornatermét használják, a leányok a községi nőipariskola Hasszinger-utczai helyiségeiben tanulnak. Internatus ehhez képest nincs, de a vidéki növendékek szállásadóiknál is az igazgató felügyelete alatt állanak. A személyi kiadások az 1896. évi költségvetésben 1190 frtban voltak megállapítva, a dologiak körülbelül 100 forintot tettek ki. Fizetést csak az igazgató-tanító élvez, a tornászatot és a női kézimunkát a város más iskoláinál is működő tanerők látják el díjazás nélkül. Az egy tanulóra fordított kiadás 129 forintra rug, ide csak a mindennapos tanulókat számítva. E kiadások fedezetéül szolgál a Rökk-féle alapból 500 forint rendes államsegély, Aradvármegyének 120 forintnyi segélye, 52·74 forint az 1129·61 frtot kitevő törzsvagyonból és egy magán 100 forintos alapítvány után várható kamatjövedelem, végül 40 frt tandíj. A fedezet nélkül maradó összeggel Arad város közönsége járul az iskola fentartásához. Az iskola fejlesztésére és nagyobbitására fog fordíttatni a 18-ik jótékonyczélu államsorsjáték tiszta jövedelméből juttatott 10-edrész, 13,000 frtnak, kamatjövedelme. A tanulók túlnyomó többsége rendesen tandíjmentességet élvez; a helybeliek ezen fölül a várostól könyveket, iró- és rajzszereket is kapnak, a legszegényebbek 2 rend ruhát és czipőt, valamint a 4 téli hónapon át »A szegény tanulókat segélyező egyesület« által fentartott tápintézetben naponta meleg ételt kapnak délre. Az iskolától nagyon távol lakó gyermekek részére, a közúti vaspálya-társaság szabad menetjegyeket szokott adományozni. Az emberszeretet összes tényezői igyekeznek a sorssujtotta e szánandó szerencsétleneken segiteni. — Vidékiek részére nincsenek még ösztöndíjak, de minden lehető kedvezményben részesittetnek. Két aradmegyei illetőségü tanuló pedig a megye által nyujtott 120 frtnyi

évi segélyért tandíjmentesen vétetik fel. Állandóan négy és 1894. óta, midőn a rajztanitással az igazgató-tanitó bizatott meg, három tanitó működik a siketnéma-iskolánál.

1891-ben épittettek a Neuman testvérek a Gáj-külvárosban tizezer frt költséggel egy kisdedóvodát, melyet »Alapitványi óvoda« czimen 1892/93-ban adtak át rendeltetésének, a városi iskolaszék fenhatósága alá helyezve azt, mely óvónőül Hanacsek Lujzát választotta, ki ezen oláhlakta városrészben nemes buzgalommal teljesíti nemzeti missziját, melyben az alapítók is támogatják, kik egyébként 5000 forint örökalapítványnyal járultak e községi jellegű óvoda kiadásainak fedezéséhez. Az ez évi kiadás kitett 65,888 forintot, a mi a törvényhatóság 403,940 forintnyi közköltségének 16.31%-át teszi. A kisdedóvásról szóló 1891. évi XV. t.-czikk végrehajtása ujabb terhet rótt a városra. Aradon fennállott már 5 kisdedóvóda, 2 községi és 3 magánóvoda, melyeket a város évi 200—200 frt segélyben részesít; még sem tért ki az elkerülhetetlen szükség elől és a Pernyáva külváros részére felállított egy uj óvodát, melyet e nyári hónapok tartamára gyermek-menhelylyé alakit át. A tandíj havi 50 krban állapittatott meg, a szegénysorsú szülők gyermekei azonban tandíjmentességet élveznek. Az Ujtelepnek, a hol rövid idő alatt nagy gyártelepek létesültek, melyeknek alkalmazottjai nagy kontingensét szolgáltatták a tankötelezeseknek, az egyszerre felszaporodott nagy létszám miatt ismét uj iskolahelyiségekre lett szüksége, a min a város úgy segitett, hogy a vezetőtanitó lakásának és az ehhez tartozó kert telkének felhasználásával kibővitette a Béla-téren levő iskolát négy osztályuvá, ellátta a szükséges mellékhelyiségekkel és 4544 frt 99 krban megállapított épitési költségét az ilyen czélokra teremtett tandij-alapból utalványozta ki. A természetes fejlődés arányait és a város áldozatkészségének fokát tünteti fel az az adat, hogy a mig az 1891 – 92-ik év iskolai szükséglete a városnak 426,330 frtnyi költségvetéséből 72,105 frtot (16·91%) igényelt, addig 1892—93-ban a 461,030 forintnyi közköltséggel szemben az iskolák 78,884 frt 64 krajczárral szerepelnek (17·11%). Az évben 65, ebben már 70 tanerő működött a községi iskolákban. A felszaporodott növendékek uj osztályok nyitását kivánták számos iskolában. Párhuzamositani kellett végre a polgári fiuiskola osztályait is. A Gáj külvárosi alapitványi óvodát az iskolaszék a nyári munkaidő tartamára nyári menedékházzá bővitette ki; ezen óvoda vezetője miniszteri engedélylyel jogosultságot nyert, hogy nyári menedékházakat vezető dajkák képzésére tanfolyamot nyisson, s a szükségletek fedezésére 200 forint állami segély nyujtatott. E tanfolyam julius 1-től egy hónapon át tartott, a melyen 11 nő nyert képesitő bizonyitványt. — A községi iskoláknak kiadása ezen évben a törvényhatóságnak 461,030 frtnyi költségvetésébe 17·11%-nak megfelelő 78,884 forint 64 krral volt beállitva.

3. **A tanitók fizetése.** Az 1893—94-ik iskolai évnek kiemelkedő momentuma, hogy Arad város törvényhatósága, tekintettel a drágaság okozta súlyos megélhetési viszonyokra, tekintettel arra, hogy a tanitóknak és tanitónőknek rangban való előléptetésre kilátásuk nincsen, a munkakedv fokozása és a tett szolgálatok elismerése szempontjából rendezte valamennyi tanitó és tanitónőjének fizetését olyképpen, hogy a megélhetés és a fokozatos fizetésemelés biztosítva legyen. A tanerők javadalmazását rendező szabályzat a községi iskolaszék hatósága alatt álló összes községi iskolák tanszemélyzete részére, kivéve a siketnéma iskolai tanitót, az iskolaszéki jegyzőt és kisegitő tanitókat, *három fizetési fokozatot* állapít meg, u. m.:

1. A polgári fiuiskolai tanitók:

I.	fokozata	1000	frt	évi	törzsfizetés,	240	frt	évi lakbér.
II.	«	900	«	«	«	240	«	« «
III.	«	800	«	«	«	240	«	« «

2. A polgári leányiskolai tanitónők:

I.	fokozata	900	frt	évi	törzsfizetés,	240	frt	évi lakbér.
II.	«	800	«	«	«	200	«	« «
III.	«	700	«	«	«	200	«	« «

3. Az elemi iskolai férfitanitók:

I.	fokozata	750	frt	évi	törzsfizetés,	240	frt	évi lakbér.
II.	«	650	«	«	«	200	«	« «
III.	«	600	«	«	«	200	«	« «

4. Az elemi iskolai tanitónők:

I.	fokozata	700	frt	évi	törzsfizetés,	200	frt	évi lakbér.
II.	«	650	«	«	«	200	«	« «
III.	«	600	«	«	«	200	«	« «

5. A kézimunka tanitónők:

I.	fokozata	600	frt	évi	törzsfizetés,	100	frt	évi lakbér.
II.	«	550	«	«	«	100	«	« «
III.	«	500	«	«	«	100	«	« «

6. A tornatanitó:

I.	fokozata	700	frt	évi	törzsfizetés,	200	frt	évi lakbér.
II.	«	600	«	«	«	200	«	« «
III.	«	500	«	«	«	200	«	« «

A tornatanitói állást az iskolaszék az 1895—96-ik iskolai évtől kezdve beszüntette, a tornatanitással megbizva az osztálytanitókat, kiknek ezért osztályonkint 50 frt tiszteletdíjat szavazott meg.

7. Az óvónők és gyermek-menedékházak vezetőinek:

I. fokozata 500 frt évi törzsfizetés, lakás az óvodában.
II. « 450 « « « « « «
III. « 400 « « « « « «

8. A siketnéma iskola tanitói állásánál csak egy fokozat van 800 frt évi törzsfizetéssel és 240 frt évi lakbér, három czikluson át 80 frt és azontúl 50 frtnyi ötödéves korpótlék. *9. Az iskolaszéki jegyző* fizetésében sincs fokozat; évi járandósága 800 frt törzsfizetés és 240 frt lakbér, három czikluson át 80 frt és azontúl 50 frtnyi ötödéves korpótlék. Ezen állás állandó s jövőre arra csak oly egyén lesz megválasztható, kinek polgári iskolai képesítése van. *10. Kisegitő tanitók* fizetésében szintén nincs fokozat, törzsfizetésök egyenkint 500 frt évi fizetés és 100 frt lakbér.

A polgári fiu- és polgári leányiskolai igazgatóknak az iskola vezetéséért igazgatói átalányul 300–300 frtot állapitottak meg. Az elemi iskolai igazgató és vezető tanitók e czímen annyiszor 25 frt átalányt nyernek, a hány külön osztály van a vezetésükre bizva. Egyesített osztályok csak egy osztálynak tekintetnek. Az aradvárosi női ipariskola igazgatójának évi igazgatói átalánya 100 frt, a siketnéma iskola igazgatói átalánya 50 frt. A korpótlékot öt-öt évenkint három egymásután következő czikluson át az I. fizetési fokozatban élvezett törzsfizetés után számitandó 10%-ban, azontúl pedig 50 frtban állapitották meg. A korpótlék száma nincs korlátozva s a nyugdíjba is lesz beszámitva. Az uj fizetési szabályzat 1894. január 1-én lépett életbe, ezen időponttól kezdve minden ujonnan alkalmazandó, a rendes és segédtanitói czím elhagyásával, a III-ik fokozatban előirt javadalmazás élvezése mellett léphet a város szolgálatába. Ezen fokozatban a megválasztott tanerő a meghivástól számitva három évig marad s ha működése ellen az iskolaszék kifogást nem tesz, annak leteltével a II-ik fizetési fokozatba lép elő. Ezen fokozatban az illető öt évig marad, s ha működése megfelelt a várakozásnak, az iskolaszék előlépteti az I. fokozatba. A szokásos próbaévet betudják az első 3 évbe. A kisegitő tanitók mint ilyenek sem fizetés felemelésben, sem korpótlékban nem részesülnek s igy ezen minőségben töltött idejüket sem a fokozatos előléptetésnél vagy későbbi korpótléknál, sem pedig a nyugdíjnál nem számitják be. E fizetési szabályzatnak van egy, az ügy érdekében igen lényegesnek mondható pontja, mely a vidékről Arad községi iskoláihoz megválasztott tanitó vagy tanitónőre nézve kimondja, hogy a mennyiben az illetőnek megválasztatása eddig működésével szerzett érdemeinél fogva a városi tanügyre nézve előnyösnek látszik, az iskolaszék a másutt töltött összes szolgálati éveit figyelembe veheti. A 40-ik évet meghaladott tanitót vagy tanitónőt a város községi iskoláiba nem választják meg. — A korpótlékok megadása már nem az érdemes működéstől van függővé téve, mint a II. és az I. fokozatba való előléptetés.

Ezen fizetésrendezés az iskolaszéknek 1894-re megállapított 80,564 frt 20 krajczárt kitevő költségelőirányzatát 5185 frt többlet kiadással tetőzte s igy a városnak 480,310 frtnyi közköltségével szemben az iskolai kiadás 85,749 frt 20 krral szerepelt (17.10%). Az alkotmány helyreállítása óta ez volt Aradon a harmadik fizetésrendezés. Az első 1869-ben történt, a második 1883-ban.

Az $189^4/_5$-ik iskolai évben a tanulók számának a megelőzött évi 3800-ról 4026-ra történt felszökése a megfelelő intézkedések egész sorozatát tette szükségessé. Mint már fennebb kimutattuk, Aradnak $186^8/_9$-ben 6 elemi iskolája volt, melyekben 10 tanító tanított 997 gyermeket, mig $189^4/_5$-ben 9 elemi iskolájának 44 tantermében elhelyezett 49 osztályban 47 tanító 3200 gyermeket oktatott; ezekhez csatlakozik egy polgári fiú- és egy polgári leányiskolájának 15 tanteremben, 13 osztályban 19 tanár és tanítónő által oktatott 749 növendéke; van egy nőipariskolája 3 tanerővel, 49 növendékkel és 1 siketnéma iskolája 6 tanulóval. Ma Arad közönsége 498,560 forintnyi közköltségéből 17·51%-ot, vagyis 87,341 forintot fordít községi iskolai czélokra, egy tanuló 21·69 frtjába kerül a városnak, ide nem számítva azt, hogy a felekezetek közül a róm. kath. egyháznak 1895-ben 2567 frt, a gör. kath. egyháznak 1025 frtot, a gör. kel. felekezeteknek 1847 frt 59 kr., a helv. hitv. egyházközségnek 500 frt, az ág. h. ev. egyházközségnek pedig 200 frt kultuszköltséget fizet; ezenkivül a közoktatási járulékból 5% visszatérités czímén a gör. kel. román felekezet 1250 frtot, a gör. kel. szerbek 643 frtot, az ág. hitv. ev. hitközség 550 frtot és az izraelita felekezet 3300 frtot kapott ez évben a várostól. Aradon a modern haladás és a valódi felvilágosultság iránti érzék nyomait fejlődésének minden időszakában feltaláljuk.

Az egységes és tudatos vezetés elve megvalósult, midőn Arad város törvényhatósága szakitva az eddigi rendszerrel, 1881. januárban elkülönitette az iskolák adminisztráczióját azok szellemi vezetésétől. A pénzügyi gondok a polgármesternek vállaira hárultak, mig a szellemi vezetésre *iskolafelügyelői* állást szervezett, melyre dr. Köpf János Aradváros iskolaszéki elnöke választatott meg. De ez még nem jelentett szakfelügyeletet, mely Arad községi iskoláiba Simay István polgári iskolai igazgatónak 1883. év szeptember 17-én felügyelővé történt megválasztatásával tartotta bevonulását. Fizetését 1200 frtban és 163 frt irodai átalányban álllapította meg a törvényhatóság, mely neki *tiszteletbeli tanácsnoki* czímet is adott. Az első *szakfelügyelőnek*, kiváló szakértelme, hivatottsága ethikai tartalmat kölcsönzött ezen állásnak. E tartalmat hatályosabbá tette az ezen álláshoz fűzött tág hatáskör, melyet 1887-ben, midőn a város szervezési szabályait jóváhagyás végett felterjesztette, a miniszter rendelete sokkal szükebbre vont meg.

Arad város összes községi elemi fiu- és leányiskoláiba az 1894—95.

iskolai évben 3200 tanuló, 1733 fiu, 1467 leány járt, kik közül nyelvre nézve volt 2778 magyar, 165 német, 168 román, 70 szerb, 7 tót, 8 cseh. Vallás szerint 2312 róm. kath. 18 gör. kath., 251 gör. kel., 362 helv. hitv., 96 ág. h. ev., 161 izraelita. — A *polgári fiuiskolában* keletkezése óta 3536 tanuló járt, kik közül a IV. osztályt sikerrel végezték 642-en. A *polgári leányiskolába* 1888—89. óta 2242 leány járt, sikerrel végezték a IV. osztályt 434-en. A 3 községi és 2 magánóvodába és egy magán-gyermekkertbe összesen 700 kisded járt és pedig 326 fiu és 374 leány, kiktől 353 frt 50 kr. tandíj folyt be. Tandíjban befolyt valamennyi foku iskolában 1894—95-ben 18,078 frt 97 kr.

A községi iskolában 11 ifjusági, 11 tanitói és 4 közös *tantestületi könyvtár* volt felállítva. A tantestületi könyvtárak gyarapításához a város közönsége egyenkint 50, összesen 200 frttal járul. Az elemi iskolák tanulói könyv- és szertárdíjban 20, a polgári iskolák növendékei fejenkint 50 krt fizetnek, mely alól a tandíj mérséklésben részesülők azonban fel vannak mentve. *Az ifjusági könyvtárakban* 2306 mű van 2120 frt 64 kr. értékben; a tanitói könyvtárakban 2401 mű 4110 frt 44 kr. értékben; a közös test. könyvtárakban 710 munka 1299 frt 97 kr. értékben. A szertárakban 3696 frt 69 kr. értékü 7500 drb. tanszer van elhelyezve. A községi iskolai épületek értéke 350,600 frt, melyeknek berendezésére és felszerelésére a város 21,931 frtot költött.

Iskolaszéki elnökök voltak: *Atzél* Péter polgármester (1867—1869), *Fényes* Károly (1869—1870), dr. *Tanfy* József (1870—1871), dr. *Aradi* István (1871—1872), br. *Bánhidy* Béla (1872), *Molnár* Pál (1872), dr. *Köpf* János (1872—1880), *Institoris* Kálmán (1880—1884), *Salacz* Gyula polgármester 1884-től mostanáig.

4. Iskolai jótékonyság. A népoktatás czéljainak támogatására, a szív tényei által sokakat megnyerni és megtartani a közművelődésnek, az *Aradi szegénytanulókat segélyző egyesület* vállalkozott. E ma már megizmosult egyesület 1882-ben, a midőn szerény szervezettel megalakitották, »Rongyos-egylet« nevet viselt, a mely feladatául tűzte ki az iskolába járó szegény tanulókat télen meleg ruhával ellátni. E czélját azonban csak kis mértékben érvényesíthette. A »Rongyos-egylet« összes jövedelmét a háznál hasznavehetetlen lomok eladásából befolyt összeg képezte. Az anyagi siker és a társadalmi érdeklődés vajmi csekély, úgyszólván semmi sem volt, úgy, hogy az egyesület csakhamar (két év után) feloszlott. Arad városának érdemekben gazdag polgármestere: Salacz Gyula és Simay István iskolafelügyelő nem hagyták az eszmét elkallódni s ujból összehivtak egy alakuló gyűlést s megalakitották a »*szegény tanulókat segélyező egyesületet*« (1885-ben). Az egyesület tagjai és támogatói leginkább az aradvárosi községi tanitónők és tanitók voltak. Az alapszabályokat módositották és igyekeztek a czélt elérni, de csak apró és kevés

lépéssel haladhattak feléje, mert nem volt meg a társadalomban az egyesület iránt a kellő érdeklődés. Egy-egy télen csak 30—50 gyermek kaphatott téli ruhát. Arad város törvényhatósága ezen időben 500 frtot szavazott volt meg az egyesület támogatására. Látva annak tengődését, 1890. évi deczember havában tette meg Kovács Vincze polgári iskolai tanár a választmányi ülésen azon inditványát, hogy az egyesület szervezetét és vezetési módját meg kell változtatni, mert az nem felel meg a mai társadalmi viszonyoknak. A teljes siker érdekében az egyesületet a nők vezetésére óhajtotta bizni. Az 1891. évi október hó 18-án megtartott rendkivüli közgyűlés elfogadta az indítványt. E naptól kezdődik az egyesület virágzása. *Hauser* Károlyné az ő lelkes női választmányával fényes sikereket ért el. Ma el lehet mondani, hogy ezen egyesület körül csoportosul Arad város társadalma. S ezt főleg annak lehet tulajdonitani, hogy ezen egyesület *nemzetiségre és felekezetre való tekintet nélkül* mindenkinek nyujt segélyt, a ki arra valóban rá van utalva. Mig az előző években csak 30—50 gyermek kapott meleg ruhát, az ujjáalakulás első évében, 1892-ben, már 210 árva részesült abban s gondoskodott, hogy az éhező árva és szegény tanulók négy hónapon át a templom-utczai fiuiskolának e czélra berendezett helyiségeiben naponként tápláló meleg ételt kapjanak. 125 árva és szegény szokott a téli hónapok tartama alatt az egyesület éttermében ebédelni. Ez 1892. óta minden évben nagyobb mértékben történik. 1893-ban 225 gyermeket öltöztetett fel és 130 gyermeket étetett az egyesület. 1894-ben 240 tanuló kapott ruhát, lábbelit és 130 ebédet. 1895-ben 243 gyermeket védtek meg a hideg ellen meleg ruhával és lábbelivel, 130 tanuló (vegyesen: fiut és leányt) láttak el meleg étellel. Az utolsó négy évben az egyesület a maga elé kitüzött emberies czélokra közel 10 ezer forintot forditott. Tiszta vagyona kerek számmal 19,000 forint. Mikor az egyesület vezetését a jelenlegi tisztikar átvette, az egyesületnek 3292 frt 07 krja volt. Van 128 alapító, 600 rendes és 102 pártoló tagja. — Egyik közvetlen hatása ezen nemes hivatást teljesitő emberbaráti intézménynek az, hogy a községi iskolákban, a honnan a gyámolitásra szorult szegényeit és árváit szedi, az igazolatlan mulasztások száma jelentékenyen csökkenik.

Arad város területén 1897-re összeiratott összesen 10,544 gyermek, és pedig 2637 óvodaköteles és 7907 iskolaköteles. Az óvodakötelesek közül, mint gondozásban nem részesülő, fel van tüntetve 174 fiu és 171 leány, összesen 345 kisded. A 10,544 gyermek közül nem szerint: fiu van 5439, leány 5105. Vallás szerint: róm. kath. 5556, gör. kath. 173, gör. keleti 5224, ev. reform. 935, ágost. evang. 345, unitárius 5, nazarenus 2, izraelita 1304; nemzetiség szerint: magyar 7709, német 559, román 1788, tót 16, szerb 461, cseh 9, ruthén 2. A város kerületei szerint a 10,544 óvoda és tanköteles gyermek a következőleg oszlik meg:

	óvodás	iskolás	összesen
I. ker. Belváros	1149	3888	= 5037
II. ker. Sarkad	348	1010	= 1358
III. ker. Erzsébet külváros	612	1600	= 2219
IV. ker. Ségа, Poltura, Gáj	428	1140	= 1568
Tanyák:	93	269	= 362
Összesen	2637	7907	=10544

5. Aradi felekezeti iskolák. A felekezeti iskolák sorában a tanulók számára nézve első helyen a *görög keleti román* iskolák állanak. A *belvárosi elemi iskolát* 1840-ben, a *pernyávai* (kapa-utczai) elemi iskolát 1822-ben alapították. A *ségai elemi iskola* 1840-ben keletkezett. Ujabb keletű iskolák: a fejsze-utczai elemi iskola, végre a *gájkülvárosi elemi iskola.* Van ezeken kivül a román egyházközségnek egy *leányiskolája* a Deák Ferencz-utczában 34 növendékkel. A román tanitóképző mellett levő *gyakorló iskolában* egy tanitó mutatja be a tanitóképző ifjuságának, a leendő tanitóknak, a gyakorlati tanitás fogásait; a gyakorló iskola tanulóinak száma az 1894—95. isk. évben 32 fiu volt. A *román tanitóképző-intézetről* a gör. keleti egyházzal kapcsolatban beszélünk. Megjegyzendő, hogy az állami tanitóképzőbe a mostani (1895—96-dik) iskolai évre az eddiginél nagyobb számu román növendék jelentkezett, azonkivül a román képzőből szeptemberben 19 tanuló ment át.

A hét román népiskola osztatlan vegyes osztályaival messze mögötte marad a városiaknak, melyekbe 212 románajku tanuló jár. A *szerb* iskolák pedig a hitközségben évek óta tartó villongások miatt jóformán csak névleg léteznek. A tanitók és a gyarló iskolák megvannak, de az oktatás eredménye silány annál a kevés növendéknél is, a ki oda téved. A *belvárosi szerb iskolába* az 1894—95. isk. évben 18 fiu és 17 leány járt; a csutora-utczaiba 30 fiu és 26 leány, a *gáji szerb* iskolának 42 fiu és 32 leány növendéke volt. 1792-ben nyilt meg Aradon az első szerb iskola. A községi iskolákat 1894—95-ben 86 szerbajku tanuló látogatta.

Midőn 1846-ban az *aradi ágost. hitv. evang. község* megalakult, felekezeti iskolát is létesitettek, de tanitót anyagi viszonyai miatt nem választhatván, az egyház lelkészei végezték a tanitás teendőit. Az iskola eleinte magánjellegű volt és a róm. kath. lelkészek által többször lett megtámadva; kivált azért, mert sok róm. kath. gyermek járt ide; végre a helytartó tanács megadta annak a nyilvánossági jogot. Ennek sorsáról különben az ágostai hitv. evangelikus egyházzal kapcsolatban már szó volt. Itt még csak azt említjük meg, hogy ez egyházközség 1895. évi 2736 frt 43 krnyi költségvetéséből iskolai czélokra fordított 1027 frt 26 krt, melyhez kultuszadóban 200 frttal és az iskolaadónak 5%-os visszatérítése czimén 550 frttal járult a város. Az 1894—95. iskolai évben 116 tanköteles közül 22 az ág. h. ev. iskolába, a többi a községi iskolákba

járt. A jelenlegi tanitó László János, a Slöjd-féle kézügyességi foglalkozást is bevitte iskolájába, a mivel gyakorlati jelentőségét nagy mérvben fokozta. Az aradi *izraelita* hitfelekezet még 1830-ban alapított egy »*reál-főelemi fiuiskolát*« és 1855-ben egy három osztályu *leányiskolát*. A fiuiskolában a német nyelv volt a tanitási nyelv, mig a magyar nyelv mint külön tantárgy tanittatott. 1862-ben az izr. iskolák *Wallfisch* Pál kezdeményezése folytán uj szervezetet és a németajku tanitók nyugdíjazásával magyar tanitókat nyertek. Ez alkalommal a fiuiskola két alreál és egy előkészitő osztálylyal lett kibővítve, de ezeket az állami reáliskolának életbeléptetésével 1874-ben beszüntették; azóta az izraelita hitfelekezetnek van 4 osztályú fiu- és 4 osztályú elemi leányiskolája 8 tanteremmel, melyekben 182 fiu és 147 leány nyert oktatást nyolcz tanitó és tanitónőtől az 1894—95. iskolai évben. A közs. iskolákat 362 izr. tanuló látogatta. A hitközség 30—33,000 között ingadozó budgetjéből iskolai czélokra ez évben 9282 forintot, ebből a tanitók fizetésére 4740 forintot fordított. A város a hitközségnek 1895-ben iskolaadóban 5%-os visszatérités czimén 3300 forintot fizetett. A tanitóknak még 1867—68-ban megállapított 600 frtnyi fizetését e tekintélyes hitközség azóta nem javította. A tanitók mind megfelelő, törvényes képzettséggel birnak, kik közül a férfiak az osztályrendszer, a nőtanitók pedig a váltakozó rendszer szerint tanitanak. A szorgalmi idő 10 hónapban van megszabva és a tantervet illetőleg a miniszteri tantervet követik azzal a kibővitéssel, hogy a fiuiskolában a hitoktatásra osztályonkint nem 2—2, hanem hetenkinti 8 órát fordítanak; a leányiskolai I. osztályban a vallástani és hébertantárgyak oktatását 6, a II. osztályban 7, a III. és a IV. osztályokban pedig 5—5 órán teljesitik, a mi miatt a fiuiskolában a heti órák száma 26, a leányiskolákban 25

Az izr. elemi iskolák — mint a községi iskolák — márczius 15-én és október 6-án iskolai hazafias ünnepélyeket rendeznek; minden iskolai év végével meg a leányiskola nagy udvarán tartott évzáró ünnepélyen kiosztják a Hirschl- és Fischer-féle alapítványok ösztöndijait a növendékek között. A hitközségi iskolaszéken kivül annak mindenkori szerinti elnöke és egy »leányiskolai felügyelő női bizottság« gyakorolják az ellenőrzést. A boldogemlékű *Chorin* Áron főrabbi kezdeményezésére 1830-ban alapított fiuiskolának van egy 60,000 forintra becsült alapítványi háza. A leányiskola négy osztályuvá 1865-ben lett kiegészitve; báró *Sinától* kapott egy nagy telket azon kikötéssel, hogy minden évben 2—3 tanköteles gör. kel. tanulót tartozik felvenni, ha jelentkezik. Az izraelita elemi iskolák a multban is, a jelenben is magas szinvonalon állottak és általános elismerésben részesülnek.

6. Magánnevelő intézetek. A *magán leánynevelő* intézetekből a *Nagy Antónia*-féle nyolcz osztályu volt összekötve női ipariskolával. 1883-tól 1890-ig állott fenn. Növendékei közül többen bennlakók voltak.

A *Városi Gizella*-féle két osztályú női ipariskolával egybekötött 6 osztályú nevelőintézet 1880. óta áll fenn. Az 1894—95. iskolai évben 37 növendéke volt. A nőipartanfolyamot végzett tanitványok közül 5-en a budapesti, kolozsvári és szabadkai tanitónőképző-intézetekben kézimunka- és házi-ipar tanitónői oklevelet kaptak. Ugyane tanfolyamnak növendékei közül jelenleg hatnak a ruhaszabás és varrás, kettőnek a nádszékfonás szolgál kenyérkereseti forrásul; a posta- és táviró hivatalnál hatan nyertek alkalmazást és 3 a könyvelői pályán működik.

Az Arad-Ségа külvárosban létező *Handel Janka*-féle 6 osztályu magánintézet 1891. óta áll fenn. Keletkezése óta a Neuman testvérek az intézetet anyagi és erkölcsi bő támogatásban részesitik. 1894—95-ben 19 növendéke volt.

7. **Tanonczіskolák.** Az *iparosképzést* Aradon a régi időben a *vasárnapi* (iparosinas) *iskola* szolgálta. Ezt azon iparos tanulók látogatták, kiknek arra kedvük volt, vagy a kiket arra mestereik kényszeritettek. A normanapok kivételével vasárnap délelőtt 9—11-ig elméleti oktatást nyertek, 11—12-ig hit- és erkölcstani oktatásban részesültek, azonban csak a róm. kath. tanulók. A más vallásfelekezetbeli iparos-inasok lelki ügyét iskolában nem gondozták. Délután rajziskolába kellett járniok. A régi vasárnapi iskolából *alsófoku ipariskola* lett, melyben a szervezet előkészitő és ipariskolai osztályokat állitott fel. Az előkészitő osztályokban (heti 6 órán = 4 elméleti és 2 rajzóra) elemi iskolai tanitókat alkalmaztak 10 szorgalmi hónapra felosztott 150 frt évi fizetéssel, mig az úgynevezett ipariskolai osztályokban polgári és középiskolai tanárok tanitanak heti 4 órán évi 200 frt tiszteletdijért. A magasabb foku rajzoktatást szakemberek végzik évi 200 frt díj élvezete mellett. A felügyeletet az ipariskolai felügyelő bizottság teljesiti. Ez idő szerint a régi vasárnapi iskola »Iparos tanoncz-iskola« nevet kapott, melynek tantervét miniszteri rendelettel szabályozzák.

Az 1894—95. iskolai évben 980 iparos tanuló iratkozott be, kik 1 frt tandíjat és a tanszerekért 1 frt 10 kr. mellékdijat fizetnek. Az 1894—95. iskolai év kiadásaihoz az állam 1000 frt segélylyel, a tanulók 1917 tandíjjal járultak, a hiányt 2396 frtot a város pénztára pótolta. A fa- és fémipari iskoláról, más helyen lesz szó.

A *kereskedőképzésnek*, a kereskedő tanulók rendszeres iskoláztatásának, szálai 1848-ig vezetnek vissza. Arad kereskedelmi testülete ugyanis belátva azt, hogy édeskevés az az ismeret, mit a tanulók a kereskedői pályára való lépésük alkalmával magukkal hoznak, elhatározta egy szakférfiú alkalmazását, ki testületi segély mellett a kereskedő tanulókat vasár- és ünnepnapokon megfelelő szakoktatásban részesitse. *Rotter János* pesti kereskedelmi akadémiai tanárra esett választásuk. Rotter még 1848-ban elfoglalta állását és a tanulókat egyelőre két osztályba, majd háromba

osztva, megnyitotta *kereskedelmi magániskoláját*, mely, miután az fokozatosan alreáliskolává alakult át, 1875-ig állott fenn. Ekkor a tanulók további tanítását és nevelését a polgári iskola tanáraira bízták. A vasárnapi iskola ez időben is három osztályból állott és egy-egy tanárnak a fizetése 200 forint volt. 10 évig állott az fenn ily szervezet mellett, mig a közoktatásügyi miniszter a vasárnapi iskolákat *esti iskolákká* alakította át. Rendelete értelmében az alsófokú kereskedelmi iskolát a polgári község állítja fel és közvetlen felügyeletét egy kilencz tagú bizottságra bízza. A bizottság a tanítás idejét vasárnap délután 2—4-ig és hétköznapokon 5—7-ig, az előadó tanárok fizetését óránkint 2 frt díjban, a tandíjat egész évre 6 frtban állapította meg. A költségek fedezéseül szolgál a tandíj, a kereskedelmi testület által megszavazott évi 180 forint, melynek folyósítását 1893-ban beszüntette a testület; a hiányt a város pénztára fedezi, mely az $188^4/_5$ iskolai évben 960 forint, az $189^4/_5$. iskolai évben pedig 1630 forint 40 kr. terhet rótt Arad városára. Az alsófoku kereskedelmi iskolát az első évben 163 tanuló látogatta, mig $189^4/_5$-ben 155. A szervezés óta 10 év alatt 1527 tanuló részesült elméleti oktatásban. Egy 1893. évi szeptemberben 24,784. sz. a. kiadott közoktatásügyi miniszteri rendelet ujfent szervezte a kereskedő tanulók iskoláját, elnevezve ezt »*kereskedő tanoncz iskolá*«-nak. Az uj tantervnek egyik lényeges intézkedését az képezi, hogy a hiányos előképzettséggel birók számára a rendes tanfolyamok mellé előkészitő osztályt szervezett. Az uj tanterv és szervezet megállapításához a közoktatásügyi miniszter kikérte az aradi tantestület véleményét is, melyet legfontosabb részeiben figyelemre méltatott. Ez a kereskedőképzésnek alsó foka. A kereskedelmi akadémiáról külön fejezetben lesz szó.

8. Tanitóképezde. A *tanitóképzésnek* 1873-ban nyitott az állam intézetet. Arad községi iskolái részére azóta kiválóan ez a tanitóképző adja a tanerőket. Saját épülete még nincs, noha a város telket is, 30,000 forintot is ajánlott föl a miniszternek, hogy épitsen. Fizet tehát lakbért a Bibics-alapból épített lyceumnak, a hol 1882. óta, midőn az addig három évfolyamu intézet négy évfolyamu lett, a szó szoros értelmében szorongania kell. Az intézet első igazgatójává *Mikovich* László volt kinevezve, de ő állását el sem foglalta, mert az 1873-iki a kolerának esett áldozatul. *Gajdos* József igazgatása alatt kezdte meg az intézet működését. Mikor ő 1876-ban Aradvármegye kir. tanfelügyelője lett, igazgatónak *Kerner* Pétert nevezte ki a miniszter. Kerner 1889-ben Lőcsére ment a felsőbb leányiskola igazgatójának, azóta *Szabó* József, az intézetnek kezdettől fogva tanára, vezeti az intézet ügyeit. Az *igazgató tanács*, melynek elnöke hivatalból a királyi tanfelügyelő, formailag az intézet szellemi és anyagi ügyeiért van mellé adva, de lényegileg közvetitő kapocs az iskolai és a társadalom között. Dr. *Darányi* János, Arad város néhai főorvosának emlé-

két, a tanitóképző kegyelettel őrzi, mivel ő haláláig évi 100 forint tiszteletdíját föl nem vevén, ebből most az intézetnek több mint 3000 forintot tevő alapja van, melyből, majd ha az állam a tervezett épületet elkészítteti, minta berendezésü betegszobákat fognak létesíteni.

Az aradi tanitóképző 22 év alatt 247 tanitót adott az országnak. Legnagyobb részök Torontál, Temes, Krassó-Szörény és Csanádmegyékben, valamint Arad városában és a megyében működik.

9. Az aradvidéki tanitó egylet. A tanitóképzésnek, a közművelődésnek nevezetes tenyezője Arad tankerületében az *Aradvidéki tanitó egylet*, mely 1895. juliusban ünnepelte meg 25 esztendei önzetlen munkásságának áldásos sikerét. Az Aradvidéki tanitóegylet szép czélokat irt zászlajára: A tanitók önképzését, a méltatlanul üldözött tanitók megvédését, a neveléstanitás szabadelvű eszméinek nemzeti viszonyainkhoz mért megvalósitását. 25 éves tettekben gazdag és sikerdús multja beszél arról, hogy élén és a tagok sorában mindig oly férfiak állottak, a kik megértették a kor szellemét. Tiszteletreméltó és önzetlen feladatának megoldására olykép szervezkedett, hogy megosztotta a munkát a *központi választmány*, a *biráló bizottság*, a *vitakör*, valamint a *vidéki fiókbizottságok* között. Az egyesületi tevékenységnek intenzivebb kifejtésére később *szakosztályokat* állitottak fel. A tagok működésüket hét szakosztályban fejtették ki: 1. nevelés-tanitási, 2. nyelvészet-történeti, 3. mennyiség-természettani, 4. művészeti (rajz, zene, ének, szépirás és testgyakorlat) 5. házi ipar, 6. női kézimunka, 7. állatvédők szakosztálya; ezekhez később a női szakosztály, majd az orvos-paedagogiai szakosztály csatlakozott. 1878-ban határozta el a központi választmány, hogy a szakosztályok rendezzenek népszerü előadásokat. Az első ilynemű előadást a természettani szakosztály rendezte, melyen *Antolik* Károly főgymnasiumi tanár (ez idő szerint pozsonyi áll. főreáliskolai igazgató) szerepelt mint előadó. Később néhai *Rozsnyay* Mátyás aradi gyógyszerész is csatlakozott Antolikhoz; e két természettudós fizikai kisérleteikkel oly vonzókká tették az egyesületnek felolvasó estélyeit, hogy a közönség élénk vágygyal leste azokat. Ezek rendezését 1879-ben kivették az Aradvidéki tanitó-egylet kezéből, a mennyiben azok rendezésére az aradi főreáliskola és főgymn. három kitünő hirü tanára: *Antolik* Károly, dr. *Márki* Sándor és dr. *Jancsó* Benedek rendezték. Az Aradvidéki tanitóegylet neve alatt megkezdett felolvasóciklus adta meg az impulzust a közművelődést az iskolán túl szolgáló »*Kölcsey-egyesület*« alapításához is, melyet 1881-ben a nevezett három tanárnak tevékeny közremunkálkodása mellett létesitettek.

A központ a nevelésnek és tanitásnak számos megoldatlan kérdése felé irányította működését, jelentékeny sikerekkel. Erre a kérdésre: »A férjezett és anyává lett tanitónők alkalmazhatók-e továbbra is?« az egyesület igenlőleg válaszolt. Az akkori idők felfogásának jellemzéseül szolgálhat a

III. egyetemes tanitógyűlésnek az A. V. T. E. részéről ajánlott ez a vita tétel: »A népiskolában a vallás tanitása a papokra, az erkölcstan tanitása a tanitókra bizassék.« Elfogadta az ingyen oktatás elvét, mely egyébként az 1868. évi XXXVIII. törvényczikknek ki nem fejezett corollariuma. Záray Ödön kezdeményezésére megnyitották a templomutczai és pesti-úti (most Kossuth útczai) elemi iskoláknál a *felnőttek oktatásának tanfolyamát*, de ezt részvétlenség miatt ismét be kellett szüntetni. Az *iskolai takarékpénztárak* is képezték rövid ideig az egyesület kebelében az érdeklődés tárgyát, de az ezen eszméhez fűzött anyagi és ethikai sikerek jóval alúl maradván a jogos várakozáson, az amugy sem általán méltatott ügy lekerült a napirendről. Ez az egyesület volt Györgyössy Rudolf indítványára az »Eötvös-ünnepélyek«-nek kezdeményezője. Az ezen ünnepélyektől várt erkölcsi hatás méltó azon férfiúhoz, kinek emlékére ezeket az ünnepélyeket országszerte 1879. óta rendezik. A tanügypolitikai kérdések is méltatást nyernek ezen egyesületben, melynek az országgyűléshez még 1870-ben felterjesztett memoranduma oly kívánságokat vetett fel, melyek némelyike elől a törvényhozás nem is akart kitérni. Igy megalkotta a többi között a tanitók nyugdíjtörvényét, melyet ez emlékirat szintén megsürgetett. — Midőn *Molnár* Aladár osztálytanácsos az ő ismeretes tervezetét »*A népi tanitók nyugdíjazásá*«-ra vonatkozólag 1872-ben az országgyűlés elé terjesztette, az A. V. T. E. szintén feliratot intézett az országgyűléshez, melyben kérte: 1. az iskolák belszervezetének reformálását, 2. a tanitóknak szellemi függetlenitését, 3. az iskolaügyekre való felügyelet és vezetés rendezését és 4. a tanitók és családjuk megélhetésének biztositékait. — Sokoldalú tevékenységét igazolja, hogy *irodalmi vállalatai* is voltak. Első vállalatát az »Évkönyv« képezte. Az évkönyv helyett a központi választmány Szöllőssy Károly indítványára 1875-ben egyleti közlöny kiadását határozta el. E határozat adott életet a Györgyössy által szerkesztett »Közlöny«-nek, mely az egyesület hivatalos organumául jelöltetvén ki, általa évi 200 forint segélyben részesittetett. Ezen szubvenczióért az egyesületi tagok ingyen kapták a lapot. A »Közlöny« szabad és független szellemtől volt áthatva. Hirnévre vergődött és tiszteletet szerzett az aradi tanitók nevének. Az 1878-ig havonkint csak egyszer megjelent »Közlöny« az igények növekedtével heti lappá nőtte ki magát, »*Általános Tanügyi Közlöny*« nevet vett fel és Mádai Mátyásnak társszerkesztősége mellett folytatta munkálkodását. A részvétlenség azonban 1880-ban megszünését vonta maga után. 1885. deczemberben az aradi községi tanitók körében egy konzorczium alakult, mely részvények útján kívánta az »Ált. Tanügyi Közlöny«-t hamvaiból ujra feltámasztani. Az 5 év óta szünetelt lapnak első új száma 1886. január hó 7-én jelent meg, de a nemes czélt, hogy Arad és a vidék, meg a szomszédos megyék tanügyi körei közt szellemi kapcsot létesitsenek e lappal, maguk az iskola munkásai sem támogatták

kellő mértékben, e miatt a lap $4^1/_2$ havi fennállása után ujból letűnt a látóhatárról.

Volt az egyesületnek egy másik, általánosabb érdekek szolgálatára hivatottságát tekintve, jelentékeny érdemű irodalmi vállalata is. Györgyössy Rudolf a A. V. T. E.-nek 1874. évi IV. közgyűlésén azt indítványozta, hogy szerkesztessen az egyesület a ponyvairodalom butító és erkölcsi szempontból is káros hatású termékeinek ellensúlyozására a néposztályok látóköre, felfogása és szájaízéhez mért nyelven a ponyván árultatni szokott »históriák«-hoz hasonló kiállítású kiadványokat. Az egyesület elfogadta az eszmét, felajánlotta erkölcsi támogatását, de, kárára e méltánylást érdemlő ügynek, sikerre nem vezetett.

A tanitóegyesület gyakorlati érzékét sok irányban igazolta. Körültekintő vezetősége megragadott minden alkalmat, hogy a közjó szolgálatára felvetett eszméket a maga körében ismertesse, gyakorlati értéküket mérlegelje és az emberiség hasznára gyümölcsöztesse. Hogy e részben a tenni kész jóakarattal nem állt mindig egyenes arányban az eredmény, mitsem von le e derék egyesület érdemeiből.

10. **Aradvármegye népoktatása.** Aradvármegye népoktatási viszonyai nem egyenlő méretüek minden pontján. A rónán nagyobb az anyagi jólét s ezzel arányban áll az iskolák fejlődési foka. A megye földjének emelkedésével sülyed a közműveltségnek általános szinvonala is. A rónán mindenütt, csak helylyel-közzel nem, megfelelő iskolaépületek beszélnek a lakosoknak helyes érzékéről a kultura fejlődő igényei iránt, mig a hegyek közt szánalmas külsejü és a törvényes kellékeknek teljes hiányában leledző rozoga iskolák tanuskodnak arról, hogy itt a felvilágosodás gyarló gondozásban részesül. Ezen alacsony szinvonal nem kizárólag az anyagi viszonyok korlátoltságában birja magyarázatát. A műveltségnek alapvetői maguk is a kulturának igen vékony mázával vannak bevonva s igy alig lehet csodálkozni azon, hogy a fölvilágosodás mécsese az ő kezükben nem világit, csak pislákol. A görög keleti román felekezet vezetői e szomoru állapot megszüntetésére, mint látjuk igyekeznek valamit tenni, de a siker eddig nem kielégitő. A kir. tanfelügyelőnek az aradmegyei közigazgatási bizottságnak 1896. évi február havi ülésén tett jelentése szerint Aradvármegyében még mindig van 67 gör. kel. román olyan tanitói állás, a melyekben a tanitói fizetés a 300 frt minimumnál is jóval kevesebb. Hogy még ily nyomoruságra is akad vállalkozó, csak úgy érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a kulturának e földhöz ragadt harczosai elemi iskolai képzettséggel vétetnek fel a felekezeti képzőbe, a hol minden előtt az egyház szolgáját (a lelkésznek egyházi funkcióknál segitő társát) és nem a közművelődésnek bajnokát nevelik belőle. A tanitók fizetésrendezéséről szóló törvény, mely intézkedik, hogy a felekezeti tanitókból azoknak, kik a törvényes minimumot saját hitfeleiktől nem kaphatják, az állam

pénztára adja meg a hiányt, nemes és hazafias czélt tűzött maga elé, de czélt alig ér, mert az egyházi hivatalos adatok mást beszélnek, mint a mit a közigazgatási közegek által a helyszinén fölvett adatok mutatnak. A felekezetek közül az eddigi tapasztalatok szerint a görög keletiek az utolsók lesznek azokból, kik az állami és nemzeti együttérzésben az ország többi polgáraival összeolvadnak. Ez az inditó oka annak, hogy az idézett törvény intézkedéseit minden rendelkezésre álló eszközzel kijátszszák, hogy ezzel tanitói karuk értelmi szinvonalának emelkedését, a közmüveltségnek terjedését és — főképpen — az államnak ezen törvénynyel megadott beavatkozási jogát illuzoriussá tegyék. Aradvármegye keleti részébe a mai áldatlan közviszonyok mellett még sokára fogja bevonulását tartani a tiszta felvilágosultság és hazafias szellem. Pedig volt idő, midőn ez a szellem itt sem volt oly destruktiv, mint ez idő szerint. A Bach-korszakban magyar nyelven vezetett jegyzőkönyvekben teszik az egyházak jelentéseiket a megejtett tanitóválasztásokról. Ma más tünetek mutatkoznak e részben is. A vármegye nyugati részében az általános müveltségnek örvendetes képével találkozunk. Itt a magyar és a német elem ad a közviszonyoknak derültebb szint az ő hazafiságával és igyekezetével, melynek hatása alól nem vonhatják ki magukat a köztük lakó nemzetiségek vezetői sem. Általán véve Aradvármegye rónáin a közmüveltség melegebb fogadtatásra talált.

Az aradmegyei kir. tanfelügyelőség tankerületében $189^4/_5$ben 219 községben 351 iskola állott, melyekbe 66,383 tanköteles gyermekből még mindig csak 41,591 járt (ebből 21,000 román, 13,526 magyar, 6284 német, 408 tót, 348 szerb, 22 horvát és 3 ruthén); 467 tanitó közül 59-nek nem volt képesítése. Arad városában 1 állami, 13 községi, 13 felekezeti és 2 magán és egy női ipariskola van. Magában a megyében — az $189^4/_5$-ik iskolai évről szóló tanfelügyelői adatok — 6 állami, 44 községi, 289 felekezeti és 11 magániskola volt. Az összes iskolák közül 331 a saját házában, 20 pedig bérelt helyiségben működött 459 tanteremben. Az iskolaépületekhez tartozik 335 tanitólakás, 120 faiskola, 187 iskolakert és 150 testgyakorló tér. Az iskolák évi jövedelme készpénzben 273,973 forint, terményekben pénzértékre számitva 38,027 frt, összesen 312,000 frt volt, melyekből a tanitók javadalmazására (Arad városát is ideértve) 248,306 forint fordíttatott. A fejenkinti átlag 531 frt 70 kr., Arad város kiszakításával Aradvármegyében az átlag 417 frt 78 kr., mig Aradon 983 frt 57 kr. — A tankötelesekből (66,383) 6—12 éves fiú 23,810, leány 23,878, a 13—15 évesekből fiú 9560, leány 9135 volt. Vallás szerint 17,281 róm. kath., 3021 gör. kath., 38,951 gör. kel., 4038 helv. hitv., 1499 ágost. hitv., 11 unitárius és 1582 izraelita. Nyelvre nézve 19,922 magyar, 6723 német, 39,672 román, 588 tót, 463 szerb, 15 horvát. A tényleg iskolába járók (41,591) közül az elemi mindennapi népiskolába

járt 32,448, az általános ismétlő iskolába 6180, az iparos tanonciskolába 1660, az alsófoku kereskedelmibe 88, a polgári iskolába 758, a középiskolába 457. — A tényleg iskolába járt tankötelesekből legalább nyolcz hónapig följárt 29,081, nyolcz hónapnál kevesebb ideig 12,510. A tanuláshoz szükséges könyvvel stb. birt 33,223, azokkal nem birt 8368. Elkövetett félnapi igazolatlan mulasztás volt összesen 706,722, abból fölmentetett 564,902, pénzbirsággal büntettetett 81,820 eset. A birságpénzekből befolyt 4095 frt 50 kr.

A 459 tanteremmel biró iskolákban van 535 fekete tábla, a közokt. miniszter által kiadott 127 szemléleti kép, 342 fali olvasótábla, 357 számoló gép vagy falitábla, 882 különböző fali térkép, 123 földgömb, 35 természetrajzi, 65 természettani, 62 szépírás és rajz falitábla, 62 testgyakorló eszközgyüjtemény, 101 iskolai és 13 népkönyvtár. — 118 iskolában magyar, 217-ben román, 4-ben szerb és 8-ban német-magyar volt a tanítási nyelv. A nem magyar tannyelvű elemi iskolák közül a magyar nyelv 146-ban sikerrel, 83-ban siker nélkül taníttatott. A 467 tanító közül magyarul tudott oktatni anyanyelvi képességgel (született magyar) 270, szó- és irásban teljesen 177, keveset 16, semmit 4.

Aradvármegye közigazgatásának kezelése alatt több olyan *alapítvány* van, melyek népoktatási czélok támogatására tétettek és a keret kiegészítéseül e helyütt mellőzhetetlenül említendők. Ilyen a *népnevelési alapítvány*, melyet eredetileg szegény és kitünő néptanitók jutalmazására fordítottak. De Aradvármegye törvényhatósági bizottsága 1889. január 14-én tartott közgyülésén, tekintettel arra, hogy a díjazandó tanitók kiválasztásában nehézségek merültek fel a miatt, mivel a kivánt minősítés, hogy t. i. a tanító szegény és kitünő legyen, nem mindenkor jár együtt, a népnevelési alapítványnak kezelésére vonatkozó 1871. évi törvényhatósági határozat megváltoztatása mellett kimondotta, hogy a népnevelési alapítvány kamatait egyes, a szükölködő népiskolák segélyezésére vagy uj iskolák létesítésére fordítja, mely segélyben községi és felekezeti iskolák egyaránt, de csak az esetben részesülhetnek, ha szervezetük és tanrendjük a népoktatásról szóló törvény kivánalmainak mindenben megfelelnek. A népnevelési alap 8274 frt 70 kr.

A *magyarnyelvterjesztő alap* (8116 frt 34 kr.) kamataiból 8 nem magyar ajku, de a magyar nyelv tanulásában dicséretes előmenetelt tett gymnasiumi tanuló 20—20 frt jutalomdíjban részesült, a kamat jövedelem többi része pedig 1 frtos tallérokban a megyebeli népiskolák tanulói között osztatott szét; de miután ez a gyakorlatban czélszerütlennek s a gymn. tanulók ily czímen való jutalmazása tárgytalannak is mutatkozott, mert a gymn. tannyelv különben is magyar lévén, annak elsajátitása nem érdemnek, hanem feltételnek tekintendő, a népiskolai tanulók között való jutalomdíjosztás pedig az eszközök szétforgácsolására vezetett a nélkül,

hogy állandó érvényű és általános hatást gyakorolt volna s miután továbbá a szóban forgó alapítvány kamatainak felhasználási módja irott szabállyal megszabva nincsen s az eddig gyakorolt jutalomdíjazások csakis szokás útján hozattak be, Aradvármegye törvényhatósága 1889. január 14-én tartott közgyűlésén a magyarnyelv terjesztő alapítvány létesítésére vonatkozó 1883. évi törvényhatósági határozat kiegészitéseül és az eddig követett gyakorlat megváltoztatása mellett kimondotta, hogy ezen alapítvány kamatait szintén iskolák segélyezésére fordítja.

A *Bohus-Szögyény Antónia-alap* (577 forint 35 kr.) kamataiból az alapítók: Bohus István és gróf Königsegg Emilia férjezett Bohus Istvánné, több világosi hölgy és vállalat, Szent-Iványi Sánka Stefanie, Szent-Iványi Anna, Sánka Irma, Szabados-Faludy Mariska, Török-Takács Lujza, Gogolák Hermin, Weber Emma, Krausz Róza, Nauta Mari, Kalivoda Irma, az Aradvidéki tanitóegylet kivánsága és »alapítványi levele« értelmében néhai Bohus-Szögyényi Antónia iránti kegyeletnek megörökitése végett a magyarvilágosi közs. iskolában egy vagy több tanulót felruháznak junius 13-án, Antónia napján. Dr. Gaal Jenő országgyűlési képviselő, Gaal Matild férj. Czigler Gyuláné és ifj. Gaal Sándor, atyjuknak *gávai Gaal* Sándor, több évtizeden át Aradvármegye volt bizottsági tagjának emlékét gyermeki kegyelettel fentartani kivánván, 1887-ben 500 frtos alapítványt tettek. Czéljáról a megyei közigazgatásról már volt szó. A *gávai Gaal-alap* ma 527 frt 96 kr. A *Szeidner Bernát-alap* (134 frt 20 kr.) kamatai két egyenlő részben a berzovai gör. kel. és gör. kath. hitfelekezeti iskolákba járó oly gyermekek jutalmazására fordíttatnak, a kik a tanév befejeztével tartandó záróvizsgálatok alkalmával a magyar nyelv elsajátitásában legjobb eredményt felmutatni képesek. (1886.) — A *Bochdanovics Karolina-alap* (103 frt 65 kr.) kamatait a dulcselei gör. kel. iskolai növendékek között jutalmul annak osztják ki, a ki legjobban tud magyarul irni és olvasni. (1878.) — Az *ipariskola-alap* (2100 frt 25 kr.) iparbirságokból folyt be és ipariskolai czélok támogatására lesz felhasználva.

II. Tanfelügyelet. Az 1868-iki törvényhozás a népoktatási intézeteket egységes vezetés, a *kir. tanfelügyelőségek* hatásköre alá helyezte. Megfelelő végrehajtó hatalom hiányában azonban a tanfelügyelőségeknek a megszakadásig kitartó munkája sem hozhatja meg azt a sikert, melyet br. *Eötvös* idealismusa és a kiegyezést követő uj aera ez állástól várták, hogy meghódít minden kulturális tényezőt a nemzeti műveltségnek. Aradvármegye első tanfelügyelője *Hofbauer* Sándor volt, ki mellett *Papp* János működött mint másodtanfelügyelő. Hofbauer, ki 1869-ben történt kinevezésével egyuttal a kir. tanácsos czímet kapta, Makón székelt, lévén Csanád- és Aradvármegye akkoriban népoktatási kormányzás tekintetében egy tanfelügyelőségi tankerület. Őt követte 1876-ban *Gajdos* József, de már csak mint Aradvármegye tanfelügyelője, mert Csanádvármegye a tan-

felügyeletre nézve ettől kezdve Aradtól el lett különítve. Papp János másodtanfelügyelőnek 1870-ben történt elhunytával ezen állás 1892-ig betöltetlen maradt. Gajdos 1884. aug. 8-án hunyt el. *Varjassy* Árpádnak 1885. február hó 19-én bekövetkezett kineveztetéséig *Kerner* Péter, aradi tanitóképző-intézeti igazgató vezette ideiglenesen a tanfelügyeletet. Varjassy Árpád kir. tanácsos és tanfelügyelő törekvésének főirányát az képezi, hogy a felekezeti iskolákból az ott lábra kapott hazafiatlan szellemet száműzze és azokban ha nem is lelkesedést, de tiszteletet szerezzen a magyar állam eszméjének.

III. Szakoktatás.

1. Az aradvárosi kereskedelmi akadémia. A kereskedelmi szakoktatás szüksége, mely az oly jelentékeny kereskedő városban, mint a minő Arad, még sokkal érezhetőbb volt, mint másutt, teremtette meg az aradi kereskedelmi akadémiát. Erre a czélra már igen régen, a hatvanas években történtek gyűjtések s ezeknek összege, a Kereskedelmi Társulatnál elhelyezve, a hetvenes évek elején 10,000—12,000 frtra rugott. Ekkor dr. Gaal Jenő, a kereskedelmi társulat akkori titkára, tette azon inditványt, hogy a társulat maga létesítsen ily iskolát. Ez az indítvány akkor nem valósúlhatott meg leginkább azért, mivel sokan a reáliskolától várták ezen igények kielégítését, de a mely reményükben később csalódtak. Csak a nyolczvanas években jutott az iskola ügye a megvalósulás stádiumába, mert 1883-ban tartatott meg az érdekeltek részéről azon értekezlet, melyen az új iskola létesítését elhatározták s a szükséges anyagi eszközök előteremtéséről is gondoskodtak. Az iskola megnyitását eleinte 1884-re tervezték, de az csak a következő évben, 1885-ben, volt lehetséges. Az 1885. év áprilisában tartott értekezleten megállapíttatott az iskola szervezete. Az önálló városi jellegű tanintézet egyelőre a polgári iskola épületében helyeztetett el. Vezetésére azonnal egy rendes tanszék szerveztetett, melynek elfoglalója, Ábrai Lajos, lett az intézet igazgatója is, a kinek nagy érdemei vannak felvirágzása körül.

Meghatározták az intézet fejlődésével alkalmazandó rendes tanárok fizetését s azokat a városi nyugdíjintézet keretébe vették fel. A rendes tanárokon kivül bejáró tanárokat hívtak meg. Meghatároztatott a tandíj s az iskolát felügyelő bizottság alá helyezték, melynek elnöke a polgármester s melyben a fentartó hatóságok képviselve vannak. Miután e határozatokat a városi közgyűlés elfogadta s a kormány is megadta a kért subventiót, a felügyelő bizottság nyilt pályázat útján Ábrai Lajost hívta meg az iskola igazgatójául, a kire első feladatul a tanügyi szervezés várt. Ez megtörténvén, az új iskola az 1885. év őszén a polgári iskola épületében megnyitható volt kezdetben egy osztálylyal, a többi osztály fokoza-

tosan nyilt meg. Az új iskola a következő években szépen fejlődött; tanári kara több rendes tanárral szaporodott s Ábrai Lajos már a következő évben véglegesíttetett állásában. Ugyanez évben (1886) az intézet a »Kereskedelmi Akadémia« czímet nyerte s Arad város közönsége végleg sajátjának nyilvánította azt. Fejlődésének azonban útjában volt a helyiség hiánya. Külön épület emelése mind szükségesebbé vált. 1888-ban indult meg erre nézve az akczió. A szükséges 50—60,000 forintot közadakozás útján gyűjtötték össze, a telket a város adta ingyen. 1890-ben el is készült a díszes új épület a marosparti telken s 1891. január hó 10-én avatták fel azt ünnepélyesen.

Ez az épület a jelenlegi viszonyok tekintetbe vételével arra van számítva, hogy az intézetnek végleges lakóhelye legyen. Igen kedvezően fekszik, a mennyiben a város minden pontjáról könnyen megközelíthető, a mellett mégis szabadon áll s igen jó levegője van, a mit főleg a mellette elterülő parkoknak és a Maros közelségének köszönhet. Egyes oldalairól a különböző tájak felé igen szép kilátás nyílik. Az épület tervezésénél tekintettel voltak arra, hogy a tovább-építésre hely maradjon. Berendezése teljesen megfelel a hygiene követelményeinek. Díszterme igen szép. Az udvar, tekintettel a közellévő parkokra, nincs befásítva, de be van borítva homokkal, hogy a játszásra alkalmas legyen. Az óraszüneteket az ifjúság a tantermeken kívül köteles tölteni, a mi egészségi szempontból igen előnyösnek bizonyult. — Az iskola szervezeti szabályzatát röviden a következőkben ismertetjük. Az intézet czíme: »Aradvárosi Kereskedelmi Akadémia«. Czélja, melyet czíme is magában foglal, az általános műveltség nyújtása mellett a kereskedelmi pályára vagy esetleg magasabb ilynemű tanfolyamokra való előkészítés.

Az iskolára egy bizottság ügyel fel, mely Arad város polgármesterének elnöklete alatt az iskola igazgatójából, a ker. és iparkamarai titkárból, Arad város törvényhatósága, az aradi kereskedelmi és iparkamara és a kereskedelmi testület képviselőiből összesen az elnökkel együtt 10 tagból áll. A tandíj az I. osztályban 60, a II-ban 80 s a III. osztályban 100 frt. Ezenkivül még kisebb beiratási, könyvtár stb. díjak is vannak. Fentartásának költségeit, a mennyiben azok a tandíjakból, továbbá a 4000 frtnyi évi államsegélyből s az aradi kereskedelmi és iparkamarától nyert 1000 frtos segélyből nem lennének fedezhetők, Arad városa viseli. Tényleg azonban erre nem kerül a dolog. A tanitás az ország összes hasonló iskoláira megállapított tanterv szerint megy végbe. A tanitás segédeszközei a könyv- és szertárak. Ezek állapota az 1895—96. tanév végén következő volt: *a*) a tanári könyvtár 568 műből, *b*) az ifjusági könyvtár 605 műből, *c*) a természettani szertár 63 darabból, *d*) a vegytani szertár 1544 darabból, *e*) a vegytani laboratorium 1440 darabból, *f*) az árúismereti muzeum 1020 darabból, *g*) a kartographiai gyűjtemény

47 darabból, *h*) a régiség, pénz- és éremtár 1032 darabból állott. Az intézetben a szellemi kiképzés több oldalúvá tételére egy önképzőkör létezik, melynek mindhárom osztály tanulói tagjai lehetnek.

A kereskedelmi akadémia szegény növendékeinek segélyezésére Arad polgáraiból egyesület alakult, melynek alapszabályai 1888-ban hagyattak jóvá. Az alapító tagság díja 25 frt egyszer mindenkorra, a rendes tagsági díj pedig 2 frt évenként. Az egyesület elnöke mindig Arad város polgármestere, alelnöke pedig az iskola igazgatója, a többi tisztviselőt választják. Fontosabb ügyekben a választmány intézkedik; működését az egyesületi közgyűlés ellenőrzi. Az egyesület vagyona az 1896. évben 3825 frt 1 kr. volt; az évi segély 100—150 frt között ingadozott.

A tanulók száma az első években 40—50 volt osztályonként; ez irányban következetes szaporodás mutatkozik, úgy, hogy a 90-es években párhuzamos osztályokat kellett létesíteni; az 1895—96. tanévben már 70 körül volt a tanulók száma osztályonként a párhuzamos osztályokat egybe számítva. A kereskedelmi akadémiával kapcsolatban az újabb időben *internátus* is létesült. Ilynemű intézet létesítése régi óhaját képezte a kereskedelmi akadémia vezetőségének, mely a tanulóknak ezzel jobb, egészségesebb ellátást, másrészt gondosabb, a tanulók erkölcsi érdekeinek megfelelőbb felügyeletet kivánt nyujtani a növendékeknek, mint ezt a kosztadók teszik. Az akczió, melyet ez ügyben az iskola igazgatója megindított, sikerre vezetett. Ebbeli érdeméhez hasonlót szerzett magának az intézet fejlesztése körül szepesszombati Szontagh Gyula, a ker. testület elnöke és endrődi Salacz Gyula polgármester. Wimmer Erzsébet urnő 15,000 frtos alapítványa volt az első kezdet 1893-ban, mely az adakozási kedvet nagyra fejlesztette; csakhamar annyi pénz gyült össze, hogy az épületet még abban az évben megkezdhették az iskola mellett lévő addig üresen hagyott telken. Az építés 1893-ban befejeztetett s az internátus 1894. őszén megnyitható volt. Az épület igen terjedelmes, de csak 40—50 növendék számára van berendezve, hogy az egészségtan követelményeinek jobban megfeleljen. A befizetett díjak teljesen a növendékek ellátására fordittatnak, mert az intézet czélját nem a nyerészkedés képezi.

Az egy iskolai évre terjedő ellátás díja 400 frt, melyért a benlakó teljes ellátást kap, úgy mint: lakást fűtéssel és világitással, mosást, élelmet: reggelit, ebédet és vacsorát. A növendékek felügyelet alatt vannak, betegség esetén orvosi kezelésben is részesülnek. Az intézet gazdasági tekintetben a tulajdonos kereskedelmi testület felügyelete alatt áll. Az internatus házirendjét, a tanulókra való felügyeletet stb. az internatus szabályzata határozza meg. — A beiratkozott tanulók száma az 1897. évben 172 rendes és 2 rendkivüli. Az apadás (38) oka valószinüleg az, hogy a keresk. iskolák túlszaporodtak s Arad közvetlen közelében maga az állam tart fenn egy ily intézetet 12 frt évi tandíjjal. — Lényeges változások különben az

előbbi évhez képest nincsenek. Nem kötelező tárgyak nem tanittatnak. Meg kell végül itt említeni a női kereskedelmi tanfolyamot.

2. Az aradi állami fa- és fémipari szakiskola. Az 1890. évben rendezett »Alföldi és délmagyarországi kiállitás« sikere érlelte meg bold. emlékü Baross Gábor akkori kereskedelemügyi miniszterben azt a gondolatot, hogy Arad város amugy is jelentékeny fa- és fémiparának fejlesztésére szakiskolát állítson. A tervezett szakiskolának a württembergi szakiskolák szolgáltak mintául, hol az intézet tanulói csak iparuk elméleti ismereteit tanulják az iskolában, a gyakorlatiakat pedig valamely jobb nevü iparos műhelyében sajátitják el. A kereskedelmi kamara az ez ügyben hozzá érkezett leiratok alapján fölhivást intézett Arad szab. kir. város, Aradvármegye közönségéhez és az aradi ipartestülethez, hogy egy ily irányu iskola fentartásához járuljanak hozzá. E fölszólitások eredményeként az 1891. évi május hó 8-án tartott teljes üléséből jelenti a kamara, hogy fáradozásait siker koronázta, a mennyiben Arad szab. kir. város 1891. évi márczius hó 11-én tartott közgyülésén évi 1000 frtot, Aradvármegye évi 300 frtot és az aradi ipartestület évi 200 frtot szavazott meg az intézet föntartására. Az ipartestületnek azonban a mintául ajánlott iskola szervezete ellen kifogása volt és azt óhajtotta, hogy az intézet tanulói ne csak az elméleti részt, hanem a gyakorlati kiképeztetést is az iskolában, az iskola mellé fölállitott műhelyekben nyerjék.

A kamara az ipartestület óhaját és vele az ipartestület által kidolgozott ily elveken nyugvó szakiskola tervezetét is fölterjesztette a miniszterhez, kérve őt, hogy a mennyiben tanügyi vagy pénzügyi tekintetek nem akadályozzák a terv kivitelét, valósitsa azt meg Aradon; a mennyiben azonban a terv megvalósitása nem volna lehetséges, a maga részéről a württembergi mintát is elfogadja és az intézet fentartásához évi 500 frttal járul. E fölterjesztésre érkezett leiratban a miniszter czélszerüségi és pénzügyi szempontokból ragaszkodott az eredeti tervezethez, mihez később az ipartestület is hozzájárult. Alig érkezett föl a kamara jelentése az ipartestület hozzájárulásáról, a miniszter rögtön intézkedett és az iskola létesítésére szükséges első lépések irányitására Szterényi József kir. iparfelügyelőt küldte ki. Az iskolafentartóknak 1891. év november 23-án tartott értekezletén fejtette ki Szterényi József a miniszter által ajánlott intézet szervezetét s ebben egy ipari tanintézetnek oly szép képét adta, hogy a jelenlévő kamarai képviselők, az intézet létesítése érdekében az eddiginél magasabb áldozatok hozatalára is készeknek jelentették ki magukat. S minthogy a kereskedelemügyi miniszter 1892. évi márczius hó 22-én kelt leiratában az 1891. november 23-án tartott értekezleten megállapított szervezetet és költségvetést magáévá tette és a három osztályu fa- és fémipari szakiskola fentartási költségeinek felét, azaz 4361 frtot, az állam részéről biztosította, a többi fentartók által fedezendő másik fél

összegből még hiányzó 1861 frt fedezését a kamara vállalta magára úgy, hogy a már megajánlott 500 frttal együtt az évi hozzájárulási összege 2361 frtot tett ki.

Ezzel az intézet fölállításának utolsó akadálya is el volt háritva s még csak az életre hivó »legyen« szó hiányzott, de Baross Gábor időközben meghalt, halálával azonban az iskola ügye nem aludt el. Még az év május hó 28-án kelt és a kereskedelmi miniszteriumot ideiglenesen vezető Wekerle Sándor dr. pénzügyminiszter aláirásával ellátott rendelet elfogadja a kamara javaslatát, az intézet fölállítását elrendeli és megnyitását október 1-re tüzi ki. A kamara ajánlata és közvetitése mellett megalakult a felügyelő-bizottság is, melybe 2 tagot a kereskedelemügyi miniszter, 3 tagot a kereskedelmi és iparkamara, 2 tagot Arad szab. kir. város, egy tagot Aradvármegye és egy tagot az aradi ipartestület nevezett ki, illetve választott be.

A megalakult felügyelő-bizottság első ülését 1892. augusztus 18 án tartván, átvette a kamarától az iskola ügyeinek vezetését. Az ügy sürgőssége és a megnyitásig hátralévő idő rövidsége megkivánta, hogy még ezen ülés az intézet igazgatóját is megválaszsza Nesnera Aladár főreáliskolai tanár személyében. Ugyan ezen ülés Szterényi József kir. iparfelügyelő előterjesztésére változatlanul elfogadta az intézet szervezeti szabályzatát, tantervét, fegyelmi szabályzatát és költségvetését, melyek ugyanezen év szeptember 12-én 58,638. szám alatt kelt leirattal jóváhagyattak. Az intézet 1892. év október 2-án a kereskedelemügyi miniszter. Arad város, Aradvármegye, a kamara és az ipartestület képviselőinek jelenlétében nagyobb ünnepségek mellett nyittatott meg.

A 20 növendékkel — kik közül 13 fém- és 7 faiparos — biró intézet az ipartestület épületének 2 termében nyert elhelyezést. A második tanévet az iskola ugyancsak az ipartestületi háznak 2 termében kezdte meg 1893. október 1-én. Az akkor már két osztályu iskolának 31 beirt tanulója közül 22 volt fémiparos és 9 faiparos. A felügyelő bizottság azonban már az iskola fennállásának ezen második évében meggyőződött arról, hogy ugy a tanügy, mint az iskola fejleszthetésének szempontjából is szaktanári állásokat kell rendszeresiteni. Az ez ügyben tett fölterjesztés indokai meggyőzvén a kereskedelemügyi minisztert, megengedte, hogy az iskolán a szaktanári állások rendszeresíttessenek.

Az iskola fejlődése már ez évben arra inditotta a kereskedelemügyi minisztert, hogy Arad szab. kir. várost egy, az intézet czéljaira alkalmas épület emelésére buzditsa, kérvén a várost, hogy egy arra alkalmas telket jelöljön ki, melyre azután az iskola terveit elkészittetheti. — E fölhivásra az 1894. évi április havi közgyűlés egy 2000 m² területü marosparti telket ajánlott föl az iskola helyéül.

Még 1894-ben az iskola III. évfolyama is megnyilt. A három osz-

tályba beirt tanulók száma 56 volt, közöttük 44 fémiparos és 12 faiparos. — A megnövekedett iskola nem fért már meg eddigi szűk helyiségében s átköltözködött a Széchenyi-utcza 1. szám alatti Bogdánféle ház II. emeletére egy nagyobb, de az iskola czéljainak szintén meg nem felelő bérhelyiségbe. Ez évben kapta az iskola uj szervezetét, tantervét és fegyelmi szabályzatát.

Az uj szervezet egészen szakított a régi iránynyal. A mig ugyanis az eredeti szervezet szerint az iskola növendékeinek csak az elméleti oktatást adta, a gyakorlati kiképzést pedig valamely jobb nevü iparos műhelyére bizta, addig az uj szervezet a gyakorlati oktatást is az iskola keretébe helyezi és e czélból az iskolát műhelyekkel kapcsolja össze. Az iskola szervezetének ezen lényeges változtatása vonta maga után, hogy az eddig három évfolyammal biró iskola négy évfolyamuvá lett; egyrészt, mert a 12 éves korban bekerülő növendékei tulságos fiatalon kerültek volna ki az életbe, más részt, mert négy év alatt heti 25—30 óra műhelyi munka mellett iparuk gyakorlati részét jobban és tökéletesebben elsajátithatják s igy az élet követelményeinek megfelelőbben készülhetnek el.

Az uj szervezet három szakosztályt adott az intézetnek: 1. a fémiparit, mely magában foglalja a mű- és épületasztalosságot, esztergályozást és fafaragászatot; a fémiparit, mely magában véve két szakosztályra oszlik: a géplakatos- és műlakatosira; ehhez képest nyujtja az iskola mindazon elméleti és gyakorlati ismereteket, melyekre az ezen iparágak terén működő művelt iparosoknak szükségük van.

A szakiskola a kereskedelemügyi m. kir. miniszter főfelügyelete alatt áll. Közvetlenül felügyel az iskolára egy 9 tagu helyi felügyelő bizottság. A felügyelő bizottság, a melynek megbizatása 3 évre terjed, őrködni köteles a fölött, hogy az iskola számára kiadott szervezet minden irányban kellően érvényesüljön és a megállapított tanrend betartassék. Fontos hivatása a felügyelő bizottságnak oly irányban is közreműködni, hogy az iskola s a gyakorlati ipari élet között szükséges kapocs a lehető legbensőbbre fűződjék. A felügyelő bizottság tagjai az iskolát bármikor megszemlélhetik. A szakiskola igazgatóját, tanárait és művezetőit a kereskedelemügyi m. kir. miniszter nevezi ki. A műhelyi személyzetet, úgyszintén a szolgákat a felügyelő bizottság saját hatáskörében alkalmazza. A szakiskola igazgatója vezeti az intézetet s képviseli azt úgy ki, mint befelé. Feje a tanári testületnek és végrehajtója a felsőbb hatóság mindennemű rendeleteinek. Előadója a felügyelő bizottságnak és az iskola összes ügyeinek első sorban felelős vezetője. Vezeti az iskola administrativ ügyeit és a növendékek fölött első foku fegyelmi hatóságot képez. Az intézeti műhelyek vezetésével az igazgató felügyelete alatt egy-egy szaktanár van megbízva, ki mellett egy vagy több művezető és segéd munkás működik. A szakiskola tanulói a második évtől kezdve, ha

az előző évben kézimunkából jó vagy jeles osztályzatot nyertek, kézimunkájuk után külön díjakban részesíthetők. A munkadíjak csak a szakiskola teljes elvégezése után fizettetnek ki; az önhibájuk folytán kilépett tanulók munkadíjra nem számithatnak.

A szakiskolán az oktatás a délelőtti órákban történik, oly beosztással, hogy a segéd és alaptantárgyak az I-ső évfolyamban adatnak elő, a szaktárgyak pedig a magasabb évfolyamokban. A műhelyi munkára a délutáni órák vannak szánva. A szakiskolán külön szaktanfolyamok is tartatnak az aradi mesterek és segédek számára. A szakiskolán a tanfolyam tartama 4 év. A tanév tart szeptember 1-től julius 31-ig, de az elméleti oktatás csak junius 30-ig és pedig az első félév szeptember 1-től január 31-ig, a második félév február 1-től junius 30-ig. Julius hóban csak műhelybeli munkákkal foglalkoznak a tanulók. Négy éven belül csak kellően igazolt kényszerítő körülmények folytán lehet kilépni. A tanulók kétfélék lehetnek: rendesek és rendkivüliek. Rendes tanuló lehet, ki valamely közép vagy polgári iskola 2. osztályát vagy pedig az elemi iskola 6. osztályát sikerrel elvégezte, 12. évét már betöltötte és ehhez képest kifejlett testalkattal bir. A fölvétel előjegyzés alapján történik. A rendes tanulók egyelőre nem fizetnek sem beiratási, sem tandíjat. A rendkivüli tanulók tandíjfizetésre kötelezhetők, melynek összegét a felügyelőbizottság határozza meg. Az intézetnek rendes orvosa van, ki a tanulókat a foglalkozásaikból eredő balesetekkel és ilyenkor az első segély körüli teendőkkel e czélra külön rendezendő rövid tanfolyamban megismerteti. A szakiskola minden osztályában félévenkint rendes vizsgák tartatnak. A vizsga csak szóbeli. A negyedik év befejezésével ezen év tananyagából záró vizsgálat tartatik.

Az ezen vizsga letételéről szóló bizonyítványt aláírja az elnöklő miniszteri közeg, a felügyelő bizottság elnöke, az intézet igazgatója és az összes tanárok. A rendkivüli tanulók csak látogatási bizonyítványt kapnak. A kézi munkából, szabadkézi, mértani és szakrajzból »elégtelen« osztályzatot nyert tanulók javító vizsgálatra nem bocsáthatók. Ellenben azok, kik a többi tantárgyak közül legfeljebb kettőből elégtelen osztályzatot kaptak, javító vizsgálatot tehetnek. Kettőnél több tárgyból bukottak az osztályt ismételni tartoznak. Azon tanulók, kik az iskolát annak teljes bevégzése előtt hagyják el, végbizonyítványra igényt nem tarthatnak, hanem egyszerű látogatási igazolványt kapnak.

Az iskola tanterve a tárgyak osztályonkint való felosztásával a következő:

Tantárgyak	I. évfolyamban		II. évfolyamban		III. évfolyamban		IV. évfolyamban	
	téli félév	nyári félév	téli félév	nyári félév	téli félév	nyári félév	téli félév	nyári félév
A) Közös tárgyak.								
Magyar nyelv és irálytan . .	2	2	2	2	2	2	1	1
Számtan és mértan	4	4	2	2	2	2	—	—
Mértani rajz, ábrázoló mértan és rajza	5	5	3	3	—	—	—	—
Szabadkézi rajz	4	4	4	4[1]	4	4[2]	—	
Természettan, vegytan . . .	2	2	—	—	—	—	—	—
Könyvviteltan	—	—	—	—	2	2	—	—
Mintázás	4	2[3]	—	—	—	—	—	—
Hittan	1	1	1	1	1	1	1	1
Összesen . .	22	20	12	12	11	11	2	2
B) Szaktárgyak.								
1. Faipari szakon.								
Faipari szerkezettan	—	5	2	2	2	2	2	2
Faipari technologia	—	2	2	2	2	2	1	—
Szerkesztési rajz	—	—	6	6	8	8	12	12
Leiró géptan	—	—	—	—	—	—	2	2
Költségvetéstan számtani gyakorlással	—	—	—	—	—	—	2	2
Műhelyi gyakorlatok	26	21	26	26	27	27	29	30
2. Fémipari szakon:								
Szakrajz	—	—	4	4	2	2	2	2
Szerkesztési rajz	—	—	8	8	10	10	10	10
Fémipari technologia	—	—	2	2	3	3	3	3
Leiró géptan	—	—	2	2	2	2	3	3
Költségvetéstan számtani gyakorlással	—	—	—	—	—	—	2	2
Műhelyi gyakorlatok { géplakatos	30	30	24	24	26	26	30	30
Műhelyi gyakorlatok { műlakatos	26	28	20	20	26	26	30	30

1895-ben bocsátotta ki az iskola végzett tanulóinak első raját, számszerint 14-et és pedig 12 fémiparost és két faiparost, kik közül Bécsben 1, Budapesten 2, Pólában 2 és Aradon 9 nyert alkalmazást. Az 1895. év

[1]) Csak a faiparosoknak és műlakatosoknak. — [2]) Csak a faiparosoknak. — [3]) Csak a faiparosoknak és műlakatosoknak.

még más tekintetben is fontos volt az iskola életében. Még 1894. junius havában a kereskedelemügyi miniszter leiratot intézett Arad sz. kir. város közönségéhez, melyben ujra hangsúlyozza az iskola fontosságát és kifejezve azon szándékát, hogy az iskolát fejleszteni óhajtja, fölhivja Arad szab. kir. város közönségét, hogy a megajánlott telken, a leirathoz mellékelt tervek alapján egy, az iskola czéljaira alkalmas épületet emeljen, minek fejében 1600 forint bérfizetésére kötelezte magát. — A törvényhatósági bizottság szeptember havi gyűlésében tárgyalta e leiratot s elismerve az iskola épületének szükséges voltát, ez irányban áldozatok hozatalától sem riadt vissza, de minthogy a város az iskola fölépitésére szükséges összeggel nem rendelkezett, azon ajánlatot tette a miniszternek, hogy az eddigi 1906 frt hozzájárulási összeget kész fölemelni 2500 frtra, ha az iskolát az állam építteti fel.

A felügyelő bizottság fölterjesztésére 1895. év január 2-iki kelettel megérkezett a leirat, melyben a kereskedelemügyi miniszter a város által emelendő épület évi bérösszege fejében 2000 frtot biztosít. E leiratot 1895. évi január 9-én vette Arad város törvényhatósága tárgyalás alá és egyhangulag kimondta az iskola fölépítését. A város által kidolgozott tervek a kereskedelemügyi miniszter által jóváhagyva, képezték alapját az épitkezésnek, mely május 15-én vette kezdetét s oly serényen folyt, hogy a hazai ipar fölvirágoztatására Arad szab. kir. város közönsége által emelt hatalmas épület rendeltetésének már november 1-én át volt adható.

Arad szab. kir. város közönsége által a hazai ipar fölvirágoztatására emelt hatalmas épületet 1895. november 5-én rendezett ünnepélyen adta át Salacz Gyula kir. tanácsos polgármester Dániel Ernő kereskedelemügyi m. kir. miniszternek, ki hosszabb beszédben méltatva Arad szab. kir. városnak a hazai ipar emelése körül kifejtett áldozatkészségét, az épületet átvette, fölavatta és gondozását Nesnera Aladár igazgatóra bizta. Az iskola tehát megkapta otthonát s ma már semmi gát nincs fejlődése előtt. Az egy emeletes renaissance stylban emelt épület a Maros parton egy sarok telken épült. Beépített területe 840 m². Az épület három rajzteremet, három előadó egy mintázó termet, négy tanári szobát, természettani szertárt, ifjusági olvasó termet, igazgatói irodát, technologiai muzeumot, igazgatói lakást, szolgalakást és különböző pinczehelyiségeket foglal magában. A műhelyek 510 m² beépített területtel, a művezetők szobáival és a gépházzal külön földszintes épületben, az udvaron vannak elhelyezve. Az 1895. évnek az iskola életére kiható másik fontos eseménye volt az iskola jellegének megállapítása.

A felügyelő-bizottságnak két rendbeli fölterjesztésére a kereskedelemügyi miniszter kimondta, hogy az iskola államosítása ellen nincs elvi észrevétele. Végleges elhatározás előtt azonban különböző részletkérdések lesznek még tisztázandók, ugyszintén az érdekeltség hozzájárulásai is biz-

tositandók lesznek. A fentartó testületek mindegyike készséggel megajánlotta az eddigi hozzájárulási összeget és ennek alapján az aradi fa- és fémipari szakiskola már az 1895. szeptember 30-án beterjesztett állami költségvetésben mint állami intézet szerepelt. Az intézet uj szervezetének 1895. szeptemberében kellett életbe lépnie, a mi maga után vonta a művezetői állások szervezésének szükségét. Ilyen három lőn rendszeresítve.

Hogy mennyire fontos volt az iskola szervezetének megváltoztatása, legjobban mutatja az a körülmény, hogy mig az előző években a tanulók száma csak ritkán érte el a meghatározott számot, (évfolyamonkint és szakosztályonkint a 10-et) addig az uj szervezet életbe lépésének első évében már a tanulók oly számban jelentkeztek, hogy az első évfolyamról 25 tanulót a műhelyek szűk volta miatt vissza kellett utasítani. Az $189^5/_6$. iskolai évre beirt tanulók közül az I. évfolyamra beiratkozott 34 tanuló, kik közül 23 fémiparos és 11 faiparos, a II. évfolyamra 19 tanuló, kik közül 15 fémiparos és 4 faiparos; a III. évfolyamra 10 tanuló, kik közül 8 fémiparos és 2 faiparos.

Az $189^6/_6$-iki uj tanév tehát 63 beirt tanulóval nyilt meg az uj szervezet szerint szeptember hóban egyelőre a régi helyiségben, honnét csak október hóban költözött át uj otthonába. Az uj szervezet csak az I-ső évfolyam tanulóira terjesztetvén ki, a műhelyek is csak ezek számára rendeztettek be és csak fokozatosan lesznek a négy évfolyamú iskolához szükséges szerszámokkal és gépekkel fölszerelve.

Az intézet fölszerelése, az intézeti jelleg megállapításáig, az évenkénti megtakaritásokból eszközöltetett. Minthogy azonban az 1895. évi megtakaritások az uj épületnek bebutorozására, valamint a műhelyek első fölszerelésére szükséges összeget nem fedezték, a felügyelő-bizottság fölterjesztést intézett a miniszterhez, melyben a még szükséges összeg utalványozását kérelmezte, a mi 2522 frtban engedélyeztetett is. Az iskola különböző leltáraiban elhelyezett mai vagyon 2226 drb. 11574 frt értékben. A fentartáshoz szükséges összegek a különböző években igy oszlottak meg: 1893-ban 6542 frt, 1894-ben 7803 frt, 1895-ben 12,285 frt, 1896-ban 16,015 frt. A szakiskolával kapcsolatban van a szakiskolán felkarolt iparágakból az iparos tanulók és segédek részére rendezett szakrajziskola. A szakrajziskola látogatottsága volt 1893-ban 46 tanuló és 26 segéd, 1894-ben 63 tanuló és 18 segéd, 1895-ben 91 tanuló és 9 segéd. A mint e kimutatásból látható, csakis a tanulók azok, kikkel eredményt lehet elérni; a segédek ugyanis oly gyér számmal jelentkeznek, hogy a tanfolyamokat legtöbbször meg sem lehet nyitni, vagy ha megnyilnak is, időközben kell bezárni. Ugy látszik nagyon emelkedni kell még az iparossegédek szellemi szinvonalának.

Az intézet sokkal fiatalabb, hogy sem a helyi iparra való nagyobb hatása már ma érezhető lenne. Magában az iparosságban nem is lesz ez

10—15 évnél előbb érezhető. A helyi ipar fellendítésére azonban most is tesz szolgálatot. A szaktanárok által tervezett és a helybeli iparosok által kivitt iparczikkek ugy stylszerüségben, mint kivitelben mindenütt megállják helyüket és ha a közönség megtiszteli azzal az iskolát, hogy akár műasztalos, akár műlakatos vagy gépészeti szükségletei megrendelése végett az iskola szaktanárait fölkeresi, ugy nem lehet kétség, hogy a befolyás rövid idő alatt jelentékenyen emelkedni fog s ami Arad iparából ma még hiányzik, a központi öntudatos vezetés el fog jönni és a város ipara nem remélt magas fokra fog emelkedni.

3. **A ménesi vinczellérképezde.** Az 1882-ik évig a szőlőszeti és borászati szakoktatás terén még igen kevés történt. Mindössze annyi, hogy az állami szőlészeti és borászati vándor tanitók néha-néha kiszálltak valamely községbe, egy-két szőlőt megnéztek, ott rövid előadást tartottak s tovább mentek. Egy vándortanitónak 6—8 megyéje is volt a szőlészeti és borászati szaktanácsok megadására és az oktatás végzésére. Havonkint legfeljebb 50 frtos útiszámlát állíthattak ki s a mint az 50 frt kimeríttetett, azon hónapban nem volt szabad többet utazniok. Elképzelhetjük, hogy milyen állapotban lehetett akkor ily viszonyok közt a szakoktatás.

Csak az 1882. évben vette kezdetét Aradvármegyében a szó szoros értelmében vett szőlőszeti szakoktatás a ménesi m. kir. vinczellériskola felállításával, melynek eszméje régen élt e vidék közönségében.

Ménes községnek, vagy jobban mondva, a hegyláncz által képezett s nyugatra nyitott katlannak közepében egy önálló hegygerinczen a magyar királyi kincstárnak egy 17 cat. holdas szőlőbirtoka van, mely hajdanta a modenai herczeg ménesi uradalmainak kiegészitő részét képezve, ennek központja volt. Később a modenai herczeg magyarországi birtokait elvesztvén, e szőlő a kincstárra szállott vissza és ujból másoknak adományoztatott, de a birtokos családok kihaltával ismét visszakerült az államkincstár birtokába s hosszabb ideig egy kincstári tiszttartóság székhelye volt. A legutóbbi időben ez feleslegessé válván, feloszlattatott s a szőlőbirtok haszonbérbe adatott, de alig 6 évi haszonbérlet után ismét házi kezelés alá került. A házi kezelés azonban nem bizonyult czélszerünek, mert a birtok egy külön tiszt tartására kicsiny volt, a távolból kezelve pedig a jövedelem folytonos csökkenését és a szőlő fokozatos hanyatlását eredményezte. Ez okból a kincstár a birtok eladását határozta el és már már vevő is akadt volna rá, midőn az aradi gazdasági egylet kezdeményezése folytán 1873-ban felmerült az ezen birtokon felállítandó vinczellérképezde eszméje. Az 1876-ik év április havában br. Simonyi Lajos akkori földmivelési miniszter ur tudatta Aradvármegye közönségével, hogy ezen szőlőbirtokot nevezett czélra a magyar királyi kincstár hajlandó átengedni és ennek alapján a gazdasági egylet feliratot intézett a miniszteriumhoz, bővebb tájékozást kérve, de a következő évben már ismét elejtetett az

eszme s akkor azt kérte az aradi gazdasági egylet, hogy — ha egyelőre lehetetlen is a vinczellérképezde felállítása — legalább a jövőre mentessék meg eme szőlőbirtok a fennemlített czélnak akként, hogy az az aradi gazdasági egylet kezelésébe bocsájtassék át addig, mig a javuló pénzügyi helyzet a vinczellérképezde felállítását lehetővé teszi. Ezen kérelmét 1879-ben ismételte, de egyelőre sikertelenül, mert a pénzügyminiszterium másként nem volt hajlandó ezen szőlőbirtokot átengedni, csak ha az a földmívelési miniszterium kezelésébe megy át.

Ezért és mert a ménesi szőlőbirtok az eladandó államjavak közé volt felvéve, ismételve felirt az aradi gazdasági egylet úgy a miniszterhez, mint az országgyüléshez, kérvén ezen birtoknak az eladás alól való kivonását. Végre 1880-ik év márczius 15-én egy tágabb körü értekezlet tartatott Aradon Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelenlétében, mely értekezleten különösen hangsulyoztatott a Ménesen felállítandó vinczellérképezde szükséges volta. Ez előzményekkel a vinczellérképezde a felállítás stádiumába lépett, mert 1880-ik év május havában értesítette a földmívelési miniszter az aradi gazdasági-egyletet, hogy hajlandó ezt felállítani, mi okból a ménesi kincstár szőlőbirtoknak az eladás alól való kivonását ki is eszközölte a pénzügyminiszteriumnál és felhivta úgy a gazdasági-egyletet, mint Aradvármegye közönségét, hogy a létesítendő intézetnél ösztöndíjas helyek alapítását közvetitsék.

Ezen felhivásnak engedve, az aradi gazdasági-egylet azonnal megtette a szükséges lépéseket, úgy, hogy 1881-ik év márczius havában 14 növendéknek ellátására az ösztöndíjak biztositva voltak s ekkor a miniszterium is elhatározta, hogy még azon évben megnyitandja a vinczellérképezdét.

A ménesi m. kir. vinczellérképző intézetben követett nevelési irányt igazgatóságának egy régibb munkálata alapján az alábbiakban jellemzem. Feladata kizárólag gyakorlati emberek képzése levén, már csak azért is, mert a beléphetéshez megkivánt előképzettség a lehető legalacsonyabb fokon áll. Az elméleti tanulmányokat csak oly mértékben karolja fel, a mennyi elkerülhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az illető növendék megértse az általa végzett munkát.

Igy a szőlőmívelésből elkezdve a szőlőszaporitás módjainál megtanulják az ujabban nagyfontosságot nyert szőlőoltással egyetemben a szőlő állandó munkáit megfelelő időben és helyes mód szerint végezni. Minden munkát sajátkezüleg is hosszabb időn át felügyelet alatt teljesitenek mindaddig, mig annak elsajátitását be nem bizonyitják. Különösen súlyt fektet az igazgatóság a metszésre, a miért is ezen munka ideje alatt folyton ezzel foglalkoznak mind a három éven át; úgyszintén a vesszőválogatás vagy gyomlálásnál is.

A szüretnél a növendék felváltva a szedőknél és a sajtóházban a

szőlő feldolgozásánál vannak elfoglalva, mert a helyes szüretelés nagy mérvben feltételezi a bor minőségét. Különösen pedig a szüretelő edények rendbehozatalát majdnem kizárólag a növendékek eszközlik, hogy ilyenkor minden legkisebb hibára figyelmesekké legyenek és a tisztaság mintegy vérükbe menjen át. — Mind erre igen alkalmas térül szolgál az intézetnek nagyterjedelmű szőlőbirtoka. Ezen gyakorlati munkáknak értelmezéséül elméletben megismertetik velök a szőlőtőnek részeit, annak életfeltételeit, az egyes részek fontosságát a növény életére. A termő föld megmunkálása és esetleges hibáinak javitása, a szőlőterületek czélszerü beosztása és berendezése, végül pedig a szőlő betegségei, valamint annak ellenségei és az előbbiek gyógyitási, az utóbbiak irtási módjai szintén tárgyai az oktatásnak.

A borkezelésnél legfőképen maguk a növendékek végzik az erjesztést, nyilt és zárt fejtéseket s ezenkivül deritési és szürési kisérleteket végeznek, még pedig az intézetnek saját szőlőjében termelt és saját pinczéjében kezelt boraival. A borászat elméleti részéből tanulják a must és bor alkatrészeinek megismerését, a czukor, szesz és savtartalom meghatározására szolgáló eszközök kezelését, a helyes erjesztés feltételeit és keresztülvitelét; a fejtés lényegét, a bor ápolását és a deritőszerek hatását. Végül a bor betegségeit, azok okát és gyógyitását, valamint a bor ízlelését és osztályozását gyakorlati kóstolás által. Eme főirányokon kivül nincs elhanyagolva a gyümölcsészet sem, mert éppen az úgynevezett vinczelléreknek feladatuk kisebb mérvű bár, de helyes gyümölcsészetet űzni, s igy a néppel azt megkedveltetni. Miért is az intézet kisebb terjedelmű faiskolájában minden, a gyümölcsfa szaporitását, nemesitését és ápolását illető munkákat sajátkezüleg végeznek, elméletben pedig az ezen munkák értelmezéséhez szükséges alapelvekre tanittatnak. Végül kisebb mértékben a konyhakertészetet is tanulják, kiválólag azonban gyakorlat által és az elméletben csak a legszükségesebbre történik kiterjeszkedés.

A legközelebbi jövőben a méhészet és esetleg a selyemtenyésztés is életbe léptettetik az intézetnél, természetesen kiválólag gyakorlati irányban, hogy a növendékek ezen két fontos és jövedelmező gazdasági mellék ág űzésénél szükséges kézfogásokat és ismereteket is elsajátitsák.

Az itt körvonalozott irányelvek mellett remélhető volt oly fiatal emberek képesítése, kik szorgalmuk és szakismeretük segitségével, hivatva lesznek Aradhegyalja szőlőszetét jövedelmező gazdasági ággá emelni.

E remény azonban sajnos nem teljesült.

A három éves tanfolyamot végezte 1881-től 1891-ig, összesen 61 tanuló, kik részben az egész országban, részben pedig Aradhegyalján működnek. Több oldalról érkezett javaslatokra a földmivelésügyi m. kir. miniszter az 1891. évi szeptember hó 14-én 48526. sz. a. kelt intézvé-

nyével elrendelte, hogy a ménesi vinczelléri-iskola egy éves tanfolyammá rendeztessék be, mely főkép gyakorlati alapon parasztvinczelléreket, előmunkásokat és szakavatott szőlőmunkásokat neveljen.

Az egyéves tanfolyamra felveendő tanulótól megkivántatik:

Munkára alkalmas testalkat és hogy katonai tényleges szolgálati kötelezettségének eleget tett, vagy a katonai szolgálatra alkalmatlannak találtatott, hogy tudjon irni és olvasni; hogy szőlőmunkával már foglalkozott; hogy fedhetlen előéletéről községi erkölcsi bizonyitványa legyen.

A felvételért folyamodók kérvényeiket a földmivelésügyi magy. kir. miniszteriumhoz czímezve, a ménesi m. kir. vinczellér iskola igazgatóságához legkésőbb november hó 1-ig nyujtsák be.

A tanitás részben elméleti, de legfőképen gyakorlati. Az elméleti előadások kezdődnek decz. hó 1-én és végződnek körülbelül márczius hó 1-én vagyis, mikor a külső munkák kezdetüket veszik. Ezután julius közepéig csak külső gyakorlati munkák végeztetnek, julius közepétől szeptember közepéig bevégeztetnek az elméleti előadások és kezdetét veszi a szüreti előkészület. — A szüret befejezte után a vizsgák megtartásával bevégeztetik a tanfolyam. Minden tanuló úgy elméleti, mint gyakorlati képességéről bizonyitványt kap.

Az elméleti rész felöleli a számtanból a méter mérték ismeretét, a tizedes törtekkel való alapműveleteket; a számadások vezetéséből a leltárak vezetését, a bevétel és kiadásokról szóló pénztári naplók vezetését, borszámadás vezetését és a napszám kimutatások készítését. A növénytanból a gyökér, szár és levél jelentőségét a növények életére. A szőlőmivelésből az összes munkákat, kezdve a szőlőszaporitáson és ültetésen és bevégezve a szőlő állandó munkáival és a gyakrabban előforduló szőlőbetegségekkel és az azok ellen való védekezéssel. A phylloxera elleni védekezésből a különböző amerikai szőlőfajok jelentőségét, azok mivelését, nemesitését és a nemesitések kezelését, úgy az iskolában, mint állandó helyeikre kiültetve. A szénkénegezést gyéritési czélból. A homoki szőlőmivelést részletesen. A gyümölcsészetből a nemesitésekhez szükséges alanyok szaporitása, a nemesités és azok ápolása. Gyümölcsfa ültetés és ápolás. Gyümölcs értékesités. A borászatból a szüretelés, erjesztés, különböző borok készitése, egyszerübb pinczemunkák és a bormellék termények feldolgozása. A gyakorlati oktatás a szőlőszet, borászat és gyümölcsészet minden részeire kiterjed. A tanulók mindent sajátkezüleg végeznek felügyelet alatt, emellett a foglalkozás kezdete előtt rövid előadásban megmagyarázzák nekik, hogy mit fognak dolgozni s azt miért és miként kell helyesen végezniök.

A tanulók mind benlakók, vagy egész fizetéses, vagy fél fizetéses, vagy teljesen ingyenes ellátással. Az egész évi ellátásért egész évre 120 frt, a félfizetéses ellátásért 60 frt teendő le. Az egy éves tanfolyamot

végezte: az 1891—92. tanévben 5 tanuló, 1892—93-dikiban 11 tanuló, 1893—94-dikiben 14 tanuló, 1894—95-dikiben 25 tanuló, 1895—96-ikiban 20 tanuló, 1896—97-ikiben 32 tanuló.

Ezek az országban, legnagyobb részt Aradvármegyében, működnek. Az iskola tanszemélyzete látja el egyszersmint Aradvármegye szőlőszeti és borászati felügyelői teendőit. Oltási, szénkénegezési, metszési, permetezési és általános természetü előadásokat tart a vármegye különböző községeiben, szaktanácsokat ád nemcsak az aradmegyei, hanem az ország bármely szőlőbirtokosának, a ki eziránt hozzá fordul. A vinczellériskolánál vannak azonkivül ambulans munkavezetők is alkalkalmazva, kik az egyes szőlőmunkálatok bemutatására vagy vezetésére a szőlőtulajdonosok által csekély díj fejében igénybe vehetők.

D) Az aradi Kölcsey-egylet.

A közmivelődés, továbbá a magyarság terjesztése czéljából létesített Kölcsey-egyesület megalakulása óta igen széleskörü tevékenységet fejtett ki. A közmüvelődés érdekében állandósította az Aradvárosában évről-évre tartott tudományos és szórakoztató felolvasásokat és művészi estélyeket; nagy anyagi áldozatokkal létrehozta Aradváros és megye monographiáját; teremtett egy gazdag s utóbb közjellegüvé vált könyvtárt; szerkesztette az »Aradi vértanúk« albumát; gyüjtött régiségeket s rendezett ásatásokat; létrehozta a »Szabadságharczi emléktárgyak országos muzeumát«; a megye német és román községeiben ifjusági dalárdákat alapított; ismételten felmerült esetekben gyakorolta a jótékonyságot, rendezett díjmentes oktató előadásokat az iparos osztály részére; pártolta az irodalmat; irókat, festőket támogatott s évről-évre rendezi Arad városában a nemzeti kegyelet ünnepélyeit; a társadalmi tudományok terjesztésére pályadíjakat tűz ki s végül megszerezte s gondozás alá vette a történelmi emlékeket képező glogováczi öthalmot és a solymosi várat.

A Kölcsey-egylet 1881-ben alakult meg. Ily közmüvelődési egylet alapításának szükségét már régen érezte Arad értelmisége. Az impulsust a megalakulásra Lukácsy Miklós felhívása adta meg. A társulat végleges megalakulása, miután alapszabályai jóváhagyattak, ugyanazon év deczember hó 15-én történt. Alapszabályaiban a társulat azt a programmot tűzte ki magának, melyet megvalósítva fennebb vázoltunk; a tagsági díjat évi két forintban szabták meg. A társulat elnökéül Tabajdy Károlyt, alelnökül Lukácsy Miklóst, titkárul dr. Márki Sándort választották meg.

A társulat irodalmi tevékenysége az 1882—3. évi időszakban igen élénk volt. Három emlékünnepélyt is tartott ez idő alatt és pedig 1882-ben Arany János és Kölcsey Ferencz, 1883-ban Volkmann Róbert emlékére. Az alapszabályok értelmében öt szakosztályt létesítettek. Más téren is

élénk volt a társulat tevékenysége. 1884-ben Dömötör László személyében az egylet uj titkárt választott. Ez évben határozta el az egylet Arad város és megye monographiájának megirását s tette meg e végből az anyagi eszközök biztosítására szükséges lépéseket. Az 1885. év legkimagaslóbb eseménye a társulat életében a Fábián Gábor-emlékünnepély volt szept. 20-án, mely alkalommal a jeles iró és műfordító lakóháza emléktáblával jelöltetett meg. Az 1886. év Tabajdi Károly főispán, az egylet elnökének, halálával súlyos veszteséget hozott az egyletre. Uj elnökül Fábián Lászlót, az eltávozott Márki Sándor helyébe pedig alelnökül dr. Jancsó Benedeket választották meg. Jancsó Benedek azonban az év végén szintén eltávozott, ekkor a választás Antolik Károlyra esett. A felolvasások ezen s a következő évben is szép sikerrel folytak s a társulat működése minden téren élénk volt.

A társulat évkönyvei, melyekből összesen 1887-ig öt évfolyam jelent meg, gazdag és valóban becses tartalmuknál fogva szintén említést érdemelnek. — Az 1888. év irányváltozást jelent a társulat tevékenységében. Az eddigi egyoldalú, bár becses irodalmi működéssel szemben tevékenysége most szélesebb körre kezd kiterjedni. Kebelében muzeumi bizottság alakul s nagyobb összegeket fordítanak közművelődési czélokra. 1889-ik évben 200 forint pályadíjat tűzött ki az egylet egy a vértanúk emlékét dicsőítő ódára; az »Aradi Vértanúk Albumá«-nak kiadását ez évben határozta el s annak szerkesztésével Varga Ottót bízta meg. Említést érdemel a képkiállítás, melyet a képzőművészeti társulat közreműködésével az egylet ez évben rendezett.

Az 1890-ik évben tartott tisztújításon a módosított alapszabályok értelmében megválasztották titkárnak és jegyzőnek Gurnesevics Lajost, mig a többi tisztviselő megmaradt. Az év végén Antolik Károly alelnök lemondván, helyébe Varjassy Árpádot választották meg. Varjassy Árpád alelnökké választásával az egylet tevékenysége ismét szélesebb körben indult meg. Jelentékeny segélyforráshoz is jutott a társulat a vértanú album két Zichy-képének sokszorosítása által, melyet a nagy művész az egyletnek engedett át, nagy hálára kötelezve azt maga iránt. A képekből befolyt 4500 frtból 2500 frt Zichy-alap czímén képzőművészeti czélokra tőkésíttetett. A jelentékeny anyagi siker tette lehetővé a szabadságharczi muzeum létesítését. 1891-ben indult meg erre nézve a mozgalom. Muzeumi bizottságot alakítottak Varjassy Árpád elnöklete alatt; a muzeum védnökéül kisteleki Lévay Henriket kérték fel, a ki a muzeumot anyagilag is jelentékenyen támogatta. Aradváros szintén tetemesb áldozatokat hozott a muzeumért; az emléktárgyak nagy számban érkeztek az egyes adakozóktól s a muzeum igy 1893. év márczius hó 15-én megnyitható volt. Már ekkor 10,000 drb kézirat s 4000 drb emléktárgy volt 8 teremben elhelyezve s a gyüjtemény azóta is folyvást gyarapodik.

Az 1890. évben az egylet Sárossy Gyula borossebesi szülőházát emléktáblával jelölte meg. 1892. évi november hó 17-én Csiky Gergely emlékére tartott ünnepélyt.

1893-ban Fábián László az elnökségről lemondott, helyébe Varjassy Árpád eddigi alelnök, alelnökül pedig dr. Sallay Béla választatott meg. Ez évben az egylet megvette a glogováczi öthalom területét.

Az egylet fokozottabb tevékenysége kivánatossá tette az alapszabályok módositását. A módositás abban állott, hogy a régi szakosztályok helyett albizottságok léptek életbe, az új alapszabályok 1894-ben fogadtattak el s ez évben jóvá is hagyattak. Az 1894. év kiemelkedő mozzanata volt az egyletnek Jókai 50 éves irói jubileuma alkalmából rendezett ünnepélye. Ez az év a tisztikarban ismét változást hozott: Sallay Béla alelnök lemondott s helyébe Szöllössy Károly, titkárul pedig Decsy Géza választatott meg. Ugyanez évben a bizottságok is megalakultak. Ugyanez évben jutott a Kölcsey-egylet kezelése alá az 1000 frt értékü Trefort-alapitvány, melyet aradi tanférfiak gyüjtöttek a boldogult miniszter emlékére.

Az 1895. évben az egylet 100 frt pályadíjat tűzött ki valamely társadalmi kérdésről szóló felolvasásra. A beérkezett 11 mű közül a »Bella és Dorottya« czímű találtatott legjobbnak; a jeligés levélből Rudnyászky Gyula neve tünt ki. — A könyvtár, mely eddig is már igen felszaporodott, nagybecsü adományhoz jutott néhai Pálfy Sándor ügyvéd hagyatékából, legujabban pedig Atzél Péter több ezer kötetnyi könyvtára vásároltatott meg a város segitségével e czélra. Ugyanez évben sikerült az egyletnek a solymosi várromokat a kincstártól majdnem ingyen megszerezni. Az örvendetes események mellett azonban egy szomorú eset is érte az egyletet ez évben Szöllősy Károly alelnök halálával, a ki érdemeket szerzett magának az egylet körül. Helyébe Edvi-Illés Lászlót, a lemondott Decsy Géza titkár helyett Kara Győzőt választották meg. Az uj alelnök székfoglalójában vázolta az egylet feladatait. Ilyenek volnának szerinte a népszerű felolvasások tartása, a kultur palota épitése stb. Az ennek folytán megindult akczió sikerre vezetett. Népszerű felolvasások több izben tartattak s a kulturpalota létesítésére is történtek lépések; e czélra tetemesb összeg gyült egybe.

Az egylet könyvtára 1888-ban adatott át a nyilvánosságnak; állaléka akkor 872 mű volt, 1523 kötet s 31 füzetben 1835 frt 90 kr. értékkel. Azóta részint adakozás, részint vétel útján 1895. év végéig felszaporodott 3141 műre, 4944 kötetben, 650 füzetben, 5976 frt 2 kr. értékkel. Az egylet évenként 300 frtot fordit a könyvtár gyarapitására; jelentékenyebb adományokkal gazdagitották azt Bogdánffy Gergely, Pálffy Sándor, br. Purczell Béla, Szabó Ferencz, Vörös Vidor, Ormos Zsigmond és Lukácsy Miklós. Legujabban Atzél Péter nagy könyvtárát is megvette

a város támogatásával, melynek 20,000 frtos millenniumi adományával és folytonos gyűjtésével részint a culturpalota, részint a 13 aradi vértanú mauzoleumának eszméjét fogja megvalósítani. Az egylet fennállása óta 1895-ig bezárólag 13,851 frtot költött közművelődési célokra. Ebből a monographia költsége 2500 frt, az ereklye-múzeumé 4253 frt, egyéb közművelődési célokra (évkönyv, pályadíj, iskolák) költött 7098 frtot; ebből 2610 frt jut a magyar népiskolákra. Tagjainak száma 1890-ben 567 volt, köztük 475 aradi s 92 vidéki.

E) Az aradi színészet.

Nem lehet biztosan megállapítani, mikor volt Aradon az első színi előadás; annyi azonban bizonyos, hogy a mult század vége felé már részint műkedvelők, részint német színész-társaságok itt játszottak. Valószinű, hogy 1795—96-ban Kelemen László magyar színtársulata is megfordult nálunk. A német színtársulatok úgy a mult század utolsó, mint a jelen század első évtizedeiben sűrűn látogatták meg Aradot. E társulatok nagyobb részt alacsony művészi színvonalt képviseltek. Játékhelyiségül a Milics-féle ház nagyterme szolgált, melyet máskor magtárnak is használtak. Ugyanitt lépett fel 1818-ban Kilényi jeles magyar színtársulata, a megyebeli magyar nemesség támogatása mellett, mely annak számára a Milics-ház termét bérelte ki. Támogatta a színtársulatot a város nagyrészt németnyelvű, de hazafias polgársága is, a mit az meg is érdemelt. Daczára az akkori viszonyokhoz képest magas helyáraknak (egy páholy 4—5 frt, zártszék 1 frt, noble-parterre 45 kr., karzat-ülés 15 kr.) a közönség sűrűn látogatta az előadásokat.

Nagy lendületet adott az aradi színészet fejlődésének az 1820-ban felépült állandó szinház, mely azután több mint 50 évig szolgált a színművészet hajlékául. Ezt a színházat Hirschl Jakab aradi vagyonos zsidó polgár építette a saját költségén, miután erre Ferencz királytól még 1812-ben engedélyt kapott. E színház építésére nem csak a nyereségvágy, hanem a színművészet iránt érzett lelkesedése is ösztönözte, a mit később beigazolt azzal, hogy egyes magyar társulatoknak a színházat ingyen engedte át. A jelenlegi Simonyi-útczában levő színház az akkori igényekhez képest igen tágas és fényes volt, ha most már nagyon szűknek és szegényesnek tűnnék is fel. Igen rossz volt azonban az épület tűzbiztonsági tekintetben. Az ott összezsúfolt temérdek gyulékony anyag s a szűk kijárók tűzveszély esetén — mitől azonban a véletlen szerencse a színházat megkímélte — végzetessé válhattak volna. E színházat 1820-ban egy német színtársulat nyitotta meg, de még ugyanazon évben játszott abban Kilényi magyar színtársulata is, mely azután nehány évnyi időközökben visszavisszatért Aradra s a közönség részéről mindig lelkes pártolással találko-

zott. Azonkivül más magyar színtársulatok is játszottak Aradon, jobbára a nyári évad alatt, mig a téli évadot német színtársulatok előadásai töltötték be. Ez utóbbiak között sok volt a selejtes s a jobbak sem mérkőzhettek a kiválóbb magyar színtársulatokkal. A város közönségének rokonszenve kezdettől fogva a magyar színtársulatok felé fordult, nemcsak mivel ezek jobbak voltak, de mert méltányolta hazafias hivatásukat. A város is sokat tett a magyar színművészet emelésére, midőn szépművészeti bizottságot alakított, majd a magyar színészek gyámolítására színi alapot teremtett, melybe a városban játszó idegen színtársulatok tiszta jövedelmük egy negyed részét voltak kötelesek befizetni. 1847-ben már a téli évadban is magyar társulat játszott s ezzel a német színészet szerepe Aradon megszünt. Azok a német társulatok, melyek később Aradon próbálkoztak, mind kudarczot vallottak.

A szabadságharcz alatt az előadások szüneteltek, de 1849. őszén már ujból megindultak. Ebben a szomorú időben tett az aradi színészet legnagyobb szolgálatot a magyar nemzet ügyének, midőn a hatóságokkal merészen daczolva, a szinpadról szünetlenül a hazafiságot hirdette. E téren legnagyobb érdeme néhai Csernovits Péternek, az egykor dúsgazdag, de részben épp áldozatkészsége folytán később elszegényedett aradmegyei földbirtokosnak volt, ki az aradi színház költségeinek jórészét egy évtizeden keresztül sajátjából viselte. Ő vette bérbe a színház helyiségét s az előadásokat csak az általa meghivott közönség látogathatta. Belépti jegyül saját névjegye szolgált; a színház igy mintegy magánjellegű volt s a rendőrség nem köthetett belé, annál kevésbé, mivel Csernovitsot Arad, Csanád, Békés és Csongrádmegyék birtokos osztálya támogatta. Sokan voltak Csernovits Péteren kívül is, a kik jelentékeny pénzáldozatokat hoztak. Csernovits a színtársulatot 1849. őszén szervezte Philippovits István igazgatása alatt; az igazgatást csakhamar Szabó József vette át, ki később Havi Mihályt vette maga mellé igazgatótársul. Havi és Szabó társulata a legjobb volt akkor a vidéken, a mit körútain aratott sikerei is beigazoltak. Az előadások magas színvonalon tartattak s e társulat 10 éves működése az aradi színészet fénykora volt.

Csernovits 1859-ben vagyonilag tönkre jutván, eltávozott Aradról. Szabó és Havi társulata ekkor föloszlott; a színházban előbb Budai József társulata próbálkozott, majd egy öttagú igazgatóság vette át a színházat. 1861—62-ben az ötös igazgatóságból megmaradt Szabó és Philippovits vezetése alatt a társulat, támogatva a megyei földbirtokos osztálytól, hazafias előadásaival nagyban emelte a közönség lelkesedését, a mi a rendőrség részéről szigorú ellenőrzést provokált. Ez időben pendité meg először báró Bánhidy Béla egy új színház épitésének tervét. 1862-ben a város 2000 forint segélyt szavazott meg a magyar színtársulat gyámolítására, melyet azonban a helytartótanács nem hagyott jóvá. Ebben az évben egy

német színtársulat próbálkozott a városban, de nem tudott a magyarral versenyezni, melyet a közönség nagyon megkedvelt. Ekkor azonban már mutatkozik a régi színházi helyiség elégtelensége. A Szabó és Philippovits társulata nem tud megélni s eltávozik Aradról. 1863—4-ben Latabár küzd, 1864—5-ben Szilágyi társulata játszik, erői azonban nem kielégítők. Ekkor alakul a színházbérlő társaság, mely a régi színházat 1865—6-ban Hubaynak adta ki, a kinek társulata semmiképen sem volt kielégítő. 1866—73-ig Follinusz János volt a színház bérlője, kinek társulata teljesen megfelelt az igényeknek.

Az 1874. évben már fölépült az aradvárosi új színház, melynek építését a város közönsége báró Bánhidy Béla által 1868-ban megindított társadalmi mozgalom hatása alatt 1872-ben határozta el. E czélra a város 700,000 frtnyi kölcsönt vett fel. Az új színház 1874. szept. 21-én nyittatott meg Ő Felsége jelenlétében, a Nemzeti Színház művészeinek közreműködésével. A színház mintája volt az akkori színházépítésnek s Ő Felsége tetszését is kinyerte.

Az 1874—5. színi évadban Aradon Aradi Gerő társulata játszott, 1875—6-ban pedig Bogyó Alajos és Mándoky Béla társulata, mely Szabó óta a legjobb társulat volt Aradon. A következő társulat, mely Sztupa igazgatása alatt 1876—7-ben játszott, ismét gyenge volt. Az 1877—8-iki színi évadban szinügygyámolító-egylet vagy inkább részvénytársaság alakult 400 drb 50 frtos részvénynyel, mely 10 évre bérelte ki a színházat. A szinügygyámolító-egylet egy kiváló művezetőt s jeles társulatot szerződtetett, de a közönséget teljesen kielégíteni nem volt képes. Működésének a színház leégése 1883 februárjában véget vetett, mely szerencsétlen eseménynél még szerencsének lehet mondani, hogy az nem előadás közben történt. Arad város törvényhatósága, belátva azt, hogy a színház majdnem nélkülözhetetlen szellemi szükségletét képezi a közönségnek, haladéktalanúl elhatározta, hogy a színházat a megmaradt régi falak közt ujból felépíti. A színház ujjáépítése csak két év alatt volt befejezhető; addig Mosonyi Károly színtársulata játszott Aradon a nyári évadban a megyeház-utcza végén épített ideiglenes színkörben. A régi helyén ujból épített színházat Krecsányi Ignácz jeles színtársulata nyitotta meg 1885. október hó 1-én, mely alkalomra Csiky Gergely prologot írt. Az aradi közönség a színi élvezetet egy téli évadon át nélkülözvén, meleg pártolásban részesítette Krecsányi társulatát, mely arra méltó is volt. Krecsányi 1885—9-ig tartotta bérben a színházat; őt Mosonyi (Mansberger) Károly követte, ki meglehetős gyarló társulattal az 1888—9-diki színi évadot töltötte be. A következő társulat, az Aradi Gerőé, 1888—92-ig játszott Aradon s kinyerte a közönség megelégedését; 1892 őszétől fogva pedig Leszkay András színtársulata működik, mely igen jó erőkből áll s a közönség jóindulatú érdeklődésével találkozik.

Az aradi színészet általános jellemzésére megemlíthetjük, hogy Arad közönsége régtől fogva híres műpártolásáról és fejlett ízléséről. Éppen azért a vidék legjobb színészei keresik fel e várost. Számos jeles művészi erő fejlődött ki az aradi színpadon, kik azután a magyar színművészet díszeivé váltak s így az aradi színház valóságos iskolája lett a tehetségeknek. Legyen elég itt Szerdahelyi Kálmán, Hegedűs Lina, Odry Lehel, E. Kovács Gyula, Vizváry Gyula, Krecsányi Sarolta, Hegyesi Mari, Somló Sándor, Császár Imre és Török Irma nevére hivatkoznunk, kik mind Aradon fejlődtek művészekké. Az aradi közönség fejlett ízlését bizonyítja az is, hogy a budapesti színházak művészei gyakran vendégszerepelnek itt fényes sikerrel. 1872-ben a nemzeti színház legjelesb tagjai ideiglenes társulattá szövetkezve egy teljes hónapon át vendégszerepeltek Aradon.

A színtársulatok, melyek télen át Aradon játszanak, nyáron át rendesen Nagy-Váradon lépnek föl, de máshová, főleg Gyulára, ujabban Csabára is ellátogatnak. E városok közönsége szintén rendszerint meg van elégedve a társulatokkal. A nyári évad különben többnyire hiánynyal végződik s az igazgatók csak azért vállalkoznak reá, hogy társulatuk télire együtt maradjon. A téli évad Aradon többnyire szép jövedelmet hoz az igazgatóknak s eddig csak rossz társulatoknál mutatkozott hiány. A színház műsora jelenleg a drámai műfajokat, népszínművet s operettet öleli fel. A 70-es években az aradi társulatoknak még rendes opera-személyzetük is volt, de jelenleg nincsen s csak néha-néha adnak elő operákat. Nevezetesebb alkalmakkor díszelőadásokat is tartanak, melyek gyakran fényesen sikerülnek. A város részéről a színügyi bizottság ügyel fel a színházra. Hatáskörébe tartozik a színház bérbeadása, a helyárak megállapítása; tartozik felügyelni arra, hogy az előadások a jó ízlésnek s a közerkölcsiség követelményeinek megfeleljenek. A színügyi bizottság tagjai a főispán, a polgármester, főjegyző, főkapitány s a törvényhatóság által saját kebeléből beválasztott tagok.

A színház az egyszer mindenkorra megállapított pályázati feltételek értelmében 3 évre adatik bérbe, mindig október 1-étől számítva. A A színigazgató köteles október 1-étől virágvasárnapig kizárólag magyarnyelvű előadásokat tartani mindennap, vagy heti egy szünettel, kivéve a norma napokat. A pályázati feltételek azonkivül számos kikötést foglalnak magukban az előadások minőségére, időtartamára, a próbákra, a színházi személyzetre stb. vonatkozólag; a pályázati feltételek megtartása az igazgató részéről különféle kötbérekkel van biztosítva. Bérösszegül azonban a város egy aranynál rendszerint nem vesz többet.

A megye nagyobb mezővárosaiban minden évben tartatnak színi előadások magyar nyelven, de bizony ezek igen alacsony színvonalon szoktak mozogni, semmi állandósággal nem birnak és anyagilag is rosszúl jövedelmeznek.

F) Zene és az aradi zenede.

Midőn Arad tájéka végvidékké lett, a rácz zene hangzott mindenfelől. Mikor pedig a németség letelepítése következett be, ott a német zene terjedt el. A ráczság kihalt és csak borbélylegények kezelik még a tamburiczát. A német faj ellenben terjed s igy sokfelé hangzik a megyében a trombita szó, meg a nagy dob. A magyar zene sokáig meglehetősen el volt hanyagolva e vidéken.

Ha hazánk általános zeneéletét vesszük szemügyre, Aradvármegye nem áll az utolsó helyen. Az ide telepedett németség rendkivüli hajlammal bir a zene iránt. A nagyobb községekben mindenütt jól szervezett fuvó zenekarokat találunk, melyeket ugyan parasztok, de jobbadán kiszolgált katonazenészek alkotnak.

Mióta pedig a gyermekzenekarokat kezdték megalakítani, egynémely német község jeles zenéjével dicsekedhetik. Igy az Uj-Szent-Anna községben évek óta fennálló gyermekzenekar világhirre tett szert. Nyáron át évről-évre a külföldre van szerződtetve és hol Varsóban, hol Stockholmban, Kopenhágában, Berlinben stb. ejti bámulatba a legkényesebb ízlésű zeneértőket is.

Uj-Szent-Anna hires zenekarát *Steiner* Lambert vezeti a külföldön, mig fia *Steiner* Albert otthon folyton nevel 50—60 uj kis művészt azok pótlására, a kik valamely ok miatt a főzenekarból kilépnek.

A megyének legjobb czigányzenekara Borosjenőben lakik állandóan. Oly kitünően játszik, hogy bátran mehetne akár világ-útra is, hanem megelégszik azzal, hogy a Menyháza fürdő kisded vendégseregét gyönyörködteti nyaranként. — Aradvármegye zeneéletének góczpontját természetesen Aradvárosa képezi. Itt több mint hatvan év óta állandó színház és zenede létezik. Mindkettőt németek létesítették és eleinte azokat német szellem is hatotta át. A színház azonban már régen teljesen magyar, kivéve a zenekart, mely mint Alföldszerte, itt is csehekből állott. A színházról zene tekintetében csak annyit mondhatunk, hogy jobb volt, mint a milyen most. Volt operája, most nincs; volt teljes operette-műsora, most nincs; volt állandó zenekara, most nincs. Épp úgy, mint másutt, a magyar vidéki városokban. A zenede ellenben kitünően állja meg a helyét. Működése kezdettől fogva áldásos volt, habár annak is sok válságon és küzdelmen kellett keresztül menni egész napjainkig.

Az *aradi zenedét* 1833-ban alapították »*Arader Musik-Conservatorium*« név alatt. Létezett akkortájt Aradon egy »*Gesellschaft der Musik-Freunde*« czimű egyesület, mely a mai philharmoniai társulatok módjára nagyobb szabású zeneelőadásokat tartott, még pedig akkor is a helyben állomásozó katonai zenekarok közreműködésével.

E zenetársulat három tagja, névszerint Nimsgern Péter, az aradi

nemzeti iskolák 3-ik osztályának tanitója, Daurer József Benedek polgári üvegkereskedő és Markovits Ignácz polgári rövid áru kereskedő, egyesülvén, vettek négy db sorsjegyet azzal a szerződéses kikötéssel, hogy ha kisebb összeget nyernek, azt egészben, ha pedig a 100,000 frtos főnyereményt ütik el, abból 40,000 forintot, vagy pedig, ha az akkor sorsjáték útján eladandó Lukátsi-féle házat nyernék meg, ezt egészben egy létesitendő zene-conservatorium alapítására szánják. A szerződés 1833. évi február 15-éről kelt és a húzások márcziusban történtek, de — mint rendesen — anélkül, hogy valamit nyertek volna. Daurer J. B. azonban nem hagyta a dolgot, hanem aláirásokat gyűjtött készpénz adományok és kötelezvényekkel, mely gyűjtés 3675 forintot eredményezett. Ezen összeggel hozzáláttak az alapításhoz. Zenemestereket szerződtettek és tanitványokat toborzottak oly gyorsasággal, hogy a conservatoriumot 1833. évi május elsején megnyithatták. Az intézet czélját a magyar nyelven kibocsátott felhivás abban állapitotta meg, hogy a fejlődő nemzeti színügynek kitünő énekeseket és kardalosokat, az egyháznak tökéletesen kiképzett orgonistákat és a zeneéletnek virtuóz zenészeket képezzen.

A tanári kart képezte: egy énekmester, egy énekmesternő, egy zongora- és orgonamester, egy hegedü-, egy gordonkamester és két mester a fúvó hangszerek számára. A tanítványokat hat évre vették fel. Félévig csak kisérleteztek velök s ha nem bizonyultak valóságos zenetalentumoknak, kizárták őket az intézetből. A tanitványok hétköznap reggeltől estig tanultak és ünnepnapokon a mesterekkel egyetemben nagyobbszabásu zeneprodukcziókat mutattak be. A zenemesterek évi fizetése 240 pengő forint volt, a mely összegért még a templomi zenekarban is közre kellett működniök. A templomi zene és énekkar akkortájt külön városi zenészekből állott. A kormány elé felterjesztett alapszabályokat Ferencz császár ő felsége 1834-ben $^{15630}/_{1216}$. sz. a. hagyta jóvá.

1834-ben augusztus 20-án Aradnak szab. kir. várossá lett emelése előestéjén a conservatorium tanárai és tanítványai egyesülten a helyben állomásozó dsidás ezred zenekarával, a zenekedvelők társulatával és a városi zenészekkel nagyszabású zeneestélyt rendezett, melyen mint zenetanárok és solo-játékosok szerepelnek: Weszely János Ede (hegedü), Nigg József (zongora), Kohlman Antal (hegedű); a műsorban magyar zene is fordult elő. A conservatorium választmányának elnöke Szergéll Nep. János, tanácsnok, igazgatója, pénztárosa és lelke pedig 1833-tól 1860-ig Daurer J. B. volt.

A conservatoriumból kikerült erők igen kitünőknek bizonyultak. Az utolsó nyilvános vizsgálat 1847. évi április 17., 18. és 19-én volt, midőn zongora, hegedű, fuvola, gordonka, kürt, klárinett, magán és karének, valamint az összhangzattanból, végül a magyar, német, franczia és olasz nyelvből vizsgáztak az ifjak. 1848-ban a már többnyire legényszámba

menő tanulók a csatatérre siettek, akkor elhallgattak a múzsák és az iskolából, mely ugyancsak abban a templom-útczai házban volt, a hol ma van, kórház lett a honvédség számára. Daurer igazgatónak sikerült az alaptőkét és a berendezést megmenteni, úgy, hogy négy évi szünetelés után 1852-ben 5000 frt p. p. tőkével ismét megnyithatta a »Musik-Conservatoriumot«, felszólitván a t. cz. közönséget, hogy 30, 16 és 10 frtos évi járulékokkal támogassa az intézetet további fenállásában. Az elnökséget báró Bánhidy Albert vette át.

Tanárok ekkor a következők voltak: a régiekből Hendl János, Kubin Ferencz, aztán Krispin József, Grieszl N., Schwarz József, Klein Mór, Friesz N., akik egy ideig díjtalanul tanítottak, nehogy az alaptőkét meg kelljen támadni. Ezután már nem lehetett a tanitványokat megválogatni és csak a tehetségeseket megtartani. Kénytelen volt az intézet elfogadni és tanitani mindenkit, aki beiratkozott. Továbbá a tanitás sem volt már ezentúl ingyenes, mint annak előtte; szóval a körülményekkel megváltozott az intézet jellege is. Annak előtte messze vidékről jöttek a tehetséges ifjak Aradra zenét tanulni, most csupán az aradi fiatalság járt a conservatoriumba. Daurer J. B., noha ügybuzgósága és áldozatkészsége nem csökent, nagyon vesztett az ötvenes években népszerűségéből. Azért 1860-ban a nemzeti élet uj lendülete arra kényszeritette őt, hogy az igazgatóságtól megváljék. Vele visszavonult báró Bánhidy Albert is. Igy lett aztán elnök Atzél Péter és intéző alelnök Nagy Sándor (a későbbi alispán), a pénztárnokságot Bettelheim Vilmos könyvárús és az igazgatóságot Hendl János zenetanár vette át. Hanem, daczára ezen lelkes férfiak és kipróbált erők önfeláldozó s odaadó munkálkodásának, az intézet mindinkább hanyatlott; a napi költség az alaptőkét is felemésztette, olyan kevesen jártak már e nyilvános zeneintézetbe. Összefüggésben áll ez a lanyhaság a zeneéletnek általános hanyatlásával, mely Aradon, e régi híres zenevárosban, akkor észlelhető volt. — A 80-as évek elején már alig volt az intézetnek növendéke és félni lehetett, hogy az immár ötvenéves múzsatemplomot be kell zárni. Ekkor Atzél Péter elnök uj erőket gyűjtött maga köré, szép számú pártoló tagokat toborzott össze, sőt anyagi áldozatot is hozott, csakhogy megmentse Aradnak ezen régi, becses intézetét. Uj alapszabályokat alkottatott, uj tanerőket szerződtetett, súlyt fektetett a magán énektanitásra és igy egészen uj szellemet hozott az intézetbe. Hű munkatársa lett dr. Sallay Béla, mint intéző alelnök és, miután Hendl János 1890-ben meghalt, az ő helyébe lépő Krispin József is, aki az általános zeneügyi pangás idejében egyedül volt csak képes hangversenyeket és zeneestélyeket szervezni, átutazó virtuózokat pártfogoltatni, szóval a zene iránti érzéket a nagyközönség körében egyrészt fentartani, másrészt fokozatosan emelni. Krispin József igazgatása alatt a zenetanulás iránti hajlam annyira fokozódott, hogy az intézet most ismét

4000 frt tőkével bir és a tanulók száma a második százfelé tart. S mig a hetvenes években és még utána sok ideig csak zongora és hegedű tanitványok voltak, most az ő igazgatósága alatt ismét fellendűl a magánének, a fuvola, a gordonka, a klárinett, a czimbalom, a karének és a zeneelmélet iránti érdekeltség is.

Az aradi »Conservatorium« sok híres zenésznek volt anyaiskolája p. o. Nikolits Sándor a zenetudós, Huber Károly a zeneszerző, Krispin László a bécsi burg-színház első hegedűse, Steuer Alajos bécsi kitűnő zenetanár, Hitesy debreczeni zenede igazgató, Ehling János kitünő fuvolás Budapesten, Budits Ádám aradi zenedei hegedűtanár, Klar József operai karmester, Hrubecz Károly szinházi karmester, Pik-Steiner Soma hegedűművész Berlinben, Altmann hegedűművész Párisban, Eisenkolb és Ferch délmagyarországi hirneves orgonisták, s az ujabb időben Csik Irén koloratur énekesnő, Kohn Izabella operaénekesnő, Kövér Mártha kitünő alténekesnő, a kik Szegall Gabriella zenedei tanárnő tanítványai, stb. mind az aradi conservatorium növendékei voltak. Ezen kivűl másokra is hatott a conservatorium által élénken tartott művészi szellem, mely belőlök jeles zenészeket és éneklőket nevelt. E részben elég Sallay Béla művészi zongorajátékát és Gaal Jenőné mindenütt feltűnést keltő mezzo soprán énekét emliteni.

Az az élet, mely zene tekintetében a régi conservatorium ujjászületése óta Aradon észlelhető s mely annyi szépet nyujtott már a közönségnek, mind Krispin József zenedei igazgató közreműködésével létesült. Az ő hangversenytermében a Deák Ferencz-útczában szülemlett meg az »aradi philharmoniai társulat« is, melynek elnöke Vajda Lajos földbirtokos és karmestere Höszly Jakab kitűnő zenetanár. Ott tüntek fel először azon üde lányhangok, melyek ma Aradon a hangversenyekben gyönyörködtetik a közönséget. Ujabban oly széles körökre csapott át a zenetanulás kedve, hogy ma már egy magán conservatorium is létezhetik számos tanitványnyal. Ugyanis Schreyer Harry zongoramester, miután a világot bejárta, szülővárosában, Aradon, telepedett meg s itt maga köré gyüjtvén a már jól előkészített fiatal zenetanulókat, rendkivüli mozgékonysággal és áldozatok árán magán zeneconservatoriumot nyitott. Azt 1896. őszén szélesebb alapra fektette, midőn zongorát, hegedüt, éneket, gordonkát tanit, részben igen jól megválogatott tanerőkkel. Igy hát ismét zenevárossá lesz Arad, mint régen volt s ismét híressé válik, mint hatvan évvel ezelőtt.

G) Társadalmi élet a városban és vidéken.

Arad városának társadalmi életét az élénkség, mozgékonyság s az életrevalóság jellemzik általában. Egy nagyváradi hírlap egy évtizeddel ezelőtt a következőket mondta e városról:

»Csodálatra méltó az a tevékenység, fáradhatlan, gyakorlati közszellem, a mely e szomszéd város életében nyilvánul, de bámulatosak ám az eredmények is, amiket ez amerikai temperamentummal dolgozó köztevékenység létrehoz. Semmi sem képes megbénítani e nagyszerű munkásságot, sem a phylloxera-pusztítás nagy vagyoni katasztrófája, sem a kormány koronkénti mostoha bánásmódja. Feltartóztathatlanúl halad előre a szomszéd város közszelleme, a haladásból magából merítve az erőt a kulturfejlődésre. Bizony nem azért mondjuk mi ezt el, hogy a tisztelt szomszédnak a kedvében járjunk, hanem azért, hogy rámutassunk egy példára, a mely arra tanít meg, hogy egy város fejlődésének legbiztosabb eszköze: a lakosság egyesített tevékenysége, a modern fejlődés szükségétől áthatott közszellem. A szomszédos Aradon a közszellem vezetője maga a városi hatóság, mely a világért sem merné magának azt a jogot vindikálni, hogy azt a közönséget, a melytől megbizatása származik, gyámság alatt tartsa. Az aradi közszellem szabadon, függetlenül nyilvánul minden helyi dologban és cselekvésének csak a saját akarata szab határt«.

Ezt a mozgékonyságot és függetlenséget az aradi közönség annak köszönheti, hogy nem régi hagyományok alapján áll, hanem koronként bevándorlott különféle elemek szerencsés vegyüléke, továbbá annak, hogy egészen a maga erejére volt utalva mindig. Midőn Arad 1834-ben szabad királyi várossá lett, a vidéki városok gazdasági vagy közigazgatási szempontból való privilegiálásának korszaka már lejárt. Az 1848—49-ik évi mozgalmak alatt erős megpróbáltatáson ment e város keresztül, de hazafisága kiállotta a tűzpróbát.

Az absolut és provisorius korszak alatt ez nagy mértékben hátrányát képezte az akkori hatalmasok szemében; az alkotmánynak helyreállta után pedig a közlekedési eszközök nagymérvű javulása folytán más-más szempontból kiválóan kegyelt három város, Szeged, Temesvár és Nagy-Várad, tőszomszédságába jutott. Temesvárt meg kellett nyerni, Szegedet és Nagy-Váradot nem volt szabad elveszíteni. A kormány által adható kedvezmények osztogatásánál tehát Aradnak rendszerint semmi, vagy csak nagyon kevés maradt. Ez a körülmény azonban javára vált annyiban, mert önállóságának és önfelelősségének érzetét fokozta benne. E közönség látta, hogy ha maga nem kezdeményez és nem küzd, elmarad, már pedig érzéke a haladás iránt törekvésre sarkalta. Nincs város az országban, mely a főváros lendületét igyekvést keltő feszültebb figyelemmel kísérte volna, mint Arad. Alig valósult meg egy eszme az ország szívében, az itt rögtön gyökeret vert. A vállalkozási szellem, ha nem is mindig elég gyakorlati módon, de végre mégis többnyire sikeresen nyilvánult, a mit nem kis mértékben annak lehet tulajdonítani, hogy e városban a helyi hazafiságnak és az idegenek iránti elzárkózás hiányának egy különös vegyüléke észlelhető. Az aradi közönség ragaszkodik városához és büszkén vallja

magát aradi polgárnak, de a polgárságnak igen jelentékeny része nem helyben született. Hagyományos fejlődés volt mindig e városban, hogy a szomszéd, különösen magyar vidékek értelmiségét vonzotta magához, a kik itt gyakran az első és legbefolyásosabb társadalmi és igazgatási állásokat könnyen megszerezhették maguknak, de rendszerint jó aradi polgárokká váltak s a város érdekeit szívökön viselték, annak jó és balsorsában mindig — néha önfeláldozással is — résztvettek. Igy lett Aradból nemzetiségi területen nevezetes magyar város, mely aztán a megyére s annak társadalmára is nagy befolyást gyakorolt. A városi, civilizált, kellemesebb élet fokozatos fejlődése mind vonzóbbá tette a megyei értelmiségre nézve is az otttartózkodást és ottlakást.

A megyei birtokosság azelőtt rendszerint lakóházakkal birt Aradon s annak igy a város ügyeibe is volt beszólása, e mellett pedig a finomabb társas élet vezérlete is kezébe jutott. Az aradi polgárság és a régi köznemesség utódainak egységes társadalma igy keletkezett Ez magyarázza meg, hogy az aradi társadalom szellemi és modorbeli színvonala mindig magasabban állott, mint a szomszéd magyar városoké. Ez tette az idegenekre nézve kellemessé az érintkezést e társadalommal. A durvaság, rendetlen élet, a túlságos lakmározás vagy iszákosság s a kártyajáték szeretete sokkal kevésbé jellemzik e közönséget, illetve annak képében fel nem található vonások s a mennyiben jelentkeznek, rendszerint a vidéki és máshonnan jött elemek által vannak képviselve. A magasabb élvezetek, a közügyekkel való foglalkozás, az utazás iránti hajlam, a művészet szeretete és gyakorlása, mulatságok, ünnepélyek inkább foglalkoztatják, vagy nem ritkán inkább rabolják el idejét, mint a nemtelenebb időtöltések. Mindezeknek megfelelőleg az idegenforgalom jelentékeny; nagyobb, rendkivüli alkalmak idején, az időszakos csoportosulásoknál, minők a megyei gyülések stb., rendszerint sok vidéki és idegen fordul meg Aradon. Ennek megfelelőleg szállodái már korán jelentékenyek voltak. Ezek között első sorban a Fehér-Kereszt-et kell megemlíteni, mely stilszerű kétemeletes nagy épület s még a 40-es évekből származik. Azelőtt szép étterme volt, melyet kávéházzá alakitottak át; nagyterme az aradi bálok, politikai és társadalmi összejövetelek színhelye; szobáinak száma 48. A Vass-szálloda, melynek koronkint megújuló berendezése szintén elég kényelemmel kinálkozik, 26 szobával bir. A Nádor-szálloda az Andrássy-téren egyemeletes, csinos épület, szobáinak száma 20. Legújabban a központi szálloda épült — az előbbivel rézsút szemben — mellette a Salacz-útcza keletkezett; e legújabban épült szálloda berendezése egészen modern; szobáinak száma 44. Említést érdemel még a »Három király« 16 szobával.

Egész sorozata létezik azután a kisebb szállodáknak, melyek nagy része azonban szintén emeletes és daczára annak, hogy a zóna-díjszabás folytán az államvasutak Aradnak — mint a legtöbb vidéki városnak —

forgalmából sokat vontak el, e szállodák, ha nem is fényesen, de állandóan fenn tudják tartani magukat. Az aradi szállodák száma 16, melyekben összesen 231 vendégszoba van.

A vendéglőknek és sörházaknak szintén egész sorozata létezik; egyesek ezek közül szépen vannak berendezve, de éttermekben Arad korántsem oly gazdag, mint kávéházakban, melyek közül egy pár nemcsak igen fényesen van berendezve, hanem fényes üzletet is csinál. Nagyon szép egy pár étterem csak legujabban keletkezett. A vendéglők nagyobb része nemcsak az idegen forgalmat látja el, hanem egyuttal mulató-hely is. A mulatni vágyás, ismét hangsúlyozom, nem az iszákosság, kiváló jellemvonása e közönségnek s e tekintetben az osztályok között nincs különbség. Csak ez magyarázza meg, hogy annyi vendéglő és kávéház képes magát egy most már 45,000 lakossal biró városban fentartani, melynek legalább is fele a magasabb társadalmi szükségeket nem ismeri. Bajos elhatározni, hogy a számtalan mulatság, melynek hirdetései a téli hónapokban állandó hosszú rovatot képeznek a helyi lapokban, inkább a jótékonyság, vagy pedig a mulatság iránti hajlamnak köszönhetik e eredetüket. Annyi bizonyos, hogy mind a kettőnek jelentékeny része van azokban. A mulatságok ily mérvű folytatása több ipart pl. a fodrászatot tart fenn. E tekintetben is oly haladás észlelhető itt, mint kevés vidéki városban. Egyébiránt a mulatságoknak néha gazdagabb művészi tartalma van. Nem szólva a Kölcsey-egylet zenével és szavalattal összekötött felolvasó estélyeiről, mert ezek már határozottan a közművelődés terére tartoznak, habár a társas életet is érintik, csak a koronkint meglepő sikerrel rendezett színházi és hangversenyszerű műkedvelői előadásokat említem, melyek az aradi társas élet könnyed, de a szellemes irányuyal rokonszenvező, hajlamairól tesznek tanuságot.

Azonban az aradi társas életnek nincs kimagaslóbb ismérve, mint az ünnepélyek szeretete s a képesség azok rendezésére. Az aradi társadalomnak ez a kiváló tehetsége a legkülönbözőbb és a legellentétesebb alkalmak idején egyaránt nyilvánul. Ezen általános jellemzés mellett csak azt akarom kiemelni, hogy ez a tehetség igen gyakran imponáló módon érvényesül. Ha a város közönsége hazafias ünnepet van hivatva rendezni, kellő tapintattal és melegséggel rendszerint biztositani tudja annak sikerét; február 8-ikát, márczius 15-ikét s október 6-ikát minden évben megünneplik. Az 1890 ik évi október 6-iki vértanú-ünnepély, mely alkalommal a vértanuk szobra is lelepleztetett, oly országos ünnep volt, melynek lélekemelő hatásából részt kért és kapott egész Magyarország. Ha azonban sem politikai összejövetelek, sem mulatságok, sem ünnepélyek nincsenek, az élet meglehetős csendesen foly az aradi társadalom körében. Télen a Szabadság-tér és az Andrássy-útnak úgynevezett »A—B vonala«, nyáron pedig a »kis-erdő«-nek nevezett város-liget, a Salacz- és

Baross-park, a most már eltünt sétány, a marosparti védtöltés vonala s a várkörüli gyönyörű fasor képezik a szabadban mozgó közönség üdülő helyeit. Megjegyzendő, hogy a »kiserdő«-ben van egy rész, mely annak kibővitése és a Holt-Maros szabályozása óta valósággal a népliget jellegével bir. A »majális«-nak nevezett főleg gyermek nyári mulatságokat leginkább a csálai nagyerdőben rendezik.

A megyei társas életről nem sokat mondhatni. Az, mint említettem, magasabb nyilvánulásaiban összeolvad a városi társadalmi élettel. A nép körében bizonyos nemű társas élet szintén van, de az már a szeszes italok nagy mérvű fogyasztása nélkül nem lehet el. S a vásárok idején és más alkalmakkor a társas érintkezés sokszor kicsapongássá, vagy duhajkodássá fajul. A nép társadalmi életének két — ettől különböző — érdekes mozzanatát mégis felemlithetem: az egyik a pécskai cselédvásár, a másik pedig a halmágyvidéki csókvásár, illetve a Gaina hegycsúcson julius 17-én végbemenni szokott leányvásár. Ezek leirása azonban e műnek nem közművelődési, hanem ethnographiai részébe tartozik. A nemzetiségek viselkedését egymással szemben a közművelődésről általában irt, az aradi és vidéki kaszinokat pedig a következő fejezet ismerteti.

H) Egyleti élet.

I. Arad városában.

Arad szab. kir. városában s a megyében létező egyesületek különféle feladatok megoldására alakultak. Némelyek czélja a jótékonyság gyakorlása, másoknak a közművelődés emelése, ismét másoknak az önsegélyzés a kölcsönösség alapján, a betegségi vagy temetkezési segély alakjában; vannak végül egyesületek, melyek foglalkozási csoportok képviseletét képezik. Vannak egyletek, melyek a szórakozás czéljaira alakultak, hová a kaszinók, olvasó- és polgári körök tartoznak. Vannak továbbá tűzoltó- és végül sportegyletek.

Arad városában az egyleti élet jelenlegi nagy kiterjedése hosszú, most is tartó fejlődés eredménye. Az 1896. évben fennállott 52 egylet közül a legrégibb három a harminczas években alakult. A negyvenes és ötvenes években az egyletek nem szaporodtak, csak az 1867-dik évi kiegyezés után indult meg azok lendületesb alkotása. Az 1860-as évek vége felé 3, a 70-es években 6, a 80-as években 16 s a 90-es években 26 alakult a maig is fennálló egyletek közül. Megjegyzendő azonban, hogy némely egylet megszünt; ezek száma azonban nem oly nagy s a szaporulat így is még mindig jelentékeny marad. 1878-ban Aradon 31 egylet volt, azóta ujonan alakult 44, megszünt 22 egylet, a szaporulat tehát 22; az egyletek jelenlegi száma 53, mely szám azonban az asztaltársaságokat s az iskolai egyleteket nem foglalja magában.

Fennebb adtuk azon csoportokat, melyekre ez egyletek feloszthatók; szám szerint e csoportok következőleg vannak képviselve: a jótékony egyletek száma 8, a közművelődési egyleteké, a dalköröket és zenei egyleteket ide számítva, 9, az önsegélyző egyletek száma 16, az érdekképviseleti egyleteké 10, tűzoltó egylet a városban 2 működik, a sport-egyletek száma 6, társas egylet pedig csak egy van.

A jótékony egyletek tagjai a vagyonosabb kereskedő és iparos, továbbá az értelmiségi osztályból kerülnek ki. Egy részök nőkből áll; a jótékonyság gyakorlása általában nincs egy bizonyos körre szorítva, kivéve a zsidó felekezeti jótékonysági egyleteket, melyek csak saját hitsorsosaik körében gyakorolják a jótékonyságot. Más felekezetek körében ily külön jótékony egyletek nem léteznek. A város jótékony egyletei számos taggal birnak s a jótékonyságot igen nagy arányokban gyakorolják. A főbbek ezek: »Aradi szegénytanulókat segélyző egylet«, »Aradi polgári jótékony egylet«, »Aradi polgári jótékony nőegylet«, »Báró Hirsch Mór jótékonysági egylet«, »Aradi izr. nőegylet«. A magyar »Vörös kereszt« egyletnek Aradon választmánya van, mely a megyében 15 fiókkal bir.

A jótékony egyletek tagjai nemcsak maguk gyakorolják a jótékonyságot, hanem a társadalmat is bevonják abba; erre szolgálnak a gyűjtések és még inkább a jótékonyczélú mulatságok, melyek fényes eredménynyel szoktak járni; rendezésökben a nőegyletek fáradhatlanok s kettős czélt érnek el vele: a szegényekkel jótéteményt gyakorolnak, a gazdagabb osztálynak pedig mulatságot nyujtanak. Jótékonyság gyakorlásával foglalkozik az asztaltársaságok nagyobb része is.

A közművelődési egyleteket a Kölcsey-egylet, a román közművelődési egylet, a román nők egyesülete, a zene-egyesület s néhány dalkör képviseli. A »Kölcsey-egylet« városunk vidékének szellemi életében a legfontosabb tényezők közé tartozik; fontosságára való tekintettel külön fejezetben foglalkozunk vele. — A román közművelődési egylet szükebb körben működik, mivel az intelligentia körében a románság csekélyebb számmal van képviselve; a közművelődés előmozdítására tett szolgálatai nem nagy értékűek; a román nők egylete egy román leányiskola felállítására alakult. A zene művelésére alakult egyletek a »zenekedvelők egylete« és a »philharmoniai társulat«. Az előbbinek czélja a zene terjesztése s egy zenede fölállítása, az utóbbié pedig a zene művelése. A philharmoniai egylet hangversenyei a város szellemi életében jelentős mozzanatot képeznek s nagyban hozzájárulnak a zenei ízlés fejlesztéséhez. A dalkörök tagjai túlnyomóan az iparos, kisebb mértékben a kereskedő és kishivatalnok osztályból kerülnek ki. Egynek kivételével mindegyik egy-egy mesterséggel foglalkozókból alakult. Czéljuk a dal művelése, a mi tagadhatatlanul befolyással van tagjainak kedélyi művelődésére.

Az önsegélyző egyletek közül a városban a betegsegélyző és a te-

metkezési egyletek vannak képviselve és pedig nagyobb számmal (16), mint az egyletek bármely más csoportja. Ez egyletek tagjai a szegényebb néposztály soraiból kerülnek ki, a mely nem képes tőkét gyüjteni s állandó biztos keresettel nem bir. Nagy szükséget pótolnak itt ezen egyletek, melyek tagjaikat a betegség folytán bekövetkezhető nyomortól megóvják, a gyógykezelést számukra biztosítják s halál esetén tisztességes eltakaritásukról gondoskodnak. Képviselve van az egyletek tagjai között a szegényebb sorsú nép minden rétege; a munkás, cseléd, iparos és kereskedő, továbbá ezek segédei egyaránt szivesen lépnek be azokba s a lakosság legnagyobb része tagja valamely ilyen fajta egyletnek. Az ipari munkásokra nézve különben kötelező a valamely betegsegélyző pénztárba való belépés. A mi ezen egyletek szervezetét illeti, azok nagy része azonos foglalkozási ághoz tartozók társulatát képezik.

A képviseleti egyletek azon czélból alakultak, hogy a valamely foglalkozást űzők közös érdekeit támogassák, az érintkezést a tagok között fentartsák s részben, hogy a szakismereteket terjeszszék. Ilynemű egyletek leginkább az iparos és kereskedő osztály körében léteznek, de más osztályok között is feltalálhatók. Ezen egyesületek nevezetesebbjei a Lloyd társulat, az ipartestület, a kereskedők köre s a gazdasági egylet, melyek egész osztályok érdekeit képviselik; ezekkel szemben az u. n. szakegyletek szükebb körnek, többnyire egyetlen iparágnak szolgálatában állanak. Tüzoltó-egylet a városban kettő működik: az »Aradi önkéntes tüzoltókar« és az «Arad-gáji önkéntes tüzoltókar«; az előbbi 1831-ben alapittatott s a város egyik legrégibb egylete, az utóbbi pedig egészen ujabb keletü, mert csak 1894-ben jött létre. Az aradi önkéntes tűzoltókar már több mint 60 éve őrködik a város tűzbiztonsága fölött s nem egyszer hárított el nagyobb veszélyt a lakosság fejéről, de legujabban nagyobb veszély esetén elégtelennek bizonyult.

Az arad-gáji tűzoltókar felállítása régóta érzett szükséget elégített ki; az aradvárosi tűzoltókar ugyanis a legjobb akarat mellett sem őrködhetett kellőleg e távol fekvő városrész tűzbiztonságán, mivel nagyon sok idő kellett ahhoz, hogy a tűzoltóság a helyszinén megjelenjék. A két tűzoltókar működési köre jelenleg úgy oszlik meg, hogy a régi tűzoltókar a belváros és a vele összeépült Sarkad, Pernyáva, Séga s Ujtelep külvárosok tűzbiztonságára ügyel fel, de nagyobb tűzveszély esetén mind a kettő is kivonúl.

Társadalmi érintkezés czéljából alakult egylet csak egy van a városban: az »Aradi kaszinó-egylet« mely tagjainak számánál fogva a város legnagyobb egyletei közé tartozik. Helyisége régóta a város értelmiségének találkozó helyét képezi. Eredetileg 1860-ban alakult, de 1893-ban alapszabályait nagy mértékben módositotta úgy, hogy ujonnan alakulását ez évtől számitják. A kaszinónak szép könyvtára is van, mely a közmű-

velődésre üdvös hatással van. Az aradvárosi sport-egyletek különböző jellegűek; a legrégibb közöttük egyúttal az összes városi egyletek között is a lövész-egylet, mely a városi polgárság, az iparos és kereskedő osztály, gyülhelyét képezi; a városliget gondozása által a lövész-egylet nagy szolgálatot tesz a város közönségének. Ujabb eredetü a korcsolya-egylet.

Hasonlókép igen széles körben működik az aradi tornaegylet, melynek kebelében kerékpárkör is létezik. Ezzel szemben zártkörűek a vadászegylet, verseny-egylet s evezős-egylet, melyek tagjai az értelmi és birtokos osztály köréből kerülnek ki. Mindezen egyletekről a sport rovatában bővebben szólunk. Végre meg kell említeni, hogy »az országos nemzeti szövetség«-nek egy tevékeny vidéki választmánya keletkezett ujabban Aradon, mely »munkásképző intézmény«-e által a munkások százaival érintkezik s azoknak előadásokat tartat. Az egyleti élet általános jellemzésére megemlíthetjük, hogy két román egylet kivételével a többinek hivatalos nyelve a magyar; az iparos és kereskedő egyletek a magyar nyelv terjesztésére igen hathatósan működnek közre s egy ilyen egyesület a betegsegélyzés mellett a magyar nyelv terjesztésével hivatásszerűen is foglalkozik. Mindezt a következő táblázat foglalja össze.

Kimutatás

az Arad szab. kir. város területén az 1896. év végén létező és működésben levő egyletekről.

Folyó szám	Az egylet czíme	Alakulásának ideje	Czélja	Megjegyzés
1	Aradi polgári jótékonysági egylet.	1831.	Munkaképtelenné vált vagyontalan egyleti tagok segélyezése vagy eltartása.	
2	Aradi polgári lövészegylet.	1831.	A lövészet művelése (a városliget fentartása.)	
3	Aradi önkéntes tüzoltó kar.	1834.	Rendszeres tűzoltás és segitségnyújtás, a tüzoltó ügy fejlesztése, a tűzoltásban való elméleti és gyakorlati oktatás, tűzoltó gyakorló mesterek kiképzése és kiküldése.	Az egyesület 1884-ben fennállásának 50 éves jubileumát ülte meg. A hazai ilynemű testületek között a legrégibb.
4	Román nemzeti közművelődési egylet.	1867.	Általában a román nép művelődése, az irodalom és társadalmi műveltség előhaladását elősegiteni felolvasások útján, minden politikai vitatkozás kizárásával.	
5	Aradi Lloyd.	1869.	Aradon kereskedelmi központot létesíteni, a kereskedelmi forgalom és az ipar érdekeit előmozditani.	

Folyó szám	Az egylet czíme	Alakulásának ideje	Czélja	Megjegyzés
6	Aradvidéki tanitóegylet.	1871.	Buzditani tagjait önképzésre, elősegiteni és védeni a tanférfiak érdekét.	
7	Aradi kőműves, kőfaragó és kövezők ipartársulata.	1874.	A társulati tagokat vagy azok hozzátartozóit az őket véletlenül érhető inségtől megóvni.	
8	Aradi pinczér betegsegélyző és temetkezési egylet.	1875.	Megbetegedett tagnak a helybeli kórházban díjtalan felvételét és gyógyitását eszközölni, kórházon kivüli ápolás esetén napi segélyben részesíteni, elhalálozás alkalmával a temetést az egylet költségére rendezni.	
9	Aradi korcsolyázóegylet.	1877.	A korcsolyázás művelése és terjesztése.	
10	Aradi iparos-ifjak önképző és betegsegélyző egylete.	1879.	Az iparos ifjuság művelődésének előmozditása, egyleti tagok betegség esetén való segélyezése az elhalt tagtársak eltemetése.	
11	Aradi izr. jótékony nőegylet.	1879.	Nőnembeli izraelita szegényeket, betegeket, gyermekágyasokat, özvegyeket és árvákat gyámolitani, az izr. lányiskolába járó szegénytanulókat ruházni stb.	
12	Aradi Kölcsey-egyesület.	1881.	Társadalmi egyesülés a nemzeti közmüveltség és magyar nyelv terjesztésére, a hazai irodalom pártolására, a tudományok népszerüsitésére, művészetek ápolására és fejlesztésére, valamint egy megyei általános múzeum alapitására és a szabadságharczi ereklyék gyűjtésére és nemzeti ünnepélyek megtartására.	
13	Aradi szegénytanulókat segélyző egyesület.	1882. módositva 1891.	Az aradi községi iskolába járó, aradi illetőségü szegény tanulóknak ruhaneműkkel való ellátása, élelmezése, betegség esetén gyógykezelése, gyógyszerrel való ellátása.	

Folyó szám	Az egylet címe	Alakulásának ideje	Célja	Megjegyzés
14	Aradi dalegylet.	1882.	Működő tagoknak a négyes énekben való gyakorlása, különös tekintettel a nemzeti zenére.	Eredetileg »Dalárda« volt a neve s először a 60-as években alakult, a már előbb létezett zártkörü »ügyvéd-quartett«-ből.
15	Aradi vadász-egylet.	1884.	Tagjainak a vadászat szakszerű gyakorlását biztositani, az orvvadászatot megakadályozni, — a hasznos vadállományt fejleszteni, vadnemek meghonosítására törekedni.	
16	Aradi magyarnyelvterjesztő, betegsegélyző és temetkezési egyesület.	1885.	Magyarnyelv terjesztés, tagjainak betegség esetén segélynyújtás, halálozás esetén a temetkezési költségek fedezése.	
17	Az aradi és vidéki román nők egylete.	1885	Alap létesítése, melynek jövedelméből Aradon belső lakással és tápintézettel, valamint elemi népiskolával egybekapcsolt gör. kel. román hitfelekezeti felsőbb leányiskola felállítható legyen.	
18	Aradi általános munkás betegsegélyző egylet.	1886.	Tagjait és azok gyermekeit betegség esetén segélyezni, halálozás esetén temetési költséget adni, huzamosabb munkaképtelenség esetén azokat a rokkant pénztárból segélyezni.	
19	Aradi zsidókoma és gemilut cheszed egylet.	1886.	Szegény zsidóknak született fiu gyermekük részére komát nyujtani, a szülöttnek szegény szüleit segiteni, itt lakó, vagy átutazóban levő szegény zsidókat segélyezni.	
20	Aradi zenekedvelők egyesülete.	1886.	Aradon egy zenedének fentartásával a müzene fejlesztése.	
21	Aradi chewra kadischa.	1886.	Betegápolás, betegeknek kórházban felvétele, pénzsegély, temetések eszközlése stb.	

Folyó szám	Az egylet czíme	Alakulásának ideje	Czélja	Megjegyzés
22	Aradi polgári jótékony nőegylet.	1841.	Vagyonnélküli árváknak ellátása, neveltetése és a szegények segélyezése.	Az egyesület árvaházat tart fen; 1891-ben fennállásának 50 éves jubileumát ünnepelte.
23	Első aradi betegsegélyző és temetkezési egylet.	1887.	Rendes tagjainak, nejeiknek és gyermekeiknek betegség esetén ingyenes gyógykezelése, gyógyszerek kiszolgáltatása, hetenként pénzbeli segélyben részesítése, halálozás esetén a hátramaradottak halotti jutalékban való részesítése, keresetképtelen tagoknak menhelynyújtás.	
24	Aradi első hadastyán-egylet.	1888.	A hazafias erények fejlesztése, ünnepélyes alkalmakkor egyenruhában dísz kivonulás, az egyleti tagok szellemi képzettségének fejlesztése, betegség és munkaképtelenség esetén pénzbeli támogatása, elhalálozás esetén temetési költségek nyujtása és testületileg való kivonulás.	
25	Első aradi hadászok betegsegélyző egylete.	1888.	A katonai és bajtársi szellem növelése, a magyarnyelv terjesztése, egyleti tagoknak betegség, munkaképtelenség esetén orvosi és pénzbeli támogatás, temetési költségekhez való hozzájárulás, ünnepélyes alkalmakkor díszkivonulás, özvegyek és gyermekek halotti jutalékban való részesítése.	
26	Aradi ipartestület és annak kebelében szervezett békéltető bizottság.	1889.	Az iparosok között a rendet és egyetértést fentartani, az iparhatóság működését támogatni, az iparosok érdekeit előmozdítani.	
27	Aradi izraelita kiházasító egylet.	1889.	Az aradi izr. hitközségbe bekebelezett szegény tagoknak saját vagy törvényesen örökbe fogadott leányait készpénzbeli hozományban részesíteni.	

Folyó szám	Az egylet címe	Alakulásának ideje	Czélja	Megjegyzés
28	Aradi kereskedő-ifjak közművelődési köre.	1890.	A művelődés és társalkodás előmozditása, a hazai nyelv művelése, tudományok és hasznos intézmények terjesztése, állást kereső tagjai részére költség nélkül alkalmazást s viszont kereskedelmi cégeknek stb. megfelelő személyzetet díjmentesen ajánlatba hozni; állásnélküli tagjainak segélyezése.	
29	Aradi torna egyesület.	1891.	A tornázás, vivás és a testedző gyakorlatok tanítása és előmozdítása, a hazai tornázás ügyének fejlesztése.	
30	Philharmonia egyesület.	1891.	A zene és a magyar műzene ápolása, terjesztése, zeneművek előadása ének és zenekarok által.	
31	Aradi czipész és csizmadia szakegylet.	1892.	Tagjainak szakmabeli kiképzése, azok érdekeinek megvédése, munkanélküli tagok segélyezése, Aradról elutazó tagok utisegélylyel való ellátása, díjmentes munkaközvetités.	
32	Aradi szabómunkások egylete.	1892.	A tagok szakmabeli kiképzése, azok érdekeinek megvédése, munkanélküli tagok segélyezése, Aradról elutazó tagok útisegélylyel való ellátása, díjmentes munkaközvetités.	
33	Aradi kerületi betegsegélyző pénztár.	1892.	Ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezése az 1891. XIV. t.-czikk alapján.	
34	Aradi ipartestületi betegsegélyző pénztár.	1892.	Az 1891. XIV. t.-czikk értelmében az ipartestületi tagoknál alkalmazottak betegség esetén való segélyezése.	
35	Aradi pinczérek segélyző és elhelyező egylete.	1892.	Tagjait önhibájukon kivül bekövetkezett szükségben segélyezni, gyámolitani, haláluk esetén hátrahagyott családjukat támogatni.	
36	Az aradi waggongyári munkások dalköre.	1893.	Többhangú, rendszeres, férfikarének művelése.	

Folyó szám	Az egylet czíme	Alakulásának ideje	Czélja	Megjegyzés
37	Szárnyaskerék dalkör.	1893.	A tagoknak a négyes énekkarban való gyakorlása, hazafias dalok terjesztése, a tagok anyagi segélyezése.	
38	Aradi asztalosmunkások szakegylete.	1893.	Tagjainak szakbeli és szellemi kiképzése, azok érdekeinek megvédése, munkanélküli tagok és utazó szaktársak segélyezése, díjmentes munkaközvetítés.	
39	Aradi kereskedőifjak betegsegélyző egylete.	1893.	Tagjainak betegség vagy baleset alkalmából segélyezése, gyógyszer, élelmezés, ápolás és gondozás dijtalanul. Ezek igénybe nem vétele esetén táppénz.	
40	Aradi casino egylet.	1893.	Az összetartás érzetét kifejteni és a hazafias közművelődési, irodalmi, szépművészeti czélokat anyagilag és erkölcsileg előmozdítani.	
41	»Báró Hirsch Mór« jótékonysági és önsegélyző egyesület fiókja.	1894.	A jótékonyság gyakorlása és az önsegély.	Székhelye Budapest.
42	Az aradi pinczérek országos pinczérnyugdíjalapot gyűjtő asztaltársaság.	1894.	Az országos pinczérnyugdíjintézet alaptőkéjére való gyűjtés.	
43	Aradi vas- és fémmunkások szakegylete.	1894.	Tagjainak szakbeli és szellemi kiképzése, azok érdekeinek megvédése, munkanélküli tagok és utazó szaktársak segélyezése és díjmentes munkaközvetités.	
44	Aradi verseny egylet.	1894.	Az úrlovasok szövetkezete által Aradon rendezendő lóversenyek sikeresítése érdekében segédkezni, azokat külön díjak kitűzése által élénkíteni, a versenypályát jókarban tartani.	
45	Aradi polgári betegsegélyző pénztár.	1894.	Férfi és nőtagokat megbetegédésük esetén segélyezni, halál esetén azok számára temetés eszközlésére járulékot szolgáltatni.	

Folyó szám	Az egylet czíme	Alakulásának ideje	Czélja	Megjegyzés
46	Arad-gáji önkéntes tűzoltókar.	1894.	Rendszeres tűzoltás és segítségnyujtás tűz és egyéb veszély esetén, a tűzoltóügy fejlesztése.	
47	»Maros« aradi evezős egylet.	1895.	Az evezés rendszeres és sportszerű művelése által testedzés és ügyesség szerzése.	
48	Aradi tanitótestületek segélyalapja.	1895.	Rendes tagjait, ezek özvegyeit és árváit, esetleg más családtagjait segélyezni, halál esetén temetési illetményt biztosítani.	
49	Aradi vendéglősök és kávések ipartársulata.	1895.	Tagjai közös ipari érdekei egységes társulati képviseletben részesíteni, hogy tagjai és a segédek és tanonczok közt rendezett viszonyok álljanak fenn, hogy elszegényedett tagok és ezek hátrahagyott hozzátartozói anyagi segélyben részesüljenek.	
50	Aradi kereskedők köre.	1895.	Művelődés előmozdítása, hazai nyelv művelése, helyszerzés állomást kereső tagjai részére költség nélkül s viszont kereskedelmi czégeknek stb. megfelelő személyzetet díjmentesen ajánlatba hozni; állás és kereset nélküli tagjainak segélyezése.	Régebben mint »kereskedő ifjak köre« állott fenn.
51	Aradi mérnök és épitész egylet.	1896.	Arad városi, Arad és szomszédos megyei mérnökök és építészek társas érintkezését létrehozni és fentartani, a mérnöki és építészeti ügy érdekeit úgy a városban és megyében, mint a szomszédos megyékben megóvni és előmozdítani.	
52	Kossuth Lajos betegsegélyző és temetkezési egylet.	1896.	Tagjainak megbetegedése esetén ingyenes gyógykezeltetést, gyógyszerek kiszolgáltatását biztosítani, azokat pénzbeli segélyben részesíteni, elhalálozáskor az özvegynek vagy örökösöknek halottjutalékot biztosítani.	

Folyó szám	Az egylet czíme	Alakulásának ideje	Czélja	Megjegyzés
53	Honvéd-egyesület.	1868.	Czélja az 184⁸/₉. évi szabadságharczban résztvett honvédek segélyezése, illetőleg azok nyilvántartása s az állami nyugdíj kiosztása; továbbá a szabadságharcz hagyományainak ápolása emlékünnepek által. Tagjai az összes 1848-as honvédek és nemzetőrök.	

Megemlítendő itt továbbá »a vidéki hirlapírók szövetkezetének aradi választmánya«, mely csak 1897-ben alakult s rövid fennállása óta szép tevékenységet fejt ki. Legujabban pedig — mint már említve volt — az »Országos Nemzeti Szövetség«-nek fiókja alakult meg Aradon. E mű nyomtatása alatt létesült az »Aradi Tisztviselők Fogyasztási Egylete« is, melyet tehát a maga helyén a szövetkezetek közt, már nem lehetett felsorolni.

II. Aradvármegyében.

A megyében létező egyletek, bár absolut számuk nagyobb, mint a városiaké, a lakosság sokkal kisebb százalékát ölelik fel s azonkívül átlag mindegyiknek is sokkal kevesebb tagja van, mint a városi egyleteknek, a mit az értelmiség csekélyebb száma s a társadalmi érintkezés nehézségei eléggé megmagyaráznak.

Általában véve a megyében létező egyletek távolról sem birnak azzal a jelentőséggel, mint a városiak s kivétel nélkül igen szűk körben működnek. Nem lehet tagadni azonban, hogy ez egyesületek legnagyobbrészt jótékony hatást gyakorolnak a lakosságra.

Az egyleti élet a járások szerint különböző fejlettségi fokot mutat. Legfejlettebb a gazdasági és szellemi műveltség magasabb fokán álló járásokban, nevezetesen a világosi s utána a pécskai járásban, hol a nagyobb községek társasélete is élénkebb. Egészen fejletlen az egyleti élet a ternovai járásban, hol egyesület nem létezik s a nagyhalmágyi járásban, hol csak egy ilyen van. Az előbbi helyen a községek kicsinysége, az utóbbi helyen a vidék szegénysége s általános elmaradottsága oka az egyleti élet hiányának.

A megyében levő egyesületek, czéljuk szerint csoportosítva, a következő elhelyezéssel birnak:

Tűzoltó egyletek vannak: Mácsa, Gyorok, Kurtics, Uj-Panát, Pécska, Világos, Pankota, Mária-Radna és Uj-Paulis községekben; összesen 9.

Olvasókörök vagy *casinok* vannak: Mácsa, Medgyes Bodzás, Medgyes-Egyháza, Kis-Pereg, Szemlak 2, Pécska, Világos, Pankota, Mária-Radna községekben, Borosjenőn, Csermőn, Nagyhalmágyon, Simonyifalván, Kisjenőn, Borossebesen és Buttyinban; összesen 17.

Takarék- és segélyegyletek: Gyorok, Pécska, Pankota, Mária-Radna, Csermő, Apatelek, Kisjenő és Buttyin községekben; összesen 8.

Betegsegélyző és temetkezési egyletek: Pécska, Szemlak, Világos, Mária-Radna, Szlatina, Pankota, Uj-Szent-Anna 3, Ó-Szent-Anna, Uj-Fazekas-Varsánd, Kisjenő, Borossebes 5 és Dézna községekben; összesen 19 egylet 12 községben.

Ipartársulat: Eleken, Kisjenőn, Pankotán és Borosjenőn; összesen 4.

Jótékony nőegyesület: Gyorokon, Pécskán (izr.), Kisjenőn és Csermőn közösen; összesen 3.

Sportegyletek: Pankotán (lövész) és Kisjenőn (vadász); összesen 2. Az egyletek összes száma a megyében 62.

Ezen egyesületek nagyobbrészt a 80-as és 90-es években keletkeztek, a nőegyletek pedig csak éppen a legutóbbi időből valók.

Megemlítendők itt a »vörös kereszt« egylet fiókjai, milyen eredetileg 24 községben volt, de 1891. évben már csak a következő 15 községben állott fenn, ezek: Álgyest, Borosjenő, Borossebes, Buttyin, Glogovácz, Elek, Gyorok, Kisjenő, Kurtics, M.-Pécska, Nagyhalmágy, Pankota, Radna, Soborsin és Világos.

I) Sport.

I. Tornászás. Magyarországon 1830. óta tettek kísérleteket a tornázás és vívás meghonosítására. Az a mozgalom, mely hazánkban a tornázás elterjedését eredményezte, 1863-ban indult meg, midőn az ország szivében, Budapesten, lelkes hazafiak állottak össze s megalakították a »Nemzeti Tornaegylet«-et. A főváros példáját a vidék is követte s a nemzeti tornaegylet mintájára az ország minden nagyobb városában alakultak és alakulnak torna- és vivó-egyletek, atletikai klubok.

Aradon Nagy Sándor tornatanár 1875-ben szervezett egy magánjellegű tornakört, mely a ma már virágzó tornázás alapját rakta le. Az 1878-ik év deczember havában Arad városában is indult meg mozgalom, mely egy tornaegyesület létesítését tüzte ki czélúl. A mozgalom élén szintén Nagy Sándor lyceumi tornatanár állott. Az 1879. május 25-ikén megtartott véglegesen alakuló közgyűlésen az »Aradi Tornaegyesület« tisztikara következőleg alakult meg: elnök: Péterffy Antal, alelnök: Boros Vida, titkár: Fényes Kálmán, orvos: dr. Parecz Gyula, ügyész: Heeger Ernő, pénz- és szertárnok: Sarlot Domokos, művezető: Nagy Sándor, segédtanár: Lászka Lajos. A tisztikarban az alakulás óta sok változás történt. Az 1879. év végén az egyesületnek 1 tiszteletbeli, 1 alapító, 53

működő s 16 pártoló, összesen 71 tagja volt. A tagok száma évről-évre szaporodott s legutóbb az 1895. év végén az egyesületnek 3 tiszteletbeli, 5 alapító, 97 működő, 106 pártoló, összesen 211 tagja volt. A tagok száma tehát 140-nel növekedett.

Az »Aradi Tornaegyesület« története igen mozgalmas s az úgy erkölcsi, mint anyagi tekintetben évről-évre kedvezőbb viszonyok közé jutott. Rendezett az egyesület számos sikerült dísztornázást, házi ünnepélyt, tánczvigalmat, tornakirándulásokat és gyalogpartikat. 1888-ban az rendezte Aradon a II-ik országos tornaszövetségi ünnepélyt, kapcsolatban a szövetségi közgyűléssel, mely fényes erkölcsi és anyagi sikerrel végződött s az egyesület jó hirnevét biztosította. Részt vett több országos vagy vidéki tornaünnepélyen is, mely alkalomból az egyesület, vagy annak egyes tagjai többször nyertek kitüntetést. Az egyesület a lyceum tornatermét használja. Saját kényelmére a tornacsarnok mellett tágas és jól berendezett öltöző és mosdó szobát és tornaszertárat építtetett s a tornacsarnok felszereléséhez nagy mértékben hozzájárult, úgy, hogy az országban kevés oly jól felszerelt tornacsarnok van, mint az aradi lyceumé s ezt a lyceum jó részben az »Aradi Tornaegyesület«-nek köszönheti. Mindennek daczára, tagjainak régi óhaja, hogy az egyesületnek saját tornacsarnoka legyen.

Az egyesület 1894-ben érte meg fennállásának 15-ik évfordulóját, melyet dísztornázással egybekötött fényes tánczvigalommal ünnepelt meg. Ugyanez évben az egyesületben mozgalom indult meg egy kerékpározó kör alakítására. A kerékpározó kör az »Aradi Tornaegylet« fenhatósága alatt 1894. május hó 17-ikén alakult meg oly feltételek mellett, hogy a kör mint a tornaegyesület alosztálya fog működni, tagjai csak tornaegyesületi tagok lehetnek s a körre nézve az egyesület alapszabályai lesznek irányadók. Ezen kivül a kör menetszabályokat is alkotott, melyek a kirándulásoknál zsinórmértékül szolgálnak. A kerékpározó kör vasár- és ünnepnapokon több sikerült kirándulást rendezett Arad környékére, a szomszédos falvak és városokba. Ezen kör ma is fennáll; parancsnoka: Nagy Sándor.

Az »Aradi Tornaegyesület« vagyona 1895-ben 2851 frt 29 krt tett készpénzben s 1428 frt 50 krt tornaszerekben; az egyesület összes vagyona tehát 4279 frt 79 krra rugott.

II. Kerékpározás. Arad városában a kerékpározást 1889-ben kezdették meg, midőn az »Aradi kerékpár egyesület« megalakult. A kezdeményező Nagy Sándor lyceumi tornatanár volt. Az egylet tagjainak létszáma az első év végén volt 1 alapító, 37 rendes és 19 pártoló, összesen 57 tag. Az aradi kerékpár egyesület 3 évig élénken működött s több sikerült kirándulást is rendezett, de azután működése hanyatlani kezdett s ma teljesen szunnyad.

A kerékpár-sportot városunkban az »Aradi Tornaegyesület« keltette új életre, a mennyiben 1894. május havában alakult meg az egyesület kebelében a kerékpár-kör, melyből 1895. május havában többen kiválva, egy önálló egyletet alakítottak »Aradi Kerékpár Club« czímen.

Az ifjú egyesület, mely megalakulását 1 alapító és 32 működő taggal mondotta ki, tevékenységét nagy buzgalommal kezdette meg; vasár- és ünnepnapokon a környék közelebb s távolabb helyeire kirándulásokat rendezett. Ezen kivül a városliget árnyékos utain a kezdőket tanulógépein szakszerű oktatásban részesítette.

Az egyesület első nyilvános szereplése 1895. julius hó 10-ikén történt, midőn az »Aradvidéki Tanitóegylet« jubiláris közgyülése alkalmából virágkorzót rendezett, mely a közönségnél nagy tetszést aratott, ugyanez évben egyszer lampionos menetet is vezetett, mely hasonlóan kedvező fogadtatásra talált. Fennállása óta a klub több vidéki versenyen vett részt, mely alkalmakkor több tagja nyert díjat. A klub az 1895. év végén 1 alapító, 57 működő s 9 pártoló taggal birt.

III. Vívás. A vívás Arad városában már régóta gyakoroltatik. A 60-as évek elején Valé jóhirű franczia vívómester is működött városunkban, kinek leánya is ügyes vítőr-vívó volt, úgy, hogy a tőr-vívás tanitását magára vállalhatta. Ezen kivül Doszkocsik Ferencz, Főző Lajos és Schreyer Alajos nyitottak a 70-es években Aradon vívótermet, azonban a vívást nem tudták állandóan meghonosítani. — 1888. nyarán Sztrakay Norbert jónevű fővárosi vívómester próbált városunkban szerencsét s nyári tanfolyamot nyitott; vállalkozása azonban nem sikerült s a két hónapra tervezett tanfolyam végét be sem várva, eltávozott Aradról.

1890 ben Benedek Gyula jóhirű volt szabadkai vívómester nyitott a polgári iskola tornatermében magánjellegű tanfolyamot, melyet különösen az első évben nagy számban látogattak a vívás barátai. E tanfolyam két és fél évig tartott s belőle sok jó vívó került ki. Benedek Gyula a debreczeni tornaegyleti vívómesterévé választatván, elhagyta Aradot, hol mint jeles vívómester jó emléket hagyott maga után.

A vívás az »Aradi Tornaegyesület« kebelében fennálló vívókörben 1879. óta gyakoroltatik. 1879-től 1883-ig bezárólag Nagy Sándor művezető és Lászka Lajos segéd-tanár együtt tanitották; azóta pedig Nagy Sándor művezető egyedül tanitja. Ezen idő alatt a vívókörnek igen sok tagja volt; az Aradon állomásozott cs. és kir. huszár és gyalogos főtisztek is nagy számban látogatták azt s nem egy jó vívó került ki az »Aradi Tornaegyesület« vívó osztályából, melyben az egyesület művezetője és vívómestere a világhirű Keresztessy-féle rendszer szerint tanit, mely a létezők közt legjobbnak bizonyult. Az egyesület vívó köréből több jeles vívó és két katonai vívómester is került ki.

IV. A korcsolyázás. Az újabb kornak ez az annyira elterjedt s

kedvelt sportja nálunk a 70-es évek folyamán honosodott meg szélesebb körben, midőn e sport kedvelői egyletté tömörültek. Az »Aradi korcsolyázó egyesület« 1874. november havában alakult meg Parecz György elnöklete alatt, ki az egyletnek ma is elnöke. Az egylet jégpályája 1874—1876-ig a régi vágóhíd mellett a Holt-Maroson volt; 1876-ban építette az egylet maig is használatban levő jégpályáját, mely a fő-út végén, a városliget alatt, gyönyörű helyen terül el; csinos, svájczi stylben épült korcsolya-pavillonjában a kényelemhez szükséges helyiségek u. m. melegedő szoba, öltözők s a korcsolya szertár vannak elhelyezve. Az 1890—91-ik korcsolya évadban mesterséges jégpályát is épített és tartott fenn az egylet, mivel a természetes jégpálya mellett a Holt-Maros medrét az élővíz csatorna számára kimélyitették s ennek folytán a talajvíz lejebb szállott s a jégpálya szárazon maradt. Az egyesület azonban visszatért a régi jégpálya használatához, mivel az sokkal tágasabb. Hogy a régi jégpálya ismét használható legyen, ki kellett azt mélyiteni, a mi az egyesület költségére 1892-ben meg is történt; ugyanakkor a pálya alakja is szabályoztatott s körös-körül gázvilágitással láttatott el. Szóval az egylet minden tekintetben megfelelő tágas és csinos jégpályával ajándékozta meg Aradváros jégsport kedvelő közönségét.

Az egylet évenként 2—3 jégünnepélyt szokott rendezni, mely alkalommal a jégpályát fényesen kivilágitják s a közönség katonazene mellett késő estig mulat. Nyáron át a korcsolyatavat csolnakázásra használják.

Az egyesület vagyona készpénzben 3800 frt, az épületeket és jégpályát is beleszámitva pedig 12,000 frtra tehető. Az egyesület főtisztviselői: Parecz György elnök s Boros Vida és Tedeschi Viktor igazgatók több mint 20 éve viselik tisztségöket.

V. Evezés. A sport ezen neme, mint Magyarországon általában, csak a legujabb időkben karoltatott fel. A »*Maros aradi evezős-egylet*« Vincze Miklós aradi kir. törvényszéki biró kezdeményezésére alakult meg 1890. augusztus havában. Az alakuláskor az egyletnek 29 tagja volt. 1891. évi május hó 5-ikén tartotta az egylet első házi versenyét, mely alkalommal első 4 csónakjának keresztelése is megtartatott. Az egyesület azóta több országos versenyen vett részt s úgy az egylet, mint egyes tagjai nem egy díjat nyertek. Csónak-keresztelés még egyszer volt és pedig 1894. évi szeptember hó 30-ikán, mely alkalommal négy hajónak adtak nevet. Az egylet saját csónak-házzal bir, ezen kivül van 5 négyes, 4 skiff (egyes) és 1 kettős, összesen 10 csónakja és egyéb fölszerelése 4500 frt értékben. Az egyesület tagjainak száma fennállásától fogva folyton gyarapodott; 1895-ben 11 alapító, 15 pártoló, 52 működő, összesen 79 tagja volt. A »Maros« evezős-egylet a vidék hasonló egyletei között tekintélyes helyet foglal el; rövid fenállása óta számottevő győzelmeket aratott s Arad város sport-életében is előkelő szerepet játszik.

VI. Lövészet. A lövészet hazánkban a legrégebben űzött sport. Igen régóta, már az előbbi századokban, képezte az a német eredetű polgárságnak vasárnapi szórakozását. A lövészet Aradon is jóval régebben fejlődött ki, mint bármely más sport. Az »Aradi polgári lövészegylet« 1831-ben alakult, tehát a legrégibb aradi egyletek közé tartozik. Az egyesület első főlövészmestere báró Orczy Lőrincz volt, ki után sorban következtek: báró Simonyi Lajos, Náray Imre, Kövér Gábor és dr. Mülek Lajos. Az »Aradi polgári lövészegylet«-nek a kiserdőben díszes lövő-háza van, mely ünnep- és vasárnapokon megtelik szorgalmas lövészekkel, kik magukat a lövés sportjában gyakorolják. Minden év augusztus havában Lőrincz-napi nagy díjlövészetet rendez az egyesület, melyen vidéki lövészek is versenyezhetnek a díjakért. A lövészegylet tartja fenn és gondozza a városligetet, mely egyike a vidéki városok legcsinosabb parkjainak s ez által módot és alkalmat nyujt Arad város közönségének kellemes szórakozásra és üdülésre, minek fejében viszont a hálás polgárság köréből tömegesen lépnek a derék egyesület tagjai sorába. Az egyesületnek 1895-ben 12 tiszteletbeli, 63 örökös (alapító), 360 rendes, összesen 435 tagja volt. Az egyesület készpénze ugyanakkor 5412 frt 75 krra rugott, melyből 2208 forint 32 kr. új lövölde-helyiség építésére van szánva. A lövő-sport vidéki nyilvánulásai közül különös felemlítést érdemel a világosi galamblövészet.

VII. A vadászat e megyében inkább a sport, mint a termelési ág jellegével bir, ámbár közgazdasági tekintetben is van fontossága. A megye vadállományában a hasznos vadak közül legnagyobb mennyiségben a nyúl, kisebb mennyiségben az őz van képviselve; a dúvadak közül a megye egész területén, de főleg a Lunkaságban, a vaddisznó fordul elő, elég nagy számban található a róka mindenütt, kisebb számú a borz, mig farkas csak a hegyes vidéken akad; vadmacska ritkábban fordúl elő. A vadászat tárgyát képező madarak közül a vadkacsa, vadlúd, fogoly, fürj, vadgalamb, az átvonuló szalonka, túzok s a csálai erdőben és uradalmakban tenyésztett fáczán említendők. — Érdekes lesz megemlítenünk, hogy a csálai erdőben, mely megyénk vadban legszegényebb erdői közé tartozik, a vaddisznó 40, az őz 100, a nyúl 5—6000, a borz 10, a róka 10 drbra tehető. — Vadaskert a megyében csak József főherczeg ő fensége kisjenői uradalmában van, hol őzek, szarvasok és dámvadak, továbbá fajdok tenyésztetnek. Kiváló vadászterület itt az ágyai erdő; a fenséges család tagjai gyakran felkeresik e kitűnő vadászterületet s az itt rendezett vadászatokon a környék meghívott értelmisége is részt vesz; gyakrabban fordulnak itt meg József főherczeg ő fenségén kivül József Ágost főherczeg és ujabban Fülöp orleánsi herczeg. Igen szomorú emlék is fűződik azonban a kisjenői uradalomban tartott vadászatokhoz: egy ily vadászat alkalmával érte a boldogult nagyreményű László főherczeget az a szerencsétlen-

ség, mely halálát okozta. A szerencsétlenség helyén, az ágyai erdőben, jelenleg már kápolna emelkedik, melyet zarándokhelylyé akarnak alakítani.

Nagyobb vadászatok történnek ezen kivül gróf Nádasdy Ferencz soborsini, gr. Zelénszki Róbert ötvenesi s hg. Sulkovszki József pankotai uradalmában, a mácsai uradalomban, úgyszintén az Arad közelében levő csálai erdőben. Szokásosak e helyeken a hajtóvadászatok, továbbá a kopókkal, vizslával való vadászat és a cserkészet. Falkavadászatok Mácsa környékén tartatnak. Az agarászat kezd végkép kimenni a divatból, mivel a tilalmas területek egyre szaporodnak. A megye kincstári erdeinek területén az 1885-től 1894-ig terjedő 10 évi időközben évenkint átlag elejtetett: 1 szarvas, 27 dámvad, 301 őz, 6 zerge, 70 vaddisznó, 9791 mezei nyúl, 5 üregi nyúl, 38 különféle más emlős, 5 siketfajd, 20 nyirfajd, 148 császármadár, 1169 fáczán, 1481 fogoly, 2440 fürj, 117 haris, 112 vadlúd, 1364 vadkacsa, 269 szárcsa, 50 túzok és darú, 619 erdei szalonka, 594 mocsári szalonka, 889 vadgalamb, 1319 rigó, 485 különféle más szárnyas, összesen 21,320 darab vad.

VIII. Lóversenyek igen gyakran tartattak Aradon már az 1860-as évek alatt. Urlovasok jöttek az ország minden részéből. Ujabban főleg katonatisztek versenyeznek. Ezenkivül az aradi verseny-egylet, melynek alapszabályait a földmívelésügyi miniszterium jóváhagyta, 1894-ben alakult oly czéllal, hogy az úrlovasok országos szövetkezete által Aradon rendezendő lóversenyeknél segédkezet nyújtva, ez által a lótenyésztést előmozditsa. Ilyen alakban vett részt az egyesület a városunkban tartott 1894—1895. és 1896. évi lóversenyeken, minden egyes alkalommal 3500 korona külön díjat tüzvén ki, melyből 1000 korona Arad város közönségének adománya volt. A jelen (1897) év elején azonban az egyesület elszakadt az úrlovasok szövetkezetétől, önállósította magát s alapszabályait is ekként módosította. Ezentúl az úrlovasok szövetkezetétől függetlenül fogja a versenyeket rendezni. Az egyesület tisztikara annak keletkezésekor a következőleg alakult meg: elnök: gr. Károlyi Tibor, alelnök: Végh Aurel, titkár: Dániel Ernő. Az egylet ujból alakulásánál a tisztikar is megváltozott. Elnöknek megmaradt gr. Károlyi Tibor, alelnöknek megválasztatott Urbán Iván, titkárnak Vásárhelyi János.

Ezekben óhajtottuk Aradváros sport életét ismertetni. Ha tekintetbe veszszük még azon körülményt, hogy Arad összes iskoláiban a testi nevelés magas színvonalon áll, s hogy az úszó sport szolgálatára két tágas és jól berendezett polgári és egy katonai úszóház áll a Maros folyón, el kell ismernünk, hogy Arad sport élete igen virágzó.

FÜGGELÉK.

I.

Kimutatása

Aradvármegye területének adóközségenként és míveléságanként, továbbá azok tiszta jövedelmének és földadójának az 1897. évi állapot szerint.

Katasztéri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Szántó				Kert				Rét				Szőlő				Legelő			
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tisz. jöv.		terület		tiszta jöv.	
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr
Arad i	1	Arad sz. kir. város . .	11695	322	87959	26	584	711	9306	79	2642	1025	12416	22	320	1241	6036	99	2043	1431	7541	46
	2	Elek I. rész	13233	1531	76845	32	79	995	827	30	471	1349	1783	80	710	949	4977	37	1391	749	3535	93
	3	Elek II. »	8989	1084	62622	07	3	621	32	69	244	1095	1064	61	109	843	930	98	398	938	1039	39
	4	Glogovácz	4865	797	29992	10	445	1588	7703	92	107	959	402	31	31	954	394	95	994	262	2829	34
	5	Gyula-Varsánd I rész .	2786	519	12527	47	76	852	983	42	1016	882	3149	34	91	1060	779	13	2112	858	3327	51
	6	Gyula-Varsánd II. » .	1643	1591	10763	92	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	7	Fakert	1419	253	6976	72	16	291	137	55	60	728	95	40	29	1463	373	93	224	41	333	55
	8	Forray-Nagy-Iratos . .	2897	19	19822	49	5	558	72	21	89	483	354	14	.	.	.	.	579	1198	1994	29
	9	Kamarás Almás	1817	246	13308	70	15	465	129	97	1	1024	4	59	.	.	.	.	118	102	393	54
	10	Kamarás Nagy	2158	616	15226	38	10	687	129	33	15	1543	43	09	.	.	.	.	112	161	527	65
	11	Kurtics	17731	720	118575	10	51	369	651	04	327	1481	2059	95	37	659	467	65	2292	618	8068	10
	12	Mácsa	6545	276	41186	18	139	1486	1318	17	125	779	552	91	26	1062	277	40	891	795	2685	27
	13	Megyes-Bodzás	11056	270	77960	86	43	1284	574	03	4	235	11	61	10	1555	93	26	278	24	1175	94
	14	Mikalaka	2268	1512	17016	15	106	526	1428	90	242	1579	1228	59	16	1285	319	26	501	1550	2011	32
	15	Ottlaka I. rész	3431	1425	24270	70	3	977	48	74	100	1169	380	03	185	560	2086	50	1838	1102	3018	68
	16	Ottlaka II. »	2415	112	14010	62	2	407	19	16	3	235	12	27	1	1466	16	29	8	601	28	48
	17	Ötvenes Puszta	5176	1567	28270	27	13	1402	187	33	98	266	221	98	.	1369	10	70	451	44	1189	65
	18	Panát Uj	3446	530	18727	51	12	246	103	31	56	1098	232	18	32	233	401	82	503	552	1392	96
	19	Pereg Kis	2432	920	19487	37	30	835	412	05	.	.	.	.	34	1059	436	82	31	173	105	77
	20	Pereg Német	2416	995	20178	57	.	1173	9	90	.	.	.	.	1	1196	26	21	9	453	31	56
	21	Pécska Magyar	11831	116	93394	10	272	1160	2820	35	458	1044	2617	09	149	1378	2247	92	295	1291	812	77
	22	Pécska ó	13074	1365	100655	40	306	588	3454	88	1779	1595	7263	62	130	1454	1963	63	685	1590	1565	48
	23	Pél Nagy	4661	700	20257	60	68	351	847	02	373	1216	1074	05	76	240	390	21	2378	1481	6033	68
	24	Sikló I. rész	2916	185	17843	93	8	1001	89	03	123	989	442	64	164	114	1394	61	2823	850	4331	77
	25	Sikló II. »	1653	473	7756	72	.	.	.	.	12	780	27	76	.	.	.	.	1	518	1	46
	26	Szemlak	11738	1033	88015	13	182	819	2418	51	88	753	382	34	214	1546	3224	50	264	1547	804	13
	27	Szentleányfalva	1392	384	5944	35	4	813	38	92	259	1353	346	73	12	839	98	66	232	833	624	95
	28	Szentmárton	2218	671	16814	88	80	194	1154	72	204	1221	862	48	230	638	1563	94	1624	604	3845	39
	29	Varjas Kis és Nagy . .	2549	1002	14900	60	1	1458	16	25	175	638	699	59	.	.	.	.	1996	68	6629	92

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Erdő				Nádas				Trmző		Trktlen		Összes				Földadó	
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszt jöv.		terület		terület		terület		tiszta jöv.			
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	frt	kr	frt	kr
Aradi	1	Arad sz. kir. város	105	1387	384	14	40	1391	367	82	17433	1108	2096	579	19530	87	124012	68	31623	25
	2	Elek I. rész	38	674	163	29	4	1441	44	11	15930	1288	579	169	16509	1457	88177	12	22485	17
	3	Elek II. »	109	1440	467	08	.	.	.	.	9855	1221	172	1515	10028	1136	66156	82	16869	99
	4	Glogovácz	637	672	2500	33	.	.	.	.	7082	432	447	1008	7529	1440	43822	95	11174	85
	5	Gyula-Varsánd I. rész	342	645	787	53	.	.	.	.	6426	16	482	631	6908	647	21554	40	5496	37
	6	Gyula-Varsánd II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	1643	1591	23	810	1667	801	10763	92	2744	80
	7	Fakert	.	.	.	.	.	.	.	.	1749	1176	89	666	1839	242	7917	15	2018	88
	8	Forray-Nagy-Iratos	17	977	74	85	.	.	.	.	3589	35	171	1386	3760	1421	22317	98	5691	09
	9	Kamarás Almás	.	.	.	.	.	.	.	.	1952	137	122	132	2074	269	13836	80	3528	38
	10	Kamarás Nagy	.	.	.	.	.	.	.	.	2296	1407	119	48	2415	1455	15926	45	4061	24
	11	Kurtics	44	256	187	68	38	1549	350	41	20523	852	696	106	21219	958	130360	23	33241	86
	12	Mácsa	158	835	595	55	.	.	.	.	7887	433	428	940	8315	1373	46615	48	11886	95
	13	Megyes-Bodzás	10	68	42	68	.	1202	6	76	11403	1438	371	592	11775	430	79865	14	20365	62
	14	Mikalaka	1	537	3	47	.	.	.	.	3138	589	293	1199	3432	188	22007	69	5611	95
	15	Ottlaka I. rész	.	.	.	.	2	453	20	55	5562	886	576	1590	6139	876	29825	20	7605	45
	16	Ottlaka II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	2430	1221	57	1334	2488	955	14086	82	3592	14
	17	Ötvenes puszta	40	746	171	98	9	1270	88	14	5791	264	212	100	6003	364	30140	05	7685	71
	18	Panát Uj	.	.	.	.	.	.	.	.	4050	1059	184	1575	4235	1034	20857	78	5318	74
	19	Pereg Kis	.	.	.	.	.	.	.	.	2528	1387	159	1382	2688	1169	20442	01	5212	71
	20	Pereg Német	.	.	.	.	.	.	.	.	2428	617	116	720	2544	1337	20246	24	5162	79
	21	Pécska Magyar	1387	1328	4547	72	2	259	19	46	14398	176	794	633	15195	809	106459	41	27147	15
	22	Pécska ó	5827	1018	19151	68	3	1000	32	63	21809	610	1444	714	23253	1324	134087	32	34192	27
	23	Pél Nagy	36	210	98	74	.	.	.	.	7594	998	785	819	8380	217	28701	30	7318	84
	24	Sikló I. rész	.	.	.	.	2	427	20	40	6038	366	324	377	6362	740	24122	38	6151	21
	25	Sikló II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	1667	171	34	1494	1702	65	7785	94	1985	42
	26	Szemlak	841	213	2539	30	2	432	20	43	13332	1543	898	395	14231	338	97404	34	24838	11
	27	Szentleányfalva	.	.	.	.	.	1431	8	05	1902	853	85	870	1988	123	7061	66	1800	73
	28	Szentmárton	.	.	.	.	.	.	.	.	4358	128	249	1270	4607	1398	24241	41	6181	56
	29	Varjas Kis és Nagy	27	827	90	81	.	.	.	.	4750	793	122	1075	4873	268	22337	17	5695	98

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Szántó				Kert				Rét				Szőlő				Legelő			
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tisz. jöv.		terület		tiszta jöv.	
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr
Aradi	30	Zimándköz	1016	1072	4806	01	1	450	10	89	23	795	23	53	2	355	27	77	209	531	440	01
	31	Zimándujfalu	1123	734	5994	40	39	170	332	40	13	1351	13	84	.	.	.	.	188	1157	227	42
	32	Zsigmondháza I. rész	398	1093	3162	77	65	13	955	87	273	881	1536	11	.	826	9	81	51	821	175	14
	33	Zsigmondháza II. »	1179	549	9163	08	1	468	17	45	22	1201	61	36	.	.	.	.	22	265	116	37
		Összesen	164181	582	1104436	73	2673	558	36232	10	9420	947	39364	13	2624	344	28550	31	25555	808	66838	88
Butyini	1	Almás	2195	706	5271	41	246	844	1043	36	394	272	1159	88	.	.	.	.	1509	1558	710	99
	2	Acsuva	1379	680	1575	22	91	380	260	61	112	647	156	69	.	.	.	.	794	1210	267	68
	3	Acsucza	414	1538	825	19	101	223	622	98	34	368	87	19	.	.	.	.	119	1514	66	81
	4	Báltyele	79	880	281	60	9	1180	47	26	2	700	7	56	.	.	.	.	91	20	22	75
	5	Berindia	305	1115	651	10	47	600	302	52	.	.	.	.	.	.	.	.	234	485	41	18
	6	Berza	1143	1214	3801	22	92	1182	291	13	86	1307	321	28	.	.	.	.	586	1223	443	19
	7	Bodest	631	1324	1454	08	84	267	301	10	92	1050	268	78	.	.	.	.	1128	1497	508	57
	8	Bohány	612	938	1130	61	21	1550	95	26	.	.	.	.	.	.	.	.	460	574	136	88
	9	Bonczesd	1198	1007	2183	73	92	1447	299	43	10	1250	24	62	.	.	.	.	699	840	335	39
	10	Borossebes	1690	926	5602	16	106	1379	620	13	98	204	299	26	40	980	249	55	498	410	155	89
	11	Brusztureszk	70	60	78	94	18	665	67	41	33	702	53	50	.	.	.	.	49	963	22	32
	12	Buttyin	2962	564	9037	62	204	136	1226	48	127	1021	536	94	.	.	.	.	623	41	437	96
	13	Banesd	436	153	777	03	39	404	155	76	.	907	.	91	.	.	.	.	182	1176	45	68
	14	Bogyesd	424	1033	579	45	49	1074	285	61	11	767	26	40	.	.	.	.	138	1239	44	46
	15	Brusztur	682	438	534	31	58	1566	230	88	73	1245	125	02	.	.	.	.	97	690	43	84
	16	Bugyesd	256	545	172	09	31	1072	70	34	.	.	.	.	.	.	.	.	149	1360	23	17
	17	Csill-Al	1069	1393	2575	60	81	664	311	04	149	218	380	39	12	1360	115	65	224	771	107	73
	18	Csúcs	1079	474	1650	27	50	353	224	41	103	895	165	70	.	.	.	.	1113	97	359	54
	19	Czermura	344	431	946	89	26	1359	157	46	19	1007	60	85	.	.	.	.	164	1155	67	54
	20	Czohesd	311	887	398	12	18	494	59	11	43	1522	88	43	.	.	.	.	100	1557	45	44
	21	Dézna	563	1194	990	24	54	365	221	50	8	550	17	09	.	.	.	.	490	394	101	01

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Erdő				Nádas				Trmző		Trktlen		Összes				Föld-adó	
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszt jöv.		terület		terület		terület		tiszt. jöv.			
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	frt	kr	frt	kr
Aradi	30	Zimándköz	.	.	.	.	.	.	.	.	1253	3	58	617	1311	620	5308	18	1353	59
	31	Zimándujfalu	.	.	.	.	.	.	.	.	1365	212	51	210	1416	422	6568	06	1674	86
	32	Zsigmondháza I. rész	6	894	17	05	10	46	92	63	806	195	191	291	997	486	5949	38	1517	10
	33	Zsigmondháza II. »	1	392	5	29	.	.	.	.	1226	1275	35	1177	1262	852	9363	55	2387	71
		Összesen	9634	313	31829	12	119	122	1071	69	214208	48	12481	824	226689	1304	1308323	01	333622	45
Butyini	1	Almás	1019	529	611	60	.	.	.	.	5365	709	219	491	5584	1200	8797	24	2243	30
	2	Acsuva	4069	1359	775	85	.	.	.	.	6447	1076	103	978	6551	454	3036	05	774	19
	3	Acsucza	1346	1098	260	23	.	.	.	.	2016	1541	105	1518	2122	1459	1862	40	474	91
	4	Báltyele	360	100	108	02	.	.	.	.	542	1280	27	620	570	300	467	19	119	14
	5	Berindia	14	880	6	55	.	.	.	.	601	1480	91	960	693	840	1001	35	255	35
	6	Berza	318	1457	318	91	.	.	.	.	2228	1583	222	1260	2451	1243	5175	73	1319	82
	7	Bodest	3108	641	1277	23	.	.	.	.	5045	1579	87	125	5133	104	3809	76	971	49
	8	Bohány	145	797	69	97	.	.	.	.	1240	659	146	91	1386	750	1432	72	365	34
	9	Bonczesd	327	604	185	75	.	.	.	.	2329	348	81	283	2410	631	3028	92	772	37
	10	Borossebes	331	612	149	12	.	.	.	.	2765	1311	363	502	3129	213	7076	11	1804	43
	11	Bruszturesk	101	1560	20	30	.	.	.	.	273	750	18	1043	292	193	242	57	61	86
	12	Buttyin	4402	1437	3043	57	.	.	.	.	8319	1599	465	924	8785	923	14282	57	3642	06
	13	Banesd	280	257	84	05	.	.	.	.	938	1297	19	1424	958	1121	1063	43	271	18
	14	Bogyesd	70	1202	42	45	.	.	.	.	695	515	16	688	711	1203	978	37	249	48
	15	Brusztur	3405	224	279	45	.	.	.	.	4317	963	32	188	4349	1151	1213	50	309	45
	16	Bugyesd	945	538	189	07	.	.	.	.	1383	315	17	1422	1401	137	454	67	115	94
	17	Csill-Al	.	.	.	.	.	.	.	.	1537	1206	112	35	1649	1241	3490	41	890	05
	18	Csúcs	1536	198	706	65	.	.	.	.	3882	417	155	1566	4038	383	3106	57	792	18
	19	Czermura	252	320	50	44	.	.	.	.	807	1072	59	239	866	1311	1233	18	327	22
	20	Czohesd	401	456	185	43	.	.	.	.	876	116	19	623	895	739	776	53	198	02
	21	Dézna	4531	996	889	15	.	.	.	.	5648	299	341	444	5989	743	2218	99	365	84

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Szántó				Kert				Rét				Szőlő				Legelő			
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tisz. jöv.		terület		tiszta jöv.	
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ ö	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr
Butyini	22	Diécs	2432	761	3739	80	139	80	777	50	87	427	192	62	.	.	.	.	1540	755	445	30
	23	Doncsény	496	731	743	85	21	500	79	88	3	1200	11	63	.	.	.	.	105	1080	34	17
	24	Dulcsele	157	160	112	75	18	320	36	40	21	.	10	50	.	.	.	.	193	.	37	85
	25	Dumbrava	266	373	423	34	99	1407	581	17	52	1101	117	.	.	.	.	.	221	1446	65	47
	26	Fényes	387	260	697	75	32	1350	131	38	126	120	230	60	4	600	39	38	272	500	314	45
	27	Gavosdia	308	914	1058	62	36	500	210	41	.	1080	2	09	.	.	.	.	317	1361	75	48
	28	Gurahoncz	335	777	809	43	38	515	137	29	4	.	18	.	.	.	.	.	117	299	35	39
	29	Gróos	223	18	107	59	21	177	42	22	.	.	.	.	.	.	.	.	46	314	11	55
	30	Guravoj	202	797	595	10	64	314	479	64	82	996	349	21	.	.	.	.	140	449	39	43
	31	Holdmézes	647	1056	1298	22	36	70	139	63	199	930	342	77	.	.	.	.	601	230	156	19
	32	Honczisor	402	145	671	98	75	1568	360	22	60	930	53	84	.	.	.	.	310	430	115	02
	33	Halmágy Nagy	844	700	2065	98	52	1215	278	77	19	923	45	03	.	.	.	.	711	777	227	98
	34	Halmágy Kis	1169	1099	1374	71	45	974	202	41	17	860	40	34	2	1574	8	95	621	225	97	70
	35	Ignest	359	420	580	90	23	500	109	74	.	.	.	.	.	.	.	.	212	1028	103	44
	36	Jószás	383	113	971	64	37	1147	181	29	39	625	90	60	.	.	.	.	149	190	187	06
	37	Jószáshely	334	1286	486	72	37	300	169	87	1	1140	3	94	.	.	.	.	723	74	140	22
	38	Juonesd	339	1343	556	31	28	1404	170	40	.	.	.	.	.	.	.	.	148	1151	56	95
	39	Kakaró	322	69	621	18	74	578	312	13	5	704	8	70	1	600	4	13	169	296	43	28
	40	Kertes	1134	334	2524	69	48	1134	277	26	129	331	217	25	.	.	.	.	276	844	200	48
	41	Kiszindia	1724	663	2500	70	407	1318	2038	74	190	1303	300	35	.	.	.	.	2430	226	705	63
	42	Kocsuba	96	974	343	76	7	542	36	28	9	194	32	09	.	.	.	.	73	8	7	30
	43	Krokna	1163	1070	1809	.	226	518	1227	96	.	.	.	.	.	.	.	.	717	391	237	42
	44	Krisztesd	201	1214	291	26	20	540	77	34	.	.	.	.	.	.	.	.	233	1376	85	24
	45	Láaz	632	1418	577	38	52	1150	210	88	157	1550	142	17	.	.	.	.	451	475	18	52
	46	Lazur	616	1243	694	29	39	269	157	26	.	.	.	.	.	.	.	.	385	47	96	26
	47	Leasza	394	737	791	90	31	1348	189	45	13	227	63	11	.	.	.	.	242	633	70	13
	48	Lestyora	232	348	301	94	15	96	60	24	4	1436	4	41	.	.	.	.	149	802	61	21
	49	Lungsora	567	191	289	20	12	1244	32	91	15	638	13	86	.	.	.	.	574	1085	137	43
	50	Madrizest	628	258	618	04	29	1099	134	37	50	1481	71	12	.	.	.	.	919	1062	241	92

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Erdő				Nádas				Trmző		Trktlen		Összes				Föld-adó	
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszt jöv.		terület		terület		terület		tiszta jöv.			
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	frt	kr	frt	kr
Butetyini	22	Diécs	2130	1082	426	14	.	.	.	.	6329	1505	276	136	6606	41	5581	36	1423	35
	23	Doncsény	494	770	264	54	.	.	.	.	1121	1081	67	535	1189	16	1134	07	289	18
	24	Dulcsele	2814	.	452	18	.	.	.	.	3203	480	67	1040	3270	1520	649	68	165	67
	25	Dumbrava	736	956	147	32	.	.	.	.	1377	488	49	89	1426	577	1334	30	340	25
	26	Fényes	25	1400	16	13	.	.	.	.	849	1030	42	1250	892	680	1429	69	364	58
	27	Gavosdia	219	120	98	59	.	.	.	.	882	773	191	600	1073	1373	1445	19	368	53
	28	Gurahoncz	1779	700	360	33	.	.	.	.	2274	691	123	1585	2398	676	1360	44	346	91
	29	Gróos	761	248	110	15	.	.	.	.	1051	757	14	221	1065	978	271	51	69	24
	30	Guravoj	876	.	175	20	.	.	.	.	1365	956	93	520	1458	1476	1638	58	417	84
	31	Holdmézes	357	1470	107	38	.	.	.	.	1842	556	158	594	2000	1150	2044	19	521	27
	32	Honczisor	4380	1150	638	14	.	.	.	.	5229	1023	53	365	5282	1388	1839	20	469	.
	33	Halmágy Nagy	7	1451	3	56	.	.	.	.	1636	266	92	1597	1729	263	2621	32	668	44
	34	Halmágy Kis	3751	394	427	12	.	.	.	.	5608	326	113	1467	5722	193	2151	23	548	57
	35	Ignest	1157	1092	581	64	.	.	.	.	1752	1440	33	20	1785	1460	1375	72	350	80
	36	Jószás	.	.	.	.	.	.	.	.	609	475	117	1349	727	224	1430	59	364	80
	37	Jószáshely	363	.	108	90	.	.	.	.	1459	1200	69	410	1529	10	909	65	231	97
	38	Juonesd	290	1121	58	21	.	.	.	.	808	219	133	1002	941	1221	841	87	214	68
	39	Kakaró	730	1020	249	36	.	.	.	.	1303	67	70	807	1373	1874	1238	78	315	89
	40	Kertes	5453	994	2566	47	.	.	.	.	7042	437	114	723	7156	1160	5786	15	1475	47
	41	Kiszindia	12465	69	2793	22	.	.	.	.	17218	379	375	1336	17594	115	8338	84	2126	35
	42	Kocsuba	10	510	4	64	.	.	.	.	196	628	58	1561	255	589	424	07	108	14
	43	Krokna	2815	1380	563	19	.	.	.	.	4923	159	220	1020	5143	1179	3837	55	978	58
	44	Krisztesd	536	1318	231	96	.	.	.	.	992	1248	47	652	1040	300	685	80	174	88
	45	Láaz	1174	1299	443	37	.	.	.	.	2469	1092	95	770	2565	262	1556	32	396	86
	46	Lazur	4295	472	283	20	.	.	.	.	5336	431	56	267	5392	698	1231	01	313	91
	47	Leasza	381	1172	84	60	.	.	.	.	1063	917	92	420	1155	1337	1199	19	305	80
	48	Lestyora	.	.	.	.	.	.	.	.	401	1082	12	842	414	324	427	80	109	09
	49	Lungsora	3699	226	405	19	.	.	.	.	4869	184	34	1123	4903	1307	878	59	224	04
	50	Madrizest	3994	1164	849	58	.	.	.	.	5623	264	73	741	5696	1005	1915	03	488	34

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Szántó				Kert				Rét				Szőlő				Legelő			
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tisz. jöv.		terület		tiszta jöv.	
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr
Butyini	51	Minyád	321	1210	371	28	25	70	83	98	.	.	.	.	.	.	.	.	177	1410	80	05
	52	Monyásza	163	187	151	22	14	290	45	61	45	.	22	50	.	.	.	.	293	1325	48	54
	53	Musztesd	353	536	364	71	53	564	338	48	.	.	.	.	.	.	.	.	523	568	172	23
	54	Magulicza	405	958	718	12	52	1480	201	72	113	164	144	66	.	.	.	.	389	1526	102	74
	55	Mermesd	174	114	174	55	12	93	48	23	15	260	13	65	.	.	.	.	141	471	54	69
	56	Nadalbest	336	657	318	64	24	1060	52	73	.	.	.	.	.	.	.	.	171	573	48	54
	57	Nyágra	359	860	429	24	42	820	159	90	10	.	19	40	.	.	.	.	311	1140	94	54
	58	Ócs	468	363	1188	45	24	1088	141	91	21	1475	82	96	.	.	.	.	159	755	28	79
	59	Ocsisor	493	123	708	89	15	303	85	11	18	1190	44	06	.	.	.	.	151	748	68	16
	60	Prezest	408	1073	745	14	25	1450	83	83	2	360	6	90	.	.	.	.	141	240	80	09
	61	Pleskucza	247	605	731	73	174	210	1025	19	128	991	295	53	.	.	.	.	595	425	97	80
	62	Pojana	460	1529	250	46	36	1580	73	98	.	.	.	.	.	.	.	.	248	833	62	13
	63	Pojenar	556	40	727	76	21	1454	87	64	11	1499	19	10	.	.	.	.	287	1027	60	21
	64	Ravna	337	1311	443	52	48	1212	162	09	17	260	21	47	.	.	.	.	741	1374	74	19
	65	Revetis	674	85	1211	04	68	832	306	74	93	1361	206	91	.	.	.	.	290	1489	108	11
	66	Rossia	860	369	1046	34	88	1520	533	34	28	1060	100	14	.	.	.	.	152	1458	67	82
	67	Rosztocs	169	320	432	58	35	269	189	57	73	516	179	78	.	.	.	.	300	400	134	26
	68	Solymos-Bucsáva	353	1297	279	28	93	74	408	11	81	278	77	60	.	.	.	.	682	931	182	55
	69	Szakács	652	846	942	66	98	672	304	17	32	1171	58	93	2	1140	8	14	716	823	325	18
	70	Szaturo	232	495	478	26	51	1151	245	24	3	675	7	87	.	.	.	.	246	1310	111	07
	71	Szelezsán	787	344	839	34	30	425	109	63	.	.	.	.	.	.	.	.	373	828	119	62
	72	Szlatina	519	1460	555	49	43	1160	174	90	19	207	30	61	.	.	.	.	569	440	142	32
	73	Szuszány	593	450	511	35	47	60	132	13	18	1380	16	98	.	.	.	.	226	658	127	48
	74	Szirb	699	1378	459	48	28	311	112	78	9	1352	8	86	.	.	.	.	196	825	27	34
	75	Talács	647	1437	931	86	122	4	722	38	92	261	191	83	.	.	.	.	498	697	207	44
	76	Tirnovicza	140	1039	98	02	10	865	23	22	42	772	65	38	.	.	.	.	15	1380	7	14
	77	Tisza	809	880	786	72	72	808	417	65	42	484	87	13	.	.	.	.	425	1122	112	38
	78	Valemáre	384	1295	259	19	33	944	118	83	26	297	41	90	.	.	.	.	206	1566	72	64
	79	Vaszoja	928	673	843	24	79	46	158	06	21	571	29	14	.	.	.	.	794	541	198	58

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Erdő				Nádas				Trmző		Trktlen		Összes				Föld-adó	
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszt jöv.		terület		terület		terület		tiszt. jöv.			
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	frt	kr	frt	kr
Butyini	51	Minyád	234	1440	105	71	.	.	.	.	759	930	39	1393	799	723	641	02	163	47
	52	Monyásza	6731	200	942	36	.	.	.	.	7247	402	146	735	7393	1137	1210	23	308	61
	53	Musztesd	3289	1286	1010	37	.	.	.	.	4219	1354	54	780	4274	534	1885	79	480	88
	54	Magulicza	783	1282	156	81	.	.	.	.	1745	610	35	943	1780	1553	1324	05	337	63
	55	Mermesd	267	900	160	54	.	.	.	.	610	238	12	1540	623	178	451	64	115	17
	56	Nadalbest	1281	330	221	23	.	.	.	.	1813	1020	47	620	1861	40	641	14	163	50
	57	Nyágra	1206	1221	201	68	.	.	.	.	1930	841	74	1220	2005	461	904	76	230	71
	58	Ócs	682	1203	294	60	.	.	.	.	1357	84	110	1144	1467	1228	1736	71	442	86
	59	Ocsisor	457	248	91	43	.	.	.	.	1135	1012	96	1202	1232	614	997	65	254	41
	60	Prezest	448	985	201	88	.	.	.	.	1026	908	58	1258	1085	566	1117	84	285	05
	61	Pleskucza	881	1561	164	04	.	.	.	.	2027	592	117	43	2144	635	2314	29	590	14
	62	Pojana	823	260	168	05	.	.	.	.	1569	1002	59	364	1628	1366	554	62	141	43
	63	Pojenar	419	268	139	09	.	.	.	.	1296	1088	21	572	1318	60	1033	80	263	62
	64	Ravna	3312	1573	557	76	.	.	.	.	4458	930	95	130	4553	1060	1259	03	321	06
	65	Revetis	285	1450	128	66	.	.	.	.	1413	417	113	873	1526	1290	1961	46	500	18
	66	Rossia	303	1220	136	69	.	.	.	.	1434	827	39	810	1474	37	1884	33	480	50
	67	Rosztocs	723	230	144	63	.	.	.	.	1301	135	49	1233	1350	1368	1080	82	275	61
	68	Solymos-Bucsáva	2309	556	323	31	.	.	.	.	3519	1536	75	243	3595	179	1270	85	324	07
	69	Szakács	631	1199	233	86	.	.	.	.	2134	1051	90	400	2224	1451	1872	94	477	60
	70	Szaturo	22	1332	6	85	.	.	.	.	557	163	40	1406	597	1569	849	29	216	57
	71	Szelezsán	1340	1247	663	32	.	.	.	.	2531	1244	49	445	2581	89	1731	91	441	64
	72	Szlatina	73	952	14	72	.	.	.	.	1225	1019	80	650	1306	79	918	04	234	10
	73	Szuszány	1662	1230	273	89	.	.	.	.	2548	578	48	580	2596	1158	1061	83	270	77
	74	Szirb	1456	596	229	39	.	.	.	.	2390	1262	64	501	2455	163	837	85	213	66
	75	Talács	2084	50	236	44	.	.	.	.	3444	849	78	1411	3523	660	2289	95	583	94
	76	Tirnovicza	500	982	132	07	.	.	.	.	710	238	22	32	732	270	325	83	83	09
	77	Tisza	1137	1166	159	28	.	.	.	.	2487	1260	134	80	2621	1340	1563	16	398	61
	78	Valemáre	611	266	173	69	.	.	.	.	1262	1168	58	920	1321	488	666	25	169	89
	79	Vaszoja	2877	1102	646	97	.	.	.	.	4700	1333	64	469	4765	202	1875	99	478	38

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Szántó				Kert				Rét				Szőlő				Legelő			
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tisz. jöv.		terület		tiszta jöv.	
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr
Buttyini	80	Vidra	601	1390	877	82	58	392	220	56	.	.	.	.	.	.	.	.	207	885	81	38
	81	Vozdocs	190	1229	111	22	4	1491	19	73	.	.	.	.	.	.	.	.	237	1209	59	44
	82	Zimbró	367	1500	584	64	43	1119	172	30	128	370	187	83	.	.	.	.	388	944	110	48
	83	Zöldes	622	211	879	34	85	1013	493	72	114	764	161	27	.	.	.	.	1019	81	309	08
		Összesen	50179	839	87626	49	4970	211	23190	28	3908	946	8264	11	64	1454	425	80	34398	730	11777	48
Erdőhegyi	1	Apáti	3353	396	7392	31	44	1573	359	87	739	353	1566	27	.	.	.	.	2159	886	2637	08
	2	Apatelek	2129	3	4909	54	103	123	591	54	814	263	1989	45	86	122	1493	51	986	1032	1253	48
	3	Ágya	1642	584	7470	27	136	664	1091	07	835	108	2682	85	.	.	.	.	1160	708	1963	20
	4	Barakony	2865	418	4571	38	125	367	563	5.	370	1334	782	81	.	.	.	.	1226	77	1470	96
	5	Bélzerind	709	1442	2353	47	.	866	6	58	270	609	883	87	1	.	4	.	262	1576	318	86
	6	Borosjenő	9588	29	37950	06	259	5	2132	02	664	462	2010	96	113	533	874	48	2527	677	4278	85
	7	Csermő	4837	931	9094	50	211	1460	1104	93	866	567	1900	33	.	.	.	.	2945	762	2962	57
	8	Csintye	2025	461	5580	81	106	411	667	28	1551	310	5118	25	.	.	.	.	1901	63	3460	76
	9	Erdőhegy I. rész	593	1476	3480	26	67	326	594	64	46	896	187	58	78	1580	947	85	1088	900	2183	49
	10	Erdőhegy II. »	975	781	5246	91	.	.	.	.	224	195	855	76	.	.	.	.	162	485	381	49
	11	Fekete-Gyarmat	2536	107	9621	61	2	512	22	29	655	1015	2567	14	27	1518	335	39	1350	412	2842	32
	12	Gurba	4088	572	12404	68	71	510	475	20	801	590	1672	55	.	.	.	.	1173	1546	1729	04
	13	Kerülős	4256	937	17231	46	74	291	614	19	1024	847	4516	17	.	.	.	.	1684	1458	4084	03
	14	Kis-Jenő	2022	904	7345	60	119	1415	1117	97	887	87	3104	87	.	876	2	19	2034	52	3532	18
	15	Miske	2358	697	12423	24	7	154	77	52	981	850	3744	15	.	.	.	.	2514	1531	5067	26
	16	Nadab	3298	1169	16806	13	130	305	1348	49	695	1499	3034	71	17	778	139	89	2580	764	5525	24
	17	Nagy-Zerind	2420	894	6755	16	3	161	22	82	1488	1347	4722	69	52	1356	631	17	2300	122	3265	01
	18	Seprős	6835	411	24920	51	211	241	1500	70	990	115	2625	33	2	1552	11	88	3339	1127	6361	74
	19	Simánd Csernovics	4206	1561	26046	78	7	1117	84	16	540	862	1884	75	2	1450	34	88	1429	432	2664	15
	20	Simánd Edelspacher	7734	236	42962	57	64	441	743	91	677	1334	2246	15	42	200	505	63	1579	817	3443	33
	21	Székudvar	8116	1104	37204	68	202	900	2943	50	1553	1298	5464	33	70	95	280	24	7439	187	13662	17

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Erdő				Nádas				Trmző		Trktlen		Összes				Föld-adó	
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszt jöv.		terület		terület		terület		tiszta jöv.			
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	frt	kr	frt	kr
Buttyini	80	Vidra	675	331	136	19	.	.	.	.	1542	1398	23	1543	1566	1341	1315	95	335	57
	81	Vozdocs	79	34	15	80	.	.	.	.	512	763	57	433	569	1196	206	19	52	58
	82	Zimbró	6487	659	1096	01	.	.	.	.	7415	1392	214	716	7630	508	2151	26	548	58
	83	Zöldes	3833	993	665	15	.	.	.	.	5674	1462	448	287	6123	149	2508	56	639	68
		Összesen	130592	1195	31536	65	.	.	.	.	224114	575	8380	1052	232495	27	162820	81	41519	61
Erdőhegyi	1	Apáti	2159	614	1511	25	.	.	.	.	8456	622	327	1101	8784	123	13466	78	3434	03
	2	Apatelek	93	1483	112	71	.	.	.	.	4212	1426	159	1130	4372	956	10350	23	2639	41
	3	Ágya	2383	61	3255	96	.	.	.	.	6157	525	292	559	6449	1084	16463	35	4198	16
	4	Barakony	3602	20	2341	31	.	.	.	.	8189	616	276	798	8465	1414	9729	99	2481	15
	5	Bélzerind	.	.	.	.	.	.	.	.	1244	1293	209	884	1454	577	3566	78	909	53
	6	Borosjenő	4420	562	5803	41	.	.	.	.	17572	668	973	1474	18546	542	53049	78	13527	70
	7	Csermő	1143	246	965	32	.	.	.	.	10004	766	506	265	10510	1031	16027	65	4087	06
	8	Csintye	.	.	.	.	21	499	165	17	5605	144	352	958	5957	1102	14992	27	3823	03
	9	Erdőhegy I. rész	.	.	.	.	.	.	.	.	1875	378	199	1418	2075	196	7393	82	1885	43
	10	Erdőhegy II. »	.	.	.	.	10	746	81	11	1372	607	43	150	1415	757	6565	27	1674	15
	11	Fekete-Gyarmat	682	328	818	65	.	.	.	.	5254	692	290	1180	5545	272	16207	40	4132	89
	12	Gurba	266	157	413	89	.	.	.	.	6401	175	228	519	6629	694	16695	36	4257	32
	13	Kerülős	95	723	199	21	.	.	.	.	7135	1056	380	558	7516	14	26645	06	6794	50
	14	Kis-Jenő	53	67	121	11	.	.	.	.	5117	201	324	948	5441	1149	15223	92	3882	10
	15	Miske	1471	230	2047	35	.	.	.	.	7533	262	553	1254	8086	1516	23359	52	5956	68
	16	Nadab	1288	904	2007	37	.	.	.	.	8011	619	720	491	8731	1110	28861	83	7359	77
	17	Nagy-Zerind	29	1196	19	34	.	.	.	.	6295	276	405	852	6700	1128	15419	19	3931	90
	18	Seprős	1127	1178	1641	27	.	.	.	.	12506	1424	775	612	13282	436	37061	43	9450	67
	19	Simánd Csernovics	.	.	.	.	.	.	.	.	6187	622	373	1079	6561	101	30714	72	7832	26
	20	Simánd Edelspacher	34	1416	1416	08	1	1454	14	79	10134	1118	455	800	10590	318	49990	46	12747	57
	21	Székudvar	1258	484	484	22	.	.	.	.	18640	868	999	1055	19640	323	61541	14	15693	.

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Szántó				Kert				Rét				Szőlő				Legelő			
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tisz. jöv.		terület		tiszta jöv.	
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr
Erdőhegyi	22	Szinitye	1057	126	5707	88	.	.	.	.	208	1497	978	02	.	.	.	.	1238	250	3048	72
	23	Szintye	2597	1136	9423	17	124	952	996	76	1306	730	4144	20	.	.	.	.	1706	1008	2756	78
	24	Simonyifalva I. rész	1696	1392	5215	79	8	793	62	58	41	63	109	83	14	175	56	44	215	125	400	07
	25	Simonyifalva II. »	677	992	1772	52	.	75	.	38	31	783	102	25	8	931	102	98	121	230	140	62
	26	Somoskesz	1892	1469	3138	37	108	1161	499	44	412	1599	957	89	.	.	.	.	2567	133	2932	72
	27	Sikula	4718	1526	19581	08	176	430	1515	64	1007	1228	3067	37	.	.	.	.	1321	786	3662	35
	28	Szapáryliget	1611	1473	7876	57	.	.	.	.	20	466	50	73	.	.	.	.	14	157	19	98
	29	Talpas	3975	439	14737	49	101	923	804	42	437	282	976	93	.	1334	6	67	1780	770	2304	42
	30	Vadász	3655	91	12633	82	131	976	1064	49	439	58	1279	02	.	.	.	.	1909	493	2752	26
	31	Zaránd	5254	467	22218	30	122	1255	1018	86	439	1576	1419	22	.	.	.	.	2741	730	5550	14
		Összesen	103912	224	404076	92	2722	807	22024	78	21024	823	66646	43	519	1320	5430	20	55641	1096	96655	27
Pankotai I. osztályozási vidék	1	Álgyest	700	969	2502	25	41	112	246	42	138	938	418	64	2	.	16	.	941	970	753	29
	2	Ágris	1765	196	6964	90	67	400	649	90	406	972	2417	29	13	911	277	69	1705	775	2963	18
	3	Boksseg	3017	259	10356	28	95	66	548	55	230	825	581	98	20	971	82	43	1095	1291	960	32
	4	Galsa	3055	712	18099	92	112	927	1181	21	644	409	1414	54	35	635	786	97	1116	843	2291	61
	5	Gyarmata	1170	1464	3637	64	42	557	271	61	506	236	1562	39	.	.	.	.	515	1494	1503	64
	6	Kerek	3751	292	27809	91	31	1341	397	98	202	185	557	55	4	1136	61	23	1257	1463	4140	87
	7	Kovaszincz	4597	1263	20363	93	119	740	1016	15	291	970	1460	03	78	1334	1479	52	896	367	2248	62
	8	Kurtakér	1748	775	6667	12	13	344	83	48	656	1289	2470	26	11	91	110	57	1449	26	2341	46
	9	Magyarát I. rész	2084	2	6994	05	163	686	1310	93	29	111	75	58	133	278	2777	98	787	1387	568	62
	10	Magyarát II. »	177	732	625	56	.	.	.	.	129	1394	749	89	.	.	.	.	.	.	.	.
	11	Moroda	1370	1229	4518	69	18	355	91	25	277	476	756	37	.	.	.	.	469	1339	1490	46
	12	Muszka	1401	199	5985	69	61	337	504	99	321	1453	1324	94	74	529	1815	07	377	1129	932	52
	13	Monyoró	369	1430	1925	47	46	213	276	80	172	220	383	75	.	.	.	.	597	1250	478	23
	14	Pankota	5021	935	19664	20	186	1133	1921	70	1310	804	3226	69	196	1400	3197	24	842	1557	1801	18
	15	Repszeg	2223	1033	8969	33	69	520	571	93	123	890	302	18	.	.	.	.	922	527	1729	70

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Erdő				Nádas				Trmző		Trktlen		Összes				Földadó	
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszt jöv.		terület		terület		terület		tiszta jöv.			
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	frt	kr	frt	kr
Erdőhegyi	22	Szinitye	.	.	.	.	.	.	.	.	2484	273	174	164	2658	437	9734	62	2482	33
	23	Szintye	1696	1172	2862	76	.	.	.	.	7432	198	336	1538	7769	136	20183	67	5146	84
	24	Simonyifalva I. rész	.	.	.	.	.	.	.	.	1975	948	179	498	2154	1446	5844	71	1490	38
	25	Simonyifalva II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	838	1411	46	484	885	295	2118	75	540	28
	26	Somoskesz	.	.	.	.	.	.	.	.	4981	1162	165	485	5147	47	7528	42	1919	75
	27	Sikula	447	1495	806	28	.	.	.	.	7672	665	429	769	8101	1434	28632	72	7301	34
	28	Szapáryliget	.	.	.	.	.	.	.	.	1646	496	119	300	1765	796	7947	28	2026	56
	29	Talpas	236	171	201	09	.	.	.	.	6531	719	457	1098	6989	217	19031	02	4852	92
	30	Vadász	250	770	162	81	.	.	.	.	6385	788	411	347	6796	1135	17892	40	4562	56
	31	Zaránd	2593	1552	5401	22	.	.	.	.	11152	780	765	618	11917	1398	35607	74	9079	98
		Összesen	25334	429	32752	61	33	1095	261	07	209008	998	11934	386	220942	1384	627847	28	160101	25
Pankotai I. osztályozási vidék	1	Álgyest	256	70	214	06	.	.	.	.	2079	1459	210	961	2290	820	4150	66	1058	43
	2	Ágris	947	1556	567	92	.	.	.	.	4906	10	264	478	5170	488	13840	88	3529	42
	3	Bokszeg	2310	825	2021	19	.	.	.	.	6769	1037	366	758	7136	195	14550	75	3710	46
	4	Galsa	.	.	.	.	36	.	279	.	5000	326	293	66	5293	392	24053	25	6133	58
	5	Gyarmata	.	.	.	.	.	.	.	.	2235	551	100	1363	2336	314	6975	28	1778	70
	6	Kerek	.	.	.	.	.	.	.	.	5247	1217	246	24	5493	1241	32967	54	8406	73
	7	Kovaszincz	681	1420	306	85	.	.	.	.	6665	1294	251	433	6917	127	26875	10	6853	18
	8	Kurtakér	482	1517	579	54	.	.	.	.	4361	842	202	335	4563	1177	12252	43	3124	37
	9	Magyarát I. rész	.	.	.	.	.	.	.	.	3197	864	239	349	3436	1213	11727	10	2990	43
	10	Magyarát II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	307	526	26	298	333	824	1375	45	350	74
	11	Moroda	.	.	.	.	.	.	.	.	2136	199	165	1065	2301	1264	6856	77	1748	48
	12	Muszka	.	.	.	.	.	.	.	.	2236	447	124	1522	2361	369	10563	21	2693	62
	13	Monyoró	1118	200	948	43	.	.	.	.	2304	113	166	1587	2471	100	4012	68	1023	23
	14	Pankota	.	.	.	.	4	1050	36	09	7563	479	487	1252	8051	131	29847	10	7611	02
	15	Repszeg	15	.	27	.	.	.	.	.	3353	1370	257	615	3611	385	11600	14	2957	80

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Szántó				Kert				Rét				Szőlő				Legelő			
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tisz. jöv.		terület		tiszta jöv.	
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr
Pankotai I. osztályozási vidék	16	Silingyia	2644	1328	6848	89	192	1198	1332	45	230	226	661	83	34	1128	298	55	442	52	802	13
	17	Uj-Szt-Anna I. rész	4361	1130	36497	61	95	678	1192	80	5	1403	22	33	206	723	2683	87	715	586	3576	83
	18	Uj-Szt-Anna II. »	1474	808	8480	88	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	19	Szőlős-Csigerél	3431	25	14612	22	112	1060	1211	01	590	688	1821	71	.	.	.	.	1209	1156	4507	18
	20	Ó-Szt-Anna	4366	1170	31793	16	182	6	2246	74	264	199	1253	47	12	168	156	37	1053	311	3961	14
	21	Ternova	2916	244	9550	53	19	744	123	25	431	405	2177	08	.	.	.	.	1372	1189	3768	.
	22	Varsánd-Fazekas Ó	1547	346	4108	79	68	1258	786	74	181	1508	461	7.	.	754	3	77	417	1306	1019	49
	23	Varsánd-Fazekas Uj	2229	1340	11409	17	62	1269	676	78	77	650	197	28	73	908	588	54	1500	1594	5622	32
	24	Vojvogyen	215	235	738	94	15	988	93	71	49	1374	170	51	.	.	.	.	294	188	235	29
	25	Világos Ó és Uj I. rész	10447	397	67525	96	406	633	4386	03	1389	162	4252	25	130	217	2330	51	2215	1306	3381	06
	26	Világos Ó és Uj II. »	3399	399	15910	84	1	1306	18	82	91	717	311	92	13	1189	178	66	153	244	505	40
		Összesen . .	69488	312	352357	29	2225	871	21141	20	8752	904	29032	18	1041	1172	16845	97	22352	150	51725	22
Pankotai II. osztályozási vidék	1	Aranyág	656	302	1733	83	108	350	622	26	65	122	221	69	7	458	25	50	482	57	370	54
	2	Drautz	2163	1166	4557	59	105	875	633	07	205	1514	714	60	8	1302	115	51	487	1401	489	49
	3	Duud	1768	1438	3505	15	68	414	567	13	152	1393	523	49	8	696	84	99	476	1507	171	55
	4	Felménes	1347	363	1384	37	128	29	542	56	117	143	215	37	.	.	.	.	817	467	344	45
	5	Hódos	1004	1212	1116	10	67	170	385	86	160	935	516	65	.	1000	4	38	786	1453	275	42
	6	Járkos	632	144	820	35	24	100	138	36	34	1136	83	30	.	.	.	.	131	907	46	05
	7	Kavna	941	244	1359	63	58	340	334	72	91	1357	271	27	.	.	.	.	349	1591	141	80
	8	Kresztaménes	741	494	728	17	89	656	375	36	266	6	340	89	.	.	.	.	556	221	173	30
	9	Kujed	2994	320	2846	36	203	88	1106	75	308	507	931	33	37	147	290	80	1285	565	538	91
	10	Lugozó	1039	628	1693	40	38	872	221	03	78	641	234	01	.	.	.	.	332	1365	116	50
	11	Nádas	2168	731	2726	66	138	968	572	11	1521	1490	2038	77	2	788	27	42	1504	49	569	99
	12	Taucz	2938	655	5418	75	153	1185	898	36	418	1063	1381	57	11	301	78	32	1189	599	644	14
		Összesen . .	18395	1297	27900	36	1182	1247	6398	17	3421	707	7472	94	75	1492	626	92	8400	582	3882	14

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Erdő				Nádas				Trmző		Trktlen		Összes				Föld-adó	
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszt jöv.		terület		terület		terület		tiszt. jöv.			
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	frt	kr	frt	kr
Pankotai I. osztályozási vidék	16	**Silingyia**	1617	1252	1375	12	.	.	.	.	5162	384	215	352	5377	736	11318	97	2886	34
	17	Uj-Szt-Anna I. rész	.	.	.	.	.	.	.	.	5384	1320	378	1114	5763	834	43973	44	11213	23
	18	Uj-Szt-Anna II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	1474	808	24	828	1499	36	8480	88	2162	62
	19	Szőlős-Csigerél	.	.	.	.	.	.	.	.	5343	1329	410	1313	5754	1042	22152	12	5648	79
	20	Ó-Szt-Anna	.	.	.	.	.	.	.	.	5878	254	371	1565	6250	219	39411	88	10050	03
	21	**Ternova**	.	.	.	.	.	.	.	.	4739	982	260	474	4999	1456	15618	86	3982	81
	22	Varsánd-Fazekas Ó	.	.	.	.	4	1214	36	88	2220	1586	112	680	2333	666	6417	39	1636	44
	23	Varsánd-Fazekas Uj	.	.	.	.	20	1575	162	63	3965	936	173	354	4138	1290	18656	72	4757	46
	24	Vojvogyen	575	481	690	36	.	.	.	.	1150	66	83	305	1233	371	1928	81	491	85
	25	Világos Ó és Uj I. rész	2825	247	1285	06	.	.	.	.	17413	1562	693	679	18107	641	83160	87	21206	02
	26	Világos Ó és Uj II. »	9	215	16	44	.	.	.	.	3668	870	53	365	3721	1235	16942	08	4320	23
		Összesen	10839	1383	8031	97	66	639	514	60	114767	31	6179	1535	120946	1566	479648	43	122310	21
Pankotai II. osztályozási vidék	1	**Aranyág**	5512	1262	2540	81	.	.	.	.	6831	951	90	1054	6922	405	5514	63	1406	23
	2	**Drautz**	2219	431	1131	36	.	.	.	.	5191	289	177	189	5368	478	7641	62	1948	82
	3	Duud	4478	1421	2483	73	.	.	.	.	6954	469	142	568	7096	1037	7336	04	1870	69
	4	**Felménes**	425	560	155	80	.	.	.	.	2834	1562	136	1519	2971	1481	2642	55	673	85
	5	Hódos	699	540	578	66	.	.	.	.	2719	510	58	970	2777	1480	2877	07	733	66
	6	**Járkos**	1318	1266	1120	97	.	.	.	.	2141	353	66	848	2207	1201	2209	03	563	31
	7	**Kavna**	849	1578	658	98	.	.	.	.	2291	310	61	672	2352	982	2766	40	705	43
	8	Kresztaménes	2808	1537	842	69	.	.	.	.	4461	1314	63	1017	4525	731	2470	41	629	95
	9	Kujed	700	1495	430	14	.	.	.	.	5528	1522	107	37	5635	1559	6144	29	1566	79
	10	**Lugozó**	347	902	295	43	.	.	.	.	1836	1208	54	1099	1891	707	2560	97	653	05
	11	**Nádas**	9627	1530	2888	39	.	.	.	.	14963	756	262	1470	15226	626	8823	34	2249	96
	12	**Taucz**	7687	129	2898	65	.	.	.	.	12398	732	279	638	12677	1370	11319	79	2886	55
		Összesen	36676	1451	16025	61		.	.	.	68153	376	1501	481	69654	857	62306	14	15888	29

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Szántó				Kert				Rét				Szőlő				Legelő			
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tisz. jöv.		terület		tiszta jöv.	
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr
Rádnai	1	**Baja**	361	855	756	70	27	580	81	81	203	1435	229	64	.	.	.	.	1468	660	331	51
	2	**Battucza**	281	1001	606	93	124	1301	372	53	101	43	100	96	.	.	.	.	178	269	48	54
	3	**Berzova**	865	138	3568	14	197	189	1209	96	408	567	1015	03	.	.	.	.	639	532	244	79
	4	**Csicsér**	1565	982	6894	60	111	717	1204	60	65	315	171	55	2	1089	34	85	412	1214	1092	79
	5	**Dumbrovicza**	619	807	1018	70	305	316	1022	68	588	1335	618	89	.	.	.	.	861	1080	230	10
	6	**Govosdia**	377	1544	1636	37	47	1354	171	67	293	499	815	47	.	.	.	.	392	338	180	45
	7	**Gróos**	245	280	685	88	94	203	280	42	211	195	276	62	.	.	.	.	787	1551	194	60
	8	Gyorok I. rész	760	1218	2750	14	82	1497	840	71	49	435	119	42	86	966	1776	55	479	1341	486	77
	9	Gyorok II. »	386	620	2244	55	.	.	.	.	60	248	259	40	.	.	.	.	.	.	.	.
	10	**Gyulicza**	536	1587	2250	64	189	409	898	14	111	1193	231	66	.	.	.	.	499	166	137	83
	11	**Halalis**	235	372	829	10	47	1144	201	51	16	549	20	98	.	531	2	99	169	1582	47	92
	12	Iltyó	533	369	2164	74	82	93	339	54	282	383	837	40	3	847	31	76	261	1513	148	65
	13	**Kaprucza**	592	1413	2194	57	178	1533	561	26	306	802	509	10	.	.	.	.	593	1108	153	32
	14	Kladova I. rész	188	119	501	63	76	1584	263	15	179	162	344	62	.	.	.	.	254	461	117	67
	15	Kladova II. »	162	995	1179	01	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	5	403	26	26
	16	Konop I. rész	509	457	1589	67	123	375	690	60	187	1349	423	95	4	119	65	19	540	277	382	44
	17	Konop II. »	90	1554	400	77	.	.	.	.	12	620	21	06	.	.	.	.	9	788	8	54
	18	**Korbest**	882	713	639	51	40	517	99	84	167	1403	506	87	.	.	.	.	708	717	97	13
	19	Kujás	120	388	537	02	31	1402	99	84	46	429	144	25	.	.	.	.	66	1252	13	98
	20	**Kuvin**	3301	66	14625	70	103	895	1294	49	92	1008	144	84	66	369	1364	42	788	1268	856	95
	21	**Lupest**	404	1285	700	64	50	1307	213	17	266	141	490	12	.	.	.	.	1286	275	390	68
	22	**Ménes**	509	1322	1576	27	70	219	614	10	22	175	64	29	96	489	1936	66	889	163	278	51
	23	Mondorlak I. rész	2028	1439	10290	57	158	655	1742	49	176	1299	557	56	22	976	293	93	740	1303	1647	21
	24	Mondorlak II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	25	**Monorostia**	164	448	794	41	40	583	181	46	61	707	139	18	.	.	.	.	338	1181	110	50
	26	**Obersia**	660	800	271	60	19	260	65	99	37	129	78	71	.	.	.	.	913	460	151	44
	27	**Odvos**	856	1585	3268	60	57	856	311	41	299	1580	645	26	1	1036	26	36	442	188	257	58
	28	Paulis Ó és Uj I. II. rész	1204	4	5985	41	181	1435	2006	77	80	1242	242	25	119	903	2095	40	1069	615	1795	87
	29	Paulis Ó és Uj III. »	339	1121	1097	22	.	.	.	.	1	650	2	98	.	.	.	.	.	.	.	.

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Erdő				Nádas				Trmző		Trktlen		Összes				Földadó	
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszt jöv.		terület		terület		terület		tiszt. jöv.			
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	frt	kr	frt	kr
Kadanai	1	Baja	2759	1020	496	73	.	.	.	.	4820	1350	100	480	4921	230	1896	39	483	58
	2	Battucza	429	1432	343	92	.	.	.	.	1115	846	160	173	1276	119	1472	88	375	58
	3	Berzova	6586	403	2896	90	49	908	309	80	8745	1137	269	1163	9015	700	9241	62	2356	62
	4	Csicsér	591	250	755	58	1	1590	12	46	2750	1357	369	983	3120	740	10166	43	2592	44
	5	Dumbrovicza	4000	54	2001	58	.	.	.	.	6375	392	113	51	6488	443	4891	95	1247	45
	6	Govosdia	2253	1185	1827	73	.	.	.	.	3365	120	138	1047	3503	1167	4631	69	1181	09
	7	Gróos	5543	540	1940	17	.	.	.	.	6881	1169	43	1363	6925	932	3372	69	860	04
	8	Gyorok I rész	.	.	.	.	.	.	.	.	1459	657	122	603	1581	1260	5973	57	1523	27
	9	Gyorok II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	446	868	12	902	459	170	2503	95	638	51
	10	Gyulicza	2595	773	1297	74	.	.	.	.	3932	928	125	1237	4058	565	4816	01	1228	08
	11	Halalis	1187	1309	950	25	.	.	.	.	1657	687	79	1521	1737	608	2052	75	523	45
	12	Iltyó	1161	1580	4.3	66	.	.	.	.	2324	1589	128	506	2453	495	3945	75	1006	17
	13	Kaprucza	985	167	576	48	2	919	16	09	2659	1142	183	1360	2843	902	4010	82	1022	76
	14	Kladova I. rész	11093	665	6798	06	.	.	.	.	11791	1391	120	1285	11912	1076	8025	13	2046	41
	15	Kladova II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	167	1398	1	1082	169	880	1205	27	307	35
	16	Konop I. rész	7243	93	3277	31	.	.	.	.	8607	1070	299	657	8907	127	6429	16	1639	44
	17	Konop II. »	5	1200	5	75	2	448	14	25	120	1410	22	1300	143	1110	450	37	114	84
	18	Korbest	1614	1141	418	79	.	.	.	.	3413	1291	72	1567	3486	1258	1762	14	449	35
	19	Kujás	688	1065	344	33	.	.	.	.	953	1336	112	1453	1066	1189	1139	42	290	56
	20	Kuvin	502	1304	217	15	.	.	.	.	4855	110	184	1361	5039	1471	18503	55	4718	41
	21	Lupest	2351	1560	587	99	.	.	.	.	4359	1365	59	867	4419	635	2382	60	607	56
	22	Ménes	.	.	.	.	.	.	.	.	1587	768	134	704	1721	1472	4469	83	1139	81
	23	Mondorlak I. rész	952	283	1234	51	19	126	119	24	4098	1281	407	509	4506	190	15885	51	4050	81
	24	Mondorlak II. »	62	708	86	09	.	.	.	.	62	708	24	226	86	934	86	09	21	95
	25	Monorostia	3901	597	1843	78	.	.	.	.	4506	316	48	1351	4555	67	3069	33	782	68
	26	Obersia	416	580	41	19	.	.	.	.	2046	629	69	1550	2116	579	638	93	162	93
	27	Odvos	1718	486	1149	72	.	.	.	.	3376	931	210	403	3586	1334	5659	93	1443	29
	28	Paulis Ó és Uj I. II. rész	1	1051	.	83	33	194	207	01	2690	644	541	267	3231	911	12308	60	3138	39
	29	Paulis Ó és Uj III. »	.	.	.	.	.	.	.	.	341	171	6	664	347	835	1100	20	280	55

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve	Szántó				Kert				Rét				Szőlő				Legelő			
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tiszta jöv.		terület		tisz. jöv.		terület		tiszta jöv.	
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr
Radnai	30	Paulis Ó és Uj IV. rész	63	245	286	21	5	433	29	44	21	685	69	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	31	Paulis (uj) II. rész . .	929	462	6384	78	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	60	1231	303	85
	32	**Pernyest**	170	195	258	54	16	626	64	60	50	467	105	84	.	.	.	.	1628	1420	348	86
	33	Petris	1001	1492	2491	26	121	1375	347	33	355	1177	968	90	1	502	1	58	929	193	279	61
	34	Radna Mária I. rész .	570	1196	2505	12	189	519	1851	35	189	1190	326	77	25	1554	387	86	833	962	385	56
	35	Radna Mária II. » .	573	190	3851	04	.	.	.	.	3	964	9	37	.	.	.	.	26	1037	78	10
	36	**Rossia**	1812	1438	1050	24	60	1028	234	20	228	1450	597	27	.	.	.	.	1392	790	242	11
	37	**Soborsin**	817	647	3333	97	223	574	1025	73	117	402	295	30	11	654	119	55	359	1527	80	38
	38	Solymos-Milova I. rész	467	1105	1926	19	195	1352	1567	09	348	295	798	58	2	622	31	05	1004	1209	397	02
	39	Solymos-Milova II. »	981	905	5514	21	.	.	.	.	5	273	13	44	.	.	.	.	137	325	229	64
	40	Szabadhely I. rész . .	3346	1319	15266	36	193	944	2200	47	358	642	835	37	.	.	.	.	249	107	195	88
	41	Szabadhely II. » . .	649	5	4349	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	25	679	113	84
	42	**Szelistye**	337	1599	1380	57	45	775	160	81	67	1541	182	13	.	.	.	.	168	970	55	04
	43	Szlatina (Maros) . . .	341	676	488	36	41	766	129	10	329	1476	443	29	.	.	.	.	219	1374	52	53
	44	**Szoroság**	507	1139	794	67	34	185	83	52	104	977	299	26	.	112	.	63	372	1020	147	77
	45	**Temesest**	431	661	388	98	72	26	248	28	67	1157	149	93	.		.	.	98	360	22	63
	46	Tok	312	803	1298	90	126	142	623	29	144	1258	399	18	.	.	.	.	560	1120	133	68
	47	Tót-Várad	619	285	2977	02	155	895	886	01	175	526	557	59	.	.	.	.	707	1060	537	21
	48	**Trojás**	974	542	418	33	106	1291	267	71	305	911	254	25	.	.	.	.	918	400	150	27
	49	**Vinyesd**	203	609	644	21	37	1370	169	38	65	229	165	34	.	.	.	.	96	522	31	95
		Összesen . .	33897	595	125837	61	4068	1325	24656	.	7269	913	15484	87	444	1169	8168	76	24588	211	13214	96

Kataszteri becslő járás	Adó község sz.	Az adóközség neve.	Erdő				Nádas				Trmző		Trktlen		Összes				Föld-adó	
			terület		tiszta jöv.		terület		tiszt jöv.		terület		terület		terület		tiszta jöv.			
			hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	frt	kr	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	frt	kr	frt	kr
Radnai	30	Paulis Ó és Uj IV. rész	.	.	.	.	10	1493	68	33	100	1256	1	664	102	320	452	98	115	51
	31	Paulis (uj) II. rész . .	.	.	.	.	.	.	.	.	990	93	10	362	1000	455	6688	63	1705	60
	32	Pernyest	4234	700	578	65	.	.	.	.	6100	208	151	1430	6252	38	1356	49	345	90
	33	Petris	4639	253	1883	49	.	.	.	.	7049	192	212	150	7261	342	5972	07	1522	92
	34	Radna Mária I. rész .	1458	1049	29	54	.	.	.	.	3268	70	332	594	3600	664	5886	20	1500	99
	35	Radna Mária II. » .	.	.	.	.	.	.	.	.	603	591	14	389	617	980	3938	51	1004	32
	36	Rossia	2677	20	473	61	.	.	.	.	6171	1526	219	790	6391	716	2597	43	662	35
	37	Soborsin	1344	93	672	03	.	.	.	.	2873	697	188	1453	3062	550	5527	96	1409	63
	38	Solymos-Milova I. rész	12457	84	6353	15	.	.	.	.	14475	1467	466	868	14942	735	11073	08	2823	64
	39	Solymos-Milova II. »	.	.	.	.	.	.	.	.	1123	1503	16	84	1139	1587	5757	25	1468	11
	40	Szabadhely I. rész . .	.	.	.	.	21	421	132	89	4169	233	378	1541	4548	174	18630	97	4750	90
	41	Szabadhely II. » . .	.	.	.	.	.	.	.	.	674	684	9	143	683	827	4462	84	1138	02
	42	Szelistye	497	921	248	79	.	.	.	.	1117	1006	54	28	1171	1034	2027	34	516	98
	43	Szlatina (Maros) . . .	5957	1408	1039	96	.	.	.	.	6890	900	119	599	7009	1499	2153	24	549	08
	44	Szoroság	1570	592	785	19	.	.	.	.	2589	825	66	248	2655	1073	2111	04	538	32
	45	Temesest	1646	895	576	30	.	.	.	.	2315	1499	58	437	2374	336	1386	12	353	46
	46	Tok	3887	1583	1942	55	.	.	.	.	5032	106	137	572	5169	678	4397	60	1121	39
	47	Tót-Várad	683	137	366	64	.	.	.	.	2390	1303	315	205	2655	1508	4824	47	1230	24
	48	Trojás	6361	1275	763	42	.	.	.	.	8666	1219	121	973	8788	592	1854	48	472	89
	49	Vinyesd	1428	1012	1428	63	.	.	.	.	1831	542	41	1196	1873	138	2439	51	622	08
		Összesen . .	107491	676	47388	19	140	1299	880	07	177900	1384	7081	61	184981	1445	235630	81	60092	37

II.

Azon művek és egyéb források jegyzéke, melyekből e monographia készítésénél a szerző adatokat merített.

Fábián Gábor: Aradvármegye leirása. Első kötet. Pest, 1835. Második kötet ugyanazon évből (kézirat)

Lakatos Ottó: Arad története. Két kötet. Arad, 1880.

Schmidl A.: Das Bihargebirge. Bécs, 1862.

Parecz István: Aradvármegye és Arad szab. kir. város ismertetése. Arad, 1871.

Hunfalvy János: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Három kötet. Pest, 1865.

Közgazdasági és statisztikai évkönyv. Kiadja az országos statisztikai hivatal. Tiz évfolyam. Budapest, 1887—1896.

A földtani intézet számos jelentéseiben dr. *Lóczy* Lajos és *Pethő* Gyula Aradvármegyére vonatkozó munkálatai. Budapest, 1878—1895.

Gaal Jenő dr.: Jelentés az aradi kereskedelmi és iparkamara kerületének beutazásáról. Arad, 1872.

Gaal Jenő dr.: Arad-, Békés-, Csanád- és Hunyadvármegyének, továbbá Arad szab. kir. városnak közgazdasági leírása. Arad, 1876.

Márki Sándor dr.: Aradvármegye és Arad szab. kir. város története. Két rész. A jelen monographia II. kötete. Arad, 1891. és 1895.

Márki Sándor dr.: Az aradi hegyalja. A magyar kárpátegylet XII. évkönyvében.

Márki Sándor dr.: A Maros mentén. A Magyar Gazda 1880. évi folyamában.

Márki Sándor dr.: Dézna és Vidéke. A földrajzi közlemények 1887. évi folyamában.

Millenniumi naptár. Arad, 1895.

Matlekovits Sándor dr.: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezredéves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Kilencz kötet. Budapest, 1897. és 1898.

Magyarország lakossága a pragmatika sanctio korában. Kiadja az Országos Statisztikai hivatal. Irta dr. *Acsády* Ignácz. Budapest. 1895.

A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredménye. Három rész. Kiadja az országos statisztikai hivatal. Budapest, 1893.

Lakos Béla: Aradvármegye népesedési mozgalmai. Kecskemét, 1897.

Gaal Jenő dr.: Az alföldi munkásmozgalom. Budapest, 1891.

Gaal Jenő dr.: Társadalmi béke a közgazdasági patriarchalismus alapján. Budapest, 1896.

Farkas Jenő dr.: A magyar munkás táplálkozása. Budapest. Külön lenyomat a »Gyógyászat« 1897. évi számaiból.

Néhai **Kopcsányi József** ügyvéd és volt aradi gazdasági egyleti titkár közgazdasági érdekű irományai.

Remekházy Károly: Aradvármegye kataszteri czélból történt felvétele. Kézirat. Temesvár, 1884.

Az aradi gazdasági egylet évkönyvei. Szerkesztette dr. *Gaal Jenő*. Arad, 1875—1886.

Aradvármegye mezőgazdasági statisztikájának főbb adatai az 1882—1892. évekből. Kézirat. Szerző részére összeállította a földmívelési miniszterium statisztikai osztálya.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Három kötet. Kiadja az orsz. statisztikai hivatal és részben a földmívelési miniszterium. Budapest, 1897.

A földmívelési és kereskedelmi miniszteriumoknak az országgyűlés elé terjesztett összes jelentései.

A kisjenei főherczegi uradalom leirása. Kiadja az országos gazdasági egyesület. Pest, 1862.

Bereczki Máté: Gyümölcsészeti vázlatok. Arad, 1877.

Az aradmegyei okszerű méhész-egylet évkönyve. Arad, 1879.

A ménesi m. k. **vincellérképezde értesítői.** Kezdettől fogva mostanáig.

Az aradi kereskedelmi és iparkamara évi jelentései kerületének általános gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól. Ebből 16 kötetet a szerző szerkesztett. Arad, 1877—1896-ig.

Az aradi keresk. és iparkamara számos jegyzőkönyve. Arad, 1872—1896-ig.

Gaal Jenő dr.: Jelentés az aradi keresk. és iparkamara működéséről. Arad, 1875.

Edvi Illés László: Az aradi kereskedelmi és iparkamara kerületének közgazdasági leirása. Kiadja a kamara. Arad, 1897.

Az aradi keresk. és iparkamara emlékirata a szeszipari válság ügyében. Arad, 1886.

A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének **története,** 1850—1896. I. Rész. Szerkesztette a budapesti keresk. és iparkamara. Budapest, 1896.

Jelentés az 1887. és 1888. években foganatosított **gyárvizsgálatokról.** Hivatalos kiadás. Budapest, 1888. és 1889.

Aradvármegye selyemtenyésztése. Kiadja a földmívelési miniszter. Budapest, 1892.

A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leirása. Négy kötet. Kiadja Darányi Ignácz, földmívelési m. kir. miniszter. Szerzője dr. Bedő Albert. Budapest, 1896.

Az **aradi gazdasági egyesület emlékirata az Aradvármegye érdekéből építendő vasutak iránt.** Arad, 1868.

Boros Beni: Az arad-körösvölgyi vasút tervezete. Arad, 1874.

Kállay Béni: Olcsó vidéki vasutak Magyarországon. Budapest, 1881.

Dobiecki Sándor: Helyi érdekű vasutak alapítása, építése és üzlete. Budapest, 1893.

Edvi Illés Sándor: A magy. kir. államvasutak árúforgalmi viszonyai. Kiadja a magy. kir. államvaspályák igazgatósága. Két kötet. Budapest, 1896.

Bodányi Ödön: A keskenyvágányú vasutak nemzetgazdasági jelentősége. (Benne a gurahonczi erdei vasút ismertetése). Budapest, 1893.

Bodányi Ödön: A borossebes-menyházai keskenyvágányú helyi érdekű vasút ismertetése. Budapest, 1894.

Bodányi Ödön: A keskenyvágányú vasutak kérdése hazánkban. Budapest, 1897.

Kvassay Jenő: A hazai öntözésekről. Budapest, 1897.

Kvassay Jenő: Az arad-csanádi öntöző csatorna tervének ismertetése. Budapest, 1891.

Remekházy Károly: Néhány szó Alföldünk folyóvizeinek szabályozásáról. Temesvár, 1888.

Gallacz János: Monographia a Körös-Berettyó ármentesitéséről és az ezen völgyben alakult vizrendező társulatokról. Két kötet. Nagyvárad, 1896.

Az arad-csanádi öntözések. A IX. kerületi kulturmérnöki hivatal terve. Arad, 1894.

Az **igazságügyi m. kir. Miniszter jelentései** az országgyűlésnek.

Aradvármegye törvényhatósági szabályrendeletei és közérdekű határozatai. Hivatalos kiadás. Arad, 1896.

Arad szab. kir. város összes szabályrendeletei.

Arad szab. kir. város **polgármesterének jelentései** az utolsó húsz közigazgatási évről.

Aradvármegye alispánjának évnegyedes **jelentései.**

Aradvármegye tiszti főorvosának jelentései.

Parecz István és **Virágh Lajos.** Jelentés a vizvezetéki és csatornázási tanulmányútról. Arad, 1891.

Az **Arad** szab. kir. város **részére** tervezett **vizvezetékre és csatornázásra vonatkozó hivatalos jelentések.** Arad, 1892.

Arad szab. kir. **város közegészségi művei** és műveletei. (Jelentés a budapesti 1894. évi nemzetközi közegészségügyi congressus alkalmából, magyarul és francziául. Arad, 1894.)

Parecz István: **Arad** szab. kir. város Shone rendszerű csatornázásának ismertetése. (Felolvasás az 1894. évi közegészségi és demographiai congressuson.)

Kéry Imre: A menyházai ásványforrás vegy- és gyógytani tekintetben. Pest, 1866.

Szondy Imre: Az Egyekből lett Kis Pereg Története. Arad, 1887.

Csiky D.: Emlékkövek a kis-peregi ref. egyházközség százados fennállásának 1887. évi örömünnepélyéhez. Debreczen, 1887.

A **csanádi róm. kath.** egyházmegye **schematismusa** (latinul.) Temesvár, 1894.

Csécsy Imre: Az aradi ev. református egyház története. Arad, 1897.

A **vallás- és közoktatási** m. kir. **miniszternek** a közoktatás állapotáról szóló és a törvényhozás elé terjesztett **jelentései.** Budapest, 1870—1895.

Némethy Károly: Arad szab. kir. város tanügyi története. Arad, 1889.

Az aradi kir. **főgymnasium** története. Közzéteszi *Himpfner Béla*, igazgató. Arad, 1896.

Boros Vida: Az aradi állami főreáliskola értesítője az ezredéves ünnep alkalmából. Arad, 1896.

Az aradi kir. **főgymnasium**, az állami **főreáltanoda** és az aradi városi **kereskedelmi akadémia** évi **jelentései** kezdettől fogva 1897-ig.

Kara Győző: A Bibics-alap története. Arad, 1896.

Kölcsey-Egyesület évkönyvei. Szerkesztette dr. *Márki Sándor*, azután *Dömötör László*.

Az aradi **Kölcsey-Egyesület** hetedik évkönyve az ezredéves nemzeti ünnep alkalmából kiadva. Arad, 1896.

Váli Béla: Az aradi színészet története. Budapest, 1889.

Institoris Kálmán jegyzetei az aradi színészetre vonatkozólag. Arad, 1895.

Az **aradi vértanúk albuma.** Szerkesztette *Varga Ottó*. Arad, 1890.

Az »**Alföld**«, »**Arad** és **Vidéke**«, az »**Aradi Közlöny**« és az 1890. évi »**Aradi kiállitási lapok**« igen sok száma.

Az **aradi** és **aradvármegyei** legtöbb **egylet** alapszabályai és különféle eredeti jelentései.

Az **eredeti adatgyüjtésről** az előszóban számol be a szerző.

III.

NÉV ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A számjegyekkel szedett számok a kötet lapjainak számát jelölik.

Aaron Tivadar 579,
Abend András 213,
Ábrai Lajos 639,
Acsády Ignácz 705,
Acsucza: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 689,
Acsuva: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 689,
Acsuvai körjegyzőségi kisbirtokok állapota 193,
Adóügy, megye 508, város 531,
Ágostai hitvallású egyház 600,
Ágris: népesség 43, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 696,
Ágya: népesség 40, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Ágyai helvét hitvallású egyház 596,
Agyagipar 293,
Alapítványok 476, 536,
Alcsill: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Alcsilli uradalom 179,
»Alföld« napilap 580.
Álgyest: népesség 39, kisbirtok állapota 184, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548,
Álgyest-vojvogyeni uradalom 175,
Állami erdők 227,
Állati terményekkel való kereskedés 333,
Állatkereskedés 331,
Állattenyésztés 205,
Almás-iratosi uradalom 81,
Almás-Kamarás: népesség 40, vagyoni állapot 491, 492, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Almás-kamarási római katholikus egyház 586.
Almássy alapítvány 479, 591,
Almássy Dénes gróf 441,
Almássy Kálmán gróf birtokai 81,
Almay-család uradalma 179,
Alsó-fehérkörösi ármentesítő öblözet 513,
Alsó-Vácza 549,
Andrényi Károly 363,
Antolik Károly 654,
Apatelek: népesség 39, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 694, kisbirtok állapota 155,
Apateleki kőbánya 236,
Apateleki ágostai hitvallású egyház 600,
Apáti: népesség 39, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 547.
Aradi és csanádi egyesült vasutak 383, gépgyára 288, gurahonczi fatelítő telepe 297, gurahonczi tégla- és czement-gyára 293,
Arad-csanádi és körösvölgyi vasutak egyesülése
Arad-csanádi öntöző csatorna 444,
Arad szab. kir. város; népessége 29—36, közigazgatása 521, képviselete 521, városi tanács 523, tisztviselők 523, vagyoni állapota 528, területének leírása 85, népiskolái 616, kataszteri adatok 686.
»Arad és Vidéke« 580,
Aradi ágostai hitvallású egyház 601,
Aradi felekezeti iskolák 629;
Aradi görög-katholikus egyház 583,
Aradi helvét hitvallású egyház 601,
Aradi római katholikus egyház 583,
Aradi zsidó hitközség 604.
»Aradi Hiradó« 580,
Aradi István 627,
Aradi járásbiróság 547,
»Aradi Közlöny« 580,
Aradi közúti vaspálya 412, téglagyára 293,
Aradi tejcsarnok szövetkezet 334,
Arad-körösvölgyi útszakasz leirása 393,
Arad-szegedi vonalrész 398,
Arad-vármegye: népessége 19, közigazgatása 461, költségvetése 481, tisztviselők fizetése 482, népoktatása 635.
Aradvármegyei hitelszövetkezet 342,
Aradvidéki tanitóegylet 633,
Aranyág: népesség 43, igazságszolgáltatás 47, kataszteri adatok 698,
Aranyműves ipar 287,
Árkai Jakab 364,
Ármentesités 440,
Ármentesitő társulat, aradmegyei 513,
Árvaház alap 536,
Árvaszék és gyámügy, megye 484, város 531,
Asztalos ipar 297,

Atzél Lajos borosjenői uradalma 172,
Atzél Péter 58, 355, 433, 449, 627, 662.

Babó Lajos 213,
Bádogos ipar 286,
Baja; népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Baldovin 549,
Báltyele; népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Bánesd: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 688,
Bánhidy Béla 627,
Bank- és hitelügy 340,
Bányászat 233,
Baraczkai szőlőtelep 248,
Barakony: népesség 39, kisbirtok állapota 139, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 694.
Barkassy Kálmán 50, 434; uradalma 175,
Barnakő bányászat 237,
Baross Gábor 437,
Batucza: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Bélzerind: népesség 40, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 694,
Bélzerindi helvét hitvallású egyház 596,
Benedikti Gergely 433,
Bereczki Máté 705,
Berindia: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Berza: népesség 39, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Berzova: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Beszédes József 425, 431,
Beszédhibák 539,
Betegsegélyzés 281,
Bethlen András gróf 248,
Bettelheim Vilmos 454,
Bibics alapítvány 476,
Bing Vilmos 4,
Bíróságok szervezete 546, személyzete 550, ügyforgalma 562,
Birtin 549,
Biztositás 354,
Bochdanovics-alap 480, 638,
Bodányi Ödön 4, 406,
Bodesd: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 688,
Bodoki Kálmán 426,
Bogyest: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Bogdánffy-alapítvány 612,
Bohány: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Bohus család világosi uradalma 82,
Bohus László 249, 442, 444,
Bohus-Szőgyényi Antonia-alapítvány 479, 638,
Bohus Zsigmond-alapítvány 480, 536, 612,
Bokszeg: népesség 39, kisbirtok állapota 183, a község vagyoni állapota 491, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 696,
Bokszegi uradalom 172,
Bonczesd: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Bonnaz Sándor alapítvány 536, 611,
Boncs Dőme 4, 570,
Borászat 252,
Borkereskedés 329,
Boros Beni 383, 392, 445, 706,
Boros Frigyes 435,
Borosjenő: népesség 39, kisbirtok állapota 182, igazságszolgáltatás 549, vagyoni állapot 492, kataszteri adatok 694,
Borosjenő-apateleki uradalom 144,
Borosjenői faiparvállalat 296,
Borosjenői járásbíróság 547,
Borosjenői uradalom 172,
Borosjenői római katholikus egyház 584,
Boros József 454,
Boros-Sebes: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, vagyoni állapot 492, kataszteri adatok 688,
Borossebesi hámor 235,
Borossebesi kőbánya 236,
Boros-sebesi körjegyzőség uradalmai 189,
Boros-sebesi helvét hitvallású egyház 596,
Borossebesi uradalom 171,
Borossebes-menyházai vasút 411,
Boros Vida 5, 608, 707,
Bőrgyártás 300,
Bőr-, serte-, szőr- és tollipar 300,
Brotuna 549,
Bruszturesk: népesség 41, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688.
Budesd: népesség 41, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Bukorovics A. 4.
Burzesd 549,
Burgonyatermelés 56,
Bútoripar 277, 299,
Buttyin: népesség 41, kisbirtok állapota 190, község vagyoni állapota 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Buttyini járásbiróság 548,
Buttyini kataszteri járás 688,
Buttyini kórházalap 481,
Buttyini római katholikus egyház 585,
Búzatermelés 55,
Buzsáki és f.-nagyiratosi birtok 78,

Chewra Kadischa 606,
Chorin Ferencz 572,
Cichendeal Demeter 579,
Ciorogaru Romulus 5, 579,
Cognac-gyártás 278, 312,
Constantini Demeter 579,
Csatornázás 540,
Csécsi Imre 4, 707,
Cselédkiházasítási alap 536, jutalmak 545,
Csendőrség 494,
Csepreghy Mihály 5, 433,
Csermő: népesség 39, kisbirtok állapota 138, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 694,
Cserműi birtokok 129,
Cserműi róm. kath. egyház 585,
Csernovits Péter 657,
Csernovics-Simánd: népesség 41, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Csicsér: népesség 38, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Csiky Dániel 707,
Csill: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Csintye: népesség 40, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Csizmadia-ipar 301,

Csontkereskedés 335,
Csúcs: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 688,
Csungány 549,
Czárán-család seprősi birtokai 127,
Czárán Emánuel örököseinek duúdi birtoka 147,
Czárán János örököseinek cserméi birtoka 129,
Czeiler és Mihalik asztalosipar telepe 277,
Czermura: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 688,
Czipész-ipar 301,
Czohesd: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 688,
Czukorkagyártás 308,
Czukor László gőzfűrésze 277,
Czukrászat 308.

Dangl Antal és fia, orgonakészítő czég 287,
Dániel-család drauczi birtoka 147,
Darányi János dr., 540, 632,
Deseő Ádám silingyiai birtoka 146,
Dézna: népesség 39, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Déznai körjegyzőségbeli kisbirtokok állapota 182,
Déznai vasbányászat 235,
Deseőháza: népesség 43, igazságszolgáltatás 547, gazdasági állapot 202.
Diaconoviciu Loga 579,
Diécs: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Dobieczki Sándor 706,
Dobrócz 549,
Dohánytermelés 56,
Domány Stefánia-alap 536,
Doncsény: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Dömötör László 654,
Draucz: népesség 43, kisbirtok állapota 159, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 698,
Drauczi uradalom 147,
Dulcsele: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Dumbráva: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690,
Dumbrovicza: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Duúd: népesség 43, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 698.

Eczetgyártás 311,
Edelsheim Lipót báró uradalma 125,
Edelspacher-Simánd: népesség 41, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Edvi-Illés Károly 551, László 455, 655, Sándor 706,
Éghajlat 13,
Egyházak 583,
Egyletek, városban 667, (táblázat 670), megyében 677,
Éjjeliőri szolgálat 495,
Elek: népesség 40, vagyoni állapot 492, kisbirtok állapota 108, gyámpénztár 487, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Eleki római katholikus egyház 586,
Élelmezési ipar 276, 278, 307,
Élővíz-csatorna 513,
Első aradi gyártelep 277, 310,
Eötvös József báró 607,
Építő-ipar 277, 315,
Épületek statisztikája 37,
Erdészet (megye) 511,
Erdőhegy: népesség 40, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Erdőhegyi helvét hitvallású egyház 596,
Erdőhegyi kataszteri járás 694,
Erdők leírása 220,
Esernyőkészítés 298,
Esztergályosság 298,
Evező-sport 681.

Fábián Gábor 704; László 460, 551, 654; Lajos 552,
Fa- és fémipari szakiskola 642,
Fa-ipar 277, 278, 295,
Fakereskedelem 336,
Fakerti népesség 38, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Fakerti róm. katholikus egyház 583,
Falemez gyártás 299,
Farkas Jenő 705,
Faschó József 431,
Faschó-Moys Sándor cserméi birtoka 130,
Faur Gábor-alap 591,
Fehér-Fényes-alapitvány 611,
Fehér-Körös 11,
Fekete-Gyarmat: népesség 40, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Fekete-gyarmati helvét hitvallású egyház 597,
Fekete-Körös 12; ármentesítő társulat 51,
Felekezeti iskolák 629,
Felménes: népesség 43, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 698,
Felső Fekete-Körös ármentesítő társulat 514,
Felső-Vácza 549,
Fém-, gép- és hangszeripar 285,
Fényes: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Fényes Kálmán 213; Károly 627,
Fényképészet 317,
Fogházak 565,
Foglalkozások statistikája 36,
Folyók leírása 10,
Fonalfestés 303,
Fonó-, szövő-ipar 277,
Forray András-alap 591,
Forray-Nagy-Iratos; népesség 42, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Főgymnásium 607,
Földárak 66,
Földműves népesség 63,
Földművelésügyi ministerium kiadványai 705, 706,
Földtani viszonyok 12,
Főreáliskola 613,
Friebeisz Miklós 5; sofronyai gazdasága 83,
Frint Lajos 4,
Füzesséry Kálmán 4,
Fűző készítés 306.

Gaal Jenő dr. 446, 450, 454, 455, 458, 639, 705; Sándor 5, 210,
Gaal Sándor-alap 480, 638,
Gávai Gaal Sándor 5.
Gabonakereskedés 324,
Gajdos József 638,
Gáji szerb egyház 592,
Gáj-külvárosi óvoda-alap 536,
Gallacz János 756,

Galsa: népesség 43, kisbirtok állapota 151, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 696,
Gamberszki József 4,
Gavora Sándor 579,
Gavosdia: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Gazdasági egylet 449, évkönyvei 705, emlékiratai 706,
Geologiai viszonyok 12.
Gép-ipar 277,
Géplakatosság 285,
Gerhardt Ignácz tauczi birtoka 146,
Ghiba-Birta Heléna-alap 592.
Glogovácz: népesség 38, kisbirtok állapota 103, vagyoni állapota 491, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Glogováczi római katholikus egyház 583,
Goldis János 579,
Gombkötő-ipar 303, 306,
Gorzó Antal és társai czipő gyára 278,
Govosdia: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Görög katholikus egyház 587,
Görög keleti román egyház 588, alapítványai 591, papnövelde 590, szentszék 590, népiskolák 591, tanitóképezde 589,
Görög kel. szerb egyház 592,
Gross (nagyhalmágyi járás): népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690,
Gross (radnai járás): népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Grünwald Ferencz 455,
Gubacs- és cserkéregkereskedés 337,
Gubás-ipar 305,
Gurba: népesség 39, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 694,
Gurahoncz: népesség 39, kisbirtok állapota 184, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Gurahonczi fatelitő telep 297, téglagyár 294,
Guravoj: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690,
Gyámhatóságok 485; pénztárak 487,
Gyapjúkereskedés 333,
Gyarmata: népesség 39, vagyoni állapota 491, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 696,
Gyarmatáru-kereskedés 338,
Gyertya- és szappangyártás 314,
Gymnásium 607,
Gyorok: népesség 38, kisbirtok állapota 148, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Gyoroki Andrényi Béla-alap 536,
Gyoroki helvét hitvallású egyház 597,
Gyoroki római katholikus egyház 584,
Gyoroki uradalom 143,
Gyulavarsánd: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Gyulavarsánd-jánosházi uradalom 81,
Gyulavarsándi római katholikus egyház 586,
Gyulicza: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Gyümölcskereskedés 340, — termelés 258,

Hajózás és tutajozás 413,
Halalis: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Halálozás 36, 496,
Halászat 218,
Halmágy vidéki kisbirtok állapota 192,
Hamsea Ágoston 572,
Hangszerkészítés 287,
Hanthó Lajos-alapítvány 612,
Harangöntés 287,
Harisnyakötő-ipar 303,
Harkályligeti hídvámalap 480,
Hász Sándor 4, 573,
Házi ipar 302, 317,
Hegyalja nagy és közép birtokai 140,
Hegyaljai kisbirtok állapota 148,
Hegyes-Drócsa 8,
Heinrich Sándor 5,
Helvét hitvallású evangélikus egyház 593,
Hendl Ödön gépműhelye 287,
Hendrei Pál repszegi birtoka 174,
Hentesek 308,
Hermann Ferencz 363,
Hermann Krisztian monyorói birtoka 174,
Hertska Mór ösztöndíj-alap 536,
Himpfner Béla 608, 707,
Hirlapirodalom 580,
Hitfelekezetek lélekszáma 32,
Hódos: népesség 43, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 698,
Hódos-bodrogi román zárda 592,
Holdmézes: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Hollaky-család birtokai 181,
Honczisor: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Honvéd-egyesület 677,
Honvéd-segélyző-alap 536,
Horváth Ádám 363; Géza 248,
Hönig Frigyes harangöntő-műhelye 287,
Húg József 213,
Hunfalvy János 704,
Huszárlaktanya 516.

Iby Ferencz 5,
Ifjus. segélyző egyesület 611,
Igazságszolgáltatás 546,
Ignesd: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Iltyó: népesség 42, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Iltyói uradalom 160,
Institoris Gyula 5, birtoka 180; Kálmán 627, 707,
Ipar 265,
Ipariskolai-alap 536, 638,
Ipari szakoktatás 283, 508,
Ipartestületek és társulatok 279, 508, 678,
Iskolák 607,
Iskolai jótékonyság 627,
Istvánfy Béla 5,
Izraelita hitközség 604, jótékony egyletek 606, kórház 540.

Jahn Vilmos 222,
Jakabffy István birtoka 131,
Jancsó Benedek dr. 654,
Járkos: népesség 43, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 698,
Járvány-kórház építési alapja 536,

Jorgovics-Ebesfalvai-alap 591,
Jószás: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Jószáshely: népesség 39, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Jótékony egyletek, város 668, megye 678,
József főherczeg kisjenői uradalma 114,
József Nádor malomcsatorna tarsulat 512,
Juonesd: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690.

Kabdebó-család talpasi birtoka 128,
Kádár-ipar 298,
Kakaró: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Kakucsi puszta 81,
Kalaposok 306,
Kállay Béni 706; Zoltán 437,
Kályhakészítés 293,
Kaprucza: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Kara Győző 707,
Károlyi Tibor grófné 78,
Károlyi Tibor gróf uradalma 75,
Kárpitosság 299,
Kaszinó-egylet 669,
Kászonyi-alapítvány 478,
Kataszteri kimutatás Aradvármegye területéről 48, 685,
Katonaügy, megye 512, város 530,
Kavna: népesség 43, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 698,
Kefekötő-ipar 302,
Keményitő gyártás 313,
Képfaragó-ipar 295,
Kereskedelem 321,
Kereskedelmi akadémia 639,
Kereskedelmi és iparkamara 453, jelentései 705,
Kereskedelmi kórház 540,
Kereskedelmi növények 56,
Kereskedelmi testület 456,
Kerner Péter 639,
Kerek: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 696,
Kerülős: népesség 41, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Kerülősi uradalom 126
Kertes-Toplica: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Kertészet 262,
Kéry Imre 707,
Késműves-ipar 286,
Kézműárukereskedés 338,
Kézmű ipar 279,
Keztyűs-ipar 306,
Kincstári birtokok 199, telepítvények 200,
Kisbirtok állapota 86, 131, 148, 164, 182,
Kishalmágy: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690,
Kisajátitási-alap 536,
Kisjenő: népesség 41, kisbirtok állapota 131, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Kisjenői gazdasági szeszgyár 263,
Kisjenői járásbiróság 548,
Kisjenői római katholikus egyház 586,
Kisjenői uradalom 114,
Kis-Pereg: népesség 42, kisbirtok állapota 95, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Kisperegi helvét hitvallású egyház 597,
Kis-Varjas: népesség 40, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Kiszindia: népesség 40, kisbirtok állapota 191, község vagyoni állapota 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Kladova: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Klein Ferencz br. 388,
Kocsuba: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Konop: népesség 42, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Konopi Kálmán 5, odvosi birtoka 163,
Konopi uradalom 162,
Kopcsányi József 499,
Korbest: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 707,
Korcsolyázás és k. egylet 680,
Korek Antal 5,
Kórház (megyei) 497, alap 536,
Korviszonyok 25,
Kocsis Lajos czement-gyára 277,
Kovács Antal 4,
Kovács-ipar 286,
Kovaszincz: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 696,
Kőbányászat 235,
Kő-, föld- és agyagipar 293,
Kölcsey-egyesület 653,
Kőnigsegg-család tauczi birtoka 145,
Könyvtárak 580,
Köpf János 627,
Körösök 11, 12,
Körösszabályozás 425, hidak 429,
Körösvölgy nagy- és középbirtokai 171,
Körösvölgyi kisbirtok állapota 182,
Köteles-ipar 303,
Közbiztonság és rendészet megye 493, város 528,
Közegészségügy megye 497, város 528, 537,
Közgazdasági igazgatás 508,
Közigazgatás megye 459, város 521,
Közigazgatási felosztás megye 7, 464; szervezet 467,
Közjegyzői kamara 569,
Közkórház 497, alap 481,
Közlekedés 359,
Közművelődési egyletek 668,
Községi erdő 223,
Községi közigazgatás 488, háztartás 490, vagyon 491,
Králitz Gyula 434,
Kresztaménes: népesség 43, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 698,
Krispin József 662,
Krisztesd: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690,
Kristyóry János 455,
Krokna: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Kugler István 552,
Kujás: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Kujed: népesség 43, kisbirtok állapota 159, vagyoni állapot 491, igazságszol-

gáltatás 548, kataszteri adatok 698,
Kujedi uradalom 177,
Kulturmérnöki munkálatok 440, 706,
Kuncz Elek 608,
Kurtakér: népesség 43, kisbirtok állapota 157, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 696,
Kurtics: népesség 38, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Kuvin: népesség 38, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Kvassay Jenő 445, 706.

Laáz: népesség 40, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Lakatos Ottó 704,
Lakos Béla 5, 705,
Laktanyaépítési-alap 536,
Landráf János 4,
Langer A. 5.
László főherczeg 682,
Látszerészet 288,
Lazur: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690,
Leásza: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690,
Lecsapolási munkálatok 441,
Légszeszgyár 277, 313,
Lengyel Sándor 3,
Lestyora: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690,
Lichtenstein hg. iltyói birtoka 160,
Likőrgyártás 311,
Lloyd társulat 548,
Lóczy Lajos 704,
Lonovics József 391,
Lóversenyek 683,
Lőkösházi gazdaság 84,
Lövészet 682,
Lugozó: népesség 43, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 698,
Lukácsy Miklós 653,
Lungsora: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 690,
Lunka 549,
Lunkasági kisbirtok állapota 131,
Lunkaság nagy- és középbirtokai 114,
Lupesd: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Lyaucz 549,
Lyceumépület 613.

Mácsa: népesség 38, kisbirtok állapota 99, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Mácsai uradalom 75,
Mádai Mátyás 5,
Madrizest: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 690,
Magán nevelőintézetek 630,
Magán telepítvények 202,
Magulicza: népesség 40, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Magyarád: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 696,
Magyar királyi államvasutak 365,
Magyar nyelvterjesztési alap 479,
Magyar-Pécska: népesség 42, gyámpénztár 487, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Magyar-Világos: népesség 43, gyámpénztár 487, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 698,
Malom-ipar 307,
Mangra Vazul 579,
Mária-Radna: népesség 42, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Mária-radnai róm. katholikus egyház 584,
Márki Sándor 653, 707,
Maros 10, hidak 363, szabályozas 420,
»Maros« aradi evezős-egylet 681,
Maros-szlatinai vegyészeti gyár 278,
Maros-szlatinai uradalom 161,
Maros völgye nagy- és középbirtokai 160, kisbirtok 164,
Marschall Lajos 455, 458,
Marsovszky Gyula 427,
Matlekovics Sándor 704,
Mayer Henrik 4,
Mayerhoffer Károly 5,
Mechanikai-ipar 288,
Medgyes-Bodzás: népesség 40, birtokviszonyok 200, igazságszolgáltatás 547, vagyoni állapot 492, kataszteri adatok 686,
Medgyes-bodzási róm. kath. egyház 586,
Medgyes-egyházi ágostai hitvallású egyház 603,
Megyei közigazgatás 461, háztartás 474, költségvetés 481, tisztviselők fizetése 482,
Méhészet 213,
Ménes: népesség 42, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Ménesi vincellérképezde 649,
Menyházai márványhánya 236, fürdő 502,
Mermesd: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Mészárosok és hentesek 308,
Mészkőbányászat 737,
Metianu János 4, 589,
Mezőgazdaság 44,
Mezőgazdasági-alap 536, igazgatás 509, ipar 263,
Mézeskalácsos-ipar 308,
Mézkereskedés 336,
Mezőhegyesi élővíz-csatorna 438,
Mezőhegyes-Új-Szt-Anna-Kétegyházai vonalrész 398,
Mikalaka: népesség 38, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Milova: népesség 38, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 703,
Milovai kőbánya 236,
Minyád: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Mindszent-apátfalvi ármentesitő társulat 436,
Miske: népesség 41, kisbirtok állapota 133, község vagyoni állapota 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Mittelmann és társai szeszgyára 276, 310,
Molnár Pál 627,
Mondorlak: népesség 38, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Monorostia: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Monyásza: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,

Monyászai márványbánya 236, fürdő 502,
Monyászai római kath. egyház 585,
Monyoró: népesség 39, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 696,
Monyorói uradalom 174,
Moroda: népesség 39, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 696,
Molnár Lajos 5,
Munk H. és fiai maros-szlatinai gyártelepe 276, 295, uradalma 161,
Muraközy-alapítvány 478,
Muszka: népesség 43, kisbirtok állapota 151, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 696,
Musztesd: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Müller J. és fia vegyészeti gyára 277,
Müller Vilmos cserméi birtoka 130,
Műsodrony gyártás 286,

Nachtnébel Ödön 275,
Nadab: népesség 41, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Nadalbest: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Nádas: népesség 43, kisbirtok 159, vagyoni állapot 497, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 698,
Nádasi faiparvállalat 296,
Nádasdi Ferencz gróf 442, buzsáki és f.-nagyiratosi birtokai 78, gyoroki uradalma 143, soborsini uradalma 161,
Nádor malomcsatorna 430,
Nagybirtokosok 67,
Nagy-buttyini jbiróság 548,
Nagy- és középbirtok 71, 114, 140, 160, 171,
Nagyhalmágy: népesség 41, vagyoni állapot 491, járásbíróság 549, kataszteri adatok 690,
Nagyhalmágyi járás uradalmai 181,
Nagy ipar 275,
Nagy-Kamarás: népesség 41, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Nagy-Pél: népesség 40, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Nagy Sándor gymnasiumi tornatanár 5, 678,
Nagy Sándor törvényszéki elnök 551, segély-egyleti alapítványa 612,
Nagy Sándor és Kaszap Emilia alapítványa 612,
Nagy- és Kis-Varjas: népesség 42, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Nagy-Zerénd: népesség 41, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Nagyzeréndi helvét hitvallású egyház 598,
Napilapok 580,
Náray Imre 572,
Návay Imre 437,
Némethy Károly 707,
Német-Pereg: népesség 42, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Nemzetiségi viszonyok 27,
Nemzeti szövetség 677,
Népesség 19, népesedés története 21,
Népiskolák 616,
Népnevelési-alap 479,
»Neptun« uszoda 539,
Nesnera Aladár 4, 643,
Neuman Dániel és neje alapítványa 536,
Neuman Mária-alap 536,
Neuman testvérek gőzmalma 308, szeszgyára 276, 309, ipari alapítványa 536, óvoda alapítványa 623,
Nikolits Péter téglagyára 294,
Novák Péter vaszolyai birtoka 178,
Nyágra: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Nyelvismeret 633,
Nyersbőr kereskedés 333,
Nyomda-ipar 316,
Nyugati sík vidék nagy- és középbirtokai 71, kisbirtok 86,
Nyugdíj-alap (városi) 536,
Nyugdíjügy megye 517, város 527.

Obersia: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Ó-Bodrog: népesség 42, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Ócs: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692.
Ocsisor: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Odvos: népesség 42, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Odvosi római kath. egyház 584,
Odvosi uradalom 163,
Ó-Fazekas-Varsánd: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 698,
Olvasni, írni tudás 575,
Olvasó-körök 678,
Ó-Paulis: népesség 42, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 702,
Ó-Pécska: népesség 42, gyámpénztár 487, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Órás-ipar 288,
Orczy-könyvtár 609,
Ó-Szent Anna: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 698,
Osztrák-magyar bank aradi fiókja 354,
Ottlaka: népesség 40, kisbirtok állapota 110, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Ottrubay Károly 4, 551,
Önsegélyző-egyletek város 668, megye 678,
Öntözési berendezések 442,
Öntöző csatorna (arad-csanádi) 444, 513,
Ötvenesi puszta 71, gőzmalom és szeszgyár 263.

Paikert Henrik 442,
Paisán: népesség 40, igazságszolgáltatás 548,
Pálffy József 442,
Pálinkaégetés 312,
Pankota: népesség 43, vagyoni állapot 491, kisbirtok állapota 153, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 696,

Pankotai I. kataszteri járás 696, II. kat. járás 698,
Pankotai róm. kath. egyház 585,
Pankotai uradalom 140,
Papir-ipar 306,
Pap Tivadar-alap 592,
Paradeyser Lajos 503,
Parecz Béla 3, György 552, István 5, 704, 707,
Paulis: népesség 42, kisbirtok állapota 169, község vagyoni állapota 492, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Paulis-baraczkai szőlőtelep 248,
Pecsétmetszés 317,
Pécska: népesség 42, kisbirtok állapota 86, gyámpénztár 487, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 688,
Pécskai járásbíróság 548,
Pécskai szerb egyház 592,
Pék-ipar 308,
Pénzintézetek 340, vagyoni állapota 346, 353,
Pernyest: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Péterffy Antal 572,
Pethő Lajos 704,
Petris: népesség 42, kisbirtok állapota 164, vagyoni állapota 491, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 701,
Petrisi uradalom 160,
Petroviciu Lázár 579,
Pfeifer Kálmán 5,
Phylloxera vész 245,
Piperekészítők 305,
Pleskucza: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Pless Jenő-alapítvány 612,
Pojána: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Pojenár: népesség 41, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Politikai élet 461,
Pópa György dr. 579,
Pópa György-alap 591,
Popeszku P.-alap 561,
Popovits-Pálffy-alap 561,
Porczellán festés 293,
Posta 415,
Postatakarékpénztár 344,
Posgay Lajos 3,
Prevalény 549,
Prezest: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Prihodesd 549,
Purgly János 5, sofronyai gazdasága 82; László 5.

Rab-ipar 318,
Radna: népesség 42, kisbirtok állapota 167, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 700,
Radnai járásbíróság 549, kataszteri járás 700, római kath. egyház 587,
Ravna: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Rázel István 5,
Reáliskola 613,
Repszeg: népesség 39, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 696,
Repszegi birtokok 174,
Reszelő vágás 286,
Részvénytársaságok 350, 354,
Revetis: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Rézművesség 286,
Richter Ferencz 248,
Riskulicza 549,
Robbanó- és gyujtó-szerek gyártása 314,
Római kath. egyház 583,
Római kath. temető-kápolna fentartási alapja 583,
Román Miron 589,
Román-Világos: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 694,
Rónay István 4,
Rosenberg Lipót 4,
Rossia: (buttyini járás) népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Rossia: (radnai járás) népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 700,
Rosztocs: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Rotter János magán iskolája 613,
Rózsa Nándor 449,
Ruházati és pipere-ipar 304,
Russu János Siriánu 579.

Salacz Gyula 3, 460, 627,
Salacz Gyuláné emlékezete alap 536,
Sallay Béla 655, 662,
Sándor Athanáz 579,
Sánka-család cserműi birtoka 130,
Schercz József-alap 536,
Schweiger József nagyhalmágyi birtoka 181,
Selyemtermelés 110,
Seprős: népesség 41, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Seprősi uradalom 127,
Sétányok 545, alap 536,
Siketnémák oktatása 621,
Sikló: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Síksági nagybirtokok 71, kisbirtok 80,
Silkula: népesség 39, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 696,
Silingyia: népesség 43, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 696,
Silingyiai birtok 146,
Simánd: népesség 40, kisbirtok állapota 137, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Simándi róm. kath. egyház 587,
Simay István és neje alap 536,
Simay-gőzfürdő 539,
Simonkay Lajos 220,
Simonyifalva: népesség 41, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 696,
Slaviciu János 579,
Soborsin: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 700,
Soborsini róm. kath. egyház 586,
Soborsini uradalom 161,
Sofronyai gazdaságok 82,
Sokszorosító-ipar 316,
Solymos: népesség 43, igazságszolgáltatás 549,
Solymos-Bucsáva: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Solymos-bucsávai birtok 180,
Solymos-Milova: kataszteri adatok 700,
Solymos testvérek érczöntödéje 278,

Solymossy László báró uradalma 144,
Somoskesz: népesség 39, kisbirtok állapota 139. igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Somoskeszi uradalom 131,
Sorozás 516,
Spiroch József kötszöv. gyára 277. 304,
Sport 678, egyletek 689.
Stanescu Imre Vazul 579,
Steinitzer Ferencz 363,
Sternthal testvérek nagypéli uradalma 226,
Strasser Lajos 222, fűrészgyára 278,
Sulkovszky József Mária hg. uradalma 140,
Sváby Pál 608,
Szabadhely: népesség 38, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 700,
Szabadságharci muzeum 653,
Szabóipar 304,
Szabó József 632,
Szakács: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Szakoktatás 639,
Szállodák 665,
Szalmaanyag gyár 277,
Szalonnakereskedés 333,
Szapáriliget: népesség 41, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 696,
Szárazérszabályozás 436,
Szathmáry Gyula 3, 460,
Szaturó: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Széchenyi-gőzmalom 276,
Széchenyi Pál gr. 248,
Szegény-alap 536,
» ház-alap 536,
Szegényügy megye 494, város 529,
Szeidner Bernát alapítvány 481, 638,
Szekér Mihály 5,
Székudvar: népesség 41, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548; kataszteri adatok 692,
Székudvari róm. kath. egyház 587, uradalom 123,
Szelistye: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 700,
Szélezsán: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Szemlak: népesség 42, kisbirtok állapota 98, község vagyoni állapota 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Szemlaki ágostai hitvallású egyház 603, helvét hitvallású egyház 599,
Szemlaki uradalom 78,
Szentháromság szobor-alap 536,
Szt-Leányfalva: népesség 38, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Szent-Márton: népesség 40, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686.
Szentmártoni róm. katholikus egyház 586,
Szeszipar 276, 278, 309,
Szíjgyártó-ipar 302,
Szikvízgyartás 312,
Színészet 656,
Színház-alap és színész betegsegélyző-alap 536,
Szinitye: népesség 41, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 696,
Szintye: népesség 41, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 696,
Szirb: népesség 40, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Szitás-ipar 302,
Szlatina: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 700,
Szobrok 581,
Szomorú István 5,
Szondy Imre 707,
Szontagh Gyula 5,
Szorosság: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 700,
Szőlőmívelés 241, szőlők ujjáalakítása 247,
Szőllős-Csigerél: népesség 39, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 698,
Szőllőssy Károly 655,
Szövő-, fonó-ipar 303,
Sztéa 549,
Szterényi József 642,
Sztrimba 549,
Szűcs-ipar 305,
Születések 35,
Szűrszabóság 305,
Szuszány: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692.

Tahajdy Károly 653,
Tagányi István 433, 442,
Tagosítás 66,
Takács-ipar 303,
Takarék- és segély-egyletek megye 675,
Takarékpénztárak 353,
Talács: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Talpas: népesség 41, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 696,
Talpasi birtokok 128,
Tandíj-alap 536,
Tanfelügyelet 638,
Tanfy József 627,
Tanintézetek 607.
Tanítóképezde 632,
Tanítók fizetése 626,
Tanonciskolák 631,
Társadalmi élet 663,
Tartalékos katonák családjainak segélyző-alapja 536,
Taucz: népesség 43, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 698,
Tauczi birtokok 145,
Távbeszélő és távíró 417,
Tedeschy János 449,
Téglagyártás 293,
Tejkereskedés 334,
Telepítvények 200,
Temesesd: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 702, temető alap 536, templomépítési alap 536,
Tengeri termelés 56,
Terménykereskedés 324,
Ternava 549,
Ternova: népesség 43, kisbirtok állapota 157, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 698,
Ternovicza: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Terület 7, 48, 686,
Thomka Emil 4,
Tímár-ipar 300,
Tisza: (község) népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 692,
Tisztviselők fizetése 483, 525, nyugdíja 527,

Tisztviselők fogyasztási szövetkezete Arad 677,
Tizenhárom vértanú kivégzési helyének megvételére való pénzalap 536,
Tojással való kereskedés 334,
Tok: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 702,
Tollűzlet 335,
Tomesd 549,
Tornaegylet 670, 678,
Tormay Béla 4,
Tótvárad: népesség 43, kisbirtok állapota 166, vagyoni állapot 492, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 702,
Törvényszék 546, ügyforgalma 567, épület 568,
Tőz 12,
Trágyagyártás 314,
Tribuna poporului 580,
Trojás: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 702,
Tuducescu Athanáz 579,
Tűzrendészet megye 494,
Tüzoltó-egyletek város 669, megye 677,
Tyrizlesd 549.

Uj-Fazekas-Varsánd: népesség 43, kisbirtok 112, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 698,
Ujlaky József alapítványa 612,
Uj-Panát: népesség 38, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 686,
Ujpanáti róm. kath. egyh. 584,
Uj-Paulis: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 702,
Uj-Szt-Anna: népesség 43, kisbirtok állapota 105, gyámpénztár 487, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 686,
Uj-szt-annai róm. kath. egyház 585,
»Union« vegyészeti gyár 314,
Ügyvédi kamara 571,
Ürményi Pál petrisi birtoka 160,

Vadász: népesség 41, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 696,
Vadászi helvét hitvallású egyház 599,
Vadászat 512, 682,
Vajda és Éles bokszegi uradalma 172,
Valemáre: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Vancsó Gyula 5,
Vándor ipar 319,
Varjas: népesség 42, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 686,
Varjassy Árpád 4, 621, 639, 654,
Városi közigazgatás 521, képviselet 521, tanács és tisztviselők 523,
Város vagyoni állapota 533,
Vártemplom 584,
Vásárhelyi Béla 5, 249, 392, 440, 445, 450; József 5; László 5, 58,
Vásárhelyi Jonathan-féle alapítvány 478,
Vasbányászat 233,
Vasbútor gyár 299,
Vas-ipar 276, 278,
Vasutak 363,
Vaszolya: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 692,
Vaszolyai uradalom 178,
Végh Aurél 4,
Vegyészeti-ipar 277, 312,
Vendéglők 616,
Verbos Ádám bútorgyára 277,
Vértanúk albuma 653,
Vértanú szobor 582, alap 536,
Vidra: népesség 42, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 694,
Világos: népesség 43, kisbirtok állapota 149, gyámpénztár 487, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 698,
Világosi járásbíróság 549, róm. kath. egyház 585, uradalom 82,
Villamosság 319,
Vinczellérképezde 649,
Vinyesd: népesség 43, igazságszolgáltatás 549, kataszteri adatok 702,
Virágh Lajos 707,
Vívás 680,
Vizer Péter 4, 572,
Vízjogi ügyek 512,
Vízszabályozás 420,
Vízvezeték 542,
Vojvogyen: népesség 39, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 698,
Vozdocs 549,
Vuja György 579.

Waggongyártás 288,
Walder és Urmánczy gőzfűrész telepe 277, 295, 290,
Wallfisch Pál 454,
Weber V. Mihályné birtoka 182,
Weitzer János waggongyára 276, 278, 290,
Wenckheim Frigyes gr. 411, 502, borossebesi uradalma 171,
Wenckheim Krisztina grófnő székudvari uradalma 123,
Wiedermann Vilmos érczöntődéje 278,
Wimmer Erzsébet alapítványa 641.

Zabkereskedés 324,
Zaránd: népesség 41, vagyoni állapot 491, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 696,
Zarándi uradalom 125,
Zene és az aradi zenede 660,
Zichy Ferencz gr. 431,
Zimándköz: népesség 38, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 688,
Zimánd-Ujfalu: népesség 38, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 688,
Zimbró: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Zimbrói és bruszturesz ki birtokok 180,
Zórád Ferencz 5,
Zöldes: népesség 40, igazságszolgáltatás 548, kataszteri adatok 694,
Zselénszky László gr. 449, Róbert gr. 5, 460,
Zselénszky Róbert uj-aradi uradalma 71, zimbrói uradalma 180,
Zsidó hitközség 604, egyletek 606,
Zsigmondháza: népesség 38, igazságszolgáltatás 547, kataszteri adatok 688.